హరిః ఓమ్.

శ్రీసీతాలక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత శ్రీరఘునందన పరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీరామాయణే వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

అయోధ్యాకాండప్రారంభః.

గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదానఘః, శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో

శ్రీరామానుజీయాది వ్యాఖ్యానసహిత శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా.

శ్రావంశ్రావం శతారేశ్శమసమవపుషః ఫుల్లవక్త్రారవిందాదాలోచ్యాలోచ్య వాచా ప్రకృతిమధురయా ప్రోచ్య విద్వజ్జనేభ్యః, గోవిందార్యస్సుధీశః కుశికకులమణి ర్గూఢగాఢాశయాఢ్యం సమ్యక్సాకేతకాండం సరసజనముదే సాదరం వ్యాకరోతి. ప్రథమే కాండే - ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణు రిత్యాదినా - 'యతో వా ఇమా' నీత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితం జగత్కారణత్వం,-'అహం వేద్మి మహాత్మాన' మిత్యాదినా పురుషసూక్తోక్త మహాపురుషత్వం, 'త్వమనాది రనిర్దేశ్య' ఇత్యాదినాఅచింత్యవైభవత్వం ఇత్యేవం సర్వస్మాత్ పరత్వ ముక్తం-'అధికం మేనిరే విష్ణు' మిత్యాదినా తదితరేషా మపరత్వంచ. సంప్రతి తస్య హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానతా ప్రతిపాద్యతే ద్వితీయకాండేన-అథవా - పూర్వం వక్ష్యమాణధర్మానుష్ఠానోపయోగితయా రామాయణపురుషాణాం మహాకులప్రసూతత్వ మహాగురుకృపాలబ్ధధనుర్వేదరహస్యత్వ తత్సంవాదభూతతాటకాతాటకేయాదినిరాస హరధనుర్భంగ వైష్ణవచాపపరిగ్రహప్రభృతి గుణా స్సహధర్మచారిణీ యోగశ్చ సప్రపంచం దర్శితాః-అథ తదనుష్ఠితాః పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మాః - భగవచ్ఛేషత్వపారతంత్ర్య భాగవతాభిమాననిష్ఠారూపవిశేషధర్మాశ్చ ప్రతిపాద్యంతే - పూర్వకాండే లక్ష్మీయోగో దర్శితః అత్ర భూమియోగః ప్రదర్శిత ఇత్యపి బ్రువతే - పూర్వం పరత్వ ముక్తం-అత్ర సౌలభ్య మిత్యప్యాహుః - పూర్వం లక్ష్మీవిశిష్ట ప్రాప్యస్వరూప ముక్తం ప్రాప్తృరూపజీవస్వరూప మత్ర నిరూప్యతే - తత్ర ప్రథమ మతిరహస్యతయా అవశ్యవిజ్ఞాతవ్యాం లఘూపపాదనాం భాగవతాభిమాననిష్ఠాం శత్రుఘ్నానుష్ఠానముఖేన దర్శయతి - గచ్ఛతేతి. గచ్ఛతా - వర్తమాననిర్దేశేన శత్రుఘ్నగమనస్య భరతగమనే నైకకాలత్వావగమాదసివసనాదివత్తస్య తదేక పారతంత్ర్యం గమ్యతే-మాతులకులం మాతులగృహం-ద్వితీయయా భరతోద్దేశ్యస్యైవ శత్రుఘ్నోద్దేశ్యత్వావబోధనా చ్ఛేష్యుద్దేశ్యోద్దేశ్యకత్వరూపం పారతంత్ర్యముచ్యతే - భగవత్పారతంత్ర్యరూపం భాగవతత్వ మాహ - భరతేనేతి - భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణా దితి సహస్రానీకనిర్వహణాత్ -రామే వనం గతే తదనుసారిణి చ లక్ష్మణే రాజని చ త్రిదశసదన ముపసేదుషి కేవలరామాజ్ఞయా ప్రాజ్యరాజ్యభారనిర్వాహకరణేనేత్యర్థః - తదా

మునిభావ ప్రకాశికాది వ్యాఖ్యానసహిత శ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

తీర్థీయమ్. శ్రీమదయోధ్యాకాండే వ్యాఖ్యేయాని వ్యాక్రియంతే. గచ్ఛతేతి. మాతులకులం మాతులగృహం - తదా పితృభ్రాత్రనుజ్ఞానంతరం - అనఘః సోదరో లక్ష్మణో బలవంతం రామ మాశ్రితః

నీతః ప్రీతిపురస్కృతః. ౧. స తత్ర న్యవసద్భ్రాత్రా సహ సత్కారసత్కృతః,

---

తద్గమనకాల ఏవ - అనేన స్వానుకూలచంద్రతారాబలాద్యనపేక్షణోక్త్యా పారతంత్ర్య మేవ విశేషితం-అనఘః - అస్మిన్ ప్రకరణే అఘశబ్దేన కేవలరామభక్తి రుచ్యతే - స్వశేషిభూతభరతోద్దేశ్యతాకారేణహి శత్రుఘ్నస్య రామభక్తి రుద్దేశ్యా - అతఏవ వక్ష్యతి - 'నాహం స్వపిమి జాగర్మి తమేవార్యం విచింతయ' న్నితి 'జగ్రాహ భరతో రశ్మీన్ శత్రుఘ్న శ్ఛత్ర మాదద' ఇతిచ. అనిష్టావహస్యపాపశబ్దవాచ్యత్వాత్ స్వశేషిభరతోద్దేశ్యత్వాకారంవినా రామభక్తే రనిష్టావహత్వా త్తస్యాఘత్వం - నసుకృతం నదుష్కృతం 'సర్వే పాప్మానో తోనివర్తంత' ఇతి శ్రుతౌ సుకృతస్య ముముక్షో రనిష్టావహత్వేన పాప్మత్వవ్యపదేశాత్ - శత్రుఘ్నః - శత్రూన్ లవణాసురాదీన్ హనిష్యత్యయమితి భావిప్రతిసంధానేన శత్రుఘ్న ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః - నిత్యశత్రుఘ్నః-నిత్యశత్రవో జ్ఞానేంద్రియాణి-శరీరే నిత్యం సన్నిధాయ విషయాంతరప్రావణ్యరూపవిపరీతకార్యకారిత్వాత్ - తాన్ హంతీతి నిత్యశత్రుఘ్నః - ఇంద్రియనిగ్రహవా నిత్యర్థః - పుంసాం దృష్టిచిత్తాపహారిణ్యపి సమగ్నేంద్రియః - రామవిషయభక్తి స్స్వాధికారపరుద్ధేతి తన్నివర్తన మస్య కార్య మేవ-నీత ఇత్యుక్తం న తు యయా వితి - తేన అచిద్వత్పారతంత్ర్య ముక్తం - ప్రీతి పురస్కృతః-కిం కరోమి జ్యేష్ఠా నువర్తనం కనిష్ఠేన కార్య మితి విధిపరతంత్రో న గతః అపితు ప్రీతిప్రేరితో గచ్ఛ దిత్యుక్తం-తేనాచితోవ్యావృత్తి రుక్తా-ప్రీతిరేవ హ్యచేతనాపేక్షయా చేతనస్య విశేషః-భగవత్పారతంత్ర్యం తు చేతనాచేతనసాధారణ మేవ యద్యత్యంతసారగ్రాహీ పురుష స్స్యాత్తదా శత్రుఘ్నవత్ భాగవతపారతంత్ర్యతయా వర్తితవ్య మితి వ్యంజితం-వ్యంజనావృత్త్యాభిమతార్థప్రదర్శనం హ్యుత్తమకావ్యకృత్యం. తనిశ్లోకీ. మాతులకులం మాతులగృహం - 'కులం జనపదే గృహ' ఇతి నిఘంటుః - భరతస్య మాతులకుల ముద్దేశ్యం శత్రుఘ్న స్య తు భరతః - యుధాజి త్ఖలు భరత మే వానేతు మాగతః - 'గచ్ఛతేతి' వర్తమాననిర్దేశేన భరతగమనకాలే గంతవ్య మితి మనసి నస్థితం-నచ దశరథేన రామేణ వానుజ్ఞాత ఇతి వ్యజ్యతే - భరతేన - రామే వనం గతే లక్ష్మణే తదనువర్తిని దశరథే స్వర్గతే అనేనైవ రామరాజ్యం భర్తవ్యమితి భావిజ్ఞానవతో వసిష్ఠాల్లబ్ధభరత నామధేయేన తదా స్వస్యాపి రాజపుత్రత్వేన నక్షత్రానుగుణముహూర్తాదికే విచారణీయేపి తన్ముహూర్తఏవస్వస్యాపి సుముహూర్త ఇతి గతః-అనఘః కామాదిహేతుకవ్యసనరహితః-యద్వా.ఏతదపేక్షయా అయోధ్యాస్థిత జన స్సర్వోప్యఘవానేవ-తస్య రామభక్తిమిశ్ర భరతభక్తిత్వాత్ -రామభక్తేః పాపత్వం స్వోద్దేశ్యభరతభక్తివిరోధిత్వాత్ అత్రోద్దేశ్యవిరోధిత్వ మేవహి పాపత్వం-పాపాపేక్షయా పుణ్యస్యోత్కృష్టత్వేపి స్వోద్దేశ్యమోక్షవిరోధిత్వాత్ఖలు పాపత్వం ప్రథమావధినిష్ఠాచరమావధినిష్ఠావిరోధినీ-శత్రుఘ్నః-జననకాలే సకహననదర్శనేనాయం సకలశత్రుసంహర్తా భవిష్యతీతి వసిష్ఠేన నామకరణం కృతం-అస్యామనుష్యత్వాదమనుష్యకర్తృకేచేతితక్ - నిత్యశత్రుఘ్నః నిత్యశత్రూన్ కామాదీ నంతశ్శత్రూన్ హంతీతి తథోక్తః-ఇంద్రియజయవానితి యావత్-నచ పుంసాం చిత్తాపహారిణ మిత్యుక్తవిషయే నిమగ్నేంద్రియః-తథా తద్దర్శన భరతప్రీతిఫలత్వేన భరతస్యాతిపావనత్వబుద్ధేః అనఘ ఇత్యుక్తం - అధికభోగ్యత్వం తు నిత్యశత్రుఘ్న ఇతి - తేన న పునరుక్తిః - నీతః - ఛాయావత్ -స్వయం ద్రవ్యత్వేపి జాతిగుణవత్పారతంత్ర్యం ప్రాప్తః - ప్రీతిపురస్కృతః జ్యేష్ఠానువర్తిత్వం విధిప్రేరితత్వే న భవతి-అపితు-అయోధ్యాయా భరతకైంకర్యం బహుభి ర్విభజ్య గృహ్యతే తత్ర చే దేకేనైవ మయా భోక్తుం శక్య

మయాపి మహదాశ్రయః కర్తవ్యం ఇత్యేవం విధ కలుషబుద్ధిరహిత ఇత్యర్థః-నిత్యశత్రుఘ్నః నిత్యశత్రవః కామాదయః తాన్ హంతీతి తథా-నీతః-మాతులగృహవాసజనితసౌఖ్యాదికమనేన. వినా

మాతులేనాశ్వపతినా పుత్రస్నేహేన లాలితః. ౨. తత్రాపి నివసంతౌ తౌ తర్ప్యమాణౌ చ కామతః, భ్రాతరౌ స్మరతాం వీరౌ వృద్ధం దశరథం నృపం. ౩. రాజాపి తౌ మహాతేజాస్సస్మార ప్రోషితౌ సుతౌ, ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ మహేంద్రవరుణోపమౌ. ౪ సర్వఏవ తు తస్యేష్టాశ్చత్వారః పురుషర్షభాః, స్వశరీ

మితి భక్తిప్రేరితః. ౧. రామభక్తో భరతః కథం తం విహాయ మాతులకులే న్యవసదిత్యపేక్షాయాం రామాభిమానవిషయభూతశత్రుఘ్నసహవాసాదిత్యాహ - సఇతి. సః భరతః - తత్ర మాతులగృహే- అశ్వపతినా మాతులేన యుధాజితా - సత్కారసత్కృతః జాత్యశ్వప్రదానాదినా పూజితోపి-పుత్రస్నేహేన పుత్రవిషయస్నేహతుల్యస్నేహేన - లాలితః విశిష్టభోజనాచ్ఛాదనాభరణప్రదానాదిభిరుపలాలితోపి సః - భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేనసహ - న్యవసత్ భ్రాతృస్నేహేనైవ తత్ర స్థితః - నతు మాతులోపలాలనమాత్రాదితి భావః - యద్వా - సః శత్రుఘ్నః భ్రాత్రా సహ లాలిత ఇత్యన్వయః - సహ యుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా- అశ్వపతి స్స్వస్త్రీయా దపి శత్రుఘ్న మతిశయేన లాలితవా నిత్యర్థః - అథవా భ్రాత్రా సహ న్యవసత్ రామేణ సహ న్యవసత్ - సదా రామచింతయా తేన సహ వర్తమాన ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. ౨. తత్రాపీతి. తత్ర సర్వోపలాలనభూయిష్ఠే మాతులగృహే - నివసంతా వపి - కామతః కామ్యమానసర్వాభిమతవస్తుభిః - తృతీయార్థే తసిః - తర్ప్యమాణౌ చ సంతోష్యమాణావపి - వీరౌ మహోత్సాహౌ-తౌ భ్రాతరౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - వృద్ధం నృపం జీర్ణం మహీపతిం దశరథం - స్మరతాం అస్మరతాం - అనిత్య మాగమశాసన మిత్యడభావః- దశరథో వృద్ధోభూ న్నరాజ్యభరణే సమ్యక్ క్షమతే - అపీదానీం రామం యువరాజం కారయేదిత్యచింతయతా మితి భావః. ౩. రాజాపీతి. మహాతేజాః సత్పుత్రలాభకృతనిరవధికతేజస్కః- రాజా దశరథః - మహేంద్రవరుణోపమౌ తద్వన్నిరపాయమైత్రీసంపన్నౌ - ప్రోషితౌ దేశాంతరగతౌ - నిరవధికప్రీతివిషయభూతౌ ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ సుతౌ సస్మార - సర్వసంపత్సమృద్ధస్యాపి మే పుత్రద్వయాసన్నిధాన మేవ న్యూనతే త్యస్మర దితి భావః- ఉభా వితి స్మృతివిషయే తార

అసత్కల్ప మితి ధియా నీత ఇతి భావః - ప్రీతిపురస్కృతః ప్రీత్యా భరతవిషయస్నేహేన పురస్కృతః ప్రీతిప్రేరిత ఇత్యర్థః. తిలకం. శ్లో, అయోధ్యాఖ్యేతు గుర్వర్థే త్యక్త్వా రాజ్యం గిరౌ వసన్, పాదుకే భరతాయాదాత్సరామ శ్శరణం మమ. అథ రామస్య రాజ్యాభిషేకార్హగుణాన్ ప్రతిపాదయితు మేతత్కాండారంభః. ప్రీతిపురస్కృత ఇత్యనేన భరతనిర్బంధా ద్గమనశంకా నివారితా- భరతేన ప్రీత్యా పురస్కృతః అగ్రేసరః కృతః-అనేన పరస్పరానురాగ స్సూచితః (శేషం తీర్థీయవత్). మునిభావప్రకాశికా. అనఘః జన్మప్రభృతిలక్ష్మణో రామ మివ భరతానువర్తనేన మాతృపితృభ్రాతృవియోగదుఃఖరహితః - నిత్యశత్రుఘ్నః - నిత్యశత్రవః చక్షుశ్శ్రోత్రాదీని ఇంద్రియాణి తాని ఘ్నంతీతి నిత్యశత్రుఘ్నః జితేంద్రియ ఇతి యావత్ - దృష్టిచిత్తాపహారిణి రామే ఆసక్తం చక్షురింద్రియం నిగృహ్యభరతేన సహగతత్వా జ్జితేంద్రియత్వం ప్రత్యక్షసిద్ధమ్. ౧. సఇతి. స భరతః పుత్రస్నేహేన పుత్రస్నేహేనేవ. * తి. తత్ర మాతులగృహే విశిష్టవస్త్రాభరణభోజనాదిరూపసత్కారేణ సత్కృతః పుత్రస్నేహేన పుత్రాదప్యధికస్నేహేనేత్యర్థ ఇత్యేకే. * ౨. తత్రాపీతి. అపినా స్థలసౌఖ్యం ద్యోత్యతే-తర్ప్యమాణౌ చేత్యత్ర చకారోప్యర్థః-కామతః - సార్వవిభక్తికస్తసిః-కామైః అభిమతపదార్థై రిత్యర్థః-స్మరతాం అస్మరతాం-అడభావ ఆర్షః-శేషత్వవివక్షాభావా న్న షష్ఠీ - వృద్ధంస్మరతా మిత్యత్ర శుశ్రూషాకాలోతీత ఇతి ధర్మలోపభియా పితరం స్మృతవంతా వితి

రాద్వినిర్వృత్తాశ్చత్వార ఇవ బాహవః. ౫. తేషామపి మహాతేజా రామో రతికరః పితుః, స్వయమ్భూరివ భూతానాం బభూవ గుణవత్తరః. ౬. స హి దేవైరుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః, అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణుస్సనా

తస్యాభావోక్తిః. ౪. రామలక్ష్మణసన్నిధానే కథమితరపుత్రస్మరణ మిత్యత్రాహ - సర్వ ఇతి. తుశబ్ద ఉక్తశఙ్కావ్యావృత్త్యర్థః - చత్వారః చతుర్ధావస్థితాః - పురుషర్షభాః పురుషోత్తమాః - సర్వే అవిశేషేణ - తస్య దశరథస్య - శరీరా ద్వినిర్వృత్తాః నిష్పన్నాః - చత్వారో బాహవ ఇవ - ఇష్టాః ప్రియా ఏవాసన్-అభూతోపమా - అయోగవ్యవచ్ఛేదాయైవకారః - లోకే కస్యచి చ్చతుర్బాహుషు సత్సు యథా తస్యైకోఽపి నాప్రియో భవతి - ఏవం తేషు పుత్రేష్వేకోఽపి నానిష్టోఽభూదిత్యర్థః - ఉపమానే స్వశరీర వినిర్వృత్తతోక్త్యా ఏతేషు రాజ్ఞః స్వశరీర వినిర్వృత్తత్వాభిమానమాత్ర మిత్యుక్తం. ౫. ఏవం చతుర్ణాం ప్రియత్వావిశేషేఽపి రామే గుణాతిరేకకృతప్రీతివిశేషోఽస్తీత్యాహ-తేషా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ-భూతానాం ప్రాణినాం మధ్యే-స్వయమ్భూః బ్రహ్మేవ-తేషాం పుత్రాణాం మధ్యే - గుణవత్తరః అతిశయేన గుణవాన్ - మహాతేజాః తాదృగ్గుణప్రకాశకనిరవధికతేజస్కః - రామః - పితుః రతికరో బభూవ - నిరతిశయా ప్రీతిః రతిః. ౬. కథ మితరాపేక్షయా గుణవత్తరత్వ మిత్యపేక్షాయాం విష్ణోః ప్రధానావతారత్వా దిత్యాహ- సహీతి. హీ 'త్యజాయమానో బహుధా విజాయత' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి దేవైః నహ్యనన్యప్రయోజనైరర్థితః - కిన్తు ప్రయోజనాన్తరపరైః నకేవలం ప్రయోజనాన్తరపరైః - అపితీశ్వరోఽహమహం భోగీత్యేవం దురభిమానిభిః - మదోఽపి దీర్యతి ధాతో రర్థ ఏవ. నరకాసురవధే స్వకార్యనిష్పత్త్యనన్తరం పారిజాతనిమిత్తం కృష్ణేనైవ యోద్ధు ముపక్రాన్తై రిత్యర్థః. ఉదీర్ణస్య ఉద్భటస్యేతి. 'ఉదీర్ణ ఉద్భటే' త్యాద్యమరః. నైసర్గికగర్వేణ సర్వం జగద్వినాశయత ఇత్యర్థః - వధస్యార్థిత్వే హేతు రయం - రావణస్య యై ర్వరో దత్తస్తానేవ నిలయా న్నిష్కాసయత ఇత్యర్థః - వధార్థిభిః ఏకస్య సంహారేణ రాజ్య మఖిలం సుఖేన వర్తిష్యత ఇతి ప్రపన్నైః - అర్థితః ప్రార్థితః- నోపాసితః - మానుషే లోకే - యత్ర దేవా అపి మనుష్యగన్ధ మసహమానా శ్ఛర్దనపూర్వకం కుత్సయన్తో యోజనా దుపరి స్థిత్వా హవి రాదదతే - తేఽపి యస్య మనుష్యస్థానీయా స్సోఽస్మిన్

తాత్పర్యం. ౩. * తి రాజేతి. ప్రోషితౌ విదేశగతౌ. ౪. * తి. సర్వ ఇతి. వినిర్వృత్తాః వినిర్గతాః. అనేన రాజ్ఞో విష్ణురూపకధ్వనిః. ౫ చతుర్ణాం గుణవత్తయాఽభిమతత్వ మభిధాయ రామస్య నిరతిశయగుణవత్తయా అభిమతత్వ మాహ. తేషా మపి మహాతేజా ఇతి. భూతానాం దేవాదిభూతానాం మధ్యే - గుణవత్తరః స్వయమ్భూః చతుర్ముఖః పితుః విష్ణోః-యథా ప్రీతికరో బభూవ-తథా తేషాం చతుర్ణాం మధ్యే గుణవత్తరో రామః పితుః దశరథస్య రతికరో బభూవేత్యర్థః. ము. తేషామితి. భూతానా మిన్ద్రాదీనాం - స్వయం భూః బ్రహ్మా-పితుః స్వపితు ర్విష్ణోః జ్యేష్ఠపుత్రత్వాత్ యథా ప్రీతికరః-తథైవ రతికరః ప్రియకరో బభూవ-యద్వా-రామః పితుః తేషాం భ్రాతౄణాం చ ప్రీతికరః-స్వయం భూః పితుః విష్ణోశ్చ భూతానాం చ యథా ప్రీతికరః తద్వదేవేత్యర్థః-విష్ణోర్బ్రహ్మాదిభూతజనకత్వం. 'యతో వా ఇమాని భూతానీ'తి శ్రుత్యా- 'ఆత్మనః ప్రథమం పుత్రం బ్రహ్మాణమసృజద్విభుః, తతశ్చరాచరం విశ్వం విష్ణుర్విశ్వజగన్మయ' ఇత్యానుశాసనికోక్తప్రక్రియయా చ సిద్ధమేవ. ౬. రామస్య అతిమానుషగుణయోగిత్వం సహేతుక మాహ - సహీత్యాదినా. హిశబ్దోఽవధారణే-ఉదీ

తనః. ౭. కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్త్రేణామితతేజసా, యథా వరేణ దేవానా మదితి ర్వజ్రపాణినా. ౮. స హి రూపోపపన్నశ్చ వీర్యవాననసూయకః, భూమా వనుపమ స్సూను ర్గుణై ర్దశరథోపమః. ౯. స చ నిత్యం ప్రశాంతాత్మా మృదుపూర్వం తు భాషతే, ఉచ్యమానోపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యతే ౧౦. కథంచి

మానుషే లోకే జాతః హంత కిమిదం సౌలభ్య మితి భావః - జజ్ఞే న నృసింహాదివ దావిర్భూతః- స జజ్ఞేరామో జజ్ఞే - లోకో హి దశమాసా\u0C3Cన్ గర్భేఽవస్థాయ జాయతే - అయం తు - 'తతశ్చ ద్వాదశే మాస' ఇత్యుక్తరీత్యా తతోప్యధికకాలం గర్భే స్థిత్వా జజ్ఞే విష్ణుః-వ్యాపకం వస్తు వ్యాప్త్యేకదేశస్య మత్పుత్త్రోయ మిత్యభిమాన్య మభూత్. సనాతనః - నిత్యవస్త్వేవ మాత్మాన మన్యథా చకార. తనిశ్లోకీ. ౭. న కేవలం - పితురేవానందకరః - మాతు రపీత్యాహ - కౌసల్యేతి. అమితతేజసా అపరిమిత పరాక్రమేణ- తేన రామేణ పుత్త్రేణ - కౌసల్యా - దేవానాం వరేణ వజ్రపాణినా ఇంద్రేణ - అదితి ర్యథా అదితి రివ - శుశుభే బభౌ - తేన సంతుష్టాసీదిత్యర్థః. ౮. గుణవత్తర ఇత్యుక్తం ప్రపంచయతి - సహీత్యాదినా. సః రామః - రూపోపపన్నః సౌందర్యయుక్తః- చకారేణ రూపౌదార్యగుణై రిత్యుక్త మౌదార్యాదికం సముచ్చీయతే - వీర్యవాన్ - మృగనాభిగంధవ త్స్వయ మవికృత ఏవ పరేషాం వికారకారీ - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా - అవిద్యమానా అసూయా యస్యా సావనసూయకః - భూమా వనుపమ స్సూనుః - భూమావేవ తత్తుల్యః పుత్త్రః కౌసల్యాతిరిక్తాయాః కస్యాశ్చి దపి నాస్తీత్యర్థః - దివిత్వదితేర్వజ్రపాణిరస్త్యేవేతి భావః - గుణైః ఆకారేంగితచేష్టాభిః - దశరథోపమః దీపా దుత్పన్నప్రదీపవత్. తనిశ్లోకీ. ౯. అథ దశరథా దాధిక్య మాహ - సఇతి. తుశబ్దేన దశరథా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే- సః రామః - పరుషం పరుషవచనం - కేనచి దుచ్యమానోపి - ఉత్తరం ఉత్తరవచనం - నప్రతిపద్యతే నవదతీత్యర్థః - అపిశబ్దేన తద్వక్తృప్రసక్తి రేవ నాస్తీతి గమ్యతే - ఉత్తరాప్రతిపత్తౌ హేతుర్నిత్యం ప్రశాంతాత్మేతి అక్రోధనస్వభావ ఇత్యర్థః - నకేవల ముత్తరాప్రతిపత్తిః కింతు తం పరుషవక్తారం ప్రతి - మృదుపూర్వం సాంత్వపూర్వంచ భాషతే. తనిశ్లోకీ. ౧౦. అథాస్య కృతజ్ఞత్వమాహ - కథంచిదతి. కథంచిత్కృతేన యథా తథా వాపీత్యుక్తరీత్యా కృతేన - యద్వా - యాదృచ్ఛికప్రాసంగిక తయా కృతేన - యద్వా - ప్రయోజనాంతరపరతయా కృతేన - కథంచిత్కృతేన అహృదయతయా కృతేన - కథంచిత్కృతేన పత్ర పుష్పాద్యన్యతమేన కృతేన - యద్వా-స్వస్మిత్కించిత్ఫలలాభాయ కృతేన - యద్వా - 'సాంకేత్యం పారిహాస్యం - నాస్తోభం హేళన మేవ వే' త్యేవం కృతేన ఉపకారేణ-అణ్వపి మహత్త్వేనాభిమన్యమానస్య భగవతోఽభిప్రాయేణోపకారేణే త్యుక్తం-కృతేన కర్తు మిష్టితేన ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి క్తః-ఏకేన సకృత్కృతేన తుష్యతి

ర్ణస్య దృప్తస్య రావణస్య వధార్థిభి ర్దైవైః - అర్థితః ప్రార్థితః - సనాతనో నిత్యో విష్ణుః రామరూప స్సన్ - జజ్ఞే ఆవిర్బభూవ-అతో వక్ష్యమాణగుణా స్సర్వే తత్ర సంభవేయు రితి భావః. ౭. * తి. కౌసల్యేతి. దేవానాం వరేణేతి వజ్రపాణివిశేషణం - వజ్రపాణినా ప్రార్థితేన దేవానాం వరేణ - వామనేనాదితిరివేత్యర్థ ఇత్యన్యే. ౮. స్వభావసిద్ధగుణాఢ్యత్వం వర్ణయతి సహీతి. రూపోపపన్నః లావణ్యనిధిః - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా తద్రహితః. ౯. సచేతి. స్వజనేన పరుషే ముచ్యమానోపి పరుష ముత్తరం న ప్రతిపద్యతే న ప్రయచ్ఛతి - కింతు ప్రశాంతాత్మాసన్ - మృదుపూర్వం-వచన మితి శేషః-భాషతే. ౧౦. * తి. కథంచిదితి. శత మనంతం ఆత్మ

దుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్యతి, న స్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్త
యా. ౧౧. శీలవృద్ధైర్జ్ఞానవృద్ధైర్వయోవృద్ధైశ్చ సజ్జనైః, కథయన్నాస్త వై నిత్య
మస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపి. ౧౨. బుద్ధిమాన్ మధురాభాషీ పూర్వభాషీ ప్రి

సదా ప్రీతిం ప్రాప్నోతి - సంతోషఫలస్య కదాచిదపి న క్షయ ఇతిభావః - ఏవముపకారేణ తుష్యన్నపకారేణాపి కింకుప్యతి - నేత్యాహ - నస్మరతీతి - అపకారాణాం సమ్యక్ కృతాపరాధానాం శతమపి అసంఖ్యేయమపి - 'శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచక' మిత్యుక్తేః. న స్మరతి న చింతయతి - కః పునః కోపస్యావకాశ ఇతిభావః - ఉభయత్ర హేతుమాహ - ఆత్మవత్తయేతి - వశీకృతమనస్కతయే త్యర్థః - యద్వా - ఆత్మవత్తయా జ్ఞానవత్తయా - 'ఉదారాస్సర్వఏవైతే'-'నకశ్చి న్నాపరాధ్యతీ'త్యేవ మధ్యవసాయవత్తయే త్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౧. అథాస్య గుణవర్ధకం సత్సంగ మాహ - శీలవృద్ధై రితి. శీలం సదాచారః - సజ్జనై రితి త్రిష్వప్యనుషజ్యతే - శీలవృద్ధైః సదాచారసంపన్నైః - సజ్జనైః కథయన్నాస్త - తైస్సహ సూక్ష్మతరాచారవిశేషాన్ ప్రతిపాదయ న్నాస్తేత్యర్థః - జ్ఞానవృద్ధైః పరిపక్వమోక్షవిషయిభిః. ని. మోక్షే ధీర్జ్ఞాన మిత్యమరః తాదృశై స్సజ్జనైః కథయన్నాస్త - తైర్వేదాంతరహస్యముద్ఘాటయన్నాస్తేత్యర్థః - వయోవృద్ధైః సజ్జనైః కదయన్నాస్త-క్రమాగత సంప్రదాయవిశేషాన్ కథయన్నాస్తేత్యర్థః - సజ్జనై రితి సామాన్యోక్త్యా గ్రామకులాదితారతమ్యం న తేనాదృత మిత్యుచ్యతే - తృతీయయా తేషా మప్రధానత్వావగమా త్స్వయ మేవ తేషామర్థవిశేషం దర్శయతీతి సూచితం-నిత్య మిత్యనేన నేదం కాదాచిత్క మిత్యుచ్యతే-విశేషణత్రయాంత చకారేణ జ్ఞానశీలవయోవృద్ధైశ్శీలజ్ఞానవృద్ధైః జ్ఞానవయోవృద్ధైః శీలవయోవృద్ధైశ్చేతి సముచ్చీయతే - నేదం నిత్యాగ్నిహోత్రవత్ క్వచి త్సమయ ఇత్యాహ - అస్త్రేతి - అస్త్రాణాం యోగ్యః అభ్యాసః. ని. యోగ్యా గుణనికాభ్యాస ఇతి వైజయంతీ. తస్యాంతరేషు అవకాశేష్వపి- అపిశబ్దేన సమయాంతరే తత్కథనం కింపునర్న్యాయసిద్ధ మిత్యుక్తం- సత్సంగతిం వినా క్షణ మపి నతిష్ఠతీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౨. పరాయత్తసకలవ్యాపారత్వ మాహ - బుద్ధిమానితి. బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తబుద్ధిః - కథం సర్వజనా స్సుఖం వసేయు రిత్యేవం సర్వదా లోకసంరక్షణచింతాపర ఇత్యర్థః - మధురాభాషీ-మధురభాషణశీలః - యద్యద్వక్తి తన్మధుర మేవ వదతీత్యర్థః - పూర్వభాషీ అతినీచం ప్రత్యపి స్వయ మేవ పూర్వం భాషమాణ ఇత్యర్థః-ప్రియంవదః ప్రియవాగ్వచనశీలః - ప్రియవశే వదః ఖజితి తాచ్ఛీల్యే ఖచ్ - ఖిత్యనవ్యయస్యేతి హ్రస్వః- అరుర్ద్విషదజంతస్యేతి ముమాగమః - శత్రువిషయేపి ప్రియవచనశీలః - వీర్యవాన్ ఆశ్రితవిరోధినిరసనక్షమః - పూర్వం వీర్యవానిత్యవికృతత్వ ముక్త మితి న పునరుక్తిః - మహతా స్వేన వీర్యేణ - నవి

వత్తయా స్వాధీనాంతఃకరణతయా. ౧౧. శీలవృద్ధైరితి. శీలవృద్ధైః సదాచారసంపన్నై ర్వయోవృద్ధై ర్దీర్ఘాయు స్సంపన్నైః జ్ఞానవృద్ధై ర్లౌకికవైదికజ్ఞానపూర్ణైః సజ్జనై రితి త్రయాణాం విశేష్యం - అస్త్రయోగ్యాంతరేషు అస్త్రాభ్యాసావకాశేషు ఏతాదృశై స్సజ్జనై స్సహ కథయన్ - శాస్త్రరహస్యమితి శేషః - ఆస్త తిష్ఠతిస్మ చేత్యర్థః - అపిశబ్దేన సజ్జనసల్లాపానర్హకాలేష్వపి తత్సల్లాపద్యోతనాత్సద్భి స్సల్లాప స్సార్వకాలిక ఇతి ద్యోత్యతే. ౧౨. బుద్ధిమానితి. బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తధీమాన్ - మధురాభాషీ మధురభాషణశీలః-పూర్వభాషీ ఆగతాన్ ప్రతి ప్రథమభాషణేన స్వాభిముఖ్యత్వం

యంవదః, వీర్యవాన్న చ వీర్యేణ మహతా స్వేన విస్మితః. ౧౩. న చానృతకథో విద్వాన్ వృద్ధానాం ప్రతిపూజకః, అనురక్తః ప్రజాభిశ్చ ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే. ౧౪. సానుక్రోశో జితక్రోధో బ్రాహ్మణ ప్రతిపూజకః, దీనానుకంపీ ధర్మజ్ఞో నిత్యం ప్రగ్రహవాంచ్ఛుచిః. ౧౫. కులోచితమతిః క్షాత్రం ధర్మం స్వం బహుమన్యతే, మన్యతే పరయా కీర్త్యా మహత్స్వర్గఫలం తతః. ౧౬. నాశ్రేయసి రతో విద్వా

స్మితః ఆశ్రితసకలవిరోధినిరసనే కృతేపి నాతిస్వస్థమనా యయా విత్యుక్తరీత్యా కిం కృతం మయే త్యపర్యాప్త ఏవ స్థితః. ని. గర్వ స్స్యా ద్విస్మయో మద ఇత్యమరః. వర్తత ఇతి శేషః. తనిశ్లోకీ. ౧౩. నచేతి. స ఇతి శేషః - స రామః అనృతకథో నభవతి-కథా ప్రబంధకల్పనా-అనృతా అసత్యా కథా యస్య స తథా - కల్పితేతి వృత్తకాసత్యా-వ్యాలాపవర్జిత ఇత్యర్థః-వేత్తీతి విద్వాన్-విదే శ్శతు ర్వసుః - అనృతకథాభావశ్చ నతదజ్ఞానాత్ - కింతు తద్వర్జ్యత్వజ్ఞానా దిత్యర్థః-వృద్ధానాం పూర్వోక్తత్రివిధవృద్ధానాం-ప్రతిపూజకః ప్రత్యుద్గమ్య పూజకః - 'బ్రాహ్మణప్రతిపూజక' ఇతి పాఠే - బాలవృద్ధసాధారణ్యేన బ్రాహ్మణమాత్రపూజాపరః - 'దశవర్షశ్చ బ్రాహ్మణ శ్శతవర్షశ్చ క్షత్రియః, పితా పుత్రౌ స్మృతౌ విద్ధి' త్యాపస్తంబః - ప్రజాభిః పండితపామరావిశేషేణ సర్వాభిః ప్రజాభిః - అనురక్తః అనురాగవిషయీకృతః - తత్ర హేతు మాహ - ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే - అనురంజయతీత్యర్థః - అంతర్భావితణ్యంతోయం-స్వయం పూర్వం ప్రజా రంజయిత్వా తత స్తాభి రనురక్తో భవతీత్యర్థః - చాదయ స్సర్వత్రోక్తగుణసముచ్చయార్థాః. తనిశ్లోకీ. ౧౪. సానుక్రోశః సదయః. 'కృపా దయానుకంపా స్యా దనుక్రోశ' ఇత్యమరః. దయాహి నామపరదుఃఖాసహిష్ణుత్వం-జితక్రోధః వశీకృతకోపః-నత్వవశేన క్రోధ ఉత్పద్యత ఇత్యర్థః-బ్రహ్మ వేదః తద్విదంతీతి బ్రాహ్మణాః - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - ప్రత్యుద్గమ్య పూజకః ప్రతిపూజకః బ్రాహ్మణానాం ప్రతిపూజక ఇతి యాజకాదిత్వాత్ షష్ఠీసమాసః - దీనానుకంపీ దీనేషు విశేషతోనుకంపావాన్-విశేషో నామ యత్ర దీనో దృష్టస్తత్రైవ స్థిత్వా దాన మానాదికరణం - ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశేషధర్మజ్ఞః-ప్రగ్రహవాన్ నియమవాన్-'అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతం మమే'తి వక్ష్యతి. శుచిః పరస్వానాకాంక్షీ-'యోర్థే శుచి స్సహిశుచిర్న మృద్వారిశుచి శ్శుచి'రితి మనుస్మరణాత్. తనిశ్లోకీ. ౧౫. కులోచితమతిః ఇక్ష్వాకువంశోచితదయా దాక్షిణ్య శరణాగతసంరక్షణాదిధర్మైక ప్రవణబుద్ధిః-స్వం క్షాత్రం ధర్మ దుష్టనిగ్రహపూర్వకం ప్రజాపరిపాలనరూపం-బహుమన్యతే గౌరవేణ జానాతి 'శ్రేయాన్ స్వధర్మ'ఇతి శ్రవణాత్. పరత్వాపాదకధర్మేభ్యోపి జనిత్వార్జితం క్షత్రధర్మం గౌరవేణ

ద్యోతయతీత్యర్థః-ప్రియంవదః పరహితవచనశీలః-వీర్యవానితి - పరేషా మాశ్చర్యకారిణాపి స్వకీయవీర్యేణ స్వయం నవిస్మితః-అప్రాప్తగర్వ ఇత్యర్థః. ౧౩. నచేతి. నచానృతకథః అనృతవచనో నభవతి అనురక్తః - ప్రజాభి రనురంజితః-ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే అనురంజయతీత్యర్థః - అనేనపరస్పరానురాగో దర్శితః. ౧౪. సేతి. సానుక్రోశో దయావాన్ - దీనానుకంపీ దీనానుకంపతయాతదభితోషితార్థప్రాపక ఇత్యర్థః-అత స్సానుక్రోశ ఇత్యనేన న పౌనరుక్త్యం - ప్రగ్రహవాన్ నియమనవాన్ దుష్టనిగ్రాహక ఇత్యర్థః. ౧౫. కులేతి, కులోచితమతిః ఇక్ష్వాకుకులోచితదయాదాక్షిణ్య శరణాగతసంరక్షణాదిధర్మైక ప్రవణబుద్ధిః-క్షాత్రధర్మం దుష్టనిగ్రహపూర్వక ప్రజాపరిపాలనరూపం పరం ధర్మం బహు మన్యతే గౌరవేణ జానీతే ఇత్యర్థః - మన్యత ఇతి - తతః క్షత్రధర్మా త్సంజాతయా కీర్త్యా స్వర్గఫలం సాధ్యతయా మన్యతే జానాతీత్యర్థః. ౧౬. నేతి. అశ్రేయస్కరే కర్మణి నిషిద్ధకర్మణి

న్న విరుద్ధకథారుచిః, ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ చ వక్తా వాచస్పతిర్యథా. ౧౭. అరోగస్తరుణో వాగ్మీ వపుష్మాన్ దేశకాలవిత్, లోకే పురుషసారజ్ఞస్సాధురేకో వినిర్మితః. ౧౮. స తు శ్రేష్ఠైర్గుణై ర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్మజః, బహిశ్చర ఇవ ప్రాణో బభూవ గుణతః ప్రియః. ౧౯. సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావత్సాంగవేదవిత్, ఇష్వస్త్రే చ పితుశ్శ్రేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః. ౨౦. కల్యాణాభిజన

పశ్యతీత్యర్థః-బహుమానే హేతు మాహ-మన్యత ఇతి-తతః క్షత్రధర్మాత్ పరయా కీర్త్యా మహత్ స్వర్గఫలం భవతీతి మన్యతే జానాతి-స్వవర్ణస్యాశ్రమోచితధర్మః కీర్తిద్వారా స్వర్గసాధన మితిజ్ఞాత్వా క్షత్రధర్మం విశిష్యానుతిష్ఠతీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౬. నేతి. అశ్రేయసి నిష్ఫలే కర్మణి - నరతః నసక్తః - కాదాచిత్కలీలాకర్మ నదుష్యతీతి భావః ద్యూతాదిషు నసక్త ఇత్యర్థః - తత్ర హేతు ర్విద్వానితి - నవిరుద్ధకథారుచిః - ధర్మవిరుద్ధగ్రామ్యాలాపాదిషురుచిరహితః ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ లౌకికవైదికవిషయోత్తరోత్తర యుక్తికథాయాం - వాచస్పతి ర్యథా బృహస్పతిరివ - వక్తా అప్రతిహతవాగ్వ్యవహారః. తనిశ్లోకీ. ౧౭. అరోగఇతి. 'యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయకః-ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠ' ఇత్యాదిశ్రుత్యర్థోఽనేన ప్రతిపాద్యతే-అరోగః ఆధివ్యాధిరహితః - అనేన ఆశిష్ఠ ఇత్యుక్త మశనసామర్థ్య మాశీర్వాదవిషయత్వం చోక్తం - తరుణః యువా - వాగ్మీ ప్రశస్తవాక్ అనేన యువాధ్యాయక ఇత్యుక్త ముక్తం - వపుష్మాన్ ప్రశస్తశరీరః - అనేన బలిష్ఠ ఇత్యుక్తం కాయబలముక్తం - దేశకాలవిత్ అధ్యయనదేశకాలజ్ఞః - అనేన సాధుశబ్దార్థో వివృతః - పురుషసారజ్ఞః సకృద్దర్శనమాత్రేణ పురుషహృదయసర్వస్వజ్ఞః. ని. సారో బలే స్థిరాంశేచేత్యమరః, లోకే ఏకః అద్వితీయ స్సాధు రితి వినిర్మితః నిశ్చితః అపకారిషు యస్సాధు స్ససాధురితి కీర్తిత ఇత్యుక్తసాధువిశేషత్వజ్ఞాపనం. తనిశ్లోకీ. ౧౮. సఇతి. శ్రేష్ఠైః ఉక్తై రన్యైశ్చ గుణై ర్యుక్తః - పార్థివాత్మజః బహిశ్చరః ప్రాణ ఇవ ప్రజానాం - గుణతః గుణైః-ప్రియో బభూవ. ౧౯. సమ్యగితి. కేచి ద్విద్యామాత్రేణ స్నాతాః - కేచి ద్వ్రతమాత్రేణ స్నాతాః-రామస్తు విద్యావ్రతాభ్యాం స్నాతః - 'అధీత్యస్నాయా' దితి స్మృత్యుక్తరీత్యా సమ్యగ్వేదానధీత్య వ్రతాని చ కృత్వా కృతసమావర్తన ఇత్యర్థః - యథావత్ తత్త్వతః - సాంగవేదవిత్ సాంగవేదార్థజ్ఞః - అనయా పృథగుక్త్యా అధ్యయన మక్షరరాశిగ్రహణే ఫల మిత్యవగమ్యతే - ఇషవః అమంత్రకా శ్శరాః-అస్త్రాణి సమంత్రకాః-సేనాంగత్వా దేకవద్భావః - ఇష్వస్త్రవిషయే పితుః దశరథాత్ - శ్రేష్ఠః-దశరథా దవరాః ఖల్వితరే ధన్వినఇతి భావః-భరతాగ్రజః అస్మిన్నర్థే భరతేన నిరూపణీయో రామః-'మహేష్వాసే మహాప్రాజ్ఞే భరతేస్వయ మాగత'ఇతి రామస్య వచనాత్. ౨౦. కల్యాణేతి. అభిజనః మాతృపితృవంశః-కల్యాణః

విరుద్ధకథారుచిః-పాపకథాసక్తో నభవతీత్యర్థః - వాచస్పతి ర్యథా బృహస్పతి రివ-ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ కథాయాం వస్తుతత్త్వపరీక్షాయాం స్వోక్తార్థనిర్వాహార్థం వక్తా ఉత్తరోత్తరప్రమాణోపన్యాసచతుర ఇత్యర్థః. ౧౭. అరోగ ఇతి. సత్కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యం దర్శితం - దేశకాలవిత్ తత్తద్ధర్మాచరణయోగ్యదేశకాలజ్ఞ ఇత్యర్థః - పురుషసారజ్ఞః సకృద్దర్శనమాత్రేణ పురుషబలజ్ఞః - సాధుః శిష్టః - క్షీణదోష ఇతి యావత్. ౧౮. సత్వితి. ప్రాణత్వేన నిరూపణాత్ ప్రజానాం రామభద్రాదధిక మభిమతవస్తు నాస్తీతి ద్యోత్యతే. ౧౯. సమ్యగితి. 'వేద మధీత్య స్నాయా' దితి స్మృతేః-అఖిలవేదాధ్యయనవ్రతాచరణానంతరభావిస్నాతకకర్మయుక్తః ఇష్వస్త్రే ఇషవో మంత్రహీనాః అస్త్రాణి మంత్రపూర్వకాణి - ఇష్వస్త్ర ఇత్యత్ర ఏకవద్భావః. ౨౦. కల్యాణేతి. కల్యాణాభిజనః కల్యా

స్సాధు రదీన స్సత్యవాగృజుః, వృద్ధై రభివినీతశ్చ ద్విజైర్ధర్మార్థదర్శిభిః. ౨౧. ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్, లౌకికే సమయాచారే కృతకల్పో విశారదః. ౨౨. నిభృతస్సంవృతాకారో గుప్తమన్త్రస్సహాయవాన్, అమోఘక్రోధహర్షశ్చ త్యాగసంయమకాలవిత్. ౨౩. దృఢభక్తిః స్థిరప్రజ్ఞో నా

శోభనః అభిజనః యేన స తథా-తత్ర హేతు స్సాధు రితి - నిర్దోష ఇత్యర్థః - అదీనః క్షోభహేతుషు సత్స్వప్యక్షోభ్యాంతఃకరణః-సత్యవాక్ అతికృచ్ఛ్రేఽపి సత్యవచననిరతః-ఋజుః స్వారాధ్యః-అభివినీతః సుశిక్షితః. ౨౧. ధర్మేతి. ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః 'నపూర్వాహ్ణ మధ్యాహ్న పరాహ్ణాన ఫలాన్ కుర్యా' దితి స్మృత్యుక్తరీత్యా పూర్వాహ్ణాదిషు కాలేషు కర్తవ్యధర్మార్థకామజ్ఞ ఇత్యర్థః-స్మృతిమాన్ జ్ఞాతార్థవిషయే విస్మరణరహితః-ప్రతిభానవాన్ 'ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదు' రితిప్రోక్తలక్షణప్రతిభానయుక్తః-లౌకికే లోకైకప్రమాణకే-సమయాచారే సాంకేతికాచారే. ని. స్యాత్సంకేతస్తు సమయ ఇత్యమరః. కృతకల్పః కృతసంస్థాపనః-విశారదః తదాచరణసమర్థః. ౨౨. నిభృతఇతి. నిభృతః వినీతః. ని. వశ్యప్రణేయనిభృత వినీతప్రశ్రితా స్సమా ఇత్యమరః. సంవృతాకారః హృదిస్థితకర్తవ్యార్థవ్యంజకేంగితాకారగోపనచతురః - సంవృతత్వం గూఢత్వం గుప్తమన్త్రః ఫలపర్యంత మన్యై రవిదితమన్త్ర ఇత్యర్థః - సహాయవాన్ ప్రశస్తమన్త్రియుక్తః-అమోఘక్రోధహర్షః ఫలపర్యవసాయి కోపసంతోషః - త్యాగసంయమకాలవిత్ వస్తుత్యాగ తత్సంగ్రహణకాలవిత్. ౨౩. దృఢభక్తిరితి. దృఢభక్తిః దేవగుర్వాదిషు నిశ్చలభక్తిః-స్థిరప్రజ్ఞః భక్తిజన్యాప్రకంప్యతత్త్వజ్ఞానః-అతఏవ నాసద్గ్రాహీ నాసదర్థగ్రాహీ-అసజ్జనసంగ్రహణరహితో వా - నదుర్వచాః నపరుషభాషీని స్తంద్రిః ఆలస్యరహితః-సర్వదా శాస్త్రపరిశీలనపర ఇత్యర్థః-అతఏవాప్రమత్తః శాస్త్రార్థేష్వనవధానరహితః - స్వదోషపరదోషవిత్ - లోకే కశ్చిత్ పశ్యతి పరదోష మాత్మదోషం నపశ్యతి - అయంతు నతథా - పరదోషవత్ స్వదోషంచ పశ్యత్యేవ - వక్ష్యతి భరతం ప్రతి-'శిరసా యాచత

ణానాం జన్మభూమిః సాధుః వేదప్రామాణ్యాభ్యుపగంతా - అదీనః క్షోభహేతుసహస్రేష్వపి అక్షోభ్యాంతఃకరణః-సత్యవాక్ అతికృచ్ఛ్రకార్యేష్వపి యథార్థవచననిరతః - ఋజుః కరణత్రయార్జవయుక్తః - అభివినీతః - శిక్షితః. ౨౧. ధర్మేతి - ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః పూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నపరాహ్ణకాలే కర్తవ్యతయా ధర్మార్థకామాన్ జానాతీత్యర్థః - ప్రతిభానవాన్ 'ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదు' రిత్యుక్తాప్రతిభా ప్రతిభానం తద్వాన్-లౌకిక ఇతి - లౌకికే లోకవిదితే సమయాచారే సాంకేతికాచారే-కృతకల్పః కృతకౌశలః దృఢవినీతః. మునిభావప్రకాశికా. ధర్మ ఇతి. ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః 'పూర్వాహ్ణాపరాహ్ణమధ్యాహ్న నఫలాన్ కుర్యా'దితి గౌతమధర్మోక్తప్రక్రియయా పూర్వాహ్ణాదికాలేషు కర్తవ్యతయా ధర్మార్థకామాన్ జానాతీత్యర్థః-ప్రతిభానవాన్-ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదు రిత్యుక్తాప్రతిభా ప్రతిభానంతద్వాన్. ౨౨. నిభృతఇతి. సంవృతాకారః గూఢాభిప్రాయః గుప్తమన్త్రః - ఫలపర్యంత మన్యై 'రవిదితమన్త్ర ఇత్యర్థః - త్యాగసంయమకాలవిత్ త్యాగ స్సత్పాత్రదానం - సంయమః న్యాయేనార్జనం - తయోః కాలజ్ఞః. ౨౩. దృఢేతి. దృఢభక్తిః ఆశ్రితేషు దృఢస్నేహః-యద్వా - అనుసరణీయవసిష్ఠదశరథాదిషు దృఢానురాగ ఇత్యర్థః - స్థిరప్రజ్ఞః స్థిరా విస్మృతిరహితా ప్రజ్ఞా యస్య సః - స్థిరప్రాజ్ఞః ఇతి పాఠే-స్థిరః సర్వదా సర్వైరప్యవిచాల్యః ప్రాజ్ఞః స్వభావో యస్య - నాసద్గ్రాహీ అసదర్థగ్రాహీ నభవతీతి సమాసః - యద్వా - అసత్పురుష పరిగ్రహరహితస్వభావః - నదుర్వచాః పరోద్వేజకవచన

సద్గ్రాహీ న దుర్వచాః, నిస్తంద్రిరప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవిత్. ౨౮. శాస్త్రజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ పురుషాంతరకోవిదః, యః ప్రగ్రహానుగ్రహయో ర్యథాన్యాయం విచక్షణః. ౨౯. సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే స్థానవిన్నిగ్రహస్య చ, ఆయకర్మణ్యుపాయజ్ఞస్సందృష్టవ్యయకర్మవిత్. ౩౦. శ్రైష్ఠ్యం శాస్త్ర

స్తత్య వచనం నకృతం మయే' తి. ౨౮. శాస్త్రజ్ఞ ఇతి. సాంగవేదాతిరిక్తవిద్యాస్థానజ్ఞః - కృతం కృతాంతం సిద్ధాంతం జానాతీతి కృతజ్ఞః-అతః-'కథంచి దుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్యతీ' త్యనేన న పునరుక్తిః - పురుషాణా మంతరం తారతమ్యం తత్ర కోవిదః పండితః - పురుషదర్శన మాత్రేణా యం సాధు రయ మసాధు రితి తత్తత్స్వరూపవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - యః ప్రసిద్ధః ప్రగ్రహః మిత్రాది స్వీకారః - అనుగ్రహః స్వీకృతపరిపాలనం - తయోః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం విచక్షణః సమర్థః - శాస్త్రమర్యాదా మనతిక్రమ్య మిత్రస్వీకారాది కృదిత్యర్థః - సుప్సుపేతిసమాసః. ౨౯. సదితి. సతాం సంగ్రహే స్వీకారే - ప్రగ్రహణే పరిపాలనే చ విచక్షణ ఇతి శేషః - నిగ్రహస్య అసన్నిగ్రహస్య చ - స్థానవిత్ అవకాశవిత్ -'అవకాశేస్థితౌ స్థాన' మిత్యమరః. ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్తధనార్జనకర్మణి ఉపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవాపీడనేన ప్రజాభ్యో ధన మాదాతుం చతుర ఇత్యర్థః - సందృష్టవ్యయకర్మవిత్. శ్లో. 'కశ్చిదాయస్య చార్థేన చతుర్భాగేన వా పునః, పాదభాగైస్త్రిభి ర్వాపి వ్యయ స్సంశోధ్యతే బుధై' రిత్యాదిశాస్త్రావగతవ్యయకర్మ

రహితః - స్వదోషపరదోషవిత్ స్వరంధ్రపరరంధ్రజ్ఞః. ౨౮. కృతజ్ఞః - పరేణ ఆత్మార్థం కృత ముపకార మల్ప మపి బహుతయా స్వోపకారత్వేన జానాతీతి తథోక్తః - పురుషాంతర కోవిదః పురుషతారతమ్యజ్ఞః - యద్వా - అంతరం అభిప్రాయః - పరపురుషగూఢాభిప్రాయజ్ఞ ఇత్యర్థః - ప్రగ్రహానుగ్రహయో ర్యథాన్యాయం విచక్షణః ప్రథమమాత్మీయత్వేన పరిగ్రహః ప్రగ్రహః-అనుగ్రహోనామ పరిగృహీతస్య నైరంతర్యేణానువర్తనం - తయో ర్యథాన్యాయం యుక్తాయుక్తవిచారానతిక్రమః=తత్ర విచక్షణః నిపుణః. ౨౯. సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే సత్సంగ్రహే సజ్జనస్వీకారే-ప్రగ్రహణే తత్పరిపాలనే - యథాన్యాయం విచక్షణ ఇతి పూర్వేణాన్వయః - ఏకవద్భావః - యద్వా సత్సంగ్రహః సదాచారః - తస్య ప్రగ్రహణే అనుష్ఠాన ఇత్యర్థః - స్థానవిన్నిగ్రహస్యచ దుష్టనిగ్రహస్య స్థానవిత్ - సమయజ్ఞః - చకారా చ్ఛిష్టానుపాలనస్య సమయజ్ఞ ఇత్యర్థః. ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్యధనసంపాదనకర్మణి - ఉపాయజ్ఞః తద్విషయోపాయజ్ఞః పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవ ప్రజాభ్యోఽపీడనేనైవ ధనం సంపాదయితుం చతుర ఇత్యర్థః. సందృష్టవ్యయకర్మవిత్. శ్లో. కశ్చి దాయస్య చార్థేన చతుర్భాగేన వా పునః, పాదభాగై స్త్రిభి ర్వాపి వ్యయ స్సంశోధ్యతే తథేతి శాస్త్రదృష్టవ్యయకర్మజ్ఞః. మునిభావప్రకాశికా.యఇతి.ప్రగ్రహానుగ్రహయోః ప్రగ్రహః శరణాగతస్య ప్రథమస్వీకారః అనుగ్రహోనామ - స్వీకృతస్య పరిపాలనం- తయో ర్యథాన్యాయం న్యాయ మనతిక్రమ్య - విచక్షణః రక్షితుం సమర్థః - యుక్తాయుక్తవిచార మనతిక్రమ్య కరణచతుర ఇత్యర్థః - సత్సంగ్రహః సదాచారః - తస్యప్రకర్షేణ గ్రహణే సమర్థఃస్థానవిత్ నిగ్రహస్యచ-దుష్టనిగ్రహస్య స్థానవిత్ చకారాత్ శిష్టపరిపాలనేచ-యద్వా-ప్రగ్రహఃకరాదీనాం ప్రగ్రహణం అనుగ్రహః తస్మిన్ సావశేషగ్రహణం-కృతాగసా మపరాధానుసారేణ బంధనస్య మోక్షస్యచ యథాశాస్త్రం అనుష్ఠానే నిపుణః-సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే-సతాం దూరస్థానాం సంగ్రహే స్వీకారే ప్రగ్రహణే ప్రకర్షేణ క్షేత్రదానభూషణాదిభిః స్థితికరణే ప్రణయేవావిచక్షణః. ౩౦.

సమూహేషు ప్రాప్తో వ్యామిశ్రకేషు చ, అర్థధర్మౌ చ సంగృహ్య సుఖతంత్రో న చాలసః. ౨౭. వైహారికాణాం శిల్పానాం విజ్ఞాతార్థవిభాగవిత్, ఆరోహే వినయే చైవ యుక్తో వారణవాజినాం. ౨౮. ధనుర్వేదవిదాం శ్రేష్ఠో లోకేఽతిరథసంమతః, అభియాతా ప్రహర్తా చ సేనానయవిశారదః, అప్రధృష్యశ్చ సంగ్రామే

జ్ఞః. ౨౬. శ్రైష్ఠ్యమితి. శాస్త్రసమూహేషు వేదవేదాంగేషు - శ్రైష్ఠ్యం మహాతాత్పర్యజ్ఞత్వం ప్రాప్తః వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతభాషాత్మక కావ్యనాటకాలంకారాదిషుచ - శ్రైష్ఠ్యం ప్రాప్తఇత్యనుషంగః - అర్థధర్మౌ సంగృహ్య సుఖతంత్రః సుఖపరతంత్రః - అర్థధర్మసంగ్రహణ పూర్వక మేవ సుఖసేవీ - నతు కేవలకామపరతంత్రఇత్యర్థః - నచాలసః అర్థధర్మసంగ్రహే నిరాలస్యః. ౨౭. వైహారికాణా మితి. వైహారికాణాం విహారప్రయోజనానాం. తదస్య ప్రయోజన మితిఠక్. శిల్పానాం గీతవాదిత్రాణాం చిత్రకర్మాదీనాం చ - విజ్ఞాతా విశేషజ్ఞః - అర్థవిభాగవిత్. శ్లో. ధర్మాయ యశసేఽర్థాయ ఆత్మనే స్వజనాయచ, పంచధా విభజన్ విత్త మిహాముత్ర చ శోభత' ఇత్యుక్తవిభాగవిత్ - వారణవాజినాం గజానా మశ్వానాం చ - ఆరోహే ఆరోహణే వినయే ఆరుహ్య శిక్షణేచ - యుక్తః సమర్థః. ౨౮. ధనురిత్యర్థాధికః. ధనురాదిస్వరూపప్రతిపాదకో వేదో ధనుర్వేదః - ఉపవేదత్వా ద్ధనుర్వేదస్య వేదత్వం. తద్విదాం మధ్యే శ్రేష్ఠః - సమర్థధనుర్వేదవిదిత్యర్థః - లోకే సర్వత్ర - అతిరథానాం అప్రతిహతరథగతీనాం సంమతః పూజితః - మతిబుద్ధీత్యాదినా క్తః - క్తేనచ పూజాయా మితి సమాసప్రతిషేధాభావ ఆర్షః - అభియాతా - శత్రుసహాగమానంతరం నప్రహర్తు మిచ్ఛతి - కింతు స్వయ మేవ యత్ర శత్రవ స్తత్ర గచ్ఛతి - తత్రాపి న దుర్గప్రదేశావలంబనేనయాతి - కింత్వభియాతా అభిముఖం యాతా - ప్రహర్తాచ - అభిగమ్య నయోద్ధై ర్యోధయతి కింతు స్వయ మేవ నాసీరేస్థిత్వా ప్రథమం ప్రహరతి - సేనానయవి శారదః - స్వయం ప్రహరన్నపినస్వసేనాంఛేదయతి - కింతు పరదురవగాహచక్రవ్యూహాదివిభాగేన సేనాప్రాపణసమర్థః - అప్రధృష్య స్సి ప్రధర్ష

శ్రైష్ఠ్యమితి. శాస్త్రసమూహేషు న్యాయవైశేషికవేదాంతాది శాస్త్రసమూహేషు - వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతాదిభాషాత్మక కావ్యనాటకాలంకారాదిషు శ్రైష్ఠ్యం శ్రేష్ఠతాం నిపుణతాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః అర్థధర్మౌ - సంగృహ్య అనురుధ్య - సుఖ తంత్రః కామప్రధానః అర్థధర్మౌ పరిత్యాగేన కామసేవీత్యర్థః - న చాలసః కర్తవ్య కార్యేషు నిరుత్సాహత్వ మాలస్యం తద్రహితః. ము. ఆయేతి. ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్త ధనసంపాదనకర్మణి - ఉపాయజ్ఞః తద్విషయోపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో మధుమధుకర ఇవ ప్రజాభ్యోఽపీడనేనైవ ధనం సంపాదయితుం చతుర ఇత్యర్థః - సందృష్ట వ్యయకర్మవిత్. శ్లో. కచ్చిదాయస్యచార్ధేన చతుర్భాగేన వా పునః, పాదభాగై స్త్రిభి ర్వాపి వ్యయస్సంశోధ్యతే సదేత్యాది శాస్త్రదృష్ట వ్యయకర్మవిత్ - శ్రైష్ఠ్యం ప్రాప్తః వేదాంతరహస్యార్థ వేదనేన శ్రైష్ఠ్యం ప్రాప్తః - వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతాదిభాషాత్మకకావ్యనాటకాలంకారాదిషుచ - యద్వా - ఉపాయజ్ఞః - సేతుబంధన కర్షణాదినా ధనధాన్య సంపాదనోపాయజ్ఞః. ౨౭. వైహారికాణాం వినోదార్థానాం - చిత్రకర్మాదీనాం విజ్ఞాతా - కించ - అర్థవిభాగవిత్. ధర్మాయ యశసేఽర్థాయ ఆత్మనే స్వజనాయ చ, పంచధా విభజన్విత్త మిహాముత్ర చ శోభత' ఇత్యుక్తప్రకారేణా ర్థవిభాగవిత్ * వారణవాజినా మారోహే ఆరోహణే - వినయే వివిధగతినయనేశిక్షణేపి యుక్త స్సన్నద్ధః. ము. విజ్ఞాతార్థ విభాగవిత్ - ధర్మాయ యశసేత్యాది. శోభత ఇత్యుక్తప్రకారేణ ఉక్తార్థవిభాగవిత్. ౨౮. ధనురితి. అభియాతా శత్రూణా మభిముఖం యాతా ప్రహర్తా - శత్రూ

క్రుద్ధైరపి సురాసురైః. ౨౯. అనసూయో జితక్రోధో న దృప్తో న చమత్సరీ, నచావమంతా భూతానాం నచకాలవశానుగః. 30. ఏవం శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్మజః, సంమత స్త్రిషు లోకేషు. 31. వసుధాయాః క్షమాగుణైః, బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతేః. 32. తథాసర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననైః పితుః, గుణైర్విరురుచే రామో దీప్తస్సూర్య ఇవాంశుభిః 33. త మేవం వ్రతసంపన్నమప్రధృష్యపరాక్రమం, లోకపాలోపమం నాథ

యితు మశక్యః - సర్వథా విజయీత్యర్థః - సంగ్రామే ప్రణత్యాతు జేతుం శక్య ఇత్యర్థః-న కేవలం మనుష్యైః - సురాసురైః పరస్పర విరోధం విహాయ మిళితైరపి - న చో పశాంతైః క్రుద్ధైః క్రోధ పరశైః. తనిశ్లోకీ. ౨౯. ఏవం కల్యాణగుణపరిపూర్ణత్వ ముక్తం-అథ హేయప్రత్యనీకత్వ మాహ-అనసూయఇతి. అనసూయః అసూయారహితః - జితక్రోధః క్రోధపారవశ్యరహితః - నదృప్తః నగర్విష్ఠః. న చ మత్సరీ పరసంపద్విషయే ద్వేషరహితః - 'మత్సరోన్యశుభద్వేష' ఇత్యమరః.నచకాలవశానుగః - సత్వరజస్తమః ప్రధానకాలానుగుణసత్వరజస్తమోగుణో నభవతి - కేవలసత్వమూర్తిరిత్యర్థః. 30. ఉక్తగుణోపసంహారపూర్వకం గుణాంతరాణ్యాహ-ఏవమితి.ఏవం ఉక్తప్రకారేణ-పార్థివాత్మజః రామః-ప్రజానాం మధ్యే శ్రేష్ఠైః లోకోత్తరైః గుణైర్యుక్తః - త్రిషు లోకేషు సమ్మతః పూజితః 31. క్షమాగుణైః క్షమారూపగుణైః - బహువచనం ప్రకారభేదాభిప్రాయేణ-వసుధాయాః భూమేః-తుల్య ఇతి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే. 32. ఉపసంహరతి. తథేతి తథా పూర్వోక్తరీత్యా-సర్వప్రజాకాంతైః స్త్రీబాలయువవృద్ధానాం ప్రియైః-పితుః ప్రీతిసంజననైః-దృష్టాంతార్థమిదం - పితు రివ సర్వేషాం ప్రియై రిత్యర్థః - ఏవం భూతై ర్గుణైః - రామః స్వతస్సుందరః - స్వతోదీప్త స్సూర్యోంఽశుభి రివ-విరురుచే బభౌ. 33. ఏవం రామగుణాన్ ప్రదర్శ్య తత్కృతంభూమ్యుపలక్షితసకలలోకప్రావణ్యం దర్శయతి-తమేవ మితి. ఏవం గుణసంపన్నత్వవత్ -వ్రతసంపన్నం ఆశ్రితసంరక్షణరూపవ్రతసంపన్నం-అప్రధృష్యపరాక్రమం అకుంఠప్రతాపం-సర్వే లోకపాలా ఉపమా యస్య తం - రామం - మేదినీ - నాథం-అకామయత - భూమే ర్నాథత్వోచితో భూదిత్యర్థః - అథవా - ఏవం బాలకాండోక్తరీత్యా - వ్రతసంపన్నం రామస్తు సీతయా సార్ధ మిత్యుక్తరీత్యా క్రీడారససంపన్నం - అప్రధృష్యపరాక్రమం - విరోధివర్గం నివర్త్య సాత్మ్యభోగప్రదం-లోకాన్ పాలయతీతి లోకపాలః - సమస్తోపభోగసాధనసంపన్న ఇత్యర్థః - ఉప సమీపే - మా లక్ష్మీః - సీతారూపా యస్య సః ఉపమః - లోకపాల శ్చాసా వుపమ శ్చేతి సమాసః - తం లక్ష్మ్యా భోగా ననుభవంతం రామం - మేదిన్యపి నాథ మకామయత-స్వయంవరేణ కంఠే మాలికాం దాతు

ణాం - సేనానయ విశారదః - సేనానయశ్చక్రాదివ్యూహన్యాసః - తత్ర విశారదః నిపుణః. ౨౯. అనసూయఇతి. పరకృతా సూయా రహితః - నచ మత్సరీ - పరసంప ద్విషయేద్వేషరహితః - నచావమంతా భూతానాం ప్రాణినాం అవమానకర్తా నభవతి - న చ కాలవశానుగః కాలవశః కాలపారతంత్ర్యం-తదనుసారీ నభవతీత్యర్థః * దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్ష శతాని చ, వత్స్యామి మానుషే లోకే పాలయన్ పృథివీ మిమా మితి భగవతైవ కాలనియమస్యోక్తత్వాత్. 30. 31. వసుధాయాః క్షమా గుణైః క్షాంతిప్రధానై ర్గుణై రితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః - వసుధాయా స్తుల్య ఇతి పరేణ సంబంధః. బుద్ధ్యా బృహస్పతే స్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతే రితి. 32. 33. తమేవ

మకామయత మేదినీ. ౩౪. ఏతైస్తు బహుభిర్యుక్తం గుణైరనుపమైస్సుతం, దృష్ట్వా దశరథో రాజా చక్రే చింతాం పరంతపః ౩౫. అథ రాజ్ఞో బభూవైవం వృద్ధస్య చిరజీవినః, ప్రీతిరేషా కథం రామో రాజా స్యాన్మయి జీవతి. ౩౬. ఏషా హ్యస్య పరా ప్రీతి ర్హృది సంపరివర్తతే, కదా నామ సుతం ద్రక్ష్యామ్యభిషిక్తమహం ప్రియం ౩౭ వృద్ధికామో హి లోకస్య సర్వభూతానుకంపనః, మత్తః ప్రియతరో లోకే పర్జన్య ఇవ వృష్టిమాన్. ౩౮. యమశక్రసమో వీర్యే బృహస్పతిసమో మతౌ, మహీధరసమో ధృత్యాం మత్తశ్చ గుణవత్తరః. ౩౯ మహీమహమిమాం కృత్స్నా మధితిష్ఠంత మాత్మజం, అనేన వయసా దృష్ట్వా యథా

తు మైచ్ఛదిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ఏవం వృత్తసంపన్నం సదాచారసంపన్నం - లోకపాల ఉపేంద్రః - తస్య స్థితికర్తృత్వేనావతారాత్ - స ఉపమా యస్య తం. నాథత్వేనాకామయత - మేదినీశబ్దేన మేదినీస్థాయినో జనా లక్ష్యంతే - మంచాః క్రోశంతీతి వదితి కేచిత్ - మేదినీ తదధిష్ఠానదేవతా అకామయత - శిష్టపరిపాలనదుష్టనిగ్రహయో ర్మేదిన్యా ఏవ హర్షహేతుత్వాత్ - తథోక్తం - 'భూమిర్దృప్తనృపవ్యాజదైత్యానీకశతాయుతైః, ఆక్రాంతా భూరిభారేణ బ్రహ్మాణం సా యయా'వితి. ౩౪. న కేవలం లోక స్తం నాథ మకామయత - రాజాపీత్యాహ - ఏతైరితి. ఏతైః పూర్వోక్తైః - బహుభిః అసంఖ్యేయైః - అనుపమైః లోకే కుత్రాప్యేతాదృశగుణాదర్శనాదసదృశైః - గుణైః యుక్తం సుతం దృష్ట్వా - రాజా రాజ్యభరణశ్రాంతః. పరంతపః శత్రుసంహారవ్యగ్రః దశరథః చింతాం మనోరథం చక్రే. ౩౫. తామేవ చింతాం స్పష్టయతి - అథేత్యాదినా స్వర్గ మవాప్నుయా మిత్యంతేన. అథేతి. అథ రామగుణదర్శనానంతరం. చిరజీవినః వృద్ధస్య వయోవృద్ధస్యేతి జ్ఞానవృద్ధవ్యావృత్తిః. వృద్ధత్వాత్ ప్రీతి రిత్యుచ్యతే. ఏవం ఏవంప్రకారేత్యర్థః. మయి జీవతి రామః కథం రాజా స్యాదిత్యేషా ప్రీతి ర్బభూవ. అత్ర కథ మిత్యుక్తిః కైకేయీవరదానకృతవిఘ్నశంకాప్రతిసంధానేన. ౩౬. ప్రీతే రౌత్కట్య మాహ. ఏషేతి. అత్రాంత ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ద్రక్ష్యామీతి ఏషా పరా నిరతిశయా. ప్రీతిః - అస్య దశరథస్య. హృది సంపరివర్తతే సమ్యక్ అవిచ్ఛిన్నం అనువర్తతే. ౩౭. అథ రామస్య రాజత్వయోగ్యతానుసంధానం దశరథస్య దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ - వృద్ధికామ ఇతి. వృద్ధికామ ఇత్యనేనాపూర్వైశ్వర్యప్రదత్వ ముక్తం. సర్వభూతాన్యనుకంపయతీతి సర్వభూతానుకంపనః. కర్తరి ల్యుట్. అనేన భ్రష్టైశ్వర్యసాధకత్వ ముక్తం. మమాత్మజ ఇతి శేషః. దానే సంతాపహారిత్వే చ దృష్టాంత మాహ. వృష్టిమాన్ పర్జన్య ఇవేతి లోకవిషయే. మత్తః ప్రియతరః అతిశయేన ప్రీతిమాన్ - ప్రీణాతీతి ప్రియః పచాద్యచ్. ౩౮. పూర్వం ప్రియతరత్వ ముక్తం అత్ర తద్ధేతుగుణవత్తరత్వ ముచ్యతే. యమశక్రసమ ఇతి ప్రత్యేకం సామ్యాన్వయాత్ ద్వ్యమశక్రేత్యుక్తం. ౩౯. మహీమితి. యథాస్వర్గం స్వసదృశం స్వసుకృతానురూపం స్వర్గ మిత్యర్థః - యద్వా - యథాస్వర్గం

మితి. మేదినీశబ్దేన మేదినీస్థ జనా లక్ష్యంతే - యద్వా మేదినీ తదధిష్ఠానదేవతా - అకామయత సుజన దుర్జనానుగ్రహనిగ్రహయో ర్మేదిన్యా హర్షహేతుత్వా దితి జ్ఞేయం. ౩౪. ౩౫. చింతాప్రకార మాహ - అథేత్యాదిస్వర్గ మవాప్నుయా మిత్యంతేన. మయి జీవతి సత్యేవ శ్రీరామః - కథం కేనోపాయేన - రాజా స్యా దిత్యేషా ప్రీతిః చింతా ప్రీయతేఽనయా చింతయేతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రీతిశబ్దస్య చింతాపరత్వం - రాజ్ఞో బభూవేత్యన్వయః. ౩౬. ఏషేతి. ద్రక్ష్యామీత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - ప్రీతిః చింతా - అస్య దశరథస్య - హృది సంపరివర్తత ఇత్యన్వయః. ౩౭ — ౩౯. మహీమితి.

స్వర్గ మవాప్నుయాం. ౪౦. ఇత్యేతైర్వివిధై స్తై స్తైరన్యపార్థివదుర్లభైః, శిష్టైరపరిమేయైశ్చ లోకే లోకోత్తరై ర్గుణైః. ౪౧. తం సమీక్ష్య మహారాజో యుక్తం సముదితైశ్శుభైః, నిశ్చిత్య సచివైస్సార్ధం యువరాజమమన్యత. ౪౨. దివ్యంతరిక్షే భూమౌ చ ఘోరముత్పాతజం భయం, సంచచక్షే చ మేధావీ శరీరే చాత్మనో జరాం. ౪౩. పూర్ణచంద్రాననస్యాథ శోకాపనుద మాత్మనః, లోకే రామస్య బుబుధే సంప్రియత్వం మహాత్మనః. ౪౪. ఆత్మనశ్చ ప్రజానాం చ శ్రేయసే చ

యథాభూతస్వర్గం - యస్త్వయా సహవాసః సస్వర్గ ఇత్యుక్త రామసౌందర్యానుభవస్వర్గమిత్యర్థః. ౪౦. ఇతీతిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా వివిధై స్తై స్తైః తత్తత్కార్యభేదేన ప్రసిద్ధైః - అన్యపార్థివదుర్లభైః రామాన్యరాజదుర్లభైః శిష్టైః ఉక్తవ్యతిరిక్తసౌశీల్యాదిభిః - అపరిమేయైః అసంఖ్యేయైః-కతిపయగుణాః ప్రదర్శితాః - శిష్టా స్త్వపరిమేయా ఇతి భావః - లోకే లోకోత్తరైః - లోకే కుత్రాప్యేవం లోకోత్తరగుణా న సంతీత్యర్థః - సముదితైః స్వాభావికైః శుభైః కల్యాణతమైః - ఏతై ర్గుణైః యుక్తం తం రామం సమీక్ష్య-మహారాజో దశరథః - సచివైస్సాధనం నిశ్చిత్య-యువరాజ మమన్యత-అయం యువరాజో భవేదితి నిశ్చితవా నిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౪౨. అథ సద్యో రామాభిషేకకర్తవ్యతాహేతుం స్వవిపత్తిసూచకం దుర్నిమిత్త మాత్మనో జరాంచాలోచితవానిత్యాహ - దివీతి. దివ్యంతరిక్షే భూమౌ చ యాన్యుత్పాతాని తజ్జం భయ మిత్యర్థః. తానిచోక్తాని జ్యోతిశ్శాస్త్రే - 'స్వర్భానుకేతునక్షత్ర గ్రహ తారార్క చంద్రజం, దివిచోత్పద్యతే యచ్చ తద్దివ్య మితి కీర్తితమ్. వాయ్వభ్ర సంధ్యాదిగ్దాహ పరివేషతమాంసిచ, ఖపురం చేంద్రచాపంచ తద్విద్యాదంతరిక్షజమ్. భూమావుత్పద్యతే యచ్చ స్థావరం వాథ జంగమమ్. తదైకదేశికం భౌమ ముత్పాతం పరిచక్షత' ఇతి. భయావహాని ఘోరాణి దివ్యాద్యుత్పాతానీతి ఫలితార్థః. మేధావీ సూక్ష్మదర్శీ - రాజా సంచచక్షే దృష్టవాన్. సచివాయోక్తవానితి వా - ఆత్మనశ్శరీరే జరాం చ సంచచక్షే - ఖ్యాఞ్భావ ఆర్షః. ౪౩. ఏవం రామాభిషేకే హేతుద్వయ ముక్తం - సర్వలోకప్రియత్వం చ హేతు మాహ - పూర్ణచంద్రాననస్యేతి. అథ ఉత్పాతదర్శనానంతరం - పూర్ణచంద్రాననస్య తద్వత్సర్వసంతాపహరస్య - మహాత్మనః మహామతేః - రామస్య - లోకే - విషయే - సంప్రియత్వం కీదృశం - ఆత్మనః స్వస్య శోకాపనుదం - ఉత్పాతాది భయనివర్తకం - సమ్యక్ ప్రియత్వం. బుబుధే అనుసందధా విత్యర్థః. ౪౪ ఏవ మనుసంధానప్ర

అనేన వయసా కృత్స్నాం మహీం - అధిష్ఠిత మాత్మజం దృష్ట్వా యథాస్వర్గ మవాప్నుయా మితి ప్రీతిః-హృది నపరివర్తత ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౦. ఇతీత్యాది. లోకోత్తరై ర్గుణై రిత్యస్యయుక్త మితి పూర్వేణ సంబంధః-ఉక్తవ్యతిరిక్తసౌశీల్యాదిభి స్సముదితై ర్మిళితైః. ౪౨. దివీతి. ఉత్పాతజం ఆత్మానిష్టసూచకోత్పాతసూచితం - దివ్యోత్పాతః - గ్రహనక్షత్రాదివైకృతం - అంతరిక్షోత్పాతః మహావాతపరివేషసంధ్యాదిగ్ధూమాదిః-భౌమోత్పాతః స్థావరజంగమవికారః స్థావరవికారః భూకంపశిలాపాతవృక్షరక్తస్రవణాదిః జంగమవికారః - మనుష్యాదిజాతీయపశుపక్ష్యాద్యుత్పత్తిః ఏతత్త్రివిధోత్పాతజం భయం - సంచచక్షే కథయామాస - సచివానామితి శేషః - జరాదర్శనంచ రామాభిషేకకారణాంతర మితి మతో్వోక్తం న తూత్పాతత్వేనేతి ద్రష్టవ్యం. ౪౩. పూర్ణేతి. ఆత్మనస్స్వస్య శోకాపనుదం-సుఖావహం లోకే మహాత్మనో రామస్య-సంప్రియత్వం సర్వానందకరత్వం.

ప్రియేణ చ, ప్రాప్తకాలేన ధర్మాత్మా భక్త్యా త్వరితవాన్నృపః ౪౫. నానానగరవాస్తవ్యాన్ పృథగ్జానపదానపి, సమానినాయ మేదిన్యాః ప్రధానాన్ పృథివీపతీన్ ౪౬. న తు కేకయరాజానం జనకం వా నరాధిపః, త్వరయా చానయామాస పశ్చాత్తౌ శ్రోష్యతః ప్రియం. ౪౭. తాన్ వేశ్మ నానాభరణై ర్యథార్హం ప్రతిపూజితాన్, దదర్శాలంకృతో రాజా ప్రజాపతిరివ ప్రజాః. ౪౮. అథోపవిష్టే నృపతౌ తస్మిన్ పరబలార్దనే, తతః ప్రవివిశుశ్శేషా రాజానో లోకసంమతాః. ౪౯. అథ రాజవితీర్ణేషు వివిధేష్వాసనేషు చ, రాజానమేవాభిముఖా నిషేదుర్నియతా నృపాః. ౫౦. స లబ్ధమానైర్వినయాన్వితైర్నృపైః పురాలయైర్జానపదైశ్చ మానవైః, ఉపోపవిష్టైర్నృపతిర్వృతో బభౌ సహస్రచక్షుర్భగవానివామరైః ౫౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాణ్డే - ప్రథమస్సర్గః.

యోజన మాహ-ఆత్మన ఇతి. ఆత్మనః ప్రజానాంచ-శ్రేయసే హితార్థాయ-ప్రియేణచ ప్రియాయచ చతుర్థ్యర్థే తృతీయా-ధర్మాత్మా ధర్మశీలః - ధర్మేణ ప్రాణిసంరక్షకః నృపః - ప్రాప్తకాలేనోపలక్షితస్సన్-భక్త్యా ప్రీత్యా-త్వరితవాన్ - ప్రాప్తకాలత్వం స్వస్య వృద్ధత్వం రామయౌవనం-వసంతకాలోవా. ౪౫. నానేతి. నానానగరేషు వసంతీతి నానానగరవాస్తవ్యాః తాన్-వసే స్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యత్ ప్రత్యయః-పృథగ్జానపదాన్ జనపదాంతరస్థాన్ - మేదిన్యాః భువః ప్రధానాన్ నకేవలానవాంతరనృపతీ నిత్యర్థః - పృథక్సమానినాయేతివా. ౪౬. నేతి. శ్రోష్యత ఇత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం-అనానయనే హేతు మాహ.త్వరయేతి దూరవర్తిత్వా దితి భావః-కేకయరాజానమిత్యత్ర సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః. ౪౭. తాన్ వేశ్మ నానాభరణైరితి. ప్రథమం వేశ్మ నానాభరణైః ప్రతిపూజ్య-పశ్చాత్తాన్ దదర్శేత్యర్థః. ౪౮. దర్శనప్రకార మేవాహ. అథేతి. ప్రవిశుః - సభామితి శేషః - శేషాః కేకయరాజజనకభిన్నాః. ౪౯. అథేతి. రాజవితీర్ణేషు రాజదత్తేషు నియతాః నియతదేశాధిపత్యాః-అంతరంగా వా-పాదాప్రసారణాదినియమయుక్తావా. ౫౦. సఇతి. లబ్ధమానైః ప్రాప్తబహుమానైః పురాలయైః నానానగరవాసిభిః ఉపోపవిష్టైః రాజవచనశ్రవణాదరేణ మందం మందం సమీపం ప్రాప్తైః - నృపైః మానవైశ్చ వృతో నృపతిః భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ సహస్రచక్షుః ఇంద్ర ఇవ - బభౌ. ౫౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

బుబుధే జ్ఞాతవాన్. ౪౪. ఆత్మన ఇతి. ప్రియేణ ప్రీత్యా హేతునా చ భక్త్యా శ్రీరామపరిపాలితాః ప్రజాః ధన్యా భవంత్వితి ప్రజావిషయభక్త్యా చ - ఆత్మనః ప్రజానాంచ శ్రేయసే నృపో దశరథః ప్రాప్తకాలే ప్రాప్తావసరే - త్వరితవాన్ - రామాభిషేక మితి శేషః. ౪౫. నానానగరేతి. నానానగరేషు వసంతీతి నానానగరవాస్తవ్యాః. ౪౬. నత్వితి. పశ్చాత్ప్రియం రామాభిషేకం శ్రోష్యత ఇతి విచార్య త్వరయా శ్వ ఏవ అభిషేక్ష్యామీతి సంభ్రమేణేతి శేషః. ౪౭. తానితి. వేశ్మ నానాభరణైః ప్రతిపూజితాన్ రమ్యగోగృహభూషణప్రదానాది నా స్వేన సత్కృతా నిత్యర్థః-ప్రజాపతిః బ్రహ్మా. ౪౮. అథేతి. శేషాః జనకకేకయరాజవ్యతిరిక్తాః-రాజవితీర్ణేషు-రాజ్ఞా దత్తేషు. ౪౯.౫౦ సఇతి. లబ్ధమానైః లబ్ధసత్కారైః ఉపోపవిష్టైః సహస్రచక్షు రింద్రః. ౫౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ప్రథమస్సర్గః.

తతః పరిషదం సర్వామామంత్ర్య వసుధాధిపః, హితముద్ధర్షణం చైవ ముపాచ ప్రథితం వచః. ౧. దుందుభిస్వనకల్పేన గంభీరేణానునాదినా, స్వరేణ మహతా రాజా జీమూత ఇవ నాదయన్. ౨. రాజలక్షణయుక్తేన కాంతేనానుపమేన చ, ఉవాచ రసయుక్తేన స్వరేణ నృపతిర్నృపాన్ ౩. విదితం భవతామేతద్యథా మే రాజ్య ముత్తమం, పూర్వకైర్మమ రాజేంద్రైస్సుతవత్పరిపాలితం. ౪. సోహ మిక్ష్వాకుభిస్సర్వైర్నరేంద్రైః పరిపాలితం, శ్రేయసా యోక్తుకామోఽస్మి సుఖార్హమఖిలం జగత్. ౫. మయాప్యాచరితం పూర్వైః పంథానమనుగచ్ఛ

అథ రామాభిషేకస్య సర్వసమ్మతత్వం దర్శయతి ద్వితీయే-తతఇత్యాది. తతః రాజాదినివేశానంతరం - పరిషదం పౌరజానపదసమూహం - ఆమంత్ర్య అభిముఖీకృత్య-హితం శ్రేయస్కరం-ఉద్ధర్షణం ఉత్కూలహర్షజనకం - ప్రథితం ప్రకటార్థం - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా. ౧. ప్రథిత ముపాచేత్యుక్తం విశదయతి - దుందుభిస్వనకల్పేన భేరీస్వనసదృశేన - ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ ప్రత్యయః-గంభీరేణ గంభీరార్థేన-అనునాదినా దిశః ప్రతిధ్వనయతా-స్వరేణ మహతా మహతా స్వరేణ - నాదయన్ - జీమూత ఇవ మేఘ ఇవ - స్థితః రాజా ఉవాచ - పున స్స్వరః కీదృశః - రాజలక్షణయుక్తేన ప్రభావానురూపేణ - కాంతేన మృదునా - రసయుక్తేన మాధుర్యవతా. ౩. స్వకృతరాజ్యపాలనస్య పూర్వకృతపాలనాదవిశేషం సూచయన్నాహ. విదితమితి. అంతే ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం - ఉత్తమం విపులం - మే ఏతద్రాజ్యం - మమ పూర్వకైః పూర్వైః - రాజేంద్రైః రఘుప్రభృతిభిః-సుతవ త్పరిపాలితం అతిప్రేమ్ణా సురక్షిత మిత్యేతత్-భవతాం విదితం-క్తస్యచ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - భవద్భి ర్విదిత మిత్యర్థః. ౪. అస్తు తతః కిమిత్యత్రాహ. సోహ మితి. సః తద్వంశ్యోహం - ఇక్ష్వాకుభిః ఇక్ష్వాకువంశ్యైః - సర్వైః నరేంద్రైః పరిపాలితం - అత ఏవ సుఖార్హం-అఖిలం జగత్ రాజ్యం - శ్రేయసా సుఖేన-అధునాపి - యోక్తుం కామయత ఇతి యోక్తుకామః - అస్మి - తుంకామమనసోరపీతి మకారలోపః - యోక్తు మిచ్ఛామీత్యర్థః. ౫. నను భవత్కృతం పాలనమేవాస్మాకం శ్రేయ ఇత్యత్రాహ. మయాపీతి. పూర్వైః రాజభిః-ఆచరితం క్షుణ్ణం - పంథానం మర్యాదాం - అనుగచ్ఛతా అనుసరతా - నిత్యం - అనిద్రేణ జాగరూకేణ - మయాపి ప్రజాః యథాశక్త్యభిరక్షితాః - యథాశక్తీతి వినయోక్తిః. ౬. తర్హీదానీ

తత్రఇతి. పరిషద మాస్థానమంటపగతజనం-హిత ముత్తరత్ర శ్రేయస్కరం-ఉద్ధర్షణ మానంద జనక మిత్యర్థః-ప్రథిత మర్థగరిష్ఠతయా ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః. ౧. దుందుభీతి. అనునాదినా ప్రతిధ్వనినా స్వరేణ నాదయన్-దిశ ఇతి శేషః-గంభీరేణ మహతా స్వరేణోవాచేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. రాజేతి. రాజలక్షణయుక్తేన రాజవాక్యానురూపలక్షణయుక్తేన - మాధుర్యరసయుక్తేన - నృపతి ర్దశరథః-నృపా నువాచ. ౩. విదితమితి. మే రాజ్యం మయేదానీం పాల్యమానం రాజ్య మిత్యర్థః-మమ పూర్వకైః రాజేంద్రై ర్మన్వాదిభిః యథాసుతవత్పుత్రేణ తుల్యం - పరిపాలితం - ఏతత్పరి పాలనం. భవతాం భవద్భి ర్విదిత మిత్యర్థః. ౪. తతః కిం తత్రాహ. సోహ మితి. ఇక్ష్వాకుభి రిక్ష్వాకువంశ్యై ర్నరేంద్రైః - పరిపాలితం సుఖార్హం-జగత్ - శ్రేయసా శ్రీరామాభిషేకరూపేణ యోక్తుకామోస్మి. ౫. మత్కృతం పరిపాలనం భవదనుభవసాక్షిక మిత్యాహ - మయేతి. పూర్వై రిక్ష్వాకుప్రభృతిభి రాచరితం పంథానం సన్మార్గం ప్రజాపరిపాలనరూపం అనుగచ్ఛతా అను సరతా - నిత్యమనిద్రేణ సదా జాగరూకేణ - యథాశక్తిసామర్థ్యానురూపేణ. ౬. ఇదమితి.

త్రా, ప్రజా నిత్యమనిద్రేణ యథాశక్త్యభిరక్షితాః. ౬. ఇదం శరీరం కృత్స్నస్య లోకస్య చరతా హితం, పాణ్డురస్యాతపత్రస్యచ్ఛాయాయాం జరితం మయా. ౭. ప్రాప్య వర్షసహస్రాణి బహూన్యాయూంషి జీవతః, జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య విశ్రాంతి మభిరోచయే. ౮. రాజప్రభావజుష్టాం హి దుర్వహామజితేంద్రియైః, పరిశ్రాంతోఽస్మి లోకస్య గుర్వీం ధర్మధురం వహన్. ౯. సోఽహం విశ్రమమిచ్ఛామి పుత్రం కృత్వా ప్రజాహితే, సన్నికృష్టానిమాన్ సర్వాననుమాన్య ద్విజర్షభాన్. ౧౦ అనుజాతో హి మాం సర్వైర్గుణైర్జ్యేష్ఠో మమాత్మజః, పురందరసమో వీర్యే రామః పర

మపి తథైవ రక్ష్యతా మిత్యత్రాహ-ఇద మితి. కృత్స్నస్య లోకస్య జనస్య-హితం చరతా కుర్వతా-మయా - ఇదం శరీరం - భవతాం ప్రత్యక్షం హీతి భావః - పాండురస్యాతపత్రస్య శ్వేతస్య ఛత్రస్య - ఛాయాయాం - జరితం సంజాతజరం కృతం-జరాపర్యంత మేకచ్ఛత్రతయా పరాక్రమ నిధి ర్భూత్వా మయా నియమేన లోకహిత మాచరిత మిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౭. తర్హి సంప్రతి కింక ర్తవ్య మిత్యత్రాహ - ప్రాప్య వర్షసహస్రాణీతి. బహూని వర్షసహస్రాణి - షష్టివర్షసహస్ర పరిమితా న్యాయూంషి - ప్రాప్య జీవతః - క్రమేణ జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య విశ్రాంతిం రాజ్యభారా ద్విరతిం - అభిరోచయే ఇచ్ఛామి - ఏతేన యయాతివద్విషయచాపలేన నరాజ్యా ద్విరమ్యత ఇతి దర్శితం. ౮. ఇతఃపరం రాజ్యవహనాశక్తౌ నిమిత్త మాహ - రాజేతి. రాజప్రభావైః శౌర్యాదిభిః - జుష్టాం సేవితు మర్హాం - అజితేంద్రియైః విషయపరైః - దుర్వహాం తాదృశప్రభావరహితై ర్వోఢు మశక్యాం - గుర్వీం బహుసాధననిర్వాహ్యాం - లోకస్య ధర్మధురం ధర్మస్థాపనరూపభారం - వహ న్నహం పరిశ్రాంతోఽస్మి. ౯. వివక్షిత మర్థం దర్శయతి - సఇతి. సః ఏవం శ్రాంతోఽహం - ప్రజాహితే ప్రజారక్షణవిషయే - పుత్రం కృత్వా నియమ్య-సన్నికృష్టాన్ అంతరంగభూతాన్ ఇమాన్ సర్వాన్ ద్విజర్షభాన్ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠాన్ - అనుమాన్య కృతానుమతికాన్ కృత్వా - మానయతేర్ణ్యంతా ల్ల్యప్ - విశ్రమం శ్రాంతినివృత్తిం - ఇచ్ఛామి. ౧౦. కస్తే పుత్రో యౌవరాజ్యే నియోజ్యోఽభిమతః - తత్రాహ - అనుజాత ఇతి. వీర్యే విషయే - పురందరసమః ఇంద్రతుల్యః - తౌల్య మేవాహ - పరేషాం శత్రూణాం పురాణి జయతి స్వాధీనీకరోతీతి పరపురంజయః అసంజ్ఞాయామపి జేః ఖజార్షః. రామః రామనామకః. మమ జ్యేష్ఠ ఆత్మజః సర్వైర్గుణైః శౌర్యాదిభిః-మామనుజాతః - అనుర్లక్షణఇత్యనుః కర్మప్రవచనీయః - తద్యోగా న్మామితి ద్వితీయా-మద్గుణాన్ సర్వా ననుప్రాప్య జాత ఇత్యర్థః - నను 'మత్తశ్చ గుణవత్తరః' 'అపరిమేయైశ్చ లోకే లోకోత్తరై ర్గుణై' రితి పూర్వముక్తం కథ మిదానీ మనుజాతో హి మాం సర్వై ర్గుణై రిత్యుచ్యతే పురందరసమ ఇతి చ-ఉచ్యతే-'అన్యామధ్యస్థచింతాహి విమర్దాభ్యధికోదయే'తి న్యాయేన పౌరముఖేన రామస్య

లోకస్య హితం శ్రేయః చరతా కుర్వతా-ఆతపత్రస్య ఛాయాయాం-జరితం జరాన్వితం - అనేన సర్వకాలపర్యటనం వ్యజ్యతే - నతు విషయాసక్త్యేతి భావః-ఏవం ప్రయాసేన రాజ్య మేకచ్ఛత్ర మభూదితి తాత్పర్యం. ౭. ప్రాప్యేతి. వర్షసహస్రాణి షష్టిర్వర్ష సహస్రాణి ప్రాప్య బహూన్యాయూంషి వత్సరశతరూపానేకపురుషాయూంషి. ౮. రాజేతి. రాజప్రభావజుష్టాం రాజతేజసా పాలితాం * తి. రాజప్రభావా శ్శౌర్యాదయః తై ర్జుష్టాం-వహన్నితి హేతౌ శతా. ౯. సోహమితి. ప్రజాహితే పుత్రం కృత్వా నియుజ్యేత్యర్థః-అనుమాన్య అనుమతిం ప్రాపయ్య-అనుజ్ఞాప్యేతిపాఠేఽనుజ్ఞాం కారయిత్వేత్యర్థః. ౧౦. అనుజాతఇతి. అనుజాతః అనుసృత్యజాతః. ౧౧. రామస్యాతిమానుష

పురంజయః. ౧౧. తం చంద్రమివ పుష్యేణ యుక్తం ధర్మభృతాం వరం, యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి ప్రీతః పురుషపుంగవం. ౧౨. అనురూపస్స వై నాథో లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణాగ్రజః, త్రైలోక్యమపి నాథేన యేన స్యాన్నాథవత్తరం.

సర్వాభ్యధిక గుణతాం వక్తు మేవ ముక్త మితి ధ్యేయం - అతఏవ వక్ష్యతి - బహవో నృపకల్యాణ గుణాః పుత్రస్య సంతి త ఇతి. ౧౧. తమితి. తం స్వగుణతుల్యగుణం-ధర్మభృతాం ధార్మికాణాం-వరం పురుషపుంగవం పుష్యేణ నక్షత్రేణ యుక్తం చంద్ర మివ స్థితం-తద్వదత్యుజ్జ్వలం - యద్వా - పుష్యనక్షత్రేఽభిషేకకరణాత్ పుష్యేణ చంద్ర మివేత్యుక్తం - యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి - యద్వా - చంద్ర మివ స్థితం తం - శ్వః పుష్యేణ యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మీత్యర్థః. ౧౨. దశరథ వచనం వాల్మీకి స్తత్వజ్ఞతయా శ్లాఘతే-అనురూప ఇతి. సః రామః - అనురూపః అనుగుణః నాథః - లోకస్యేతి శేషః - అనురూపత్వే హేతు ర్లక్ష్మీవా నితి - అపరిచ్ఛిన్న తేజస్క ఇత్యర్థః - తత్రాపి హేతు ర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణో లక్ష్మీవర్ధన ఇత్యుక్తం - యద్వా - అనురూపత్వే. హేతుర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి-లక్ష్మణ ఇవ సర్వత్ర స్వాశ్రితే ప్రేమశాలీత్యర్థః-అథవా అనురూప ఇత్యాది-నిత్యానపాయిన్యా లక్ష్మ్యా విశిష్టః పరిజనపర్యంతో రామ స్సర్వస్య నిరుపాధిక శ్శేషీ - దశరథస్తురాజ్యపాలనోపాధిక శేషీ వై ఇతిశ్రుత్యాదిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి-'దాసభూతా స్స్వత స్సర్వేహ్యాత్మానః పరమాత్మన' ఇత్యాద్యుక్తేః. తస్య నిరుపాధికశేషిత్వే నిమిత్త మాహ త్రైలోక్య మితి-త్రయో లోకా ఏవ త్రైలోక్యం-చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్-త్రైలోక్య మపి యేన నాథేన-నాథవత్తరం అతిశయేననాథవత్-రామస్య రక్షకత్వావలోకనే కియన్మాత్రం త్రైలోక్యమితి భాతీత్యర్థః-అథవా అనేన శ్లోకేన రామస్య పరత్వ ముచ్యతే-సః రామః - అనురూపో నాథః సహజశేషీ జగతః - అన్యేతు కర్మానుగుణతయౌపాధికాః - అనుకూలం రూపం యస్య సోఽనురూపః 'సమ స్సమవిభక్తాంగః' 'చంద్రకాంతానన' మిత్యాద్యుక్త నిరుపమసౌందర్యశాలిదివ్యమంగళవిగ్రహ ఇత్యర్థః-అనుకూలం స్వరూపం యస్యాసావనురూపః-శతగుణితోత్తరక్రమేణ నిరతిశయదశా శిరస్కతయాభ్యస్యమానానందరూప ఇత్యర్థః-'ఆనందో బ్రహ్మే'తి హ్యుక్తం. అనుగతం రూపం యస్యాసావనురూపః-సర్వవ్యాపీత్యర్థః - అనురూపః అనుప్రవిష్టచరాచరాదికశరీరః - సర్వశరీరీత్యర్థః - అనురూపః-అనుస్యూతరూపః - పరవ్యూహవిభవాంతర్యామ్యర్చావతారరూపేణ నానావతారశాలీత్యర్థః - అనురూపః - ఓః రుద్రస్య రూపం శరీరం తద్విలక్షణశరీరః - 'వపు ర్విరూపాక్ష మలక్ష్యజన్మతా దిగంబరత్వేన నివేదితం వ' స్త్విత్యాద్యుక్తరూపవిలక్షణరూపః. పుండరీకాక్షత్వాదియుక్తః - ఉక్తస్వరూపభిన్న ఇతి త్రిమూర్తిసామ్యం చ నిరస్యతే. వీనాం పక్షిణాం నాథో వినాథః హంసః తత్సంబంధీ వైనాథః - అణ్యాదివృద్ధిః - హంసవాహనః చతుర్ముఖః తత్సహితః స వైనాథః - నాభిపద్మస్థలస్థితచతుర్ముఖ ఇత్యర్థః - వైనాథో గరుడవాహనో వా - నాథత్వే హేతు ర్లక్ష్మీవా నితి - నిత్యయోగే మతుప్ 'హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ' 'అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా, వేదాంతాస్తత్వచింతాం మురభిదు రసి యత్పాదచిహ్నై స్తరంతీతి' పత్నీవిశిష్టత్వవత్ పరిజనవిశిష్టత్వ మాహ - లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణశబ్దః కైంకర్యపరమాత్రోపలక్షణార్థః - అగ్రజ ఇతి తన్నిశక్తియోగం ప్రకటయతి

తమితి. పుష్యేణ నక్షత్రేణ యుక్తం చంద్రమివ ప్రకాశమానం తం రామం-యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి నియోక్ష్యే. ౧౨. అనురూపఇతి. యేన లక్ష్మీయుక్తేన నాథేన త్రైలోక్యమపి నాథవత్తరం - చతుర్ముఖేంద్రాదయ ఇవ నాథవన్మాత్రం న - కింతు నాథవత్తరం అనురూప

౧౩. అనేన శ్రేయసా సద్యస్సంయోజ్యైవమిమాం మహీం, గతక్లేశో భవిష్యామి సుతే తస్మిన్నివేశ్య వై. ౧౪ యదిదం మేఽనురూపార్థం మయా సాధు సుమన్త్రితం, భవన్తో మేఽనుమన్యన్తాం కథం వా కరవాణ్యహం. ౧౫ యద్యప్యేషా మమ ప్రీతిర్హితమన్యద్విచిన్త్యతాం, అన్యా మధ్యస్థచిన్తా హి విమర్దాభ్యధికోదయా. ౧౬. ఇతి బ్రువన్తం ముదితాః ప్రత్యనన్దన్నృపా నృపం, వృష్టి

రూప్యతోఽక్త్వా ఆశ్రితపారతన్త్ర్య ముక్తం - నను కథ మయ మనురూపో నాథః- బ్రహ్మరుద్రాదయోఽపిహిసన్తి నాథా ఇత్యత్రాహ- త్రైలోక్య మపీతి-'కృతక మకృతకం కృతకాకృతక' మిత్యుక్తం సమస్తం జగదిత్యర్థః - యేన నాథేన నాథవదిత్యనేనేన్ద్రాదివ్యావృత్తిః - తరసా బ్రహ్మరుద్రాదివ్యావృత్తిః - తన్నాథత్వస్యైతన్మూలత్వాత్ -'యుగకోటిసహస్రాణి విష్ణు మారాధ్య పద్మభూః, పునస్త్రైలోక్యధాతృత్వం ప్రాప్తవానితి శుశ్రుమః.' 'మహాదేవ స్సర్వమేధే మహాత్మా హుత్వాత్మానం దేవదేవో బభూవ' ఇత్యాదిస్మృతయ స్తత్ర మానం - త్రైలోక్యం నాథవత్తరం - రక్ష్యాపేక్షయా రక్షకత్వరాధికేత్యర్థః తనిశ్లోకీ. ౧౩. అనేనేతి. ఇమాం మయా చిరకాలధృతాం మహీం - తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సుతే నివేశ్య - మహీపాలనభారం నిక్షిప్యేత్యర్థః - అనేన తన్నివేశరూపేణ శ్రేయసాచ - మహీ మేవం సద్య స్సంయోజ్య - గతక్లేశః గతరాజ్యభరణక్లేశో భవిష్యామి - రామాభిషేకస్య ద్వేఫలే మహ్యశ్శ్రేయో మమ విశ్రాంతి శ్చేతి భావః. ౧౪. యదీతి. ఇదం రామాభిషేకరూపం కార్యం - మే రాజ్యభరణశ్రాన్తస్య వృద్ధస్య మే-యద్యనురూపార్థం ఉచితప్రయోజనకం చేత్ - మయావా సాధు సుమన్త్రితం యది - సమ్యగ్విచార్యారబ్ధం చేదిత్యర్థః-తదా భవన్తః మే మహ్యం అనుమన్యన్తాం అనుమతిం కుర్వన్తు ఇదం మే అనుకూలార్థం చేత్కథం వాన్య త్కరవాణి. ౧౫. య త్తే ప్రియం త త్క్రియతా మిత్యత్రాహ-యద్యపీతి. ఏషా రామాభిషేకవిషయా ప్రీతి ర్యద్యప్యస్తి తథాప్యన్య ద్ధిత మస్తిచే చ్చిన్త్యతాం - నను క స్త్వత్తోఽధికదర్శీత్యత్రాహ - అన్యేతి - మధ్యస్థానాం రాగద్వేషరహితానాం చిన్తా విచారః అన్యా అన్యాదృశీ-స్వమాత్రచిన్తాతో విలక్షణా- తదేవ వైలక్షణ్య మాహ - విమర్దాభ్యధికోదయేతి-విమర్దేన పూర్వాపరపక్షసంఘర్షణేన హేతునా- అభ్యధికోదయా అధికార్థ ప్రాదుర్భావా హి. ౧౬. ఇతీతి. ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ - బ్రువన్తం నృపం దశరథం - నృపాః పరిషద్గతా రాజానః - వృష్టిమన్తం వర్షుకం మహామేఘం-నర్దన్తః కేకాం

స్వామికం - స లక్ష్మణాగ్రజః త్రైలోక్యాన్తర్గతానాం వోఽయుష్మాకం అనురూపో నాథ స్స్యాదితి యోజనా. ౧౩. అనేనేతి. ఇమాం చిరకాలధృతాం మహీం సుతే సన్నివేశ్య అనేన తన్నివేశరూపేణ శ్రేయసా మహీం సన్నియోజ్య గతక్లేశో భవిష్యామీతి సంబంధః. ము. తస్మిన్ సుతే మహీం నివేశ్య అనేన రామకర్తృక పరిపాలనరూపేణ శ్రేయసా ఇమాం పరిదృశ్యమాన సర్వజనోపేతాం అయోధ్యాం సంయోజ్య గతక్లేశో భవిష్యామీతి సంబంధః. ౧౪. యదీతి. మే ఇదమభిషేకరూపం కార్యం-అనురూపార్థం భవతా మనుకూలార్థం యది మయా సాధు సుమన్త్రితం యది మేతర్హి భవన్తోఽనుమన్యన్తాం మమ నుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛత - కథం వా కరవాణి భవతా మనుమతిం వినేత్యర్థః కిం కరవాణీతివార్థః. ౧౫. నను భవదధికః కోవాహితాహితవిచారసమర్థ స్తత్రాహ. యద్యపీత్యాదినా. ఏషా రామాభిషేకవిషయా చిన్తా మమ ప్రీతిః ప్రియాద్యపి - తథాప్యతోఽన్యద్ధిత మస్తిచే ద్విచిన్త్యతాం తథాహి - విమర్దేన విచారేణ - అభ్యధికోదయా అధికఫలా మధ్యస్థానాం చిన్తా - అన్యాదృశీ స్వజనచిన్తావిలక్షణా. ౧౬. ఇతీతి. ప్రత్యనన్దన్ ప్రశంసాపూర్వక

మంతం మహామేఘం నర్దంత ఇవ బర్హిణః. ౧౭. స్నిగ్ధోనునాదీ సంజజ్ఞే తత్ర హర్ష సమీరితః, జనౌఘోద్ఘుష్టసన్నాదో విమానం కంపయన్నివ. ౧౮. తస్య ధర్మార్థవిదుషో భావమాజ్ఞాయ సర్వశః, బ్రాహ్మణా జనముఖ్యాశ్చ పౌరజానపదైస్సహ. ౧౯. సమేత్య మంత్రయిత్వాతు సమతాగతబుద్ధయః, ఊచుశ్చ మనసా జ్ఞాత్వా వృద్ధం దశరథం నృపం. ౨౦. అనేకవర్షసాహస్రో వృద్ధస్త్వమసి పార్థివ, స రామం యువరాజానమభిషించస్వ పార్థివం. ౨౧. ఇచ్ఛామోహి మహాబాహుం రఘు

కుర్వంతః - బర్హిణ ఇవ మయూరా ఇవ - ముదితా స్సంతః - ప్రత్యనందన్ ప్రాశంసన్. ౧౭. స్నిగ్ధ ఇతి తత్ర సభాయాం-స్నిగ్ధః స్నేహాభివ్యంజకః. అనునాదీ ప్రతిధ్వనికారీ - జనౌఘోద్ఘుష్టః జనసమూహోత్పాదితః - సన్నాదః సమీచీనశబ్దః - విమానం తదాస్థానమంటపవిమానం - కంపయన్నివ సంజజ్ఞే - న కేవలం రాజాన ఏవ - సర్వేపి జనా స్తచ్ఛ్రుత్వా సంతుష్టా ఇత్యర్థః. ౧౮. తస్యేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. బ్రాహ్మణాః వసిష్ఠాద్యాః-జనముఖ్యాః రాజానశ్చ - పౌరైర్నాగరికైః జానపదైశ్చ - సమేత్య సంయుజ్య - మంత్రయిత్వా యుక్తాయుక్తం విచార్య-ధర్మార్థవిదుషః స్వస్య వార్ధకే యువరాజస్థాపనం ధర్మః - ప్రజానా మర్థసాధనం చేతి జానతః - తస్య దశరథస్య భావం వచనమూలతాత్పర్యం - సర్వశః సర్వప్రకారేణ - దేశకాలేంగితాదిభిః - ఆజ్ఞాయ ఆసమంతాత్ జ్ఞాత్వా - సమతాం సామ్యం గతాః బుద్ధయో యేషాం తే తథోక్తాః - ఐకమత్యం ప్రాప్తా స్సంతః - మనసాచ జ్ఞాత్వా-ప్రత్యేకం స్వస్వహృదయేన నిశ్చిత్య - వృద్ధం నృపం - వక్ష్యమాణవచనార్థం దశరథం ఊచుః. ౨౦. వృద్ధం నృప మితి కవినా సూచిత మర్థం దర్శయతి - అనేకేతి. హే పార్థివ - త్వం - అనేకవర్షసాహస్రః - సహస్రాణ్యేవ సాహస్రాణి - స్వార్థేఽణ్ - అనేకాని వర్షసాహస్రాణి యస్య స తథా - వృద్ధోసీతి విశేషణమహిమ్నా అతివృద్ధోఽసీతి గమ్యతే - సః తాదృశ వృద్ధ స్త్వం - పార్థివం పృథివీశాసనార్హం - యువరాజానం యువరాజం - సమాసాంతస్యానిత్యత్వాన్న రాజాహస్సఖిభ్యాదినాటచ్-అభిషించస్వ - యథా రామో యువరాజో భవతి తథాభిషించేత్యర్థః. ౨౧. నను రక్షకే మయి విద్యమానే కిమర్థం రామాభిషేకోఽపేక్ష్యత ఇత్యాశంకాయాం నహి వయం రక్షణార్థం త మపేక్షామహే - కింతు సౌందర్యవిశేషానుభవార్థ మిత్యాహుః - ఇచ్ఛామ ఇతి. ఇచ్ఛామ ఇతి బహువచనేన సర్వేషా మిచ్ఛావైషమ్యాభావ ఉక్తః - మహాబాహు మితి ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చేత్యుక్తరీత్యా సహజ బాహుసౌందర్యం తత్కాలాంకుశాకర్షణాదివ్యాపారవిశేషశ్చోచ్యతే - ఇచ్ఛామ ఇత్యాది - ఇచ్ఛామః - అభిషేకపట్టబంధాదియుక్తతయా స్థితం ద్రష్టు మిచ్ఛామః - ఇచ్ఛామాత్ర మస్మాకం - కార్యనిర్వహణం భవదధీనం - ఇచ్ఛామః - అస్మాక మిచ్ఛా వర్తతే - శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీత్యేవం విఘ్నశ్రేయోస్మాకం లభ్యతే కిం - ఇచ్ఛామః - అభిషేక స్సిద్ధ్యతు వా న వా ఇచ్ఛానిష్ప్రతిబంధా - సుందరవస్తుదర్శనే ఇచ్ఛా ప్రవర్తతే ఖలు - ఇచ్ఛామః - సర్వప్రకారేణ రక్షకత్వా ద్వాచా ప్రార్థయితు

మంగీచక్రుః. ౧౭. స్నిగ్ధ ఇతి. జనౌఘోద్ఘుష్టసన్నాదః సమ్యఙ్నాదః యస్య విమానం రాజ్యస్థానం. ౧౮. తస్యేత్యాది. సమతాగతబుద్ధయః సమతాగతాః సామ్య మైక్యం గతాః బుద్ధయో యేషాం తే. ౨౦. * తి. అనేకేత్యాదిపదం బహువ్రీహిః - సాహస్రే స్వార్థికోఽణ్ - యువరాజాన మితి సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా దజభావః. ౨౧. ఇచ్ఛామ ఇతి. విశేషణసామర్థ్యాత్ కృతాభిషేక మితి లభ్యతే

వీరం మహాబలం, గజేన మహతాఽయాంతం రామం ఛత్త్రావృతాననం. ౨౨.

మశక్తా మనసా ఇచ్ఛామః - భవదభిప్రాయజ్ఞానేన ఇదానీమిచ్ఛామ ఇతి వదామః - కేషాంచిదస్తి న కేషాంచిదితి న-కింతు సర్వే ఇచ్ఛామః-హి సర్వలోకప్రసిద్ధం ఖలు - 'జనౌఘోద్ఘుష్టసన్నాదో విమానం కంపయన్నివే'తి సర్వజనకోలాహలేన తవ గృహం విశ్లిష్టబంధం ఖలు - అకామయత మేదినీ - త్వయి నిర్వాహకే సత్యేవ భూమిస్స్వయంవరం కృతవతీ ఖలు - త్వయి కరగ్రహం కుర్వతి రామకామనా న యుక్తేతి ధ్వన్యతే - కాముకీనాం న మర్యాదా ఖలు-లోకపాలోపమం విష్ణుసదృశం - అతఏవ వృతవతీ భూమిః - మేదినీ - మధుకైటభవసావిస్రగంధేనోపహతా సర్వగంధ ఇతి రామసౌగంధ్యేన వాసయితుమకామయత-కర్పూరచందనాదికమివ స్వశేషకోటౌ కృతవతీ-నాథం సౌగంధ్యా సౌగంధ్యయో స్స్వస్యైవ శేషిణో భోగ్యతయా తద్విప్రవాసనానివర్తనేన స్వశేషరక్షకం - మహాబాహుం - బాహుబలస్యాలక్ష్యాఖల్వియం-'శక్తస్త్రైలోక్య మప్యేక' ఇతి న కేవలం కోసలరాజ్యం - లంకారాజ్య మపి రక్షితుం శక్తిరస్తి - మహాబాహుం - ఆయతాశ్చేతి, ఆజానుబాహు, రితి చ మహాపురుషలక్షణదర్శనేన నజ్ఞాయతేకిం - విభూతిద్వయనిర్వాహకబాహుః ఖలు - మహాబాహుం - 'బాహుచ్ఛాయామవష్టభ్యే'తి ఛాయాఽస్మద్రక్షణే న పర్యాప్తా కిం - 'రరక్ష ధర్మేణ బలేన చైవే'తి ధర్మబలమప్యస్తీత్యాహుః - రఘువీరం 'దీనాన్ దానేన రాఘవ' ఇతి ప్రసిద్ధః ఖలు - 'ఆనృశంస్యపరో ధర్మ'ఇతి పరేషా మప్యుపదేశపర్యంతం ఖలు రక్షణం - రఘువీరం - రఘ్వపేక్షయాస్యైవ ధర్మిష్ఠతా జ్ఞాయతే ఖలు - రఘుం ప్రతి క్షుధార్తస్య మరణే తవ పాపం నభవతీత్యుక్తే తూష్ణీం స్థితవాన్. అయంతు 'అప్యహం జీవితం జహ్యా' మితి ఖలూక్తవాన్ - మహాబలం మనోబలయుక్తం. 'నహి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య నత్యజేయం, ఏతద్వ్రతం మమే'తి వక్ష్యతి. గజేన మహతాయాంతం - గజేన - త్వయా దత్తకిరీటపట్టబంధాదియుక్తశ్శత్రుంజయేనాగచ్ఛతి చేత్తదా జ్ఞాయతే - గజేన రథాదినా-'మత్తమాతంగగామిన' మితి తద్గమనోపమానగతిమతా. మహతా - అత్యున్నతేన - సర్వశక్తిమతా - ఆయాంతం - మహావీథీమధ్యే ప్రతిగృహంగణ మాగతం - ఆయాంతం-'ఏక స్స్వాదు న భుంజీతే'తి పుత్రకళత్రాదిభి స్సహానుభవరస మాస్వాదయామః. రామం సౌందర్యగుణైస్సకలమనోరంజకం - ఛత్త్రావృతాననం దృష్టిదోష పరిహారాయాంతరంగేణ ఛత్రేణావృతముఖం - దృశ్యాదృశ్యైకదేశతయా సాకల్యేన ముఖదర్శనాభిలాషముత్పాదయంతం - అంతరంగసుహృద్భిర్వాతాతప పరిమ్లానతాశంకయా భూచక్రచ్ఛత్రేణాచ్ఛాదితముఖపంకజం-ఛత్త్రావృతాననం - 'ఏకఛత్త్రాం మహీం భుక్త్వా' ఇతి లక్షణశాస్త్రకథితసమవృత్తవిశాలోత్తమాంగత్వ వ్యంజకేన నిరంకుశప్రశాసనవశీకృతనిఖిలభూపాల వలయతానిరూపకేణ ఛత్త్రేణ పాండురేణ పరభాగభావమాపన్నేన నితరాం ప్రకాశితేందీవర సదృశముఖం విశదీకృతముక్తం - రఘువీరమితి గజస్కంధావస్థానసూచితో వీర్యవిశేష ఉచ్యతే - మహాబలం మత్తమాతంగమపి తృణీకృత్య గమనసమర్థం - మహాగజేన శత్రుంజయేనాయాంతం గచ్ఛంతమిత్యనుభవసాక్షికస్సుషమావిశేషస్సూచ్యతే - రామం స్వసౌందర్యేణ గజమలంకుర్వాణమివ స్థితం - ఛత్త్రావృతాననం - వదనప్రభామండలేనేవ ఛత్త్రావరణేన జనితసౌందర్యం - ఏతైరభిషేకానంతరభావిభిర్విశేషణైరభిషేకః కర్తవ్య ఇతి వ్యంజనావృత్త్యా ప్రార్థ్యతే. తనిశ్లోకీ. ౨౨. ఇతీతి. ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ - తద్వచనం తేషాం పౌరాదీనాం వచనం - శ్రుత్వా - తద్వచనభంగ్యైవ-తేషాం

మహతా గజేన శత్రుంజయాఖ్యేన ఆయాంతమాగచ్ఛంతం - ఛత్త్రేణ - అసాధారణేన శ్వేతచ్ఛత్త్రేణ ఆవృతాననం రామం ఇచ్ఛామః ప్రార్థయామః. ౨౨. ఇతీతి-అజానన్నివ రామస్య సర్వాతి

ఇతి తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా తేషాం మనఃప్రియం, అజానన్నివజిజ్ఞాసురిదం వచనమబ్రవీత్. ౨౩ శ్రుత్వైవ వచనం యన్మే రాఘవం పతిమిచ్ఛథ, రాజానస్సంశయోఽయం మే కిమిదం బ్రూత తత్త్వతః. ౨౪. కథంను మయి ధర్మేణ పృథివీమనుశాసతి, భవన్తో ద్రష్టుమిచ్ఛన్తి యువరాజం మమాత్మజమ్. ౨౫. తే తమూచుర్మహాత్మానం పౌరజానపదైస్సహ, బహవో నృపకల్యాణా

మనఃప్రియం మనస్సంతోషం జానన్నప్యజానన్నివ జిజ్ఞాసుః తన్ముఖేనైవ జ్ఞాతుమిచ్ఛుః ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమబ్రవీత్. ౨౩. శ్రుత్వేతి. హేరాజానః మే వచనం శ్రుత్వైవ-నతు పూర్వాపరం పర్యాలోచ్య - రాఘవం రామం - పతిం రాజానం - ఇచ్ఛథేతి యత్ అయం మే సంశయః సంశయహేతుః - విధేయాపేక్షయా పుంలింగతా - సంశయప్రకారమాహ - కిమిదమితి - ఇదం రాఘవాభిషేకప్రార్థనం - కిం కిన్నిమిత్తకమితి - తత్త్వతో బ్రూత. అత్ర నిమిత్తం యాథాతథ్యేన కథయతేత్యర్థః. తనిశ్లోకః. యద్యస్మాత్కారణాత్ మే వచనం శ్రుత్వైవ సకృచ్ఛ్రవణమాత్రేణైవేత్యర్థః - రాఘవం పతిం రాజానం - ఇచ్ఛథ హింసకహస్తాపతితాః కదా నిస్తరిష్యామ ఇతివత్ భవతాం శీఘ్రమాక్రోశః కిమర్థమితి భావః - అతః మే అయం బుద్ధౌ పరివర్తమానస్సంశయో జాతః - ఇయమిచ్ఛా మత్పాలనవైగుణ్యాద్వా - తస్య గుణవత్తరత్వాద్వేతి సందేహో భవతీతి భావః - ఇదం రామస్య రాజా శంసనం కిన్నిమిత్తకమిత్యర్థః - తత్త్వతో బ్రూత సంశయవిచ్ఛేదో యథా స్యాత్తథా బ్రూత. పునస్సంశయం విశినష్టి - కథమితి. మయి ధర్మేణ పృథివీ మనుశాసతి సతి - భవన్తః - మమాత్మజం అతిముగ్ధం - యువరాజం ద్రష్టుం-కథమిచ్ఛన్తి-మయి చిరం స్వసుఖనిరభిలాషతయా రాజ్యపరిపాలన జాగరూకే తిష్ఠతి మమాపత్యం పతి మభిలషథ-కోవా మేఽపరాధ ఇతి భావః. తనిశ్లోకః. ఉపక్రాన్తకార్యం సమ్యగ్జాతం రాజలోక ఏవ త్వరత ఇత్యతిహృష్టః - తం హర్షం గోపయన్ తైరేవ వాచయితవ్యమితి మనసి కృత్వాహ - కథమితి. షష్టిర్వర్షసహస్రాణి ఆత్మసుఖమనపేక్ష్య యుష్మద్రక్షణే యత్కర్తవ్యం తదేవాన్వేషితం - బలవాన్ దుర్బలం యథా న బాధతే తథా రక్షితం - మయా కించిదుక్తే భవానేవేతఃపరమనుశాధి క్రమేణ రామాభిషేకో భవిష్యతి - భవతః ప్రియం చేత్తద్వా కర్తవ్య మిత్యనుక్త్వా కిమేవ ముచ్యతి ఇతి ప్రష్టురభిప్రాయః. ౨౫. నతే కశ్చిదపరాధః - కింతు తవ పుత్రస్య గుణానా మపరాధ ఇత్యాహుః - తఇతి. తే రాజానః పౌరా జానపదైస్సహ - పండితపామరావిశేషేణ సర్వే ఐకమత్యం ప్రాప్యేత్యర్థః - మహాత్మానం మహాబుద్ధిం - తం గుణగ్రాహిణం దశరథం-ఊచుః - హేనృపేతి సంబోధనేన తారతమ్యజ్ఞతోక్తా. తే పుత్రస్య బహవః కల్యాణా గుణాస్సంతి తవ తు నృపరిపాలనమేకో గుణ ఇతి భావః- రామప్రశంసయా తస్యాసూయా మాభూదితి తే పుత్రస్యేత్యుక్తం - తదతిశయ స్సర్వోఽపి త్వత్సంబంధకృత ఇతి భావః-గుణా ఇతి బహువచనేనైవ బహుత్వే సిద్ధేఽపి బహవ

శాయిత్వం తదభిషేకస్య సర్వసమ్మతత్వం చ జానన్నపి అజానన్నివ ప్రజాముఖాజ్జిజ్ఞాసుః. ౨౩. శ్రుత్వేతి. మద్వచనానంతరం వచనం వినైవ మత్తులో రాజత్వేన వృత ఇతి మమ సంశయో జాయతే తన్నివృత్తిర్భవద్భిః కార్యేతి భావః - హింసకహస్తాపతితాః ప్రజాః కదా నిస్తరిష్యామ ఇతివద్భవతా మాక్రోశః కిమర్థమితి తాత్పర్యం. ౨౪. స్వహర్షం గోపయన్ తైరేవ వాచయితవ్యమితి మనసి కృత్వాహ - కథమితి. పృథివీమనుశాసతి సతి యుష్మద్రక్షణం కుర్వతి-సతి వయం త్వయా సమ్యగేవ పరిపాలితాః. ౨౫. త్వయి దోషగన్ధో నాస్తీతి తాత్పర్యాత్తథాపి త్వత్పుత్రకల్యాణ

గుణాః పుత్రస్య సంతి తే. ౨౬. గుణాన్ గుణవతో దేవ దేవకల్పస్య ధీమతః, ప్రియానానందనాన్ కృత్స్నాన్ ప్రవక్ష్యామోఽద్య తాన్ శృణు. ౨౭. దివ్యైర్గుణైశ్శక్రసమో రామస్సత్యపరాక్రమః, ఇక్ష్వాకుభ్యోఽపి సర్వేభ్యో హ్యతిరిక్తో విశాంపతే. ౨౮. రామస్సత్పురుషో లోకే సత్యధర్మపరాయణః, సాక్షాద్రామాద్వినిర్వృత్తో ధర్మశ్చాపి శ్రియా సహ. ౨౯. ప్రజాసుఖత్వే చంద్రస్య వసుధా

ఇత్యుక్త్వా అసంఖ్యేయగుణత్వ ముక్తం. పుత్రస్య గుణా ఇత్యనేన జన్మసిద్ధత్వోక్త్యా గుణానాం స్వాభావికత్వ ముక్తం - కల్యాణాః అఖిలహేయ ప్రత్యనీకాః - ఆశ్రయసంబంధేన శుభీభూతా వా - 'గుణా స్సత్యజ్ఞానప్రభృతయ ఉత త్వద్గతతయా శుభీభూతం యాతా' ఇత్యభియుక్తోక్తేః.అత్ర 'స్వాభావికానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణ' ఇతి యామునాచార్యవచనమనుసంధేయం. తనిశ్లోకీ. శత్రుబాణబాధితో న భవతి లోకః - కింతు తవ పుత్రగుణైర్బద్ధః - గుణజితైరస్మాభిరేవముక్తం న కార్యబుద్ధిభిరిత్యుత్తరమాహుః. తఇతి. తే అనుభూతా రామగుణాః మహాత్మానం ఏతాదృశ పుత్రపితృత్వేన మహానుభావం కల్యాణాః మంగళైకతానాః బహవః అసంఖ్యాతాః తే పుత్రస్యేత్యాశ్రయ వైలక్షణ్యం గుణాస్సంతి. సర్వం వాక్యం సావధారణ మితి న్యాయేన గుణా ఏవ సంతి నైకోఽపి దోష ఇతి వ్యంజితం. ౨౬. కే తే గుణా ఇత్యాకాంక్షాయాం తాన్ వక్తుం ప్రతిజానీతే - గుణానితి. హే దేవ హేరాజన్ - గుణవతః ప్రశస్తబహుగుణకస్య-దేవకల్పస్య దేవతుల్యస్య - ధీమతః రామస్య - ప్రియాన్ ఇష్టాన్ ఆనందనాన్ ప్రీతిజనకాన్ - తాన్ ప్రసిద్ధాన్ కృత్స్నాన్ గుణాన్ - అద్య - ప్రాప్తకాలే శృణు ప్రవక్ష్యామః - గుణవతో గుణానిత్యనేన గుణానామనారోపితత్వేన స్వాభావికత్వ ముక్తం - దేవకల్పస్యేత్యనేన గుణానాం సద్భావితత్వం - ధీమత ఇత్యనేన గుణానాం మధ్యే జ్ఞానస్య ప్రాధాన్యముక్తం - బ్రాహ్మణా ఆగతా వసిష్ఠోఽప్యాగత ఇత్యత్ర వసిష్ఠస్యేవ - ప్రియా నిత్యనేన కల్యాణత్వం-ఆనందనా నిత్యనేన నిరతిశయత్వం - కృత్స్నా నిత్యనేనాసంఖ్యేయత్వంచ వివక్షితం-ఏతావత్పర్యంతం కిమర్థం నోక్తమిత్యపేక్షాయాం భవత్ప్రశ్నకాల ఏవాస్మదుక్తే రవసర ఇత్యద్యేత్యనేన సూచయంతి- ప్రవక్ష్యామ ఇతి ప్రవచనోక్త్యా భగవద్గుణోపదేశే అధికారితారతమ్యం నాస్తి-అజానతా జానద్భిః శ్రోతవ్యమిత్యేవేతి సూచితం - శృణ్విత్యనేన రామగుణశ్రవణే నిరతిశయానందమగ్నో భవిష్యసి కథంచిన్మనస్సంస్తభ్య శ్రోతవ్య మిత్యుక్తం. ౨౭. దివ్యైరితి. దివ్యైః అమానుషైః - గుణైః శౌర్యవీర్యాదిభిః - శక్రసమః ఇంద్రసమః - సత్యపరాక్రమః - అమోఘవిక్రమః - ఇక్ష్వాకుభ్యః - ఇక్ష్వాకువంశేభ్యః - సర్వేభ్యోఽతిరిక్తః సమధికః - 'అతిరిక్త స్సమధిక' ఇత్యమరః. శౌర్యాదిభిరితి శేషః - రాజ్ఞో మనః ప్రీణనాయ సంబోధయంతి విశాం పత ఇతి - విశాం ప్రజానాం - పతే. ౨౮. రామఇతి. లోకే రామ ఏవ సత్పురుషః రిపూణా మపి వత్సల ఇత్యర్థః-సత్యధర్మావేవ పరాయణం పరమాగతి ర్యస్య స సత్యధర్మపరాయణః - సత్యధర్మైకనిరత ఇత్యర్థః - కించ ధర్మః శ్రియా తత్ఫలభూతయా

గుణబాహుళ్యా ద్వశీకృతమానసై రస్మాభిరేవముక్త మిత్యాహుః తేతమితి. తే రాజానః కళ్యాణ గుణాః మంగళస్వభావాః ఇతరపురుషదుర్లభాః బహవో గుణాస్సంతీత్యర్థః. ౨౬. గుణానితి. ప్రియాన్ శత్రూణామపి ప్రీతిజనకాన్ - ఆనందనాన్ అనిష్టనివారణపూర్వకేష్టప్రాపకత్వేన ఆనందజనకాన్ - శౌర్యాదీన్. ౨౭. దివ్యైరితి. దివ్యైరమానుషైః - ఇక్ష్వాకుభ్యః ఇక్ష్వాకువంశప్రభవేభ్యః. ౨౮. రామఇతి. ధర్మః శ్రియా సహ రాజ్యలక్ష్మ్యా సహ - రామా ద్వినిర్వృత్తః ఆవి

యాః క్షమాగుణైః, బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యే సాక్షాచ్ఛచీపతేః. ౩౦.
ధర్మజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ శీలవాననసూయకః, క్షాంతస్సాంత్వయితా శ్లక్ష్ణః కృతజ్ఞో
విజితేంద్రియః. ౩౧. మృదుశ్చ స్థిరచిత్తశ్చ సదా భవ్యోఽనసూయకః. ౩౨.
ప్రియవాదీ చ భూతానాం సత్యవాదీ చ రాఘవః, బహుశ్రుతానాం వృద్ధానాం

సంపదా సహ రామాత్ - సాక్షాత్ అవ్యవధానేన - నిర్వృత్తః నిష్పన్నః - ధర్మార్థయోరితరనిరపేక్షతయా నిర్వాహక ఇత్యర్థః. ౨౯. రామనిష్ఠగుణసముదాయస్యైకత్రాసంభవాదేకైకగుణయోగేన చంద్రాదీన్ దృష్టాంతయంతి-ప్రజేతి. ప్రజాసుఖత్వే ప్రజానాం సుఖకరత్వే - చంద్రస్య తుల్యః - క్షమాగుణవిషయే - వసుధాయాః భూమేస్తుల్యః - బుద్ధ్యా బుద్ధ్యసాధారణధర్మేణ-బృహస్పతేస్తుల్యః - వీర్యే విషయే శచీపతేః సాక్షాత్తుల్యః - 'సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతుల్యయో' రిత్యమరః. ౩౦. ధర్మజ్ఞ ఇతి. ధర్మం సామాన్యవిశేషరూపమశేషం జానాతీతి ధర్మజ్ఞః - సత్యా అమోఘా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్యాసౌ సత్యసంధః-'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదే'త్యమరః. శీలవాన్ - శీలంహి నామ మహతోఽమందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః - తద్వాన్ - అనసూయకః గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా - తద్రహితః - బహువ్రీహౌ కప్ - క్షాంతః క్షమావాన్ - క్షమా త్వాశ్రితాపరాధసహిష్ణుత్వం - క్షమేరూదిత్వాత్ పక్షే నేట్ - న కేవలం సహిష్ణురపరాధిషు - సాంత్వయితా కుపితాన్ దుఃఖితాంశ్చ ప్రతి సాంత్వవాదీ-శ్లక్ష్ణః ప్రియంవదః-'సమౌ శ్లక్ష్ణప్రియంవదౌ' విత్యమరః - కృతజ్ఞః స్వల్పమపి సకృత్కృతముపకారం బహుతయా జానన్నిత్యర్థః. విజితేంద్రియః విషయచాపలరహితః. ౩౧. మృదురితి. మృదుత్వం సమాశ్రితజనవిశ్లేషభీరుత్వం-చిత్తస్థైర్యం నామ - అతిసంకటేఽప్యంగీకృతవిషయపరిత్యాగరాహిత్యం - సదా భవ్యః కుశలః-ఆశ్రితాధీనో వా. ౩౨. ప్రియవాదీతి. 'సత్యం బ్రూయాత్ ప్రియం బ్రూయాన్న బ్రూయాత్సత్యమప్రియ' మిత్యుక్తరీత్యా సత్యవాద్యపి ప్రియవాదీత్యర్థః-ప్రియవాదీచ - చకారోఽవధారణార్థః - ప్రియవాద్యేవ - న తు సత్యమప్యప్రియం వదతీత్యర్థః - 'న బ్రూయాత్సత్యమప్రియ' మితి స్మరణాత్. భూతానాం భవనమాత్రోపాధికానాం సర్వేషాం జనానాం - సత్యవాదీ సత్యం బ్రూయాదితి విహితసత్యవచనః - చకారేణ ప్రియమప్యసత్యం న వదతీత్యవధార్యతే-యద్వా - సత్యమితి పరలోకహిత ముచ్యతే - 'సత్యేన లోకాన్ జయతీ'తి ప్రయోగానుసారాత్. ప్రియవచనస్య నిషిద్ధసాధారణత్వాదదృష్టవిరోధిప్రియం న వదతీత్యర్థః - రాఘవః రఘురాక్షససంవాదాదిషు ప్రియసత్యవచనం ప్రసిద్ధమితి కులాగతో ధర్మ ఇత్యర్థః - ఏతాదృశజ్ఞానవత్త్వం పుస్తకనిరీక్షణాదినా పండితంమన్యతయా వా న భవతీత్యాహ - బహుశ్రుతానామితి - బహుభ్య ఆచార్యేభ్యో బహుభిశ్శాస్త్రైః బహుధా బహుప్రకారేణ శ్రుతమేషామస్తీతి తేషాం -

---

ర్భూతః. ౨౯. రామభద్రనిష్ఠగుణసముదాయస్య జగత్యేకత్ర వాసాసంభవాదేకైకగుణయోగేన చంద్రాదీన్ దృష్టాంతయతి. ప్రజేతి. ప్రజాసుఖత్వే ప్రజాసుఖకరత్వే. ౩౦. ధర్మజ్ఞ ఇతి. అనసూయకః నవిద్యతే అసూయా అన్యవిషయిణీ యస్యసః. ఉత్తరత్ర నవిద్యతే అసూయా స్వవిషయిణీ అన్యకృతా యస్య స తథోక్త ఇతి న పునరుక్తిః - సత్యసంధః సత్యా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్యసః - సాంత్వయితా కుపితాన్ దుఃఖితాన్ ప్రతి సాంత్వవచనేన దుఃఖం ప్రశమయితా. శ్లక్ష్ణః ప్రియంవదశీలః. ౩౧. మృదురితి. మృదుస్సుకరోపాస్యః - స్థిరచిత్తత్వం నామాతి సంకటేఽప్యంగీకృతపరిత్యాగరాహిత్యం. ప్రియ వాదీచేతి. భూతానాం ప్రాణినాం ప్రియ

బ్రాహ్మణానాముపాసితా. ౩౨½. తేనాస్యేహాతులా కీర్తిర్యశస్తేజశ్చ వర్ధతే. ౩౩. దేవాసురమనుష్యాణాం సర్వాస్త్రేషు విశారదః, సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావత్సాంగవేదవిత్. ౩౪. గాంధర్వే చ భువి శ్రేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః, కల్యాణాభిజనస్సాధురదీనాత్మా మహామతిః. ౩౫. ద్విజైరభివినీతశ్చ శ్రేష్ఠైర్ధర్మార్థనైపుణైః. ౩౫½. యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా. గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తతే. ౩౬½. సంగ్రామాత్పునరాగమ్య కుంజ

వృద్ధానాం శీలవయోవృద్ధానాం బ్రాహ్మణానాం - ఉక్తలక్షణేషు క్షత్రియేషు సత్స్వపి బ్రాహ్మణానేవ జ్ఞానార్థముపాస్త ఇత్యర్థః - ప్రియవాదీత్యాది - ప్రియవాదీ - గ్రీష్మఘర్మసంతప్తస్థలే ప్రవర్షీ వలాహక ఇవ సుశీతళం వచనం వక్తీత్యర్థః - కిమీదృశవచనం దివ్యాంతఃపురస్య మాతాపిత్రాదీనాం వసిష్ఠాదీనాం వా - నేత్యాహ - భూతానాం సత్తాయోగిసకలపదార్థానాం చ - ప్రియవాదీ - కిం సర్వత్ర ప్రియమేవ వదతి నేత్యాహ - సత్యవాదీ భూతహితాదృష్టార్థవచన ఇత్యర్థః- ప్రియహితవాదీతి భావః - కిమిదం విరుద్ధం ద్వయమఘటితఘటనాసామర్థ్యా దిత్యపేక్షాయాం న తథా - కింతు కులప్రభావా దిత్యాహ - రాఘవ ఇతి-ఏవంవిధగుణః కిం సగర్వో వర్తతే-నేత్యాహ బహ్వీతి-సంభావితగుణైరత్యుత్తమైః పునరత్యతిశయాయ జ్ఞానినాం ప్రాంగణం గత్వా తిష్ఠతీత్యర్థః - యత్ కించిచ్ఛ్రవణమాత్రేణ తృప్తానాం జ్ఞానాదివృద్ధానాం-సర్వతస్సారమాదద్యాత్ 'పుష్పేభ్య ఇవ షట్పద' ఇత్యుక్తరీత్యా బహుభ్యస్సారగ్రహణం కృతవానిత్యర్థః-బ్రాహ్మణానాం 'సా విద్యా యా విముక్తయ' ఇత్యుక్తబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠానాం - నతు 'విద్యాన్యా శిల్పనైపుణ' మిత్యుక్తాన్యవిద్యానిష్ఠానాం - ఉపాసితా తద్గృహం గత్వానువర్తయితా నతు స్వగృహే తానానీయ శ్రోతా. తనిశ్లోకీ. ౩౨½. వృద్ధోపాసనసిద్ధాన్ గుణానాహ - తేనేతి. తేన సమృద్ధోపాసనేన - కీర్తిః-ఔదార్యాదిగుణనిమిత్తా ప్రథా - యశః పరాక్రమాదినిబంధనా ప్రథా - యద్వా-కీర్తిః ప్రథా-యశస్తత్కారణబలాపదానాదికం- తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం. ౩౩. సమ్యగితి. విద్యావ్రతస్నాతః 'వేదమధీత్య స్నాయా'దితి స్మృతిప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనవ్రతాచరణానంతరభావిస్నానకర్మయుక్తః - సమ్యక్ గురుకులవాసాద్యంగసహితతయా సాంగవేదవిత్ - 'శిక్షా వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా-కల్పశ్చేతి వ్యాహృతాని వేదాంగాని మనీషిభి' రిత్యుక్తాంగసహితవేదార్థజ్ఞః - యథావత్ యథాసంప్రదాయం. ౩౪. గాంధర్వే చ సంగీతశాస్త్రేఽపి-సామగానోపయుక్తత్వాదితి భావః. కల్యాణాభిజనః పరిశుద్ధోభయవంశః-సాధుః స్వయంపరిశుద్ధః - అదీనాత్మా క్షోభహేతుష్వక్షోభ్యాంతఃకరణః. ౩౫. ధర్మార్థనైపుణైః ధర్మార్థప్రతిపాదనకుశలైః - స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః - శ్రేష్ఠైః అభిజనవిద్యావృత్తయుక్తైః - అభివినీతః సర్వతస్సుశిక్షితః. ౩౫½. యదేతి. గ్రామార్థ ఇత్యత్ర గ్రామేత్యవిభక్తిక నిర్దేశః - గ్రామస్య నగరస్య వార్థే ప్రయోజనే నిమిత్తే నావిజిత్య నివర్తత ఇత్యభిధానాద్రామస్య సుబాహుమారీచవిషయే జేతృత్వవదన్యత్రాపి శత్రువిషయే జేతృత్వమభూదిత్యవగమ్యతే. ౩౬½. సంగ్రామాదితి స్ఫుటం. ౩౭½. కుశలప్రశ్నప్రకార

వాదీ సత్యవాదీ చేతి ప్రియరూపసత్యవాదీ. ౩౨½. తేనేతి. తేన పూర్వోక్తగుణజాతేన. కీర్తిః శౌర్యాదినిబంధనా ప్రసిద్ధిః. యశః పరాక్రమాదివ్యాపారజనితప్రసిద్ధిరితి వివేకః. ౩౩. ౩౪. గాంధర్వ ఇతి. గాంధర్వే సంగీతశాస్త్రేఽపి - కల్యాణేతి అదీనాత్మా క్షోభహేతుసహస్రేష్వపి అక్షుభితాంతఃకరణః. ౩౫. ద్విజైరితి. అభివినీతః శిక్షితః. ౩౫½. యదేతి. గ్రామార్థమిత్యత్ర గ్రామేత్యవిభక్తిక

రేణ రథేన వా, పౌరాన్ స్వజనవన్నిత్యం కుశలం పరిపృచ్ఛతి. ౩౭। పుత్రేష్వ
గ్నిషు దారేషు ప్రేష్య శిష్యగణేషు చ, నిఖిలేనానుపూర్వ్యాచ్చ పితాపుత్రా
నివౌరసాన్. ౩౮। శుశ్రూషంతే చ వశ్శిష్యాః కచ్చిత్కర్మసు దంశితాః, ఇతి
నః పురుషవ్యాఘ్రస్సదా రామోఽభిభాషతే. ౩౯। వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృ
శం భవతి దుఃఖితః, ఉత్సవేషు చ సర్వేషు పితేవ పరితుష్యతి. ౪౦। సత్యవాదీ
మహేష్వాసో వృద్ధసేవీ జితేంద్రియః, స్మితపూర్వాభిభాషీ చ ధర్మం సర్వాత్మనా శ్రి
తః. ౪౧। సమ్యగ్యోక్తా శ్రేయసాం చ న విగృహ్య కథారుచిః, ఉత్తరోత్తరయు
క్తౌ చ వక్తా వాచస్పతిర్యథా ౪౨। సుభ్రూరాయతతామ్రాక్షస్సాక్షాద్విష్ణురివ

మాహ. పుత్రేష్వితి. ప్రేష్యాః భృత్యాః - నిఖిలేన కార్త్స్న్యేన - ఆనుపూర్వ్యాత్ ప్రధానక్రమేణ - పృచ్ఛతీత్యనుషజ్యతే. ౩౮। శుశ్రూషంత ఇతి. దంశితాః సన్నద్ధాః - 'సన్నద్ధో వర్మిత స్సజ్జో దంశిత' ఇత్యమరః. ౩౯। సత్పురుషసంభావితగుణా నభిధాయ రామస్యాసాధారణగుణా నాహ - వ్యసనేష్వితి. మనుష్యాణాం - దివ్యాంతఃపురస్థితమాతృప్రభృతీనాం నభవతి - కింతు మనుష్యాణాం - ఆఢ్యదరిద్రద్విజాదితారతమ్యానాదరేణ మనుష్యజాత్యాక్రాంతానాం-వ్యసనేషు-అల్పానల్పవిచార మంతరేణ వ్యసనపదార్థేషు - భృశం వ్యసనవతో యాదృశం తాదృశం న-కింతు పంకమగ్నగజ ఇవ స్వమాహాత్మ్యానుగుణం యావత్సత్తాకం చ దుఃఖితో భవతి నతు దినక్రమేణ విస్మరతి-ఇదం దుఃఖం మత్పరిపాలనవైగుణ్యేన ఖల్వాగతమితి నితరాం దుఃఖితో భవతి-'హ్రీరేషా తు మమాతులే'తి వక్ష్యతి. ఉత్సవేషు పుత్రజననాదిషు సర్వేషు-పుత్రీజననాద్యనాదరవిరహేణ ద్వారిచూతకిసలయమాలాబంధన ముపధీకృత్య ప్రవృత్తేష్విత్యర్థః - పితేవ - పుత్రాదీనాం పుత్రాద్యుత్సవేషు యః పితుః పరితోషో జాయతే - స ద్వివిధః - పామరాణామర్థలాభలౌకికసహాయనిమిత్తః - పండితానాం స్వోత్తారకత్వనిమిత్తశ్చ-ఏవ ముభయవిధపరితోషో రామస్యాప్యస్తి-'ప్రణృత్యంతి పితామహాః,య ద్యేకోఽపి గయాం వ్రజే'దితివత్ 'మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే,బహూజన్మసహస్రాంతే దిష్ట్యా య స్తు ప్రపద్యత' ఇతి ప్రత్యాశాసంభవాత్ - అత్ర పరిశబ్దో వీప్సాయాం వర్తతే-అత్రాపి భృశ మిత్యనువర్తతే. తనిశ్లోకీ. ౪౦। సత్యవాదీతి.అతిసంకటావస్థాయా మపి సత్యవచనశీలః-సర్వాత్మనా ధర్మం శ్రితః-అతిదుర్ఘటదశాయా మపి ధర్మం న త్యజతీత్యర్థః.౪౧। సమ్యగితి. శ్రేయసాం సమ్యగ్యోక్తా సంపాదకః-నవిగృహ్య కథారుచిః నవిగృహ్యకథాం కుర్యాదితినిషిద్ధయోర్జల్పవితండయో ర్నివృత్తరాగః నివృత్తరాగత్వం కిమవక్తృత్వాత్ నేత్యాహ - ఉత్తరేతి. ౪౨। ఉక్తకల్యాణగుణానురూపాకారసౌభాగ్య మాహ - సుభ్రూరితి. శూరస్య భావః శౌర్యం - తచ్చ

నిర్దేశః - గ్రామస్య నగరస్యార్థే ప్రయోజనవిషయే. ౩౬। ౩౭। ౩౮। శుశ్రూషంతఇతి. దంశితాః అవహితాః-పురుషవ్యాఘ్రః పురుషశ్రేష్ఠః. ౩౯। వ్యసనేష్వితి. మనుష్యాణాం ప్రాణిమాత్రస్య వ్యసనేషు కృచ్ఛ్రేషు భృశం భవతి-దుఃఖితః సాక్షాద్దుఃఖభాగ్భ్యోఽప్యధికదుఃఖో భవతి-దుఃఖకర్తృభి స్స్వదుఃఖంవిహాయ నివారణీయం మహద్దుఃఖం ప్రాప్నోతీత్యర్థః - పితేవేత్యత్రాపి భృశమిత్యనుషజ్యతే - పరితుష్యతి-సాక్షా జ్జనక ఇవ ఆనందయుక్తో భవతీ త్యర్థః. * పితేవేత్యత్రాపి భృశమిత్యేత త్సంబధ్యతే-పరితుష్యతి అత్ర పరిశబ్దో వీప్సాయాం వర్తతే. ౪౦। ౪౧। నవిగృహ్య కథారుచిః విగృహ్య కలహం కృత్వా-జల్పవితండాత్మకకథారుచిః న భవతీత్యర్థః. ౪౨। సుభ్రూరితి. శౌర్యవీర్యపరాక్రమైః శౌర్యం యుద్ధే నిర్భయేన ప్రవేశసామర్థ్యం-వీర్యం స్వస్యావికృతస్యైవ పరేషాం

స్త్వయం, రామో లోకాభిరామోఽయం శౌర్యవీర్యపరాక్రమైః. ౨౩½. ప్రజాపాలనతత్త్వజ్ఞో న రాగోపహతేంద్రియః, శక్తస్త్రైలోక్యమప్యేకో భోక్తుం కిన్ను మహీమిమాం. ౨౪½. నాస్య క్రోధః ప్రసాదశ్చ నిరర్థోఽస్తి కదాచన, హంత్యేవ నియమాద్వధ్యానవధ్యే న చ కుప్యతి. ౨౫½ యునక్త్యర్థైః ప్రహృష్టశ్చ తమసౌ యత్ర తుష్యతి. ౨౬. శాంతైస్సర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననైర్నృణాం, గుణైర్విరురుచే రామో దీప్తస్సూర్య ఇవాంశుభిః. ౨౭. తమేవం గుణసంపన్నం రామం సత్యపరాక్రమం, లోకపాలోపమం నాథమకామయత మేదినీ. ౨౮. వత్స శ్శ్రేయసి జాత స్తే దిష్ట్యాసౌ తవ రాఘవ, దిష్ట్యా పుత్రగుణైర్యుక్తో మారీచ ఇవ కాశ్యపః. ౨౯. బలమారోగ్యమాయుశ్చ రామస్య విదితాత్మనః, దేవాసురమనుష్యేషు సగంధర్వోరగేషు చ, ఆశంసతే జనస్సర్వో రాష్ట్రే పురవరే తథా,

---

మరణనిర్భయత్వం - 'శూరో మరణనిర్భయ' ఇతి వచనాత్. వీరం స్వయమవికృతస్సన్ పరాన్ వివిధమీరయతి విద్రావయతీతి వీరః - తస్య భావో వీర్యం - దుష్ప్రవేశచక్రవ్యూహాదివిశిష్టసైన్యయుక్తాన్ దేవాసురానపి యేనోత్సాహేనాక్రామతి స పరాక్రమః. ౨౩½. ప్రజేతి. 'రామో రాజ్యముపాసిత్వే' త్యుక్తరీత్యా ప్రజాపాలనతత్త్వజ్ఞః-న రాగోపహతేంద్రియః ఇంద్రియచాపలరహిత ఇతి న సమాసః - భోక్తుం పాలయితుం. ౨౪½. నేతి. నియమాత్ నియమేన - వధ్యాన్ శాస్త్రతో వధ్యాన్ హంత్యేవ - అవధ్యే శాస్త్రతః అవధ్యే విషయే. ౨౫½. యునక్తీతి. యత్ర యస్మిన్ పురుషే తుష్యతి తం తుష్టోఽసౌ అర్థై రభిలషితపదార్థైః యునక్తి యోజయతి. ౨౬. శాంతైరితి. శాంతైః శమప్రధానైః సర్వప్రజానాం కాంతైః కామ్యమానైః-సర్వజనభోగ్యైరిత్యర్థః-అత ఏవ ప్రీతిసంజననైః-దాంత ఇతి పాఠే-యమనియమాదిరూపతపః క్లేశసహః-'తపః క్లేశసహో దాంత' ఇత్యమరః. దీప్తః గ్రీష్మాదికాలికః. ౨౭. తమితి. మేదినీ మేదినిస్థజనతా. ౨౮. వత్సఇతి. తవ దిష్ట్యా భాగ్యేన-శ్రేయసి శ్రేయోనిమిత్తం-వత్సః పుత్రో జాతః - పుత్రగుణై ర్యుక్తః - పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్తిసిద్ధపితృతారకగుణై ర్యుక్తః - మారీచః - మరీచేః పుత్రః - కాశ్యపః కశ్యపగోత్రః. ౨౯. బలమితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. దేవాసురమనుష్యేషు సర్వో జనః - రాష్ట్రే ఇతరరాష్ట్రే - పురవరే ఇతరపురవరే చ వర్తమానో జనః - ఆభ్యంతరః అంతఃపురచారీ జనః - పౌరజానపదః స్వపురస్వజనపదస్థో జనశ్చ - విదితాత్మనః ప్రసిద్ధశీలస్య రామస్య - బలాదికం ఆశంసతే ప్రార్థయతే - మనుష్యశబ్దోఽత్ర దేవాదిసాహచార్యాద్బ్రుషివచనః. ౩౦. స్త్రియ

ఃకారాపాదకత్వం - పరాక్రమస్తు యుద్ధే లఘుసంచారః. ౨౩½. ౨౪½. హంతీతి. నియమాద్ధంతి అవశ్యం హంతీత్యర్థః. ౨౫½. యునక్తీతి. యత్ర జనే తుష్యతి - తమర్థైర్ధనైర్యునక్తి యోజయతి. ౨౮.వత్సఇతి. తే వత్స స్తవ దిష్ట్యా భాగ్యేన శ్రేయసి అస్మాకం హితవిషయే జాతః పుత్రగుణైః పుత్రోచితగుణై ర్యుక్తః-మారీచః మరీచిపుత్రః. ము. వత్సఇతి. తే వత్సః తవ దిష్ట్యా భాగ్యేన తవాదృష్టేన-శ్రేయసి జాతః జనానాం శ్రేయసి జాతః-దిష్ట్యా పుత్రగుణైర్యుక్తః-పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్తేః పితృతారకగుణై ర్యుక్తః. ౨౯. బలమితి. దేవాసురమనుష్యేషు - పురవరే వర్తమానస్సర్వోఽపి జనః-రాఘవస్య బలారోగ్యాదికం ఆశంసత ఇతి యోజనా. ఆశంసతే ప్రార్థయతే ఆభ్యంతరః ఆత్యంతసేవకః. ౩౦. స్త్రియఇతి. సమాహితాః సావధానాః-రామస్యార్థే రామాభ్యుదయవిషయే,

అభ్యన్తరశ్చ బాహ్యాశ్చ పౌరజానపదో జనః. ౫౧. స్త్రియో వృద్ధా స్తరుణ్యశ్చ
సాయం ప్రాతస్సమాహితాః, సర్వాన్ దేవాన్నమస్యంతి రామస్యార్థే యశస్వి
నః. ౫౨. తేషామాయాచితం దేవ త్వత్ప్రసాదాత్సమృధ్యతాం. ౫౨½. రామ
మిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునిబర్హణం, పశ్యామో యౌవరాజ్యస్థం తవ
రాజోత్తమాత్మజం. ౫౩½. తం దేవదేవోపమమాత్మజం తే సర్వస్య లోకస్య
హితే నివిష్టం, హితాయ నః క్షిప్రముదారజుష్టం ముదాభిషేక్తుం వరద త్వ
మర్హసి. ౫౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అయోధ్యాకాణ్డే - ద్వితీయస్సర్గః.

తేషామంజలిపద్మాని ప్రగృహీతాని సర్వశః, ప్రతిగృహ్యాబ్రవీద్రాజా
తేభ్యః ప్రియహితం వచః. ౧ అహోఽస్మి పరమప్రీతః ప్రభావశ్చాతులో మమ,

---

ఇతి. స్త్రియః అతిగంభీరతయా స్వహృదయం వ్యక్తమనావిష్కుర్వంత్యః - వృద్ధాః కరణపాటవరహితాః అత్యలసతయా సర్వత్రానాదరం కుర్వంత్యః - తరుణ్యః యౌవనమదాంధతయా వివేకశూన్యాః సాయంప్రాతరిత్యుపలక్షణం-త్రిసంధ్యమిత్యర్థః - తేన మంగళాశాసనకాలనియమోక్తిః-సమాహితాః సావధానాః-అనేనరామగుణగృహీతతయా స్వారసికప్రేమకత్వేన సమనస్కత్వముక్తం-సర్వాన్ దేవానితి ప్రేమకలుషితతయా న్యూనాధికవిభాగమంతరేణ లౌకికవైదికవిభాగమంతరేణ చ-నమస్యంతీతి రామరక్షైవ దేవాన్ రామరక్షకాన్ మన్యంత ఇతి ప్రేమాంధ్యకాష్ఠా దర్శితా - రామస్యార్థే రామస్య బలారోగ్యాదిప్రయోజనసిద్ధ్యైవ స్వప్రయోజనం నాంతరీయకమితి తస్యైవ ప్రయోజనముద్దిశ్య యశస్వినః దేవతాంతరనమస్కారస్య రామప్రయోజనపర్యవసితత్వాద్రామప్రేమపారవశ్యేన కృతత్వాచ్చ స్వరూపవిరుద్ధదేవతాంతరభజనరూపమయశో నాస్తీత్యర్థః. తనిశ్లోకి. ౫౨. తేషామితి ఆయాచితం రామాభిషేకరూపాభిమతార్థప్రార్థనం. సమృధ్యతాం సఫలంభవతు. ౫౨½. రామమితి. ఇందీవరశ్యామ మితి సముదాయశోభోక్తా-సర్వశత్రునిబర్హణమితి స్వసౌందర్యాతిశయదర్శనమగ్నచిత్తత్వరూపకామాదిశత్రునిబర్హణమిత్యర్థః - పశ్యామః-ద్రక్ష్యామః-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి భవిష్యదర్థే లట్. తనిశ్లోకి. ౫౩½. తమితి. దేవేతి సంబుద్ధిః-దేవదేవః విష్ణుః-తత్సదృశమితివా-నివిష్టం-దత్తావధానమిత్యర్థః - ఉదారజుష్టం ఔదార్యయుక్తం-భావప్రధానో నిర్దేశః-ఉదారైర్జుష్టం సేవితమితివా. ౫౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః.

ఏవం నిశ్చితాభిషేకస్య సంభారసంభరణప్రవృత్తిస్తృతీయే - తేషామితి. ప్రగృహీతాని ప్రకర్షేణ గృహీతాని - శిరసి బద్ధానీత్యర్థః - అంజలిరూపాణి పద్మాన్యంజలిపద్మాని - అంజలీనాం పద్మముకుళాకారత్వాదత్రత్య పద్మశబ్దః పద్మముకుళపరః - ప్రతిగృహ్య - వీక్షణవచనప్రత్యంజలిభిర్యథాయోగమంజలీనాం ప్రతిగ్రహః. ౧. అహోఇతి. అహోస్మీతి సంధిరార్షః. ౨. ఇతీతి.

---

౫౨. తేషామితి. ఆయాచితం ప్రార్థనాం. ౫౨½. రామమితి. పశ్యామః సమృధ్యతాం సఫలంభవతు. ౫౩½. తమితి. దేవదేవోపమం విష్ణుతుల్యం - హితే శ్రేయసి నివిష్టం అభినివేశవంతం - హితతత్పరమిత్యర్థః-ఉదారైర్గుణైర్జుష్టం యుక్తం. ౫౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః.

తేషామితి. అంజలిపద్మాని పద్మముకుళాకారానంజలీన్. ౧. ౨. ఇతీతి. ప్రత్యర్చ్య

యస్మై జ్యేష్ఠం ప్రియం పుత్రం యౌవరాజ్యస్థమిచ్ఛథ. ౨. ఇతి ప్రత్యర్చ్య తాన్ రాజా బ్రాహ్మణా నిదమబ్రవీత్, వసిష్ఠం వామదేవం చ తేషామేవోపశృణ్వతాం. ౩. చైత్రశ్శ్రీమానయం మాసః పుణ్యః పుష్పితకాననః, యౌవరాజ్యాయ రామస్య సర్వమేవోపకల్ప్యతాం. ౪. రాజ్ఞస్తూపరతే వాక్యే జనఘోషో మహానభూత్, శనైస్తస్మిన్ ప్రశాంతే చ జనఘోషే జనాధిపః, వసిష్ఠం మునిశార్దూలం రాజా వచన మబ్రవీత్. ౫. అభిషేకాయ రామస్య యత్కర్మ సపరిచ్ఛదం, త దద్య భగవన్ సర్వ మాజ్ఞాపయితుమర్హసి. ౬. త చ్ఛ్రుత్వా భూమిపాలస్య వసిష్ఠో ద్విజసత్తమః. ఆదిదేశాగ్రతో రాజ్ఞ స్థితాన్ యుక్తాన్ కృతాంజలీన్ ౭. సువర్ణాదీని రత్నాని బలీన్ సర్వౌషధీ రపి. ౮. శుక్లమాల్యాంశ్చ లాజాంశ్చ పృథక్చ మధుసర్పిషీ, అహతానిచవాసాంసి రథంసర్వాయుధాన్యపి. ౯. చతురంగబలం చైవ గజం చ శుభలక్షణం, చామరవ్యజనే శ్వేతే ధ్వజం ఛత్రం చ పాండురం. ౧౦ శతంచశాతకుంభానాం కుంభానామగ్నివర్చసాం, హిరణ్యశృంగ

రాజా దశరథః ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా - తాన్ ప్రార్థనాపరాన్ బ్రాహ్మణాన్ - అభ్యర్చ్యమధురవచనై స్సంమాన్య తేషా మేవోపశృణ్వతాం తేషు ఉపశృణ్వత్సు సత్స్వేవ - వసిష్ఠం వామదేవం చేద మబ్రవీత్. ౩. అభిషేకవిషయనిరతిశయాదరేణ తదుచితకాలం ప్రశంసతి - చైత్ర ఇతి. చైత్రః-యథేతరేభ్యః ప్రధానభూతో రామః తథా మాసాంతరేభ్యో యం మాసః శ్రీమాన్-యథా సర్వసుఖావహత్వా ద్రామః సర్వేషాం రాజా - తథా సర్వసుఖకరత్వా దసౌ సర్వమాసానాం రాజా - అయం మాసః - అభిషేకమనోరథసమయ ఏవ సన్నిహితః - అయం మాసః. అవతారహేతు రేవాభిషేకహేతుః పుణ్యః రమణీయః - పుణ్యవర్ధనోవా - పుష్పితకాననః అస్మత్ప్రియత్వాలంకృతనగరవైలక్షణ్యేన స్వయ మేవాలంకృతవనః - యద్వా - రామస్య కనకకిరీటధారణసమయే స్వయం కుసుమమకుటధారీ వనప్రదేశో జాతః. ౪. రాజ్ఞ ఇతి. వసిష్ఠశబ్దో వామదేవస్యాప్యుపలక్షణపరః - వసిష్ఠం వామదేవ మితి ద్వయోః ప్రస్తుతత్వాత్. ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రాం స్తా నిత్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ - ప్రాధాన్యా ద్వసిష్ఠస్యోపాదానం - జనఘోషః-చిరప్రార్థితరామాభిషేకవిషయోఽస్మన్మనోరథః ఫలిత ఇత్యేవం రూపః. ౫. అభిషేకాయేతి. సపరిచ్ఛదం సోపకరణం. ౬. తదితి-యుక్తాన్ రాజకార్యనియుక్తాన్ సుమంత్రాదీ నధికారిణ ఇతి యావత్ - ౭. సువర్ణాదీనీతి. బలీన్ ఉపహారాన్ -'కరోపహారయోః పుంసి బలి' రిత్యమరః. ఓషధయః వ్రీహి ముద్గాదయః-శుక్లమాల్యాంశ్చేతి - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - పృథక్ పృథక్పాత్రగృహీతే - మధుసర్పిషీ క్షౌద్రఘృతే. అహతాని - 'ఈషద్ధౌతం నవం శ్వేతం సదశం యన్నధారితం - అహతం త ద్విజానీయా ద్దైవే పిత్ర్యేచ కర్మ'ణీత్యుక్తజలప్రక్షాళనాదిగుణయుక్తాని - చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే-శాతకుంభానాం సౌవర్ణానాం-హిరణ్యశృంగం హిరణ్యాలంకృతశృంగం - సమగ్రం సంపూర్ణావయవం-

---

ప్రత్యభినుద్య తేషాం సమాగతానాం నృపాణా ముపశృణ్వతాం-తేషూపశృణ్వత్సు సత్సు వసిష్ఠం వామదేవం చ బ్రాహ్మణాంశ్చ ఇదం వక్ష్యమాణం వాక్య మబ్రవీత్. ౩. ౪. రాజ్ఞ ఇతి. జనఘోషః-చిరకాలప్రార్థితో రామాభిషేకవిషయోఽస్మన్మనోరథః ఫలిత ఇత్యేవం రూపో మహా నభూత్ - వసిష్ఠ మితి-వామదేవస్యాప్యుపలక్షణం. ౫. సపరిచ్ఛదం సోపకరణం.౬.తదితి. యుక్తా నధికారిణ ఇతి యావత్. ౭. సువర్ణేతి. బలీన్ పూజాద్రవ్యాణి-పృథక్చ మధుసర్పిషీ పరస్పర మమిళితే

వృషభశ్చ సమగ్రం వ్యాఘ్రచర్మ చ. ౧౧. ఉపస్థాపయత ప్రాతరగ్న్యగారం మహీపతేః, యచ్చాన్యత్కించి దేష్టవ్యం తత్సర్వ ముపకల్ప్యతాం. ౧౨. అంతఃపురస్య ద్వారాణి సర్వస్య నగరస్య చ, చందనస్రగ్భి రర్చ్యంతాం ధూపైశ్చ ఘ్రాణహారిభిః ౧౩. ప్రశస్త మన్నం గుణవ ద్దధిక్షీరోపసేచనం, ద్విజానాం శతసాహస్రే యత్ప్రకామ మలం భవేత్ ౧౪. సత్కృత్య ద్విజముఖ్యానాం శ్వః ప్రభాతే ప్రదీయతాం, ఘృతం దధిచ లాజాశ్చ దక్షిణా శ్చాపి పుష్కలాః. ౧౫. సూర్యే భ్యుదితమాత్రే శ్వో భవితా స్వస్తివాచనం, బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యంతాం కల్ప్యంతా మాసనాని చ. ౧౬. ఆబధ్యంతాం పతాకాశ్చ రాజమార్గశ్చ సిచ్యతాం. ౧౭. సర్వేచ తాళావచరా గణికాశ్చ స్వలంకృతాః, కక్ష్యాం ద్వితీయా మాసాద్య తిష్ఠంతు నృపవేశ్మనః. ౧౮. దేవాయతనచైత్యేషు సాన్నభక్షాః సదక్షిణాః, ఉపస్థాపయితవ్యా స్స్యు ర్మాల్యయోగ్యాః పృథక్పృథక్. ౧౯. దీర్ఘాసిబద్ధా యోధాశ్చ సన్నద్ధా మృష్టవాససః, మహారాజాంగణం సర్వే ప్రవి

ఉపస్థాపయత ప్రాపయత - అగ్న్యగారం అగ్నిహోత్రగృహం - అన్యత్ గంధపుష్పాదికం - ఏష్టవ్యం అపేక్షణీయం. ౧౨. అంతఃపురస్య రాజగృహస్య-సర్వస్య నగరస్య ద్వారాణి సర్వాణినగరద్వారాణీత్యర్థః-ఘ్రాణహారిభిః ఘ్రాణద్వారా పురుషాకర్షకైః. ౧౩. ప్రశస్తమితి.సహస్రమేవ సాహస్రం-శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవచనః - విషయసప్తమీ-అలం పర్యాప్తం-'అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. శతసాహస్రవిషయే-ప్రకామం అత్యర్థం - పర్యాప్తం ప్రాశస్త్యాదిగుణవిశిష్టం యదన్నం భవే త్తత్సంపాద్యతా మిత్యర్థః. ౧౪. సత్కృత్యేతి. ద్విజముఖ్యానాం ద్విజముఖ్యేభ్యః-సత్కృత్య దీయతాం-తదన్న మితి శేషః-పుష్కలాః సంపూర్ణాః. ౧౫. సూర్యఇత్యాది. సూర్యే అభ్యుదితమాత్రే సూర్యోదయానంతర మేవ-శ్వః పరేద్యుః-స్వస్తివాచనం భవితా-తదర్థం బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యంతాం ఆహూయంతాం ఆసనాని- తేషా మితిశేషః. ౧౬. ఆబధ్యంతాం ప్రతిగృహమితిశేషః. ౧౭. సర్వఇతి. తాళై రవచరంతి జీవంతీతి తాళావచరాః నర్తకాదయః-కక్ష్యాం ద్వితీయామితి - అంతఃకక్ష్యాయా మభిషేకప్రవృత్తేస్తత్ర చ బ్రాహ్మణై ర్వ్యస్తవ్యత్వా దితి భావః. ౧౮.దేవాయతనచైత్యేషు-దేవగృహేషు చతుష్పథేషు చేత్యర్థః-అన్నభక్షైః సహవర్తంత ఇతిసాన్నభక్షాః-అన్న మోదకహస్తా ఇతి యావత్ -మాల్యప్రదానయోగ్యాః మాల్యయోగ్యాః-మధ్యమపదలోపిసమాసః - మాల్యార్థసాధనాని-పృథక్పృథగితి - దేవాయతనచైత్యయో రితి శేషః-బ్రాహ్మణై ర్దేవతాః పూజనీయా ఇత్యర్థః. ౧౯. దీర్ఘాసిబద్ధా ఇతి. దీర్ఘాసిబద్ధాః బద్ధదీర్ఘాసయః-ప్రహరణార్థేభ్యః

క్షౌద్రఘృతే-అహతాని నూతనాని - చామరవ్యజనే చమరవాలనిర్మితే వ్యజనే శాతకుంభానాం సౌవర్ణానాం హిరణ్యశృంగం సువర్ణాలంకృతశృంగం-సమగ్రమఖండం. ఉపస్థాపయత ప్రాపయత-యచ్చాన్యదితి-ఏష్టవ్య మపేక్షణీయం - మంగళద్రవ్య మిత్యర్థః. ౧౩. ప్రశస్తమన్నం మృష్టాన్నం శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవాచివిషయ స్తదలం పర్యాప్తం - ప్రకామ మభిమతం-భవేత్-దధిక్షీరోపసేచనం దధిక్షీరసంస్కారవత్ గుణవత్ వ్యంజనోపేతం. ౧౪-౧౭. తాళావచరాః తాళై రవచరంతి జీవంతీతి తాళావచరాః నర్తకగాయకాదయః-కక్ష్యాం ద్వారం. ౧౮. దేవాయతనచైత్యేషు దేవగృహేషు చైత్యేషు రథ్యావృక్షేషు చ - సాన్నభక్షాః - అన్నభక్షైః సహావర్తంత ఇతి తథా-అన్న మోదకహస్తా ఇతి యావత్ - మాల్యయోగ్యాః మాల్యప్రదానయోగ్యాః. ౧౯. దీర్ఘాసిబద్ధాః

శంతు మహోదయం ౧౯॥ ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రౌ తౌ క్రియా స్తత్ర సునిష్ఠితౌ, చక్రతు శ్చైవ య చ్ఛేషం పార్థివాయ నివేద్య చ. ౨౦॥ కృతమిత్యేవ చా బ్రూతా మభిగమ్య జగత్పతిం, యథోక్తవచనం ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ ద్విజర్షభౌ. ౨౧॥ తత స్సుమంత్రం ద్యుతిమా న్రాజా వచన మబ్రవీత్, రామః కృతాత్మా భవతా శీఘ్ర మానీయతా మితి. ౨౨॥ స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ సుమంత్రో రాజశాసనాత్, రామం తత్రానయాం చక్రే రథేన రథినాం వరం. ౨౩॥ అథ తత్ర సమాసీనా స్తదా దశరథం నృపం, ప్రాచ్యోదీచ్యాః ప్రతీచ్యాశ్చ దాక్షిణాత్యాశ్చ భూమిపాః, మ్లేచ్ఛాచార్యాశ్చ యే చాన్యే వనశైలాంతవాసినః, ఉపాసాంచక్రిరే సర్వే తం దేవా ఇవ వాసవం. ౨౪॥ తేషాం మధ్యే స రాజర్షి ర్మరుతా మివ వాసవః, ప్రాసాదస్థో రథగతం దదర్శాయాంత మాత్మజం ౨౫॥ గంధర్వ రాజప్రతిమం లోకే విఖ్యాతపౌరుషం, దీర్ఘ

పరే నిష్ఠాస్తమ్యా భవత ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. మహానుదయో రామాభిషేకరూపాభ్యుదయో యస్మిన్ తం మహోదయం. ౧౯॥ ఏవమితి. విప్రౌ వసిష్ఠవామదేవౌ - క్రియాః పురోహితకర్తవ్యాః - తత్ర రాజగృహే వ్యాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య - యచ్ఛేషం దాసీపరిజనాద్యానయనం తదపి పార్థివాయ రాజ్ఞే నివేద్య చక్రతుః. ౨౦॥ కృతమితి. అథ జగత్పతిం రాజానం అభిగమ్య-యథోక్తవచనం ఉక్తవచన మనతిక్రమ్య కృత మితి - ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ - ప్రీతి ర్మనోగతో హర్షః-మానసప్రీతిజన్యరోమాంచాదిశరీరవికారో హర్షః - తద్యుక్తౌ - పూర్వశ్లోకే నివేద్యే త్యనేన శేషసంపాదనవిషయనివేదన ముక్తం. అబ్రూతా మితి పూర్వోక్తసకలసిద్ధివిషయ మితి న పునరుక్తిః. ౨౧॥ తత ఇతి. కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః - శీఘ్రాగమనహేతురయం 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ బుద్ధౌ' విత్యమరః. ౨౨॥ ౨౩॥ అథేతి. అథ సుమంత్రనిర్గమనానంతరం - తత్ర ప్రాసాదే సమాసీనాః సమ్యగుపవిష్టాః - ప్రాచ్యా ఇత్యాదౌ ద్యుప్రాగిత్యాదినా యదాదయ శ్శైషికాః భవార్థాః - మ్లేచ్ఛాచార్యాః మ్లేచ్ఛప్రభవః - అంతశబ్దః ప్రదేశవాచీ - ప్రాచ్యేత్యాదినా శైలాంతవాసిన ఇత్యంతేన మూలభృత్యశ్రేణీ సుహృద్ద్విష దాటవిక మితి షడ్విధ బలోపాస్యత్వం సార్వభౌమ చిహ్న ముక్తం. ౨౪॥ ౨౫॥ గంధర్వరాజేత్యాది. గంధర్వరాజ ప్రతిమం భోగస్రోతః ప్రావణ్యావేష సౌందర్యేషు గంధర్వరాజౌపమ్యం - న కేవలం భోగధారారసికత్వేన వీరరసానభిజ్ఞత్వ మిత్యాహ లోకే విఖ్యాతపౌరుషం పౌరుషోపయుక్తసంహననవత్త్వమాహ దీర్ఘబాహు

బద్ధదీర్ఘాసయః మృష్టవాససః ధౌతాంబరాః - మహోదయం మహాన్ శ్రీరామాభిషేకరూపః ఉదయో యస్మిన్నిత్యంగణవిశేషణం. ౧౯॥ ఏవమితి. విప్రౌ వసిష్ఠవామదేవౌ - క్రియాః రామాభిషేకోపయోగీని కార్యాణి వ్యాదిశ్యాధికారిణామాజ్ఞాప్యేత్యర్థః - శేషం యత్కార్యం విహితం తత్పార్థివాయ నివేద్య చక్రతు రితి సంబంధః. ౨౦॥ కృత మితి. యథోక్తవచన ముక్తవచన మనతిక్రమ్య ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ - ప్రీతి ర్మనోగతానందః - హర్షః తజ్జన్యో రోమాంచాది శరీరవికారః - తౌ యథోక్త వచనం ఉక్త వచనా నతిక్రమేణ సర్వం కృత మిత్యబ్రూతా మిత్యన్వయః. ౨౧॥ తత ఇతి. కృతాత్మాసుశిక్షితబుద్ధిః. ౨౨॥ ౨౫॥ గంధర్వరాజేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. గంధర్వరాజప్రతిమం గంధర్వశ్రేష్ఠ సుందర మిత్యర్థః.- గంధర్వరాజౌపమ్యా న్న కేవలం భోగమాత్రరసికత్వం - కింతు - వీరరసాభిజ్ఞత్వ మపీత్యాహ - విఖ్యాతపౌరుష మితి - పౌరుషా

బాహుం మహాసత్త్వం మత్తమాతంగగామినం, చంద్రకాంతాననం రామ మతీవ ప్రియదర్శనం, రూపౌదార్యగుణైః పుంసాం దృష్టిచిత్తాపహారిణం, ఘర్మాభితప్తాః పర్జన్యం హ్లాదయంత మివ ప్రజాః, నతతర్ప సమాయాంతం పశ్యమానో నరాధిపః. ౨౯. అవతార్య సుమంత్ర స్తం రాఘవం స్యందనోత్తమాత్, పితు స్సమీపం గచ్ఛంతం ప్రాంజలిః పృష్ఠతోఽన్వగాత్. ౩౦. స తం కైలాసశృంగాభం ప్రాసాదం నరపుంగవః, ఆరురోహ నృపం ద్రష్టుం సహ సూతేన రాఘవః. ౩౧. సప్రాం

మితి. న కేవలం శిరీషపుష్పసుకుమారబాహుత్వేనాంతస్సారరాహిత్య మిత్యాహ - మహాసత్త్వ మితి - తదనుగుణగతివిశేష మాహ - మత్తమాతంగగామిన మితి - సగర్వసలీలగమనం మదాలసగమనం వా వివక్షితం - చంద్రకాంతాననం చంద్రానన మిత్యుక్తే హ్యాహ్లాదకత్వాదిసిద్ధే ర్నిరతిశయాహ్లాదకత్వం ద్యోతయితుం కాంతశబ్దః చంద్రా త్కాంతానన మితి విగ్రహః - అనేనావయవశోభావత్త్వ ముక్తం రామం విగ్రహగుణై స్స్వరూపగుణై శ్చ రమయంతం - సముదాయ శోభావత్త్వ మాహ - అతీవ ప్రియదర్శన మితి - నిరంతరదర్శనేపి ప్రతిక్షణం నవనవీభూతదర్శనం. రూపౌదార్యగుణైః- రూపం విగ్రహః- ఔదార్యం అనుభవితృభ్యోఽనుభవదానం-'య ఆత్మదా బలదా' ఇతి శ్రుతేః. గుణ్యతే సదానుసంధీయత ఇతి గుణః - 'గుణ స్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వి'తి నిఘంటుః. తేన సదానుసంధీయమానం సౌశీల్య ముచ్యతే - అహో మహా నయ మస్మాదృశేషు క్షుద్రేష్వప్యతి సంశ్లేషేణ వర్తత ఇతి సర్వదానుసంధీయమానత్వాత్ -పుంసా మితి - కఠినచిత్తానా మపి-కిముత స్త్రీణా మితిభావః-యద్వా - పుంశబ్దేన స్త్రీపుంససాధారణ మాత్మమాత్ర ముచ్యతే - పుమానేకో వ్యవస్థిత ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణే ప్రయోగాత్. తేన సురనరతిర్యగాదిభేదభిన్నానాం స్త్రీపున్నపుంసకభేదభిన్నానాం సర్వేషాం దృష్టిచిత్తాపహారఉక్తః-వక్ష్యతి రామవిరహే స్థావరజంగమవస్తుమాత్రం పరిమ్లాన మితి - యద్వా - పుంసా మపి రామం పశ్యతాం స్త్రీభూత్వాహమముమనుభవేయ మిత్యభిలాషో భవతి-యథాహుః-'పాంచాల్యాః పద్మపత్రాక్ష్యాః స్నాయంత్యా జఘనం ఘనం, యాః స్త్రియో దృష్టవత్యస్తాః పుంభావం మనసా యయు' రితి. పశ్యమాన ఇతి నిర్నిమేష దర్శన ముక్తం - నతతర్పేతి ప్రతిక్షణమనుభవేపి నవనవప్రేమాస్పదతయా న తృప్తి రభూ దిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ.

పయుక్త సంహననవత్త్వ మాహ - దీర్ఘబాహు మితి - న కేవలం శిరీషకుసుమసుకుమారబాహుత్వే నాంతస్సారరాహిత్య మిత్యాహ - మహాసత్త్వ మితి - తదనుగుణగతివిశేష మాహ - మత్తమాతంగ గామిన మితి - సగర్వసలీలగమనం మదాలసగమనం వా వివక్షితం - చంద్రాననమిత్యనేనాహ్లాదకత్వసిద్ధే నిరతిశయాహ్లాదకత్వం ద్యోతయితుం కాంతేత్యుక్తం - తేన ప్రత్యవయవశోభావత్త్వం దర్శితం-రామం విగ్రహగుణై స్స్వరూపగుణై శ్చ రమయంతం-సముదాయశోభావత్త్వ మాహ. అతీవ ప్రియదర్శన మితి. రూపౌదార్యగుణైః రూపం విగ్రహః - ఔదార్య మనుభవితృభ్యోఽనుభవదానం గుణ్యతేసదానుసంధీయత ఇతి గుణఇతిసదానుసంధీయమావం సౌశీల్య ముచ్యతే-మహానయమస్మాదృశేష్వ క్ష్యతిక్షుద్రే ష్వతిసంశ్లేషేణ వర్తత ఇతి సదానుసంధీయమానత్వాత్-పుంసామితి - కఠినచిత్తానాం దృష్టిచిత్తాపహారిణం - కి ముత స్త్రీణామితి భావః-ఘర్మాభితప్తా ఇతి - ఘర్మాభితప్తాగ్రీష్మాభితప్తాః ప్రజాః హ్లాదయంతం పర్జన్య మివస్థితం సమాయాంతం స్వసమీప మాగచ్ఛంతం రామం-నరాధిపో దశరథః - పశ్యమాన స్సన్ - నతతర్ప తృప్తిం నప్రాప్త-అత్ర పశ్యమాన ఇత్యనేన నిర్నిమేషదర్శన ముక్తం - నతతర్పే త్యనేన ప్రతిక్షణ మనుభవే నవనవప్రేమాస్పదతయా తృప్తి ర్నాభూ దితి

జలి రభిప్రేత్య ప్రణతః పితు రంతికే, నామ స్వం శ్రావయన్ రామో వవందే చరణౌ పితుః. ౩౨. తం దృష్ట్వా ప్రణతం పార్శ్వే కృతాంజలిపుటం నృపః, గృహ్యాంజలౌ సమాకృష్య సస్వజే ప్రియ మాత్మజం. ౩౩. తస్మై చాభ్యుదితం దివ్యం మణికాంచనభూషితం, దిదేశ రాజా రుచిరం రామాయ పరమాసనం ౩౪. తదాసనవరం ప్రాప్య వ్యదీపయత రాఘవః, స్వయైవ ప్రభయా మేరు ముదయే విమలో రవిః. ౩౫. తేన విభ్రాజతా తత్ర సా సభాభివ్యరోచత, విమల గ్రహనక్షత్రా శారదీ ద్యౌ రివేందునా. ౩౬. తం పశ్యమానో నృపతి స్తుతోష ప్రియ మాత్మజం, అలంకృత మివాత్మాన మాదర్శతల సంస్థితం. ౩౭. స తం సస్మిత మాభాష్య పుత్రం పుత్రవతాం వరః, ఉవాచేదం వచో రాజా దేవేంద్ర మివ కాశ్యపః. ౩౮. జ్యేష్ఠాయా మసి మే పత్న్యాం సదృశ్యాం సదృశ స్సుతః, ఉత్పన్న స్త్వం గుణశ్రేష్ఠో మమ రామాత్మజః ప్రియః. ౩౯. యత స్త్వయా

---

౨౯. అవతార్యేతి. అవతారణం హస్తప్రదానాదినా. ౩౧. అభి ప్రేత్య ప్రాప్య-ప్రణతః 'దండవత్ప్రణమే ద్భూమా వుపేత్య గురుమన్వహ'మిత్యుక్తప్రక్రియయా దండవత్ ప్రణత ఇత్యర్థః-స్వం నామశ్రావయన్-'శర్మేతి బ్రాహ్మణస్యోక్తం వర్మేతి క్షత్రియస్య చే'తి వచనా ద్రామవర్మాహమస్మి భో ఇతి శ్రావయ న్నిత్యర్థః. ౩౨. అంజలౌ గృహ్య-అంజలిం ప్రగృహ్య 'సక్థిని కర్ణేవా గృహీత్వే'తి మహాభాష్యకారవచనా దం జలావితి కర్మణి సప్తమీ. ౩౩. అభ్యుదితం ఉన్నతం. ౩౪. తదితి. ఆసనవరం ప్రాప్య తదాసనం స్వయైవ ప్రభయా వ్యదీపయత్-విమలో రవి రుదయే మేరుం ప్రాప్యేవ-సూర్యస్య ప్రధానమేరుప్రాప్తేః సాక్షా దభావా దత్ర మేరుశబ్దేన అస్తాద్రిసమీపవర్తీ సావర్ణిమేరు రుచ్యతే-ఉదయశ్చ ఉత్తరవర్షస్థితసిద్ధపురవాసిజనాపేక్షయా-ఇయ ముదయాస్తమయవ్యవస్థాసూర్యసిద్ధాంతే ఆర్యభటేచ ప్రసిద్ధా - 'భూవృత్తపాదే పూర్వస్యాం యవకోటీతి విశ్రుతా. భద్రాశ్వ వర్షే నగరీ స్వర్ణప్రాకారతోరణా. యామ్యాయాం భారతేవర్షేలంకాతద్వన్మహాపురీ, పశ్చిమే కేతుమాలాఖ్యేరోమకేతిచకీర్తితా. ఉదక్సిద్ధపురీ నామ కురువర్షే ప్రతిష్ఠితా, ఉదయో యో లంకాయాం సోస్తమయ స్సవితు రేవ సిద్ధపురే, మధ్యాహ్నో యవకోట్యాం రోమకవిషయేర్ధరాత్రం స్యాత్. భారతాదిషు వర్షేషు తద్వదేవ పరిభ్రమన్, మధ్యోదయార్ధరాత్రాంస్తు కాలాన్ కుర్యాత్ప్రదక్షిణ'మితి. ౩౫. తేనేతి. విభ్రాజతా ప్రకాశమానేన - విమలగ్రహనక్షత్రేతి దృష్టాంతబలేన దశరథవసిష్ఠాదిభి రీషత్ప్రకాశితత్వ మవగమ్యతే. ౩౬. తమితి. పశ్యమానః పశ్యన్ - ఆదర్శతలసంస్థిత మిత్యనేన రామస్య ముఖనాసికాచరణాదిసర్వావయవేన పితృసరూపత్వ మావేదితం. ౩౭. సఇతి. సస్మిత మితి క్రియావిశేషణం - ఆభాష్య రామేతి సంబోధ్య. ౩౮. రామస్యైవ రాజ్యాభిషేకార్హతా మభివ్యంజయ న్నాహ - జ్యేష్ఠాయా మితి - ఆత్మజ స్సుతః ఔరస స్సుతః. ౩౯. యతఇ

సూచ్యత ఇతి రహస్యం. ౨౯. ౩౨. తమితి. అంజలౌ గృహ్య గృహీత్వా-తం సమాకృష్య-సస్వజే అలిలింగ. ౩౩. ౩౪. తదితి. రాఘవః ఆసనవరం ప్రాప్య స్వయైవ ప్రభయా స్వశరీరకాంత్యా-తదాసనం వ్యదీపయత - భాసమానం చకారేత్యర్థః. ౩౫. తేనేతి. సా సభా వసిష్ఠదశరథాదిభిర్భ్రాజితాపి తేన రామేణైవ వ్యరోచత విశేషేణ చకాశే - నక్షత్రాదియుక్తా ద్యౌరిందునేవ. ౩౬. తమితి. అలంకృత మ్మాదర్శే స్థిత మాత్మానం దృష్ట్వా-యథా తుష్యతి జనః తథా దశరథః శ్రీరామం దృష్ట్వా తుతోషేత్యర్థః. ౩౭. ఆభాష్య రామేతి సంబోధ్య. ౩౮. ౩౯. యతఇతి. పుష్య

ప్రజాశ్చేమా స్స్వగుణై రనురంజితాః, తస్మాత్త్వం పుష్యయోగేన యౌవరాజ్య మవాప్నుహి ౪౦½ కామతస్త్వం ప్రకృత్యైవ వినీతో గుణవానసి, గుణవత్యపితు స్నేహాత్ పుత్ర వక్ష్యామి తే హితం. ౪౧½ భూయో వినయ మాస్థాయ భవ నిత్యం జితేంద్రియః. ౪౨. కామక్రోధ సముత్థాని త్యజేథా వ్యసనానిచ. ౪౨½ పరోక్షయా వర్తమానో వృత్త్యా ప్రత్యక్షయా తథా. ౪౩. అమాత్య ప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీ శ్చానురంజయ. ౪౩½ కోష్ఠాగారా యుధాగారైః కృత్వా సన్నిచయాన్ బహూన్. ౪౪. తుష్టానురక్తప్రకృతి ర్యః పాలయతి మేదినీం, తస్య నందంతి మిత్రాణి లబ్ధ్వాఽమృత మివామరాః, తస్మాత్త్వ

తి. పుష్యయోగేనేతి-ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా - పుష్యేణ చంద్రమసో యోగః పుష్యయోగః - తదుపలక్షితకాల ఇత్యర్థః - పుష్యనక్షత్రయుక్తే దివస ఇత్యర్థః. ౪౦½. కామతఇతి. కామతః ప్రకామం - గుణవతి - త్వయీతి శేషః - యద్యపి భవాన్ సర్వగుణసంపన్నః - తథాపి పుత్రస్నేహాత్ భవతే కించి దుపదిశామీత్యర్థః. ౪౧½. భూయఇతి. భూయో వినయం సాతిశయ వినయం-కామక్రోధసముత్థాని వ్యసనాని 'స్త్రీద్యూతమృగ యామధ్యవాక్పారుష్యోఽగ్రదండతాః, అర్థసందూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తక' మిత్యుక్తాని వ్యసనాని. అర్థసందూషణం పిత్రాదిసంచితార్థస్యనాశనం - యద్వా - 'మృగయాక్షో దివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియో మదః, తౌర్యత్రికం వృథాధ్యాచ కామజో దశకో గుణ'ఇత్యేతాని కామజాని. 'పైశున్యం సాహసం ద్రోహ ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణం, వాగ్దండయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోపి గుణోష్టక' ఇత్యుక్తాని క్రోధజాని చ వ్యసనాని. ౪౨½. పరోక్షయేతి. అప్రత్యక్షయా వృత్త్యా - తత్తత్ప్రభృతి కర్మాంతికానాం పరోక్షో భూత్వా అధికృతముఖేన యత్కార్యాణి సంవిధత్తే సా పరోక్షవృత్తిః - అన్యథా సేనామాత్యాదీన్ యయా వృత్త్యానుగృహ్ణాతి సా ప్రత్యక్షవృత్తిః - తాభ్యాం వర్తమానస్సన్ అమాత్యప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీశ్చానురంజయేతి సంబంధః - యద్వా - పరోక్షయా చారముఖతః పరోక్షానుభవసిద్ధయా వృత్త్యా స్వపరరాష్ట్రవృత్తాంతవిచారేణ - సహ వర్తమానో భవ - తథా ప్రత్యక్షయా నిత్యం యథాకాల మాస్థాన మాస్థాయ స్వానుభవసిద్ధయథోక్తవృత్తాంతవిచారో భవ - అమాత్యప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీః అమాత్యసేనానిపురరక్షిణః పౌరజానపదా స్సర్వప్రజా శ్చానురంజయ. ౪౩½. కోష్ఠాగారేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం కోష్ఠాగారాణి - అయుత నియుతాది సంఖ్య ధాన్యరాశిగ్రాహీణి కోష్ఠరూపతయా నిర్మితా న్యగారాణి - ఆయుధాగారాణి - సమగ్రనిజబలాపేక్షితాష్ట

యోగేన చంద్రమసః పుష్యనక్షత్రయోగేనోపలక్షితః. ౪౦½. కామత ఇతి. త్వం ప్రకృత్యా స్వభావత ఏవ - కామతః అత్యర్థం గుణవా నసి - అతో గుణవతి త్వయి న మయోపదేష్టవ్యం - అపితు స్నేహా దిత్థం వక్ష్యామీతి యోజనా. ౪౧½. భూయఇతి. దశరథోపదేశవాక్యే సర్వత్రాన్వయః కార్యః-కామేతి-కామజాని వ్యసనాని-స్త్రీద్యూతమృగయా మధుసేవనాని-క్రోధజాని వాక్పారుష్య దండపారుష్యదూషణాని-త్యజేథాః పరిహరేత్యర్థః. ౪౨½. పరోక్షయేతి. అమాత్యాదీనాం ప్రత్యక్షోభూత్వా యత్కార్యాణి సంవిధత్తే-సా ప్రత్యక్షావృత్తిః-పరోక్షయా వృత్త్యా తత్తత్ప్రభృతికర్మాంతికానాంపరోక్షోభూత్వా అధికృతపురుషముఖేన యత్కార్యాణిసంవిధత్తేసాపరోక్షావృత్తిః. ౪౩½. కోష్ఠాగారేతి. కోష్ఠాగారం ధాన్యగృహం-అంతర్గృహ మితికేచిత్-కోష్ఠాగారాయుధాగారైః స్సహసన్నిచయాన్ సతాం ప్రశస్తవస్తూనాం నిచయాన్ కృత్వా సంపాద్యేత్యర్థః. ౪౪½. ౪౬½. నేతి.

మపి చాత్మానం నియమైవ్యం సమాచర. ౪౫. త చ్ఛ్రుత్వా సుహృద స్తస్య
రామస్య ప్రియ కారిణః, త్వరితా శ్శీఘ్ర మభ్యేత్య కౌసల్యాయై న్యవేదయ౯.
౪౬. సా హిరణ్యం చ గాశ్చైవ రత్నాని వివిధాని చ, వ్యాదిదేశ ప్రియాఖ్యే
భ్యః కౌసల్యా ప్రమదో త్తమా ౪౭. అథాభివాద్య రాజానం రథ మారుహ్య
రాఘవః యయౌ స్వం ద్యుతిమ ద్వేశ్మ జనౌఘైః ప్రతిపూజితః. ౪౮ తేచాపి
పౌరా నృపతే ర్వచ స్త చ్ఛ్రుత్వా తదా లాభ మివేష్ట మాశుః, నరేంద్ర
మామంత్ర్య గృహాణి గత్వా దేవా౯ సమానర్చు రతిప్రహృష్టాః. ౪౯.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాణ్డే - తృతీయస్సర్గః

గతేష్వథ నృపో భూయః పౌరేషు సహ మంత్రిభిః, మంత్రయిత్వా తత
శ్చక్రే నిశ్చయజ్ఞ స్స నిశ్చయం, శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోభిషేచ్యస్తు మేసుతః,
రామో రాజీవతామ్రాక్షో యావరాజ్య ఇతి ప్రభుః. ౨ అథాంతర్గృహ
మావిశ్య రాజా దశరథ స్తదా, సూత మామంత్రయామాస రామం పున రిహా
నయ. ౩. ప్రతిగృహ్య స తద్వాక్యం సూతః పునరుపాయయౌ. రామస్య భవనం

దశవిధాయుధప్రతిష్ఠాగారాణి తై స్సహ - సన్నిచయా౯ - నిచీయంతే ఏష్వితి నిచయాః నవ
రత్నహేమరజతవస్త్రాభరణాదిసంపూర్ణా స్తత్తత్కోశాః - తా౯ - తుష్టానురక్త ప్రకృతి రితి -
ఉక్తనిచయబలాదితి శేషః - మిత్రాణి సామంతాః - ఆత్మానం మనః. ౪౫. తదితి. తత్ రామాభిషే
కప్రస్తావనం. ౪౬. సేతి. ప్రియాఖ్యేభ్యః - ప్రియం రామాభిషేక మాచక్షంత ఇతి ప్రియాఖ్యాః
చక్షిఙః ఖ్యాఙ్ ఖ్యాఞాదేశః. ౪౭. అథేతి. ౪౮. తఇతి. ఆనర్చుః - రామాభిషేకవిఘ్ననివార
ణాయ. ౪౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే -
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః.

ఏవం పూర్వవిచారిత మపి రామ మాహూయోక్త మపి రామాభిషేకం పున ర్మంత్రిభిః
కాలవిశేషనిర్ణయపూర్వకం రామ మాహూయ సవిశేష ముపదిశతి చతుర్థే గతేష్విత్యాదినా. శ్లోక
ద్వయ మేకాన్వయం. అభిషేచ్య ఇతి నిశ్చయం చక్ర ఇతి సంబంధః. ౨. అథేతి. అంతర్గృహ
మావిశ్యేత్యనేన మంత్రిణా మపి విసర్జనం సిద్ధం - ఆమంత్రయామాస - నియోజయామాసేత్యర్థః -
ఆనయేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౩. ప్రతిగృహ్యేతి. ఆనయితుం - ఆనేతు మిత్యర్థః - ఇడార్షః.

ప్రియాఖ్యేభ్యః ప్రియం రామాభిషేకరూపం ఆచక్షంత ఇతి ప్రియాఖ్యా స్తేభ్యః. ౪౭. ౪౮.
తేచేతి. ఇష్టలాభ మివ స్థితం - తద్రామాభిషేకప్రస్తావవచనం శ్రుత్వా - దేవా౯ సమానర్చుః -
శ్రీరామాభిషేకో నిర్విఘ్నో భూయా దితీష్టదేవతారాధనం కృతవంత ఇత్యర్థః. ౪౯. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - తృతీయస్సర్గః.

గతేష్వితి. నిశ్చయజ్ఞః ఇదం కార్య మస్మి న్నవసరే కర్తవ్య మితి నిర్ణయజ్ఞ ఇత్యర్థః - నిశ్చ
యం రామాభిషేకవిషయనిశ్చయం. శ్వ ఇతి. రామో యావరాజ్యేభిషేచ్యోస్త్వితి నిశ్చయం చక్ర ఇతి
పూర్వేణ సంబంధః. ౨. అథేతి. ఆమంత్రయామాస ఆజ్ఞాపయామాస - ఆనయేత్యనంతర మితి కరణం

శీఘ్రం రామ మానయితుం పునః ౪. ద్వార్థైస్సు రావేదితం తస్య రామాయా గమనం పునః, శ్రుత్వైవచాపి రామ స్తం ప్రాప్తం శంకాన్వితోఽభవత్. ౫. ప్రవేశ్య చైనం త్వరితం రామో వచన మబ్రవీత్, యదాగమనకృత్యం తే భూయ స్తద్బ్రూహ్యశేషతః. ౬. తమువాచ తత స్సూతో రాజా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి, శ్రుత్వా ప్రమాణ మత్రత్వం గమనాయేతరాయవా. ౭. ఇతి సూతవచ శ్శ్రుత్వా రామోఽథ త్వరయాన్వితః, ప్రయయౌ రాజభవనం పున ర్ద్రష్టుం నరేశ్వరం. ౮. తం శ్రుత్వా సమనుప్రాప్తం రామం దశరథో నృపః, ప్రవేశయామాస గృహం వివక్షుః ప్రియ ముత్తమం ౯. ప్రవిశ న్నేవచ శ్రీమా న్రాఘవో భవనం పితుః, దదర్శ పితరం దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలిః. ౧౦ ప్రణమంతం సముత్థాప్య తం పరిష్వజ్య భూమిపః, ప్రదిశ్య చాస్మై రుచిరమాసనం పున రబ్రవీత్. ౧౧. రామవృద్ధోఽస్మి దీర్ఘాయుర్భుక్తా భోగా మయేప్సితాః, అన్నవద్భిః క్రతుశతై స్తథేష్టం భూరిదక్షిణైః. ౧౨. జాత మిష్ట మపత్యం మే త్వ మద్యానుపమం భువి, దత్త మిష్ట మధీతంచ మయా పురుషసత్తమ ౧౩. అనుభూతాని చేష్టాని మయా వీరసుఖాన్య

---

౪. ద్వార్థైస్సురితి. తస్య సుమంత్రస్య - పున రాగమనం రామాయ ద్వార్స్థై రావేదితం - రామ శ్చాపి - ప్రాప్తం ఆగతం - సుమంత్రం శ్రుత్వైవ శంకాన్వితో ఽభవత్ - కిమభిషేకవిఘ్నః కశ్చిదాసీత్ ఉతాన్యః కశ్చిదుపప్లవో భూద్దితి శంకా. ౫. ప్రవేశ్యేతి. భూయః పునః - తే యదాగమన కృత్యం తద్బ్రూహీతి సంబంధః. ౬. తమితి. సూత శ్శ్రుత్వా - రామవాక్య మితి శేషః - తతః- రామవాక్యశ్రవణానంతరం - రామ మువాచ - కథ మితి- హేరామ రాజా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి అత్ర దశరథసమీపే గమనాయ ఇతరాయ ఆగమనాయ చ త్వం ప్రమాణం కర్తా- శీఘ్రంగచ్ఛేత్యర్థః - ఇతరశబ్దస్య సర్వనామకార్యాభావ ఆర్షః. ౭. ఇతీతి. ౮. తమితి. ౯. ప్రవిశన్నితి. రాఘవః పితు ర్భవనం ప్రవిశ న్నేవ దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలి స్సన్ పితరం దదర్శ - దూరాత్ ప్రణిపాతో వినయాతిశయాత్. ౧౦. ప్రణమంతమితి. సమీపే పునః ప్రణమంత మిత్యర్థః. ౧౧. రామేతి. వృద్ధోఽస్మీత్యనంతరం దీర్ఘాయు రితి వృద్ధత్వవివరణం - యద్వా జ్ఞానవృద్ధత్వవ్యావృత్తయే దీర్ఘాయు రితి - 'విధిహీన మసృష్టాన్నం మంత్రహీన మదక్షిణమ్, శ్రద్ధావిరహితం యజ్ఞం తామసం పరిచక్షత' ఇత్యన్నాదిహీనస్య యజ్ఞస్య నిందనా దన్నవద్భి రిత్యాదివిశేషణం - క్రతుశతైః జ్యోతిష్టోమాద్యశ్వమేధపర్యంతయాగభేదైః ఇష్టం యాజనం కృతం. ౧౨. ఇష్ట మపత్యం అభిమత మపత్యం - ఇష్టం దత్తం అభిమతం వస్తు దత్తం. ౧౩. దేవర్షీతి. దేవానా మనృణః క్రతుశతైః - ఋషీణా మనృణోఽధ్యయనేన - పితౄణా మనృణోఽపత్యోత్పాదనేన - విప్రాణా మనృణో దత్తేన - ఆత్మనోఽనృణ స్సుఖానుభవేన - యద్యపి బ్రహ్మచర్యాదిఋణత్రయం శ్రుతిసిద్ధం - 'జాయమానో వై బ్రాహ్మణ స్త్రిభిరృణవా జాయతే బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా

ద్రష్టవ్యం. ౪. ద్వార్థైస్సురితి. తస్య సూతస్య పున రాగమనం ద్వార్థైస్సు రావేదితం విజ్ఞాపితం సూతం - ప్రాప్తం పున రాగతం - శ్రుత్వైవ శంకాన్వితోఽభవత్ - ఇదానీ మేవ విసృష్టస్య పున రాగమనే కిం కారణమితి విచారాన్వితోఽభవత్. ౫. ౬. తమితి. తతః రామవాక్యశ్రవణానంతరం శ్రుత్వా- రాజవాక్య మితి శేషః ఇతరాయ ఆగమనాయవా- త్వం ప్రమాణం నిర్ణేతా. ౧౧. రామేతి.

పి, దేవర్షిపితృవిప్రాణా మనృణోఽస్మి తథాత్మనః. ౧౪. న కించి న్మమ కర్తవ్యం తవాన్యత్రాభిషేచనాత్, అతో య త్త్వా మహం బ్రూయాం త న్మే త్వం కర్తు మర్హసి. ౧౫. అద్య ప్రకృతయ స్సర్వా స్త్వా మిచ్ఛంతి నరాధిపం, అత స్త్వాం యువరాజాన మభిషేక్ష్యామి పుత్రక. ౧౬. అపిచాద్యాశుభా న్రామ స్వప్నే పశ్యామి దారుణాన్, సనిర్ఘాతా దివోల్కా చ పతతీహ మహాస్వనా. ౧౭. అవష్టబ్ధం చ మే రామ నక్షత్రం దారుణై ర్గ్రహైః, ఆవేదయంతి దైవజ్ఞా స్సూర్యాంగారకరాహుభిః. ౧౮. ప్రాయేణ హి నిమిత్తానామీదృశానాం సముద్భవే, రాజా హి మృత్యు మాప్నోతి ఘోరాం వా పద మృచ్ఛతి. ౧౯. తద్యావదేవ మే చేతో న విముంచతి రాఘవ, తావ దేవాభిషించస్వ చలా హి ప్రాణినాం మతిః. ౨౦. అద్య చంద్రోఽభ్యుపగతః పుష్యా త్పూర్వం పునర్వసూ, శ్వః పుష్యయోగం నియతం వక్ష్యంతే దైవచింతకాః ౨౧. తతః పుష్యేఽభిషించస్వ

పితృభ్య' ఇతి. తథాపి - ఋణపంచక మితి మతాంతరం - యద్వా - ఋణత్రయవ్యపదేశః ప్రాధాన్యా దితరయో రుపలక్షణత్వాద్వా - నను దేవాదీనాం పంచానాం కథ ముత్తమర్ణత్వం-అత్రాహుః - దేవానా మింద్రియాధిష్ఠాతౄణాం జితేంద్రియతాకారకత్వేనోపకారకత్వాత్ ఋషీణాం వాగుపకారకత్వాత్ పితౄణాం తనూపకారకత్వాత్ విప్రాణాం కర్మాధీనసర్వసంస్కారసాధనే బాధనాశకత్వాత్ - ఆత్మన శ్శరీరేంద్రియసంఘాతరూపస్య జ్ఞానప్రకాశహేతుత్వేనోపకారవత్త్వాచ్చ తదప్రత్యుపకారః పురుషస్య ఋణ మేవ - అన్యత్ర చోక్తం - 'అనిషిద్ధసుఖత్యాగీ పశు రేవ న సంశయ' ఇతి. ౧౪. న కించిదితి. ౧౫. అద్యేతి. స్పష్టం. ౧౬. అపిచేతి. అశుభాన్ అశుభసూచకాన్ - దారుణాన్ భయంకరాన్ - నీలవర్ణస్త్రీపరిష్వంగాదీన్-ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా - నిర్ఘాతః అమేఘాశనిః. ౧౭. అవష్టబ్ధమితి. నక్షత్రం జన్మనక్షత్రం - అవష్టబ్ధం ఆక్రాంతం - అత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం-దైవజ్ఞాః జ్యౌతిషికాః - 'సాంవత్సరో జ్యౌతిషికో దైవజ్ఞగణకా వపి' త్యమరః. సూర్యాంగారకరాహుభిః గ్రహై రవష్టబ్ధ మిత్యావేదయంతీతి సంబంధః. ౧౮. దుర్నిమిత్తఫల మాహ - ప్రాయేణేతి. ఋచ్ఛతి - ఋచ్ఛతి వేత్యర్థః. ౧౯. తదితి. చేతః త్వా మభిషేక్ష్యామీతి బుద్ధిః - న విముంచతి - మా మితి శేషః. కుతో బుద్ధివిమోచనప్రసక్తి రిత్యత్రాహ - చలాహీతి- మాత్రంతరాది ప్రార్థనాదిభి రితి భావః. ౨౦. అద్యేతి. పుష్యయోగం పుష్యేణ చంద్రస్య యోగం- నియతం అభిషేకనియతం - ప్రశస్త మిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః వక్ష్యంతే వదంతి. ౨౧. తత ఇతి. అభిషించస్వ అభిషిక్తో భవ - త్వరయతీ వేతీవశబ్ద ఏవకారార్థః. ౨౨. తస్మాదితి.

యథేష్టం యథావత్ - తథా ఇష్టం కృతం. ౧౪. న కించిదితి. తవాభిషేచనా దన్యత్ర తవాభిషేచనం వినా మమ కర్తవ్యం-కిమపి నేతి భావః. ౧౬. అపిచేతి. అశుభా నశుభసూచకా నుత్పాతాన్ సనిర్ఘాతా అశనిపాతసహితా-ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా - దిశోల్కేతి సంధి రార్షః - దివః అంతరిక్షా త్పతతి. ౧౭. అవష్టబ్ధం ఆక్రాంతం దైవజ్ఞాః జ్యోతిర్విదః. ౧౮. ౧౯. తదితి. త త్తస్మా ద్యావదేవ మే చేతో న విముహ్యతి - త్వా మభిషేక్ష్యామీత్యేవం విధా బుద్ధి ర్యావ న్నోపైతి తావదేవాభిషించస్వ అభిషిక్తో భవ. ౨౦. అద్యేతి. పునర్వసూ-తన్నామకం నక్షత్రం పుష్యయోగం చంద్రస్య పుష్యయోగం ,నియత మభిషేకనియతం - ప్రశస్త మిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః - వక్ష్యంతే - వదంతీత్యర్థః. ౨౧. తత ఇతి. అభిషించస్వ అభిషిక్తోభవ. ౨౨. తస్మాదితి. వధ్వా సహ

మన స్త్వరయతీవ మాం, శ్వస్త్వాహ మభిషేక్ష్యామి యౌవరాజ్యే పరంతప. ౨౨. తస్మా త్త్వయాద్యప్రభృతి నిశేయం నియతాత్మనా, సహవధ్వోపవస్తవ్యా దర్భప్రస్తరశాయినా. ౨౩. సుహృదశ్చాప్రమత్తా స్త్వాం రక్షంత్వద్య సమంతతః, భవంతి బహువిఘ్నాని కార్యాణ్యేవం విధాని హి. ౨౪. విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవ పురాదితః, తావదేవాభిషేక స్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ. ౨౫. కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరత స్స్థితః, జ్యేష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్మా సానుక్రోశో జితేంద్రియః ౨౬. కింతు చిత్తం మనుష్యాణామనిత్యమితి మే మతిః, సతాం తు ధర్మనిత్యానాం కృతశోభి చ రాఘవ. ౨౭. ఇత్యుక్త స్సోఽభ్యనుజ్ఞాత శ్శ్వో భావి న్యభిషేచనే, వ్రజేతి రామః పితర మభివాద్యాభ్యయా ద్గృహం. ౨౮. ప్రవిశ్య చాత్మనో వేశ్మ రాజ్ఞోద్దిష్టేఽభిషేచనే, తత్క్షణేన

అద్యప్రభృతి ఏతదహరారభ్య - నిశా ఉపవస్తవ్యా - వసే రశ్యర్థస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇతి భోజననివృత్త్యర్థస్య వసే రకర్మకత్వా దత్ర సకర్మకత్వ మార్షం - నిశాయా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః - దర్భప్రస్తరః దర్భాస్తరణం. ౨౩. సుహృదఇతి. ఏవంవిధాని అభిషేకాదిమహాశ్రేయోరూపాణి. ౨౪. కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కం దత్వా కైకేయీవివాహం కృతవాన్ తం వృత్తాంతం హృది కృత్వాహ - విప్రోషిత ఇతి. అయం వృత్తాంత స్సప్తోత్తరశతతమే సర్గే - 'పురా భ్రాతః పితా న స్స మాతరం తే సముద్వహన్, మాతామహే సమాశ్రౌషీ ద్రాజ్యశుల్క మనుత్తమ' మితి స్పష్టీ భవిష్యతి. ప్రాప్తకాల ఇత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౨౫. కామ మితి. వృత్తే ఆచారే. ౨౬. అత్యంతధర్మిష్ఠానా మపి చేత శ్చంచలత్వాన్మిత్రభేదాదినా అన్యథా భవతీత్యాహ - కింత్వితి. కింతు - తథాపీత్యర్థః-యద్యపి 'కామం ఖలు సతాం వృత్త' ఇత్యాద్యుక్తగుణవిశిష్టతయా స నశంకాస్పదీభూతః - తథాపి మనుష్యాణాం మనుష్యత్వసాధారణ్యేన శంకితం - చిత్తం - అనిత్యం చంచల మితి మే మతిః - మమ నిశ్చయ ఇత్యర్థః - సామాన్యప్రయుక్తదోషో విశేషే న సంక్రమత ఇత్యాహ సతాం త్వితి - తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః - ధర్మనిత్యానాం ధర్మైకనిరతానాం - కృతశోభి - కృతేన పరస్పరోపకారేణ శోభతే - నతు భేదం ప్రాప్నోతి - రాఘవ రఘువంశోత్పన్న స్త్వం - స్వవంశప్రభావం న జానాసి కిం అన్యే త్వేవం వ్యాచక్షతే - ధర్మనిత్యానాం ధర్మనిరతానాం - చిత్తం కృతశోభి - కృతేన పరకృతమిత్రభేదాదినా శోభితుం శీల మస్యాస్తీతి కృతశోభీతి-అపరేత్వాహుః - సతాం చిత్తం కృతేన కార్యేణ శోభతే - నతు కరిష్యమాణేన-

---

సీతయా సహ ఉపవస్తవ్యం ఉపోష్యం నిశాయా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః.౨౩.సుహృదఇతి. ఏవంవిధాని శుభోదర్కాణి. ౨౪. కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కం దత్వా దశరథః కైకేయీవివాహం కృతవాన్ తం వృత్తాంతం హృది కృత్వాహ. విప్రోషిత ఇతి. యద్వా-భరతస్య సాధువృత్తం జానన్నపి తద్వ్యాపదేవ మే చేత ఇత్యాదినా రామస్నేహా ద్రాజా యథా స్వచిత్త మపిశంకితవాన్ తద్వైవ భరతచిత్త మపి శంకతే విప్రోషిత ఇతి. * తి. ఇతః పురాద్విప్రోషితో భరతః- యావ న్నాగ ఛ్ఛతి-తావత్ తతః పూర్వమేవ-అభిషేకః ప్రాప్తకాలః యోగ్యకాల ఇతి మమ మత స్సమ్మత ఇత్యర్థః. ౨౫. నను సద్గుణవిశిష్టే భరతే నైవం శంకా యుక్తా ఇత్యతఆహ. కామ మితి. ౨౬. తథాపి మనుష్యాణాం చలచిత్తతయా భరతేపి రాజ్యలోభో భవేదితి మే మతిః - అనిత్యం చంచలం - నన్వసన్మనుష్యాణామేవ చిత్తం చంచలం - నతు సతామిత్యాశంక్య పరబోధనాదినా సతామపి చిత్తస్య చాంచల్యప్రా

చ నిర్గమ్య మాతు రంతఃపురం యయౌ. ౨౯. తత్ర తాం ప్రవణామేవ మాత
రం క్షౌమవాసినీం, వాగ్యతాం దేవతాగారే దదర్శాయాచతీం శ్రియం ౩౦.
ప్రాగేవ చాగతా తత్ర సుమిత్రా లక్ష్మణ స్తదా, సీతా చానాయితా శ్రుత్వా
ప్రియం రామాభిషేచనం. ౩౧ తస్మిన్ కాలే హి కౌసల్యా తస్థావామీలితేక్షణా,
సుమిత్రయాన్వాస్యమానా సీతయా లక్ష్మణేన చ, శ్రుత్వా పుష్యేణ పుత్రస్య
యౌవరాజ్యాభిషేచనం, ప్రాణాయామేన పురుషం ధ్యాయమానా జనార్దనం.
౩౩. తథా సన్నియమామేవ సోఽభిగమ్యాభివాద్య చ, ఉవాచ వచనం రామో
హర్షయం స్తా మిదం తదా. ౩౪. అంబ పిత్రా నియుక్తోఽస్మి ప్రజాపాలన కర్మణి,
భవితా శ్వోఽభిషేకో మే యథా మే శాసనం పితుః. ౩౫. సీతయా ప్యుపవస్తవ్యా
రజనీయం మయా సహ, ఏవ మృత్విగుపాధ్యాయై స్సహమా ముక్తవాన్ పితా.
౩౬. యాని యాన్యత్ర యోగ్యాని శ్వోభావిన్యభిషేచనే, తాని మే మంగళా

కృతం కార్య మనుమోదతే న తు కరిష్యమాణ మితి భావ ఇతి. తనిశ్లోకీ. ౨౭. ఇతీతి. అభిషేచనే విషయే-ఇత్యుక్త స్స రామః వ్రజేత్యనుజ్ఞాత ఇతి సంబన్ధః. ౨౮. ప్రవిశ్యేతి. రాజ్ఞోద్దిష్టేఽభిషేచన ఇతి నిమిత్తసప్తమీ - రాజ్ఞోద్దిష్ట మభిషేకం కథయితు మిత్యర్థః. ౨౯. తత్రేతి. ప్రవణాం స్వాస్వాధారణదేవతాసక్తచిత్తాం - క్షౌమవాసినీం వ్రతోపయుక్తక్షౌమవస్త్రధరాం - వాగ్యతాం యతవాచం - మౌనవతీ మిత్యర్థః- శ్రియం సంపదం-ఆయాచతీం ప్రార్థయంతీం - రామాయేతి శేషః. ౩౧. ప్రాగితి. ప్రాక్ రామాగమనాత్ పూర్వమేవ - సుమిత్రా - ప్రియం రామాభిషేచనం - శ్రుత్వా ఆగతా-లక్ష్మణశ్చ - తదా సుమిత్రాగమనకాలే-ఆగతః-సీతా తు పరతంత్రత్వాత్ స్వయం నాగతా - కింతు దాసీభి రానాయితా. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ రామాగమనకాలే - పుత్రస్య పుష్యేణ యౌవరాజ్యేఽభిషేచనం శ్రుత్వా సుమిత్రాదిభిరన్వాస్యమానా - ప్రాణాయామేన ప్రాణాయామపూర్వకం-పురుషం పురుషసూక్తప్రతిపాద్యపురుషశబ్దవాచ్యం - జనార్దనం నారాయణం-ధ్యాయమానా ధ్యాయంతీ-ఆమీలితేక్షణా తస్థౌ. ౩౩. తథేతి. తథా పూర్వోక్తరీత్యా-సన్నియమాం సమీచీననియమాం. ౩౪. అంబేతి. మే పితు శ్శాసనం యథా తథా అభిషేక శ్శ్వో భవతేతి సంబన్ధః. ౩౫. సీతయేతి. సీతయా మయాపి సహ తుల్యతయా - ఇయం రజనీ ఏతద్దినరాత్రిః - ఉపవస్తవ్యా -అస్యాం రజన్యా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః. కిం త్వయైవోచ్యతే నేత్యాహ ఏవ మితి. ౩౬. మంగ

ష్టి స్సంభావితేత్యాహ. సతాంచేతి. ధర్మనిత్యానాం ధర్మనిరతానాం - కృతశోభి కృతేన పరకృతమిత్రభేదాదినా శోభితుం శీల మస్యాస్తీతి కృతశోభి - యద్వా కృతశోభి - కృతేనైవ కార్యేణ శోభి - నతు కరిష్యమాణేన - అయం భావః యదీదానీమేవ రామాభిషేకః క్రియతే తర్హి భరతచిత్తస్యాపి హర్షో భవేత్ యది న క్రియతే-తదా రాజ్యాశా భరతస్య భవేదితి అత స్త్వరిత మాత్మాన మభిషిక్తం కుర్విత్యర్థః. ౨౭. ఇతీతి. శ్వో భావిన్యభిషేచనే ఇత్యుక్త స్స రామః వ్రజేత్యనుజ్ఞాత ఇతి సంబన్ధః. ౨౮. ౨౯. తత్రేతి. ప్రవణాం పురుషోత్తమారాధనతత్పరాం వాగ్యతాం వాఙ్నియమవతీం - రామార్థం శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం ఆయాచతీం ప్రార్థయంతీం. ౩౦. ౩౧. తస్మిన్నిత్యాది. ధ్యాయమానా తస్థా వితి పూర్వేణ సంబన్ధః - అన్వాస్యమానా ఉపాస్యమానా. ౩౩. ౩౪. అంబేతి. మే పితుః శాసనం యథా తథా మే అభిషేకః శ్వో భవిష్యతీతి సంబన్ధః. ౩౬.

స్యద్య వైదేహ్యాశ్చైవ కారయ. ౩౭. ఏతచ్ఛ్రుత్వా తు కౌసల్యా చిరకాలాభి కాంక్షితం, హర్షబాష్పకలం వాక్య మిదం రామమభాషత. ౩౮. వత్స రామ చిరంజీవ హతాస్తే పరిపంథినః, జ్ఞాతీన్ మే త్వం శ్రియా యుక్త స్సుమిత్రాయాశ్చ నందయ. ౩౯. కల్యాణే బత నక్షత్రే మయి జాతోఽసి పుత్రక, యేన త్వయా దశరథో గుణై రారాధితః పితా. ౪౦. అమోఘం బత మే క్షాంతం పురుషే పుష్కరేక్షణే, యేయమిక్ష్వాకురాజ్యశ్రీః పుత్ర త్వాం సంశ్రయిష్యతి. ౪౧. ఇత్యేవ ముక్తో మాత్రేదం రామో భ్రాతర మబ్రవీత్, ప్రాంజలిం ప్రహ్వమాసీన మభివీక్ష్య స్మయన్నివ. ౪౨. లక్ష్మణే మాం మయా సార్ధం ప్రశాధి త్వం వసుంధరాం, ద్వితీయం మేంతరాత్మానం త్వా మియం శ్రీరుపస్థితా ౪౩. సౌమిత్రే భుఙ్క్ష్వ భోగాం స్త్వ మిష్టాన్ రాజ్యఫలాని చ, జీవితంచ హి రాజ్యంచ త్వదర్థ మభికామయే. ౪౪. ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామో మాతరా వభివాద్యచ, అభ్యనుజ్ఞాప్య సీతాంచ జగామ స్వం నివేశనం. ౪౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-చతుర్థస్సర్గః.

శాని మంగళకర్మాణి. ౩౭. హర్షబాష్పకలం వాక్యం హర్షబాష్పేణ కల మవ్యక్తమధురం- వాక్యం ఈషద్వాక్యం. ౩౮. వత్సేతి. హతాః - భవంత్వితి శేషః-జ్ఞాతీన్ బంధూన్. ౩౯. కల్యాణఇతి. కల్యాణే అతిశోభనే - నక్షత్రే మయి జాతోఽసి - బతేతి సంతోషే-'ఖేదానుకంపా సంతోషవిస్మయామంత్రణేబతే' త్యమరః. మయేతి పాఠే మయా హేతునేత్యర్థః - యేన-యేన కారణేన. ౪౦. అమోఘ మితి. పుష్కరేక్షణే పుండరీకాక్షే - పురుషే నారాయణే విషయే-మే క్షాంతం వ్రతోపవాసాదిక్లేశసహనం - అమోఘం సఫలం - సాఫల్యే హేతు మాహ యేయ మితి - సా సంశ్రయిష్యతీతి శేషః. ౪౧. ఇతీతి. స్మయ న్నివ - సమందస్మిత ఇత్యర్థః. సంతోషాతిశయేనాబ్రవీ దితి భావః. ౪౨. లక్ష్మణేతి. ద్వితీయ మంతరాత్మానం-ద్వితీయం ప్రాణం. ౪౩. సౌమిత్ర ఇతి. భోగాన్ భోగ్యపదార్థాన్ - ఇష్టాన్ అభిమతాన్-రాజ్యఫలాని అనర్ఘరత్నవస్త్రాభరణాదీని. ౪౪. ఇతీతి. సీతాంచాభ్యనుజ్ఞాప్య మాతృభ్యామితి శేషః. ౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః.

మంగళాని మంగళకర్మాణి. ౩౭. ౩౮. వత్సేతి. పరిపంథినః శత్రవః-హతా భవంత్వితి శేషః-జ్ఞాతీన్ బంధూన్. ౩౯. కల్యాణఇతి. మయా జాతో జనితః. ౪౦. అమోఘ మితి. బతేతి హర్షే-పురుషే పరమపురుషవిషయే - మే క్షాంతం వ్రతోపవాససహనం-అమోఘం సఫలం జాతం-సాఫల్యే హేతు మాహ - యేయ మితి. ౪౧. ౪౨. దశరథేన స్వస్మిన్నివేశితరాజ్యభోగం సౌభ్రాత్రాతిశయేన లక్ష్మణాయత్తం కరోతి. లక్ష్మణేతి. అంతరాత్మానం ప్రాణం. ౪౩. సౌమిత్ర ఇతి. భోగాన్ భోగ్యపదార్థాన్ - రాజ్యఫలాని అనర్ఘ్యవస్త్రాభరణాదీని - జీవితం రాజ్య మన్య త్సర్వం చ-త్వదర్థమేవ అభిషేకసమయే ప్రార్థయే - అన్యథా సర్వం నిష్ప్రయోజన మేవేతి భావః. ౪౪. ఇతీతి. అభ్యనుజ్ఞాప్య - సీతాం సీతాయై అనుజ్ఞాం దాపయిత్వా - మాతృభ్యా మితి శేషః. ౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్థస్సర్గః.

సందిశ్య రామం నృపతి శ్శ్వో భావిన్యభిషేచనే, పురోహితం సమాహూయ వసిష్ఠమిదమబ్రవీత్ ౧. గచ్ఛోపవాసం కాకుత్స్థం కారయాద్య తపోధన, శ్రీయశో రాజ్యలాభాయ వధ్వా సహ యతవ్రతం. ౨. తథేతిచ స రాజాన ముక్త్వా వేదవిదాం వరః, స్వయం వసిష్ఠో భగవాన్ యయౌ రామనివేశనం, ఉపవాసయితుం రామం మన్త్రవ న్మన్త్రకోవిదః, బ్రాహ్మం రథవరం యుక్త మాస్థాయ సుదృఢవ్రతః ౩. స రామభవనం ప్రాప్య పాండురాభ్రఘనప్రభం, తిస్రః కక్ష్యా రథేనైవ వివేశ మునిసత్తమః ౪. తమాగత మృషిం రామ స్త్వరన్నివ ససంభ్రమః, మానయిష్యన్ సమానార్హం నిశ్చక్రామ నివేశనాత్. ౫. అభ్యేత్య త్వరమాణశ్చ రథాభ్యాశం మనీషిణః, తతోవతారయామాస పరిగృహ్య రథాత్స్వయం ౬. స చైవం ప్రశ్రితం దృష్ట్వా సంభాష్యాభిప్రసాద్యచ, ప్రియార్హం హర్షయన్ రామ మిత్యువాచ పురోహితః. ౭. ప్రసన్న స్తే పితా రామ యౌవ రాజ్య మవాప్స్యసి, ఉపవాసం భవానద్య కరోతు సహ సీతయా, ప్రాతస్త్వా మభిషేక్తాహి యౌవరాజ్యే నరాధిపః, పితా దశరథః ప్రీత్యా యయాతిం నహుషోయథా, ఇత్యుక్త్వా స తథా రామ ముపవాసం యతవ్రతం, మన్త్రవత్ కారయామాస వైదేహ్యా సహితం మునిః. ౧౧ తతో యథావద్రామేణ సరాజ్ఞో గురు రర్చితః, అభ్యనుజ్ఞాప్య కాకుత్స్థం యయౌ రామనివేశనాత్. ౧౨. సుహృద్భి స్తత్ర రామోపి సహాసీనః ప్రియంవదైః, సభాజితో వివేశాథ తా ననుజ్ఞాప్య సర్వశః.

అథోపవాసస్య పురోహితసంకల్పమన్త్రాదిసాధ్యత్వాత్ పురోహితం సందిశతి పంచమే - సందిశ్యేతి. వ్రతోపవాసాదికం కుర్విత్యనుజ్ఞాప్య. ౧. గచ్ఛేతి. కాకుత్స్థ ముపవాసం కారయ - హృక్రో రన్యతరస్యా మితి వికల్పేన కాకుత్స్థ శబ్దస్య కర్మసంజ్ఞా. ౨. తథేతీతి. బ్రాహ్మం బ్రాహ్మణ వహనయోగ్యం - యుక్తం వాజిభి ర్యుక్తం - ఆస్థాయ యయా వితి పూర్వేణ సంబంధః. ౩. సఇతి. పాండురాభ్రఘనప్రభం పాండురాభ్ర మూర్తసదృశ ప్రభం-'ఘనో మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తే నిరంతర' ఇత్యమరః. ౪. తమితి. త్వరన్నివ-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. మానయిష్యన్ మాననా ద్ధేతోః-లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. ౫. అభ్యేత్యేతి. రథాభ్యాశం రథసమీపం. ౬. సఇతి. ప్రశ్రితం వినీతం-'వినీతప్రశ్రితౌ సమౌ' విత్యమరః. సంభాష్య కుశలప్రశ్నం కృత్వా-సభాజ్యేతిపాఠే కుశలప్రశ్నాదినప్రీతిం జనయిత్వేత్యర్థః-సభాజప్రీతిసేవనయోరిత్యస్మాద్ధాతో ర్ణ్యన్తా ల్ల్యప్-ప్రియార్హం ప్రియకథనార్హం. ౭. ప్రసన్న ఇతి. ౧౧. తతఇతి. కాకుత్స్థమభ్యనుజ్ఞాప్య అనుయాతం రామం నివర్తస్వేత్యుక్త్వా-యయౌ నిర్యయౌ. ౧౨. సుహృద్భి రిత్యాది. ౧౩. హృష్టేతి. ౧౪.

సందిశ్య వ్రతోపవాసాదికం కుర్విత్యనుజ్ఞాప్య. ౧. ౨. ఉపవాసయితుమితి. బ్రాహ్మం బ్రాహ్మణారోహణయోగ్యం - యుక్తం సజ్జీకృతం యయావితి పూర్వేణాన్వయః. ౩. సఇతి. పాండురాభ్రఘనప్రభం పాండురాభ్రస్యేవ ఘనా సాంద్రా ప్రభా యస్య తత్ -కక్ష్యాః ద్వారాణి. ౪. తమాగత మితి. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే-మానయిష్యన్ - సమ్మానా ద్ధేతోః. ౫. ౬. సచేతి. సంభాష్య కుశలం పృష్ట్వా - సభాజ్యేతి పాఠే-కుశలప్రశ్నాదినా ప్రీతిం జనయిత్వేత్యర్థః-అభిప్రసాద్య-స్తుతిభిరితి శేషః-ప్రియార్హం ప్రియకథనార్హం. ౭. * ప్రాత రితి - అభిషేక్తా అభిషేక్ష్యతి.

౧౩. హృష్టనారీనరయుతం రామవేశ్మ తదా బభౌ, యథా మత్తద్విజగణం ప్రఫుల్లనళినం సరః. ౧౪. స రాజభవనప్రఖ్యాత్తస్మా ద్రామనివేశనాత్, నిర్గత్య దదృశే మార్గం వసిష్ఠో జనసంవృతం. ౧౫. బృందబృందై రయోధ్యాయాం రాజమార్గా స్సమంతతః, బభూవు రభిసంబాధాః కుతూహలజనై ర్వృతాః. ౧౬. జనబృందోర్మిసంఘర్ష హర్షస్వనవత స్తదా, బభూవ రాజమార్గస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః ౧౭. సిక్తసంమృష్టరథ్యా హి తదహర్వనమాలినీ, ఆసీదయోధ్యానగరీ సముచ్ఛ్రితగృహధ్వజా. ౧౮. తదా హ్యయోధ్యానిలయ స్సస్త్రీబాలాబలో జనః, రామాభిషేక మాకాంక్ష న్నాకాంక్ష దుదయం రవేః. ౧౯. ప్రజాలంకారభూతం చ జనస్యానందవర్ధనం, ఉత్సుకోభూ జ్జనో ద్రష్టుం త మయోధ్యామహోత్సవం. ౨౦. ఏవం తం జనసంబాధం రాజమార్గం పురోహితః, వ్యూహన్నివ జనౌఘం తం

సఇతి. ౧౫. బృందబృందై రితి. బృందానుబద్ధాని బృందాని యేషాం తే బృందబృందాః తైః-కుతూహలజనైః వృతా రాజమార్గా అభిసంబాధా నిబిడా బభూవు రితి యోజనా-బృందం బృంద మితి పాఠే-బృందం బృందం యథా భవతి తథావస్థితై రితి శేషః. ౧౬. జనబృందేతి. జనబృందా న్యేవ ఊర్మయః తేషాం - సంఘర్షః అన్యోన్యఘట్టనం-హర్షః ఆనందోద్రేకః-తాభ్యాం జనితః స్వనోస్యాస్తీతి స్వనవాన్ తస్య - ఏతేన సాగరోపమా సమర్థితా. ౧౭. సిక్తేతి. తదహః తస్మిన్నహని - వనమాలినీ - అలంకారార్థం విరచితక్రముకకదళ్యాదివనపఙ్క్తి-యుక్తేతి యావత్. ౧౮. తదేతి. సస్త్రీబాలాబలః - అబలాః బలరహితాః - వృద్ధా ఇతి యావత్ -'రామాభిషేక మాకాంక్ష న్నాకాంక్ష దుదయం రవే' రితి-రామాభిషేకార్థం ఉదయ మాకాంక్ష దిత్యర్థః-శ్వో రామాభిషేక ఇతి వార్తా యదా సమజని తదా ప్రభృతి రామాభిషేకాదరాతిశయేన ఆహారనిద్రాదివ్యాపారాన్ విహాయ పరదివససూర్యోదయ మాకాంక్ష దితి భావః. ౧౯. ప్రజాలంకారభూతమితి. ప్రజాలంకారభూతం ప్రజాలంకరణహేతుభూతం-ప్రజాలంకార ప్రచుర మితివా. ౨౦. ఏవమితి. రాజమార్గం-పశ్యన్నితి శేషః-తం జనౌఘంవ్యూహన్నివ రామాభిషేకజనితానందనిర్భరంజనౌఘం తత్ర తత్ర సమూహీకుర్వ న్నివ-శనైః

---

౧౧. ౧౨. ౧౩. ౧౪. ౧౫. బృందబృందైః బృందానుగతాని బృందాని యేషాంతాని తై స్సంభూయ స్థితై రిత్యర్థః-బృందం బృంద మితి పాఠే - క్రియావిశేషణ మతిశయేన బృందీభవనం యథా భవతి తథా - కుతూహలజనైః రామాభిషేకదర్శనకుతూహలసంపన్నజనై రితి మధ్యమపదలోపః - వృతాః యుక్తాః - అయోధ్యాయాం రాజమార్గాః అభిసంబాధాః సమ్మర్దయుక్తాః - బభూవు రితి యోజనా. ౧౬. జనేతి. జనబృందోర్మిసంఘర్ష హర్షస్వనవతః జనబృందా న్యేవ ఊర్మయః తేషాం సంఘర్షః అన్యోన్యసంఘర్షణం హర్షః ఆనందోద్రేకః - తాభ్యాం స్వనోస్యాస్తీతి స్వనవాన్ - తస్య రాజమార్గస్య - నిస్వనః. ౧౭. సిక్తేతి. సిక్తా జలసిక్తా స్సంమృష్టాః శోధితాః రథ్యాః వీథయో యస్యా స్సా తథోక్తా - తదహ స్తస్మి న్నహని - వనమాలినీ - కదళీక్రముకాదివిరచితశ్రేణియుక్తా - సముచ్ఛ్రితగృహధ్వజా సముచ్ఛ్రితగృహేషు ధ్వజా యస్యా స్సా తథోక్తా అయోధ్యా ఆసీత్. ౧౮. తదేతి. సస్త్రీబాలాబలః - అబలా బలరహితా వృద్ధా ఇతి యావత్ - జనః - రామాభిషేకమాకాంక్షన్ - శ్వో రామాభిషేక ఇతి వార్తాశ్రవణా ద్రవే రుదయమాకాంక్షదిత్యర్థః. ౧౯. ప్రజాలంకారభూతం ప్రజాలంకారహేతుభూతం. ౨౦. ఏవమితి. రాజమార్గం పశ్య న్నితి శేషః.

శనై రాజకులం యయౌ. ౨౧. సితాభ్రశిఖరప్రఖ్యం ప్రాసాద మధిరుహ్య సః, సమియాయ నరేంద్రేణ శక్రేణేవ బృహస్పతిః ౨౨. త మాగత మభిప్రేక్ష్య హిత్వా రాజాసనం నృపః, పప్రచ్ఛ స చ తస్మై తత్కృత మిత్యభ్యవేదయత్. ౨౩. తేన చైవ తదా తుల్యం సహాసీనా స్సభాసదః, ఆసనేభ్య స్సము త్తస్థుః పూజయంతః పురోహితం. ౨౪. గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాతో మనుజౌఘం విసృజ్య తం, వివేశాంతఃపురం రాజా సింహో గిరిగుహా మివ. ౨౫. తదగ్ర్యవేషప్రమదాజనాకులం మహేంద్రవేశ్మప్రతిమం నివేశనం, విదీపయం శ్చారు వివేశ పార్థివ శ్శశీవ తారాగణసంకులం నభః ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే- పంచమస్సర్గః.

గతే పురోహితే రామ స్స్నాతో నియతమానసః, సహ పత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమత్. ౧. ప్రగృహ్య శిరసా పాత్రీం హవిషో విధివ

రాజకులం రాజగృహం - యయౌ. ౨౧. ౨౨. తమితి. నృపో దశరథః-రాజాసనం స్వాధిష్ఠితం సింహాసనం - హిత్వా ప్రత్యుత్థాయేత్యర్థః - పప్రచ్ఛ - కిం రామస్యోపవాసః కారిత ఇతీతి శేషః-సః వసిష్ఠః-తస్మై దశరథాయ-తత్ ఉపవాసకరణం. ౨౩. తేనేతి. తదా దశరథసముత్థానకాలే-తుల్యం యుగపత్. ౨౪. ౨౫. తదితి. విదీపయన్ తేజోవిశేషేణ ద్యోతయన్. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-పఞ్చమస్సర్గః.

అథ రామస్యాభిషేకసన్నాహం దర్శయతి షష్ఠే - గత ఇత్యాది. పురోహితే గత ఇత్యసన్నిధానకృతరాజసగుణనిమిత్తకనాస్తిక్యవ్యావృత్తిః - స్నాత ఇతి కాయశుద్ధిః - నియతమానస ఇతి మనశ్శుద్ధిః - సహపత్న్యేతి శ్రీరంగవిగ్రహానుభవసాగరతరణస్య సహాయోక్తిః - పత్న్యా ర్నో యజ్ఞసంయోగ ఇతి దీక్షానియమస్య పత్నీసహాయత్వోక్తిశ్చ - తృతీయయా ఆరాధనకాలే సీతాయా ఉపకరణసమర్పణపరతా వ్యజ్యతే - విశాలాక్ష్యేతి రామవిగ్రహానుభవా దపి శ్రీరంగవిగ్రహస్య నిరతిశయప్రియాస్పదత్వేన నిర్నిమేషానుభవ ఉక్తః - విశాలాక్ష్యా నారాయణ మితి సీతానేత్రవాగురానాకృష్టతయా సీతాయా అప్రాధాన్యం నారాయణస్య స్వాభీప్సితతమత్వేన ప్రాధాన్యం చోక్తం - అత్ర - నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయక ఉచ్యతే - ఉత్తరత్ర తస్యైవ విభీషణాయ దానోక్తేః తన్నిష్ఠోక్తిః. అత్ర విశేష్యానుపాదానా ద్విశాలాక్షీశబ్దస్య లక్ష్మ్యాం రూఢిప్రాయత్వం వ్యజ్యతే అత ఏవ-'ఋతే మాయావిశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహ' మిత్యత్ర విశాలాక్షీశబ్దేన లక్ష్మీరూపవిశేష్యం వ్యజ్యతే - అత్ర నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయకఉచ్యతే-ఉపాగమ దిత్యత్ర ఆగమదిత్యనేన భగవన్మందిరప్రాప్తికథనా దుపశబ్దేన నివేదనపర్యంతభగవదారాధనం వ్యజ్యతే (శేషం గోవిందరాజీయవత్). ౧. ప్రగృహ్యేతి. శిరసా పాత్రీం ప్రగృహ్యేతి-'ఉపరిహి దేవేభ్యో ధారయంతీ'తి శ్రుతిరుపబృంహితా. మహతే దైవతాయ నిరతిశయమహిమవతే దైవతాయ - 'తం దేవతానాం పరమం చ దైవత' మితి శ్రుతేః. నారాయణాయేత్యర్థః-నారాయణ ముపాగమ దిత్యుపక్రమాత్ 'ధ్యాయ

వ్యూహాన్నివ విభజన్నివ. ౨౧-౨౩. తేనేతి. తుల్యం తుల్యకాలం సముత్తస్థు రిత్యన్వయః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చమస్సర్గః.

గతఇతి. నారాయణం ఉపాగమత్ ఉపాసాంచక్రే. ౧. ప్రగృహ్యేతి. మహతే దైవతాయ

త్తదా, మహతే దైవతాయాజ్యం జుహావ జ్వలితేఽనలే. ౨. శేషం చ హవిష
స్తస్య ప్రాశ్యాశాస్యాత్మనః ప్రియం, ధ్యాయ న్నారాయణం దేవం స్వాస్తీర్ణే కు
శసంస్తరే, వాగ్యత స్సహ వైదేహ్యా భూత్వా నియతమానసః, శ్రీమత్యాయత
నే విష్ణో శ్శిశ్యే నరవరాత్మజః. ౪. ఏకయామావశిష్టాయాం రాత్ర్యాం ప్రతివిబు
ధ్య సః, అలంకారవిధిం కృత్స్నం కారయామాస వేశ్మనః. ౫. తత్ర శృణ్వన్
సుఖా వాచ స్సూతమాగధవందినాం, పూర్వాం సంధ్యా ముపాసీనో జజాప యత
మానసః. ౬. తుష్టావ ప్రణతశ్చైవ శిరసా మధుసూదనం, విమలక్షౌమసం
వీతో వాచయామాస చ ద్విజాన్. ౭ తేషాం పుణ్యాహఘోషోఽథ గంభీరమధు
ర స్తదా, అయోధ్యాం పూరయామాస తూర్యఘోషానునాదితః. ౮. కృతోప
వాసం తు తదా వైదేహ్యా సహ రాఘవం, అయోధ్యానిలయ శ్శ్రుత్వా సర్వః

న్నారాయణం దేవ'మిత్యుత్తరత్రోక్తేశ్చ. తేన మహతే దైవతాయేతి మహాదేవవాచిత్వభ్రాంతి ర్నిర
స్తా - నచ వ్యస్తస్య విభిన్నవిభక్త్యంతస్యైకపదత్వ మేకావా శక్తి రస్తి - మహాదేవశబ్దస్యాఖండ
స్య శివే శక్తావపి ఖండపదద్వయస్య ప్రస్తుతపరదేవతావరుద్ధస్య ప్రస్తుతాన్యదేవతావాచకత్వకల్పన
మంధతామిస్ర నిపాతకదురితాదృష్టం వినా న శక్యతే. తనిశ్లోకీ. ౨. శేష మితి. ఆత్మనః ప్రియ మాశా
స్య - శ్రీరంగార్పితహవి శ్శేషం స్వస్యాత్యంతప్రియత్వేనానుసంధాయ-నారాయణం శ్రీరంగనాయ
కం ధ్యాయన్ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే. ని. 'శయనీయే స ప్తతంతౌ సంస్తరః పరికీర్తిత'
ఇతి నిఘంటుః. వైదేహ్యా సహేతి - ఉభయోరప్యేకశయ్యాయాం జితేంద్రియత్వం ధ్వనితం -
శ్రీమతి - విమానం ప్రణవాకార మిత్యాద్యుక్తవేదత్రయసారభూతప్రణవాకారే. శ్రు. 'ఋచస్సా
మాని యజూంషి, సా హి శ్రీ రమృతా సతా' మితి శ్రుతేః - విష్ణో రాయతనే శ్రీరంగధామని-
శిశ్యే శయనం కృతవాన్ - నరవరాత్మజః - స్వస్య సాక్షాద్భగవదవతారత్వేపి శ్రీరంగవిగ్రహారో్చ
పసర్జనభావః స్వావతారానుమతక్షత్రియధర్మానుగుణః. ౪. ఏకయామావశిష్టాయామితి. అలంకార
విధిం అలంకారవిధానం - 'విధి ర్విధానే దైవేపి' త్యమరః. ౫. తత్రేతి. సూతాః సూతకులోత్ప
న్నాః - పుణ్యశ్లోకదేవతాకీర్తకాః-మాగధాః మగధదేశోత్పన్నాః వంశావలికీర్తకాః వందినః స్తుతి
పాఠకాః - సంధ్యాం సంధ్యాధిదేవతాం సూర్యం-ఉపాసీనః ధ్యాయన్ - నియతమానసః నియత
మనస్కః - అనన్య చిత్త ఇతి యావత్ - జజాప - గాయత్రీ మితి శేషః. ౬. తుష్టావేతి. సంధ్యో
పాసనానంతరం - మధుసూదనం సూర్యాంతర్వర్తినం నారాయణం - తుష్టావ - మిత్రస్యేత్యాదినేతి
శేషః - శిరసా ప్రణతః దండవత్ ప్రణతః - విమలక్షౌమసంవీత ఇత్యనేన నూతనవస్త్రపరివృత్యా
ప్రాత ర్గౌణస్నాన ముక్తం - వాచయామాస - స్వస్తివాచనం కారయామాసేత్యర్థః. ౭. తేషామి
తి. తూర్యఘోషానునాదితః తూర్యఘోషానుబంధినాదయుక్తః. ౮. కృతోపవాసమితి. ప్రముదితః

నారాయణాయ. ౨. హవిష శ్శేష మిష్టశిష్టం - ప్రాశ్య భక్షయిత్వా - ఆత్మనః ప్రియ మాశాస్య
అనుసంధాయ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే - విష్ణో రాయతనే గృహార్చాభూతవిష్ణో రాల
యే. 3. ౪. ఏకేతి. అలంకారవిధిం అలంకారవిధానం. ౫. తత్రేతి. సూతమాగధవందినాం సూతాః
పౌరాణికాః మాగధాః వంశశంసకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః. ౬. తుష్టావేతి. వాచయామాస -
స్వస్తివాచన మితి శేషః. ౭, తేషామితి. తూర్యఘోషానునాదితః తూర్యఘోషానుబంధనా

ప్రముదితో జనః ౯. తతః పౌరజనస్సర్వ శ్శ్రుత్వా రామాభిషేచనం, ప్రభా తాం రజనీం దృష్ట్వా చక్రే శోభయితుం పురీమ్. ౧౦. సితాభ్రశిఖరాభేషు దేవ తాయతనేషుచ, చతుష్పథేషు రథ్యాసు చైత్యేష్వట్టాలకేషు చ, నానాపణ్య సమృద్ధేషు వణిజామాపణేషు చ, కుటుంబినాం సమృద్ధేషు శ్రీమత్సు భవ నేషు చ, సభాసు చైవ సర్వాసు వృక్షేష్వాలక్షితేషు చ, ధ్వజాస్సముచ్ఛ్రి తా శ్చిత్రాః పతాకా శ్చాభవం స్తదా. ౧౩. నటనర్తకసంఘానాం గాయకా నాం చ గాయతాం, మనఃకర్ణసుఖా వాచ శ్శుశ్రువుశ్చ తత స్తతః. ౧౪. రా మాభిషేకయుక్తాశ్చ కథా శ్చక్రు ర్మిథో జనాః, రామాభిషేకే సంప్రాప్తే చత్వరే షు గృహేషుచ.౧౫. బాలా అపి క్రీడమానా గృహద్వారేషు సంఘశః, రామా భిషవసంయుక్తా శ్చక్రు రేవం మిథః కథాః. ౧౬. కృతపుష్పోపహారశ్చ ధూపగం ధాధివాసితః, రాజమార్గః కృత శ్శ్రీమాన్ పౌరై రామాభిషేచనే.౧౭. ప్రకాశ కరణార్థం చ నిశాగమనశంకయా, దీపవృక్షాం స్తథా చక్రు రనురథ్యాసు సర్వశః.

సంతుష్టః అభూత్. ౯. తతఇతి. పురీం శోభయితుం చక్రే - పురశోభోత్పాదనార్థం సంమార్జనాలే పనవితాన మాలికాబంధన కర్మాదిక మకరోదిత్యర్థః. ౧౦. సితాభ్రశిఖరాభేష్విత్యాది. చైత్యేషు బౌద్ధాలయేషు-అట్టాలకేషు ప్రాకారోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పిత చతుస్తంభమంటపేష్వితి యావత్ ఆలక్షితేషు-ఆసమంతా ల్లక్షితేషు-సమున్నతత్వాత్ దూరా దప్యక్షిగోచరేష్విత్యర్థః-ధ్వజాః సచి హ్నాః-పతాకాః-చిహ్నరహితాః-సముచ్ఛ్రితాఃబద్ధాః.౧౩. నటేతి. నటాః నాటకాః అభినయకర్తారః- నర్తకాః కేవలాంగహారకృతః-మనఃకర్ణసుఖాః 'సంశ్రవే మధురం వాక్య'మిత్యుక్తరీత్యాశ్రవణమాత్రేణ సుఖకరాః - పశ్చా న్మనస శ్చాహ్లాదకా ఇత్యర్థః-శుశ్రువుః - జనా ఇతి శేషః. ౧౪. రామాభిషే కయుక్తా శ్చేతి. మిథః అన్యోన్యం-'మిథోన్యోన్య' మిత్యమరః. చత్వరేషు అంగణేషు - గృహేషు స్త్రీభి ర్బహిరంగణేషు జనైశ్చ కథా శ్చక్రు రితి రామభక్తావకృత్రిమత్వ ముక్తం. ౧౫. ౧౬. కృతపుష్పోపహార ఇతి. కృతపుష్పోపహారః కృతపుష్పబలిః. ౧౭. ప్రకాశకరణార్థమితి. ప్రకాశ కరణార్థం - వితానక్రముకకదళ్యాదిసమగ్రతాజసితతిమిరతిరోహితవస్తుప్రకాశార్థం-యద్వా నిశాగ మనశంకయా ప్రకాశకరణార్థం దీపవృక్షాన్ వృక్షాకారదీపస్తంభాన్ - అభిషేకానంతరం గజ స్కంధాధిరూఢతయా అభిషేకాలంకారప్రదర్శనార్థం నిర్గమనాత్పూర్వం యది కార్యవశా న్నిశా స్యా త్తదా రామాలంకారప్రదర్శనార్థం దీపవృక్షాన్ - అనురథ్యాసు రథ్యాసు రథ్యాసు - విభక్తే

దయుక్తిః. ౮. ౯. తతఇతి. శోభయితుం చక్రే - అలంకర్తుం ప్రచక్రమే. ౧౦. సితాభ్రేతి. అట్టాలకేషు ప్రాకారోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పితచతుస్తంభనిర్మితమంచేష్వితి యావత్ * సభా స్వితి. ఆలక్షితేషు ఆసమంతా ల్లక్షితేషు - ఉన్నతేషు వృక్షేషు ధ్వజా స్సచిహ్నాః - పతాకాః చిహ్నరహితాః. ౧౩. నటనర్తకసంఘానాం - నటాః నాట్యం కారయితారః - నర్తకాః నాట్య కర్తారః. ౧౪. ౧౫. బాలా ఇతి. రామాభిషవసంయుక్తాః రామాభిషేకార్థం సంయుక్తాః మిళితాః- 'భవే దభిషవ స్స్నాన' మితి విశ్వః. ౧౬. ప్రకాశకరణార్థం నిశాగమనశంకయా శ్రీరామాభిషేక మహోత్సవే పరిసమాప్త ఏవ నిశా సమేష్యతీతి శంకయా - దీపవృక్షాన్ వృక్షాకారాన్ దీపస్తం

౧౮. అలంకారం పురస్యైవం కృత్వా తత్పురవాసినః, ఆకాంక్షమాణా రామస్య యౌవరాజ్యాభిషేచనం, సమేత్య సంఘశస్సర్వే చత్వరేషు సభాసు చ, కథయంతో మిథ స్తత్ర ప్రశశంసు ర్జనాధిపమ్. ౨౦. అహో మహాత్మా రాజాయ మిక్ష్వాకుకులనందనః, జ్ఞాత్వా యో వృద్ధ మాత్మానం రామం రాజ్యేభిషేక్ష్యతి. ౨౧. సర్వే ప్యనుగృహీతా స్స్మ యన్నో రామో మహీపతిః, చిరాయ భవితా గోప్తా దృష్టలోకపరావరః. ౨౨. అనుద్ధతమనా విద్వాన్ ధర్మాత్మా భ్రాతృవత్సలః, యథా చ భ్రాతృషు స్నిగ్ధ స్తథాస్మాస్వపి రాఘవః ౨౩. చిరం జీవతు ధర్మాత్మా రాజా దశరథోనఘః, యత్ప్రసాదేనాభిషిక్తం రామం ద్రక్ష్యామహే వయమ్. ౨౪. ఏవం విధం కథయతాం పౌరాణాం శుశ్రువు స్తదా, దిగ్భ్యోపి శ్రుతవృత్తాంతాఃప్రాప్తా జానపదా జనాః. ౨౫. తే తు దిగ్భ్యః పురీం ప్రాప్తా ద్రష్టుం రామాభిషేచనం, రామస్య పూరయామాసుః పురీం జానపదా జనాః. ౨౬. జనౌఘైస్తై ర్విసర్పద్భి శ్శుశ్రువే తత్ర నిస్వనః, పర్వసూదీర్ణ వేగస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః ౨౭. తత స్తదింద్రక్షయసన్నిభం పురం దిదృక్షుభి ర్జానపదై రుపాగతైః,

ర్లగభావ ఆర్షః - నిశాగమనశంకయా రామస్య ప్రకాశకరణార్థం అనురథ్యాసు సర్వశః సర్వప్రకారాన్ దీపవృక్షాంశ్చక్రుశ్చ - తథాశబ్దశ్చార్థః. ౧౮. అలంకార మిత్యాదిశ్లోకద్వయం. ౨౦. ప్రశంసా మేవాహ - అహో ఇత్యాది. సర్వేప్యనుగృహీతా స్స్మ - దేవేనేతి శేషః-నః అస్మాన్ - గోప్తా భవితేతి సంబంధః - దృష్టలోకపరావరః - దృష్టే యే లోకే పరావరే ఉత్కృష్టాపకృష్టవస్తునీ యేన స తథోక్తః. ౨౪. ఏవంవిధమితి. శ్రుతవృంత్తాంతాః శ్రుతరామాభిషేకవార్తాః - అత ఏవ దిగ్భ్యః ప్రాప్తాః జానపదా జనాః - ఏవంవిధం కథయతాం పౌరాణాం శుశ్రువుః - ఏవంవిధం వాక్యజాత మిత్యర్థసిద్ధం. ౨౫. తేత్వితి. పూర్వదినే సకలజనసన్నిధౌ రామాభిషేకస్య ప్రతిశ్రుతత్వా ద్రామస్య పుర మితి నిర్దిష్టవా న్ఋషిః. ౨౬. జనౌఘైరితి. విసర్పద్భిః నానాదేశేభ్య ఆగచ్ఛద్భిః- ఉత్పాదిత ఇతి శేషః-ఉదీర్ణవేగస్య ఉజ్జృంభితవేగస్య. ౨౭. తతఇతి. ఇంద్రక్షయః ఇంద్రగృహం - 'నివేశ శ్శరణం క్షయ' ఇత్యమరః. అయోధ్యాపురస్యామరావతీసాదృశ్యేవక్తవ్యేతత్సారభూతేంద్రభవనదృష్టాంతీకరణాదయోధ్యాయా అతిరమణీయతా ద్యోత్యతే. జానపదై స్సమం తతః-ఆకుల మితి సంబంధః - సముద్రయాదోభిః సముద్రాంతర్వర్తి తిమితిమింగిలాదిజంతుభిః - 'యాదాంసి జలజంతవ' ఇత్యమరః. కర్ణావతంసాదిపదవదవిశ్లేషప్రదర్శనాయ సముద్రశబ్దః-యద్వా సముద్రయాదోభిః సముద్రగామినీభి ర్నదీభిః - 'యాదో నపుంసకమితి యాదశ్శబ్దస్య నదీవాచకత్వేపి నపుంసకత్వం పాణినీయలింగానుశాసనోక్తం - ఉదకశబ్దేన సస్వనత్వ ముక్తం. ౨౮. ఇతి శ్రీ

భాన్ - అనురథ్యాసు సర్వాస్వపి రథ్యాసు. ౨౦. * సర్వఇతి. అనుగృహీతాః - పరమేశ్వరేణేతి శేషః - దృష్టలోకపరావరః దృష్టే లోకపరావరే ఉత్కృష్టాపకృష్టవస్తునీ యేన సః తథోక్తః. ౨౪. ఏవమితి. శ్రుతవృత్తాంతా దిగ్భ్యః ప్రాప్తా జానపదా జనాః పౌరాణాం కథాః శుశ్రువు రిత్యన్వయః. ౨౫. ౨౬. జనౌఘై రితి. ఉదీర్ణవేగస్య ఉత్కృష్టవేగస్య. ౨౭. తతఇతి. ఇంద్రక్షయః ఇంద్రనివాసః అమరావతీతి యావత్ - అయోధ్యానగరం సముద్రయాదోభిః సముద్రాంతర్వర్తిభి

సమంతత స్సస్వనమాకులం బభౌ సముద్రయాదోభిరివార్ణవోదకం. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాణ్డే షష్ఠస్సర్గః.

జ్ఞాతిదాసీ యతో జాతా కైకేయ్యాస్తు సహోషితా, ప్రాసాదం చంద్ర సంకాశ మారురోహ యదృచ్ఛయా. ౧ సిక్తరాజపథాం కృత్స్నాం ప్రకీర్ణకుసుమోత్కరాం, అయోధ్యాం మంథరా తస్మా త్ప్రాసాదా దన్వవైక్షత. ౨. పతాకాభి ర్వరార్హాభి ర్ధ్వజైశ్చ సమలంకృతాం, వృతాం ఛందపథైశ్చాపి

గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే- షష్ఠస్సర్గః.

అథ రావణవధాకాంక్షిభి ర్దేవై రావిష్టమంథరావాక్యా ద్రామాభిషేకవిఘ్నః ప్రతిపాద్యతే- జ్ఞాతిదాసీతి. పూర్వసర్గే'గతే పురోహిత'ఇత్యాదినా'తూర్యఘోషానునాదిత' ఇత్యంతేన పూర్వదివసే ఽభిషేకాంగభూతవ్రతోపవాసాదిక మాచరతో రామస్య వృత్తాంత మభిధాయ కృతోపవాసంతు తదేత్యారభ్య సర్గపర్యంతేన రామాభిషేకశ్రవణజనితానందనిర్భరాణాం పౌరాణాం జానపదానాంచ జనానాం రామాభిషేకదివసప్రాక్తనవృత్తాంత మభిధాయ వాచః క్రమవర్తిత్వా దృషిః పూర్వదివసప్రవృత్తకైకేయీవృత్తాంతం వక్తు ముపక్రమతే - జ్ఞాతిదాసీత్యాదినా. కైకేయ్యాః జ్ఞాతిదాసీ కైకేయీ బంధుదాసీ. ని. 'సగోత్రబాంధవజ్ఞాతిబంధుస్వస్వజనా స్సమా' ఇత్యమరః. యతో జాతా యత్ర కుత్రచి జ్జాతా - అవిజ్ఞాతదేశమాతాపితృకేత్యర్థః - అతః కైకేయ్యా జ్ఞాతదాసీత్వ మపి స్వోదరప్రపూరణార్థం కృత మిత్యవగంతవ్యం-సహోషితా సహావస్థితా మంథరాయాః కైకేయ్యా సహావస్థాన మపి హాస్యహేతుభూతకుబ్జాత్వ నిబంధనం-యదృచ్ఛయా స్వైరతయా 'యదృచ్ఛా స్వైర' తేత్యమరః. యద్వా - యతో జాతా - యతః కుతశ్చి జ్జాతా-తాదృశీనా మయోధ్యాయాం జననాసంభవాత్ - యద్వా - తన్నామజాతినిరూపణాయోగ్యతయా తథా నిర్దేశః - ఆచార్యాస్తు దేవై రేవం స్వకార్యార్థం కైకేయీం భేదయితుం ప్రేషితేతి దేవరహస్యస్య గోప్యతయా తథా నిర్దేశ ఇత్యాహుః. తనిశ్లోకీ. ౧. సిక్తరాజపథా మితి. ప్రాసాదా దన్వవైక్షత-పూర్వశ్లోకే ఆరోహణస్యోక్తత్వాత్ ప్రాసాదా దిత్యస్యాన్వవైక్షతేత్యనేన సంబంధః - అధికరణే చోపసంఖ్యాన మిత్యధికరణే ల్యబ్లోపే పంచమీ - ప్రాసాదే స్థిత్వా ప్రైక్షతేత్యర్థః. ౨. పతాకాభి రిత్యాది.

స్తిమితిమింగిలాదిజలజంతుభిః. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః.

పూర్వసర్గే 'గతే పురోహితే రామ' ఇత్యారభ్య 'పూర్వాం సంధ్యా ముపాసీన' ఇత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ సూర్యోదయపర్యంతం రామవృత్తాంత మనువర్ణ్య సంప్రతి కైకేయ్యాః పూర్వదివసవృత్తాంత మనుసంధత్తే - జ్ఞాతిదాసీత్యాదినా. కైకేయ్యాః జ్ఞాతీనాం బంధూనాం దాసీ యతో జాతా యత్రకుత్రచిజ్జాతా అవిజ్ఞాతమాతాపితృకేత్యర్థః - అతోస్యాః కైకేయ్యాః దాసీత్వమపి స్వోదరపూరణార్థం స్వీకృత మిత్యవగంతవ్యం - సహోషితా కైకేయ్యా సహ స్థితా- చంద్రసంకాశం సుధాధవళితత్వాత్ - ప్రాసాదం హర్మ్యం. ౧. సిక్తేతి. ప్రాసాదాత్ ప్రాసాద మధిరుహ్యేత్యర్థః - ల్యబ్లోపే పంచమీ - కృత్స్నా మయోధ్యాం అన్వవైక్షత - ఏత చ్చాభిషేకదివసా త్పూర్వేద్యు ర్వృత్తాంత మితి జ్ఞేయం. ౨. పతాకాభి రితి. వరార్హాభిః శ్రేష్ఠాభిః పతాకాభిః - సూక్ష్మధ్వజైః - ధ్వజైః స్థూలధ్వజైః - ఛన్నపథైః పూరితనిమ్నోన్నతప్రదేశై ర్మార్గైః - తైః కృతా

శిరస్స్నాతజనైర్వృతాం. ౩. మాల్యమోదకహస్తైశ్చ ద్విజేంద్రైరభినాదితాం, శుక్లదేవగృహద్వారాం సర్వవాదిత్రనిస్వనాం. ౪. సంప్రహృష్టజనాకీర్ణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం, ప్రహృష్టవరహస్త్యశ్వాం సంప్రణర్దితగోవృషాం. ౫. ప్రహృష్టముదితైః పౌరైరుచ్ఛ్రితధ్వజమాలినీం, అయోధ్యాం మంథరా దృష్ట్వా పరం విస్మయ మాగతా ౬. ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనాం పాండురక్షౌమవాసినీం, అవిదూరే స్థితాం దృష్ట్వా ధాత్రీం పప్రచ్ఛ మంథరా. ౭ ఉత్తమేనాభిసంయుక్తా హర్షేణార్థపరా సతీ, రామమాతా ధనం కిన్ను జనేభ్యస్సంప్రయచ్ఛతి. ౮. అతిమాత్రప్రహర్షోయం కిం జనస్యచ శంస మే, కారయిష్యతి కిం వాపి సంప్రహృష్టో మహీపతిః. ౯. విదీర్యమాణా హర్షేణ ధా

వరార్ఘ్యాభిః శ్రేష్ఠాభి రిత్యర్థః - ఛందపథై ర్వృతాం స్వచ్ఛందగమనయోగ్యోపవీథీభి రావృతాం - శిరస్స్నాతైః శిరసా స్నాతైః - రామోపాయనార్థం మాల్యమోదకహస్తైః - శుక్లదేవగృహద్వారా మితి - శుక్లాని సుధాధవళితాని దేవగృహద్వారాణి యస్యాం - బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం - బ్రహ్మఘోషైః వేదపారాయణఘోషైః అభినాదితాం - 'వేద స్తత్త్వం తపో బ్రహ్మే'త్యమరః. రామాభిషేకస్య తిరశ్చామప్యానందావహత్వాత్ ప్రహృష్టవరహస్త్యశ్వాం సంప్రణర్దితగోవృషామిత్యుక్తం - గోవృషాః గోపుంగవాః - ప్రహృష్టముదితైః ప్రహృష్టాః సంజాతరోమాంచాదిగాత్రవికారాః - ముదితాః మానససంతోషయుక్తాః - తైః. ఉచ్ఛ్రితేత్యత్ర ప్రకృతోత్సవకృతధ్వజసంబంధ ఉచ్యతే - ధ్వజైశ్చ సమలంకృతామిత్యత్ర నిత్యబద్ధధ్వజత్వ ముక్తం. ౬. ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనా మితి. ధాత్రీం ఉపమాతరం - 'ధాత్రీ స్యాదుపమా' తేత్యమరః. ప్రహర్షోత్ఫుల్ల నయనామిత్యాదివిశేషణాదియం రామోపమాతా. ౭. ఉత్తమేనేతి. అర్థపరా సతీ అర్థపరా సత్యపి - ఉత్తమేన హర్షేణాభిసంయుక్తా ధనం ప్రయచ్ఛతి కిం - యద్వా అర్థపరా ఉత్తరోత్తతార్థాభివృద్ధ్యై ధనం ప్రయచ్ఛతి - నామగ్రహణస్యాసహ్యత్వాద్రామమాతేత్యుక్తిః. ౮. అతిమాత్రేతి. జనస్యాయమత్యంతప్రహర్షశ్చ - కిం కిమర్థం నిమిత్తంవా - మహీపతిః కిం కర్మ కారయిష్యతి. ౯. విదీర్యమాణేతి. హర్షేణ విదీర్యమాణా - అంతర్గత హర్షాత్కట్యా ద్దేహపోషముఖ వికాసాదినా బహిః ప్రసరణా ద్విదీర్యమాణేవోపలక్షితా - పరయా ముదా ఆచచక్షే - స్వనిర్భరానందసందోహపరివాహస్య పాత్రభూతా కాచి ల్లబ్ధేతి పరమానందయుక్తా సతీ - ప్రతి

మలంకృతాం - ఛందపథై రితి పాఠే ఛందపథా నామ-ఉత్సవాదిషు జనభూయస్త్వేన స్వైరప్రవేశనిర్గమనార్థం ప్రాకారాదిభంగేన యే క్రియంతే తే జ్ఞేయాః - శిరస్స్నాతజనైః కృతమంగళస్నానజనైః - వృతాం - మాల్యమోదకహస్తైశ్చ శ్రీరామోపాసనార్థం మాల్యమోదకరూపమంగళద్రవ్యాణి హస్తేషు దధానై రిత్యర్థః - శుక్లాని సుధాధవళితాని దేవగృహాణాం ద్వారాణి యస్యాం తాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం బ్రహ్మ వేదః - ప్రహృష్టాః సంజాతరోమాంచాదిగాత్రవికారాః ముదితాః మానససంతోషయుక్తాః - తైస్సంప్రణర్దితగోవృషాం శ్రీరామాభిషేకాత్తిరశ్చామపి ప్రహర్షో జాత ఇత్యర్థః. ౬. ప్రహర్షేతి. ధాత్రీం బాలానాం స్తన్యప్రదాయినీం. ౭. ఉత్తమేనేత్యాది. అర్థపరా ధనసంగ్రహపరాపి - కౌసల్యాయాం ప్రద్వేషా దర్థపరేత్యుక్తవతీ రామమాతా జనేభ్యః ధనం సంప్రయచ్ఛతి - కిన్ను కిం కారణం. ౮. జనస్య అతిమాత్రం ప్రహర్షో దృశ్యత ఇతి శేషః - కిమత్ర కారణం. ౯. విదీర్యమాణా రోమాంచితగాత్రా రాఘవశ్రియం రాఘ

త్రీ తు పరయా ముదా, ఆచచక్షేథ కుబ్జాయై భూయసీం రాఘవశ్రియం ౧౦. శ్వః పుష్యేణ జితక్రోధం యౌవరాజ్యేన రాఘవం, రాజా దశరథో రామ మభిషేచయితాఽనఘం. ౧౧. ధాత్ర్యాస్తు వచనం శ్రుత్వా కుబ్జా క్షిప్ర మమర్షితా, కైలాసశిఖరాకారా త్ప్రాసాదా దవరోహత. ౧౨. సా దహ్యమానా కోపేన మంథరా పాపదర్శినీ, శయానా మేత్య కైకేయీ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౩. ఉత్తిష్ఠ మూఢే కిం శేషే భయం త్వా మభివర్తతే, ఉపప్లుత మఘౌఘేన కిమాత్మానం న బుధ్యసే. ౧౪. అనిష్టే సుభగాకారే సౌభాగ్యేన వికత్థసే, చలం హి తవ సౌభాగ్యం నద్యాః స్రోత ఇవోష్ణగే ౧౫. ఏవముక్తా తు కైకేయీ రుష్టయా పరుషం వచః, కుబ్జయా పాపదర్శిన్యా విషాద మగమ త్పరం. ౧౬. కైకేయీ త్వబ్రవీ త్కుబ్జాం కచ్చి త్క్షేమం న మంథరే, విషణ్ణవదనాం హి త్వాం లక్షయే భృశదుఃఖితాం. ౧౭. మంథరా తు వచ శ్శ్రుత్వా కైకేయ్యా మధురాక్షరం, ఉవాచ క్రోధసంయుక్తా వాక్యం వాక్యవిశారదా. ౧౮. సా విషణ్ణతరా భూత్వా కుబ్జా తస్యా హితైషిణీ, విషాదయంతీ ప్రోవాచ భేదయంతీ చ రాఘవం. ౧౯. అక్షయ్యం

కూలాయై తస్యై అకథనీయ మప్యకథయదితి భావః - రాఘవే శ్రియం రాఘవే న్యస్యమానాం రాజ్యలక్ష్మీం. ౧౦. శ్వఇతి. పుష్యేణ యుక్తే - శ్వః ఉత్తరదినే - జితక్రోధ మనఘ మిత్యభిషేకోపయుక్త గుణజాతోపలక్షణం - యౌవరాజ్యేనాభిషేచయితా - యౌవరాజ్యార్థ మభిషేచయితేత్యర్థః. ౧౧. ధాత్ర్యాఇతి. అవరోహత అవారుహత్. ౧౨. ౧౩. ఉత్తిష్ఠేతి. ఉపప్లుతం ఉపహతం - అఘౌఘేన - అఘం దుఃఖం - 'అంహో దుఃఖవ్యసనేష్వఘ' మిత్యమరః. 'ఓఘో బృందేంభసాం రయ' ఇత్యమరః. ౧౪. అనిష్టఇతి. వస్తుతః రాజ్ఞోఽనిష్టే - సుభగాకారే ఆపాతత స్సౌభాగ్యవతీవ భాసమానే - అసుభగాకార ఇతివా ఛేదః - సౌభాగ్యేన హేతునా - వికత్థసే మమైవ సౌభాగ్య మస్తీత్యాత్మానం శ్లాఘసే - ఇయ ముక్తిః పూర్వకాలికాత్మ శ్లాఘాపరేత్యవగంతవ్యా - ఇదానీం మత్సౌభాగ్యస్య కా హాని రిత్యత్రాహ - చలం హీతి - ఉష్ణం గచ్ఛతీత్యుష్ణగః గ్రీష్మకాలః తస్మిన్ - నద్యాః స్రోత ఇవ చలం - క్షీణ మిత్యర్థః. ౧౫. ఏవమితి. పరుషం వచ ఉక్తా - అప్రధానే దుహాదీనా మిత్యప్రధానే కర్మకారకే నిష్ఠా. ౧౬. కైకేయీతి. కచ్చిత్ క్షేమం - మహ్య మితిశేషః. ౧౭. మంథరేతి క్రోధసంయుక్తా [illegible] మాభిషేకా విచారణా దితి భావః. ౧౮. సేతి. విషాదయంతీ భేదయంతీతి శతృద్వయం హేత్వర్థం - రాజ్యశ్రియో జ్ఞాతిగామిత్వానిష్టప్రకాశనేన విషాదహేతవే సామాన్యతః పుత్రత్వప్రయుక్తరామ విషయస్నేహ భేదన హేతవే చేత్యర్థః. ౧౯. అక్షయ్యమితి. అక్ష

వేన్యస్యమానాం శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం. ౧౦. అనఘం భ్రాతృషు వైషమ్యరూప దోషరహితం. ౧౧. ౧౩. అఘౌఘేన దుఃఖపరం పరయా - ఉపప్లుతం పీడిత మాత్మానం - కిం న బుధ్యసే కిం న జానాసి. ౧౪. అనిష్టఇతి. సుభగాకారే శోభనాకారే - అనిష్టే భర్తు రప్రియే - సౌభాగ్యేన పతివాల్లభ్యేన - వికత్థసే ఆత్మానం వృథా శ్లాఘసే - ఉష్ణగే ఉష్ణం గచ్ఛతీ త్యుష్ణగే నిదాఘకాలే. ౧౫. తి. పాపదర్శిన్యా పాపం దర్శయంత్యా - విషాద మగమత్ స్వస్మిన్ రాజవైరస్యోద్భవనాత్. ౧౬. తి. కచ్చిత్ క్షేమం న - మహ్య మితి శేషః. ౧౭. ౧౮. సా విషణ్ణతరేతి. రాఘవం భేదయంతీ రామం ప్రతి కైకేయ్యా విరోధం జనయంతీత్యర్థః. ౧౯. అక్షయ్యమితి. త్వద్వినాశనం త్వద్వినాశకరం.

సుమహద్దేవి ప్రవృత్తం త్వద్వినాశనం, రామం దశరథో రాజా యౌవరాజ్యేభిషేక్ష్యతి. ౨౦. సాస్యగాధే భయే మగ్నా దుఃఖశోకసమన్వితా, దహ్యమానానలేనేవ త్వద్ధితార్థమిహాగతా. ౨౧. తవ దుఃఖేన కైకేయి మమ దుఃఖం మహద్భవేత్, త్వద్వృద్ధౌ మమ వృద్ధిశ్చ భవేదత్ర న సంశయః ౨౨. నరాధిపకులే జాతా మహిషీ త్వం మహీపతేః, ఉగ్రత్వం రాజధర్మాణాం కథం దేవి న బుధ్యసే. ౨౩. ధర్మవాదీ శఠో భర్తా శ్లక్ష్ణవాదీ చ దారుణః, శుద్ధభావేన జానీషే తేనైవమతిసంధితా. ౨౪. ఉపస్థితం ప్రయుంజానస్త్వయి సాంత్వమనర్థకం, అర్థేనైవాద్య తే భర్తా కౌసల్యాం యోజయిష్యతి. ౨౫. అపవాహ్య స దుష్టాత్మా భరతం తవ బంధుషు, కాల్యే స్థాపయితా రామం రాజ్యే నిహతకంటకే ౨౬. శత్రుః పతి

య్యం అశక్యప్రతీకారం - త్వద్వినాశనం త్వద్వినాశః-భావే ల్యుట్. ౨౦. సేతి. దుఃఖశోకసమన్వితా - అనభిమతరామాభిషేకశ్రవణజనితవ్యసనజం దుఃఖం - అభిమతభరతాభిషేకరాహిత్యజశ్శోకః-తాభ్యాం సమన్వితా. ౨౧. నను మమ దుఃఖాదిహేతౌ సతి కుతస్తే దుఃఖప్రసక్తిరిత్యత్రాహ - తవేతి. ౨౨. నను రామాభిషేకమాత్రం కథం మే దుఃఖహేతురిత్యత్రాహ - నరాధిపేతి. ఉగ్రత్వం క్రౌర్యం. ౨౩. నను మత్ప్రియః కథమనిష్టం కరిష్యతీత్యత్రాహ-ధర్మవాదీతి. ధర్మవాదీవ భాసమానః - వస్తుతశ్శఠః గూఢవిప్రియకృత్ శ్లక్ష్ణవాదీ కంఠాదుపరి ప్రియవచనశీలః - దారుణః క్రూరకర్మకారీ-ఏవంభూతమేవం శుద్ధస్వభావేన ఉపలక్షితం - జానీషే - తథా న మంతవ్యం - యతస్తేనైవం అతిసంధితా వంచితా. ౨౪. శఠత్వమేవాహ - ఉపస్థితమితి. ఉపస్థితం తత్కాలోచితతయా భాషితం - అనర్థకం త్వదర్థనాశనం - త్వయి సాంత్వం అనుసరణం-ప్రయుంజానః కౌసల్యామర్థేన యోజయిష్యతి. ౨౫. అతిసంధానప్రకారమాహ - అపవాహ్యేతి. అపవాహ్య ఉద్వాస్య - కాలమర్హతీతి కాల్యం అర్హార్థే యత్. శ్వః ప్రాతరిత్యర్థః. ౨౬. శత్రురితి. హే బాలే ముగ్ధే - ఆగామ్యనర్థానభిజ్ఞే ఇతియావత్ - పతిప్రవాదేన పతివ్యపదేశేన - శత్రుః ఛన్నహృదయశ్శాత్రవః - పతిః త్వయా ఋజుప్రకృతికయా - మాత్రేవ సర్పశిశుపోషయిత్ర్యేవ-హితకామ్యయా హితప్రాపణేచ్ఛయా - ఆశీవిష ఇవ ఛన్నవిషస్సర్ప ఇవ - అంకేన ఉత్సంగేన - పరిహృతః పరిధృత ఇత్యర్థః-యద్వా - అంకేన పరిహృతః అంకాన్నపరిహృతః - కిం త్వం క ఏవ ధృతోపలాలితః యథా సర్పపోషయిత్రీ బాలా సర్పస్యాంతర్విషమజ్ఞాత్వా కేవలం హితకామ్య

---

౨౦. సేతి. దుఃఖశోకసమన్వితా శోకః ప్రలాపాదిః - దుఃఖం మనోవ్యథా - తాభ్యాం సమన్వితా- త్వద్ధితార్థం త్వదీయ దుఃఖం పరిహర్తుమిత్యర్థః. ౨౧. ౨౨. నరాధిపేతి. ఉగ్రత్వం క్రౌర్యం. ౨౩. ధర్మవాదీతి. వాఙ్మాత్రేణ ధార్మికః - వస్తుతస్తు - శఠః గూఢవిప్రియకారీ - శ్లక్ష్ణవాదీ త్వాం ప్రతి కంఠాదుపరి ప్రియవచనశీలః - దారుణః క్రూరహృదయః - శుద్ధభావ ఇతి సంబోధనం శుద్ధహృదయే తమేవం విధం న జానీషే - ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా- తేన దశరథేన - అతిసంధితా అత్యంతం వంచితేత్యర్థః. ౨౪. ఉపస్థితః త్వత్సమీపే స్థితః-ఉపస్థితమితి పాఠే సాంత్వవిశేషణం- ఉపస్థితం తత్కాలోచితమితి యావత్-సాంత్వం ప్రియవచనం అనర్థకం నిరర్థకం ఫలరహితం త్వయి ప్రయుంజానః - అర్థేన రాజ్యరూపప్రయోజనేన - కౌసల్యామేవ యోజయిష్యతి. ౨౫. అపవాహ్యేతి. భరతం బంధుష్వపవాహ్య బంధుదర్శనవ్యాజేనాన్యత్ర నీత్వా కాల్యం శ్వః ప్రాతఃకాలే స్థాపయితా స్థాపయిష్యతి. ౨౬. శత్రురితి. హే బాలే-ఆగాపతి-నర్మాభివాదేన పతివ్యప- ష్ణనమ్యత్రే

ప్రవాదేన మాత్రేవ హితకామ్యయా, ఆశీవిష ఇవాంకేన బాలే పరిహృతస్త్వయా ౨౭. యథా హి కుర్యా త్సర్పో వా శత్రుర్వా ప్రత్యుపేక్షితః, రాజ్ఞా దశరథేనాద్య సపుత్రా త్వం తథాకృతా. ౨౮. పాపేనానృతసాంత్వేన బాలే నిత్య సుఖోచితే, రామం స్థాపయతా రాజ్యే సానుబంధా హతాహ్యసి. ౨౯. సా ప్రాప్తకాలం కైకేయి క్షిప్రం కురు హితం తవ, త్రాయస్వ పుత్ర మాత్మానం మాం చ విస్మయ దర్శనే. ౩౦. మంథరాయా వచ శ్శ్రుత్వా శయానా సా శుభాననా, ఉత్తస్థౌ హర్షసంపూర్ణా చంద్రలేఖేవ శారదీ. ౩౧. అతీవ సా తు సంహృష్టా కైకేయీ విస్మయాన్వితా, ఏక మాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రదదౌ శుభం· ౩౨. దత్వా త్వాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రమదోత్తమా, కైకేయీ మంథరాం దృష్ట్వా పునరేవాబ్రవీ దిదం. ౩౩ ఇదం తు మంథరే మహ్య మాఖ్యాసి పరమం ప్రియం, ఏత న్మే ప్రియ మాఖ్యాతుః కిం వా భూయః కరోమి తే. ౩౪. రామే వా భరతే వాహం విశేషం నోపలక్షయే, తస్మా త్తుష్టాస్మి య ద్రాజా రామం రాజ్యేభిషేక్ష్యతి. ౩౫ న మే పరంకించిదిత స్త్వయా పునః ప్రియం ప్రియార్హే

యా అంకే సర్ప ముపలాలయతి-తథా త్వ మపి బాలా భర్తుః కుటిలహృదయ మజానతీ విశ్వాస్యత మంకే ఉపలాలయసీత్యర్థః - యథాంకోపలాలిత ఆశీవిషః కదాచి ద్ధితపరామపి పోషయిత్రీం దశేత్-ఏవం తే భర్తాపి విశ్వస్తాం త్వా మర్థహీనాం కారయేత్ - అతస్స ఆశీవిష ఇవ నానుసరణీయ స్త్వయేతి భావః. ౨౭. ఏవం గమ్య మర్థం విశదయతి యథేతి. ౨౮. పాపేనేతి. సానుబంధా పుత్రమిత్రాదిపరికరసహితా. ౨౯. సేతి. విస్మయదర్శనే ఆశ్చర్యావహజ్ఞానయుక్తే - తత్తత్కాలోచితకర్తవ్యనిరూపణచతుర ఇత్యర్థః-యద్వా - అనేన హితకరణహేతుదశరథవశీకరణసాధనసౌందర్యం సూచ్యతే. ౩౦. ఏవం దేవావేశవశాద్విపరీతవాక్యయా మంథరయోక్తాపి కైకేయీ మహాకుల ప్రసూతతయా సత్ప్రకృతి స్సతీ రామాభిషేకం స్వహితం మన్యమానాహ మంథరాయా ఇతి. ౩౧. ౩౩. ఇదంత్వితి. ఏతత్ప్రియ మాఖ్యాతుః ఆఖ్యాత్ర్యా స్తే కింవా కరోమీతి సంబంధః - ఏత న్మేప్రియమాఖ్యాత మితి పాఠే-ఆఖ్యాతం ఏతత్ ప్రియ ముద్దిశ్య తే భూయః కిం వా కరోమీతి వా సంబంధః. ౩౪. నను సపత్నీపుత్రే కథం తవైతాదృశీ ప్రీతి రిత్యత్రాహ-రామఇతి. ౩౫. నేతి. హే ప్రి

దేశేన - శత్రుః - మాతేవ హితకామ్యయా హితకామనాయుక్తతయా హితాచరణేన - మాతేవ మాతృతుల్యయా త్వయా అంకేనాశీవిష స్సర్ప ఇవ - పరిధృత ఇతి యోజనా-పరిహృత ఇతి పాఠే బాలే అపరిహృత ఇతి ఛేదః - పతిరూపస్సాక్షా చ్ఛత్రు స్త్వయా అపరిహృతః వస్తుతస్తు త్యాజ్య ఏవేతి దుర్బుద్ధి ముపదిశతీతి జ్ఞేయం. ౨౭.౨౮. పాపేనేతి. సానుబంధా పుత్రమిత్రాదిసహితా. ౨౯. సేతి. సా త్వం ప్రాప్తకాలం ప్రాప్తావసరం - విస్మయదర్శనే అద్భుతదర్శనే-తత్కాలోచితోపాయ విచారకుశలే ఇత్యర్థః. ౩౦. తి. ఏవం మంథరయానర్థత్వేన ప్రకాశితే రామాభిషేకే మహాకుల ప్రసూతా నిసర్గకల్యాణగుణా సర్వథా తం స్వేష్టార్థ మేవ మన్యతే స్మేత్యాహ-మంథరాయా ఇత్యాది. ౩౧. తి. విస్మయః అత్యద్భుతస్వేష్టశ్రవణాత్ కౌసల్యావదేవేతి భావః. ౩౨. ౩౩. ఇదమితి. మే ఏతత్ప్రియం భూయ ఆఖ్యాతుం-తే కింవా కరోమీతి సంబంధః-ఆఖ్యాత మితి పాఠే ఆఖ్యాత మేతత్ప్రియ ముద్దిశ్య- తే భూయః కింకరోమీతి సంబంధః. ౩౪.౩౫. న మే పరమితి. హే ప్రియార్హే - మే ఇతఃపరం

సువచం వచః పరం, తథాహ్యవోచ స్త్వమతః ప్రియోత్తరం పరం వరం తే ప్రదదామి తం వృణు. ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తమ స్సర్గః.

మంథరా త్వభ్యసూయైనా ముత్సృజ్యాభరణం చ తత్, ఉవాచేదం తతో వాక్యం కోపదుఃఖసమన్వితా. ౧ హర్షం కిమిదమస్థానే కృతవత్యసి బాలిశే, శోకసాగరమధ్యస్థ మాత్మానం నావబుధ్యసే. ౨. మనసా ప్రహసామి త్వాం దేవి దుఃఖార్దితా సతీ, యచ్ఛోచితవ్యే హృష్టాసి ప్రాప్యేదం వ్యసనం మహత్. ౩. శోచామి దుర్మతిత్వం తే కా హి ప్రాజ్ఞా ప్రహర్షయేత్, అరే స్సపత్నీ పుత్రస్య

యత్ప్రియదానార్హే-మే ఇతఃపరం రామాభిషేక కథానా దన్యత్కించిత్ - ప్రియం అభిమతం-పరం వచ స్త్వయా పునర్నుసువచం వక్తుం నశక్యం - హి యస్మాత్కారణాత్ - త్వం తథా సర్వప్రియేభ్యోఽధికం ప్రియం రామాభిషేకరూపం అవోచః ఉక్తవతీ - అతః ప్రియోత్తరం ప్రీతివిషయేషు శ్రేష్ఠం-'ఉపర్యుదీచ్య శ్రేష్ఠే ష్వప్యుత్తర' ఇత్యమరః. పరం అన్యం - వరం వరణీయం వస్తువిశేషం. తే తుభ్యం-ప్రదదామి - తం వృణీష్వేతి యోజనా. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః.

అథ కుమతిజనసంసర్గవశేన మహతా మపి కదాచి చ్చిత్తచలనం స్యా దిత్యము మర్థం ద్యోతయన్నాహ-మంథరేత్యాది అభ్యసూయ అసూయాం కృత్వా - ఏనాం ప్రతీతిశేషః-కోపదుఃఖసమన్వితా - హితం న శృణోతీతి కోపః - ఆగమిష్యత్యనర్థ మితి దుఃఖం. ౧. హర్షమితి. హేబాలిశే అజ్ఞే-అస్థానే అనుచితకాలే - హర్షం కృతవత్యసి - కిమిదం అత్ర కారణం నజానామి - అస్థానకృతత్వ మాహ - శోకేతి. ౨. మనసేతి. ఇదం రామాభిషేకరూపం మహద్వ్యసనం ప్రాప్య - తేనైవ హేతునా శోచితవ్యే విషయే - హృష్టాసీతి యత్ అతోఽహం దుఃఖార్దితా సతీ త్వాం మనసా ప్రహసామి - యథోన్మత్తప్రభుదర్శనే. ౩. ఏవం బాలిశత్వ మన్వయముఖేన దర్శయిత్వా వ్యతిరేకముఖేనాపి దర్శయతి - శోచామీతి. తే దుర్మతిత్వం దుష్టమతిత్వం శోచామి - మతే ర్దుష్టత్వ మనర్థవిషయప్రీతిజనకత్వం - మృత్యో రివ సపత్నీ పుత్రస్యారేరాగతాం వృద్ధిం - కాహి ప్రాజ్ఞా కావా ప్రశస్తబుద్ధిః-ప్రహర్షయేత్ ప్రహర్ష సాధనం కుర్యాత్ - తత్కరోతీతి ణిచ్-హర్ష ఇతి

రామాభిషేకా దన్య త్కించి త్ప్రియ మభిమతం - పరం వచః శ్రేష్ఠం వచః - త్వయా పున ర్నసువచం వక్తు మశక్యం - హి యస్మా త్కారణా త్త్వం తథా అవోచః - తథా సర్వప్రియేభ్యోధికం ప్రియం శ్రీరామాభిషేకరూపమవోచః ఉక్తవత్యసి-అతః ప్రియోత్తరం ప్రియాఖ్యానస్యోత్తరం-పారితోషికరూపం పర మన్యం-వరం వరణీయం వస్తువిశేషం- తే తుభ్యం ప్రదదామి తం వృణు వృణీష్వేతి. యోజనా. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తమస్సర్గః.

మంథరేతి. అభ్యసూయ అసూయాం కృత్వా. ౧. హర్ష మితి. బాలిశే మూర్ఖె-అస్థానే అప్రహర్షవిషయే - హర్షం కృతవత్యసి-ఇదం కిం చిత్ర మిత్యర్థః-ఆత్మానం త్వా. ౨. మనసేతి. య ద్యస్మా న్మహ దిదం వ్యసనం - రామరాజ్యప్రాప్తిరూపాం - విపదం ప్రాప్య శోచితవ్యే హృష్టాసి-తస్మా ద్దుఃఖార్దితా పరమదుఃఖేన పీడితా అహం త్వాం మనసా ప్రహసామి. ౩. శోచా

వృద్ధిం మృత్యోరివాగతాం. ౪. భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణా ద్భయం, తద్విచిన్త్య విషణ్ణాస్మి భయం భీతాద్ధి జాయతే. ౫. లక్ష్మణో హి మహేష్వాసో రామం సర్వాత్మనా గతః, శత్రుఘ్నశ్చాపి భరతం కాకుత్స్థం లక్ష్మణో యథా. ౬. ప్రత్యాసన్నక్రమేణాపి భరతస్యైవ భామిని, రాజ్యక్రమో విప్రకృష్టస్తయోస్తావత్కనీయసోః. ౭. విదుషః క్షత్రచారిత్రే ప్రాజ్ఞస్య ప్రాప్తకారిణః, భయాత్ప్రవేపే రామస్య చిన్తయన్తీ తవాత్మజం. ౮. సుభగా ఖలు కౌసల్యా

కరణే ఘుఞ్ ప్రత్యయః-లాలయే దితి వార్థః. ౪. ఉక్తాం వ్యసనమహత్తాం దర్శయతి - భరతాదితి. రాజ్యం సాధారణం యస్య తస్మాత్ భరతాదేవ రామస్య యద్భయం తద్విచిన్త్య విషణ్ణాస్మి రామస్య భయ మస్తు భరతస్య కి మిత్యత ఆహ - భయ మితి-యః యస్మాత్ భీత స్స తస్య భయ మవశ్య ముత్పాదయతి - వ్యాఘ్రసర్పాదివిషయే తథా దర్శనా దితిభావః. ౫. యద్యపి లక్ష్మణ శత్రుఘ్నయో రపి రాజ్యం సాధారణం-తథాపి తయోః పరతన్త్రత్వా న్న భయప్రసక్తి రిత్యాహ-లక్ష్మణ ఇతి. సర్వాత్మనా సర్వప్రకారేణ - మనోవాక్కాయైరిత్యర్థః - అతో రామస్యన లక్ష్మణాత్ భయ మితి భావః - శత్రుఘ్నస్య భరతపరతన్త్రత్వేన న తతః పృథగ్భయ మిత్యర్థః. ౬. భరతా దేవేత్యత్ర హేత్వన్తర మాహ - ప్రత్యాసన్నేతి. ప్రత్యాసన్నేన సన్నికృష్టేన క్రమేణ-పునర్వసుపుష్యనక్షత్రజననక్రమేణ - భరతస్యైవ రాజ్యం ప్రాప్త మితి శేషః - కనీయసోః కనిష్ఠయోః - రాజ్యక్రమః రాజ్యప్రాప్తిక్రమస్తు - విప్రకృష్టః వ్యవహితః సత్యపి పారతన్త్ర్యే రాజ్య విషయే సర్వేషా మభిలాష స్తుల్యః - యథా భరతస్యేతి శఙ్కాయాం ప్రథమం రామస్య రాజ్యం ప్రాప్తం - తతో భరతస్య తతో లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః - తథాచ ప్రథమో ద్వితీయం జిఘాంసతి-అతో రామాత్ భయం భరతస్యైవేతి భావః. ౭. ఏవం రాజ్యక్రమో భరతస్య సన్నిహితోస్తు తథాపి రామే ప్రథమప్రాప్తిమతి విద్యమానే కా భరతస్య రాజ్యశఙ్కేత్యత్రాహ - విదుషఇతి - విదుషః స్వతఏవ వివేకశాలినః - విశిష్యక్షత్రచారిత్రే రాజనీతౌ - ప్రాజ్ఞస్య - ప్రాప్తకారిణః అవిళమ్బేన కాలోచితకర్తవ్యార్థకారిణః-రామస్య భయాత్ భావ్యనర్థకరణభయాత్ -తవాత్మజముక్తవైదుష్యాదిరహితం చిన్తయన్తీ ప్రవేపే - షష్ఠీచాత్రసమ్బన్ధసామాన్యే. ౮. కైకేయ్యా ఈర్ష్యో

మీతి. తే తవ - దుర్మతిత్వం దుష్టబుద్ధిత్వం - మతే ర్దుష్టత్వ మనర్థవిషయప్రీతిజనకత్వం-మృత్యోరివ మృత్యుతుల్యస్య - సపత్నీపుత్రస్య-అరే శ్శత్రోః శ్రీరామస్య ఆగతాం ప్రాప్తాం వృద్ధిం రాజ్యశ్రియం కా హి ప్రాజ్ఞా ఊహాపోహసమర్థా కా హి కావా ప్రహర్షయేత్ ప్రహర్షసాధనం కుర్యాత్. ౪. భరతా దితి. రాజ్యసాధారణాత్ - రాజ్యం సాధారణం యస్య తస్మాద్భరతాదేవ రామస్య భయం యదస్తి తద్భయం విచిన్త్య విషణ్ణాస్మి-కుతః హి యస్మాద్భయం భీతా ద్ధిజాయతే భీతో రామ స్స్వభయహేతుభూతం భరతం సర్వప్రకారేణాపి నిరాకుర్యాదితి భావః. ౫. లక్ష్మణశత్రుఘ్నయో రపి రాజ్యసాధారణ్యం కిం న స్యా దిత్యాశఙ్క్య తయో స్తత్పరతన్త్రత్వాన్న సాధారణ్యమిత్యాహ లక్ష్మణోహీతి. సర్వాత్మనా సర్వప్రకారేణ - రామం గతః ప్రాప్తః. ౬. లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః రాజ్యసాధారణ్యాభావే యుక్త్యన్తరమాహ ప్రత్యాసన్నక్రమేణేతి. ప్రత్యాసన్న క్రమేణ జన్మప్రత్యాసత్తిక్రమేణాపి భరతస్యైవ రాజ్యక్రమః సన్నిహిత ఇతి శేషః - యవీయసోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః - రాజ్యక్రమో విప్రకృష్టః-దూరాపాస్త ఇత్యర్థః. ౭. విదుషఇతి. క్షత్రచారిత్రే రాజనీతివిషయే - విదుషః ప్రాప్తకారిణః అవిళమ్బేన కాలోచితకర్తవ్యార్థకారిణః

యస్యాః పుత్రోఽభిషేక్ష్యతే, యౌవరాజ్యేన మహతా శ్వః పుష్యేణ ద్విజోత్తమైః. ౯. ప్రాప్తాం సుమహతీం ప్రీతిం ప్రతీతాం తాం హతద్విషం, ఉపస్థాస్యసి కౌసల్యాం దాసీవత్త్వం కృతాంజలిః. ౧౦. ఏవంచేత్త్వం సహాఽస్మాభిస్తస్యాః ప్రేష్యా భవిష్యసి, పుత్రశ్చ తవ రామస్య ప్రేష్యభావం గమిష్యతి.౧౧ హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాః స్త్రియః, అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషా

త్పాదనార్థం కౌసల్యాసౌభాగ్యం దర్శయతి - సుభగేత్యాదినా. సుభగా భాగ్యశీలా - యౌవరాజ్యేనేతి హేతౌ తృతీయా. ౯. రామతో భరతస్యేవ కౌసల్యాతోఽస్యా అనర్థం దర్శయతి-ప్రాప్తామితి. రామాభిషేకేణ సుమహతీం శ్రియం ప్రాప్తాం - ప్రతీతాం ఖ్యాతాం - 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాతవిత్తవిజ్ఞాతవిశ్రుతా' ఇత్యమరః. హతద్విషం అధరీకృతసపత్నీకాం తాం కౌసల్యాం - ఉపస్థాస్యసి సేవిష్యసే. ౧౦. న కేవలం తవైకస్యా దాస్యం కింతు త్వదనుబంధిజనస్యాపీత్యాహ ఏవ మితి. తవ దాస్యం ప్రాప్తం చేదిత్యర్థః. ౧౧. హృష్టాఇతి. రామమహిష్యా ఏకత్వేపి రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇతి బహువచననిర్దేశః పరిచారికాభిప్రాయేణ భరతక్షయే భరతస్య దారిద్ర్యరూపక్షయే సతి-నన్వత్ర స్త్రీశబ్దో భార్యాపరఏవ - స్నుషాస్తే భరతక్షయ ఇతి స్నుషాశబ్దసాహచర్యాత్ - అతఏవ సుందరకాండే సీతయోచ్యతే - 'పితు ర్నిదేశం నియమేన కృత్వా వనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ, స్త్రీభిశ్చ మన్యే విపులేక్షణాభిస్త్వం రంస్యసే వీతభయః కృతార్థ' ఇతి. యుద్ధకాండే చ - దర్భశయనవర్ణనే - 'భుజైః పరమనారీణామభిమృష్టమనేకధే' త్యుక్తం. నహి భుజై ర్భుజాభిమర్శో భార్యాభ్యోఽన్యత్ర సంభవతి - ఉత్తరకాండే చాశ్వమేధోపక్రమే - 'మాతరశ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణానిచ, అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్వగ్రే సమాధి నే'తి దర్శితం. అత్ర స్త్రీగణకుమారవ్యపదేశో వినా సీతాతిరిక్తభార్యాసద్భావం సంభవతి - కించ శ్రుతార్థాపత్తి రపి రామస్య సీతాతిరిక్తధర్మదారసద్భావే ప్రమాణం-నహ్యపత్నీకస్య యజ్ఞానుష్ఠానం సంభవతి-భోగదారాంతరాసంభవేన రామస్యైకదారవ్రతత్వం భృగుశాపపాలనం చ-సీతాప్రతికృతికరణం తు సీతాస్నేహబహుమానార్థం - అత్రోచ్యతే - రామస్యైకదారవ్రతత్వం సర్వసిద్ధం-తచ్చ పత్న్యంతరసంభవే న సంగచ్ఛతే - నవ యజ్ఞకరణానుపపత్తిః - సీతాప్రతికృతికరణే న తదుపపత్తేః-అతఏవోత్తరకాండేవక్ష్యతి - 'కాంచనీం మమ పత్నీం చ దీక్షార్హాం యజ్ఞకర్మణి, అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛత్వగ్రే మహామతి' రితి సీతాప్రతికృతే ర్దీక్షార్హత్వం పత్నీత్వంచ - పునశ్చోత్తరత్ర-'న సీతాయాః పరం భార్యాం వవ్రే స రఘునందనః, యజ్ఞేయజ్ఞే చ పత్న్యర్థం కాంచనీజానకీభవ' దితి. నహి వచనవిరోధే న్యాయః ప్రవర్తతే - అనేన వచనేన ప్రత్యక్ష శ్రుత్యవిరుద్ధేన విదూరభార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ భార్యాప్రతికృతిం కృత్వా శ్రౌతస్మార్తకర్మాణి కుర్యా దితి విధి రున్నీయతే-స్మృతిశ్చ తథావిధా పఠ్యతే-యథా హేమాద్రౌ - 'దూరభార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ దర్భపుంజీలై ర్భార్యాప్రతినిధిం విధాయ పార్వణం కుర్యా' దితి. పత్నీకర్తవ్యాని కర్మాణ్యాధ్వర్యు ర్యజమానోవా కుర్యాత్ - యథా తస్యా మసమర్థాయాం పత్నీవినాశాభావా న్నాగ్నే ర్వినాశః-యత్తు

రామస్య భయాత్. ౮. కైకేయ్యా ఈర్ష్యోత్పాదనార్థం కౌసల్యాసౌభాగ్యం దర్శయతి సుభగేత్యాదినా. యౌవరాజ్యేనేతి హేతౌ తృతీయా. ౯. ప్రాప్తామితి. ప్రతీతాం విశ్రుతాం. ౧౦. ౧౧. హృష్టా ఇతి. రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇత్యనేన బహువచనేన సీతాసఖ్య ఉచ్యంతే స్నుషా ఇత్యత్రాప్యేవమేవేతిజ్ఞేయం-భరతక్షయే భరతగృహే.౧౨. తామితి.పరమప్రీతా మిత్యత్ర పదం అప్రీతామితి ఛేదః

స్తే భరతక్షయే. ౧౨. తాం దృష్ట్వా పరమప్రీతాం బ్రువంతీం మంథరాం తతః,
రామస్యైవ గుణాన్ దేవీ కైకేయీ ప్రశశంసహ. ౧౩. ధర్మజ్ఞో గురుభి ర్దాంతః
కృతజ్ఞ స్సత్యవాక్ఛుచిః, రామో రాజ్ఞ స్సుతో జ్యేష్ఠో యౌవరాజ్య మతోర్హ
తి. ౧౪ భ్రాతౄన్ భృత్యాంశ్చ దీర్ఘాయుః పితృవ త్పాలయిష్యతి, సంతప్యసే
కథం కుబ్జే శ్రుత్వా రామాభిషేచనం. ౧౫. భరత శ్చాపి రామస్య ధ్రువం వర్ష
శతా త్పరం, పితృపైతామహం రాజ్య మవాప్తా పురుషర్షభః. ౧౬. సా త్వ
మభ్యుదయే ప్రాప్తే వర్తమానేచ మంథరే, భవిష్యతి చ కల్యాణే కిమర్థం పరిత
ప్యసే.౧౭ యథా మే భరతో మాన్య స్తథా భూయోపి రాఘవః, కౌసల్యాతోతిరి

యేన కేన చిదుక్తం - సీతాప్రతికృతికరణం సీతాస్నేహబహుమానార్థ మితి - తత్తుచ్ఛం- సంత్యక్త భార్యాయాం స్నేహబహుమానకరణస్యావద్యావహత్వాత్ - మాతర శ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణాని చేత్యత్ర మే మాతరః భరతాదీనాం కుమారాః స్త్రియ శ్చేత్యర్థః - దారాంతరసంభవేపి తేషాం ధర్మార్థత్వేన ప్రజార్థత్వాభావేన రామస్య కుమారాభావా త్తత్సహచరితస్త్రీగణాశ్చ భరతాదీనా మేవేతి సువ్యక్తం - ఏవంచ - రామస్య పరమాః స్త్రియః, పరమనారీణాం, స్త్రీభిశ్చ మన్యే, ఇత్యాదిషు భోగప్రసంజనేన ధర్మదారపరత్వాసంభవాత్ సాధారణాదిపరిగ్రహాశంకానవకాశా చ్చాన్యపరత్వ మవసేయం - పరమాః స్త్రియ ఇతి పరిచారికాంతర్భావేన - స్త్రీభిశ్చ మన్య ఇతి స్వవినాశే స్త్ర్యంతర సంభావనయా పరమనారీణా మిత్యస్య కవివచనత్వేన శ్రీభూమ్యాద్యభిమర్శవిషయత్వా చ్చేతి దిక్. ౧౨. రామస్యైవంవిధగుణత్వే హి త్వదుక్తా దోషా స్స్యుః-|తదేవ నాస్తీతి మూలే కుతారం విదధాతి తా మిత్యాదినా - తామితి అప్రీతా మితి పదచ్ఛేదః - క్షోభహేతౌ నితరాం విద్యమానే ప్యక్షోభ్య మనస్కత్వా ద్దేవీతి తా మృషి శ్లాఘతే. ౧౩. మంథరోక్త రాజ్యసాధారణ్యం నివర్తయతి - ధర్మజ్ఞ ఇతి. దాంతః దమితః-'దాంతస్తు దమిత' ఇత్యమరః. శిక్షిత ఇత్యర్థః. ౧౪. అథ భరతానర్థశంకాం పరిహరతి- భ్రాతౄనితి. ౧౫. రాజ్యంచ భరతస్య క్రమాత్ భవిష్యతీత్యాహ-భరత ఇతి. వర్షశతాత్పరం - రామరాజ్యా త్పర మిత్యర్థః. దశవర్షసహస్రాణి రామోరాజ్యం పాలయిష్యతీతి కైకేయీ న జానాతి - అతో లోకరీత్యా వదతీతి జ్ఞేయః - అవాప్తేతి లుట్ - స్వానంతరం భరతస్య రాజ్యలాభాయ సంప్రతి తస్మై యౌవరాజ్యం దాస్యతీత్యర్థః. ౧౬. సేతి. ప్రాప్తే ఉచితే అభ్యుదయే రామాభిషేకరూపే శోభనే - వర్తమానే ప్రత్యాసన్నే సతి - కల్యాణే భరతాభిషేకరూపే భవిష్యతి చ కిమర్థం పరితప్యస ఇతి సంబంధః. ౧౭. ఏవం పుత్రానర్థశంకాం పరిహృత్య స్వానర్థశంకాం పరిహరతి - యథేతి. మాన్యః బహుమాన్యః-భూయః భృశం - అత్ర హేతు మాహ - కౌసల్యాత ఇతి - అతిరిక్తం అభ్యధికం యథా భవతి తథా.

---

౧౩. మంథరోక్తం రాజ్యసాధారణ్యం నివర్తయతి. ధర్మజ్ఞ ఇత్యాదినా. గురుభిర్దాంతః గురుభిస్సుశిక్షిత ఇత్యర్థః. ౧౪. ౧౫. భరతఇతి. వర్షశతా త్పరం రామరాజ్యానంతర మిత్యర్థః - అన్యథా దశవర్షసహస్రాణీత్యుక్తి విరోధాత్. అవాప్తా అవాప్స్యతి. ౧౬. సా త్వ మితి. అభ్యుదయే రామాభిషేకరూపే ప్రాప్తే సమాసన్నే సతి-కల్యాణేభరతాభిషేకరూపే - నియతకాలే నభవిష్యతి సతి కిమర్థం పరితప్యసే. ౧౭. యథేతి. తథాపి తతోపి భరతా దపి భూయోతిశయేన - రాఘవో

క్తంచ సోనుశుశ్రూషతే హి మాం. ౧౮. రాజ్యం యదిహి రామస్య భరతస్యాపి తత్తదా, మన్యతేహి యథాత్మానం తథా భ్రాతౄంస్తు రాఘవః. ౧౯. కైకేయ్యా వచనం శ్రుత్వా మంథరా భృశదుఃఖితా, దీర్ఘముష్ణం వినిశ్వస్య కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౨౦. అనర్థదర్శినీ మౌర్ఖ్యా న్నాత్మాన మవబుధ్యసే, శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే మజ్జంతీ దుఃఖసాగరే. ౨౧. భవితా రాఘవో రాజా రాఘవస్యాను యస్సుతః, రాజవంశాత్తు కైకేయి భరతః పరిహాస్యతే. ౨౨. నహి రాజ్ఞస్సుతా స్సర్వే రాజ్యే తిష్ఠంతి భామిని, స్థాప్యమానేషు సర్వేషు సుమహా ననయో భవేత్. ౨౩. తస్మాజ్జ్యేష్ఠే హి కైకేయి రాజ్యతంత్రాణి పార్థివాః, స్థాపయంత్యనవద్యాంగి గుణవత్స్వితరేష్వపి. ౨౪. అసా వత్యంతనిర్భగ్న స్తవ పుత్రో భవిష్యతి, అనాథవ త్సుఖేభ్యశ్చ రాజవంశాచ్చ వత్సలే. ౨౫. సాహం త్వదర్థే సంప్రాప్తా త్వం తు మాం నావబుధ్యసే, సపత్ని వృద్ధౌ యా మే త్వం ప్రదేయం దాతు మిచ్ఛసి.

---

౧౮. మాభూ ద్వర్షశతాత్ పరం భరతస్య రాజ్యలాభః తథాపి రాజ్యలాభసౌఖ్య మస్తీత్యాహ - రాజ్య మిత్యాదినా. ౧౯. ౨౦. అనర్థదర్శినీతి. అనర్థదర్శినీ - అనర్థమేవార్థత్వేన దర్శనశీలేత్యర్థః- యద్వా అర్థాదర్శినీ - ప్రయోజనానభిజ్ఞేత్యర్థః - మౌర్ఖ్యాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాత్ - శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే - విలాపహేతు శ్శోకః - వ్యసనం విపత్ - 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇత్యమరః. యద్వా శోకః ఇష్టవియోగజం దుఃఖం - భరతస్య రాజ్యభ్రంశేన వనప్రాపణజం దుఃఖమితి యావత్ - విపత్ స్వస్య సుఖా ద్భ్రంశః దుఃఖసాగరే సపత్నీసేవారూపే - మజ్జంతీ - తథాభూత మాత్మానం నావబుధ్యసే. ౨౧. వర్షశతాత్ పర మిత్యుక్తభరతరాజ్యప్రాప్తిం నిరాకరోతి - భవితేతి. రాఘవస్యాను రాఘవానంతరం తస్య యస్సుతః స రాజా భవిష్యతి - పరిహాస్యతే నిర్వాస్యతే - గత్యర్థా ద్ధసే ర్ణిజంతా త్కర్మణి లట్. ౨౨. ఉక్తేర్థే హేతు మాహ - నహీతి. భామిని కోపనే- 'కోపనా సైవ భామినీ' త్యమరః. అనయః నీతివిరోధః. ౨౩. తస్మాదితి. రాజ్యతంత్రాణి రాజ్యపరిపాలనాదివ్యాపారాః - 'తంత్రం స్వరాష్ట్రవ్యాపార' ఇతి వైజయంతీ. ౨౪. ఏవం రాజ్యభ్రంశ ముక్త్వా రాజ్యాలాభేపి రాజ్యసుఖం భరతస్యాస్తీతి కైకేయ్యోక్తం పరిహరతి - అసావితి. అత్యంతనిర్భగ్నః సుతరాం ప్రచ్యావితః - వత్సలే పుత్రవత్సలే. ౨౫. జ్యేష్ఠే వర్తమానే భరత

మాన్యః కుతః కౌసల్యాతఇతి. ౧౮. న కేవలం వర్షశతా త్పరమిదానీ మపి భరతస్యరాజ్య మస్తీత్యాహరాజ్యం యది హీతి. ౧౯. * తి. ఏవం రాజ్యాపహారం పరిహృతవతీం కైకేయీం మంథరా తృతీయపర్యాయేణ పున శ్ఛేదయతి కైకేయ్యా ఇతి. * ౨౦. అనర్థదర్శనీతి. 'శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే - విలాపహేతు శ్శోకః వ్యసనం విపత్. ౨౧. శ్రీరామానంతరమపి భరతస్యరాజ్యం నాస్తీత్యాహ. భవితేతి. రాఘవో రాజా భవితా భవిష్యతి యది - తర్హి రాఘవస్య యస్సుతః సఏవరాజా భవిష్యతీత్యర్థః - రాజవంశాత్పరిహాస్యతే నిర్వాస్యతే భరతస్య తత్సుతానాం చ రాజప్రాప్తిశంకైవ నాస్తీతిభావః. ౨౨. నను శ్రీరామానంతరం రామసుతానాం భరతసుతానాంచ రాజ్యప్రాప్తిర్భవత్విత్యాశంక్య సర్వస్వాతంత్ర్యే రాజ్యం శిథిలం భవే దిత్యాహ - నహీతి. అనయః రాజ్యశైథిల్యరూపః. ౨౩. తస్మాదితి. రాజ్యతంత్రాణి రాజ్యాంగాని హస్త్యశ్వాదీని. ౨౪. అసావితి. వత్సలే హేపుత్రవత్సలే. ౨౫. సాహమితి. యా త్వం - సపత్నివృద్ధౌ సత్యాం - ప్రదేయం పారితోషికం దాతు మిచ్ఛసి. తతో మాం నావబుధ్యస ఇతి యోజనా- అర్హసీతి పాఠే అర్హేవా చరసి ఇచ్ఛసీత్యర్థః.

౨౬. ధ్రువంతు భరతం రామః ప్రాప్య రాజ్య మకంటకం, దేశాంతరం వా నయితా లోకాంతర మథాపివా ౨౭. బాల ఏవహి మాతుల్యం భరతో నాయితస్త్వయా, సన్నికర్షాచ్చ సౌహార్దం జాయతే స్థావరేష్వపి. ౨౮. భరతస్యాప్యనువశ శ్శత్రుఘ్నోపి సమాగతః, లక్ష్మణోహి యథా రామం తథాసౌ భరతం గతః. ౨౯. శ్రూయతేహి ద్రుమః కశ్చిచ్ఛేత్తవ్యో వనజీవిభిః, సన్నికర్షాదిషీకాభి ర్మోచితః పరమా ద్భయాత్. ౩౦. గోప్తా హి రామం సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణం చాపి రాఘవః, అశ్వినో రివ సౌభ్రాత్రం తయో ర్లోకేషు విశ్రుతం. ౩౧. తస్మా న్న లక్ష్మణే రామః పాపం కించి త్కరిష్యతి, రామస్తు భరతే పాపం కుర్యాదితి నసం

స్య రాజ్యయోగ్యతాభావాత్-కిం కుర్మ ఇత్యత్రాహ - సేతి. త్వదర్థే-త్వత్పుత్రరాజ్యభ్రంశపరిహారకథనార్థ మిత్యర్థః-సపత్నివృద్ధా వితి - జ్యాయో రితి ప్రాప్యః-యా త్వం సపత్నివృద్ధౌ - ప్రదేయం పారితోషికం - దాతు మిచ్ఛసి - సా త్వం నావబుధ్యస ఇత్యన్వయః. ౨౬. అసా వత్యంత నిర్భగ్న ఇత్యుక్తం వివృణోతి ధ్రువ మిత్యాదినా. ౨౭. రామకర్తృకం భావ్యనిష్టం ప్రదర్శ్య కైకేయీకృత మప్యనర్థం దర్శయతి - బాలఇతి. మాతుల్యం మాతులసంబంధిగృహమిత్యర్థః - నాయితోహి ప్రాపితః ఖలు. అనేన కా హాని రిత్యాశంక్య హాని మేవ దర్శయతి సన్నికర్షా దితి - స్థావరేష్వపి వృక్షగుల్మాదిస్థావరేష్వపి - సన్నికర్షాచ్చ అత్యంతసమీపావస్థానాచ్చ - సౌహార్దం జాయతే అన్యోన్యసంశ్లేషరూప స్సుహృద్భావో జాయతే - రాజ్ఞో రామభరతాదిషు కిముత-తాదృశ స్సన్నికర్ష స్త్వయా విఘటిత ఇతి భావః. ౨౮. భరతస్యాసన్నిధానేపి శత్రుఘ్నసన్నిధానే భరతే ప్రీతి స్స్యా త్తదపి నాస్తీత్యాహ-భరతస్యాపీతి. అనువశః విధేయః-సమం భరతేన సహ-అనువశత్వ ముపపాదయతి - లక్ష్మణోహీతి - హి యస్మాత్ - రామం లక్ష్మణ ఇవాసౌ శత్రుఘ్నః - భరతం - గతః ఆశ్రితః. ౨౯. స్థావరేష్వపీత్యుక్త ముపపాదయతి-శ్రూయతేహీతి. వనజీవిభిః వనోద్భూతకాష్ఠజీవిభిః - ఛేత్తవ్యః ప్రాప్తచ్ఛేదనకాలః కశ్చిత్ ద్రుమః - తస్మా చ్ఛేదనరూపాత్ పరమాద్భయాత్ - ఇషీకాభిః ఇషీకాకంటకబహుళగుల్మైః సన్నికర్షాత్ పరితః పరివారణరూపాత్ మోచిత ఇతి శ్రూయతే హి - జనపరంపరయేతి శేషః - స్వయన్నిత్యాంతికపురవర్తిత్వేన తత్సాక్షాత్కారాభావాత్

---

౨౬. ధ్రువమితి. నయితా నయిష్యతి. ౨౭. రామకృతం భావ్యనిష్టం ప్రదర్శ్య కైకేయీకృత మప్యనర్థం ప్రదర్శయతి. బాలఇతి. మాతుల్యం మాతులగృహం నాయితః ప్రాపితః. అనేన కా హాని రిత్యాశంక్య హాని మేవ దర్శయతి సన్నికర్షా దితి - స్థావరేష్వపి తృణగుల్మలతాదిష్వపి - సన్నికర్షాత్ అత్యంతసన్నిధానాత్ సౌహార్దం జాయతే - అన్యోన్యసంశ్లేషరూపసుహృద్భావో జాయతే ప్రాజ్ఞేషు రామభరతాదిషు సౌహార్దం కిము వక్తవ్యం - తాదృశసన్నికర్ష స్త్వయా విఘటిత ఇతి భావః. ౨౮. శత్రుఘ్నే వాసన్నికృష్టే తదీయస్నేహా ద్భరతే రామస్య సౌహార్దం భవేత్ సోప్యసన్నికృష్ట ఇత్యాహ - భరతస్యేతి. లక్ష్మణోహీతి - హి యస్మాత్. ౨౯. స్థావరేష్వపి సన్నికర్షా ద్ధేతోః సౌహార్ద మితి యదుక్తం తదేవోపపాదయతి. శ్రూయతేహీత్యాదినా. వనజీవిభిః వనోద్భూతతృణకాష్ఠజీవిభి ర్వ్యాధాదిభిః - ఛేత్తవ్యః కశ్చి ద్ద్రుమః - ఇషీకాభిః కంటకప్రచురవేత్రతృణలతాదిభిః సన్నికర్షా ద్ధేతోః పరమా ద్భయాత్ ఛేదనరూపభయాత్ - మోచితః ఆచ్ఛాద్య రక్షిత ఇతి శ్రూయతేహీతి యోజనా - తస్మా త్సన్నికర్షో రక్షణకారణ మితి తాదృశసన్నికర్ష

శయః. ౩౨. తస్మాద్రాజగృహాదేవ వనం గచ్ఛతు తే సుతః, ఏతద్ధి రోచతే మహ్యం భృశం చాపి హితం తవ ౩౩. ఏవం తే జ్ఞాతిపక్షస్య శ్రేయశ్చైవ భవిష్యతి; యది చేద్భరతో ధర్మాత్పిత్ర్యం రాజ్యమవాప్స్యతి ౩౪. స తే సుఖోచితో బాలో రామస్య సహజో రిపుః, సమృద్ధార్థస్య నష్టార్థో జీవిష్యతి కథం వశే. ౩౫. అభిద్రుతమివారణ్యే సింహేన గజయూథపం, ప్రచ్ఛాద్యమానం రామేణ భరతం త్రాతుమర్హసి ౩౬. దర్పాన్నిరాకృతా పూర్వం త్వయా సౌభాగ్యవత్తయా, రామమాతా సపత్నీ తే కథం వైరం న యాతయేత్ ౩౭ యదాహి రామః పృథివీమవాప్స్యతి ప్రభూతరత్నాకరశైలపత్తనాం, తదాగమిష్యస్యశుభం పరాభవం సహైవ దీనా భరతేన భామిని. ౩౮. యదాహి రామః పృథివీమవాప్స్యతి ధ్రువం ప్రణష్టో భరతో భవిష్యతి, అతో హి సంచింతయ రాజ్యమాత్మజే పరస్య చైవాద్య వివాసకారణం ౩౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాణ్డే - అష్టమస్సర్గః.

ఏవముక్తా తు కైకేయీ క్రోధేన జ్వలితాననా, దీర్ఘముష్ణం వినిశ్వస్య

శ్రూయత ఇత్యుక్తిః. ౩౦. గోప్త్రేత్యాది. పాపం వధం. ౩౨. తస్మాత్ పాపకరణాద్ధేతోః రాజగృహాత్ కేకయరాజగృహాత్-నత్విహాగత్య మర్తవ్యమితి భావః. ౩౩. ఏవమితి. ధర్మాత్ పిత్రనుమతిరూపాత్ - భరతో రాజ్యం యద్యవాప్స్యతి - ఏవం చేత్తే జ్ఞాతిపక్షస్య బంధువర్గస్య - శ్రేయశ్చాపి భవిష్యతి. ౩౪. రాజ్యానవాప్తావనిష్టమాహ - సఇతి. సహజో రిపుః సపత్నీపుత్రత్వాత్ సహజః శత్రుః - తే స బాలః భరతః - రామస్య వశే కథం జీవిష్యతి. ౩౫. ఏవమనర్థప్రాప్త్యౌ తత్పరిహారాయ కర్తవ్యమాహ - అభిద్రుతమితి. ప్రచ్ఛాద్యమానం అభిభూయమానం. ౩౬. దర్పాదితి. కథం వైరం నయాతయేత్-వైరయాతనం వైరశుద్ధిః త్వాం - త్వయి దాస్యాపాదనేన సంపాదయేదిత్యర్థః. ౩౭. ఉపసంహరతి-యదేత్యాదినా. ౩౮. కైకేయ్యనర్థముక్త్వా భరతానర్థమాహ-యదాహీతి. రాజ్యం రాజ్యకారణం-పరస్య రామస్య. ౩౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః.

అథ రామగుణజ్ఞాపి కైకేయీ కార్యపరైర్వైః క్షుబ్ధహృదయా సతీ మంధరావచనమను

ష్ఠవయైవ పరిహృత ఇతి ప్రఘట్టికార్థః. ౩౨. తస్మాదితి. తస్మాత్పాపకరణాద్ధేతోః - రాజగృహాత్ కేకయరాజగృహాదేవ. ౩౨౼. ఏతద్ధీతి. అర్థత్రయమేకం వాక్యం. భరతః ధర్మాత్ రాజధర్మాత్ పిత్ర్యం రాజ్యం యద్యవాప్స్యతి - ఏతద్ధి మహ్యం రోచతే - తవాపి భృశం హితం - ఏవం సతి - తే తవ - జ్ఞాతిపక్షస్య బంధువర్గస్య శ్రేయశ్చైవ భవిష్యతీత్యన్వయః. ౩౪. * తి. అన్యథా దుఃఖమేవేత్యాహ. సఇతి. సమృద్ధార్థస్య రామస్య వశే స్థితో నష్టార్థః కథం జీవిష్యతీత్యర్థః. ౩౫. అభిద్రుతమితి. ప్రచ్ఛాద్యమానం ఆక్రమ్యమాణం. ౩౬. దర్పాదితి. సౌభాగ్యవత్తయా పతివాల్లభ్యేన - కథం వైరం నయాతయేత్-వైరనిర్యాతనం కథం న కుర్యాదిత్యర్థః. ౩౭. * తి. యదేతి. అశుభం పరాభవం దాస్యం. * ౩౮. యదేతి. ఆత్మజే భరతే-రాజ్యం రాజ్యప్రాప్తికారణం-సంచింతయ - పరస్య రామస్య వివాసకారణం సంచింతయ. ౩౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః.

ఏవముక్తేతి. ఏవముక్తా మంధరయా పూర్వరీత్యా బోధితా. ౧. అద్యేతి. ఇతః నగరాత్.

మంథరా మిద మబ్రవీత్. ౧. అద్య రామ మితః క్షిప్రం వనం ప్రస్థాపయామ్యహం, యౌవరాజ్యే చ భరతం క్షిప్ర మేవాభిషేచయే. ౨. ఇదం త్విదానీం సంపశ్య కేనోపాయేన మంథరే, భరతః ప్రాప్నుయా ద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన ౩. ఏవ ముక్తా తయా దేవ్యా మంథరా పాపదర్శినీ, రామార్థ ముపహింసంతీ కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౪. హంతేదానీం ప్రవక్ష్యామి కైకేయి శ్రూయతాం చ మే, యథా తే భరతో రాజ్యం పుత్రః ప్రాప్స్యతి కేవలం. ౫. కిం న స్మరసి కైకేయి స్మరంతీ వా నిగూహసే, యదుచ్యమానమాత్మార్థం మత్తస్త్వం శ్రోతు మిచ్ఛసి. ౬. మయోచ్యమానం యది తే శ్రోతుం ఛందో విలాసిని, శ్రూయతా మభిధాస్యామి శ్రుత్వా చాపి విమృశ్యతాం. ౭. శ్రుత్వైవం వచనం తస్యా మంథరాయాస్తు కైకయీ, కించిదుత్థాయ శయనాత్ స్వాస్తీర్ణాదిద మబ్రవీత్. ౮. కథయ త్వం మమోపాయం కేనోపాయేన మంథరే, భరతః ప్రాప్నుయా ద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన. ౯. ఏవ ముక్తా తయా దేవ్యా మంథరా పాప

మోదితవతీత్యాహ - ఏవ మిత్యాది. కోపేన దాస్యప్రాప్తిశ్రవణజకోపేన. ౧. ౨. మంథరాయా అతికుశలబుద్ధియోగం దృష్ట్వా తా మేవోపాయం పృచ్ఛతి - ఇదమితి. ఇదం ప్రస్తుతకార్యోపయోగిసాధనం-సంపశ్య సంచింతయ. ౩. ఏవమితి. రామార్థం రామాభిషేకరూపప్రయోజనం. ౪. హంతేతి. హంతశబ్దో హర్షే వర్తతే - స్వాభిమతరామవివాసనపూర్వకభరతాభిషేకోపాయప్రశ్ననిబంధనోత్ర హర్షః - వరస్మరణహేతుకో వా - మే మత్తః-కేవలం రాజ్యం కృత్స్నం రాజ్యం-'నిర్ణీతే కేవల మితి త్రిలింగం త్వేకకృత్స్నయో' రిత్యమరః. ౫. కిమితి. హే కైకేయి త్వం-ఉచ్యమానం త్వయా బహుశః కథ్యమానం - ఆత్మార్థం ఆత్మప్రయోజనం - మత్తః శ్రోతు మిచ్ఛసీతి యత్ - అతస్తన్న స్మరసి కిం-స్మరంతీ వా నిగూహసే కిమితి యోజనా. ౬. మయేతి. ఛందః అభిలాషః - 'ఛందః పద్యేభిలాషే చే'త్యమరః. ౭. శ్రుత్వేతి. కించి దుత్థాన మాదరాతిశయాత్ - ఉత్థానహేతు ర్న శయ్యాదోష ఇత్యాశయేనాహ-స్వాస్తీర్ణా దితి. ౮. కథయేతి. కథయ త్వం మమోపాయ మిత్యస్య వివరణం కేనేత్యాది. ౯. ౧౦. వరం స్మారయితుం పూర్వకథా మాహ-తవేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. హే కైకేయి - దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని యుద్ధే తవ పతిః దేవరాజస్య-సాహ్యకృత్

---

౨. * తి. అథ తదుపాయం పృచ్ఛతి. ఇదంత్వితి. ఉత్తరార్ధార్థం కేనోపాయేన సాధయే - ఇదమిదానీం సంపశ్య విచారయ - ఉత్సాహమాత్రేణ నేదం సాధ్య మితి భావః. * ౩. ఏవముక్తేతి. రామార్థం రామాభిషేకప్రయోజనం - ఉపహింసంతీ విఘాతయంతీ. ౪. హంతేతి హర్షే-కైకేయీ స్వమతానువర్తినీ జాతేతి హర్షః - తే పుత్రో భరతః కేవలం భరత ఏవ - యథా యేనోపాయేన రాజ్యం ప్రాప్స్యతి - తముపాయం మే మత్తః శ్రూయతాం తవోపాయజ్ఞానాభావే మత్సకాశా చ్ఛ్రూయతా మిత్యర్థః. ౫. కింనస్మరసీతి. హే కైకేయి యద్యస్మా త్త్వయా ఉచ్యమానం ఆత్మార్థం ఆత్మప్రయోజనోపాయం - మత్తః మత్సకాశా దేవ - శ్రోతు మిచ్ఛసి - అతస్తముపాయం నస్మరసి కిం-స్మరంతీవా నిగూహసే ఆచ్ఛాదయసి కిం. ౬. మయేతి. హేవిలాసిని - మయోచ్యమానం త్వత్ప్రయోజన మితి శేషః-తే ఛందః ఇచ్ఛా యది. ౭. * తి. శ్రుత్వేతి. శ్రవణే అనుష్ఠానేచ ఉత్సాహం దర్శయతి - ఉత్థాయేత్యాది. * ౮. కథయేతి. మమోపాయం అమోఘోపాయం. ౯. ౧౦. వరం స్మారయితుం పూర్వకథా మాహ - తవేతి-శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం.

దర్శినీ, రామార్థ ముపహింసంతీ కుబ్జా వచనమబ్రవీత్ .౧౦. తవ దైవాసురేయుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః, అగచ్ఛత్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృత్. దిశ మాస్థాయ వై దేవి దక్షిణాం దండకాన్ ప్రతి, వైజయంత మితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః. ౧౨. స శంబర ఇతి ఖ్యాత శ్శతమాయో మహాసురః, దదౌ శక్రస్య సంగ్రామం దేవసంఘై రనిర్జితః ౧౩. తస్మిన్ మహతి సంగ్రామే పురుషాన్ క్షతవిక్షతాన్, రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతి స్మ తరసాఽఽసాద్య రాక్షసాః. ౧౪. తత్రాకరో న్మహద్యుద్ధం రాజా దశరథ స్తదా, అసురైశ్చ మహాబాహు శ్శస్త్రైశ్చ శకలీకృతః. ౧౫. అపవాహ్య త్వయా దేవి సంగ్రామా న్నష్టచేతనః, తత్రాపి విక్షతశ్శస్త్రైః పతి స్తే రక్షిత స్త్వయా. ౧౬. తుష్టేన తేన దత్తౌ తే ద్వౌ వరౌ శుభదర్శనే. ౧౭. స త్వయోక్తః పతిర్దేవి యదేచ్ఛేయం తదా వరౌ, గృహ్ణీయా మితి తత్తేన తథేత్యుక్తం మహాత్మనా. ౧౮. అనభిజ్ఞా హ్యహం దేవి త్వయైవ కథితా పురా, కథైషా తవ తు స్నేహా న్మనసా

సాహాయ్యకృత్సన్ - రాజర్షిభి స్సార్ధైస్సహ త్వాం చోపాదాయ దండకాన్ ప్రతి దక్షిణాం దిశం - ఆస్థాయ ప్రాప్య - యత్ర తిమిధ్వజో వర్తతే తద్వైజయంతాఖ్యం పుర మగచ్ఛ దితి సంబంధః. ౧౨. క స్తిమిధ్వజః - స కీదృశః - స క మపరాధం కృతవా నిత్యత్రాహ - సఇతి. దేవసంఘై రనిర్జితః దేవసంఘాన్ పరాభూయ - శక్రాయ యుద్ధం దదా విత్యర్థః. ౧౩. తస్మిన్నితి. క్షతాః బాణశూలాదిభి స్సంజాతవ్రణాః - విక్షతాః ఖడ్గపరశుపట్టసాదిభి ర్వివిధం ప్రహృతాః - తాన్ రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతి స్మేత్యభిధానాత్ పురుషాణాం క్షతవిక్షతత్వం దివా యుద్ధకృత మిత్యవగమ్యతే - రాక్షసాః అసురాః. ౧౪. తత్రేతి. తత్ర ప్రసుప్తప్రదేశే - తదా రాత్రౌ. ౧౫. అపవాహ్యేతి. హే దేవి - నష్టచేతనః మూర్ఛితః - తే పతిః - త్వయా సారథ్యం కుర్వాణయా - సంగ్రామాత్ - అపవాహ్య అన్యత్ర నీత్వా రక్షితః శీతోపచారై రాప్యాయితః - తత్ర యత్రాపవాహితః తస్మిన్ స్థలే - శస్త్రై ర్విక్షతః పున ర్యుద్ధే శస్త్రై ర్విక్షతస్సన్ - త్వయా రక్షితః - తతో ఽపవాహ్య రక్షిత ఇతి యోజనా. ౧౬. తుష్టేనేత్యర్ధ మేకం వాక్యం ద్విధా రక్షణాత్ ద్వౌ వరౌ దత్తా వితి భావః. ౧౭. సఇతి. ఇచ్ఛేయమిత్యర్థార్థే లిఙ్ - తేన దశరథేన - తత్ వరం - తథా ఇచ్ఛయా దదానీత్యుక్తం. ౧౮. కథ మిదం త్వయా జ్ఞాత మిత్యత్రాహ అనభిజ్ఞేతి. ౧౯. రామాభిషేకేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. నిగృహ్య

హే దేవి తవ పతిః - దైవాసురే యుద్ధే - దేవరాజస్య సాహ్యకృత్సహాయభూతస్సన్ - త్వా ముపాదాయ దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ ఆశ్రిత్య స్థితాన్ దండకా న్ప్రతి అగచ్ఛత్ వైజయంతం పురం చాగచ్ఛత్ - తిమిధ్వజ శ్శంబరః. ౧౨. సఇతి. సురై రనిర్జితః దేవసంఘై స్సహితస్య శక్రస్య సంగ్రామం దదౌ. ౧౩. తస్మిన్నితి. క్షతవిక్షతాన్ క్షతా శ్శూలాదిభి స్సంజాతవ్రణాః - విక్షతాః ఖడ్గపరశుపట్టసాదిభిః వివిధం ప్రహృతాః తాన్ రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతిస్మేత్యనేన పురుషాణాం క్షతవిక్షతత్వం దివాయుద్ధకృతమిత్యవగమ్యతే. ౧౪. తత్రేతి. తత్ర సుప్తప్రదేశే - తదా ప్రహార కాలే. ౧౫. అపవాహ్యేతి. నష్టచేతనః మూర్ఛితః - త్వయా సారథ్యం కుర్వాణయా అపవాహ్య అన్యత్ర నీత్వా రక్షితః - తత్రాపి తస్మిన్ స్థలే - శస్త్రై ర్విక్షతః పున ర్యుద్ధే విశేషేణ త్వయా రక్షిత ఇత్యన్వయః - తత్రాపి రక్షిత ఇత్యనేన తతోఽప్యన్యత్ర నీత్వా రక్షిత ఇతి. ౧౬. ౧౯.

ధార్యతే మయా. ౧౮. రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్య వినివర్తయ. ౧౯. తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనం, ప్రవ్రాజనం తు రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశ ౨౦. చతుర్దశహి వర్షాణి రామే ప్రవ్రాజితే వనం, ప్రజాభావగతస్నేహ స్స్థిరః పుత్రో భవిష్యతి. ౨౧. క్రోధాగారం ప్రవిశ్యాద్య క్రుద్ధేవాశ్వపతే స్సుతే, శేష్వానన్తర్హితాయాం త్వం భూమౌ మలినవాసినీ. ౨౨ మాస్మైనం ప్రత్యుదీక్షేథా మాచైన మభిభాషథాః, రుదన్తీచాపి తం దృష్ట్వా జగత్యాం శోకలాలసా. ౨౩. దయితా త్వం సదా భర్తు రత్ర మే నాస్తి సంశయః, త్వత్కృతే స మహారాజో విశేదపి హుతాశనం. ౨౪. న త్వాం క్రోధయితుం శక్తో న క్రుద్ధాం ప్రత్యుదీక్షితుం, తవ ప్రియార్థం రాజాహి ప్రాణా నపి పరిత్యజేత్. ౨౫. నహ్యతిక్రమితుం శక్త స్తవ వాక్యం మహీపతిః, మందస్వభావే బుధ్యస్వ సౌభాగ్యబల మాత్మనః. ౨౬. మణిముక్తం సువర్ణాని రత్నాని వివిధాని చ, దద్యాద్దశరథో రాజా మాస్మ తేషు మనః కృథాః. ౨౭. యౌ తౌ దైవాసురే యుద్ధే వరౌ

బలాత్కృత్య-భర్తార మితి శేషః. రామప్రవ్రాజనభరతాభిషేచనరూపౌ తౌ వరౌ యాచస్వ. ౨౦. చతుర్దశసంఖ్యా కిమర్థేత్యత్రాహ - చతుర్దశేతి. ప్రజాభావగతస్నేహః - ప్రజానాం భావం అభిప్రాయం గతః ప్రాప్తః స్నేహో యస్య స తథోక్తః - స్థిరః అప్రకంప్యః. ౨౧. ఏవ ముపాయ ముపదిశ్య ఉపాయప్రవర్తనప్రకార మాహ - క్రోధేతి. ప్రణయకలహాదినా క్రుద్ధాః స్త్రియో యత్ర వసంతి తత్క్రోధాగారం - అనన్తర్హితాయాం అనాస్తృతాయాం. ౨౨. మాస్మేతి. తం దృష్ట్వా రుదన్తీ శోకలాలసా చ సతీ-ఏనం మాప్రత్యుదీక్షేథాః మాచైన మభిభాషథా ఇత్యన్వయః-జగత్యాం భూమౌ. శయానేతి శేషః. ౨౩. ఏవం కరణే ఝటితి కార్యసిద్ధి ర్భవిష్యతీత్యాహ-దయితేతి. అత్ర దయితాత్వవిషయే-త్వత్కృతే త్వత్ప్రీతినిమిత్తం. ౨౪. ౨౫. నేతి. మందస్వభావే-అలసస్వభావే-సౌభాగ్యబలం సౌందర్యబలం. ౨౬. వరదానవ్యతిరిక్తం మణ్యాదికంచ న స్వీకుర్విత్యాహ - మణీతి. మణయః రత్నాని ముక్తా శ్చేత్యేకవద్భావః - మణిముక్తం-రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని-'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీ'త్యమరః. ౨౭. యౌతావితి. యత్తచ్ఛబ్దప్రయోగః ప్రసిద్ధ్యతిశయద్యోతనార్థః-తౌ స్మార

* తి. నిగృహ్య భర్తారం వరబలేన నిగృహ్య అభిషేకసంభారాన్నివర్తయ - అభిషేకరూపఫలాదితి శేషః. * ౧౯. * తి. నివృత్తిప్రకారమాహ. తావితి. తేన చ దానేనుమతే తాభ్యాం క్రమేణ భరతాభిషేచన రామప్రవ్రాజనే యాచ వృణు. ౨౦. చతుర్దశేతి. ప్రజాభావగతస్నేహః ప్రజానాం భావగతః-హృదయగతః స్నేహః స్వవిషయకస్నేహః యస్మిన్ స తథోక్తః-స్థిరః అప్రకంప్యః భవిష్యతి. ౨౧. క్రోధాగారం క్రుద్ధాః స్త్రియో యత్ర శేరతే తత్క్రోధాగారం-మలినవాసినీ మలినవస్త్రధరా సతీ - అనన్తర్హితాయాం అనావృతాయాం భూమౌ శేష్వ శయితా భవ. ౨౨. మాస్మైన మితి. ఏనం దశరథం మాప్రత్యుదీక్షేథాః నపశ్యే రిత్యర్థః మాభిభాషేథాః సంభాషణం న కురు-జగత్యాం భూమౌ శోకలాలసా తం భర్తారం దృష్ట్వా రుదన్తీ భవేతి. శేషః. ౨౩. యద్యేవం క్రియతే తర్హి మమ భర్తృపరిత్యాగరూపోనర్థ ఏవ స్యా దిత్యత ఆహ-దయితేతి. సదా సర్వావస్థాస్వపి-అత్ర అస్మిన్నర్థే. ౨౪. ౨౫. * తి. నతూక్త మపి వాక్యం రాజా చేన్నశృణుయాత్ తదా మహతీ హానిస్స్యా త్తత్రాహ నహీతి. స్వసౌభాగ్యవైభవవిస్మరణమూలికా తే ఏషా మదాశంకేతి భావః. * ౨౬. ౨౭. యౌ తా వితి. అదదాదితి ఛేదః- సోర్థ ఇతి ఛేదః-సోర్థోమాత్వా మతిక్రమేత్ అస్మచ్ఛింతి

దశరథో దదాత్, తౌ స్మారయ మహాభాగే సోర్థో మాత్వా మతిక్రమేత్. ౨౮ యదాతు తే వరం దద్యా త్స్వయ ముత్థాప్య రాఘవః, వ్యవస్థాప్య మహారాజం త్వ మిమం వృణుయా వరం. ౨౯. రామం ప్రవ్రాజయారణ్యే నవవర్షాణి పంచ చ, భరతః క్రియతాం రాజా పృథివ్యాః పార్థివర్షభః. ౩౦ చతుర్దశహి వర్షాణి రామే ప్రవ్రాజితే వనం, రూఢశ్చ కృతమూలశ్చ శేషంస్థాస్యతి తే సుతః. ౩౧. రామప్రవ్రాజనం చైవ దేవి యాచస్వ తం వరం, ఏవం సిధ్యంతి పుత్రస్య సర్వార్థా స్తవ భామిని. ౩౨. ఏవం ప్రవ్రాజితశ్చైవ రామో రామో భవిష్యతి, భరతశ్చ హతామిత్ర స్తవ రాజా భవిష్యతి. ౩౩. యేన కాలేన రామశ్చ వనాత్ప్రత్యాగమిష్యతి, తేన కాలేన పుత్ర స్తే కృతమూలో భవిష్యతి, సంగృహీతమనుష్యశ్చ సుహృద్భిస్సార్థ మాత్మవాన్. ౩౪ ప్రాప్తకాలం తు తే మన్యే రాజానం వీతసాధ్వసా, రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్య వినివర్తయ. ౩౫. అనర్థ మర్థరూపేణ గ్రాహితా సా తత స్తయా, హృష్టా ప్రతీతా కైకేయీ

య-దాతవ్యత్వేనేతి శేషః - సోర్థః-రామవివాసనభరతాభిషేకరూపార్థః - మాతిక్రమేత్-సర్వథా సిధ్యత్యేవేత్యర్థః-రాజ్ఞ స్సత్యప్రతిజ్ఞత్వా దితి భావః. ౨౮. యదేతి. రాఘవః దశరథః-వ్యవస్థాప్య సత్యేస్థాపయిత్వా. ౩౦. చతుర్దశేతి. రూఢః ప్రసిద్ధః-అభివృద్ధోవా- కృతమూలః - స్వవశీకృతమూలబల ఇత్యర్థః - శేషం చతుర్దశవర్షవ్యతిరిక్తం పురుషాయుషశేషం. ౩౧. రామప్రవ్రాజనమితి - రామప్రవ్రాజనం చేతి చకారేణ భరతాభిషేక స్సముచ్చీయతే. ౩౨. ఏవమితి. రామో రామ ఇత్యత్ర అరామ ఇతి పదచ్ఛేదః. అరామో భవిష్యతి-ఇదానీ మేవ ప్రకృతిస్నేహపాత్రం నభవిష్యతీత్యర్థః-యద్వా రామో భవిష్యతి ఏక ఏవ భవిష్యతీత్యర్థః. ౩౩. యేనేతి. కృతమూలః రూఢమూలః-కృతమూల ఇత్యస్యైవ వివరణం సంగృహీతేత్యర్థం-సంగృహీతమనుష్యశ్చేత్యత్ర భవిష్యతీత్యనుషజ్యతే-సంగృహీతాః అనురంజితాః - మనుష్యాః పౌరజానపదాః-యేన స తథోక్తః-తత్ర హేతు రాత్మవానితి. ౩౪. ప్రాప్తకాలం అభిమతప్రార్థనోచితకాలం - వీతసాధ్వసా విగతభయా - అనుం కాలం

తార్థః - రామవివాసనభరతాభిషేకరూపార్థః త్వాం మాతిక్రమేత్ మాతిక్రమతు-దశరథేన మణిరత్నాదినా లోభితా సతీ ప్రక్రాంతం కార్యం న పరిత్యక్తు మర్హసీతి భావః. ౨౮. యదాత్వితి. రాఘవః దశరథః ఉత్థాప్య-త్వా మితిశేషః-తే తుభ్యం వరం దద్యాద్యది తదా మహారాజం దశరథం వ్యవస్థాప్య సత్యే స్థాపయిత్వా వర మభినీయ దర్శయతి - రామమితి - అత్ర శ్లోక ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం-తథాచ ఇతి వరం వృణుయా ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౩౦. చతుర్దశేతి. రూఢః లబ్ధప్రతిష్ఠః-కృతమూలః వశీకృతమూలబలః - శేషం చతుర్దశవర్షవ్యతిరిక్తపురుషాయుషకాలం అతః పునరాగమనేపి న రామస్య రాజ్యాశేతి తాత్పర్యం. ౩౧. *తి. రామేతి. తం రాజానం. ౩౨. ఏవమితి.రామో రామో భవిష్యతీతి స్వయ మేక ఏవ భవిష్యతి-రమయత్యానందయతీతి రామః-మునీనా మితి శేషః ౩౩. యేనేతి. సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. తేన కాలేన చతుర్దశసంవత్సరాత్మకేన కాలేన- తే-తవ-పుత్రః-సంగృహీతమనుష్యస్సన్-సుహృద్భి స్సార్థం కృతమూలోభవిష్యతీత్యన్వయః. ౩౪. ప్రాప్తకాలమితి. వీతసాధ్వసా త్యక్తభయా సతీ త్వం రాజానం నిగృహ్య నిర్బంధేన స్వాధీనంకృత్వా రామాభిషేకసంభారాన్నివర్తయ - ఏతన్నివర్తనం ప్రాప్తకాలం మన్య ఇత్యర్థః-అభిషేకసంభారనివర్తనస్యాయ మేవ కాల ఇత్యర్థః. ౩౫. అనర్థ మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అనర్థం రామవివాసన

మాధరా మిద మబ్రవీత్, సా హి వాక్యేన కుబ్జాయాః కిశోరీవోత్పథం గతా, కైకేయీ విస్మయం ప్రాప్తా పరం పరమదర్శనా. ౩౭॥ కుబ్జే త్వాం నాభిజానామి శ్రేష్ఠాం శ్రేష్ఠాభిధాయినీం, పృథివ్యామసి కుబ్జానాముత్తమా బుద్ధినిశ్చయే. ౩౮॥ త్వమేవ తు మమార్థేషు నిత్యయుక్తా హితైషిణీ, నాహంసమవబుధ్యేయం కుబ్జే రాజ్ఞశ్చికీర్షితం. ౩౯॥. సంతి దుస్సంస్థితాః కుబ్జా వక్రాః పరమదారుణాః, త్వం పద్మ మివ వాతేన సన్నతా ప్రియదర్శనా. ౪౦॥ ఉరస్తేభినివిష్టం వై యావత్స్కంధాత్సమున్నతం, అధస్తాచ్చోదరం శాతం సునాభ మివ లజ్జితం. ౪౧॥. పరిపూర్ణం తు జఘనం సుపీనౌ చ పయోధరౌ, విమలేందుసమం వక్త్రమహో రాజసి మంధరే ౪౨॥. జఘనం తవ నిర్ఘుష్టం రశనాదామశోభితం, జంఘే భృశ

ప్రాప్తకాలం మన్యే - తేన వినివర్తయేతి సంబంధః. ౩౬॥. అనర్థమితి. అనర్థం విరుద్ధార్థం - అర్థరూపేణ అనుకూలార్థరూపేణ - గ్రాహితా బోధితా - తథైవ ప్రతీతా జ్ఞాతవతీ - అతఏవహృష్టేతి - ప్రతీతేత్యస్యోపపాదనమేతత్ - కిశోరీ బడబా - ఉత్పథం అమార్గం - పరమదర్శనా - పురేతి శేషః. ౩౭॥. కుబ్జఇతి. నాభిజానామీతి - ఏతావత్కాల మితి శేషః - పృథివ్యా మితి - పృథివ్యాం యావత్యః కుబ్జాస్సంతి తాసాం సర్వాసాం మధ్యే త్వముత్తమా - బుద్ధినిశ్చయవిషయే - అనేన కుబ్జానాం ప్రాయేణ బుద్ధితైక్ష్ణ్య మస్తీతి ద్యోతితం. ౩౮॥ త్వమేవేతి. సమవబుధ్యేయ మితి - శకిలిజ్. ౩౯॥. సంతీతి. దుస్సంస్థితాః దుస్సన్నివేశాః. ౪౦॥. ఉరఇతి. తే ఉరః - అభినివిష్టం అభినివేశవత్సత్ స్కంధాభ్యాం స్పర్ధమానం సత్ యావత్ స్కంధాత్ స్కంధపర్యంతం - సమున్నతమిత్యుత్ప్రేక్షా - అధస్తాత్ - ఉరసోధస్తాత్ - స్థితం - సునాభం శోభననాభి - యోగవిభాగాదచ్ - ఉదరం ఉరసస్సజాతీయస్య ఉన్నతిం దృష్ట్వా లజ్జితమివ - శాతం కృశం. ౪౧॥. పరిపూర్ణమితి. పరిపూర్ణం పృథులం. ౪౨॥. జఘనమితి. ఉపన్యస్తే సంశ్లిష్టే - సుసన్నివేశే వా - ఆయతే దీర్ఘౌ. ౪౩॥.

రూపం - వస్తుతః స్వస్యైవప్రతికూల మిత్యర్థ - అర్థరూపేణ అనుకూలార్థరూపేణ - గ్రాహితా ప్రతిబోధితా - ప్రతీతా తథైవ గృహీతార్థా - అతఏవ హృష్టా - నేతి - ఉత్పథం గతా అమార్గం గతా - కిశోరీ బడబా - పరమదర్శనా సుందరీ - యద్వా పరం అత్యంతం అదర్శనా విరుద్ధదర్శనా - పరం విస్మయం ప్రాప్తా కైకేయీ మంథరా మబ్రవీదితి సంబంధః. ౩౭॥. కుబ్జఇతి. శ్రేష్ఠాభిధాయినీం శ్రేష్ఠవచన మభిదధాతి వక్తీతి తథా - హితోపదేశం కుర్వంతీ మిత్యర్థః - శ్రేష్ఠాం త్వాం నాభిజానామి - శ్రేష్ఠత్వ మేవాహ - పృథివ్యామితి - బుద్ధినిశ్చయే ఉత్తమాసి. ౩౮॥. మమ హితాచరణేనాపి తవోత్తమాత్వ మిత్యాహ - త్వమేవేతి. హితైషిణీ భవసీతి శేషః - రాజ్ఞః చికీర్షితం కర్తు మిష్టం రామాభిషేకం. ౩౯॥. సంతీతి. దుస్సంస్థితాః దుష్టావయవసంస్థానవిశేషయుక్తాః - త్వం ప్రియదర్శనా సుందరీ - త్వం పద్మ మివ వాతేన సన్నతా నమ్రాసి - యథా సహజసుందరం పద్మం వాతేన నమ్ర మపి ననింద్యతే తథా వాతోద్రేకాత్ వక్రతా మాపన్నాపి త్వం ననింద్యాసీతి భావః. ౪౦॥. ఉరఇతి. ఉరః వక్షః అభినివిష్టం అభితః పార్శ్వయోర్నివిష్టం సమసన్నివేశం - యావత్సంస్థానం - మధ్యఇతి యావత్ - విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః - యావత్స్కంధాత్సమున్నత మితి పాఠే - యావత్స్కంధాత్ స్కంధపర్యంతం - సమున్నతం ఉచ్ఛ్రితం - అధస్తాత్ వక్షసోధః ప్రదేశే - స్థిత మితి శేషః - సునాభం శోభననాభి - ఉదరంచ లజ్జిత మివ శాతం - ఉరస ఉన్నతిం దృష్ట్వా వ్రీడిత మివ కృశ మిత్యర్థః - అధస్తాచ్చైవ సంశాత మితి పాఠే సునాభశబ్దేనోదర ముచ్యతే. ౪౧॥.

ముపన్యస్తే పాదౌ చాప్యాయతౌ వుభౌ. ౪౩। త్వమాయతాభ్యాం సక్థిభ్యాం మంథరే క్షౌమవాసినీ, అగ్రతో మమ గచ్ఛంతీ రాజహంసీవ రాజసే. ౪౪। ఆసన్యాశ్శంబరే మాయా స్సహస్రమసురాధిపే, సర్వాస్త్వయి నివిష్టాస్తా భూయశ్చాన్యా స్సహస్రశః. ౪౫। తవేదం స్థగు యద్దీర్ఘం రథఘోణమివాయతం, మతయః క్షత్రవిద్యాశ్చ మాయా శ్చాత్ర వసంతి తే. ౪౬। అత్ర తే ప్రతిమోక్ష్యామి మాలాం కుబ్జే హిరణ్మయీం, అభిషిక్తే చ భరతే రాఘవే చ వనం గతే. ౪౭। జాత్యేన చ సువర్ణేన సునిష్టప్తేన మంథరే, లబ్ధార్థా చ ప్రతీతా చ లేపయిష్యామి తే స్థగు. ౪౮। ముఖే చ తిలకం చిత్రం జాతరూపమయం శుభం, కారయిష్యామి తే కుబ్జే శుభాన్యాభరణాని చ, పరిధాయ శుభే వస్త్రే దేవతేవ చరిష్యసి. ౫౦. చంద్ర మాహ్వయమానేన ముఖేనాప్రతిమాననా, గమిష్యసి గతిం ముఖ్యాం గర్వ

త్వమితి. సక్థిభ్యాం ఊరుభ్యాం - 'సక్థి క్లీబే పుమానూరు' రిత్యమరః, ఉపలక్షణే తృతీయా. ౪౪।.ఆసన్నితి. అన్యాః లౌకిక్యః మాయాః ౪౫। తవేతి. స్థగు ఉరోనిస్సృతోన్నతవికృతావయవ విశేషః - రథఘోణం - నాసికాకారరథావయవవిశేషః - 'స్మృతి ర్వ్యతీతవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధి స్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీ మతే' త్యుక్తవిషయవిభాగేన మతే ర్బాహుళ్యం. క్షత్రవిద్యాః రాజనీతయః - మాయాః విచిత్రకుత్సితశక్తయః - అత్ర స్థగుని. ౪౬। ౪౭। జాత్యేనేతి. ఉత్తమస్వర్ణజాతౌ భవం జాత్యం. దిగాదిత్వా ద్యత్ - సునిష్టప్తేన సుద్రుతేన-సువర్ణేన లేపయిష్యామి - సువర్ణకంచుకేనాలంకరిష్యామీత్యర్థః - యద్వా చందనసంఘృష్టసువర్ణేన లేపయిష్యామీత్యర్థః - ప్రతీతా సంతుష్టా. ౪౮। ముఖఇతి. జాతరూపమయం సువర్ణమయం - చిత్రం నానారత్నఖచితతయా నానావర్ణం - తిలకం తిలకాకారం భూషణం. ౫౦. చంద్రమితి. ఆహ్వయమానేన స్పర్ధమానేన - స్పర్ధాయామాఙ ఇత్యాత్మనేపదం - ముఖేన హేతునా-అప్రతిమాననా అప్రతిద్వంద్వముఖీ - ద్విషజ్జనం మత్సపత్నీజనం ప్రతి - గర్వయంతీ గర్వం కుర్వంతీ-గర్వశబ్దా త్తత్క

---

* తి. పరిపూర్ణం విస్తీర్ణం. * ౪౨। జఘన మితి. రశనాదామశోభితం సత్ - నిర్ఘుష్టం శబ్దాయమానం - ఉపన్యస్తే సమీచీనావయవ సంస్థానయుక్తే. ౪౩। త్వమితి. ఆయతాభ్యాం సక్థిభ్యా మూరుభ్యాం. ౪౪। ౪౫। తవేతి. స్థగు విస్తృతోన్నతావయవసన్నివేశం వక్ష ఇత్యర్థః. రథఘోణం చక్రరంధ్రసమీపోన్నతప్రదేశః - తద్వదాయతం - పార్శ్వయో స్సమసన్నివేశః మధ్యే ఉన్నతో లోకవిలక్షణో వక్షోవిశేషః స్థగుశబ్దార్థః - తతః కిమత ఆహ - మతయ ఇతి మతయః - 'స్మృతి ర్వ్యతీతవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధి స్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీమతే'త్యుక్తవిషయవిభాగేన మతే ర్బాహుళ్యం-క్షత్రవిద్యా రాజనీతయః - మాయాః విచిత్రకుత్సితశక్తయః-అత్ర స్థగుని - వసంతి తిష్ఠంతి. ౪౬। అత్రేతి. అత్ర తే తవ స్థగుని మాలాం ప్రతిమోక్ష్యామి స్థాపయామి. ౪౭। కించ జాత్యేఽత లబ్ధార్థా ప్రాప్తమనోరథా-ప్రతీతా సంతుష్టా జాత్యేన శుద్ధేన-సువర్ణేనాలంకృతం తే స్థగు చందనాదినా లేపయిష్యామీత్యర్థః-జాత్యేన జాతౌ భవం జాత్యం - తేన సువర్ణేన లేపయిష్యామి ఉత్తమసువర్ణకృతేన కంచుకేనాలంకరిష్యామీతివార్థః - చందనసంఘృష్టసువర్ణేన లేపయిష్యామీతివార్థః - జాత్యసునిష్టప్తసువర్ణకృతభూషణేన లేపయిష్యామి గుప్తం కరిష్యామీతివార్థః - తథావిధసువర్ణసదృశచందనాదినా లేపయిష్యామీతివార్థః. ౪౮। ౫౦. చంద్రమితి. చంద్ర మాహ్వయమానేన చంద్రం ముహు స్స్పర్ధమానేన - ద్విషజ్జనే గర్వం కుర్వంతీ - ముఖ్యాం

యంతీ ద్విషజ్జనం. ౪౧ తవాపి కుబ్జాః కుబ్జాయా స్సర్వాభరణభూషితాః, పాదౌ పరిచరిష్యంతి యథైవత్వం సదా మమ. ౪౨ ఇతి ప్రశస్యమానా సా కైకేయీ మిద మబ్రవీత్, శయానాం శయనే శుభ్రే వేద్యా మగ్నిశిఖా మివ. ౪౩. గతోదకే సేతుబంధో నకల్యాణి విధీయతే, ఉత్తిష్ఠ కురు కల్యాణి రాజాన మనుదర్శయ. ౪౪. తథా ప్రోత్సాహితా దేవీ గత్వా మంథరయా సహ, క్రోధాగారం విశాలాక్షీ సౌభాగ్యమదగర్వితా. ౪౫. అనేకశతసాహస్రం ముక్తాహారం వరాంగనా, అవముచ్య వరార్హాణి శుభా న్యాభరణానిచ. ౪౬. తతో హేమోపమా తత్ర కుబ్జావాక్యవశం గతా, సంవిశ్య భూమౌ కైకేయీ మంథరా మిద మబ్రవీత్. ౪౭. ఇహవా మాం మృతాం కుబ్జే నృపాయావేదయిష్యసి, వనంతు రాఘవే ప్రాప్తే భరతః ప్రాప్స్యతి క్షితిం. ౪౮. నసువర్ణే నమేహ్యర్థో నరత్నై ర్నచ భూషణైః, ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౪౯. అథో పున స్తాం మహిషీం మహీక్షితో వచోభి రత్యర్థ మహాపరాక్రమైః, ఉవాచ కుబ్జా భరతస్య మాతరం హితం వచో రామ ముపేత్య చాహితం. ౫౦. ప్రపత్స్యతే రాజ్య మిదంహి రాఘవో యది ధ్రువం త్వం ససుతాచ తప్స్యసే; అతోహి కల్యాణి యతస్వ తత్తథా యథా సుతస్తే భరతోభిషేక్ష్యతే. ౫౧. తథాతి విద్ధా మహిషీతు కుబ్జయా సమాహతా వాగిషుభి ర్ముహు ర్ముహుః, నిధాయ

రోతీతి ణ్యంతాత్ శత్రాది - స్వార్థే ణిజిత్యేకే - ముఖ్యాం తృణీకృతసర్వజనాం - గతిం పాదన్యాసవిశేషం-గమిష్యసి కరిష్యసి. ఓదనపాకం పచతీతివ న్నిర్దేశః. ౪౧. ౪౩. గతోదకఇతి. హే కల్యాణి - కురు - మదుక్తప్రకార మితి శేషః - రాజాన మనుదర్శయ - క్రోధాగార మితి శేషః- యద్వా అనుదర్శయ - ప్రతీక్షస్వేత్యర్థః. ౪౪. తథా ప్రోత్సాహితేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్య మితి యావత్ - శతమానవింశతికేత్యాదినా క్రీతార్థేణ్. ౪౭. ఇహేతి. నృపాయ మదుపేక్షకాయ. ౪౮. ౪౯. కైకేయీ నిశ్చయం ద్రఢయతి - అథో ఇతి. రామ ముపేత్య రామ ముద్దిశ్య. ౫౦. ౫౧. తథేతి. అతివిద్ధా అతిదుఃఖితా - నిధాయ హస్తౌ హృదయ ఇతి విస్మయాభినయః - అతివిస్మితా అతిస్నిగ్ధః కథం మదనిష్టం కరిష్యతీతి కుపితా-రా

గతిం గమిష్యసి ౪౧. ౪౩. ఏవం వృథాజల్పేన కాలాత్యయో మాస్త్వితి త్వరయతి - గతేత్యాది. రామాభిషేకానంతరం వర్గ్రహణం వ్యర్థ మిత్యర్థః - రాజాన మనుదర్శయ-రాజాగమనం ప్రతీక్షస్వేత్యర్థః - యద్వా రాజాన మనుదర్శయ - క్రోధాగార మితి శేషః. ౪౪. * అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్యం-అవముచ్య త్యక్త్వా హేమోపమా సువర్ణాంగీ. ౪౭. ఇహేతి. హేకుబ్జే రాఘవే వనం ప్రాప్తే సతి భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతీతి నృపాయ కేకయరాజాయ ఆవేదయిష్యసి-నోచే దితి శేషః- మా మిహ క్రోధాగారే మృతాం సతీం వా కేకయరాజాయావేదయిష్యసి - యద్వా - మదుపేక్షకాయ దశరథాయావేదయిష్యసి - యది మే సాంత్వనా-తదా రాఘవే వనం ప్రాప్తే భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతి – నతు పక్షాంతర మిత్యర్థః. ౪౮. ౪౯. అథో ఇతి. అత్యర్థమహాపరాక్రమైః మహాక్రూరైః వచోభి రుపలక్షితా. ౫౦. ౫౧. తథేతి. కుపితా - రాజానం ప్రతీతి శేషః - అతివిద్ధా సంత

హాస్తా హృదయేతి విస్మితా శశంస కుబ్జాం కుపితా పునః పునః ౬౨ యమస్య వామాం విషయం గతా మితో నిశామ్య కుబ్జే ప్రతివేదయిష్యసి, వనం గతేవా సుచిరాయ రాఘవే సమృద్ధకామో భరతో భవిష్యతి ౬౩. అహం హి నైవా స్తరణాని నస్రజో న చందనం నాంజన పానభోజనం, నకించి దిచ్ఛామి నచేహ జీవితం నచేదితో గచ్ఛతి రాఘవో వనం. ౬౪. అథైత దుక్త్వా వచనం సుదారుణం నిధాయ సర్వాభరణాని భామినీ, అసంవృతా మా స్తరణేన మేదినీం తదాధిశిశ్యే పతితేవ కిన్నరీ. ౬౫. ఉదీర్ణసంరంభతమోవృతాననా తథావముక్తో త్తమమాల్య భూషణా, నరేంద్రపత్నీ విమనా బభూవ సా తమోవృతా ద్యౌ రివ మగ్నతార కా. ౬౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - నవమస్సర్గః.

విదర్శితా యదా దేవీ కుబ్జయా పాపయా భృశం, తదా శేతే స్మ సా భూమౌ దిగ్ధవిద్ధేవ కిన్నరీ. ౧. నిశ్చిత్య మనసా కృత్యం సా సమ్యగితి భామినీ, మంథరాయై శనై స్సర్వ మాచచక్షే విచక్షణా. ౨ సా దీనా నిశ్చయం కృత్వా

మాభిషేకప్రవర్తకం భర్తార ముద్దిశ్య కుపితేత్యర్థః. ౬౨.౬౩. అహమితి. ఇతో గచ్ఛతీతి వర్తమానసామీప్యే లట్. ౬౪.అథేతి. మేదినీమధిశిశ్యే-అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మేతి సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా. ౬౫. ఉదీర్ణేతి. ఉదీర్ణః ఉద్భటః సంరంభః కోపః సఏవ తమః తేన వృతాననా-విమలా పూర్వంవిమలా-తమోవృతా నీలాభ్రప్రయుక్తతమోవృతా-మగ్నతారకా అస్తమితతారకా. ౬౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః.

అథ పూర్వోక్తం కైకేయీక్రోధ మవిచాల్యత్వసూచనాయానువదన్ రాజ్ఞః కైకేయీదర్శనానునయా దర్శయతి - విదర్శితేతి - విదర్శితా విపరీతం బోధితా - దిగ్ధవిద్ధా విషలిప్తబాణేన ప్రహృతా - 'విషాక్తే దిగ్ధలిప్తకౌ' విత్యమరః.౧. నిశ్చిత్యేతి. సా కైకేయీ-కృత్యం కర్తవ్యం-పూర్వోక్తరీత్యా మనసా నిశ్చిత్య - సర్వం తదుక్తం సమ్యగితి మంథరాయై ఆచచక్ష ఇతి సంబంధః. ౨. సా

హా - ముహుర్ముహుః సమాహతా పీడితా - శశంస ఉవాచేత్యర్థః. ౬౨. యమస్యేతి. అత్ర శ్లోకే ఇతి పదం కేకయరాజాయేతి పదం వా దశరథాయేతి పదంవా అధ్యాహార్యం. ౬౩. అహమితి. నాంజనపానభోజన మిత్యత్రైకవద్భావః - ఆస్తరణాని చిత్రకంబళాదీని. ౬౪. అథేతి. అథమంథరాసమీపే ప్రతిజ్ఞానంతరం - సర్వాభరణాని నిధాయ నిక్షిప్య-భూమా వితి శేషః-పుణ్యక్షయాత్ భూమౌ పతితా కిన్నరీవ మేదినీం మేదిన్యాం అధిశిశ్యే - సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా - అసంవృతాం మృదుతల్పాదినా అనాచ్ఛాదితాం.౬౫. ఉదీర్ణేతి.తదా శయనకాలే-ఉదీర్ణః ఉద్రిక్త సంరంభః క్రోధ ఏవ తమః తేన వృతమాననం యస్యా స్సా తథోక్తా-విమనాః దుర్మనాః భగ్నతారకా అస్తమితతారకా-ద్యౌః ఆకాశ మివ స్థితా.౬౬.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-నవమస్సర్గః.

విదర్శితేతి. విపరీత మర్థం గ్రాహితా యదా భవత్ తదా - దిగ్ధవిద్ధా దిగ్ధేన విషాక్తేన బాణేన విద్ధా ప్రతిహతా - కిన్నరీవ. ౧. నిశ్చిత్యేతి. సా స్వయం మనసా - కృత్యం మంథరోపదిష్టం కార్యం - నిశ్చిత్య యుక్త మేవైత దితి నిర్ధార్య ఆవాభ్యా మాలోచితం సర్వం సమ్యగేవేతి మంథరాయై శనై రాచచక్ష ఇత్యన్వయః. ౨. సా దీనేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. దీనా స్వోద్యోగో

మంథరావాక్యమోహితా, నాగకన్యేవ నిశ్వస్య దీర్ఘ ముష్ణం చ భామినీ, ముహూర్తం చింతయామాస మార్గ మాత్మసుఖావహం. ౩౹. సా సుహృచ్చార్థ కామాచ తం నిశమ్య సునిశ్చయం, బభూవ పరమప్రీతా సిద్ధిం ప్రాప్యేవ మంథరా. ౪౹. అథ సా రుషితా దేవీ సమ్యక్కృత్వా వినిశ్చయం, సంవివేశాబలా భూమౌ నివేశ్య భ్రుకుటీం ముఖే ౫౹ తత శ్చిత్రాణి మాల్యాని దివ్యాన్యాభరణానిచ, అపవిద్ధాని కైకేయ్యా తాని భూమిం ప్రపేదిరే. ౬౹. తయా తాన్యపవిద్ధాని మాల్యాన్యాభరణానిచ, అశోభయంత వసుధాం నక్షత్రాణి యథా నభః. ౭౹ క్రోధాగారే నిపతితా సా బభౌ మలినాంబరా, ఏకవేణీం దృఢం బధ్వా గతసత్త్వేవ కిన్నరీ. ౮౹. ఆజ్ఞాప్యతు మహారాజో రాఘవస్యాభిషేచనం, ఉపస్థాన మనుజ్ఞాప్య ప్రవివేశ నివేశనం. ౯౹. అద్య రామాభిషేకోవై ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్,

దీనేత్యర్థత్రయ మేకం వాక్యం. దీనా - అత్ర స్వోద్యోగః ఫలిష్యతివేతి శంకయాదీనా - మార్గం ఉపాయం. ఏతదర్థత్రయం నిశ్చిత్యేతి పూర్వశ్లోకాత్ పూర్వ మేవ నివేశనీయం అర్థసంగతిస్వారస్యాత్. ౩౹. సేతి. తం నిశ్చయం ఇహ వా మాం మృతా మిత్యాదినా పూర్వసర్గాంతోక్తనిశ్చయం-నిశమ్య శ్రుత్వా-సిద్ధిం నిశ్చయఫలం-ప్రాప్యేవ ప్రీతా. ౪౹. పునస్సంవేశనాభిధానం రోషసూచకభ్రుకుటీకరణ మాల్యభూషణాపవేధాదివిశేషప్రదర్శనార్థం - భ్రుకుటీం క్రోధజనితాకారవిశేషం. ౫౹. పూర్వం త్యక్తభూషణాదీనామౌదాసీన్యేన భూమౌ విక్షేపం దర్శయతి - తతఇతి. యాన్యపవిద్ధాని తాని భూమింప్రపేదిరే-నతు మంజూషికాం - క్రోధాతిశయసూచనాయ భూమావుత్సర్జనం. ౬౹. వ్యాకీర్ణత్వద్యోతనాయ తాని వర్ణయతి తయేత్యాదినా. ౭౹. క్రోధాగార ఇతి. గతసత్త్వా క్షీణబలా - విగతాసు రితి వార్థః - 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్వ మస్త్రీతు జంతుష్వి' త్యమరః. ౮౹. ఆజ్ఞాప్యేతి. ఆజ్ఞాప్య సుమంత్రాదీ న్నియమ్య - అభిషేచనం అభిషేచనసాధనం ప్రతి ఉపస్థానం ఆస్థానం - సద ఇత్యర్థః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా - యద్వా పంచమసర్గే - గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తత్వా ద్వసిష్ఠ ఏవోపస్థాన శబ్దేనోచ్యతే. ౯౹. అద్యేతి. రామాభిషేకః అద్యవై ఇదానీమేవ - ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్ - ఇతః పూర్వం కైకేయ్యాః శ్రోతు మవకాశో నాస్తీతి జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - సర్వమస్య వశే వర్తత ఇతి వశీ స్వతంత్రః-అతః స్వయ మేవ ప్రియార్హాం కైకే

భవిష్యతి వా నవేతి నిశ్చయాభావాత్ - నిశ్చయం కృత్వా స్వోద్యోగః ఫలిష్యతీతి నిశ్చయం కృత్వా-ఆత్మసుఖావహం మార్గం తం నిశ్చితోపాయం - ముహూర్తం చింతయామాస. ౩౹. సేతి. మంథరా - సుహృత్ పరమార్థభూతా - అర్థకామా కైకేయీకార్యపరా - నిశ్చయం కైకేయీ తం కార్యనిశ్చయం-నిశమ్య జ్ఞాత్వా-సిద్ధిం ప్రాప్యేవ పరమప్రీతా బభూవ. ౪౹. * సంవివేశాబలా భూమావితి పున స్సంవేశనోక్తిర్భ్రుకుటీకరణవిశేషకథనార్థం. ౫౹. తతఇతి. అపవిద్ధాని త్యక్తాని. ౬౹.౭౹. క్రోధాగారం ఇతి. గతసత్త్వేవ గతాసు రివ. ౮౹. ఆజ్ఞాప్యేతి. అభిషేచనం అభిషేకసాధనం ప్రతిజ్ఞాప్య నియమ్య సుమంత్రాదీ నితి శేషః - ఉపస్థానం సదః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా - సభ్యైరనుజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౯౹. అద్యేతి. రామాభిషేకః-అద్యవై ఇదానీ మేవ-ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్ - ఇతః పూర్వం కైకేయ్యా జ్ఞాతు మవకాశో నాస్తీతి జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - అతః స్వయమేవ ప్రియార్హాం కైకేయీం ప్రతిప్రియమాఖ్యాతుం అంతఃపురం వివేశ-పంచమే సర్గే 'వివేశాంతఃపురం రాజా

ప్రియార్హాం ప్రియ మాఖ్యాతుం వివేశాంతఃపురం వశీ. ౧౦॥ స కైకేయ్యాగృహం శ్రేష్ఠం ప్రవివేశ మహాయశాః, పాండురాభ్రమివాకాశం రాహుయుక్తం నిశాకరః. ౧౧॥ శుకబర్హిణసంఘుష్టం క్రౌంచహంసరుతాయుతం, వాదిత్రరవసంఘుష్టం కుబ్జావామనికాయుతం, లతాగృహై శ్చిత్రగృహై శ్చంపకాశోకశోభితైః, దాంతరాజతసౌవర్ణవేదికాభి స్సమాయుతం, నిత్యపుష్పఫలై ర్వృక్షై ర్వాపీభి శ్చోపశోభితం, దాంతరాజతసౌవర్ణై స్సంవృతం పరమాసనైః, వివిధై రన్నపానై శ్చ భక్ష్యై శ్చ వివిధై రపి, ఉపపన్నంమహార్హై శ్చ భూషితై స్త్రిదివోపమం, తత్ప్రవిశ్య మహారాజ స్స్వ మంతఃపుర మృద్ధిమత్, న దదర్శ ప్రియాం రాజా కైకేయీం శయనోత్తమే. ౧౨॥ స కామబలసంయుక్తో రత్యర్థం మనుజాధిపః, అపశ్య న్దయితాం భార్యాం పప్రచ్ఛ విషసాదచ. ౧౩॥ నహి తస్య పురా దేవీ తాం వేళామత్యవర్తత, నచ రాజా గృహం శూన్యం ప్రవివేశ కదాచన. ౧౪॥ తతో గృహగతో రాజా కైకేయీం పర్యపృచ్ఛత, యథాపుర మవిజ్ఞాయ స్వార్థ

యీం ప్రతి ప్రియ మాఖ్యాతుం అంతఃపురం ప్రవివేశ. ౧౦॥ సఇతి. స్వబాధకకైకేయీవచనకర్తృత్వాద్రాహుయుక్త మిత్యుక్తం. ౧౧॥ అథ దశరథస్య కైకేయీవచనకర్తృత్వాయ రామాభిషేకవిఘ్న మియం కరిష్యతీతి బుధ్యనుత్పాదాయ చ రతిభావోద్దీపనాన్యంతఃపురే దర్శయతి-శుకేత్యాది. వాదిత్రరవసంఘుష్టం వీణాదిచతుర్విధవాద్యరవానునాదితం - 'తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధం మురజాదికం, వంశాదికంతు సుషిరం కాంస్యం తాళాదికం ఘనం, చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామక' మిత్యమరః, కుబ్జాదీనాం ప్రియానుకూల్యహేతుత్వాద్రతివృద్ధిహేతుత్వం - లతాగృహై శ్చిత్రగృహై శ్చోపలక్షితం-దాంతాః దంతనిర్మితాః-నిత్యపుష్పఫలైరితి-దోహదవిశేషాదితి జ్ఞేయం-వివిధైరితి. భక్ష్యైః అపూపాదిభిః-భూషితైః స్త్రీజనైరితి శేషః - అతఏవ త్రిదివోపమం. ౧౨॥ సఇతి. కామబలసంయుక్తః-ఉద్దీపనదర్శనాదుచితకాలత్వాచ్చేతి భావః-అతఏవ రత్యర్థం పప్రచ్ఛ - క్వగతాసీత్యేవం - ప్రత్యుత్తరాభావా ద్విషసాదచ. ౧౩॥ విషాదహేతు మాహ-నహీతి. తాం వేళాం రతివేళాం. ౧౪॥ తతఇతి. కైకేయీం - స్వార్థలిప్సాం స్వప్రయోజనపరాం - అవిజ్ఞాయ-యథాపురం యథాపూర్వం-పర్యపృచ్ఛత - ప్రతిహారీ మితి శేషః - పూర్వ మదర్శనకాలే

సింహో గిరిగుహా మివే'త్యుక్తస్యైవాంతఃపురప్రవేశస్య పునః కథనం కథాసంగత్యర్థం. ౧౦॥ సఇతి. అత్రగృహస్య కైకేయీయుక్తతయా పాండురాభ్రరాహుయుక్తాకాశసాదృశ్యం ద్రష్టవ్యమ్. ౧౧॥ శుకేతి. రుతాయుతం రుతయుక్తం - కుబ్జావామనికాయుతం-కుబ్జాః గడులాః వామనికాః హ్రస్వాః దాంతాః. హస్తిదంతైః కృతాః. ౧౨॥ సఇతి. కామబలం మన్మథోద్రేకః తత్సంయుక్తః- అతఏవ రత్యర్థే భార్యా మపశ్యన్ పప్రచ్ఛ - ప్రతీహారీ మితి శేషః - విషసాదచ. ౧౩॥ విషాదహేతు మాహ - నహీతి. హి యస్మాత్ - పురా పూర్వం - దేవీ కైకేయీ తస్య దశరథస్య - తాం వేళాం ఆగమనసమయంనాత్యవర్తత నాతిక్రాంతవతీ-పూర్వం భర్తు రాగమనే దివ్యాలంకారయుక్తా సస్మితా కైకేయీభర్తురానందం జనయంతీ సతీ తం సమయం నాతిక్రామతి - ఇదానీం చాతిక్రాంతేతి విషాదః - నచేతి. శూన్యం కైకయీరహితం గృహం. ౧౪॥ తతఇతి. స్వార్థలిప్సాం స్వార్థం భరతాభిషేకరూపం లబ్ధుకామాం - అపండితాం ఆగామికార్యానభిజ్ఞాం - యథాపురం యథాపూర్వం అవిజ్ఞాయ అదృష్ట్వా పూర్వం యథా అదర్శనకాలే పృచ్ఛతి - తథా పర్యపృచ్ఛత

లిప్స మపండితాం. ౧౯. ప్రతిహారీ త్వథోవాచ సంత్రస్తా సుకృతాంజలిః, దేవ దేవీ భృశం క్రుద్ధా క్రోధాగార మభిద్రుతా. ౨౦. ప్రతిహార్యా వచ శ్శ్రుత్వా రాజా పరమదుర్మనాః, విషసాద పున ర్భూయో లుళితవ్యాకులేంద్రియః. ౨౧. తత్ర తాం పతితాం భూమౌ శయానా మతథోచితాం, ప్రతప్త ఇవ దుఃఖేన సోపశ్య జ్జగతీపతిః ౨౨. స వృద్ధ స్తరుణీం భార్యాం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం, అపాపః పాపసంకల్పాం దదర్శ ధరణీతలే, లతా మివ వినిష్కృత్తాం పతితాం దేవతా మివ, కిన్నరీ మివ నిర్ధూతాం చ్యుతా మప్సరసం యథా, మాయామివ పరిభ్రష్టాం హరిణీ మివ సంయతాం, కరేణుమివ దగ్ధేన విద్ధాం మృగయునా వనే. ౨౩ మహాగజ ఇవారణ్యే స్నేహాత్పరిమమర్శ తాం, పరిమృశ్య చ పాణిభ్యా మభిసంత్రస్తచేతనః, కామీ కమలపత్రాక్షీముమవాచ వనితామిదం. ౨౪. నతే

యథా పృచ్ఛతి తథా పృచ్ఛదిత్యర్థః. ౧౯. ౨౦. ప్రతిహార్యాఇతి. భూయః అతిశయేన-అదర్శనవిషాదాదపిక్రోధాగారప్రవేశశ్రవణాదతిశయేన విషసాద - లుళితవ్యాకులేంద్రియః - లుళితానిఘూర్ణితాని వ్యాకులాని స్వస్వవిషయగ్రహణాసమర్థాని ఇంద్రియాణి యస్య సతథోక్తః. ౨౧. తత్రేతి. అతథోచితాం - భూమిశయనానర్హాం. ౨౨. రామాభిషేకసంరంభే సపత్నీమాతుః క్రోధ స్తన్నిమిత్త ఇతి కుతో రాజా నజ్ఞాతవానిత్యత్రాహ - సఇతి. అకుటిలత్వాద్వ్యామోహాచ్చ న జ్ఞాతవానితి భావః - తద్దర్శనస్యదుస్సహత్వ మాహ-లతామివేత్యాది. పతితాం భూగతాం - నిర్ధూతాం-ధూఞ్ కంపనే - వ్యాకులితా మితి యావత్ -చ్యుతాందివ ఇతి శేషః-మాయామితి-వామీమివ పరిభ్రష్టా మిత్యపి పాఠః-వామీం బడబాం'వామ్యశ్వాబడబే'త్యమరః, సంయతాం వాగురయాబద్ధాం-దిగ్ధేన విషలిప్తబాణేన'విషాక్తేదిగ్ధలిప్తకౌ' విత్యమరః, మృగయుంనా వ్యాధేన-సమ్యగ్భూగతత్వాశ్చర్యావహత్వదయనీయత్వదర్శనీయత్వ విలుళితవర్ణత్వ నిశ్చేష్టత్వ సంతాపవత్త్వాని క్రమాల్లతాద్యుపమ్యేన లభ్యంతే. ౨౩. మహాగజఇతి. అభిసంత్రస్తచేతనః-అభితః సమ్యక్ - త్రస్తా-చేతనా బుద్ధిర్యస్య - కిమర్థేచ్ఛుః - ఉత రోగగ్రస్తా - ఉత క్రుద్ధేతి త్రాసః కమలపత్రాక్షీమితి కామిత్వద్యోతనం. ౨౪. నేతి. ఆత్మని త్వయి - మయి వా - అభిశస్తా పరుషితా. ౨౫. యదితి పాంసుష

ప్రతీహారీ మితి శేషః. ౧౯. ప్రతిహారీతి. ప్రతీహారీ దౌవారికీ-హేదేవ దేవీ క్రుద్ధా క్రోధాగార మభిద్రుతే త్యువాచ. ౨౦. ప్రతిహార్యా ఇతి. పున ర్భూయోధికం విషసాదేతి అదర్శనమాత్రేణ ప్రథమం ప్రాప్తవిషాదస్య క్రోధాగారప్రవేశశ్రవణా ద్విషాదాధిక్యం - లుళితవ్యాకులేంద్రియః-లుళితాని క్షుభితాని వ్యాకులాని చంచలాని ఇంద్రియాణి యస్య స తథోక్తః ౨౧. తత్రేతి. తత్ర క్రోధాగారే-అతథోచితాం అధశ్శయనాద్యనుచితాం. ౨౨. సఇతి. పాపసంకల్పాం-పాపః రామాభిషేకవిఘాతానుకూలః సంకల్పో మనోరథో యస్యా స్తాం. లతామితి. వినిష్కృత్తాం ఛిన్నాం-పతితాం పుణ్యక్షయాత్ స్వర్గా త్పరిభ్రష్టాం దేవతా మివ స్థితాం-చ్యుతాం స్వర్గచ్యుతాం మాయా మివ పరిభ్రష్టాం పరమోహనార్థం ప్రయుక్తాం మాయా మివ స్థితాం సంయతాం వాగురాదినా బద్ధాం-హరిణీమివస్థితాం-వనే-మృగయునా వ్యాధేన కర్త్రా-దిగ్ధేన విషలిప్తబాణేన-విద్ధాం ప్రహృతాం-కరేణుం కరిణీమివస్థితాం-భార్యాం దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౩. మహాగజఇతి. అరణ్యే మహాగజః పూర్వోక్తవిశేషణయుక్తాం కరేణు మివేత్యనుషజ్యతే-స్నేహాత్ తాం కైకేయీం పరిమృశ్య పరిస్పృశ్య-అభిసంత్రస్తచేతనః-కిం కరిష్యతి కిం వదిష్యతీత్యభిసంత్రస్తా చేతనా ధీర్యస్య స తథా-కామీ దశరథః-

హ మభిజానామి క్రోధ మాత్మని సంశ్రితం, దేవి కేనాభిశప్తాసి కేనవాసి విమానితా. ౨౮. యదిదం మమ దుఃఖాయ శేషే కల్యాణి పాంసుషు, భూమౌ శేషే కిమర్థం త్వం మయి కల్యాణచేతసి, భూతోపహతచిత్తేవ మమ చిత్తప్రమాథినీ ౨౯½. సంతి మే కుశలా వైద్యా స్త్వభితుష్టాశ్చ సర్వశః, సుఖితాం త్వాం కరిష్యంతి వ్యాధి మాచక్ష్వ భామిని. ౩౦½. కస్య వా తే ప్రియం కార్యం కేన వా విప్రియం కృతం, కః ప్రియం లభతా మద్య కోవా సుమహదప్రియం, మారోదీ ర్మాచ కార్షీ స్త్వం దేవి సంపరిశోషణం, అవధ్యో వధ్యతాం కోవా కోవా వధ్యో విముచ్యతాం, దరిద్రః కో భవత్వాఢ్యో ద్రవ్యవా నాప్యకించనః. ౩౧. అహం చైవ మదీయాశ్చ సర్వే తవ వశానుగాః, న తే కించిదభిప్రాయం వ్యాహంతు ముత్సహే, ఆత్మనో జీవితేనాపి బ్రూహి య న్మనసేచ్ఛసి, బలమాత్మని జానంతీ న మాం శంకితు మర్హసి, కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే. ౩౧½ యావదావర్తతే చక్రం తావతీ మే వసుంధరా, ప్రాచీనా స్సింధుసౌవీరా

శేష ఇతి యత్ ఇదం - మమ దుఃఖాయేతి సంబంధః - భూతోపహతచిత్తేవ పిశాచగ్రస్తచిత్తేవ. ౨౯½. రోగపక్షం పరిహరతి - సంతీత్యాది. అభితుష్టాః దానమానాదిభిః. ౩౦½. క్రోధపక్షే పరిహార మాహ - కస్యవేతి. కస్యేతి తృతీయార్థే షష్ఠీ - కేనవా తేఽప్రియం కృత మిత్యర్థః - ప్రియాప్రియకారిణోః ఫల మాహ - కః ప్రియ మితి - మారోదీ రితి-మారోదీః రోదనం మాకార్షీః - సంపరిశోషణం కాయక్లేశం. ౩౧. అర్థేచ్ఛాపక్షం పరిహరతి - అహ మితి. మమ జీవనేనాపి హేతునా-త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహే - త్వత్ప్రియార్థం జీవిత మపి పరిత్యజామీత్యర్థః- ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం వాల్లభ్యబలం. ౩౧½. చక్రం సూర్యస్య రథచక్రం - ఆజ్ఞావా -

---

వనితా మిద మువాచేత్యన్వయః. ౨౭. నతేహమితి. హేదేవి - ఆత్మని మయి-సంశ్రితం - తే తవ-క్రోధం క్రోధకారణం. అహం నాభిజానామి - కేనాభియుక్తా నిందితా - విమానితా నిరాకృతా తత్సర్వం-కథయేతి భావః. ౨౮. యదిదమితి. హేకల్యాణి త్వం-పాంసుషు శేషే లుఠసీతి యత్-ఇదం పరివర్తనం మమ దుఃఖాయ భవతి - కించ కల్యాణచేతసి అనపకారిణీతి యావత్ - మయి జీవతి సతీతి శేషః - త్వం కిమర్థం శేషే శయితాసి - భూతోపహతచిత్తేవ గ్రహావిష్టచిత్తేవ. ౨౯½. సంతీతి. కుశలాస్సర్వవ్యాధినివారణకుశలాః - అభితుష్టాః - మదీయసత్కారై రితి శేషః - సర్వశః సర్వప్రకారేణ - వ్యాధిమాచక్ష్వేతి - వ్యాధిప్రయుక్తం చేచ్ఛయనమితి శేషః. ౩౦½. కించ-కస్యవేత్యాది. త్వయా కస్యవా ప్రియం కార్యం - కేనవా విప్రియం కృతం పక్షద్వయనిమిత్తోపి క్రోధో మాస్త్విత్యాహ-కః ప్రియ మిత్యాది - కోవా మత్తః ప్రియం లభతాం కోవా అప్రియం లభతాం పరిశోషణం కాయక్లేశః. ౩౧. నతేకించిదిత్యాది. తేతవ అభిప్రాయః అభిప్రేతం మనోరథం-కించిత్ కించిన్మాత్ర మపి వ్యాహంతుం అహం నోత్సహే-అతః ఆత్మనో జీవితేనాపి యదిచ్ఛసి తద్బ్రూహి-యద్వా ఆత్మనో జీవితేనాపి నిజజీవితేనాపి హేతునా - త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహ ఇతి వార్థః - బలమితి - ఆత్మని త్వయి - బలం మామకప్రేమాఖ్యం బలం - జానంతీ సతీ మాం శంకితుం నార్హసి - త్వయి మత్ప్రేమ్ణో గరీయస్త్వాచ్ఛంకా న కార్యేత్యర్థః - సుకృతేనాపి శపే కిముతాన్యైరితి భావః - యద్వా ఆత్మని మయి - బలం దుష్కరస్యాపి సంపాదనసామర్థ్యం జానంతీ సతీ మనోరథస్సిద్ధ్యతి వా నవేతి శంకాం కర్తుం నార్హసీతివార్థః. ౩౧½. యావదిత్యాది. చక్రంభూ

సౌరాష్ట్రా దక్షిణాః పథాః, వంగాంగమగధామత్స్యాః సమృద్ధాః కాశికోసలాః, తత్ర జాతం బహుద్రవ్యం ధనధాన్యమజావికం, తతో వృణీష్వ కైకేయి యద్యత్త్వం మనసేచ్ఛసి. ౩౮ కిమాయాసేన తే భీరు ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ శోభనే, తత్త్వం మే బ్రూహి కైకేయి యతస్తే భయమాగతం, తత్తే వ్యపనయిష్యామి నీహారమివ రశ్మి(మా)వాన్. ౩౯. తథోక్తా సా సమాశ్వస్తా వక్తుకామా తదప్రియం, పరిపీడయితుం భూయో భర్తారముపచక్రమే. ౪౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - దశమస్సర్గః.

తం మన్మథశరైర్విద్ధం కామవేగవశానుగం, ఉవాచ పృథివీపాలం కైకేయీ దారుణం వచః. ౧. నాస్మి విప్రకృతా దేవ కేనచిన్నావమానితా, అభిప్రాయస్తు మే కశ్చిత్తమిచ్ఛామి త్వయా కృతం. ౨. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ యది త్వం కర్తుమిచ్ఛసి, అథ తద్వ్యాహరిష్యామి యదభిప్రార్థితం మయా. ౩. తామువాచ మహాతేజాః కైకేయీమీషదుత్స్మితః, కామీ హస్తేన సం

ప్రాచీనా ఇత్యాది - ప్రాచీనాదిదేశాః - యే సంతీతి శేషః. తత్ర తేషు దేశేషు ధనధాన్యం - యదస్తీతి శేషః-తతః తత్ర. ౩౮. కిమితి. ఆయాసేన భూశయనాయాసేన - తత్ భయనిమిత్తం-రశ్మివాన్ సూర్యః. ౩౯. పరిపీడయితుం ప్రతిజ్ఞాకరణేన నిర్బంధయితుం. ౪౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః.

అథ వ్యవస్థాప్య మహారాజం త్వమిమం వృణుయావరమితి మంథరయోపదిష్టమనుతిష్ఠతి తమిత్యాదినా. ౧. నాస్మీతి. విప్రకృతా రోగగ్రస్తా-నార్థకామాస్మీత్యపి ద్రష్టవ్యం-నిగ్రహానుగ్రహపక్షం మనసి కృత్వాహ - అభిప్రాయస్త్వితి - అభిప్రాయః అభిప్రేతోర్థః - అస్తీతి శేషః - త్వయా కృతం త్వయా ప్రతిశ్రుతం - తమిచ్ఛామీతి సంబంధః. ౨. ప్రతిజ్ఞామితి. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ శపథం కుర్విత్యర్థః ౩. తామితి. ఈషదుత్స్మితః భవదాజ్ఞాకారిణి మయి కిం శపథేనేతి కించిదుద్గతస్మితః - యద్వా అభిప్రేతకరణమీషత్కరమిత్యుత్స్మితః - యద్వా శంకితరోగాద్య

చక్రం ఆజ్ఞాచక్రం వా - సూర్యమండలం వా యావదావర్తతే - తావతీ తావద్విస్తీర్ణా వసుంధరా భూమిః మే-మమ-అధీనేతి శేషః-ప్రాచీనాఇత్యాది-యే జనపదాస్సంతి తత్ర తేషు జాతం యద్ధనధాన్యాదికమస్తి - తతః తేషు ద్రవ్యేషు-యత్త్వం మనసేచ్ఛసి తద్వృణీష్వేతి యోజనా. ౩౮. కిమితి. రశ్మిమాన్ సూర్యః. ౩౯. తథోక్తేతి. సమాశ్వస్తా విశ్వాసంప్రాపితా - భూయః పరిపీడయితుమితి నిజ భూశయనాది పీడితపివపూర్వం - తం భర్తారం అప్రియవచనేన పునః పరిపీడయితుముపక్రాంతవతీత్యర్థః. ౪౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః.

౧. నాస్మీతి. విప్రకృతా అభిభూతా - మే కశ్చిదభిప్రాయోభిప్రార్థనీయోస్తి త్వదేకసంపాద్యః-తం త్వయాకృతం సంపాదితమిచ్ఛామీతి సంబంధః. ౨. ప్రతిజ్ఞామితి. కర్తుమిచ్ఛసి యది తదా ప్రతిజ్ఞామవశ్యకర్తవ్యతావిషయిణీం ప్రతిజానీష్వ-అథ అనంతరం-యన్మయా ప్రార్థితం తద్వ్యాహరిష్యామి. ౩. తామితి. ఈషదుత్స్మితః - భవదాజ్ఞాకారిణి మయి శపథాకాంక్షా వృథేతి

గృహ్య మూర్ధజేషు శుచిస్మితాం. ౪. అవలిప్తే న జానాసి త్వత్తః ప్రియతమా మమ, మనుజో మనుజవ్యాఘ్రా ద్రామా దన్యో న విద్యతే. ౫. తేనాజయ్యేన ముఖ్యేన రాఘవేణ మహాత్మనా, శపే తే జీవనార్హేణ బ్రూహి యన్మనసేచ్ఛసి. ౬. యం ముహూర్త మపశ్యంస్తు న జీవేయ మహం ధ్రువం, తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియాం. ౭. ఆత్మనా వాత్మజై శ్చాన్యై ర్వృణేయం మనుజర్షభం, తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియాం. ౮. భద్రే హృదయ మప్యేత దనుమృశ్యోద్ధరస్వ మే, ఏతత్సమీక్ష్య కైకేయి బ్రూహి యత్సాధు మన్యసే. ౯. బల మాత్మని జానంతీ న మాం శంకితు మర్హసి, కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే. ౧౦. సా తదర్థమనా దేవీ త మభిప్రాయ మాగతం,

---

భావాత్ - హస్తేన మూర్ధజేషు సంగృహ్యేతి - శిరోంకే కృత్వేతి భావః - స్వాభిముఖీకరణాయ వేణీ మవలంబ్యేతి వార్థః. ౪. అవలిప్తఇతి. అవలిప్తే సౌభాగ్యగర్వితే - మమ - త్వత్తః ప్రియతమా స్త్రీణాం మధ్యేత్వత్తః ప్రియతమా నాస్తి - రామా దన్యో మనుజః ప్రియతమో నవిద్యత ఇతి జానాసీతి సంబంధః. ౫. తేనేతి. జీవనార్హేణ జీవనాదపి పూజ్యేన. ౬. అస్యైవ వివరణం - యమితి. తే వచనక్రియాం తవ వచనకరణం-ప్రతీతి శేషః. ౭. ఆత్మనేతి. ఆత్మనా స్వదేహేన - ఆత్మజైః భరతాదిభిః - అన్యైః - ప్రియబంధుభిశ్చ - మూల్యభూతై రేతైః - యం రామం వృణే- సర్వాన్ పరిత్యజ్యాపి రామమేవ పరిగృహ్ణామీతి భావః. ౮. భద్రఇతి. హేభద్రే మే హృదయం- ఏతత్ ఏతాదృశ మనుమృశ్య - శపథవచనానుసారిత్వేన నిర్ధార్య - ఉద్ధరస్వ ఉజ్జీవయ - ఏతత్ వాఙ్మనసయో రైకరూప్యం-సమీక్ష్య సమ్యగాలోచ్య - యత్సాధు ఇష్టం - మన్యసే తద్బ్రూహి - త్వదభీష్టకరణ మేవ మజ్జీవనం - అన్యథా నజీవామీత్యర్థః. ౯. బలమితి. ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం దృష్టిచిత్తాపహారి సౌభాగ్యబలం. ౧౦. సేతి. తదర్థమనాః మంథరోపదిష్టరామవివాసనపూ

ఉద్గతస్మితః. ౪. అవలిప్తఇతి. అవలిప్తే మూఢే - స్త్రీణాం మధ్యే త్వత్తః ప్రియతమా మమ నవిద్యతే నాస్తి - పురుషాణాం మధ్యే మనుజవ్యాఘ్రాత్పురుషశ్రేష్ఠా ద్రామాదన్యో మనుజః ప్రియతమో నవిద్యతఇతి నజానాసి. ౫. తేనేతి. అజయ్యేన శత్రూణాం జేతు మశక్యేన ముఖ్యేన శ్రేష్ఠేన-జీవనార్హేణ మమ జీవనహేతునా తేశపే త్వన్నిమిత్తం ప్రతిజానే మనసా యదిచ్ఛసి తద్బ్రూహీత్యన్వయః. ౬. జీవనార్హేణేతి ప్రియతమత్వం ప్రకాశితం తదేవ ప్రియతమత్వం దర్శయతి-యమితి, ముహూర్త మల్పకాలం - తే తవ-వచనక్రియాం వచనకరణం - రామేణశప ఇత్యన్వయః. ౭. ఆత్మనేతి. ఆత్మనామయావా - ఆత్మజైః పుత్రైః - అన్యైః ప్రాణిభిః ఆత్మాన మితరానాత్మజాంశ్చ విహాయాపి యోవరణీయస్తేనరామేణేత్యన్వయః. ౮. భద్రఇతి. హేభద్రే-యదేతన్మే హృదయ మభిప్రాయః సర్వథా త్వద్వచనక్రియావిషయకః - యద్వా - హృదయమపి - ఏతత్ ఏతాదృశం - వాగనుసారీత్యనుమృశ్య విచార్య-త్వదభీష్టకథనేన - మాముద్ధరస్వ అస్మాద్దుఃఖాదుద్ధర - ఏతదపి ఏతన్మదుద్ధరణమపి కర్తవ్యం నవేతిచ - సమీక్ష్య విచార్య - అతః పరం యత్సాధు తవ హితం మన్యసే తద్బ్రూహి - అథవా ఏతత్ వాఙ్మనసయో రైక్యం నిరీక్ష్య యత్సాధు మన్యస ఇతి వార్థః. ౯. నాత్రసిద్ధ్యసిద్ధిశంకా కర్తవ్యేత్యాహ-బలమితి. ఆత్మని త్వయి - బలం మత్ప్రేమరూపం బలం - పశ్యంతీ జానంతీ సతీ - మాం శంకితుం నార్హసి - మత్పతిః మదీయం కార్యం కరిష్యతి వా నవేతిసందేహం మాకార్షీ రిత్యర్థః. ౧౦. సేతి. తదర్థమనాః - తస్మిన్ సంకల్పితేర్థే మనో యస్యాస్సా-తమభి

నిర్మాధ్యస్థ్యాచ్చ హర్షాచ్చ బభాషే దుర్వచం వచః. ౧౧ తేన వాక్యేన సంహృష్టా తమభిప్రాయమాగతం, వ్యాజహార మహాఘోర మభ్యాగత మివాంతకం. ౧౨. యథా క్రమేణ శపసి వరం మమ దదాసి చ, తచ్ఛృణ్వంతు త్రయస్త్రింశద్దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, చంద్రాదిత్యౌ నభ శ్చైవ గ్రహా రాత్ర్యహనీ దిశః, జగచ్చ పృథివీ చేయం సగంధర్వా సరాక్షసా, నిశాచరాణి భూతాని గృహేషు గృహదేవతాః, యాని చాన్యాని భూతాని జానీయు ర్భాషితం తవ, సత్యసంధో మహాతేజా ధర్మజ్ఞ స్సుసమాహితః, వరం మమ దదాత్యేష తన్మే శృణ్వంతు దేవతాః, ఇతి దేవీ మహేష్వాసం పరిగృహ్యాభిశస్యచ, తతః పర మువాచేదం వరదం కామమోహితం. ౧౬. స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్యావయచ్ఛత్రు స్తవ జీవిత మంతరా ౧౭. తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభి రక్షితః, జాగ్ర

ర్వకభరతాభిషేకరూపార్థమనాః - అభిప్రాయమాగతం స్వాభిమతశపథం ప్రాప్తం - నిర్మాధ్యస్థ్యాత్ నిర్గతమధ్యస్థభావాత్ - పక్షపాతా దిత్యర్థః ౧౧. ఉక్తమర్థం సవిశేష మాహ- తేనేతి. తేన వాక్యేన-శపథపూర్వకం త్వదభిమతం కరిష్యామీత్యుక్తదశరథవచనేన. ౧౨. దశరథవాక్యందృఢీకర్తుం నరస్య ధర్మాధర్మసాక్షిభూతా దేవతా శ్శ్రావయతి-యథాక్రమేణేతి. క్రమేణ ప్రియపుత్ర సుకృతక్రమేణ యథా శపసి వరం దదాసిచ - తథా తచ్ఛృణ్వంత్వితి సంబంధః - చంద్రాదిత్యావితి - గ్రహాః నవగ్రహాః - జగత్ లోకః లోకో విష్టపం భువనం జగదిత్యమరః, లోక శ్చాత్ర స్వర్గ ఏవ - ఇతీతి - పరిగృహ్య ధర్మపాశేన సంయమ్య - అభిశస్య సర్వదేవతాసాక్షిత్వేన శృణ్వంత్విత్యుద్ఘుష్య. ౧౬. స్మరేతి. పూర్వవృత్త మేవాహ - తత్రేతి. తత్ర రాత్రియుద్ధే- అంతరా మధ్యే - తవ జీవితం అచ్యావయత్ అచాలయత్-శస్త్రప్రహారాదినా మూర్ఛాం ప్రాపితవా

ప్రాయ మాగతం ఆనుకూల్యం ప్రాప్తం దశరథం - నిర్మాధ్యస్థ్యాత్ స్వపుత్ర పక్షపాతాత్ హర్షాచ్చపతి రపి సర్వం స్వకార్యం కరిష్యతీత్యానందాచ్చేత్యర్థః - దుర్వచం శత్రూణా మపి వక్తు మశక్యం వచః - బభాషే భాషితు మాలోచనం కృతవతీ. ౧౧. తేనేతి. తేన వాక్యేన రామశపథపూర్వకస్య వచనక్రియావాక్యేన - సంహృష్టా - తమభిప్రాయం పుత్రరాజ్య రామ ప్రవ్రాజనరూపాభిప్రాయం - అభ్యాగతం అకస్మాదాగతం - అంతక మివ - మహాఘోరం రాజ్ఞః ప్రాణహరం వ్యాజహార వ్యాహర్తుం నిశ్చితవతీ. ౧౨. రాజప్రతిజ్ఞాయా దుష్కరఘోరార్థ విషయకత్వాద్విఫలత్వ శంకయా తత్ప్రతిజ్ఞా మశేషసాక్షీకరణేన స్థిరీకరోతి - యథాక్రమేణేత్యాది. యథా క్రమేణ అతి ప్రియపుత్ర సుకృతాది పరిగ్రహక్రమేణ - శపసి శపథం కరోషి - తత్పూర్వకం వరం మమ దదాసిచ - అభీష్టం దాతుం నిశ్చితవా నసి - నాత్ర సందేహః కిల - తదేవ త్వన్నిశ్చయం - దేవాదయ శ్శృణ్వంతు. * జగత్ పరోక్షస్వర్గాదిభువనం - పృథివీ ప్రత్యక్ష భువనదేవతా ఇతి ఉక్తప్రకారేణ - దేవీ - మహేష్వాసం రాజానం - పరిగృహ్య స్వమతే స్థాప్య - సత్యసంధ ఇత్యాదినా స్వవచనకృతిస్థైర్యాయైవాభిశస్య త మువాచ. ౧౬. కిమువాచేత్యత ఆహ-స్మరేతి. తత్ర రాత్రియుద్ధే - శత్రుః శంబరః - తవ జీవిత మంతరా ప్రాణం వినా - త్వా మచ్యావయత్ ప్రచ్యుతవీర్య మకరోత్ - అథవా తత్ర రణే - అంతరా మధ్యే - శత్రుః తవ జీవిత మచ్యావయత్ అచాలయత్ - అమోహయ దితివార్థః. ౧౭. తత్రేతి. తత్ర రణే- హేదేవ - యదస్మాత్ త్వం

త్యా యతమానాయా స్తతో మే ప్రాదదా వరౌ. ౧౯. తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ
నిక్షేపౌ మృగయా మ్యహం, తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగర. ౨౦. తత్ప్ర
తిశ్రుత్య ధర్మేణ న చే ద్దాస్యసి మే వరం, అద్యై వహి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్వి
మానితా ౨౧. వాఙ్మాత్రేణ తదా రాజా కైకేయ్యా స్వవశే కృతః, ప్రచస్కం
ద వినాశాయ పాశం మృగ ఇవాత్మనః. ౨౨. తతః పర మువాచేదం వరదం
కామమోహితం, వరౌ యౌ మే త్వయా దేవ తదా దత్తౌ మహీపతే, తౌ తావ
దహ మద్యైవ వక్ష్యామి శృణు మే వచః ౨౩½. అభిషేకసమారంభో రాఘవ
స్యోపకల్పితః, అనేనై వాభిషేకేణ భరతో మేఽభిషిచ్యతాం. ౨౪½. యో ద్వితీ
యో వరో దేవ దత్తః ప్రీతేన మే త్వయా, తదా దైవాసురే యుద్ధే తస్య కా
లో యమాగతః, ౨౫½ నవ పంచచ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, చీరాజిన
జటాధారీ రామో భవతు తాపసః. ౨౬½. భరతో భజతా మద్య యౌవరాజ్య
మకంటకం, ఏష మే పరమః కామో దత్త మేవ వరం వృణే, అద్య చైవహి

నిత్యర్థః. ౧౮. తత్రేతి. యతమానాయాః సారథ్యే యత్నం కుర్వాణాయాః. ౧౯. తౌత్వితి.
హేపృథివీపాల - తవ సకాశ ఏవ - నిక్షేపౌ నిక్షేపత్వేన స్థాపితౌ-తౌ తు వరౌ తా వేవ వరౌ-
మృగయామి అన్వేషయామి ఇచ్ఛామీత్యర్థః. ౨౦. తదితి. వర మితి జాత్యేకవచనం. ౨౧. వాఙ్మా
త్రేణేతి. వాఙ్మాత్రేణ పూర్వదత్తవరస్మారకవచనమాత్రేణ - కైకేయ్యా స్వవశే కృతః - రాజా -
వాఙ్మాత్రేణ మృగశబ్దానుకారిణా లుబ్ధకథితేన - ఆత్మనో వినాశాయ - పాశం మృగ ఇవ - వా
గురాం మృగ ఇవ - ధర్మపాశం ప్రచస్కంద గతవాన్ - స్కంది ర్గతిశోషణయో రితి ధాతుః
వరప్రదాన మంగీచకారేత్యర్థః - యద్వా వాగురాం ప్రాప్తో మృగ ఇవ - ప్రచస్కంద శోషణం
ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౨౨. తత ఇత్యాది. తావితి. తౌ వరౌ వక్ష్యామి - తౌ వరౌ విభజ్య ప్రదాతుం
ప్రకారం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨౩½. అభిషేకసమారంభ ఇతి. అభిషేకసమారంభః అభిషేకసామగ్రీ -
య ఇతి శేషః - అభిషేకేణ అభిషేకసామగ్ర్యా. ౨౫½. నవేతి. చీరం వల్కలం. ౨౬½. విళంబ
వ్యావృత్త్యర్థ మాహ - భరత ఇత్యాదినా. దత్త మేవ నతు నూతనం కించి దర్థయే. ౨౮. సత్యస్యా

మయా సమభిరక్షితః తతః తస్మాత్ - యతమానాయాః తవ రక్షణే యత్నం కుర్వంత్యాః-జాగ్ర
త్యాః జాగరూకాయాః మే మమ - వరౌ - ప్రాదదాః దత్తవానసి. ౧౯. తౌతు దత్తావితి. హే
పృథివీపాల, తవ సకాశే నిక్షేపరూపేణ స్థాపితౌ తౌ వరౌ - మృగయామి-యాచ ఇత్యన్వయః.
౨౦. ప్రకృత ముపసంహరతి - తదితి. తత్తస్మాత్ ధర్మేణ మహ్యం వరద్వయం దాస్యామీతి ప్రతి
శ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం కృత్వా-దాస్యసి న చేత్ తవైవ సకాశే అద్యైవ జీవితం ప్రహాస్యామీతి.
౨౧. వాఙ్మాత్రేణేతి. వాఙ్మాత్రేణ పూర్వదత్తవరస్మారకవచనమాత్రేణ పాశం వరప్రదానాభ్యు
పగమసంజ్ఞం - ప్రచస్కంద ప్రవివేశ-విశేషతో వరస్వరూపే అనుక్తే సత్యేవ తౌ వరౌ మే ధార
యసీత్యేతావన్మాత్ర ఏవాభిహితే అననుకూలవరప్రదానాభ్యుపగమసంజ్ఞం పాశ మాత్మనో వినా
శాయ ప్రాప్తవాన్ - క ఇవ వాఙ్మాత్రేణ గీతేన మృగశబ్దానుకరణేన వా వశీకృతః పాశం
వాగురాం-మృగఇవ. ౨౨. వరౌ యావమ ఇతి. తౌ తావ దద్యైవ వక్ష్యామి మమ దాతవ్యవరా విమా
వితి విభజ్య వక్ష్యామి - తన్మే వచ శ్శృణు. ౨౩½. అభిషేకేత్యాది. యః కల్పితః అనేనేతి యో
జనా. ౨౪½. ౨౭. ఏషఇతి. దత్తమేవ వరం వృణ ఇతి నత్వన్యాయేన త్వాం నిర్బధ్నామీదానీం-

పశ్యేయం ప్రయాంతం రాఘవం వనం. ౨౮. స రాజరాజో భవ సత్యసంగరః కులం చ శీలం చ హి రక్ష జన్మచ, పరత్ర వాసే హి వదం త్యనుత్తమం తపోధనా స్స త్యవచోహితం నృణాం. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకాదశస్సర్గః.

తత శ్శ్రుత్వా మహారాజః కైకేయ్యా దారుణం వచః, చింతా మభిసమాపేదే ముహూర్తం ప్రతతాపచ. ౧. కిన్ను మే యది వా స్వప్న శ్చిత్తమోహోపి వామమ, అనుభూతోపసర్గో వా మనసో వా ప్యుపద్రవః, ఇతి సంచింత్య తద్రాజా నాధ్యగచ్ఛ త్తదా సుఖం. ౨. ప్రతిలభ్య చిరా త్సంజ్ఞాం కైకేయీ వాక్య తాడితః, వ్యథితో విక్లబ శ్చైవ వ్యాఘ్రీం దృష్ట్వా యథా మృగః, అసంవృతా యా మాసీనో జగత్యాం దీర్ఘ ముచ్ఛ్వసన్, మండలే పన్నగో రుద్ధో మంత్రై

వశ్యకర్తవ్యత్వ మాహ - సఇతి. రాజరాజ స్స త్వం - సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః-భవ - తేన సత్య సంగరత్వేన - కులాదిత్రయం రక్ష - సత్యస్య రక్షకత్వ ముపపాదయతి-పరత్రేతి - నృణాం హితం సత్యవచః - పరత్ర వాసే స్వర్గలోకాదివాసే - అనుత్తమం అత్యంతోత్తమసాధనం - వదంతి. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః.

అథ సత్యపాశబద్ధస్య రాజ్ఞ శ్శోకం వర్ణయతి - తతఇతి. ప్రతతాప-ముమూర్ఛేతి యావత్. ౧. చింతాం వివృణోతి - కిన్న్వతి కిన్న్వతి. సామాన్యాకారేణ చింతా - స్వదుఃఖావహస్య రామాభిషేకవిఘ్నస్య సత్స్వభావయా కైకేయ్యా కథనాసంభవాదిదం పారమార్థికం నభవతి-స్వప్నో యది వా - అథవేదానీం నిద్రాయా అసంభవా చ్చిత్తమోహః భ్రమో వా - ఇదానీం భ్రమ కారణాభావాదనుభూతోపసర్గో వా - జన్మాంతరానుభూతానా మర్థానాం ఉపసర్గః భావనావాస్మరణ మితి యావత్ - జన్మాంతరే ప్యేవం విధావస్థాయా అసంభావితత్వా దాహ - మనస ఉపద్రవో వా-రోగజవికారో వా - ఉన్మాద ఇతి యావత్ - ప్రతతాప చేత్యేతదనువదతి - ఇతీతి. ౨. ప్రతిలభ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. వ్యథితః దుఃఖితః విక్లబః విహ్వలః-'విక్లబో విహ్వల'

నహ్యుత్తమర్ణేనాధమర్ణా దృణగ్రహణం తస్య తత్కాలపీడేత్యేతావతా దోష ఇత్యాశయః. ౨౮. ఇమ మేవార్థం స్పష్ట ముపదిశతి - స రాజరాజ ఇత్యాది. రాజరాజః ప్రసిద్ధః-స త్వం సత్యసంగరో భవ - తేనైవ హేతునా కులాదికం రక్ష - సత్యసంగరత్వ మేవ స్వజన్మాదిరక్షణసాధన మితి కుత ఇత్యత్రాహ - పరత్రేత్యాది. పరత్ర వాసే పరలోకవిషయే హితం వదంతి. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశస్సర్గః.

తతఇతి. దారుణం అశనిపాతకల్పం వచః శ్రుత్వా నష్టసంజ్ఞస్సన్ - చింతా మభిసమాపేదే. ౧. తా మేవ చింతాం దర్శయతి - కిన్నుమఇతి. సామాన్యవిచారః - చిత్తమోహః చిత్తభ్రాంతిర్వా - అనుభూతోపసర్గః అనుభూతానాం పదార్థానా ముపసర్గః నాశః - సుషుప్తిరిత్యర్థః - మనస ఉపద్రవః రోగవిశేషోవా - ఏతేషాం మధ్యే కా వావస్థా మమ వర్తత ఇత్యర్థః. ౨. ప్రతిలభ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. విక్లబః విహ్వలః - అసంవృతాయామితి - జగత్యాం భువి -

రివ మహావిషః, అహో ధిగితి సామర్షో వాచ ముక్త్వా నరాధిపః, మోహ మా
పేదివాన్ భూయ శ్శోకోపహతచేతనః. ౫½. చిరేణ తు నృప స్సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య
సుదుఃఖితః, కైకేయీ మబ్రవీ త్క్రుద్ధః ప్రదహన్నివ చక్షుషా. ౬½. నృశంసే
దుష్టచారిత్రే కులస్యాస్య వినాశని, కిం కృతం తవ రామేణ పాపం పాపే మయా
పివా. ౭½ యదా తే జననీ తుల్యాం వృత్తిం వహతి రాఘవః, తస్యైవ త్వమ
నర్థాయ కిం నిమిత్త మిహోద్యతా. ౮½. త్వం మయాత్మవినాశార్థం భవనం స్వం
ప్రవేశితా, అవిజ్ఞానా న్నృపసుతా వ్యాళీ తీక్ష్ణవిషా యథా ౯½. జీవలోకో య
దా సర్వో రామస్యాహ గుణ స్తవం, అపరాధం క ముద్దిశ్య త్యక్ష్యామీష్ట మహం
సుతం. ౧౦½. కౌసల్యాం వా సుమిత్రాం వా త్యజేయమపివా శ్రియం, జీవితం
వాత్మనో రామం నత్వేవ పితృవత్సలం. ౧౧½ పరాభవతి మే ప్రీతి ర్దృష్ట్వా తన
య మగ్రజం, అపశ్యత స్తు మే రామం నష్టా భవతి చేతనా. ౧౨½. తిష్ఠే ల్లో
కో వినా సూర్యం సస్యంవా సలిలం వినా, నతు రామం వినా దేహే తిష్ఠేత్తు
మమ జీవితం ౧౩½ తదలం త్యజ్యతా మేష నిశ్చయః పాపనిశ్చయే, అపి తే చ
రణౌ మూర్ధ్నా స్పృశామ్యేష ప్రసీద మే, కి మిదం చింతితం పాపే త్వయా పర
మదారుణం.౧౫. అథ జిజ్ఞాససే మాం త్వం భరతస్య ప్రియాప్రియే, అస్తు యత్త

ఇత్యమరః, మండలే అహితుండికయంత్రమండలే. ౫½. ౬½. నృశంసఇతి. కిం పాపం కృత మిత్య న్వయః - పాపం అపరాధః. ౭½. యదేతి. వృత్తిం శుశ్రూషాం తస్యైవ - తదైవేత్యపి బోధ్యం- తస్యైవ నతు తత్పుత్రాదేః-తదైవ-నతు కాలాంతరే శుశ్రూషాభావదశాయాం. ౮½. త్వమితి. నృప సుతేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౯½. ౧౩½. తదలమితి. ఏషనిశ్చయః రామవివాసనరూపనిశ్చయః- అపి తే చరణా వితి - అపిః ప్రశ్నార్థకః. ౧౫. అథేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అథేతి ప్రశ్నే-త్వం భరతస్య ప్రియాప్రియే విషయే-మాం జిజ్ఞాససే జ్ఞాతు మిచ్ఛసి-తదిదానీ మపి భరతో

మండలే యంత్రమండలే - ధిగితి వాచ ముక్త్వా-భూయః పున రపి మోహం మూర్ఛాం - ఆపేది వాన్ ప్రాప్తవాన్. ౫½. ౬½. నృశంసఇతి. నృశంసే క్రూరే - దుష్టచారిత్రే) దుష్టవ్యాపారే. ౭½. యదేతి. జననీతుల్యాం స్వజననీతుల్యాం - వృత్తిం శుశ్రూషాం వహతి కరోతి - కిన్నిమిత్తం కేన నిమిత్తేన ఉద్యతా. ౮½. అయం స్వకృతానర్థ ఇత్యాహ-త్వమితి. అవిజ్ఞానాత్ అవిచారాత్-నృప సుతేత్యత్రే)తి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౯½. జీవలోకఇతి. సర్వోపి జీవలోకః - యదా సర్వదాపి-యో గ్యతాబలాత్ రామస్య గుణస్తవమాహ - తస్మా దితి శేషః - ఉద్దిశ్య వ్యాజీకృత్య-నత్వేవ త్యజే య మిత్యనుకర్షః. ౧౦½. ౧౧½. పరేతి. పరా ఉత్కృష్టా - చేతనా జీవితం. ౧౨½. తిష్ఠేదితి. లోక స్సూర్యం వినా తిష్ఠేత్ కంచి త్కాలం తిష్ఠే దిత్యర్థః - రామం వినా జీవితం క్షణమాత్ర మపి నతిష్ఠేత్ స్థాతుం నశక్నుయా దిత్యర్థః.౧౩½. తదితి. సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఏషనిశ్చయః- రామవివాసనరూపనిశ్చయః.౧౫. అథేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం.భరతస్య ప్రియాప్రియే స్నే హాస్నేహయో ర్విషయే - మాం అథ జిజ్ఞాససే జ్ఞాతు మిచ్ఛసి కిం - అస్తు జిజ్ఞాసైవ భవతు - భరతస్నేహజిజ్ఞాసా కృతేత్యేతావతా రామగుణాతిశయ పక్షపాతో న మందీ భవతీత్యాశయః-

త్త్వయా పూర్వం వ్యాహృతం రాఘవం ప్రతి, స మే జ్యేష్ఠ స్సుత శ్శ్రీమాన్ ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతీవ మే, తత్త్వయా ప్రియవాదిన్యా సేవార్థం కథితం భవేత్, తచ్ఛ్రుత్వా శోకసంతప్తా సంతాపయసి మాం భృశం, ఆవిష్టాసి గృహం శూన్యం సా త్వం పరవశం గతా. ౧౮. ఇక్ష్వాకూణాం కులే దేవి సంప్రాప్త స్సుమహానయం, అనయో నయసంపన్నే యత్ర తే వికృతా మతిః ౧౯. న హి కించి దయుక్తం వా విప్రియం వా పురా మమ, అకరో స్త్వం విశాలాక్షి తేన న శ్రద్దధామ్యహం. ౨౦ నను తే రాఘవ స్తుల్యో భరతేన మహా

భిషిచ్యతా మితి యత్త దస్తు తద్వక్తు ముచితం-త్వయా పూర్వం రాఘవం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠ స్సుత ఇత్యాది య ద్వ్యాహృతం-తత్ ప్రియవాదిన్యా త్వయా-సేవార్థం మమ మనోరంజనార్థం రామకృత శుశ్రూషార్థం వా - కథితం భవేత్ - రామవివాసనోక్తి స్తేన విరుద్ధేత్యర్థః - పరీక్షార్థ మపి భరతో భిషిచ్యతా మిత్యేవ వక్తుముచితం - నతు రామో వివాస్యతా మిత్యేతత్ - పూర్వాపరవిరోధా దితి భావః-రామవివాసనోక్తిశ్చ భరతే ప్రీతిపరీక్షార్థ మేవా స్త్విత్యత ఆహ-తదితి - తత్ రామాభిషే చనం - శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ - మాం భృశం అతినిర్బంధేన-సంతాపయసి కించ పరవశం పర బోధనవశంగతా సతీ-శూన్యం గృహం క్రోధాగారం ఆవిష్టాసి ప్రవిష్టాసి-ఇదం సర్వం పరీక్షార్థత్వేన సంగచ్ఛత ఇతి భావః-శూన్యై ర్గ్రహైరితి పాఠే - శూన్యై ర్గ్రహై రావిష్టా పిశాచాదిభి రావిష్టే త్యర్థః.౧౮. కులానర్థకరం చేదం వచన మిత్యాహ-ఇక్ష్వాకూణా మితి. నయసంపన్నే ఏతావత్కాలం నీతిశాలిని-యత్ర ఇక్ష్వాకుకులమధ్యే - తే మతి రేవ మిదానీం వికృతా విపరీతాజాతా తత్ర కులే అయం సన్నిహితః సుమహా ననయః అనర్థః-సంప్రాప్తః నను సత్ప్రకృతే ర్విపరీతబుద్ధిః కులస్యానర్థ హేతు రితి భావః. ౧౯. పూర్వాపరపర్యాలోచనయా త్వద్వచనం నశ్రద్ధేయం చేత్యాహ-నహీతి. అయుక్తం-అహిత మితి యావత్-న శ్రద్దధామి - ఇద మహితం విప్రియకరణ మితి శేషః. ౨౦. త్వత్ప్రీతివిరుద్ధం చేదం వచన మిత్యాహ - నన్విత్యాది. తే రాఘవః - భరతేన తుల్యో నను తు

త్వయా రాఘవం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠ సుత శ్శ్రీమాన్ - ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతి పూర్వం యద్వ్యాహృతం తత్ - ప్రియవాదిన్యా త్వయా - సేవార్థం రామకృతశుశ్రూషార్థం - కథితం భవేత్ - యద్వా మమ సేవార్థం - మమావిచ్ఛేదేన త్వయి వర్తనాయ కథితం భవేత్ - కుతః తచ్ఛ్రుత్వేతి. తత్ ప్రస్తుతం రామాభిషేచనం శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ త్వం మాం భృశం సంతాపయసి - తత్ర కా రణ ముత్ప్రేక్షతే ఆవిష్టేతి - పరవశం గతా సా త్వం - శూన్యం అగోచరం గ్రహం భూతపిశా చాదికం - ఆవిష్టా ప్రాప్తాసి - శూన్యే ఇతి పాఠే వివేకశూన్యే ఇతి కైకేయ్యా స్సంబోధనం. ౧౮. ఇక్ష్వాకూణా మితి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యత్ర యస్మిన్ - నయ సంపన్నే రామే - తే యతో వికృతా మతి రుత్పన్నా - యతశ్చ తస్మాలో మహా నయ మనయః శ్రేష్ఠగుణకజ్యేష్ఠ పుత్రాభిషేకనివృత్తి రూపానర్థ స్సంపద్యతే - యతః పురా పూర్వం - మమ విప్రియం ప్రతికూలం అయుక్తం లోకవిరుద్ధం కార్యం వా నాకరోః-తేన కారణేన ఇదం త్వయోక్తం విప్రియం నశ్ర ద్దధామి సత్య మితి విశ్వాసం నకరోమి - కింతు భరతే మమ స్నేహోస్తివా నవేతి మనసః పరీక్షార్థ మేవేదం కృత మితి మన్య ఇతి భావః. ౨౦. నశ్రద్దధామీత్యత్ర హేతు మాహ-నన్వితి. ఆమంత్రణే నను శబ్దః - మే మహాత్మనా తేన భరతేన రాఘవ స్తుల్యః-భరత ఇవ ప్రేమాస్పదీభూత ఇతి - మమ - సన్నిధా వితి శేషః-బహుశః కథాః కథయసే అతః త్వయా అప్రియ ముక్తమితి

త్మనా, బహుశో హి సుబాలే త్వం కథాః కథయసే మమ. ౨౧. తస్య ధర్మాత్మనో దేవి వనే వాసం యశస్వినః, కథం రోచయసే భీరు నవవర్షాణి పంచ చ. ౨౨ అత్యంతసుకుమారస్య తస్య ధర్మే ధృతాత్మనః, కథం రోచయసే వాస మరణ్యే భృశదారుణే. ౨౩. రోచయస్యభి రామస్య రామస్య శుభలోచనే, తవ శుశ్రూషమాణస్య కిమర్థం విప్రవాసనం. ౨౪. రామో హి భరతా ద్భూయ స్తవ శుశ్రూషతే సదా, విశేషం త్వయి తస్మాత్తు భరతస్య న లక్షయే. ౨౫. శుశ్రూషాం గౌరవం చైవ ప్రమాణం వచనక్రియాం, క స్తే భూయ స్తరం కుర్యా దన్యత్ర మనుజర్షభాత్. ౨౬. బహూనాం స్త్రీ సహస్రాణాం బహూనాం చోపజీవినాం, పరివాదోపవాదో వా రాఘవే నోపపద్యతే. ౨౭. సాంత్వ యన్ సర్వభూతాని రామ శ్శుద్ధేన చేతసా, గృహ్ణాతి మనుజవ్యాఘ్రః ప్రియై ర్విషయవాసినః. ౨౮ సత్యేన లోకాన్ జయతి దీనాన్ దానేన రాఘవః, గురూన్

ల్యః ఖలు-అత్ర త్వద్వచనమేవ ప్రమాణ మిత్యాహ-బహుశ ఇతి. బహుశ ఇత్యనేనాసహృదయత్వవ్యావృత్తిః - సుబాలే ఇత్యకుటిలత్వవ్యావృత్తిః. ౨౧. తస్యేతి. ధర్మాత్మన ఇత్యనేన వనవాసహేతుభూతాకృత్యరాహిత్య ముక్తం భీరు ఇతితవచ్చ ధర్మ భీరుత్వం క్వ గత మితి భావః. ౨౨. రామసౌకుమార్యానుచితం చేద మిత్యాహ అత్యంతేతి. ౨౩. శుశ్రూషాదర్శనేనాపి రామో నవివాసనార్హ ఇత్యాహ - రోచయసీతి. తవ శుశ్రూషమాణస్యేత్యత్ర న లోకావ్యయేత్యాదినా నిషిద్ధాపి షష్ఠ్యార్షీ బోధ్యా. ౨౪. శుశ్రూషమాణస్యేత్యేత దుపపాదయతి - రామోపీతి. ౨౫. నకేవలం శుశ్రూషైవైవం వచనకారణం - అపితు ప్రమాణాదిక మపీత్యాహ - శుశ్రూషా మితి. గౌరవం ప్రతిపత్తిః - ప్రమాణం పూజా - వచనక్రియా ఉక్తకరణం. ౨౬. పరివాదాదిక మపి రామవివాసకారణం నాస్తీత్యాహ - బహూనా మితి. స్త్రీసహస్రాణా ముపజీవినాంచ సంబంధి పరివాదో నోపపద్యతే - బహూనా మితి విశేషణేన తన్మధ్యే ఏకయా ఏకేనవా స్త్రీపురుషావిశేషేణ పరివాదః సత్సంబంధీ పరిభవవిషయవాదః - అపవాదః నిందావా-రాఘవే నోపపద్యతే. నదృశ్యతే. ౨౭. అవివాసన నిమిత్తభూతాన్ భూయో గుణాన్ దర్శయతి - సాంత్వయన్నిత్యాది. అనేన వాఙ్మనఃకాయై ర్జనరంజకత్వ ముక్తం- ప్రియైః అభీష్టప్రదానైః - గృహ్ణాతి సంగృహ్ణాతి. తనిశ్లోకీ. ౨౮. సత్యేనేతి. సత్యేన భూతహి

నవిశ్వాసం కరోమీతి భావః.౨౧. తస్య తథా ప్రియస్యేత్యర్థః. ౨౪.*తి. రామఇతి. శుశ్రూషతేసేవతే - తస్మాద్రామాద్రామ క్రియమాణగౌరవా ద్భరతస్య త్వయి విశేషం అధికం గౌరవం నలక్షయే. ౨౫. శుశ్రూషామితి. శుశ్రూషాం సేవాం గౌరవం బహుమానం ప్రమాణం ప్రతిపత్తిః-వచనక్రియా ఉక్తకరణం - తే తవ - మనుజర్షభా ద్రామా దన్యత్ర రామం వినా కః భూయ స్తరం అత్యంతం - కుర్యాత్ - అత స్తదీయ వనవాసం కథం రోచయసీతి భావః. ౨౬. బహూనామితి. బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే ఏకయాపి కృతః పరివాదః అకార్యకరణనిమిత్తం సమూలమయశః - ఉపజీవినాం మధ్యే ఏకేనాపి కథితోపవాదః అసూయాకల్పితం నిర్మూల మయశః - రాఘవే నోపపద్యతే నవిద్యత ఇత్యర్థః. ౨౭. కుత ఇత్యాహ - సాంత్వయ న్నితి. సర్వభూతాని సర్వప్రాణినః శుద్ధేన చేతసా సాంత్వయన్ రామవిషయవాసినః స్వదేశస్థాన్ జనాన్ ప్రియైః - ఇష్టార్థదానైః గృహ్ణాతి స్వవశీకరోతీతి యోజనా. ౨౮. సత్యేనేతి. సత్యేన లోకాన్ జయతి వశీకరోతి - దీనాన్ దానేన జయతి సమృద్ధాన్ కరోతి - గురూన్ శుశ్రూషయా జయతి వశీకరోతి

శుశ్రూషయా వీరో ధనుషా యుధి శాత్రవాన్. ౨౯. సత్యం దానం తపస్త్యాగో
మిత్రతా శౌచ మార్జవమ్, విద్యాచ గురుశుశ్రూషా ధ్రువాణ్యేతాని రాఘవే
౩౦. తస్మిన్నార్జవసంపన్నే దేవి దేవోపమే కథం, పాప మాశంససే రామే మహ
ర్షిసమతేజసి. ౩౧. నస్మరామ్యప్రియం వాక్యం లోకస్య ప్రియవాదినః, స కథం
త్వత్కృతే రామం వక్ష్యామి ప్రియ మప్రియం. ౩౨. క్షమా యస్మిన్ దమస్త్యాగః
సత్యం ధర్మః కృతజ్ఞతా, అప్యహింసాచ భూతానాం త మృతే కా గతి ర్మమ.

తేన - లోకాన్ స్వర్గాదివైకుంఠ పర్యంతాన్ - జయతి స్వాధీనాన్ కరోతి - దీనాన్ దరిద్రాన్
దానేన ధనప్రదానేన - జయతి వశీకరోతి - గురూన్ శుశ్రూషయా జయతి స్వహితోపదేశప్రవ
ణాన్ కరోతి-శాత్రవాన్ శత్రూన్ ధనుషా ధనుః ప్రదర్శనమాత్రేణ-నతు బాణప్రయోగేణ యుధి
యుద్ధే - నతు కపటవృత్త్యా - జయతి - నిరస్యతీత్యర్థః - వీర ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే - దయా
వీర స్త్యాగవీరో విద్యావీరః పరాక్రమవీర ఇత్యేవం - (చోళమహీపతిః - కదాచిత్ సన్నిహితం
మధ్యమవీధిభట్టారకం ప్రతి "ఆత్మానం మానుషం మన్య ఇతి వదన్ రామః కథం జటాయుషో
మోక్షం దత్తవాని"తి పప్రచ్ఛ-సోపి సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్త్వా మహతీం బహుమతి మవా
ప్తవా నిత్యైతిహ్య మత్ర జ్ఞేయం.) ౨౯. సత్యాదీని చ నకాదాచిత్కానీత్యాహ-సత్యమితి. తపః
ప్రభృతి గుణషట్కం పూర్వశ్లోకేర్థసిద్ధ మనూద్యతే - దానం పరలోకప్రయోజనం - తపః శాస్త్ర
విహితభోజన నివృత్త్యాదిరూపం - త్యాగః ఐహికప్రయోజనః ప్రీత్యర్థః - మిత్రతా సర్వ సుహృ
త్త్వం శౌచం స్నానజన్యశుద్ధిః - ఆర్జవం పరచిత్తానువర్తిత్వం - విద్యా తత్త్వజ్ఞానం గురుశుశ్రూ
షా-గురోశ్శుశ్రూషా-పాదసంవాహనాది పరిచర్యా. ౩౦. తస్మిన్నితి. ఆర్జవసంపన్న ఇతి దానాది
సంపత్తే రప్యుపలక్షణం- పాపం వివాసనరూపం-ఆశంససే ప్రార్థయసే. ౩౧. నేతి. లోకస్యజనమా
త్రస్య-ప్రియవాదినః ప్రియవదనశీలస్య-కిముతాస్మాక మితి భావః-రామస్య సంబంధి-అప్రియం వివా
సనవిషయం - వాక్యం - న స్మరామి - స్మర్తుమపి నశక్నోమీత్యర్థః - సః తదస్మర్తా అహం -
త్వత్కృతే పరుషోక్తిమత్ స్త్రీకృతే - రామం సర్వస్య రమయితారం - ప్రియం రమయితృత్వా
భావేపి పుత్రత్వేన ప్రియం ప్రతి-కథ మప్రియం వక్ష్యామి ౩౨. క్షమేతి. యస్మిన్ క్షమాదయో
వర్తంతే - త మృతే - మమ కా గతిః కోవా రక్షకః-తాదృశం రక్షకం కథం త్యక్ష్యామీతి భావః.

ఆనందయతి. ౨౯. సత్యమితి. సత్యం సత్యవచనం - దానం సత్పాత్రదానం - త్యాగః ప్రత్యక్షః
ఐహికప్రయోజనః దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగోవా - మిత్రతా సత్సు మైత్రీ - శౌచం బాహ్యాభ్యం
తరశుద్ధిః - ఆర్జవం కపటరాహిత్యం. ఏతాని సర్వాణి రాఘవే ధ్రువాణి. ౩౦. తస్మిన్నితి. ఆర్జవ
సంపన్నే కపటరూపదోషవర్జితే - మహర్షివ చ్ఛమాదిసద్గుణసంపన్నే కథం పాపం వనవాసాత్మకం
ఆశంససే ప్రార్థయసే. ౩౧. నస్మరామీతి. లోకస్య ప్రియవాదినో రామస్య అప్రియం వివాసన
విషయకం వాక్యం నస్మరామి స్మర్తు మపి నశక్నోమి - సోహం ప్రియం తం రామం త్వత్కృతే
అప్రియం వనం గచ్ఛేతి వాక్యరూపం కథం వక్ష్యామీతి యోజనా - యద్వా అప్రియం వాక్య
మితి రామవక్తృకం రామవిషయకం వా నస్మరామి - కుతః ప్రియవాదిన ఇతి - త్వత్కృతే
త్వద్వచనక్రియాసంపాదనార్థం - అప్రియం కథం వక్ష్యామీతి యోజనా. ౩౨. క్షమేతి.
క్షమా అంతరింద్రియనిగ్రహః - దమః బహిరింద్రియ నిగ్రహః - ధర్మః నిత్యకర్మానుష్ఠానం
ప్రాణినా మహింసా చ - యస్మిన్ రామే వసతీతి ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - త మృతే

౩౩ మమ వృద్ధస్య కైకేయి గతాంతస్య తపస్వినః, దీనం లాలప్యమానస్య కారుణ్యం కర్తు మర్హసి ౩౪. పృథివ్యాం సాగరాంతాయాం యత్కించి దధిగమ్యతే, తత్సర్వం తవ దాస్యామి మా చ త్వాం మన్యురావిశేత్. ౩౫. అంజలిం కుర్మి కైకేయి పాదౌ చాపి స్పృశామి తే, శరణం భవ రామస్య మాఽధర్మో మా మిహ స్పృశేత్. ౩౬. ఇతి దుఃఖాభిసంతప్తం విలపంత మచేతనం, ఘూర్ణమానం మహారాజం శోకేన సమభిప్లుతం, పారం శోకార్ణవస్యాశు ప్రార్థయంతం పునఃపునః, ప్రత్యువాచాథ కైకేయీ రౌద్రా రౌద్రతరం వచః. ౩౭. యది దత్వా వరౌ రాజన్ పునః ప్రత్యనుతప్యసే, ధార్మికత్వం కథం వీర పృథివ్యాం కథయిష్యసి, యదా సమేతా బహవ స్త్వయా రాజర్షయ స్సహ, కథయిష్యంతి ధర్మజ్ఞ తత్ర కిం ప్రతివక్ష్యసి. ౪౦ యస్యాః ప్రసాదే జీవామి యా చ మా మభ్యపాలయత్,

---

౩౩. మమేతి. గతాంతస్య గతః ప్రాప్తః అంతః చరమకాలో యేన తస్య - వృద్ధత్వేపి ప్రాప్త చరమకాలస్యేత్యర్థః - తపస్వినః శోచనీయావస్థస్య - లాలప్యమానస్య పునఃపునఃకథనశీలస్య - మమ మయీత్యర్థః-సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. ౩౪. పృథివ్యామితి. సాగరాంతాయా మిత్యనేన కృత్స్నాయా మితి లభ్యతే-యత్కించి ద్ధనం - అధిగమ్యతే లభ్యతే-తత్సర్వం - తవ తుభ్యం దాస్యామి - మన్యుః రామవిషయక్రోధః. ౩౫. అంజలి మితి. కుర్మి కరోమి - అంజలిపూర్వకం పాదవందనం కరోమీత్యర్థః - శరణం రక్షిత్రీ. అధర్మః ప్రతిజ్ఞాభంగరూపః - రామాభిషేక మనుజానీహీత్యర్థః. ౩౬. ఇతీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం అచేతనం మూర్ఛితం - ఘూర్ణమానం ఇతస్తతో వివర్తమానం - శోకేన భావిరామవిరహస్మరణదుఃఖేన - సమభిప్లుతం సమ్యగభివ్యాప్తం - పారం అంతం రామాభిషేక మితి యావత్ - అథ కృత్స్న మితి వచో విశేషణం - రౌద్రా భయంకరవికారా - రామాభిషేకనివర్తనవిషయే యద్యద్వక్తవ్యం తత్సర్వ మువాచేత్యర్థః. ౩౭. యదీతి. ధార్మికత్వం - స్వీయ మితి శేషః - యదేతి - కథయిష్యంతి-ఉపకారిణ్యాః కైకేయ్యాః కిం ప్రత్యుపకృత మితి కదాచి ద్ధర్మప్రసంగే వక్ష్యంతి - తత్ర తదా - కిం ప్రతివక్ష్యసి కీదృశం ప్రత్యుత్తరం దాస్యసి. ౪౦. యస్యాఇతి. ప్రసాదే సతి జీవామి - ప్రసాదేన

మమ కా గతిః. ౩౩. మమేతి. గతాంతస్య గతాయుషః తపస్వినో దీనస్య దీనం లాలప్యమానస్య ప్రలపతః మమ కారుణ్యం దయాం కర్తు మర్హసి. ౩౪. పృథివ్యామితి. భూమా ద్రవ్యజాతయ స్తత్సర్వం తవ దాస్యామి-త్వం మన్యుం మావిశ. ౩౫. అంజలిమితి. కుర్మి కరోమి - రామస్య శరణం రక్షిత్రీ భవ అధర్మ స్సత్యవ్యతిక్రమరూపః ఇహ రామాభిషేకరూపకార్యవిషయే - మాం మాస్పృశేత్ మాస్పృశతు - యథా అధర్మప్రాప్త ర్నభవతి - తథా త్వయా కర్తవ్య మిత్యర్థః. ౩౬. ఇతీతి. అచేతనం మూర్ఛాగతం ఘూర్ణమానం ఘూర్ణమానశరీరం - పారమితి శోకార్ణవస్య - ఆశు శీఘ్రం పారం నిస్తారం ప్రలపంతం ప్రార్థయంతం - రౌద్రతరం అతిదారుణం వచః ప్రత్యువాచేతి ద్వయో రన్వయః. ౩౭. యదీతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. పృథివ్యాం యదా రాజర్షయః-త్వయా సహ సమేతా భవంతి తత్సమాజే త్వం - త్వదీయం ధార్మికత్వం కథయిష్యసి తేచ మద్విషయవరదానాదిప్రసంగం యదా కథయిష్యంతి-తదా తాన్ ప్రతి-కిం ప్రతివక్ష్యసి కి ముత్తరం దాస్యసి - ధర్మజ్ఞేతి వ్యంగ్యోక్తిః. ౪౦. నకిమపి ప్రతివచనం శక్య మిత్యాహ-యస్యా ఇతి. యస్యాః కైకేయ్యాః - ప్రయత్నే - యుద్ధే మూర్ఛితదశాయాం రణా దన్యత్ర రథాపనయనాది

తస్యాః కృతం మయా మిథ్యా కైకేయ్యా ఇతి వక్ష్యసి ౪౧. కిల్బిషత్వం నరేంద్రాణాం కరిష్యసి నరాధిప, యో దత్త్వా వర మద్యైవ పున రన్యాని భాషసే. ౪౨. శైబ్య శ్శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ, అలర్క శ్చక్షుషీ దత్త్వా జగామ గతి ముత్తమాం, సాగర స్సమయం కృత్వా న వేలా మతివర్తతే,

---

జీవామీత్యర్థః ప్రసాద మేవాహ - యా చేతి - యా చ మాం మూర్ఛితదశాయాం రణా దన్యత్రాపనీయాభ్యపాలయత్ - శిశిరోపచారాదినా రరక్షేత్యర్థః-తస్యాః - మయా మిథ్యా అసత్యం కృత మితి వక్ష్యసి కి మితి కాకుః తస్మా దద్య ప్రతిజ్ఞాం నిర్వహేతి భావః. ౪౧. కిల్బిషత్వ మితి. కిల్బిషత్వం అయశోరూపమాలిన్యం - నరేంద్రాణా మిత్యనేన సజాతీయే ష్వేకేన కృత మపయశ స్సర్వా నపి స్పృశతి - సర్వే రాజాన ఏవం విధా ఇతి - అన్యాని వరప్రదానవిరుద్ధాని. ౪౨. దుష్కరస్యాపి ప్రతిజ్ఞా తస్య కర్తవ్యత్వం పూర్వచక్రవర్త్యనుష్ఠానేన దర్శయతి - శైబ్యఇతి శైబ్యో రాజా శ్యేనకపోతీయే - శ్యేనకపోతయో ర్విరోధే ప్రాప్తే - పక్షిణే శ్యేనాయ - స్వమాంసం కపోతమాంసప్రతినిధిత్వేన దదౌ-ఇత్థం కిల పౌరాణికీ గాథా-ఇంద్రాగ్నీ శ్యేనకపోతౌ భూత్వా శైబ్యౌదార్యం పరీక్షితుం భక్షకభక్ష్యభావ మాపన్నౌ శైబ్యసమీప మాగతౌ-తత్ర కపోతో౽భయార్థీ శైబ్యాంక మావివేశ - తస్మైచ సో౽భయం దదౌ - తత శ్శ్యేనేన మద్భక్షణం దేవవిహితం త్యజేత్యుక్తేనాహం త్యజేయం. అపితు తత్ప్రతినిధిమాంస మేవ దదామీత్యుక్తే-తర్హి త్వన్మాంస మేవ ప్రయచ్ఛ - నాన్య దిత్యుక్తే - స్వమాంస మపి సర్వం దత్తవా నితి - అలర్కశ్చ రాజర్షి ర్బ్రాహ్మణాయాంధాయ వరం ప్రతిశ్రుత్య తేన రాజచక్షుషా స్వచక్షుః ప్రతిసంధానేర్థితే స్వచక్షుషీ దత్త్వోత్తమాం గతిం జగామ - కించ సాగర స్సముద్రో దేవైః ప్రార్థితో వేలానతిలంఘనాయ తత్తేభ్యః ప్రతిశ్రుత్యాద్యాపి వేలాం నాతివర్తతే - తస్మా త్త్వ మపి పూర్వశైబ్యాదివృత్తాంత మను

ప్రయత్నే సతి జీవామి-యా మా మభ్యపాలయత్ శీతోపచారాదినా రరక్ష-తస్యాః కైకేయ్యాః ప్రతిజ్ఞాతం వచన మితి శేషః - మిథ్యా అసత్యం కృత మితి వక్ష్యసీతి సోపహాసం వాక్యం. ౪౧. కిల్బిషత్వ మితి. నరేంద్రాణాం కిల్బిషత్వం అపయశోరూపం మాలిన్యం కరిష్యసి - య స్త్వ మద్యైవ వరం దత్త్వా పున రన్యాని భాషసే మిథ్యావాదేన త్వయా రాజకులం సర్వం అయశోగ్రస్తం జాత మిత్యాశయః. ౪౨. దుష్కరస్యాపి ప్రతిశ్రుతస్య పరిపాలనం దర్శయతి శైబ్య ఇత్యాది. త్వద్వంశః శైబ్యః - సత్యపరిపాలనాయ - దత్తాభయకపోతరక్షణాయ-త న్మాంసార్థినే శ్యేనాయ స్వమాంస మేవ ప్రతినిధిత్వేన దదౌ నతు కపోత మితి శ్యేనకపోతీయే ఆఖ్యానే శ్రూయతే - తథాహి - ఇంద్రాగ్నీ శ్యేనకపోతరూపౌ భూత్వా శైబ్యౌదార్య జిజ్ఞాసయా భక్షకభక్ష్యభావ మాపన్నౌ శైబ్యసమీపం గతౌ - తతః కపోత శ్శైబ్యాంకం వివేశ - తస్మైచ సో౽భయం దదౌ-తత శ్శ్యేనేన మద్భక్షణం కపోతం త్యజేత్యుక్తే - నాహం త్యజేయం అపితు తత్ప్రతినిధిమాంస మేవ దదామీత్యుక్తే - తర్హి త్వన్మాంస మేవ ప్రయచ్ఛేతి ప్రతిపాదితే స్వమాంస మేవ సర్వం దత్తవా నితి కథా - యద్వా - ఆహారకాంక్షిణ శ్శ్యేనస్య శరణార్థినః కపోతస్య విరోధే - అన్య త్సమానం- అలర్కశ్చ రాజర్షిః-బ్రాహ్మణాయ యాచమానాయ-వరం ప్రతిశ్రుత్య - తేన రాజన్ తవ చక్షుషా మమ చక్షుః ప్రతిసంధాతవ్య మితి పృష్టే స్వచక్షు ర్దత్తవాన్ - సాగరః దేవైః ప్రార్థితో వేలానతిలంఘనస్సమయం తేభ్యః ప్రతిశ్రుత్య న వేలా మతివర్తతే - యద్యేవ మతః కిమత ఆహ - సమయమితి - పూర్వవృత్తం శైబ్యాదీనాం వృత్త మనుస్మరన్ - త్వంచ సమయం వరౌ దాస్యామీతి

సమయం మాఽనృతం కార్షీః పూర్వం వృత్త మనుస్మరన్. ౪౪ సత్యం ధర్మం పరి
త్యజ్య రామం రాజ్యేఽభిషిచ్య చ, సహ కౌసల్యయా నిత్యం రంతు మిచ్ఛసి దుర్మతే
౪౫. భవ త్వధర్మో ధర్మో వా సత్యం వా యది వాఽనృతం, య త్త్వయా సంశ్రుతం
మహ్యం తస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః. ౪౬. అహం హి విష మద్యైవ పీత్వా బహు
తవాగ్రతః, పశ్యత స్తే మరిష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౪౭. ఏకాహమపి
పశ్యేయం యద్యహం రామమాతరం, అంజలిం ప్రతిగృహ్ణంతీం శ్రేయో నను
మృతి ర్మమ. ౪౮. భరతేనాత్మనా చాహం శపే తే మనుజాధిప, యథా నాన్యేన
తుష్యేయ మృతే రామవివాసనాత్. ౪౯. ఏతావదుక్త్వా వచనం కైకేయీ
విరరామహ, విలపంతం చ రాజానం న ప్రతివ్యాజహార సా. ౫౦. శ్రుత్వా తు రాజా
కైకేయ్యా వృతం పరమశోభనం, రామస్య చ వనే వాస మైశ్వర్యం భరతస్య చ.
నాభ్యభాషత కైకేయీం ముహూర్తం వ్యాకులేంద్రియః, ప్రైక్షతానిమిషో దేవీం
ప్రియా మప్రియవాదినీం. ౫౨. తాం హి వజ్రసమాం వాచ మాకర్ణ్య హృద
యాప్రియాం, దుఃఖశోకమయీం ఘోరాం రాజా న సుఖితోఽభవత్. ౫౩. స దే
వ్యా వ్యవసాయం చ ఘోరం చ శపథం కృతం, ధ్యాత్వా రామేతి నిశ్వస్య ఛిన్న

స్మరన్ - సమయం ప్రతిజ్ఞాం - అనృతం మిథ్యాభూతం - మాకార్షీః. ౪౪. ఏవం న్యాయ ముక్త్వా తదను మోదమానం ప్రత్యాహ - సత్యమితి. ౪౫. స్వసిద్ధాంత మాహ - భవత్వితి. మదుక్తో రామవివాసనపూర్వకో భరతాభిషేకః ధర్మో వా అధర్మో వా భవతు - రామం ప్రవ్రాజయారణ్య మిత్యాది మదుక్తం వచనం సత్యం సమీచీనం వా - అనృతం అసమీచీనం వా భవతు - త్వయా య న్మహ్యం సంశ్రుతం శపథపూర్వకం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం - తస్య వ్యతిక్రమోఽన్యథాభావో నాస్తీతి యోజనా. ౪౬. వ్యతిక్రమే కింకరిష్యసీత్యత్రాహ-అహమితి. ౪౭. కౌసల్యాతోఽప్యధికం భోగం తవ దాస్యామీత్యత్ర తత్ప్రాధాన్యం న సహ ఇత్యాహ - ఏకాహ మితి. అంజలిం ప్రతి గృహ్ణంతీం-రాజమాతృత్వేన సర్వేషా మితి శేషః-శ్రేయః - తదా తదపేక్షయేతి శేషః. ౪౮. ౫౦. శ్రుత్వేతి వనవాసైశ్వర్యరూపం వృతం వర మితి సంబంధః-ప్రైక్షతానిమిష ఇతి-నిరంతరచింతావశాత్ క్రోధాద్వా నిర్నిమేషప్రేక్షణం. ౫౨. తామితి. దుఃఖశోకమయీ మితి - అనుచితభరతాభిషేకాద్దుఃఖం-రామవివాసనా చ్ఛోకః. ౫౩. సఇతి. శపథం కృత మితి-స్వేనేతి శేషః-నిశ్వస్యేతి - అశక్యప్రతికారత్వా దితి భావః. ౫౪. నష్టచిత్త ఇతి. నష్టచిత్తః కలుషితహృదయః-ఉన్మత్తః ఉన్మాదీ

సంకేతం అనృతం మాకార్షీః. ౪౪. ౪౫. సిద్ధాంత మాహ - భవత్వితి. మదుక్తరామవివాసపూర్వక భరతాభిషేకః ధర్మో వా సమీచీనం వా - అధర్మో వా అసమీచీనం వా భవతు - త్వయా య న్మహ్యం సంశ్రుతం శపథపూర్వకం దాస్యామీతి-తస్య వ్యతిక్రమః అన్యథా భావో నాస్తీతి యోజనా. ౪౬. విపత్తేః బాధక మాహ - అహంహీతి. ౪౭. * అంజలిం ప్రతిగృహ్ణంతీ మితి-రామమాతృత్వేన సర్వ లోకానా మితి శేషః ౪౮. భరతేనేతి. హేమనుజాధిప-రామవివాసనాదృతే అన్యేన రత్నాదినా-యథాహం న తుష్యేయం - తథా ఆత్మనా ప్రాణభూతేన భరతేన-తే తవ-సమీపే ఇతి శేషః-శపే శపథం కరోమి. ౪౯. ౫౦. శ్రుత్వేతి. పరమశోభన మిత్యత్ర అశోభన మితి ఛేదః - కైకేయీం ప్రైక్షత - కోపా దితి శేషః. ౫౩. సఇతి. ఘోరం వ్యవసాయం - కృతం శపథం - స్వేనేతి

స్తరు రివాహతత్. ౫౪. నష్టచిత్తో యథోన్మత్తో విపరీతో యథాతురః, హృతతేజా యథా సర్పో బభూవ జగతీపతిః ౫౫. దీనయాతు గిరా రాజా ఇతిహోవాచ కైకయీం. ౫౫½. అనర్థ మిమ మర్థాభం కేనత్వ ముపదర్శితా, భూతోపహత చిత్తేవ బ్రువంతీ మాం నలజ్జసే. ౫౬½. శీలవ్యసనమేతత్తేనాభిజానామ్యహంపురా, బాలాయా స్తత్త్విదానీం తే లక్షయేవిపరీతవత్. ౫౭½.కుతో వా తే భయం జాతం యా త్వమేవం విధంవరం, రాష్ట్రే భరత మాసీనం వృణీషే రాఘవం వనే, విరమైతేనభావేన త్వమేతేనానృతేనవా, యది భర్తుః ప్రియం కార్యం లోకస్య భరతస్యచ ౫౯½.నృశంసే పాపసంకల్పే క్షుద్రే దుష్కృతకారిణి, కిన్ను దుఃఖ మలీకం వా మయి రామేచ పశ్యసి ౬౦½. నకథంచిదృతే రామా ద్భరతో రాజ్య మావ

విపరీతః సన్నిపాతాదినా విపరీతప్రకృతిః - ఆతురః వ్యాధితః - 'వ్యాధితో ఽపటు రాతుర' ఇత్యమరః. హృతతేజాః మంత్రాపహృతవీర్యః. ౫౫. దీనయేతి. ౫౫½. అనర్థ మిత్యాది. ఉపదర్శితా బోధితా - శీలవ్యసనం సద్వృత్తభ్రంశం - 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇత్యమరః. నాభిజానామి - కింతు శీల మేవాభిజానామి తత్ర హేతు మాహ - బాలాయా ఇతి - ఇదానీం ప్రౌఢతాయాం-తత్ శీలం విపరీతవత్ విపరీతత్వవత్-భావప్రధానో నిర్దేశః - స్వార్థే వతి ర్వా. ౫౭½. కుతఇతి. కుతో నిమిత్తాత్ ఏవం విధ మిత్యస్యైవ వివరణం - రాష్ట్ర ఇతి-వనే రాఘవ మితి - ఆసీన మిత్యనుషంగః- ఏతేన భావేన భరతాభిషేకరూపేణ - విరమ మా ప్రవర్తిష్ఠాః - అనృతేన అనృతపదవాచ్యేన-ఏతేన వా రామవివాసనరూపేణ భావేనవా - విరమేతి సంబంధః.౫౯½. నృశంసఇతి. నృశంసే నిర్దయే - తత్ర హేతుః పాపసంకల్ప ఇతి - రామవివాసనరూపపాపసంకల్పే - తత్రాపి హేతుః క్షుద్ర ఇతి - అల్పమతికే - తత్రాపి హేతుర్దుష్కృతకారిణీతి - జన్మాంతరే పాపకారిణీత్యర్థః - దుఃఖం దుఃఖనిమిత్తం - అలీకం అప్రియం - 'అలీకం త్వప్రియే నృత' ఇత్యమరః. ౬౦½. ౬౧½. కథమితి.

శేషః - నిశ్వస్యేతి - అశక్యప్రతిక్రియత్వాత్. ౫౪. నష్టచిత్త ఇతి. విపరీతః సన్నిపాతాదినా విపరీతః - ఆతురః వ్యాధిగ్రస్తః - హృతతేజాః మంత్రహృతవీర్యః - తథా బభూవ. ౫౫. ౫౫½. అనర్థ మితి. ఉపదర్శితా బోధితా - భూతోపహతచిత్తేవ పిశాచాక్రాంతహృదయేవ - మాం - ప్రతి బ్రువంతీ సతీ నలజ్జసే. ౫౬½. శీలవ్యసన మితి. ఏత దిదానీ ముత్పన్నం - శీలవ్యసనం సద్వృత్తిభ్రంశనం - పురా నాభిజానామి - బాలాయాః తే తవ తత్ శీలం విపరీతవత్ విపరీతం లక్షయే జానామి. ౫౭½. కుతోవేతి. కుతోనిమిత్తా త్తే భయం జాతం-యేన భయేనైవం విధం వరం వృణీషే-వరమేవాహ - రాష్ట్ర ఇతి - భరతం - రాష్ట్రే రాజ్యే - ఆసీనం సంతం - వనే రాఘవం ఆసీనం సంతం వృణీషే - విరమేతి-భర్తు ర్దశరథస్య మమ లోకస్య జనస్య-భరతస్యచ-యది ప్రియం కార్యం-తర్హి ఏతేన భరతాభిషేకరూపేణ - భావేన అభిప్రాయేణ - అనృతేన పాపజనకేన-ఏతేన భావేన రామాభిషేకవిఘాతవిషయకేణాభిప్రాయేణచ - విరమ మాప్రవర్తస్వ - వాశబ్ద స్సముచ్చయే - భరతాభిషేకవిషయాం రామాభిషేకవిఘాతవిషయాం చ బుద్ధిం - నివర్తయేతిభావః. ౫౯½. నృశంస ఇతి. దుఃఖం దుఃఖసాధనం-అలీక మపరాధం. ౬౦½. వ్యర్థం చేదం మత్ క్లేశన మిత్యాహ-నకథంచిదితి. రామాదృతే రామం వినా - భరతః కథంచి దపి రాజ్యం నావసేత్ నాక్రామేత్ - అనేన యథా భాగశః చతుర్ణా మేవ రాజ్య మనుమన్యస్వేత్యుక్తం - యద్వా-భరతస్యాభిషేకం - రామస్య కేవలవృద్ధస్య మమ సమీపేవస్థానం వాను మన్యస్వ-నాన్యథా త్వత్ప్రయోజన మిత్యుపదేశః-నావసే

సేత్, రామా దపి హితం మన్యే ధర్మతో బలవత్తరం ౨౧॥ కథం ద్రక్ష్యామి రామస్య వనం గచ్ఛేతి భాషితే, ముఖవర్ణం వివర్ణంతం యథైవేందు ముపప్లుతం. ౨౨॥ తాం హి మే సుకృతాం బుద్ధిం సుహృద్భి స్సహ నిశ్చితాం, కథం ద్రక్ష్యా మ్యపావృత్తాం పరై రివ హతాం చమూం ౨౩॥ కిం మాం వక్ష్యంతి రాజానో నానాదిగ్భ్య స్సమాగతాః, బాలోబతాయ మైక్ష్వాక శ్చిరం రాజ్య మకారయత్. ౨౪॥ యదాతు బహవో వృద్ధా గుణవంతో బహుశ్రుతాః. పరిప్రక్ష్యంతి కాకుత్ స్థం వక్ష్యామి కి మహం తదా ౨౫॥ కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా, యది సత్యం బ్రవీమ్యేత త్త దసత్యం భవిష్యతి. ౨౬॥ కిం మాం వక్ష్యతి కౌసల్యా రాఘవే వన మాస్థితే, కించైనాం ప్రతివక్ష్యామి

వనం గచ్ఛేతి మయా భాషితే సతి - వివర్ణం విపరీతవర్ణత్వ .మాపాదితం-రామస్య ముఖవర్ణం-ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తమివ-కథం ద్రక్ష్యామీతి సంబంధః. ౨౨॥. తామితి. తాం బుద్ధిస్థాం-సుకృతాం మాత్రిభి స్సహ సుష్ఠు నిశ్చితాం అథ సుహృద్భి స్సహ నిశ్చితాం బుద్ధిం అపావృత్తాం-అధరోత్తరీకృతాం - కథం ద్రక్ష్యామి అనుభవిష్యామి. ౨౩॥. కిమితి. బతేతి ఖేదే-ఐక్ష్వాకః రామః - రాజ్యమకారయత్ కి మకరోత్ - ఇతి మాం కిం వక్ష్యంతీతి సంబంధః - ఐక్ష్వాబాలః అజ్ఞః దశరథః ఘుణక్షతలిపిన్యాయేన దైవా చ్చిరం రాజ్యమకరో దితి మాం వక్ష్యంతి కిమితి.౨౪॥. యదేతి. యదా శ్వః పౌరాః వృద్ధాః-కాకుత్ స్థం ప్రక్ష్యంతి క్వగతో రామః కుతో నాభిషిక్త ఇతి ప్రక్ష్యంతి-తదాహం కిం వక్ష్యామి ప్రత్యుత్తరం. ౨౫॥. కైకేయీ వరప్రదాననిమిత్తం ప్రవ్రాజిత ఇత్యుచ్యతా మిత్యత్రాహ-కైకేయ్యేతి. కైకేయ్యాక్లిశ్యమానేన పూర్వదత్తౌవరౌ భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవత్యా కైకేయ్యా పీడ్యమానేన-మయా ప్రవ్రాజిత ఇత్యేత త్సత్యం యది బ్రవీమి తదా తత్ రామ మభిషేక్ష్యామీతి వచనం అసత్యంభవిష్యతి-తద్బాధా నసంభవతి పూర్వప్రవృత్తత్వాదితి భావః. ౨౬॥. కిమితి. కిం మాం వక్ష్యతి మత్పుత్రేణ తే కి మపరాద్ధ మిత్యేవం వక్ష్యతీతి భావః - కిం

దిత్యత్ర హేతు మాహ-రామాదితి-హి యస్మాత్ - భరతం రామా దపి ధర్మేణ బలవత్తరం అతిశయితధర్మవంతం-మన్య ఇతి యోజనా. ౨౧॥. కథమితి. భాషితే ఉక్తే సతి - మయేతి శేషః-ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తం-ఇందుం యథా చంద్రమివ - విపరీతవర్ణం కథం ద్రక్ష్యామీతి. ౨౨॥. తామితి. సుకృతాం సమ్యక్ప్రవర్తితాం - అత్ర హేతుః - సుహృద్భిస్సహనిశ్చితాం - బుద్ధిం రామాభిషేకవిషయిణీం బుద్ధిమపావృత్తాం కథంద్రక్ష్యామి. ౨౩॥. కిమితి. బాలో బతాయమితి - బాలోమూఢః అయమైక్ష్వాకః దశరథః - చిరకాలం కథం రాజ్య మకారయత్ అకరోదితి నానాదిగ్భ్య స్సమాగతా రాజానః మాం వక్ష్యంతీతి యోజనా-బతేతిఖేదే. ౨౪॥. యదేతి. వృద్ధాః కాకుత్ స్థం పరిప్రక్ష్యంతి పరస్పరమితి శేషః-రామోదశరథేన కిమర్థం నిర్వాసిత ఇతి రామముద్దిశ్య యది వక్ష్యంతి-తదాహం కి ముత్తరం దద్యాం-ఉత్తరాస్ఫూర్తే ర్మౌన మేవభజిష్యామీతి పరమార్థః. ౨౫॥. నను కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన మయారామః ప్రస్థాపిత ఇత్యుత్తరం దీయతామత ఆహ-కైకేయ్యేతి. కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన పూర్వం సామాన్యేనదత్తౌవరౌ ఇదానీం భరతాభిషేక రామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవత్యా కైకేయ్యా పీడ్యమానేన మయా రామః ప్రస్థాపిత ఇత్యేత త్సత్యం యది బ్రవీమి-తత్పూర్వోక్తం-పూర్వేద్యుర్వసిష్ఠ వామదేవాది సహితరాజసభాయా ముక్తం రామాభిషేక విషయప్రతిజ్ఞావాక్యం-అసత్యం భవిష్యతి. ౨౬॥. యదాయదేతి తత్తదుచితకాల ఇత్యర్థః - కౌసల్యా

కృత్వా విప్రియమీదృశమ్. ౬౮. యదా యదా హి కౌసల్యా దాసీవచ్చ సఖీవ చ, భార్యావద్భగినీవచ్చ మాతృవచ్చోపతిష్ఠతి, సతతం ప్రియకామా మే ప్రియపుత్రా ప్రియంవదా, న మయా సత్కృతా దేవీ సత్కారార్హా కృతే తవ. ౬౯. ఇదానీం తత్తపతి మాం యన్మయా సుకృతం త్వయి, అపథ్యవ్యంజనోపేతం భుక్తమన్నమివాతురం. ౭౦. విప్రకారం చ రామస్య సంప్రయాణం వనస్య చ, సుమిత్రా ప్రేక్ష్య వై భీతా కథం మే విశ్వసిష్యతి. ౭౧. కృపణం బత వైదేహీ శ్రోష్యతి ద్వయమప్రియం, మాం చ పంచత్వమాపన్నం రామం చ వనమాశ్రితం. ౭౨. వైదేహీ బత మే ప్రాణాన్ శోచంతీ క్షపయిష్యతి, హీనా హిమవతః పార్శ్వే కిన్నరేణేవ కిన్నరీ. ౭౩. న హి రామ మహం దృష్ట్వా ప్రవసంతం మహావనే, చిరంజీవితు మాశంసే రుదంతీం చాపి మైథిలీం. ౭౪. సా నూనం విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి, నహి ప్రవ్రాజితే రామే దేవి జీవితు

ప్రతివత్స్యామి-న కిమపీత్యర్థః. ౬౮. యదేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యదాయదా ఉపతిష్ఠతి తత్తదుచితకృత్యేనోపాస్తే తదాతదా సత్కారార్హా-తవకృతే-నసత్కృతా-తవ విప్రియం భవిష్యతీతి సా న సత్కృతేత్యర్థః-పరిచర్యాకాలే దాసీవత్పరిచరతి నమహిషీత్వం పురస్కరోతి-ద్యూతక్రీడాదిసమయే-సఖీవ వ్యవహరతి-ధర్మానుష్ఠానసమయే భార్యావత్ భార్యయా యథా వర్తితవ్యం తథా వర్తతే-నతు మహిషీత్వాభిమానేన జోషమాస్త ఇత్యర్థః-భార్యాంతరవివాహ సమయే-భగినీవత్ సోదరీవ-ఉపలాలయతి-శరీరపోషణాదిదశాయాం మాతృవద్హితపరా తిష్ఠతీతిభావః. ౬౯. ఇదానీమితి. ఇదానీం త్వద్దౌర్జన్యదర్శనకాలే - త్వయి విషయే - మయా యత్సుకృతం సుష్ఠూపచరితం - తత్ అపథ్యవ్యంజనోపేతం దధ్యాద్యుపస్కృతమన్నం-ఆతురం వ్యాధితమివ - మాం-తపతి తాపయతి-అంతర్భావితణ్యర్థోయం - త్వయ్యుపచారాకరణే సంప్రతి మమ తాప ఏవ న భవేత్ - ఏతాదృశవాక్శ్రవణాభావాదితి భావః. ౭౦. విప్రకారమితి. విప్రకారం విపరీతప్రకారం-అభిషేకతిరస్కార మిత్యర్థః-వనస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ-భీతా మత్పుత్రస్య విప్రకారః కిముతేతి భీతా-మే మాం. ౭౧. కృపణమితి.

సేవాయాం దాసీవ - పరమరహస్యకథనే సఖీవ - ధర్మాచరణే భార్యేవ - హితాశంసనే భగినీవ-మృష్టాన్నదానే మాతృవచ్చోపతిష్ఠతే సేవత ఇత్యర్థః. ౬౮. *తి. సతతమితి. తవకృతే త్వద్వైషమ్యస్య పరిహారాయ న సత్కృతా. ౬౯. ఇదనీమితి. ఇదానీం రామవివాసే సతి - యన్మయా త్వయి సుకృతం శోభనం కర్మ శుశ్రూషాలక్షణం కృతం-తత్-అపథ్యవ్యంజనోపేతం సత్ భుక్తమన్నం యథా-ఆతురం-రోగిణం-తపతి తాపయతి. ౭౦. విప్రకారమితి. వనస్యసంప్రయాణం ప్రయాణాత్మకం రామస్య విప్రకారం మయా కృత మపకారం ప్రేక్ష్య-భీతా సుమిత్రా-మే మహ్యం-కథం విశ్వసిష్యతి - సకలలోకానందకరమపి రామం త్యక్తుకామస్య దశరథస్య నకించిదకార్య మస్తీతి సుమిత్రా మయివిశ్వాసం నకరిష్యతీతిభావః. ౭౧. కృపణమితి. పంచత్వ మాపన్నం మాం-వన మాశ్రితం చేత్యప్రియద్వయం-వైదేహీ కృపణం దైన్యయుక్తం యథాతథా-శ్రోష్యతి-బతేతి ఖేదే. ౭౨. తదేవ సీతాకార్పణ్యం ప్రదర్శ్యతే-వైదేహీత్యాది. మే మమ-రామవివాసనాదివ్యాపారేణేతి శేషః. శోచంతీ ప్రాణాన్ క్షపయిష్యతి-యద్వా మదర్థం ఉపలక్షణమేతత్ - రామార్థం శోచంతీ ప్రాణాన్ క్షపయిష్యతీతి వార్థః - బతేతి ఖేదే. ౭౩. సీతాయా ఇవ మమాపి ప్రాణక్షపణం ప్రాప్తమిత్యాహ నహీతి.

ముత్సహే. ౭౫. సతీం త్వామహమత్యంతం వ్యవస్యామ్యసతీం సతీం, రూపిణీం విషసంయుక్తాం పీత్వేవ మదిరాం నరః. ౭౬ అనృతైర్బహు మాం సాంత్వైస్సాంత్వయంతి స్మ భాషసే, గీతశబ్దేన సంరుధ్య లుబ్ధో మృగమివావధీః. ౭౭. అనార్య ఇతి మామార్యాః పుత్రవిక్రాయికం ధ్రువం, ధిక్కరిష్యంతి రథ్యాసు సురాపం బ్రాహ్మణం యథా. ౭౮ అహో దుఃఖ మహో కృచ్ఛ్రం యత్ర వాచః క్షమే తవ, దుఃఖమేవం విధం ప్రాప్తం పురాకృతమివాశుభం. ౭౯ చిరం ఖలు మయా పాపే త్వం పాపేనాభిరక్షితా, అజ్ఞానాదుపసంపన్నా రజ్జురుద్బంధినీ యథా ౮౦. రమమాణ స్త్వయా సార్థం మృత్యుం త్వాం నాభిలక్షయే, బాలో రహసి హస్తేన కృష్ణసర్ప మివాస్పృశం ౮౧

శ్రోష్యతీతి యత్ - తత్ కృపణం కష్టం - బతేతి యోజనా. ౭౩. ౭౫. సతీ మితి. పూర్వం సతీత్వేన జ్ఞాతాం త్వా మిదానీ మనేన వ్యాపారేణ-అసతీం సతీం అసతీత్వేన స్థితాం-వ్యవస్యామి కదమివ - రూపిణీం దృష్టిప్రియాం - విషసంయుక్తాం - మదిరాం మద్యవిశేషం - పీత్వా - నరః పానానంతరం తామసతీం దుష్టామధ్యవస్యతి-తథా కార్యకాలే త్వా మసతీ మధ్యవస్యా మీత్యర్థః. ౭౬. అనృతైరితి. అనృతై స్సాంత్వై రిష్టవచనైః మాం సాంత్వయంతీ సతీ భాషసే స్మ-అతఃగీతశబ్దేన మృగవశీకరణహేతుగానశబ్దేన-సంరుధ్య-మృగం-లుబ్ధః వ్యాధ ఇవ-మా మవధీః. ౭౭. అనార్య ఇతి. పుత్రవిక్రాయికం పుత్రమూల్యేన స్త్రీసుఖక్రేతారం - మాం-ఆర్యాః సంతః అయ మనార్యః పుత్రవిక్రయపాపకృదితి ధిక్కరిష్యంతి. ౭౮. ఏతాదృశదుఃఖస్యాననుభూతత్వాద్విషాదాతిశయేన విస్మయతే-అహో ఇతి. కృచ్ఛ్రం కష్టం - స్యాత్కష్టం కృచ్ఛ్రమిత్యమరః. ఏతాదృశదుఃఖకృచ్ఛ్రే కదాచి దపి మయా నప్రాప్తే ఇత్యర్థః - కించ యస్మిన్ వరప్రదానవిషయే - తవ వాచః క్షమే - ఏవంవిధం దుఃఖం పురాకృతం అశుభమివ అశుభ ఫలమివ - ప్రాప్తం. ౭౯. సౌఖ్యార్థం కృతం త్వద్రక్షణం స్వనాశాయ పరిణతమితి ఖిద్యతి చిరమిత్యాదినా. ౮౦. రమమాణఇతి. నాభిలక్షయే కింత్వస్పృశమితి యోజనా. ౮౧. మయేతి. అపితృకః - పితృకృతరక్షణాదిరహిత ఇత్యర్థః-ఆసీ

---

౭౪. సేతి. నూనం ధ్రువం. ౭౫. సతీమితి. సతీమాపాతరమణీయ సద్వృత్తవతీం - శుశ్రూషాదినా సతీత్వేన ప్రతీతాం - అసతీం సతీం పతిమారకత్వేన సర్వథా అసతీం భవంతీం వ్యవస్యామి నిశ్చినోమి-రూపిణీం చారురూపతయా మదిరాం పీత్వా-వికారేణ విషసంయుక్తేతి యథా జానాతి తథేత్యర్థః. ౭౬. అనృతైరితి. సాంత్వైః ఇష్టవచనైః గీతశబ్దేన గీతధ్వనినా. ౭౭. అనార్యః పాపీతి మాం పుత్రవిక్రాయికం కైకేయీరూపమూల్యేన పుత్రం విక్రీతవంతం గ్రామ్యసుఖార్థం పుత్రం త్యక్తవంతమిత్యర్థః - ధిక్కరిష్యంతి విగర్హిష్యంతీతి యావత్. ౭౮. అహో దుఃఖమితి. కృచ్ఛ్రం కష్టం - యత్ర యస్మిన్ వరదానవిషయే - 'చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపస' ఇతి ఏతాదృశీస్తవ వాచః యతః క్షమే - అతః పురాకృతమశుభమివ అశుభఫలమేవ ఏవంవిధం అపరిహార్యత్వేన అవశ్యానుభావ్యం దుఃఖం ప్రాప్తమితి సంబంధః. ౭౯. సౌఖ్యార్థం కృతం త్వద్రక్షణం స్వవినాశాయ పరిణతమితి ఖిద్యతే చిరం ఖల్విత్యాదినా. ఉపసంపన్నా కంఠలగ్నేత్యర్థః. ౮౦. * బాల ఇతి. బాలః హస్తేన కృష్ణసర్పం యథా స్పృశతి - తథా - త్వామపి - అజ్ఞానాత్ హస్తేన అస్పృశం-అజ్ఞానాత్త్వావకపాణిగ్రహణం కృతవానస్మీతి భావః. ౮౧. * తం త్విత్యాది. మహాత్మా పుత్రో మయా జీవతాపి-అపితృకః పితృ

మయా హ్యపిత్రుకః పుత్రస్స మహాత్మా దురాత్మనా, తం తు మాం జీవలోకోఽయం నూనమాక్రోష్టు మర్హతి, బాలిశో బత కామాత్మా రాజా దశరథో భృశం, యః స్త్రీకృతే ప్రియం పుత్రం వనం ప్రస్థాపయిష్యతి. ౧౩॥ వ్రతైశ్చ బ్రహ్మచర్యైశ్చ గురుభి శ్చోపకర్శితః, భోగకాలే మహత్కృచ్ఛ్రం పున రేవ ప్రపత్స్యతే. ౧౪॥ నాలం ద్వితీయం వచనం పుత్రో మాం ప్రతిభాషితుం, సవనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢ మిత్యేవ వక్ష్యతి. ౧౫॥ యది తే రాఘవః కుర్యాద్వనం గచ్ఛేతి చోదితః, ప్రతికూలం ప్రియం మే స్యాన్నతు వత్సః కరిష్యతి. ౧౬॥ శుద్ధభావో హి భావం మే న తు జ్ఞాస్యతి రాఘవః, స వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి. ౧౭॥ రాఘవే హి వనం ప్రాప్తే సర్వలోకస్య ధిక్కృతం, మృత్యు రక్షమణీయం మాం నయిష్యతి యమక్షయం. ౧౮॥ మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే, ఇష్టే మమ జనే శేషే కిం పాపం ప్రతిపత్స్యసే. ౧౯॥ కౌస

దితి శేషః - తం తథావిధం మాం - ఆక్రోష్టుం ఆక్రోశంకర్తుం - ఆక్రోశప్రకారమాహ - బాలిశ ఇతి - బాలిశః మూర్ఖః 'మూర్ఖవైధేయబాలిశా' ఇత్యమరః. ౧౩॥. వ్రతైరితి. వ్రతైః కాండవ్రతైః బ్రహ్మచర్యైః మధుమాంసాదివర్జనాదిబ్రహ్మచారిధర్మైః - గురుభిః గురుకృతశిక్షాదిభిః - భోగకాలేగార్హస్థ్యావస్థాయాం. ౧౪॥.నాలమితి. సఃపుత్రః-వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తస్సన్-ద్వితీయం వచనం పరిహారవచనం-మాం ప్రతిభాషితుం-నాలం-కింతు బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి - బాఢమిత్యంగీకారోక్తిః. ౧౫॥. యదీతి. మేమయా-వనంగచ్ఛేతి చోదితోరామః ప్రతికూలం వనంప్రత్యాగమనం-యది కుర్యాత్తదామే ప్రియం స్యాత్ - వత్సస్తు తన్నకరిష్యతి. ౧౬॥. శుద్ధభావఇతి. శుద్ధభావః శుద్ధహృదయః - మే భావం హృదయం - న జ్ఞాస్యతి-మాం శుద్ధతయా జ్ఞాతస్సన్ మమ వచనహృదయం నజ్ఞాస్యతీతి భావః - అతః బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతీతి సంబంధః. ౧౭॥. రాఘవ ఇతి. సర్వలోకస్య సర్వజనస్య - 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. ధిక్కృతం ధిక్కరణం-అక్షమణీయం క్షంతు మశక్యం-కింతు మృత్యుర్మాం - యమక్షయం యమగృహం - నయిష్యతి. ౧౮॥. మృతఇతి. శేషే కౌసల్యాదౌ - కిం పాపం కమన్యాయం ప్రతిపత్స్యసే చింతయిష్యసి. ౧౯॥. కౌసల్యామితి. పుత్రౌ-లక్ష్మణశత్రు

రహితః కృతః-తతః లోకో మాం-ఆక్రోష్టుం నిందితుం-అర్హతి - ఆక్రోశప్రకారమేవాహ - బాలిశ ఇతి. ౧౩॥. వ్రతైరితి. ఉపకర్శితః ప్రాపితకార్శ్యః. ౧౪॥. నాలమితి. ద్వితీయం వచనం పరిహారరూపం-ప్రతిభాషితుం-నోత్సహతే స బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి. ౧౫॥. యదీతి. వనం గచ్ఛేతి మయా భాషితే-ప్రతికూలం యది కుర్యాత్తర్హి మే ప్రియం స్యాత్-వత్సః శ్రీరామస్తు ప్రతికూలం నకరిష్యతి. ౧౬॥. శుద్ధభావ ఇతి. శుద్ధభావః రాఘవః - మే భావం వనం గచ్ఛేత్యేవం రూపం. ౧౭॥. రాఘవ ఇతి. సర్వలోకస్య ధిక్కృతం ధిక్కారం - అక్షమణీయం సోఢుమశక్తం. ౧౮॥. మృత ఇతి. ఇష్టే మన్మతానుసారిణి జనే - కిం పాపం కీదృశం దుఃఖం మనోవాగగోచరమితి యావత్-ప్రతిపత్స్యసే కరిష్యసి. ౧౯॥. కౌసల్యా మిత్యాది. పుత్రౌ చేతి. లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ - దేవీ సుమిత్రా - కౌసల్యాం మాం చ రామంచ యది హాస్యతి - తదా దుఃఖాన్యసహతీ మామేవానుమరిష్యతి - రామవియోగేన కౌసల్యామరణస్య సంభావితత్వాల్లక్ష్మణస్య రామనియతసహగమనాచ్ఛత్రుఘ్నస్య దేవాదద్య భరతేన సహ గమనాచ్చ తాభ్యాం మయాచ రహితా సామామేవానుమరిష్యతీత్యర్థః.

ల్యాం మాం చ రామం చ పుత్రౌ చ యది హాస్యతి, దుఃఖాన్యసహతీ దేవీ మా
మేవానుమరిష్యతి. ౯౦॥ కౌసల్యాం చ సుమిత్రాంచ మాంచ పుత్రైస్త్రిభి స్సహ,
ప్రక్షిప్య నరకే సా త్వం కైకేయి సుఖితా భవ. ౯౧॥ మయా రామేణచ త్యక్తం
శాశ్వతం సత్కృతం గుణైః, ఇక్ష్వాకుకులమక్షోభ్యమాకులం పాలయిష్యసి
౯౨॥ ప్రియంచే ద్భరతస్యైత ద్రామప్రవ్రాజనం భవేత్, మా స్మ మేభరతః
కార్షీత్ ప్రేతకృత్యం గతాయుషః ౯౩॥ హంతానార్యే మమామిత్రే సకామా
భవ కైకయి. ౯౪. మృతే మయి గతే రామే వనం పురుషపుంగవే, సేదానీం
విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి. ౯౫. త్వం రాజపుత్రీవాదేన న్యవసో
మమ వేశ్మని, అకీర్తి శ్చాతులా లోకే ధ్రువః పరిభవ శ్చమే, సర్వభూతేషు చా
వజ్ఞా యథా పాపకృత స్తథా. ౯౬॥ కథం రథై ర్విభు ర్యాత్వా గజాశ్వైశ్చ
ముహు ర్ముహుః, పద్భ్యాం రామో మహారణ్యే వత్సో మే విచరిష్యతి. ౯౭॥
యస్య త్వాహారసమయే సూదాః కుండలధారిణః, అహం పూర్వాః పచంతిస్మ
ప్రశస్తం పానభోజనం, స కథన్ను కషాయాణి తిక్తాని కటుకాని చ, భక్షయన్
వన్య మాహారం సుతో మే వర్తయిష్యతి. ౯౯॥ మహార్హవస్త్రసంవీతో భూత్వా
చిరసుఖోషితః, కాషాయపరిధానస్తు కథం భూమౌ నివత్స్యతి. ౧౦౦॥ కస్యైత
ద్దారుణం వాక్య మేవం విధ మచింతితం, రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషే

ష్ణా - దేవీ సుమిత్రా. ౯౦॥ కౌసల్యామితి. అత్ర నరకశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే. ౯౧॥ మయేతి.
ఆకులం క్షుభితం-పాలయిష్యసి. ౯౨॥ ౯౫. త్వ మిత్యాద్యర్థత్రయ మేకాన్వయం. అకీర్త్యాదిత్ర
యరూపా త్వం - రాజపుత్రీవాదేన రాజపుత్రీతి వ్యపదేశేన-మమవేశ్మని న్యవసః - పరిభవః మహా
జనసమక్షం ధిక్కారః - అవజ్ఞా క్షుద్రత్వేన ప్రతిపత్తిః. ౯౬॥ ౯౭॥ యస్యేతి. సూదాః పాచ
కాః అహంపూర్వాః అహమహమికావంతః - ప్రశస్తం - 'ఆయుస్సత్త్వబలారోగ్య సుఖప్రీతివివర్ధ
నాః, రస్యాః స్నిగ్ధాః స్థిరా హృద్యా ఆహారా స్సాత్త్వికప్రియాః' ఇత్యుక్తప్రకారేణ శ్రేష్ఠం. సఇతి.
కషాయాది త్రయరూపం వన్యమాహారం భక్షయన్ - కథం వర్తయిష్యతి కేనప్రకారేణ జీవిష్యతి.
౯౯॥ మహార్హేతి. మహార్హేణ అతిశ్లాఘ్యేన - వస్త్రేణ - సంవీతః సంవృతః - చిరసుఖోషితః చిర
కాలం సుఖాస్తరణోషితః - కాషాయపరిధానః - కషాయేణ రక్తం కాషాయం - కాషాయం పరి
ధానం వస్త్రం యస్యస తథోక్తః. ౧౦౦॥ కస్యేతి. రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషేచన

౯౦॥ కౌసల్యా మితి. నరకే దుఃఖే. ౯౧॥ మయేతి. ఆకులం క్షుభితం యథా తథా పాలయిష్యసి.
౯౨॥*తి. రామప్రవ్రాజనస్య భరతసమ్మతత్వే సమే పుత్ర ఏవ నేత్యాశయేనాహ ప్రియం చేత్యాది.
౯౩॥ హంతేత్యర్థం భిన్నం వాక్యం. ౯౪. ౯౫. త్వమిత్యర్ధత్రయ మేకం వాక్యం. రాజపుత్రీవా
దేన రాజపుత్రీతి వ్యపదేశమాత్రేణ - లోకే అప్రత్యక్షేప్యకీర్తిః - పరిభవః మహాజనసమక్షం
ధిక్కారః - అవజ్ఞా అవమతిః - యతో న్యవసః - అత ఏతత్సర్వం మే భవిష్యతీతి భావః. ౯౬॥
౯౭॥ యస్యేతి. సూదాః పాచకాః - అహం పూర్వా అహంకార పూర్వాః - ప్రశస్తం పాన
భోజనం సాత్వికాహారః. ౯౮॥ సకథన్నితి. కటుకాని చేత్యత్ర కందమూలానీతి విశేష్య మధ్యా
హార్యం - వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి. ౯౯॥ ౧౦౦॥ కస్యేతి. రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభి

చనం. ౧౦౧॥ ధిగస్తు యోషితో నామ శఠాః స్వార్థపరాః సదా, న బ్రవీమి స్త్రియ స్సర్వా భరతస్యైవ మాతరం. ౧౦౨॥ అనర్థభావేఽర్థపరే నృశంసే మమానుతాపాయ నివిష్టభావే, కిమప్రియం పశ్యసి మన్నిమిత్తం హితానుకారిణ్యథవాపి రామే. ౧౦౩॥ పరిత్యజేయుః పితరో హి పుత్రాన్ భార్యాః పతీంశ్చాపి కృతానురాగాః, కృత్స్నం హి సర్వం కుపితం జగత్స్యా ద్దృష్ట్వైవ రామం వ్యసనే నిమగ్నమ్. ౧౦౪॥ అహం పునర్దేవకుమారరూప మలంకృతం తం సుత మావ్రజంతం, నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి దృష్ట్వా చ పునర్యువేవ. ౧౦౫॥ వినాపి సూర్యేణ భవేత్ ప్రవృత్తి రవర్షతా వజ్రధరేణ వాపి,

మిత్యేవం విధమేతద్వాక్యం - కస్య - కేనోపదిష్ట మిత్యర్థః - యద్వా - కస్య సహ్య మితి శేషః. ౧౦౧॥. ధిగితి. శఠాః గూఢవిప్రియకారిణ్యః. కౌసల్యాదిషు తదసంభవాదాహ న బ్రవీమీతి. ౧౦౨॥. అనర్థభావఇతి. మన్నిమిత్తం మత్కారణకం-రామే రామనిమిత్తకం వా. ౧౦౩॥. పరిత్యజేయురితి. కృత్స్నం జగత్ - గచ్ఛతీతి వ్యుత్పత్త్యా జగచ్ఛబ్దేన జీవవర్గ ఉచ్యతే - సర్వశబ్దేన స్థావరజాత ముచ్యతే - కుపితం-త్వాం ప్రతీతి శేషః. ౧౦౪॥. అహమితి. అహం పునః అహంతు మత్స్వభావో లౌకికేభ్యో భిన్నః - దేవకుమారరూపం నిసర్గసుందరం - అలంకృతం అలంకారై రతిశయితశోభం - చంద్రకాంతానన మిత్యస్య హృది వివరివర్తమానత్వాత్త మిత్యుక్తం - సుతం సౌందర్యాద్యభావేపి సుతత్వప్రయుక్త ప్రేమాస్పదం - ఆవ్రజంతం మత్తమాతంగగామినమిత్యుక్తరీత్యాగమనకాలికసంభ్రమవిశేషశాలినం - దర్శనేన మానసజ్ఞానేన - పశ్యన్నపి నందామి - దృష్ట్వా పునస్సాక్షాత్కృత్య తు-యువేవ భవామి యువవ ద్ధృష్టపుష్టాంగో భవామి. తి. ౧౦౫॥. వినేతి. ప్రవృ షేచన మిత్యేవం విధం - అచింతిత మేత ద్దారుణం - వాక్యం వాక్యశ్రవణం - కస్య కీదృగ్విధదు

ష్కర్మణః ఫలం - యద్వా - ఏతత్కస్య క్రూరస్య వాక్య ముపదేశః. ౧౦౧॥. కైకేయ్యా దౌర్జన్యం దృష్ట్వా దశరథః స్త్రీమాత్రం నిందతి - ధిగస్త్వితి. యోషితో ధిగస్తు నామ స్త్రియో నింద్యా ఇత్యర్థః - నను స్త్రీమాత్రనిందా కథం క్రియతే సాధ్వీనాం విద్యమానత్వా దిత్యత ఆహ - నేతి - సర్వాః స్త్రియో ధిగస్త్వితి న బ్రవీమి - కింతు భరతస్యైవ మాతరం ధిగస్త్వితి బ్రవీమీతి. యోజనా. ౧౦౨॥. అనర్థభావే - అనర్థః స్వపరానర్థ సాధనభూతః భావః అభిప్రాయో యస్యాస్సా తథా - నివిష్టో నివేశితో భావో దుష్టభావో యస్యాస్సా తథా - అర్థపరే స్వార్థసాధనపరే-మన్నిమిత్తం మద్ధేతుకం - కిమప్రియం అపకారం - పశ్యసి-కృత్స్నజగద్ధితానుకారిణి రామే వా. ౧౦౩॥. పరిత్యజేయురితి. కృతానురాగత్వం పుత్రపతిభార్యాణాం త్యాగానౌచిత్యహేతుః-యథోచితం లింగవిపరిణామః పుత్రాదిషు యోజ్యః - అపిశబ్దాత్ పతయశ్చ కృతానురాగాభార్యాస్త్యజేయురితి యోజ్యం - కించ రామప్రవ్రాజనసాధనం త్వద్వ్యాపారం దృష్ట్వా రామంచ త్వద్వశాద్వ్యసనే నిమగ్నం దృష్ట్వా సర్వం జగత్ త్వాం ప్రత్యేవ కుపితం స్యాత్. ౧౦౪॥. అంతతః స్వస్య రామంవినా జీవనవ్యతిరేకం దర్శయిష్యన్ తదన్వయే స్వజీవనాన్వయం దర్శయతి - అహ మిత్యాదినా. ఆవ్రజంతం ఆగచ్ఛంతం-పశ్యన్నహం దర్శనేన తస్య దూరదర్శనేనాపి నందామి - ఆగత మంతికే దృష్ట్వా చిరవృద్ధోప్యహం పున ర్యువేవ యువవద్భవామి - హృష్టపుష్టాంతర్బహిఃపరికరో భవామీత్యర్థః. ౧౦౫॥. వినేతి. హిశబ్దో యద్యప్యర్థే - సూర్యేణ వినా యద్యపి ప్రవృత్తిః సంచారరూపా భవేత్ -

రామం తు గచ్ఛంత మితస్సమీక్ష్య జీవే న్నకశ్చిత్త్వితి చేతనా మే. ౧౦౬
వినాశకామా మహితా మమిత్రా మావాసయం మృత్యు మివాత్మన స్త్వం,
చిరం బతాంకేన ధృతాసి సర్పీ మహావిషా తేన హతోఽస్మి మోహాత్. ౧౦౭.
మయాచ రామేణ చ లక్ష్మణేన ప్రశాస్తు హీనో భరత స్త్వయా సహ, పురంచ
రాష్ట్రంచ నిహత్య బాంధవా న్మమాహితానాంచ భవాభిహర్షిణీ. ౧౦౮.
నృశంసవృత్తే వ్యసనప్రహారిణి ప్రసహ్య వాక్యం యదిహాద్య భాషసే, ననామ
తే కేన ముఖా త్పతంత్యధో విశీర్యమాణా దశనా స్సహస్రధా. ౧౦౯. నకించి
దాహాహితమప్రియం వచో నవేత్తి రామః పరుషాణి భాషితుం, కథన్ను రామే
హ్యభిరామవాదిని బ్రవీషి దోషా న్గుణనిత్యసమ్మతే. ౧౧౦ ప్రతామ్య వా ప్రజ్వ
లవా ప్రణశ్య వా సహస్రశో వా స్ఫుటితా మహీం వ్రజ, న తే కరిష్యామి వచ
స్సుదారుణం మమాహితం కేకయరాజపాంసని. ౧౧౧. క్షురోపమాం నిత్య

త్తిః సంచారః - చేతనా బుద్ధిః-వజ్రధరపక్షే ప్రవృత్తిశబ్దేన జీవనవిషయప్రవృత్తి రుచ్యతే. ౧౦౬.
వినాశకామా మితి. ఆవాసయం - గృహ ఇతి శేషః-సర్పీ సర్పజాతిః-జాతిలక్షణో ఙీష్-త్వం మో
హాదంకేన ధృతాసి - తేనాంకధారణేన. ౧౦౭. మయేతి. సలక్ష్మణేన రామేణ మయాచ హీనో
భరత స్త్వయా సహ పురం రాష్ట్రం బాంధవాంశ్చ నిహత్య - ప్రశాస్తు పురాదిహననరూపం ప్రశా
సనం కరోతు - మమాహితానాం శత్రూణాం చాభిహర్షిణీ భవేతి సంబంధః. ౧౦౮. నృశంస
వృత్త ఇతి. నృశంసవృత్తే క్రూరవ్యాపారే-వ్యసనప్రహారిణి క్షతే ప్రహారన్యాయేన విపది ప్రహరణ
శీలే - రామవిరహాసహనం విపత్ - తత్ర ప్రహారః పునః పున శ్చోదనం - త్వం - ఇహ దేశే-అద్య
అస్మిన్ కాలే - ప్రసహ్య పతిస్వాతంత్ర్యం తిరస్కృత్య - యద్వాక్యం భాషసే - తత్ర - తేము
ఖాద్దశనాస్సహస్రధా విశీర్ణా స్సంతః కేన నామ హేతునా నపతంతీతి సంబంధః. ౧౦౯. నకించి
దితి. రామః - అహితం అప్రియంచ - కించిద్వచో నాహ - పరుషాణి భాషితుం నవేత్తి - జ్ఞాన
పూర్వకత్వాత్ భాషణస్య కుత స్తత్ప్రసక్తిరితి భావః - నకేవలం పరుషావేదనం ప్రత్యుతాభి
రామవాదిని సర్వప్రియభాషిణి - గుణై ర్నిత్యం సమ్మతే రామే - కథంను - దోషా న్ప్రవ్రా
జనహేతూన్ - బ్రవీషి. ౧౧౦. ప్రతామ్యేతి. ప్రతామ్య గ్లానిం భజ - తామ్యతే ర్లోణ్మ
ధ్యమ పురుషైకవచనం - ప్రజ్వల కుపితా భవ - ప్రణశ్య నష్టా భవ - సహస్రశః స్ఫుటితా
భవతీ మహీం వ్రజ వా భృగోః పతవేత్యర్థః-కేకయరాజానాం పాంసని దూషణి. ౧౧౧. క్షురోప

తథా వజ్రధరేణ అవర్షతాపి - ప్రవృత్తి ర్జీవనరూపా-యద్యపి స్యాత్ - తథాపి - రామ మితో
గచ్ఛంతం సమీక్ష్య - కశ్చిదపి అననుభూతరామస్వభావోపి - లోకో నజీవే దితి - మే చేతనా
ధీః-మమ జీవనం తు కైముతికసిద్ధ మితి భావః. ౧౦౬. వినాశేతి. సర్పీసర్పలక్షణ మోహా దంకేన
ధృతాసి - తేనాంకధారణేన హేతునా. ౧౦౭. మయేతి. అహితానా మభిహర్షిణీ మమామిత్రేషు
స్నేహయుక్తా భవేత్యర్థః. ౧౦౮. నృశంసేతి. వ్యసనప్రహారిణి ఆపద్యుపద్రవకారిణి ఇహ దేశే అద్య
కాలే - ప్రసహ్య పతిపత్నీభావం తిరస్కృత్య-క్రూరం వాక్యం భాషసే-యత్-అతః-తే దశనాః-
కేననామ హేతునా-ముఖా ద్విశీర్ణమానా నపతంతి-నజాన ఇతి శేషః. ౧౦౯. నకించిదితి. గుణనిత్య
సమ్మతే గుణానాం నిత్యసమ్మతే. ౧౧౦. ప్రతామ్యేతి. సహస్రశో వాత్వం స్ఫుటితామహీం వ్రజ-తథాపి-
న తే వచః కరిష్యామీతి సంబంధః. ౧౧౧. క్షురోపమా మితి. అసత్ప్రియంవదాం మిథ్యాప్రియ

మసత్ప్రియం వదాం ప్రదుష్టభావాం స్వకులోపఘాతినీం, న జీవితుం త్వాం విష హే మనోరమాం దిధక్షమాణాం హృదయం సబంధనం. ౧౧౨౫. నజీవితం మే స్తిపునః కుత స్సుఖం వినాత్మజేనాత్మవతః కుతో రతిః, మమాహితం దేవి న కర్తు మర్హాసి స్పృశామి పాదావపి తే ప్రసీద మే. ౧౧౩౫. స భూమిపాలో విలప న్ననాథవత్ స్త్రియా గృహీతో హృదయేతిమాత్రయా, పపాత దేవ్యా శ్చర ణౌ ప్రసారితా వుభా వసంస్పృశ్య యథాతుర స్తథా. ౧౧౪౫. ఇతి శ్రీమద్రా మాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్వాదశస్సర్గః.

అతదర్హం మహారాజం శయాన మతథోచితం, యయాతి మివ పుణ్యాంతే దేవలోకాత్పరిచ్యుతం, అనర్థరూపాఽసిద్ధార్థా*హ్యభీతా భయదర్శినీ, పున

మామితి. క్షురోపమాం తద్వత్క్రూరాం - అసత్ప్రియంవదాం మిథ్యాప్రియవాదినీం - ప్రదుష్టభా వాం ప్రకర్షేణ దుష్టహృదయాం - అమనోరమా మితి పదచ్ఛేదః-సబంధనం సమూలం-ప్రాణరూప మూలసహితం - 'ప్రాణబంధనంహి సోమ్యమన' ఇతి శ్రుతేః, సదింధన మితి పాఠే - హృదయ మేవ సదింధనం - దిధక్షమాణాం దగ్ధు మిచ్ఛంతీం - త్వాం - జీవితుం జీవయితుం - నవిషహే నోత్సహే. ౧౧౨౫. నేతి. రతిః త్వద్విషయేతి శేషః - యదేవమిత ఆహ - మమాహిత మితి-ఆత్మవతః జీవత ఇత్యర్థః. ౧౧౩౫. సఇతి. అతిమాత్రయా అమర్యాదయా-స్త్రియా-హృదయే గృహీతః - తదధీనహృదయ ఇత్యర్థః - భూమిపాలోపి తాం నిగృహీతుమసమర్థ ఇత్యర్థః - అనాథవ ద్విలపన్ త్వాం జీవయితుం నోత్సహే తే పాదౌ స్పృశామి ప్రసీదేత్యనవస్థితవచనాని భాషమాణః - ప్రసారితా విత్యనేనానాదర ఉక్తః - అసంస్పృశ్యేత్యనేన పిస్పృక్షాయా మేవ మూర్ఛా జాతేతి గమ్యతే. ౧౧౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాం బరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాదశస్సర్గః.

న తే కరిష్యామి వచ ఇత్యుక్త్వాపి ధర్మపాశబద్ధతయా పశ్చా త్తప్తః పున స్తాం సాంత్వయతి త్రయోదశే - అతదర్హమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అతదర్హం తాదృశదుఃఖానర్హం - అతథోచితం అధశ్శయనానుచితం - అనర్థరూపా పాపరూపా - అసిద్ధార్థా అనిష్పన్నప్రయో

వాదినీం-అమనోరమామితి ఛేదః-సబంధనం హృదయం-'ప్రాణబంధనంహి సోమ్యమన' ఇతి శ్రుతేః-త్వాంజీవితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః. ౧౧౨౫. * తి. దండవాక్యముక్త్వా పున స్తామాహ - నేతి. ఆత్మవతాం ఆత్మజ్ఞానాం - అత్రాపిః పూరణీయః - యదేవం - అతః మమేత్యాది. ౧౧౩౫. స భూమిపాల ఇతి. అతిమాత్రయా అతిక్రాంతమర్యాదయా - స్త్రియా - హృదయే మర్మణి గృహీతః-ప్రసారితౌ ప్రణామపరిహారబుద్ధ్యా అన్యత్ర ప్రసారితౌ - దేవ్యా శ్చరణౌ-అసంస్పృశ్య-ఆతురో యథా ఆతుర ఇవ-తథా పపాత దారుణం పపాతేత్యర్థః-అనేన చిత్తవైవశ్యం ద్యోతితం. ౧౧౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయో ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాదశస్సర్గః.

అథ సత్యపాశబద్ధత్వేన న తే కరిష్యామి వచ ఇతి దృఢం వక్తు మశక్నువన్ తాం పునరపి ప్రసాదయతి - అతదర్హమితి. అతదర్హం స్త్రీప్రణామార్హం-అతథోచితం పూర్వమననుభూతతా దృగ్వ్యసనం - శయానం భూమౌ పతితం - అనర్థరూపేతి - అనర్థరూపా పాపరూపా - అసిద్ధా

రాకారయామాస తమేవ వరమంగనా. ౨. త్వం కత్థసే మహారాజ సత్యవాదీ దృఢవ్రతః, మమ చేమం వరం కస్మా ద్విధారయితు మిచ్ఛసి. ౩. ఏవ ముక్తస్తు కైకేయ్యా రాజా దశరథ స్తదా, ప్రత్యువాచ తతః క్రుద్ధో ముహూర్తం విహ్వల న్నివ. ౪. మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే, హంతానార్యే మమామిత్రే సకామా సుఖినీ భవ. ౫. స్వర్గేపి ఖలు రామస్య కుశలం దైవతై రహం, ప్రత్యాదేశా దభిహితం ధారయిష్యే కథం బత. ౬. కైకేయ్యాః ప్రియకామేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా, యది సత్యం బ్రవీమ్యేత త్తదసత్యం భవిష్యతి. ౭. అపుత్రేణ మయా పుత్రః శ్రమేణ మహతా మహాన్, రామో లబ్ధో మహాబాహు స్స కథం త్యజ్యతే మయా ౮. శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ జితక్రోధః క్షమాపరః, కథం కమలపత్రాక్షో మయా రామో వివాస్యతే. ౯. కథమిందీవరశ్యామం దీర్ఘబాహుం మహాబలం, అభిరామ మహం రామం ప్రేషయిష్యామి దండ

జనా-అభీతా లోకాపవాదభీతి రహితా - భయదర్శినీ - దశరథస్యేతి శేషః-యద్వా అభయదర్శినీ-దశరథస్య భయ మపశ్యంతీత్యర్థః - త మేవ వరం పూర్వదత్త మేవ వర ముద్దిశ్య - మహారాజం ఆకారయామాస సంబోధయామాస - యద్వా దాతవ్యత్వేన గ్రాహయామాసేత్యర్థః - వస్తుత స్త్వేకవచనస్వారస్యాత్ వరం శ్రేష్ఠం - దశరథం - స్వాభిమతకథనాయాహ్వయామాసేత్యర్థః. ౨. త్వమితి. విధారయితుం ఋణత్వేన ధారయితుం చ్యావయితుంవా - విశేషేణ ధారయితు మాదాతు మితివార్థః. ౩. విహ్వలన్ మూర్ఛన్. ౪. ౫. స్వర్గ ఇతి. రామస్య కుశలం ప్రతి-దైవతైః - ప్రత్యాదేశా దభిహితం ధిక్కారపూర్వమభిహితం-వాక్యం-కథం ధారయిష్యే-సహిష్యేమూఢస్త్రీ హేతోః కథం గుణవత్పుత్రం త్యక్తవానసీత్యభిహితం శ్రుత్వా కథమాత్మానం ధారయిష్యే - తథాచ రామప్రవాసనే ఇహ పరత్ర చ మమ సౌఖ్యం నాస్తీత్యర్థః. ౬. నను సత్యప్రతిజ్ఞత్వ నిర్వాహార్థం రామః ప్రవ్రాజిత ఇతి వక్తవ్య మిత్యత్రాహ-కైకేయ్యా ఇతి. మయేత్యనంతర మితి కరణం ద్రష్టవం - తదసత్యం భవిష్యతి - శ్వ స్త్వాహ మభిషేక్ష్యామి యావద్రాజ్యే పరంతపేతి రామోద్దేశే నోక్తం వాక్య మసత్యం భవిష్యతీత్యర్థః. ౭. అపరిత్యాగే హేత్వంతరాణి దర్శయతి - అపుత్రేణే

త్రా అనిష్పన్న ప్రయోజనా - అభీతా - జనాపవాదాదభీతా అభయదర్శినీ దశరథస్య ప్రాప్తం భయ మగణయంతీ-భయదర్శనీతి ఖేదే రామాత్ భరతస్య భయదర్శినీ.తమేవ వరం పూర్వదత్త వర మేవోద్దిశ్య-మహారాజ మాకారయామాస సంబోధయామాస. ౨. తదేవాహ. త్వమితి. సత్యవాదీ దృఢవ్రత ఇతి కత్థసే స్వాత్మానం శ్లాఘసే-విధారయితుం విశేషేణ ధారయితుం ఋణత్వేన ధారయితుం. ౩. ౫. రామప్రవాసన దుఃఖేన మృత్వా స్వర్గం గతస్యాపి మే సుఖం నాస్తీత్యాహ-స్వర్గ ఇతి. స్వర్గేపి దైవతై రభిహితం రామస్య కుశలం - ప్రత్యాదేశాత్ - ప్రతిషేధాత్ - ల్యబ్లోపే పంచమీ - కథం బత - ధారయిష్యే సహిష్యే - ఇహ రామస్య కుశలం ప్రతిషిధ్య తత్ర దైవతైః పృష్టం కథం సహిష్య ఇత్యర్థః - అథవా స్వర్గేపి రామస్య కుశలం ప్రతి దైవతైః ప్రత్యాదేశాత్ - ప్రత్యాదేశం ధిక్కారం కృత్వాభిహితం వాక్యం - కథం బత - ధారయిష్యే సహిష్యే - బతేతి ఖేదే. ౬. నను సత్యపాశాత్ ప్రత్యాదిష్టవానస్మీత్యుత్తరం బ్రూహీత్యత్రాహ - కైకేయ్యా ఇతి. కైకేయ్యాః ప్రతిశ్రుతార్థ ప్రదానేన మయా రామః ప్రవ్రాజితః - తత్సత్యం యది బ్రవీమి-తర్హి తద్రామ మభిషేక్ష్యామీతి వచనం - అసత్యం భవిష్యతీత్యర్థః. ౭. ౧౦. సుఖానామితి. దుఃఖై రను

కా॥. ౧౦. సుఖానా ముచితస్యైవ దుఃఖై రనుచితస్య చ, దుఃఖం నామాను పశ్యేయం కథం రామస్య ధీమతః. ౧౧. యది దుఃఖ మకృత్వాద్య మమ సంక్రమణం భవేత్, అదుఃఖార్హస్య రామస్య తత స్సుఖ మవాప్నుయాం. ౧౨. నృశంసే పాపసంకల్పే రామం సత్యపరాక్రమం, కిం విప్రియేణ కైకేయి ప్రియం యోజయసే మమ ౧౩. అకీర్తి రతులా లోకే ధ్రువః పరిభవశ్చ మే. ౧౩½. తథా విలపత స్తస్య పరిభ్రమితచేతసః, అస్త మభ్యగమ త్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత ౧౪½. సా త్రియామా తథా ర్తస్య చంద్రమండలమండితా, రాజ్ఞో విలపమానస్య నవ్యభాసత శర్వరీ. ౧౫½ తథైవోష్ణం వినిశ్వస్య వృద్ధో దశరథో నృపః, విలలాపా ర్తవ ద్దుఃఖం గగనాసక్తలోచనః. ౧౬½ న ప్రభాతం త్వయేచ్ఛామి నిశే నక్షత్రభూషణే, క్రియతాం మే దయా భద్రే మయాయం రచితోఽఞ్జలిః ౧౭½. అథవా గమ్యతాం శీఘ్రం నాహ మిచ్ఛామి నిర్ఘృణాం, నృశంసాం కైకయీం ద్రష్టుం యత్కృతే వ్యసనం మహత్ ౧౮½. ఏవ ముక్త్వా తతో రాజా కైకే

త్యాది. ౮. ౧౦. సుఖానామితి. దుఃఖై రితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. ౧౧. యదీతి. అదుఃఖార్హస్య రామస్య - దుఃఖ మకృత్వా మమ సంక్రమణం యది భవేత్ - తతః తదా-సుఖ మవాప్నుయాం-సంక్రమణం తృణజలూకాన్యాయేన దేహా ద్దేహాంతరప్రాప్తిః - పంచత్వ మితి యావత్. ౧౨. నృశంస ఇతి. మమ ప్రియం రామం - విప్రియేణ అనభిమతదండకారణ్యగమనేన - కిం కిమర్థం - యోజయసే. ౧౩. అకీర్తి రిత్యర్థం - భవిష్యతీతి శేషః. ౧౩½. తథేతి. తస్య విలపతః - తస్మిన్ విలపతి సతీత్యర్థః. ౧౪½. సా త్రియామేతి. అత్రియామా - యామత్రయవత్త్వం విహాయాతిదీర్ఘేత్యర్థః. ౧౫½. తథేతి. ఆర్తవత్ మహారోగాదినా పీడిత ఇవ-దుఃఖం విలలాప-శృణ్వతాం యథా దుఃఖం భవతి తథా విలలాపేత్యర్థః. ౧౬½. నేతి. ప్రభాతం ప్రభాతత్వం - భావే నిష్ఠా - అత్ర ప్రకరణే భర్త్సనప్రసాదనాభ్యాం పునఃపునః క్రియమాణాభ్యాం ధర్మ మపి త్యక్తుం నశక్నోమిన పుత్ర మపీతి గమ్యతే. ౧౭½. అథవేతి. నిర్ఘృణాం నిర్దయాం - ప్రత్యుత - నృశంసాం క్రూరాం. ౧౮½.

చితస్యేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. ౧౧. సర్వథా రామస్య దుఃఖాకరణ మేవ స్వహిత మిత్యాహ-యదీతి. అదుఃఖార్హస్య రామస్య దుఃఖ మకృత్వా ఇహ సుఖితస్య మమ కాలాంతరే సంక్రమణం లోకాంతరగమనం యది భవేత్-తతః తర్హి - స్వర్గేపి సుఖ మవాప్నుయా మిత్యన్వయః. ౧౨. నృశంస ఇతి. కిమర్థం విప్రియేణ అనభిమతదండకారణ్యగమనేన. ౧౩. ౧౩½. తథేతి. యా రాజ్ఞః స్వనివేశప్రవేశకాలా త్పూర్వం సూర్యో స్త మగమత్ రజనీ చాభ్యవర్తత - సా త్రియామా రజనీ - విలపత స్తస్య రాజ్ఞః - న వ్యభాసత నాప్రకాశత-విలాపేనైవ రాత్రికాలో వ్యతీత ఇత్యర్థః - అథ సా శర్వరీ వ్యభాసత విభాతా చేత్యావర్త్యయోజనా. ౧౫½. తథేతి. ఆర్తవత్ మహారోగాదినా పీడిత ఇవ - దుఃఖం శృణ్వతాం యథా దుఃఖం భవతి తథా విలలాపేత్యర్థః. ౧౬½. అథ దుఃఖవశా ద్రాత్య్రా అవ్యుష్టిం ప్రార్థయతే - న ప్రభాత మితి. భావే నిష్ఠా - త్వయా నప్రభాతమితి - త్వత్కర్తృక మప్రభాత మితి యావత్ - మే మహ్యం-ప్రభాతే సతి రామవివాసనం భవిష్యతీతి భయాదితి భావః. ౧౭½. అథవా గమ్యతాం శీఘ్రమితి. రాత్రేర్యతి శేషః - స్త్రీదర్శనం రాత్రావేవ భవతి - తదత్యయే ప్రజా ఆయాంతి రాజ్ఞ స్సకాశం - అతోస్యాదర్శనపరిహారో భవిష్యతీ

యీం సంయతాంజలిః, ప్రసాదయామాస పునః కైకేయీం చేద మబ్రవీత్. ౧౯॥ సాధువృత్తస్య దీనస్య త్వద్గతస్య గతాయుషః, ప్రసాదః క్రియతాం దేవి భద్రే రాజ్ఞో విశేషతః ౨౦॥. శూన్యేన ఖలు సుశ్రోణి మయేదం సముదాహృతం, కురు సాధు ప్రసాదం మే బాలే సహృదయాహ్యసి. ౨౧॥. ప్రసీద దేవి రామో మే త్వద్దత్తం రాజ్య మవ్యయం, లభతామసితాపాంగే యశః పర మవాప్నుహి. ౨౨॥ మమ రామస్య లోకస్య గురూణాం భరతస్యచ, ప్రియమేతద్గురుశ్రోణి కురు చారుముఖేక్షణే. ౨౩॥. విశుద్ధభావస్య సుదుష్టభావా తామ్రేక్షణస్యాశ్రుకలస్య రాజ్ఞః, శ్రుత్వా విచిత్రం కరుణం విలాపం భర్తుర్నృశంసా నచకార వాక్యం. ౨౪॥. తతస్స రాజా పునరేవ మూర్ఛితః ప్రియా మదుష్టాం ప్రతికూలభాషిణీం, సమీక్ష్య పుత్రస్య వివాసనం ప్రతి క్షితౌ విసంజ్ఞో నిపపాత దుఃఖితః ౨౫॥. ఇతీవ రాజ్ఞో వ్యథితస్య సా నిశా జగామ ఘోరం శ్వసతో మనస్వినః, విబోధ్యమానః ప్రతిబోధనం తదా నివారయామాస స రాజసత్తమః ౨౬॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రయోదశస్సర్గః.

౧౯॥. సాధువృత్తస్యేతి. త్వద్గతస్య-త్వదేకశరణస్యేత్యర్థః-గతాయుషః-అల్పావశేష మతీతాయుష ఇత్యర్థః. ౨౦॥. శూన్యఇతి. శూన్యే నిర్జనప్రదేశే-ఇదం రామాభిషేచనం-న సముదాహృతం ఖలుకింతు సర్వజనసన్నిధౌ సముదాహృత మిత్యర్థః-యద్వా-శూన్యేన దీనేన-మయేత్యర్థః. ౨౧॥. ౨౩॥. విశుద్ధభావస్యేతి. తామ్రేక్షణస్య-దుఃఖాతిశయేనేతి శేషః - అశ్రుకలస్య అశ్రుపూర్ణస్య - కలిః కామధేనుః. విచిత్రం ప్రసాదభర్త్సనసహితత్వాత్. ౨౪॥. ౨౫॥. ఇతీతి. ప్రతిబోధనం - శంఖపటహవీణాదికం ప్రతిబోధనసాధనం - యద్వా వైతాళికైః క్రియమాణం ప్రతిబోధనం. ౨౬॥. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః.

త్యాశయః. ౧౮॥. ౧౯॥. సాధ్వితి. త్వద్గతస్య సత్యవశగత్వాత్ త్వదధీనస్య గతాయుషః అల్పావశేష మతీతాయుషః. ౨౦॥. శూన్యఇతి. శూన్యే నిర్జనప్రదేశే - ఇదం రామాభిషేచనం - న సముదాహృతం ఖలు - కింతు రాజసభాయా ముదాహృతం - అథవా - శూన్యేన ప్రణష్టసర్వాహంభావేన - మయా ఇద ముదాహృత మితి వార్థః. ౨౧॥. తదేవ దర్శయ న్నాహ-ప్రసీదేతి. త్వద్దత్తం లభతాం - త్వయా వరబలాత్ గృహీత మేవ రాజ్యం - రామప్రీత్యర్థం రామాయ దేహీత్యర్థః. ౨౨॥. తి. గురూణాం వసిష్ఠాదీనాం-గురుశ్రోణీతి పాఠే-గుర్వీ మహతి శ్రోణీ యస్యా స్తాదృశి. ౨౩॥. విశుద్ధేతి. అశ్రుకలస్య అశ్రుపూర్ణస్య. ౨౪॥. తతఇతి. తద్రాత్రేః ప్రాక్ నిత్యం ప్రియాం అదుష్టాం - పతివ్రతాం - తత్కాలే దైవాత్ ప్రతికూలభాషిణీం - తాం సమీక్ష్య పుత్రస్య వివాసనం ప్రతి ప్రీయమాణం తద్వరంచ - సమీక్ష్య పర్యాలోచ్య - చిరపరిచితప్రేమత్వాత్తాం ధిక్కర్తుం - ప్రయాసలబ్ధం పుత్రంచ త్యక్తుం - అశక్నువన్ - కర్తవ్యమూఢో మూర్ఛితః క్షితౌ విసంజ్ఞః పపాతేత్యర్థః. ౨౫॥. ఇతీతి. ప్రతిబోధనం బోధనసాధకమంగళగీతాదికం. ౨౬॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః.

పుత్రశోకార్దితం పాపా విసంజ్ఞం పతితం భువి, వివేష్టమాన ముదీక్ష్య సైక్ష్వాక మిద మబ్రవీత్. ౧. పాపం కృత్వైవ కిమిదం మమ సంశ్రుత్య సంశ్రవం, శేషే క్షితితలే సన్న స్స్థిత్యాం స్థాతుం త్వ మర్హసి. ౨. ఆహు స్సత్యం హి పరమం ధర్మం ధర్మవిదో జనాః, సత్యమాశ్రిత్య హి మయా త్వం చ ధర్మం ప్రచోదితః. ౩ సంశ్రుత్య శైబ్య శ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః, ప్రదాయ పక్షిణే రాజన్ జగామ గతి ముత్తమాం. ౪. తథా హ్యలర్క స్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనా దదౌ. ౫ సరితాం తు పతి స్స్వల్పాం మర్యాదాం సత్య మన్వితః, సత్యానురోధా త్సమయే స్వాం వేలాం నాతివర్తతే. ౬ సత్య మేకపదం బ్రహ్మ సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః, సత్య మేవాక్షయా వేదా స్సత్యేనై వాప్యతే పరం. ౭. సత్యం సమనువర్తస్వ యది

అథ రామవివాసననిర్ధారణం దర్శయతి చతుర్దశే - పుత్రేత్యాది. ౧. పాప మితి. సంశ్రవం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం - సంశ్రుత్య కృత్వేత్యర్థః - పాకం పచతీతి వ న్నిర్దేశః - పాపం ప్రతిజ్ఞాతాకరణరూపం పాపం - కృత్వైవ - క్షితితలే - సన్నః అవసన్నస్సన్ - శేషే - కిమిదం - స్థిత్యాం మర్యాదాయాం సత్యపరిపాలనరూపాయాం - 'మర్యాదా ధారణా స్థితి' రిత్యమరః-స్థాతు మర్హసి. ౨. ఇద మేవ యుక్త మితి దర్శయతి - ఆహురిత్యాదినా. సత్యరూపం ధర్మ మాశ్రిత్యహి మయా ప్రచోదితః. ౩. ప్రాణసంకటే కథం సత్యం పాలనీయ మిత్యత్రాహ-సంశ్రుత్యేత్యాదినా. ౪. తథేతి. యాచమానే బ్రాహ్మణే - అవిమనాః సుప్రసన్నమనాస్సన్ - నేత్రే దదౌ - తస్మా ఇతి శేషః. ౫. సరితామితి. సరితాం పతిః సముద్రః-మర్యాదాం సత్య మన్వితః వేలాం నాతివర్తత ఇతి మర్యాదారూపం సత్యం ప్రాప్తస్సన్ - సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యానువర్తనాత్ - సమయే సంకల్పితకాలే - స్వాం వేలాం స్వల్పా మపి నాతివర్తత ఇతి సంబంధః. ౬. సత్యమితి. సత్య మేవ ఏకపదం బ్రహ్మ - ఏకం నుఖ్యం - 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరః. పద్యత ఇతి పదం - పరమప్రాప్యం బ్రహ్మేత్యర్థః-యద్వా ఏకం పదం ప్రణవరూపం వాచకం యస్య తత్తథా- 'ఓ మిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మే'తి స్మృతేః, సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః - సత్య మేవ ధర్మస్య పరా కాష్ఠేత్యర్థః - అక్షయా వేదాశ్చ సత్యమేవ - ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః - పరం ప్రయోజనం సత్యేనైవాప్యతే. ౭. సత్యమితి. అత్రాదౌ తస్మా దిత్యుపస్కార్యం - ధృతా స్థిరా -

---

అథ కైకేయీ మన్నిమిత్తం రాజా వా మ్రియతాం తన్నిమిత్త మహంవా మ్రియ ఇతి సర్వథా నిశ్చిత్యాహ - పుత్రేతి. సా పాపా కైకేయీ. ౧. పాపమితి. మమ సంశ్రవం వరదానప్రతిజ్ఞాం - సంశ్రుత్య అంగీకృత్య - తదకరణరూపం పాపం - కృత్వైవ - సన్నః విషణ్ణస్సన్ - శేషే కిమిదం న కి మపి ప్రయోజనం - అతః స్థిత్యాం సత్యపరిపాలనమర్యాదాయాం స్థాతుం త్వ మర్హసి. ౨. ఆహురితి. సత్యం సత్యరూపం - ధర్మం ఆశ్రిత్య - ఉద్దిశ్య - మయా ప్రచోదితః ప్రబోధితః. ౩. నను సత్యపరిపాలనే ప్రాణసంశయో జాయత ఇత్యాశంక్య ప్రాణాదపి సత్య మేవ రక్షణీయ మితి సదృష్టాంత మాహ - సంశ్రుత్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. ౫. సరితామితి. సరితాం పతిః - సత్య మన్వితః సత్యం ప్రాప్తస్సన్. సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యోల్లంఘనభయాత్ - స్వల్పాం సులంఘ్యాం - మర్యాదాం స్వావధిభూతాం - స్వాం వేలాం సమయే వృద్ధికాలేపి - నాతివర్తతే. ౬. సత్యమితి. సత్యం ఏకపదం ఏకపదరూపం బ్రహ్మ ప్రణవ ఇతి యావత్. పరం - పరబ్రహ్మ. ౭.

ధర్మే ధృతా మతిః, సఫల స్సవరో మేస్తు వరదో హ్యసి సత్తమ. ౮. ధర్మస్యేహాభికామార్థం మమ చైవాభిచోదనాత్, ప్రవ్రాజయ సుతం రామం త్రిః ఖలుత్వాం బ్రవీమ్యహం. ౯. సమయంచ మమాద్యేమం యది త్వం న కరిష్యసి, అగ్రత స్తే పరిత్యక్తా పరిత్యక్ష్యామి జీవితం. ౧౦. ఏవం ప్రచోదితో రాజా కైకేయ్యా నిర్విశంకయా, నాశకత్పాశ మున్మోక్తుం బలిరింద్రకృతం యథా. ౧౧. ఉద్భ్రాంతహృదయ శ్చాపి వివర్ణవదనోఽభవత్, స ధుర్యో వై పరిస్పందన్ యుగచక్రాంతరం యథా. ౧౨. విహ్వలాభ్యాంచ నేత్రాభ్యా మపశ్య న్నివ భూపతిః; కృచ్ఛ్రాద్ధైర్యేణ సంస్తభ్య కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౧౩. య స్తే మంత్రకృతః పాణి రగ్నౌ పాపే మయా ధృతః, తం త్యజామి స్వజం చైవ తవ పుత్రం త్వయాసహ. ౧౪. ప్రయాతా రజనీ దేవి సూర్యస్యోదయనం ప్రతి, అభిషేకం గురుజన స్త్వర

వరదః సర్వేషాం సర్వవరప్రదః. ౮. ధర్మస్యేతి. అధికామార్థం ప్రీత్యర్థం - ధర్మాభివృద్ధ్యర్థ మితి యావత్-మమ ప్రియాయా ఇతి శేషః-సమనస్కత్వజ్ఞాపనాయ త్రి రిత్యుక్తం. ౯. సమయమితి. సమయం రామవివాసనం - పరిత్యక్తా ఉపేక్షితా. ౧౦. ఏవమితి. ఏవం త్రి ర్బ్రవీమీత్యేవం - పాశం సత్యపాశం - ఉన్మోక్తుం మోచయితుం - బలిః మహాబలిః - ఇంద్రకృతం ఇంద్రద్వారోపేంద్రకృతం పాశం పదత్రయదానప్రతిజ్ఞారూపం - పదత్రయాదానా న్నిగళంవా. ౧౧. ఉద్భ్రాంతహృదయఇతి. సః రాజా - యుగచక్రయో రంతరం - పరిస్పందన్ గచ్ఛన్ - ధుర్యో యథా అనడ్వా నివ - ఉద్భ్రాంతహృదయో వివర్ణవదనశ్చ - అభవత్. ౧౨. విహ్వలాభ్యా మితి. విహ్వలాభ్యాం-క్షుబ్ధాభ్యాంఅపశ్య న్నివ అంధ ఇవ-స్థితః-భూపతిః - కృచ్ఛ్రా ల్లబ్ధేన ధైర్యేణ-సంస్తభ్య-దుఃఖాతిశయజనితక్షోభం నిరుధ్యేత్యర్థః. ౧౩. యఇతి. హేపాపే - అగ్నౌ అగ్నిసమీపే - సామీప్యే సప్తమీ - మంత్రకృతః మంత్రసంస్కృతః-యః పాణిః మయా ధృతః-తం త్యజామి-తత్ప్రయుక్తవ్యవహారం త్యజామీత్యర్థః - అతఏవ - స్వజం స్వస్మా జ్జాత మపి - తవ పుత్రం - త్వయా సహ త్యజామి. ౧౪. ప్రయాతేతి. ఉదయనం ప్రతి ఉదయం ప్రతిలభ్య-త్వరయిష్యతీతి సంబంధః - రామాభిషేకసంభారై రితి - తదర్థం రామాభిషేకార్థం - ఉపకల్పితైః - రామాభిషేక

సత్యమితి. ౮. ధర్మస్యేతి. ధర్మస్య లోకసిద్ధిప్రయోజకస్య - అభికామార్థం పాలనార్థం. క్రియమాణాత్-మమాభిచోదనాత్ - ప్రేరణాత్-పుత్రం రామం ప్రవ్రాజయ ఏవం త్వా మహం ఖలు - త్రిః త్రివారం - బ్రవీమి. ౯. సమయమితి. సమయం రామవివాసనం-పరిత్యక్తా నిరాకృతా. ౧౦. ఏవమితి. పాశం సత్యపాశం - ఉన్మోక్తుం ప్రమోచయితుం - బలిః ఇంద్రకృతం ఉపేంద్రవామనకృతం పదత్రయప్రతిశ్రవరూపం. ౧౧. ఉద్భ్రాంతహృదయఇతి. స దశరథః - యుగచక్రాంతరం పరిస్పందన్ - యుగచక్రయో రంతరం ప్రవిశన్ - ధుర్యః బలీవర్ద ఇవ - ఉద్భ్రాంతహృదయః వివర్ణవదన శ్చాభవత్. ౧౨. విహ్వలాభ్యా మితి. సంస్తభ్య - విహ్వలం చిత్త మితి శేషః. ౧౩. అథానిష్టాయా అనిష్టపుత్రస్య చ త్యాగ ఏవ ధర్మ ఇతి మత్వాహ - య స్త ఇతి. మంత్రకృతః గృహ్ణామీతి మంత్రేణ సంస్కృతః - పాణిః పాణిగ్రహః - అగ్నౌ అగ్నిసన్నిధౌ - యో మయా ధృతః తం త్యజామి తత్ప్రయుక్తం వ్యవహారం త్యజామి - కించ - స్వజం స్వస్మా జ్జాత మపి - తవ పుత్రం - త్వయా సహ త్యజామి. ౧౪. మహతా ప్రయత్నేన ప్రవర్తిత మిదం కార్యం మయా అశక్యనివారణ మిత్యాశయేనాహ-ప్రయాతేతి పాదత్రయాధికశ్లోక ఏకాన్వయః. ఉదయనం ప్రతి

యిష్యతి మాం ధ్రువమ్, రామాభిషేకసంభారై స్తదర్థ ముపకల్పితైః, రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం ౧౬. త్వయా సపుత్రయా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియా, వ్యాహంతాస్య శుభాచారే యది రామాభిషేచనం. ౧౭. న చ శక్నోమ్యహం ద్రష్టుం దృష్ట్వా పూర్వం తథా సుఖం, హతహర్షం నిరానందం పున ర్జన మవాఙ్ముఖం. ౧౮. తాం తథా బ్రువత స్తస్య భూమిపస్య మహాత్మనః, ప్రభాతా శర్వరీ పుణ్యా చంద్రనక్షత్రశాలినీ. ౧౯. తతః పాపసమాచారా కైకేయీ పార్థివం పునః, ఉవాచ పురుషం వాక్యం వాక్యజ్ఞా రోషమూర్ఛితా. ౨౦ కి మిదం భాషసే రాజన్ వాక్యం గరరుజోపమం, ఆనాయయితు మక్లిష్టం పుత్రం రామ మిహార్హసి. ౨౧. స్థాప్య రాజ్యే మమ సుతం కృత్వా రామం వనేచరం, నిస్సపత్నాం చ మాం కృత్వా కృతకృత్యో భవిష్యసి. ౨౨ స నున్న ఇవ తీక్ష్ణేన ప్రతోదేన హయోత్తమః, రాజా ప్రచోదితో భీక్ష్ణం కైకేయ్యా మిద మబ్రవీత్. ౨౩. ధర్మబంధేన బద్ధోస్మి నష్టాచ మమ చేతనా, జ్యేష్ఠం పుత్రం

సంభారైః రామాభిషేకసామగ్రీభి స్సహ - గురుజన స్త్వరయిష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః-యద్వా అభిషేకసామగ్ర్యేవ సలిలక్రియాసామగ్రీ భవత్విత్యర్థః. ౧౬. త్వయేతి. వ్యాహంతాసీతి లుణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. ౧౭. నచేతి. తథాసుఖం తాదృశసుఖయుక్తం - జనం దృష్ట్వా - పునః హతహర్షం హతహర్షవికారం - నిరానందం - అతఏవావాఙ్ముఖం జనం ద్రష్టుం న శక్నోమి. ౧౮. తామితి. తస్య బ్రువతః - తస్మిన్ బ్రువతీత్యర్థః పుణ్యేత్యుక్తిః అనంతరం రామదర్శనసంభవాత్. ౧౯. తతఇతి. రోషమూర్ఛితా క్రోధేన వ్యాప్తా. ౨౦. కిమిదమితి. గరరుజోపమం విషజనితవ్యాధిసదృశం-అంగరుజోపమమితిపాఠే - సర్వాంగవ్యాప్తమహావ్యాధిసదృశమిత్యర్థః- అంగేతిసంబోధనం వా-అక్లిష్టం అక్లేశంయథా భవతితథా-ఆనాయయితు మితిసంబంధః.౨౧.౨౨.సఇతి.నున్నః వ్యథితః-ప్రతోదేన తోత్త్రేణ-అభీక్ష్ణం పునః పునః-'శశ్వ దభీక్ష్ణ మసకృ త్సమా' ఇత్యమరః.౨౩. ధర్మబంధే

ఉదయం ప్రతిలభ్య - తదర్థ ముపకల్పితైః - అభిషేకార్థం సంపృక్తైః - రామాభిషేకసంభారైః - అభిషేకం రామాభిషేకం ప్రతి-మాం గురుజన స్త్వరయిష్యతి - ధ్రువం అతో రామః కృతాభిషేకః కారయితవ్యః - గురుజనానురోధో మయా కర్తవ్యః - తస్యాపి న్యాయప్రాప్తత్వా దిత్యర్థః. ౧౬. త్వయేతి. త్వయా రామాభిషేకే విఘ్నితే మమ మరణస్యావశ్యకత్వా త్తదానీం సలిలక్రియా త్వయా నకర్తవ్యేత్యాహ మే మృతస్యేత్యాది సలిలక్రియాం - రామః కరోత్వితి శేషః-వ్యాహంతాసి వ్యాహనిష్యసి యది - తదా త్వయా సలిలక్రియా న కర్తవ్యేతి యోజనా. ౧౭. నచేతి. త్వద్వచన మనుతిష్ఠన్ - అహం - పూర్వం రామాభిషేకవేళాయాం - తథా సుఖం తాదృశసుఖయుక్తం జనం-దృష్ట్వా-ఇదానీం హతహర్షం-అతఏవ నిరానందం-పునః ద్రష్టుం నశక్నోమీతి సంబంధః. ౧౮. తామితి. తథా బ్రువతః అశక్యానుష్ఠానతయా బ్రువత ఇత్యర్థః - శర్వరీ-పుణ్యా - నిరంతరరామచింతాసమేతత్వాత్. ౧౯. * తి. రోషమూర్ఛితా క్రోధవ్యాప్తా - పరుషం మదీయం ఋణం దత్త్వా ఇత ఉత్తిష్ఠేత్యేవం రూపం. ౨౦. కిమిదమితి. అంగరుజోపమం దేహజనితవ్యాధిసదృశం. ౨౧. * తి. కృతకృత్యః కృతశౌచాదికృత్యః - కృత్య ఇత్యావశ్యకే కృత్యప్రత్యయః. ౨౨. సఇతి. నున్నః వ్యాధితః - ప్రతోదేన తోత్త్రేణ. ౨౩. ధర్మబంధేనేతి. చేతనా ధీః. ౨౪.తత

ప్రియం రామం ద్రష్టు మిచ్ఛామి ధార్మికమ్. ౨౮. తతః ప్రభాతాం రజనీ ముది తేచ దివాకరే, పుణ్యే నక్షత్రయోగేచ ముహూర్తేచ సమాహితే, వసిష్ఠో గుణ సంపన్న శ్శిష్యైః పరివృత స్తదా, ఉపగృహ్యాశు సంభారాన్ ప్రవివేశ పురోత్త మం, సిక్తసంమార్జితపథాం పతాకోత్తమభూషితాం, విచిత్రకుసుమాకీర్ణాం నానా స్రగ్భి ర్విరాజితాం, సంహృష్టమనుజోపేతాం సమృద్ధవిపణాపణాం, మహోత్సవస మాకీర్ణాం రాఘవార్థే సముత్సుకాం, చందనాగరుధూపైశ్చ సర్వతః ప్రతిధూ పితాం, తాం పురీం సమతిక్రమ్య పురందరపురోపమాం, దదర్శాంతఃపురం శ్రేష్ఠం నానాద్విజగణాయుతం, పౌరజానపదాకీర్ణం బ్రాహ్మణై రుపశోభితం, యజ్ఞవిద్భి స్సుసంపూర్ణం సదస్యైః పరమద్విజైః ౩౦½. తదంతఃపుర మాసాద్య వ్యతిచక్రామ తం జనం, వసిష్ఠః పరమప్రీతః పరమర్షి ర్వివేశచ. ౩౧½. స త్వపశ్యద్వినిష్క్రాంతం సుమంత్రంనామ సారథిం, ద్వారే మనుజసింహస్య సచివం ప్రియదర్శనం. ౩౨½ త ముణాచ మహాతేజా స్సూతపుత్రం విశారదం, వసిష్ఠః క్షిప్ర మాచక్ష్వ నృప తే ర్మా మిహాగతం. ౩౩½. ఇమే గంగోదకఘటా స్సాగరేభ్యశ్చ కాంచనాః, ఔ దుంబరం భద్రపీఠ మభిషేకార్థ మాహృతం, సర్వబీజాని గంధాశ్చ రత్నాని వివి

నేతి. ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన - బద్ధోస్మీత్యనేన రామవివాసనం మనాగనుజ్ఞాతం-ద్రష్టు మిచ్ఛామి-గమనా త్పూర్వ మితిశేషః. ౨౮. తత ఇత్యాదిపరమద్విజై రిత్యంత మేకం వాక్యం. ప్రభాతాం రజనీం ప్రభాతాయాం రజన్యాం - సమాహితే సన్నిహితే సతి - ప్రవివేశ పురోత్తమ మిత్యనేన వసిష్ఠో నగరబాహ్యసరయ్వాం స్నానాద్యనుష్ఠానం కృత్వా పురీం ప్రవిష్టవానితి గమ్యతే - సమృద్ధ విపణాపణాం సమృద్ధాః విపణాః విక్రయ్యా యేషాం తే సమృద్ధవిపణాః ఆపణాః నిషద్యాః య స్యాం తాం - సముత్సుకాం సముత్సుకజనాం. ౩౦½. తదితి. తం జనం పౌరాదిజనం-వ్యతిచక్రామే త్యనేనాంతఃపురద్వారవేదికాం ప్రాప్త ఇతి గమ్యతే - వివేశ - వేదికాయా మితి శేషః. ౩౧½. సఇతి. వినిష్క్రాంతం - స్వగృహా దితి శేషః - ద్వారే అంతః పురద్వారే ప్రియదర్శన మిత్యనేనా భిషేకార్థ మాత్మాన మలంకృత్యాగత ఇత్యుక్తం. ౩౨½. తమితి. క్షిప్ర మాచక్ష్వేతి వసిష్ఠః ప్రో వాచేతి సంబంధః. ౩౩½. ఇమఇత్యాది. కాంచనాః కాంచనమయాః - గంగోదకఘటాః గంగోదక పూర్ణఘటాః - అత్ర ఆహృత మిత్యేత ద్వచనవ్యత్యయేన సంబంధ్యతే - ఇమే ఇతి ఛేద మపి-సా గరేభ్య ఆహృతా ఇమే ఉదకఘటా ఇత్యధ్యాహారేణ యోజ్యం - క్షౌద్రం మధు - 'చతురశ్వో

ఇతి. ప్రభాతాయాం రజన్యాం ప్రవివేశ పురోత్తమ మిత్యనేన వసిష్ఠః-సరయ్వాం స్నానం కృత్వా ప్రవిష్టవా నిత్యవగమ్యతే - సిక్తేత్యాది. సమృద్ధవిపణాపణాం సమృద్ధాః క్రయవిక్రయపదార్థా యేషు తే సమృద్ధవిపణాః - తాదృశ ఆపణా యస్యాం తాం. ౩౦½. ౩౧½. * తి. సఇతి. విని ష్క్రాంతం - అంతఃపురాత్ - ద్వారేంతఃపురద్వారే. * ౩౨½. * తి. వసిష్ఠః సూతపుత్ర ము వాచ - కి మువాచేత్యత ఆహ-క్షిప్ర మిత్యాది. * ౩౩½. ఇమే గంగోదకఘటా ఇతి. కాంచ నాః జలపూర్ణకాంచనఘటాః - క్షౌద్రం మధు - అత్ర గాయత్ర్యా శ్చతుర్థాక్షరం - చతురశ్వ ఇత్యస్య శ్లోకస్య ద్వితీయాక్షరేణ తు ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి - 'చతురశ్వో రథ శ్శ్రీమాన్ నిస్త్రింశో ధను రుత్తమం, వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రంచ శశిసన్నిభ' మితి. నిస్త్రింశః ఖడ్గః - భృంగారుః

ధానిచ, క్షౌద్రం దధి ఘృతం లాజా దర్భా స్సుమనసః పయః, అష్టౌచ కన్యా రుచిరా మత్తశ్చ వరవారణః, చతురశ్వో రథ శ్శ్రీమా న్నిస్త్రింశో ధను రుత్తమం, వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రం చ శశిసన్నిభం, శ్వేతేచ వాలవ్యజనే భృంగారుశ్చ హిరణ్మయః, హేమదామపినద్ధశ్చ కకుద్మాన్ పాండురో వృషః, కేసరీచ చతుర్దంష్ట్రో హరిశ్రేష్ఠో మహాబలః, సింహాసనం వ్యాఘ్రతను స్సమిద్ధశ్చ హుతాశనః, సర్వవాదిత్రసంఘాశ్చ వేశ్యా శ్చాలంకృతాః స్త్రియః, ఆచార్యా బ్రాహ్మణా గావః పుణ్యాశ్చ మృగపక్షిణః, పౌరజానపదశ్రేష్ఠా నైగమాశ్చ గణైస్సహ, ఏతే చాన్యే చ బహవః ప్రీయమాణాః ప్రియంవదాః, అభిషేకాయ రామస్య సహ తిష్ఠంతి పార్థివైః ౪౧। త్వరయస్వ మహారాజం యథా సముదితేహని, పుణ్యే నక్షత్రయోగే చ రామో రాజ్య మవాప్నుయాత్. ౪౨। ఇతి తస్య వచశ్శ్రుత్వా సూతపుత్రో మహాత్మనః, స్తువన్నృపతిశార్దూలం ప్రవివేశ నివేశనం. ౪౩। తం తు పూర్వోదితం వృద్ధం ద్వారస్థా రాజసమ్మతం, న శేకు రభిసంరోద్ధుం రాజ్ఞః ప్రియచికీర్షవః. ౪౪। స సమీపస్థితో రాజ్ఞ స్తామవస్థా మజజ్ఞివాన్, వాగ్భిః పరమతుష్టాభి రభిష్టోతుం ప్రచక్రమే. ౪౫। తత స్సూతో యథాకాలం పార్థివస్య నివేశనే, సుమంత్రః ప్రాంజలి ర్భూత్వా తుష్టావ జగతీపతిం. ౪౬। యథా నందతి తేజస్వీ సాగరో భాస్కరోదయే, ప్రీతః ప్రీతేన మనసా తథా

రథ శ్శ్రీమా న్నిస్త్రింశో ధను రుత్తమ' మితి - అత్రతు ఇతి గాయత్ర్యా శ్చతుర్థాక్షరం - నిస్త్రింశః ఖడ్గః - భృంగారుః కనకాలుకా - కేసరీ ప్రశస్తకేసరః - హరిశ్రేష్ఠః అశ్వోత్తమః-వ్యాఘ్రతనుః - వ్యాఘ్రచర్మేత్యర్థః - నైగమా వణిజః - 'నైగమా వణిజో వణి' గిత్యమరః. ౪౧। త్వరయస్వ మహారాజ మితి. సముదితే సమ్యగ్వ్యక్తే. ౪౨। ౪౩। తంత్వితి. పూర్వోదితం అయం సర్వదా అనివార్య ఇతి రాజ్ఞా పూర్వ ముక్తం. ౪౪। సఇతి. అజజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్. ౪౫। తతఇతి. యథాకాలం ప్రాతఃకాలార్హం. ౪౬। యథానందతీత్యాది. భాస్కరోదయేపి సముద్రవృద్ధి రస్త్యేవ - యద్వా భాసః కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా భాస్కరః చంద్రః. ౪౭। ౪౮। వేదాఇతి.

కనకాలుకా - దుత్తూరకుసుమసదృశహిరణ్మయపాత్రం - నరసంయుక్తం వాహనం శిబికాది - కేసరీ ప్రశస్తకేసరః - చతుర్దంష్ట్రః సంజాతచతుర్దంతః- హరిశ్రేష్ఠః అశ్వోత్తమః - వ్యాఘ్రతనుః వ్యాఘ్రచర్మ - హేమదామపినద్ధః హేమదామబద్ధః - నైగమాః శ్రేణీముఖ్యాః - అధ్యాపకావా - గణైః స్వవీధిస్థజనైః. ౪౧। త్వరయస్వ మహారాజ మితి. సముదితే శ్రేయస్కరే-అహని-యథా రామో రాజ్య మవాప్నుయాత్ - తథా దశరథం త్వరయస్వేతి సంబంధః. ౪౨। ౪౩। తమితి. పూర్వోదితం అయం సదా న నివారణీయ ఇతి రాజ్ఞా పూర్వ మేవోక్తం. ౪౪। సఇతి. తా మవస్థాం యథోక్తరూపాం అతిఘోరాం-అజజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్-పరమతుష్టాభిః పరమతోషహేతుభిః. ౪౫। తతఇతి.యథాకాలం ప్రభాతకాలార్హం.౪౬। యథేతి. భాస్కరోదయే-భాసః కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా భాస్కరః పూర్ణచంద్రః-తస్యోదయే - ప్రీతేన ప్రతిఫలితచంద్రతేజసా ప్రీతేన - మనసా ప్రీతః సాగరో యథా నందతి తథా ఆనందఘనః ఆనందపూర్ణస్సన్ స్వతో నంద - తథా నందఘన ఇత్యత్ర నంద - ఆనందఘన ఇతి తంత్రేణ పదచ్ఛేదః. ౪౭। ఇంద్రమితి. అస్యాం వేళాయాం ఉదయ

నందఘున స్స్వతః. ౪౬ ఇంద్ర మస్యాం తు వేళాయా మభితుష్టావ మాతలిః, సోజయ ద్దానవా న్సర్వాం స్తథా త్వాం బోధయామ్యహం ౪౭. వేదా స్స హాంగవిద్యాశ్చ యథా హ్యాత్మభువం విభుం, బ్రహ్మాణం బోధయంత్యద్య తథా త్వాం బోధయా మ్యహం. ౪౯. ఆదిత్య స్సహ చంద్రేణ యథా భూతధరాం శుభాం, బోధయత్యద్య పృథివీం తథా త్వాం బోధయామ్యహం. ౫౦ ఉత్తి ష్ఠాశు మహారాజ కృతకౌతుకమంగళః, విరాజమానో వపుషా మేరోరివ దివాకరః. ౫౧. సోమసూర్యౌచ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణా వపి, వరుణ శ్చాగ్ని రింద్రశ్చ విజయం ప్రదిశంతు తే. ౫౨ గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్య మిదం తవ, బుధ్యస్వ నృపశార్దూల కురు కార్య మనంతరం ౫౩ ఉదతిష్ఠత రామస్య సమగ్ర మభిషేచనం, పౌరజానపదై శ్చాపి నైగమైశ్చ కృతాంజలిః, స్వయం వసిష్ఠో భగ వా న్బ్రాహ్మణై స్సహ తిష్ఠతి, క్షిప్ర మాజ్ఞాప్యతాం రాజ న్రాఘవస్యాభిషేచనం. ౫౫. యథా హ్యపాలాః పశవో యథా సేనా హ్యనాయకా, యథా చంద్రం వినా రాత్రిర్యథా గావో వినా వృషం, ఏవంహి భవితా రాష్ట్రం యత్ర రాజా న దృశ్యతే. ౫౬ ఇతి తస్య వచ శ్శ్రుత్వా సాంత్వపూర్వ మివార్థవత్, అభ్యకీర్యత శోకేన భూయ

సహాంగవిద్యాః అంగభూతశిక్షాదివిద్యాసహితాః - బ్రహ్మాణం బోధయంతి సృష్ట్యుపయోగి తత్తదర్థ బోధం జనయంతి - తథాహ మనుః - 'నామ రూపంచ భూతానాం కృత్యానాంచ ప్రపంచనం, వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార స' ఇతి. ౪౯. ఆదిత్యఇతి. భూతధరాం సర్వప్రాణి ధరాం - పృథివీం - బోధయతి - విశేషణద్వారా పృథ్వీబోధనం - అద్య బోధయామీత్యన్వయః. ౫౦. ఉత్తిష్ఠేతి. కృతకౌతుకమంగళః కృతం కౌతుకహేతుభూతం మంగళాచరణం యేన స తథో క్తః - సర్వానందోత్పాదనాయ కృతదేహాలంకార ఇత్యర్థః - యద్వా కౌతుకం ఉత్సవః - కృతో త్సవార్థమంగళానుష్ఠాన ఇత్యర్థః - మేరోర్దివాకర ఇవ - దివాకరస్య ప్రధానమేరో రుత్థానం మేరుసంబద్ధరథాక్షద్వారేతి జ్ఞేయం. ౫౧. ౫౨. గతేతి సర్వానందకరరామాభిషేకమహోత్సవోప యుక్తత్వా ద్రాత్రి ర్భగవతీతి స్తూయతే. ౫౩.ఉదతిష్ఠతేతి. ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీత్యాత్మనేపదం- ఉపస్థిత మిత్యర్థః - అభిషేచనం అభిషేకసాధనం - ఉపతిష్ఠతీతి పాఠాంతరం. ౫౫. ౫౬. ఇతీతి.

వేళాయాం. ౪౮. * తి. అంగైస్సహితా వేదా విద్యాశ్చ మీమాంసాదయః-యథా బ్రహ్మాణం సృష్ట్యై బోధయంతి - ఏవం త్వాం బోధయామి 'వేదేభ్య ఏవ భూరాదీ న్పదార్థా న్జ్ఞాత్వా వేధా స్త్రా న్సృజ' తీతి శ్రుతిస్మృతి ప్రసిద్ధం-యథా చంద్రసహితో రవిః ఉదయాస్తమయాభ్యాం పృథివీం తత్స్థం జనం బోధయతి తద్వచ్చ. ౪౯. ఆదిత్యఇతి. బోధయత్యద్య పృథివీ మితి - ఉద యాస్తమయాభ్యా మితి శేషః. ౫౦. ఉత్తిష్ఠేతి. కృతకౌతుకమంగళః కృతాని కౌతుకే అభిషేకో త్సవే మంగళాని యేన స తథోక్తః - సర్వానందోత్పాదనాయ కృతదేహాలంకార ఇత్యర్థః. ౫౧. ౫౨. గతేతి. తవ యత్కృత్యం కర్తవ్యం రామాభిషేకాయ - అస్మదాదిభిః తదిదం సర్వం కృతం. ౫౩. ఉదతిష్ఠతేతి. అభిషేచనం అభిషేకోపకరణం-సమగ్ర ముదతిష్ఠత ఉపస్థిత మిత్యర్థః-పౌరేతి- నైగమైః వణిగ్జనైః. ౫౫. * యథా చంద్ర మితి. భవితా లుట్ - యత్ర రాష్ట్రే - రాజాభ వా న్నదృశ్యతే - అత స్సన్నిధేహీతి భావః. ౫౬. ఇతీతి. సాంత్వపూర్వం - అర్థవ దివ అర్థవ దేవ

ఏవ మహీపతిః. ౧౮. తతస్స రాజా తం సూతం సన్నహర్షస్సుతం ప్రతి, శోకరక్తేక్షణ శ్శ్రీమా నుద్వీక్ష్యోవాచ ధార్మికః, వాక్యైస్తు ఖలు మర్మాణి మమ భూయో నికృంతసి. ౧౯. సుమన్త్రః కరుణం శ్రుత్వా దృష్ట్వా దీనం చ పార్థివం, ప్రగృహీతాంజలిః కించి త్తస్మాద్దేశా దపాక్రమత్. ౨౦. యదా వక్తుం స్వయం దైన్యా న్న శశాక మహీపతిః, తదా సుమన్త్రం మన్త్రజ్ఞా కైకేయీ ప్రత్యువాచ హ, సుమన్త్ర రాజా రజనీం రామహర్షసముత్సుకః, ప్రజాగరపరిశ్రాంతో నిద్రాయా వశమేయివాన్, త ద్గచ్ఛ త్వరితం సూత రాజపుత్రం యశస్వినం, రామ మానయ భద్రం తే నాత్ర కార్యా విచారణా. ౨౩. స మన్యమానః కల్యాణం హృదయేన ననంద చ, నిర్జగామ చ సంప్రీత్యా త్వరితో రాజశాసనాత్. ౨౪. సుమన్త్ర శ్చింతయామాస త్వరితం చోదిత స్తయా, వ్యక్తం రామాభిషేకార్థ మిహాయాస్యతి ధర్మవిత్. ౨౫. ఇతిసూతో మతిం కృత్వా హర్షేణ మహతా వృతః, నిర్జగామ మహాబాహో రాఘవస్య దిదృక్షయా. ౨౬. సాగరహ్రదసంకాశాత్ సుమన్త్రోంతఃపురా చ్ఛుభాత్, నిష్క్రమ్య జనసంబాధం దదర్శ ద్వార మగ్రతః. ౨౭. తతః పురస్తా త్సహసా వినిర్గతో మహీపతీన్ ద్వారగతో విలోకయన్, దదర్శ పౌరాన్ వివిధాన్ మహాధనానుపస్థితాన్

సాంత్వపూర్వం సామపూర్వం - 'సామ సాంత్వ' మిత్యమరః, అర్థవదితి నిర్దేశః ప్రాతఃకాలప్రబోధస్య సర్వవిజయహేతుత్వాత్. ౧౮. తతస్సరాజేత్యాది. సుతం ప్రతి-సన్నహర్షః నష్టహర్షః-భూయో నికృంతసి - కైకేయీవాక్యకృత్తాని మర్మాణి భూయోప్యనుచితకాలస్తుతిభి ర్నికృంతసీత్యర్థః-అత్ర ఇతి శబ్దోధ్యాహార్యః. ౧౯. కరుణం దీనవాక్యం. ౨౦. యదేతి. మన్త్రజ్ఞా - రాజనీత్యనుసారేణ స్వకార్యోచితవిచారజ్ఞేత్యర్థః - సుమన్త్రేతి - రజనీమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ప్రజాగరః నిద్రాక్షయః - విచారణేత్యనంతరమితి శబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః - ఇతి ప్రత్యువాచేత్యన్వయః. ౨౩. సఇతి. రాజశాసనా దిత్యుక్తిః రాజసమ్మత మితి బుద్ధ్యా. ౨౪. ౨౬. సాగరహ్రదసంకాశాదితి. సాగరహ్రదః సముద్రాంతర్గతహ్రదః పురాంతర్వర్త్యంతఃపురత్వాత్ సముద్రస్థహ్రదోపమ్యం - జనసంబాధం జనైర్నిబిడం. ౨౭. తతఇతి. పురస్తాత్ అగ్రే - మహీపతీన్ విలోకయన్

సార్థక మేవ. ౧౮. తతఇతి. శోకరక్తేక్షణః రోదనేన రక్తాక్షః - భూయో నికృంతసీతి కైకేయీ క్రూరవచః కృత్తమర్మాణం పున రప్యధికం స్తుతివాక్యైః నికృంతసీతి. ౧౯. సుమన్త్రఇతి. అపాక్రమత్ భీత ఇతి శేషః. ౨౦ యదేతి. దైన్యం సత్యపాశబంధనజం కైకేయీవిషయకం మన్త్రజ్ఞా స్వకార్యవక్తవ్యవిచారజ్ఞా అతఏవ మిథ్యాప్యాహ - సుమన్త్రేతి. రామహర్షసముత్సుకః రామాభిషేక సముత్సుకః. సఇతి. స మన్యమానః కల్యాణ మితి - నాత్ర కార్యా విచారణేతి మాయావిన్యా తయోక్తవిశ్వాసాత్ - రాజశాసనాత్ రాజ్ఞ స్సమ్మత మితి బుద్ధ్యా. ౨౪. * తి. వ్యక్తం రామాభిషేకార్థ ఏవ ఏషా త్వరయతి - ఇహ ధర్మరాట్ దశరథః - ఆయస్యతి ఆయాసవాన్ భవతి - శ్రయూసబాహుళ్యేన ప్రాయో బహి ర్నాగమిష్యతీతి మతిం కృత్వేత్యన్వయః. ౨౫. * తి: పురాంతర్వర్తిత్వా దంతఃపురస్య సాగరాంతర్వర్తి హ్రదతుల్యత్వం. ౨౭. * తి. తతఇతి. మహీపతేః ద్వారగతాన్ అధికారిణః విలోకయన్ - పౌరాన్ మహాజనాన్ - పురస్తా

ద్వార ముపేత్య విష్ఠితాన్. ౬౮॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - చతుర్దశస్సర్గః.

తే తు తాం రజనీ ముష్య బ్రాహ్మణా వేదపారగాః, ఉపతస్థు రుపస్థానం సహ రాజపురోహితాః. ౧. అమాత్యా బలముఖ్యాశ్చ ముఖ్యా యే నిగమస్య చ, రాఘవస్యాభిషేకార్థే ప్రీయమాణాస్తు సంగతాః ౨. ఉదితే విమలే సూర్యే పుష్యే చాభ్యాగతేఽహని, లగ్నే కర్కటకే ప్రాప్తే జన్మ రామస్య చ స్థితే, అభిషేకాయ రామస్య ద్విజేంద్రై రుపకల్పితం ౩॥ కాంచనా జలకుంభాశ్చ భద్రపీఠం స్వలంకృతం, రథశ్చ సమ్యగాస్తీర్ణో భాస్వతా వ్యాఘ్రచర్మణా. ౪॥ గంగాయమునయోః పుణ్యాత్సంగమాదాహృతం జలం, యాశ్చాన్యాః సరితః పుణ్యా హ్రదాః కూపాః సరాంసి చ. ౫॥ ప్రాగ్వాహాశ్చోర్ధ్వవాహాశ్చ తిర్యగ్వాహాస్సమాహితాః, తాభ్యశ్చైవాహృతం తోయం సముద్రేభ్యశ్చ సర్వశః ౬॥

పశ్చాత్ పౌరాన్ వపక్ష-మహాధనాన్ ఉపహారపాణీన్ - ఉపస్థితాన్ ఉపస్థానం సదః కుర్వతః. ౬౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః.

అథ రామాభిషేకసామగ్రీసన్నిధాన మాహ పంచదశే - తేత్వితి. ఉష్య ఉషిత్వా-ఉపస్థానం సదః. ౧. నిగమస్య పురస్య 'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథే' ఇతి వైజయంతీ. ౨. ఉదితఇతి. ఉపకల్పితం - అభిషేకార్థద్రవ్యజాత మితి శేషః. ౩॥. ఉపకల్పిత మేవ ప్రపంచయతి కాంచనా ఇత్యాది. అత్ర భాంతీత్యనుషజ్యతే. ౪॥. గంగేతి. ఆహృతం-వర్తత ఇతి శేషః - యాశ్చాన్యాః సరిత ఇత్యత్ర తాభ్య శ్చేత్యుపకృష్యాహృత మితి పూర్వేణ సంబంధః-యేచ హ్రదాః కూపాః - యాని సరాంసి-అత్రతు తేభ్య ఇత్యధ్యాహారః ఆహృతం జల మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౫॥. ప్రాగ్వాహా ఇతి. ప్రాగ్వాహాః పూర్వాభిముఖప్రవాహాః - గోదావరీకావేర్యాదయః-ఊర్ధ్వవాహాః ఊర్ధ్వోద్గతప్రవాహాః - నైమిశారణ్యస్థబ్రహ్మావర్తరుద్రావర్తాదిసరోవిశేషాః - ఊర్ధ్వవాహాః ప్రత్యగ్వాహా ఇత్యప్యాహుః - ఊర్ధ్వా ద్వహంతీ త్యూర్ధ్వవాహాః - నిర్ఝరా ఇతి కేచిత్ - తిర్యగ్వాహాః దక్షిణోత్తరాభిముఖ ప్రవాహాః - గండకీశోణభద్రాదయః. ౬॥. సలాజా ఇతి. క్షీరిభిః

దగ్రే - దదర్శ - తతః నిర్గమనోత్తరం. ౬౮॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశస్సర్గః.

రాజాజ్ఞయా రాజద్వారే మిళితానాం రాజ్ఞాం పరస్పరసంభాషణ మాహ- తేత్విత్యారభ్య 'అపశ్యంతోఽబ్రువన్ కోనురాజ్ఞో నః ప్రతిబోధయే' దిత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ-తాం రజనీం రామాభిషేకోద్యుక్తరజనీం - ఉష్య ఉషిత్వా-ద్వారే పౌరా స్సంగతాః. ౨. ఉదితఇతి. అహని పుష్యే పుష్యనక్షత్రే - అభ్యాగతే సతి రామస్య జన్మప్రాప్తే స్థితే కర్కటకే లగ్నేచ అహన్యభ్యాగతే సతి-రామస్యాభిషేకాయ ద్విజేంద్రైః ఉపకల్పితం - ఉపకరణజాత మితి. శేషః. ౩॥ * తి. కాంచనా జలకుంభా ఆనీతాః - అలంకృతం భద్రపీఠం స్థాపితం. ౪॥. * యాశ్చేతి. తాభ్యః జలమాహృత మితి సంబంధః. ౫॥. ప్రాగ్వాహా ఇతి. పర్వతఘట్టాదినా ఊర్ధ్వవాహాః - తిర్యగ్వాహాః. ౬॥. సలాజా ఇతి. క్షీరిభిః క్షీరయుక్తైః పల్లవై రితి శేషః. ౭॥. ౮॥. చంద్రేతి. చంద్రాంశువికచ

సలాజాః క్షీరిభి శ్ఛన్నా ఘటాః కాంచనరాజతాః, పద్మోత్పలయుతా భాంతి
పూర్ణాః పరమవారిణా. ౭। క్షౌద్రం దధి ఘృతం రాజా దర్భా స్సుమనసః
పయః, వేశ్యాశ్చైవ శుభాచారా స్సర్వాభరణభూషితాః. ౮। చంద్రాంశు
వికచప్రఖ్యం కాంచనం రత్నభూషితం, సజ్జం తిష్ఠతి రామస్య వాలవ్యజన
ముత్తమం. ౯। చంద్రమండలసంకాశ మాతపత్రం చ పాండురం, సజ్జం ద్యుతి
కరం శ్రీమదభిషేకపురస్కృతం. ౧౦। పాండురశ్చ వృష స్సజ్జః పాండురో
శ్వశ్చ సుస్థితః, ప్రస్సృతశ్చ గజ శ్శ్రీమా నౌపవాహ్యః ప్రతీక్షతే ౧౧।
అష్టౌచ కన్యా మాంగళ్యా స్సర్వాభరణభూషితాః, వాదిత్రాణి చ సర్వాణి
వందినశ్చ తథాపరే. ౧౨। ఇక్ష్వాకూణాం యథా రాజ్యే సంభ్రియేతాభి
షేచనం, తథా జాతీయ మాదాయ రాజపుత్రాభిషేచనం, తే రాజవచనా
త్తత్ర సమవేతా మహీపతిం, అపశ్యంతోఽబ్రువన్ కోను రాజ్ఞో నః ప్రతివేదయేత్
౧౩। నపశ్యామశ్చ రాజాన ముదితశ్చ దివాకరః, యౌవరాజ్యేభిషేకశ్చ సజ్జో
రామస్య ధీమతః, ఇతి తేషు బ్రువాణేషు సార్వభౌమాన్ మహీపతీన్, అబ్రవీ
త్తా నిదం సర్వాన్ సుమంత్రో రాజసత్కృతః. ౧౪। రాఘుం రాజ్ఞో నియో

అశ్వత్థోదుంబరాదిభిః - పూర్వం జలకుంభమాత్ర ముక్తం - అత్ర తద్విశేష ఇతి న పునరుక్తిః
౭। క్షౌద్రమితి. క్షౌద్రం మధు - సుమనసః కుసుమాని - శుభాచారాః అంజనస్రగలంకరణాది
మంగళవేషయుక్తాః. ౮। చంద్రాంశువికచప్రఖ్యం వికచచంద్రాంశుసదృశం - వికచత్వం విస్తృ
తత్వం - యస్యా చంద్రాంశవ ఇవ వికచా విస్తృతా ప్రఖ్యా కాంతి ర్యస్య తత్ తథా - కాంచ
నం కాంచనదండం - సజ్జం గంధపుష్పాదిభి రలంకృతం. ౯। చంద్రమండలేతి. అభిషేక పురస్కృ
తం అభిషేకాయ పురస్కృతం. ౧౦। పాండుర ఇతి. ప్రస్సృతః ప్రకర్షేణ స్రవన్మదః - ఔపవా
హ్యః రాజవాహ్యః 'రాజవాహ్య స్త్వౌపవాహ్య' ఇత్యమరః. ౧౧। అష్టౌచేతి. మాంగళ్యాః మంగ
ళార్హాః - వాదిత్రాణి వీణాదిచతుర్విధవాద్యాని. ౧౨। ఇక్ష్వాకూణా మితి. ఇక్ష్వాకూణాం రాజ్యే
అభిషేచన ముద్దిశ్య యథా సంభ్రియేత - వస్తుజాత మితి శేషః - తథా జాతీయం అనర్ఘరత్నాది
వస్తుజాతం - ఆదాయ - తే మహీపతయః - రాజవచనాత్ రాజపుత్రాభిషేచన ముద్దిశ్య - తత్ర
రాజభవనద్వారే - సమవేతాః మహీపతి మపశ్యంతః - రాజ్ఞః కోను నః ప్రతివేదయే దిత్యబ్రువ
న్నితి యోజనా. ౧౩। నేతి. సజ్జః - సంపన్నసాధన ఇత్యర్థః. ౧౪। రామమితి. రామం ప్రస్థితః

ప్రఖ్యం చంద్రాంశువ ద్వికచా ప్రఖ్యా యస్య తథోక్తం - సజ్జముద్యుక్తం గంధపుష్పా
దిభి రలంకృత మిత్యర్థః. ౯। చంద్రమండలేతి. అభిషేకపురస్కృతం ప్రక్షాళితం. ౧౦। పాం
డుర ఇతి. ప్రస్సృతః ప్రకర్షేణ స్రవన్మదః ఔపవాహ్యః రాజవాహ్యః - 'రాజవాహ్య స్త్వౌప
వాహ్య' ఇత్యమరః. ౧౧। అష్టౌచేతి. వాదిత్రాణి వీణాదిచతుర్విధవాద్యాని. ౧౨। ఇక్ష్వాకూణా
మితి. ఇక్ష్వాకూణాం రాజ్యే అభిషేచన ముద్దిశ్య యథా సంభ్రియేత - వస్తుజాత మితి శేషః-తథా-
జాతీయం తాదృశ మనర్ఘరత్నాదివస్తుజాతం - ఆదాయ - తే మహీపతయః - రాజవచనాద్రాజ
పుత్రాభిషేచన ముద్దిశ్య - తత్ర రాజద్వారి - సమవేతాః మహీపతి మపశ్యంతః - నః రాజ్ఞః
కోను ప్రతివేదయే దితి సంబంధః. ౧౩। నేతి. సజ్జః సంపన్నసాధనః. ౧౪। రామమితి. రామం ప్రస్థి

గేన త్వరయా ప్రస్థితోస్మ్యహం, పూజ్యా రాజ్ఞోభవంతస్తు రామస్యచ విశేషతః, అయం పృచ్ఛామి వచనాత్సుఖ మాయుష్మతా మహం, రాజ్ఞస్సంప్రతిబుద్ధస్య య చ్చాగమనకారణం, ఇత్యుక్త్వాంతఃపురద్వార మాజగామ పురాణవిత్, స దాసక్తం చ తద్వేశ్మ సుమంత్రః ప్రవివేశహ. ౧౯॥ తుష్టావాస్య తదా వంశం ప్రవిశ్య స విశాంపతేః, శయనీయం నరేంద్రస్య తదాసాద్య వ్యతిష్ఠత. ౨౦॥ సో త్యాసాద్యతు తద్వేశ్మ తిరస్కరణి మంతరా, ఆశీర్భి ర్గుణయుక్తాభి రభితుష్టావ రాఘవం. ౨౧॥ సోమసూర్యౌ చ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణావపి, వరుణ శ్చాగ్ని రింద్రశ్చ విజయం ప్రదిశంతు తే. ౨౨॥ గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్య మిదం తవ, బుధ్యస్వ నృపశార్దూల కురు కార్య మనంతరం. ౨౩॥ బ్రాహ్మణా బలముఖ్యాశ్చ నైగమా శ్చాగతా నృప, దర్శనం ప్రతికాంక్షంతే ప్రతిబుధ్యస్వ రాఘవ. ౨౪॥ స్తువంతం తం తదా సూతం సుమంత్రం మంత్రకోవిదం; ప్రతిబుధ్య తతో రాజా ఇదం వచనమబ్రవీత్. ౨౫॥ రామమానయ సూతేతి యదస్యభిహితో నయా, కి మిదం కారణం యేన మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే. ౨౬॥ నచైవ సంప్రసుప్తోహ మానయేహాశు రాఘవం, ఇతి రాజా దశరథ స్సూతం తత్రాన్వశాత్పునః. ౨౭॥ స రాజవచనం శ్రుత్వా శిరసా ప్రతిపూజ్య తం, నిర్జగామ నృపావాసా

ఆనేతు మితి శేషః - యస్మాత్ పూజ్యా స్తస్మా దాయుష్మతాం యుష్మాకం వచనా ద్రాజ్ఞ స్సుఖం పృచ్ఛామి - యచ్చాగమనకారణం దర్శనాయానాగమనహేతు స్తం చ అయ మవిళంబేన పృచ్ఛామి - పురాణవిత్ సామంతరాజానువర్తనరూపపురాతనవృత్తాంతజ్ఞః - సదా అసక్తం సర్వదా అనివారితం. ౧౯॥ తుష్టావేతి. శయనీయం శయనయోగ్యం గృహం. ౨౦॥ సఇతి. అత్యాసాద్య అతిశయేన ప్రాప్య - అతిసమీపం ప్రాప్యేత్యర్థః - తిరస్కరణిమంతరా - యవనికామాత్రం వ్యవధానం కృత్వేత్యర్థః - రాఘవం దశరథం - పునః స్తోత్రకరణం సూతస్య విజ్ఞాపనాత్ పూర్వం స్తుతేః కులధర్మత్వాత్. ౨౧॥ ౨౪॥ స్తువంత మిత్యాది. ప్రతిబుధ్య - జ్ఞాత్వేత్యర్థః. ౨౫॥ ౨౬॥ కైకేయ్యుక్తం నిద్రాపరవశస్య రాజ్ఞోనుమతం నవేతి న సంశయితవ్య మిత్యా

తః - ఆనేతు మితి శేషః - రాజ్ఞో నియోగేన రామ మానేతుం యద్యపి ప్రస్థితః - తథాపి భవంతోపి రాజ్ఞో రామస్యచ పూజ్యా ఇతి కృత్వా - భూయో రాజ్ఞస్సమీపం గత్వా ఆయుష్మతాం యుష్మాకం వచనాత్ - సంప్రతిబుద్ధస్యాపి రాజ్ఞః ఆగమనస్య నిర్గమనస్యాపి కారణం సుఖం పృచ్ఛామి - ఇతీతి - పురాణవిత్ చిరకాలకథాభిజ్ఞః - సదా సక్తం సతత మనివారితం - అథవా అసక్తం అనిరోధం. ౧౯॥ తుష్టావేతి. శయనీయ మితి. శయనీయం శయనగృహం - ఆసాద్య వ్యతిష్ఠత. ౨౦॥ సఇతి. అత్యాసాద్య అతిశయేన సమీపం ప్రాప్య - తిరస్కరణి మంతరా యవనికామాత్రం వ్యవధానం కృత్వా - రాఘవం దశరథం తుష్టావ. ౨౧॥ ౨౨॥ కృతకృత్య మిదం తవేతి - అనుష్ఠేయ మనుష్ఠితం రామాభిషేకసంభరణం సంపన్న మిత్యర్థః. ౨౩॥ నిగమో వాణిజ్యం తత్సంబంధినో నైగమాః. ౨౪॥ స్తువంతమితి. ప్రతిబుధ్య జ్ఞాత్వా ఇద మబ్రవీత్. ౨౫॥ తదేవాహ రామ మితి. హేసూత రామమానయేత్యనయాభిహితోసి యత్ - అప్రతిషిద్ధ మనుమత మితిన్యాయేన తస్యైవ మదాజ్ఞాత్వాత్ - సేయం మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే నానుష్ఠీయత ఇతీదం - కిం కారణం కిం కారణక మిత్యర్థః. ౨౬॥ నచ నిద్రాప

స్మన్యమానః ప్రియం మహత్. ౨౮½. ప్రపన్నో రాజమార్గం చ పతాకాధ్వజశో
భితం, హృష్టః ప్రముదిత స్సూతో జగామాశు విలోకయన్. ౨౯½. ససూత స్త
త్ర శుశ్రావ రామాధికరణాః కథాః, అభిషేచనసంయుక్తా స్సర్వలోకస్య హృష్ట
వత్. ౩౦½. తతో దదర్శ రుచిరం కైలాసశిఖరప్రభం, రామవేశ్మ సుమంత్రస్తు శక్ర
వేశ్మసమప్రభం. ౩౧½. మహాకవాటవిహితం వితర్దిశతశోభితం, కాంచన ప్రతి
మైకాగ్రం మణివిద్రుమతోరణం, శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం దీప్తం మేరుగు
హోపమం, మణిభి ర్వరమాల్యానాం సుమహద్భి రలంకృతం, ముక్తామణిభి
రాకీర్ణం చందనాగరుధూపితం, గంధాన్ మనోజ్ఞాన్ విసృజద్దార్దరం శిఖరంయథా,
సారసైశ్చ మయూరైశ్చ నినదద్భి ర్విరాజితం, సుకృతేహా మృగాకీర్ణం సుకీర్ణం
భక్తిభి స్తథా, మనశ్చక్షుశ్చ భూతానా మాదద త్తిగ్మతేజసా, చంద్రభాస్కర
సంకాశం కుబేరభవనోపమం, మహేంద్రధామప్రతిమం నానాపక్షిసమాకులం,
మేరుశృంగసమం సూతో రామవేశ్మ దదర్శహ, ఉపస్థితై స్సమాకీర్ణం జనై రంజలి

హ-నచేత్యాదినా. ౨౭½. ౨౮½. ప్రపన్న ఇతి. హృష్టః రోమాంచాంచితగాత్రః- ప్రముదితః సంజా
తమానసానందః. ౨౯½. సఇతి. రామాధికరణాః రామ మధికృత్య ప్రవృత్తాః - హృష్టవత్ - స్వా
ర్థేవతిః. ౩౦½. ౩౧½. మహాకవాటేత్యాది. మహాకవాటవిహితం నిర్మితమహాకవాటం-వితర్దిశతశోభి
తం వేదికాశతశోభితం - 'స్యా ద్వితర్దిస్తు వేది' కేత్యమరః, కాంచనప్రతిమైకాగ్రం కాంచనప్రతి
మాభిః ఏకాగ్రం నిరంతరం - యద్వా కాంచనప్రతిమాభిః ఏకాని ముఖ్యాని అగ్రాణి శిఖరాణి
యస్మిన్ తత్ తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమప్రచుర బహిర్ద్వారయుక్తం - 'తోర
ణోస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్యమరః, శారదాభ్ర ఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రమూర్తి సదృశం - 'ఘనో
మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తౌ నిరంతర' ఇత్యమరః, దార్దరం - మలయసన్నికృష్ట శ్చందనో
త్పత్తి స్థానభూతో గిరి ర్దర్దరః - తత్సంబంధి దార్దరం - సుకృతేహా మృగాకీర్ణం - ద్వారభిత్తి స్తం
భాదిషు సుష్ఠు రచితైః - ఈహామృగైః వృకైః-ఆకీర్ణం - 'కోక స్త్వీహా మృగో వృక' ఇత్యమరః
భక్తిభి స్సుకీర్ణం సుష్ఠు రచితం - తిగ్మతేజసా తీవ్రతేజసా - 'తిగ్మం తీవ్రం ఖర' మిత్యమరః, అతి
శయిత తేజసేత్యర్థః - రామవేశ్మ దదర్శహేతి పునర్వచనస్య సామాన్యోక్తస్య విశేషణవిశేష కథ

రవశస్య రాజ్ఞ ఇద మనుమతం వా న వేతి సంశయితవ్యం త్వయేత్యాహ-నచైవేతి.తత్ర కైకేయీనిమిత్త
కార్యే-అస్వశాత్ అనుశాసిస్మ.౨౭½. ౨౮½. ప్రసన్న ఇతి. హృష్టో రోమాంచితగాత్రః-ముదితః
సంజాత మానసానందః - రాజమార్గం విలోకయ న్నితి సంబంధః. ౨౯½. సఇతి. రామాధికరణాః
రామ మధికృత్య ప్రవృత్తాః - అభిషేచనసంయుక్తాః అభిషేచన ప్రసంగయుక్తాః - హృష్టవత్
హృష్టోభూత్. ౩౦½. ౩౧½. మహాకవాటేతి. మహాకవాటవిహితం మహాకవాటయుక్తం - వితర్దిశత
శోభితం వేదికాశతశోభితం-కాంచనప్రతిమైకాగ్రం కాంచన్యః ప్రతిమా యస్మిన్ తత్ కాంచన
ప్రతిమం ఏకం ముఖ్యం అగ్రం యస్య త త్తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమ ప్రచుర
బహిర్ద్వారయుక్తం శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రాణా మివ ఘనాః సాంద్రాః ప్రఖ్యాః ప్రభాః
యస్మిన్ త త్తథోక్తం - మణిభి ర్వరమాల్యానా మితి - వరమాల్యానాం స్వర్ణపుష్పమాల్యానాం -
అంతరాళవర్తిభిః మహద్భిః మహాదీప్తిమద్భిః మణిభి రలంకృతం దర్దరః మలయసన్నికృష్టచందనగిరిః-
సుకృతేహామృగాకీర్ణం సుష్ఠుకృతైః ఈహామృగైః ఆకీర్ణం - భక్తిభిః వర్ధకీనాం సూక్ష్మచిత్ర శిల్పైః-

కారిభిః, ఉపాదాయ సమాక్రాంతై స్తథా జానపదైర్జనైః, రామాభిషేకసుముఖై రున్ముఖై స్సమలంకృతం, మహామే[illegible] సమప్రఖ్య ముదగ్రం సువిభూషితం, నానా రత్నసమాకీర్ణం కుబ్జకైరాతకావృతం. ౪౦. సవాజియుక్తేన రథేన సారథి ర్నిరాకులం రాజకులం విలోకయన్, వరూథినా రామగృహాభిపాతినా పురస్య సర్వస్య మనాంసి రంజయత్. ౪౧. తత స్సమాసాద్య మహాధనం మహత్ ప్రహృష్టరోమాస బభూవ సారథిః, మృగై ర్మయూరైశ్చ సమాకులోల్బణం గృహం వరార్హస్య శచీపతే రివ. ౪౨. స తత్ర కైలాసనిభా స్స్వలంకృతాః ప్రవిశ్య కక్ష్యాస్త్రిదశాలయోపమాః, ప్రియా న్నరాన్ రామమతే స్థితాన్ బహూ నపోహ్య శుద్ధాంతము పస్థితో రథీ. ౪౩. సతత్ర శుశ్రావచ హర్షయుక్తా రామాభిషేకార్థకృతా జనానాం, నరేంద్రసూనోరభిమంగళార్థా స్సర్వస్యలోకస్య గిరః ప్రహృష్టః. ౪౪. మహేంద్రసద్మప్రతిమం తు వేశ్మ రామస్య రమ్యం మృగపక్షిజుష్టం, దదర్శ మేరో రివ శృంగ ముచ్చం విభ్రాజమానం ప్రభయా సుమంత్రః ౪౫. ఉపస్థితై రంజలికార కైశ్చ

నార్థత్వాన్న పునరుక్తిః-భగవతో వాల్మీకే రియం హి శైలీ - ఉపస్థితై రితి-ఉపాదాయ-ఉపాయనానీతి శేషః - సమాక్రాంతైః సమగతైః - ఉన్ముఖైః ఉత్సుకైః - ఉదగ్రం ఉన్నతం - కుబ్జకైరాతకావృతం కిరాతానాం స్వల్పశరీరకాణాం సమూహః కైరాతకం-'పృశ్ని రల్పశరీర స్స్యాత్ కిరాత స్సచ కథ్యత' ఇతి హలాయుధః, ఉపస్థితై స్సమాకీర్ణ మిత్యాదిక మపి రామవేశ్మేత్యనేన సంబధ్యతే. ౪౦. సవాజియుక్తేనేతి. వరూథినా రథగుప్తిమతా - 'రథగుప్తి ర్వరూథోనే' త్యమరః, పురస్య పురస్థజనస్య రంజయత్ అరంజయత్. ౪౧. తతఇతి. సమాకులోల్బణం ఇత స్తత స్సమాకులై ర్జనై రుల్బణం - అతిశయేనోల్బణం వా - వరార్హస్య శ్రేష్ఠవ స్త్వర్హస్య - రామస్యేతి శేషః. ౪౨. సఇతి. అపోహ్య అతిక్రమ్య - శుద్ధాంతం అంతఃపురం ౪౩. సఇతి. రామాభిషేకార్థకృతాః రామాభిషేకార్థం ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః - అభిమంగళార్థాః అభితో మంగళప్రతిపాదనప్రయోజనాః. ౪౪. మహేంద్రసద్మప్రతిమ మితి. వేశ్మ రామావాసభూతం గృహరాజం. ౪౫. ఉపస్థితై

రూత్కీర్ణం - స్యూత ఉత్ నిబిడం - కీర్ణం వ్యాప్తం - తిగ్మతేజసా అతిశయితశోభయా - ఆదత్ ఆకర్షిత్ - ఉపస్థితైః సమీపవర్తిభిః - అంజలికారిభిః నమస్కుర్వద్భిః ఉపాదాయ ఉపాయనాని గృహీత్వా - సమాక్రాంతై సమాగతైః - సమాకీర్ణం ఉన్ముఖైః ఉత్సుకైః ఉదగ్రం ప్రశస్తం - కుబ్జకైరాతకావృతం - కుబ్జైః కిరాతానాం స్వల్పశరీరాణాం సమూహై శ్చావృతం యద్వా కుబ్జైః కైరాతకైః కిరాతకసమూహైశ్చ ఆవృతం. ౪౦. సవాజియుక్తేనేతి. వాజియుక్తేన రథేనేత్యత్ర-రంజయన్ సమాసద దిత్యధ్యాహార్యం - తత స్సమాసాద్యేత్యుత్తరశ్లోకే అనువాదాత్ - వరూథినా-'రథగుప్తి ర్వరూథోనే' త్యమరః. ౪౧. తతఇతి. సమాకులోల్బణం అతిశయేన సమాకులం - వరార్హస్య రామస్యేతి శేషః. ౪౨. సఇతి. వ్యపోహ్య అతిక్రమ్య - శుద్ధాంతం అంతఃపురం ఉపస్థితః ప్రాప్తః. ౪౩. సతత్రేతి. ప్రహృష్టోతిహృష్టః-రామాభిషేకార్థకృతాః రామాభిషేకార్థం ప్రయుక్తాః-జనానాం గిర శ్శుశ్రావ - అథవా రామాభిషేక ప్రయోజనం కర్మ కుర్వంతీతి రామాభిషేకార్థకృతాః - తేషాం గిర శ్శుశ్రావేతి యోజనా - అభిమంగళార్థా అభితో మంగళప్రతిపాదకః అర్థో యాసాం గిరాం తా స్తథా. ౪౫. ఉపస్థితైరితి. కోట్యా కోటిసంఖ్యయా పరార్థైశ్చ పరార్థసంఖ్యైశ్చ. ౪౬.

సోపాయనై ర్జానపదైశ్చ మర్త్యైః, కోట్యా పరార్థైశ్చ విముక్తయానై స్సమా
కులం ద్వారపథం దదర్శ. ౪౬. తతో మహామేఘమహీధరాభం ప్రభిన్న మత్యం
కుశ మప్రసహ్యం, రామోపవాహ్యం రుచిరం దదర్శ శత్రుంజయం నాగ ముద
గ్రకాయం. ౪౭. స్వలంకృతాన్ సాశ్వరథాన్ సకుంజరా నమాత్యముఖ్యాన్
శతశశ్చ వల్లభాన్, వ్యపోహ్య సూత స్సహితాన్ సమంతత స్సమృద్ధ మంతః
పుర మావివేశ. ౪౮. తదద్రికూటాచల మేఘసన్నిభం మహావిమానోత్తమవేశ్మ
సంఘవత్, అవార్యమాణః ప్రవివేశ సారథిః ప్రభూతరత్నం మకరో యథార్ణవం.
౪౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచదశస్సర్గః.

స తదంతఃపురద్వారం సమతీత్య జనాకులం, ప్రవివిక్తాం తతః కక్ష్యా మాస
సాద పురాణవిత్, ప్రాసకార్ముకబిభ్రద్భి ర్యువభి ర్మృష్టకుండలైః, అప్రమాదిభి
రేకాగ్రై స్స్వనురక్తై రధిష్ఠితాం. ౨. తత్ర కాషాయిణో వృద్ధాన్ వేత్రపాణీన్ స్వ
లంకృతాన్, దదర్శ విష్ఠితాన్ ద్వారి స్త్ర్యధ్యక్షాన్ సుసమాహితాన్. ౩. తే

రితి. కోట్యా కోటిసంఖ్యయా - పరార్థైః పరార్థసంఖ్యయాచ సంఖ్యేయైః - సర్వాంత సంఖ్యాప
రార్థః. ౪౬. తతఇతి. ప్రభిన్నం మత్తం - 'ప్రభిన్నో గర్జితో మత్త' ఇత్యమరః. ౪౭. స్వలంకృతా
నితి. వల్లభాన్ రాజప్రియాన్. ౪౮. తదితి. అద్రికూటాచల మేఘసన్నిభం అద్రిశిఖరేణ నిశ్చ
లమేఘేనచ సదృశం - మహావిమానోత్తమ వేశ్మ సంఘవత్ మహావిమానసహితోత్తమ వేశ్మసమూహ
యుక్తం-'విమానోస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌచ సద్మ నీ'తి నిఘంటుః. ౪౯. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజ
విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః.

ఏవం సుమంత్రస్య రామోపస్థాన ముక్త్వా రామస్య దశరథోపస్థాన మాహ - షోడశే - సత
దిత్యాది. తస్మిఁల్లోకే. జనాకులం అభిషేకం ద్రష్టు మాగతపౌరజానపదాదిజనసంకులం - అంతఃపుర
ద్వారం సమతీత్య ద్వారస్యాతి భోగ్యతయాశ్లేషేన విశ్లేషో వ్యజ్యతే. ౨. తత్రేతి. కాషాయిణః కా
షాయ వస్త్రధారిణః - రామప్రీత్యర్థ మలంకారకంచుకాలంకృతా నిత్యర్థః - వృద్ధాన్ పంచనవతి
వయస్కాన్ - తే ఖల్వంతఃపురే స్థాప్యా భవంతి - వేత్రపాణీన్-యథా రామో ధను ర్ధృత్వా
లోకం రక్షతి - తథా తేపి వేత్రాణి ధృత్వా రామం రక్షంతీతి భావః - స్వలంకృతాన్ - రామ
శ్చక్రవర్తిగృహే కృతమజ్జనో భుక్త్వా యదా పున ర్దివ్యాంతఃపుర ముపయాతి - తదా చక్రవర్తివ

తతఇతి. ప్రభిన్నం మత్తం - అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశం - శత్రుంజయం శత్రుంజయాఖ్యం నా
గం - ఉదగ్రకాయం ఉన్నతాగ్రశరీరం. ౪౭. ౪౮. తదద్రీతి. అద్రికూటేన గిరిశిఖరేణ నిశ్చల
మేఘేన చ తుల్యం - మహావిమానైః - దేవయానైః-ఉత్తమానాం వేశ్మనాం సంఘ స్తద్వత్.
౪౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచదశస్సర్గః.

స ఇతి. ప్రవివిక్తాం అసంబాధాం * ప్రాసకార్ముకబిభ్రద్భి రితి. ప్రాసకార్ముకేత్యత్ర
సుపాం సులుగితిద్వితీయాయాలుక్ - యద్వా ప్రాసకార్ముకం బిభ్రతీతి ప్రాసకార్ముకబిభ్రతః తైః -
ద్విర్వచనమార్షం. ౨. తత్రేతి. కాషాయినః కాషాయ వస్త్రధారిణః. ౩. ౪. తానితి. ప్రదక్షిణః

సమీక్ష్య సమాయాంతం రామప్రియచికీర్షవః, సహసోత్పతితాస్సర్వే స్వాసనేభ్య స్ససంభ్రమాః ౪ తానువాచ వినీతాత్మా సూతపుత్రః ప్రదక్షిణః, క్షిప్రమాఖ్యాత రామాయ సుమంత్రో ద్వారి తిష్ఠతి ౫. తే రామ ముపసంగమ్య భర్తుః ప్రియచికీర్షవః, సహ భార్యాయ రామాయ క్షిప్ర మేవాచచక్షిరే. ౬. ప్రతివేదిత మాజ్ఞాయ సూత మభ్యంతరం పితుః, తత్రైవానాయయామాస రాఘవప్రియకామ్యయా. ౭. తం వైశ్రవణ సంకాశ ముపవిష్టం స్వలంకృతం, దదర్శ సూతః పర్యంకే సౌవర్ణే సోత్తరచ్ఛదే, వరాహరుధిరాభేణ శుచినా చ సుగంధినా, అనులిప్తం పరార్ధ్యేన చందనేన పరంతపం, స్థితయా పార్శ్వత శ్చాపి వాలవ్యజనహస్తయా,

---

దంతరంగతయాచ త ముత్సంగే నివేశ్య పరిష్వజ్య మూర్ధ్న్యవఘ్రాయ విసర్జయతి - తేన కుంకుమపంక్తేః కస్తూరికాది దివ్యాంగరాగై శ్చాలంకృతాత్ - స్వలంకృతాత్ - రామసీతాలంకారేభ్యోప్యయ మలంకారోతిశయిత ఇతి భావః. తనిశ్లోకీ. 3. ౪. తానితి. ప్రకర్షేణ దక్షిణః ప్రదక్షిణః - సేవానిపుణ ఇత్యర్థః - 'దక్షిణే సరళోదారా' విత్యమరః, తిష్ఠతీత్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం. తిష్ఠతీత్యాఖ్యాతేత్యన్వయః. ౫. ౬. ప్రతివేదిత మితి. ప్రతివేదితం ద్వాస్థైర్నివేదితం-పితుః - అభ్యంతరం అంతరంగం - తత్రైవ - యత్ర సీతయా సహస్థితః తత్రైవేత్యర్థః - రాఘవప్రియకామ్యయా రాఘవస్య దశరథస్య ప్రియేచ్ఛయా - రామ ఇత్యధ్యాహారః. ౭. తమితి. వైశ్రవణసంకాశం తద్వదనవధికైశ్వర్యసంపన్నం - యద్వా 'యథా వైశ్రవణో దాతా కామేశ్వరో వైశ్రవణో దదా' త్వితిశ్రుతేః, తథాపరిసగవర్తినాం స్వసౌందర్యానుభవసర్వస్వం దదాతీత్యర్థః - ఉపవిష్టం - 'సహపత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమ' దిత్యుక్తరీత్యా భగవద్ధ్యాన పరతయా వస్థితం- స్వలంకృతం ధ్యానానుకూలాంజలియుక్తం-దివ్యమాలాలంకృతం వా - తం సూతో దదర్శ ఉత్కర్షకాష్ఠాభూమిభూతం రామం నికర్షసీమాభూమిభూతో దదర్శ-కోయం భాగ్యాతిశయ ఇతి భావః- పర్యంకే తాదృశైశ్వర్యసామగ్ర్యనురూపా పూర్వసంస్థానప్రతిమావిశేషవిశిష్టపర్యంకే - అతఏవ హ్యుత్తరత్ర - 'పర్యంక మగ్ర్యాస్తరణం నానారత్నవిభూషితం, తమపీచ్ఛతి వైదేహీ ప్రతిష్ఠాపయితుం త్వయీ'తి సుయజ్ఞే తత్ స్థాపయిష్యతి. సౌవర్ణే ఉపర్యుపవిష్టసదృశే - కాంచనగిరేః కాళమేఘ మివ రామం శోభయతీత్యర్థః - సోత్తరచ్ఛదే పుష్పహాససుకుమారరామదేహానుగుణమృదుతరాస్తరణయుక్తే-పర్యంకవిద్యోక్తరీత్యా ముక్తానుభావ్యదివ్యవేష మహో మాలోన్వభూ దితి సౌశీల్యాతిశయోక్తిః-స్రక్చందనవనితా ఇత్యుక్తభోగ్యవస్తుష్వాద్యౌ దివ్యమాల్యయోగ ముక్త్వా దివ్యచందనయోగం దర్శయతి వరాహరుధిరాభేణేతి - వరాహరుధిర మతిరక్తవర్ణ మితి ప్రసిద్ధం - తత్సదృశేన- కుంకుమమిశ్రకయేతి భావః - సీతాకరకమలానులిప్తతయా తత్కాంతిమిశ్రత్వముచ్యతే - శుచినా సీతాకరస్పర్శపూతేన - తత్కరస్పర్శకృతశైత్యవిశేషం సముచ్చినోతి చశబ్దః - సుగంధినా సర్వగంధ ఇత్యస్య శ్రియోప్యవిశేషాత్తత్కరస్పర్శజనితనిరవధికగంధేన - పరార్ధ్యేన కాంతానులిప్తతయా

సేవానిపుణః - క్షిప్రమితి-ద్వారి తిష్ఠతీత్యాఖ్యాత వదతేత్యన్వయః. ౫. ౬. ప్రతీతి. ప్రతివేదితం ద్వాస్థైర్విజ్ఞాపితం-సూతం - పితు రభ్యంతర మాప్తం - ఆజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా-తత్రైవ సీతయా సహ వస్థానస్థల ఏవ. ౭. *వరాహేతి. పరార్ధ్యేన శ్రేష్ఠేన-భూయ ఇత్యస్యవిరాజమాన మితిశేషః-దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః-స్థితయేత్యత్ర భు య శ్శబ్ద ప్రయోక్తు రయ మభిప్రాయః-యః కేవల ఏవ సకల

ఉపేతం సీతయా భూయ శ్చిత్రయా శశినం యథా. ౧౦. తం తపంత మివాదిత్య
ముపపన్నం స్వతేజసా, వవందే వరదం వందీ వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧౧ ప్రాంజ
లిస్తు సుఖం పృష్ట్వా విహారశయనాసనే, రాజపుత్ర మువాచేదం సుమన్త్రో రాజ
సత్కృతః. ౧౨. కౌసల్యా సుప్రజా రామ పితా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి, మహిష్యా
సహ కైకేయ్యా గమ్యతాం తత్ర మాచిరం. ౧౩. ఏవ ముక్తస్తు సంహృష్టో
నరసింహో మహాద్యుతిః, తత స్సంమానయామాస సీతా మిద మువాచహ.
౧౪. దేవి దేవశ్చ దేవీ చ సమాగమ్య మదన్తరే, మన్త్రయేతే ధ్రువం కించి
దభిషేచనసంహితం. ౧౫ లక్షయిత్వా హ్యభిప్రాయం ప్రియకామా సుదక్షిణా,

శ్రేష్ఠేన-చందనేన-అనులిప్తం పశ్చా ల్లిప్తం - అనేన సీతాంగరాగకరణానంతరత్వం గమ్యతే - పరం తపం-ఏతాదృశసౌందర్యానుభవవిరోధినివర్తకం-అథా ప్రాకృతవనితాయోగం దర్శయతి స్థితయేతి-చాపీతి నిపాతః పూర్వోక్తసముచ్చయే - పార్శ్వతః స్థితయా చందనానులిప్తగాత్రం కాంతం కృత్వా వాలవ్యజనం హస్తే కృత్వా పార్శ్వే స్థితయా-సీతయా-భూయ ఉపేతం వినయేన పార్శ్వత శ్చామర ముపవీజ్య పున స్తాత్కాలికసుషమావిశేషబలాత్కారేణ గాఢ మాశ్లిష్టం-భూయ ఇత్యత్ర విరాజమాన మితి శేష ఇత్యప్యాహుః - తదానీంతనాతిశయం దృష్టాంతముఖేన స్పష్టీకరోతి చిత్రయేతి-చైత్రపౌర్ణమాస్యాం చిత్రాఖ్యతారకయోపేతం ఉదితం-శశినమివ స్థితం-చిత్రయేత్యనేన తత్కృతాతిశయ ఉక్తః-ఉపేత మిత్యనేన రక్తత్వం - శశిన మిత్యనేన సీతాలింగనోత్కృష్టచందనవక్షస్కత్వ ముక్తం - ఏవం భూతం దదర్శేతి దృష్టిసాఫల్య ముక్తం. తనశ్లోకీ. ౧౦. శిరసో వాచశ్చ సాఫల్య మాహ-తమితి. వవంద ఇతి శిరస స్సాఫల్య ముక్తం-వవందేతి వాక్సాఫల్యం-వరదం స్వానుభవరూపవరప్రదం - వినీతవత్ - వినీతో యథా సాష్టాంగం వందతే తథేత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ఆదిత్య మిత్యేకత్వ మవివక్షితం - దివిసూర్యసహస్రేతి వాక్యాంతరానురోధాత్ - యద్వా-ఆదిత్య మివేత్యుక్తే వివక్షితసిద్ధావపి తపంత మాదిత్యమివేత్యుక్త్యా యుగపదుదితరవిసహస్రసముదితతేజః పుంజ మివ తపంత మితి లభ్యతే- తేనాభూతోపమా వ్యజ్యతే - స్వతేజసేతి స్వాభావికాసాధారణతేజసా-నత్వన్యకృతేన అన్యసాధారణేన చేత్యర్థః - తపంత మాదిత్య మివ తేజసోపపన్న మితి సంబంధః - ఇందీవరశ్యామ మితి స్వభావత శ్శ్యామవర్ణస్యాదిత్యవర్ణతోక్త్యా ప్రదీపే వర్త్యంతస్థితనీలవ్యక్తివత్ పరితః ప్రసృతశుక్లభాస్వరతేజః పుంజవచ్చ విగ్రహకాంత్యో ర్వ్యవస్థితి ర్ద్యోత్యతే-తం వైశ్రవణేత్యారభ్య స్వతేజసేత్యంతేన ధ్యేయశుభాశ్రయాకారవిశేషో వ్యజ్యతే. ౧౧. ప్రాంజలిరితి. విహారశయనాసన ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః - విహారః గతిః. ౧౨. కౌసల్యేతి. సుప్రజాః-త్వయేతి శేషః - యద్వా కౌసల్యాయా స్సుప్రజః సుపుత్ర - అసిచ్ ప్రత్యయాంతః. ౧౩. ఏవమితి. సంమానయామాస-సూత మితి శేషః. ౧౪. దేవీతి. మదంతరే మదర్థం-'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః, అభిషేచనసంహితం అభిషేచనసంబంధి - మదర్థం-కించి న్మంత్రయేతే విచా

లోకహృదయాని హరతి స సీతయా సహితః కిం పున రితి. ౧౦. తమితి. వినీతవత్ వినీతస్సన్. ౧౧. ప్రాంజలిరితి. విహారశయనాసన ఇత్యేకవద్భావః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారశయనాసనేషు - రాజసత్కృత స్సుమంత్రః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారాదిష్వపి సమీపవర్తీత్యర్థః. ౧౨. కౌసల్యేతి. కౌసల్యా సుప్రజాః - సుపుత్రేణ త్వయేతి శేషః. ౧౩. ౧౪. దేవీతి హేదేవి-దేవశ్చ దేవీచ మాతాపితరౌ-మదంతరే మదర్థే - అభిషేచనసంహితం అభిషేకోపయుక్తం - కించిత్ కించిద్విచారోపేతం -

సంచోదయతి రాజానం మదర్థం మదిరేక్షణే. ౧౬. సా ప్రహృష్టా మహారాజం హితకామానువర్తినీ, జననీ చార్థకామా మే కేకయాధిపతే స్సుతా. ౧౭. దిష్ట్యా ఖలు మహారాజో మహిష్యా ప్రియయా సహ, సుమంత్రం ప్రాహిణోద్దూత మర్థకామకరం మమ. ౧౮. యాదృశీ పరిష త్తత్ర తాదృశో దూత ఆగతః, ధ్రువమద్యైవ మాం రాజా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి ౧౯. హంత శీఘ్ర మితో గత్వా ద్రక్ష్యామి చ మహీపతిం, సహ త్వం పరివారేణ సుఖ మాస్స్వ రమస్వ చ. ౨౦. పతిసంమానితా సీతా భర్తార మసితేక్షణా, ఆద్వార మనువవ్రాజ మంగళా న్యభిదధ్యుషీ, రాజ్యం ద్విజాతిభి ర్జుష్టం రాజసూయాభిషేచనం, కర్తు మర్హతి

రయతః. ౧౫. మహిష్యా సహేత్యుక్త్యోన్నేయ మర్థం దర్శయతి - లక్షయిత్వేతి. సుదక్షిణా సుకుశలా - అత ఏవ రాజ్ఞోఽభిప్రాయం లక్షయిత్వా - వృద్ధత్వాత్ భరతాగమనపర్యంతం నవిళంబః కార్య ఇతి రాజాశయం జ్ఞాత్వా - మత్ప్రియకామాసతీ రాజానం ప్రతి - మదర్థం మదభిషేకం - సంచోదయతి-ఏతదానుకూల్యం త్వత్సౌభాగ్యఫల మిత్యాహ - మదిరేక్షణ ఇతి. ౧౬. సందిగ్ధోక్తిజనితాం సీతాశంకాం వారయతి-సేతి. ప్రహృష్టా-మయీతి శేషః - హితకామా-లోకస్యేతి శేషః-మహారాజం భర్తార మనువర్తినీ - మే అర్థకామా భవతీతి శేషః. ౧౭. ౧౮. యాదృశీతి. తత్ర అంతఃపురే - యాదృశీ పరిషత్పరిసరవర్తీ జనః-తాదృశః తత్తుల్యః దూతః. ౧౯. హంతేతి. హంతేతి హర్షే - పరివారేణ పరిచారికాసంఘేన - రమస్వ - వృత్తకీర్తనేన రతా భవ. ౨౦. అథ సీతా రామస్య సౌందర్యాలంకృతివిశేషా నాలోక్య కింవా భవిష్యతీతి కలుషితహృదయా తస్మై మంగళ మాశాసానానువ్రజతి - పతిసంమానితేతి. పతిసమ్మానితా పత్యా స్వకంఠా దున్ముచ్య దత్తముక్తామాలికేత్యర్థః - పాదపల్లవస్పర్శపూర్వకం సాంత్వితేతి భట్టారకాః - తదర్హత్వజ్ఞాపనాయ తద్వైలక్షణ్యం దర్శయతి - సీతేతి. సీతాలాంగలపద్ధతిః - తజ్జత్వాత్సీతా అయోనిజాభావేన స్వస్మాద్విలక్షణాయాం తస్యాం తాదృశీ ప్రీతి రుచితైవేతి భావః - అసితేక్షణా - రామేణ మాలాయాం దత్తాయా మియ మపి లోచనాభ్యాం కువలయమాలాం దత్తవతీ - భర్తార మాద్వార మనువవ్రాజ - ఆత్మాన మనవరతం హృదయే బిభ్రతో రామస్య విరహాసహతయా స్వగమనయోగ్యదేశపర్యంత మనుజగామ - మగళాన్యభిదధ్యుషి అభిధ్యాయంతీ - కి మస్య సౌందర్యస్య హాని ర్భవిష్యతీతి కలు

ధ్రువం - మంత్రయేతే విచారం కుర్వాతే. ౧౫. అత్ర మహిష్యాసహేత్యుక్త్యా ఉన్నేయార్థ మున్నయతి. లక్షయిత్వేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. కేకయాధిపతే స్సుతా స్వస్య హితాయ రాజసౌముఖ్యాదిప్రయోజనాయ - కామం అత్యంతం - రాజాన మనువర్తత ఇతి హితకామానువర్తినీ జననీ - మే అర్థకామా మదర్థవృద్ధ్యపేక్షిణీ - సా కైకేయీ-వృద్ధేన మయా అవిళంబేన రామాభిషేకః కార్య ఇతి రాజ్ఞోఽభిప్రాయం - లక్షయితా - ఆలోచ్య - సుదక్షిణా సమర్థా - అత ఏవ రాజ్ఞః ప్రియకామా హృష్టా సతీ-మదర్థం మదభిషేకం ప్రతి రంజయతీతి రాజా-తం మహారాజం-చోదయతీతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౧౭. కుత ఏవ మిత్యత ఆహ-దిష్ట్యేతి, మమ అర్థకామం కరోతీతి తథా-సుమంత్రం ప్రాహిణోత్. ౧౮. యాదృశీతి-తత్ర అంతఃపురే-యాదృశీ మదర్థైకప్రయోజనా పరిషత్ - తాదృశః మదర్థైకప్రయోజనః. ౧౯. హంతేతి. హంతేతి హర్షే - పరివారేణ సఖీసంఘేన సహ - సుఖం - ఆస్స్వ తిష్ఠ రమస్వ. ౨౦. పతీతి. అభిదధ్యుషీ ఆభిధ్యాయంతీ * రాజ్య మితి. ఇదానీం రాజ్యం రాజ్యసిద్ధిం ప్రతి - ద్విజాదిభి ర్జుష్టం ప్రయుక్తం - అభిషేచనం - యౌవరాజ్యా

తే రాజా వాసవస్యేవ లోకకృత్, దీక్షితం వ్రతసంపన్నం వరాజినధరం శుచిం, కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహం, పూర్వాం దిశం వజ్రధరో దక్షిణాం పాతు తే యమః, వరుణః పశ్చిమామాశాం ధనేశ స్తూత్తరాం దిశం. ౨౬. అథ సీతా మనుజ్ఞాప్య కృతకౌతుకమంగళః, నిశ్చక్రామ సుమంత్రేణ సహ రామో నివేశనాత్. ౨౭. పర్వతా దివ నిష్క్రమ్య సింహో గిరిగుహాశయః, లక్ష్మణం ద్వారి సోపశ్యత్ ప్రహ్వాంజలిపుటం స్థితం. ౨౮. అథ మధ్యమకక్ష్యాయాం సమాగమ్య సుహృజ్జనైః, స సర్వా నర్థినో దృష్ట్వా సమేత్య ప్రతినంద్యచ, తతః పావకసంకాశ మారురోహ రథోత్తమం, వైయాఘ్రం పురుషవ్యాఘ్రో రాజతం రాజనందనః. ౨౯. మేఘనాద మసంబాధం మణిహేమవిభూషితం, ముష్ణంత మివ చక్షూంషి ప్రభయా సూర్యవర్చసం, కరేణుశిశుకల్పైశ్చ యుక్తం పరమవాజిభిః, హరియుక్తం సహస్రాక్షో రథ మింద్ర ఇవాశుగం, ప్రయయా

షితహృదయా మంగళాశాసనపూర్వక మనువవ్రాజ - మంగళాభిధ్యాన మేవ దర్శయతి - రాజ్యమితి - ద్విజాతిభిః బ్రాహ్మణైః - జుష్టం సేవితం - రాజసూయాభిషేచనం రాజసూయయాగే యోభిషేకః - అథాభిషిచ్యత ఇత్యుచ్యమానః తదర్హం - అనేన మహారాజ్యవత్త్వం గమ్యతే - కర్తుం దాతుం - లోకకృత్ బ్రహ్మా - దీక్షిత మితి. దీక్షితం సకృష్ణాజినం నవనీతాభ్యక్తం యజమానవేషం ద్రష్టు మిచ్ఛామీత్యాహ - వ్రతసంపన్నం ఋషిణోపవస్తవ్య మిత్యుక్తే మమ సౌకుమార్యానుగుణ మేవ ముక్త మితి మత్వా చతుర్గుణ ముపవాసం కరోతి శ్రద్ధయా - తదాహ సంపన్న మితి-వరాజినధరం వస్త్రధారణా దప్యజినధారణస్యోత్కర్ష ఉచ్యతే - శుచిం స్నా మపి స్త్రియం మాస్పృశ ధర్మపత్నీత్వేన సీతాస్పర్శేన దోష ఇతి మునినోక్తేపి శంకయా సీతావస్త్రదశాస్పర్శేపి స్నానం కరోతి కురంగశృంగపాణించ - ఏకవస్త్రధరో ధన్వీత్యేత దపేక్షయా కండూయనార్థం కృష్ణవిషాణకృతశోభాతిశయ ఉచ్యతే - పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహం - భావిఫలాపేక్షాయాం కృతాయామాంతరాళికఫల మర్థసిద్ధ మేవ - అతోభిషేకాంతరాయవిరహో నప్రార్థితః - యథా సావిత్రీ భర్తారం దర్శయిత్వా అనేనాహ మనేకపుత్రా స్యామిత్యర్థితవతీ-తేన సిద్ధం భర్తుః పూర్ణాయుః ప్రార్థనం - తద్వత్ పశ్యంతీతి హేతౌ శతృప్రత్యయః-దర్శనార్థ మిత్యర్థః - దర్శనార్థం హి భగవంతం భజంతే - అత ఇయ మపి తథైవాహ - పూర్వా మితి - ఉత్తరాం దిశ మిత్యనంతరం ఇతి మంగళా న్యభిదధ్యుషీతి యోజ్యం - భర్తృవిషయత్వేన నవాచోక్తవతీతి భావః. తనిశ్లోకీ. ౨౬. అథేతి. కృతకౌతుకమంగళః అనుష్ఠితాభిషేకార్థమంగళః. ౨౭. పర్వతా దితి. ద్వారి ప్రథమద్వారి-ప్రహ్వాంజలిపుటం - అంజలిపుటోస్యాస్తీ త్యంజలిపుటః - మత్వర్థీయోచ్ ప్రత్యయః- ప్రహ్వ శ్చాసా వంజలిపుటశ్చేతి కర్మధారయః - తం. ౨౮. అథేత్యాదిశ్లోకద్వయం. అర్థినః రామదర్శనార్థినః - అభిషేకార్థినో వా - వైయాఘ్రం వ్యాఘ్రచర్మపరివృతం - ద్వైపవైయాఘ్రా దఞిత్యఞ్ - రాజతం రజతవికారం - రాజంతమితిచ పాఠః. ౨౯. మేఘనాద మిత్యాది. మేఘస్యేవ నాదో

భిషేచనం-కర్తుం-అర్హతి-కాలాంతరేరాజసూయార్హ మహారాజాభిషేచన మపి కరోతు-లోకకృత్ బ్రహ్మా-తతో రాజసూయయాగే దీక్షితత్వాది ధర్మకం త్వాం-భజామి భజిష్యే. ౨౬. అథేతి.కృతకౌతుకమంగళః అనుష్ఠితాభిషేకార్థ మంగళః.౨౮.అథేతి అర్థినః అభిషేకార్థినః* తతఇతి. వైయాఘ్రం వ్యాఘ్రచర్మయుక్తం.౨౯.మేఘనాద మితి. అసంబాధం విపులం*కరేణ్వితి. కరేణుశిశుకల్పైః

తూర్ణ మాస్థాయ రాఘవో జ్వలిత శ్శ్రియా. ३०५. స పర్జన్య ఇవాకాశే స్వన వా నభినాదయన్, నికేతా న్నిర్యయౌ శ్రీమా న్మహేంద్రా దివ చంద్రమాః. ३१५ ఛత్రచామరపాణిస్తు లక్ష్మణో రాఘవానుజః, జుగోప భ్రాతరం భ్రాతా రథ మాస్థాయ పృష్ఠతః. ३२५ తతో హలహలాశబ్ద స్తుములః స్సమజాయత, తస్య నిష్క్రమమాణస్య జనౌఘస్య సమంతతః. ३३५. తతో హయవరా ముఖ్యా నా గాశ్చ గిరిసన్నిభాః, అనుజగ్ము స్తదా రామం శతశోథ సహస్రశః. ३४५. అగ్రత శ్చాస్య సన్నద్ధా శ్చందనాగరురూషితాః, ఖడ్గచాపధరా శ్శూరా జగ్ము రాశంస వో జనాః. ३५५, తతో వాదిత్రశబ్దాశ్చ స్తుతిశబ్దాశ్చ వందినాం, సింహనాదాశ్చ శూరాణాం తదా శుశ్రువిరే పథి. ३६५. హర్మ్యవాతాయనస్థాభి ర్భూషితాభి స్సమంతతః, కీర్యమాణ స్సుపుష్పౌఘై ర్యయౌ స్త్రీభి రరిందమః. ३७५. రామం సర్వానవద్యాంగ్యో రామపిప్రీషయా తతః, వచోభి రగ్ర్యై ర్హర్మ్యస్థాః క్షితిస్థా శ్చ వవందిరే. ३८५. నూనం నందతి తే మాతా కౌసల్యా మాతృనందనా, ప శ్యంతీ సిద్ధయాత్రం త్వాం పిత్ర్యం రాజ్య మవస్థితం. ३९५ సర్వసీమంతినీభ్యశ్చ సీతాం సీమంతినీవరాం, అమన్యంత హి తా నార్యో రామస్య హృదయప్రియాం, తయా సుచరితం దేవ్యా పురా నూనం మహ త్తపః, రోహిణీవ శశాంకేన రామ

యస్య స మేఘనాదః - తం - అసంబాధం సంబాధరహితం - ఉచితవిస్తార మిత్యర్థః - కరేణుశిశు కల్పైరితి - కరేణుశిశుకల్పైః కలభసదృశైః. ३०५. సఇతి. ఆకాశే స్వనవాన్ నాదవాన్-పర్జ న్య ఇవ మేఘ ఇవ - 'పర్జన్యౌరసదబ్దేంద్రౌ' ఇత్యమరః. అభినాదయన్ - రథేన దిశ ఇతి శేషః. మహేంద్రశబ్ద ఉదయాద్రిపరః. ३१५. ఛత్రచామరపాణి రితి. ఏకహస్తేన ఛత్రంచామరహస్తేన చామరంచ ధారయ న్నిత్యర్థః - జుగోప - ఆతపాదిభ్య ఇతి భావః. ३२५. తతఇతి. హలహలాశబ్ద కలకలశబ్దః - తస్య నిష్క్రమమాణస్య తస్మి న్నిష్క్రమమాణే సతి - జనౌఘస్య హలహలాశబ్ద ఇత్యన్వయః. ३३५. తతఇతి. హయనాగశబ్దా తదారూఢపరౌ. ३४५. అగ్రతఇతి. రూషితాః లిప్తాః- ఆశంసవః రామశ్రేయ ఆశంసమానాః. ३५५. తతఇతి. తతః తత్ర వీథ్యాం-తదా నిర్గమనకాలే. ३६५. హర్మ్యవాతాయనస్థాభి రితి. హర్మ్యవాతాయనస్థాభిః ప్రాసాదగవాక్షస్థాభిః. ३७५. రామమితి. రామపిప్రీషయా రామప్రీణనేచ్ఛయా - వవందిరే తుష్టువుః వది అభివాదనస్తుత్యో రితి ధాతుః. ३८५. స్తుతిప్రకార మేవాహ - నూన మిత్యాది. నందతీత్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం - తస్య వవందిర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః - సిద్ధయాత్రం సఫలగమనం - అతఏవ పిత్ర్యం రాజ్యం - అవస్థితం అధిష్ఠితం. ३९५. ఉత్తరశ్లోకార్థం హేతుత్వేనాహ-సర్వేతి. హి యస్మా త్కారణాత్ - ఏవం - తస్మాత్ -

---

కలభనిభైః. ३०५. సపర్జన్య ఇతి. ఆకాశే స్వనవాన్ నాదవాన్ - పర్జన్య ఇవ నాదయన్-రథస్వ నేన దిశో నాదయ న్నిత్యర్థః. ३१५. ३२५. తతఇతి. హలహలేత్యనుకరణం-తస్యేతి సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-తస్మి న్నిష్క్రమణకాలే. ३३५. ३४५. అగ్రత ఇతి. ఆశంసవః భద్ర మితి శేషః. ३५५. ३६५. హర్మ్యేతి. వాతాయాం గవాక్షః ३७५. రామమితి. రామపిప్రీషయా రామప్రీణనేచ్ఛయా-వవందిరే అస్తువన్. ३८५. స్తుతిప్రకారమేవాహ - నూన మితి. నందతీత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం-ఉపస్థితం ప్రాప్తవంతం - సిద్ధయాత్రం సఫలగమనం. ३९५. సర్వేతి. హి యస్మాత్ - తా నార్యః సీతాం సర్వసీమంతినీభ్యో వరా మమన్యంత - తస్మా త్ప్రమదాభి రుదాహృతా స్తయా సుచరిత మిత్యాది

సంయోగమాపయా, ఇతి ప్రాసాదశృంగేషు ప్రమదాభిర్నరోత్తమః, శుశ్రావ రాజమార్గస్థః ప్రియా వాచ ఉదాహృతాః. ౪౨॥ స రాఘవ స్తత్ర కథాప్రపంచాన్ శుశ్రావ లోకస్య సమాగతస్య, ఆత్మాధికారా వివిధాశ్చ వాచః ప్రహృష్టరూపస్య పురోజనస్య. ౪౩॥ ఏష శ్రియం గచ్ఛతి రాఘవోఽద్య రాజప్రసాదాద్విపులాం గమిష్యన్, ఏతే వయం సర్వసమృద్ధకామా యేషామయం నో భవితా ప్రశాస్తా ౪౪॥. లాభో జనస్యాస్య యదేష సర్వం ప్రపత్స్యతే రాష్ట్ర మిదం చిరాయ, నహ్యప్రియం కించ న జాతు కశ్చిత్ పశ్యేన్న దుఃఖం మనుజాధిపేఽస్మిన్. ౪౫॥. సఘోషవద్భిశ్చ హయైర్మతంగజైః పురస్సరైః స్వస్తికసూతమాగధైః, మహీయమానః ప్రవరైశ్చ వాదకై రభిష్టుతో వైశ్రవణో యథా యయౌ. ౪౬॥ కరేణుమాతంగరథాశ్వసంకులం మహాజనౌఘప్రతిపూర్ణచత్వరం, ప్రభూతరత్నం బహుపుణ్యసంచయం దదర్శ రామో రుచిరం మహాపథం. ౪౭॥.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షోడశస్సర్గః.

సరామో రథ మాస్థాయ సంప్రహృష్టసుహృజ్జనః, పతాకాధ్వజసంపన్నం

తయా సుచరిత మిత్యుక్తరీత్యా ప్రమదాభి రుదీరితా ఇతి యోజనా. ౪౨॥. సఇతి. కథాప్రపంచాన్ లౌకికకథావిస్తారాన్ - ఆత్మాధికారాః ఆత్మాన మధికృత్య ప్రవృత్తాః - పురః పురస్య సంబంధినః జనస్య. ౪౩॥. ఏషఇతి. శ్రియం గమిష్యన్ గచ్ఛతి శ్రియం ప్రాప్తుం గచ్ఛతి. ౪౪॥. లాభఇతి. అస్య జనస్యాయ మేవ లాభః - యదేష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యతే - అస్మిన్ మనుజాధిపే సతి - కశ్చిత్ - జాతు కదాచిత్ - కించనాప్యప్రియం ప్రియాభావం దుఃఖం అనిష్టంచ-నపశ్యేత్. ౪౫॥. సఘోషవద్భిరితి. స్వస్తికసూతమాగధైః - స్వస్తికాః జయజయేతి మంగళం ప్రయుంజానాః - వందిన ఇత్యర్థః - సూతాః బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా జ్జాతాః - సారథ్యే స్తుతికర్మణిచ నియుక్తాః-'బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా త్సూత'ఇత్యమరః, మాగధాః క్షత్రియాయాం వైశ్యా జ్జాతాః- రాజ్ఞాం ప్రబోధన కర్మణి నియుక్తాః - 'మాగధః క్షత్రియావిశో' రిత్యమరః. ౪౬॥. కరేణ్వితి. రామో మహాపథం దదర్శేత్యన్వయః. ౪౭॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః.

అథ రామస్య రాజసమీప గమనం సప్తదశే - స రామ ఇత్యాది. పతాకాధ్వజసంపన్నం -

---

వాచ శ్శుశ్రావేతి సంబంధః. ౪౨॥. సఇతి. ఆత్మాధికారాః ఆత్మాన మధికృత్య ప్రవృత్తాః. ౪౩॥. ఏషఇతి. రాఘవః - విపులాం శ్రియం-గమిష్యన్ గచ్ఛతీతి యోజనా- సర్వసమృద్ధకామాః సమృద్ధసర్వకామాః. ౪౪॥. లాభఇతి. ఏష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యత ఇతి యత్ అయ మేవ లాభః - అస్మిన్ రామే మనుజాధిపే కశ్చన యః కశ్చి దపి - కించన స్వల్ప మపి అప్రియం ప్రియాభావం- దుఃఖం అనిష్టప్రాప్తించ - జాతు కదాపి - న పశ్యేత్ న ప్రాప్నుయాత్. ౪౫॥. సఘోషవద్భిరితి. స్వస్తికాః జయజయేతి వాదినో వందిన ఇత్యర్థః - సూతాః బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా జ్జాతాః క్షత్రియాయాం వైశ్యా జ్జాతా మాగధాః-ఏతే రాజ్ఞః ప్రతిబోధనకర్మణి యుక్తాః. ౪౬॥. ౪౭॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షోడశస్సర్గః.

స రామ ఇతి. పతాకాధ్వజసంపన్నం - పతాకాభిః నామాంకితాభిః - ధ్వజైః గరుడాది

మహార్హాగరుధూపితం, అపశ్య న్నగరం శ్రీమా న్నానాజనసమాకులం ౧౪ సగృహై రభ్రసంకాశైః పాండురై రుపశోభితం, రాజమార్గం యయౌ రామో మధ్యే నాగరుధూపితం ౨౪ చందనానాం చ ముఖ్యానా మగరూణాం చ సంచయైః, ఉత్తమానాంచ గంధానాం క్షౌమకోశాంబరస్యచ, అవిద్ధాభిశ్చ ముక్తాభి రుత్తమై స్స్ఫాటికై రపి, శోభమాన మసంబాధై స్తం రాజపథ ముత్తమం. సంవృతం వివిధైః పణ్యై ర్భక్ష్యై రుచ్చావచై రపి, దదర్శ తం రాజపథం దివి దేవపథం యథా. ౩౪ దధ్యక్షతహవిర్లాజై ర్ధూపై రగరుచందనైః, నానామాల్యోపగంధై శ్చ సదాభ్యర్చితచత్వరం, ఆశీర్వాదాన్ బహూన్ శృణ్వన్ సుహృద్భి స్సముదీరితాన్, యథార్హం చాపి సంపూజ్య సర్వా నేవ నరాన్ యయౌ. ౪౪ పితామహై రాచరితం తథైవ ప్రపితామహైః, అద్యోపాదాయ తం మార్గ మభిషిక్తో నుపాలయ, యథా స్మ లాలితాః పిత్రా యథా పూర్వైః పితామహైః, తత స్సుఖతరం రామే వత్స్యామ స్సతి రాజని, అలమద్యహిభుక్తేన పరమార్థై రలం

పతాకాః అనామాంకితాః - తదంకితాని ధ్వజాని. ౧౪. సగృహైరితి. మధ్యేన వీథీమధ్యేన-ప్రకృత్యాదిత్వా త్తృతీయా. ౨౪ కీదృశం రాజమార్గం యయా విత్యాకాంక్షాయా మాహ-చందనానా మిత్యాదినా. క్షౌమకోశాంబరస్య - క్షౌమం దుకూలం - 'క్షౌమం దుకూల' మిత్యమరః, కోశాంబరం కౌశేయం - అవిద్ధాభిః అకృతరంధ్రాభిః-నూతనాభి రితి యావత్-స్ఫాటికైః స్ఫటికైః - స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః - తం - రాజపథం - సకలభాగ్యయుక్తం రాజమార్గ మిత్యర్థః - యద్వా ప్రథమస్య రాజపథస్య దదర్శేత్యనేన సంబంధః - ద్వితీయస్య వక్ష్యమాణేన యయావిత్యనేన సంబంధః. ౩౪. దధ్యక్షతహవి రితి. అభ్యర్చితచత్వరం ప్రతిపూజితాంగణం - 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః, యథార్హ మితి - వీక్షణభ్రూక్షేపవచనాంజలిప్రణామాదిభి రిత్యర్థః. ౪౪. పితామహై రితి. అద్యాభిషిక్త స్త్వం - పితామహాదిభిః - ఆచరితం పాలితం - తం ప్రసిద్ధం మార్గం మర్యాదాం - అనుపాలయ - యథేతి. రామే రాజని సతి - సర్వే వయం - తతః పూర్వస్మాత్ సుఖతరం యథా భవతి తథా వత్స్యామః - అల మితి - భుక్తేన భోజనేన-పరమార్థైః పరమపురుషార్థసాధనభూతైః-జపహోమధ్యానాదిభి రిత్యర్థః - రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం పున స్స్వగృహాయ నిర్యాంతం - యథా యథావత్ - పశ్యామ - ప్రార్థనాయాం లోట్. తత ఇతి - రాజ్యేనాభిషేకః

చిహ్నితైః. ౧౪. సగృహై రితి. మధ్యేన ఉభయశ్రేణిమధ్యదేశేన. ౨౪. కీదృశం రాజమార్గ మత ఆహ - చందనానా మితి' క్షౌమకోశాంబరస్యచ క్షౌమం దుకూలం - కోశాంబర కౌశేయం-అవిద్ధాభిః ప్రథమోక్తరాజపథ మిత్యస్య దదర్శేత్యనేన సంబంధః-ద్వితీయోక్తరాజపథ మిత్యస్య ఉత్తరోక్తేన యయా విత్యనేన సంబంధః * శోభయాన మితి. అసంబాధైః వివిచ్య స్థాపితైః - పణ్యైః క్రయద్రవ్యైః. ౩౪. దధీతి. అర్చితచత్వరం పూజితాంగణం - యథార్హం వా యథార్హమేవ - రక్షణోక్తిభ్రూవిక్షేపణవచనాంజలిభి ర్యథోచిత మిత్యర్థః. ౪౪. పితామహై రితి. ఆచరితం అనుష్ఠితం - అభిషిక్తోనుపాలయేతి వృద్ధానాం వచనం-యథేతి-రామే రాజని సతి తతోపి సుఖతరం వత్స్యామః-అల మితి - రామం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం - రాజమార్గే - నిర్యాంతం - అద్య పశ్యామ యథా - సాక్షాత్కర్తో యది ఏత త్సుఖలాభో యది - తదా భుక్తేన ఐహికవిషయేణ - తజ్జన్య

చనః, యథా పశ్యామి నిర్యాంతం రామం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం, తతో౽హి నః ప్రియతరం నాన్యత్ కించి ద్భవిష్యతి, యథాభిషేకో రామస్య రాజ్యేనామితతేజసః, ఏతా శ్చాన్యాశ్చ సుహృదా ముదాసీనః కథా శ్శుభాః, ఆత్మసంపూజనీ శ్శృణ్వన్ యయౌ రామో మహాపథం. ౧౨౹ నహి తస్మా న్మనః కశ్చి చ్చక్షుషీ వా నరోత్తమాత్, నరశ్శక్నో త్యపాక్రష్టు మతిక్రాంతేపి రాఘవే. ౧౩౹ యశ్చ రామం నపశ్యేత్తు యంచ రామో నపశ్యతి, నిందిత స్స వసే ల్లోకే స్వాత్మా ప్యేనం విగర్హతే. ౧౪౹ సర్వేషాంహి సధర్మాత్మా వర్ణానాం కురుతేదయామ్ చతుర్ణాంహి వయస్థాన

రాజ్యాయాభిషేకః - స యథా ప్రియతరః తథా తతో౽న్యత్ప్రియతరం కించి న్నాస్తి - ఏతా ఇతి. ఉదాసీనః స్తుతిశ్రవణేన నిర్వికారః - ఆత్మసంపూజనీః ఆత్మసంపూజాజననీః - మనోహర్షజననీ ర్వా - మహాపథం రాజమార్గం. తనిశ్లోకీ. ౧౨౹ నహీతి. కశ్చి దపి నరః-మనశ్చక్షుషీ వా-తస్మాత్ - అపాక్రష్టుం - నివర్తయితుం - నశశ్నోతి కిముత నారీజన ఇతి భావః - అతిక్రాంతే దూరగతేపి - కిముత సన్నిహిత ఇత్యాశయః. ౧౩౹ యశ్చేతి. చకారో భిన్నక్రమః - రామంచ దర్శనకాల ఏవ పరిపూర్ణామృతసరసి మజ్జయంత మపి యస్తు అతిశయితవైలక్షణ్యాసంపన్నోపి - నపశ్యేత్ స్తుతిసల్లాపసత్కారాద్యభావేపి అచేతనవిలక్షణాకారేణ చక్షుర్విషయం నకరోతి - అతఏవ యం రామోపి నపశ్యతి - నరస్యాభిముఖ్యేహి భగవాన్ కటాక్షయతి - సః రామ మదృష్ట్వా తత్కటాక్షావిషయః - నిందితో వసేత్ యావత్కాలం నిందిత స్స్యాత్ లోకే నిందిత స్స్యాత్ - తం నిందితు మనర్హః కోపి జనో నాస్తీతి భావః - లోకే విషయ ప్రవణః కశ్చిత్ సత్యా మపి లోకగర్హాయాం స్వయం సంతుష్టో భవతి - నతథేత్యాహ - స్వాత్మాప్యేనం విగర్హత ఇతి - స్వాంతఃకరణ మప్యేనం విశేషేణ గర్హతే - రామాదర్శనా ల్లోకగర్హయా చేతి భావః. ౧౪౹ సర్వేషా మితి. సః రామః - చతుర్ణాం వర్ణానాం - సర్వేషా మపి జనానాం-

---

సుఖేనచ - తథా పరమార్థైః పరమైః శ్రేష్ఠైః అర్థైః స్వర్గాదిభిః - తజ్జన్యసుఖైశ్చ నః అస్మాకం - అలం - మాస్తు - కథ మేవ మిత్యత ఆహ - తత ఇతి. అమితతేజసః రామస్య - రాజ్యేన రాజ్యప్రాప్తిహేతునా - అభిషేకో యథా అభిషేక ఇతి యత్ - తతః అభిషేకజన్యభూమానంద బ్రహ్మసాక్షాత్కారజన్యసుఖాత్ - ప్రియతరం ప్రేమాతిశయాస్పదం-అన్యత్ కించిత్-నభవిష్యతి. ఏతా ఇతి. ఉదాసీనః అనుత్సుకః ఆత్మసంపూజనీః మనోహర్షజననీః. నహీతి. రాఘవే - అతిక్రాంతేపి దృష్టిపథ మతీతేపి సకలజనమనోనయనసంమోహనాకారానుభవజనితేన వాసనాబలేన పురతః పరిదృశ్యమాన ఇవ స్థితాత్ - తస్మా న్నరోత్తమాత్ - మన శ్చక్షుషీ వా - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం - కశ్చి దపి నరః పుమాన్ - నశక్నోతి - నరా అప్యేవం - నార్యః కిముతేతి భావః. ౧౩౹ యశ్చేతి. స్వాత్మాప్యేనం విగర్హతే - రామేణ సకృదప్యదృష్టం తస్య సాన్నిధ్యాసాన్నిధ్యయోః చక్షుర్మనోభ్యా మపశ్యంతంచ లోకాఏవ నకేవలం విగర్హంతే - అపితు స్వాత్మాపి స్వయ మపి దుర్భాగ్యం మాం ధిగితి విగర్హత ఇత్యర్థః - అథవా - యశ్చ రామం స్వదేశస్థం నపశ్యతే యంచ స్వదేశస్థం - అత ఏవ రామోపి నపశ్యతి - సో౽సావపరోక్షరామ బ్రహ్మానుభవాదృష్టహీన ఇహాముత్ర చ లోకే సర్వైః నిందితో వసేత్ - అప్రయాసతో భగవదపరోక్షకృతిమాత్రేణ ముక్తి సంపాదనాదృష్టాభావా న్నాస్య కదాపి సంసారోత్తార ఇత్యర్థః - అత ఏవాస్యాత్మా అంతర్యామీ భగవా నపి ఏనం విగర్హతే పాపిష్ఠో౽యం ముక్తి మపి సాక్షాత్కృత్య

నాం తేన తే త మనువ్రతాః. ౧౬। చతుష్పథాన్ దేవపథాం శ్చైత్యా న్యాయతనాని చ, ప్రదక్షిణం పరిహరన్ జగామ నృపతే స్సుతః. ౧౭। స రాజకులమాసాద్య మేఘసంఘోపమై శ్శుభైః, ప్రాసాదశృంగై ర్వివిధైః కైలాసశిఖరోపమైః, ఆవారయద్భి ర్గగనం విమానై రివ పాండురైః, వర్ధమానగృహై శ్చాపి రత్నజాల పరిష్కృతైః, తత్ పృథివ్యాం గృహవరం మహేంద్రభవనోపమం, రాజపుత్రః పితు ర్వేశ్మ ప్రవివేశ శ్రియా జ్వలన్. ౧౯। స కక్ష్యా ధన్విభి ర్గుప్తా స్తిస్రోతిక్రమ్య వాజిభిః, పదాతి రపరే కక్ష్యే ద్వే జగామ నరోత్తమః. ౨౦। స సర్వా స్సమతిక్రమ్య కక్ష్యా దశరథాత్మజః, సన్నివర్త్య జనం సర్వం శుద్ధాంతం పున రభ్యగాత్. ౨౧। తతః ప్రవిష్టే పితు రంతికం తదా జన స్స సర్వో ముదితో నృపాత్మజే, ప్రతీక్షతే తస్య పునశ్చ నిర్గమం యథోదయం చంద్రమస స్సరిత్పతిః. ౨౨। ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తదశస్సర్గః.

సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వయఃస్థానం ప్రమాణం యస్యా స్తాం - వయోనురూపాం దయాం - హి యస్మా త్కారణాత్ కురుతే - తేన కారణేన - తే త మనువ్రతా ఇత్యన్వయః - వయస్థ్సానాం వృద్ధానా మితివా సర్వవిశేషణం. ౧౬. చతుష్పథానితి. చతుష్పథాన్ శృంగాటకాని - దేవపథాన్ దేవాలయాన్ - చైత్యాని చైత్యవృక్షస్థానాని - ఆయతనాని సభాదీనిచ - పరిహరన్ అప్రదక్షిణం పరిహరన్ - ప్రదక్షిణం యథా భవతి తథా జగామేతి సంబంధః. ౧౭. సఇత్యాది. రాజకులం రాజగృహం - 'కులంగృహే పి' త్యమరః, వర్ధమానగృహైః వర్ధమానలక్షణాధిష్ఠాన సమేతగృహైః - పృథివ్యాం గృహవరం - పృథివ్యా మద్వితీయ మిత్యర్థః - పితు ర్వేశ్మ పితు ర్వాసస్థానం. ౧౯. సఇతి. వాజిభిః రథయుక్తై ర్వాజిభిః - పదాతిః పాదచారీ. ౨౦. సఇతి. శుద్ధాంతం అంతఃపురం ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-సప్తదశస్సర్గః.

జన్మోద్ధృతవా నితి - ఇతివార్థః. ౧౫. సర్వేషా మితి. హి యస్మాత్ - స రామః - చతుర్ణాం వర్ణానాం - సర్వేషాం జనానాంచ - వయస్థ్సానా మితి ద్వితీయాంతమేతత్ - వయఃస్థానం ప్రమాణం యస్యా స్తాం - వయోనురూపాం దయాం కురుతే - అథవా వయస్థ్సానాం బాల్యాదివయస్థ్సానాం అజ్ఞానా మపి దయాం ముక్తివర్యం తామనుగ్రహం - కురుత ఇతి వార్థః తేన కారణేన-సర్వే-తం హి-తమేవ-అనువ్రతాః అనుసృతాః. ౧౬. చతుష్పథానితి. చైత్యాని చైత్యవృక్షస్థానాని-ఆయతనాని సభాదీనిచ-ప్రదక్షిణం యథాతథా-పరిహరన్ అతిక్రామన్. ౧౭. స ఇతి. రాజకులం రాజగృహం - ప్రాసాదశృంగైః - ప్రాసాదస్థశిఖరైః - ఆవారయద్భిః ఆక్రమద్భిః - వర్ధమానగృహైః అత్యున్నతనిర్మాణాయార్థగృహైః - రత్నజాలపరిష్కృతైః నవరత్నసమూహాలంకృతైః - ఏతైః పరివృతం పితు ర్వేశ్మ - రాజపుత్రః శ్రీరామః - ప్రవివేశ. ౧౯. సఇతి. వాజిభిః రథయుక్తవాజిభి రిత్యర్థః. ౨౦. * తి. సర్వా ఉక్తపంచకక్ష్యాః. ౨౧. * తి. అంతికం సమీపదేశం ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశస్సర్గః.

స దదర్శాసనే రామో నిషణ్ణం పితరం శుభే, కైకేయ్యా సహితం దీనం ముఖేన పరిశుష్యతా ౧. స పితుశ్చరణౌ పూర్వ మభివాద్య వినీతవత్, తతో వవందే చరణౌ కైకేయ్యా స్సుసమాహితః. ౨ రామేత్యుక్త్వా చ వచనం బాష్పపర్యాకులేక్షణః, శశాక నృపతి ర్దీనో నేక్షితుం నాభిభాషితుం. ౩. తదపూర్వం నరపతే ర్దృష్ట్వా రూపం భయావహం, రామోపి భయ మాపన్నః పదా స్పృష్ట్వేవ పన్నగం ౪. ఇంద్రియై రప్రహృష్టై స్తం శోకసంతాపకర్శితం, నిశ్వసంతం మహారాజం వ్యథితాకులచేతసం, ఊర్మిమాలిన మక్షోభ్యం క్షుభ్యంత మివ సాగరం, ఉపప్లుత మివాదిత్య ముక్తానృత మృషిం యథా. ౬. అచింత్యకల్పం హి పితు స్తం శోక ముపధారయన్, బభూవ సంరబ్ధతర స్సముద్ర ఇవ పర్వణి ౭.చింతయామాసచ తదా రామః పితృహితే రతః, కింస్విదద్యైవ నృపతి ర్న మాం ప్రత్యభినందతి, అన్యదా మాం పితా దృష్ట్వా కుపితోపి ప్రసీదతి, తస్య మా మద్య సంప్రేక్ష్య కి మాయాసః ప్రవర్తతే ౯. స దీన ఇవ శోకార్తో విషణ్ణవదనద్యుతిః, కైకేయీ మభివాద్యైవ రామో వచన మబ్రవీత్ ౧౦. కచ్చి న్మయా నాపరాద్ధ

సఇతి. ఆసనే పర్యంకే - 'మూర్ఛితో న్యపత త్తస్మిన్ పర్యంకే హేమభూషిత' ఇత్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ - ముఖేనేత్యుపలక్షణే తృతీయా. ౧. ౨. రామేతి. నాభిభాషితుం-రామేత్యస్మాదధిక మిత్యర్థః. ౩. తదితి. అపూర్వం అదృష్టపూర్వం - రామో పీత్యపిశబ్దేన దుఃఖసహస్రసద్భావేప్యక్షుభితో రామో దశరదవిషాదస్య స్వహేతుకత్వ మాశంక్య భయ మాపన్న ఇత్యవగంతవ్యం. ౪. ఇంద్రియై రిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయమాపన్న ఇత్యేతదనుకృష్య సంబధ్యతే- ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తం - ఉక్తానృత మృషిం యథా ఋషిమివ స్థితం - నిస్తేజస్క మిత్యర్థః. ౬. అచింత్యకల్పమితి. అచింత్యకల్పం - అసంభావిత మిత్యర్థః - ఉపధారయన్ విచారయన్ - సంరబ్ధతరః సంభ్రాంతతరః. ౭. చింతయామాసేతి. కింస్విత్ కింవా - అద్యైవేత్యేవకారవ్యవచ్ఛేద్య మాహ - అన్యదేతి - ఆయాసః చిత్తక్లేశః - ఇతి చింతయామాసేత్యన్వయః. ౯. ౧౦. కచ్చి

సఇతి. ఆసనే పర్యంకే-ముఖేనోపలక్షితం. ౧. స ఇతి. వినీతవత్ వినీతస్సన్. ౨. రామేతి. నశశాక రామేత్యక్షరద్వయోచ్చారణాభ్యధికమితి శేషః. ౩. తదితి. అపూర్వం అదృష్టపూర్వం రామోపీత్యపిశబ్దేన దుఃఖసహస్రసంభవేపి అక్షుభితో రామో దశరథవిషాదస్య స్వహేతుకత్వ మాశంక్య భయ మాపన్న ఇత్యవగమ్యతే. ౪. ఇంద్రియైరితి. ఇంద్రియై రిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయ మాపన్న ఇత్యేత దనుకృష్య సంబధ్యతే - అప్రహృష్టైః ఖిన్నైః - వ్యథితం ఖిన్నం ఆకులం సంభ్రాంతం చేతో యస్య తం - స్వతేజోవిశేషాత్ అక్షోభ్య మపి క్షుభ్యంతం - ఉపప్లుతం కేతుగ్రస్తం. ౬. అచింత్యేతి. పితుః - తం శోకం - అచింత్యకల్పం - అత్యంతాసంభావ్యం - అవధారయన్ చింతయన్ ఆత్మీయత్వేన స్వీకుర్వ న్నితి వా-సంరబ్ధతరః సంక్షుభితః బభూవ. ౭. కిం స్విదితి. కిం స్విత్ కి మేతత్ - అద్యైవేత్యేవకారేణ వ్యవచ్ఛేద్య ముచ్యతే - అన్యదేతి - అన్యదా పూర్వకాలే - పరోక్షే మాం ప్రతి కుపితోపి దృష్ట్వా ప్రసీదతి - తస్య కి మాయాసః ప్రవర్తతే కి మేతదితి స రామ శ్శోకార్త స్సన్ - వచన మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౯. * తి. సఇతి. దీన ఇవ విషణ్ణవదనద్యుతి రివ - స రామః శోకార్త ఇవ వచన మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౦. కచ్చిదితి.

మజ్ఞానాద్యేన మే పితా. కుపిత స్తం క్షమాయిత్వా త్వం చైవైనం ప్రసాదయ. ౧౧. అప్రసన్నమనాః కిన్ను సదా మాం ప్రతి వత్సలః, వివర్ణవదనో దీనో నహి మా మభిభాషతే. ౧౨. శారీరో మానసో వాపి కచ్చి దేనం నబాధతే, సంతాపో వాభితాపో వా దుర్లభం హి సదా సుఖం.౧౩. కచ్చిన్న కించి ద్భరతే కుమారే ప్రియదర్శనే, శత్రుఘ్నే వా మహాసత్త్వే మాతౄణాం వా మమాశుభం. ౧౪. అతోషయ న్మహారాజ మకుర్వ న్వా పితు ర్వచః, ముహూర్త మపి నేచ్ఛేయం జీవితం కుపితే నృపే. ౧౫. యతో మూలం నరః పశ్యేత్ ప్రాదుర్భావ మిహాత్మనః, కథం తస్మి న్నవర్తేత ప్రత్యక్షే సతి దైవతే ౧౬. కచ్చి త్తే పరుషం కించి దభిమానాత్ పితా మమ, ఉక్తో భవత్యా కోపేన యత్రాస్య లులితంమనః. ౧౭. ఏత దాచక్ష్వ మే దేవి తత్త్వేన పరిపృచ్ఛతః, కిన్నిమిత్త మపూర్వోఽయం వికారో మనుజాధిపే. ౧౮. ఏవ ముక్తాతు కైకేయీ రాఘవేణ మహాత్మనా, ఉవాచేదం సునిర్లజ్జా ధృష్ట మాత్మహితం వచః ౧౯. న రాజా కుపితో రామ వ్యసనం నాస్య కించన, కించి న్మనోగతం త్వస్య త్వద్భయా న్నాభిభాషతే, ప్రియం త్వా మప్రియం

దితి. నాపరాద్ధం అపరాధోన కృతః-అజ్ఞానాత్ ప్రమాదాత్. ౧౨. శారీరఇతి. శారీరః సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - దుర్లభం హీతి - పుణ్యపాపారబ్ధత్వాన్మానుషశరీరస్యేతి భావః. ౧౩. కచ్చిదితి. మాతౄణా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ-కచ్చి దితి ప్రశ్నే- కించి దశుభం న కచ్చి దితి సంబంధః. ౧౪. ౧౫. యతఇతి. ఇహ జగతి - నరః ఆత్మనః దేహస్య - ప్రాదుర్భావం ఉత్పత్తిం - యతోమూలం యత్కారణకం - పశ్యేత్ - ప్రత్యక్షే దైవతే - సతి సిద్ధే - తస్మిన్ పితరి-కథం నవర్తేత. తద్వశ ఏవ వర్తేతేత్యర్థః. ౧౬. కచ్చిత్తఇతి. తే అభిమానాత్ తవ వాల్లభ్యాత్ కోపేన వా-మమ పితా-భవత్యా కించి త్పరుష ముక్తః కచ్చిత్-యత్ర యేన అస్య మనః - లులితం కలుషితం. ౧౭. ఏతదితి. కిన్నిమిత్త మిత్యాద్యాచక్ష్వేతి పూర్వోక్తస్య సర్వస్య సంగ్రహః. ౧౮. ఏవమితి.ఏవం ఇతి-ధృష్టం ప్రత్యక్షతో రామానిష్టవచన విషయవైక్లబ్యరహితం.౧౯. నరాజేతి త్వద్భ

నాపరాద్ధం అపరాధో నకృతః-అజ్ఞానాత్ ప్రమాదాత్. ౧౧ * తి. సదా మాం ప్రతి వత్సలోపి అద్య కి మప్రసన్నమనాః - హి యతః - మాం - నాభిభాషతే-అతః - అప్రసన్న మనస్కత్వనిర్ణయః. ౧౨. శారీరఇతి. శారీర స్సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - ఏనం న బాధతే కచ్చిత్-కుతః ప్రాణినాం సుఖం సదా దుర్లభం హీత్యర్థః.౧౩.కచ్చిదితి. మాతౄణాంవా - విషయ ఇతి శేషః - అశుభం న కచ్చిత్. ౧౪. అతోషయన్నితి. నృపే కుపితే సతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ౧౫. యతఇతి. యో నరః - ఇహాత్మనః ప్రాదుర్భావం శరీరస్య పరిగ్రహం - యతో మూలం యన్మూలం - యత్కారణకం పశ్యేత్ జానీయాత్ - అలుగార్షః - సోఽసౌ వివేకీ - ఉక్తహేతోరేవ ప్రత్యక్షే దైవతే సిద్ధే సతి - తస్మిన్ పితరి పిత్రానుకూల్యే - న కథం వర్తేత - వర్తేతైవేత్యర్థః. ౧౬. కచ్చిదితి. తే తవ కోపేన అభిమానా ద్గర్వేణ వా మమ పితా పరుషం ఉక్తః కచ్చిత్ - యత్ర యేన - మనో లులితం కలుషితం. ౧౭. ౧౮. ఏవమితి. సునిర్లజ్జా పత్యు రేవం క్లేశకరణం కథ వక్ష్యామీతి లజ్జారహితా - ధృష్టం ప్రత్యక్షతో వనా గచ్ఛేత్యేవం వచనక ధార్ష్ట్యోపేతం యథా తథా - ఆత్మహితం స్వపుత్రాభిషేకవిషయం మనోగతం వచః ఉవాచ. ౧౯. ప్రియ

వక్తుం వాణీ నాస్యోపవర్తతే, తదవశ్యం త్వయా కార్యం యదనేనాశ్రుతం మమ. ౨౧. ఏషమహ్యం వరం దత్వా పురా మా మభిపూజ్యచ, స పశ్చాత్తప్యతే రాజా యథాన్యః ప్రాకృత స్తథా ౨౨ అతిసృజ్య దదానీతి వరం మమ విశాంపతిః, స నిర ర్థంగతజలే సేతుం బంధితు మిచ్ఛతి ౨౩. ధర్మమూల మిదం రామ విదితంచ సతా మపి, తత్సత్యం నత్యజేద్రాజా కుపిత స్త్వత్కృతే యథా ౨౪. యది తద్వక్ష్య తే రాజా శుభం వా యది వాశుభం, కరిష్యసి తత స్సర్వ మాఖ్యాస్యామి పున స్త్వహం. ౨౫. యది త్వభిహితం రాజ్ఞా త్వయి త న్నవిపత్స్యతే, తతోహ మభిధాస్యామి నహ్యేష త్వయి వక్ష్యతి. ౨౬ ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా కైకే య్యా సముదాహృతం, ఉవాచ వ్యథితో రామ స్తాం దేవీం నృపసన్నిధౌ ౨౭. అహోధి జ్నార్హసే దేవి వక్తుం మా మీదృశం వచః, అహం హి వచనా ద్రా జ్ఞః పతేయ మపి పావకే, భక్షయేయం విషం తీక్ష్ణం మజ్జేయ మపి చార్ణవే. ౨౮. నియుక్తో గురుణా పిత్రా నృపేణ చ హితేన చ. ౨౯ తద్బ్రూహి వచ

యాదిత్యస్య నివరణం - ప్రియ మితి - ఆశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం. ౨౧. తత్కిమిత్యపేక్షాయాం సామాన్యతో దర్శయతి - ఏష ఇత్యాదినా. ౨౨. అతిసృజ్యేతి. అతిసృజ్య ప్రతిజ్ఞాయ - గతజలే సేతుం బంధితు మిచ్ఛతీతి - దానస్య పూర్వమేవ కృతత్వాత్ - ఇదానీం తత్పరిహారవ్యాపారో వ్యర్థ ఇతి భావః. ౨౩. ధర్మమూల మితి. ఇదం జగ ద్ధర్మమూలం - ఇదం చ సతాం విదితం సద్భి ర్విదితం - క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - తత్ - తస్మాత్ - సత్యం - సత్యరూపధర్మం - రాజా - త్వత్కృ తే - త్వత్ప్రయోజనాయ - మయి కుపిత స్సన్ యథా నత్యజేత్ - తథా కుర్విత్యర్థః. ౨౪. తర్హి తద్విశేషతో వక్తవ్య మిత్యత్రాహ - యదీతి. శుభ మశుభం వా తత్ప్రతిజ్ఞాతం రాజా యద్వక్ష్యతి తత్ త్వం కరిష్యసి యది తదా రాజ్ఞో వివక్షిత మహ మేవాఖ్యాస్యామీత్యర్థః. ౨౫. రాజైవ కుతో నవదతీత్యత్రాహ - యదీతి. న విపత్స్యతే యది - విఫలం న భవిష్యతి చే దిత్యర్థః. ౨౬. ఏత దితి. వ్యథితః - గురువచనం కరిష్యతి న వేతి సందేహాస్య విషయోస్మీతి సంతప్త ఇత్యర్థః. ౨౭. వ్యథా మేవాహ - అహో ఇత్యాదినా. ౨౮. నియుక్త ఇతి. గురుత్వపితృత్వనృపత్వహితపరత్వాని - వచన కరణహేతవః - కరిష్యే - తదిత్యనుకర్షః. ౨౯. తదితి. యత్ కార్య మభికాంక్షితం - తద్వచ

మితి. ఆశ్రుతం ప్రతిశ్రుతం. ౨౧. * తి. కిం తత్రాహ - ఏషఇతి. అభిపూజ్య తేనైవ వరదానేన - పశ్చాత్ప్రతిజ్ఞాతవరదానకాలే. ౨౨. అతిసృజ్యేతి. ప్రతిశ్రుత్య - జలే గతే సేతుం బంధితు మిచ్ఛతి - దానస్య పూర్వ మేవ వృత్తత్వాత్ - తత్ప్రయుక్తవ్యవహారచింతా వ్యర్థేత్యర్థః. ౨౩. ధర్మమూల మితి. ఇదం సత్యం - ధర్మస్య మూల మితి సతా మపి విదితం అతః తత్సత్యం సత్యవచ నం - త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - త్వత్ప్రయోజనాంతరాయవశాత్ - మయి కుపితో రాజా - కోప దోషేణ యథా నత్యజేత్ తథా కుర్వితి శేషః. ౨౪. దశరథ మివ రామ మపి ప్రతిజ్ఞావాక్యం వా చయితు ముపక్రమతే యదీత్యాదినా. రాజా య ద్వక్ష్యతే త త్కరిష్యసి యది - తతః తర్హి - రాజ్ఞో వివక్షిత మహ మేవాఖ్యాస్యామీత్యర్థః. ౨౫. యదీతి. రాజ్ఞా రాజానుమత్యా - మయా య దభిహితం - తత్ - త్వయి - న విపత్స్యతే న వ్యర్థం భవిష్యతి యది - తతోహ మేవాభిధాస్యామి - వదతు రాజైవేత్యత ఆహ నహీతి - త్వదప్రియత్వాత్ త్వన్ముఖ మవలోక్యేతి శేషః. ౨౬. ఏతదితి. వ్యథితః గురువచనో ల్లంఘనమనయా మయి శంకిత మితి సంతప్తః. ౨౭. అహో ఇతి. ఈదృశం - యది కరిష్యసీత్యకరణ

నం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చ రామో ద్వి ర్నాభి భాషతే. ౩౦. త మార్జవ సమాయుక్త మనార్యా సత్యవాదినం, ఉవాచ రామం కైకేయీ వచనం భృశదారుణమ్ ౩౧. పురా దైవాసురే యుద్ధే పిత్రా తే మను రాఘవ, రక్షితేన వరౌ దత్తౌ సశల్యేన మహారణే. ౩౨. తత్ర మే యాచి తో రాజా భరతస్యాభిషేచనం, గమనం దండకారణ్యే తవ చాద్యైవ రాఘవ. ౩౩. యది సత్యప్రతిజ్ఞం త్వం పితరం కర్తు మిచ్ఛసి, ఆత్మానం చ నరశ్రేష్ఠ మమ వాక్య మిదం శృణు. ౩౪. సన్నిదేశే పితు స్తిష్ఠ యథా తేన ప్రతిశ్రుతమ్, త్వ యారణ్యం ప్రవేష్టవ్యం నవ వర్షాణి పంచచ ౩౫. భరత స్త్వభిషిచ్యేత యదేత దభిషేచనం, త్వదర్థే విహితం రాజ్ఞా తేన సర్వేణ రాఘవ ౩౬. సప్తసప్త చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వస. ౩౭. భరతః కోసలపురే ప్రశాస్తు వసుధా మిమాం, నానారత్నసమాకీర్ణాం సవా జిరథకుంజరాం. ౩౮ ఏతేన త్వాం నరేంద్రోఽయం కారుణ్యేన సమాప్లుతః, శోకసంక్లిష్టవదనో న శక్నోతి నిరీక్షితుం ౩౯. ఏతత్కురు నరేంద్రస్య వచనం రఘునందన, సత్యేన మహతా రామ తారయస్వ నరేశ్వరం ౪౦. ఇతీవ తస్యాం పరుషం వదంత్యాం నచైవ రామః ప్రవివేశ శోకం, ప్రవివ్యథే చాపి మహానుభా వో రాజాతు పుత్రవ్యసనాభితప్తః. ౪౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - అష్టాదశస్సర్గః.

నం తద్విషయవచనం - బ్రూహి - తత్కార్యం కరిష్యే - ప్రతిజానే చ ప్రతిజ్ఞాం కరోమిచ - రామో ద్వి ర్నాభిభాషతే-వినా ప్రతిజ్ఞయా రామో ద్విరుక్తిం న కరోతీత్యర్థః. ౩౦. ౩౨. తత్ర వరప్రదాననిమిత్తం. ౩౩. ౩౪. సన్నిదేశఇతి. సన్నిదేశే నియమనే. ౩౫. భరతఇతి. యదేతదభి షేచనం అభిషేకసాధనం-త్వదర్థే విహితం - తేన సర్వేణ రాజ్ఞా భరతోఽభిషిచ్యేతేతి యోజనా. ౩౬. ౩౮. ఏతేనేతి. ఏతేన వరద్వయప్రదాననిమిత్తేన. ౩౯. ౪౦. ఇతీతి. ఇవశబ్దేనాన్యాన్యపి పరు షాణి బహూన్యుక్తానీతి గమ్యతే - శోకం ముఖవైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం ప్రవివ్యథేచాపి - రామ వికారాదర్శనేనాప్యధికం వివ్యథ ఇత్యర్థః. ౪౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూష ణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః.

శంకావచన మిత్యర్థః. ౨౮. నియుక్తఇతి. గురుణా ఇహాముత్ర హితోపదేష్ట్రా. ౨౯. తద్బ్రూహీతి. ప్రతిజానేచ ప్రతిజ్ఞాం కరోమి - తదేవ స్థిరీక్రియతే - రామో ద్వి ర్నాభిభాషత ఇతి - ప్రథమం య ద్వాక్యం వదతి తత్పరిహారవచనం నకథయతీత్యర్థః. ౩౦. ౩౧. పురేతి. సశల్యేన పశ్చాచ్ఛల్యా పాకరణపూర్వకం మయా రక్షితేన. ౩౨. తత్రేతి. తత్ర ద్వయో ర్వరయో ర్మధ్యే - ఏకేన భరత స్యాభిషేచనం అన్యేన తవ దండకారణ్యగమనం. ౩౩. యదీతి. ఆత్మానం చేతి త్వయా మదుక్తకృతేః సశపథం ప్రతిజ్ఞాతత్వా దిత్యాశయః. ౩౪. సన్నిదేశ ఇతి. సన్నిదేశే నియోగసంపాదనే. ౩౫. త్వయే తి. అభిషేచన మభిషేకోపకరణం. ౩౬. ౩౮. ఏతేనేతి. ఏతేన వరద్వయప్రదాననిమిత్తేన. ౩౯. * తి. సత్యేన సత్యపరిపాలనేన. ౪౦. ఇతీతి. శోకం ముఖవైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం-న ప్రవివ్యథేచ-మాన సవ్యథాంచ నప్రాప్తవాన్-రాజాతు-పుత్రవ్యసనం-భావివియోగవ్యసనం. ౪౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర చితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టాదశస్సర్గః.

తదప్రియమమిత్రఘ్నో వచనం మరణోపమమ్, శ్రుత్వా న వివ్యథే రామః కైకేయీం చేద మబ్రవీత్. ౧ ఏవ మస్తు గమిష్యామి వనం వస్తు మహం త్వితః, జటాజినధరో రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్. ౨. ఇదం తు జ్ఞాతు మిచ్ఛామి కిమర్థం మాం మహీపతిః, నాభినందతి దుర్ధర్షో యథా పుర మరిందమః. ౩. మన్యు ర్నచ త్వయా కార్యో దేవి బ్రూమి తవాగ్రతః, యాస్యామి భవ సుప్రీతా వనం చీరజటాధరః ౪. హితేన గురుణా పిత్రా కృతజ్ఞేన నృపేణ చ, నియుజ్యమానో విస్రబ్ధః కిం న కుర్యా మహం ప్రియం. ౫. అలీకం మానసం త్వేకం హృదయం దహతీవ మే, స్వయం య న్నాహ మాం రాజా భరతస్యాభిషేచనం. ౬. అహం హి సీతాం రాజ్యం చ ప్రాణా నిష్టాన్ ధనాని చ, హృష్టో భ్రాత్రే స్వయం దద్యాం భరతాయాప్రచోదితః, కిం పున ర్మనుజేంద్రేణ స్వయం పిత్రా ప్రచోదితః, తవచ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్. ౭. తదాశ్వాసయ హీమం త్వం కిన్న్విదం య న్మహీపతిః, వసుధాసక్తనయనో మందమశ్రూణి ముంచతి. ౮. గచ్ఛంతు చైవానయితుం దూతా శ్శీఘ్రజవై ర్హయైః, భరతం మాతులకులా దద్యై వ నృపశాసనాత్. ౧౦. దండకారణ్య మేషోహ మితో

తదితి. మరణోపమ మితి లోకదృష్ట్యా. ౧. ఏవ మితి. ఇతః అస్మా న్నగరాత్. ౨. ఇదం త్వితి. యద్యప్యేతేన కారుణ్యేన సమాప్లుత ఇత్యనభినందనే హేతు రుక్తః - తథాపి మత్స్వభావం జానన్ కిమర్థం నాభినందతీత్యాహేతి బోధ్యం - యథా పురం యథా పూర్వం. ౩. మన్యు రితి. మన్యు ర్దైన్యం - 'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ'త్యమరః, బ్రూమి బ్రవీమి. ౪. హితేనేతి. హితేన హితపరేణ - గురుణేత్యనేన రామస్య తస్మా న్మంత్రవిశేషస్వీకారో స్తీతి గమ్యతే-కృతజ్ఞేన. స్వకృతవరప్రదానాభిజ్ఞేన.౫.అలీకమితి.అలీకం అప్రియం-మానసం మనసి వర్తమానం.౬.తవాప్రీతి ర్భవిష్యతీతి నోక్తవా నిత్యాశంక్యాహ-అహంహీతి. సీతాం-ధనుర్భంగకాల ఇతి భావః - కిం పునరితి-పిత్రా చోదిత స్తవ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయం శ్చ దద్యా మితి కిం పునః.౭. తదితి. ఇమం రాజానం-త్వ మాశ్వాసయ - అశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం కిన్ను-నిర్హేతుక మిత్యర్థః. ౯.౧౦. దండకేతి. పితుర్వాక్య మవిచార్య - వనం గచ్ఛేతి పిత్రా నోక్త మితి విచారమకృత్వేత్యర్థః - స

తదప్రియ మితి. మరణోపమం లోకదృష్ట్యా. ౧. ఏవ మస్త్వితి ఏవ మస్తు భరతాభిషేకో స్తు అహం గమిష్యామి. ౨. ౩. మన్యు రితి. బ్రూమి బ్రవీమి. ౪. హితేవేతి. కృతజ్ఞేన-స్వకృతవరప్రదానాభిజ్ఞేన - విస్రబ్ధః నిర్విశంకః. ౫. అలీక మితి. రాజా మాం స్వయ మేవ భరతస్యాభిషేచనం నాహేతి యత్ - ఇద మేకం -- అలీకం దుఃఖం - మానసం మనసి వర్తమానం సత్ మే హృదయం దహతీవేతి సంబంధః. ౬. కథం సంకోచేన వినాయ మర్థో రాజ్ఞావక్తుం శక్యత ఇత్యత్రాహ అహంహీతి అప్రచోదిత ఇతి-భరతస్నేహేన - త్వత్స్నేహేన వా, ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయ న్నితి-హేతౌ శతృప్రత్యయః - ప్రతిజ్ఞాపాలనా ద్ధేతోశ్చ. ౮. తదితి. మద్విషయకనియోగసంకోచేన జగతీపతిః - మంద మశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం కిన్ను కింకారణం - నిర్హేతుక మిత్యర్థః- త త్తస్మాత్ - ఇదం దశరథమాశ్వాసయేతి యోజనా. ౯. * తి. అనిర్వృత్తస్వకార్యా కథమాశ్వాసయామీత్యత ఆహ - గచ్ఛంత్విత్యాది. ౧౦. అనిర్వృత్తే స్వకార్యే కథ మాశ్వాసయామీ

గచ్ఛామి సత్వరః, అవిచార్య పితుర్వాక్యం సమావస్తుం చతుర్దశ. ౧౧. సా హృష్టా తస్య తద్వాక్యం శ్రుత్వా రామస్య కైకయీ, ప్రస్థానం శ్రద్దధానా హి త్వరయామాస రాఘవం. ౧౨. ఏవం భవతు యాస్యంతి దూతాశ్శీఘ్రజవై ర్హయైః, భరతం మాతులకులాదుపావర్తయితుం నరాః ౧౩. తవ త్వహం క్షమం మన్యే నోత్సుకస్య విళంబనం, రామ తస్మా దితశ్శీఘ్రం వనం త్వం గంతుమర్హసి. ౧౪. వ్రీడాన్విత స్స్వయం యచ్చ నృప స్త్వాం నాభిభాషతే, నైతత్కించి న్నరశ్రేష్ఠ మన్యు రేషోపనీయతాం. ౧౫ యావ త్త్వం న వనం యాతః పురా దస్మా దభిత్వరన్, పితా తావ న్న తే రామ స్నాస్యతే భోక్ష్యతేపి వా. ౧౬. ధి క్కష్ట మితి నిశ్శ్వస్య రాజా శోకపరిప్లుతః, మూర్ఛితో న్యపత త్తస్మిన్ పర్యంకే హేమభూషి తే. ౧౭. రామోప్యుత్థాప్య రాజానం కైకేయ్యాభిప్రచోదితః, కశయేవాహతో వాజీ వనం గంతుం కృతత్వరః. ౧౮. త దప్రియ మనార్యాయా వచనం దారుణోదయం, శ్రుత్వా గతవ్యథో రామః కైకేయీం వాక్య మబ్రవీత్. ౧౯. నాహ మర్థపరో దేవి లోక మావస్తు ముత్సహే, విద్ధి మా మృషిభి స్తుల్యం కేవలం ధర్మ మాస్థితం. ౨౦. య దత్ర భవతః కించి చ్ఛక్యం కర్తుం ప్రియం మయా, ప్రాణానపి పరిత్యజ్య సర్వథా కృత మేవ తత్. ౨౧.

మాః సంవత్సరాన్. ౧౧.౧౩. అయం యావద్భరతాగమనం విళంబిష్యతే చే న్మహా ననయస్స్యాత్ - భరతస్య జ్యేష్ఠభాతృభక్తత్వా దితి మత్వాహ - తవ త్వితి. ఉత్సుకస్య భరతాభిషేకదర్శనోత్సుకస్య - గమనోత్సుకస్యవా. ౧౪. వ్రీడాన్విత ఇతి. నృపో వ్రీడాన్విత స్సన్ స్వయం నాభిభాషత ఇతి యత్ - ఏతత్ - నకించిత్ విచారానర్హం - వ్రీడాం వినా కారణాంతరాభావాత్ - మన్యుః స్వయం నాభిభాషత ఇత్యాగ్రహః-దైన్యం వా. ౧౫. ౧౬. ధిగితి - ఉక్తాసత్యవచనం శ్రుత్వేతి భావః. ౧౭. రామఇతి. కృతత్వరః-అభూదితి శేషః.౧౮. ౧౯. నేతి-లోక మావస్తుం లోకే వస్తుం - ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వం - ధర్మం-ఆస్థితం ఆశ్రితం-అనేన రాజ్యాయ భరతాగమనం ప్రతీక్షతే రామ ఇతి కైకేయీశంకా వారితా.౨౦.యదితి. అత్ర భవతః పూజ్యస్య-పితుః కృత మేవేతి-విద్ధీతి శేషః. ౨౧. నహీతి. శుశ్రూషా పాదసంవాహనాదిః - వచన

త్యత ఆహ-దండకేతి. పితు ర్వాక్య మవిచార్య యుక్తాయుక్తవిచార మకృత్వైవేత్యర్థః. ౧౧. * తి. ప్రస్థానం వనప్రయాణం. ౧౨. ౧౩. తవేతి. ఉత్సుకస్య-గమనోత్సుకస్య విళంబనం-తవ గమనవిళంబం క్షమం యుక్తం-నమన్యే. ౧౪. కుత ఇత్యత ఆహ - వ్రీడాన్విత ఇతి. యతోయం స్వసత్యస్య పారప్రాప్త్యదర్శనవ్రీడాన్వితః - యచ్చ కించి దపి - త్వాం ప్రతి వాభిభాషతే - ఏతత్ -అనభిభాషణ ముద్దిశ్య - నాన్య త్కించి త్కారణం త్వయా చింత్యం-యత ఏవ మతో హేనరశ్రేష్ఠ-మన్యుః దైన్యం - త్వదవిళంబగమనేనాపనీయతా మిత్యర్థః. ౧౫. ఇతశ్చ విళంబో న యుక్త ఇత్యాహ - యావదితి. శోకపరిప్లుతః శోకేన వ్యాప్తః. ౧౬. ౧౭. రామఇతి. కృతత్వరో బభూవేతి శేషః. ౧౮. తదితి. దారుణోదయం దారుణోత్తరం. ౧౯. నాహ మితి. అహం - అర్థపరః ధనపరః - న-కింతు లోక మావస్తుం జనం సంగ్రహీతుం-నోత్సహ ఇతి వా - కింతు కేవలం ధర్మ మేవాస్థితం విద్ధి. ౨౦. యదత్రేతి. అత్ర భవతః పూజ్యస్య-పితుః - అన్యదపి యత్కించిత్ - మయా ప్రాణా నపి పరిత్యజ్య కర్తుం శక్య మస్తి - తత్ కృత మేవేతి విద్ధీత్యర్థః. ౨౧. నిశ్చయ

నహ్యతో ధర్మచరణం కించి దస్తి మహత్తరం, యథా పితరి శుశ్రూషా తస్య వా వచనక్రియా. ౨౨. అనుక్తోప్యత్రభవతా భవత్యా వచనా దహం, వనే వత్స్యామి విజనే వర్షాణీహ చతుర్దశ. ౨౩. న నూనం మయి కైకేయి కించి దాశంససే గుణం, య ద్రాజాన మవోచ స్త్వం మమేశ్వరతరా సతీ. ౨౪ యావ న్మాతర మాపృచ్ఛే సీతాం చానునయామ్యహం, తతోఽద్యైవ గమిష్యామి దండకానాం మహద్వనం. ౨౫ భరతః పాలయే ద్రాజ్యం శుశ్రూషేచ్చ పితు ర్యథా, తథా భవత్యా కర్తవ్యం సహి ధర్మ స్సనాతనః. ౨౬. స రామస్య వచ శ్శ్రుత్వా భృశం దుఃఖహతః పితా, శోకా దశక్నువ న్బాష్పం ప్రరురోద మహాస్వనం. ౨౭. వందిత్వా చరణౌ రామో విసంజ్ఞస్య పితు స్తథా, కైకేయ్యా శ్చాప్యనార్యాయా నిష్పపాత మహాద్యుతిః. ౨౮. స రామః పితరం కృత్వా కైకేయీం చ ప్రదక్షిణం, నిష్క్రమ్యాంతఃపురా త్తస్మాత్ స్వం దదర్శ సుహృజ్జనం ౨౯. తం బాష్పపరిపూర్ణాక్షః పృష్ఠతోఽనుజగామ హ, లక్ష్మణః పర మక్రుద్ధ స్సుమిత్రానందవర్ధనః ౩౦ ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా రామః ప్రద

క్రియా వచనకరణం. ౨౨. ౨౩. నేతి. గుణం ఆర్జవౌదార్యాదిగుణం - నాశంససే-జానీష ఇత్యర్థః- ఈశ్వరతరా అత్యంతనియంత్రీ. ౨౪. అద్యైవ గంతవ్య మిత్యుక్తం తత్ర యత్కించి ద్విళంబం యాచతే - యావ దితి. మాతరం యావ దాపృచ్ఛే సీతాం చానునయామి-తావ దనుజ్ఞాం కుర్వితి శేషః-తతః తదనంతరం-అద్యైవ - దినే-దండకానాం మహద్వనం - దండో నామేక్ష్వాకు సుతః - తస్య రాష్ట్రం శుక్రశాపా త్పాంసువర్షేణ వినాశితం సదరణ్య మభూత్ - త ద్రాష్ట్రం తన్నామ్నా దండక మిత్యుచ్యతే - సంజ్ఞాయాం క న్నితి కన్ ప్రత్యయః - ప్రదేశభేదా ద్బహువచనం. ౨౫. భరత ఇతి. ధర్మ స్సనాతన ఇత్యత్ర ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం. ౨౬. సఇతి. బాష్ప మశక్ను వన్ - నిరోద్ధు మితి శేషః. ౨౭. వందిత్వేతి. నిష్పపాత నిర్జగామ. ౨౮. ౩౦. ఆభిషేచనిక మితి.

హేతు మాహ - నహీతి. శుశ్రూషా-పాదసంవాహనాదిలక్షణా-వచన క్రియా - వచనకరణం. ౨౨. అనుక్తఇతి. అత్రభవతా పూజ్యేన-పిత్రా - సాక్షా దనుక్తోపి అప్రతిషిద్ధ మనుమత మితి న్యాయేన భవత్యా వచనా దేవ కేవల మహం వనే వత్స్యామి. ౨౩. ననూనమితి. యత్ మమేశ్వరతరాసతీ త్వద్వచనకారిణం మాం భరతోఽభిషేక్తవ్య ఇతి నియుజ్య - రాజానం - అవోచః అయాచిష్ఠాః - అతో మయి - గుణం ఆర్జవలక్షణం కించి దపి నాశంససే - నవిచారయసీత్యర్థః. ౨౪. యావదితి. యావ న్మాతర మాపృచ్ఛే సీతాం చానునయామి తావ దనుజ్ఞాం కుర్వితి శేషః - తావత్పర్యంతం విళంబ ఇతివా - తతోఽనంతరం అద్యైవ దినే-దండకానాం వనం-దండకానామ జనపదాః శుక్ర శాపేన వన మభూత్. ౨౫. * తి. స హి పితృశుశ్రూషారూపః. * ౨౬. సఇతి. బాష్ప మశక్ను వన్ నిరోద్ధు మితి శేషః. ౨౭. వందిత్వేతి. నిష్పపాత నిశ్చక్రామ. ౨౮. * తి. సఇతి. కైకేయీం ప్రదక్షిణం-సమ్యగాచరితం మదిష్టం త్వయేత్యత్యంతసంతోషాత్ శిష్టాచారా చ్చేతి బోధ్యం. * ౨౯. * తి. తమితి బాష్పపరిపూర్ణాక్షః - సమీపస్థిత్యావగతవృత్తాంతత్వాత్ - పరమ క్రుద్ధ ఇత్య నేన లక్ష్మణే అవిద్యావిశేషశక్తిమతీ దర్శితా - రామేతు న సేతి ధ్వనితం. ౩౦. ఆభిషేచనికమితి అభిషేచనప్రయోజనం - భాండం ఉపకరణం - ఆభిషేచనికభాండప్రదక్షిణం ప్రశస్తమాంగళ్య

క్షిణం, శనైర్జగామ సాపేక్షో దృష్టిం తత్రావిచాలయన్. ౩౧. నచాస్య మహతీం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి, లోకకాంతస్య కాంతత్వా చ్ఛీతరశ్మే రివ క్షపా. ౩౨. న వనం గంతుకామస్య త్యజతశ్చ వసుంధరాం, సర్వలోకాతిగస్యేవ లక్ష్యతే చిత్తవిక్రియా. ౩౩. ప్రతిషిధ్య శుభం ఛత్రం వ్యజనేచ స్వలంకృతే, విసర్జయిత్వా స్వజనం రథం పౌరాం స్తథా జనాన్, ధారయన్ మనసా దుఃఖ మింద్రియాణి న గృహ్యాచ, ప్రవివేశాత్మవాన్ వేశ్మ మాతు రప్రియశంసివాన్. ౩౪. సర్వోహ్యభిజన శ్శ్రీమాన్ శ్శ్రీమత స్సత్యవాదినః, నాలక్షయత రామస్య కించి దాకారమాననే ౩౫. ఉచితం చ మహాబాహు ర్న జహౌ హర్ష మాత్మనః, శారద స్సముదీర్ణాంశు శ్చంద్ర స్తేజ ఇవాత్మజం. ౩౬. వాచా మధురయా రామ స్సర్వం సమ్మానయన్ జనం, మాతు స్సమీపం ధీరాత్మా ప్రవివేశ మహాయశాః. ౩౭. తం గుణై స్సమతాం ప్రాప్తో భ్రాతా విపులవిక్రమః, సౌమిత్రి రనువవ్రాజ ధారయన్ దుఃఖ మాత్మజం. ౩౮. ప్రవిశ్య వేశ్మాతిభృశం ముదాన్వితం సమీక్ష్య

ఆభిషేచనికం అభిషేకప్రయోజనకం - భాండం ఉపకరణజాతం - ప్రదక్షిణకరణం ప్రశస్తమాంగళ్యదేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణ మావర్తయే దిత్యాది ధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్-నతు తదాసక్త్యా - దృష్టిం తత్రావిచాలయన్ - స్వయం తత్ర నిరపేక్ష ఇత్యర్థః-సాపేక్షః-భరతస్యాసేనాభిషేకో స్త్వితి ప్రార్థనాసహితః - శనైర్జగామ - తత్ర దేవతా సాన్నిధ్యసంభవా దితి భావః. ౩౧. నచేతి. లక్ష్మీం ముఖవికాసం-రాజ్యనాశః రాజ్యభ్రంశః. ౩౨. రామస్య ముఖవైవర్ణ్యాదిశరీరవికారాభావ మభిధాయ మానసవికారాభావ మప్యాహ - న వన మితి. సర్వలోకాతిగస్య తుల్యమానావమానస్య - పరమయోగీశ్వరస్యేత్యర్థః. ౩౩. ప్రతిషిధ్యేత్యాది. వ్యజనే వాలవ్యజనే-ధారయన్నితి - రామస్య పరదుఃఖాసహిష్ణుత్వా ద్దుఃఖశబ్దేన సుహృజ్జనదుఃఖదర్శనజం దుఃఖ ముచ్యతే-అప్రియశంసివాన్ అప్రియ మభిధాతుకామః - క్వసుసమాసాభ్యాసలోప ఆర్షః. ౩౪. సర్వఇతి. ఆకారం వికృతాకారం - శ్రీమాన్ రామాభిషేకార్థం కృతాలంకారః ౩౫. ఉచితమితి. ఉచితం యోగ్యం - సహజ మిత్యర్థః. ౩౬. ఏతాదృశదుర్దశాయా మపి రమయిత్రృత్వరూపం రామశబ్దార్థం ప్రకటయతి-వాచేతి. ౩౭. తమితి. గుణైః సుఖదుఃఖాదిభిః-సమతాం ప్రాప్తః-సమానదుఃఖ ఇత్యర్థః. ౩౮. ప్రవిశ్యేతి. అర్థవిపత్తిం అర్థనాశం-సుహృజ్జనస్య - ఆత్మవిపత్తిశంకయా ప్రాణనాశశంకయా -

---

దేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణ మావర్తయే దిత్యాదిధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్-నతు తదాసక్త్యా - సాపేక్షః అపగతా ఈక్షా అపేక్షా -అపేక్షయా సహిత స్సాపేక్షః-నిరపేక్ష ఇత్యర్థః - అతఏవ - తత్ర ఆభిషేచనికభాండే - దృష్టి మవిచాలయన్ అప్రవర్తయన్ జగామేతి సంబంధః యద్వా - సాపేక్షః - అపేక్షా అధోవీక్షణం తద్యుక్త స్సాపేక్షః - యద్వా - సాపేక్షః వనం ప్రతీతి శేషః - స్పష్ట మన్యత్. ౩౧. నచేతి. లక్ష్మీం ముఖప్రసాదం- కాంతత్వాత్ అవినాశికాంతియుక్తత్వాత్. ౩౨. న వనమితి. సర్వలోకాతిగస్యేవ తుల్యప్రియాప్రియస్య యోగిన ఇవ. ౩౩. ప్రతిషిధ్యేతి. వ్యజనే వాలవ్యజనే-ధారయన్ మనసా దుఃఖ మితి-స్వజనశోకస్మరణజనిత మిత్యర్థః-నతు తస్య స్వకీయం కించి ద్దుఃఖ మస్తి - తదేవాహ ఆత్మవా నితి - సాక్షాత్కృతనిత్యనిరతిశయానందాత్మా - అప్రియశంసివాన్ అప్రియ మభిధాతుకామః. ౩౪. సర్వోహీతి. అభిజనః అభితో వర్తమానజనః ఆకారం వికారం - నాలక్షయత నాపశ్యత్. ౩౫. ఉచితమితి. ఉచితం స్వాభావి

తాం చార్థవిపత్తి మాగతాం, నచైవ రామోఽత్ర జగామ విక్రియాం సుహృజ్జన స్యాత్మవిపత్తిశంకయా. ౪౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే. ఏకోనవింశస్సర్గః.

తస్మిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రే నిష్క్రామతి కృతాంజలౌ, ఆర్తశబ్దో మహాఞ్జజ్ఞే స్త్రీణా మంతఃపురే తదా. ౧. కృత్యేష్వచోదితః పిత్రా సర్వస్యాంతఃపురస్య చ, గతి ర్యశ్శరణం చాపి స రామోఽద్య ప్రవత్స్యతి. ౨. కౌసల్యాయాం యథా యుక్తో జనన్యాం వర్తతే సదా, తథైవ వర్తతేఽస్మాసు జన్మప్రభృతి రాఘవః. ౩. నక్రుద్ధ్యత్యభిశప్తోఽపి క్రోధనీయాని వర్జయన్, క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్ సర్వాన్ స ఇతోఽద్య ప్రవత్స్యతి. ౪. అబుద్ధి ర్బత నో రాజా జీవలోకం చరత్యయం, యో గతిం సర్వభూతానాం పరిత్యజతి రాఘవం. ౫. ఇతి సర్వా మహిష్య స్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః, పతి మాచుక్రుశు శ్చైవ సస్వరం చాపి చుక్రుశుః. ౬. స హి చాంతఃపురే ఘోర మార్తశబ్దం మహీపతిః, పుత్రశోకాభిసంతప్త శ్శ్రుత్వా వ్యాలీయతాసనే. ౭. రామ స్తు భృశ మాయస్తో

విక్రియాం న జగామ-స్వవిక్రియాస్ఫురణే సుహృజ్జనో నశ్యేదితి శంకయా స్వవిక్రియాం రాజ్యనాశజాం నాదర్శయదిత్యర్థః. ౪౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తస్మిన్నితి. ఆర్తశబ్దః-ఆర్తానాం యాదృశ శ్శబ్దః తాదృశ ఇత్యర్థః. ౧. కృత్యేష్వితి. అంతఃపురస్య కృత్యేషు కర్తవ్యేషు విషయే - గతిః కర్తృత్వేన ప్రాప్యః - శరణం రక్షితా - 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. ౨. కౌసల్యాయా మితి. యుక్తః సావధానః - వర్తతే శుశ్రూషతే. ౩. నక్రుద్ధ్యతీతి. యః - అభిశప్తోఽపి పరుష ముక్తోఽపి- న క్రుద్ధ్యతి - క్రోధనీయాని క్రోధహేతుకర్మాణి- వర్జయన్ - క్రుద్ధాన్ కేవల మాగ్రహేణ కుపితాన్ - ప్రసాదయం శ్చ వర్తతే - సః - ఇతః అస్మాద్దేశాత్ - ప్రవత్స్యతి - హంతేతి శేషః. ౪. అబుద్ధిరితి. య స్సర్వభూతానాం గతిం రాఘవం పరిత్యజతి స నో రాజా అబుద్ధిస్సన్ - లోకాన్ చరతి భక్షయతి నాశయతీత్యర్థః - చరగతిభక్షణయోరితి ధాతుః. ౫. ఇతీతి. ఆచుక్రుశుః నిందంతిస్మ - చుక్రుశుః రురుదుః. ౬. సఇతి. వ్యాలీయత - లజ్జాదుఃఖభరేణ శయ్యాయాం విలీనోఽభూదిత్యర్థః. ౭. రామఇతి. భృశ

కం. ౩౭. ౩౯. ప్రవిశ్యేతి. అర్థవిపత్తిం - అభిషేకవిఘాతం ఆత్మవిపత్తిశంకయా ప్రాణనాశశంకయాఽపి. ౪౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః.

౧. కృత్యేష్వితి. యః పిత్రా అచోదిత ఏవ సర్వస్య జనస్య అంతఃపురస్యచ కృత్యేషు ప్రవర్తతే - యో గతిః ప్రాప్యస్య ప్రాప్తిమార్గః-శరణం ప్రాప్యం చాపి యశ్చేత్యర్థః. ౨. * తి. యుక్తః సేవాతత్పరః. * ౩ నక్రుద్ధ్యతీతి. యః అభిశప్తోఽపి శ్రుతపారుష్యోఽపి న క్రుద్ధ్యతి-క్రోధనీయాని అన్యక్రోధోత్పాదకాని చ కర్మాణి-అనుకంపయా వర్జయన్ - నక్రుద్ధ్యతి-క్రోధనీయాన్వివర్జయ న్నిత్యనేన స్వస్య క్రోధక్రియాకర్తృత్వకర్మత్వప్రతిషేధః. ౪.అబుద్ధిరితి. యో రాజా సర్వభూతానాం గతిం రాఘవం పరిత్యజతి-స రాజా అబుద్ధిః దుర్మతిః-జీవలోకం చరతి భక్షయతి నాశయతీతి. ౫. ఇతీతి. మహిష్యః పతి మాచుక్రుశుః నినిందుః. సస్వరంచాపి చుక్రుశుః రురుదుః. ౬. సహీతి. ఆసన ఏవ

నిశ్వసన్నివ కుంజరః, జగామ సహితో భ్రాత్రా మాతు రంతఃపురం వశీ. ౮. సోఽపశ్యత్పురుషం తత్ర వృద్ధం పరమపూజితం, ఉపవిష్టం గృహద్వారి తిష్ఠత శ్చాపరాన్బహూన్. ౯. దృష్ట్వైవ తు తదా రామం తే సర్వే సహసోత్థితాః, జయేన జయతాం శ్రేష్ఠం వర్ధయంతి స్మ రాఘవం. ౧౦. ప్రవిశ్య ప్రథమాం కక్ష్యాం ద్వితీయాయాం దదర్శ సః, బ్రాహ్మణాన్ వేదసంపన్నాన్ వృద్ధాన్ రాజ్ఞాభిసత్కృతాన్ ౧౧. ప్రణమ్య రామ స్తాన్ విప్రాన్ తృతీయాయాం దదర్శ సః, స్త్రియో వృద్ధా స్తథా బాలా ద్వారరక్షణతత్పరాః. ౧౨ వర్ధయిత్వా ప్రహృష్టా స్తాః ప్రవిశ్య చ గృహం స్త్రియః, న్యవేదయంత త్వరితా రామమాతుః ప్రియం తదా ౧౩. కౌసల్యాపి తదా దేవీ రాత్రిం స్థిత్వా సమాహితా, ప్రభాతే త్వకరోత్ పూజాం విష్ణోః పుత్రహితైషిణీ ౧౪. సా క్షౌమవసనా హృష్టా నిత్యం వ్రతపరాయణా, అగ్నిం జుహోతి స్మ తదా మంత్రవత్ కృతమంగళా. ౧౫. ప్రవిశ్య చ తదా రామో మాతు రంతఃపురం శుభం, దదర్శ మాతరం తత్ర హావయంతీం హుతాశనం, దేవకార్యనిమిత్తం చ తత్రాపశ్యత్సముద్యతం. ౧౬. దధ్యక్షతం ఘృతం చైవ మోదకాన్ హవిష స్తథా, లాజాన్ మాల్యాని శుక్లాని పాయసం కృసరం తథా, సమిధః పూర్ణకుంభాం శ్చ దదర్శ రఘునందనః. ౧౭. తాం శుక్లక్షౌమసంవీతాం వ్రతయోగేన కర్శితాం, తర్పయంతీం దదర్శాద్భి ర్దేవతాం దేవవర్ణినీం. ౧౮. సా చిరస్యాత్మజం దృష్ట్వా మాతృనందన మాగతం, అభిచక్రామ సంహృష్టా కిశోరం బడబా యథా. ౨౦. స మాతర మభిక్రాంతా ముప

మాయ స్తః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తగుణ వత్తయాంతః పురార్తస్వనశ్రవణేనాతిశయేన సంజాతదుఃఖః - నిశ్వసన్నివ కుంజరః-పరదుఃఖస్యాపరిహార్యతాం మత్వా గుప్తదుఃఖస్సన్ కుంజర ఇవ నిశ్వస న్నిత్యర్థః - వశీ స్వాయత్తీకృతేంద్రియః. ౮. స ఇతి. పురుషం ద్వారపాలాధ్యక్షం. ౯. దృష్ట్వేతి. జయేన విజయస్వేతి జయాశిషా. ౧౦. ౧౨. వర్ధయిత్వేతి. వర్ధయిత్వా - జయాశిషేతి శేషః. ౧౩. కౌసల్యేతి. రాత్రిం రాత్రౌ - కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - సమాహితా నియమయుక్తా. ౧౪. సేతి. జుహోతి హావయతి-అతఏవ హావయంతీ మితి వక్ష్యతి-బ్రాహ్మణై రితి శేషః. ౧౫. ప్రవిశ్యేత్యాది. దేవకార్యనిమిత్తమితి. ద్రవ్యజాత మితి శేషః. ౧౬. దధీత్యాది. హవిషః హవీంషి - లాజానితి - కృసరం తిలోదనం - దధ్యక్షతేత్యారభ్య వాక్యాంతరం-అతో న క్రియాద్వయవిరోధః - పూర్వం దేవకార్యనిమిత్త మితి ద్రవ్యాణి సామాన్యేనోక్తాని - అథ విశేషేణేతి వివేకః. ౧౭. తామితి. తర్పయంతీం ప్రీణయంతీం. ౧౮. సేతి. అభిచక్రామ అభిముఖం జగామ - కిశోరం అశ్వబాలం బడబా అశ్వస్త్రీ. ౨౦. సఇతి. ఉపసంగృహ్య

వ్యలీయత దుఃఖ భరేణ విలీనోఽభవత్. ౭. రామఇతి. ఆయ స్తః స్వజనదుఃఖప్రాప్తఖేదః. ౮. సఇతి. పురుషం ద్వారాధ్యక్షం. ౯. దృష్ట్వేతి. జయేతి విజయీభవేతి శబ్దేనేత్యర్థః. ౧౦. ౧౧౫. స్త్రియఇతి. వర్ధయిత్వా-జయాశిషేతి శేషః. ౧౩. కౌసల్యేతి. రాత్రిం సర్వస్యాం రాత్ర్యాం. ౧౪. సేతి. అగ్నిం జుహోతీతి బ్రాహ్మణేనేతి వేదితవ్యం. ౧౫. తదేవాహ - హావయంతీ మితి * దేవకార్యేతి. హవిషః హవీంషి కృసరం తిలోదనం. ౧౭. తామితి. దేవతాం తర్పయంతీం. ౧౮. సేతి. అభిచక్రామ అ

సంగృహ్య రాఘవః, పరిష్వక్తశ్చ బాహుభ్యా ముపాఘ్రాతశ్చ మూర్ధని. ౨౧. త
మువాచ దురాధర్షం రాఘవం సుతమాత్మనః, కౌసల్యా పుత్రవాత్సల్యా దిదం
ప్రియహితం వచః ౨౨. వృద్ధానాం ధర్మశీలానాం రాజర్షీణాం మహాత్మనాం,
ప్రాప్నుహ్యాయుశ్చ కీర్తిం చ ధర్మం చోపహితం కులే. ౨౩. సత్యప్రతిజ్ఞం పితరం
రాజానం పశ్య రాఘవ, అద్యైవ హి త్వాం ధర్మాత్మా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి.
౨౪. దత్త మాసన మాలభ్య భోజనేన నిమన్త్రితః, మాతరం రాఘవః కించిత్
వ్రీడాత్ ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౨౫. స స్వభావవినీత శ్చ గౌరవాచ్చ తదానతః,
ప్రస్థితో దండకారణ్య మాప్రష్టు ముపచక్రమే. ౨౬. దేవి నూనం నజానీషే
మహద్భయ ముపస్థితం, ఇదం తవ చ దుఃఖాయ వైదేహ్యా లక్ష్మణస్య చ. ౨౭.
గమిష్యే దండకారణ్యం కిమనేనాసనేన మే, విష్టరాసనయోగ్యో హి కాలోఽయం
మా ముపస్థితః. ౨౮. చతుర్దశ హి వర్షాణి వత్స్యామి విజనే వనే, మధుమూల

అభివాద్య-స్థిత ఇతి శేషః. ౨౧. ౨౨. రా. వృద్ధానా మితి. ధర్మం చోపహితం కుల ఇతి పాఠః. ౨౩. సత్యప్రతిజ్ఞ మితి. అభిషేక్ష్యతీత్యత్ర హేతుః - ఇదానీ మప్యభిషేకో నారబ్ధ ఇతి నాశంక నీయ మితి భావః - పశ్య జానీహి. ౨౪. దత్త మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స రాఘవః - భోజనేన నిమన్త్రిత స్సన్-దత్త మాసనం-ఆలభ్య స్పృష్ట్వా-దండకారణ్యం ప్రస్థితోఽహం-ఆప్రష్టుం గమనం నిమన్త్రయితుం - ఉపచక్రమే ఉద్యోగ మకార్షం - ఇతి మాతర మబ్రవీ దితి సంబంధః- యద్వా-దత్త మితి-భోజనేన నిమన్త్రితః భోజనార్థం నిమన్త్రితః భోజనార్థం దత్త మాసన మాలభ్యేత్యర్థః - దత్తాసనే ఉపవేశనాభావేపి స్పర్శమాత్రం కార్య మిత్యాగమాత్ - కించిద్వ్రీడాత్ ఏవం బ్రువన్త్యై మాత్రే కథం మయా ప్రస్థానం కథనీయ మితి లజ్జయా - అబ్రవీత్ -కిమర్థ మాసన ముప లభ్య నోపవిష్టవా నిత్యత్రాహ-స ఇతి- గౌరవాత్ -మాతరి బహుమానాత్ ప్రస్థితః ప్రస్థాతు ముద్యతః-ఆప్రష్టుం అనుజ్ఞాం కారయితుం ఉపచక్రమే ఉపక్రాన్తవాన్. ౨౬. అబ్రవీ దిత్యుక్త మాహ- దేవీత్యాది. భయం - తవేతి శేషః-ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం-దుఃఖాయ-తథాపి వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨౭. ఇదం శబ్దార్థ మాహ - గమిష్యఇతి. అనేన రత్నమయేన-విష్టరేత్యాది - విష్టరో నామ - పంచవింశతిదర్భనిర్మితః తాపసాసనవిశేషః - 'పంచాశద్భిర్భవే ద్బ్రహ్మా తదర్ధేన తు విష్టర' ఇతి స్మృతేః. ౨౮. చతుర్దశేతి. మునివ ద్వత్స్యామీతి సంబంధః-అత్ర ఆమిషశబ్దేన సూదైః స్సంస్కృతం మాంస ముచ్యతే - కేవల మాంసస్వీకారస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ - 'ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్ట

భిముఖం జగామ. ౨౦. సఇతి. అభిక్రాన్తాం ఆభిముఖ్యేనాగతాం - ఉపసంగృహ్య అభివాద్య - స్థిత ఇతి శేషః. ౨౧. ౨౩. సత్యప్రతిజ్ఞ మితి. రాజానం పశ్య గత్వేతి శేషః-కౌసల్యాయా రామస్య రాజనివేశగమనాదివ్యాపారానభిజ్ఞత్వాత్ రాజదర్శననియోగాది. ౨౪. దత్త మాసన మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాఘవః భోజనేన నిమన్త్రితస్సన్ - దత్త మాసనం - ఆలభ్య స్పృష్ట్వా - స్వభావవినీతః - గౌరవాత్ మాతృత్వప్రయుక్తగౌరవాచ్చ నత స్సన్-దండకారణ్యం ప్రస్థితః గన్తు ముపక్రాన్తోఽహం - ఆప్రష్టుం గమన మామన్త్రయితుం - ఉపచక్రమే ఉద్యోగ మకార్షం-ఇతి మాతర మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౬. ౨౭. గమిష్యఇతి. విష్టరాసనం నామ అవిచ్ఛిన్నాగ్రపంచవింశతిదర్భనిర్మితాసన మిత్యర్థః. ౨౮. చతుర్దశేతి. ఆమిషశబ్దేన సూదైః స్సంస్కృతం - మాంసభక్ష్యభోజ్యాదికం లక్ష్యతే - 'ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్టప్త మిద' మగ్నినేతి -

ఫలై ర్జీవన్ హిత్వా మునివదామిషం ౨౯. భరతాయ మహారాజో యౌవ రాజ్యం ప్రయచ్ఛతి, మాం పున ర్దండకారణ్యే వివాసయతి తాపసం. ౩౦. స షట్చాష్టౌ చ వర్షాణి వత్స్యామి విజనే వనే, ఆసేవమానో వన్యాని ఫలమూలై శ్చ వర్తయన్. ౩౧. సా నికృత్తేవ సాలస్య యష్టిః పరశునా వనే, పపాత సహసా దేవీ దేవతేవ దివ శ్చ్యుతా. ౩౨. తా మదుఃఖోచితాం దృష్ట్వా పతితాం కదళీ మివ, రామస్తూత్థాపయామాస మాతరం గతచేతసం. ౩౩. ఉపావృత్యోత్థితాం దీనాం బడబా మివ వాహితాం, పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం విమమర్శ చ పాణినా. ౩౪. సా రాఘవ ముపాసీన మసుఖార్తా సుఖోచితా, ఉవాచ పురుషవ్యాఘ్ర ముపశృణ్వతి లక్ష్మణే. ౩౫. యది పుత్త్ర న జాయేథా మమ శోకాయ రాఘవ, న స్మ దుఃఖ మతో భూయః పశ్యేయ మహ మప్రజాః. ౩౬. ఏక ఏవ హి వంధ్యాయా శ్శోకో భవతి మానసః, అప్రజాస్మీతి సంతాపో న హ్యన్యః పుత్త్ర విద్యతే. ౩౭. న దృష్టపూర్వం కల్యాణం సుఖం వా పతిపౌరుషే, అపి పుత్త్రేపి

త్త మిద మగ్ని'నేతి. ౨౯. కుఇ ఏత మిత్యత్రాహ - భరతాయేతి. ౩౦. సఇతి. సోఽహ మిత్యర్థః - లఘుత్వప్రదర్శనాయ షట్చాష్టౌ చేత్యుక్తం - చతుర్దశేత్యుక్తే హి గౌరవం గమ్యతే - వన్యాని - వనసంబంధీని వానప్రస్థయోగ్యకర్మాణీతి యావత్ -ఆసేవమానః ఆచరన్ -వర్తయన్ జీవనం కుర్వన్. ౩౧. సేతి. సాపుత్రోక్తం శ్రుతవతీ - సాలస్య వృక్షస్య - 'అనోకహః కుట స్సాల' ఇత్యమరః, పరశునేతి హఠా చ్ఛేదనజ్ఞాపనాయ - నగరే తథా ఛేదనాభావా ద్వన ఇత్యుక్తం. ౩౨. తామితి. గతచేతసం మూర్ఛితాం. ౩౩. ఉపావృత్యేతి. ఉపావృత్యోత్థితాం శ్రమనివృత్త్యర్థం భువి వేష్టనం కృత్వోత్థితాం - వాహితాం భారవహనం ప్రాపితాం. ౩౪. సేతి. అసుఖార్తా దుఃఖార్తా. ౩౫. యదీతి. హేపుత్త్ర త్వం యది న జాయేథాః - అతః అజననాత్ -భూయః అతిశయితం - దుఃఖం ఇష్టపుత్రవిశ్లేషజం - నపశ్యేయం - అప్రజాః వంధ్యా. ౩౬. ఇద మేవోపపాదయతి - ఏక ఇతి. అన్యః విశ్లేషజః భూలుంఠనాదిః కాయికశ్చ-అప్రజాస్మీతి - అసిజభావ ఆర్షః. ౩౭. నేతి. పతి పౌరుషే సత్యపి - కల్యాణం జ్యేష్ఠపత్నీత్వోచితగ్రామాభరణాద్యైశ్వర్యరూపం శుభం-సుఖంవా - భర్తృసంమాననాదిజనితసౌఖ్యంవా-అపి పుత్ర ఇతి-అపి స్సంభావనాయాం - పుత్త్రే సతి తద్బలాత్ పశ్యేయ మితి మయా స్థిత మిత్యర్థః. ౩౮. భూతదుఃఖ ముక్త్వా భవిష్యద్దుఃఖమాహ - సేతి సా

ఉత్తరత్ర కేవలమాంసస్వీకారస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౨౯. ౩౦. సఇతి. ఆసేవమానః ఆచరన్ - వన్యాని వానప్రస్థయోగ్యాని కర్మాణి వర్తయన్ - జీవనం కుర్వన్. ౩౧. సేతి. యష్టిః శాఖేవ పపాత. ౩౨. ౩౩. ఉపావృత్యేతి. వాహితాం పూర్వం భారం ప్రాపితాం-ఉపావృత్య శ్రమనివృత్త్యర్థం భువి వేష్టనం కృత్వా ఉత్థితాం బడబా మివ స్థితాం ౩౪. సేతి. ఉపాసీనం సేవమానం. ౩౫. యదీతి. యది మమ శోకాయ నజాయేథాః అత స్తర్హి అప్రజా అప్యహం - భూయః బహుతరం - ఏవం విధం దుఃఖం న పశ్యేయ మితి సంబంధః. ౩౬. ౩౭. నదృష్టపూర్వ మితి. పత్యుః పౌరుషం అనురాగతో రంజనవిశేషః - తస్మిన్ సతి - యత్ ప్రాప్యం - కల్యాణం ప్రశస్తవస్త్రాభరణాదిజన్యసౌభాగ్యాధిక్యం - తథా సుఖం వా పతిసంభోగజన్యం - తన్మయా నదృష్టపూర్వం - అథాపి పుత్రేపి చోత్పన్నే పుత్రనిబంధనం తదుభయం పతికర్తృకం పశ్యేయ మితి మయా ఆస్థిత

పశ్యేయ మితి రామాస్థితం మయా. ౩౮. సా బహూన్యమనోజ్ఞాని వాక్యాని హృదయచ్ఛిదాం, అహం శ్రోష్యే సపత్నీనామవరాణాం వరా సతీ. ౩౯. అతో దుఃఖతరం కిన్ను ప్రమదానాం భవిష్యతి, మమ శోకో విలాపశ్చ యాదృశోయ మనంతకః. ౪౦. త్వయి సన్నిహితే ప్యేవ మహ మాసం నిరాకృతా, కిం పునః ప్రోషితే తాత ధ్రువం మరణ మేవ మే. ౪౧. అత్యంతం నిగృహీతాస్మి భర్తు ర్నిత్య మతంత్రితా, పరివారేణ కైకేయ్యా స్సమా వాప్యథవా వరా. ౪౨. యో హి మాం సేవతే కశ్చి దథవా ప్యనువర్తతే, కైకేయ్యాః పుత్రమన్వీక్ష్య స జనో నాభిభాషతే. ౪౩. నిత్యక్రోధతయా తస్యాః కథం ను ఖరవాదితత్, కైకేయ్యావదనం ద్రష్టుం పుత్ర శక్ష్యామి దుర్గతా. ౪౪. దశ సప్త చ వర్షాణి తవ జాతస్య రాఘవ, ఆసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దుఃఖపరిక్షయం.

ఏవం సుఖ మలభమానా - బహూనీత్యుక్తేః పూర్వ మపి స్వల్పాని సంతీతి గమ్యతే - అమనోజ్ఞాని పరుషాణి - పరుషాణీత్యుక్తే మనోజ్ఞమిశ్రత్వ మపి ప్రతీయేత - వాక్యాని నతుసూచకపదాని-హృదయచ్ఛిదాం భర్తృహృదయవైకల్యకారిణీనాం - అవరాణాం స్వేనైవ తథా వక్తు ముచితానాం-సపత్నీనాం నతుస్వాధీనానాం - వరాసతీ - స్వస్యాప్యవరత్వేన కించి ద్దుఃఖ మితి భావః-క్రోధేన సపత్నినా మితి బహువచనోక్తిః-అత్ర హఠాత్ స్వగృహం మాగచ్ఛేత్యుక్తిః-కోపేన భర్తృసకాశాన్నిర్యాహీత్యుక్తిః-అపుత్రాయాః కిముత్సవేనేత్యేవమాదీని సపత్నీవాక్యాని బోధ్యాని. ౩౯. అత ఇతి. అతః సపత్నీవాక్యశ్రవణజా ద్దుఃఖాత్-ప్రమదానాం కిన్ను దుఃఖతరం-తస్మాన్మమాయం శోకో విలాపశ్చ-యాదృశః ఇయత్తయా వక్తు మశక్యః-అనంతకః దుష్పారః. ౪౦. ఉక్తం దుఃఖం నిదర్శయతి-త్వయీతి. బలవతి త్వయి సన్నిహితేపి-ఏవం భవ దనుభూతప్రకారేణ నిరాకృతా - త్వయి ప్రోషితే కిం పునః - అతో మే మరణం ధ్రువ మితి యోజనా. ౪౧. అత్యంతమితి. భర్తుః భర్త్రా - నిగృహీతాహం - అతంత్రితా అప్రధానీ కృతాస్మి - 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇతి నిఘంటుః. అతః కైకేయ్యాః - పరివారేణ దాసీజనేన-సమాకృతాస్మి - అథవా విచార్యమాణే-అవరా న్యూనా కృతాస్మి. ౪౨. దుఃఖాంతర మాహ - యఇతి త్వయి ప్రోషితే-యస్స్వజనః - మాం సేవతే పరిచరతి - అనువర్తతే ప్రియోక్తిం కరోతి - సోపి - కైకేయ్యాః పుత్రం భరత మన్వీక్ష్య - తద్భయా దిత్యర్థః - నాభిభాషతే నాభిభాషేత. ౪౩. నిత్యక్రోధతయేతి. ఖరవాది పరుషవచనశీలం - తత్ పూర్వానుభూతం - దుర్గతా అగతికా. ౪౪. దశేతి. తవ జాతస్య త్వయి జాతే సతి-దశ సప్తచ వర్షాణి - దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా-తవ యౌవరాజ్యేనేతి భావః-మయా-సుఖ మాసితాని,

---

మిత్యర్థః. ౩౮. సేతి. సాహం వరా జ్యేష్ఠా-అవరాణాం కనిష్ఠానాం. ౩౯. అతఇతి. అత స్సపత్నీవాక్యశ్రవణాత్-యాదృశఃఇయత్తయావక్తు మశక్యః-అనంతకః అపారః. ౪౦. ౪౧. అత్యంతేతి. పరివారేణ దాసీజనేన సమావా-అథవా-అవరా తతోపి నికృష్టావా స్యాం. ౪౨. అపి చ త్వయి ప్రోషితే-భరతేచ రాజని-కైకేయ్యాః పుత్రమన్వీక్ష్యయో హీదానీం సేవతే కశ్చిత్-అథవాప్యనువర్తతే-మదిష్టస్సర్వోపి జనో నాభిభాషతే. ౪౩. నిత్యేతి. అపిచ-మద్విషయే తస్యాః నిత్యక్రోధతయా ఖరవాదినం పరుషవచనశీలం-లింగవ్యత్యయ ఆర్షః-దుర్గతా దుర్దశాపన్నా. ౪౪. దశేతి. తవ జాతస్య త్వయి జాతే సతి-దశసప్తచ వర్షాణిదుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా-సుఖ మాసితాని ఆస్థితాని నను ఊనషోడ

౨౫. తదక్షయం మహద్దుఃఖం నోత్సహే సహితుం చిరం, విప్రకారం సపత్నీనా మేవం జీర్ణాపి రాఘవ. ౨౬. అపశ్యంతీ తవ ముఖం పరిపూర్ణశశిప్రభం, కృపణా వర్తయిష్యామి కథం కృపణజీవికాం. ౨౭. ఉపవాసైశ్చ యోగైశ్చ బహుభి

ఆస్థితాని-నను 'ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచన' ఇతి విశ్వామిత్రం ప్రతి. దశరథవచనాత్. వివాహానంతరం - 'ఉషిత్వా ద్వాదశసమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుపరి సీతయా వక్ష్యమాణత్వాచ్చ. రామస్యాష్టా వింశతివర్షాణి వర్తంతే - తత్కథం దశ సప్తచ వర్షాణీత్యుచ్యత ఇతి చేత్ - నైషదోషః - అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః ద్వితీయజన్మాపేక్షయా - గర్భైకాదశేషు రాజన్యమితి బహువచనేన గర్భనవమ మారభ్య క్షత్రియస్యోపనయనకాలత్వోక్తేః వయసా పంచవింశక ఇతి సీతావచనాత్ - వచనానంతర విరోధపరిహారాదికం బాలకాండ ఏవ కృతం - ఊనషోడశవర్షో మఇత్యత్ర. ౨౫. తదితి. సహితుం సోఢుం - చిరం నోత్సహే - జీర్ణాపి సపత్నీదుర్వాక్య శ్రవణదుఃఖేన జీర్ణాపి - విప్రకారం అపకారరూపం దుఃఖమిత్యన్వయః. ౨౬. అపశ్యంతీతి. కృపణజీవికాం దీనజీవనం - వర్తయిష్యామి - కరిష్యామీత్యర్థః - ఆజీవో జీవికా వార్తా వృత్తి ర్వర్తన జీవన' ఇత్యమరః. ౨౭. ఉపవాసై రితి. యోగైః దేవతాధ్యానైః-పరిశ్రమైః వ్రతైః-మోఘం నిష్ఫలం యథా

వవర్షో మే రామో రాజీవలోచన' ఇతి విశ్వామిత్ర ముద్దిశ్య దశరథేనోక్తత్వాత్ -వివాహానంతరం 'ఉషిత్వా ద్వాదశసమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుపరి సీతయా అనసూయాం ప్రతి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ-రామస్యాష్టా వింశతివర్షాణి వర్తంతే తత్ కథం సప్తదశవర్షాణీ త్యుచ్యత ఇతి చేత్ -న- అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః, గర్భైకాదశేషు రాజన్య మిత్యుక్తోపనయన ప్రాప్తద్వితీయ జన్మవివక్షయా - నతు ప్రథమజన్మతః ఉపనయనకర్మణా ద్విజానాం ద్వితీయజన్మత్వం యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తం-'మాతుర్యదగ్రే జాయంతే ద్వితీయం మౌంజిబంధనాత్, అత్రాస్యమాతాసావిత్రీ పితాత్వాచార్యఉచ్యతే. బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశస్తస్మాదేతేద్విజాతయ'ఇతి. యద్వా తవ జాతస్య త్వయి జాతే,ఉపనయనానంతరం దశ సప్తచవర్షాణి దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా-ఆసితాని-ఉపనయన ప్రభృతిసుతాః పరిణమంత ఇతి మాతౄణాం మనసోనిర్వృతిర్భవతి-ఉపనయనంతు-గర్భైకాదశేషు రాజన్య మితి సూత్రవ్యాఖ్యానే గర్భైకాదశేష్వితి బహువచనేన గర్భనవమగర్భదశమ గర్భైకాదశాని గృహీతాని-రాజవర్యస్య రఘునాథస్య తు-గర్భనవమే శుద్ధాష్టమే వర్షే-ఉపనయనం కృతం-అతః ఉపనయనానంతరం సప్తదశవర్షాణి జాతాని-అత్ర వివాహా త్పూర్వం ద్వాదశ-వివాహానంతరం ద్వాదశ-పంచవింశే వనప్రవేశఇతి వివేకః-కుతఏవం సంఖ్యానిర్ణయ ఇతి చేత్-రామస్య వనప్రవేశ సమయే పంచవింశతివర్షత్వాత్ తథాహి-విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథేన-'ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచన'ఇత్యుక్తస్య ఊనషోడశవర్షత్వస్య ద్వాదశవర్షే పర్యవసానాత్ - కుతః - 'బాలో ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవ' ఇతి. తదనురూపేణ రావణం ప్రతి మారీచేనోక్తత్వాత్ - పాణిగ్రహణసమయే రామో ద్వాదశవార్షికః - సీతయాపి రావణసన్న్యాసినం ప్రతి - 'ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుక్తత్వాత్. 'తత్ర త్రయోదశేవర్షే రాజా మంత్రయత ప్రభు' రితి తయైవోక్తత్వాచ్చ వనవాసారంభసమయ మభిప్రేత్య-'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశక' ఇత్యుక్తత్వాచ్చ, రామస్య వనప్రవేశః పంచవింశ ఇతి సిద్ధం. ౨౫. తదక్షయమితి. ఏవం జీర్ణాపి సాపత్న్యకథాయోగ్యవయోబలక్షయం ప్రాప్తాపి - అక్షయం నిరవధికం - దుఃఖం - సపత్నీనాం విప్రకారం నిరాకరణంచ సహితుం సోఢుం - చిరం నోత్సహే. ౨౬. అపశ్యంతీతి. కృపణజీవికాం కృపణజీవనం. ౨౭. ఉపవాసై రితి. దుఃఖం యథా తథా - మోఘం వ్యర్థం సంవర్ధితోసి-యది విప్రవత్స్య

భిశ్చ పరిశ్రమైః, దుఃఖం సంవర్ధితో మోఘం త్వం హి దుర్గతయా మయా. ౪౮.
స్థిరం తు హృదయం మన్యే మమేదం యన్న దీర్యతే, ప్రావృషీవ మహానద్యా
స్స్పృష్టం కూలం నవాంభసా. ౪౯. మమైవ నూనం మరణం న విద్యతే న చావ
కాశోస్తి యమక్షయే మమ, యదన్తకోద్యైవ న మాం జిహీర్షతి ప్రసహ్య సిం
హో రుదతీం మృగీమివ. ౫౦. స్థిరం హి నూనం హృదయం మమాయసం న భి
ద్యతే యద్భువి నావదీర్యతే, అనేన దుఃఖేన చ దేహమర్పితం ధ్రువం హ్యకా
లే మరణం న విద్యతే ౫౧ ఇదం తు దుఃఖం యదనర్థకాని మే వ్రతాని దానాని
చ సంయమాశ్చ హి, తపశ్చ తప్తం యదపత్యకారణాత్ సునిష్ఫలం బీజమి
వోప్తమూషరే. ౫౨. యది హ్యకాలే మరణం స్వయేచ్ఛయా లభేత కశ్చిద్గు
రుదుఃఖకర్శితః, గతాహమద్యైవ పరేతసంసదం వినా త్వయా ధేనురివాత్మజే
న వై ౫౩. అథాపి కిం జీవితమద్య మే వృథా త్వయా వినా చంద్రనిభాననప్రభ,
అనువ్రజిష్యామి వనం త్వయైవ గౌస్సుదుర్బలా వత్సమివానుకాంక్షయా. ౫౪.

భవతి తథా - దుర్గతయా - భాగ్యరహితయేతి యావత్. ౪౮. ౫౦. స్థిరంహీతి. అనేన దుఃఖేన-
అర్పితం ఆహతం-మమ హృదయం నభిద్యత ఇతి యత్ - అతః స్థిరం హి - నాశరహితమేవ -
దేహం చ నావదీర్యత ఇతి యత్-అతః ఆయసం అయోనిర్మితం - నూనం - తథాహి - అకాలే
అవిహితకాలే - మరణం నవిద్యతే - ధ్రువం. ౫౧. ఇదంత్వితి. ఇదం వక్ష్యమాణం దుఃఖంతు -
పూర్వదుఃఖేభ్యో విలక్షణం-తదేవాహ - యదితి - యస్మాన్మే అపత్యకారణాత్ కృతాని వ్రతాని
దానాని - సంయమాః ధ్యానానిచ - అనర్థకాని జాతాని - సామాన్యే - నపుంసకమితి నపుంస
కత్వం - తప్తం తపశ్చ ఊషరే ఉప్తం బీజమివ సునిష్ఫలమాసీత్ - ఇదంతు దుఃఖమిత్యన్వయః.
౫౨. ధ్రువం హ్యకాలే మరణం నవిద్యత ఇత్యేతత్స్వకార్యం దర్శయతి-యదిహీతి. యది లభేత
తదాహం - పరేతసంసదం యమసభాం - గతాస్యామిత్యన్వయః. ౫౩. అథేతి. అథాపి అకాల
మరణాభావేపి - కిం జీవితం కుత్సితజీవితం - వృథాసుదుర్బలా - అధీరేతి యావత్ - అనుకాంక్ష
యా వాత్సల్యేన. ౫౪. భృశమితి. అసుఖం దుఃఖం - అమర్షితా సోఢుమశక్తా - వ్యసనం రామ

సీతి శేషః- దుర్గతయా భాగ్యశూన్యయా. ౪౮. స్థిరం త్వితి. యద్యస్మాత్ - నదీర్యతే-త్వద్విప్ర
యోగశ్రవణేపీతి శేషః. ౪౯. మమైవేతి. లౌకిక్యతివృద్ధోక్తిజాతి రియం - మరణం నవిద్యత ఏవనజి
హీర్షత్యేవేత్యన్వయః-అవకాశః అవస్థితయే స్థలం. ౫౦. స్థిరంహీతి. యస్మాత్కారణాత్ - మమ
హృదయం దేహంచ - అనేన దుఃఖేన - అర్పితం వ్యాప్తమపి నభిద్యతే నద్విధా భవతి - నావదీ
ర్యతే నశకలీ భవతి - తస్మాత్ - ఆయసం అయసా నిర్మితం - అతః అకాలే ఈశ్వరనిర్మితాద్వ్య
తిరిక్తకాలే నవిద్యతే నలభ్యతే. ౫౧. ఇదంత్వితి. వ్రతాదీని అనర్థకాని జాతానీతి యత్ - తదిదం
మహద్దుఃఖం - అనర్థత్వే దృష్టాంతః - ఊషరే ఉప్తం అతఏవ సునిష్ఫలం బీజమివ. ౫౨. యది
హీతి. కశ్చిదపి గురుదుఃఖకర్శితః - అకాలే స్వేచ్ఛయా - మరణం - యది లభేత - తర్హ్యహం -
త్వయా వినా పరేతసంసదం యమసభాం - అద్యైవ గతాస్యాం-తత్తు నలభ్యత ఇతి శేషః. ౫౩.
అథాపీతి. అథాపి మరణాసంభవేపి - త్వయా వినా-మే-కింజీవితం కుత్సితజీవితం - వృథా అభికాం
క్షయా వాత్సల్యేన వత్సమను గౌరివ త్వయా సహ వనం వ్రజిష్యామి. ౫౪. భృశమితి. అసుఖ

భృశ మసుఖ మమర్షితా తదా బహు విలలాప సమీక్ష్య రాఘవం, వ్యసనముప నిశామ్య సా మహత్ సుత మివ బద్ధ మవేక్ష్య కిన్నరీ ౪౪. ఇతి శ్రీమద్రామా యణే - అయోధ్యాకాండే - వింశస్సర్గః

తథాతు విలపం తీం తాం కౌసల్యాం రామమాతరం, ఉవాచ లక్ష్మణో దీన స్తత్కాలసదృశం వచః. ౧. న రోచతే మమాప్యేత దార్యే య ద్రాఘ వోవనం, త్యక్త్వా రాజ్యశ్రియం గచ్ఛేత్ స్త్రియా వాక్య వశంగతః. ౨. విపరీతశ్చ వృద్ధశ్చ విషయైశ్చ ప్రధర్షితః, నృపః కిమివనబ్రూయాచ్చోద్యమానస్సమన్మథః. ౩. నాస్యాపరాధం పశ్యామి నాపిదోషం తథావిధం, యేననిర్వాస్యతేరాష్ట్రా ద్వన వాసాయ రాఘవః (అహం హనిష్యే పితరం వృద్ధం కామవశం గతం, స్త్రియా

విశ్లేషభవం వ్యసనం - ఉపనిశామ్య ఆలోచ్య. ౪౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః.

ఏవ ముపక్రాంతస్య పితృవచన పరిపాలనస్య స్థైర్య మస్మిన్ సర్గే ప్రతిపాద్యతే - తథేతి. తత్కాలసదృశం కౌసల్యాదుఃఖకాలోచితం- ఏతేన వక్ష్యమాణలక్ష్మణవచనం కేవలం కౌసల్యాశోక శాంత్యర్థం నతు సహృదయ మితి గమ్యతే. ౧. నరోచతఇతి. మమాపి మహ్య మపి - స్త్రియాః కై కేయ్యాః. ౨. నను నాహం కైకేయీవచనాత్ గచ్ఛామి - కింతు రాజవచనా దిత్యాశంక్యాహ - విపరీత ఇతి. విపరీతః విపరీతవయోధర్మా - తత్ర హేతుః వృద్ధత్వం విషయప్రధర్షితత్వంచ-విషయాః శబ్దాదయః-నను పరిశుద్ధం ప్రతి శబ్దాదివిషయాః కిం కుర్యు రిత్యత్రాహ-సమన్మథ ఇతి-చోద్యమానః- కైకేయ్యేతి శేషః-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩. నను రామదోషా దేవాస్తు వివాసనంతత్రాహ - నాస్యేతి. అపరాధం రాజద్రోహం-దోషం మహాపాతకాదికం - తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం. రా. నేతి.అపరాధం రాజద్రోహం-దోషంమహాపాతకాదిదోషం-తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం - ఏతచ్ఛ్లో

దుఃఖం-అమర్షితా అసహమానా - రాఘవం సమీక్ష్య - విలలాప - అపిచ భావి మహద్వ్యసనంచ రామవియోగమూలం సపత్న్యాదిసంపాద్యం-ఉపనిశామ్య పర్యాలోచ్యచ - సత్యపాశబద్ధం సుతం రామ మవేక్ష్య - యథోక్తనిమిత్తవతీ - కిన్నరీవ విలలాపేత్యర్థః.౪౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచి తాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - వింశస్సర్గః.

తథాత్వితి. తత్కాలసదృశం-రామవిప్రయోగహేతు కౌసల్యాదుఃఖ ప్రతీకారోచితం. ౧. నరోచత ఇతి. గచ్ఛే దితియత్ -తన్మమాపి నరోచతే. ౨. విపరీతఇతి. విపరీతః విపరీతచేతస్కః - స మన్మథః మనోభువా ధర్షితః-ఆక్రుష్టః చోద్యమానః స్త్రియేతి శేషః-కిమివ నబ్రూయాత్ -అయు క్తశత మపి బ్రూయాదేవ - అతో నశ్రద్ధేయ మితిభావః. ౩. నను వివాసనస్య కథం రాజదోషప్ర యుక్తతా రామదోషప్రయుక్తతైవ కస్మాన్న స్యా దిత్యత్రాహ - నేతి. అస్య రామస్యయేన హేతు నా-రాఘవో నిర్వాస్యతే తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం అపరాధం రాజద్రోహం-దోషంమహాపాత కం - నపశ్యామి. ౪. అస్తు - రామస్యాప్యపరాధ ఇత్యత్రాహ - నేతి. స్వామిత్రోపి సుతరాం శత్రు రపి - నిరస్తోపి అపకృతోపి-యః నరః - పరోక్ష మపి అసన్నిధానేపి - అస్యరామస్యదోషం వదేత్ -

యుక్తంచ నిర్లజ్జం ధర్మాయుక్తం నృపం యథా). ౪ న తం పశ్యామ్యహం లోకే పరోక్ష మపి యో నరః, స్వమిత్రోపి నిరస్తోపి యోస్య దోష ముదాహరేత్. ౫. దేవకల్ప మృజుం దాంతం రిపూణా మపి వత్సలం, అవేక్షమాణః కో ధర్మం త్యజేత్ పుత్ర మకారణాత్. ౬ తదిదం వచనం రాజ్ఞః పున ర్బాల్య ముపేయుషః, పుత్రః కో హృదయే కుర్యా ద్రాజవృత్త మనుస్మరన్. ౭. యావదేవ న జానాతి కశ్చి దర్థ మిమం నరః, తావదేవ మయా సార్ధ మాత్మస్థం కురు శాసనం. ౮. మయా పార్శ్వే సధనుషా తవ గుప్తస్య రాఘవ, క స్సమర్థోఽధికం కర్తుం కృతాంతస్యేవ తిష్ఠతః. ౯. నిర్మనుష్యామిమాం కృత్స్నా మయోధ్యాం మనుజర్షభ, కరిష్యామి శరై స్తీక్ష్ణై ర్యది స్థాస్యతి విప్రియే. ౧౦ భరతస్యాథ పక్ష్యో వా యో వాస్య హిత మిచ్ఛతి, సర్వానేతాన్ వధిష్యామి మృదు ర్హి పరిభూయతే. ౧౧. ప్రోత్సాహితోఽయం కైకేయ్యా స దుష్టో యది నః పితా, అమిత్రభూతో నిస్సంగం వధ్యతాం బధ్యతా మపి. ౧౨. గురో రప్యవలిప్తస్య

కానంతరం న తం పశ్యామీతి శ్లోకః. ౪. దోషాభావే కిం ప్రమాణ మిత్యాశంక్య న తావచ్ఛబ్దః ఇత్యాహ - నేతి. స్వమిత్రోపి సుతరాం శత్రు రపి - నిరస్తోపి కేనచిదపరాధేన తిరస్కృతోపి - నరః అసుర శ్చేద్వదేత్ పరోక్ష మపి - ప్రత్యక్షే కా కథేతి భావః - దోషం యం కంచి దపి - ఉదాహరే ద్వదేత్ - తం - లోకే కుత్రాపి న పశ్యామి. ౫. నాప్యనుమానం ప్రత్యక్షం చేత్యాహ - దేవకల్పమితి. దేవకల్పం - ఈషదసమాప్తావిత్యాదినా కల్పప్రత్యయః - దేవసమానం - నిత్యశుద్ధమితి యావత్ ఋజుం కరణత్రయార్జవయుక్తం - ప్రజాఛందానువర్తినం వా - దాంతం దమితం - గురుభి శ్శిక్షిత మిత్యర్థః - నిగృహీతేంద్రియం వా - రిపూణాం కైకేయ్యాదీనా మపి వత్సలం - ధర్మం ధర్మస్వరూపం - పుత్రం కారణే సత్యపి త్యాగానర్హ సంబంధం - అవేక్షమాణః పశ్యన్ యద్వా ధర్మ మవేక్షమాణః ధార్మికః - అకారణాత్ - దోషం వినాపి త్యజేత్. ౬. తదితి. బాల్యం బాలభావం - కామపారవశ్యమిత్యర్థః - రాజవృత్తిం రాజనీతిం. ౭. యావదితి. శాస్యత ఇతి శాసనం రాజ్యం - ఆత్మస్థం కురు - స్వాధీనం కుర్విత్యర్థః. ౮. మయేతి. తవాధికం కర్తుం - తవ పౌరుషాధికం పౌరుషం కర్తు మిత్యర్థః. ౯. నిర్మనుష్యామితి. విప్రియే ప్రాతికూల్యే. ౧౦. భరతస్యేతి. పక్ష్యః సహాయభూతో వర్గః. ౧౧. ప్రోత్సాహిత ఇతి. అమిత్రభూతో యది - శత్రుపక్షసహాయభూతశ్చేదిత్యర్థః. ౧౨. స్వోక్తార్థే ధర్మశాస్త్రం ప్రమా

తం న పశ్యామి. ౪. దేవకల్పమితి. దేవకల్పం దేవసమానం - ఋజుం కరణత్రయార్జవయుక్తం - దాంతం దమితం - గురుభి శ్శిక్షిత మిత్యర్థః - శత్రూణాం కైకేయ్యాదీనామపి విషయే - వత్సలం స్నిగ్ధం ధర్మం ధర్మవిగ్రహం. ౬. తదితి. బాల్యం బాలభావం కామపారవశ్యమిత్యర్థః - రాజవృత్తం ప్రాచీనరాజధర్మం - అనుస్మరన్ ఆలోచయన్. ౭. రామం ప్రత్యాహ - యావదితి. ఇమ మర్థం అస్మత్ప్రవాసనరూప మర్థం - కశ్చి దపి - యావదేవ న జానాతి - తావత్ తతః పూర్వమేవ - శాసనం శాస్యత ఇతి శాసనం - రాజ్యం - ఆత్మస్థం ఆత్మాధీనం - కురు. ౮. కథ మేవం శక్య మిత్యత్రాహ. మయేతి. అధికం కర్తుం తవాజ్ఞా మతిలంఘ్యాభ్యధికం కర్తు మిత్యర్థః. ౯. నిర్మనుష్యా మితి. విప్రియే ప్రాతికూల్యే. ౧౦. భరతస్యేతి. పక్షే భవః పక్ష్యః మిత్రం - అన్యో వా - యోస్య హిత మిచ్ఛతి. ౧౧. ప్రోత్సాహితఇతి. ప్రోత్సాహిత ఇతః - అస్మద్వివాసనార్థం - నిస్సంగం నిర్విచారం. ౧౨. స్వోక్తార్థే ధర్మశాస్త్రం

కార్యాకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శాసనం. ౧౩. బల మేష కి మాశ్రిత్య హేతుం వా పురుషర్షభ, దాతు మిచ్ఛతి కైకేయ్యై రాజ్యం స్థిత మిదం తవ ౧౪. త్వయా చైవ మయా చైవ కృత్వా వైర మనుత్తమం, కాస్య శక్తి శ్శ్రియం దాతుం భరతాయారిశాసన. ౧౫. అనురక్తోస్మి భావేన భ్రాతరం దేవి తత్త్వతః, సత్యేన ధనుషా చైవ దత్తేనేష్టేన తే శపే ౧౬. దీప్త మగ్ని మరణ్యం వా యది రామః ప్రవేక్ష్యతి, ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవి త్వం పూర్వ మవధారయ. ౧౭. హరామి వీర్యా ద్దుఃఖం తే తమః సూర్య ఇవోదితః, దేవీ పశ్యతు మే వీర్యం రాఘవ శ్చైవ పశ్యతు. ౧౮. ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య మహాత్మనః, ఉవాచ రామం కౌసల్యా రుదంతీ శోకలాలసా. ౧౯. భ్రాతు స్తే వదతః పుత్ర లక్ష్మణస్య శ్రుతం త్వయా, యదత్రానంతరం కార్యం కురుష్వ యది రోచతే. ౨౦. నచాధర్మ్యం వచ శ్శ్రుత్వా సపత్న్యా మమ భాషితం, విహాయ శోకసంతప్తాం గంతు మర్హసి మామితః ౨౧. ధర్మజ్ఞ యది ధర్మిష్ఠో ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి, శుశ్రూష మా మిహస్థ స్త్వం చర ధర్మ మనుత్తమం. ౨౨. శుశ్రూషు ర్జననీం పుత్ర స్వగృహే నియతో వసన్, పరేణ తపసా

ణయతి - గురోరితి. అవలిప్తస్య గర్వితస్య - ఉత్పథం అమర్యాదాం. ౧౩. బలమితి. బలం రాజత్వ ప్రయుక్తబలం- హేతుం వరదానరూపహేతుం వా. ౧౪. ౧౫. అనురక్తఇతి. దత్తేన దానేన-ఇష్టేన దేవతార్చనాదినా. ౧౬. ౧౯. భ్రాతు రితి. శ్రుతం - వాక్యజాత మితి శేషః - పరమధార్మిక రామమాతృత్వా చ్చాపలం విహాయ యది రోచత ఇత్యుక్తవతీ. రా. భ్రాతు రితి. శ్రుతం-వాక్యజాత మితిశేషః-యదత్రానంతరం కార్య మితి పాఠ స్సమ్యక్ - పరమధార్మికరామమాతృత్వాచ్చాపలం విహాయ యది రోచత ఇత్యుక్తవతీ. ౨౦. పితృవచనపరిపాలకస్య రామస్య లక్ష్మణవచన మసహ్యమితి జ్ఞాత్వాహ-నచేత్యాదినా. ౨౧. ధర్మజ్ఞేతి. పిభ్యో మాతా గరీయసీతి వచనం హృది నిధాయాహ - శుశ్రూష మా మితి. ౨౨. శుశ్రూషురితి. కశ్యపపుత్రేష్వేకః స్వగృహే మాతృ

ప్రమాణయతి - గురోరితి. అవలిప్తస్య కామాద్యభిభూతస్య ఉత్పథం అపథం - శాసనం దండనం. ౧౩. బలమితి. తవ స్థితం ధర్మతః ప్రాప్తం - ఇదం రాజ్యం - అస్మదభిభవసమర్థం కిం-బలం - త్వదీయరాజ్యహరణే కం వా హేతు మాశ్రిత్య-కైకేయ్యై దాతు మిచ్ఛతి- తదుభయ మపి నాస్తీత్యర్థః. ౧౪. ౧౫. జ్ఞాతిత్వావిశేషాత్ త్వం వా కథం విశ్వసనీయ ఇత్యత్రాహ - అనురక్త ఇతి. భావమంతరాభిప్రాయం.౧౬. *తి. సంప్రత్యేవానురాగనిర్ణయ ఇత్యాహ - దీప్తమితి. దీప్త మగ్నిం క్రోధమిత్యర్థః అరణ్యం వా-పిత్రాజ్ఞయా. ౧౭. *తి. హరామీతి. రాఘవశ్చ చాత్సర్వో జనశ్చ ౧౯. భ్రాతురితి. అత్రావసరే అనంతరం కర్తవ్యం-తత్త్వం కార్యం యత్-యది రోచతే-తత్కురుష్వ. ౨౦. గురువచనం కథంవా-న కార్య మిత్యాశంక్య-నైతద్గురువచనం- కింతు సపత్న్యాచోక్తమిత్యాహ-నచేతి. అధర్మ్యం-సపత్న్యా కైకేయ్యా-భాషితం ఉక్తం వచః శ్రుత్వా-మాం విహాయ గంతుం నార్హసి. ౨౧. పిభ్యో మాతా గరీయసీతి వచనం హృది నిధాయాహ - ధర్మజ్ఞేతి. అతిశయేన ధర్మవాన్ ధర్మిష్ఠః - ధర్మం పితృవాక్యకరణరూపం ధర్మం - చరితు మిచ్ఛసి. ౨౨. శుశ్రూష రితి. శుశ్రూషుః శుశ్రూషణం కుర్వన్ త్రిదివం గత ఇత్యనేన ఇహ లోకే పూర్వం మాతృశుశ్రూషా బలేన

యుక్తః కాశ్యప స్త్రిదివం గతః. ౨౩. యథైవ రాజా పూజ్య స్తే గౌరవేణ తథా హ్యహం, త్వాం నాహ మనుజానామి న గంతవ్య మితో వనం. ౨౪. త్వద్వియోగా న్న మే కార్యం జీవితేన సుఖేన వా, త్వయా సహ మమ శ్రేయ స్తృణానా మపి భక్షణం ౨౫. యది త్వం యాస్యసి వనం త్యక్త్వా మాం శోకలాలసాం, అహం ప్రాయ మిహాశిష్యే న హి శక్ష్యామి జీవితుం ౨౬. తత స్త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్ర నిరయం లోకవిశ్రుతం, బ్రహ్మహత్యామివాధర్మాత్ సముద్ర స్సరితాం పతిః. ౨౭. విలపంతీం తథా దీనాం కౌసల్యాం జననీం తతః, ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా వచనం ధర్మసంహితం. ౨౮. నాస్తి శక్తిః పితు ర్వాక్యం సమతిక్రమితుం మమ, ప్రసాదయే త్వాం శిరసా గంతుమిచ్ఛామ్యహం వనం. ౨౯. ఋషిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా, గౌ ర్హతా జానతా ధర్మం కండునాపి విపశ్చితా. ౩౦. అస్మాకం చ కులే పూర్వం సగరస్యాజ్ఞయా పితుః, ఖన

శుశ్రూషారూపమహాతపసా త్రిదివం ప్రాప్తవా నితి గమ్యతే. ౨౩. యథేతి. నానుజానామి అనుజ్ఞాం కరోమి. ౨౪. ౨౫. యదీతి. ప్రాయం ప్రాయోపవేశనం-అనశనదీక్షా మితి యావత్. ౨౬. తతఇతి. నిరయశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే - బ్రహ్మహత్యామివాధర్మా త్సముద్ర స్సరితాం పతిః - అధర్మాత్ పిప్పలాదవిషయే కృతాదపకారాత్ - బ్రహ్మహత్యా మివ - బ్రాహ్మణనిమిత్తకాహింసా బ్రహ్మహత్యేతి వ్యుత్పత్త్యా పిప్పలాదోత్పాదితకృతయా సముద్రస్య ప్రాప్తం దుఃఖం బ్రహ్మహత్యే త్యుచ్యతే-పిప్పలాదేన కృత్యోత్పాదనం చ - 'పిప్పలాదసముత్పన్నే కృత్యే లోకభయంకరి, పాషాణం తే మయాదత్త మాహారార్థం ప్రకల్పిత' మితి ప్రసిద్ధం. సాక్షాత్సముద్రకర్తృక బ్రహ్మహత్యాయా అశ్రవణా దేవం వ్యాఖ్యాతం - యద్వా - శుశ్రూషు రిత్యత్ర కాశ్యపః పూర్వజన్మని మాతృశుశ్రూషాం కృత్వా తత్ఫలత్వేన దివం గత్వా ప్రజాపతిత్వం గతవానితి పురాణకథా - ఉత్తరత్ర సముద్రః కిల, మాతృదుఃఖజననరూపాధర్మాత్ - బ్రహ్మహత్యాం బ్రహ్మహత్యా ప్రాప్య నరకవిశేషాన్ ప్రాప్తవానితి పౌరాణికీ కథా. ౨౭. ౨౮. నాస్తీతి. శక్తిః ఉత్సాహః - పితృవచనస్యత్వద్వచనాపేక్షయా ప్రాథమికత్వాదితి భావః.౨౯.మద్విపత్తికరం కథం కరిష్యసీత్యత్రాహ -

---

ప్రాజాపత్యపదం ప్రాప్తవా నిత్యవగంతవ్యం. ౨౩. యథేతి. నానుజానామి- అనుజ్ఞాం న కరోమి. ౨౪. త్వద్వియోగాదితి. త్వద్వియోగాత్ పరం మే జీవితాదినా న కించిత్ కార్యం- యదేవ వత స్త్వయేతి. ౨౫. యదీతి. ప్రాయం ప్రాయోపవేశనం - అనశనదీక్షామితి యావత్. ౨౬. తత ఇతి. నిరయం దుఃఖం - సముద్రః-అధర్మాత్ పిప్పలాదమునివిషయకృతాపరాధాత్ - బ్రహ్మహత్యా మివ బ్రాహ్మణనిమిత్తకా హింసా బ్రహ్మహత్యేతి వ్యుత్పత్త్యా - పిప్పలాదోత్పాదిత కృత్యయా సముద్రప్రాప్తం దుఃఖం బ్రహ్మహత్యేత్యుచ్యతే - పిప్పలాదేన కృత్యోత్పాదనం చ-'పిప్పలాదసముత్పన్నే కృత్యేలోకభయంకరీ'తి వచనాత్ - సముద్రకర్తృక బ్రహ్మహత్యాయా అశ్రవణా దేవం వ్యాఖ్యాతం. ౨౮. పితృవాక్య మతిక్రమితుం శక్తిర్నాస్తి-త్వద్వచసః కర్తవ్యత్వేపి-పితృవచనస్యప్రథమతః ప్రాప్తత్వేన ప్రాబల్యా ద్యుగపదనుష్ఠానాసంభవాచ్చ పితృవచనం ప్రథమం కర్తవ్యం. ౨౯. అపిచ-పితృవాక్యగౌరవేణ గోవధమాతృవధాదిక మపి పూర్వై ర్మహాత్మభిః కృతం - అత్ర తు పితృవాక్యకరణాత్తో దుఃఖమాత్రం మాతు రితి కుతః పితృవచనాకరణ మిత్యాశయేనాహ ఋషినేత్యాది. ౩౦. అవాప్త స్సుమహాన్ వధఇత్యనేన ప్రాణా నపి పరిత్యజ్య పితృవాక్యం పరిపాలనీయం-కిముత

ద్భి స్సాగరై ర్యాభి మవాప్త స్సుమహాన్ వధః. ౩౧. జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం, కృత్తా పరశునాఽరణ్యే పితుర్వచనకారిణా. ౩౨. ఏతై రన్యైశ్చ బహుభి ర్దేవి దేవసమైః కృతం, పితుర్వచన మక్లీబం కరిష్యామి పితు ర్హితం. ౩౩. నఖల్వేత న్మయైకేన క్రియతే పితృశాసనం, ఏతై రపి కృతం దేవి యే మయా తవ కీర్తితాః. ౩౪. నాహం ధర్మ మపూర్వం తే ప్రతికూలం ప్రవ ర్తయే, పూర్వై రయ మభిప్రేతో గతో మార్గోఽనుగమ్యతే ౩౫. తదేతత్తు మయా కార్యం క్రియతే భువి నాన్యథా, పితు ర్హి వచనం కుర్వ న్న కశ్చి న్నా మహీయతే. ౩౬. తా మేవ ముక్త్వా జననీం లక్ష్మణం పున రబ్రవీత్, వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠ శ్శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్మతాం. ౩౭. తవ లక్ష్మణ జానామి మయి స్నేహ మనుత్తమం, విక్రమం చైవ సత్త్వం చ తేజశ్చ సుదురాసదం. ౩౮. మమ మాతు ర్మహ ద్దుఃఖ మతులం శుభలక్షణ, అభిప్రాయ మవిజ్ఞాయ సత్యస్య చ

ఋషిణేత్యాదినా. ౩౦. ౩౨. ఏతైరితి. అక్లీబం అకాతరం - అక్లిష్ట మితి యావత్. ౩౩. ౩౪. నేతి. అపూర్వం అభినవం-అభిప్రేతః అంగీకృత ఇత్యర్థః - సర్వసమ్మత ఇతి వార్థః - తేన చంద్రకృత తారాగమనాదివ్యావృత్తిః- నను-దృష్టోధర్మవ్యతిక్రమ స్సాహసం చ పూర్వేషా మితి మాతృవధాది కం సాహసత్వేన నిందిత మితి చే న్న - సాహసస్య పితృనియుక్త వ్యతిరిక్త విషయత్వాత్ - వ్యా ఖ్యాతృభి స్తదుదాహరణ మజ్ఞానవిజృంభితం - 'పితు శ్శతగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యత' ఇతి తు శుశ్రూషామాత్రే - నతు వచనకరణే - పితురేవ నియంతృత్వాత్ - 'అతఏవ మాతా భస్త్రా పితుః పుత్రో యస్మా జ్జాత స్స ఏవ స' ఇతి వచనేనాప్యవిరోధః. ౩౫. తదితి. తత్తస్మా త్కార ణాత్ - భువి కార్యం కర్తవ్యం - ఏతత్పితృవచనం - మయా త్వన్యథా - న క్రియత ఇతి సంబం ధః - హి యస్మా త్పితృవచనం కుర్వన్ కశ్చి న్నహీయతే నామ - నామేతి ప్రసిద్ధౌ. ౩౬. తా మితి. పునః అనంతర మిత్యర్థః. ౩౮. మమేతి. సత్యస్య ధర్మస్య - అభిప్రాయం రహస్యం - అనుజ్ఞా య - మమ మాతుః - అతులం మహద్దుఃఖం జాయత ఇతి శేషః - ధర్మరహస్యం జాన న్నపి త్వం

కియత్కాలవనవాసమాత్రే ణేత్యాశయః. ౩౧. పరశునా స్వయంకృత్తేతి- స్వహస్తేనైవ ఛిన్నేత్యర్థః. ౩౨. ఏతైరితి. అక్లీబం కాతర్యరహితం. ౩౩. ౩౪. నేతి. అపూర్వం పూర్వై రనాచరితం ప్రతికూలం పూర్వాచార విరుద్ధం - ఉక్తార్థస్యైవాన్వయముఖేన ప్రతిపాదనం - పూర్వైరితి. అభిప్రేతః అంగీ కృతః. ౩౫. తదేతదితి. త త్తస్మాత్కారణాత్ - కార్యం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్త మేవ - ఏత త్పితృ వాక్యకరణం - క్రియతే నాన్యథా- అకృత్యం న క్రియత ఇత్యర్థః - న కశ్చి న్నామహీయత ఇతి- మాత్రాదేః కించి ద్దుఃఖోత్పాదనా దితిశేషః. ౩౬. తామితి. లక్ష్మణం పున రబ్రవీ దితి - పునశ్శబ్ద ఆ నంతర్యవాచీ. ౩౭. ౩౮. మమమాతు రితి. త్వద్దుఃఖం మమ మాతు ర్దుఃఖ మపి జానామ్యేవ- అథాపి మయా తు సత్యస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం రహస్యం - జ్ఞాత్వా - యుష్మద్దుఃఖహేతుత్వేపి - సత్యే ప్రవర్త్యతే - యుష్మాభిః సత్యాదేః రహస్య మవిజ్ఞాయ ఖిద్యత ఇత్యర్థః - అథవా - మయి స్నేహాత్స త్యస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం తత్త్వం- అవిజ్ఞాయ -త్వద్దుఃఖం త్వయోక్తం దుఃఖవ్యంజకవాక్యం- మమ మాతుః మహద్దుఃఖం దుస్తరదుఃఖ నిమిత్తం భవతి- అత స్త్వయా ఏవం నవక్తవ్య మితి వార్థః.

శమస్య చ. ౩౯. ధర్మోహి పరమో లోకే ధర్మే సత్యం ప్రతిష్ఠితం, ధర్మసంశ్రిత మేతచ్చ పితు ర్వచన ముత్తమం. ౪౦. సంశ్రుత్య చ పితు ర్వాక్యం మాతు ర్వా బ్రాహ్మణస్య వా, న కర్తవ్యం వృథా వీర ధర్మ మాశ్రిత్య తిష్ఠతా ౪౧. సోహం న శక్ష్యామి పితు ర్నియోగ మతివర్తితుం, పితుర్హి వచనా ద్వీర కైకేయ్యాహం ప్రచోదితః. ౪౨. తదేనాం విసృజానార్యాం క్షత్రధర్మాశ్రితాం మతిం, ధర్మ మాశ్రయ మా తైక్ష్ణ్యం మద్బుద్ధి రనుగమ్యతాం ౪౩. త మేవ ముక్త్వా సౌహార్దా ద్భ్రాతరం లక్ష్మణాగ్రజః, ఉవాచ భూయః కౌసల్యాం ప్రాంజలి శ్శిరసా నతః. ౪౪. అనుమన్యస్వ మాం దేవి గమిష్యన్త మితో వనం, ౪౪½ శాపితాసి మమప్రాణైః కురు స్వస్త్యయనాని మే. ౪౫ తీర్ణప్రతిజ్ఞ శ్చ వనాత్ పున రేష్యామ్యహం పురీం, యయాతి రివ రాజర్షిః పురా హిత్వా పున ర్దివం ౪౬. శోక

కిమర్థ మేవం వదసీతి భావః. ౩౯. ధర్మతత్త్వ మాహ - ధర్మోహీతి. లోకే పురుషార్థేషు ధర్మః- పరమః ప్రాథమికః ప్రధానభూతః - తతః కిమిత్యత్రాహ - ధర్మే సత్యం ప్రతిష్ఠిత మితి - ధర్మైక పర్యవసాయిసత్య మిత్యర్థః - ఉత్తమం మాతృవచనాపేక్షయా ఉత్కృష్టం - ఏతత్పితృవచనం చ. ధర్మసంశ్రితం ధర్మైకఫలకం. ౪౦. ఏవం సత్యవచనం పితృవచనకరణంచ ద్వయ మపి ధర్మనిమిత్త మిత్యుక్తం - తత్ర సత్యస్య కర్తవ్యత్వ మాహ - సంశ్రుత్యేతి. ధర్మ మాశ్రిత్య తిష్ఠతా ధర్మరూప ఫల మిచ్ఛతా. ౪౧. పితృవచనకరణస్య కర్తవ్యత్వ మాహ - సోహ మితి. ప్రతిజ్ఞాతవానహ మిత్యర్థః - నియోగం ఆజ్ఞాం - పితృవచనత్వాభావం పరిహరతి - పితుర్హీతి - పితృవచనకరణం సత్యం చ ఏకైక మేవ ధర్మమూలం కార్యం-కింపున ర్మిళిత మితి భావః. ౪౨. ఏవం సత్యరహస్య ముక్త్వా శమస్య తత్త్వ మాహ - తదితి. అనార్యాం దుష్టాం - పితర మపి హత్వా రాజ్యం కుర్యా మిత్యేవం రూపాం క్షత్రధర్మాశ్రితాం కేవలశూరధర్మాశ్రితాం - రౌద్రశౌర్యసహితక్షత్రధర్మాశ్రితామితివార్థః - క్షత్రధర్మస్య తథాత్వం ప్రతిపాదితం మహాభారతే రాజధర్మే - 'క్షత్రధర్మో మహారౌద్రశ్శతకృత్య ఇతి స్మృత' ఇతి, తాదృశీం మతిం విసృజ - కింతు ధర్మమప్యాశ్రయ - మా తైక్ష్ణ్యం ఇతః పర మపి క్రౌర్యం మాశ్రయ - మద్బుద్ధిః మమ బుద్ధిః - అనుగమ్యతాం అనువర్త్యతాం - లోకాయతమతకేవలనీతి ర్నాశ్రయణీయా - కింతు ధర్మమాశ్రితా నీతి రిత్యర్థః - అస్మిన్ హి శాస్త్రే ధర్మస్థాపన ముచ్యతే-స్థాపనం చ ధర్మ మంతరేణ కేవల నీతి రేవార్థసాధన మితి లోకాయత మత నిరాసేన ప్రవర్తనం - తేన తత్రతత్ర లక్ష్మణముఖేన లోకాయతం ప్రవర్తితే ఉపన్యస్తే-తన్నిరాసేన రామేణ ధర్మః స్థాప్యత ఇతి రహస్యం. ౪౩. ౪౫. కిం తే మద్వచనం న కర్తవ్య మిత్యాశంక్య ప్రథమప్రవృత్త పితృవచనకరణానంతరం క్రియత ఇత్యాహ-తీర్ణప్రతిజ్ఞ ఇతి. యయాతిః స్వర్గాత్

౩౯. ధర్మోహీతి. ధర్మః పరమః - సర్వపురుషార్థేషు ఉత్తమః - ధర్మేసత్యం ప్రతిష్ఠితం - ప్రశస్తం కారణం - ఏతదుత్తమం ప్రధానం - అహం పితు ర్వచనం ధర్మసంస్థితం యథా తథా కరిష్యే ప్రతిజానేచ. ౪౦. పితృవాక్యకరణస్య మయా ప్రతిశ్రుతత్వా న్న లంఘనీయ మిత్యాహ-సంశ్రుత్యేతి. ౪౧. ౪౨. తదితి. అనార్యాం అశుభాం - పితర మపి హత్వా రాజ్యం కరిష్యామీతి లక్షణాం బుద్ధిం పితృవాక్యాకరణైకపరాం-మద్బుద్ధిః పితృవాక్యకరణైకపరా - అనుగమ్యతా మనువర్త్యతాం. ౪౩. ౪౪½. శాపితాసీతి. శాపితాసి శపథం ప్రాపితాసి-గమననిరోధం మాకుర్వితి శేషః. ౪౫ తీర్ణేతి. పురా హిత్వా పున ర్దివం స్వర్గాత్ భూమౌ పతితః పున ర్భూమిం హిత్వా దివంగతో యథా.

స్సంధార్యతాం మాత ర్హృదయే సాధు మా శుచః, వనవాసాదిహైష్యామి పునః కృత్వా పితు ర్వచః. ౪౭ త్వయా మయా చ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన సుమిత్రయా, పితు ర్నియోగే స్థాతవ్య మేష ధర్మ స్సనాతనః ౪౮. అంబ సంహృత్య సంభారాన్ దుఃఖం హృది నిగృహ్య చ, వనవాసకృతా బుద్ధి ర్మమ ధర్మ్యానువర్తతాం. ౪౯. ఏతద్వచ స్తస్య నిశమ్య మాతా సుధర్మ్య మవ్యగ్ర మవిక్లబం చ, మృతేవ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య దేవీ సమీక్ష్య రామం పున రిత్యువాచ. ౫౦. యథైవ తే పుత్ర పితా తథాహం గురు స్స్వధర్మేణ సుహృత్తయా చ, న త్వానుజానామి న మాం విహాయ సుదుఃఖితా మర్హసి గంతు మేవం. ౫౧. కిం జీవితేనేహ వినా త్వయా మే లోకేన వా కిం స్వధయామృతేన, శ్రేయో ముహూర్తం తవ సన్నిధానం మమేహ కృత్స్నాదపి జీవలోకాత్. ౫౨ నరై రివోల్కాభి రపోహ్యమానో మహాగజో ధ్వాన మనుప్రవిష్టః, భూయః ప్రజజ్వాల విలాప మేనం నిశమ్య రామః కరుణం జనన్యాః. ౫౩ స మాతరం చైవ విసంజ్ఞకల్పా

భ్రష్టః పున స్స్వర్గం గత ఇతి మహాభారతే ప్రసిద్ధం. ౪౬. ౪౭. న కేవలం మయ్యైవాయం భారః కింతు యుష్మాక మపీత్యాహ-త్వయేత్యాదిశ్లోకేన. ౪౮. అంబేతి. సంభారాన్ పూజాద్రవ్యాణి. ౪౯. ఏతదితి. అవ్యగ్రం అనాకులం - 'వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల' ఇత్యమరః, అవిక్లబం అవిహ్వలం - దృఢనిశ్చయప్రతిపాదక మిత్యర్థః - మృతేవ - మూర్ఛితేతి యావత్. ౫౦. యథేతి. సుహృత్తయా స్నేహేన-ఏవం సుదుఃఖితా మితి సంబంధః. ౫౧. నన్వుక్తం రాజనియోగ స్త్వయాప్యనువర్తనీయ ఇతి - తత్రాహ - కిమితి. లోకేన పరలోకేన - స్వధయా పితృలోకప్రాప్తిసిద్ధయా - కిం ప్రయోజన మిత్యర్థః - అమృతేన స్వర్గలోకప్రాప్తిసిద్ధేనామృతేన - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నాదపి జీవలోకా దానందహేతుభూతమహర్లోకాద్యుపరితనలోకాంతర్వర్తిజీవవర్గాత్ సన్నిహితా దితి శేషః. ౫౨. ఏవం మాతృకారుణ్యేపి ధర్మ ఏవ స్థిరోఽభూ దిత్యాహ - నరై రితి. నరైః గజగ్రాహిభిః - ఉల్కాభిః సాధనైః - అపోహ్యమానః నివార్యమాణోపి అధ్వానం మార్గం అనుప్రవిష్టో మహాగజఇవ మాత్రాదివాక్యైవ వార్యమాణోపి ధర్మ మనుప్రవిష్టో రామః భూయః ప్రజజ్వాల సంరబ్ధోఽభూత్ - స్వమార్గ ఏవ స్థితోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర నరై రిత్యుపమానగతబహువచనేన పునస్సౌమిత్రిణాపి తథైవోక్త మితి గమ్యతే - అతఏవ మాతరం సౌమిత్రిం చేత్యుక్తం. ౫౩. సఇతి. తత్ర తస్మిన్ ధర్మసంకటే - అతికృచ్ఛ్రస్థాయా మేతాదృశధర్మైక

౪౬. * తి. శోక ఇతి. పున రేష్యామీత్యన్వయః. ౪౭. త్వయేతి. పితుః రాజ్ఞో దశరథస్య. ౪౮. అంబేతి. సంభారాన్ అభిషేకసంభారాన్ - సంహృత్య విసృజ్య-నిగృహ్య నివార్య-వనవాసకృతా. వనవాసాయ నిశ్చితా. ౪౯. ఏతదితి. ధర్మ్యం అవ్యగ్రం ధైర్యయుక్తం-అవిక్లబం అకాతరం-మృతేవ మూర్ఛితేవ. ౫౦. యథేతి. స్వధర్మేణ పోషణాదినా - సుహృత్తయా శరీరసంబంధేన చ. ౫౧. కిమితి. త్వయా వినా ఇహ లోకే - కిం జీవితేన ప్రాణధారణేన - లోకేన ఇతరబంధుజనేన చ - స్వధయా పితృలోకప్రాప్తిసిద్ధయా - సుధయేతి పాఠే దేవభోగ్యేన వస్తునాచ - అమృతేన అపునర్భవేన చ - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నా జ్జీవలోకా దపి సర్వలోకస్థితజీవలోకసాన్నిధ్యా దపి ముహూర్తమపి తవ సన్నిధానం శ్రేయ ఇత్యర్థః. ౫౨. నరైరితి. రాత్రౌ ఉల్కాభిః అలాతైః అపోహ్యమానః ఉత్సార్యమాణః - గజః ధ్వాంతం అభిప్రవిష్టో భూత్వా - భీత్యా యథా బృంహితైః ప్రజజ్వాల తప్తోఽభూత్ · ఏవం స్వజనస్యా విలాపం నిశమ్య - అభ్యధికం ప్రజజ్వాల. ౫౩.

మూర్తం చ సౌమిత్రి మభిప్రతప్తం, ధర్మే స్థితో ధర్మ్య మువాచ వాక్యం యథా స ఏవార్హతి తత్ర వక్తుం. ౫౪. అహం హి తే లక్ష్మణ నిత్య మేవ జానామి భక్తిం చ పరాక్రమం చ, మమ త్వభిప్రాయ మసన్నిరీక్ష్య మాత్రా సహాభ్యర్దసి మాం సుదుఃఖం. ౫౫. ధర్మార్థకామాః ఖలు తాత లోకే సమీక్షితా ధర్మఫలోదయేషు, తే తత్ర సర్వే స్యు రసంశయం మే భార్యేవ వశ్యాభిమతా సుపుత్రా. ౫౬. యస్మిం స్తు సర్వే స్యు రసన్నివిష్టా ధర్మో యతస్స్యా త్త దుపక్రమేత, ద్వేష్యో

నిష్ణాతపురుషాంతరస్యాభావాత్ స ఏవార్హతీతి వాల్మీకిః స్తౌతి. ౫౪. అహమితి. అభ్యర్దసి వ్యథయసి. ౫౫. ధర్మో హి పరమో లోక ఇత్యాదినా పూర్వం సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి-ధర్మేతి. తాతేతి సాంత్వసంబోధనే కిలేతి ప్రసిద్ధా - లోక ఇతి మోక్షవ్యావృత్తిః - ధర్మఫలోదయేషు ధర్మస్య ఫలభూతానాం సౌఖ్యానా ముదయేషు ప్రాప్తిషు - సమీక్షితాః ఉపాయత్వేన నిశ్చితాః యే ధర్మార్థకామాః తే సర్వే - తత్ర ధర్మే స్యుః - ధర్మ ఏవానుష్ఠితే సౌఖ్యాతిశయ ప్రదానస్వభావా స్సర్వే పురుషార్థా స్సిధ్యంతీతి భావః - అత్రార్థే మే అసంశయం సంశయో నాస్తి - అర్థాభావే అవ్యయీభావః - ఉక్తార్థే దృష్టాంత మాహ - భార్యేత్యాది - యథా భార్యా-వశ్యా అనుకూలా సతీ ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా కామం - సుపుత్రా సతీ-అర్థం - సులక్షణసులగ్నప్రభవపుత్రే జాతే హి పితు రర్థా స్సిధ్యంతీతి - తథా - సర్వపురుషార్థానాం ధర్మ ఏవ నిదానం తథాహి - ధర్మో హి ధర్మహేతు రర్థహేతుః కామ్యమానస్రక్చందనవనితాదిహేతు శ్చ - అతో ధర్మ ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః - యద్వా - లోకే ధర్మాదయః - ఫలసాధనత్వేన సమీక్షితాః శాస్త్రాదిభి రవగతాః - తే సర్వే తత్ర ఫలోదయేషు స్యుః సమర్థాః స్యుః - మే అసంశయం - మయా నిశ్చిత మిత్యర్థః - యథా ఉక్తగుణవిశిష్టా భార్యాఫలసాధనం తథేతి - అస్మిన్ పక్షే అధ్యాహారాదిక్లేశో నాస్తి-ఉత్తరశ్లోకానురూప్యం చ. ౫౬. ఏవం ధర్మాదీనాం ఫలసాధనత్వం నిర్ణీతం - తేష్వవిశేషా దన్యతమస్యాశ్రయణీయత్వే ప్రాప్తే ఆహ - యస్మి న్నితి యస్మిన్ కర్మణ్యాశ్రయమాణే-సర్వే అర్థాదయ స్త్రయః-అసన్నివిష్టాః న ప్రవిశంతి - న సంభవంతీతి యావత్ - కింతు యతో ధర్మః యస్మా ద్ధర్మ ఏవ స్యాత్ - తదారభేత - అథవా - యస్మిన్ కర్మణి సర్వే ధర్మార్థకామాః - అసన్నివిష్టా స్స్యుః అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్మ నోపక్రమేత-యతః యస్మా త్కర్మణః ధర్మస్స్యాత్ - త దుపక్రమేత - ప్రథమయోజనాయా మర్థకామయో

సఇతి. తత్ర ధర్మసంకటే రామః యథోవాచ - తథా వక్తుం స ఏవార్హతి-త్రిష్వపి లోకేషు నకోఽపీతి ఋషి స్స్తౌతి. ౫౪. అహమితి. అభిప్రాయం ధర్మైకనిష్ఠారూపం - అభ్యర్దసి ఖిన్నోఽసి - వ్యథయసీతివా. ౫౫. ధర్మస్య సర్వపురుషార్థమూలత్వా దేకస్యైవ ధర్మస్యానుష్ఠానే ధర్మార్థకామానాం ఫలప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యభిసంధాయాహ - ధర్మేతి. ధర్మఫలోదయేషు ధర్మఫలభూతానాం సౌఖ్యానాముదయేషు ప్రాప్తిషు - యే ధర్మార్థకామాః - సమీక్షితాః ఖలు, కారణత్వేన సమ్యగ్దృష్టాః ఖలు మన్వాదిభి రితి శేషః - తే సర్వే ధర్మార్థకామాః - తత్ర తస్మి న్నేవ ధర్మే-అసంశయం స్యుః - త్రయోఽప్యనుష్ఠితా భవేయు రితి మే మత మితి- అత్ర దృష్టాంతః - భార్యేతి ఏకైవ భార్యా పూర్వకృతపుణ్యేన లబ్ధా భర్తు ర్వశ్యా అనుకూలా ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా. కామం జనయతి - సుపుత్రా సతీ అర్థం సంపాదయతి. ౫౬. యస్మిన్నితి. యస్మిన్ కర్మణి సర్వే ధర్మార్థకామాః అసన్నివిష్టా స్స్యుః - అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్మనోపక్ర

భవత్యర్థపరో హి లోకే కామాత్మతా ఖల్వపి న ప్రశస్తా. ౫౭. గురుశ్చ రాజాచ పితాచ వృద్ధః క్రోధాత్ ప్రహర్షా ద్యది వాపి కామాత్, యద్వ్యాదిశేత్ కార్య మవేక్ష్య ధర్మం క స్తం న కుర్యా దనృశంసవృత్తిః. ౫౮. స వై న శక్నోమి పితుః ప్రతిజ్ఞా మిమా మకర్తుం సకలాంయథావత్, సహ్యావయో స్తాత గురు ర్ని యోగే దేవ్యాశ్చ భర్తా స గతి స్స ధర్మః. ౫౯. తస్మిన్ పున ర్జీవతి ధర్మరాజే విశేషత స్స్వే పథి వర్తమానే, దేవీ మయా సార్ధ మితోఽనగచ్ఛేత్ కథం స్వి దన్యా విధవేవ నారీ. ౬౦. సా మానుమన్యస్వ వనం వ్రజంతం కురుష్వ న స్స్వ స్త్యయనాని దేవి, యథా సమాప్తే పున రావ్రజేయం యథాహి సత్యేన పున

స్సన్నివేశే కో దోష ఇత్యత్రాహ - ద్వేష్య ఇతి - తస్మాదర్థకామౌ పరిత్యజ్య కేవలధర్మపరో భవే దిత్యర్థః. ౫౭. యతో ధర్మ ఏవ కర్తవ్యః అత ఆహ-గురు రితి. గురుః ధనుర్వేదనీతిశాస్త్రాద్యు పదేశాత్ - యదిచేత్యేకనిపాతోఽవార్థే - అపిచేతి వత్ - ధర్మం సత్యప్రతిజ్ఞత్వరూప మపేక్ష్య- తత్పరిపాలనాయేత్యర్థః - యత్కార్యం వ్యాదిశే న్నియుంజీత - త త్కర్మ - అనృశంసవృత్తిః కోనకుర్యాత్-యో నకరోతి స కేవలం నృశంస ఇతి భావః. ౫౮. సఇతి. సోఽహం అనృశంసోఽహం- పితుః ప్రతిజ్ఞాం వరదానహేతుకభరతాభిషేకమద్వివాసనరూపాం ప్రతిజ్ఞాం - అకర్తుం నశక్నోమి అవశ్యం కుర్యా మిత్యర్థః - తత్ర హేతు మాహ - సహీతి- ఆవయోః - మమ భరతస్య చేత్యర్థః- నియోగే గురుః ప్రభు రిత్యర్థః - దేవ్యాః కౌసల్యాయాః-తథాచ దేవ్యాపి తద్వచనం నాతిక్రమణీ య మితి భావః - ధర్మః అలౌకికశ్రేయస్సాధనం. ౫౯. దేవ్యా శ్చేత్యాశయ ముద్ఘాటయతి - తస్మి న్నితి. ధర్మరాజే ధర్మప్రవర్తకే - విశేషతః పూర్వరాజాపేక్షయా విశిష్య - స్వే పథి స్వాసా ధారణే పథి ధర్మమార్గే వర్తమానే - స్వమర్యాదానతిలంఘినీత్యర్థః - తస్మిన్ గతిభూతే భర్తరి జీవతి - దేవీ కృతాభిషేకా మహిషీ - సహ ధర్మచారిణీతి యావత్-మయా పుత్రేణ సహ-అన్యే వయా కాచిత్ స్త్రీవ కథం స్వి త్కథంవా - వనం అపగచ్ఛేత్ - అభర్తృకాయా ఏవ పుత్రేణ సహ వనగమన ముచిత మితి భావః ౬౦. సేతి సా జీవద్భర్తృకా త్వం మా మాం - అనుమన్యస్వ అనుజానీహి - ఇతః పూర్వం వనగమనం ప్రతి సీతాభిప్రాయస్యాపరిజ్ఞాతత్వాత్ - 'దీప్త మగ్ని మరణ్యం వా యది రామః ప్రవేక్ష్యతి, ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవీ త్వం పూర్వ ముపధారయే' త్యు క్త్యా లక్ష్మణాభిప్రాయస్య జ్ఞాతత్వా చ్చ న ఇత్యేత దావయో రిత్యస్మి న్నర్థే వర్తతే - అస్మదో

మేత - యతః - యస్మాత్ కర్మణః ధర్మ స్స్యాత్ - త దుపక్రమేత - 'అర్థశాస్త్రాత్తు బలవద్ధర్మ శాస్త్ర మితి స్థితి' రితి స్మరణాత్ - కుత ఇత్యత ఆహ - ద్వేష్య ఇతి - అర్థపరః కేవలార్థపరః - కామాత్మతా కేవలకామపరతా. ౫౭. గురురితి. గురుత్వం ధనుర్వేదాద్యుపదేశాత్. ౫౮. సఇతి. ఇమాం సకలాం సంపూర్ణాం - అకర్తుం నశక్నోమి - నియోగే ప్రభు రితి శేషః - మాతుః స్వేన సహగమననిషేధాయాహ - దేవ్యాశ్చేతి - భర్తృత్వా త్స ఏవాస్యా గతిః - నతు పుత్రః - సగతి స్సధర్మ ఇతి పాఠే - తేన సగతిః సమానగతి రేషా - సహి - తచ్ఛబ్దస్య బుద్ధిస్థపరామర్శకత్వా త్తేన సహవాస ఏవాస్యా ధర్మః-నతు మయా సహ వాస ఇత్యర్థః ౫౯. * తి. తదేవాహ - తస్మి న్నితి. స్వే పథి ఇష్టపుత్రం పరిత్యజ్యాపి సత్యం రక్షణీయ మిత్యేవంరూపే సత్యమార్గే - అన్యేత్యస్య వివరణం విధవేతి. ౬౦. సేతి. సమాప్తే చతుర్దశవర్షాచరణీయవ్రతే సమాప్త ఇత్యర్థః. ౬౧. యశ ఇతి. కేవలరాజ్యకారణాత్ ధర్మవిరహితరాజ్యహేతోః - మహోదయం మహాఫలం - యశః ప్రాప్త

ర్యయాతిః. ౨౧ యశో హ్యహం కేవలరాజ్యకారణా న్నపృష్ఠతః కర్తు మలం మ
హోదయం, అదీర్ఘకాలేన తు దేవి జీవితే వృణేఽవరా మద్య మహీ మధర్మతః.
౨౨. ప్రసాదయ న్నరవృషభ స్స మాతరం పరాక్రమా జ్జిగమిషు రేవ దండ
కాన్, అథానుజం భృశ మనుశాస్య దర్శనం చకార తాం హృది జననీం ప్రద
క్షిణం. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ తం వ్యథయా దీనం సవిశేష మమర్షితం, శ్వసంత మివ నాగేంద్రం రోషవిస్ఫారితేక్షణం, ఆసాద్య రామ స్సౌమిత్రిం సుహృదం భ్రాతరం ప్రియం,

---

ద్వయోశ్చేతి ద్వివచనే బహువచనాదేశా దేవం వ్యాఖ్యాతం - ఏవంచ సతి-'అనుజ్ఞాత శ్చ భవతా పూర్వ మేవ యదస్మ్యహ' మితి వక్ష్యమాణ లక్ష్మణవచనం చోపపద్యతే - స్వస్త్యయనాని శోభనప్రాప్తి ప్రార్థనాని - సమాప్తే చతుర్దశవర్షాచరణీయే వ్రతే సమాప్తే - యథా పున రాగచ్ఛేయం తథా స్వస్త్యయనాని కురుష్వ - పున రాగమనే నిదర్శన మాహ - యథేతి - స్వర్గా చ్చ్యుతో యయాతిః - యథా సత్యేన సత్యవచనేన - అష్టకాదిదౌహిత్రోక్తసత్యవచనేన - పున స్స్వర్గ మగచ్ఛత్ - తథేత్యర్థః. తథోక్తం మహాభారతే - 'ఆతిష్ఠస్వ రథం రాజన్ విక్రమస్వ విహాయసం, వయ మప్యత్ర యాస్యామో యత్ర లోకో భవిష్య తీ'త్యాదినా. ౨౧ యశ ఇతి. కేవలరాజ్యకారణాత్ ధర్మవిరహితరాజ్యహేతోః-మహోదయం మహాఫలం - యశః-పృష్ఠతః కర్తుం ఉపేక్షితుం - అహం నాలం న సమర్థోస్మి - కించ - అదీర్ఘకాలే చంచలే - జీవితే ప్రాణధారణే నిమిత్తసప్తమీయం - తటిద్వచ్చంచలజీవితనిమిత్తం - అవరాం తుచ్ఛప్రయోజనభూతాం - మహీం-అధర్మతః న వృణే న స్వీకరోమి. ౨౨. ప్రసాదయన్నితి. పరాక్రమాత్ - 'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హసీ'త్యుక్తకైకేయీప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనం స్వమతం - అనుశాస్య ప్రదర్శ్యేత్యర్థః - సాసిద్ధి ద్వికర్మకః - హృది ప్రదక్షిణం చకార-ప్రదక్షిణం కర్తుం సంకల్పితవానిత్యర్థః - లోకప్రసిద్ధా స్త్రయః పురుషార్థాః - తేషు సర్వమూలత్వా దితరయోస్సాపాయత్వా చ్చ ధర్మ ఏవాశ్రయణీయ ఇతి స్థాపితం భవతి. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ రామస్సౌమిత్రేః కైకేయీవిషయం రోష ముపశమయతి-అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. సవిశేషం అంతరంగజనాపేక్షయా సాతిశయం అమర్షితం ప్రాప్తాసహనం - రోషవిస్ఫారితేక్షణం క్రోధవిస్తారితనయనం - ఆసాద్య అభిముఖీకృత్య - సుహృత్త్వాదివిశేషణం కోపే ప్యనుపే

రాజ్యం త్యక్త్వా పితృవాక్యపరిపాలనం కృతవా నిత్యేవం రూపం యశః పృష్ఠతః కర్తుం తిరస్కర్తుం-నాలం నశక్నోమి-జీవితే అదీర్ఘకాలే సతి - అవరాం తుచ్ఛాం మహీం అధర్మతో న వృణ ఇతి సంబంధః. ౨౨. ప్రసాదయ న్నితి. పరాక్రమాత్-'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హసీ'త్యుక్తకైకేయీప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనం స్వమతం - ధర్మరహస్య మిత్యర్థః - అనుశాస్య ఉపదిశ్య-తాం జననీ ప్రదక్షిణం కృత్వా-హృది గంతుం మన శ్చకారేత్యర్థః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకవింశస్సర్గః.

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - సవిశేషం సాతిశయం - విస్ఫారితం - ఆసాద్య అభి

ఉవాచేదం సధైర్యేణ ధారయన్ సత్త్వమాత్మవాన్. ౩. నిగృహ్య రోషం శోకం చ ధైర్యమాశ్రిత్య కేవలం, అవమానం నిరస్యేమం గృహీత్వా హర్షముత్తమం, ఉపక్లృప్తం హి యత్కించిదభిషేకార్థమద్య మే, సర్వం విసర్జయ క్షిప్రం కురు కార్యం నిరత్యయం. ౪. సౌమిత్రే యోఽభిషేకార్థే మమ సంభారసంభ్రమః, అభిషేకనివృత్త్యర్థే సోఽస్తు సంభారసంభ్రమః. ౫. యస్యా మదభిషేకార్థే మానసం పరితప్యతే, మాతా మే సా యథా న స్యాత్ సవిశంకా తథా కురు. ౬. తస్యాశ్శంకామయం దుఃఖం ముహూర్తమపి నోత్సహే, మనసి ప్రతిసంజాతం సౌమిత్రేఽహముపేక్షితుం ౭. న బుద్ధిపూర్వం నాబుద్ధం స్మరామీహ కదా

క్షణీయత్వాయ - సత్త్వం సర్వవిషయకం స్వం బలం - ధైర్యేణ-ధారయన్ అప్రకటయన్ ఆత్మవాన్ ప్రశస్తమనాః - వశ్యమనస్క ఇత్యర్థః. ౩. నిగృహ్యేత్యుపక్లృప్తమితి చ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. రోషం పిత్రాదివిషయం-శోకం మద్విషయం రోషశోకయోర్నిగ్రహే హేతుమాహ-ధైర్యమాశ్రిత్యేతి - కేవలమితి ధైర్యనైరంతర్యముచ్యతే-అవమానం ఆరబ్ధాభిషేకత్యాగపూర్వకవనగమనం - నిరస్య నిజదౌర్బల్యకృతత్వాభావాన్నివార్య - ఉత్తమం హర్షం సత్యపరిపాలనేన పితరం తారయిష్యామ - ఇతి బుద్ధిజన్యం · మే అభిషేకార్థం ఉపక్లృప్తం సంపాదితం - యత్కించిదలంకారాదికం తత్సర్వం - విసర్జయ - నిరత్యయం నిరపాయం - సత్యపరిపాలనోపయుక్తం కార్యం వల్కలధారణాదికం కురు. ౪. సౌమిత్ర ఇతి. సంభారసంభ్రమః సంభారసంపాదనవిషయ ఉత్సాహః - అభిషేకనివృత్త్యర్థే అభిషేకనివృత్తిరూపవనవాసార్థే - ససంభారసంభ్రమోఽస్తు - వనవాసోచితసాధనసంపాదనవిషయో భవత్విత్యర్థః. ౫. యస్యా ఇతి. మదభిషేకార్థే మదభిషేకప్రయోజనవిషయే - మాతా కైకేయీ సవిశంకా లక్ష్మణేన సమ్మంత్ర్య రాజ్యం పునః కిం రామో గ్రహిష్యతీతి శంకావతీ. ౬. తస్యా ఇతి. తస్యాః కైకేయ్యాః - శంకామయం శంకారూపం - స్వార్థే మయట్ - ప్రాచుర్యే వా. ౭. నేతి. మాతౄణాం పితుర్వా విషయే - కదాచన కృతం బుద్ధిపూర్వమపి - విప్రియం న స్మరామి - అబుద్ధం అబుద్ధిపూర్వకమపి - విప్రియం నస్మరామి

ముఖీభూయ-ధైర్యేణ హేతునా - సత్త్వం చిత్తావికృతిం-ధారయన్నువాచ. ౩. నిగృహ్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. అవమానం పితృనిమిత్తం జాతం ఉపక్లృప్తం సంభృతం నిరత్యయం నాశరహితం - నిర్విఘ్నమితి యావత్ కార్యం వనవాసోపయుక్తవల్కలాద్యానయనరూపం కుర్విత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪. సౌమిత్ర ఇతి. సంభారసంభ్రమః సంభారసంపాదనోత్సవః - అభిషేకనివృత్త్యర్థే అభిషేకనివృత్తిః అర్థః ప్రయోజనం యస్య స తథోక్తః - తస్మిన్ - సంభారసంభ్రమోఽస్తు వనవాసోచితసాధనసంపాదనవిషయో భవత్విత్యర్థః. ౫. యస్యా ఇతి. మదభిషేకార్థే మదభిషేకనివృత్తినిమిత్తం - మానసం పరితప్యతే-సా మే మాతా కౌసల్యా - యథా చేత్ సవిశంకా నస్యాత్ - తథా కురు - పితృవాక్యపరిపాలనస్య రామకర్తవ్యస్య - అల్పకాలసాధ్యత్వాత్ - తద్విషయే త్వయా నవిషేత్తవ్యమిత్యుపదేశేనేత్యర్థః - యద్వా - యస్యా ఇతి- మే మాతా కైకేయీతి వార్థః-స్పష్టమన్యత్. ౬. కుత ఇత్యత ఆహ - తస్యా ఇతి. తస్యాః మనసి ప్రతిసంజాతం శంకామయం శంకారూపం-దుఃఖం ఉపేక్షితుం నోత్సహే. ౭. నబుద్ధీతి. మాతౄణాం పితుర్వా బుద్ధిపూర్వం అబుద్ధం - అబుద్ధిపూర్వం వా-అల్పమపి విప్రియం - కదాచన కదాచిదపి- నకృతం -

చన, మాతౄణాం వా పితుర్వాఽహం కృత మల్పం చ విప్రియం. ౮. సత్య స్సత్యాభిసంధశ్చ నిత్యం సత్యపరాక్రమః, పరలోకభయా ద్భీతో నిర్భయోఽస్తు పితామమ. ౯. తస్యాపి హి భవే దస్మిన్ కర్మ ణ్యప్రతిసంహృతే, సత్యం నేతి మనస్తాప స్తస్య తాప స్తపేచ్చ మాం. ౧౦. అభిషేకవిధానం తు తస్మాత్ సంహృత్య లక్ష్మణ, అన్వగేవాహమిచ్ఛామి వనం గంతు మితః పునః. ౧౧. మమ ప్రవ్రాజనాదద్య కృతకృత్యా నృపాత్మజా, సుతం భరత మవ్యగ్ర మభిషేచయితా తతః ౧౨. మయి చీరాజినధరే జటామండలధారిణి, గతేఽరణ్యం చ కైకేయ్యా భవిష్యతి మనస్సుఖం. ౧౩. బుద్ధిః ప్రణీతా యేనేయం మనశ్చ సుసమాహితం, తం తు నార్హామి సంక్లేష్టుం ప్రవ్రజిష్యామి మా చిరం. ౧౪. కృతాంత స్త్వేవ సౌమిత్రే ద్రష్టవ్యో మత్ప్రవాసనే, రాజ్యస్య చ వితీర్ణస్య

---

౮. సత్యఇతి. సత్యః సత్యవచనః సత్యాభిసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః-సత్యపరాక్రమః-అమోఘపరాక్రమః-పరలోకభయాత్ పరలోకసంబంధిభయహేతోః-పరలోకహానే రితి యావత్-నిర్భయోఽస్తు-ప్రతిష్ఠిత సత్యత్వా దితి భావః. ౯. తస్యేతి. తస్యదశరథస్యాపి-అస్మిన్ అభిషేకకర్మణి-అప్రతిసంహృతే అనివర్తితే సతి-సత్యం నేతి మమ వరదానవిషయసత్యం నేతి-మనస్తాపో భవేత్ - తస్య తాపః మాం తపేత్-తాపయేదిత్యర్థః. ౧౦. అభిషేకేతి. అన్వక్ అనుపదమేవ-'అన్వగన్వక్ష మనుగోఽనుపద' మిత్యమరః. ఇతః అస్మా న్నగరాత్.౧౧.మమేతి. అభిషేచయితా లుట్. ౧౨. మయీతి. స్పష్టం. ౧౩. బుద్ధిరితి. యేన మయా - ఇయం బుద్ధిః వనవాసబుద్ధిః-ప్రణీతా శిక్షితా-మనశ్చ-సుసమాహితం స్థిరీకృతం-తం మాం - సంక్లేష్టుం క్లేశయితుం - నార్హామి - అతః ప్రవ్రజిష్యామి-మాచిరం మాస్తు విళంబః. ౧౪. పూర్వసర్గే ధర్మోఽస్తీత్యుక్తం - అధునా ప్రసంగా ద్ధర్మాతిరిక్తం దైవం కించి దస్తి ఫలప్రద మితి దర్శయన్ అస్మత్ప్రవాసే న కైకేయీనిమిత్తం-అత స్సా ననిందితవ్యేత్యాహ-కృతాంత ఇత్యాదినా. కృతాంతః దైవం-'కృతాంతో యమసిద్ధాంతదైవాకుశలకర్మ స్వి'తినిఘంటుః. దైవం

నస్మరామి చేతి సంబంధః. ౮. సత్యఇతి. సత్యః సత్యవిశిష్టః - సత్యాభిసంధః వరదానవిషయే సత్యప్రతిజ్ఞః-పరలోకభయాత్ పరలోకభయహేతో రసత్యాత్. ౯. తస్యేతి. తస్మిన్ కర్మణి-అప్రతిసంహృతే అనివర్తితే - సత్యం నేతి అస్మద్వచనం సత్యం భవిష్యతివా నవేతి తస్యాపి మనస్తాపో భవేత్ - తస్య దశరథస్య తాపో మాం తపేత్ తాపయేత్. ౧౦. అభిషేకేతి. అన్వగేవ అనుపదం శీఘ్ర మేవ. ౧౧. మమేతి. అవ్యగ్రం అవ్యాకులం. ౧౨. ౧౩. బుద్ధిరితి. యేన మంథరాదిజనేన - ఇయం బుద్ధిః అభిషేకత్యాగాధ్యవసాయః - ప్రణీతా, ప్రవర్తితా - తస్మిన్ మనశ్చ - సుసమాహితం స్థిరీకృతం - తం జన మపి - సంక్లేష్టుం క్లేశయితుం - నార్హామి - నశక్నోమి - కిం పునః పితరౌ - అతః ప్రవ్రజిష్యామీత్యర్థః - యద్వా - బుద్ధి రితి - యేన పిత్రా - ఇయం బుద్ధిః ప్రణీతా-అయ మభిషేకత్యాగాధ్యవసాయః ప్రవృత్తః-పితు రనుగ్రహా దేవ-తదీయ సత్యపరిపాలనార్థం అభిషేకత్యాగలక్షణాధ్యవసాయః ప్రవృత్త ఇతి భావః - మనశ్చ సుసమాహితం - యస్య శిక్షోపదేశాభ్యాం మనస స్సౌగుణ్యం జాత మిత్యర్థః-తం తథావిధం పితరం - సంక్లేష్టుం సత్యపాశేన సంక్లేశయితుం - నార్హామి - మాచిరం శీఘ్రం - ప్రవ్రజిష్యామి. ౧౪. ఏవం ప్రవాసం నిశ్చిత్య తత్ర కైకేయ్యానిమిత్తత్వశంకయా క్రుద్ధస్య లక్ష్మణస్య క్రోధనివృత్తయే ఆహ - కృతాంత ఇతి. కృతాంతః దైవ మేవ - మత్ప్రవాసనే ద్రష్టవ్యః - కారణత్వేనేతి శేషః-వితీర్ణస్య

పున రేవ నివర్తనే. ౧౫. కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిర్హి కథం స్యాన్మమపీడనే, యది భావో న దైవోఽయం కృతాంతవిహితో భవేత్. ౧౬. జానాసి హి యథా సౌమ్య న మాతృషు మమాంతరం, భూతపూర్వం విశేషో వా తస్యా మయి సుతేపి వా. ౧౭ సోఽభిషేకనివృత్త్యర్థైః ప్రవాసార్థైశ్చ దుర్వచైః, ఉగ్రై ర్వాక్యై రహం తస్యా నాన్య ద్దైవాత్ సమర్థయే. ౧౮. కథం ప్రకృతిసంపన్నా రాజపుత్రీ

చ ప్రాక్తనాదృష్ట మిత్యేకే-ఈశ్వరఏవేత్యాచార్యాః - ద్రష్టవ్యః కారణత్వేనేతి శేషః - వితీర్ణస్య దత్తస్య. ౧౫. కృతాంత ఏవేత్యేవకారవ్యవచ్ఛేద్య మాహ - కైకేయ్యా ఇతి దైవః - దేవీసంబంధీ కైకేయీసంబంధీ-అయం భావః అయ మభిప్రాయః-కృతాంతవిహితో యది న భవేత్-తదా మమ పీడనే కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిః బుద్ధిః - కథం స్యాత్ - పీడన మితి లక్షణబుద్ధ్యా. రా. కైకేయ్యా ఇతి. కృతాంతవిహితః - కృతః అంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాల ఉచ్యతే- తేన విహితకాలచోదిత ఇత్యర్థః - అయం భావః అయమభిప్రాయః-దైవః దేవసంబంధీ న భవే ద్యది - మమ పీడనే కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిః కథం స్యా దితి యోజనా. ౧౬.జానాసీతి. హేసౌమ్య మాతృషు - మే-అంతరం భేదః-'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇతి నిఘంటుః. యథా న భూతపూర్వం తథా జానాసి-తస్యా అపి కైకేయ్యా అపి - మయి వా-సుతే భరతే వా-విశేషో యథా న భూతపూర్వః తథా జానాసిహి.౧౭. స ఇతి. సోహం ఏవ మనుభూతతద్వాత్సల్యోఽహం- వాక్యై రితి హేతౌ తృతీయా - దైవా దన్యాత్ - బుద్ధిభేదకారణం-న సమర్థయే న నిశ్చినోమి. ౧౮. కథ మితి. ప్రకృతిః సాధుస్వభావః-'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే' ఇతి నిఘంటుః. ప్రకృతిసంపన్నా సాధుస్వభావసంపన్నా - రాజపుత్రీ మహాకులప్రసూతా - తథాగుణా పూర్వానుభూతదయాదిసద్గుణా -సా కైకేయీ - ప్రాకృతేవ స్త్రీ దుష్ప్రకృతికా దుష్కులా గుణలేశశూన్యా క్షుద్రా స్త్రీవ భర్తృసన్నిధౌ-నతు యస్య కస్య చిత్సన్నిధౌ-నతు దూత్యాదిముఖేన- మత్పీడాం మమ నిరవధికస్నేహపాత్రస్య పీడాం-నత్వప్రియమాత్రం - కథం బ్రూయాత్ వ్యక్తం

ప్రాప్తస్య రాజ్యస్య. ౧౫. కృతాంతస్త్వేవేత్యవధారణాంశ మాహ - కైకేయ్యా ఇతి. కృతాంతవిహితః - కృతః అంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాలః - తేన విహితః - భావః అభిప్రాయః - నభవే ద్యది - మమ పీడనే కైకేయ్యాః - ప్రతిపత్తిః అధ్యవసాయః కథం స్యా దితి యోజనా. ౧౬. దైవకారణక మేవ కైకేయ్యా భావవైపరీత్య మిత్యత్ర తస్యా స్సహజభావం స్మారయతి-జానాసీతి. హేసౌమ్య - మాతృషు మమ-అంతరం వైషమ్యం - యథా న భూతపూర్వం- తస్యాః కైకేయ్యాః సుతే భరతే మయి చ - విశేషః-వైషమ్యం - యథా న భూతపూర్వం - తథా జానాసి కిం - అతో దైవకృతం వైషమ్య మితి నిశ్చయ ఇతి భావః. ౧౭. అయ మేవ మమ నిశ్చయ ఇత్యాహ - స ఇతి. సోహ మభిషేకనివృత్తిప్రయోజనై ర్వాక్యైశ్చ తస్యా ఏవం ప్రవర్తనే దైవా దన్యత్ న కించిదపి సమర్థయే కారణతయా నిశ్చినోమి. ౧౮. దైవ మేతస్యాభావభేదహేతు రిత్యాహ. కథమితి. ప్రకృతిసంపన్నా నతు స్వభావదారుణా-తథా గుణా ఏతద్గుణా త్ప్రాక్ అనుభూతతాదృక్పరమకల్యాణగుణా చ - భర్తృసన్నిధౌ చ-కథం కుర్యాత్ - యది నదైవవిహితేతి శేషః. ఇహ విషయే న కేవలం తస్యా ఏవ దైవవశత్వం మమాపీత్యాహ. యదితి.హి యస్మాత్ య త్కార్యం - అచింత్యం ఈదృగ్విధ మితి చింతయితు మశక్యం - భూతేషు నహన్యతే భూతే

తథాగుణా, బ్రూయా త్తాం ప్రాకృతేవ స్త్రీ మత్పీడాం భర్తృసన్నిధౌ ౧౯. యదచింత్యం తు తద్దైవం భూతేష్వపి నహన్యతే, వ్యక్తం మయిచ తస్యాంచ పతితో హి విపర్యయః. ౨౦. కశ్చి ద్దైవేన సౌమిత్రే యోద్ధు ముత్సహతే పుమాన్, యస్య నగ్రహణం కించిత్ కర్మణోఽన్యత్ర దృశ్యతే. ౨౧. సుఖదుఃఖే భయక్రోధౌ లాభాలాభౌ భవాభవౌ, యచ్చ కించి త్తథాభూతం నను దైవస్య కర్మ తత్. ౨౨. ఋషయోఽప్యుగ్రతపసో దైవేనాభిప్రపీడితాః, ఉత్సృజ్య నియమాం స్తీవ్రాన్ భ్రంశ్యంతే కామమన్యుభిః. ౨౩. అసంకల్పిత మేవేహ య దకస్మాత్

వదేత్-నతు సూచయేత్ - తస్మాత్ దైవ మేవాత్ర కారణ మితి. ౧౯. యదితి. య దచింత్యం అచింత్యప్రభావం-దైవం-తదేవ సర్వేష్వపి-భూతేషు-న హన్యతే సర్వత్రా ప్యప్రతిహతఫలప్రధాన స్వభావం వర్తతే - వ్యక్తం అత్ర సంశయో నాస్తి-అత ఏవ హి-మయి తస్యాంచ-విపర్యయః వైపరీత్యం-మయి హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్యాం పూర్వస్థితవాత్సల్యాపగమరూపః పతితః ప్రాప్తః. ౨౦.ఏవం ప్రబల మపి దైవం పౌరుషేణ నివర్త్యతా మిత్యత్రాహ-క ఇతి. క్రియత ఇతి కర్మ కార్యం-ఫలరూపకార్యతోఽన్యత్ర-యస్య గ్రహణం జ్ఞానసాధనం-నదృశ్యతే-కార్యైకానుమేయం యస్య స్వరూప మిత్యర్థః - తేన ఫలాత్ పూర్వ మజ్ఞాయమానేన దైవేన-కః పుమాన్ యోద్ధు ముత్సహతే-కస్త న్నివారయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ౨౧. నను కర్మణోఽన్యత్రేత్యుక్తం కిం తత్కర్మ తత్రాహ-సుఖదుఃఖే ఇతి. అత్ర భయశబ్దేన శాంతి రుచ్యతే - భవాభవౌ ఉత్పత్తివినాశౌ - యచ్చ కించి త్తథాభూతం అచింత్యకారణకం-లోకే దృశ్యతే - తత్సర్వం దైవస్య కర్మ కార్యం నను హీత్యర్థః. ౨౨. దైవప్రాబల్య మేవ ద్రఢయతి - ఋషయ ఇతి. ఋషయః విశ్వామిత్రాదయః-నియమాన్ వ్రతోపవాసాదీన్ - కామమన్యుభి రితి - వ్యక్తిబహుత్వా ద్బహువచనం - భ్రంశ్యంతే - ఋషిత్వా దితి శేషః. ౨౩. యచ్చ కించి త్తథాభూతమిత్యేత ద్విశదయతి - అసంకల్పిత మితి. ఇహ అస్మిన్ లోకే-ఆరబ్ధం ఉపక్రాంతం- ఆరంభం కార్యం నివర్త్య-అసంకల్పితం అచింతిత మేవ య త్కార్యం

ర్జనైః అన్యథా న క్రియతే-తద్దైవంతు దైవకృత మేవ అతః - వ్యక్తం స్పష్టం - మయి తస్యాం చ-విపర్యయః పతితః ప్రాప్తః - మయి విపర్యయో హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్యాం పూర్వస్థిత వాత్సల్యాపగమరూపః. ౨౦. నను కథం దైవస్య ప్రాబల్యం - తత్సత్త్వేవా కిం మాన మిత్యత్రాహ-కశ్చి దితి. యస్య దైవస్య - గ్రహణం జ్ఞానసాధనం - కర్మణః కార్యభూతాత్ ఫలాత్-అన్యత్ర-నదృశ్యతే - తేన దైవేన - కోవా యోద్ధు ముత్సహతే - తద్దైవం కోవా నివారయితుం శక్త ఇత్యర్థః - అయ మర్థః - కర్మణోఽన్యత్ర న దృశ్యత ఇత్యనేన - దైవస్య నిత్యానుమేయతయా యోద్ధు మశక్యత్వాత్ ప్రాబల్యం - అతఏవ తత్సత్త్వే అనుమానం ప్రమాణ మిత్యుక్త మితి. ౨౧. అతో దైవ మేవ ప్రబలం - పౌరుషం కాకతాళీయ మిత్యాశయేనాహ-సుఖదుఃఖే ఇతి. భవాభవౌ బంధమోక్షౌ - యచ్చ కించిత్ - తథాభూతం అచింత్యకారణకం - కార్య మస్తి తత్సర్వం దైవస్య నను కర్మ కార్యం. ౨౨. దైవప్రాబల్య మేవ ద్రఢయతి. ఋషయఇతి. ఋషయః విశ్వామిత్రాదయః నియమాన్ ఇష్టాన్ దృఢనియమాన్ - భ్రంశ్యంతే అభిభూయంతే-కామమన్యుభి రితి బహువచనం వ్యక్తిబాహుళ్యాత్. ౨౩. ఇదానీం ప్రారబ్ధస్య లక్షణ మాహ-అసంకల్పిత మితి. ఇహ అస్మిన్ లోకే - ఆరబ్ధం ఆరంభం ఉపక్రాంతం కార్యం - నివర్త్య-అసంకల్పిత మేవ య త్కార్యం అక

ప్రవర్తతే, నివర్త్యారంభ మారబ్ధం నను దైవస్య కర్మ తత్. ౨౪. ఏతయా తత్త్వయా బుద్ధ్యా సంస్తభ్యాత్మాన మాత్మనా, వ్యాహతేఽప్యభిషేకే మే పరితాపో న విద్యతే, తస్మా దపరితాపస్సం త్వ మప్యనువిధాయ మాం, ప్రతిసంహారయ క్షిప్ర మాభిషేచనికీం క్రియాం ౨౫. ఏభి రేవ ఘటై స్సర్వై రభిషేచన సంభృతైః, మమ లక్ష్మణ తాపస్యే వ్రతస్నానం భవిష్యతి. ౨౬. అథవా కిం మమైతేన రాజద్రవ్యమతేన తు, ఉద్ధృతం మే స్వయం తోయం వ్రతాదేశం కరిష్యతి. ౨౭. మా చ లక్ష్మణ సంతాపం కార్షీర్లక్ష్మ్యా విపర్యయే, రాజ్యం వా వనవాసో వా వనవాసో మహోదయః. ౨౮ నలక్ష్మణా

ఆకస్మాత్ ఝటితి - ప్రవర్తతే తత్ దైవస్య కర్మ. ౨౪. ఉపదేశఫల మాహ - ఏతయేత్యాది శ్లోకద్వయేన. త త్త్వయా అబాధితయా - ఏతయా బుద్ధ్యా - ఆత్మానం అంతఃకరణం - ఆత్మనా స్వయ మేవ - ఉపదేశం వినేత్యర్థః - సంస్తభ్య నిశ్చలీకృత్య - స్థితస్య మే-అభిషేకే వ్యాహతేపి-పరితాపో న విద్యతే తస్మా త్తత్వస్యైవం రూపత్వాత్ - అనువిధాయ అనుసృత్య - ఆభిషేచనకీం అభిషేకప్రయోజనికాం - క్రియాం అలంకరణాది-ప్రతిసంహారయ నివర్తయ. ౨౫. ఏభిరితి. తాపస్యే తాపసయోగ్యే - కర్మణీత్యర్థః-అభిషేచనసంభృతైః అభిషేచనాయ సంపాదితైః. ౨౬. ఘటస్థజలైః తాపస్య వ్రతస్నానే క్రియమాణేపి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవా నితి కైకేయ్యా శ్శంకా మాభూదితి స్నానం పిషేధతి - అథవేతి. రాజద్రవ్యమతేన రాజద్రవ్యత్వేన సమ్మతేన - రాజ్యద్రవ్యమయేనేతి పాఠే - రాజ్యార్థమంగళద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః వ్రతాదేశం వ్రతనియమం. ౨౭. మాచేతి. రాజ్యంవా వనవాసోవా ఉభావపి తుల్యౌ. విచార్యమాణే వనవాస ఏవ-మహోదయః మహాఫలః-రాజవ్యాపారక్లేశాభావాత్ అపూర్వదర్శనసౌఖ్యా చ్చేతిభావః. ౨౮. మహతా ప్రబంధేనోక్తం సంగ్రహేణ దర్శయతి-నేతి. యవీయసీ కనిష్ఠా-కానిష్ఠ్యం మహిషీత్రయాపేక్షయా - న తేంబామధ్య

స్మాత్ దృష్టహేతుం వినా ప్రవర్తతే-తత్ దైవస్య కర్మ కార్యం నన్వితి యోజనా. ౨౪. ఉపదిష్టం బుద్ధియోగ ముపసంహరతి. ఏతయేతి. త త్త్వయా యథార్థయా - ఆత్మాన మంతఃకరణం - ఆత్మనా సంస్తభ్య స్వేనైవ నియమ్య యది తిష్ఠసి-తదా మే అభిషేకే వ్యాహతేపి పరితాపో న విద్యతే నభవతి. ఉక్తానువాదపూర్వకం తత్కాలకర్తవ్యం నియుఙ్క్తే. తస్మాదితి. తస్మాదుపదిష్టబుద్ధియోగబలా దపరితాపస్సన్ త్వ మపి మా మనువిధాయ అనుసృత్య-ఆభిషేచనికీం క్రియాం తత్ప్రయోజనికీం క్రియాం అలంకారాదికర్మ-క్షిప్రం - ప్రతిసంహారయ. ౨౫. ఏభిరితి. తాపస్యే తాపసయోగ్యే కర్మణి-అభిషేచనసంభృతైః ఘటాదిస్థజలైః - వ్రతస్నానం వ్రతసంకల్పాపేక్షితం స్నానం-భవిష్యతి. ౨౬. తాపస్య వ్రతస్నానే క్రియమాణేపి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవా నితి కైకేయ్యా శ్శంకా మాభూ దితి స్నానం నిషేధతి-అథవేతి. రాజ్యద్రవ్యమయేన రాజ్యాభిషేకసాధనమంగళద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః-వ్రతాదేశం వ్రతాధికారం-కరిష్యతి. ౨౭. మాచేతి. రాజ్యం వా వనవాసోవేతి రాజ్యం యథావత్పాలనేన ధర్మసాధన మస్తు వనవాసోవా తపస్సాధన మస్తు-తథాపి తయోర్మధ్యే విశేషోస్తీత్యాహ - వనవాసో మహోదయః - ప్రజానాం కృత్యాకృత్యచింతాద్యాక్షేపరాహిత్యేన సతతం తపః ప్రవృత్తిసాధనత్వాత్ - విశిష్య పితృవాక్యపరిపాలనప్రయోజనవత్త్వాచ్చ మహోదయః మహాభ్యుదయసాధనం. ౨౮. ఉపదిష్టం పరమప్రయోజనం నిగమయతి. నలక్ష్మణేతి. దైవాభిపన్నాః ప్రారబ్ధగ్రస్తాః త్వం చ దైవం యథా ప్రభావం జానాసి -

స్మిన్ ఖలు కర్మవిఘ్నే మాతా యవీయస్యతిశంకనీయా, దైవాభిపన్నా హి వదత్యనిష్టం జానాసి దైవం చ తథాప్రభావం. 30. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ద్వావింశస్సర్గః.

ఇతి బ్రువతి రామేతు లక్ష్మణోధశ్శిరా ముహుః, శ్రుత్వా మధ్యం జగామేవ మనసా దుఃఖహర్షయోః. ౧. తథాతు బధ్వా భ్రుకుటీం భ్రువోర్మధ్యే నరర్షభః, నిశశ్వాస మహాసర్పో బిలస్థ ఇవ రోషితః. ౨ తస్య దుష్ప్రతివీక్షం తత్ భ్రుకుటీసహితం తదా, బభౌ క్రుద్ధస్య సింహస్య ముఖస్య సదృశం ముఖం. 3. అగ్రహస్తం విధూన్వంస్తు హస్తిహస్త మివాత్మనః, తిర్యగూర్ధ్వం శరీరే చ పాత

మేత్యత్ర మధ్యమాత్వం సర్వరాజపత్న్యపేక్షయా-దైవాభిపన్నా దైవావిష్టా-తథా ప్రభావం తాదృశప్రభావయుక్తం-అప్రతిహతప్రభావ మిత్యర్థః. 30. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః.

పూర్వం దైవస్య ప్రబలత్వేన రాజ్యవిపర్యయే - న సంతాపః కార్యః ధర్మస్య సర్వశ్రేయస్సాధనత్వా త్తన్మూల భూతే పితృవచనకరణసత్యే అవశ్యం కర్తవ్యే - మాతృవచనం చ పశ్చాత్తనత్వా త్పశ్చా త్పాలనీయ మిత్యేతావత్ సయుక్తిక ముపపాదితం-తత్ర పౌరుష మేవ బలం బలీయః-దైవబలం తు దుర్బలానుసరణీయం - ధర్మశ్చార్థకామవిరోధేన కర్తవ్య ఇతి పూర్వపక్షం పూర్వసంగ్రహేణ లక్ష్మణవాక్యేనోక్తం పునస్తన్ముఖేన ప్రపంచయన్ సంగ్రహేణ సిద్ధాంతం చ దర్శయతి-ఇతీత్యాదినా. రామే ముహు ర్బ్రువతి సతి - లక్ష్మణ స్స్వవనభ్యుపగమసూచనాయాధశ్శిరాస్సన్ శ్రుత్వా-దుఃఖహర్షయో ర్మధ్యం - ధర్మే స్థిరోభూ దితి హర్షం-రాజ్యం త్యక్ష్యతీతి దుఃఖం చ-మనసా జగామ - నతు వాచా ప్రతిపాదితవాన్-ఇవ శబ్దేనాస్థిరత్వ ముచ్యతే - ఉత్తరక్షణేమాధ్యస్థ్యత్యాగస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౧. తదేతి. తుశబ్దేన పూర్వావస్థాతో విలక్షణావస్థా సూచ్యతే-భ్రువో ర్మధ్యే లలాటే. లరాటే భ్రుకుటీం కృత్వేత్యర్థః - బిలస్థః పేటికాబిలస్థః - నతు వల్మీకస్థః తదానీం రోషాసంభవాత్. ౨. తస్యేతి. దుష్ప్రతివీక్షం - అభిముఖతయా దుర్నిరీక్షం తస్య ముఖం. 3. క్రోధవికారం దర్శయతి - అగ్రహస్త మిత్యాదిసార్ధశ్లోకః. అగ్రం హస్తస్య అగ్రహస్తః-ఏకదేశసమాసః - పూర్వాపరాదివ్యతిరిక్తస్థలేపి క్వచి దస్తి - అగ్రంచాసౌ హస్తశ్చ అగ్రహస్తః - 'హస్తశబ్దో హస్తావయవే ఉపచర్యత' ఇతి వామనః. శరీరే ఉరసి - అధ ఇత్యర్థః-యద్వా - శిరోధరాం శరీరే తిర్య గూర్ధ్వం - చకారా దధశ్చ పాతయిత్వా - క్రోధాతిశయేన వివిధం శిరోవిధూననం

అతో నాతిశంకనీయా. 30. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః.

ఇతిబ్రువతీతి. దుఃఖహర్షయో ర్మధ్యం జగామ - జ్యేష్ఠస్య ధర్మే ధైర్యం దృష్ట్వా కించిత్ప్రహృష్టః రాజ్యత్యాగం దృష్ట్వా దుఃఖితశ్చ - ఏషా దుఃఖహర్షయో ర్మధ్యగతిః. ౧.*తి. తథాత్వితి. తథా భయంకరా మిత్యర్థః - బిల మత్ర పరబిలం. ౨. * తి. తస్యేతి. దుష్ప్రతివీక్షం సమ్ముఖతయా ద్రష్టు మశక్యం-సాదృశ్యం దుర్దర్శత్వేన. 3. అగ్రహస్తం విధూన్వ న్నితి. ఏకం రామేణ క్షమాపణాయ గృహీత స్సన్నిత్యర్థః - తిర్య గూర్ధ్వ మితి - శిరోధరాం గ్రీవాం తిర్యగూర్ధ్వం శరీరే-చకారా దధశ్చ పాతయిత్వా క్రోధాతిశయేన శిరోధూననం కృత్వేత్యర్థః - అగ్రాక్ష్ణా కటాక్షేణ

యిత్వా శిరోధరాం,అగ్రాక్ష్ణా వీక్షమాణ స్తు తిర్యగ్భ్రాతర మబ్రవీత్. ౪౹.అస్థానే సంభ్రమో యస్య జాతో వై సుమహానయం, ధర్మదోషప్రసంగేన లోకస్యానతిశంకయా ౫౹ కథం హ్యేత దసంభ్రాన్త స్త్వద్విధో వక్తు మర్హతి, యథా దైవ మశౌండీరం శౌండీర క్షత్రియర్షభ. ౬౹. కింనామ కృపణం దైవ మశక్త

కృత్వేత్యర్థః - అగ్రాక్ష్ణా కటాక్షేణ తిర్యగ్వీక్షమాణ స్సన్ అబ్రవీత్. ౪౹. అస్థానఇతి. ధర్మదోష ప్రసంగేన - పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మహానిప్రసక్త్యా-లోకస్య అనతిశంకయా అతిశంకాపరిహారా య-మయాననుష్ఠితే లోకో ధర్మం త్యజతీతి శంకాపరిహారాయ చేత్యర్థః-ఏవం విధకార్యద్వయార్థం- యస్య ప్రసిద్ధస్య తే-జాతోఽయం సుమహాన్ సంభ్రమః వనగమనత్వరా - అస్థానే అనవకాశే అ యుక్త ఇత్యర్థః - 'అవకాశే స్థితౌ స్థాన'మిత్యమరః. ౫౹. తథాత్వ మేవోపపాదయతి-కథ మిత్యా దినా. హేశౌండీర సమర్థ-దైవ మపి నిరాకర్తుం క్షమేత్యర్థః - క్షత్రియర్షభ క్షత్రియశ్రేష్ఠ-త్వం- అశౌండీరం అశూరం - ఏతత్ దైవం యథా సమర్థం వదసి - ఏవ మసంభ్రాన్త స్త్వద్విధః - కథం వక్తు మర్హతి-న కథ మపి - అశూర స్సంభ్రాన్తః క్షత్రబంధు రేవాసమర్థం దైవ మనుసర్తు మర్హ తీత్యర్థః. అస్థాన ఇత్యాది శ్లోకద్వయస్యైవం వార్థః - ధర్మహానిప్రసక్త్యా లోకస్యానతిశంకయా - అనతిః పూజా - తద్విషయే శంకయా-లోకో మా మధర్మిష్ఠ ఇతి న పూజయే దితి శంకయేత్యర్థః- యస్య తే అయుక్తః సుమహాన్ సంభ్రమో భ్రాన్తి ర్జాతః-ధర్మహాని ర్లోకానత్యభావో వా సర్వా తిశాయిన స్తే కింకరిష్యతీతి భావః - భ్రమసద్భావం వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి-కథ మితి. ౬౹. దై వాలంబనస్య భ్రమత్వ ముపపాదయతి - కిమితి. కృపణం- 'బుద్ధిపౌరుషహీనానాం జీవికేతి బృహ స్పతి' రిత్యుక్తరీత్యా దుర్బలైక పరిగ్రాహ్యతయా శోచ్యం - అశక్తం శక్తిహీనం - పౌరుషం తిర స్కృత్య కార్యకరణాక్షమం దైవం - కింనామ అభిశంససి అభిష్టౌషి - అశక్తత్వా దేవనకార్యాను మేయో దైవసద్భావః - అసద్భావా దేవ తదవలంబనం తే భ్రమ ఇత్యర్థః - ఏవం దైవకృతస్యానతి లంఘనీయత్వం పరిహృతం - పితృవాక్యపరిపాలన రూపధర్మదోషప్రసంగం పరిహరతి - పాపయో రితి-పాపయోః కైకేయీదశరథయో ర్విషయే - తే శంకా పాపిత్వశంకా - కథం నామ న విద్య తే-పాపినౌ తౌ త్వయి పాపం కర్తు మిచ్ఛతః - అత స్తద్వచనాకరణే - నధర్మహాని రితి భావః.

తిర్యగ్వీక్షమాణః. ౪౹. అస్థానఇతి. ధర్మదోషప్రసంగేన - ధర్మః పితృవచనపరిపాలనం - దోష స్త స్యాకరణం - ప్రసంగేన ప్రాప్త్యా-ధర్మహానిప్రసక్త్యేత్యర్థః - హేతునా - లోకస్య అనతిశం కయా - పితృవచన మకుర్వన్ అస్మాన్ కథం రక్షిష్యతీతి శంకా - తదభావో నతిశంకా తయా చ హేతునా యస్య తే-సుమహాన్ సంభ్రమః వనగమనత్వరా జాతః-అయ మయుక్తః భ్రాన్తిమూల ఏవేత్యర్థః. ౫౹. తథాత్వ మేవాహ - కథమితి. అశౌండీరం అసమర్థం - అకించిత్కర మేవ దైవం ప్రబల మితి యథాత్వం వదసి-ఏవం శౌండీరః దైవమపి నిరాకర్తుం సమర్థః-కశ్చి త్త్వద్విధః క్షత్రి యఋషభో యద్యసంభ్రాన్త స్స్యాత్ - తథాసౌ - కథ మేత ద్వక్తు మర్హతి-నకథ మపి. ౬౹. కిన్నామేతి. అతః - కృపణం దీనం - స్వాపేక్షార్థకరణే పురుషాంతరం ప్రార్థయమానమిత్యర్థః - అశక్తం స్వయం పురతః స్థిత్వా యత్కించిత్కర్తు మసమర్థం-దైవపదార్థం ప్రాకృతవత్ - కిన్నా భిశంససి ఏవం దైవాలంబనవాదం ప్రతీక్ష్య - ధర్మదోషప్రసంగం పరిహరతి పాపయోరితి. పాపా త్మనో స్తయో కైకేయీదశరథయో ర్విషయే - తే - కథం నామ - శంకా పాపాత్మకత్వశంకా

మభిశంససి, పాపయోస్తే కథం నామ తయోశ్శంకా న విద్యతే. ౭॥ సంతి ధర్మో పధాశ్శ్లక్ష్ణా ధర్మాత్మన్ కిం న బుధ్యసే, తయోస్సుచరితం స్వార్థం శాఠ్యాత్ పరిజిహీర్షతోః. ౮॥ యది నైవం వ్యవసితం స్యాద్ధి ప్రాగేవ రాఘవ, తయోః ప్రాగేవ దత్తశ్చ స్యాద్వరః ప్రకృతశ్చ సః. ౯॥ లోకవిద్విష్ట మారబ్ధం త్వదన్యస్యాభిషేచనం, నోత్సహే సహితుం వీర తత్ర మే క్షంతుమర్హసి. ౧౦॥ యేనేయ మాగతా ద్వైధం తవ బుద్ధి ర్మహీమతే, సహి ధర్మో మమ ద్వేష్యః ప్రసంగా

౭॥ నను ధర్మిష్ఠయో స్తయోః కథం పాపిత్వశంకేత్యత్రాహ - సంతీతి. ధర్మః ఉపధా వ్యాజో యేషాంతే ధర్మోపధాః శ్లక్ష్ణాః ధర్మాచరణకంచుకేన స్వదోషపిధానచతురాః సంతి - లోక ఇతి శేషః - హేధర్మాత్మన్ ధర్మైకప్రవణస్వభావ - శాఠ్యాద్గూఢవిప్రియకారిత్వాత్ - స్వార్థం అభిషేక రూప మస్మత్ప్రయోజనం పరిజిహీర్షతోః పరిహర్తు మిచ్ఛతోః తయోః కైకేయీదశరథయోః సుచరితం సుష్ఠుమంత్రితం కిం న బుధ్యసే. ౮॥ విపర్యయేఽనిష్టం ప్రసంజయతి - యదీతి. హేరాఘవ ప్రాగేవ అభిషేకా త్పూర్వ మేవ - ఏవం ఉక్తప్రకారేణ తయోః కైకేయీదశరథయోః వ్యవసితం నిశ్చయః యది నస్యాత్ - తదా ప్రకృతః పూర్వ మేవ ప్రసక్తః స వరశ్చ ప్రాగేవ దత్తస్స్యాత్ - కించేతి చార్థః - అయం భావః - భరతాయావశ్యం రాజ్యం దేయం - రామస్య జ్యేష్ఠత్వేన తద్విషయోఽభిషేక ఆరభ్యతే - తదానీం త్వయా వరద్వయం ప్రష్టవ్యం - తద్వ్యాజేన రామో వివాస్యతే - భరతోఽభిషిచ్యత ఇతి కైకేయీదశరథాభ్యాం సంకేతితం - అన్యథా సా వరద్వయం కిమేతావత్పర్యంతం నయాచేత అయాచిత మపి తస్మిన్ప్రతిజ్ఞో రాజా వా కుతో నపూర్వ మేవ పరిహరే దితి. ౯॥ అస్తు తథా తతః కిమిత్యత్రాహ - లోకవిద్విష్ట మితి. లోకవిద్విష్టం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య కనిష్ఠస్యాభిషేచనా ల్లోకవిద్వేషవిషయ మిత్యారంభ క్రియావిశేషణం - మే తత్ర అసహనవిషయే క్షంతు మర్హసి. ౧౦॥ యథాకథంచి త్పితృవచనం కర్తవ్య మేవేతి మన్వానం రామం ప్రత్యాహ - యేనేతి. ఇయం తేబుద్ధిః యేన పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మేణ - ద్వైధం భేదం ఆగతా ప్రాప్తా - నాభిషిచ్యే

నవిద్యతే - పాపయో స్తయో ర్వాక్యాకరణే నిర్దుష్టస్య తే ధర్మహానిప్రసక్తి ర్నాస్తీతి భావః. ౭॥ నను ధర్మావలంబన వ్యవహారయో స్తయోః - కథం పాపశంకా ప్రసక్తిస్తత్రాహ - సంతీతి. ధర్మోపధాః - ధర్మః ఉపధా వ్యాజ శ్ఛలో యేషాంతే - తథా శ్లక్ష్ణాః ధర్మాచరణకంచుకేన స్వదోషపిధానచతురా స్సంతి - లోక ఇతి శేషః - హే ధర్మాత్మన్ - ధర్మైకప్రవణస్వభావ - శాఠ్యాత్ గూఢవిప్రియకారిత్వాత్ - స్వార్థ మభిషేకరూప మస్మత్ ప్రయోజనం పరిజిహీర్షతోః పరిహర్తు మిచ్ఛతోః తయోః కైకేయీదశరథయోః సుచరితం సుష్ఠు మంత్రితం కిం నబుధ్యస ఇతి యోజనా. ౮॥ యదీతి. హేరాఘవ ఏవం యది శాఠ్యేన త్వదర్థహరణం ప్రాగేవాభిషేకప్రస్తావాత్ పూర్వస్మిన్ క్షణ ఏవ తయో స్తాభ్యాం న వ్యవసితం నసంకేతితం యది స్యాత్ తర్హి స వరః ప్రాగేవ అస్మాత్కాలాత్ పూర్వకాల ఏవ దత్తశ్చ భవేత్ - హియస్మాత్ ప్రకృత శ్చసః పురైవ ప్రవృత్త స్సవరః - అయం భావః పూర్వం యది వరప్రతిజ్ఞా - తదానీ మేవ వరదానం యుక్తం - ఇదం తు విరుద్ధం - తదానీం వరప్రక్రమః - ప్రక్రాంతస్య వరస్య దశరథ ఏవ స్థాపనం - అత్రావసరే తస్య వినియోగ ఇతి - తస్మా ద్వరప్రదానం సత్య మితి నమన్య ఇతి. ౯॥ లోకవిద్విష్ట మితి. జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య - కనిష్ఠస్యాభిషేచనా ల్లోకద్వేషవిషయం - తత్ర మే తద్విషయకం మమ ప్రతివచనాపరాధం. ౧౦॥ యేనేతి. యేన పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మేణ - ద్వైధ మాగతా పూర్వం రాజ్యాంగీకారః ఇదానీం

ద్యసస్య ముహ్యసి. ౧౧॥ కథం త్వం కర్మణా శక్తః కైకేయీవశవర్తినః, కరి
ష్యసి పితు ర్వాక్య మధర్మిష్ఠం విగర్హితం. ౧౨॥ యద్యయం కిల్బిషా ద్భేదః
కృతోఽప్యేవం న గృహ్యతే, జాయతే తత్ర మే దుఃఖం ధర్మసంగశ్చ గర్హితః.
౧౩॥ మనసాపి కథం కామం కుర్యా స్త్వం కామవృత్తయోః, తయో స్త్వ
హితయో ర్నిత్యం శత్ర్వోః పిత్రభిధానయోః. ౧౪॥ యద్యపి ప్రతిపత్తి స్తే దై
వీచాపి తయో ర్మతం, తథా ప్యుపేక్షణీయం తే న మే తదపి రోచతే. ౧౫॥
విక్లబో వీర్యహీనో యః స దైవ మనువర్తతే, వీరా స్సంభావితాత్మానో న దై
వం పర్యుపాసతే. ౧౬॥ దైవం పురుషకారేణ యః సమర్థః ప్రబాధితుం, న దై

వనం ప్రవేక్ష్యామీతి యస్య ప్రసంగాత్ప్రస్తావాత్ - ముహ్యసి అకరణే ప్రత్యవాయ స్స్యా దితి
మోహం ప్రాప్నోషి - స ధర్మో మమ ద్వేష్యః. ౧౧॥ మోహం విశదయతి - కథ మితి. కర్మ
ణా పౌరుషకర్మణా శక్తః ప్రతీకారసమర్థ ఇత్యర్థః - త్వం కైకేయీవశవర్తిత్వా దేవాధర్మిష్ఠం
విగర్హితంచ వాక్యం - కథం కేన ప్రకారేణ మోహం విహా కరిష్యసి. ౧౨॥ త్యన్మోహాదేవ
మే దుఃఖమిత్యాహ - యదీతి. అయం భేదః - అభిషేకవిఘాతాత్మా విపర్యాసః కిల్బిషాత్
మృషావరకల్పనాత్ కృతోఽపి ఏవం కిల్బిషకల్పిత ఇతి యది న గృహ్యతే తత్ర అగ్రహణనిమిత్తే
మే దుఃఖం జాయతే - ధర్మసంగశ్చ ఏతాదృశధర్మసంగశ్చ - విగర్హితః. ౧౩॥ తస్మా న్మనసా
పి తన్నకర్తవ్య మిత్యాహ - మనసేత్యాదినా. ౧౪॥ మమ వివాసనం దైవకృతం నతు కైకేయీ
కృత మితి పూర్వం రామోక్త మనూద్య పరిహరతి - యద్యపీత్యాదినా. తయోః పిత్రోః- ప్రతిప
త్తిః అభిషేకవిఘటనవిషయా బుద్ధిః - దైవీ చాపి దైవకృతైవేతి - తే మతం యద్యపి - తథాపి- తే
త్వయా - తత్ ఉపేక్షణీయం - తదపి దైవ మపి-మమ నరోచతే. ౧౫॥ ఉపేక్షణీయతాయాం
హేతు మాహ - విక్లబఇతి. విక్లబః కాతరః - వీర్యహీన ఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం వీరా ఇతి
విక్లబఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం సంభావితాత్మాన ఇతి - సంభావితః సమ్యక్ ప్రాపితః - దృఢ
ఇతి యావత్ - ఆత్మా మనో యేషాం తే తథా-ధీరా ఇత్యర్థః - నోపాసతే నాశ్రయంతి. ౧౬॥
కుతో నాశ్రయంతీ త్యపేక్షాయాం పౌరుషవతో దైవేన ప్రయోజనహాన్యభావా దిత్యాహ-దైవ
మితి. పురుషకారేణ - పురుషబలేన - దైవం - బాధితుం అతిక్రమ్య వర్తితుం-యస్సమర్థః - సః

వనగమనాంగీకార ఇత్యేవం భేదం ప్రాప్తా - యస్య ప్రసంగాత్ - ముహ్యసి - అకరణే ప్రత్య
వాయ స్స్యా దితి మోహం-ప్రాప్నోషీత్యర్థః - సధర్మో మమ ద్వేష్యః. ౧౧॥ కథమితి. కర్మణా
శక్తః ప్రతికారకర్మణా. ౧౨॥ యద్యయ మితి. అయం భేదః అభిషేకకార్యవిఘాతః-కిల్బిషాత్
కపటాత్-కృతోఽపి - తాభ్యామితి శేషః - ఏవం విధః కిల్బిషకృత ఇతి - యది యతః కారణాత్
నగృహ్యతే-త్వయేతి శేషః-తత్ర తస్మాద్ధేతోః-మే దుఃఖం జాయతే-కపటకృత మప్యర్థం - శ్రీరామ
స్సాధుతయా గృహ్ణాతీతి మే వ్యథా జాయత ఇత్యర్థః-కించ ధర్మసంగశ్చ గర్హితః - ఏవంవిధ ధర్మా
చరణం లోకవిరుద్ధ మిత్యర్థః. ౧౩॥ ౧౪॥ యద్యపీతి. తయోః పిత్రోః-ప్రతిపత్తిః అభిషేకవిఘ
టనవిషయా బుద్ధిః-దైవీచాపి దైవకృతైవేతి- తే మతా యద్యపి - తథాపి - తే త్వయా ఉపేక్షణీ
యం - తదపి దైవ మపి మే నరోచత ఇతి యోజనా. ౧౫॥ విక్లబ ఇతి. సంభావితాత్మానః
సర్వలోకోపశ్లాఘనీయయశోవీర్యాదిమంతః. ౧౬॥ దైవమితి. పురుషకారేణ పౌరుషేణ - న దైవే

వేన విపన్నార్థః పురుష స్సోఽవసీదతి. ౧౭॥ ద్రక్ష్యంతి త్వద్య దైవస్య పౌరుషం
పురుషస్య చ, దైవమానుషయో రద్య వ్యక్తా వ్యక్తి ర్భవిష్యతి. ౧౮॥ అద్య మ
త్పౌరుషహతం దైవం ద్రక్ష్యతి వై జనాః, యద్దైవా దాహతం తేఽద్య దృష్టం రాజ్యా
భిషేచనం. ౧౯॥ అత్యంకుశ మివోద్దామం గజం మదబలోద్ధతం, ప్రధావిత
మహం దైవం పౌరుషేణ నివర్తయే. ౨౦॥ లోకపాలా స్సమస్తా స్తే నాద్య
రామాభిషేచనం, నచ కృత్స్నా స్త్రయో లోకా విహన్యుః కిం పునః పితా.
౨౧॥ యై ర్వివాస స్తవారణ్యే మిథో రాజన్ సమర్థితః, అరణ్యే తే వివత్స్యంతి
చతుర్దశసమా స్తథా. ౨౨॥ అహం తదాశాం ఛేత్స్యామి పితు స్తస్యాశ్చ
యా తవ, అభిషేకవిఘాతేన పుత్రరాజ్యాయ వర్తతే. ౨౩॥ మద్బలేన విరుద్ధా
య న స్యా ద్దైవబలం తథా, ప్రభవిష్యతి దుఃఖాయ యథోగ్రం పౌరుషం మమ.
౨౪॥ ఊర్ధ్వం వర్షసహస్రాంతే ప్రజాపాల్య మనంతరం, ఆర్య పుత్రాః కరి

దైవేన విపన్నార్థః విహతప్రయోజనః స్సన్-నావసీదతి నక్లిశ్యతి. ౧౭॥ పురుషకారాపేక్షయా
దైవస్యదుర్బలత్వే ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి - ద్రక్ష్యంతీతి. పౌరుషం సామర్థ్యం-వ్యక్తిః-ప్రబలదు
ర్బల వివేకః - వ్యక్తా స్పష్టా - భవిష్యతి. ౧౮॥ త దేవ స్పష్ట మాహ - అద్యేతి. య ద్దైవాత్
యస్మా ద్దైవాత్ - ఆహతం విఘ్నితం - తే రాజ్యాభిషేచనం దృష్టం - త ద్దైవం - మత్పౌరుషహ
తం ద్రక్ష్యంతి. ౧౯॥ అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశవ్యాపారం-ఉద్దామం ఛిన్ననిగళం - మదబలో
ద్ధతంమదబలాభ్యాం గర్విష్ఠం-ప్రధావితం దుర్నివారం - స్వచ్ఛందగమనం గజ మివ-దుర్నివారత్వేన
తదభిమతం దైవం - పౌరుషేణ నివర్తయే. ౨౦॥ లోకపాలా ఇతి. తే ప్రసిద్ధాః - హేరామ -
తవాభిషేచనమితివా - నవిహన్యుః నవిహంతుం శక్తాః - కృత్స్నాః అన్యూనాః. ౨౧॥ యైరితి.
రాజత్వం సిద్ధవత్కృత్యాహ - రాజన్నితి - మిథః రహసి - 'మిథోఽన్యోన్యరహస్యయో' రితి వైజ
యంతీ. తథా త్వాం ప్రత్యుక్తప్రకారేణ. ౨౨॥ అహమితి. తత్ తస్మాత్ - యా తవాభిషేక
విఘాతేన ద్వారేణ - పుత్రరాజ్యాయ వర్తతే ప్రవర్తతే - తస్యాః పితుశ్చ - ఆశాం అతితృష్ణాం-
'ఆశాదిగతితృష్ణయో' రితి వైజయంతీ. ౨౩॥ మద్బలేనేతి. మద్బలేన - విరుద్ధాయ జనాయ -
మమోగ్రం పౌరుషం - దుఃఖాయ యథా ప్రభవిష్యతి - తథా - దైవబలం- న స్యాత్ సుఖాయ
నభవేత్ ౨౪॥ న కదాచి దపి భరతస్య రాజ్యప్రాప్తి రస్తీత్యాహ - ఊర్ధ్వ మితి. ఊర్ధ్వ మిత్య
స్య వివరణం వర్షసహస్రాంత ఇతి - ప్రజాపాల్యం ప్రజాపాలనం - స్వార్థే యత్ప్రత్యయః-ఊర్ధ్వం

నేతి-విపన్నార్థః హతప్రయోజనః. ౧౭॥ ద్రక్ష్యంతీతి. దైవస్య చ పురుషస్యచ-పౌరుషం శౌర్యం
వ్యక్తిః ప్రబలదుర్బలవివేకః - వ్యక్తా స్ఫుటా భవిష్యతి. ౧౮॥ అద్యేతి. అభిషేచనం య ద్దైవాత్-
యస్మా దేవా దాహతం విఘ్నితం సత్ దృష్టం - తద్దైవం - మత్పౌరుషహతం జనా ద్రక్ష్యంతి.
౧౯॥ అత్యంకుశ మితి. అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశవ్యాపారం - ఉద్దామం ఉత్కృష్టదామం
విశృంఖల మిత్యర్థః-ప్రధావితం ఆభిముఖ్యేన ఆగతం. ౨౦॥ ౨౧॥ యై రితి. మిథో రహస్యే. ౨౨॥
ఆహ మితి. తదాశాం తా మాశాం. ౨౩॥ మద్బలేనేతి. మద్బలేన - విరుద్ధాయ విరుద్ధజనస్య -
ఉగ్రం మమ పౌరుషం యథా దుఃఖాయ ప్రభవిష్యతి తథా దైవబలం తస్య న స్యాత్-తథా సుఖా
య న ప్రభవిష్యతీత్యర్థః. ౨౪॥ న కదాచి దపి భరతస్య రాజ్యప్రాప్తి రస్తీత్యాహ-ఊర్ధ్వమితి. వర్ష

ష్యంతి వనవాసం గతే త్వయి. ౨౬. పూర్వం రాజర్షివృత్త్యా హి వనవాసో విధీయతే, ప్రజా నిక్షిప్య పుత్రేషు పుత్రవత్పరిపాలనే. ౨౭. స చేద్రాజన్యనేకాగ్రే రాజ్యవిభ్రమశంకయా, నైవ మిచ్ఛసి ధర్మాత్మన్ రాజ్యం రామ త్వమాత్మని, ప్రతిజానే చ తే వీర మా భూవం వీరలోకభాక్, రాజ్యం చ తవ రక్షేయ మహం వేలేవ సాగరం. ౨౮. మంగళై రభిషించస్వ తత్ర త్వం వ్యాపృతో భవ, అహ మేకో మహీపాలా నలం వారయితుం బలాత్. ౨౯. నశోభార్థా విమా బాహూ న ధనుర్భూషణాయ మే, నాసిరాబంధనార్థాయ న శరా స్తమ్భహేతవః, అమిత్రదమనార్థం మే సర్వ మేతచ్చతుష్టయం. ౩౦. నచాహం కామయేఽత్యర్థం యస్స్యాచ్ఛత్రుర్మతో మమ, అసినా తీక్ష్ణధా

వర్షసహస్రాంతే - త్వయి వనం గతే సతి వానప్రస్థాశ్రమస్థే వసతి - అనంతరం ప్రజాపాల్యం-ఆర్యస్య తే - పుత్రాః కరిష్యంతి. ౨౬. మదుక్త ఏవ వనవాసః పూర్వసమ్మత ఇత్యాహ - పూర్వేతి. పుత్రేషు ప్రజాః - పుత్రవత్ పరిపాలన నిమిత్తం - నిక్షిప్య - పూర్వరాజర్షివృత్త్యా తదాచారేణ-వనవాసో విధీయతే. ౨౭. సచేదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. హేరామ - స త్వం - రాజని దశరథే - ఏవ మనేకాగ్రే చలచిత్తే - అవ్యవస్థితచిత్తే సతి - రాజ్యవిభ్రమశంకయా రాజ్యస్య వివిధచలనశంకయా - ఆత్మని రాజ్యం నేచ్ఛసి చేత్ - అహం తవ రాజ్యంచ రక్షేయం-కథ మివ-వేలా సాగర మివ - నోచే ద్వీరలోకభాక్ మాభూవం తే తుభ్యం - ప్రతిజానేచ. ౨౮. మంగళై రితి. మంగళైః మంగళద్రవ్యయుక్తై ర్జలైః - అభిషించస్వ - ఆత్మానం వసిష్ఠాదిభి రితి శేషః - తత్ర అభిషేకకర్మణి-వ్యాపృతో భవ-వ్యాసక్తచిత్తో భవేత్యర్థః - అలంపర్యాప్తః - వారయితుం నివారయితుం. ౨౯. నశోభార్థా విత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. నేతి. ఆబంధనార్థాయ-ఆపాతతః వీరభూషణతయా కట్యాం బంధనరూపప్రయోజనాయేత్యర్థః- స్తంభహేతవః కేవలంలక్ష్యభూత స్తంభహేతవః తూణ్యాంస్థాపనహేతవ ఇతివా. ౩౦. నచాహ మిత్యాదిసార్ధశ్లోకః. యః మమ అత్యర్థం-శత్రుః శాతయితా మతః స్యాత్-పరీక్షకై రితి. శేషః- త మహం న కామయే - తస్య స్థితిం న సహ ఇత్యర్థః - కిం త్వసినా వజ్రిణ మపి శత్రుం-నకల్పయే నస్థాపయామి - హ స్మీత్యర్థః తీక్ష్ణధారేణ తీక్ష్ణ

సహస్రాంతే త్వయి వనవాసం ప్రాప్తేసతీత్యర్థః - ప్రజాపాల్యం ప్రజాపాలనం-ఆర్యపుత్రాః ఆర్యస్య తవ పుత్రాః - తదానీ మపి రాజ్యపరిపాలనే నాన్యస్యావకాశ ఇత్యర్థః. ౨౬. స్వోక్తవనవాసః అశేషజనసమ్మత ఇత్యాహ - పూర్వేతి. పుత్రవత్ - ప్రజాపాలననిమిత్తం - ప్రజాః పుత్రేషు నిక్షిప్య-పశ్చాద్ధి వనవాసః - పూర్వ రాజర్షి వృత్త్యా తదాచారేణ వనవాసో విధీయతే. ౨౭. స చేదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హేరామ - రాజని దశరథే-ఏవ మనేకాగ్రే చలచిత్తే-ప్రతికూలే సతి - రాజ్యవిభ్రమశంకయా రాజ్యస్య వివిధచలనశంకయా - ఆత్మని రాజ్యం రాజత్వం నేచ్ఛసి చేత్-నాంగీకరోషి చేత్-తవ రాజ్యం రక్షేయం-అన్యథా వీరలోకభాక్-మాభూవమితి-తే ప్రతిజాన ఇత్యన్వయః. ౨౮. మంగళై రితి. మంగళైః మంగళద్రవ్యయుక్తైః-జలై రభిషించస్వ-ఆత్మానం వసిష్ఠాదిభి రితి శేషః-తత్ర అభిషేకకర్మణి వ్యాపృతో భవ వ్యగ్రచిత్తో భవ-వారయితుం నివారయితుం అహం అలం పర్యాప్తః. ౨౯. త్వదిష్టావరణప్రయోజనాయైవ మమ బాహువీర్యాదిక మిత్యాహ నశోభార్థా వితీత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. అసిః ఖడ్గః ఆబంధనార్థాయఆబద్ధ్యతఇత్యాబంధనం అలంకారః-తదర్థం న తథా స్తంభహేతవః స్తంభః తూష్ణీంభావః. ౩౦. నచాహ మితి. య

రేణ విద్యుచ్చలితవర్చసా, ప్రగృహీతేన వై శత్రుం వజ్రిణం వా న కల్పయే. ౩౨॥ ఖడ్గనిష్పేషనిష్పిష్టై ర్గహనా దుశ్చరా చ మే, హస్త్యశ్వనరహస్తోరుశిరోభి ర్భవితా మహీ. ౩౩॥ ఖడ్గధారాహతా మేఽద్య దీప్యమానా ఇవాద్రయః, పతిష్యంతి ద్విపా భూమౌ మేఘా ఇవ సవిద్యుతః ౩౪॥ బద్ధగోధాంగుళిత్రాణే ప్రగృహీతశరాసనే, కథం పురుషమానీ స్యాత్ పురుషాణాం మయి స్థితే. ౩౫॥ బహుభి శ్చైకమత్యస్య న్నేకేన చ బహూన్ జనాన్, వినియోక్ష్యా మ్యహం బాణాన్ నృవాజిగజమర్మసు ౩౬॥ అద్య మేఽస్త్రప్రభావస్య ప్రభావః ప్రభవిష్యతి, రాజ్ఞ శ్చాప్రభుతాం కర్తుం ప్రభుత్వం తవ చ ప్రభో. ౩౭॥ అద్య చందనసారస్య కేయూరామోక్షణస్య చ, వసూనాం చ విమోక్షస్య సుహృదాం పాలనస్య చ, అనురూపావిమౌ బాహూ రామ కర్మ కరిష్యతః, అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తౄణాం

త్రేణ - విద్యుచ్చలితవర్చసా-విద్యుదివ చలితం నిర్గతం వర్చ స్స్ఫులింగరూపం యస్య-తేన. ౩౨॥ ఖడ్గేతి. ఖడ్గకృతమర్దనేన చూర్ణీకృతైః గహనా కానన మివ నిరంతరా-అతఏవ దుశ్చరా సంచారాయోగ్యా చ-భవితా భవిష్యతి ౩౩॥ ఖడ్గధారేతి. మే ఖడ్గధారయా ఖడ్గకోట్యా హతాః-అత ఏవ స విష్ఫులింగత్వాత్ - దీప్యమానాః జ్వలితాః - అద్రయ ఇవ-సవిద్యుతో మేఘా ఇవచ-స్థితాః - ద్విపాః శత్రుగజాః - భూమౌ పతిష్యంతి. ౩౪॥ బద్ధేతి. గోధా జ్యాఘాతవారణం - 'గోధాతలం జ్యాఘాతవారణ'ఇత్యమరః. గోధారూపాంగుళిరక్షకకవచవతి మయి స్థితే సతి పురుషాణాం మధ్యే కశ్చిత్ - కథం పురుషమానీ శూరమానీ స్యాత్ - సర్వే స్త్రీప్రాయా భవిష్యంతీత్యర్థః. ౩౫॥ బహుభి రితి. అహం బహుభి ర్బాణైః. ఏకం శూరం - అత్యస్యన్ ప్రకర్షేణ క్షిపన్ - 'ప్రకర్షే లంఘనే ప్యతీ' త్యమరః. ఏకేన బాణేన - బహూన్ క్షుద్రాన్ అత్యస్యన్ - అనేన ప్రకారేణ-నృవాజిగజానాం - మర్మసు మర్మస్థలేషు - బాణాన్ వినియోక్ష్యామి విసర్జయిష్యామి - అతః కథ మేకో బహూన్ హనిష్యతీతి న చింతనీయ మితి భావః. ౩౬॥ అద్యేతి. అస్త్ర ప్రభావస్య అస్త్రమాహాత్మ్యస్య - ప్రభావః ప్రతాపః - 'ప్రతాపమాహాత్మ్యయోః ప్రభావ స్స్యా' దితి వైజయంతీ. ౩౭॥ అద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చందనసారస్య చందనపంకస్య - కేయూరామోక్షణస్య-అంగద ధారణస్య - 'కేయూర మంగద'మిత్యమరః. వసూనాం ధనానాం-విమోక్షస్య త్యాగస్య - సుహృదాం - పాలనస్య శత్రుభ్యో రక్షణస్య చ - అనురూపౌ రాజ

శ్శత్రు ర్మతః శత్రుత్వేన మమ సమ్మతః స్యాత్ తం న కామయే, న సమత్వేన గణయామీత్యర్థః. ౩౧॥ ఇంద్రోఽపి సమో న భవతీత్యాహ - అసినేతి. విద్యుచ్చలితవర్చసా ప్రగృహీతేన అనేన ఖడ్గేన ఛేదనానురూపం వజ్రిణ మపి న కల్పయే - కిముతాన్య మిత్యర్థః. ౩౨॥ ఖడ్గేతి. ఖడ్గనిష్పేషనిష్పిష్టైః - ఖడ్గకృతమర్దనేన చూర్ణీకృతై రిత్యర్థః - గహనా కానన మివ నిరంతరా - అతఏవదుశ్చరా. ౩౩॥ ౩౪॥ బద్ధగోధేతి. గోధా జ్యాఘాతవారణం మయి స్థితే - పురుషమానీ ఆత్మానం పురుషశ్రేష్ఠం మన్యమానః - శూరాభిమానీ కథం స్యా దిత్యర్థః. ౩౫॥ బహుభి రితి. అత్యస్యన్ ప్రకర్షేణ క్షిపన్ బహుభి ర్బాణై రేకం పురుషం ఏకేన బాణేన. ౩౬॥ అద్యేతి. అస్త్ర ప్రభావస్య అస్త్రమాహాత్మ్యస్య - ప్రభావః ప్రతాపః. ౩౭॥ అద్యేతి.శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం చందనసారస్య చందనోత్తమస్య కేయూరామోక్షణస్య చ అంగదధారణస్య - అనుకూలౌ

ణాం తే నివారణే. ౩౯ బ్రవీహి కోఽద్యైవ మయా వియుజ్యతాం తవాసుహృ
త్ప్రాణయశస్సుహృజ్జనైః, యథా తవేయం వసుధా వశే భవే త్తథైవ మాం
శాధి తవాస్మి కింకరః. ౪౦ విమృజ్య బాష్పం పరిసాంత్వ్య చాసకృత్స లక్ష్మణం
రాఘవవంశవర్ధనః, ఉవాచ పిత్ర్యే వచనే వ్యవస్థితం నిబోధ మా మేష హి సౌ
మ్య సత్పథః. ౪౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే - త్రయోవింశ
స్సర్గః.

తం సమీక్ష్య త్వవహితం పితు ర్నిర్దేశపాలనే, కౌసల్యా బాష్పసంరుద్ధా
వచో ధర్మిష్ఠ మబ్రవీత్ ౧ అదృష్టదుఃఖో ధర్మాత్మా సర్వభూతప్రియంవదః, మయి
జాతో దశరథాత్ కథ ముంఛేన వర్తయేత్. ౨. యస్య భృత్యాశ్చ దాసాశ్చ మృ
ష్టాన్యన్నాని భుంజతే. కథం స భోక్ష్యతేఽనాథో వనే మూలఫలాన్యయం. ౩

పుత్రత్వేన యోగ్యా వపి-ఇమౌ బాహూ - హేరామ - తత్సర్వం విహాయ తే-అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తౄణాం - నివారణే విషయే - కర్మ కరిష్యతః. ౩౯. త్వదాజ్ఞాతు ఏకావశ్యం భావినీత్యాహ-బ్రవీహీతి. బ్రవీహి బ్రూహి - వియుజ్యతాం మయా వియోజ్యతాం. ౪౦. ఏవం విస్తరేణ పూర్వపక్ష ముపన్యస్తవంతం లక్ష్మణం ప్రతి పూర్వం విస్తృతం సిద్ధాంతం సంగృహ్ణానాహ - విమృజ్యేతి. బాష్పం రామాసమ్మతిజం - రాఘవవంశవర్ధనః.రఘోస్సంబంధీ రాఘవః-రాఘవ శ్చాసౌ వంశశ్చేతి విశేషణసమాసః - సత్పథే పిత్ర్యే వచనే-వ్యవస్థితం నిశ్చలం మాం-నిబోధ జానీహి - సర్వథాహం పితృవచనం న త్యజామీత్యర్థః 'జీవతో ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్, గయాయాం పిండదానాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతే'తి స్మరణా దితిభావః. ౪౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః.

అథ ధర్మస్య రామనిశ్చయస్యానుమోదం కౌసల్యా కరోతి - తం సమీక్ష్యేత్యాదినా. తం రామం-సమీక్ష్య నిశ్చిత్య-అవహితం సావధానం-నిర్దేశః నియోగః. ౧. అదృష్టదుఃఖ ఇతి. ఉంఛో నామ దైవాత్ ప్రకీర్ణానాం వ్రీహ్యాదిధాన్యానా మంగుళ్యా ఏకైకశో గ్రహణం-కణిశగ్రహణంతు శిల మేవ - ఇదం ఫలమూలాద్యాహరణం లక్షయతి - వర్తయేత్ జీవేత్. ౨. యస్యేతి. భృత్యాః భటాః - దాసాః దాస్యకరాః - మృష్టాని శ్లాఘ్యాని. ౩. క ఇతి. వివాస్యత ఇతి యత్ -ఏతత్ -క

అర్హౌ - తే అభిషేకస్య విఘ్నకర్తౄణాం నివారణే విషయే - హేరామ - కర్మ కరిష్యతః. ౩౯. బ్రవీహీతి. ప్రతివియుజ్యతాం నియుజ్యతాం. ౪౦. స్త్రీవశ్యపితృవచనం కర్తవ్య మిత్యుక్తవంతం లక్ష్మణం ప్రతి సర్వాత్మనా పితృవచన మనుల్లంఘనీయ మిత్యుత్తర మాహ - విమృజ్యేతి. బాష్పం లక్ష్మణనయనజం విమృజ్య-పిత్రో ర్వచనే వ్యవస్థితం ప్రతిష్ఠితం మాం నిబోధ - హేసౌమ్య ఏషహి సత్పథ స్సమీచీనపంథాః-'జీవతో ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్, గయాయాం పిండదానాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్ర'తేతి న్యాయా దిత్యాశయః. ౪౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః.

త మితి. అవహితం సావధానం - నిర్దేశపాలనే ఆజ్ఞాపాలనే - మంగళభంగభీత్యా సంరుద్ధబాష్పా. ౧. అదృష్టేతి. ఉంఛేన క్షేత్రపతితవ్రీహ్యాదికణిశగ్రహణ ముంఛః-తేన వర్తయేత్ జీవేత్-భవా నితి శేషః. ౨. యస్యేతి. భృత్యా మంత్రిముఖ్యాః భర్తుం యోగ్యాః-దాసాః భుజిష్యాః దాస్య ఇతి యావత్. ౩. క ఇతి. ఏవం విధో రాఘవో నిర్వాస్యత ఇతి యత్. ఏత చ్ఛ్రుత్వా రాజానం

కపత చ్ఛ్రిద్దధే చ్ఛ్రిత్వా కస్య వా నభవే ద్భయం, గుణవా న్దయితో రాజ్ఞో రాఘవో య ద్వివాస్యతే. ౬. నూనం తు బలవా న్లోకే కృతాంత స్సర్వ మాదిశ న్, లోకే రామాభిరామ స్త్వం వనం యత్ర గమిష్యసి ౭. అయంతు మా మాత్మభవ స్తవాదర్శనమారుతః, విలాపదుఃఖసమిధో రుదితాశ్రుహుతాహుతిః, చింతాబాష్పమహాధూమ స్తవాదర్శనచిత్తజః, కర్శయిత్వా భృశం పుత్ర నిశ్వాసాయాససంభవః, త్వయా విహీనా మిహ మాం శోకాగ్ని రతులో మహాన్, ప్రధక్ష్యతి యథా కక్షం చిత్రభాను ర్హిమాత్యయే ౮. కథం హి ధేను స్స్వం వత్సం గచ్ఛంతం నానుగచ్ఛతి, అహం త్వానుగమిష్యామి యత్ర పుత్ర గమిష్యసి. ౯. తథా నిగదితం మాత్రా తద్వాక్యం పురుషర్షభః, శ్రుత్వా రామోఽబ్రవీ ద్వాక్యం మాతరం భృశదుఃఖితాం. ౧౦ కైకేయ్యా వంచితో రాజా మయి చారణ్యా మాశ్రితే, భవత్యా చ పరిత్యక్తో న నూనం వర్తయిష్యతి ౧౧. భర్తుః కిల పరిత్యాగో నృశంసః కేవలం స్త్రియాః, స భవత్యా న కర్తవ్యో మనసాపి విగ

శ్ఛిద్దధేత్ -గుణవత్పుత్రవివాసనస్యాసంభావితత్వాత్ -శ్రద్ధేయత్వేవా-కస్య భయం న భవేత్ -మమాప్యేవం వివాసనం భవిష్యతీతి. ౬.నూన మితి. సర్వం సుఖదుఃఖాదికం-ఆదిశన్ ప్రదిశన్ -కృతాంతః దైవం - యత్ర దైవే నిమిత్తే. ౭. అయంత్విత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. అత్ర శ్లేషజనితస్య శోకస్యాగ్నిసమాధి రుచ్యతే-ఆత్మభవః దేహజః- అదర్శనమారుతః - శోకాగ్నే రదర్శనజత్వా త్తస్య మారుతత్వనిరూపణం-విలాపదుఃఖం ప్రలాపజం దుఃఖం-తదేవ సమిధా యస్య-తస్య తద్వర్ధకత్వాత్-ఆపం చైవ హలంతానా మితి సమిచ్ఛబ్దా ట్టాప్ - రుదితాశ్రూణి-తాన్యేవ హుతా క్షిప్తా ఆహుతి ర్యస్య- చింతాబాష్పః చింతోష్మా-స ఏవ మహాధూమో యస్య-తవాదర్శనేన హేతునా-చిత్తజ ఇతి హేతుమాత్రోక్తిః-ఆగమనచిత్తజ ఇతి పాఠాంతరం-విశ్వాస ఏవాయాసః పురుషప్రయత్నః - సమిదాదిజన్యాగ్నేః పురుషప్రయత్నజత్వా త్తథానిరూపణం-త్వయా జలస్థానీయేన - విహీనాం మాం - శోక ఏవాగ్నిః-శోకాగ్నిః-వైతానికాగ్నిః-కర్శయిత్వా శుష్కీకృత్య- హిమాత్యయే శిశిరర్తౌ - కక్షం గుల్మం-చిత్రభానుః వనోఽగ్ని రివ - మాం ప్రధక్ష్యతి భస్మీకరిష్యతి. ౮. కథంహీతి. ఉత్తరార్ధాదౌ తథేత్యుపస్కార్యం. ౯. తథేతి. తథానిగదిత మితి స్వవాచోఽప్యవిషయత్వం దర్శయతి మునిః.౧౦. కైకేయ్యేతి. న వర్తయిష్యతి-నజీవిష్యతీత్యర్థః. ౧౧. భర్తురితి. నృశంసః నృశంసత్వం-సిధ్యతీతి శేషః-

కశ్ఛిద్దధేత్ కశ్ఛిద్దధ్యాత్-కస్య వా భయం నభవేత్. ౬. నూన మితి. సర్వ మాదిశన్ సుఖదుఃఖం ప్రయచ్ఛన్-కృతాంతో విధి ర్బలవాన్-యత్ర దైవే సతి త్వం వనం గమిష్యసి. ౭. అయంత్విత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. ఆత్మభవః దేహజః-అదర్శనస్య శోకాగ్నిప్రవర్ధకత్వా న్మారుతత్వ నిరూపణం-విలాపదుఃఖసమిధః విలాపదుఃఖాన్యేవ సమిధా యస్య సః రుదితాశ్రూణ్యేవ హుతాః కృతహోమాః ఆహుతయో యస్య సః చింతాబాష్పమహాధూమః చింతోష్మైవ మహాధూమో యస్య సః అదర్శనచిత్తజః అదర్శనేన హేతునా చిత్తజః నిశ్వాసాయాససంభవః నిశ్వాసానామాయాసః ఆవర్తనం తేన సంభవో వృద్ధి ర్యస్య సః సమాం కర్శయిత్వా మాం ప్రధక్ష్యతీతి సంబంధః. ౯. యథేతి. యథా నిగదితం యేన ప్రకారేణ నిగదితం. తద్వాక్యం శ్రుత్వా ఆత్మానుగమనం శ్రుత్వేతి యావత్. ౧౦. కైకేయ్యేతి. వంచితః-పరిత్యక్తః నవర్తయిష్యతి నజీవిష్యతి. ౧౧. భర్తురితి.

ర్హితః ౧౨. యావ జ్జీవతి కాకుత్స్థః పితా మే జగతీపతిః, శుశ్రూషా క్రియతాం తావత్ స హి ధర్మ స్సనాతనః. ౧౩. ఏవముక్తా తు రామేణ కౌసల్యా శుభదర్శనా, తథేత్యువాచ సుప్రీతా రామమక్లిష్టకారిణం. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు వచనం రామో ధర్మభృతాం వరః, భూయ స్తా మబ్రవీ ద్వాక్యం మాతరం భృశదుఃఖితాం. ౧౫. మయా చైవ భవత్యా చ కర్తవ్యం వచనం పితుః, రాజా భర్తా గురు శ్శ్రేష్ఠ స్సర్వేషా మీశ్వరః ప్రభుః. ౧౬. ఇమాని తు మహారణ్యే విహృత్య నవ పంచచ, వర్షాణి పరమప్రీత స్థాస్యామి వచనే తవ. ౧౭ ఏవ ముక్తా ప్రియం పుత్రం బాష్పపూర్ణాననా తదా, ఉవాచ పరమార్తా తు కౌసల్యా పుత్రవత్సలా. ౧౮. ఆసాం రామసపత్నీనాం వస్తుం మధ్యే న మే క్షమం, నయ మామపి కాకుత్స్థ వనం వన్యాం మృగీం యథా, యది తే గమనే బుద్ధిః కృతా పితు రపేక్షయా. ౧౯. తాం తథా రుదతీం రామో రుదన్ వచన మబ్రవీత్. ౨౦. జీవంత్యాహి స్త్రియా భర్తా దైవతం ప్రభు రేవచ, భవత్యా మమ చైవాద్య రాజా ప్రభవతి ప్రభుః. ౨౧ నహ్యనాథా వయం రాజ్ఞా లోకనాథేన ధీమతా, భరత శ్చాపి ధర్మాత్మా సర్వభూతప్రియంవదః, భవతీ మనువర్తేత స హి ధర్మరత స్సదా. ౨౨ యథా మయి తు నిష్క్రాంతే పుత్రశోకేన పార్థివః, శ్రమం నావాప్నుయా త్కించి దప్రమత్తా తథా కురు. ౨౩. దారుణశ్చాప్యయం శోకో యథైనం న వినాశయేత్, రాజ్ఞో వృద్ధస్య సతతం హితం చర సమాహితా.

మనసాపి నకర్తవ్యః - నచింతనీయ ఇత్యర్థః. ౧౨. యావదితి. సః శుశ్రూషా-ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం. ౧౩. ఏవమితి. శుభదర్శనా-ధర్మ్యబుద్ధి రిత్యర్థః. ౧౪. దార్ఢ్యార్థం పునరాహేత్యాహ-ఏవమిత్యాదినా. ౧౫. మయేతి. ఉత్తరార్ధాదౌ స ఇత్యుపస్కార్యం. ౧౬. ప్రాథమికపితృవచనపరిపాలనానంతరం తవ వచనం కరిష్యామీత్యాహ-ఇమానీతి. ఇమానీత్యల్పత్వజ్ఞాపనాయ-విహృత్యేత్యనేన క్లేశరాహిత్య ముక్తం. ౧౭. ౧౮. ఏవ మనుమతరామవనగమనస్వనగరవర్తనాపి పున స్సపత్నీస్మరణాదనుగమన మర్థయతే-ఆసా మితి. వన్యాం మృగీ మవ-యథా వన్యా మృగీ వనే సంతుష్టా వర్తతే తథాహ మపి వర్తే-న భవంతం క్లేశయిష్యామీతి భావః-పితు రపేక్షయా పితు రిచ్ఛయా. ౧౯. తామితి. రుదన్-'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టోపి రామో మాతృవ్యసనం దృష్ట్వా పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మవిఘ్నభయాత్ ధైర్యేణ స్థితవాన్ - ఇదానీం వనగమనానుమతిం లబ్ధ్వా-స్వస్నేహప్రదర్శనేన మాతృవ్యసనం నివర్తయితుం రుదితవానిత్యవగమ్యతే. ౨౦. ౨౧. నహీతి. రాజ్ఞా సనాథా ఇతి శేషః-రాజ్ఞా సనాథా వయం-నహ్యనాథా ఇత్యర్థః సపత్నీమధ్యవాసదోషం పరిహరతి-భరత శ్చాపీతి. ౨౨. ౨౩. దారుణఇతి. హితం చరేత్యత్ర తథేతి శేషః.

కేవలం నృశంసః-అత్యంతపాపహేతుః మనసా నకర్తవ్యః నచింతనీయః-తత్ర హేతు ర్గర్హితః. ౧౬. పితృవాక్యకరణానంతరం త్వచ్ఛుశ్రూషా మపి కరిష్యామీత్యాహ-ఇమానీతి. విహృత్యేత్యనేన వనవాసస్య మృగయావత్ లీలాత్వం దర్శితం-వచనే స్థాస్యామి వచన మనుష్ఠాస్యామి. ౧౮. అంగీకృతవనవాసాపి కౌసల్యా సపత్నీకృతదుఃఖస్మరణాత్ పునశ్చ రామానుగమన మభిలషతి-ఆసామితి. ఆసామిత్యత్ర రామ మబ్రవీ దిత్యధ్యాహారః-పితు రపేక్షయా పితు రిచ్ఛయా. ౨౧. అథ సపత్నీమధ్యే

౨౪½. వ్రతోపవాసనిరతా యా నారీ పరమోత్తమా, భర్తారం నానువర్తేత సా తు పాపగతిర్భవేత్, భర్తుశ్శుశ్రూషయా నారీ లభతే స్వర్గముత్తమం, అపి యా నిర్నమస్కారా నివృత్తా దేవపూజనాత్. ౨౬½ శుశ్రూషామేవ కుర్వీత భర్తుః ప్రియహితే రతా, ఏష ధర్మః పురా దృష్టో లోకే వేదే శ్రుతః స్మృతః. ౨౭½. అగ్నికార్యేషు చ సదా సుమనోభిశ్చ దేవతాః, పూజ్యాస్తే మత్కృతే దేవి బ్రాహ్మణాశ్చైవ సువ్రతాః ౨౮½. ఏవం కాలం ప్రతీక్షస్వ మమాగమనకాంక్షిణీ, నియతా నియతాహారా భర్తృశుశ్రూషణే రతా. ౨౯½. ప్రాప్స్యసే పరమం కామం మయి ప్రత్యాగతే సతి, యది ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠో ధారయిష్యతి జీవితం. 30½. ఏవముక్తా తు రామేణ బాష్పపర్యాకులేక్షణా, కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా రామం వచనమబ్రవీత్. 3౧½. గమనే సుకృతాం బుద్ధిం న తే శక్నోమి పుత్రక, వినివర్తయితుం వీర నూనం కాలో దురత్యయః. 3౨½. గచ్ఛ పుత్ర త్వమేకాగ్రో భద్రం తేస్తు సదా విభో, పునస్త్వయి నివృత్తే తు భవిష్యామి గతక్లమా. 33½. ప్రత్యాగతే మహాభాగే కృతార్థే చరితవ్రతే, పితురానృణ్యతాం ప్రాప్తే త్వయి లప్స్యే పరం సుఖం. 3౪½. కృతాంతస్య గతిః పుత్ర దుర్విభావ్యా సదా భువి, యస్త్వాం సంచోదయతి మే వచ ఆచ్ఛిద్య రాఘవ 3౫½. గచ్ఛేదానీం మహాబాహో క్షేమేణ పున

౨౪½. పతిశుశ్రూషణమేవ పత్న్యాః పరమో ధర్మ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శ్లోకద్వయేన దర్శయతి-వ్రతేతి. పాపస్య గతిః ఫలమివ ఫలం యస్యాస్సా తథా-నిర్నమస్కారాపి - భర్తృభిన్నద్విజాదివిషయనమస్కారరహితాపి. ౨౬½. ఉపసంహరతి-శుశ్రూషామితి. లోకే పురా దృష్టః. పురాతనలోకాచారసిద్ధ ఇత్యర్థః-వేదే శ్రుతః-వేదావగత ఇత్యర్థః-స్మృతః - స్మృత్యవగతశ్చేత్యర్థః- ౨౭½.తూష్ణీమవస్థానే ఏనాం దుఃఖమాక్రమిష్యతీతి ధియా దుఃఖవిచ్ఛేదనార్థం కాలక్షేపసాధనం-విధత్తే-అగ్నీతి. అగ్నికార్యేషు శాంతిపౌష్టికహోమాదిషు - సుమనోభిశ్చేత్యత్ర చకారేణ చందనతాంబూలాదీని సముచ్చీయంతే-అగ్నికార్యేషు క్రియమాణేషు సుమనః ప్రభృతిభిః దేవతా బ్రాహ్మణాశ్చ పూజ్యా ఇత్యర్థః. ౨౮½. ఏవమితి. నియతా స్నానాదినియమయుక్తా నియతాహారా మధుమాంసాదివర్జనేన - శుద్ధాహారా. ౨౯½. ప్రాప్స్యస ఇతి. భర్తృజీవన పుత్రాగమనయోస్సతోరేవ హి పరమకామప్రాప్తిసంభవ ఇతి భావః. 30½. 3౧½. గమన ఇతి. సుకృతాం-సుదృఢామిత్యర్థః. 3౨½. గచ్ఛేతి. గతక్లమా గతక్లేశా. 33½. ప్రత్యాగత ఇతి. మహాభాగే మహాభాగధేయే - ఆనృణ్యతాం అనృణతాం - స్వార్థే ష్యఞ్. 3౪½. కృతాంతస్యేతి. ఆచ్ఛిద్య

వస్తుం దుష్కర ఇతి యదుక్తం-తత్ర పరిహారమాహ-భరత ఇతి.౨౬½.శుశ్రూషామితి. శ్రుతః శ్రుతిభిః-స్మృతః స్మృతిభిః.౨౭½.స్వవియోగజదుఃఖవిస్మరణార్థం కాలక్షేపం విధత్తే-అగ్నీతి. అగ్నికార్యేషు శాంతికపౌష్టికహోమేషు - ఆహుతిభిః సదా దేవతాః సుమనోభిః పుష్పైః. ౨౯½. ప్రాప్స్యస ఇతి. ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠః దశరథః-యదిజీవితం ధారయిష్యతి. 33½.ప్రత్యాగత ఇతి. ఆనృణ్యతాం అనృణతాం. 3౪½.కృతాంతస్యేతి.వచ ఆచ్ఛిద్య నిరాకృత్య త్వాం సంచోదయతీతి యత్-వనాయేతి శేషః-తతో దుర్విభావ్యా. 3౫½.గచ్ఛేతి. శ్లక్ష్ణేన నిర్మలేన-నీరాగదోషేణ-చారుణా మనోహరేణ-సామ్నా

రాగతః, నందయిష్యసి మాం పుత్ర సామ్నా వాక్యేన చారుణా. ౩౬. అపీదానీం సకాల స్స్యా ద్వనాత్ ప్రత్యాగతం పునః, య త్త్వాం పుత్రక పశ్యేయం జటావల్కలధారిణం. ౩౭. తథాహి రామం వనవాసనిశ్చితం సమీక్ష్య దేవీ పరమేణ చేతసా, ఉవాచ రామం శుభలక్షణం వచో బభూవ చ స్వస్త్యయనాభికాంక్షిణీ ౩౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాణ్డే - చతుర్వింశస్సర్గః.

సాపనీయ తమాయాస ముపస్పృశ్య జలం శుచి, చకార మాతా రామస్య మంగళాని మనస్వినీ. ౧. నశక్యసే వారయితుం గచ్ఛేదానీం రఘూత్తమ, శీఘ్రం చ వినివర్తస్వ వర్తస్వ చ సతాం క్రమే ౨. యం పాలయసి ధర్మం త్వం ధృత్యా చ నియమేన చ, స వై రాఘవశార్దూల ధర్మ స్త్వా మభిరక్షతు. ౩. యేభ్యః ప్రణమసే పుత్ర చైత్యేష్వాయతనేషుచ, తే చ త్వా మభిరక్షంతు వనే సహ మహర్షిభిః. ౪. యాని దత్తాని తేస్త్రాణి విశ్వామిత్రేణ ధీమతా, తాని త్వా

ఛిత్వా-అన్యథా కృత్వేత్యర్థః. ౩౫. గచ్ఛేతి. సామ్నా సాంత్వరూపేణ. ౩౬. క్షణమాత్రమప్యదర్శనాసహిష్ణుత్వాత్ ప్రత్యాగమనకాల ఇదానీ మేవ సంభవే దితి ప్రార్థ్యతే - అపీతి. యత్ యేన చతుర్దశవర్షాంతేన కాలేన - వనాత్ ప్రత్యాగతం త్వాం పునః పశ్యేయం- స కాల ఇదానీ మేవాపి స్యాత్ - అపిశబ్ద స్సంభావనాయాం - 'అపి స్సంభావనా ప్రశ్న గర్హా శంకా సముచ్చయ' ఇతి వైజయంతీ. యత్ యత్రేతి వార్థః. ౩౭. తథేతి. వనవాసనిశ్చితం నిశ్చితవనవాసం- పరమేణ చేతసా-ఆదరేణేతి యావత్ - స్వస్త్యయనం మంగళం అభికాంక్షితుం శీల మస్యా అస్తీతి - తథా. ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః.

తాన్యేవ స్వస్త్యయనాని దర్శయతి - సేత్యాది. ఆయాసం క్లేశం - అపనీయ త్యక్త్వా జల ముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - 'ఉపస్పర్శ స్త్వాచమన' మిత్యమరః. రోదనస్యాశుచితాహేతుత్వా ద్దేవతాప్రార్థనస్య శుచినా కర్తవ్యత్వా దుపస్పర్శన ముక్తం - అత ఏవ శుచి రిత్యుచ్యతే- మంగళాని మంగళాశాసనాని. ౧. నేతి. శీఘ్రం వినివర్తస్వ చతుర్దశవర్షాంత ఇతి శేషః - సతాం క్రమే అభిషేచనే. ౨. యమితి. పాలయసి అప్రచ్యుత మనుతిష్ఠతి - ధృత్యా ప్రీత్యా-నియమేన సమగ్రతయా - స వై ప్రసిద్ధో ధర్మః - రాఘవశార్దూల రఘుకులశ్రేష్ఠ - అభిరక్షతు అభితో రక్షతు - పున ర్ధర్మపదప్రయోగాత్ స ఏవ రక్షత్విత్యుచ్యతే. ౩. యేభ్య ఇతి-చైత్యేషు చతుష్పథేషు ఆయతనేషు దేవతాగృహేషు తే దేవా ఇతి సిద్ధం. ౪. యానీతి. సముదితం శ్రేష్ఠం. ౫. సమిదిత్యాది

సాంత్వవచనేన. ౩౬. క్షణమాత్ర మప్యదర్శనాసహిష్ణుత్వాత్ ప్రత్యాగమనకాల ఇదానీ మేవసంభవే దితి ప్రార్థ్యతే. అపీదానీ మితి. యస్మి న్కాలే వనా త్ప్రత్యాగతం త్వాం పునః పశ్యేయం సకాల ఇదానీ మేవ స్యాత్ - శీఘ్రం గచ్ఛేతి భావః. ౩౭. తథేతి. పరమేణ ఆదరణేన స్వస్త్యయనం మంగళ మభికాంక్షితుం శీల మస్యా ఇతి తథా. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

సేతి. ఆయాసం దుఃఖం - అపనీయ వినీయ-జల ముపస్పృశ్య ఆచమ్య - మంగళాని మంగళవచనాని-చకార. ౧. నశక్యస ఇతి. సతాం క్రమే సతాం మార్గే. ౨. ౪. యానీతి. గుణై స్సము

మభిరక్షంతు గుణై స్సముదితం సదా ॥ పితృశుశ్రూషయా పుత్ర మాతృశు శ్రూషతయా తథా, సత్యేన చ మహాబాహో చిరం జీవాభిరక్షితః. ౬. సమిత్కుశ పవిత్రాణి వేద్య శ్చాయతనాని చ, స్థండిలాని విచిత్రాణి శైలా వృక్షాః క్షుపా హ్రదాః, పతంగాః పన్నగా స్సింహా స్త్వాం రక్షంతు నరోత్తమ. ౮½ స్వస్తి సా ధ్యాశ్చ విశ్వేచ మరుతశ్చ మహర్షయః, స్వస్తి ధాతా విధాతా చ స్వస్తి పూ షా భగోఽర్యమా, లోకపాలాశ్చ తే సర్వే వాసవప్రముఖా స్తథా, ఋతవశ్చై వ పక్షాశ్చ మాసా స్సంవత్సరాః క్షపాః, దినాని చ ముహూర్తాశ్చ స్వస్తి కుర్వం తు తే సదా. ౧౦. స్మృతి ర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః. ౧౦½. స్కందశ్చ భగవా న్దేవ స్సోమశ్చ స బృహస్పతిః, సప్తర్షయో నారదశ్చ తే త్వాం రక్షంతు సర్వతః. ౧౧½. యా శ్చాపి సర్వత స్సిద్ధా దిశశ్చ సదిగీశ్వరాః, స్తుతా మయా వనే తస్మి న్పాంతు త్వాం పుత్ర నిత్యశః ౧౨½. శైలా స్సర్వే సముద్రాశ్చ రాజా వరుణ ఏవ చ, ద్యౌ రంతరిక్షం పృథివీ నద్య స్సర్వా స్తథైవచ, నక్షత్రాణిచ సర్వాణి గ్రహాశ్చ సహదేవతాః, అహోరాత్రే తథా సంధ్యే పాం తు త్వాం వన మాశ్రితం. ౧౪½ ఋతవ శ్చైవ షట్పుణ్యా మాసా స్సంవత్సరా

సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. వన్యా స్సమిత్కుశాదయః - ప్రమాదకృతప్రత్యవాయసహిష్ణవ స్సంతో వనే చరంతం భవంతం రక్షంత్వితి వాక్యార్థః. - పవిత్రాణి దర్భగ్రంథయః- వేద్యః అగ్నిధిష్ణ్యాని - స్థండిలాని దేవపూజాస్థలాని - తేషా మలంకారభేదాత్ సంస్థానభేదా చ్చ వైచిత్ర్యం - వృక్ష గ్రహణం లతాదే రప్యుపలక్షణం క్షుపాః హ్రస్వశాఖా శిఫాయుక్తాః వృక్షవిశేషాః - 'హ్రస్వశాఖా శిఫః క్షుప' ఇత్యమరః. వృక్షవిశేషణం వా-'హ్రస్వశాఖావృక్షేష్వేవ ప్రాయశో దేవతా స్సన్నిద ధత' ఇత్యైతిహ్యాత్ - పతంగాః పక్షిణః. ౮½. స్వస్తీత్యాది. కుర్వంత్విత్యనుషంగః - స్వస్తిధాతే త్యాదౌ కరోత్విత్యధ్యాహారః - సాధ్యాః దేవతావిశేషాః - విశ్వే విశ్వేదేవాః-మరుతః వాయవః - ధాతృవిధాతృశబ్దౌ దేవతావిశేషవాచకౌ పూషాదిశబ్దాః ద్వాదశసంఖ్యాకాదిత్యావాంతరభేద వాచకాః - ముహూర్తః దినస్య త్రింశో భాగః. ౧౦. స్మృతి ర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః. స్మృతిః ధ్యానం - ధృతిః ఐకాగ్ర్యం - నిష్పన్నో యోగ ఇతి యావత్ - ధర్మః శ్రుతి స్మృత్యుదితః-యం పాలయసీత్యత్ర పితృవాక్యపరిపాలనజ ఏవోక్త ఇతి న పునరుక్తిః. ౧౦½. స్కంద ఇతి. స్కందః సనత్కుమారః - తం స్కంద ఇత్యాచక్షత ఇతి దహరవిద్యాయాం తథాభి ధానాత్ -కుమారో వా. ౧౧½. యాశ్చాపీతి. సర్వత స్సిద్ధాః. ప్రసిద్ధాః. ౧౨½. శైలా ఇతి. శైలాః కులపర్వతాః - సముద్రసన్నిధానాత్ శైలా వృక్షా ఇత్యత్ర క్షుద్రపర్వతాః - రాజా కుబేరః - గ్రహాః కుజాదయః - సహదేవతాః తదభిమానిదేవతాసహితాః - అహోరాత్రే తదభిమానిదేవతే - అతో న పునరుక్తిః. ౧౪½. ఋతవఇతి. ఋతుమాసాదిశబ్దా స్తదధిదేవతాపరాః - కేచి దాహుః-

దితం సద్గుణసంపన్నం. ౬, సమిదితి. క్షుపాః హ్రస్వశాఖా శిఫాయుక్తాః - 'వృక్షాః హ్రస్వశాఖా శిఫః క్షుప' ఇత్యమరః. ౮½. స్వస్తిసాధ్యా ఇతి. స్వస్తి కుర్వంత్విత్యగ్రేణ సంబన్ధః - పతంగాః పక్షిణః - స్వస్తీతి. ధాతా ఆధారకర్మప్రధానో భగవా న్విరా డ్విష్ణుః-విధాతా స్రష్టా - స ఏవ సర్గవిధాయకః ప్రజాపత్యాత్మా పూషాభగోఽర్యమేతి రేవత్యాదినక్షత్రాధిదేవతా అస్మి న్ప్రకరణే పునరుక్తయః పుత్రప్రేమపారవశ్యా దిత్యవగంతవ్యాః. ౯½. ౧౬½. రాక్షసానా మితి. భయం రాక్ష

స్తథా, కలాశ్చ కాష్ఠాశ్చ తథా తవ శర్మ దిశంతు తే. ౧౫॥ మహావనే విచరతో మునివేషస్య ధీమతః, తవాదిత్యాశ్చ దైత్యాశ్చ భవంతు సుఖదా స్సదా. ౧౬॥ రాక్షసానాం పిశాచానాం రౌద్రాణాం క్రూరకర్మణాం, క్రవ్యాదానాం చ సర్వేషాం మాభూత్ పుత్రక తే భయం. ౧౭॥ ప్లవగా వృశ్చికా దంశా మశకా శ్చైవ కాననే, సరీసృపాశ్చ కీటాశ్చ మాభూవన్ గహనే తవ. ౧౮॥ మహాద్విపాశ్చ సింహాశ్చ వ్యాఘ్రా ఋక్షాశ్చ దంష్ట్రిణః, మహిషా శ్శృంగిణో రౌద్రా న తే ద్రుహ్యంతు పుత్రక. ౧౯॥ నృమాంసభోజనా రౌద్రా యే చాన్యే సత్వజాతయః, మాచ త్వాం హింసిషుః పుత్ర మయా సంపూజితా స్త్విహ. ౨౦॥ ఆగమా స్తే శివా స్సంతు సిధ్యంతు చ పరాక్రమాః, సర్వసంపత్తయే రామ స్వస్తిమాన్ గచ్ఛ పుత్రక. ౨౧॥ స్వస్తి తేఽస్త్వాంతరిక్షేభ్యః పార్థివేభ్యః పునః పునః, సర్వేభ్య శ్చైవ దేవేభ్యో యే చ తే పరిపంథినః. ౨౨॥ గురు స్సోమశ్చ సూర్యశ్చ ధనదోఽథ యమ స్తథా, పాంతు త్వా మర్చితా రామ దండకారణ్యవాసినం. ౨౩॥ అగ్ని ర్వాయు స్తథా ధూమో మంత్రాశ్చర్షిముఖాచ్చ్యుతాః, ఉపస్పర్శనకాలే తు పాంతు త్వాం రఘునందన. ౨౪॥ సర్వలోకప్రభు ర్బ్రహ్మా భూతభర్తా తథర్షయః, యేచ శేషా స్సురా స్తే త్వాం రక్షంతు వనవాసినం. ౨౫॥ ఇతి మాల్యై స్సురగణాన్ గంధై శ్చాపి యశస్వినీ, స్తుతిభి శ్చా

అస్మిన్ ప్రకరణే ప్రాయశః పునరుక్తయః పుత్రరక్షణవిషయప్రేమపారవశ్యకృతా ఇతి - శర్మ - సుఖం-'శర్మ శాతసుఖాని' చేత్యమరః. ౧౫॥ మహావన ఇతి. ఆదిత్యాః దేవాః. ౧౬॥ రాక్షసానామితి. రాక్షసాదిసంబంధిభయం - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - తేభ్యో భయ మిత్యర్థః. ౧౭॥ ప్లవగా ఇతి. ప్లవగాః వానరాః - దంశాః వనమక్షికాః - 'దంశస్తు వనమక్షికే' త్యమరః. సరీసృపాః గిరిసర్పాః - గహనే-వనే - మాభూవన్ - హింసకాః మాభూవ న్నిత్యర్థః. ౧౮॥ మహాద్విపా ఇతి. ఋక్షాః భల్లూకాః-న తే ద్రుహ్యంతు-క్రుధద్రుహేత్యాదినా చతుర్థీ. ౧౯॥ నృమాంసభోజనా ఇతి. సత్వజాతయః - సత్వస్య జాతి ర్జన్మ యేషు తే సత్వజాతయః - క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః. ౨౦॥ ఆగమా ఇతి. ఆగమ్యంత ఇత్యాగమాః మార్గాః - సర్వసంపత్తయే వన్యఫలమూలాదిసంపత్తయే. ౨౧॥ స్వస్తీతి. అంతరిక్షేభ్యః అంతరిక్షచారిభ్యః - పార్థివేభ్యః పృథివీ వర్తిభ్య స్సకాశాత్ - పరిపంథినః శత్రవః. ౨౨॥ గురురిత్యాది. పృథక్పృథక్ మిళితా శ్చ రక్షంత్విత్యర్థః - ఇతినపునరుక్తిః. ౨౩॥ ఋషిముఖాత్ చ్యుతాః నిర్గతాః - త్వయా గృహీతాశ్చేతి శేషః. ౨౪॥ సర్వలోక ప్రభు రితి. భూతభర్తా నారాయణః. ౨౫॥ ఇతీతి. ఇతీత్యత్ర మత్వేతి

సాదిసంబంధిభయం తేభ్యో భయ మిత్యర్థః. ౧౭॥ ప్లవగా ఇతి. ప్లవగాః కపయః - దశాః వనమక్షికాః-ఋక్షాః భల్లూకాః - సత్వజాతయః సత్వస్య బలస్య జాతి ర్జన్మ యేషు ప్రాణిషు తే సత్వజాతయః - శక్తిమంతః క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః. ౨౦॥ ఆగమాఇతి. ఆగమా ఆగమనయోగ్యామార్గా ఇత్యర్థః.-సర్వసంపత్తయ ఇతి వనవాసాపేక్షితాః ఫలమూలాదయః సంత్వితి శేషః. ౨౧॥ స్వస్తీతి. పార్థివేభ్యః పృథివ్యాం భవాః పార్థివాః దేవేభ్య స్సకాశాత్ - తే స్వస్త్యస్త్వితి యోజనా - యే చ తే పరిపంథినః తేభ్యశ్చ. ౨౨॥ ౨౩॥ అగ్నిరితి. ఋషిముఖాత్ చ్యుతాః - త్వయా

నురూపాభి రాసర్చాయతలోచనా. ౨౬॥. జ్వలనం సముపాదాయ బ్రాహ్మణేన మహాత్మనా, హావయామాస విధినా రామమంగళకారణాత్. ౨౭॥. ఘృతం శ్వేతాని మాల్యాని సమిధ శ్శ్వేతసర్షపాన్, ఉపసంపాదయామాస కౌసల్యా పరమాంగనా. ౨౮॥ ఉపాధ్యాయ స్సవిధినా హుత్వా శాంతి మనామయం, హుతహవ్యావశేషేణ బాహ్యం బలి మకల్పయత్. ౨౯॥. మధుదధ్యక్షతఘృతై స్స్వస్తి వాచ్య ద్విజాం స్తతః, వాచయామాస రామస్య వనే స్వస్త్యయనక్రియాః. ౩౦॥. తత స్తస్మై ద్విజేంద్రాయ రామమాతా యశస్వినీ, దక్షిణాం ప్రదదౌ కామ్యాం రాఘవం చేద మబ్రవీత్ ౩౧॥. యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవసమస్కృతే, వృత్రనాశే సమభవ త్త త్తే భవతు మంగళం. ౩౨॥. యన్మంగళం సుపర్ణస్య వినతాఽకల్పయ త్పురా, అమృతం ప్రార్థయానస్య త త్తే భవతు మంగళం. ౩౩॥ అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్, అదితి ర్మంగళం ప్రాదా త్త త్తే భవతు మంగళం. ౩౪॥ త్రీన్ విక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణో రమితతేజసః, యదాసీ న్మంగళం రామ త త్తే భవతు మంగళం. ౩౫॥ ఋతవ స్సాగరా ద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చ తే, మంగళాని మహాబాహో దిశంతు శుభమంగళాః ౩౬॥ ఇతి పుత్రస్య శేషాంశ్చ కృత్వా శిరసి భామినీ, గంధై

శేషః. ౨౬॥. ౨౭॥. ఘృత మితి. ఉపసంపాదయామాస - హోమాయేతి శేషః. ౨౮॥. ఉపాధ్యాయ ఇతి. శాంతిం సర్వోపద్రవశాంతిం - అనామయం ఆరోగ్యం చ-ఉద్దిశ్యేతి శేషః-హుతహవ్యావశేషేణ హుతహవిశ్శేషేణ-బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం. ౨౯॥. మధ్వితి. మధ్వాదిద్రవ్యదక్షిణాభి ర్దత్తాదిభిః - ద్విజాన్ స్వస్తివాచ్య - పుణ్యాహం వాచయిత్వేత్యర్థః - స్వస్త్యయనక్రియాః స్వస్త్యయనక్రియా ప్రతిపాదకమంత్రా నిత్యర్థః. ౩౦॥. తత ఇతి. కామ్యాం అభీష్టాం. ౩౧॥. యన్మంగళ మితి. వృత్రనాశే వృత్రనాశనిమిత్తే. ౩౨॥. ౩౪॥. త్రీనితి. విక్రమాన్ పదవిక్షేపాన్. ౩౫॥. ఋతవ ఇతి. శుభమంగళాః మంగళానా మపి మంగళాః - మంగళద్రవ్యాణా మప్యతిశయదాయకా ఇత్యర్థః. ౩౬॥. ఇతీతి. శేషాన్ అక్షతాని గంధైశ్చ సమాలభ్య విలిప్య - 'సమాలంభో విలేపన' మిత్యమరః. సిద్ధార్థాం దృష్టఫలాం-విశల్యకరణీం చ అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీంచ-ఓషధీం మూలికాం - మంత్రై రభిమంత్ర్య రక్షాం చకార - రక్షాహేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - పున

గృహీతాశ్చేతి శేషః. ౨౬॥. ౨౭॥. ఉపసంపాదయామాసేతి-హోమాయేతి శేషః. ౨౮॥. ఉపాధ్యాయ ఇతి. అనామయ మారోగ్యం ఉద్దిశ్యేతి శేషః-హుతహవ్యావశేషేణ హుతానాం హవ్యానా మవశేషేణ - బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం-బలిం లోకపాలాదిబలిం. ౨౯॥. మధ్విత్యాది. స్వస్తివాచ్య స్వస్తివాచన ముద్దిశ్య ద్విజాన్ మధ్వాదిభి రుపలక్షితాన్ కృత్వా-రామస్య వనే స్వస్త్యస్త్విత్యేవం స్వస్త్యయనక్రియాః - స్వస్త్యయనప్రతిపాదకమంత్రాన్ - వాచయామాస. ౩౦॥. ౩౧॥. యన్మంగళమితి. వృత్రనాశే వృత్రనాశనిమిత్తే. ౩౨॥. ౩౪॥. త్రీనితి. త్రీన్ విక్రమాన్ పదవిక్షేపాన్. ౩౫॥. ఋతవ ఇతి. శుభమంగళాః మంగళానా మపి మంగళాః మంగళద్రవ్యాణా మప్యతిశయదాయకా ఇత్యర్థః. ౩౬॥. ఇతీతి. పుత్రస్య రామస్య-శిరసి-శేషాన్ శ్వేతాక్షతాన్ కృత్వా-గంధైశ్చ సమాలభ్య - చందనై ర్విలిప్య - సిద్ధార్థాం దృష్టవీర్యాం - ఔషధీం మూలికాం -

శ్చాపి సమాలభ్య రామ మాయతలోచనా, ఓషధీం చాపి సిద్ధార్థాం విశల్యకర ణీం శుభాం, చకార రక్షాం కౌసల్యా మన్త్రై రభిజజాపచ. ౩౮॥ ఉవాచాతి ప్రహృష్టేవ సా దుఃఖవశవర్తినీ, వాఙ్మాత్రేణ నభావేన వాచా సంసజ్జమానయా. ౩౯॥ ఆనమ్య మూర్ధ్ని చాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినీ, అవదత్ పుత్ర సిద్ధార్థో గచ్ఛ రామ యథాసుఖం. ౪౦॥ అరోగం సర్వసిద్ధార్థ మయోధ్యాం పునరాగతం, పశ్యామి త్వాం సుఖం వత్స సుస్థితం రాజవర్త్మని. ౪౧॥ ప్రణష్టదుఃఖ సంకల్పా హర్షవిద్యోతితాననా, ద్రక్ష్యామి త్వాం వనాత్ప్రాప్తం పూర్ణచంద్ర మివోదితం. ౪౨॥ భద్రాసనగతం రామ వనవాసా దిహాగతం, ద్రక్ష్యామిచ పునస్త్వాం తు తీర్ణవంతం పితుర్వచః. ౪౩॥ మంగళై రుపసంపన్నో వనవాసా దిహాగతః, వధ్వా మమ చ నిత్యం త్వం కామా౯ సంవర్ధ యాహి భోః. ౪౪॥ మయార్చితా దేవగణా శ్శివాదయో మహర్షయో భూతమహాసురోరగాః, అభిప్రయాతస్య వనం చిరాయ తే హితాని కాంక్షంతు దిశశ్చ రాఘవ. ౪౫॥ ఇతీవ చాశ్రుప్రతిపూర్ణలోచనా సమాప్యచ స్వస్త్యయనం యథావిధి, ప్రదక్షిణం చైవ చకార రాఘవం పునః పున శ్చాపి నిపీడ్య సస్వజే. ౪౬॥ తథాచ దేవ్యా స కృతప్రదక్షిణో నిపీడ్య మాతు శ్చరణౌ పునఃపునః, జగామ సీతానిలయం మహా

ర్జజాపచ. ౩౮॥ ఉవాచేతి. అతిప్రహృష్టేన-దుఃఖవశవర్తిన్యపి పుత్రముఖోల్లాసార్థ మతిసంతుష్టేన భావయంతీత్యర్థః - అసంసజ్జమానయా - స్ఖలం త్యేత్యర్థః. ౩౯॥ కేన ప్రకారేణోవాచేత్యత్రాహ- ఆనమ్యేతి. ఆనమయ్య - సిద్ధార్థః సిద్ధప్రయోజనః - గచ్ఛేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౪౦॥ అరోగమితి. సర్వసిద్ధార్థం సిద్ధసర్వప్రయోజనం - పశ్యామి ద్రక్ష్యామి. ౪౧॥ ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పేతి. ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పా - సంకల్పః మానసం కర్మ-వనే రామస్య కిం భవిష్యతీతి చింతాత్మక ఇత్యర్థః. ౪౨॥ ౪౩॥ మంగళై రితి. వధ్వాః స్నుషాయా స్సీతాయాః - కామా౯ కామ్యమానవస్త్రాభరణాదీని. ౪౪॥ ౪౫॥ తదా కౌసల్యోక్తస్య వాచామగోచరత్వా దాహ - ఇతీవేత్యాది. ఇతీవ-ఏవం విధ మిత్యర్థః - ప్రదక్షిణం అనుకూలం - రక్షా మితి యావత్. ౪౬॥ తథేతి. నిపీడ్య-నిపీడనపూర్వక మభివాద్యేత్యర్థః - స్వయా స్వతస్సిద్ధయా. ౪౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణ

విశల్యకరణీం అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీం మూలికాంచ-గుళికీకృత్య శుభాం రక్షాం చకార. రక్షాహేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - తాం మంత్రై రభిజజాపచ. ౩౮॥ ఉవాచేతి. సంసజ్జమానయా అంతఃఖేదగద్గదయా. ౩౯॥ కేన ప్రకారేణోవాచేత్యత్రాహ - ఆనమ్యేతి. ఆనమ్య గచ్ఛేత్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౪౦॥ అరోగమితి. సర్వసిద్ధార్థం సిద్ధసర్వప్రయోజనం. ౪౧॥ ప్రణష్టేతి. ప్రణష్టఃదుఃఖసంకల్పా - సంకల్పః మానసం కర్మ - వనే రామస్య కిం భవిష్యతీతి చింతాత్మక ఇత్యర్థః. ౪౩॥ మంగళై రితి. మంగళైః రాజోచితవస్త్రాభరణాదిభిః - వధ్వాః సీతాయాః సంవర్ధ - సంవర్ధయ యాహి గచ్ఛ భో ఇతి. ౪౪॥ ౪౫॥ ప్రదక్షిణం చకారేతి - రక్షార్థ మేవ పుత్రస్య ప్రదక్షిణం. ౪౬॥ తథేతి. దేవ్యాకృతప్రదక్షిణ స్స రాఘవః - తథాచ మాతుః కృతప్రదక్షిణ స్స౯- పునఃపునః మాతు శ్చరణౌ నిపీడ్యేతి సంబంధః - నిపీడ్య - అభివాద్యేత్యర్థః. ౪౭॥ ఇతి శ్రీమహే

యశా స్స రాఘవః ప్రజ్వలిత స్స్వయా శ్రియా. ౪౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - పంచవింశ స్సర్గః.

అభివాద్య చ కౌసల్యాం రామ స్సంప్రస్థితో వనం, కృత స్వస్త్యయనో మాత్రా ధర్మిష్ఠే వర్త్మని స్థితః, విరాజయన్ రాజసుతో రాజమార్గం నరై ర్వృతం, హృదయా న్యామమంథేవ జనస్య గుణవత్తయా. ౨. వైదేహీ చాపి తత్సర్వం న శుశ్రావ తపస్వినీ, తదేవ హృది తస్యాశ్చ యౌవరాజ్యాభిషేచనం. ౩. దేవకార్యం స్వయం కృత్వా కృతజ్ఞా హృష్టచేతనా, అభిజ్ఞా రాజధర్మాణాం రాజపుత్రం ప్రతీక్షతే. ౪. ప్రవివేశాథ రామస్తు స్వం వేశ్మ సువిభూషితం, ప్రహృష్టజనసంపూర్ణం హ్రియా కించి దవాఙ్ముఖః. ౫. అథ సీతా సముత్పత్య వేపమానా చ తం పతిం, అపశ్య చ్ఛోకసంతప్తం చింతావ్యాకులితేంద్రియం. ౬. తాం

భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశ స్సర్గః.

ఏవం మాతరమనుమాన్య సీతామనుమానయితుం నిర్గచ్ఛతి - అభివాద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వనం సంప్రస్థితః వనం గంతుం ప్రవృత్తః - ధర్మిష్ఠే అతిశయితధర్మే-ఆమమంథేవ - విలోళయామాసేత్యర్థః-గుణవత్తయా పూర్వభాషీ ప్రియవాదీ చేత్యాద్యుక్తగుణవిశిష్టతయా. ౨. వైదేహీతి. తత్సర్వం అభిషేకవిఘాతాదికం - తపస్వినీ రామాభిషేకార్థవ్రతోపవాసాదినియమవిశిష్టా - యౌవరాజ్యాభిషేచనం-వర్తత ఇతి శేషః. ౩. దేవకార్య మితి. దేవకార్యం దేవపూజాం-కృతజ్ఞా-అభిషిక్తభర్తృవిషయే పట్టమహిషీభిః గంధపుష్పాదినా కృతపాదార్చనాదిసమాచారజ్ఞేత్యర్థః - హృష్టచేతనా హృష్టమనస్కా - రాజధర్మాణా మభిజ్ఞా - అభిషిక్తరాజా సాధారణలక్షణాని శ్వేతచ్ఛత్రచామరపురస్కృతభద్రాసనాదీని జ్ఞాతవతీ-ప్రతీక్షతే స్మ ఉక్తలక్షణవిశిష్టో భర్తా కదా సమాగమిష్యతీత్యపేక్షయా స్థితవతీత్యర్థః. ౪. ప్రవివేశేతి. హ్రియా గృహాలంకారజనప్రహర్షజయా. ౫. అథేతి. సముత్పత్య - స్వాసనాదుత్థాయ - వేపమానా - భర్తు ర్విగతహర్షత్వావాఙ్ముఖత్వాదిదర్శనాత్ కంపమానేత్యర్థః. ౬. తామితి. తతః సోఢు మశక్తత్వా దేవ-వివృతతాం వ్యక్తదుఃఖతాం-

---

శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచవింశ స్సర్గః.

అభివాద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వనం సంప్రస్థితః వనం గంతుం ప్రవృత్తః-ఆమమంథేవ ప్రక్షోభయతిస్మ - తత్ర హేతుః గుణవత్తయా - పూర్వభాషిప్రియవాదిత్వాద్యుక్తవిశిష్టగుణతయా. ౨. వైదేహీతి. తత్సర్వం రామాభిషేకవిఘాతాదికం - తపస్వినీ అభిషేకార్థవ్రతవతీ - తదేవ యౌవరాజ్యాభిషేచనం - హృది వర్తత ఇతి శేషః. ౩. దేవకార్యమితి. దేవకార్యం దేవపూజాం - కృతజ్ఞా-అభిషిక్తభర్తృవిషయే పట్టమహిషీభిః-గంధపుష్పాక్షతాదినా కృతపాదార్చనాదిసమయజ్ఞేత్యర్థః - రాజధర్మాణా మభిజ్ఞా - అభిషిక్తరాజసాధారణలక్షణాని శ్వేతచ్ఛత్రచామరపురస్కృతభద్రాసనాదీని జ్ఞాతవతీ - ప్రతీక్షతేస్మ - ఉక్తలక్షణవిశిష్టో భర్తా - కదా ఆగమిష్యతీత్యాకాంక్షయా స్థితవతీత్యర్థః. ౪. ప్రవివేశేతి. హ్రియా సీతాయై కథ మీదృశ మప్రియం కథయామీతి లజ్జయా అవనతముఖ ఇత్యర్థః. ౫. సముత్పత్య - స్వాసనాత్ సముత్థాయ-వేపమానా-భర్తుః విగతహర్షత్వావాఙ్ముఖత్వాదిదర్శనాత్ కంపమానేత్యర్థః. ౬. తామితి. వివృతతాం గతః వ్యక్త

దృష్ట్వా సహధర్మాత్మా న శశాక మనోగతం, తం శోకం రాఘవ స్సోఢుం తతో వివృతతాం గతః. ౭. వివర్ణవదనం దృష్ట్వా తం ప్రస్విన్న మమర్షణం, ఆహ దుఃఖాభిసంతప్తా కి మిదానీ మిదం ప్రభో. ౮. అద్య బార్హస్పతః శ్రీమా నుక్తః పుష్యోఽను రాఘవ, ప్రోచ్యతే బ్రాహ్మణైః ప్రాజ్ఞైః కేన త్వ మసి దుర్మనాః. ౯. న తే శతశలాకేన జలఫేననిభేన చ, ఆవృతం వదనం వల్గు ఛత్రేణాపి విరాజతే. ౧౦. వ్యజనాభ్యాంచ ముఖ్యాభ్యాం శతపత్రనిభేక్షణం, చంద్రహంసప్రకాశాభ్యాం వీజ్యతే న తవాననం. ౧౧. వాగ్మినో వందినశ్చాపి ప్రహృష్టా స్త్వాం నరర్షభ, స్తువంతో నాత్ర దృశ్యంతే మంగళై స్సూతమాగధాః. ౧౨. న తే క్షౌద్రం చ దధి చ బ్రాహ్మణా వేదపారగాః, మూర్ధ్ని మూర్ధాభిషిక్తస్య దధతి స్మ విధానతః. ౧౩. న త్వాం ప్రకృతయ స్సర్వా శ్శ్రేణీముఖ్యాశ్చ భూషితాః, అనువ్రజితు మిచ్ఛంతి పౌరజానపదా స్తథా. ౧౪. చతుర్భి ర్వేగసంపన్నై ర్హయైః కాంచనభూషితైః,

---

ఏతావత్పర్యంతం శోకలేశహీనస్య రామస్యేదానీం శోకావిర్భావ స్సీతాయా భావి దుఃఖస్మరణేనేతి బోధ్యం. ౭. వివర్ణవదన మితి. ప్రస్విన్నం-హస్తగత రాజ్యస్యాన్యగామిత్వం స్వవన ప్రవ్రాజనంచ కథ మస్యై నివేదయిష్యామీతి శోకేన ప్రస్వేదః-అమర్షణం సంజాతదుఃఖం నియంతు మశక్తం-ఇదానీం హర్షకాలే-ఇదం దౌస్థ్యం. ౮. అద్యేతి. బార్హస్పతః బృహస్పతిదైవత్యః-ఉక్తః అభిషేకార్హత్వేన విహితః-యుక్త ఇతి పాఠే-అభిషేకార్హః-శ్రీమాన్ కర్మారబ్ధవతాం శ్రీకరః-పుష్యః పుష్యనక్షత్రం అద్యేతి. బ్రాహ్మణైః ప్రోచ్యతేను ప్రోచ్యతే ఖల్విత్యర్థః - అన్వితి భిత్త్వా అనుప్రోచ్యత ఇతి వా సంబంధః. ౯. నేతి. శతం శలాకాః యస్య తేన - స్థలస్థత్వేన మాలిన్యం వ్యావర్తయితుం జలపదం- వల్గు సుందరం-ఆవృతం సన్న విరాజత ఇతి సంబంధః ౧౦. వ్యజనాభ్యామితి. వ్యజనాభ్యాం వాలవ్యజనాభ్యాం-శతపత్రం పద్మం. ౧౧. వాగ్మిన ఇతి. వందినః స్తుతిపాఠకాః - 'వందిన స్స్తుతిపాఠకా' ఇత్యమరః. మంగళైః మంగళవచనైః - సూతాః పురావృత్తకథాశంసినః - మాగధాః వంశశంసకాః. ౧౨. నేతి. క్షౌద్రం మధు-మూర్ధ్ని న దధతి స్మ-నాభిషించంతి స్మేత్యర్థః. ౧౩. నేతి. ప్రకృతయః అమాత్యాదయః-శ్రేణీముఖ్యాః వీథీప్రధానాః. ౧౪. చతుర్భి రితి. పుష్యరథః-ఉత్సవాయ కల్పితో

దుఃఖతాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః-మయి వనం గతే సతి - అదుఃఖార్హా సీతా దుఃఖేన కథం కాలం నయిష్యతీతి ధియా సంజాతదుఃఖోఽభూ దిత్యర్థః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తేః. ౭. వివర్ణవదన మితి. ప్రస్విన్నం-హస్తగతరాజ్యస్యాన్య గామిత్వం స్వస్య వనప్రవ్రాజనం చ కథ మస్యై నివేదయిష్యామీతి లజ్జయా ప్రాప్తదుఃఖస్వేదం - అమర్షణం శోకధారణాక్షమం. ౮. అద్యేతి. అద్యైవ బార్హస్పతః బృహస్పతిదేవతాకః-పుష్యః పుష్యనక్షత్రం-యుక్తః-చంద్రేణేతి శేషః- అనుప్రోచ్యతే-బ్రాహ్మణై రిత్యన్వయః - కేనేతి - అద్య పుష్యః అద్యాభిషేకో రామస్యేతి ద్విజైరుక్తం సంతోషం విహాయ దుఃఖం కేన హేతునేత్యర్థః. ౯. నత ఇతి. శతం శలాకాః యస్మిన్ ఛత్రే తేన ఛత్రేణావృతం సన్న విరాజత ఇతి యోజనా. ౧౦. వ్యజనాభ్యా మితి. వ్యజనాభ్యాం వాలవ్యజనాభ్యాం. ౧౧. వాగ్మిన ఇతి. వందినః స్తుతిపాఠకాః - మంగళైః మంగళవచనైః - సూతాః వంశస్తావకాః-మాగధాః వంశశంసినః. ౧౨. నేతి. క్షౌద్రం దధిచేతి-తీర్థోదక మిశ్రిత మిత్యర్థః. మూర్ధాభిషిక్తస్య శిరస్స్నాతస్య - విధానతః యథావిధినేతి. ౧౩. నేతి. ప్రకృతయః అమాత్యాదయః-శ్రేణీ

ముఖ్యః పుష్యరథో యుక్తః కిం నగచ్ఛతి తేఽగ్రతః. ౧౫. నహస్తీ చాగ్రతశ్శ్రీమాం స్తవ లక్షణపూజితః, ప్రయాణే లక్ష్యతే వీర కృష్ణమేఘగిరిప్రభః. ౧౬. నచ కాంచనచిత్రం తే పశ్యామి ప్రియదర్శన, భద్రాసనం పురస్కృత్య యాతం వీరపురస్కృతం. ౧౭. అభిషేకో యథా సజ్జః కి మిదానీ మిదం తవ, అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ న ప్రహర్షశ్చ లక్ష్యతే. ౧౮. ఇతీవ విలపంతీం తాం ప్రోవాచ రఘునందనః, సీతే తత్రభవాంస్తాతః ప్రవ్రాజయతి మాం వనం. ౧౯. కులే మహతి సంభూతే ధర్మజ్ఞే ధర్మచారిణి, శృణు జానకి యేనేదం క్రమేణాభ్యాగతం మమ. ౨౦. రాజ్ఞా సత్యప్రతిజ్ఞేన పిత్రా దశరథేనచ, కైకేయ్యై మమ మాత్రే తు పురా దత్తౌ మహావరౌ. ౨౧. తయాద్య మమ సజ్జేస్మి న్నభిషేకే నృపోద్యతే, ప్రచోదితస్ససమయో ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః ౨౨. చతుర్దశహి వర్షాణి వస్తవ్యం దండకే మయా, పిత్రా

రథ ఇత్యర్థః - 'అసౌ పుష్యరథశ్చక్రయానం న సమరాయ య' దిత్యమరః. స హి రాజ్ఞామగ్రతో నీయతే కేవలం సంభ్రమాయ. ౧౫. నేతి. కృష్ణమేఘగిరిప్రభః కృష్ణమేఘయుక్తగిరిప్రభః- ఉభయోరుపమానత్వే వైషమ్యాపత్తిః. ౧౬. నచ కాంచనచిత్ర మితి. వీరపురస్కృతం భద్రాసనం పురస్కృత్య తే - యాతం గమనం - నపశ్యామీత్యన్వయః. ౧౭. అభిషేకఇతి. యథా అభిషేకః సజ్జః సన్నద్ధః-ఇదానీం తథైవేత్యర్థః-తవాపూర్వో ముఖవర్ణో దృశ్యతే - ప్రహర్షశ్చ నలక్ష్యతే- కిమిదమితి సంబంధః. ౧౮. ఇతీతి. విలపంతీం వివిధం లపంతీం - తత్రభవాన్ పూజ్యః, 'తత్రభవా నత్రభవా నితి శబ్దో వృద్ధైః ప్రయుజ్యతే పూజ్య' ఇతి హలాయుధః. ప్రవ్రాజయతీత్య నంతరమితీతి శేషః. ౧౯. మహతః అప్రియస్య శ్రవణే సీతాయాః కిం భవిష్యతీతి భయా చ్చిత్తదార్ఢ్యార్థం వివిధగుణకీర్తనేన సంబోధయతి-కుల ఇత్యాది. ఇదం ప్రవ్రాజనం - యేన క్రమేణ యేన మార్గేణ. ౨౦. ౨౧. తయేతి. అద్య నృపోద్యతే మమాభిషేకే సజ్జే సతి-ప్రచోదితః పూర్వదత్తం వరద్వయం దేహీతి ప్రకర్షేణ ప్రేరితః-స సమయః-త్వదపేక్షితం కరిష్యామీతి కృతశపథ ఇత్యర్థః - 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః - కర్తృభూతధర్మేణ స్వాయత్తీకృత ఇత్యర్థః. ౨౨. తతః కి మిత్యత్రాహ - చతుర్దశేతి. మయా-పితృచోదితేనేత్యర్థః.

ముఖ్యాః పరిషన్ముఖ్యాః. ౧౪. చతుర్భి రితి. పుష్యరథః ఉత్సవాయ కల్పితో రథః- నతు సమరాయ తాదృగ్రథః - నిర్జిగమిషో రాజ్ఞోఽగ్రే భవతి - తస్మి న్నిచ్ఛాయాం సత్యాం ఆరోహతి-నోచేత్ కేవల మగ్రే గచ్ఛతి. ౧౫. నేతి. తథా హస్తీచ కృష్ణమేఘప్రభో గిరి ప్రభశ్చ. ౧౬. నచేతి. భద్రాసనం పురస్కృత్య తే యాతం తవాగమనం పశ్యామీత్యన్వయః. ౧౭. అభిషేకఇతి. యథా యస్మాత్ సజ్జః సన్నద్ధః - ప్రవృత్త ఇతి యావత్ - ఏవ మపి అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ లక్ష్యతే - ప్రహృష్టో నలక్ష్యతే-ఇదం కి మిత్యన్వయః. ౧౮. ఇతీతి. విలపంతీ ముద్వేగేన పృచ్ఛంతీం-తత్రభవాన్ పూజ్యః. ౧౯. మహతః అప్రియస్య శ్రవణే సీతాయాః దుఃఖం భవిష్యతీతి భయాచ్చిత్తదార్ఢ్యార్థం వివిధ గుణకీర్తనేన సంబోధయతి-కుల ఇతి. యేన క్రమేణ యేన హేతునా - ఇదం ప్రవ్రాజనం. ౨౧. తయేతి. నృపోద్యతే నృపేణోద్యుక్తే అభిషేకే సజ్జే సతి - తయా అద్య నసమయః ప్రాచీనో వర సంకేతః - ప్రచోదితః ప్రవర్తితః - తేన కారణేన-ధర్మేణ ధర్మమార్గేణైవ-ప్రతినిర్జితః స్వవశీకృతః. ౨౨. అస్తు ప్రకృతే కి మాయాతం తత్రాహ - చతుర్దశేత్యాది, ౨౩౪. అథ సీతాయాం గృహావ

మే భరతశ్చాపి యౌవరాజ్యే నియోజితః, సోహం త్వాం సమాగతో ద్రష్టుం ప్రస్థితో విజనం వనం. ౨౩ భరతస్య సమీపేతు నాహం కథ్యః కదాచన. ౨౪. బుద్ధియుక్తా హి పురుషా న సహంతే పరస్తవం, తస్మాన్న తే గుణాః కథ్యా భరతస్యాగ్రతో మమ. ౨౫. నాపి త్వం తేన భర్తవ్యా విశేషేణ కదాచన, అనుకూలతయా శక్యం సమీపే త్వస్య వర్తితుం. ౨౬. తస్మై దత్తం నృపతినా యౌవరాజ్యం సనాతనం, స ప్రసాద్య స్త్వయా సీతే నృపతిశ్చ విశేషతః. ౨౭. అహంచాపి ప్రతిజ్ఞాం తాం గురోస్సమనుపాలయన్, వనమద్యైవ యాస్యామి స్థిరాభవ మనస్వినీ ౨౮. యా తే చ మయి కల్యాణి వనం మునినిషేవితం, వ్రతోపవాసపరయా భవితవ్యం త్వయానఘే. ౨౯. కాల్య ముత్థాయ దేవానాం కృత్వా పూజాం యథావిధి, వందితవ్యో దశరథః పితా మమ నరేశ్వరః ౩౦. మాతాచ మమ కౌసల్యా వృద్ధా సంతాపకర్శితా, ధర్మమేవాగ్రతః కృత్వా త్వత్తస్సంమాన మర్హతి ౩౧. వందితవ్యాశ్చ తే నిత్యం యా శ్శేషా మమ మాతరః, స్నేహప్రణయసంభోగైస్సమా హి మమ మాతరః. ౩౨. భ్రాతృపుత్రసమౌ చాపి ద్రష్టవ్యౌ చ విశేషతః, త్వయా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాణైః ప్రియతరౌ మమ. ౩౩. విప్రియం న చ

---

౨౩. సీతాహృదయం జ్ఞాతుం బుద్ధ్యుపదేశవ్యపదేశేన ప్రణయరోషముత్పాదయన్నాహ-భరతస్యేతి. త్వయా న కథ్యః నశ్లాఘనీయః - త్వత్ప్రిణామాగమనదశాయా మితి శేషః. ౨౪. ౨౫. నేతి. తేన భరతేన - విశేషేణ న భర్తవ్యా - బంధుసాధారణ్యేన భరణీయేత్యర్థః- అశనాదిభరణం లక్ష్మణశత్రుఘ్నభార్యాభ్యాం విశేషేణ నకాంక్షణీయ మితి భావః - అనుకూలతయా స్వజనసాధారణతయా - శక్యం యోగ్యం. ౨౬. తదనుకూలాచరణం కి మర్థ మిత్యత ఆహ-తస్మా ఇతి-నృపతినా దశరథేన. ౨౭. అహ మితి. గురోః దశరథస్య - స్థిరా భవ - మయి స్థిరానురాగా భవేత్యర్థః - తత్ర హేతుర్మనస్వినీతి - దృఢమనస్కేత్యర్థః. ౨౮. ౨౯. కాల్య మితి. కాల్యం అహర్ముఖే 'ప్రత్యూషోహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః. ౩౦. మాతేతి. ధర్మమేవాగ్రతః కృత్వా స్థితాయా ఇతి శేషః. ౩౧. వందితవ్యాఇతి. స్నేహః ప్రీతిః-ప్రణయః సౌహృదం-'ప్రణయస్స్యాత్ పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేపి' చేతి వైజయంతీ. భోగః పాలనం-'భోగో రాజ్యే ధనే సౌఖ్యే పాలనాభ్యవహారయో' రితి వైజయంతీ. మయి స్నేహాదిత్రయ మవిశేషేణ కుర్వంతి - అత స్తా స్తుల్యతయా వంద్యా ఇతి భావః. ౩౨. భ్రాతృపుత్రసమా వితి. భ్రాతృపుత్రసమా భ్రాత్రా పుత్రేణ చ సమౌ-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౩౩. విప్రియ మితి. రాజత్వే ప్యప్రభుత్వ మనియంతృత్వం కస్యచిత్ సంభవతీతి తద్వ్యావృత్త్యర్థం ప్రభు రిత్యుక్తం - దేశపతే రకులపతిత్వదర్శనా దాహ దేశస్య చ కులస్య

స్థాపనాయ వక్తవ్యబుద్ధి ముపదిశతి - భరతస్యేతి. త్వయా న కథ్యః నశ్లాఘనీయః. ౨౫. నాపీతి. తేన విశేషేణ న భర్తవ్యా - కింతు బంధుసాధారణ్యేన భరణీయేత్యర్థః - అనుకూలతయా వర్తితుం శక్యం - నతు ప్రాతికూల్యేన. ౨౬. తదనుకూలాచరణం కి మర్థ మత ఆహ-తస్మా ఇతి. నృపతినా దశరథేన. ౨౭. ౨౯. కాల్య మితి. కాల్యం సర్వస్మి న్నప్యుషసి. ౩౦. ౩౧. వందితవ్యా ఇతి. స్నేహప్రణయసంభోగైః ప్రణయః అనునయః సేవా-సంభోగః అన్నపానాదివిశేషప్రదానం-తైః సమాః-మే మాత్రేతి శేషః. ౩౨. భ్రాతృపుత్రసమా భ్రాత్రా పుత్రేణచ సమౌ-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-ప్రియ

కర్తవ్యం భరతస్య కదాచన, స హి రాజా ప్రభుశ్చైవ దేశస్య చ కులస్యచ. ౩౪. ఆరాధితాహి శీలేన ప్రయత్నైశ్చోపసేవితాః, రాజానస్సంప్రసీదంతి ప్రకుప్యంతి విపర్యయే. ౩౫. ఔరసానపి పుత్రాన్ హి త్యజంత్యహితకారిణః, సమర్థాన్ సంప్రగృహ్ణంతి జనా నపి నరాధిపాః. ౩౬. సా త్వం వసేహ కల్యాణి రాజ్ఞస్సమనువర్తినీ, భరతస్యరతా ధర్మే సత్యవ్రతపరాయణా. ౩౭. అహం గమిష్యామి మహావనం ప్రియే త్వయా హి వస్తవ్య మిహైవ భామిని, యథా వ్యళీకం కురుషేన కస్యచిత్తథా త్వయాకార్య మిదం వచో మమ. ౩౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-షడ్వింశస్సర్గః.

ఏవముక్తాతు వై దేహీ ప్రియార్హా ప్రియవాదినీ, ప్రణయాదేవ సంక్రుద్ధా భర్తారమిద మబ్రవీత్. ౧.కిమిదం భాషసేరామ వాక్యంలఘుతయాధ్రువం,త్వయా యదపహాస్యం మే శ్రుత్వా నరవరాత్మజ (వీరాణాం రాజపుత్రాణాం శస్త్రాస్త్ర

చేతి. ౩౪. ఆరాధితా ఇతి. శీలేన అనుకూలవృత్త్యా - ప్రయత్నైః ఆలస్యత్యాగాదిభిః- విపర్యయే శీలాద్యభావే. ౩౫. ఔరసా నితి. జనాన్ అబంధూన్. ౩౬. సా త్వ మితి. సత్యవ్రతం అమోఘవ్రతం. ౩౭. అహ మితి. వ్యళీకం అప్రియం- కస్యచిదపి జనస్య యథా వ్యళీకం న కరుషే తథా త్వయా వర్తితవ్యం - ఇదం మమ వచశ్చ కార్యం - అత్రైవ స్థాతవ్య మితి మమ వచశ్చ కార్య మితి. యద్వా - యథా కస్యచి దపి వ్యళీకం నకురుషే-తథా ఇద మపి మమ వచ స్త్వయా కార్య మిత్యర్థః. ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః.

ఏవం రామాయణపురుషేషు రామకర్తవ్యం సామాన్యధర్మానుష్ఠానం దర్శితం - అథ సీతానుష్ఠేయం పాతివ్రత్యధర్మం సంక్షేపేణోపక్షిపతి - ఏవ ముక్తేత్యాది. అప్రియవాదిన్యపి ప్రియార్హా ప్రియభాషణార్హా - తదుపరి ప్రియవాదినీ- తథాప్యేవ ముక్తా అప్రియ ముక్తా-ప్రణయా దేవ సౌహృదా దేవ - నతు వైరాత్ సంక్రుద్ధా. ౧. కిమితి. హేరామ-త్వయా లఘుతయా-ధ్రువం నిశ్చితం - అత్యంతనిస్సారమిత్యర్థః - 'ధ్రువోపభేదే క్లీబం తు నిశ్చితే శాశ్వతే త్రిష్వి'త్యమరః. లఘుత్వమేవాహ - యదితి - యద్వాక్యం శ్రుత్వా - మే స్త్రియా అపి - అపహాస్యం భవతి - తద్వాక్యం భాషసే - కి మిదం అయమపూర్వప్రకారః - ఇతః పూర్వం నదృష్టచరః - నరవరాత్మజేత్యనేనాస్యాసంభావితత్వముచ్యతే - త్వామిహ స్థాప్య వనం గమిష్యామీత్యే

తరా. ౩౩. ౩౫. ఔరసానితి. జనాన్ బంధుత్వరహితా నపి. ౩౬. ౩౭. అహ మితి. కస్యచిద్వ్యళీకం అప్రియం యథా న కురుషే న కరిష్యసి - త్వయా తథా కార్యం ఆచరితవ్యం - ఇదం మమ వచః-అజ్ఞాపితమేతత్- సర్వదా హృది-స్థాప్య మితి భావః. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం- షడ్వింశస్సర్గః.

ఏవం రామేణ గృహనివాస ముక్తే వనవాస ఏవ మమ చ ధర్మతో న్యాయప్రాప్త ఇతిసీతాహ-ఏవ మితి. ప్రణయాదేవ స్నేహబలాదేవ సంక్రుద్ధా మత్పృథక్స్థితి మాదిశతీత్యమర్షాత్. ౧. స ఏవామర్షః ప్రదర్శ్యతే-కి మిద మితి. ఇదం కిం భాషసే కుతః లఘుతయా ధ్రువంలఘుత్వేన నిశ్చి

విదుషాం నృప, అనర్హమయశస్యంచ న శ్రోతవ్యం త్వయేరితం). ౨. ఆర్యపుత్ర పితా మాతా భ్రాతా పుత్ర స్తథాస్నుషా, స్వాని పుణ్యాని భుంజానా స్స్వం స్వం భాగ్య ముపాసతే. ౩. భర్తుర్భాగ్యంతు భార్యైకా ప్రాప్నోతి పురుషర్షభ, అతశ్చైవాహ మాదిష్టా వనే వస్తవ్య మిత్యపి. ౪. న పితా నాత్మజో నాత్మా న మాతా న సఖీజనః, ఇహ ప్రేత్య చ నారీణాం పతి రేకో గతి స్సదా ౫. యది త్వం ప్రస్థితో దుర్గం వన మద్యైవ రాఘవ, అగ్రత స్తే గమిష్యామి మృద్నంతీ కుశకంటకాన్. ౬. ఈర్ష్యా రోషౌ బహిష్కృత్య భుక్తశేష మివోదకం, నయ మాం వీర విస్రబ్ధః పాపం

తద్వచన మేతావత్పర్యంత మనుసృతాయాః ప్రణయధారాయాః పంథానం నారోహతీతి భావః. ౨. కథం మమ వాక్యస్య పరిహాసాస్పదత్వ మిత్యత్రాహ - ఆర్యపుత్రేతి. భర్తారం ప్రతి భార్యాయా స్సంబోధనం ఆర్యపుత్రేతి - భర్తృసంబంధిపిత్రాదయః - స్వాని పుణ్యాని స్వకృతపుణ్యఫలాని - ఏతత్పాపఫలస్యాప్యుపలక్షణం - భుంజానాః అనుభవంతః - స్వంస్వంస్వస్యైవఫలప్రదం - భాగ్యం శుభాశుభం కర్మ - ఉపాసతే ఆచరంతి - 'భాగ్యం కర్మ శుభాశుభ' మిత్యమరః. ౩. పూర్వోక్తా స్సర్వే స్వకీయకర్మఫలాన్యనుభవంతి - భర్తు రర్ధశరీరభూతా భార్యా భర్తృకృతభాగ్యఫలమే వానుభవతీత్యాహ - భర్తురితి. భార్యైకా భార్యైవతు - భర్తు ర్భాగ్యం ప్రాప్నోతి - సహాధి కృతత్వాత్ - యస్మాదేవం తస్మాదేవాహమపి వనే వస్తవ్య మిత్యాదిష్టైవ త్వదాదేష్టృభిః - అవయో స్సహధర్మచారిత్వా త్త్వదాదేశేనైవ మమాప్యాదేశ స్సిద్ధ ఇతి భావః. ౪. ఏవం భర్తృ సమానభాగ్యత్వం స్వగమనహేతు రుక్తః - తదేకగతికత్వ మపి గమనహేతు రిత్యాహ - నేతి. ప్రేత్య - పరలోక ఇత్యర్థః. ౫. ఫలితార్థ మాహ - యదీతి. అగ్రతో గమనే హేతు మాహ - మృద్నంతీతి - మర్దయంతీ-మృదూకుర్వంతీత్యర్థః-కుశరూపకంటకాన్. ౬. ఈర్ష్యేతి. పరాతిశయా క్షమా ఈర్ష్యా - త్వదనువర్తనేన చరితార్థేయం భవిష్యతీ త్యేవం రూపా - అత్రైవ సుఖ మాస్వేతి మయోక్తాపి స్వయ మనగమిష్యామీతి బ్రూత ఇతి రోషః - తౌ - భుక్తశేషం శాస్త్రనిషిద్ధత యోక్త ముదక మివ - బహిష్కృత్య నిశ్శేషం నిరస్య - విస్రబ్ధః నిశ్శంక స్సన్ - మాం నయ వీరే

తం - అతి తుచ్ఛమితి యావత్-త్వయా యద్భాషితం త చ్ఛ్రుత్వా-మే అపహాస్యం పరిహాసాస్ప దం-జాయతే. ౨. ఆర్యపుత్రేతి. పిత్రాదయః స్వాని పుణ్యాని కర్మఫలాని - భుంజానాః - భోక్తుం ప్రవృత్తాః - స్వంస్వం భాగ్యం - స్వానుష్ఠితం కర్మైవ - ఉపాసతే ఉపజీవంతి - నతు పిత్రాద్య నుష్ఠితం - తత్ర తేషాం సహాధికారాభావాత్ - భర్తు రర్ధశరీరభూతా భార్యా తు కర్మఫలభోగే ప్రవృత్తా భర్త్రనుష్ఠితం కర్మైవ ఉపజీవతి - తయో స్సహాధికారా దిత్యర్థః - అతశ్చేతి-అతః కార ణాదేవ - అహ మపి వనే వస్తవ్య మిత్యాదిష్టైవ-తవ వనగమనాదేశా దేవ - 'అర్ధోవా ఏష ఆ త్మనో యత్పత్నీ' త్యుక్తప్రక్రియయా త్వదర్ధశరీరభూతాయా మమాప్యాదేశ ఇత్యర్థః. ౪. యదేవ మతః - నపితేత్యాది. ఇహ లోకేచ నారీణాం న పిత్రాది ర్గతిః - పతి రేక ఏవ సదా గతిః - అతః. ౫. యది త్వ మితి. మృద్నంతీ మర్దయంతీ. ౬. ఈర్ష్యేతి. మయా నివర్తితా స్వయం స్త్రీచ సతీ కథం వనం గమిష్యామీతి బ్రూత ఇత్యక్షాంతి రీర్ష్యా - మద్వచన ముల్లంఘ్య వర్తీతి వా మృష్ట మన్నం పరిత్యజ్య ఫలమూలాభ్యాం వర్తన మపేక్షత ఇతి వా రోషః - తౌ బహిష్కృత

మయి న విద్యతే. ౭. ప్రాసాదాగ్రై ర్విమానైర్వా వైహాయసగతేన వా, సర్వావస్థాగతా భర్తుః పాదచ్ఛాయా విశిష్యతే. ౮. అనుశిష్టాస్మి మాత్రాచ పిత్రాచ వివిధాశ్రయం, నాస్మి సంప్రతి వక్తవ్యా వర్తితవ్యం యథా మయా. ౯. అహం దుర్గం గమిష్యామి వనం పురుషవర్జితం, నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితం. ౧౦. సుఖం వనే నివత్స్యామి యథైవ భవనే పితుః, అచింతయంతీ త్రీన్ లోకాన్ చింతయంతీ పతివ్రతం. ౧౧. శుశ్రూషమాణా తే నిత్యం నియతా

త్యనేన స్త్రియ మేకాకీ కాంతారం కథం నయేయ మితి శంకా నకర్తవ్యేత్యుక్తం - పాపం మయి న విద్యతే - భవద్వియోగే జీవనహేతుపాపం న విద్యత ఇత్యర్థః - పాపాంతరస్యాత్ర ప్రసక్త్యభావాత్. ౭. ప్రాసాదవాసం విహాయ కిమర్థం వనవాసం గచ్ఛసీత్యత్రాహ - ప్రాసాదాగ్రై రితి. పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదాగ్రైః సార్వభౌమవాసప్రాసాదాగ్రేభ్యః విమానైర్వా స్వర్లోకాదిస్థితవిమానాగ్రేభ్యోవా - వైహాయసగతేవ - అణిమాద్యష్టైశ్వర్య సిద్ధిసంపన్నోచితవిహాయస్సంబంధిగమనాద్వా - సర్వావస్థాగతా - దురవస్థాపన్నాపీత్యర్థః - యద్వా - సర్వావస్థాసు - గతా అనుగతా - స్థాయినీ - స్వరూపప్రాప్తేతి యావత్ - పాదచ్ఛాయా పాదసేవా - విశిష్యతే అతిరిచ్యతే. ౮. ఉపదేశానుసారాదపి మయానుగంతవ్య మిత్యాహ - అనుశిష్టేతి. యథా మయా భర్తృవిషయే వర్తితవ్యం - తథా మాత్రా పిత్రా చ - వివిధాశ్రయం వివిధప్రకారం - అనుశిష్టాస్మి - సంప్రతీదానీం నవక్తవ్యాస్మి - న శిక్షణీయాస్మీతి యావత్ రామానుజీయం అనుశిష్టేతి. మాత్రా పిత్రాచ - వివిధాశ్రయం - వివిధై ర్వర్ణై రాశ్రమఖిశ్చాశ్రీయత ఇతి వివిధాశ్రయం - శ్రేయస్సాధనత్వేన సర్వైరనుష్ఠేయమాచార మితి యావత్ - అనుశిష్టాస్మి సుశిక్షితాస్మి - తస్మాద్యథా మయా వర్తితవ్యం ఆచరితవ్యం - తథా సంప్రతి నవక్తవ్యాస్మి - పూర్వమేవ సర్వం విదితవత్యస్మీత్యర్థః. ౯. ఉపదేశఫల మాహ - అహ మిత్యాది. దుర్గత్వాదివిశేషణవిశిష్ట మపీత్యర్థః. ౧౦. దుఃఖావహేయం ప్రవృత్తి రిత్యత్రాహ - సుఖమితి. త్రీన్ లోకాన్ అచింతయంతీ - త్రైలోక్యైశ్వర్య మప్యగణయంతీత్యర్థః - పతివ్రతం పతివిషయం వ్రతం - పతిశుశ్రూషణ మిత్యర్థః. ౧౧.

త్యక్త్వా విస్రబ్ధః నిశ్శంకః - మాం నయ - అత్ర హేతుగర్భం విశేషణం వీరేతి - త్యాగప్రయోజకం పాపం చ మయి న విద్యతే - సీతయాపి మయా తత స్సుఖ మేవ - అత్రోభయత్ర దృష్టాంతః భుక్తశేష ముదక మివేతి దుష్ప్రాపపానీయకాంతారయాయినా జనేన పీతశేషం కమండలునిష్ఠం యథోదక మపాప మవశ్యం నేయ మాత్మోపకార్యేవ కేవలం తద్వదిత్యర్థః. ౭. నిత్యసంబంధిత్వాదపి నాహం పరిత్యాజ్యేత్యాహ - ప్రాసాదాగ్రై రితి. ప్రాసాదాగ్రే స్థితిమతా - విమానైః యానవతా - యోగబలాత్ - కేవలం వైహాయసగతేన - మత్వర్థీయాజంతాః - వైహాయసగతిమతా - తథా సర్వావస్థాం గతేనాపి - భర్త్రా భర్తుః పాదచ్ఛాయేవ భర్త్రా సహ స్త్రీ సర్వావస్థాగతా భవతీతి విశిష్యతే విధీయతేఽథవా - ప్రాసాదాగ్రై రిత్యాది - పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదాగ్రేభ్యః విమానైర్వా స్వలోకాదిస్థితవిమానేభ్యోవా - వైహాయసగతేన - అణిమాద్యష్టసిద్ధిసంపన్నోచితవిహాయస్సంబంధిగమనాత్ - సర్వావస్థాగతా దురవస్థాపన్నాపి - ఏతేభ్యః భర్తుః - పాదచ్ఛాయా పాదసేవా - విశిష్యతే అతిరిచ్యతే. ౮. అనుశిష్టాస్మీతి - వివిధాశ్రయం వివిధార్థం అనుశిష్టాస్మి భర్తు రనువర్తినీ భవేతి సుశిక్షితాస్మి - అతః సంప్రతి న వక్తవ్యా నోపదేష్టవ్యాస్మి. ౯. ౧౦. సుఖమితి. లోకా న చింతయంతీ - త్రైలోక్యైశ్వర్య మపి. న గణయంతీ-

బ్రహ్మచారిణీ, సహ రంస్యే త్వయా వీర వనేషు మధుగంధిషు. ౧౨. త్వం హి శక్తో వనే కర్తుం రామ సంపరిపాలనం, అన్యస్యాపి జనస్యేహ కిం పున ర్మమ మానద. ౧౩ సహ త్వయా గమిష్యామి వన మద్య న సంశయః, నాహం శక్యా మహాభాగ నివర్తయితు ముద్యతా. ౧౪. ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః, న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహ త్వయా. ౧౫ ఇచ్ఛామి సరిత శ్శైలాన్ పల్వలాని వనాని చ, ద్రష్టుం సర్వత్ర నిర్భీతా త్వయానాథేన ధీమతా. ౧౬. హంసకారండవాకీర్ణాః పద్మినీ స్సాధుపుష్పితాః, ఇచ్ఛేయం సుఖినీ ద్రష్టుం త్వయా వీరేణ సంగతా. ౧౭. అభిషేకం కరిష్యామి తాసు నిత్యం యతవ్రతా, సహ త్వయా విశాలాక్షి రంస్యే పరమనందినీ. ౧౮. ఏవం వర్ష సహస్రాణాం శతం వాహం త్వయా సహ, వ్యతిక్రమం న వేత్స్యామి స్వర్గోపి న హి మే మతః. ౧౯. స్వర్గేపి చ వినా వాసో భవితా యది రాఘవ, త్వయా మమ నరవ్యాఘ్ర నాహం త మపి రోచయే. ౨౦. అహం గమిష్యామి వనం సుదుర్గమం మృగాయుతం వానరవారణై ర్యుతం, వనే నివత్స్యామి యథా పితు ర్గృహే తవైవ పాదా వుపగృహ్య సంయతా. ౨౧. అనన్యభావా మనురక్తచేతసం త్వయా వియుక్తాం

శుశ్రూషమాణేతి. నియతా నియమయుక్తా - బ్రహ్మచారిణీ - నియతేంద్రియేత్యర్థః - కామభోగ వర్జితావా-రంస్యే - అపూర్వదర్శనేన సంతుష్టా భవిష్యామీత్యర్థః-మధుగంధిషు - పుష్పరసగంధిషు 'మద్యే పుష్పరసే మధ్వి'తి వైజయంతీ. ౧౨. ౧౩. సహేతి. ఉద్యతా వనగమనోద్యుక్తా. ౧౪. ఫల మూలాశనేతి. దుఃఖం అశనపానాభ్యర్థనరూపం. ౧౫.౧౬. హంసేతి. కారండవాః జలకుక్కుటాః- 'మద్గుః కారండవః ప్లవ' ఇత్యమరః. ౧౭.౧౮. ఏవ మితి. వ్యతిక్రమం వ్యతిక్రాంతం-వర్ష సహస్రాణాం శతమపి - న వేత్స్యామి క్షణ మివ నేష్యామి- కిం పున శ్చతుర్దశసమా ఇతి భావః- స్వర్గోపి న హి మే మతః - త్వయా వినేతి శేషః. ౧౯. ఏత దేవ వివృణోతి - స్వర్గేపిచేతి. ౨౦. అహమితి. మృగైః ఆయుతం ఆసమంతా ద్యుక్తం - మృగైః ఆయుతం - నామిశ్రితం - మిశ్రిత మిత్యర్థః-యు మిశ్రణామిశ్రణయో రితి ధాతుః-అత్రేద మవధేయం - వనే మారీచమృగో భవిష్యతి తత్ ప్రసంగేనావయో ర్వియోగ స్స్యాత్ - తత్ర కోవా పున ర్ఘటకః- కథం త్వం తు మయా వినా స్థాతుం శక్తాసీతి చింతయంతం రామం ప్రతి సీతా సూచయతి - వానరవారణైరిత్యాది-తథాహి - మృగో మారీచః - వానరవారణైః వానరశ్రేష్ఠైః సుగ్రీవాదిభిః - పున ర్వనగ్రహణా ద్వనేపి అశోకవనేపి వత్స్యామి - పున స్తవైవ పాదా వుపగృహ్య సంయతా నియతా భవిష్యామీతి. ౨౧. అనన్యభా

పతివ్రతం పాతివ్రత్యం - చింతయంతీ ఆపేక్షమాణా. ౧౧. శుశ్రూషమాణేతి. బ్రహ్మచారిణీ తప శ్చరణశీలా నియతా నియమయుక్తా-మధుగంధిషు మకరందసురభిషు. ౧౨. త్వంహీతి. అన్యస్యాపి త్వదేకశరణజనాంతరస్యాపి. ౧౩. సహేతి. నివర్తయితుం నశక్యేతిన్యాయప్రాప్తానుగమనత్వా దిత్యాశయః.౧౪. నతే దుఃఖం కరిష్యామీతి. అన్నపానవిశేషసంపాదనాయేతి భావః.౧౫.౧౬. హంసేతి. కారండవాః జలకుక్కుటాః. ౧౭. ౧౮. ఏవ మితి. వ్యతిక్రమం అపక్రాంతం-వర్షసహస్రాణాం శతం వా నవేత్స్యామి-కిముత చతుర్దశవర్షాణీతి భావః స్వర్గోపి న హి మే మతః-త్వయా వినేతి శేషః.౧౯.

మరణాయ నిశ్చితాం, నయస్వ మాం సాధు కురుష్వ యాచనాం నతే మయాతో గురుతా భవిష్యతి. ౨౨. తథా బ్రువాణా మపి ధర్మవత్సలో న చ స్మ సీతాం నృవరో నినీషతి, ఉవాచ చైనాం బహుసన్నివర్తనే వనే నివాసస్య చ దుఃఖితాం ప్రతి. ౨౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-శ్రీమదయోధ్యాకాండే-సప్తవింశస్సర్గః.

స ఏవం బ్రువతీం సీతాం ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః, న నేతుం కురుతే బుద్ధిం వనే దుఃఖాని చింతయన్. ౧. సాంత్వయిత్వా పున స్తాం తు బాష్పదూషితలోచనాం, నివర్తనార్థే ధర్మాత్మా వాక్య మేతదువాచ హ. ౨. సీతే మహాకులీనాసి ధర్మే చ నిరతా సదా, ఇహాచరస్వధర్మం త్వం మా యథా మనస స్సుఖం. ౩. సీతే యథా త్వాం వక్ష్యామి తథా కార్యం త్వయాబలే, వనే దోషాహి బహవో వదత స్తా న్నిబోధ మే. ౪. సీతే విముచ్యతా మేషా వనవాసకృతా మతిః, బహుదోషం హి కాంతారం వన మిత్యభిధీయతే. ౫. హితబుద్ధ్యా ఖలు వచో

వామితి. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్వానురక్తేత్యుచ్యతే - అత ఏవ త్వయా వియుక్తాం మరణాయ నిశ్చితాం - త్వయా వియుక్తత్వే మరణాయ నిశ్చితా మిత్యర్థః-మాం నయస్వ-పరమార్థస్తు రావణ గృహీతా మపి త్వయ్యేవాసక్తచిత్తా మత ఏవేణ్యుద్గ్రథనేన మరణాయ నిశ్చితాం - హనుమత్ప్రేష ణాదికముఖేన నయస్వ - యాచనాం దేవకృతరావణవధాభ్యర్థనం సాధుకురుష్వ-మయా కృతాత్ అతోనుగమనాత్ - తే గురుతాభారః - నభవిష్యతి - క్లేశో న భవిష్యతీత్యర్థః. ౨౨. తథేతి. ధర్మ వత్సలః కాంతాక్లేశాసహిష్ణుః నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి - బహ్వితి క్రియావిశేషణం - సన్నివర్తనే సన్నివర్తననిమిత్తం. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః.

వనే నివాసస్యచ దుఃఖితా మిత్యుక్తం వివృణోతి - స ఏవ మిత్యాదినా. ౧. ౨. సీతఇతి. మా యథా మనస స్సుఖం మనసో యథా సుఖం భవతి తథా మాచరేత్యర్థః ౩. ౪. సీతఇతి. బహుదోషం హి కాంతారం వన మిత్యభిధీయతే-బహుదోషం అహికంటకాదియుక్తత్వాత్ - కాంతారం మహారణ్యం - 'మహారణ్యే దుర్గపథే కాంతారం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. ౫. హితబుద్ధ్యేతి.

---

౨౦. అహమితి. మృగాయుతం మృగమిశ్రితం. ౨౧. అనన్యేతి. యాచనాం వనానుగమనయాచనాం - సాధు కురుష్వ - చరితార్థం సంపాదయ - అతః 'ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః, న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహత్వయా' - ఇత్యాద్యుక్తార్థేతో ర్మయా నిమిత్తేన - గురుతా భారో నభవిష్యతి. ౨౨. తథేతి. న నినీషతి స్మ - నేతుం నైచ్ఛత్ - సన్నివర్తనే సన్నివర్తననిమిత్తం-దుఃఖితాం దుఃఖిత్వజ్ఞాపనం ప్రతి. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశస్సర్గః.

౧. ౨. సీతఇతి. స్వధర్మం స్వవాక్యపరిగ్రహప్రయోజనం స్వకులధర్మం - ఇహైవ స్థిత్వా యథా మనస స్సుఖం భవతి-స్వశక్త్యనుసారేణేత్యర్థః- మామాముద్దిశ్యాచర - అథవా-ధర్మ మేవాచర - మనసః యథా సుఖం భవతి - తథా మాచరేతి వార్థః. ౩. ౪. సీతఇతి. బహుదోష మితి - బహవో దోషాః క్లేశాః యస్మి న్నితి బహుదోషం - కాంతారం దుష్ప్రవేశం వనం - హి యస్మాత్ బహుదోష మిత్యభిధీయతే. ౫. హితబుద్ధ్యేతి. హితబుద్ధ్యాభిధీయతే - నతు త్వద్భరణాదిప్రయాసో

మయైతదభిధీయతే, సదా సుఖం న జానామి దుఃఖ మేవ సదా వనం. ౬. గిరినిర్ఝరసంభూతాః గిరికందరవాసినాం, సింహానాం నినదా దుఃఖాశ్శ్రోతుం దుఃఖ మతో వనం. ౭. క్రీడమానాశ్చ విస్రబ్ధా మత్తా శ్శూన్యే మహామృగాః, దృష్ట్వా సమభివర్తంతే సీతే దుఃఖ మతో వనం. ౮. సగ్రాహా స్సరిత శ్చైవ పంకవత్యశ్చ దుస్తరాః, మత్తై రపి గజై ర్నిత్య మతో దుఃఖతరం వనం. ౯. లతాకంటకసంకీర్ణాః కృకవాకూపనాదితాః, నిరపా శ్చ సుదుర్గాశ్చ మార్గా దుఃఖ మతో వనం. ౧౦. సుప్యతే పర్ణశయ్యాసు స్వయంభగ్నాసు భూతలే, రాత్రిషు శ్రమఖిన్నేన తస్మాద్దుఃఖతరం వనం. ౧౧. అహోరాత్రం చ సంతోషః కర్తవ్యో నియతాత్మనా, ఫలైర్వృక్షావపతితై స్సీతే దుఃఖ మతో వనం. ౧౨. ఉపవాసశ్చ కర్త

హితబుద్ధ్యా - నతు త్వద్భరణక్లేశేన. ౬. మహావనే విద్యమానాన్ దోషా నాహ-గిరినిర్ఝరేత్యాది. గిరినిర్ఝరసంభూతాః గిరినిర్ఝరేషు ప్రవృద్ధాః - శ్రోతుం దుఃఖాః దుఃఖకరాః-అతోవనం-దుఃఖం దుఃఖకరం. ౭. క్రీడమానా ఇతి. శూన్యే - నిర్మానుషే ప్రదేశే - విస్రబ్ధాః నిశ్శంకా స్సంతః - క్రీడమానాః క్రీడంతః - అతఏవ మత్తాః - మహామృగాః సింహశార్దూలాదయః-అస్మాన్ దృష్ట్వా అపూర్వదర్శనాత్ - సమభివర్తంతే-హంతు మభిముఖ మాగచ్ఛేయుః. ౮. సగ్రాహా ఇతి. సగ్రాహాః సనక్రాః - పంకవత్యః బహుపంకాః - మత్తై ర్గజై రుపలక్షితాశ్చ - అతఏవ దుస్తరా స్సరిత స్సంతి - అతో దుఃఖతరం పూర్వోక్తదుఃఖసమేళనాదతిశయేన దుఃఖవత్. ౯. యత్ర న నిర్ఝరాదయః తేనైవ మార్గేణ గమిష్యామ ఇత్యత్రాహ-లతా ఇతి. లతాః పదాకర్షిణ్యః-కంటకాః పాదవేధకాః కృకవాకవః వనకుక్కుటాః - తైరుపనాదితాః - తన్నాదయుక్తా ఇత్యర్థః-తన్నాదా అశ్రుతపూర్వత్వాత్ భయావహా ఏవ - నిరపాః నిర్గతజలాః-ఋక్పూరబ్ధూ రిత్యాదినా సమాసాంతః అప్రత్యయః. ౧౦. సుప్యతఇతి. భూతలే - నతు పర్యంకే - తత్రాపి పర్ణశయ్యాసు - నతు మృదుతూలాస్తరణేషు-తత్రాపి స్వయంభగ్నాసు-జీర్ణతయా స్వయమేవ పతితాసు - రాత్రిషు-నత్వహస్సు-శ్రమఖిన్నేన ఫలమూలాద్యాహరణ శ్రమదుఃఖితేన వనవాసినా సుప్యతే - అతోఽస్మాభి రపి తథా స్వపితవ్య మితి భావః. ౧౧. అహోరాత్ర మితి. అహోరాత్రం సాయంప్రాతశ్చ - వృక్షావపతితైః వృక్షాత్ స్వయంపతితైః - ఫలైః-నియతాత్మనా నియతమనస్కేన - ఇతరానభిలాషిణేత్యర్థః - వనవాసినా - సంతోషః భోజనతృప్తిః కర్తవ్యః. ౧౨. ఉపవాసఇతి. యథాప్రాణేన యథాశక్త్యా.

పాథినేత్యర్థః - సదా సర్వకాలేపి - సుఖం నాస్తీతి జానామి నిశ్చినోమి. ౬. గిరినిర్ఝరేతి. గిరినిర్ఝరసంభూతాః గిరినిర్ఝరేభ్య స్సంభూతాః - ప్రభూతాః - నినదాః తథా గిరికందరవాసినాం సింహానాం-నినదాశ్చ-శ్రోతుం దుఃఖాః కష్టాః-అతోవనం - దుఃఖం దుఃఖప్రదం. ౭. క్రీడమానా శ్చేతి. విస్రబ్ధాః నిరంకుశాః - శూన్యే - నిర్మానుషే - సమభివర్తంతే హంతు మాగచ్ఛేయు రిత్యర్థః. సగ్రాహా ఇతి. గజై రపి దుస్తరా స్సరిత ఇతి యోజనా. లతేతి. కృకవాకూపనాదితాః వనకుక్కుటనాదయుక్తాః-నిరపాః నిర్గతోదకాః. ౧౦. సుప్యత ఇతి. స్వయంభగ్నాసు జీర్ణతయా స్వయమేవ పతితాసు - పర్ణశయ్యాసు. 'సాంద్రపర్ణేష్వేవ శయీత' ఇత్యుక్తేః. శ్రమఖిన్నేన - దివా ఫలాద్యానయనశ్రమఖిన్నేన-మయా ఉక్తశయ్యాయాం-సుప్యతే. ౧౧. అహోరాత్ర మితి. వృక్షావపతితైః-వృక్షేభ్యః స్వయమేవ పతితైః ఫలై రేవ అహోరాత్రం ప్రాతస్సాయం చ సంతోషః తృప్తిః కార్యః. ౧౨. ఉపవాసశ్చేతి. యథాప్రాణేన యథాబలానుసారేణ. ౧౩, ౧౪. కార్య స్త్రి రితి.

వ్యో యథా ప్రాణేన మైథిలి, జటాభారశ్చ కర్తవ్యో వల్కలాంబరధారిణా. ౧౩
దేవతానాం పితౄణాం చ కర్తవ్యం విధిపూర్వకం, ప్రాప్తానామతిథీనాం చ నిత్యశః
ప్రతిపూజనం ౧౪. కార్యస్త్రిరభిషేకశ్చ కాలేకాలే చ నిత్యశః, చరతా
నియమేనైవ తస్మాద్దుఃఖతరం వనం. ౧౫. ఉపహారశ్చ కర్తవ్యః కుసుమైస్స్వయ
మాహృతైః, ఆర్షేణ విధినా వేద్యాం బాలే దుఃఖమతో వనం. ౧౬. యథా
లబ్ధేన సంతోషః కర్తవ్యస్తేన మైథిలి, యతాహారైర్వనచరైర్నిత్యం దుఃఖ
మతో వనం. ౧౭. అతీవ వాతాస్తిమిరం బుభుక్షా చాత్ర నిత్యశః, భయాని చ
మహాంత్యత్ర తతో దుఃఖతరం వనం. ౧౮. సరీసృపాశ్చ బహవో బహురూపాశ్చ
భామిని, చరంతి పృథివీం దర్పాత్తతో దుఃఖతరం వనం. ౧౯. నదీనిలయనా
స్సర్పా నదీకుటిలగామినః, తిష్ఠంత్యావృత్య పంథానం తతో దుఃఖతరం వనం.
౨౦. పతంగా వృశ్చికాః కీటా దంశాశ్చ మశకైస్సహ, బాధంతే నిత్యమబలే
సర్వం దుఃఖతరం వనం. ౨౧. ద్రుమాః కంటకినశ్చైవ కుశకాశాశ్చ భామిని, వనే
వ్యాకులశాఖాగ్రాస్తేన దుఃఖతరం వనం. ౨౨. కాయక్లేశాశ్చ బహవో భయాని
వివిధాని చ, అరణ్యవాసే వసతో దుఃఖమేవ తతో వనం. ౨౩. క్రోధలోభౌ
విమోక్తవ్యౌ కర్తవ్యా తపసే మతిః, నభేతవ్యం చ భేతవ్యే నిత్యం దుఃఖమతో
వనం. ౨౪. తరలం తే వనం గత్వా క్షమం న హి వనం తవ, విమృశన్నిహ

---

౧౩. ౧౪. కార్య ఇతి. త్రిరభిషేకశ్చ నైకకాల ఇత్యాహ - కాలేకాల ఇతి - ప్రాతర్మధ్యాహ్న సాయాహ్నేష్విత్యర్థః - ఏతచ్చ న కతిపయదినేషు - కింతు ప్రతిదిన మిత్యాహ - నిత్యశ ఇతి. ౧౫. ఉపహార ఇతి. ఉపహారః బలిః - 'ఉపహారో బలిర్మత' ఇతి హలాయుధః. ఆర్షేణ ఋషిప్రోక్తేన - విధినా కల్పేన. ౧౬. యథేతి. యథాలబ్ధేన యావల్లబ్ధేన - తేన ఫలాదినా ఆహారేణ - సంతోషః తృప్తిః - యతాహారైః నియతాహారైః. ౧౭. అతీతి. అత్ర వనే - వాతాశ్చ అతీవ బహులాః - తిమిరంచ - రాత్రిష్వతీవాస్తి - బుభుక్షా చాతీవ భవతి - భయాని పూర్వోక్తాని. ౧౮. సరీసృపా ఇతి. సరీసృపాః గిరిసర్పాః - బహురూపాః పృథుశరీరాః. ౧౯. నదీనిలయనా ఇతి. నదీకుటిలగామినః నదీవత్ కుటిలగామినః. ౨౦. పతంగా ఇతి. పతంగాః శలభాః - దంశాః వనమక్షికాః - 'దంశస్తు వనమక్షికే' త్యమరః. ౨౧. ద్రుమా ఇతి. కుశకాశయోః శాఖాః - కుశకాశపర్ణాన్యేవ. ౨౨. కాయక్లేశా ఇతి. కాయక్లేశాః - వ్రతోపవాసాదయః - అరణ్యవాసే అరణ్యరూపవాసస్థానే. ౨౩. క్రోధలోభావితి. భేతవ్యే భయహేతువిషయే ప్రాగుక్తసర్పాదౌ - న భేతవ్యం భయం న కార్యం. ౨౪.

నిత్యశః ప్రతిదినం - కాలేకాలే ప్రాతరాదికాలే - అభిషేకస్త్రిః కార్యః - త్రిషవణస్నానం కర్తవ్య మిత్యర్థః - నియమేనైవ చరతా కాలక్షేపం కుర్వతా. ౧౫. ఉపహార ఇతి. ఉపహారః పూజా - ఆర్షేణ విధినా వానప్రస్థోచితవిధానేన. ౧౬. యథేతి. యథాహారైః వనస్థైః - యథాలబ్ధేన యాదృశం వస్తు - యథా ప్రాప్నోతి - తేన రూపేణేత్యర్థః. ౧౭. అతీవేతి. తిమిరం రాత్రిష్వితి శేషః. ౧౯. నదీతి. నదీవత్కుటిలగామినః. ౨౦. పతంగా ఇతి. పతంగాః శలభాః - దంశాః వనమక్షికాః. ౨౧. ద్రుమా ఇతి. వ్యాకులశాఖాః వ్యాకులాగ్రాశ్చేత్యుభయత్ర క్రమాద్ద్రుమకుశవిశేషణం. ౨౨. ౨౩. క్రోధలోభావితి. భేతవ్యే భయహేతౌ భయం న కార్యం. ౨౪. తరల మితి. అలం న గం

పశ్యామి బహుదోషతరం వనం. ౨౭. వనం తు నేతుం న కృతా మతి స్తదా బభూవ రామేణ యదా మహాత్మనా, న తస్య సీతా వచనం చకార త త్తతో ఽబ్రవీద్రామ మిదం సుదుఃఖితా. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టావింశస్సర్గః.

ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సీతా రామస్య దుఃఖితా, ప్రసక్తాశ్రుముఖీ మంద మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧. యే త్వయా కీర్తితా దోషా వనే వస్తవ్యతాం ప్రతి, గుణానిత్యేవ తాన్ విద్ధి తవ స్నేహ పురస్కృతాన్. ౨. మృగా స్సింహా గజా శ్చైవ శార్దూలా శ్శరభా స్తథా, పక్షిణ స్సృమరా శ్చైవ యే చాన్యే వనచారిణః ౩. అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ సర్వే తే తవ రాఘవ, రూపం దృష్ట్వాపసర్పేయుర్భయే సర్వే హి బిభ్యతి. ౪. త్వయా చ సహ గంతవ్యం మయా గురుజనాజ్ఞయా, త్వద్వియోగేన మే రామ త్యక్తవ్య మిహ

కదితి. వనం గత్వాల మితి అలంఖలోర్వ రితి నిషేధార్థాల ముపపదేక్త్వా - నగంతవ్య మిత్యర్థః. ౨౭. వనమితి. రామేణ వనం నేతుం మతి ర్యదా న కృతా బభూవ తదా సీతా తస్య వచనం- నచకార నాంగీచకార - ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః.

ఏతదితి. పూర్వసర్గాంతే ఇద మిత్యుక్తావపి పున రిద మిత్యుక్తి ర్విశేషణవిశేషాభిధానార్థా- ప్రసక్తాశ్రుముఖీ ఈషదశ్రుముఖీత్యర్థః. ౧. యఇతి. వస్తవ్యతాం వాసిత్వం-తాన్ దోషాన్ - తవ స్నేహపురస్కృతాన్ గుణా నిత్యేవ విద్ధి - ప్రేయసా త్వయా సహ వర్తమానాయాః మమ శోకి లాలాపచందనమలయమారుతవత్ సుఖకరాన్ జానీహీత్యర్థః - అము మర్థ ముపరితనసర్గే కుశకా శేత్యాదిశ్లోకై ర్వివరిష్యతి. ౨. మృగా ఇత్యాది. శరభాః అష్టపాదమృగాః - సృమరాః గవయాః- భయే భయహేతౌ - అస్మాన్ దృష్ట్వా అభిముఖమాయాస్యంతీత్యుక్తవాన్ రామః ఇమం త్వపసర్పేయురితి తత్పరిజహార. ౪. త్వయేతి. గురుజనాజ్ఞయా - పిత్రో రాజ్ఞయా - త్వయా సహ మయా గంతవ్యం - 'అర్థోవా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీ' తి శ్రుత్యుక్త ప్రక్రియయా జాయాపత్యో రేకాత్మత్వాత్ - త్వద్విషయాదేశ ఏవ మద్విషయాదేశ ఇ

తవ్యం. ౨౭. వనంత్వితి. రామేణ వనం నేతుం మతి ర్యదా న కృతా - తదా సీతా తస్య వచనం న చకార-తతో హేతో రిద మబ్రవీ దితి యోజనా. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః.

౧. యేత్వయేతి. వనే వస్తవ్యతాం నివాసం ప్రతి - యే దోషాః కీర్తితాః-తాన్ దోషాన్ తవ స్నేహపురస్కృతాన్- స్నేహసంబంధాన్ గుణానేవ విద్ధి-దోషా అపి త్వత్సన్నిధివశా ద్గుణతాం భజంత ఇత్యర్థః. ౨. మృగాఇతి. సృమరః గవయః-అదృష్టపూర్వేతి- తే సర్వే భయావహామృగాః- అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ - అనాలోకితైతాదృశరూపత్వాత్ - అదృష్టపూర్వం తావకంరూపం యేషాం తే తథా- తేషాం భావ స్తత్త్వం తస్మా దపసర్పేయుః. ౩. ౪. త్వయేతి.గురుజనాజ్ఞయా - 'ఇయంసీతా మమసుతా సహ ధర్మచరీ తవ, ఛాయేవానుగతా సదే'త్యేనం రూపయా గురుజనస్యా

జీవితం. ౫. న చ మాం త్వత్సమీపస్థామపి శక్నోతి రాఘవ, సురాణా మీశ్వర శ్శక్రః ప్రధర్షయితు మోజసా. ౬. పతిహీనా తు యా నారీ న సా శక్ష్యతి జీవితుమ్, కామ మేవం విధం రామ త్వయా మమ విదర్శితం. ౭. అథచాపి మహాప్రాజ్ఞ బ్రాహ్మణానాం మయా శ్రుతం, పురా పితృగృహే సత్యం వస్తవ్యం కిల మే వనే. ౮. లక్షణిభ్యో ద్విజాతిభ్యః శ్రుత్వాహం వచనం పురా, వనవాసకృతోత్సాహా నిత్య మేవ మహాబల ౯. ఆదేశో వనవాసస్య ప్రాప్తవ్య స్స మయా కిల, సా త్వయా సహ తత్రాహం యాస్యామి ప్రియనాన్యథా. ౧౦. కృతాదేశా భవిష్యామి గమిష్యామి సహ త్వయా, కాలశ్చాయం సముత్పన్న స్సత్యవా గ్భవతు ద్విజః ౧౧. వనవాసేఽభిజానామి దుఃఖాని బహుధా కిల, ప్రాప్యంతే నియతం వీర పురుషై రకృతాత్మభిః. ౧౨. కన్యయా చ పితుర్గేహే వనవాస శ్శ్రుతో

త్యర్థః - త్వద్వియోగేన హేతునా - మే మయా. ౫. న చేతి. అపిశబ్దో భిన్నక్రమః - సురాణా మీశ్వరోపీత్యర్థః. ౬. పతిహీనేతి. యా నారీ పతిహీనా పతివియుక్తా - సా జీవితుం నశక్ష్యతీ త్యేవం విధం - త్వయా - మమ - కామం - అత్యర్థం విదర్శితం ఉపదిష్టం. ౭. అథేతి. అథచాపి- అపి చేత్యర్థః - హేమహాప్రాజ్ఞ - పురా పితృగృహే వసంత్యా మయా - బ్రాహ్మణానాం బ్రాహ్మణేభ్యః జ్యోతిర్విద్భ్యః - మే మయా - వనే వస్తవ్యం కిలేతి సత్యం వచనం మయా శ్రుతం. ౮. లక్షణిభ్య ఇతి లక్షణిభ్యః సాముద్రికలక్షణజ్ఞేభ్యః - లక్షణజ్ఞాన మస్త్యేషా మితి ఇనిః. ౯. ఆదేశ ఇతి. సః బ్రాహ్మణోక్తో వనవాసస్యాదేశః - ఆదిష్టో వనవాస ఇత్యర్థః - మయా ప్రాప్తవ్యః కిల - లలాట లిఖితస్య అపరిత్యాజ్యత్వా దితి భావః - సా ఏవమాదిష్టాహం - త్వయా సహ యాస్యామి - నాన్యథా - కేవలం స్వేచ్ఛయా న యాస్యామీత్యర్థః. ౧౦. ఫలిత మాహ-కృతాదేశేత్యాది. అయం కాలః వనవాసకాలః - ద్విజః లక్షణవాదీ - జాత్యేకవచనం.౧౧. వనవాస ఇతి. వనవాసే దుఃఖాని జానామి - తాని - అకృతాత్మభిః అశిక్షితమనస్కైః - ప్రాప్యంతే - నతు మాదృశైర్జనై రితి భావః. ౧౨. కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః స్త్రీస్యో

జ్ఞయా. త్వద్వియోగేన హేతునా ౫. ౬. పతిహీనేతి. కామం యథేచ్ఛం-ఏవం మదాగమననివారణోద్యుక్తేన పూర్వసర్గోక్తం బహుదోషజాతం త్వయా విదర్శితం - తథాపి పతిహీనాయా నార్యా జీవితు మశక్యత్వాత్ -అహ మపి జీవవిరోధినం త్వద్వియోగం సోఢుం న శక్నోమీతి భావః. ౭. అథచాపీతి. అథేతి వాక్యాలంకారే - పురా పితృగృహే - వనే వస్తవ్యం కిలేతి - బ్రాహ్మణానాం - సత్యం సత్యవచనం - మయా శ్రుతం - అతో మే వన ఏవ వస్తవ్యం ఖలు. ౮. లక్షణిభ్య ఇతి. లక్షణిభ్యః సాముద్రికలక్షణజ్ఞేభ్యః. ౯. ఆదేశ ఇతి. సః వనవాసస్య ఆదేశః ఆదిష్ట వనవాస ఇత్యర్థః - ప్రాప్తవ్యః అవశ్యభోగ్యః - స బ్రాహ్మణై రభిహితః వనవాసస్య ఆదేశః మయా ప్రాప్తవ్యః - యస్మా త్తస్మా దేవహి - సా శ్రుతాదేశా సతీ అహం త్వయా యాస్యామి - నాన్యథా ఏవం సతి. ౧౦. కృతాదేశేతి. కృతాదేశా కృతబ్రాహ్మణనియోగా - భవిష్యామి - అతః త్వయా సహ గమిష్యామి - కాల ఇతి - సముత్పన్నః సంప్రాప్తః - వనవాసస్యేతి శేషః-ద్విజ ఇతి జాత్యేకవచనం. ౧౧. వనవాస ఇతి. వనవాసే అజేయాని దుఃఖాని సంతీతి - జానామ్యేవ-తథాపి తద్దుఃఖాని - అకృతాత్మభిః అజితేంద్రియైః విషయలోలుపై - నతు త్వాదృశ్మాదృశై ర్జనై రిత్యర్థః. ౧౨. కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం మమ పితు ర్గేహే మాతు రగ్రతః సాధువృత్తా

మయా, భిక్షిణ్యా స్సాధువృత్తాయాః మమ మాతు రిహాగ్రతః, ప్రసాదితశ్చ వై పూర్వం త్వం వై బహువిధం ప్రభో, గమనం వనవాసస్య కాంక్షితం హి సహ త్వయా. ౧౪. కృతక్షణాహం భద్రం తే గమనం ప్రతి రాఘవ, వనవాసస్య శూరస్య చర్యా హి మమ రోచతే. ౧౫. శుద్ధాత్మన్ ప్రేమభావా ద్ధి భవిష్యామి వికల్మషా, భర్తార మనుగచ్ఛంతీ భర్తా హి మమ దైవతం. ౧౬. ప్రేత్యభావేపి కల్యాణ స్సంగమో మే సహ త్వయా ౧౭ శ్రుతి ర్హి శ్రూయతే పుణ్యా బ్రాహ్మణానాం యశస్వినాం, ఇహ లోకే చ పితృభి ర్యా స్త్రీ యస్య మహామతే, అద్భి ర్దత్తా స్వధర్మేణ ప్రేత్యభావేపి తస్య సా ౧౮. ఏవ మస్మా త్స్వకాం నారీం సువృత్తాం హి పతివ్రతాం, నాభిరోచయసే నేతుం త్వం మాం కేనేహ హేతునా ౧౯. భక్తాం పతివ్రతాం దీనాం మాం సమాం సుఖదుఃఖయోః, నేతు మర్హసి కాకుత్స్థ

చిత్వా దినిః - వనవాసః - శ్రుతః భావీతి శ్రుతః - ఇహ గృహే - త్వయా సహ - వనవాసస్య గమనం లీలార్థం జాహ్నవీతీరతపోవనాదిగమనం కాంక్షితం హి- త్వం చ బహువిధం ప్రసాదితో వై - ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః.౧౪.కృతక్షణేతి. కృతక్షణా కృతోత్సవా - 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః, వనవాసస్య వనే వాసో యస్యేతి వనవాసః - తస్య - శూరస్య తవ - చర్యా పరిచర్యా - మమ మహ్యం-రోచతే. ౧౫. శుద్ధాత్మన్నితి. శుద్ధాత్మన్ ఈర్ష్యాదిరహిత - ప్రేమభావాత్ ప్రేమస్వభావాత్ - హిః ప్రసిద్ధౌ - భర్తారం త్వా మనుగచ్ఛంతీ - వికల్మషా విగతకల్మషా - భవిష్యామి - నన్వత్రైవ స్థిత్వా కులదేవతా మారాధ్య విశుద్ధా భవేత్యత్రాహ భర్తాహి మమ దైవత మితి. ౧౬. ప్రేత్యభావ ఇతి. ప్రేత్యభావేపి పరలోకేపి - త్వయా సహ సంగమః. కల్యాణః శోభనః. ౧౭. అత్ర ప్రమాణ మాహ - శ్రుతిర్హీత్యాదిసార్ధశ్లోకేన. పితృభి రితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా - శ్రుతి మేవాహ-ఇహేతి - మహామత ఇత్యనేన త్వాం బోధయామీతి సూచ్యతే - స్వధర్మేణ స్వస్వవర్ణోక్తబ్రాహ్మాదివివాహవిధినా. ౧౮. ఏవమితి-ఏవం పూర్వోక్తశ్రుతిరూపప్రబలప్రమాణసద్భావేపీత్యర్థః - అస్మాత్ నగరాత్ - నేతు మిత్యనేనాన్వయః - యద్వా - అస్మాత్ అద్భి ర్దానా ద్ధేతోః. ౧౯. భక్తా మితి. సుఖదుఃఖయో

యాః - భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః - సకాశాత్ - కన్యయా మయా - వనవాసః - శ్రుతః భావీతి శ్రుతః - ఇహాస్మిన్ గృహే-త్వయా సహ వనవాసస్య గమనం విలాసార్థం జాహ్నవీతీరతపోవనాది గమనం - కాంక్షితం హి త్వం చ బహువిధం ప్రసాదితో వై ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః. ౧౪ కృతక్షణేతి, కృతక్షణా ప్రాప్తావసరా ప్రతీక్షితకాలేత్యర్థః - వనవాసస్య వనే వాసో యస్య సః-వనవాసః తస్య తవ చర్యా శుశ్రూషా మమ రోచతే. ౧౫. శుద్ధాత్మ న్నితి. శుద్ధాత్మన్ ప్రేమస్వభావా ద్భర్తార మనుగచ్ఛంతీ - అహం వికల్మషా భవిష్యామి - కుతః భర్తాహి మమ దైవతం. ౧౬. ప్రేత్యేతి. త్వయా సహ సంగమః-ప్రేత్యభావేపి పరలోకేపి కల్యాణః శోభనః. ౧౭. అత్ర ప్రమాణ మాహ - శ్రుతిర్హీత్యాదిసార్ధశ్లోకేన, పితృభిరితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా - పితృభి ర్యా స్త్రీ అద్భి స్సహ యస్య యస్మై దత్తా సా ఇహ లోకే స్వధర్మేణ-పతివ్రతాధర్మేణవర్తమానా-ప్రేత్యభావేపి తస్యైవ భవతీతి శ్రుతిః - బ్రాహ్మణానాం సకాశా చ్ఛ్రూయత ఇతి సంబంధః. ౧౭. ౧౮. ఏవమితి. శ్రుతిస్మృతిన్యాయతో నిత్యసంబంధే సిద్ధే సతీత్యర్థః-అస్మాత్ నగరాత్ - స్వకాంస్వీయాం.౧౯.భక్తామితి. సుఖదుఃఖయో స్సమాం త్వదేకశరణాం-అతఏవ సమానదుఃఖినీం -

సమానసుఖదుఃఖినీం. ౨౦. యది మాం దుఃఖితా మేవం వనం నేతుం నచేచ్ఛసి, విషమగ్నిం జలం వాహమాస్థాస్యే మృత్యుకారణాత్ ౨౧. ఏవం బహువిధం తం సా యాచతే గమనం ప్రతి, నానుమేనే మహాబాహు స్తాం నేతుం విజనం వనం. ౨౨. ఏవ ముక్తాతు సా చింతాం మైథిలీ సముపాగతా, స్నాపయంతీవ గా ముష్ణై రశ్రుభి ర్నయనచ్యుతైః. ౨౩. చింతయంతీం తథా తాం తు నివర్తయితు మాత్మవాన్, తామ్రోష్ఠీం స తదా సీతాం కాకుత్స్థో బహ్వసాంత్వయత్. ౨౪.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

సాంత్వ్యమానా తు రామేణ మైథిలీ జనకాత్మజా,వనవాస నిమిత్తాయ భర్తార మిదమబ్రవీత్. ౧. సాతమ ముత్తమసంవిగ్నా సీతా విపులవక్షసం, ప్రణయాచ్చాభి మానాచ్చ పరిచిక్షేప రాఘవం. ౨. కిం త్వా మన్యత వైదేహః పితా మే మిథి

స్సమాం ప్రాప్తయో స్సుఖదుఃఖయో రేకరూపాం - సమానసుఖదుఃఖినీం త్వత్సమానసుఖదుఃఖాం. ౨౦. యదీతి. ఆస్థాస్యే స్వీకరిష్యే. ౨౧. ఏవమితి. యాచతే అయాచత - విజనం బంధుజన రహితం. ౨౨. ఏవమితి. గాం భువం. ౨౩. చింతయంతీ మితి. తామ్రోష్ఠీ మిత్యనేన సాంత్వాదినా స్థాతు మశక్యత్వ ముచ్యతే. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

సాంత్వ్యమానేతి. జనకాత్మజేతి విశేషణం స్వకులోచితాచారదార్ఢ్యాయ-వనవాసనిమిత్తాయ వనవాస ఏవ నిమిత్తం ప్రయోజనం తస్మై. ౧. సేతి. ఉత్తమసంవిగ్నా ఉత్తమమత్యంతం కంపమానా - విపులవక్షసం - శూర మితి యావత్ - శూర మపి కథం చిక్షేపేత్యత్రాహ ప్రణయాదిత్యాది - ప్రణయాత్ - స్నేహాత్ - అభిమానాత్ మదీయోయ మిత్యభిమానాత్ - కోపాద్వా- ప్రణయకోపా దితి సంపిండితోర్థః - పరిచిక్షేప నినింద. ౨. కింత్వేతి. మాం త్యక్త్వా వనం గతం త్వాం యది మే పితా శృణుయాత్-తదా త్వాం స్త్రీయేవ కాచిత్ పురుషవేషం ధృత్వా మత్కన్యా ముపయేమే ఇతి మన్యేతేత్యర్థః-హేరామ సౌందర్యమాత్రేణ పరభ్రామక - వైదేహః విదేహవంశ్యః - కర్మణైవ హి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ ఇతి కర్మప్రధానతయా కదాచి దపి పత్నీవిరహ మసహమాన ఇత్యర్థః - మిథిలాధిపః జనపదస్య సమ్యగ్రక్షకః - మే పితా - త్వా - మా

త్వయా సహ ఏకసుఖదుఃఖినీం. ౨౦. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

సాంత్వ్యమానేతి. వనవాసనిమిత్తాయ వనవాసనిమిత్తానుమతిసిద్ధ్యర్థం. ౧. సేతి. ఉత్తమసంవిగ్నా అతిభీతేతి యావత్ - ప్రణయాత్ - స్నేహాత్ - అభిమానాత్ కోపాత్ - పరిచిక్షేప వచన ముక్తవతీ. ౨. తదేవాహ-కింత్వేతి. హేరామ త్వా త్వాం-పురుషవిగ్రహం ఆకారమాత్రేణ పురుషం - స్త్రియ మేవ సంతం జామాతరం - ప్రాప్య-కి మమన్యత - తత్త్వం న జ్ఞాతవా నిత్యర్థః- యది జానాతి - తర్హి మాం తుభ్యం నప్రయచ్ఛేదిత్యాక్షేపశేషః - యద్వా - 'స ఏవ వాసుదేవోయం సాక్షాత్ పురుష ఉచ్యతే, స్త్రీప్రాయ మేత త్తత్సర్వం జగద్బ్రహ్మపురస్సర' మితి విష్ణుపురాణోక్తేః - వైదేహో మే పితా త్వాం జామాతరం ప్రాప్య లోకే త్వద్వ్యతిరిక్తం పురుషవిగ్రహం పురుషాకృతిం సర్వ మపి స్త్రియ మమన్యత కిం కి మర్థం అమన్యత - ఏతాదృశ

లాధిపః, రామ జామాతరం ప్రాప్య స్త్రియం పురుషవిగ్రహం. ౩.అనృతం బతలోకో యమజ్ఞానా ద్యద్ధి వక్ష్యతి, తేజో నాస్తి పరం రామే తపతీవ దివాకరే ౪.కిం హి కృత్వా విషణ్ణా స్త్వం కుతో వా భయ మస్తి తే, య త్పరిత్యక్తుకామ స్త్వం

మేకాం రక్షతు మశక్త్యా మాం పత్నీం త్యక్త్వా గతం త్వాం - ప్రాప్య జ్ఞాత్వా - గత్యర్థో జ్ఞానార్థః - స్త్రియం అంతః స్త్రీస్వభావం - పురుషవిగ్రహం బహిఃపురుషవేషం - జామాతరం అమన్యత కిం మన్యతే కిం - అవశ్య మిత్థం మన్యేతేత్యర్థః స్త్రియం పురుషవిగ్రహ మితి - పురుషత్వేపి మోహినీరూపభ్రమకృత్త్వం పూర్వకృతం సూచయతీతి. ౩. అనృత మితి. బతేతి ఖేదే - అయం లోకః - తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో స్తీతి అజ్ఞానాత్ - యద్వక్ష్యతి వదతి - తదనృతం కుతః నాస్తి - అనుపలభ్యమానత్వా త్తాదృశం తేజో నాస్త్యేవేత్యర్థః - యద్వా - అయం లోకః - యద్వక్ష్యతి యద్వదతి - రామే పరం తేజో స్తీత్యర్థసిద్ధం - తత్ - అజ్ఞానాత్ - అతోఽనృతం బత తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తి - వ్యతిరేకదృష్టాంతః-యద్యస్తి-దివాకర ఇవ ఉపలభ్యతే ఇతి భావః - యద్వా - అజ్ఞానాత్ - రామస్వరూపాజ్ఞానాత్ - లోకోఽయం యద్వదతి-తదనృతం కిం వదతీత్యత్రాహ-తేజ ఇతి- రామ ఇవ తపతి దివాకరే పరం తేజో నాస్తీతి యద్వదతి - తదనృత మితి పూర్వేణాన్వయః. ౪. కిమితి. కిం హి కృత్వా కిమ కార్యం కృత్వా-విషణ్ణః-'అప్యకార్యశతం కృత్వా భర్తవ్యా మను రబ్రవీ'దిత్యుక్తావశ్యభరణీయవిషయే విషాదప్రాప్తిర్న యుక్తేతి భావః-తే కాలాగ్నిసదృశక్రోధస్య తవ-యత్ యస్మాత్ కారణాత్-మాం పరిత్యక్తుకామోసి తాదృశం కారణం నాస్తీత్యర్థః - యద్వా - కిం హి కృత్వా కిం మనసి కృత్వా-కిం విచార్యేత్యర్థః యత్ యస్మాత్ విషాదాత్-భయాచ్చ మాం పరిత్యక్తుకామోసి.

కాతరం త్వాం తథా మన్వానో భ్రాన్త ఇత్యర్థః – యద్వా - కింత్వితి - రామజ - అమాతరం ప్రాప్య - స్త్రియం - పురుష - విగ్రహం - ఇతిపదచ్ఛేదః - హేరామజ-రమయితుం జాత-అవతీర్ణేతి - హేపురుష - క్రీడార్థ మవతీర్ణపరమపురుషేత్యర్థః-అమాతరం స్త్రియం మాతృవ్యతిరిక్తాం సపత్నీమాతరం కైకేయీం - ప్రాప్య ఉద్దిశ్య - వైదేహో మే పితా విగ్రహం కలహం - అమన్యత కిం నామన్యతైవ - కైకేయ్యా సహ ఏతాదృశ కలహ ఆయాస్యతీతి న జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - తథాపి నమాం విహాయ త్వయా వనం గంతవ్య మితి భావః-యద్వా-రామజామాతర మిత్యేకం పదం-పురుషవిగ్రహం-పురుషాన్ భక్తాన్ విశేషేణ గృహ్ణాతి స్వవశీకరోతీతి తథా - రామజామాతరం- 'రమంతే యోగినోనంత' ఇతి శ్రుతేః ఆనందరూపజామాతరంత్వాం ప్రాప్య-వైదేహో మే పితా-స్త్రియంస్వస్త్రియం-స్త్రియమిత్యుపలక్షణం పుత్రమిత్రకళత్రాదికమాముష్మికంచ-సత్య మమన్యతకిం-కింతుసర్వం తుచ్ఛ మితి జ్ఞాత్వా పరమానందపూర్ణోఽభూత్-ఏతాదృశసర్వానందకర స్త్వం మాం కథం వ్యథయసీతి భావః. ౩. అనృత మితి. బతేతి ఖేదే-అయం లోకః తపతి దివాకర ఇవరామే పరం తేజో స్తీత్యజ్ఞానాదవిచారాద్య ద్వక్ష్యతితదనృతంకుతః నాస్తీతి-అనుపలభ్యమానత్వా త్తాదృశ తేజో నాస్త్యేవేత్యర్థః-యద్వా-అజ్ఞానా దాక్షేపం కృతవత్యస్మీతి భీత్యా లోక ఏవం వదిష్యతీతి స్వాపరాధం పరిహరతి - అనృత మితి-య స్త్వా మనాద య గచ్ఛసీతి శ్లోకాదా వధ్యాహృత్య యోజనీయః-అయం లోకః - తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తీతి అజ్ఞానా దవిచారా దనృతం యద్వక్ష్యతి తత్ - బతేతి యోజనా - ఏత దహం నసహ ఇతిభావః. ౪. కింహీతి. కిం కృత్వా కి మకార్యం కృత్వా విషణ్ణోసి-'అప్యకార్యశతం కృత్వా భర్తవ్యా మను రబ్రవీ' దిత్యుక్తావశ్యభరణీయవిషయే విషాదో

మా మనన్యపరాయణామ్. ౫. ద్యుమత్సేనసుతం వీర సత్యవంతమనువ్రతామ్, సావిత్రీ మివ మాం విద్ధి త్వ మాత్మవశవర్తినీమ్. ౬. న త్వహం మనసా ప్యన్యం ద్రష్టాస్మి త్వదృతేఽనఘ, త్వయా రాఘవ గచ్ఛేయం యథాన్యా కులపాంసినీ. ౭. స్వయం తు భార్యాం కౌమారీం చిర మధ్యుషితాం సతీమ్, శైలూషఇవ మాం రామ పరేభ్యో దాతు మిచ్ఛసి. ౮ యస్య పథ్యం చరామాత్థ యస్య చార్థేఽవరుధ్యసే, త్వం తస్య భవ వశ్యశ్చ విధేయశ్చ సదానఘ ౯. స మా మనాదాయ వనం న త్వం ప్రస్థాతు మర్హసి, తపో వా యది వారణ్యం స్వర్గో వా మే సహ త్వయా. ౧౦. నచ మే భవితా తత్ర కశ్చిత్ పథి పరిశ్రమః, పృష్ఠత స్తవ గచ్ఛం

---

౫. ౬. నత్వితి. హేరాఘవ - అన్యా కులపాంసినీ యథా కులపాంసినీవ అహం త్వదృతే అన్యం మనసాపి - న ద్రష్టాస్మి న ద్రక్ష్యా మ్యేవ - అత స్త్వయా గచ్ఛేయ మితి యోజనా. ౭. దృఢపాతివ్రత్యప్రదర్శనేపి వనగమనాసమ్మతిం జ్ఞాత్వా క్రుధ్యతి - స్వయ మితి కౌమారీం కుమారావస్థాయా మేవ పరిణతామ్- శైలూష ఇవ జాయా జీవ ఇవ- 'శైలాలినస్తు శైలూషా జాయాజీవాః కృశాశ్వినః' ఇత్యమరః - పరేభ్యః స్వయం దాతుమిచ్ఛసి. ౮. మాతరం శుశ్రూషస్వేతి యదుక్తం తత్ర పరిహార మాహ - యస్యేతి. యస్య మాతృజనస్య - పథ్యం హితం - ఆత్థ - యస్య చార్థే- అవరుధ్యసే మాం నివారయసే - తస్య జనస్య - త్వ మేవ వశ్యః అనుకూలః - విధేయః ప్రేష్యశ్చ - భవ - అహం తు త్వామనుయాస్యామీత్యర్థః - యద్వా - యస్య మద్రూపస్య జనస్య - పథ్యం చాత్థ - ఏతావత్పర్యంతం- యస్య చార్థే-అవరుధ్యసే క్లిశ్యసి-తస్య జనస్య - త్వం వశ్యో విధేయశ్చ భవ- త్వ మేవ మద్వచనం శృణ్విత్యర్థః-అథవా-యస్య భరతస్య పథ్య మాత్థ-యస్య చార్థే యస్యాభిషేకరూప ప్రయోజననిమిత్తే- అవరుధ్యసే నిగృహీతోసి-తస్య వశ్యః-ఇచ్ఛానుసారీ-విధేయ శ్చ ప్రేష్యశ్చ-భవేతి సంబంధః. ౯. సఇతి. వశ్యో విధేయశ్చ త్వం తపో వా-తపశ్చరణంవా అరణ్యం అరణ్యవాసో వా-స్వర్గో వా స్వర్గగమనం వా - త్వయా సహ- భవత్వితి శేషః. ౧౦. నచేతి. పథి తవ పృష్ఠతో గచ్ఛంత్యా మే

నయుక్త ఇతి భావః - మదనుసరణే కాలాగ్నిసదృశక్రోధస్య తవ కుతో వా భయ మస్తి- యద్యస్మాత్ మాం పరిత్యక్తుకామోసి తాదృశం కారణం నాస్తీత్యర్థః. ౫. ద్యుమత్సేన ఇతి. కశ్చిత్ - తస్య సుతం సత్యవన్నామకం-అనువ్రతాం సావిత్రీ మివ తస్యపత్నీ మివ-మాం విద్ధి. ౬. నత్వితి. హే రామ - యథాకులపాంసినీ అన్యం పశ్యతి - తథా అహం త్వదృతే అన్యం మనసా న ద్రష్టాస్మి నద్రక్ష్యామ్యేవ - అత స్త్వయాగచ్ఛేయ మితి యోజనా. ౭. దృఢపాతివ్రత్యప్రదర్శనేపి వనగమనాసమ్మతిం జ్ఞాత్వా క్రుధ్యతి - స్వయ మితి. కౌమారీం కుమారావస్థాయా మేవ పరిణతాం - శైలూష ఇవ జాయాజీవ ఇవ - పరేభ్యః అన్యేభ్యః దాతు మిచ్ఛసి - యద్వా - భరతాయ రామకర్తృకరాజ్యదాన మసహమానాహ - హేరామ - భార్యాం భర్తుం యోగ్యాం - కుతః-సతీం - అనశ్వరాం - కుతః చిర మధ్యుషితాం పితృపితామహాద్యాగతాం కౌమారీం కుమారవయస్యేవ త్వయా ప్రాప్యాం యౌవరాజ్యరూపా మిత్యర్థః - మాం రాజ్యలక్ష్మీం శైలూష ఇవ వేషధారీ సన్ - పరేభ్యో భరతాదిభ్యో దాతు మిచ్ఛసి - ఇదం తవ నోచిత మితి భావః. భరతస్య సమీపేతు నాహం కథ్యః కథాచనేతి పూర్వ ముక్తవతో రామస్య ఉత్తరమాహ- యస్యేతి. యస్య భరతస్య పథ్యం హితం ఆత్థ - యస్య చార్థే యస్య భరతస్య అభిషేకరూపప్రయోజననిమిత్తే అవరుధ్యసే నిగృహీతోసి - తస్య వశ్యః ఇచ్ఛానుసారీ-విధేయశ్చ నియోజ్యశ్చ భవ - నాహం తదిష్టానువర్తినీ - త్వద్విధేయాచ వసా

త్వా విహారశయనేష్వివ. ౧౧. కుశకాశశరేషీకా యే చ కంటకినో ద్రుమాః,
తూలాజినసమస్పర్శా మార్గే మమ సహ త్వయా. ౧౨. మహావాతసముద్ధూతం
య న్మా మపకరిష్యతి, రజో రమణ త న్మన్యే పరార్థ్య మివ చందనం. ౧౩. శా
ద్వలేషు యథా శిశ్యే వనాంతే వనగోచర, కుథాస్తరణతల్పేషు కిం స్యాత్ సుఖ
తరం తతః. ౧౪. పత్రం మూలం ఫలం య త్త్వ మల్పం వా యది వా బహు,
దాస్యసి స్వయ మాహృత్య తన్మేఽమృతరసోపమం. ౧౫. న మాతు ర్న పితు స్త
త్ర స్మరిష్యామి న వేశ్మనః, ఆర్తవా న్యుపభుంజానా పుష్పాణి చ ఫలాని చ. ౧౬.
న చ తత్ర గతః కించి ద్ద్రష్టు మర్హసి విప్రియం, మత్కృతే న చ తే శోకో న
భవిష్యామి దుర్భరా. ౧౭. య స్త్వయా సహ స స్స్వర్గో నిరయో య స్త్వ
యా వినా, ఇతి జానన్ పరాం ప్రీతిం గచ్ఛ రామ మయా సహ. ౧౮. అథ మా
మేవ మవ్యగ్రాం వనం నైవ నయిష్యసి, విష మద్యైవ పాస్యామి మావిశం ద్విష
తాం వశం. ౧౯. పశ్చా దపి దుఃఖేన మమ నైవాస్తి జీవితం, ఉజ్ఝితాయా

విహారశయనేష్వివ- విహారః పరిక్రమః- ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్-'విహారస్తు పరిక్రమ' ఇత్యమరః. ౧౧. కుశేతి. త్వయా సహ గచ్ఛంత్యా మమ -తూలాజిన సమస్పర్శాః తూలం తూలపిండః- అజినం కందళ్యాద్యజినం-'కదళీ కందళీ చీన చమూరుప్రియకా అపి, సమూరు శ్చేతి హరిణా అమీ అజినయోనయ' ఇత్యభిధానాత్ - భవంతీతి శేషః. ౧౨. మహావాతేతి. పరార్థ్యం శ్రేష్ఠం చందనం వాసితం చందనచూర్ణ మిత్యర్థః. ౧౩. శాద్వలేష్వితి. శాద్వలేషు - బాలతృణవత్ప్రదేశేషు - శిశ్యే త్వయా సహేతి శేషః-కుథాః చిత్రకంబళాః ఆస్తరణాని కౌసుంభో త్తరచ్ఛదాః తై ర్యుక్తేషు తల్పేషు. ౧౪. ౧౫. నేతి. మాతు రిత్యాదౌ అధీగర్థేతి షష్ఠీ - ఆర్తవాని తత్తదృతుసముత్పన్నాని. ౧౬. నచేతి. తత్ర వనే గత స్త్వం-మత్కృతే మన్నిమిత్తం-కించి ద్విప్రియం దుఃఖం ద్రష్టుం నార్హసి- తే శోక శ్చ న భవేత్ - అతో దుర్భరా దుఃఖేన భర్తవ్యా-న భవిష్యామి. ౧౭. కిం బహునోక్తేన నిశ్చిత మేకం సంక్షేపత శ్శృణ్విత్యాహ - య ఇతి. త్వయా సహ యో వాసః- సః స్వర్గః మే స్వర్గసమః త్వయావినా యో వాసః - స నిరయః నరకోపమః - త్వత్సంశ్లేషవిశ్లేషాదన్యే న మే సుఖదుఃఖే స్త ఇతి భావః - ఇతి ఏవం-పరాం విశ్లేషాసహాం-ప్రీతిం-జానన్ పూర్వ మపి బహుశోఽనుభవన్-మయా సహ గచ్ఛ. ౧౮. అథేతి ప్రశ్నే-ఏవం ఉక్తప్రకారేణ అవ్యగ్రాం వనగమనవిషయభీతిరహితాం - అద్యైవ త్వత్సన్నిధావేవ-ద్విషతాం భరతాదీనాం-వశం-మావిశం నప్రాప్నుయాం విరహోవా ద్విషంతః. ౧౯. పశ్చాదితి. పశ్చా దపి త్వద్గమనానంతర మపి - ఉజ్ఝితాయాః త్యక్తా

మిత్యర్థః. ౯. ౧౦. నచేతి. విహారశయనే ష్వివ-విహారః పరిక్రమః ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్- విహారశయనేష్వివ పథి పరిశ్రమో మే-నభవితా నభవిష్యతీతి యోజనా. ౧౧. కుశేతి. తూలాజిన సమస్పర్శాః - అజినాని ప్రియకాదిమృగాజినాని. ౧౨. ౧౩. శాద్వలేష్వితి. శాద్వలేషు యథా శిశ్యే-త్వయా సహేతి శేషః-తతశ్శాద్వలశయనాత్-కుథాస్తరణతల్పేషు కిం స్యా దితి యోజనా- ఆస్తరణాని కౌసుంభోత్తరచ్ఛదాః. ౧౪. ౧౫. న మాతు రితి. న మాతు రిత్యాదౌ కర్మణి షష్ఠీ- ఆర్తవాని-తత్తదృతౌ జాతాని. ౧౬. ౧౭. సిద్ధాంత మాహ-యస్త్వయేతి. త్వయా సహ యః సః స్వర్గః-త్వయా వినా యః స నిరయ ఇత్యర్థః ౧౮.౧౯.పశ్చాదపీతి. పశ్చాత్ కించిత్కాలానంతరం

స్త్వయా నాథ తదైవ మరణం వరం. ౨౦. ఇమం హి సహితుం శోకం ముహూర్త మపి నోత్సహే, కిం పున ర్దశవర్షాణి త్రీణి చైకం చ దుఃఖితా. ౨౧ ఇతి సా శోకసంతప్తా విలప్య కరుణం బహు, చుక్రోశ పతి మాయస్తా భృశమాలింగ్య సస్వరం. ౨౨. సా విద్ధా బహుభి ర్వాక్యై ర్దిగ్ధై రివ గజాంగనా, చిరసన్నియతం బాష్పం ముమోచాగ్ని మివారణిః. ౨౩. తస్యా స్స్ఫటికసంకాశం వారి సంతాపసంభవం, నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావ పంకజాభ్యా మివోదకం. ౨౪. తచ్చైవామలచంద్రాభం ముఖ మాయతలోచనం, పర్యశుష్యత బాష్పేణ జలోద్ధృత మివాంబుజం. ౨౫. తాం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం విసంజ్ఞా మివ దుఃఖితాం, ఉవాచ వచనం రామః పరివిశ్వాసయం స్తదా. ౨౬. న దేవి తవ దుఃఖేన స్వర్గ మప్యభిరోచయే, న హి మేఽస్తి భయం కించిత్ స్వయంభోరివ సర్వతః ౨౭. తవ సర్వమభిప్రాయమవిజ్ఞాయ శుభాననే, వాసం న రోచయేఽరణ్యే శక్తిమా నపి రక్షణే. ౨౮. యత్సృష్టాసి మయా సార్ధం వనవాసాయ మైథిలీ, న విహాతుం మయా శక్యా కీర్తి రాత్మవతా యథా. ౨౯. ధర్మస్తు

యాః-తదైవ త్వత్సన్నిధానకాల ఏవ. ౨౦. విషయకృతదుర్మరణా ద్దుఃఖేన మరణం జ్యాయ ఇత్యాశంక్యాహ-ఇమ మితి. ఆదౌ దశవర్షాణి-మధ్యే త్రీణి వర్షాణి - అంతే ఏకవర్షం చ - తుల్యతయా భాతి విరహిణ్యా ఇత్యావేదయితుం విభజ్యోక్తిః. ౨౧. ఇతీత్యాది. ఆయస్తా ఆయాసం ప్రాప్తా - ప్రశిథిలగాత్రీత్యర్థః - సస్వరం - సతారధ్వనీత్యర్థః. ౨౨. సేతి. విద్ధా తాడితా - వాక్యైః పూర్వం రామోక్తైః-దిగ్ధైః విషలిప్తైః-బాణైః - చిరసన్నియతం వార్తాప్రసంగేన చిరాత్సన్నిరుద్ధం - అరణిరిత్యత్రాపి విద్ధేత్యనుషంజనీయం. ౨౩. తస్యాఇతి. స్ఫటికసంకాశమిత్యనేన వికజ్జలతావగమాచ్చిరవిగలితధారత్వ మవగమ్యతే - ఉదకం మకరందరూపం - తద్ధ్యుష్ణం నిర్మలంచ. ౨౪. తదితి. అమలసంకాశమితి పాఠే అమలతయా - ప్రకాశమానం - బాష్పేణ సంతాపసంభవేనోష్ణేన-అంబుజపక్షే ఊష్మణేత్యర్థః - 'బాష్ప ఊష్మే' త్యమరః. ౨౫. తామితి. విసంజ్ఞామివేత్యనేన మూర్ఛాభావస్సూచ్యతే-పరివిశ్వాసయన్. సమ్యగ్విశ్వాసయన్. ౨౬. నేతి. తవ దుఃఖేన హేతునా - ప్రాప్యం స్వర్గ మపి న రోచయే-త్వయి దుఃఖితాయాం స్వర్గ మపి నేచ్ఛామీత్యర్థః - స్వయంభోః నారాయణస్య-న తు చతుర్ముఖస్య-తస్య మధుకైటభాదిభ్యో భయసంభవాత్ -ఆర్షో డుప్రత్యయః-సర్వతః సర్వజంతుభ్యః. ౨౭.తవేతి. తవ విరహదుఃఖాసహిష్ణు రపి నిర్భయోపి శక్తిమా నపి తవాంతరాభిప్రాయానభిజ్ఞానాదేతావత్పర్యంతం త్వాం వనం నేతుం నేచ్ఛామీతి భావః. ౨౮. యదితి.సృష్టా దేవేనేతి

తదైవ త్వద్విప్రయోగ కాల ఏవ. ౨౦. ౨౧. ఇతీతి. ఆయస్తా ఆయాసం ప్రాప్తా - సస్వరం సశబ్దం. ౨౨. సేతి. దిగ్ధైః విషయుక్తైః-బాణైః-చిరసన్నియతం చిరసన్నిరుద్ధం. ౨౩. ౨౪. తచ్చేతి. బాష్పేణ శోకాగ్నిరూపోష్మణా. ౨౫. తామితి. పరివిశ్వాసయన్ సమాశ్వాసయన్ ఉజ్జీవయన్నిత్యర్థః. ౨౬. నదేవీతి. తవ నియోగదుఃఖేన ప్రాప్త మపీతి శేషః-స్వయంభో రివ సర్వతః సర్వేషామాయుర్భాగ్యం చ లిఖితుం పరిమార్ష్టుం చ కర్తుః బ్రహ్మణో యథా కుతశ్చి దపి భయం నాస్తి-తద్వ దిత్యర్థః. ౨౭. తవేతి. సర్వం సమగ్రం-అభిప్రాయం ఆంతరం-అవిజ్ఞాయ-తత ఏవ హేతోః-తవారణ్యే వాసం - న రోచయే నాంగీకృతవానస్మి - ఇతః ప్రాగితి శేషః. ౨౮. యదితి. సృష్టాసి

గజనాసోరు సద్భి రాచరితః పురా, తం చాహమనువర్తేఽద్య యథా సూర్యం సువర్చలా. ౩౦. నఖల్వహం న గచ్ఛేయం వనం జనకనందిని, వచనం తన్నయతి మాం పితుస్సత్యోపబృంహితం. ౩౧. ఏష ధర్మస్తు సుశ్రోణి పితుర్మాతుశ్చ వశ్యతా, అతశ్చ తం వ్యతిక్రమ్య నాహం జీవితుముత్సహే. ౩౨. అస్వాధీనం కథం దైవం ప్రకారై రభిరాధ్యతే, స్వాధీనం సమతిక్రమ్య మాతరం పితరం గురుం. ౩౩. యత్త్రయం తత్త్రయో లోకాః పవిత్రం తత్సమం భువి, నాన్యదస్తి శుభాపాంగే తేనేద మభిరాధ్యతే. ౩౪. న సత్యం దానమానౌ వా

శేషః-ఆత్మవతా - శీలవతా అతికృచ్ఛ్రావస్థాయామప్యక్షుభితమనస్కేన వా-యచ్ఛబ్దయోగాత్తదితి పూరణీయం. ౨౯. ఇదం పత్న్యా సహ వనగమనం రాగప్రాప్తం న భవతి - అపితు శిష్టాచారసిద్ధ మిత్యాహ-ధర్మ ఇతి. ధర్మః వానప్రస్థధర్మః - సద్భిః సపత్నీకైః రాజర్షిభిః - యథా సూర్యం సువర్చలేతి భిన్నలింగయో రప్యౌపమ్యమార్షం - యథా సూర్యం సువర్చలా దేవీ తద్వన్మామనువర్తస్వేతి వార్థః. ౩౦. నఖల్వితి. సత్యోపబృంహితం పితృవచనం మాం నయతి ఖలు - తత్తస్మాత్ కారణాత్-అహం న గచ్ఛేయ మితి న-అద్యైవ గచ్ఛేయ మేవేత్యర్థః. ౩౧. ఏషఇతి. పితుర్మాతుశ్చ వశ్యతేత్యేష ఏవ ధర్మః-వశ్యతా విధేయతా-అహం పితృవచనపరిపాలనోద్యుక్తోఽహం-తం వ్యతిక్రమ్య మాతాపితృవిధేయత్వరూపధర్మం వ్యతిక్రమ్య-అహం జీవితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః. ౩౨. మాభూత్ పితృవచనకరణం-దైవ మారాధ్యాస్మాభి రత్రైవ స్థాతవ్య మిత్యత్రాహ-అస్వాధీన మితి. అస్వాధీనం ఆరాధకానధీనం-స్వతంత్ర మితి యావత్-యద్వా-అస్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా అనాజ్ఞాపయత్-స్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా నియోజయంతం - గురుం-గురుం చేత్యర్థః.- ప్రకారైః ఆరాధనప్రకారైః. ౩౩. యదితి. యత్ గుర్వాదిత్రయం-తత్ త్రయో లోకాః-లోకత్రయమపి తదారాధనసాధ్యమిత్యర్థః-భువి తత్సమం పవిత్ర మన్య న్నాస్తి - 'గగనం గగనాకార' మితి వత్ స్వస్య స్వేనౌపమ్యసంభవాత్తద్వ్యావృత్త్యర్థ మన్యపదం-తేన కారణేన - ఇదం గుర్వాదిత్రయం - అభిరాధ్యతే. రామానుజీయం. యత్రేతి. యత్రయత్ర పూర్వోక్తా మాతాపితృగురవో వర్తంతే-తత్రతత్ర త్రయో లోకాః-తత్సమం తత్త్రయసమం యత్ పవిత్రం భువ్యన్య న్నాస్తి- తేన కారణేన ఇదం మాతాపితృగురురూపం త్రయం అభిరాధ్యత ఇతి యోజనా. ౩౪. పితృవాక్యస్య సత్యాదివైలక్షణ్యా

నిశ్చితాసి-ఇదానీ మితి శేషః-ఆత్మవతా అక్షుభితమనస్కేన యోగినేత్యర్థః. ౨౯. సర్వాత్మనాదయితాయాస్తే సహ యానంధర్మశ్చేత్యాహ-ధర్మస్త్వితి.ధర్మో వానప్రస్థధర్మః-సద్భిః సపత్నీకైః రాజర్షిభిః-యథా సూర్యం సువర్చలా హ్యనువర్తతే తథా మా మనువర్తస్వేతి శేషః. ౩౦. మమతువనగమనం నిశ్చిత మేవేత్యాహ-నఖల్వితి. న గచ్ఛేయ మితి న ఖలు-గచ్ఛేయ మేవ సర్వథేత్యర్థః-కుతః వచన మితి సత్యోపబృంహితం వచనం మాం వనం నయతి. ౩౧. ఏషఇతి. వశ్యతా విధేయతా-అహం పితృవచనపరిపాలనోద్యుక్తః తం వ్యతిక్రమ్య పితృవిధేయత్వరూపం ధర్మం వ్యతిక్రమ్య-అహం జీవితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః. ౩౨. అస్వాధీన మితి. అస్వాధీనం ఆరాధకానధీనం స్వతంత్ర మితి యావత్-ప్రకారైః ప్రార్థనాపరైః. ౩౩. యత్ర త్రయ మితి. యత్ర పితృమాతృగురురూపం త్రయం-తత్ర త్రయో లోకావర్తంతే - మాతాపితృగురుశుశ్రూషయా లోకత్రయాంతర్వర్త్యశేషదేవతాద్యారాధనఫలప్రాప్తి ర్భవతీత్యర్థః-అతః తత్సమం పవిత్రం మేధ్యం-నాస్తి- తేన కారణేన-ఇదం మాతాపితృగురురూపత్రయ మభిరాధ్యత ఇతి యోజనా-యద్వా పవిత్రం-పవి ర్మహాభయలక్షణ స్సం

నయజ్ఞాశ్చాప్తదక్షిణాః, తథా బలకరా స్సీతే యథా సేవా పితుర్హితా. ౩౫. స్వర్గో ధనం వా ధాన్యం వా విద్యాః పుత్రా స్సుఖాని చ, గురువృత్త్యనురోధేన న కించిదపి దుర్లభం. ౩౬. దేవగంధర్వగోలోకాన్ బ్రహ్మలోకాం స్తథా నరాః, ప్రాప్నువంతి మహాత్మానో మాతాపితృపరాయణాః. ౩౭. స మాం పితా యథా శాస్తి సత్యధర్మపథే స్థితః, తథా వర్తితు మిచ్ఛామి స హి ధర్మ స్సనాతనః. ౩౮. మమ సన్నా మతి స్సీతే త్వాం నేతుం దండకావనం, వసిష్యామీతి సా త్వం మా మనుయాతుం సునిశ్చితా. ౩౯. సా హి సృష్టానవద్యాంగి వనాయ మదిరేక్షణే, అనుగచ్ఛస్వ మాం భీరు సహధర్మచరీ భవ. ౪౦. సర్వథా సదృశం సీతే మమ స్వస్య కులస్యచ, వ్యవసాయ మతిక్రాంతా కాంతే త్వ మతిశోభనం. ౪౧. ఆరభస్వ శుభశ్రోణి వనవాసక్షమాః క్రియాః, నేదానీం త్వదృతే సీతే స్వర్గోపి మమ రోచతే. ౪౨. బ్రాహ్మణేభ్య శ్చ రత్నాని భిక్షుకేభ్య శ్చ భోజనం, దేహి చాశంసమానేభ్య స్సంత్వరస్వ చ మా చిరం. ౪౩. భూషణాని మహార్హాణి వరవస్త్రాణి

మాహ-న సత్య మితి. హితా హితకరీ-పితు స్సేవా యథా బలకరీ-తథా సత్యాదయః న బలకరాః-న పరలోకబలకరాః-న పారత్రికాభ్యుదయసాధకా ఇత్యర్థః. ౩౫. స్వర్గ ఇతి. స్వర్గాదీని గురువృత్త్యనురోధేన-సిధ్యంతీతి శేషః-గురూణాం మాత్రాదీనాం-వృత్తిః శుశ్రూషణం-తదనురోధేన తదనువర్తనేన 'అనురోధోనువర్తన' మిత్యమరః. వ్యతిరేకేణాప్యాహ - న కించి దితి. ౩౬. దేవగంధర్వేతి. క్రమేణ బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నువంతీతి భావః-నరా ఇతి - సర్వవర్ణసాధారణోక్తిః-మహాత్మానః దృఢమనస్కాః-మాతేతి-తచ్ఛుశ్రూషణైకరతా ఇత్యర్థః. ౩౭. సఇతి. మా మాం సః స్వతంత్రః-వర్తితుం అనుష్ఠాతుం-సః వర్తనం - ధర్మాపేక్షయా పుంస్త్వం. ౩౮. మమేతి. సన్నా త్వద్భావాపరిజ్ఞానాత్ క్షీణా-సా త్వం మయా సహ వసిష్యామీతి మా మనుయాతుం సునిశ్చితా తేన ఇదానీం జ్ఞాతాసీతి భావః. ౩౯. సేతి. సృష్టా దైవేనేతి శేషః. ౪౦. సర్వథేతి. వ్యవసాయం భర్త్రనుసరణాధ్యవసాయం అతిక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా-'ప్రకర్షే లంఘనే ప్యతీ'త్యమరః. ౪౧. ఆరభస్వేతి. వనవాసక్షమాః వనవాసహితాః-'క్షమం శక్తే హితే త్రి' ష్విత్యమరః. క్రియాః దానాదిక్రియాః. ౪౨. బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి. అశంసమానేభ్యః అర్థయమానేభ్యః. ౪౩. భూషణానీతి. క్రీడార్థాశ్చాప్యుపస్కారాః జాతరూప

సారః-తస్మా త్త్రాయత ఇతి పవిత్రం-సంసారనివర్తకమితి యావత్-'పవి ర్వజ్రే మహాభయ' ఇత్యభిధానాత్ - పాఠాంతర స్తు-యత్త్రయ మితి. యత్ యత్ర పితృమాతృగురురూపం త్రయం తత్ తత్ర త్రయో లోకా వర్తంతే. ౩౫. స్వర్గ ఇతి. సుఖాని చ సిధ్యంతీతి శేషః గురువృత్త్యనురోధేన గురుచిత్తవృత్త్యనువర్తనేన. ౩౬. ౩౮. మమేతి. త్వద్భావాపరిజ్ఞానాత్ త్వాం వనం నేతుం పూర్వం మమ మతిః-సన్నా క్షీణా యతః వనే వసిష్యామీతి మా మనుయాతుం మతిః త్వన్మతిః-సునిశ్చితా-అతః పూర్వం సన్నా మే మతిః-ఇదానీం త్వాం వనం నేతు ముద్యుక్తేతి శేషః-యద్వా-మమేతి - హే సీతే సా త్వం వనే వసిష్యామీతి మా మనుయాతుం యతః సునిశ్చితా-అతః త్వాం దండకావనం నేతుం మమ మతి స్సన్నా ఉద్యుక్తేతి యోజనా. ౩౯. సేతి. దిష్టా అనుజ్ఞాతా వనాయ వనం గంతుం మామనుగచ్ఛస్వ-పాఠాంతర స్తు-సేతి - అతిదిష్టా అనుజ్ఞాతా. ౪౦. సర్వథేతి. వ్యవసాయం భర్త్రనుసరణాధ్యవసాయం - అతిక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా. ౪౧. ఆరభస్వేతి. వనవాసక్షమాః-వనవాసే హితాః-క్రియాః దానాది క్రియాః-ఇదానీ మేతద్బుద్ధినిశ్చయే సతీత్యర్థః. ౪౨. ౪౩. భూషణా

యానిచ, రమణీయాశ్చ యే కేచిత్ క్రీడార్థా శ్చాప్యుపస్కరాః, శయనీయాని యానాని మమ చాన్యాని యాని చ, దేహి స్వభృత్యవర్గస్య బ్రాహ్మణానా మనంతరం. ౪౫. అనుకూలం తు సా భర్తు ర్జ్ఞాత్వా గమన మాత్మనః, క్షిప్రం ప్రముదితా దేవీ దాతు మేవోపచక్రమే. ౪౬. తతః ప్రహృష్టా ప్రతిపూర్ణమానసా యశస్వినీ భర్తు రవేక్ష్య భాషితం, ధనాని రత్నాని చ దాతు మంగనా ప్రచక్రమే ధర్మభృతాం మనస్వినీ. ౪౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-త్రింశస్సర్గః.

ఏవం శ్రుత్వా తు సంవాదం లక్ష్మణః పూర్వ మాగతః, బాష్పపర్యాకుల ముఖ శ్శోకం సోఢు మశక్నువన్, స భ్రాతు శ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః,

---

మయకృత్రిమపుత్రికాలీలాపాకభాజనాదివిచిత్రోపకరణాని - బ్రాహ్మణానా మనంతరం స్వభృత్య వర్గస్య దేహీతి సంబంధః. ౪౫. అనుకూల మితి. అనుకూలం సమ్మతం. ౪౬. తతఇతి. ప్రతిపూర్ణ మానసా - నిశ్చింతేత్యర్థః - అవేక్ష్య ఆలోచ్య - ధర్మభృతాం ధర్మభృద్భ్యః - మనస్వినీ నిశ్చిత మనస్కా. ౪౭. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః.

ఏవం రామేణ సీతాగమనే అంగీకృతే లక్ష్మణస్యానుగమనప్రార్థన ముపక్షిపతి - ఏవ మిత్యాదినా-శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ఏవం సంవాదం పూర్వోక్తం సీతారామయో స్సంవాదం-పూర్వ మాగతః - కౌసల్యాగృహా ద్రామేణ సహ పూర్వమేవాగతః-శోకం-అర్ధశరీరభూతాయా స్సీతాయా అపి వనానుగమనం-కృచ్ఛ్రా దప్యంగీకృతం మమ కథం తత్సంభవిష్యతీతి విచారణం శోకం-స్వానువృత్తి రూపప్రయోజనాయ సీతాపురుషకారేణ రామే శరణాగతిం విధత్తే. స భ్రాతు రితి. సః రామానువృత్తిరూపప్రయోజనాయ ఉపాయాంతరశూన్యః - భ్రాతురిత్యవర్జనీయసంబంధకథనా చ్ఛరణ్యత్వ ముక్తం - చరణౌ నిపీడ్యేతి - శరణాగత్యుక్తిః - గాఢ మిత్యశ్లథత్వోక్త్యా మహావిశ్వాస ఉక్తః-రఘునందనః లక్ష్మణః - అతియశాః ఆనుకూల్యసంకల్పప్రాతికూల్యవర్జనవాన్ - ఆదౌ సీతాం పురుషకారత్వేన పరిగృహ్యోవాచ-పశ్చాత్ తత్పురుషకారేణ మహావ్రతం-'న త్యజేయం కథంచన ఏత ద్వ్రతం మమ' ఇత్యుక్తగురుతరవ్రతయుక్తం రాఘవం రఘురాక్షససంవాదాదిప్రసిద్ధకులధర్మ శరణాగతరక్షణం చ-ఉవాచ శరణాగతేః సర్వఫలప్రదత్వేన స్వాభిమతఫలం విజ్ఞాపయామాస - నిపీడ్యేత్యంతేన ద్వయస్య పూర్వఖండోక్తశరణాగతి రనూదితా - రాఘవమువాచేత్యనేన ఉత్తరఖండో

నీతి. క్రీడార్థా శ్చాప్యుపస్కరాః జాతరూపమయకృత్రిమపుత్రికాద్యుపస్కరణాదీని. శయనీయానీతి. బ్రాహ్మణానా మనంతరం - స్వభృత్యవర్గస్య దేహీతి యోజనా. ౪౫. అనుకూల మితి. ఆత్మనః స్వస్యాః ఆగమనం - భర్తుః అనుకూలం ఇష్టం. ౪౬. తతఇతి. ధర్మభృతాం ధర్మభృద్భ్యః దాతుం ప్రచక్రమ ఇత్యన్వయః. ౪౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రింశస్సర్గః.

ఏవ మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-ఏవం ఉక్తప్రకారం-సీతారామసంవాదం శ్రుత్వా పూర్వ మాగతః కౌసల్యాగృహాత్ రామేణ సహ సీతాసంవాదప్రవృత్తేః పూర్వ మేవాగతో లక్ష్మణః - శోకం అర్ధశరీరభూతాయా స్సీతాయా అపి వనానుగమనం కృచ్ఛ్రాదంగీకృతం మమ తు కథం సంభవిష్యతీతి విరహజం శోకం సోఢు మశక్నువన్ - వోఢు మశక్నువ న్నితి పాఠభేదః -

సీతామువాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రతం. ౨. యది గంతుం కృతా బుద్ధిర్వనం మృగగజాయుతం, అహం త్వానుగమిష్యామి వన మగ్రే ధనుర్ధరః, మయా సమేతోఽరణ్యాని బహూని విచరిష్యసి, పక్షిభి ర్మృగయూథైశ్చ సంఘుష్టాని సమంతతః. ౪. న దేవలోకాక్రమణం నామరత్వ మహం వృణే,ఐశ్వర్యం వాపి లోకానాం కామయే న త్వయా వినా. ౫.ఏవం బ్రువాణ స్సౌమిత్రి ర్వనవాసాయ నిశ్చితః, రామేణ బహుభిస్సాంత్వై ర్నిషిద్ధఃపున రబ్రవీత్ .౬. అనుజ్ఞాతశ్చ భవతా పూర్వ మేవ యదస్మ్యహం,కిమిదానీం పున రిదం క్రియ తే మే నివారణం.౭. యదర్థం ప్రతిషేధో మే క్రియతే గంతు మిచ్ఛతః, ఏతదిచ్ఛామి విజ్ఞాతుం సంశయో హి మమానఘ. ౮. తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా రామో లక్ష్మణమగ్రతః,స్థితం ప్రాగ్గామినం వీరం యాచమానం కృతాంజలిం. ౯. స్నిగ్ధో ధర్మరతో వీర స్సతతం

క్తఫలప్రార్థనోక్తా - సీతా మువాచేత్యుభయత్ర పురుషకారపరిగ్రహోక్తిః. ౨. కైంకర్యప్రార్థన మేవాహ-యదీతి. యదీత్యనేన రామస్య వనగమనం స్వానభిమత మిత్యుక్తం - కైంకర్యసాధన మాహ ధనుర్ధర ఇతి-ధనుర్ధరత్వే హేతు మాహ మృగేతి - అహం త్వా-అను పశ్చాత్ అగ్రేచ వనం గమిష్యామి-తవాగ్రే పశ్చా ద్వా-యత్ర దుష్టమృగశంకా తత్ర సావధానో గమిష్యామీత్యర్థః-అతఏవ మయా సమేత ఇతి వక్ష్యతి-మయా ధనుర్ధరేణ మయా-త్వదీయం ధను ర్వహతేతి వార్థః-బహూనీత్యనేన సర్వదేశసర్వకాల సర్వావస్థోచిత సర్వవిధకైంకర్యప్రార్థనం కృతం. ౪. అనన్యోపాయత్వవదనన్యప్రయోజనత్వ మాహ-నేతి. దేవలోకాక్రమణం - 'దేవానాం పూరయోధ్యే'త్యుక్త పరమపదప్రాప్తిం త్వయా వినా న వృణే - త్వత్కైంకర్యవినాకృతం మోక్ష మపి న వాంఛామీత్యర్థః. అమరత్వం - జరామరణమోక్షాయేత్యుక్తం కైవల్యాఖ్యం మోక్ష మపి న వృణే - లోకానా మైశ్వర్యం - త్రిలోకాధిపతిత్వం - బ్రహ్మత్వ మితి యావత్ - మోక్షమప్యకామయమానోఽహం కథం కైవల్యాదికం కామయేయేతి భావః - యద్వా - అవరోహక్రమేణ త్రైలోక్యైశ్వర్యాదిక మపి న కామయ ఇతి - అతో న పతత్ప్రకర్ష దోషః - దేవలోకగమనం-దేవత్వం ఇంద్రత్వం వా-న కామయ ఇతి వాక్యార్థ స్తుచ్ఛః. ౫. ౬. అనుజ్ఞాత ఇతి. అనుజ్ఞాతశ్చ అనుజ్ఞాత ఏవ 'ఉపక్లప్తంచ యత్ కించి దభిషేకార్థ మద్య మే, సర్వం విసర్జయ క్షిప్రం కురు కార్యం నిరత్యయ' మితి వచనాత్. అన్యత్రచ - తస్మా దపరితాప స్సన్ త్వ మప్యనువిధాయ మామ్ ప్రతిసంహారయ క్షిప్ర మాభిషేచనికీః క్రియాఇతి. అపరత్రచ - 'భ్రాతృపుత్రసమా చాపి ద్రష్టవ్యాచ విశేషతః, త్వయా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాణైః ప్రియతరా మమే'తి - భరతశత్రుఘ్నయో రేవానుసరణీయతోక్తే రనుజ్ఞా సిద్ధా. ౭. యదర్థ మితి. అనుజ్ఞాతత్వేపి ప్రతిషేధాత్ కి మద్య మయాపరాద్ధమితి సంశయః. ౮. తత ఇతి. స్థితం అగ్రత స్థితం-ప్రాగ్గామినం ప్రాగేవ గంతు ముద్యుక్తం-వీరం ప్రాగ్గమనోచితవీర్యవంతం-యాచమానం గమనాజ్ఞాం యాచమానం - కృతాంజలిం యాచ్ఞా వ్యంజకాంజలియుక్తం. ౯. స్నిగ్ధ ఇత్యాదివిశేషణాని స్వకార్యకరణార్హతానుగుణాని. ౧౦. ప్రతిషేధ

భ్రాతు శ్చరణౌ - గాఢం నిపీడ్య ప్రణమ్య సీతాం ప్రార్థయ న్నితి శేషః - స్వాభిమతప్రాప్తౌ సీతాశరణాగతి రేవామోఘోపాయ ఇతి మత్వా మత్ప్రార్థనా మపి పురుషకారత్వేనాంగీకుర్వితి సీతాం ప్రార్థయన్ రాఘవం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭. యదర్థ మితి. ఏత దిచ్ఛామి - ఏతత్ ప్రతిషేధప్రయోజన మిత్యర్థః - సంశయః-బాల్యాత్ ప్రభృతి సుస్నిగ్ధం ఛాయావత్ పరతంత్రం.

సత్పథే స్థితః, ప్రియః ప్రాణసమో వశ్యో భ్రాతా చాసి సఖా చ మే. ౧౦ మయా ద్య సహ సౌమిత్రే త్వయి గచ్ఛతి తద్వనం, కో భరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం వా యశస్వినీం. ౧౧. అభివర్షతి కామైర్యః పర్జన్యః పృథివీ మివ, స కామపాశ పర్యస్తో మహాతేజా మహీపతిః ౧౨. సా హి రాజ్య మిదం ప్రాప్య నృపస్యాశ్వ పతే స్సుతా, దుఃఖితానాం సపత్నీనాం న కరిష్యతి శోభనం. ౧౩. న స్మరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం చ సుదుఃఖితాం, భరతో రాజ్య మాసాద్య కైకేయ్యాం పర్యవస్థితః. ౧౪. తా మార్యాం స్వయ మేవేహ రాజానుగ్రహణేన వా, సౌమిత్రే భర కౌసల్యా ముక్త మర్థ మిమం చర. ౧౫. ఏవం మమ చ తే భక్తి ర్భ విష్యతి సుదర్శితా, ధర్మజ్ఞ గురుపూజాయాం ధర్మ శ్చాప్యతులో మహాన్. ౧౬. ఏవం కురుష్వ సౌమిత్రే మత్కృతే రఘునందన, అస్మాభి ర్విప్రహీణాయా మాతు ర్నో న భవే త్సుఖం. ౧౭. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ శ్శ్లక్ష్ణయా గిరా, ప్ర త్యువాచ తదా రామం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదం. ౧౮. తవైవ తేజసా వీర భరతః పూజయిష్యతి, కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ ప్రయతో నాత్రసంశయః (యది దుష్టో న రక్షేత భరతో రాజ్య ముత్తమం, ప్రాప్య దుర్మనసా వీర గర్వేణ చ విశేషతః, త మహం దుర్మతిం క్రూరం వధిష్యామి న సంశయః, తత్పక్ష్యా నపి యాన్ సర్వాన్ త్రైలోక్య మపి కిన్ను సా). ౧౯. కౌసల్యా బిభృయా దార్యా సహస్ర మపి మద్విధాన్, యస్యా స్సహస్రం గ్రామాణాం సంప్రాప్త ముపజీవి

నిమిత్త మాహ - మయేతి. కౌసల్యాదిభరణార్థ మేవ త్వం వారితోసి - పూర్వానుజ్ఞాతు-తాత్కా లికపరిహారాయేతి భావః. ౧౧. రాజైవ భరిష్యతీత్యత్రాహ- అభివర్షతీతి కామపాశపర్యస్తః-పరాభి లాషరూపపాశేన సంయత ఇత్యర్థః. ౧౨. తర్హి భరతో భరిష్యతీ త్యపేక్షాయాం సోపి కైకేయీ పరవశో న భరిష్యతీత్యాశయేనాహ - సా హీత్యాది. ౧౩. ౧౪. మయా వా కథం భర్తుం శక్య మిత్యత ఆహ-తా మితి. రాజానుగ్రహణేన రాజానుమత్యా-తదభావే స్వయమేవవా-భరేత్యర్థః - అస్యోత్తరం మావదేత్యాహ-ఉక్తమర్థ మిమం చరేతి.౧౫. త్వత్కైంకర్యపరస్య మే కి మనేనేత్యత ఆహ-ఏవ మితి. ఏవం-ఏవం చ సతీత్యర్థః మమ మయీత్యర్థః-గురుపూజా మాతృశుశ్రూషణం. ౧౬. ఏవమితి. అస్మాభిః-అవాభ్యాం సీతయా చేత్యర్థః-నః నౌ-అస్మదోర్ద్వయో శ్చేతి ద్వివచనస్య బహు వచనం. ౧౭. ఏవ మితి. వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిద మితి-ఉత్తరోత్తరయుక్త్యా చ వక్తా వాచస్పతి ర్యథే త్యుక్తవక్తృత్వవిశిష్టం రామ మపి ప్రతివచన రచనాచాతుర్యేణ తోషయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ౧౮.

మాం-కం హేతు ముద్దిశ్య ఆర్యో నిషేధతీతి సంశయః ౧౩. భరతో రక్షిష్యతీత్యత ఆహ-నస్మరిష్య తీతి. కైకేయ్యాం పర్యవస్థితః తన్నియోగేన సపత్నీతిరస్కారవిషయే పర్యవస్థితః ప్రతిష్ఠితః. ౧౪. ౧౮. అథ మాతృరక్షాయాం భరత ఏవాస్త ఇత్యాహ-తవైవేతి. తవైవ తేజసా-అప్రమేయబలవైభవ రామజనన్యరక్షణే మమ మహా ననర్థో భవే దితి మత్వా భరతః సమ్య క్పూజయిష్యతీతి. ౧౯. ఇదా నీం స్వాత్మభరణే కౌసల్యాయాః కస్యాప్యపేక్షా నాస్తీతి దర్శయతి. కౌసల్యేతి. కౌసల్యా-సహస్రం మద్విధానపి బిభృయాత్ - సా స్వాత్మానం బిభృయా దితి కిము వక్తవ్యం - కుత స్తస్యా ఏవం శక్తిః తత్రాహ యస్యా ఇతి - యస్యాః ప్రసాదాత్ ఉపజీవినాం గ్రామాణాం సహస్రం సంప్రాప్త

నాం. ౨౦. తథాత్మభరణే చైవ మమ మాతు స్తథైవచ, పర్యాప్తా మద్విధానాం చ భరణాయ యశస్వినీ. ౨౧. కురుష్వ మా మనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే, కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పతే. ౨౨. ధను రాదాయ సశరం ఖనిత్రపిటకాధరః, అగ్రత స్తే గమిష్యామి పన్థాన మనుదర్శయన్. ౨౩. ఆహరిష్యామి తే నిత్యం మూలాని చ ఫలాని చ, వన్యాని యాని చాన్యాని స్వాహారాణి తపస్వినాం. ౨౪. భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే, అహం

పూర్వం రామోక్తానుపపత్తిం పరిపూరయతి తవైవేత్యాదినా. ౧౯.౨౦.౨౧. ఏవం రామోక్తం పరిహృత్య ప్రస్తుతం స్వాభిమత కైంకర్యం ప్రపంచయతి-కురుష్వేత్యాది. మాం శేషభూతం-అనుచరం శేషత్వానుగుణకైంకర్యయుక్తం - కురుష్వ - తత్ కరణ మపి తవైవ ప్రయోజనమిత్యాత్మనేపదాల్లభ్యతే-వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే - ఇహానుచరత్వకరణే - వైధర్మ్యం సేవ్యసేవకధర్మరాహిత్యం నాస్తి - తవ సేవ్యధర్మః పర్యాప్తః - స్వామిత్వాత్ మమ సేవకధర్మ శ్చ పూర్ణః - స్వాభావికశేషత్వాత్ - యద్వా - వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - నవిద్యతే-త్వదుక్తహేతో రన్యథా సిద్ధేరుక్తత్వా దిత్యాశయః-అనుచరణస్య కిం ప్రయోజన మిత్యపేక్షాయా మాహ - తవేతి - తవార్థః స్వాయాసం వినా ఫలమూలాద్యాహరణం-ప్రకల్పతే సిద్ధ్యతి-అహంచ కృతార్థః - లబ్ధత్వత్కైంకర్యఫలో భవిష్యామి - యద్వా - మాం - స్వాభావికశేషభూతం మాం అనుచరం స్వరూపానురూపశేషవృత్తియుక్తం - కురుష్వ-ఇహ అస్మిన్ జనే మయి - వైధర్మ్యం శేషత్వవిపర్యాసః - నాస్తి అనేన శేషత్వస్య స్వాభావికత్వం తద్జ్ఞానవతః ఫలం కైంకర్యం చేత్యుక్తం-కైంకర్యాకరణే తవకా హాని రిత్యత్రాహ - కృతార్థోఽహం భవిష్యామీతి - అకించిత్కరస్య శ్శేషత్వానుపపత్తే రితిభావః తచ్చ ప్రాప్యం కైంకర్యం నిష్కృత్య దర్శయతి-తవ చేతి-చోఽవధారణే - తవైవార్థః-నతు మమ పరార్థకైంకర్యస్యైవ పురుషార్థత్వా దితి భావః - శేషత్వాధ్యవసాయ ఉపాయః - అస్వార్థశేషికైంకర్య మేవ ఫలమిత్యుపాయోపేయనిష్కర్షోఽనేన కృత ఇతి రహస్యం - వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః - జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయో శ్శ్రియ శ్చాస్తీత్యాహ - కృతార్థ ఇతీతి కేచి ద్వ్యాచక్షతే. రామానుజీయం. కురుష్వేతి. వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయో శ్శ్రియ శ్చాస్తీత్యాహ-కృతార్థ ఇతి. ౨౨. స్వకృతార్థత్వం ప్రపంచయతి - ధను రితి. ధను రాద్యాదానం-హింస్రనివారణాయ - ఖనిత్రం - మూలకందఖననసాధనం కుద్దాలాది - పిటకా - అల్పార్థే కప్రత్యయః - ఫలమూలాద్యాహరణయోగ్యాల్పకండోలః-'కండోలపిటౌ'విత్యమరః. ౨౩. ఏవం మార్గే సంభావితం కైంకర్య ముక్త్వా స్థానే సంభావిత మాహ-ఆహరిష్యామీతి.అన్యాని-శాకప్రియాలబీజక్షౌద్రాదీని స్వాహారాణి సుఖేనాహర్తుంభోక్తుం యోగ్యాని. ౨౪. ఏవం సర్వదేశకర్తవ్యకైంకర్యాణ్యుక్త్వాని - కైంకర్యస్య విశిష్టవిషయస్యైవ రస్యత్వా ద్విశిష్టవిషయత్వ మాహ - భవాం స్త్వితి. జాగ్రత స్స్వపతశ్చ త ఇత్యనేన సర్వకాలసర్వావస్థోచిత

మభూత్ - ఉపజీవన మితి క్వచిత్ పాఠః. ౨౦. ౨౧. కురుష్వేతి. ఇహ మయ్యనుచరే - వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - తద్వాక్యోల్లంఘనజనితజనన్యపోషణాధర్మ్యం - నవిద్యతే - కౌసల్యాయా ఉపజీవన మస్తీతి దర్శితత్వాదితి భావః-కృతార్థః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వేనఆపది తవ సేవయా కృతార్థో భవిష్యామీత్యర్థః - తవ చార్థః ప్రకల్పతే - ఫలమూలాద్యాహరణేన శుశ్రూషారూపప్రయోజనం సిధ్యతీత్యర్థః. ౨౪. భవానితి. సర్వం కరిష్యామీతి - మయా కర్తవ్యం సర్వ

సర్వం కరిష్యామి జాగ్రత స్స్వపత శ్చ తే ౨౭. రామ స్త్వనేన వాక్యేన సుప్రీతః ప్రత్యువాచ తం, వ్రజాపృచ్ఛస్వ సౌమిత్రే సర్వ మేవ సుహృజ్జనం. ౨౮. యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహాత్మా వరుణ స్స్వయం, జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ రౌద్రదర్శనే, అభేద్యకవచే దివ్యే తూణీ చాక్షయసాయకౌ, ఆదిత్యవిమలౌ చోభౌ ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ, సత్కృత్య నిహితం సర్వ మేతదాచార్యసద్మని, సత్వ మాయుధ మాదాయ క్షిప్ర మావ్రజ లక్ష్మణ ౨౯. ససుహృజ్జన మామంత్ర్య వనవాసాయ నిశ్చితః, ఇక్ష్వాకుగురు మాగమ్య జగ్రాహాయుధ ముత్తమం. ౩౦ తద్దివ్యం రాజశార్దూల సత్కృతం మాల్యభూషితం, రామాయ దర్శయామాస సౌమిత్రిస్సర్వ మాయుధం. ౩౧. తమువాచాత్మవాన్ రామః ప్రీత్యా లక్ష్మణ మాగతం, కాలే త్వమాగత స్సౌమ్య కాంక్షితే మమ లక్ష్మణ. ౩౨. అహం ప్రదాతు మిచ్ఛామి యదిదం మామకం ధనం, బ్రాహ్మణేభ్య స్తపస్విభ్య స్త్వయా సహ పరంతప. ౩౩. వసంతీహ దృఢం

కైంకర్య ముక్తం - సర్వం కరిష్యామీత్యనేన సర్వవిధకైంకర్య ముక్తం - తథాచ దేవీవిశిష్టస్య శేషిణః సర్వదేశ సర్వకాల సర్వావస్థాసు సర్వవిధకైంకర్యం శేషభూతేన కర్తవ్యమితి దర్శితం. ౨౭. రామ స్త్వితి. అనేనానుగమనాజ్ఞా వ్యంజితా. ౨౮. యే చేత్యాది. జనకస్య రాజ్ఞో మహాయజ్ఞే మహాత్మా వరుణ స్స్వయ మేవ మహ్యం యద్ధనురాదికం దదౌ - ఆచార్య సద్మని ఆచార్యస్య గృహే-పూజార్థం నిహితం తదేతత్సర్వం ఆయుధ మాదాయ - సః ఆపృష్టసుహృజ్జనః త్వం - క్షిప్ర మావ్రజేత్యన్వయః అత్ర ధనురాదిషు సర్వత్ర ద్వివచనా దావయో ర్దదా వితి సిద్ధం-బాలకాండే ఽనుక్తోప్యయం వృత్తాంతోఽనువాదాత్ సిద్ధః - యథా సుందరకాండేఽభిహితం మణిబంధనం - 'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యా శ్శ్వశురేణ మే, వధూకాలే తథా బద్ధ మధికం మూర్ధ్ని శోభత' ఇతి. యథాచాయోధ్యాకాండేఽనభిహితోఽపి వాయసవృత్తాంతస్సుందరకాండేఽనూద్యతే-'స పిత్రాచ పరిత్యక్త స్సురైశ్చ సమహర్షిభిః, త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య త మేవ శరణం గత' ఇతి. ఆచార్యః వసిష్ఠః - 'ఇక్ష్వాకుగురుమాగమ్యే' త్యుత్తర త్రానువాదాత్ - నహీక్ష్వాకుకులగురు ర్వసిష్ఠా దన్యోస్తి. ౩౧. తమితి. ప్రీత్యోవాచేత్యన్వయః. ౩౨. కాంక్షితత్వ మేవాహ అహ మిత్యాదినా. ౩౩. వసంతీతి. యచ్ఛబ్దోఽర్థసిద్ధః - ఇహ నగరే - గురుషు భక్త్యా యే దృఢం

మిత్యర్థః - స్వపతశ్చ త ఇత్యనేన రాత్రౌ లక్ష్మణస్య నిర్నిద్రత్వం ద్యోత్యతే. ౨౭. రామ స్త్వితి. వ్రజ అనువ్రజ - ఆపృచ్ఛస్వ అభ్యనుజానీహి. ౨౮. యే చేతి. వరుణః జనకస్య మహాయజ్ఞే ధను రాదిక మావయో ర్దదౌ - సత్కృత్య - నిహితం నిక్షిప్తం - ఆచార్యసద్మని వసిష్ఠసద్మని - నను జనకయాగే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథ మత్ర సిద్ధవదనువాదః క్రియతే-సత్య మేతత్-భగవతో వాల్మీకే రియం శైలీ - ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్-యత్ర వక్తవ్య మర్థం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన సిద్ధవదనువదతీతి యథా - బాలకాండేఽనభిహితం మణిబంధనం-'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యా శ్శ్వశురేణ మే' ఇతి సుందరకాండే ఽభిహితవాన్ - అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతం - 'స పిత్రాచ పరిత్యక్తః సురైశ్చ సమహర్షిభి' రిత్యాదినా సుందరకాండే ఉక్తవాన్. ౩౧. ౩౪. వసిష్ఠపుత్రం సుయజ్ఞ మాసయే

భక్త్యా గురుషు ద్విజసత్తమాః, తేషామపిచ మే భూయస్సర్వేషాం చోపజీవినాం. ౩౪. వసిష్ఠపుత్రంతు సుయజ్ఞమార్యం త్వమానయాశు ప్రవరం ద్విజానాం, అభిప్రయాస్యామి వనం సమస్తానభ్యర్చ్య శిష్టానపరాన్ ద్విజాతీన్. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ఏకత్రింశస్సర్గః.

తత శ్శాసన మాజ్ఞాయ భ్రాతు శ్శుభతరం ప్రియం, గత్వా స ప్రవివేశాశు సుయజ్ఞస్య నివేశనం. ౧. తం విప్ర మగ్న్యగారస్థం వందిత్వా లక్ష్మణోఽబ్రవీత్, సఖేఽభ్యాగచ్ఛ పశ్య త్వం వేశ్మ దుష్కరకారిణః. ౨. తత స్సంధ్యా ముపాస్యాశు గత్వా సౌమిత్రిణా సహ, జుష్టం తత్ప్రవిశల్లక్ష్మ్యా రమ్యం రామనివేశనం. ౩. తమాగతం వేదవిదం ప్రాంజలి స్సీతయా సహ, సుయజ్ఞ మభిచక్రామ రాఘవోఽగ్నిమివార్చితం. ౪. జాతరూపమయై ర్ముఖ్యై రంగదైః కుండలై శ్శుభైః, సహేమసూత్రై ర్మణిభిః కేయూరై ర్వలయై రపి, అన్యైశ్చ రత్నై ర్బహుభిః

వసంతి - నిత్యం గురుశుశ్రూషణం కుర్వంతీత్యర్థః - తేషామపి - మే సర్వేషాం ఉపజీవినాంచ - భూయః అతిశయేన - నిత్యదేయాదధికతయా దాతు మిచ్ఛామి - తానానయేతి శేషః. ౩౪. వసిష్ఠపుత్రమితి. వసిష్ఠపుత్రం ఆర్యం ద్విజానాం ప్రవరం సుయజ్ఞం - అన్యానపి శిష్టానానయ - సుయజ్ఞం తాం శ్చాభ్యర్చ్యాభిప్రయాస్యామీత్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశ స్సర్గః.

ఏవం నిశ్చితసీతాలక్ష్మణానుయాత్రస్య రామస్య యాత్రాదానం ప్రస్తూయతే ద్వాత్రింశే - తత ఇత్యాది. ఆజ్ఞాయ ౦ంగీకృత్య - శుభతరం బ్రాహ్మణోపకారత్వాత్ ప్రియం ఆత్మనోనుగమనాంగీకారఫలత్వాత్. ౧. తమితి. అగ్న్యగారస్థం అగ్నిహోత్రశాలాస్థం - దుష్కరకారిణః దుష్కరకర్మకారిణః - వేశ్మాభ్యాగచ్ఛ కృత్యంచ పశ్యేత్యర్థః. ౨. తత ఇతి. సంధ్యోపాసనమాధ్యాహ్నికం - అథవా -సంధ్యా - నియతాగ్నిహోత్రం అగ్న్యగారస్థమిత్యుక్తేః. ౩. తమితి. అర్చితం హుతం. ౪. జాతరూపమయై రిత్యాది. జాతరూపమయైః స్వర్ణమయైః-అంగదైః కూర్పరోపరిధార్యైః బాహుభూషణైః - సహేమసూత్రై ర్మణిభిః హేమసూత్రప్రోతైః వైదూర్యపద్మరాగముక్తాదిమణిభిః - 'రత్నం మణి ర్ద్వయో రశ్మ జాతౌ ముక్తాదికేపిచే' త్యమరః. కేయూరైః భుజశిరోవ్యాపిఫణాకారశిఖరయుక్తబాహుభూషణైః - అథవా అంగదకేయూరయో స్థూలత్వసూక్ష్మత్వాభ్యాం భేదః - వలయైః కటకైః - 'కటకం వలయో స్త్రియా' మిత్యమరః. రత్నైః భూ

త్యనేన మూలప్రభో ర్దశరథస్య వసిష్ఠపౌరోహిత్యం - తత్పుత్రస్య తత్పుత్ర ఇతి న్యాయేన స్వాచార్యస్య సుయజ్ఞస్య విశిష్యానయననియోగః. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః.

తత ఇతి. ౧. త మితి. అగ్న్యగారం అగ్నిహోత్రశాలా - వేశ్మ రామస్యాభ్యాగచ్ఛ - దుష్కరకారిణః ప్రాప్తరాజ్యత్యాగపూర్వకవనగమనరూపదుష్కరకారిణః. ౨. తతఇతి. సంధ్యాం మాధ్యాహ్నికీం. ౩. తమితి. అభిచక్రామ ప్రత్యుత్థానాదికం కృతవాన్. ౪. జాతరూపేతి. అంగద మూర్ధ్వాకారం పత్రలతాచిత్రితం బాహుమూలధార్యం భూషణం - కేయూరం తస్యాధోభాగే ధార్యం వలయాకారం భూషణం - వలయైః కటకైః. హేమసూత్రైః మణిభిః స్వర్ణసూత్రస్యూతైః

కాకుత్స్థః ప్రత్యపూజయత్. ౫౪. సుయజ్ఞం స తదోవాచ రామ స్సీతాప్రచోదితః. ౬ హారం చ హేమసూత్రంచ భార్యాయై సౌమ్యహారయ, రశనాం చాధునా సీతా దాతు మిచ్ఛతి తే సఖే ౭. అంగదాని విచిత్రాణి కేయూరాణి శుభానిచ, ప్రయచ్ఛతి సఖే తుభ్యం భార్యాయై గచ్ఛతీ వనం ౮. పర్యంక మగ్ర్యాస్తరణం నానారత్నవిభూషితం, త మపీచ్ఛతి వై దేహీ ప్రతిష్ఠాపయితుం త్వయి ౯. నాగ శ్శత్రుంజయో నామ మాతులో౽యం దదౌ మమ, తం తే గజసహస్రేణ దదామి ద్విజపుంగవ. ౧౦. ఇత్యుక్త స్స హి రామేణ సుయజ్ఞః ప్రతిగృహ్య తత్, రామలక్ష్మణసీతానాం ప్రయుయోజాశిష శ్శుభాః ౧౧ అథ భ్రాతర మవ్యగ్రం ప్రియం రామః ప్రియంవదః, సౌమిత్రిం త మువాచేదం బ్రహ్మేవ త్రిదశేశ్వరం. ౧౨. అగస్త్యం కౌశికం చైవ తావుభౌ బ్రాహ్మణోత్తమౌ, అర్చయాహూయ సౌమిత్రే రత్నై స్సస్య మివాంబుభిః. ౧౩. తర్పయస్వ మహాబాహో గోసహస్రైశ్చమానద, సువర్ణై రజతైశ్చైవ మణిభి శ్చ మహాధనైః ౧౪. కౌసల్యాం చ య ఆశీర్భిర్భక్తః పర్యుపతిష్ఠతి, ఆచార్య స్తైత్తిరీయాణా మభిరూపశ్చ వేదవిత్, తస్య యానం చ దాసీశ్చ సౌమిత్రే సంప్రదాపయ, కౌశేయాని చ వస్త్రాణి యావత్తుష్యతి స ద్విజః. ౧౬. సూత శ్చిత్రరథ శ్చార్య స్సచివ స్సుచిరోషితః, తోషయైనం

షణప్రకరణాత్ భూషణశ్రేష్ఠై రిత్యర్థః - 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపి' త్యమరః. ౫౪. ౬. హారమితి. హేమసూత్రం హేమమయం కంఠసూత్రం-రశనాంచ-తే భార్యాయై సీతా దాతు మిచ్ఛతి-తత్సర్వం హారయ-దాపయేత్యర్థః. ౭. అంగదానీతి. భార్యాయై భార్యాధారణార్థం-తుభ్యం ప్రతిగ్రహీత్రే-ప్రయచ్ఛతి-గచ్ఛతీత్యత్ర నుమభావ ఆర్షః. ౮. పర్యంక మితి. త్వయి ప్రతిష్ఠాపయితుం - తుభ్యం దాతు మిత్యర్థః. ౯. నాగ ఇతి. మాతులో౽యం దదావితి దశరథీయశత్రుంజయవ్యావృత్తిః. ౧౦. ఇతీతి. ప్రతిగృహ్యేత్యనేన న్యాసభూతత్వం వ్యావర్త్యతే. ౧౧. అథేతి. త్రిదశేశ్వరం ఇంద్రం. ౧౨. అగస్త్య మితి. అగస్త్యం అగస్త్యపుత్రం - కౌశికం విశ్వామిత్రపుత్రం - రత్నైః శ్రేష్ఠవస్తుభిః. ౧౩. రత్నై రర్చనం వివృణోతి తర్పయస్వేతి. ౧౪. కౌసల్యామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తైత్తిరీయాణాం తిత్తిరిసంబంధిశాఖాధ్యేతౄణాం- ఆచార్యః అధ్యాపయితా-అభిరూపః బుధః-'ప్రాప్తరూపసురూపాభిరూపా బుధమనోజ్ఞయో' రితి విశ్వః, కౌశేయాని క్రిమికోశోత్థాని - 'కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ' మిత్యమరః. యావత్ యావత్పర్యంతం-తుష్యతి- తావత్ సంప్రదాపయేతి సంబంధః. ౧౬. సూత ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సూతః సుమంత్రతుల్యః కశ్చి చ్చిత్రరథనామా-సుచిరోషితః

ముక్తాదిమణిభి రిత్యర్థః. ౫౪. సుయజ్ఞమితి. సీతాప్రచోదిత ఇతి సీతయా సుయజ్ఞపత్న్యై దివ్యాభరణదానాయ సఖిత్వాత్ ప్రచోదిత ఇత్యర్థః. ౬. హారమితి. హేమసూత్రం ఉరోభూషణవిశేష మిత్యర్థః. ౭. ౮. పర్యంక మితి. త్వయి ప్రతిష్ఠాపయితుం తుభ్యం దాతు మిత్యర్థః. ౯. నాగఇతి. శత్రుంజయో నామప్రసిద్ధం యం గజం మాతులో మమ దదౌ-తం గజం తేదదామి. ౧౦. ౧౬. సూతఇతి. సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. సూత స్సుమంత్రా దన్యశ్చిత్రరథనామకః-సుచిరోషితః చిరకాలవృద్ధః పశుకాభిః అజామహిషీప్రభృతీభిః. ౧౭౪. యే చేతి. కఠకాలాపాః కఠాః కఠసంబంధి

మహార్హైశ్చ రత్నైర్వస్త్రైర్ధనైస్తథా, పశుకాభిశ్చ సర్వాభిర్గవాం దశశతేనచ. ౧౯॥ యే చేమే కఠకాలాపా బహవో దండమాణవాః, నిత్యస్వాధ్యాయశీలత్వా న్నాన్యత్కుర్వంతి కించన, అలసాస్స్వాదుకామాశ్చ మహతాం చాపి సమ్మతాః, తేషామశీతియానాని రత్నపూర్ణాని దాపయ, శాలివాహసహస్రం చ ద్వే శతే భద్రకాంస్తథా, వ్యంజనార్థం చ సౌమిత్రే గోసహస్రముపాకురు ౨౦॥ మేఖలీనాం మహాసంఘః కౌసల్యాం సముపస్థితః, తేషాం సహస్రం సౌమిత్రే ప్రత్యేకం సంప్రదాపయ, అంబా యథా చ సా నందేత్ కౌసల్యా మమ దక్షిణాం, తథా ద్విజాతీం స్తాన్ సర్వాన్ లక్ష్మణార్చయ సర్వశః. ౨౧॥ తతస్స

చిరకాల మస్మద్గృహే స్థితః పశుకాభిః - అల్పార్థే కప్రత్యయః అజాదిభి రిత్యర్థః. ౧౯॥ యేచే త్యాది ఉపాకుర్విత్యంతమేకం వాక్యం. కఠేన ప్రోక్త మధీయతే కఠాః - కఠశబ్దాత్ ప్రోక్తార్థే వైశంపాయనాంతేవాసిత్వాణ్ణినిః - తస్య కఠచరకాదిలుక్ - తతః తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - తస్య ప్రోక్తా ల్లుగితి లుక్ - కలాపినా ప్రోక్త మధీయతే కాలాపాః - కలాపిశబ్దాత్ ప్రోక్తార్థే కలాపి నోణిత్యణ్ - సబ్రహ్మచారీ పీఠసర్పీత్యాదినా టిలోపః- తతః తదధీత ఇత్యాద్యణ్ - తస్య ప్రోక్తా ల్లుక్ - కఠప్రోక్తశాఖాధ్యాయినః కలాపిప్రోక్తశాఖాధ్యాయినశ్చేత్యర్థః - కఠాశ్చ కాలాపా శ్చ కఠకాలాపాః - దండప్రధానాః మాణవాః దండమాణవాః ఇతి కాశికాయాం - సదాపలాశ దండధారిణో బ్రహ్మచారిణ ఇత్యర్థః - కించన ఆహారార్థయత్నాదికం - నకేవలం నిత్యస్వాధ్యాయ శీలత్వాత్ కించి న్న కుర్వంతి కిం త్వాలస్యాచ్చేత్యాశయేనాహ - అలసా ఇతి - గోసహస్ర ప్రదానహేతుత్వేనాహ - స్వాదుకామా శ్చేతి - రసవత్పదార్థకాంక్షిణ ఇత్యర్థః-మహతాం చాపి సమ్మతాః - అతీవ సాధ్వాచారా ఇత్యర్థః - రత్నపూర్ణాని రత్నాలంకారపూర్ణాని - అశీతియానా నీత్యుక్త్యా దండమాణవాశ్చాశీతిసంఖ్యాకా ఇతి గమ్యతే - రత్నవహానుష్ట్రా నితివా - శాలివాహ సహస్రం శాలిధాన్యవాహకబలీవర్దసహస్రం - భద్రకాన్-అల్పార్థే కప్రత్యయః - కర్షణయోగ్యా ననడుహ ఇత్యర్థః - ధాన్యవిశేషా నిత్యపరే - వ్యంజనార్థం క్షీరం దధిఘృతార్థం-ఉపాకురు - దద స్వేత్యర్థః. ౨౦॥ మేఖలీనా మితి. మేఖలా మౌంజీ - తద్వతాం బ్రహ్మచారిణా మిత్యర్థః - ఆర్షో దీర్ఘః - సహస్రం గోసహస్రం - ప్రకృతత్వా త్తాసాం మమాంబేత్యన్వయః- దక్షిణాం పూర్వోక్త దానాంగభూతాం - సర్వశః వస్త్రధాన్యాది సర్వప్రకారైః. ౨౧॥ తత ఇతి. యథోక్తం రామో

శాఖాధ్యాయినః కాలాపాః-కలాపిసంబంధి శాఖాధ్యాయినశ్చ - కఠకాలాపాః - దండమాణవాః పలాశదండయుక్తా బ్రహ్మచారిణః - అన్యత్ వ్రతోపవాసాదికం-న కుర్వంతి- కుతః నిత్యేతి-స్వాదు కామాః మృష్టాన్నకామాః-శరీ కథ మేవంవిధా దానయోగ్యా ఇత్యత ఆహ మహతా మితి-'తపో హి స్వాధ్యాయ' ఇతి శ్రుతేః. నిత్యతపస్విత్వేన మహతాం సమ్మతాః - రత్నపూర్ణాని ధనపూర్ణాని- అశీతియానాని అశీత్యుష్ట్రాన్ - శాలివాహేతి-శాలీన్ వహంతీతి శాలివాహాః బలీవర్దాః- భద్రకాః కర్షణప్రవీణామహర్షభాః - వ్యంజనార్థం దధిఘృతాద్యర్థం - ఉపాకురు - దదస్వేత్యర్థః. ౨౦॥ మేఖలీనామితి. మేఖలాః మేఖలినః బ్రహ్మచర్యవ్రతినః - అర్శఆదిత్వాదచ్ - సముపస్థితః - వివా హార్థ మితి శేషః - తేషాం సహస్రం గోసహస్రం ప్రత్యేకం గవామేవ ప్రకృతత్వాత్ - అంబా కౌసల్యా - నః అస్మాకం - దక్షిణాం బ్రహ్మచార్యాదిభ్యో దత్తం యథా నందేత్ - తథార్చయేతి యోజనా - ప్రథమాంత పాఠే దక్షిణా సమర్థా-అంబా కౌసల్యా-నః అస్మాకం-యథా స్వాశ్రిత బ్రహ్మ

పురుషవ్యాఘ్ర స్తద్ధనం లక్ష్మణ స్స్వయం, యథోక్తం బ్రాహ్మణేంద్రాణా మదదా ద్ధనదోయథా. ౨౩॥ అథాబ్రవీద్బాష్పకళాం స్తిష్ఠత శ్చోపజీవినః, సంప్రదాయ బహుద్రవ్య మేకైకస్యోపజీవనం, లక్ష్మణస్య చ యద్వేశ్మ గృహంచ యదిదంమమ, అశూన్యంకార్యమేకైకం యావ దాగమనం మమ ౨౪॥ ఇత్యుక్త్వా దుఃఖితంస ర్వం జనం తముపజీవినం, ఉవాచేదం ధనాధ్యక్షం ధన మానీయతామితి .౨౫॥ తతోస్యధనమాజహ్రు స్సర్వమేవోపజీవనః, సరాశిస్సుమహాం స్తత్ర దర్శనీయో హ్యదృశ్యత. ౨౬॥ తత స్స పురుషవ్యాఘ్రి స్తద్ధనం సహ లక్ష్మణః, ద్విజేభ్యో బాలవృద్ధేభ్యః కృపణేభ్యో హ్యదాపయత్ ౨౭॥ తత్రాసీత్ పింగళో గార్గ్య స్త్రిజటో నామ వైద్విజః, ఉంఛవృత్తి ర్వనే నిత్యం ఫాలకుద్దాలలాంగలీ. ౨౮॥ తం వృద్ధం తరుణీ భార్యా బాలానాదాయ దారకాన్, అబ్రవీ ద్బ్రాహ్మణం వాక్యం దారిద్ర్యేణాభిపీడితా. ౩౦॥ అపాస్య ఫాలం కుద్దాలం కురుష్వ వచనం

క్త మనతిక్రమ్య అదదాత్ - ధనదో యథేతి-ధనదస్య దాతృత్వం ధనదేన సమ స్త్యాగ ఇతి బాలరామాయణ ఏవోక్తం. బ్రాహ్మణేంద్రాణామితి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౨౩॥ అథేతి. బాష్పం కలంతి ముంచంతీతి బాష్పకలాః - తాన్ - లళయో రభేదః బాష్పగళానితి వా పాఠః - ఉపజీవనం ప్రతి ఏకైకస్యోపజీవినో బహుద్రవ్యం సంప్రదాయా బ్రవీత్ - అశూన్యం కార్యం- యథా పూర్వం భవద్భి రుపవిశ్య రక్షణీయ మిత్యర్థః - ఏకైకం పృథక్పృథక్. ౨౪॥ ఇతీతి. ధనాధ్యక్షం కోశగృహాధికృతం. ౨౫॥ తతఇతి. అస్య రామస్య. ౨౬॥ తత ఇతి. బాలవృద్ధేభ్యః బాలేభ్యో వృద్ధేభ్య శ్చేత్యర్థః. ౨౭॥ తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ కాలే - దేశేవా- పింగళః పింగళవర్ణ ఇతి దారిద్ర్యలక్షణోక్తిః - పింగళకేశోవా - గార్గ్యః గర్గమునివంశ్యః - ఉంఛవృత్తిః - ఉంఛేన ఏకైకశో ధాన్యగ్రహణేన వృత్తి ర్జీవనం యస్య తథా - క్షతవృత్తి రితి పాఠే - క్షతేన ఖననేన జీవనం యస్యేత్యర్థః - ఖననలబ్ధకందమూలాదిజీవన ఇత్యర్థః - ఫాలకుద్దాలలాంగలీ- ఫల్యతేనేనేతి ఫాలః ద్వైధీకరణసాధనం - కుఠారశంకులాదికం - కుద్దాలః ఖననసాధనం - ఖనిత్ర మితి యావత్ - లాంగలం హలాకారః - ఫలాకర్షణసాధనభూతో దండవిశేషః.తద్వాన్ - ఏవం వనవాసీ కశ్చి ద్దరిద్రో గృహస్థః దైవా త్తత్ర నగరే తదానీం సంగతోఽభూ దితి భావః ౨౮॥ తమితి. దారకాన్ పుత్రకాన్.౩౦॥.అపాస్యేతి. కుద్దాల మితి లాంగలస్యాప్యుపలక్షణం-దర్శయేతి-

చారి వర్గస్య వివాహార్థం భిక్షాప్రదానేన సందేశ్-తథా దాపయేతి వార్థః. ౨౨॥ తతఇతి. తద్ధనం- యథోక్తం యథోక్తవిభాగ మిత్యర్థః. ౨౩॥ అథేతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. బాష్పగళాన్- బాష్పగద్గదాన్ - ఏకైకస్య - ఉపజీవనం జీవనసాధనం - బహుద్రవ్యం ఏకైకస్య - సంప్రదాయ దత్వా లక్ష్మణస్య వేశ్మయదిదం మమ గృహంచ-ఏకైకం ప్రత్యేకం-యావన్మమాగమనం-అశూన్యం కార్య మిత్యుపజీవినోఽబ్రవీ దితి యోజనా-అశూన్యం కార్య మిత్యస్యాయమర్థః యుష్మాభి రత్రో పవిశ్య రక్షణీయ మితి. ౨౪॥ ౨౫॥ తత ఇతి. అస్య రామస్య. ౨౬॥ తత ఇతి. కృపణేభ్యః-భూరి దాపయేతి శేషః. ౨౭॥ తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ కాలే దేశేచ - పింగళః పింగళవర్ణః - గార్గ్యః తద్వంశ్యః - క్షతవృత్తిః - క్షతేన ఖననేన-లబ్ధకందమూలాదినా వృత్తి ర్జీవనం యస్య స తథోక్తః- ఫాలకుద్దాలలాంగలీ - ఫాలం ద్వైధీకరణసాధనం కుఠారాది - కుద్దాలః ఖననసాధనం ఖనిత్రం - లాంగలం హలాకారః - కర్షణసాధనభూతో దండవిశేషః-తద్వాన్. ౨౮॥ ౩౦॥ * రామమితి.

మమ, రామం దర్శయ ధర్మజ్ఞం యది కించి దవాప్స్యసి. ౩౦॥ స భార్యావచనం శ్రుత్వా శాటీమాచ్ఛాద్య దుశ్ఛదాం, స ప్రాతిష్ఠత పంథానం యత్ర రామనివేశనం. ౩౧॥ భృగ్వంగిరసమం దీప్త్యా త్రిజటం జనసంసది, ఆపంచమాయాః కక్ష్యాయా నైనం కశ్చి దవారయత్. ౩౨॥ స రాజపుత్ర మాసాద్య త్రిజటో వాక్య మబ్రవీత్, నిర్ధనో బహుపుత్రోఽస్మి రాజపుత్ర మహాయశః, ఉంఛవృత్తి ర్వనే నిత్యం ప్రత్యవేక్షస్వ మామితి. ౩౩॥ త మువాచ తతో రామః పరిహాస సమన్వితం, గవాం సహస్రమప్యేకం న తు విశ్రాణితం మయా, పరిక్షిపసి దండేన యావ త్తావ దవాప్స్యసి. ౩౪॥ సశాటీం త్వరితః కట్యాం సంభ్రాంతః పరివేష్ట్య తాం, ఆవిధ్య దండం చిక్షేప సర్వప్రాణేన వేగితః ౩౫॥ స తీర్త్వా సరయూపారం దండ స్తస్య కరా చ్చ్యుతః, గోవ్రజే బహుసాహస్రే పపాతోక్షణ సన్నిధౌ. ౩౬॥ తం పరిష్వజ్య ధర్మాత్మా ఆతస్మాత్సరయూతటాత్, ఆస

భార్యాపుత్రసహితమాత్మానమిత్యర్థః - గతిబుద్ధీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం - యది దర్శయసి తదా కించి దవాప్స్యసీత్యర్థః - కించి దితి స్వభాగ్యహాన్యపేక్షయోక్తం. ౩౦॥ సఇతి. దుశ్ఛదాం అతిజీర్ణత్వా దాచ్ఛాదయితు మశక్యాం - రామదర్శనార్థ మాచ్ఛాదనయత్నః - యత్ర యస్మాద్గ్రామాత్ప్రస్థితవీథ్యాం. ౩౧॥ భృగ్వంగిరేతి. అంగిరేత్యత్ర అకారాంతత్వ మార్షం. ౩౨॥ సఇత్యాది. ప్రత్యవేక్షస్వ కటాక్షయేత్యర్థః. ౩౩॥ త మితి. పరిహాససమన్వితం లీలాస్మితసమన్వితం-బహుకుటుంబినో దరిద్రస్యాస్య కియతీ ధనాశేతి జిజ్ఞాసయా సస్మిత ఇత్యర్థః - గవా మితి - అనేకగోసహస్రాణాం మధ్యే ఏక మపి సహస్రం న విశ్రాణితమిత్యర్థః-యద్వా అసంఖ్యాతానాం గవాం మధ్యే ఏక మపి సహస్రం-మయా నవిశ్రాణితం నదత్తం - తుభ్య మితి శేషః-అపితు దండేన యావత్పరిక్షిపసి గవాక్షీర్ణం యావంతం దేశం పరిక్షిపసి తావ దవాప్స్యసి తావద్దేశస్థం గోజాత మవాప్స్యసీత్యర్థః-ఏకం గోసహస్రమాత్రం నదత్తం-అన్య త్సర్వం దత్త మితివార్థః - బహుసాహస్ర ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణేన విరోధాత్ - అపిశబ్దాస్వారస్యాచ్చ. ౩౪॥ సఇతి. కట్యాం పరివేష్టనం బలోత్తంభనాయ - ఆవిధ్య భ్రామయిత్వా - సర్వప్రాణేన సర్వశక్త్యా-'శక్తిః పరాక్రమః ప్రాణ' ఇత్యమరః. ౩౫॥ సఇతి. ఉక్షణసన్నిధౌ ఉక్షసన్నిధౌ-వష్టివాగురి రిత్యాది రీత్యా అకారాంతత్వం. ౩౬॥ తమితి.

సభార్యాపుత్ర మాత్మాన మితి శేషః - దర్శయేతి ద్వికర్మకం - యది దర్శయసి తదా సర్వథా కించి దవాప్స్యసి. ౩౦॥ సఇతి. దుశ్ఛదా మతిజీర్ణత్వాత్ ఛాదయితు మశక్యాం-యత్ర రామనివేశనం-యత్ర యస్మిన్ పథి - రామనివేశనం ప్రాప్యతే-తాదృశం పంథాన మాస్థాయ- ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితవాన్. ౩౧॥ భృగ్వితి. దీప్త్యా బ్రహ్మవర్చసేన. ౩౨॥ *నిర్ధనఇతి. ప్రత్యవేక్షస్వ మయి కృపాం కురు. ౩౩॥ తమితి. పరిహాససమన్వితం లీలాస్మితాన్వితం - గవామితి - గవా మసంఖ్యాతానాం గవాం మధ్యే - ఏక మపి సహస్రం - మయా - న విశ్రాణితం నదత్తం - అతో దండేన యావత్పరిక్షిపసి గవాక్షీర్ణం యావంతం దేశం పరిక్షిపసి పరిగృహ్ణాసి - తావ త్తావ ద్దేశస్థం గోజాత మవాప్స్యసీత్యర్థః- బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థమేవంరీత్యా భగవతోక్త మితి భావః. ౩౪॥ సఇతి. తాం శాటీం సంభ్రాంతః సంతుష్టస్సన్ - ఆవిధ్య భ్రామయిత్వా - వేగితః త్వరితః-సర్వప్రాణేన సర్వశక్త్యా-చిక్షేప ముక్తవాన్. ౩౫॥ సఇతి. సః దండః-సరయూపారం సరయూతీరం-తీర్త్వా ప్రాప్య-ఉక్షాణసన్నిధౌ వృషసన్నిధౌ. ౩౬॥ తమితి. ఆతస్మా దిత్యభివిధావా

యామాస తా గోప్పై స్త్రిజటాయాశ్రమం ప్రతి. ౩౯. ఉవాచ చ తతో రామ
స్తం గార్గ్య మభిసాంత్వయన్, మన్యు ర్న ఖలు కర్తవ్యః పరిహాసో హ్యయం
మమ ౪౦. ఇదం హి తేజ స్తవ య ద్దురత్యయం తదేవ జిజ్ఞాసితు మిచ్ఛతా
మయా, ఇమం భవా నర్థ మభిప్రచోదితో వృణీష్వ కిం చేదపరం వ్యవస్యతి.
౪౧ బ్రవీమి సత్యేన న తేఽస్తి యన్త్రణా ధనం హి య ద్యన్మమ విప్రకార
ణాత్, భవత్సు సమ్య క్ప్రతిపాదనేన త న్మయార్జితం ప్రీతియశస్కరం భవేత్.
౪౨.తత స్స భార్య స్త్రిజటో మహాముని ర్గవా మనీకం ప్రతిగృహ్య మోదితః,
యశోబలప్రీతి సుఖోపబృంహిణీ స్తదాశిషః ప్రత్యవద న్మహాత్మనః. ౪౩.
న చాపి రామః ప్రతిపూర్ణమానసో మహ ద్ధనం ధర్మబలై రుపార్జితం, నియోజ
యామాస సుహృజ్జనే చిరాద్యథార్హసంమానవచః ప్రచోదితః ౪౪ ద్విజ

ఆతస్మా దిత్యత్ర ఆభివిధివాచకస్యాఙ స్సరయూతటా దిత్యనేన సంబంధః-ఆనయామాస నాయయా
మాసేత్యర్థః. ౩౯. ఉవాచేతి. పరిహాసోహ్యయం మమ అయం దండక్షేపణప్రచోదనా-పరిహాసః-వినో
దార్థ ఇత్యర్థః. ౪౦. పరిహాస మేవ వివృణోతి-ఇద మితి. తేజః బలం-దురత్యయం-నిరతిశయ మిత్యర్థః-
జిజ్ఞాసితుం జ్ఞాతు మిత్యర్థః. యద్వా జిజ్ఞాసితుం మీమాంసితుం - మానే ర్జిజ్ఞాసాయామితి మీమాంసా
ర్థేజిజ్ఞాసా శబ్దప్రయోగాత్ - ఇమ మర్థం దండప్రక్షేపణరూపం అపరం కించిత్ వ్యవస్యతి అభిల
షతి చేత్-తద్వృణీష్వ. ౪౧. ఇదం చ పూర్వవ న్న పరిహాసరూప మిత్యాహ-బ్రవీమీతి. యన్త్ర
ణా నిరోధ ఇత్యర్థః-మమ య ద్య ద్ధన మస్తి త త్సర్వం - విప్రకారణాత్ విప్రార్థ మేవ ఆర్జితం-
భవత్సు భవాదృశేషు విప్రేషు - సమ్యక్ కరణత్రయపూర్వకం-ప్రదానేన మమ ప్రీతియశస్కరం
భవేత్. ౪౨. తత ఇతి మోదిత ఇత్యనేన గోభ్యోఽన్య న్నాపేక్షితవా నితి గమ్యతే - ఉపబృం
హణీః వర్ధనీః - తదా-గమనకాలే-మహాత్మనో రామస్య. ౪౩. సఇతి. ధర్మబలైః ధర్మప్రయుక్త
పరాక్రమైః నియోజయామాస ప్రతిపాదయామాస - సుహృజ్జనే విషయే - యథార్థసంమానవచః
ప్రచోదితః ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - తత్తదౌచిత్యేనాభిహితసంమాన
వాక్య ఇత్యర్థః. ౪౪. ద్విజ ఇతి దిజః బ్రాహ్మణః - సుహృత్ ద్విజత్వాభావేపి సుహృత్-ద్విజ
త్వసుహృత్త్వాభావేపి భృత్యజనః తథాత్వాభావేపి దరిద్రభిక్షాచరణః భిక్షాం చరతీతి భిక్షాచరణః

కారః - తాః గాః త్రిజటాయ త్రిజటస్య. ౩౯. ఉవాచేతి. పరిహాసోహ్యయం దండపరిక్షేపణ
వచనరూపోఽయం వినోదార్థ ఇత్యర్థః. ౪౦. ఇదమితి. ఇదం తేజః శక్తిః-అతివృద్ధస్యాపి సత స్తవ
జిజ్ఞాసితుం జ్ఞాతు మిత్యర్థః - ఇమ మర్థం దండప్రక్షేపణరూపార్థ ముద్దిశ్య ప్రచోదితోసి - అపరం
గోభ్యోఽన్యత్ కి మపి వరితుం వ్యవస్యతి చేత్ వృణీష్వ. ౪౧. ఇదం వచనం నోపచార మాత్ర
మిత్యాహ-బ్రవీమీతి. యన్త్రణా ఇతోఽప్యధికవరస్య వరణే సంకోచః - తే తవ - నాస్తి మాస్తు-
కుతః మమ యద్య ద్ధనం - తద్విప్రకారణాత్ విప్రప్రయోజనసంపాదనార్థం-కథం తథాత్వ మత
ఆహ - భవత్సు భవాదృశేషు-సమ్యక్ ప్రతిపాదనేన పరిపూర్ణప్రదానేన - హేతునా - మయా
ఆర్జితం ధనం - మే ప్రీతియశస్కరం ప్రీతికరం యశస్కరం చ భవేత్. ౪౨. తత ఇతి. యశో
బలప్రీతిసుఖోపబృంహణీః యశఃప్రభృతీనాం వివర్ధనీః-తదాశిషః తస్య రామస్య-ఆశిషః. ౪౩.
సచేతి. ధర్మబలైః ధర్మప్రయుక్తపరాక్రమైః - యథార్హసమ్మానవచఃప్రచోదితః - తత్తదౌచిత్యే
నాభిహితసంమానవాక్య ఇత్యర్థః. ౪౪. ద్విజ ఇతి. దరిద్రభిక్షాచరణః దరిద్రస్సన్ భిక్షాచరణః.

స్సుహృద్భృత్యజనోఽథవా తదా దరిద్రభిక్షాచరణశ్చ యోఽభవత్, న తత్ర కశ్చిన్న బభూవ తర్పితో యథార్హసంమాననదానసంభ్రమైః. ౪౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

దత్త్వా తు సహ వైదేహ్యా బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం బహు, జగ్మతుః పితరం ద్రష్టుం సీతయా సహ రాఘవౌ. ౧ తతో గృహీతే దుష్ప్రేక్షే త్వశోభేతాం తదాయుధే, మాలాదామభి రాబద్ధే సీతయా సమలంకృతే. ౨. తతః ప్రాసాదహర్మ్యాణి విమానశిఖరాణి చ, అధిరుహ్య జనశ్శ్రీమా నుదాసీనో వ్యలోకయత్. ౩. నహి రథ్యాస్సు శక్యంతే గంతుం బహుజనాకులాః, ఆరుహ్య తస్మాత్ప్రాసాదా న్దీనాః పశ్యంతి రాఘవం. ౪ పదాతిం వర్జితచ్ఛత్రం రామం దృష్ట్వా జనా స్తదా, ఊచుర్బహువిధా వాచ శ్శోకోపహతచేతసః. ౫. యం యాంత మనుయాతి స్మ చతురంగబలం మహత్, తమేకం సీతయా

కృత్యల్యుటో బహుళమితి కర్తరి ల్యుట్ - కర్మధారయసమాసః - తత్ర తేషు మధ్యే - కశ్చిదపి యథార్హసంమాననదానసంభ్రమైః - సంభ్రమ స్త్వరా - 'ఆరంభ స్సంభ్రమ స్త్వరే' త్యమరః-న తర్పితో న బభూవ-త్వరయా క్రియమాణై రపి సంమానదానై స్సర్వేపి తర్పితా బభూవు రిత్యర్థః. ౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

పూర్వం పిత్రానుజ్ఞాతోఽపి సీతాలక్ష్మణయో రనుజ్ఞాపనాయ పునః రామో దశరథసమీపం గచ్ఛతి-దత్త్వేత్యాది. ౧. తత ఇతి. తదాయుధే తయో రాయుధే- ధనుషీ ఇతి యావత్ - ఖడ్గాదీనా మప్యుపలక్షణ మేతత్-మాలాదామభిః మాలానిచయై రిత్యర్థః. అలంకృతే చందనాదిభి రలంకృతే. ౨. తతఇతి. ప్రాసాదహర్మ్యాణి ప్రాసాదో దేవతానాం భూభుజాం చావాసః - హర్మ్యాణి ధనినాం మందిరాణి - 'హర్మ్యాది ర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. విమానశిఖరాణి విమానం సప్తభూమిసహితం సద్మ - 'విమానోస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమా చ సద్మని' తి వైజయంతీ - ఉదాసీనః నిరుత్సుకః - నిర్విణ్ణ ఇతి యావత్. ౩. నహీతి. తస్మాత్ రథ్యాగమనస్యాశక్యత్వాత్ - ప్రాసాదానితి పాఠః - ప్రాసాదాదితి పాఠే ల్యబ్లోపే పంచమీ క్లిష్టా. ౪. దీనత్వే హేతు మాహ - పదాతి మిత్యాదినా. ౫. యమితి. ఏకం ముఖ్యం. ౬. ఐశ్వర్యస్యేతి. రస

---

౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

౧. తత ఇతి. తదాయధే తయో రసాధారణాయుధే ధనుషీ ఇత్యర్థః. ఖడ్గాదీనా మప్యుపలక్షణ మేతత్ - మాలాదామభిః-మాలానిచయైః సమలంకృతే చందనాదిభిః. ౨. తతఇతి. ప్రాసాదహర్మ్యాణి - ప్రాసాదాః దేవానాం భూభుజాం చావాసాః హర్మ్యాణి ధనినాం మందిరాణి విమానశిఖరాణి - విమానం సప్తభూమికం సద్మ - ఉదాసీనః నిరుత్సుకః వ్యలోకయత్ రామ మితి శేషః. ౩. నహీతి. తస్మా ద్బహుజనాకులత్వే రథ్యాయాం గంతుమశక్యత్వాత్ - ఆరుహ్య ప్రాసాదానారుహ్య - ప్రాసాదాత్ ప్రాసాదారోహణరూపోపాయాదేవ - పశ్యంతి - ప్రాసాదానితి వా పాఠః. ౪. దీనత్వే హేతు మాహ - పదాతి మితి. ౫. తావివాహ -

సార్థ మనుయాతి స్మ లక్ష్మణః. ౬. ఐశ్వర్యస్య రసజ్ఞ స్సన్ కామినాం చైవ
కామదః, నేచ్ఛ త్యేవానృతం కర్తుం పితరం ధర్మగౌరవాత్. ౭. యా నశక్యా
పురా ద్రష్టుం భూతై రాకాశగై రపి, తా మద్య సీతాం పశ్యంతి రాజమార్గ
గతా జనాః. ౮. అంగరాగోచితాం సీతాం రక్తచందనసేవినీం, వర్ష ముష్ణంచ
శీతంచ నేష్యం త్యాశు వివర్ణతాం. ౯. అద్య నూనం దశరథ స్సత్త్వ మావిశ్య
భాషతే, న హి రాజా ప్రియం పుత్రం వివాసయితు మిచ్ఛతి. ౧౦. నిర్గుణస్యాపి
పుత్రస్య కథం స్యా ద్విప్రవాసనం, కిం పున ర్యస్య లోకోయం జితో వృత్తేన
కేవలం. ౧౧. ఆనృశంస్య మనుక్రోశః శ్రుతం శీలం దమ శ్శమః, రాఘవం శోభయం
త్యేతే షడ్గుణాః పురుషోత్తమం. ౧౨. తస్మా త్తస్యోపఘాతేన ప్రజాః పరమ
పీడితాః, ఔదకానీవ సత్వాని గ్రీష్మే సలిలసంక్షయాత్. ౧౩. పీడయాపీడితం
సర్వం జగదస్య జగత్పతేః, మూలస్యేవోపఘాతేన వృక్షః పుష్పఫలోపగః. ౧౪.

జ్ఞః సంగ్రహసుఖజ్ఞః - కామినాం అర్థకాంక్షిణాం - కామదః అభీష్టధనప్రదః - అనృతం అనృత
వచనం - కర్తుం - ధర్మగౌరవాత్ పితృశుశ్రూషణవచనకరణవిధేయత్వాదిరూపధర్మవిషయక బహు
మానాత్. ౭. ౮. ౯. అద్యేతి. సత్త్వం జంతుం - 'సత్త్వ మస్త్రీతు జంతుష్వి' త్యమరః-పిశాచ
మితి యావత్ - ఆవిశ్య ప్రాప్య. ౧౦. నిర్గుణస్యాపీతి. వృత్తేన కేవలం - చరిత్రమాత్రేణ-'వృత్తం
పద్యే చరిత్రే చే' త్యమరః - వృత్తేన కేవల మిత్యుక్తిః దానమానాదౌ విద్యమానేపి చరిత్రప్రాధా
న్యాత్. ౧౧. ఆనృశంస్యం అహింసకత్వం - అనుక్రోశో దయా - 'కృపా దయానుకంపా
స్యాదనుక్రోశ' ఇత్యమరః-దమః ఇంద్రియనిగ్రహః-శమః చిత్తప్రశాంతిః-'శమ శ్చిత్తప్రశాంతిస్స్యా
ద్దమ ఇంద్రియనిగ్రహ' ఇతి నిర్వచనాత్. ౧౨. తస్మాదితి. తస్మాత్ షాడ్గుణ్యయుక్తత్వాత్ -
తస్య రామస్య - ఉపఘాతేన హింసనేన - ఔదకాని ఉదకజీవనాని - శైషికోణ్. ౧౩. పీడ
యేతి. అస్య జగత్పతేః రామస్య - పీడయా వివాసనరూపయా - పుష్పఫలై రుపగమో యస్య స

య మితి. ౬. ఐశ్వర్యస్యేతి. రసజ్ఞః విషయానుభవచతురః - పితరం - అనృతం అనృతవచన
యుక్తం కర్తుం - వచనం ధర్మగౌరవా దితి పాఠే - వచనం పితృవచనం అనృతం కర్తుం - ధర్మ
గౌరవాత్ - పితృవచనకరణరూపధర్మవిషయకబహుమానాత్. ౭. ౯. అద్యేతి. అద్య ప్రయా
ణానుమత్యర్థదర్శనసమయ ఇత్యర్థః - సత్త్వం జంతుం - పిశాచ మితి యావత్ - ఆవిశ్య ప్రాప్య -
భాషతే. ౧౦. నిర్గుణస్యేతి. వృత్తేన కేవలం - చరిత్రమాత్రేణ-పూర్వశ్లోకపూర్వార్ధ మర్థాంతరేణ
వ్యాఖ్యాయతే అద్యేతి - అద్య వనగమనానుమతిసమయే సత్త్వం సత్త్వగుణం-ఆవిశ్యప్రాప్య భాషతే-
త్వయా వనం న గంతవ్య మితి రాజా రామం వదిష్యతీత్యర్థః - కుతః న హి రాజేతి సార్ధేన -
అన్య త్సమానం. ౧౧. వృత్త మేవాహ-ఆనృశంస్య మితి ఆనృశంస్య మహింసకత్వం - అనుక్రోశో
దయా - శ్రుతం అనుష్ఠానపర్యవసాయి శాస్త్రాధ్యయనం- అతఏవ శీలం సత్స్వభావః దమః ఇంద్రియ
నిగ్రహః - శమః చిత్తప్రశాంతిః. ౧౨ తస్మాదితి. యస్మా త్సర్వోత్తమః సకలకల్యాణగుణాభి
రామో రామః - తస్మాత్ - తస్య ఉపఘాతేన ఈషద్ధింసనేన పరమపీడితాః. ౧౩. కించ జగత్పా
లకత్వజగజ్జనకత్వా దపి తస్యోపఘాతేన జగత్పీడిత మిత్యాహ - పీడయేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. పుష్ప
ఫలోపగః పుష్పఫలా న్యుపగచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి తథా - పుష్పఫలసమేత ఇత్యర్థః - మనుష్యాణా

మూలం హ్యేష మనుష్యాణాం ధర్మసారో మహాద్యుతిః, పుష్పం ఫలం చ పత్రం చ శాఖాశ్చాస్యేతరే జనాః. ౧౯. తే లక్ష్మణ ఇవ క్షిప్రం సపత్న్యస్సహ బాంధవాః, గచ్ఛంత మనుగచ్ఛామో యేన గచ్ఛతి రాఘవః. ౧౬. ఉద్యానాని పరిత్యజ్య క్షేత్రాణి చ గృహాణి చ, ఏకదుఃఖసుఖా రామమనుగచ్ఛామ ధార్మికం. ౧౭. సముద్ధృతనిధానాని పరిధ్వస్తాజిరాణిచ, ఉపాత్తధనధాన్యాని హృతసారాణి సర్వశః, రజసాభ్యవకీర్ణాని పరిత్యక్తాని దైవతైః, మూషకైః పరిధావద్భి రుద్బిలై రావృతానిచ, అపేతోదకధూమాని హీనసంమార్జనానిచ, ప్రణష్టబలికర్మేజ్యామంత్రహోమజపానిచ, దుష్కాలేనేవ భగ్నాని భిన్నభాజనవంతిచ, అస్మత్త్యక్తాని వేశ్మాని కైకేయీ ప్రతిపద్యతాం. ౨౧. వనం నగరమేవాస్తు యేన గచ్ఛతి రాఘవః అస్మాభిశ్చ పరిత్యక్తం పురం సంపద్యతాం వనం ౨౨. బిలాని దంష్ట్రిణస్సర్వే సానూని మృగపక్షిణః, త్యజంత్వస్మద్భయాద్భీతా గజాస్సింహా వనాన్యపి. ౨౩. అస్మత్త్యక్తం ప్రపద్యంతాం సేవ్యమానం త్యజంతు చ. ౨౪ తృణమాంసఫలాదానాం దేశం వ్యాళమృగద్విజం, ప్రపద్యతాం హి కైకేయీ సపుత్రా సహ

పుష్పఫలోపగః-వృక్ష ఇవ-అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః. ౧౮. మూల మితి. మనుష్యాణాం ప్రాణినాం - ఉపలక్షణమేతత్ - ధర్మ ఏవ సారో యస్య సః ధర్మసారః. ౧౯. తఇతి. తే వయం సపత్న్యః సపత్నీకాః - సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వేన నద్యృత శ్చేతి కబభావః - యేన మార్గేణ గచ్ఛతి తేనేతి శేషః. ఉద్యానానీతి. ఉద్యానాని రాజార్హోద్యానసదృశక్రీడావనాని - ఏకదుఃఖసుఖాః సమానసుఖదుఃఖాః. ౧౭. సముద్ధృతనిధానానీత్యాది. సముద్ధృతనిధానాని, సమ్యగుద్ధృతనిక్షేపాణి - పరిధ్వస్తాజిరాణి భగ్నాంగణాని - 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః - ఉపాత్తధనధాన్యాని-అత్ర ధనశబ్దేన గవాదికం అనిక్షిప్తభూషణనిష్కాదికం చోచ్యతే - సారాణి శయ్యాసనాదీని - దైవతైః గృహదైవతైః - ఉద్బిలైః ఉద్భిన్నబిలైః - ఉదకం - ఉదకసేచనం - హీనసంమార్జనాని - సంమార్జనహీనాని - దుష్కాలేన-క్షామక్షోభయుక్తకాలేన-భాజనం భాండాది. ౨౧. వన మితి. యేన వనేన హేతునా. ౨౨. బిలానీతి. దంష్ట్రిణః సర్పాద్యాః అస్మద్భయాత్ అస్మత్ప్రియుక్తభయహేతోః. ౨౩. అస్మత్త్యక్తమితి. అస్మాభి స్త్యక్తం పురం - సేవ్యమానం వన మిత్యర్థసిద్ధం - అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తదంష్ట్ర్యాదయః. ౨౪. తృణేతి. తృణమాంసఫలాదానాం - తృణాదాః హరిణాదయః - మాంసాదాః వ్యాఘ్రాదయః - ఫలాదాః వాయసా

మిత్యుపలక్షణం - ప్రాణిమాత్రస్యేత్యర్థః - ధర్మసారః ధర్మ ఏవాంతస్సారో యస్య సః తథోక్తః. ౧౯. యదేవ మతః-త ఇతి. యే రామోపఘాత మసహమానాః తే వయం- సపత్న్యః సపత్నీకాః యేన మార్గేణేతి శేషః. ౧౬. ఏకదుఃఖసుఖాః సమానసుఖదుఃఖాః. ౧౭. సముద్ధృతేత్యాది. నిధానాని - నిక్షేపాణి - పరిధ్వస్తాజిరాణి. భగ్నాంగణాని-ఉపాత్తధనధాన్యాని - అత్ర ధనశబ్దేన గవాదికమనిక్షిప్తభూషణనిష్కాదికం చోచ్యతే * ఉద్బిలైః ఉద్భిన్నబిలైః * దుష్కాలేన - క్షామరాజక్షోభయుక్తకాలేన. ౨౧. వనమితి. యేన వనేన హేతునా. ౨౨. బిలానీతి. దంష్ట్రిణః సర్పాః - సానూని పర్వతప్రస్థాః. ౨౩. అస్మత్త్యక్త మితి. అస్మత్త్యక్తం - పుర మితి శేషః - సేవ్యమానం అస్మాభి రాశ్రయమాణం -వన మితి శేషః - అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తగజసింహాదయః. ౨౪. తృణేతి. తృణమాంసఫలాదానాం దేశం వ్యాళమృగద్విజం-వ్యాళమృగాః ద్విజాః మునయో

బాంధవైః, రాఘవేణ వనే సర్వే సహ వత్స్యామ నిర్వృతాః. ౨౫. ఇత్యేవం
వివిధా వాచో నానాజనసమీరితాః, శుశ్రావ రామః శ్రుత్వా చ నవిచక్రేస్య
మానసం. ౨౬. స తు వేశ్మ పితుర్దూరాత్ కైలాసశిఖరప్రభం, అభిచ
క్రామ ధర్మాత్మా మత్తమాతంగవిక్రమః. ౨౭. వినీతవీరపురుషం ప్రవిశ్య తు
నృపాలయం, దదర్శావస్థితం దీనం సుమంత్రమవిదూరతః. ౨౮. ప్రతీక్షమా
ణోపి జనం తదార్త మనార్తరూపః ప్రహసన్నివాథ, జగామ రామః పితరం
దిదృక్షుః పితు ర్నిదేశం విధివచ్చికీర్షుః. ౨౯. తత్పూర్వ మైక్ష్వాకసుతో మహా
త్మా రామో గమిష్యన్వన మార్తరూపం, వ్యతిష్ఠత ప్రేక్ష్య తదా సుమంత్రం
పితు ర్మహాత్మా ప్రతిహారణార్థం. ౩౦. పితు ర్నిదేశేన తు ధర్మవత్సలో వనప్ర
వేశే కృతబుద్ధినిశ్చయః, స రాఘవః ప్రేక్ష్య సుమంత్ర మబ్రవీ న్నివేదయస్వాగ
మనం నృపాయ మే. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రయ
స్త్రింశ స్సర్గః.

తతః కమలపత్రాక్షశ్శ్యామో నిరుదరో మహాన్, ఉవాచ రామ స్తం
సూతం పితు రాఖ్యాహి మా మితి. ౧. స రామప్రేషితః క్షిప్రం సంతాపకలు
షేంద్రియః, ప్రవిశ్య నృపతిం సూతో నిశ్శ్వసంతం దదర్శహ. ౨. ఉపరక్త మి
వాదిత్యం భస్మచ్ఛన్న మివానలం. తటాకమివ నిస్తోయ మపశ్య జ్జగతీపతిం. ౩.

దయః - వ్యాళమృగద్విజం - వ్యాళాః క్రూరాః మృగద్విజాః యస్మిం స్తాదృశం దేశం - ఇదమేవ నగరం తాదృశం భవిష్యతీతి భావః - నిర్వృతాః సుఖితాః. ౨౫. ఇతీతి. శ్రుత్వావస్థితస్యేతి శేషః - న విచక్రే. న వికారం ప్రాప. ౨౬ - ౨౮. ప్రతీక్షమాణ ఇతి. నిదేశం నియోగం. ౨౯. తత్పూర్వ మితి. తత్పూర్వం తత్ప్రథమం-మహాత్మా మహాధైర్యః - ప్రతిహారణార్థం స్వాగమన నివేదనార్థం. ౩౦. పితు రితి. అస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౩౧. ఇతి. శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

పూర్వసర్గాంతోక్త మర్థం వక్ష్యమాణసంఘట్టనార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి - తత ఇతి. విశేషణై ర్నిర్వికారత్వం సూచ్యతే-నిరుదరః తనుమధ్య ఇత్యర్థః. ౧. ౨. ఉపరక్త మితి. ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం - విశేషణాంతరకథనార్థం పున రపశ్య దిత్యుక్తిః. ౩. ౪. త మితి. భయవిక్లబయా

యస్మిన్ స తథోక్తః - దేశం వనం - తృణమాంసఫలాదానాన్ పశువ్యాళమృగద్విజా నితి పాఠే-తృణమాంసఫలానాం - ఆదానం ఏభ్యో వనదేశేభ్యః తే తథా - పశువ్యాళమృగద్విజాన్ - పశ్వాదయశ్చ యేషు తే తథోక్తాః. ౨౫. ఇతీతి. నవిచక్రే-వికారం న ప్రాపితవాన్. ౨౬. ౨౮. ప్రతీక్షమాణ ఇతి. ఆర్తం ఖిన్నం - నిదేశం నియోగం. ౨౯. త్వత్పూర్వ మితి. త్వత్పూర్వం తదారభ్య-ఆర్తరూపం దుఃఖరూపం - మహాత్మా మహాధైర్యః - పితుః ప్రతిహరణార్థం స్వాగమననివేదనార్థం-సుమంత్రం ప్రేక్ష్య తత్ప్రతీక్షాం కృత్వా- వ్యతిష్ఠత. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

తతఇతి. నిరుదరః తనుమధ్యః. ౧. ౨. ఉపరక్త మితి. ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం-కీదృశం వద శ్చైత్యపేక్షాయా మీదృశ మపశ్యదితి ప్రదర్శనార్థం పునర్దర్శన క్రియాప్రయోగః, ౩. ఆలోక్యేతి,

ఆలోక్యతు మహాప్రాజ్ఞః పరమాకులచేతసం, రామమేవానుశోచంతం సూతః
ప్రాంజలి రాసదత్. ౪. తం వర్ధయిత్వా రాజానం సూతః పూర్వం జయాశిషా,
భయవిక్లబయా వాచా మందయా శ్లక్ష్ణ మబ్రవీత్. ౫. అయం స పురుషవ్యా
ఘ్రో ద్వారి తిష్ఠతి తేసుతః, బ్రాహ్మణేభ్యోధనందత్వా సర్వం చైవోపజీవినాం,
సత్వాపశ్యతు భద్రం తే రామ స్సత్యపరాక్రమః, సర్వాన్ సుహృదఆపృచ్ఛ్య
త్వామిదానీందిదృక్షతే,గమిష్యతి మహారణ్యం తంపశ్య జగతీపతే,వృతంరాజగుణై
స్సర్వై రాదిత్యమివరశ్మిభిః ౮. ససత్యవాదీధర్మాత్మా గాంభీర్యాత్సాగరోపమః,ఆకా
శ ఇవనిష్పంకో నరేంద్రః ప్రత్యువాచ తం. ౯. సుమంత్రానయమే దారాన్ యే
కేచి దిహ మామకాః, దారైః పరివృత స్సర్వై ర్ద్రష్టు మిచ్ఛామి ధార్మికం. ౧౦.
సోంతఃపురమతీత్యైవ స్త్రియ స్తా వాక్య మబ్రవీత్, ఆర్యా హ్వాయతి వో రా
జా గమ్యతాం తత్ర మాచిరం. ౧౧. ఏవ ముక్తాః స్త్రియ స్సర్వా స్సుమంత్రేణ
నృపాజ్ఞయా, ప్రచక్రము స్తద్భవనం భర్తు రాజ్ఞాయ శాసనం. ౧౨. అర్ధస_ప్తశతా
స్తా స్తు ప్రమదా స్తామ్రలోచనాః, కౌసల్యాం పరివార్యాథ శనైర్జగ్ము ర్ధృతవ్ర
తాః. ౧౩. ఆగతేషు చ దారేషు సమవేక్ష్య మహీపతిః, ఉవాచ రాజా తం సూ
తం సుమంత్రానయ మే సుతం ౧౪. స సూతో రామ మాదాయ లక్ష్మణం మై
థిలీం తదా, జగామాభిముఖ స్తూర్ణం సకాశం జగతీపతేః. ౧౫. స రాజా పుత్ర
మాయాంతం దృష్ట్వా దూరాత్ కృతాంజలిం, ఉత్పపాతాసనా త్తూర్ణ మార్తః
స్త్రీజనసంవృతః. ౧౬. సోఽభిదుద్రావ వేగేన రామం దృష్ట్వా విశాంపతిః, త
మసంప్రాప్య దుఃఖార్తః పపాత భువి మూర్ఛితః. ౧౭. తం రామోఽభ్యపతత్
క్షిప్రం లక్ష్మణశ్చ మహారథః, విసంజ్ఞ మివ దుఃఖేన సశోకం నృపతిం తదా. ౧౮.

భయేన కాతరయా-దుఃఖితో యం కిం వదే దితి భయం-అతఏవ మందయా.౫.అయమిత్యాది.సర్వం
గృహోపకరణాదికం.౮.సఇతి.నిష్పంకః నిర్లేపః.౯.౧౦ సోంతఃపుర మితి. హ్వాయతి ఆహ్వాయతి. ౧౧.
౧౨. అర్ధస_ప్తశతా ఇతి.అర్ధస_ప్తశతాః-అర్ధం స_ప్తశతస్యేతి విగ్రహః-అర్ధం నపుంసక మితి సమాసః-
తామ్రలోచనాః-సదా రామవివాసననిమిత్తరోదనా దితి భావః.౧౩-౧౫. సఇతి. ఉత్పపాత ఉదతి
ష్ఠత్.౧౬.స ఇతి.అభిదుద్రావ అభిముఖమాజగామ.౧౭.తమితి.అభ్యపతత్-ఉత్థాపనార్థ మితి భావః-
ఇవశబ్ద ఏవకారార్థః ౧౮. స్త్రీసహస్రనినాద ఇతి. భూషణధ్వనిభిః-మూర్ఛితః వ్యా_ప్తః. ౧౯. తమితి.

రామ మేవాను రామ ముద్దిశ్య.౪.త మితి.వర్ధయిత్వా సంపూజ్య-భయవిక్లబయేతి-రామోవనప్రయా
ణోద్యుక్త ఇతి రాజ్ఞేకథం నివేదయిష్యామీతి భయేనవిక్లబా కాతరతా యస్యా స్సాతథోక్తా-అశ్లక్ష్ణ
మితి చ్ఛేదః.౫*౮. సే సత్యవాదీతి. సత్యవాదీ దశరథః. ౯. సుమంత్రేతి. ఇహ మద్వేశ్మని-యే కేచన
మామకాః దారాః తాన్ దారాన్ ఇహానయ ౧౦. సఇతి. అతీత్య అతివేగేన ప్రాప్య-హేఆర్యాఃవః
యుష్మాన్ రాజా-దశరథః-హ్వాయతి ఆహ్వయతి.౧౧.ఏవ మితి.ప్రచక్రముః గచ్ఛంతిస్మ.౧౨. అర్ధేతి.
అర్ధస_ప్తశతాః అర్ధం స_ప్తశతస్యేత్యేకదేశసమాసః-పంచాశదధికశతత్రయసంఖ్యాసంఖ్యేయా ఇత్యర్థః-
తామ్రలోచనాః రామవియోగదుఃఖాత్. ౧౩. సమవేక్ష్య-దారానితి శేషః. ౧౪.౧౭. అభ్యపతత్
అభ్యాగతవాన్ - విసంజ్ఞమివ విసంజ్ఞ మేవ. ౧౮. స్త్రీసహస్రేతి. భూషణధ్వనిమూర్ఛితః భూషణ

స్త్రీసహస్రనినాదశ్చ సంజజ్ఞే రాజవేశ్మని, హాహా రామేతి సహసా భూషణధ్వనిమూర్ఛితః ౧౯. తం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ, పర్యంకే సీతయా సార్ధం రుదంత స్సమవేశయన్. ౨౦. అథ రామో ముహూర్తేన లబ్ధసంజ్ఞం మహీపతిం, ఉవాచ ప్రాంజలి ర్భూత్వా శోకార్ణవపరిప్లుతం. ౨౧. ఆపృచ్ఛే త్వాం మహారాజ సర్వేషా మీశ్వరోఽసినః, ప్రస్థితం దండకారణ్యం పశ్య త్వం కుశలేన మాం. ౨౨. లక్ష్మణం చానుజానీహి సీతా చాన్వేతి మాం వనం, కారణై ర్బహుభి స్తథ్యై ర్వార్యమాణౌ నచేచ్ఛతః. ౨౩. అనుజానీహి సర్వా న్నః శోక ముత్సృజ్య మానద, లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ప్రజాపతి రివ ప్రజాః. ౨౪. ప్రతీక్షమాణ మవ్యగ్ర మనుజ్ఞాం జగతీపతేః, ఉవాచ రాజా సంప్రేక్ష్య వనవాసాయ రాఘవం. ౨౫. అహం రాఘవ కైకేయ్యా వరదానేన మోహితః, అయోధ్యాయా స్త్వ మేవాద్య భవ రాజా నిగృహ్య మాం. ౨౬. ఏవ ముక్తో నృపతినా రామో ధర్మభృతాం వరః, ప్రత్యువాచాంజలిం కృత్వా పితరం వాక్యకోవిదః. ౨౭. భవాన్ వర్షసహస్రాయ పృథివ్యా నృపతే పతిః, అహం త్వరణ్యే వత్స్యామి న మే కార్యం త్వయానృతం. ౨౮. నవ పంచచ వర్షాణి వనవాసే విహృత్య తే, పునః పాదౌ గ్రహీష్యామి ప్రతిజ్ఞాంతే నరాధిప. ౨౯. రుద న్నార్తః ప్రియం పుత్రం సత్యపాశేన సంయతః, కైకేయ్యా చోద్యమానస్తు మిథో

రామలక్ష్మణౌ సీతయాసార్ధం తం బాహుభ్యాం పరిష్వజ్య పర్యంకే సమవేశయన్నిత్యర్థః. ౨౦. అథేతి. ముహూర్తస్యేతి పాఠే - ముహూర్తేనేత్యర్థః. ౨౧. ఆపృచ్ఛ ఇతి. కుశలేన - చక్షుషేతి. శేషః-హేతౌ తృతీయావా. ౨౨. లక్ష్మణ మితి. సీతాచేతి తా మప్యనుజానీహీతి భావః - తౌ నివర్తయేత్యాశంక్యాహ - కారణై రితి-కారణైః దుఃఖాదికారణైః - తథ్యైః పరమార్థైః - నచేచ్ఛతః అనుగమన మితి శేషః. ౨౩. అనుజానీహీతి. లక్ష్మణం సీతాం మాం చ సర్వాన్నః అనుజానీహీత్యన్వయః-త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్య మిత్యేకశేషః. ౨౪. ప్రతీక్షమాణ మితి. వనవాసాయ జగతీపతేః స్వస్యానుజ్ఞాం ప్రతీక్షమాణ మిత్యన్వయః. ౨౫.అహ మితి. మోహితః వంచిత ఇత్యర్థః.౨౬.౨౭. భవానితి. వర్ష సహస్రాయ అనేకవర్షాణీత్యర్థః-మే మహ్యం- అనృతం అనృతవచనం. ౨౮. నవేతి. ప్రతిజ్ఞాంతే ప్రతిజ్ఞావసానే. ౨౯. రుదన్నితి. మిథః రహసి-కైకేయ్యా చోద్యమానః - అద్యైవ

ధ్వనిభిః వ్యాప్తః-మిశ్రిత ఇతి పాఠే ఉరశ్శిరస్తాడనాదిప్రచలద్భూషణానాం ధ్వనిభి ర్మిశ్రితః. ౧౯. త మితి. తయా సీతయా సార్ధం-తం పరిష్వజ్య-తే త్రయః సమవేశయ న్నిత్యన్వయః.౨౦.౨౧. ఆపృచ్ఛ ఇతి. కుశలేన సౌమ్యేన-చక్షుషా మా మనుగృహాణేత్యర్థః. ౨౨. నను లక్ష్మణసీతయోః కుతో వనవాసప్రాప్తిః నహ్యసౌ వరనిర్బంధ స్తయో రత ఆహ-కారణై రితి. కారణైః హేతుభిః నచేచ్ఛతః - అత్ర స్థాతుమితి శేషః. ౨౩.౨౪. ప్రతీక్షమాణ మితి. వనవాసాయ జగతీపతేః స్వస్య అనుజ్ఞాం అనుమతిం ప్రతీక్షమాణం ప్రార్థయమానం.రాజా ఉవాచేతి సంబంధః.౨౫.౨౬.భవానితి. న మే కార్య స్త్వమానృతః మే మయా త్వం - అనృతః ఈషదనృతయుక్తోపి న కార్యః-తవ నరకపాతప్రసంగాదిత్యాశయః. ౨౮. ౨౯. రుద న్నితి. కైకేయ్యా మిథః రహసి చోద్యమానః ఇదానీ మేవ రామం

రాజా తమబ్రవీత్ ౩౦. శ్రేయసే వృద్ధయే తాత పునరాగమనాయచ, గచ్ఛ స్వారిష్ట మవ్యగ్రః పంథాన మకుతోభయం. ౩౧. న హి సత్యాత్మన స్తాత ధర్మాభి మనస స్తవ, వినివ ర్తయితుం బుద్ధి శ్శక్యతే రఘునందన. ౩౨. అద్య త్విదానీం రజనీం పుత్ర మాగచ్ఛ సర్వథా, ఏకాహదర్శనేనాపి సాధు తావ చ్చరామ్యహం. ౩౩. మాతరం మాం చ సంపశ్యన్ వసే మా మద్య శర్వరీం, తర్పిత స్సర్వకామై స్త్వం శ్వః కాలే సాధయిష్యసి. ౩౪. దుష్కరం క్రియతే పుత్ర సర్వథా రాఘవ త్వయా. మత్ప్రియార్థం ప్రియాం స్త్యక్త్వా యద్యాసి విజనం వనం. ౩౫ నచైతన్మే ప్రియం పుత్ర శపే సత్యేన రాఘవ, ఛన్నయా చలిత స్త్వస్మి స్త్రియా ఛన్నాగ్నికల్పయా. ౩౬. వంచనాయాతు లబ్ధా మే తాం త్వం నిస్తర్తు మిచ్ఛసి, అనయా వృత్తసాదిన్యా కైకేయ్యాభిప్రచోదితః ౩౭ నచైతదాశ్చర్యతమం య స్త్వం జ్యేష్ఠ స్సుతో మమ, అపానృతకథం పుత్ర పితరం కర్తు మిచ్ఛసి. ౩౮. అథ రామ స్తథా శ్రుత్వా పితు రా ర్తస్య భాషితం, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా దీనో

ప్రస్థాపయేతి ప్రేర్యమాణః. ౩౦ శ్రేయస ఇతి. శ్రేయసే - పారలౌకికఫలాయ-వృద్ధయే - ఐహికఫలాయ-గచ్ఛస్వ-గచ్ఛ-అరిష్టం శుభం. ని. 'అరిష్టేతు శుభాశుభే' ఇత్యమరః, అకుతోభయం, కుతశ్చిదపి జంతో ర్భయరహితం. ౩౧. నేతి. సత్యాత్మనః సత్యస్వభావస్య. ని. 'ఆత్మా దేహే ధృతౌ జీవే స్వభావ' ఇతి వైజయంతీ. ధర్మాభిమనసః - ధర్మాభినివిష్టమనసః. ౩౨. అద్యేతి. అద్య అస్మిన్ దినే-ఇదానీం ఆసన్నా మిత్యర్థః-సాధు సుఖం చరామి వసామి. ౩౩. మాతర మితి. సాధయిష్యసి గమిష్యసి - కాలే ప్రాతఃకాలే. ౩౪. దుష్కరమితి. మత్ప్రియార్థం - మమ పరలోకప్రియార్థ మిత్యర్థః-అన్యథా ఉత్తరశ్లోకవిరోధాత్ - ప్రియాన్ అభిమతవర్గాన్. ౩౫. నేతి ఛన్నయా గూఢాభిప్రాయయా-చలితః స్వాధీనత్వా చ్చలనం ప్రాప్తః - పాతాంతరేతు-వంచిత ఇత్యర్థః - ఛన్నాగ్నికల్పయా భస్మచ్ఛన్నాంగారతుల్యయా. ౩౬. వంచనేతి. యా వంచనా-సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతయో ర్వరయోః భరతాభిషేచన త్వద్వివాసనరూపవిశేషపర్యవసాయిత్వరూపా- మే మయా-లబ్ధా-తామపి వంచనాం-వృత్తసాదిన్యా కులోచితాచారనాశిన్యా - అనయా ప్రచోదిత స్త్వం నిస్తర్తు మిచ్ఛసి సమాపయితు మిచ్ఛసి-అహో తే గుణ ఇతి భావః. ౩౭. నచేతి. అపానృతకథం అపగతాసత్యవచనం. ౩౮. అథేతి. భాషితం ఏకాహదర్శనేనాపీత్యాద్యుక్తం-దీనః-ఏకాహ మపి పితృదర్శనసౌఖ్యం నలబ్ధ

ప్రేషయేతి రహసి చోద్యమాన ఇత్యర్థః. ౩౦. శ్రేయస ఇతి. శ్రేయసే-పరలోకహితాయ-వృద్ధయే-ఇహలోకాభ్యుదయాయచ-అరిష్టం స్వస్త్యయనం తే అస్తు-అతః అవ్యగ్ర స్సన్ అకుతోభయంపంథానం గచ్ఛస్వ. ౩౧. నహీతి. సత్యాత్మనః సత్యప్రతిష్ఠితస్వభావస్య-ధర్మాభిమనసః ధర్మాభినివిష్టమనసః. ౩౨. అద్యేతి. అద్య అస్మిన్ దివసే-ఇదానీం ప్రవృత్తాం రజనీం ఆవస-సర్వథా మాగచ్ఛ-కిమర్థం ఏకాహేతి-చరామి భోక్ష్యామి తావత్ వర్తేచ. ౩౩. సాధయిష్యసి గమిష్యసి. ౩౪. దుష్కరమితి. మత్ప్రియార్థం మమ పరలోకహితార్థం. ౩౫. నచైత దితి. ఛన్నయా గూఢక్రూరాభిప్రాయయా-చలితః భ్రంశితః-త్వదభిషేకమనోరథ ఇత్యర్థః. ౩౬. వంచనేతి. యావంచనా-సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతవరయో ర్భరతాభిషేకత్వద్వివాసనవిశేష పర్యవసాయిత్వరూపా- మే మయా-లబ్ధా-తాంతు తా మపి-వృత్తసాదిన్యా కులోచితచరిత్రనాశిన్యా. ౩౭. నేతి. అపానృతకథ మపగతాసత్యవచనం కర్తు మిచ్ఛసీతి యత్ -నైతదాశ్చర్యతమం-యద్యస్మాత్ మే జ్యేష్ఠసుత ఇతి యోజనా. ౩౮. ౩౯. తర్పిత స్సర్వ

వచన మబ్రవీత్. ౩౯. ప్రాప్స్యామి యా నద్య గుణాన్ కో మే శ్వస్తాన్ ప్రదాస్యతి, అపక్రమణ మేవాతస్సర్వకామై రహం వృణే. ౪౦. ఇయం సరాష్ట్రా సజనా ధనధాన్యసమాకులా, మయా నిసృష్టా వసుధా భరతాయ ప్రదీయతాం. ౪౧. వనవాసకృతా బుద్ధిర్న చ మేఽద్య చలిష్యతి ౪౧½. య స్తుష్టేన వరో దత్తః కైకేయ్యై వరద త్వయా, దీయతాం నిఖిలేనైవ సత్య స్త్వం భవ పార్థివ. ౪౨½. అహం నిదేశం భవతో యథోక్త మనుపాలయన్, చతుర్దశ సమావత్స్యే వనే వనచరైస్సహ. ౪౩½. మావిమర్శో వసుమతీ భరతాయ ప్రదీయతాం, నహి మే కాంక్షితం రాజ్యం సుఖ మాత్మని వా ప్రియం, యథా నిదేశం కర్తుం వై తవైవ రఘునందన. ౪౪. అపగచ్ఛతు తే దుఃఖం మాభూర్బాష్ప పరిప్లుతః, న హి క్షుభ్యతి దుర్ధర్ష స్సముద్ర స్సరితాం పతిః. ౪౫. నైవాహం రాజ్య మిచ్ఛామి న సుఖం న చ మైథిలీం, నైవ సర్వా నిమాన్ కామాన్ న స్వర్గం నైవ జీవితం. ౪౬. త్వా మహం సత్య మిచ్ఛామి నానృతం పురుషర్షభ, ప్రత్యక్షం తవ సత్యేన సుకృతేన చ తే శపే ౪౭. నచ శక్యం మయా తాత స్థాతుం క్షణ మపి ప్రభో, నశోకం ధారయస్వైనం నహి మేఽస్తి విపర్యయః. ౪౮. అర్థితో

మితి దీనః. ౩౯. తర్పిత స్సర్వకామై రిత్యస్యోత్తర మాహ - ప్రాప్స్యామీతి. గుణాన్ -గుణవిశిష్టాభిమతపదార్థాన్ -సర్వకామై రపక్రమణమేవ వృణే-సర్వకామప్రతినిధిత్వేనాపక్రమణమేవవరయ ఇత్యర్థః. ౪౦. ఇయ మితి. నిసృష్టాత్యక్తా. ౪౧. వనవా సేత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౪౧½. యఇతి. అత్ర స ఇత్యధ్యాహార్యః - నిఖిలేన సర్వాత్మనా-అత స్త్వం సత్యః సత్యవచనో భవ. ౪౨½. అహ మితి. నిదేశం శాసనం - 'నిదేశ శ్శాసన' మిత్యమరః - వనచరైః తపస్విభిః. ౪౩½. భవ రాజా నిగృహ్య మామిత్యస్యోత్తరమాహ - మావిమర్శ ఇతి. మావిమర్శః విచారో మాభూత్ - ఆత్మని మనసి సుఖం ప్రియం వా ఉద్దిశ్య రాజ్యం న కాంక్షితం - అపితు తవ నిదేశం తవాజ్ఞాం యథా కర్తు మేవ యథావత్కర్తుమేవేత్యర్థః. ౪౪. ౪౬. త్వా మహ మితి. అహం త్వాం సత్యం సత్యయుక్త మిచ్ఛామి - అనృతం అనృతయుక్తం నేచ్ఛామి - తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షదైవభూతస్య తవ సన్నిధౌ సత్యేన సుకృతే నచ తే తుభ్యం శప ఇత్యన్వయః - శ్లాఘ హ్నుఙ్స్థే త్యాదినా చతుర్థీ. ౪౭. నచేతి. స్థాతుం ఇహ నగర ఇతి శేషః - విపర్యయః సంకల్పిత వనగమనోద్యోగ నివృత్తిః. ౪౮. నకేవలం త్వదాజ్ఞాపరిపాలనార్థ మేవ గచ్ఛామి - కింతు మత్ప్రతిజ్ఞాపరిపాల

కామై రిత్యుక్తస్యోత్తర మాహ-ప్రాప్స్యామీతి. గుణాన్ అభిమతపదార్థాన్ - సర్వకామైరపక్రమణమేవ వృణే సర్వకామప్రతినిధిత్వేన గమన మేవ వరయ ఇత్యర్థః. ౪౦. ౪౨½. అహ మితి. వనచరైః తపస్విభిః - నిదేశం శాసనం. ౪౩½. భవ రాజా నిగృహ్య మా మిత్యస్యోత్తర మాహ-మావిమర్శ ఇతి. మావిమర్శః విచారో మాస్తు * కథ మేవ మత ఆహ - నహీతి. ఆత్మని మనసి సుఖం ప్రియం వా ఉద్దిశ్య రాజ్యం నకాంక్షితం - అపితు-తవ నిదేశం తవాజ్ఞాం యథా కర్తుం యథావత్కర్తు మేవేత్యర్థః. ౪౬. త్వా మహ మితి. త్వాం సత్యం సత్యయుక్తం - ఇచ్ఛామి - అనృతం అనృతయుక్తం - నేచ్ఛామి తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షదైవభూతస్య తవ సన్నిధౌ - సత్యేన సుకృతేనచ- తే తుభ్యం-శప ఇతి సంబంధః. ౪౭. నచేతి. విపర్యయః సంకల్పితవనగమనోద్యోగనివృ

హ్యస్మి కైకేయ్యా వనం గచ్ఛేతి రాఘవ, మయా చోక్తం వ్రజామీతి తత్సత్య మనుపాలయే. ౫౦. మాచోత్కంఠాం కృథా దేవ వనే రంస్యామహే వయం, ప్రశాంతహరిణాకీర్ణే నానాశకుననాదితే. ౫౧. పితాహి దైవతం తాత దేవతానా మపి స్మృతం, తస్మా ద్దైవతమిత్యేవ కరిష్యామి పితు ర్వచః. ౫౨. చతుర్దశసు వర్షేషు గతేషు నరసత్తమ, పున ర్ద్రక్ష్యసి మాం ప్రాప్తం సంతాపోఽయం విముచ్యతాం ౫౩. యేన సంస్తంభనీయోఽయం సర్వో బాష్పగళో జనః, సత్వం పురుషశార్దూల కిమర్థం విక్రియాం గతః. ౫౪. పురంచ రాష్ట్రం చ మహీ చ కేవలా మయా నిసృష్టా భరతాయ దీయతాం, అహం నిదేశం భవతోఽనుపాలయన్ వనం గమిష్యామి చిరాయ సేవితుం ౫౫ మయా నిసృష్టాం భరతో మహీ మిమాం సశైలషండాం సపురాం సకాననాం, శివాం సుసీమా మనుశాస్తు కేవలం త్వయా యదుక్తం నృపతే తథాస్తు తత్. ౫౬. నమే తథా పార్థివ ధీయతే మనో మహత్సు కామేషు నచాత్మనః ప్రియే, యథా నిదేశే తవ శిష్టసంమతే వ్యపైతు దుఃఖం తవ మత్కృతేఽనఘ. ౫౭. తదద్య నైవానఘ రాజ్య మవ్యయం నసర్వకామాన్న సుఖన్న మైథిలీం, నజీవితం త్వా మనృతేన యోజయన్ వృణీయ సత్యం వ్రత మస్తుతే తథా. ౫౮. ఫలాని మూలానిచ భక్షయన్ వనే గిరీంశ్చ పశ్యన్ సరిత స్సరాంసిచ, వనం ప్రవిశ్యైవవిచిత్రపాదపం సుఖీ భవిష్యామి తవాస్తు నిర్వృతిః ౫౯. ఏవం స రాజా వ్యసనాభిపన్న శ్శోకేన దుఃఖేనచ తామ్యమానః, ఆలిం

నార్థమపీత్యాహ - అర్థిత ఇతి. ౫౦. మాచేతి. ఉత్కంఠాం ఉత్కలికాం - 'ఉత్కంఠోత్కలికే సమే' ఇత్యమరః - శోకాతురతయా స్మరణ మితి యావత్. ౫౧. పితేతి. దేవతానా మపి దైవత మితి స్మృతం-కిముత మనుష్యాణా మితి భావః - దైవత మిత్యేవ పితా పరమదైవత మితి మత్వేత్యర్థః. ౫౨. ౫౩. యేనేతి. సంస్తంభనీయః నివృత్తబాష్పః కరణీయః. ౫౪. సద్య శ్శోకనివృత్తయే పునః పున రాహ - పురంచేత్యాది. మయా నిసృష్టం పురంచ దీయతాం మయా నిసృష్టం రాజ్యంచ దీయతా మితి ప్రత్యేక మన్వయః - సేవితుం న పున రద్యైవాగంతుం. ౫౫. మయేతి. శివా మిత్యనేన రాజ్యస్య దుర్భరత్వా న్న త్యజామీతి గమ్యతే - ఇదం చ స్వేచ్ఛయా నకరోమి- కింతు త్వదనుజ్ఞయైవేత్యాహ-త్వయా యదితి. ౫౬. నేతి. ధీయతే స్థాప్యతే. ౫౭. తదితి. త్వా మనృతేన యోజయన్ సన్ రాజ్యాదికం నవృణీయ - తవ వ్రతం యథా సత్యం తథా స్త్విత్యన్వయః. ౫౮. మమ దుఃఖం భవిష్యతీతి త్వయా నక్లేష్టవ్య మిత్యాహ - ఫలానీతి. నిర్వృతి స్సుఖం. ౫౯. ఏవమితి. ఏవం-ఉక్తవంత మితి శేషః - త్వద్గాహోత్పాదక శ్శోకః దుఃఖ మంతర్వ్యథోత్పాదకం-నచిచేష్ట

త్తిః. ౪౯. ౫౦. మాచేతి. ఉత్కంఠాం వ్యథాం. ౫౧- ౫౩. యేనేతి. త్వయేత్యర్థః. ౫౪. పుర మితి. కేవలా కృత్స్నా. ౫౫. మయేతి త్వయా యదుక్తం - కైకేయ్యా ఇతి శేషః. ౫౬. నేతి. యథా శిష్టసమ్మతే తవ నిదేశే - మేమయా - మనో ధీయతే - తథా మహత్సు కామేషు ప్రియేచ నధీయతే - అతః మత్కృతే దుఃఖం వ్యపైత్వితి యోజనా. ౫౭ - ౫౯. ఏవమితి. శోకః బాష్పః త్వద్గాహోత్పాదకః - దుఃఖం అంతర్వ్యథోత్పాదకం. ౬౦. దేవ్య ఇతి. తాం కైకేయీం - హాహాకృతం

గస్య పుత్రం సువినష్టసంజ్ఞో మోహం గతో నైవ చిచేష్ట కించిత్. ౬౦. దేవ్యాస్తత స్సంరుదుదు స్సమేతా స్తాంవర్జయిత్వా నరదేవపత్నీం, రుదన్ సుమన్త్రోపి జగామ మూర్ఛాం హాహాకృతం తత్ర బభూవ సర్వం. ౬౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే . చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

తతో నిర్ధూయ సహసా శిరో నిశ్శ్వస్య చాసకృత్, పాణౌ పాణిం వినిష్పిష్య దంతాన్ కటకటాప్యచ, లోచనే కోపసంరక్తే వర్ణం పూర్వోచితం జహత్, కోపాభిభూత స్సహసా సంతాప మశుభం గతః, మన స్సమీక్షమాణశ్చ సూతో దశరథస్య సః, కంపయ న్నివ కైకేయ్యా హృదయం వాక్ఛరై శ్శితైః, వాక్యవజ్రై రనుపమై ర్నిర్భింద న్నివ చాశుభైః, కైకేయ్యా స్సర్వమర్మాణి సుమంత్రః ప్రత్యభాషత. ౨. యస్యా స్తవ పతి స్త్యక్తో రాజా దశరథస్స్వయం, భర్తా సర్వస్య జగత స్స్థావరస్య చరస్యచ, నహ్యకార్యతమంకించి త్తవ దేవీహవిద్యతే. ౩. పతిఘ్నీంత్వా మహం మన్యే కులఘ్నీ మపిచాంతతః, యన్మహేంద్ర మివాజయ్యం దుష్ప్రకంప్య మివాచలం, మహోదధి మివాక్షోభ్యం సంతాపయసి కర్మభిః ౪. మావమంస్థా దశరథం భర్తారం వరదం పతిం, భర్తు రిచ్ఛా హి నారీణాం పుత్ర,

---

నచేష్టతేస్మ. ౬౦. దేవ్య ఇతి. తాం - 'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హసీ' త్యాద్యుక్తక్రౌర్యయుక్తాం కైకేయీం - హాహాకృతం హాహాశబ్దస్య కృతం కరణం యస్మిం స్తత్తథా-సర్వం పరిచారకాదిజనజాతం. ౬౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

సుమంత్రస్య కైకేయీవిషయకోపానుభావం దర్శయతి - తత ఇత్యాది. కటకటాప్య - కటకటాశబ్దయుక్తాన్ కృత్వా - కటకటాశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్ల్యప్ * కోపసంరక్తే-కృత్వేతి శేషః-వర్ణం దేహకాంతిం-పూర్వోచితం పూర్వాభ్యస్తం- స్వాభావిక మిత్యర్థః-జహత్ త్యజన్-కోపరక్తాంగ ఇత్యర్థః-అశుభం తీవ్ర మిత్యర్థః * మనస్సమీక్షమాణః కైకేయీవిషయస్నేహరహితం జాన న్నిత్యర్థః - సూతః సారథిః - ఆశుగై రివ బాణై రివస్థితైః * వాక్యవజ్రైర్వాక్సారైః మర్మాణి మర్మతుల్యాన్ దోషాన్ - నిర్భిందన్ ప్రకాశయన్. ౨. యస్యా ఇత్యాది. యస్యా స్తవ - యయా త్వయేత్యర్థః-తవేత్యత్ర తస్యా ఇత్యుపస్కార్యం. ౩. పతిఘ్నీ మితి. అంతతః పర్యవసానగత్యా - పతిహననద్వారా సర్వేషాం వినాశనా దితి భావః * తత్రైవ యుక్త్యంతర మాహ-యదితి. ౪. మావమంస్థా ఇత్యాది. భర్తు రిచ్ఛాహి - భర్తు రిచ్ఛానుసరణమేవ-పుత్రకోట్యా ఇతి పంచమీ-

---

హాహాశబ్దస్య కృతం కరణం యస్మిన్ తత్తథా - సర్వం పరిచారకాదిజనజాతం. ౬౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

తత ఇత్యాది*లోచనే కోపసంరక్తే - కృత్వేతి శేషః - వర్ణం దేహకాంతిం మనస్సమీక్షమాణః - కైకేయీవిషయస్నేహరహితం జాన న్నిత్యర్థః. ౩. యస్యా ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకవాక్యం. స్థావరస్య చరస్యచ భర్తా రాజా దశరథః తవ పతిః - యదా త్యక్తః - త్వయేతి శేషః-తదా తవ అకార్యతమం కించి దపి నవిద్యత ఇతి యోజనా. ౩. దుష్ప్రకంప్యం-కర్మభిః క్రూరవ్యాపారైః-సంతాపయసి-రాజాన మితి శేషః. ౪. మావమంస్థా ఇతి. భర్తు రిచ్ఛాహి భర్తు రిచ్ఛానుసరణ మేవ,

కోట్యా విశిష్యతే. ౮. యథా వయోహి రాజ్యాని ప్రాప్నువంతి నృపక్షయే, ఇక్ష్వాకుకులనాథేఽస్మింస్తల్లోపయితు మిచ్ఛసి. ౯. రాజా భవతు తే పుత్త్రో భరత శ్శాస్తు మేదినీం, వయం తత్ర గమిష్యామో యత్ర రామో గమిష్యతి ౧౦. నహి తే విషయే కశ్చి ద్బ్రాహ్మణో వస్తు మర్హతి, తాదృశం త్వ మమర్యాద మద్య కర్మ చికీర్షసి. ౧౧. ఆశ్చర్య మివ పశ్యామి యస్యా స్తే వృత్త మీదృశం, ఆచరంత్యా నవివృతా సద్యో భవతి మేదినీ. ౧౨ మహాబ్రహ్మర్షిజుష్టా వా జ్వలంతో భీమదర్శనాః, ధిగ్వాగ్దండా న హింసంతి రామప్రవ్రాజనే స్థితాం ౧౩. ఆమ్రం ఛిత్వా కుఠారేణ నింబం పరిచరేత్తు యః, యశ్చైనం పయసా సించే న్నైవాస్య మధురో భవేత్. ౧౪. అభిజాతం హి తే మన్యే యథా మాతు స్తథైవ చ, నహి

పుత్త్రానుసరణం త్యక్త్వాపి భర్తు రిచ్ఛానుసర్తవ్యేతి భావః. ౮. యథేతి. యథావయః వయఃక్రమ మనతిక్రమ్య జ్యేష్ఠానుక్రమేణేత్యర్థః- ప్రాప్నువంతి పుత్త్రా ఇతి శేషః- ఇక్ష్వాకుకులనాథే వర్తమాన ఇతి శేషః- తత్ పూర్వోక్తరాజధర్మద్వయం. ౯. రాజేతి. శాస్తు శాస్తుచ. ౧౦. నేతి. విషయే దేశే. ని. 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ' విత్యమరః. బ్రాహ్మణ ఇతి సత్పురుషమాత్రోపలక్షణం - తత్ర హేతు మాహ - తాదృశ మితి. తాదృశం బ్రాహ్మణనిర్గమనార్హం అమర్యాదం జ్యేష్ఠాభిషేకాదిమర్యాదాశూన్యం. ౧౧. ఆశ్చర్య మితి. ఈదృశం అమర్యాదం - వృత్త మాచారం - ఆచరంత్యా యస్యాస్తే మేదినీ న వివృతా నవిదీర్ణా - తస్యాస్తే ఇద మవిదారణం- ఆశ్చర్యమివ పశ్యామి. ౧౨. మహాబ్రహ్మర్షీతి- మహాబ్రహ్మర్షిభిః వసిష్ఠాదిభిః - జుష్టాః ప్రయుక్తాః - జ్వలంతః తీవ్రాః - ధిగ్వాగ్దండాః ధిగిత్యేవం రూపాః వాగ్దండాః - రామప్రవ్రాజనే - స్థితాం స్థిరబుద్ధిం త్వాం నహింసంతి- వాశబ్ద ఏవకారార్థః. ని. 'వాస్యాద్వికల్పోపమయో రేవార్థేచ సముచ్చయ' ఇతి విశ్వః. ౧౩. అథ కైకేయీం దశరథా వశ్యాపదేశేన నిందతి - ఆమ్ర మితి. ఆమ్రం మధురఫలదం- కుఠారేణ సద్యః బుద్ధిపూర్వకం ఛిత్వా నింబం కటుఫలకం - యః పరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేన సంరక్షేత్ - యశ్చేత్యపి స ఏవోచ్యతే - ఏనం నింబం - పయసా క్షీరేణ - సించేత్ - అస్య ఆమ్రం ఛిత్వా నింబం పయసా సించతః- స ఇతి శేషః- స నింబః- మధురః మధురఫలదః- నైవ భవేత్ - అనేన సుగుణం రామం వరవ్యాజేన వివాస్య కైకేయీచిత్తానుసరణం న యుక్త మిత్యుక్తం- తేన చ సర్వథా కైకేయీ కటురేవేత్యుక్తం.

---

౮. యథా వయ ఇతి. నృపక్షయే సతి- యథావయః వయఃక్రమ మనతిక్రమ్య రాజ్యాని ప్రాప్నువంతి హి ఇక్ష్వాకుకులనాథే దశరథే వర్తమానేపి - తత్కులక్రమాగతమాచరణం లోపయితు మిచ్ఛసీతి యోజనా. ౯. ౧౦. నహీతి. విషయే దేశే- తాదృశం బ్రాహ్మణవాసానర్హం. ౧౧. ఆశ్చర్య మితి. యస్యాస్తే - ఈదృశ మతిఘోరం – వృత్త మాచరంత్యాః సత్యాః మేదినీ సద్యో వివృతా విదీర్ణా- న భవతీతి యత్- ఇద మాశ్చర్య మివ పశ్యామీతి యోజనా. ౧౨. మహాబ్రహ్మర్షీతి. మహాబ్రహ్మర్షి సృష్టాః వసిష్ఠాదిభిః ప్రయుక్తాః - ధిగ్వాగ్దండాః ధిగిత్యేవంరూపా వాగ్దండాః - రామప్రవ్రాజనే స్థితాం కృతనిశ్చయాం త్వాం - న హింసంతి వా నహింసంత్యేవ - ఆశ్చర్య మితి శేషః. ౧౩. అథాన్యాపదేశేన రాజాన మనుక్రోశతి - ఆమ్ర మితి. కుఠారేణ ఆమ్రం ఛిత్వా నింబం పరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేన సంరక్షేత్- య ఏనం నింబం పయసా సించేద్వా- అస్య నింబోపచారిణః పురుషస్య - ప్రీతయే - మధురో మధురరసో నభవేత్ - అతో వృథాశ్రమాయ కైకేయ్యానువర్తనం రాజ్ఞ ఇత్యాశయః. ౧౪. ఏవం కోపవచనాన్యుక్త్వా మర్మవచనాన్యప్యాహ

నింబాత్ ప్రస్రవేత్ క్షౌద్రం లోకే నిగదితం వచః. ౧౫. తవ మాతురసద్గ్రాహం విద్మః పూర్వం యథా శ్రుతం ౧౬ పితు స్తే వరదః కశ్చి ద్దదౌ వర మనుత్తమం, సర్వభూతరుతం తస్మా త్సంజజ్ఞే వసుధాధిపః, తేన తిర్యగ్గతానాం చ భూతానాం విదితం వచః. ౧౭. తతో జృంభస్య శయనే విరుతాద్భూరివర్చసః, పితు స్తే విదితో భావ స్స తత్ర బహుధాఽహసత్. ౧౮ తత్ర తే జననీ క్రుద్ధా మృత్యుపాశ మభీప్సతీ, హాసం తే నృపతే సౌమ్య జిజ్ఞాసామీతి చాబ్రవీత్. ౧౯. నృపశ్చోవాచ తాం దేవీం దేవి శంసామి తే యది, తతో మే మరణం సద్యో భవిష్యతి న సంశయః. ౨౦. మాతా తే పితరం దేవి తతః కేకయ మబ్రవీత్, శంస

౧౪. అభిజాత మితి. అభిజాతం అభిజననం-స్వభావ ఇతి యావత్ - తేమాతు ర్యాదృశీతాదృశీ తవాపి ప్రకృతి రిత్యర్థః - కారణానుసారికార్యసంభవే లౌకికవాక్యం నిదర్శయతి - నహీతి-క్షౌద్రం మధు - స్రవే దిత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౧౫. కైకేయ్యాః పతిఘ్నీత్వస్వభావో మాతృసంబంధ ప్రయుక్త ఇతి ప్రస్తావం కృత్వా తన్మాతుః వృత్తాంతం వక్తు ముపక్రమతే-తవ మాతు రిత్యాదినా. అసద్గ్రాహం అసదర్థాభినివేశం - పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ శ్రుతం తథా విద్మః. ౧౬. పితు రితి. కశ్చి ద్యోగీ గంధర్వ ఇతి శ్రుతం * తస్మాత్ వరదానాత్ - రుతం శబ్దం. ని. 'తిరశ్చాం వాశితం రుత'మిత్యమరః-సంజజ్ఞే సమ్యక్ జ్ఞాతవాన్-తేన సర్వభూతరుతజ్ఞేన రాజ్ఞా తిర్యగ్గతానాం తిర్యగ్గమనానాం ౧౭. తతఇతి. జృంభస్య పిపీలికావిశేషస్య - శయనే శయనసమీపే - పర్యంకాధః ప్రదేశ ఇత్యర్థః - భూరివర్చస ఇతి పితు ర్విశేషణం - వరలాభేనాధికతేజస ఇత్యర్థః-జృంభ విశేషణం వా - తదా సువర్ణవర్చస ఇత్యర్థః. ని. 'స్వర్ణేపిభూరి' రీత్యమరః. సః పితా తత్ర రుతే విషయే-బహుధా ద్విస్త్రిః - అహసత్. ౧౮. తత్రేతి. తత్ర హాసవిషయే - క్రుద్ధా మాం పరిహసతీతి క్రుద్ధా - హేనృపతే హాసం హాసనిమిత్తం - జిజ్ఞాసామి - జ్ఞాతు మిచ్ఛామి. ౧౯. ౨౦. మా

ఆభిజాత్య మితి. తే మాతుః ఆభిజాత్యం ప్రశస్తమాతా పితృజన్మోచిత వ్యవహార వత్త్వరూపం - యథా తథైవ - తే తవ ఆభిజాత్య మపి హి మన్య ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః - కారణానుసారేణ కార్యం భవతీతి భావః - తదేవ దర్శయతి - నహీతి-నింబాత్ క్షౌద్రం న స్రవేదితి వచో లోకే నిగదితం-లోకే ప్రసిద్ధ మేవ కిలేత్యర్థః. ౧౫. నను కా మమ మాతు రాభిజాత్యక్షతి రిత్యత్రాహ-తవేతి. అసద్గ్రాహం ఘోరపాపకర్మాభినివేశం - పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ శ్రుతం - తథా తత్సంప్రతి విద్మః. ౧౬. తద్వేదనమేవ ప్రతిపాదయతి - పితు రితి. కశ్చి ద్యోగీ - వరం సర్వభూతరుతార్థవిజ్ఞానవిషయకం * తస్మాత్ ఉక్తలక్షణవరదానబలాత్ - వసుధాధిపః-సర్వభూతరుతం తత్ప్రతిపాద్యభావజాతం - సంజజ్ఞే జానీతేస్మ-తేన సర్వభూతరుతార్థజ్ఞేన రాజ్ఞా-తిర్యగ్గతానాం పశుపక్ష్యాదీనాం. ౧౭. తతః కిం తత్రాహ - తత ఇతి. తతః వరప్రభావాత్ - శయనే శయనకాలే - భూరివర్చసః సువర్ణవర్చసః - 'స్వర్ణేపిభూరి' రీత్యమరః - జృంభస్య జృంభాఖ్యస్య పక్షిణః - పిపీలికావిశేషస్య వా విరుతాత్ స్వనాత్సకాశాత్ - తే తవ - పితుః పిత్రా - భావః జృంభస్యాభిప్రాయః విదితః తత్ర తదా - సః కేకయః-బహుధా ద్విస్త్రిః అహస దితి యోజనా. ౧౮. తత్రేతి. తత్ర తదా - మృత్యుపాశ మభీప్సతీ తే జననీ - అయం మాం పరిహసతీతి క్రుద్ధా సతీ - నృపతే - తే హాసం హాసకారణం జిజ్ఞాసామీత్యబ్రవీదిత్యన్వయః. ౧౯. నృపఇతి. శంసామి-హాసకారణ మితి శేషః. ౨౦. మాతేతి. జీవవా - మావా - మ్రియస్వవా-హాసకారణం

మే జీవవా మూవా న మా మపహాసిష్యసి. ౨౧ ప్రియయా చ తథోక్తస్సన్ కేక
యః పృథివీపతిః, తస్మై తం వరదాయార్థం కథయామాస తత్వతః. ౨౨. తత స్స
వరద స్సాధూ రాజానం ప్రత్యభాషత, మ్రియతాం ధ్వంసతాం వేయం మాకృ
థా స్త్వం మహీపతే. ౨౩ స తచ్ఛ్రుత్వా వచ స్తస్య ప్రసన్నమనసో నృపః,
మాతరం తే నిరాస్యాశు విజహార కుబేరవత్. ౨౪. తథా త్వ మపి రాజానందు
ర్జనాచరితే పథి, అసద్గ్రాహ మిమం మోహాత్ కురుషే పాపదర్శిని. ౨౫. సత్య
శ్చాద్య ప్రవాదోయం లౌకికః ప్రతిభాతి మా, పితౄన్ సమనుజాయంతే నరా
మాతర మంగనాః ౨౬. నైవం భవ గృహాణేదం యదాహ వసుధాధిపః, భర్తు
రిచ్ఛా ముపాస్స్వేహ జనస్యాస్య గతి ర్భవ ౨౭. మా త్వం ప్రోత్సాహితా పా
పై ర్దేవరాజసమప్రభం, భర్తారం లోకభర్తార మసద్ధర్మ ముపాదధాః. ౨౮. నహి
మిథ్యాప్రతిజ్ఞాతం కరిష్యతి తవానఘః, శ్రీమాన్ దశరథో రాజా దేవి రాజీవలో
చనః. ౨౯. జ్యేష్ఠో వదాన్యః కర్మణ్య స్స్వధర్మపరిరక్షితా, రక్షితా జీవలో

తేతి. జీవ వా మా వేత్య నేన కైకేయీమాతుః పతిఘ్నీత్వ ముక్తం.౨౧. ప్రియయేతి. వరదాయ తత్త్వ
తః కథయామాస - అత్యంతసంకటేపి విమృశ్యకారీసన్ వరదాయ కథయామాసేత్యర్థః. ౨౨. తత
ఇతి. ధ్వంసతాం స్వాధికారాత్ ప్రచ్యుతా స్యాత్. ౨౩. ౨౪. ఉక్త మర్థం ప్రకృతే నిగమయతి-
తథేతి. దుర్జనాచరితే పథి - స్థితేతి శేషః - అసద్గ్రాహం అసదర్థాభినివేశం. ౨౫. సత్య ఇతి. సత్య
ఇతి మా మాం ప్రతిభాతీత్యన్వయః - అభితః పరిత ఇత్యాదినా ప్రతియోగే ద్వితీయా - పితౄన్
సమనుజాయంతే - అత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - పితృసమానలక్షణా జాయంత ఇత్యర్థః-అంగనాః
పుత్ర్యః. ౨౬. నేతి. నైవం భవేతి పాఠః - నేయా భవేతి పాఠే - నేయా నేతుం యోగ్యా విధే
యా భవేత్యర్థః. వసుధాధిపః - యదాహ - 'శ్వ ఏవ పుష్యే భవితా శ్వోభిషేచ్యేత మే సుత'
ఇతి యద్వచన మాహ - ఇదం గృహాణ - అస్య జనస్య పౌరజనపదస్య - గత శ్శరణ మితి సాం
త్వోక్తిః. ౨౭. మేతి. అసద్ధర్మం కనిష్ఠాభిషేక పూర్వక జ్యేష్ఠవివాసనరూపం మోపాదధాః మాగ్రా
హయ. ఏవం క్రియమాణే మమ వరస్య కా గతి రత్యాశంక్య ప్రకారాంతరేణ గతి ర్భవిష్యతీత్యాహ-
నహీతి. ప్రతిజ్ఞాతం ప్రతిశ్రుతం వరద్వయం. త న్మిథ్యా న కరిష్యతి-రాజ్యా దప్యధికమూల్యరత్నభూ
షణసంమానాదిభి స్సఫలం కరిష్యతీత్యర్థః. ౨౯. రామస్య రాజ్యాభిషేకార్హతాసాధనగుణా నాహ-

---

మే శంస - తర్హి మాం నాపహాసిష్యసీతి జ్ఞాస్యామీత్యర్థః. ౨౧. ప్రియయేతి. వరదాయ - స్వస్య
వరప్రదాత్రే యోగినే - త మర్థం తయోక్తనిర్బంధవచనం - తత్త్వతః యాథార్థ్యేన. ౨౨. తతఇతి.
ఇయం మ్రియతాం - ధ్వంసతాం నిగృహ్య నిరస్యతాం వా - అసద్గ్రాహిణ్యా స్తస్యా వచో మా
కృథా ఇతి ప్రత్యభాషత. ౨౪. తథేతి. తథా మాతృవత్ - దుర్జనాచరతే పథి-స్థితేతి శేషః-ఇమం
రాజానం అసద్గ్రాహం అసత్కార్యగ్రాహకం - కురుషే. ౨౫. సత్యఇతి. సమనుజాయంత ఇత్యత్రే
తికరణం ద్రష్టవ్యం - పితృసమానలక్షణా జాయంత ఇత్యర్థః. ౨౬. నేయేతి. నేయా నేతుం యో
గ్యా - విధేయేత్యర్థః-వసుధాధిపో యదాహ-శ్వో రామోఽభిషేచ్య ఇతి యద్వచన మాహ-ఇదం
గృహాణనైవం భవేతి పాఠే - ఏవం మాతృవదసత్కార్యాభినివేశినీ నభవ - అన్య త్సమానం. ౨౭.
మాత్వమితి. అసద్ధర్మం కనిష్ఠాభిషేకపూర్వక జ్యేష్ఠవివాసనరూపం - మోపాదధాః నగ్రాహయేత్యర్థః.
౨౮. సోక్త మనంగీకుర్వాణాం ప్రత్యాహ - నహీతి. మిథ్యాప్రతిజ్ఞాతం లీలయైవ కేవల ముక్త

కస్య బలీ రామోఽభిషిచ్యతాం 30. పరివాదోహి తే దేవి మహాన్ లోకే చరిష్యతి, యది రామో వనం యాతి విహాయ పితరం నృపం. 3౧. స రాజ్యం రాఘవః పాతు భవ త్వం విగతజ్వరా, నహి తే రాఘవా దన్యః క్షమః పురవరే వసేత్. 3౨. రామేహి యావ రాజ్యస్థే రాజా దశరథో వనం, ప్రవేక్ష్యతి మహేష్వాసః పూర్వవృత్తమనుస్మరన్. 33. ఇతి సాంత్వైశ్చ తీక్ష్ణైశ్చ కైకేయీం రాజసంసది, సుమంత్రః క్షోభయామాస భూయ ఏవ కృతాంజలిః. 3౪. నైవ సాక్షుభ్యతే దేవీ న చ స్మ పరిదూయతే, నచాస్యా ముఖవర్ణస్య విక్రియా లక్ష్యతే తదా. 3౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః.

తతస్సుమంత్ర మైక్ష్వాకః పీడితోత్ర ప్రతిజ్ఞయా, సబాష్ప మతి నిశ్శ్వస్య జగాదేదం పునః పునః. ౧. సూతరత్నసుసంపూర్ణా చతుర్విధబలా చమూః, రాఘవస్యానుయాత్రార్థం క్షిప్రం ప్రతివిధీయతాం. ౨. రూపాజీవాశ్చవాదిన్యో

జ్యేష్ఠ ఇతి. కర్మణ్యః కర్మణి సాధుః - సదాచారపర ఇత్యర్థః - వదాన్యః ఉదారః-స్వధర్మపరిరక్షితా స్వధర్మస్య దుష్టనిగ్రహపూర్వకశిష్టపరిపాలనరూపక్షత్రియధర్మస్య-పరిరక్షితా బలీ రామోఽభిషిచ్యతాం - త్వయేతి శేషః - అభిషేకానుమతిః క్రియతా మిత్యర్థః. 3౧. పరివాద ఇతి. పరివాదః అపవాదః - దోషవాద ఇత్యర్థః. 3౧. సఇతి. తే పురవరే - హి యస్మాత్ కారణాత్ - క్షమో రాఘవా దన్యో న వసేత్ - అత స్స రాఘవో రాజ్యం పాత్వితి సంబంధః - యద్వా - రాఘవా దన్యః పురవరే రాజతయా వసన్ భరతః తే - న క్షమః న యుక్తః-కనిష్ఠ స్త్వయా రాజ్యే స్థాపయితుం న యుక్త ఇత్యర్థః - హి తే హితకరణే న క్షమ ఇతివా. 3౨. రామ ఇతి. పూర్వవృత్తం ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతవృత్తం. 33. 3౪. నేతి. ముఖవర్ణస్య ఉగ్రముఖవర్ణస్య. 3౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః.

తత ఇత్యాది. తతః కైకేయ్యాసమ్మత్యభావానంతరం - అత్ర వరదానవిషయే. ౧. సూతేతి. అనుయాత్రార్థం ప్రతివిధీయతాం ప్రేష్యతాం. ౨. రూపాజీవా ఇతి. రూపాజీవాః వేశ్యాః - 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవే'త్యమరః - వాదిన్యః పరచిత్తాకర్షణచతురవచనాః - సుప్రసారి

మిత్యర్థః - అతో రాజీవలోచనో రాజా - త్వదుక్తం నకరిష్యతి. ౨౯. కర్మణ్యః కర్మణి సాధుః-అతో జ్యేష్ఠత్వాదిగుణకో రామోఽభిషిచ్యతా మితి బ్రూహీతి సంబంధః. 30. విపక్షే బాధకమాహ - పరివాద ఇతి. పరివాదః అపవాదః - చరిష్యతి. 3౧. 3౨. రామేహీతి. పూర్వవృత్తం ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతం వృత్తం. 33. ఇతీతి. భూయః అత్యర్థం. 3౪. నైవసేతి. తీక్ష్ణై ర్వాక్యైః నక్షుభ్యతే-సాంత్వైః నపరిదూయతే నవ్యథతే. 3౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః.

తత ఇతి. తతః కైకేయ్యనంగీకారానంతరం-అత్ర వరదానవిషయే-ప్రతిజ్ఞయా కైకేయీముద్దిశ్య కృతయా-ఇదం వక్ష్యమాణం.౧.సూతేతి. అనుయాత్రార్థం సేవార్థం ప్రతివిధీయతాం ప్రస్థాప్యతాం.౨. రూపేతి. వాదిన్యః పరచిత్తకర్షకవచనచతురాః-రూపాజీవాః గణికాః సుప్రసారితాః శిబిర

వణిజశ్చ మహాధనాః, శోభయంతు కుమారస్య వాహినీం సుప్రసారితాః. 3. యే చైన ముపజీవంతి రమతే యైశ్చ వీర్యతః, తేషాం బహువిధం దత్వా తానప్యత్ర నియోజయ.ర ఆయుధాని చ ముఖ్యాని నాగరా శ్శకటానిచ, అనుగచ్ఛంతు కాకుత్స్థం వ్యాధా శ్చారణ్యగోచరాః ౫. నిఘ్నన్ మృగాన్ కుంజరాంశ్చ పిబం శ్చారణ్యకం మధు, నదీశ్చ వివిధాః పశ్య న్న రాజ్యస్య స్మరిష్యతి. ౬. ధాన్యకోశశ్చ యః కశ్చి ద్ధనకోశశ్చ మామకః, తౌ రామ మనుగచ్ఛేతాం వసంతం నిర్జనే వనే. ౭. యజన్ పుణ్యేషు దేశేషు విసృజం శ్చాప్తదక్షిణాః, ఋషిభిశ్చ సమాగమ్య ప్రవత్స్యతి సుఖం వనే ౮. భరతశ్చ మహాబాహు రయోధ్యాం పాలయిష్యతి, సర్వకామైః పునః శ్రీమాన్ రామస్సంసాధ్యతామితి. ౯ ఏవం బ్రువతి కాకుత్స్థే కైకేయ్యా భయ మాగతం, ముఖం చా ప్యగమ చ్ఛోషం స్వరశ్చాపి న్యరుధ్యత ౧౦. సా విషణ్ణా చ సంత్రస్తా ముఖేన పరిశుష్యతా, రాజాన మేవాభిముఖీ కైకేయీ వాక్యమబ్రవీత్. ౧౧. రాజ్యం గతజనం సాధో పీతమండాం సురామివ, నిరాస్వాద్యతమం శూన్యం భరతో నాభిపత్స్యతే.౧౨.కైకేయ్యాం ముక్తలజ్జాయాం వదంత్యా మతిదారుణం, రాజా దశరథో వాక్య మువాచాయతలోచనాం. ౧౩. వహంతం కిం తుదసి మాం

తాః శిబిరదేశే పణ్యపదార్థప్రసారణం కుర్వంతః. 3. య ఇతి. ఏనం రామం-బహువిధం సువర్ణరత్నవస్త్రాదికం అత్ర వాహిన్యాం. ర. ఆయుధానీతి. ఆయుధాని - ఆయుధధరాః-నాగరాః నగరజాః శ్రేష్ఠినః - శకటాని తైలఘృతాదిప్రాపకాణి - వ్యాధాః వనే మార్గదర్శినః. ౫. నిఘ్నన్నితి. రాజ్యస్యేతి. అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతి షష్ఠీ. ౬. ధాన్యకోశ ఇతి. కోశో వాసస్థానం - అనుగచ్ఛేతాం - గోణ్యుష్ట్రాదిముఖేనేతి శేషః. ౭. యజన్నితి. విసృజన్ దదదితి యావత్ - దక్షిణాః యజ్ఞదక్షిణాః. ౮. భరత ఇతి. అయోధ్యాం పాలయిష్యతీతి సోపాలంభోక్తిః - సర్వకామైః పునః సంసాధ్యతాం ప్రస్థాప్యతాం - ఇతి శబ్దో నియోగసమాప్తివాచకః. ౧౦. సేతి. ముఖేనేత్యుపలక్షణే తృతీయా. రాజ్య మితి. పీత మండాం మండందధిభవం మస్త్వితి మండశబ్దో యథా దధిసారవాచకః తద్వదత్రాపి మండశబ్దేన సురాసార ఉచ్యతే-సాధో ఇతి సహాసోక్తిః నిరాస్వాద్యతమం నిర్గతభోగ్యవస్తుయుక్తం. ౧౨. కైకేయ్యా మితి. ఆయతలోచనా మితి దైన్యోక్తిమూలసౌందర్యోక్తిః. ౧౩. వహంత మితి. హేఅహితే అహితకారిణి - ధురి వరదానహేతుకభరతాభిషేచనరామవివాసనరూపదుర్వహభారే - నియుజ్య - తథా వహంతం మాం వత్సతర మివ - కిం తుదసి వ్యథయసి - త్వదా

సన్నివేశే పణ్యపదార్థప్రసారణం కుర్వంతః. 3. యేచేతి. వీర్యతః వీర్యపరీక్షార్థం-యైః రమతే ఏనంరామం బహువిధం సువర్ణరత్నాదికం. ర—౭.యజన్నితి. ఆప్తదక్షిణాః యథోక్తదక్షిణాః.౮. భరతశ్చేతి. పాలయిష్యతీతి సోపాలంభోక్తిః-సంసాధ్యతాం ప్రస్థాప్యతా మితి జగాదేతి సర్గాదిశ్లోకేనాన్వయః. ౯. ఏవ మితి. భయ మాగతం భయం ప్రాప్తం. ౧౦. ౧౧. రాజ్యమితి. పీతమండాం మండః సురాంతర్గతసారాంశః-నిరాస్వాద్యతమం నిర్గతాస్వాద్యతమం వస్తు. ౧౨. ౧౩. వహంత మితి. హేఅహితే ధురి - వరద్వయహేతుకభరతాభిషేకరామవివాసనరూపదుర్వహభారే - నియుజ్య నియోజ్య - వహంతం ఉక్తార్థ మనుష్ఠితవంతం మాం భూయః సంకటే ప్రవేశ్య కిం తుదసి - అభిషేకనిషేధం

నియుజ్య ధురి మాహితే, అనార్యే కృత్య మారబ్ధం కిన్న పూర్వ ముపారుధః. ౧౪. తస్యైతత్ క్రోధసంయుక్త ముక్తం శ్రుత్వా వరాంగనా, కైకేయీ ద్విగుణం క్రుద్ధా రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౧౫. తవైవ వంశే సగరో జ్యేష్ఠపుత్ర ముపారుధత్, అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం తథాయం గంతు మర్హతి. ౧౬. ఏవ ముక్తో ధిగిత్యేవ రాజా దశరథోఽబ్రవీత్, వ్రీడితశ్చ జన స్సర్వ స్సా చ తం నావబుధ్యత. ౧౭. తత్ర వృద్ధో మహామాత్ర స్సిద్ధార్థో నామ నామతః, శుచి ర్బహుమతో రాజ్ఞః కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౧౮. అసమంజో గృహీత్వా తు క్రీడతః పథి దారకాన్, సరయ్వాః ప్రక్షిప న్నప్సు రమతే తేన దుర్మతిః. ౧౯. తం దృష్ట్వా నాగరా స్సర్వే క్రుద్ధా రాజాన మబ్రువన్, అసమంజం వృణీష్వైకమస్మాన్ వా రాష్ట్రవర్ధన. ౨౦. తా నువాచ తతో రాజా కిన్నిమిత్త మిదం భయం ౨౦౪. తా శ్చాపి రాజ్ఞా సంపృష్టా వాక్యం ప్రకృతయోఽబ్రువన్. ౨౧. క్రీడత స్త్వేష నః పుత్రాన్ బాలానుద్భ్రాంతచేతనః, సరయ్వాం ప్రక్షిప న్మౌర్ఖ్యా దతులాం ప్రీతి మశ్నుతే. ౨౨. స తాసాం వచనం శ్రుత్వా ప్రకృతీనాం నరాధిపః, తం తత్యాజాహితం పుత్రం తేషాం ప్రియచికీర్షయా. ౨౩. తం యానం శీఘ్ర మారోప్య సభార్యం సపరిచ్ఛదం, యావజ్జీవం వివాస్యోఽయ మితి స్వానన్వశాత్పితా. ౨౪. స ఫాలపిటకం గృహ్య గిరిదుర్గా ణ్యలోకయత్, దిశ స్సర్వా స్త్వనుచరన్

జ్ఞాత్వా రామవివాసనకారిణం కిమర్థం పునరపి పీడయసీత్యర్థః - కి మధునా పీడ్యతే పూర్వ మేవ భవతా దత్తం ఖల్విత్యత్రాహ - అనార్య ఇతి - హేఽనార్యే - ఆరబ్ధం కృత్యం-సేనాప్రేషణాదికం-పూర్వం వరప్రార్థనాకాలే - కిమర్థం నోపారుధః నోపరుద్ధవతీ - న ప్రార్థితవతీతి యావత్ - వరయాచనాకాలే అనుద్ఘాటితత్వాత్ సేనాప్రేషణాదికం న నివర్తితవ్య మితి భావః. ౧౪. తస్యేతి. ద్విగుణం క్రుద్ధా-ప్రకారాంతరేణ మదభిమతం విఘటయతీతి బహుతరం క్రుద్ధేత్యర్థః. ౧౫. యద్యపి పూర్వ మిదం న వృతం తథా ప్యర్థసిద్ధ మిత్యాశయేనాహ - తవైవేతి. ఉపారుధ దితి నిష్కాసన మేవోచ్యతే - గంతుమర్హతీతి నిర్దేశాత్ - తథాయ మితి-నిర్ధన ఏవేత్యర్థః. ౧౬. ఏవ మితి. ప్రతిజ్ఞాతాతిరిక్తేపి చాపలవతీం నిందతి - ధిగితి - సా కైకేయీ - తం వ్రీళితం జనం - నావబుధ్యత నాజీగణత్. ౧౭. తత్రేతి. మహామాత్రః ప్రధానః-శుచిః అకుటిలః. ౧౮. అసమంజ ఇతి. దారకాన్ బాలకాన్ - తేన ప్రక్షేపేణ సశబ్దబుద్బుదజననేన హసన్ రమత ఇత్యర్థః. ౧౯. తమితి. వృణీష్వ అత్ర నగరే స్థాపయ. ౨౦. తానితి. భయ మిత్యనంతర మితి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౨౦౪. తా ఇతి. ప్రకృతయః ప్రజాః. ౨౧. క్రీడత ఇతి. ఉద్భ్రాంతచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః. ౨౩. తమితి. అన్వశాత్ అనుశిష్టవాన్. ౨౪. సఫాలేతి. ఫాలం-కందమూలాదిఖననసాధనం - పిటకా - తద్ధారణపా

వరం దత్తవంతం పరికరప్రదాననిషేధనైష్ఠుర్యే చ మాం నివేశ్య భూయః కిం క్లేశయసి-మా మాస్తు - హేఽనార్యే ఆరబ్ధం కిం కృత్యం నోపారుధః సర్వ ముపరుద్ధవత్యేవ పూర్వ మభిషేకకృత్యం ఇదానీ మానుయాత్రిక ప్రదాన మారబ్ధం తదప్యుపారుధ ఇత్యర్థః. ౧౪. తస్యేతి-కైకేయీద్విగుణం క్రుద్ధా ప్రకారాంతరేణ మత్ప్రయోజనం నాశయతీతి. ౧౫—౧౭. తత్రేతి. మహామాత్రః ప్రధానః ౧౮. ౨౪. సఫాలేతి. గిరిదుర్గాణి పరిభ్రమమాణః కందాదికమలోకయత్-సర్వాదిశః కందాద్యర్థం

స యథా పాపకర్మకృత్. ౨౫. ఇత్యేవమత్యజ ద్రాజా సగరో వై సుధార్మికః, రామః కి మకరో త్పాపం యేనైవ ముపరుధ్యతే ౨౬ నహి కంచన పశ్యామో రాఘవస్యాగుణం వయం, దుర్లభో హ్యస్య నిరయ శ్శశాంకస్యేవ కల్మషం. ౨౭. అథవా దేవి దోషం త్వం కంచి త్పశ్యసి రాఘవే, త మద్య బ్రూహి తత్త్వేన తతో రామో వివాస్యతాం ౨౮. అదుష్టస్య హి సంత్యాగ స్సత్పథే నిరతస్యచ, నిర్దహే దపి శక్రస్య ద్యుతిం ధర్మనిరోధనాత్. ౨౯ తదలం దేవి రామస్య శ్రియా విహతయా త్వయా, లోకతోపి హి తే రక్ష్యః పరివాద శ్శుభాననే. ౩౦. శ్రుత్వాతు సిద్ధార్థవచో రాజా శ్రాంతతరస్వనః, శోకోపహతయా వాచా కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౩౧. ఏతద్వచో నేచ్ఛసి పాపవృత్తే హితం న జానాసి మమాత్మనోవా, ఆస్థాయ మార్గం కృపణం కుచేష్టా చేష్టా హి తే సాధు పథా దపేతా. ౩౨. అనువ్రజిష్యామ్యహ మద్య రామం రాజ్యం పరిత్యజ్య సుఖం ధనంచ, సహైవ రాజ్ఞా భరతేన చ త్వం యథా సుఖం భుఙ్క్ష్వ చిరాయ రాజ్యం. ౩౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః.

మహామాత్రవచ శ్శ్రుత్వా రామో దశరథం తదా, అభ్యభాషత వాక్యం తు వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧ త్యక్తభోగస్య మే రాజన్ వనే వన్యేన జీవతః, కిం కార్య మనుయాత్రేణ త్యక్తసంగస్య సర్వతః. ౨. యో హి దత్వా ద్విప

త్రం - ఏకవద్భావః-గృహ్య గృహీత్వా అలోశయత్ - కందమూలాద్యర్థమఖన దిత్యర్థః-యథా పాపకృత్తథా చర న్నలోశయ దిత్యన్వయః. ౨౫. ఇతీతి. ఉపరుధ్యతే వివాస్యతే. ౨౬. నహీతి. నిరయః నిరయహేతుభూతో దోషః. ౨౭—౨౯. తదితి. విహతయా శ్రియా అలం అభిషేకవిఘాతం మాకుర్విత్యర్థః - రక్ష్యః పరిహరణీయః - పరివాదః నిందా. ౩౦. శ్రుత్వేతి. శ్రాంతతరః - హీనతరః. ౩౧. ఏతదితి. ఏతద్వచః సిద్ధార్థవచః - కృపణం కుత్సిత మిత్యర్థః. ని. 'కదర్యే కృపణక్షుద్రే' త్యమరః. కుచేష్టే త్యేత దుపపాదయతి - చేష్టాహీతి. ౩౨. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః.

మహామాత్రేత్యాది. మహామాత్రవచః సిద్ధార్థవచః - వినీతవత్ వినీత ఇవ - అభ్యభాషత - సవినయమాహేత్యర్థః. ౧. త్యక్తభోగస్యేతి. అనుయాత్రేణ అనుగతబలేన - భోగత్యాగేపి సంగోవర్తతే లౌకికానాం సోఽపి నాస్తీత్యాహ-త్యక్తసంగస్య సర్వత ఇతి. ౨. యఇతి. కక్ష్యాయాం ఇభ

అనుచర న్నలిమ్పత. ౨౫. ౨౬. నహీతి. అగుణం దోషం - నిరయః - దుఃఖం - కల్మషం మాలిన్యం. ౨౮. ౨౯. తదితి. త్వయా విహతయా రామస్య శ్రియా - తేన కించి త్ఫలం - తదలం వృథాశ్రమేణ - హి యస్మాత్ లోకతః ప్రాప్తః పరివాదః రక్ష్యః పరిహార్యః. ౩౦. ౩౧. ఏతదితి. కృపణం మార్గ మాస్థాయ - యా కుచేష్టా కృతా - తే త్వయా-సేయం - చేష్టా సాధుపథా దపేతా హీతి సంబంధః. ౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః.

మహామాత్రేతి. మహామాత్రవచః సిద్ధార్థవచః. ౧ త్యక్తేతి. అనుయాత్రేణ అనుగతబలేన ౨. అసంగతశ్చాయమనుయాత్రప్రస్థాపనవాద ఇత్యాహ - యోహీతి. కక్ష్యాయాం గజబంధనరజ్జౌ

శ్రేష్ఠం కక్ష్యాయాం కురుతే మనః, రజ్జుస్నేహేన కిం తస్య త్యజతః కుంజరోత్తమం.
౩ తథా మమ సతాం శ్రేష్ఠ కిం ధ్వజిన్యా జగత్పతే, సర్వాణ్యేవానుజానామి
చీరాణ్యేవానయంతు మే. ౪. ఖనిత్రపిటకే చోభే సమానయతగచ్ఛత, చతుర్దశ
వనే వాసం వర్షాణి వసతో మమ. ౫. అథ చీరాణి కైకేయీ స్వయ మాహృత్య
రాఘవం, ఉవాచ పరిధత్స్వేతి జనౌఘే నిరపత్రపా. ౬. స చీరే పురుష
వ్యాఘ్రః కైకేయ్యాః ప్రతిగృహ్య తే, సూక్ష్మవస్త్ర మవక్షిప్య మునివస్త్రాణ్యవ
స్త్రహ. ౭. లక్ష్మణ శ్చాపి తత్రైవ విహాయ వసనే శుభే, తాపసాచ్ఛాదనే చైవ
జగ్రాహ పితు రగ్రతః ౮. అథాత్మపరిధానార్థం సీతా కౌశేయవాసినీ, సమీక్ష్య
చీరం సంత్రస్తా పృషతీ వాగురా మివ. ౯ సా వ్యపత్రపమాణేవ ప్రగృహ్యాచ
సుదుర్మనాః, కైకేయీ కుశచీరే తే జానకీ శుభలక్షణా, అశ్రుసంపూర్ణనేత్రా చ
ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ, గంధర్వరాజప్రతిమం భర్తార మిద మబ్రవీత్. కథంను
చీరం బధ్నంతి మునయో వనవాసినః. ౧౧ ఇతి హ్యకుశలా సీతా సా ము
మోహ ముహుర్ముహుః. ౧౨. కృత్వా కంఠే చ సా చీర మేక మాదాయ
పాణినా, తస్థౌ హ్యకుశలా తత్ర వ్రీళితా జనకాత్మజా. ౧౩. తస్యా స్తత్ క్షిప్ర
మాగమ్య రామో ధర్మభృతాం వరః, చీరం బబంధ సీతాయాః కౌశేయస్యో
పరి స్వయం. ౧౪. రామం ప్రేక్ష్యతు సీతాయా బధ్నంతం చీర ముత్తమం, అంతర్గ

బంధనరజ్జౌ. 'కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదౌ కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే' ఇత్యమరః. ౩. తథేతి. ధ్వజిన్యా సేనయా - సర్వాణి త్వయా మహ్యం దాతు ముద్యుక్తాని - అనుజానామి ప్రదదామి - భరతాయేతి శేషః - సర్వాణి కార్యాణి - సమ్యక్ జానామీతి వార్థః - చీరాణి వల్కలవస్త్రాణి ఆనయంతు - పరిచారకా ఇతి శేషః. ౪. ఖనిత్రపిటకే ఇతి. ఖనిత్రం అవదారణం - పిటకం - అల్పార్థే కప్రత్యయః-ఫలమూలాద్యాహరణయోగ్యాల్పకండోలః. ని. 'కండోలపిటా' విత్యమరః. వాసం వసతః వాసం కుర్వత ఇత్యర్థః. ౫. ౬. సఇతి. స రామః కైకేయ్యా స్సకాశాత్ మునివస్త్రాణి పరిగృహ్య తేషు ద్వే చీరే ఉత్తరీయాంతరీయరూపే - సూక్ష్మవస్త్ర మవక్షిప్య - అవస్తహ అదీధర దిత్యర్థః. ౮. అథేతి. సంత్రస్తా అభవదితి శేషః - పృషతీ మృగీ - వాగురాం మృగబంధనీం- 'వాగురా మృగబంధనీ'త్యమరః. ౯. నేతి. వ్యపత్రపమాణా విశేషేణ లజ్జమానా-కైకేయీ కుశచీరే కైకయీ సంబంధినీ కుశచీరే * ధర్మజ్ఞా పాతివ్రత్యధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ స్వానుష్ఠానేన పాతివ్రత్య ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ స్వానుష్ఠానేన పాతివ్రత్యధర్మదర్శినీ బధ్నంతీదమబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౧. ఇతీత్యర్థం. ముమోహ స్తబ్ధా బభూవేత్యర్థః.౧౨. తదేవ వివృణోతి-కృత్వేతి. ౧౩—౧౫.ఊచురితి.

---

౩. తథేతి. సర్వాణి వస్తూని - భరతాయైవ అనుజానామి మాతుః ప్రీతయే ప్రదదామి-అతః చీరాణ్యేవ వల్కలవస్త్రాణ్యేవ. ౪. ఖనిత్ర పిటకే-ఖనిత్ర మవదారణం - ఖననసాధనమిత్యర్థః - పిటకం కందమూలాద్యాహరణయోగ్యం కండోలం. ౬. సఇతి. స రామః-త్రయాణా మానీతాని మునివస్త్రాణి చీరాణి - కైకేయ్యాః ప్రతిగృహ్య సూక్ష్మవస్త్ర మవక్షిప్య - తేషు ద్వే చీరే స్వయం - అవస్త్ర ధృతవాన్. ౮. అథేతి. పృషతీ మృగీ. ౯. సేతి. సుదుర్మనాః భర్తు రీదృశం వల్కలం ప్రాప్తమితి. అతఏవాశ్రుసంపూర్ణనేత్రా కైకేయ్యాః కుశచీరే కైకేయీసంబంధినీ కుశచీరే * ౧౧.

పురగతా నార్యో ముముచు ర్వారి నేత్రజం ౧౫. ఊచుశ్చ పరమాయస్తా రామం జ్వలిత తేజసం, వత్స నైవం నియుక్తేయం వనవాసే మనస్వినీ. ౧౬. పితు ర్వాక్యానురోధేన గతస్య విజనం వనం, తావద్దర్శన మస్యాం న స్సఫలం భవతు ప్రభో. ౧౭ లక్ష్మణేన సహాయేన వనం గచ్ఛస్వ పుత్రక, నేయ మర్హతి కల్యాణీ వస్తుం తాపసవ ద్వనే. ౧౮. కురు నో యాచనాం పుత్ర సీతా తిష్ఠతు భామినీ, ధర్మనిత్య స్స్వయం స్థాతుం నహీదానీం త్వ మిచ్ఛసి. ౧౯. తాసా మేవంవిధా వాచ శ్శృణ్వన్ దశరథాత్మజః, బబంధైవ తదా చీరం సీతయా తుల్యశీలయా. ౨౦. చీరే గృహీతే తు తయా సమీక్ష్య నృపతే ర్గురుః, నివార్య సీతాం కైకే యీం వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౧. అతిప్రవృత్తే దుర్మేధే కైకేయి కులపాం సని, వంచయిత్వా చ రాజానం న ప్రమాణేఽవతిష్ఠసే ౨౨. నగంతవ్యం వనం దేవ్యా సీతయా శీలవర్జితే, అనుష్ఠాస్యతి రామస్య సీతా ప్రకృతమాసనం. ౨౩. ఆత్మాహి దారా స్సర్వేషాం దారసంగ్రహవర్తినాం, ఆత్మేయ మితి రామస్య పాల యిష్యతి మేదినీం. ౨౪. అథ యాస్యతి వైదేహీ వనం రామేణ సంగతా, వయమప్యనుయాస్యామః పురం చేదం గమిష్యతి. ౨౫. అంతపాలాశ్చ యా స్యంతి సదారో యత్ర రాఘవః, సహోపజీవ్యం రాష్ట్రం చ పురంచ సపరిచ్ఛదం.

ఏవం త్వ మివ-ఇయం సీతా-వనవాసే-ననియుక్తేతి-పిత్రేతి యావత్. ౧౬. పితురితి. తావ త్త్వాగ మనపర్యంతం పితు ర్వాక్యానురోధేన విజనం వనం గతస్య తవ దర్శనం - అస్యాం సఫలం భవతు - త్వా మివైనాం ద్రక్ష్యామ ఇతి భావః. ౧౭. ౧౯. తాసా మితి. సీతయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా-బబంధైవేతి-కైకేయ్యనుజ్ఞాభావా దితి భావః. ౨౦. ౨౧. అతీతి. అతిప్రవృత్తే అతిక్రమ్య ప్రవర్తమానే-ప్రమాణే మర్యాదాయాం-'ప్రమాణం హేతుమర్యాదా శాస్త్రయత్నప్రమాతృషు' త్యమరః. ౨౨. నగంతవ్య మితి. ప్రకృతం ప్రస్తుతం - ఆసనం సింహాసనం - అనుష్ఠాస్యతి అధిష్ఠాస్యతి. ౨౩. ఆత్మేతి. దారసంగ్రహవర్తినాం గృహస్థానాం ఆత్మేయ మితి - 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ'తి శ్రుతే రితి భావః. ౨౪. ౨౫. అంతపాలా ఇతి. అంతపాలాః రాష్ట్రాంతపాలకాః దండనాయకాః -

---

ఊచు రితి. ఏవం తద్వత్ ఇయం న నియుక్తా. ౧౬. పితురితి. వనం గతస్య తవ సంబంధిన్యాః అస్యా స్సీతాయాః దర్శనం - తావత్ త్వదాగమనపర్యంతం - నః అస్మాకం - సఫలం త్వద్దర్శనం యథా ఆనందకరం తథా భవత్విత్యర్థః - అథవా - అస్యాః దర్శనం దర్శనేన - నః అస్మాకం - జీవితం సఫలం భవత్వితిభావః - గతస్యేతి - సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - త్వయి గతే సతీత్యర్థః. ౧౭. ౧౯. తాసా మితి. సీతయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా - సంయోగేవా - తుల్యశీలయా-అనంగీకృత నగరస్థితికయా - ప్రేరితస్సన్ చీరం బబంధైవేతివార్థః. ౨౦. ౨౧. అతీతి. అతిప్రవృత్తే అతీత మర్యాదే-సప్రమాణేవ సద్వృత్తేవ. ౨౨. రామస్య ప్రకృత మాసనం ప్రస్తుతం పదం రాజ్యమిత్యర్థః-అనుష్ఠాస్యతి రాజ్యం కరిష్యతి - యావద్రామాగమన మిత్యర్థః. ౨౩. కథం స్త్రియా రాజ్యానుష్ఠాన మత ఆహ-ఆత్మేతి. రామస్యేయ మాత్మా-'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ'తి శ్రుతేః. ౨౪. ౨౫. అంతపాలాః రాష్ట్రాంతనిక్షిప్తదండనాయకాః - సహోపజీవ్యం ఉపజీవ్యదశరథసహితం - సపరి

౨౬. భరతశ్చ సశత్రుఘ్నశ్చీరవాసా వనేచరః, వనే వసంతం కాకుత్స్థ మనువత్స్యతి పూర్వజం. ౨౭. తత శ్శూన్యాం గతజనాం వసుధాం పాదపై స్సహ, త్వమేకా శాధి దుర్వృత్తా ప్రజానా మహితే స్థితా ౨౮. న హి తద్భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో న భూపతిః, తద్వనం భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో నివత్స్యతి. ౨౯. నహ్యదత్తాం మహీం పిత్రా భరత శ్శాస్తు మర్హతి, త్వయి వా పుత్రవ ద్వస్తుం యది జాతో మహీపతేః. ౩౦. యద్యపి త్వం క్షితితలా ద్గగనం చోత్పతిష్యసి, పితృవంశచరిత్రజ్ఞ స్సోఽన్యథా నకరిష్యతి. ౩౧. తత్త్వయా పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రస్య కృత మప్రియం, లోకే హి స నవిద్యేత యో న రామ మనువ్రతః. ౩౨. ద్రక్ష్యస్యద్యైవ కైకేయి పశువ్యాళమృగద్విజాన్, గచ్ఛత స్సహ రామేణ పాదపాంశ్చ తదున్ముఖాన్. ౩౩. అథోత్తమాన్యాభరణాని దేవి దేహి స్నుషాయై వ్యపనీయ చీరం, న చీర మస్యాః ప్రవిధీయతేతి న్యవారయ త్తద్వసనం వసిష్ఠః. ౩౪. ఏకస్య రామస్య వనే నివాస స్త్వయా వృతః కేకయరాజపుత్రి, విభూషితేయం ప్రతికర్మనిత్యా వసత్వరణ్యే సహ రాఘవేణ ౩౫. యానైశ్చ ముఖ్యైః పరిచారకైశ్చ సుసంవృతా గచ్ఛతు రాజపుత్రీ, వస్త్రైశ్చ సర్వై స్సహితై ర్విధానై ర్నేయం వృతా తే వరసంప్రదానే ౩౬. తస్మిం స్తథా జల్పతి విప్రముఖ్యే గురౌ నృపస్యాప్రతిమప్రభావే, నైవస్మ సీతా వినివృత్తభావా ప్రియస్య భర్తుః

సహోపజీవ్యం జీవాజీవరూపధనసహితం సపరిచ్ఛదం దాసదాసీశకటాదిపరికరయుక్తం. ౨౬. ౨౯. నేతి. అదత్తాం ప్రీతిపూర్వక మదత్తాం. ౩౦. ౩౧. తదితి. పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రవిషయస్నేహాయుక్తయా ౩౨. ద్రక్ష్యసీతి. పాదపాంశ్చ తదున్ముఖా నితి - వృక్షాణాం తదున్ముఖత్వం నామ రామవిషయస్నేహాసక్తత్వం-తథోపరిష్టాత్ స్పష్టీభవిష్యతి-'అపివృక్షాః పరిమ్లానా స్సపుష్పాంకురకోరకా' ఇతి. ౩౩. ఏవం వసిష్ఠో భావ్యర్థ ముక్త్వా ప్రకృతమాహ-అథేత్యాది. వ్యపనీయ నిరస్య - ప్రవిధీయత ఇతీతి వక్తవ్యే ప్రవిధీయతేతి సంధి రార్షః. ౩౪. నప్రవిధీయత ఇత్యేత దుపపాదయతి-ఏకస్యేతి. ప్రతికర్మనిత్యా అలంకారనియతా-నిత్య మలంకరణయోగ్యేత్యర్థః. ౩౫. యానై రితి. విధానైః భృంగారాద్యుపకరణైః. ౩౬. తస్మిన్నితి. ప్రతికారకామా ప్రతికారం సదృశకరణం కామయమానా-భర్తృసదృశతయా వనవాసకరణ మిచ్ఛంతీత్యర్థః - వినివృత్తభావా చీరపరిధానా ద్వినివృత్తభావా - న

చ్ఛదం సపరికరం. ౨౬. ౨౯. నహీతి. అదత్తాం ప్రీతిపూర్వక మదత్తాం శాస్తుం నార్హతి-త్వయి వా స్వపితృనాశికాయాం - ఇతః పరం పుత్రవ ద్వస్తుం నార్హతీత్యనుకర్షః - కుతః - యదీతి-మహీపతే ర్దశరథా జ్జాతో యది-'పితౄన్ సమనుజాయంతే నరా' ఇతిన్యాయాదిత్యాశయః. ౩౦. పితృవంశచరిత్రం జ్యేష్ఠే జీవతి కనిష్ఠస్య రాజ్యానర్హత్వం. ౩౧. తదితి. పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రవత్సలయా. ౩౨. ౩౪. ఏకస్యేతి. ప్రతికర్మనిత్యా - ప్రతికర్మ అలంకారవ్యాపారః - సనిత్యో యస్యా స్సా తథా. ౩౫. విధానై రుపకరణైః. ౩౬. తస్మిన్నితి. ప్రతికారకామా - ప్రతికారోఽనుకారః భర్తు స్తపోవేషాదిభి రనుకారం కామయమానా - వినివృత్తభావా నైవస్మ - వనగమనాన్నివృత్తభావా న

ప్రతికారకామా. ౩౭ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తత్రింశస్సర్గః.

తస్యాం చీరం వసానాయాం నాథవత్యా మనాథవత్, ప్రచుక్రోశ జన స్సర్వో ధి క్త్వాం దశరథం త్వితి. ౧. తేన తత్ర ప్రణాదేన దుఃఖిత స్స మహీపతిః, చిచ్ఛేద జీవితే శ్రద్ధాం ధర్మే యశసి చాత్మనః. ౨ స నిశ్వస్యోష్ణ మైక్ష్వాక స్తాం భార్యా మిద మబ్రవీత్, కైకేయి కుశచీరేణ న సీతా గంతు మర్హతి. ౩. సుకుమారీ చ బాలా చ సతతం చ సుఖోచితా, నేయం వనస్య యోగ్యేతి సత్యమాహ గురు ర్మమ. ౪ ఇయం హి కస్యాపకరోతి కించి త్తపస్వినీ రాజవరస్య కన్యా, యా చీర మాసాద్య జనస్య మధ్యే స్థితా విసంజ్ఞా శ్రమణీవ కాచిత్. ౫. చీరాణ్యపాస్యా జ్జనకస్య కన్యా నేయం ప్రతిజ్ఞా మమ దత్తపూర్వా, యథాసుఖం గచ్ఛతు రాజపుత్రీ వనం సమగ్రా సహ సర్వరత్నైః. ౬. అజీవనార్హేణ మయా నృశంసా కృతా ప్రతిజ్ఞా నియమేన తావత్, త్వయా హి బాల్యా త్ప్రతిపన్న మేతత్తన్మాం దహే ద్వేణు మివాత్మపుష్పం ౭. రామేణ యది తే పాపే కించి త్కృత మశోభనం, అపకారః క ఇహ తే వైదేహ్యా దర్శితోఽథ మే ౮. మృగీవోత్ఫుల్ల

బభూవేతి. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశ స్సర్గః.

తస్యా మిత్యాది. త్వాం ధిగితి దశరథం చుక్రోశేత్యర్థః. ౧. తేనేతి. శ్రద్ధాం ఆదరం. ౨. ౪. ఇయ మితి. తపస్వినీ పాతివ్రత్యతపోయుక్తా-విసంజ్ఞా ముగ్ధా శ్రమణీవ తపస్వినీవ శ్రముతపసిఖేదేచేతి ధాతుః.౫.చీరాణీతి. అపాస్యాత్ త్యజతు-ఇయం ప్రతిజ్ఞా-సీతాయా శ్చీరధారణపూర్వక వనగమనరూపప్రతిజ్ఞా-మమ మయా-తృతీయార్థే షష్ఠీ సమగ్రా వస్త్రాలంకారసంపూర్ణా - సర్వరత్నైః సర్వశ్రేష్ఠవస్తుభిః. ౬. అజీవనార్హేణేతి.ఆజీవనార్హేణ జీవనానర్హేణ-ఆసన్న మరణేనేతి యావత్-మయా నృశంసా క్రూరా-ప్రతిజ్ఞా త్వత్ప్రార్థితం కరిష్యామీతి శపథపూర్వికా ప్రతిజ్ఞా-తావత్ ప్రథమం-కృతా-త్వయా హి దత్తవరద్వయయా-బాల్యాత్ - బాలిశత్వాత్ ఏతత్ప్రతిజ్ఞానం నియమేన భరతాభిషేకరామవివాసనరూపవిషయవ్యవస్థయా-ప్రతిపన్నం నిశ్చితం-తత్ మత్కృతప్రతిజ్ఞానం ఆత్మపుష్పం వేణు మివ మాం దహేదితి యోజనా. ౭. కోపేన రామాపరాధ మభ్యుపేత్యాహ-రామేణేతి. అశోభనం అపరాధః - ఇహ వివాసే దర్శితః-సంపాదిత ఇతి యావత్. ౮. మృగీతి. మృగీవోత్ఫుల్ల

బభూవైవేత్యర్థః. ౩౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తత్రింశ స్సర్గః.

౧. ౪. ఇయ మితి. శ్రమణీ తపస్వినీ-శ్రముఃతపసిఖేదేచేతి ధాతుః. ౫. చీరాణీతి. అపాస్యాత్ త్యజతు-మమ మయా - నదత్తపూర్వా నానుమతపూర్వా. ౬. ఆజీవనార్హేణేతి. అజీవనార్హేణ ముమూర్షుణా - నృశంసా క్రూరా - ప్రతిజ్ఞా త్వత్ప్రార్థితం కరిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞా-నియమేన శపథపూర్వకం - తావత్ప్రథమం కృతా - త్వయా హి బాల్యా దజ్ఞానాత్ - ఏతత్సీతాప్రవ్రాజనం - ప్రతిపన్నం ప్రారబ్ధం - నిశ్చితంవా-మయా రామస్య ప్రవ్రాజనప్రతిజ్ఞైవ కృతా - న సీతాయాః - త్వయైవ కేవల మస్యాః ప్రవ్రాజన మారభ్యతే - తదేతత్సీతాప్రవ్రాజనం మాం దహేత్ నాశయేత్ - వేణు మాత్మపుష్ప మివ. ౭. రామేణేతి. అశోభనం అపరాధః - వైదేహ్యా సీతయా -

నయనా మృదుశీలా తపస్వినీ, అపకారం క మిహ తే కరోతి జనకాత్మజా. ౯.
నను పర్యాప్త మేతత్తే పాపే రామవివాసనం, కి మేభిః కృపణై ర్భూయః పాతకై
రపి తే కృతైః ౧౦. ప్రతిజ్ఞాతం మయా తావ త్త్వయోక్తం దేవి శృణ్వతా,
రామం య దభిషేకాయ త్వ మిహాగత మబ్రవీః. ౧౧. త త్త్వేతత్ సమతిక్రమ్య
నిరయం గంతు మిచ్ఛసి, మైథిలీ మపి యా హి త్వ మీక్షసే చీరవాసినీం. ౧౨.
ఇతీవ రాజా విలప న్మహాత్మా శోకస్య నాంతం స దదర్శ కించిత్, భృశాతురత్వా
చ్చ పపాత భూమౌ తేనైవ పుత్రవ్యసనే నిమగ్నః. ౧౩. ఏవం బ్రువంతం పితరం
రామ స్సంప్రస్థితో వనం, అవాక్ఛిరసమాసీన మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౪. ఇ
యం ధార్మిక కౌసల్యా మమ మాతా యశస్వినీ, వృద్ధా చాక్షుద్రశీలా చ
నచ త్వాం దేవగర్హతే, మయా విహీనాం వరద ప్రపన్నాం శోకసాగరం, అ
దృష్టపూర్వవ్యసనాం భూయ స్సంమంతు మర్హసి. ౧౫ పుత్రశోకం యథా నర్ఛే

నయనేత్యనేన మార్దవ ముక్తం - మృదుశీలేత్యనేన అపరాధభీరుత్వ ముక్తం. ౯. నన్వితి. పర్యాప్తం యావ దాత్మభావినరకానుభవాయాలం. ౧౦. ప్రతిజ్ఞాత మితి. అభిషేకాయ ఇహాగతం రామం - త్వం-య దబ్రవీః-'సప్త సప్త చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాచీర ధరో వసే'తి యదబ్రవీః-త్వయోక్తం తచ్ఛృణ్వతా మయా-తావ ద్రామవివాసనమాత్ర మేవ ప్రతిజ్ఞాతం నతు సీతాప్రవ్రాజన మితి భావః. ౧౧. తదితి. మయా ప్రతిజ్ఞాత మతిక్రమ్య నిరయం నరకం గంతు మిచ్ఛసి-కుతః హియస్మాత్-యాత్వం మైథిలీ మపి చీరవాసినీ మీక్షసే వాంఛసి.౧౨.౧౩.ఏవమితి. సంప్రస్థితో గంతు ముద్యతః. ౧౪. ఇయ మిత్యాది. ప్రపన్నాం ప్రాప్తాం-భూయః అతిశయేన-సంమంతుం సంమానయితుం-జ్యేష్ఠపత్నీత్వేన పూర్వ మేవ సంమానితా-అద్య విశేషేణ మద్వాంఛయేతి భావః. ౧౫. పుత్రశోక మితి. పుత్రశోకం యథా నర్ఛే త్తథా సంమంతు మర్హసీతి పూర్వేణ సంబంధః - యద్వా ఉత్తరేణైవాన్వయః-మాం సంచింతయంతీయం తపస్వినీ అపి జీవేత్-తదా-త్వయా పూజితా సతీ పుత్రశోకం యథా నర్ఛేత్ నగచ్ఛేత్-తథా కుర్విత్యర్థః-న మచ్ఛోకా ద్యథా నశ్యే త్త్వయా పూజ్యేన పూజితా-మాం హి సంచింతయంతీయం త్వయి జీవే త్తపస్వినీ త్యపి పాఠః-పూర్వార్ధస్య పూ

తేతవ - దర్శితః సంపాదితః. ౮. ౯. నన్వితి. తేతవ పర్యాప్తం యావ దాత్మభావినరకానుభవాయాలం-భూయోప్యధికం - తేత్వయా - కృతై రనుష్ఠీయమానైః - కృపణైః అనిర్వాచ్య దుఃఖప్రదైః- ఏభిః సీతాప్రవ్రాజనరూపైః పాతకైః-కిం కి మనుభవిష్యసి వా నజానామీత్యర్థః. ౧౦. ప్రతిజ్ఞాత మిత్యాది. అభిషేకాయ మయా కృతనిశ్చయం పశ్చాత్ త్వత్ప్రతిబంధేన-ఇహాగతం రామం ప్రతి జటాచీరధరో వనం గచ్ఛేతి యద్వాక్య మబ్రవీః-త్వయోక్తం తచ్ఛృణ్వతా మయా చ-తావదేవ రామవివాసనమాత్ర మేవ ప్రతిజ్ఞాతం - నసీతాప్రవ్రాజన మిత్యర్థః. ౧౧. ఏతత్ మత్ప్రవృత్తరామవివాసన మప్యతిక్రమ్య-అధికప్రవృత్త్యా-నిరయం గంతు మిచ్ఛసి-కోనామ తదతిక్రమ ఇత్యత ఆహ- మైథిలీ మితి-యాత్వం-హియస్మాత్-మైథిలీ మపి చీరవాసినీ మీక్షసే వాంఛసి-తస్మా న్నిరయంగంతు మిచ్ఛసీతి సంబంధః. ౧౨. ౧౩. ఏవం బ్రువంతం సీతా యథాసుఖం గచ్ఛత్వితి బ్రువంతం సంప్రస్థితః గంతుం ప్రవృత్తః. ౧౪. * మయేతి. ప్రధానపత్నీత్వేన భూయోప్యధికం-సంమంతుం సంమానం కర్తుం. ౧౫. పుత్రశోక మితి. యా కౌసల్యా మయి వనం గతే సతీతి శేషః - మాం సంచింత

_త్త్వయా పూజ్యేన పూజితా, మాం హి సంచింతయంతీ సా త్వయి జీవేత్తపస్వినీ. ౧౭. ఇమాం మహేంద్రోపమజాతగర్ధినీం తథా విధాతుం జననీం మమార్హసి, యథా వనస్థే మయి శోకకర్శితా న జీవితం న్యస్య యమక్షయం వ్రజేత్. ౧౮.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః.

రామస్యతు వచశ్శ్రుత్వా మునివేషధరం చ తం, సమీక్ష్య సహ భార్యాభి రాజా విగతచేతనః. ౧. నైనం దుఃఖేన సంతప్తః ప్రత్యవైక్షత రాఘవం, నచైవ మభిసంప్రేక్ష్య ప్రత్యభాషత దుర్మనాః. ౨. స ముహూర్త మివాసంజ్ఞో దుఃఖితశ్చ మహీపతిః, విలలాప మహాబాహూ రామ మేవానుచింతయన్. ౩. మన్యే ఖలు మయా పూర్వం వివత్సా బహవః కృతాః, ప్రాణినో హింసితా వాపి తస్మాదిద ముపస్థితం ౪. నత్వేవానాగతే కాలే దేహా చ్చ్యవతి జీవితం, కైకేయ్యా క్లిశ్య మానస్య మృత్యు ర్నమ నవిద్యతే, యోహం పావకసంకాశం పశ్యామి పురత స్థ్సితం, విహాయ వసనే సూక్ష్మే తాపసాచ్ఛాద మాత్మజం. ౬. ఏకస్యాఃఖలు కైకేయ్యాః కృతేయం క్లిశ్యతే జనః, స్వార్థే ప్రయతమానాయా స్సంశ్రిత్య నికృతిం త్విమాం. ౭. ఏవ ముక్త్వాతు వచనం బాష్పేణ పిహితేంద్రియః, రామేతి సకృదేవోక్త్వా వ్యాహర్తుం నశశాకహ.౮. సంజ్ఞాం తు ప్రతిలభ్యైవ ముహూర్తా

ర్వేణాన్వయః - త్వయి విషయే జీవేత్-మాం చింతయంత్యపి త్వదుపలాలనేన జీవేదిత్యర్థః-యద్వా మాం సంచింతయంతీ మచ్ఛోకా ద్యథా న నశ్యే త్తథా త్వయా పూజితా త్వయి జీవే దిత్యేకం వాక్యం. ౧౭. ఇమా మితి. జాతగర్ధినీం పుత్రదర్శనకాంక్షిణీ మిత్యర్థః-న్యస్య త్యక్త్వా. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టత్రింశస్సర్గః.

రామస్యేతి. విగతచేతనః అభూదితి శేషః. ౧. ౩. మన్య ఇతి. వివత్సాః ధేనవ ఇతి శేషః-ఉపస్థిత మిత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం-ఇతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౪. నేతి. కాలే దేహారంభకకర్మవినాశకాలే. ౬. ఏకస్యా ఇతి. నికృతి శ్శాఠ్యం-'కుసృతి ర్నికృతి శ్శాఠ్య' మిత్యమరః-నికృతిం సంశ్రిత్య స్వార్థే ప్రయతమానాయా ఇత్యన్వయః. ౭. ౮. సంజ్ఞాం త్వితి. నేత్రాభ్యా మిత్యుపలక్షణేతృతీ

యంతీ పుత్రశోకం యథా నర్ఛేత్ నప్రాప్నుయాత్-యథా జీవేత్-తథా సమంతు మర్హసీతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౭. ఇమామితి. జాతగర్ధినీం పుత్రదర్శనకాంక్షిణీం-న్యస్య త్యక్త్వా. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః.

రామస్యేతి. విగతచేతనః-అభూదితి శేషః. ౧. ౪. కైకేయ్యా క్లిశ్యమానస్యాపి మమ యతో మృత్యు ర్నవిద్యతే తతో౽స్తి ర్నవిద్యతే - అతః కాలే అనాగతే దేహా జ్జీవితం న చ్యవత్యేవ*య ఇతి. ఆచ్ఛాద్యతేఽనేనేత్యాచ్ఛాదః-తాపసానా మాచ్ఛాదో యస్య స తథా - ఏవం భూత మాత్మజం యోఽహం పశ్యామి-తస్య మే మృత్యు ర్న విద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౬. ఏకస్యా ఇతి. ఇమాం నికృతిం పరలక్షణశాఠ్యం సంశ్రిత్య ఆశ్రిత్య-స్వార్థే ప్రయతమానాయాః కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం అయం జనః క్లిశ్యత ఇత్యన్వయః. ౭. ౮. సంజ్ఞా మితి. నేత్రాభ్యా ముపలక్షితః.

త్స మహీపతిః, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యాం సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్. ౯. ఔపవాహ్యం రథం యుక్త్వా త్వ మాయాహి హయోత్తమైః, ప్రాపయైనం మహాభాగ మితో జనపదా త్పరం. ౧౦. ఏవం మన్యే గుణవతాం గుణానాం ఫలముచ్యతే, పిత్రా మాత్రాచ యత్సాధు ర్వీరో నిర్వాస్యతే వనం ౧౧. రాజ్ఞో వచన మాజ్ఞాయ సుమంత్ర శ్శీఘ్రవిక్రమః, యోజయిత్వా యయౌ తత్ర రథ మశ్వై రలంకృతం. ౧౨. తం రథం రాజపుత్రాయ సూతః కనకభూషితం, ఆచచక్షేఽంజలిం కృత్వా యుక్తం పరమవాజిభిః. ౧౩. రాజా సత్వర మాహూయ వ్యాపృతం విత్తసంచయే, ఉవాచ దేశకాలజ్ఞం నిశ్చితం సర్వత శ్శుచిం. ౧౪. వాసాంసిచ మహార్హాణి భూషణాని వరాణిచ, వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ వైదేహ్యాః క్షిప్ర మానయ. ౧౫. నరేంద్రేణైవ ముక్తస్తు గత్వా కోశగృహం తతః, ప్రాయచ్ఛ త్సర్వ మాహృత్య సీతాయై సమమేవ తత్. ౧౬. సా సుజాతా సుజాతాని వైదేహీ ప్రస్థితా వనం, భూషయామాస గాత్రాణి తైర్విచిత్రై ర్విభూషణైః. ౧౭. వ్యరాజయత వైదేహీ వేశ్మ తత్సువిభూషితా, ఉద్యతోఽంశుమతః కాలే ఖం ప్రభేవ వివస్వతః. ౧౮. తాం భుజాభ్యాం పరిష్వజ్య శ్వశ్రూర్వచన

యా. ౯. ఔపవాహ్య మితి. ఔపవాహ్యం ఉపవహనమాత్రయోగ్యం యుద్ధానర్హ మిత్యర్థః-రాజయోగ్య మితివార్థః-యుక్త్వా యోజయిత్వా. ౧౦. ఏవ మితి. గుణవతాం పుంసాం సంబంధిగుణానాం ఫలం యదుచ్యతే తత్ ఏవం ఏవం విధం మన్యే అననురూపం మన్యే-ఏవం శబ్దార్థ మాహ-పిత్రేతి-యస్మాత్ సాధు ర్వీరః పిత్రా మాత్రా చ వనం ప్రతి నిర్వాస్యతే అతో గుణా నార్జనీయా ఏవేతి భావః. ౧౧. రాజ్ఞ ఇతి. శీఘ్రవిక్రమః శీఘ్రపదవిక్షేపః-యోజయిత్వా యయా విత్యత్ర ఆయయావితి పదచ్ఛేదః. ౧౨. ౧౩. రాజేతి. విత్తసంచయే కోశగృహే వ్యాపృతం అధ్యక్షత్వేన వ్యాపృతం-ధనాధ్యక్ష మిత్యర్థః-నిశ్చితం యావ దవస్థితత త్తద్వస్తు విషయనిశ్చితజ్ఞానవంతం - శుచిం బాహ్యాంతరశుద్ధియుక్తం. ౧౪. వాసాంసీతి. వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ గణయిత్వా చతుర్దశవర్షపర్యాప్తాన్యానయేత్యర్థః. ౧౫. నరేంద్రేణేతి. ప్రాయచ్ఛత్-కోశాధ్యక్ష ఇతి శేషః - సమం యుగపత్-తత్సర్వ మిత్యన్వయః. ౧౬. సా సుజాతేతి. సుజాతా సుజన్మా-అయోనిజేతి యావత్ - సుజాతాని-సమ స్సమవిభక్తాంగ ఇతి వత్ సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా ఉత్పన్నాని. ౧౭. వ్యరాజయతేతి. అంశుమతః ప్రశస్తకిరణస్య. ౧౮. తా మితి. శ్వశ్రూః కౌసల్యా-కృపణం క్షుద్రం-అనాచరంతీం

---

౯. ఔపవాహ్య ముపవాహనమాత్రోపయుక్తం యుద్ధానర్హ మిత్యర్థః. ౧౦. ఏవమితి. సాధుః వీరో రామః పిత్రా మాత్రాచ వనం నిర్వాస్యత ఇతి యత్-ఏవ మేవ గుణవతాం నృణాం గుణానాం ఫలముచ్యతే-శాస్త్రేణేతి మన్య ఇతి దుఃఖాతిశయోక్తిః. ౧౧. ౧౨. తమితి. రథ మాచచక్షే రథ ఉపస్థిత ఇత్యుక్తవాన్. ౧౩. రాజేతి. సర్వతః శుచిం ఇహాముత్రాన్నృణం - విత్తసంచయే కోశగృహే-వ్యాపృతం ధనాధ్యక్షం-నిశ్చితం యావ దవస్థితం వస్తు తద్విషయకజ్ఞానయుక్తం. ౧౪. వాసాంసీతి. ఏతాని వర్షాణి చతుర్దశవర్షాణి. ౧౫. నరేంద్రేణేతి. సమం ఏకదైవ-ప్రాయచ్ఛత్-ధనాధ్యక్ష ఇతి శేషః. ౧౬. సేతి. సుజాతా అయోనిజా - సుజాతాని సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా ఉత్పన్నాని. ౧౭. వ్యరాజయతేతి. కాలే ప్రాతఃకాలే. ౧౮. తా మితి. కృపణం క్షుద్రం. ౧౯. అసత్య ఇతి.

మబ్రవీత్, అనాచరంతీం కృపణం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ మైథిలీం. ౧౯. అసత్య స్సర్వలోకేఽస్మిన్ సతతం సత్కృతాః ప్రియైః, భర్తారం నానుమన్యంతే వినిపాతగతం స్త్రియః. ౨౦. ఏష స్వభావో నారీణా మనుభూయ పురా సుఖం, అల్పా మప్యాపదం ప్రాప్య దుష్యంతి ప్రజహత్యపి. ౨౧. అసత్యశీలా వికృతా దుర్గ్రాహ్యా హృదయా స్సదా, యువత్యః పాపసంకల్పాః క్షణమాత్రా ద్విరాగిణః. ౨౨. నకులం నకృతం విద్యా నదత్తం నాపి సంగ్రహం, స్త్రీణాం గృహ్ణాతి హృదయ మనిత్యహృదయా హితాః. ౨౩. సాధ్వీనాం హి స్థితానాం తు శీలే సత్యే శ్రుతే శమే, స్త్రీణాం పవిత్రం పరమం పతిరేకో విశిష్యతే. ౨౪ స త్వయా నావమంతవ్యః పుత్రః ప్రవ్రాజితో మమ, తవ దైవత మస్త్వేష నిర్ధన స్సధనో పివా. ౨౫ విజ్ఞాయ వచనం సీతా తస్యా ధర్మార్థసంహితం, కృతాంజలి రువా చేదం శ్వశ్రూ మభిముఖే స్థితాం. ౨౬. కరిష్యే సర్వ మేవాహ మార్యా య

అకుర్వంతీం. ౧౯. అసత్య ఇతి. అసత్యః కులటాః - వినిపాతగతం స్వస్థానాత్ ప్రచ్యుతిం ప్రాప్త మిత్యర్థః-నానుమన్యంతే న గణయంతి. ౨౦. ఏష ఇతి. దుష్యంతి వికృతా భవంతీత్యర్థః-ప్రజహతి- అదభ్యస్తా దిత్యదాదేశః. ౨౧. అసత్యశీలా ఇతి. విరాగిణః-జీబభావ ఆర్షః. ౨౨. నేతి. కులం ఆభిజాత్యం కృత ముపకారం-దత్తం సమ్మానపూర్వకవస్త్రాభరణాదిదానం - సంగ్రహం అగ్నిసాక్షికపాణిగ్రహణం-అనిత్యహృదయా శ్చంచలహృదయాః-అసతీనాం భర్తుః కులాదికం న సంతోషాయ-కిన్తు ధన మేవేతి భావః-ఏవం కైకేయీ-వ్యాజేన నిందితా. ౨౩.స్థూణానిఖననన్యాయేన పాతివ్రత్యదృఢీకరణార్థ మసతీనాం స్వభావ ముక్త్వా సతీనాం స్వభావ మాహ-సాధ్వీనా మితి. శీలే కులోచితచరిత్రే శ్రుతే గురుజనకృతోపదేశే-శమే శాంతౌ చ-స్థితానాం సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం స్త్రీణాం - పరమం పవిత్రం పరమం పావనం పతిరేకః పతిరేవ విశిష్యతే ఉత్కృష్టో భవతి. ౨౪. స ఇతి. స్పష్టం. ౨౫. విజ్ఞాయేతి. ధర్మార్థసంహితం ధర్మరూపప్రయోజనసహితం-అభిముఖే - అగ్ర ఇత్యర్థః. ౨౬. కరిష్య ఇతి. భర్తుః భర్తరి విషయే-వర్తితవ్యం శుశ్రూషితవ్యం- మే మయా-శ్రుతంచ-మాతా

అసత్యః కులటాః-వినిపాతగతం కృచ్ఛ్రగతం. ౨౦. ఏష ఇతి. భర్తుః అల్ప మప్యాపదం దారిద్ర్యరోగాదిలక్షణాం - ప్రాప్య దృష్ట్వా-భర్తారం దుష్యంతి దూషయంతి. ౨౧. అసత్యశీలా ఇతి అసత్యశీలాః అసత్యవచనశీలాః వికృతాః వికారోపేతేక్షాదివ్యాపారాః - క్షణమాత్రాత్ విరాగిణః విరాగిణ్యః-అల్పనిమిత్తతః క్షణమాత్రవైరస్యాః - అవిశ్వసనీయస్నేహా ఇతి యావత్. ౨౨. నేతి. కులం ప్రశస్తకులం-కృత ముపకారః-విద్యా సద్విద్యా-దత్తం దానం-సంగ్రహః సద్గ్రహణం-న్యాయరీత్యా ఆగతస్వీకారః-సర్వ మప్యేతత్ - స్త్రీణా మసతీనాం హృదయం - నగృహ్ణాతి-తత్పాపవృత్తం న ప్రతిబధ్నాతి - 'కామాతురాణాం న భయం నలజ్జే'తి రీత్యా కులాద్యుచితకృత్యం పృష్ఠీకృత్యకులాద్యనుచితలోకగర్హితకృత్యే మోహా త్ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః-కుత ఏవ మత ఆహ - అనిత్యహృదయా హితాః అవ్యవస్థితచిత్తా ఇత్యర్థః. ౨౩. సాధ్వీనా మితి. సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం శ్రుతే గురుజనోపదేశే-స్థితే స్వకులోచితమర్యాదావస్థానే (ఏతత్పక్షే శ్రుతే స్థితేఇతి పాఠః) స్థితానాం స్త్రీణాం - పరమం పరమసుఖసాధనం - పతి రేక ఏవ - అతః పతి రేవ స్త్రీణాం సర్వసాధనేభ్యో విశిష్యతే. ౨౪. తతః కి మత ఆహ-స ఇతి. ఏష రామః.౨౫.౨౬. కరిష్య ఇతి. భర్తుః భర్తరి విషయే-యథా

దనుశాస్తి మాం, అభిజ్ఞాస్మి యథా భర్తుర్వర్తితవ్యం శ్రుతం చ మే. ౨౭ నమా మసజ్జనే న్నార్యా సమానయితుమర్హతి, ధర్మాద్విచలితుం నాహ మలం చంద్రా దివ ప్రభా. ౨౮ నాతంత్రీ వాద్యతే వీణా నాచక్రో వర్తతే రథః, నాపతి స్సుఖ మేధేత యా స్యా దపి శతాత్మజా. ౨౯. మితం దదాతి హి పితా మితం మాతా మితం సుతః, అమితస్య హి దాతారం భర్తారం కా న పూజయేత్. ౩౦. సాహ మేవం గతా శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా, ఆర్యే కి మవమన్యేఽహం స్త్రీణాం భర్తా హి దైవతం. ౩౧. సీతాయా వచనం శ్రుత్వా కౌసల్యా హృదయంగమం, శుద్ధసత్త్వా ముమోచాశ్రు సహసా దుఃఖహర్షజం. ౩౨. తాం ప్రాంజలి రభిక్రమ్య మాతృమధ్యేఽతిసత్కృతాం, రామః పరమధర్మాత్మా మాతరం వాక్య మబ్రవీత్. ౩౩. అంబ మా దుఃఖితా భూ స్త్వం పశ్య త్వం పితరం మమ, క్షయో హి వనవాసస్య క్షిప్ర మేవ భవిష్యతి ౩౪. సుప్తాయా స్తే గమిష్యంతి నవవర్షాణి పంచచ, సా సమగ్ర మిహ ప్రాప్తం మాం ద్రక్ష్యసి సుహృద్వృతం. ౩౫ ఏతావదభినీతార్థ ముక్త్వా స జననీం వచః, త్రయ శ్శతశతార్ధాశ్చ దద

పితృభ్యా మితి శేషః. ౨౭. నేతి. సమానయితుం సమానాం కర్తుం-నాలం-అశక్తేత్యర్థః. ౨౮. నాతంత్రీతి. తంత్రీ వీణా సిరా-శతాత్మజా పుత్రశతవతీ. ౨౯. మిత మితి. మితం అల్పం-ఐహిక మాత్ర మిత్యర్థః-అమితస్య ఐహికాముష్మికఫలస్య. ౩౦. సేతి. ఏవం గతా ఏవం విధపాతివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా - శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరా పరా-శ్రేష్ఠాభ్యో మాత్రాదిపతివ్రతాభ్య స్సమ్యక్ శ్రుతసామాన్యవిశేషరూపధర్మోత్కృష్టా - కి మవమన్యే - భర్తార మితి సిద్ధం ౩౧. సీతాయా ఇతి. శుద్ధసత్త్వా సత్త్వగుణాఢ్యా - దుఃఖహర్షజం రామారణ్యగమన ప్రయుక్తం దుఃఖం-దృఢపాతివ్రత్యయుక్తసీతావచశ్శ్రవణజో హర్షః. ౩౨. తామితి. అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య. ౩౩.అంబేతి. వనవాసస్య వనవాసకాలస్య. ౩౪. సుప్తాయా ఇతి. సుప్తాయాః ఏకస్యాం రాత్రౌ సంప్రాప్తస్వాపాయా ఇవేత్యర్థః - సమగ్రం నిర్వర్తితపితృవచనం-సంపూర్ణమనోరథం వా. ౩౫. ఏతావ దితి. అభినీతార్థం క్రోడీకృతసర్వార్థ మిత్యర్థః త్రయశ్శతశతార్ధాశ్చ-త్రయశ్శతం త్రిశతం-త్రేస్త్రయసాదేశః-శతార్ధం పంచా

వర్తితవ్యం-తథా మే మయా-శ్రుతం మన్మాతాపితృభ్యాం చేతి శేషః. ౨౭. న మా మితి. అసజ్జనేన-సమానయితుం సమతయా విచారయితుం-నాహ మలం న సమర్థా. ౨౮. నేతి. శతాత్మజేతి బహువ్రీహిః. ౨౯. మిత మితి. అమితస్య ఐహికాముష్మిక సకలసుఖస్య - కర్మణి షష్ఠీ. ౩౦. సాహమితి. ఏవం గతా ఏవం విధపాతివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా - శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా-శ్రేష్ఠాభ్యః పూజ్యాభ్యః శ్వశ్రూమాతృప్రముఖాభ్యః-శ్రుతః పరావరః సామాన్యవిశేషరూపో ధర్మో యయా సా తథా-కి మవమన్యే కస్మా దవమన్యే. ౩౧. సీతాయా ఇతి. శుద్ధసత్త్వా సత్త్వగుణాఢ్యా. ౩౨. తా మితి. మాతృమధ్యే మాతౄణాం మధ్యే - అతిసత్కృతాం - మాతృభి రితి శేషః-అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య. ౩౩. అంబేతి. మాం పశ్య - వనవాసస్య వనవాస కాలస్య. ౩౪, సుప్తాయా ఇతి. ఏకస్యాం రాత్ర్యాం సుప్తాయా శ్చతుర్దశఘటికా ఇవ చతుర్దశవర్షాణి క్షిప్ర మేవ గమిష్యంతీత్యర్థః-చక్షుర్నిమీల్య స్వల్పకాలం దుఃఖ మవిగణయ్య తిష్ఠేత్యర్థః. సేతి.సా త్వం-సమగ్రం సమగ్రశ్రేయస్కం సుహృద్వృతం భ్రాతృభార్యాదిసహితం. ౩౫. ఏతావ దితి. అభినీతార్థం నిర్ణీతార్థం - త్రయశ్శతశతార్ధాః త్రయశ్శతం త్రిశతం శతార్ధం సంఖ్యా యాసాం తాః-త్రయ ఇతి ఛాందసః-స రామః-

ర్న్యవేక్ష్య మాతరః ౩౬ తాశ్చాపి స తథార్తా మాతౄ ర్దశరథాత్మజః, ధర్మయుక్త మిదం వాక్యం నిజగాద కృతాంజలిః. ౩౭. సంవాసా త్పరుషం కించి దజ్ఞానాద్వాపి యత్కృతం, తన్మే సమనుజానీత సర్వా శ్చామంత్రయామి వః. ౩౮. వచనం రాఘవస్యైత ద్ధర్మయుక్తం సమాహితం, శుశ్రువు స్తాః స్త్రియ స్సర్వా శ్శోకోపహతచేతసః. ౩౯. జజ్ఞేఽథ తాసాం సన్నాదః క్రౌంచీనా మివ నిస్వనః, మానవేంద్రస్య భార్యాణా మేవం వదతి రాఘవే. ౪౦. మురజపణవమేఘఘోషవ ద్దశరథవేశ్మ బభూవ యత్పురా, విలపితపరిదేవనాకులం వ్యసనగతం తదభూత్సు దుఃఖితం. ౪౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ రామశ్చ సీతా చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః, ఉపసంగృహ్య రాజానం చక్రు ర్దీనాః ప్రదక్షిణం. ౧. తం చాపి సమనుజ్ఞాప్య ధర్మజ్ఞ స్సీతయా సహ,

---

శత్ - త్రయశ్శతశతార్ధం ప్రమాణం యాసాం తా స్తథోక్తాః - మాతరః మాతౄః-ద్వితీయార్థే ప్రథమా - అవేక్ష్య వక్తవ్య మాలోచ్య-దదర్శేతి సంబంధః. ౩౬. తా ఇతి. తథైవార్తాః కౌసల్యేవ దుఃఖితాః. ౩౭. సంవాసా దితి. సంవాసాత్ ఏకత్ర సహవాసాత్ - చిరపరిచయా దిత్యర్థః-సమనుజానీత-క్షాంత మిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః-ఆమంత్రయామి ఆపృచ్ఛామి. ౩౮. వచన మితి. సమాహితం సమీచీనార్థయుక్త మిత్యర్థః. ౩౯. ౪౦. మురజపణవేతి. మురజపణవా ఏవ మేఘాః- తేషాం ఘోషా స్తద్వత్ - యద్వా మురజాదిసహపాఠాత్ మేఘోఽపి వాద్యవిశేషః - మురజశ్చ పణవశ్చ మేఘశ్చ మురజపణవమేఘం - ద్వంద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాంగానా మిత్యేకవద్భావః - తద్ఘోషవత్ విలపిత పరిదేవనాకులం - వివిధాని లపితాని రామగుణకైకేయీదుర్గుణ ప్రతిపాదక వాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం - పరిదేవనం రోదనశబ్దః - తేన ఆకులం - వ్యసనగతం - ఆపద్గతం - అత ఏవ దుఃఖిత మభూత్. ౪౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథేతి. ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య దీనాః వృద్ధయో ర్మాతాపిత్రో శ్శుశ్రూషా నలబ్ధేతి దీనాః. ౧ ౨. అన్వక్ష మితి. అన్వక్షం అనుపదం-'అన్వగన్వక్ష మనుగేనుపద'

త్రయశ్శతశతార్ధాః - మాతరో మాతౄః అవేక్ష్య వివిచ్య దదర్శ ౩౬. తా శ్చాపీతి. తా శ్చాపి మాతరోఽపి - తం రామం తథైవ దదృశు రితి విపరిణామః - అథ దశరథాత్మజః - ఆర్తాః మాతౄః ఇదం జగాదేత్యన్వయః. ౩౭. సంవాసా దేకత్ర సహవాసాత్ - కించి త్పరుష ముక్తం - అజ్ఞానాద్వాపి యత్కృతం - తన్మే సమనుజానీత క్షాంతమిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః. ౩౮. వచన మితి. సమాహితం సమీచీనార్థయుక్తం. ౩౯ ౪౦. మురజేతి. మురజాశ్చ పణవా మేఘాశ్చ మురజపణవమేఘం - ద్వంద్వైకవద్భావః - మేఘో వాద్యవిశేషః-తద్ఘోషవత్ - విలపితపరిదేవనాకులం వివిధాని లపితాని రామగుణ కైకేయీదుర్గుణ ప్రతిపాదకవాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం-పరిదేవనం రోదనం - తేన ఆకులం. ౪౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - శ్రీమదయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథేతి. ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య దీనాః వృద్ధయో ర్మాతాపిత్రోః శుశ్రూషా నలబ్ధేతి దీనాః. ౧. త మితి. మాతృదుఃఖదర్శనాత్ శోకసంమూఢః. ౨. అన్వక్ష మితి.

రాఘవశ్శోకసంమూఢో జననీ మభ్యవాదయత్. ౨. అన్వక్షం లక్ష్మణో భ్రాతుః కౌసల్యా మభ్యవాదయత్, అథ మాతుః సుమిత్రాయాః జగ్రాహ చరణౌ పునః. 3. తం వందమానం రుదతీ మాతా సౌమిత్రి మబ్రవీత్, హితకామా మహాబాహుం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ లక్ష్మణం. ౪ సృష్ట స్త్వం వనవాసాయ స్వనురక్త స్సుహృజ్జనే, రామే ప్రమాదం మా కార్షీః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతి. ౫. వ్యసనీవా సమృద్ధోవా గతిరేష తవానఘ, ఏష లోకే సతాం ధర్మో యజ్జ్యేష్ఠ వశగో భవేత్. ౬ ఇదం హి వృత్త ముచితం కులస్యాస్య సనాతనం, దానం దీక్షాచ యజ్ఞేషు తనుత్యాగో మృధేషుచ ౭. లక్ష్మణం త్వేవ ముక్త్వా సా సంసిద్ధం

మిత్యమరః. 3. ౪. సృష్ట ఇతి. సృష్ట స్త్వం - దైవేనేతి శేషః - భ్రాతరి గచ్ఛతి - దేవ్యా సహ పుష్పితవనదర్శనపారవశ్యేన గచ్ఛతి సతీత్యర్థః - ప్రమాదం అనవధానం - మా కార్షీః - సావధానో భవేత్యర్థః - సృష్ట ఇతి యథా కౌసల్యా లోకరక్షణార్థం పుత్రం ప్రాసూత - ఏవం మయా సుహృజ్జనే రామే స్వనురక్త స్త్వం వనవాసాయ సృష్టః - వనే రామానువర్తనాయోత్పాదితః - అతో రామే గచ్ఛతి ప్రమాదం మా కార్షీః - రామగమనసౌందర్యాకృష్టమనస్కతయా రక్షణకర్మణ్యనవహితో మాభూ రిత్యర్థః - యద్వా - రామే వనం గచ్ఛతి త్వ మత్రైవ మాతిష్ఠేతి భావః. తని శ్లోకీ. సృష్ట స్త్వం - నైరపేక్ష్యేణ రామచరణాసక్తః ఖలు భవాన్ - మయా వక్తవ్యం కిం-దాస్యకరణే చక్షుశ్శ్రవా స్త్వం - వనవాసాయ - రామేణ సహ త్వయా వనం గమ్యతే చేత్ మత్త ఉత్పత్తిప్రయోజనం లబ్ధం - తత్సహాయార్థం ఖలు మయోత్పాదితః - స్వనురక్త స్సుహృజ్జనే - సుహృజ్జనమాత్రే స్వనురక్త స్త్వం - తత స్సర్వోపజీవ్యే రామేఽనురక్తో భవ - యద్వా - సుహృజ్జనే రామే - భవత స్తస్మి న్నతీవ ప్రీతి రస్తి ఖలు-ఇదానీం గంతవ్య మితి మయా వక్తవ్యం కిం-తథాపి నియమనీయం కించి దస్తి - రామే ప్రమాదం మా కార్షీః - కోఽయం ప్రమాద ఇత్యత ఆహ - పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతీతి-శ్రీరామగమనవిశేషే దృష్టిం దత్వా రక్ష్యవస్తుభ్రంశం మాకురు. ౫. రామగమనే గంతవ్యతాయాం నిమిత్తమాహ-వ్యసనీతి. గతిత్వే ధర్మశాస్త్రానుమతిం దర్శయతిఏషఇతి. ౬. జ్యేష్ఠానువర్తనా దపి పరమధర్మం కులోచితం దర్శయతి - ఇద మితి. మృధేషు యుద్ధేషు-తనుత్యాగేనాపి రామో రక్షణీయ ఇతి భావః. ౭. లక్ష్మణ మితి. సంసిద్ధం-షిధుగత్యా మిత్యస్మా ద్ధాతో ర్నిష్ఠాయాం రూపం - గమనోద్యుక్త మిత్యర్థః - గచ్ఛగచ్ఛేతి వీప్సయా సుమిత్రాయా అపి రామానువర్తనే మహా నాదరో ద్యోత్యతే * వనవాసే పితృమాతృనగరస్మరణే మనశ్చాంచల్యం భవిష్యతీతి ధియా తత్రైవ ప్రతినిధిం కల్పయతి - రామ మితి. యథాసుఖం గచ్ఛేత్యస్య ఇత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః - రామం దశరథం విద్ధి - పితర మవగచ్ఛేత్యర్థః - జనకాత్మజాం మాం

భ్రాతుః అన్వక్షం అనుపదం. 3. ౪. సృష్ట ఇతి. సుహృజ్జనే అత్రత్య సుహృజ్జనే స్వనురక్తోపి త్వం మయా వనవాసాయ సృష్టః అనుమతః - స త్వం గచ్ఛేతి - భ్రాతరి రామే ప్రమాదం మా కార్షీః రామసేవాయా మనవధానతాం మాకుర్విత్యర్థః. ౫. కనిష్ఠస్య జ్యేష్ఠానువర్తనం పరమధర్మ ఇత్యుపదిశంత్యాహ - వ్యసనీతి. రాజ్యాద్యభావే వ్యసనీవా - రాజ్యప్రాప్త్యా సమృద్ధోవా ఏష రామః-తేగతి శ్శరణం - కుతః - జ్యేష్ఠవశగో భవేదితి యత్ - ఏష ఏవ ధర్మ ఇతి యోజనా. ౬. ఇదంహీతి. ఇదం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం - ధర్మాంతర మప్యాహ దాన మితి. ౭. వనవాసే పితృమాతృనగర స్మరణేన మనశ్చాంచల్యం భవతీతి ధియా తత్రైవ పిత్రాదిప్రతినిధిం కల్పయతి - రామ మితి. గచ్ఛే

ప్రియ రాఘవం, సుమిత్రాగచ్ఛ గచ్ఛేతి పునః పున రువాచతం, రామందశరథం

విద్ధి - మాతరం విద్ధీత్యర్థః - అటవీమయోధ్యాం తద్వద్భోగస్థానం విద్ధి - గచ్ఛ తాత యథా సుఖం - తదనువర్తన మేవ ఉచితం సుఖ మిత్యర్థః - యద్వా - రామం దశరథం విద్ధి - దశతి - మత్స్యకచ్ఛపోరగాదీన్ దంష్ట్రావ్యాపారవిషయాన్ కరోతీతి దశః పక్షీ - దంశదశన ఇతి ధాతుః - దశనం దంష్ట్రావ్యాపారః - పచాద్యచ్ - పృషోదరాదిత్వా దనునాసికలోపః - స గరుడః రథో యస్య తం విష్ణుం - విద్ధీత్యర్థః జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అటవీం అయోధ్యాం అపరాజితాఖ్యాం వైకుంఠనగరీం విద్ధి - తద్వాసస్థాన మితి భావః - యద్వా - రామం దశరథం చ విద్ధి - ఉభయో స్తారతమ్యం పశ్యేత్యర్థః - మాం జనకాత్మజాం చ విద్ధి-గుణతః ఆలోచయ-మదపేక్షయా సీతైవ తవ హితపరేతి భావః అయోధ్యా మటవీం చ విద్ధి-ఏతన్నగరాపేక్షయా వన మేవ తవ కైంకర్యైకాంతస్థానతయా ఉత్కృష్ట మిత్యర్థః - యద్వా - దశరథం - రామం ఉపరతం విద్ధి - మాం జనకస్య పితు రాత్మజాం విద్ధి - కైకేయీనివాసితతయా పితృగృహవర్తినీం విద్ధీత్యర్థః - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - నిర్జనేయం భవిష్యతీత్యర్థః-ఏవం తాత్పర్యాంతరాణ్యూహ్యాని. తనిశ్లోకీ. రామం దశరథం విద్ధి - సోపాధికపితరి దశరథే అతిస్నేహం విహాయ నిరుపాధికపితరి రామే ప్రీతిం కుర్విత్యర్థః-మాం విద్ధి-జనకాత్మజాం-సోపాధికమాతరం మాం విహాయ నిరుపాధికమాతరి సీతాయాం భక్తిం కుర్విత్యర్థః - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి-సోపాధికా మయోధ్యాం విహాయ రామ నివాసత్వేన నిరుపాధికప్రాప్యదేశే వనే ప్రీతిం కుర్విత్యర్థః-యద్వా-రామం దశరథసమం విద్ధి-'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇతిస్మరణాత్-జనకాత్మజాం మాతృసమాం విద్ధి - అటవీ మయోధ్యాం తద్వద్భోగ్యతమాంవిద్ధి-అథవా-రామం దశరథసదృశగుణం విద్ధి-గుణై ర్దశరథోపమ ఇత్యుక్తేః-మాం విద్ధి జనకాత్మజాం-గుణవతీం సీతాం మా మివ సేవ్యాం విద్ధి-రమణీయవస్తుసంపన్నతయా అటవీ మయోధ్యావద్భోగ్యతమాం విద్ధి రామం దశరథం విద్ధి-దశరథమివ స్త్రీపరవశం విద్ధి-తచ్చ మృగానుసారిత్వాదిషు వక్ష్యతే-మాంవిద్ధి జనకాత్మజాం అహం యథా రామ మనుగచ్ఛేతి వదామి ఏవమేవ వదిష్యతి-తచ్చ తత్రైవస్పష్టంఅటవీ మయోధ్యాం విద్ధి-అటవీ మపివిహాయాన్యత్ర గచ్ఛేత్-సర్వత్ర సావధానో భవేతి తాత్పర్యం. యద్వా-రామందశరథమివాతిశూరం విద్ధి- దేవాసురయుద్ధే దశరథస్య శౌర్యం ప్రసిద్ధం-అహం యథా భర్తృవిజయే అభినందామి జనకాత్మజాప్యేవ మభినందిష్యతి తచ్చ తం దృష్ట్వా శత్రుహంతార మిత్యత్ర స్పష్టీ భవిష్యతి - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - వ్యాఘ్రావాసం గుల్మ మివ అటవీ మయోధ్యా మివ విద్ధి రామం దశరథం విద్ధి - దశరథో రామవిశ్లేషం యథా న సహతే తథా రామో యుష్మద్విశ్లేషం నసహతే మాం - విద్ధి జనకాత్మజాం - అహం యథా భవద్విశ్లేషం నసహామి తథాసీతాచభవద్విశ్లేషం న సహతే - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - రామవిశ్లేషేణాయోధ్యా యథా అపభ్రష్టమనుష్యాచేత్యాద్యవస్థాం ప్రాప్తా తథా అటవ్యపి - అపి వృక్షాః పరిమ్లానా ఇత్యాద్యవస్థాం ప్రాప్నోతి.

త్యస్య ఉవాచేత్యుత్తరేణ సంబంధః - రామం దశరథం - పితరం విద్ధి జనకాత్మజాం మాం మాతరం విద్ధి - అటవీం అయోధ్యాం నగరీం విద్ధి - యద్వా - రామం దశః పక్షీ రథో యస్యతం దశరథం విష్ణుం విద్ధి - 'దశః పక్షీ విహంగమ' ఇతి హలాయుధః, జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అటవీ మయోధ్యాం యోద్ధు మశక్యాం - విష్ణుపురీం విద్ధి - 'దేవానాం పూరయోధ్యేతి' శ్రుతేః - అథవా - దశరథం - రామం ఉపరతం విద్ధి - భర్త్రభావాన్మాం జనకస్య పితుః ఆత్మజాం పితృగృహవర్తినీం విద్ధి - రామేణ సహ సర్వేషాం నిర్గమనాత్ అయోధ్యామటవీం విద్ధి - యద్వా - రామం విద్ధి దశరథం చ విద్ధి - పరిచారికాపరిచారకయో ర్గుర్వోః శోవా అనువర్త్య ఇతి

విద్ధి మాం విద్ధి జనకాత్మజాం, అయోధ్యా మటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథా

రామం దశరథం విద్ధి-దశరథో యథా సమ్రాడ్బభూవ - తథా రామోపి సమ్రాడ్భవిష్యతి - మాం విద్ధి జనకాత్మజాం - అహం యథా సమ్రాణ్మహిషీ తథా సీతాపి భవిష్యతి - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి అటవీ అయోధ్యావ త్సమృద్ధపుష్పఫలా భవిష్యతి. యద్వా - రామం పదాతి రితి మావమంస్థాః - దశరథం - పుష్పకాదిబహురథసంచారిణం విద్ధి - దశరథాః యస్య దశసు దిశాస్వ ప్రతిహతో రథో యస్యేతిచ విగ్రహః-మాం విద్ధి జనకాత్మజాం-దేవాసురాదియుద్ధేషు దశరథేన సహ యథాహం సంచరామి తథా సీతా రామేణ సంచరిష్యతి. అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - ఇదానీ మటవ్యాం యథా నిత్యసంచార స్తథా అయోధ్యాయాం - నిత్యసంచారో భవిష్యతి యద్వా - దశరథం రామం విద్ధి - రామే యథా పితృత్వబుద్ధిపూర్తిః తథా దశరథేపి కురు-'అహం తావ న్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతా భర్తా చ బంధుశ్చ పితాచ మమ రాఘవ' ఇత్యుక్తరీత్యా దశరథే అవజ్ఞా మకృత్వా, రామస్య దశరథే పితృత్వబుద్ధిపూర్తి మనుసృత్య త్వయాపి తాదృశబుద్ధిః కార్యా - మాం విద్ధి జనకాత్మజాం - దశరథపాణిగ్రహణకృతదోషం మనస్యకృత్వా రామసపత్నీమాతృత్వప్రయుక్తబహుమానంవానుసృత్య మయి సీతాయా మివ మాతృత్వబుద్ధిపూర్తిః కార్యా - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - 'వనం నగర మేవాస్తు - యేన గచ్ఛతి రాఘవ' ఇత్యుక్తరీత్యా అయోధ్యావమతి ర్న కార్యా-రామపాదుకాసనాథత్వేనాయోధ్యాప్యుద్దేశ్యతయానుసంధేయా. యద్వా - రామం - దశరథం పక్షిరథం గరుడరథ మితి యావత్ - 'దశః పక్షీ విహంగమ' ఇతి నిఘంటుః - జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - 'ఇందిరా లోకమాతా మే'తినిఘంటుః - సీతా లక్ష్మీ ర్భవాన్ విష్ణు రితి వక్ష్యతి - అటవీ మయోధ్యాం విద్ధి - దేవానాం పురం పరమపదాఖ్యాం విద్ధి - 'దేవానాం పూ రయోధ్యే'తి శ్రుతేః. యద్వా - రామం విద్ధి దశరథం విద్ధి - సావకాశనిరవకాశయోః కోవానువర్తనీయ ఇతి సమ్యఙ్నిశ్చిన్విత్యర్థః - మాం విద్ధి జనకాత్మజాం విద్ధి దాసీపరిజనసహితతద్రహితయోః కావానువర్తనీయేతి విచారయ - అయోధ్యాం విద్ధి అటవీం విద్ధి - దృష్టఫలాదృష్టఫలయో ర్బుద్ధిమతా కింవాపేక్షణీయం. ఏవం బహుగుణలాభాత్తాత్కాలికదుఃఖానుసంధానం నకర్తవ్య మిత్యాహ - గచ్ఛేతి - రామో యేన యేన పథా గచ్ఛతి తేన తేన పథా - కామరూప్యనుసంచరన్నిత్యాద్యుక్తరీత్యా కైంకర్యం కర్తుం గచ్ఛ - 'ఏతత్సామ గాయన్నాస్త' ఇత్యుక్తరీత్యా పరమపద ఇవైకత్ర స్థితిం మా కురు-రామ మనుసృత్యానుసృత్య కైంకర్యం కురు - తాత - భగవత్కైంకర్యాన్వయబహుమానబుద్ధ్యా తాతేత్యుక్తిః-తవ మాతాహం కైకేయీ వాష్టకీర్తిం యథా

విచారయ - అయోధ్యాం విద్ధి అటవీం విద్ధి - ఐహికసుఖరాజ్యభోగపారలౌకికజ్యేష్ఠానువర్తనధర్మయోః కోవా గరీయా నితి విచారయేత్యర్థః. * లక్ష్మణ మితి. సంసిద్ధం సంసాధనే గమనే నిశ్చయవంతం - గమనోద్యుక్త మిత్యర్థః - ప్రియరాఘవం ప్రియో రాఘవో యస్య స తథా (రామం దశరథం విద్ధీతి శ్లోకపఠనానంతరం లక్ష్మణం త్వేవ ముక్త్వేతి శ్లోకః పఠనీయ ఇతి మహేశతీర్థస్యాభిమతః - తిలకకారస్తు గోవిందరాజాద్యభిమతపాఠక్రమమేవానుసృత్య వ్యాచఖ్యౌ) తిలకం. లక్ష్మణ మితి. అసౌ - ఏవం స్వపుత్రం లక్ష్మణ ముక్త్వా - సంసిద్ధం వనం గంతుం నిశ్చితమనస్కం - ప్రియరాఘవం ప్రియరూపం రాఘవం గచ్ఛగచ్ఛేతి పునః పున రువాచ - శకునసంపత్త్యయ ఇతి భావః - తం లక్ష్మణం పునః పున రువాచేత్యనుకర్షః. తద్వచన మాహ - రామ మితి. ఏవంచ పితృమాతృ నగరస్మరణేన మనశ్చాంచల్యం మాభూదితి ధ్వనితం - రామస్య పితృవత్సేవ్యత్వం-సీతా

సుఖం. ౯. తత స్సుమన్త్రః కాకుత్స్థం ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్, వినీతో విన
యజ్ఞశ్చ మాతలి ర్వాసవం యథా ౧౦ రథమారోహ భద్రం తే రాజపుత్రమ
హాయశః, క్షిప్రం త్వా ప్రాపయిష్యామి యత్ర మాం రామ వక్ష్యసి. ౧౧
చతుర్దశహి వర్షాణి వస్తవ్యాని వనే త్వయా, తాన్యుపక్రమితవ్యాని యాని
దేవ్యాసి చోదితః. ౧౨. తం రథం సూర్యసంకాశం సీతా హృష్టేన చేతసా,
ఆరురోహ వరారోహా కృత్వాలంకార మాత్మనః. ౧౩ అథోజ్వలనసంకాశం
చామీకరవిభూషితం, తమారురుహతు స్తూర్ణం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౪.
వనవాసం హి సంఖ్యాయ వాసాంస్యాభరణాని చ, భర్తార మనుగచ్ఛంత్యై
సీతాయై శ్వశురో దదౌ, తథైవాయుధజాలాని భ్రాతృభ్యాం కవచానిచ, రథో
పస్థే ప్రతిన్యస్య సచర్మ కఠినంచతత్, సీతాతృతీయా నారూఢాన్ దృష్ట్వా ధృష్ట

నగచ్ఛామి తథా మాం తారయ - యథాసుఖం - అహం సర్వం కరిష్యామీత్యుక్తరీత్యా కైంకర్య
సుఖం కరలబ్ధం - యద్వా రామస్య యథా సుఖం భవతి తథా - వక్ష్యతి - 'భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన
ధర్మజ్ఞేన చ లక్ష్మణే'తి - యద్వా - అయోధ్యాయాం యథా సుఖం తథా వనేచ - కామయేన
త్వమావినేత్యుక్తరామసంశ్లేషసుఖం ఖలు త్వయాపేక్షితం - యథాసుఖం గచ్ఛేత్యస్య ఇత్యువాచేతి
పూర్వేణ సంబంధః. ౯. ౧౦. రథ మితి. యత్ర యస్మిన్ ప్రదేశవిషయే. ౧౧. చతుర్దశహివర్షా
ణీతి. చతుర్దశవర్షేష్వేకదివసాపనయన మపి మహాన్ లాభ ఇతి ధియా త్వరయతి-తాన్యుపక్రమిత
వ్యానీతి - దేవ్యాసి చోదితః - అద్యైవగచ్ఛేతి కైకేయ్యా చోదితత్వా దిత్యర్థః. ౧౨. త మితి.
అలంకారం కృత్వా-శ్వశురదత్తవస్త్రాభరణాదిభి రితి శేషః. ౧౩. ఏతచ్ఛ్లోకానంతర మథోజ్వలనేతి
శ్లోకః పఠితవ్యః - అథో ఇతి. జ్వలనసంకాశం-ఆయుధపూర్ణత్వా దితి భావః. ౧౪. వనవాసంహీతి
శ్లోక స్తథైవేతి శ్లోక స్సీతా తృతీయా నితి శ్లోక శ్చైకం వాక్యం. శ్వశురో దశరథః - సీతాయై
యాని దదౌ తాని చ రథోపస్థే ప్రతిన్యస్య తథా భ్రాతృభ్యాం దత్తాన్యాయుధజాలాని-కవచాని-
సచర్మ చర్మపినద్ధం అల్పకండోలం-కఠినంచ తత్ ఖనిత్రంచ రథమధ్యే ప్రతిన్యస్య. సీతా తృతీయా
నారూఢాన్ దృష్ట్వా అశ్వా నచోదయ దితి యోజనా-ధృష్టం సధైర్యం - సమ్మతాన్ శ్రేష్ఠా
నిత్యర్థః-యథాన్యాసమేవవాస్తు-తదా తం రథ మితి శ్లోకో వనవాసమితిశ్లోక స్తథైవేతి శ్లోకశ్చై
కంవాక్యం-సీతా ఆత్మనోలంకారం కృత్వా-యాని శ్వశురో దదౌ-యాని భ్రాతృభ్యా మానీతాని

యాం మాతృవ ద్భావకరణం-అటవ్యా అయోధ్యావ త్త్వాల్యత్వం-తేన తత్ర జంతూనాముద్వేగ
కరణంచ ధ్వనితం. ౯. ౧౦. రథ మితి. యత్ర యద్దేశ ప్రాపణే - మాం వక్ష్యసి నియోజయసి -
తం దేశం క్షిప్రం ప్రాపయిష్యామి. ౧౧. కుతః-చతుర్దశేతి - యాని చతుర్దశ వర్షాణి త్వయా వనే
వస్తవ్యాని తాన్యద్యైవోపక్రమితవ్యాని ఆరంభణీయాని - కుతః - కైకేయ్యా అద్యైవ గచ్ఛే
తిహి చోదితోసి. ౧౨. తం రథమితి. హృష్టేన ఇదానీం పతిసేవా లబ్ధేత్యానందయుక్తేన చేతసా
ఉపలక్షితా. ౧౩. తం రథ మిత్యస్య శ్లోకస్యానంతరం అథోజ్వలనేతి శ్లోకో ద్రష్టవ్యః. అథో ఇతి.
రామలక్ష్మణౌ రథ మారురుహతుః. ౧౪. వనవాస మితి. శ్వశురో దశరథః. * తథైవేత్యాదిశ్లోకద్వ
య మేకం వాక్యం. సుమంత్రో భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం ఆనీతాన్యాయుధజాలాని కవ
చాని - సచర్మ చర్మపినద్ధం - లక్షణయా పిటక మిత్యర్థః - కఠినం ఖనిత్రంచ-రథోపస్థే రథమధ్యే
ప్రతిన్యస్య నిక్షిప్య - తత్ సీతాయై దశరథదత్తవస్త్రాభరణాదిజాతంచ - ప్రతిన్యస్య * రథ మారూ

మచోదయత్, సుమన్త్ర స్తమ్మతానశ్వాన్ వాయువేగసమాన్ జవే ౧౭.
ప్రతియాతే మహారణ్యం చిరరాత్రాయ రాఘవే, బభూవ నగరే మూర్ఛా బల
మూర్ఛా జనస్యచ. ౧౮ తత్సమాకులసంభ్రాన్తం మత్తసంకుపితద్విపం, హయ
శింజితనిర్ఘోషం పుర మాసీ న్మహాస్వనం. ౧౯. తత స్సబాలవృద్ధా సా పురీ పరమ
పీడితా, రామమేవాభిదుద్రావ ఘర్మార్తా సలిలం యథా. ౨౦. పార్శ్వతః
పృష్ఠత శ్చాపి లంబమానా స్తదున్ముఖాః, బాష్పపూర్ణముఖా స్సర్వే త మూచు
ర్భృశనిస్వనాః. ౨౧. సంయచ్ఛ వాజినాం రశ్మీన్ సూత యాహి శనై శ్శనైః,
ముఖం ద్రక్ష్యామ రామస్య దుర్దర్శం నో భవిష్యతి. ౨౨. ఆయసం హృదయం
నూనం రామమాతు రసంశయం, యద్దేవగర్భప్రతిమే వనం యాతి నభిద్యతే ౨౩.
కృతకృత్యాహి వైదేహీ ఛాయేవానుగతా పతిం, నజహాతి రతా ధర్మే మేరు
మర్కప్రభా యథా. ౨౪. అహో లక్ష్మణసిద్ధార్థ స్సతతం ప్రియవాదినం, భ్రా
తరం దేవసంకాశం య స్త్వం పరిచరిష్యసి. ౨౫. మహత్యేషా హి తే సిద్ధిరేష
చాభ్యుదయో మహాన్, ఏష స్వర్గస్య మార్గశ్చ యదేన మనుగచ్ఛసి. ౨౬. ఏవం
వదన్త స్తే సోఢుం న శేకు ర్బాష్పమాగతం, నరా స్త మనుగచ్ఛన్తః ప్రియ
మిక్ష్వాకునందనం. ౨౭. అథ రాజా వృతః స్త్రీభి ర్దీనాభి ర్దీనచేతనః, నిర్జగామ

ఆయుధజాలాని కవచాని - సచర్మ కఠినంచ తత్సర్వం రథోపస్థే ప్రతిన్యస్యారురోహేత్యన్వయః.
౧౭. ప్రతియాత ఇతి. చిరరాత్రాయ చిరకాలం నగరే మూర్ఛా బభూవ - నగరస్థ స్త్రీబాలాదిషు
దుఃఖాతిశయేన విసంజ్ఞతా బభూవేత్యర్థః - బలమూర్ఛా అశ్వగజాదిమోహః - జనస్య ఉత్సవార్థ
మాగతజానపదస్య. ౧౮. తదితి. సమాకులం అంతఃకరణక్షోభయుక్తం-సంభ్రాన్తం బాహ్యేంద్రియ
క్షోభయుక్తం- సర్వేంద్రియక్షోభవత్పౌరజనయుక్తమిత్యర్థః - మత్తసంకుపితద్విపం వ్యసనాతిశయేన
సంకుపితమత్తద్విప మిత్యర్థః-హయశింజితనిర్ఘోషం-పరితాపాతిశయేన తత ఇత శ్చలతాం హయానాం
భూషణరవేణ సంజాతఘోష మిత్యర్థః - భూషణానాం తు శింజిత' మిత్యమరః, అత ఏవ మహా
స్వన మాసీత్. ౧౯. తత ఇతి. పరమపీడితా - రామవిరహదుఃఖేనేతి శేషః. ౨౦. పార్శ్వత ఇతి.
లంబమానాః - రథైకదేశ మాశ్రిత్యేతి శేషః. ౨౧. ౨౨. ఆయస మితి. దేవగర్భప్రతిమే దేవకు
మారసదృశే. ౨౩. కృతకృత్యేతి. మేరు మర్కప్రభా యథేతి సూర్యస్య ప్రాదక్షిణ్యేన మేరుగమన

ధాన్ సీతాతృతీయాన్ దృష్ట్వా అశ్వానచోదయ దిత్యన్వయః (ఏతత్పక్షే దృష్ట్వా రథ మితి
పాఠః).౧౭. ప్రతియాత ఇతి. చిరరాత్రాయ చిరకాలావస్థానాయ నగరీమూర్ఛా నగరస్థస్త్రీబాల
వృద్ధాదిషు దుఃఖాతిశయేన నగర్యేవ విసంజ్ఞితేవ బభూవేత్యర్థః (నగరీ మూర్ఛేతి పాఠః) బలమూ
ర్ఛా అశ్వగజాదిమోహః-జనస్య ఉత్సవార్థం సమాగతజానపదస్య-భటాదీనాంవా-మూర్ఛా బభూ
వేత్యర్థః. ౧౮. తదితి. తత్పురం సమాకులం ఇతికర్తవ్యతామూఢం - సభ్రాన్తం రామానుగ
మనత్వరాయుక్తం - మత్తాః అతఏవ సంకుపితాః ద్విపాః యస్మిన్ తత్తథా - హయానాం శింజి
తానాం పర్యాకులప్రాణిభూషణశబ్దానాం చ నిర్ఘోషో ధ్వని ర్యస్మిన్ త త్తథా - అత ఏవ పురం
మహాస్వన మాసీత్. ౧౯. ౨౦. పార్శ్వత ఇతి. తం సుమన్త్ర మిత్యర్థః. ౨౧. ౨౨. ఆయస మితి.
దేవగర్భప్రతిమే దేవకుమారసదృశే - ఆయస మితి య ద్వస్త్వాత్కారణాత్. ౨౩. ౨౪. మహతీతి.

ప్రియం పుత్రం ద్రక్ష్యామీతి బ్రువన్ గృహాత్. ౨౮. శుశ్రువే చాగ్రత స్త్రీణాం రుదంతీనాం మహాస్వనః, యథా నాదః కరేణూనాం బద్ధే మహతి కుంజరే. ౨౯. పితా హి రాజా కాకుత్స్థ శ్శ్రీమాన్ సన్న స్తదాభవత్, పరిపూర్ణ శ్శశీ కాలే గ్రహేణోపప్లుతో యథా. ౩౦. స చ శ్రీమా నచింత్యాత్మా రామో దశరథాత్మజః, సూతం సంచోదయామాస త్వరితం వాహ్యతా మితి. ౩౧. రామో యాహీతి సూతం తం తిష్ఠేతి స జన స్తదా, ఉభయం నాశక త్సూతః కర్తు మధ్వని చోదితః. ౩౨. నిర్గచ్ఛతి మహాబాహౌ రామే పౌరజనాశ్రుభిః, పతితై రభ్యవహితం ప్రశశామ మహీరజః. ౩౩. రుదితాశ్రుపరిద్యూనం హాహాకృత మచేతనం, ప్రయాణే రాఘవస్యాసీత్ పురం పరమపీడితం. ౩౪ సుస్రావ నయనైః స్త్రీణా మాస్రమాయాస సంభవం. మీనసంక్షోభచలితైః సలిలం పంకజై రివ. ౩౫. దృష్ట్వాతు నృపతి శ్శ్రీమా నేకచిత్తగతం పురం, నిపపాతైవ దుఃఖేన హతమూలఇవ ద్రుమః. ౩౬. తతో హలహలాశబ్దో జజ్ఞే రామస్య పృష్ఠతః, నరాణాం ప్రేక్ష్య రాజానం సీదంతం భృశదుఃఖితం. ౩౭. హా రామేతి జనాః కేచి ద్రామమాతేతి చాపరే, అంతఃపురం సమృద్ధంచ క్రోశంతః పర్యదేవయన్. ౩౮. అన్వీక్షమాణో రామస్తు విషణ్ణం భ్రాంతచేతసం, రాజానం మాతరం చైవ దదర్శానుగతౌ పథి. ౩౯. స బద్ధ ఇవ పాశేన కిశోరో మాతరం యథా, ధర్మపాశేన సంక్షిప్తః ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత. ౪౦. పదాతినౌచ యానార్హా అదుఃఖార్హౌ సుఖోచితౌ,

---

మితి సర్వథా తస్య మేరుసంబంధోఽస్త్యేవ. ౨౮. ౨౯. పితేతి. సన్నః అవసన్నతేజా ఇత్యర్థః. ౩౦. సఇతి. అచింత్యాత్మా-ఇయత్తయా పరిచ్ఛేత్తు మశక్యధైర్య ఇత్యర్థః. ౩౧. రామ ఇతి. యాహి తిష్ఠేతి-ఉభయత్రా చోదయ దితి శేషః-ఉభయం యానం స్థానం చాధ్వని రామజనాభ్యాం చోదిత స్సన్ కర్తుంనాశకత్. ౩౨. నిర్గచ్ఛతీతి. అభ్యవహితం సిక్తం. ౩౩. రుదితాశ్రుపరిద్యూన మితి. హాహాకృతం హాహాకారవత్ - మత్వర్థీయలోపః - అచేతనం మూఢం-రాఘవస్య దశరథస్య - పురం పురస్థజనాః. ౩౪. సుస్రావేతి. నయనైః నయనేభ్యః-ఆయాససంభవం ఖేదజనితం-సంక్షోభః ఉల్లలనం - సలిలం మకరందరూపం. ౩౫. దృష్ట్వేతి. ఏకచిత్తగతం ఏకచిత్తతాం గతం. ౩౬. తత ఇతి. ప్రేక్ష్య స్థితానామితి శేషః. ౩౭. హారామేతి. హారామేతి పరిదేవనప్రకారః-రామమాతేత్యత్రాపి హేత్యనుషంజనీయం-సంధి రార్షః-రామమాతరిత్యర్థః-జనాః క్రోశంత స్సంతః-పర్యదేవయన్ అరుదన్ - సమృద్ధం-అంతఃపురం అంతఃపురజనశ్చ - పర్యదేవయ దితి విపరిణామేనానుషంగః. ౩౮. అన్వీక్షమాణ ఇతి. ఆక్రోశానుసారేణ పశ్చా త్సామాన్యత ఈక్షమాణః. ౩౯. స ఇతి. కిశోరోఽశ్వబాలః-సంక్షిప్తః-బద్ధ ఇతి యావత్-ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత-అపాంగే నాభ్యుదైక్షతేత్యర్థః. ౪౦. ౪౧. నహీతి. సహితుం

ఏన మనుగచ్ఛసీతి యత్-ఏషా. ౨౬. ౨౯. పితాహి రాజేతి. సన్నః ఖిన్నః. ౩౦. ౩౨. నిర్గచ్ఛతీతి. అభ్యవహితం అవసిక్త మితి యావత్. ౩౩. ౩౫. దృష్ట్వేతి. ఏకచిత్తగత మేకచిత్తత్వం ప్రాప్తం. ౩౬. ౩౮. అన్వీక్షమాణః పశ్చా దీక్షమాణో రామః పితరం మాతరంచ దదర్శేతి సంబంధః. ౩౯. సబద్ధ ఇతి. కిశోరః బాలాశ్వః-సంక్షిప్తః నిబద్ధః-ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత-సంకుచితదర్శనవ్యాపారో బభూవేత్యర్థః. ౪౦. పదాతినావితి. దృష్ట్వా - రామః పితరా వితి శేషః. ౪౧. నహీతి. పితుః

దృష్ట్వా సంచోదయామాస శీఘ్రం యాహీతి సారథిం ౪౧. నహి తత్పురుషవ్యా
ఘ్రో దుఃఖదం దర్శనం పితుః, మాతుశ్చ సహితుం శక్త స్తోత్త్రార్దిత ఇవ ద్విపః.
౪౨. ప్రత్యగార మివాయాంతీ వత్సలా వత్సకారణాత్, బద్ధవత్సా యథా ధేనుః
రామమాతాఽభ్యధావత. ౪౩. తథా రుదంతీం కౌసల్యాం రథం త మనుధావతీం,
క్రోశంతీం రామ రామేతి హా సీతే లక్ష్మణేతి చ, రామలక్ష్మణసీతార్థం స్రవంతీం
వారి నేత్రజం, అసకృత్ ప్రైక్షత స తాం నృత్యంతీ మివ మాతరం. ౪౪. తిష్ఠే
తి రాజా చుక్రోశ యాహి యాహీతి రాఘవః, సుమంత్రస్య బభూవాత్మా చక్ర
యో రివ చాంతరా. ౪౫. నాశ్రౌష మితి రాజాన ముపాలబ్ధోఽపి వక్ష్యసి, చిరం
దుఃఖస్య పాపిష్ఠ మితి రామ స్త మబ్రవీత్. ౪౬. రామస్య స వచః కుర్వ న్నను
జ్ఞాప్య చ తం జనం, వ్రజతోఽపి హయాన్ శీఘ్రం చోదయామాస సారథిః. ౪౭.
న్యవర్తత జనో రాజ్ఞో రామం కృత్వా ప్రదక్షిణం, మనసా ప్యశ్రువేగైశ్చ న న్య

సోఢుం-తోత్త్రార్దితః వైణుకేన పీడితః-'తోత్త్రం వైణుక' మిత్యమరః. ౪౨. ప్రత్యగార మితి. బద్ధ
వత్సా వత్సకారణాత్ అగారం ప్రత్యాయాంతీ ధేను రివ-వత్సలా రామమాతా-అభ్యధావత-రథమితి
శేషః. ౪౩. తథేత్యాది. నృత్యంతీ మితి-తద్వ దిత స్తతః పరిభ్రమంతీ మిత్యర్థః. ౪౪. తిష్ఠేతి. సుమం
త్రస్య-ఆత్మా మనః చక్రయో రంత రేవ రథపూర్వపశ్చాద్భాగస్థితయో శ్చక్రయో ర్మధ్యగతః పురుష
ఇవ బభూవ - దశరథరామవచనాభ్యా మతిసంకటం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౪౫. రాజవచనాతిక్రమణే
మహాన్ దోషో భవిష్యతీత్యాశంకాయా మాహ - నాశ్రౌష మితి. పునరాగమనానంతరం - రాజ్ఞా
కిమర్థం మద్వాక్యే వస్థితోఽసీతి నిందితోఽపి నాశ్రౌషం తద్వచన మితి వక్ష్యసి-కి మర్థ మేవ మసత్య
వచనం తత్రాహ-చిర మితి దుఃఖస్య ఇదానీ మనుభూయమానదుఃఖస్య-చిరం విళంబః-పాపిష్ఠం అతి
దుస్సహం. ౪౬. రామస్యేతి. తం జనం-కౌసల్యాం పరివేష్ట్యాగత మవరోధజనం - అనుజ్ఞాప్య-రామే
ణానుజ్ఞాం ప్రాపయ్యేత్యర్థః. ౪౭. న్యవర్తతేతి. రాజ్ఞో జనః రాజసంబంధ్యవరోధజనః - మానుషం
మానుషాణాం సమూహః - సమూహార్థేఽణ్ ప్రత్యయః - మనసా అశ్రువేగైశ్చ నివృత్తావరోధజనస్య

మాతుశ్చ దుఃఖదం దర్శనం సహితుం న శక్తః దుఃఖితౌ పితరౌ ద్రష్టుం నసక్త ఇత్యర్థః - తోత్త్రం
ప్రతోదః. ౪౨. ప్రత్యగార మితి. అగారం ప్రతి వత్సకారణాత్ బద్ధవత్సా ధేను ర్యథా ధేను రివ-
రామమాతా కౌసల్యా-అభ్యధావత-రామ మితి శేషః. ౪౩. రామలక్ష్మణసీతార్థం తద్వియోగవశా
దిత్యర్థః. ౪౪. తిష్ఠేతి. చక్రయో ర్యుయుత్సు సేనయోః-అంతరాస్థితః పురుష ఇవ-సుమంత్రస్య ఆత్మా
మనః - దశరథరామవచనాభ్యాం డోలాయితో బభూవ. ౪౫. రాజవచనాతిక్రమే మహానపరాధ
స్స్యా దిత్యత ఆహ - నేతి. ఉపాలబ్ధోఽపి మయి తిష్ఠతిష్ఠేతి పునఃపునః క్రోశతి సతి మద్వచనం
నాకార్షీ రితి రాజ్ఞా నిందితోఽపీత్యర్థః-దుఃఖస్య ఇదానీ మనుభూయ మానదుఃఖస్య-చిరం చిరకాలావ
స్థానం పాపిష్ఠ మతిదుస్సహ మితి కృత్వా రాజ్ఞా ఉపాలబ్ధోఽపి నాశ్రౌష మితి పశ్చా ద్వక్ష్యసి -
అతః శీఘ్రం గచ్ఛేతి రామః తం సుమంత్ర మబ్రవీ దితి యోజనా. ౪౬. రామస్యేతి. తం జనం అను
వ్రజంతం పౌరజనం-అనుజ్ఞాప్య రామేణ అనుజ్ఞాం ప్రాపయ్యేత్యర్థః-వ్రజతోఽపి స్వతో గచ్ఛతోఽపి
హయాన్ - పునః శీఘ్రగమనార్థం చోదయామాస ౪౭. న్యవర్తతేతి. రాజ్ఞో జనః రాజసంబంధీ
జనః-మానుషం మానుషాణాం సమూహః-పౌరజనశ్చేత్యర్థః-రామం ప్రదక్షిణం కృత్వా న్యవర్తత-
దేహమాత్రేణేత్యర్థః-అపితు మనసాప్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తతేతి యోజనా-యద్వా-రాజ్ఞో జనః రాజ

వర్తత మానుషం. ౪౯. య మిచ్ఛేత్ పున రాయాంతం నైనం దూర మను
వ్రజేత్, ఇత్యమాత్యా మహారాజ మూచు ర్దశరథం వచః. ౫౦. తేషాం వచ స్సర్వ
గుణోపపన్నం ప్రస్విన్నగాత్రః ప్రవిషణ్ణరూపః, నిశమ్య రాజా కృపణ స్సభా
ర్యో వ్యవస్థిత స్తం సుత మీక్షమాణః. ౫౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా
కాండే - చత్వారింశస్సర్గః.

తస్మింస్తు పురుషవ్యాఘ్రే వినిర్యాతి కృతాంజలౌ, ఆర్తశబ్దోఽథ సంజజ్ఞే
స్త్రీణా మంతఃపురే మహాన్. ౧. అనాథస్య జనస్యాస్య దుర్బలస్య తపస్వినః, యో
గతి శ్శరణం చాసీ త్సనాథః క్వను గచ్ఛతి. ౨. నక్రుధ్యత్యభిశప్తోపి క్రోధనీ
యాని వర్జయన్, క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్ సర్వాన్ సమదుఃఖః క్వచి ద్గతః. ౩.
కౌసల్యాయాం మహాతేజా యథా మాతరి వర్తతే, తథా యో వర్తతేఽస్మాసు మహా
త్మా క్వను గచ్ఛతి. ౪. కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన రాజ్ఞా సంచోదితో వనం, పరి
త్రాతా జనస్యాస్య జగతః క్వను గచ్ఛతి. ౫. అహో నిశ్చేతనో రాజా జీవలో
కస్య సంప్రియం. ధర్మ్యం సత్యవ్రతం రామం వనవాసే ప్రవత్స్యతి. ౬. ఇతిసర్వా

మనసా అశ్రువేగైశ్చ సహ న న్యవర్తతేతి సంబంధః. ౪౯. కాలోచితకర్తవ్యజ్ఞా స్సచివా శ్శాస్త్రార్థ
కథనేన రాజానం నివర్తయంతి-య మిచ్ఛే దితి. ౫౦. తేషామితి. వ్యవస్థితవాన్. ౫౧. ఇతి శ్రీ
గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే -
చత్వారింశస్సర్గః.

తస్మి న్నిత్యాది. కృతాంజలౌ మాతృపరివేష్టితం పితర ముద్దిశ్య కృతాంజలౌ - అంతఃపురే
స్త్రీణాం దశరథేన సమాగతానా మంతఃపురవాసినీనాం స్త్రీణాం. ౧. అనాథస్యేతి. తపస్వినః
శోచ్యస్య-గమ్యత ఇతి గతిః-ప్రాప్య ఇతి యావత్-శరణం రక్షితా-'శరణం గృహరక్షిత్రో'రిత్య
మరః. ౨. నేతి. అభిశప్తః మిథ్యాభిశంసనం ప్రాపితః - క్వచి దిత్యస్య న క్రుధ్యతీత్యనేన సంబంధః.
౩. ౫. అహో ఇతి, నిశ్చేతనః బుద్ధిహీనః-ప్రవత్స్యతి ప్రవాసయతి. ౬. ౭. నాగ్నిహోత్రాణీతి.

సంబంధీ అవరోధజనః-ఉపజీవినో వా-రామం ప్రదక్షిణం కృత్వా న్యవర్తత-దేహమాత్రేణేతి శేషః -
కింతు మనసాప్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తత - మానుషం- మానుషాణాం సమూహో మానుషం-పౌరజన
ఇత్యర్థః దేహేన మనసా హ్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తతేతి యోజనా - యద్వా-నివృత్తస్యాపి రాజజ
నస్య మనశ్చాశ్రువేగాశ్చ న నివృత్తాః- ఏవం నాగరజనః స్వయం న న్యవర్తతేత్యర్థః. ౪౯. సచివాః
శాస్త్రార్థకథనేన రాజానం నివర్తయంతి.య మితి. ౫౦. తేషా మితి. వ్యవస్థితః అవస్థితః. ౫౧. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః.

తస్మిన్నితి. కృతాంజలౌ మాతృపరివేష్టితం పితర ముద్దిశ్య కృతాంజలౌ-తస్మిన్ రామే నిర్యా
తే నగరా న్నిర్గచ్ఛతి సతి సంజజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧. తదేవాహ- అనాథస్యేతి. గమ్యత ఇతి గతిః
ప్రాప్యః-శరణం రక్షితా. ౨. నక్రుధ్యతీతి. అభిశప్తః మిథ్యాభిశంసనం ప్రాపితః - క్రోధనీయాని
ప్రజాక్రోధకరాణి. ౩. ౪. * తి. కైకేయ్యేతి. వనం గంతు మితి శేషః - అస్య జనస్యేత్యుక్త్వా-కిం
విశిష్యకథనేన సర్వస్య జగతః పరిత్రాతేతి భగవత్స్వరూపజ్ఞాయాః కస్యాశ్చి ద్వచః. ౫. అహో ఇతి.

మహిష్య స్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః, రురుదు శ్చైవదుఃఖార్తా స్స్వరం చ విచుక్రుశుః. ౭. స తు మంతఃపురే ఘోర మార్తశబ్దం మహీపతిః, పుత్రశోకాభిసంతప్తశ్శ్రుత్వా చాసీ త్సుదుఃఖితః. ౮. నాగ్నిహోత్రాణ్యహూయంత నాపచ న్గృహమేధినః, అకుర్వ న్న ప్రజాః కార్యం సూర్య శ్చాంతరధీయత. ౯. వ్యసృజ న్కబళా న్నాగాః గావో వత్సా న్న పాయయన్, పుత్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యనందత. ౧౦. త్రిశంకు ర్లోహితాంగశ్చ బృహస్పతిబుధావపి, దారుణా స్సోమమభ్యేత్య గ్రహా స్సర్వే వ్యవస్థితాః. ౧౧. నక్షత్రాణి గతార్చీంషి గ్రహాశ్చ గతతేజసః, విశాఖాస్తు సధూమాశ్చ నభసి ప్రచకా

నాహూయంత-అగ్నీనా మంతర్ధానాద్ధోతౄణాం వ్యసనా చ్చేతి భావః-అంతరధీయత నిస్తేజస్కోభూదిత్యర్థః. రామానుజీయం. నాగ్నీత్యాది. అగ్నిహోత్రాణి నాహూయంత అగ్నీనా మంతర్ధానాద్ధోతౄణాం వ్యసనాతిశయాచ్చ నాహూయంతేత్యర్థః-సూర్య శ్చాంతరధీయత-సూర్య శ్చాస్తంగత ఇతి వక్తవ్యే - అంతరధీయతేత్యభిధానాద్రామవనగమనవ్యసన కర్శిత స్సన్ దివసశేషే సత్యంతర్ధానం ప్రాప్తవానిత్యవగమ్యతే - అత్ర చకారోఽగ్నీనా మంతర్ధానం సముచ్చినోతి. ౯. వ్యసృజన్నితి.పాయయన్ అపాయయన్ - ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వా దడభావః.తనిశ్లోకీ.పుత్ర మితి. జననీ నాభ్యనందతేతి ఉత్సవేషు చ సర్వేషు పితేవ పరితుష్యతీత్యాద్యుక్తరీత్యా పుత్రజనన మారభ్య పితృవదంక మారోప్య లాలయితరి వనం గచ్ఛతి కిమనేనేతి వ్యజ్యతే-ప్రథమజ మితి-గుణవాన్ జ్యేష్ఠో రామః కిల ప్రవ్రాజితః-అస్యకా గతి రితి-లబ్ధ్వేతి-షష్టివర్ష సహస్రపర్యంత మపుత్రేణ రాజ్ఞాతిక్లేశేనసంపాదితోప్యేవం నిర్వాసితః-వ్రతోపవాసాదినియమేన బహుకాలా ల్లబ్ధో మత్పుత్రః- కింవా భవిష్యతీతి. ౧౦.త్రిశంకు రితి. త్రిశంకు రిక్ష్వాకుకులకూటస్థః - లోహితాంగోఽంగారకః - బృహస్పతిబుధయోర్దారుణత్వం - దారుణాంగారకసంయోగాత్ - క్రూరస్థానగతత్వాద్వా త్రిశంకో ర్గ్రహత్వాభావేపి ఛత్రిణో గచ్ఛంతీతివద్వ్యపదేశః - త్రిశంకో స్సోమప్రాప్తిః ఋజుదేశత్వేన జ్ఞేయా-నను 'పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం భరతాగ్రజ' ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా తత్రైవ కదాచిత్ పుష్యయోగ సంభావనయాచ పంచమ్యామభిషేక ఇతిసిద్ధం-తస్మిన్నేవచ నిర్గతః - తథాచ కర్కటస్థే చంద్రే కథం బుధసమాగమః - తస్య సూర్యసమీపత్వాత్ - ఉచ్యతే - ప్రాప్తి రత్ర నైకరాశిస్థితిః - కింతు - క్వచి త్ప్రాప్తిః క్వచిద్దృష్టి రితి న దోషః - వక్రగత్యా సమాగమ ఇత్యప్యాహుః. ౧౧. నక్షత్రా

నిశ్చేతనః బుద్ధిహీనః-ప్రవత్స్యతి ప్రవాసయతి. ౭. ౮. నాగ్నిహోత్రాణీతి. హోతౄణాం వ్యసనాతిశయా దిత్యర్థః - సూర్యశ్చాంతరధీయతేతి - రామవ్యసనకర్శితస్సన్ దివసశేషే సత్యప్యంతర్ధానం ప్రాప్తవా నితి గమ్యతే. ౯. వ్యసృజన్నితి. వ్యసృజన్ త్యక్తవంతః నాగ్నిహోత్రా ణ్యహూయంతేత్యాదినైవ ముక్తం - రామస్య సర్వాత్మనా మాతృభూతత్వా త్తస్య దుఃఖే సతి సర్వస్యాపి దుఃఖం భవతి అతఏవ అస్మిన్ రామాయణే యద్యత్ప్రతిపాద్యతే తత్సర్వం వాస్తవ మేవేత్యేవ గంతవ్యం - నపాయయన్ నాపాయయన్. ౧౦. త్రిశంకురితి. లోహితాంగః అంగారకః - బృహస్పతిబుధా వపి-అన్యే గ్రహాః శనిశుక్రాదయః-సోమ మభ్యేత్య వక్రగత్యా సోమం సమాక్రమ్య అతఏవ దారుణా స్సంతో వ్యవస్థితాః. ౧౧. నక్షత్రాణీతి. విశాఖాః ఇక్ష్వాకుకులనక్షత్రం విశాఖానక్షత్రా దుత్పన్న సూర్యవంశజత్వా దిక్ష్వాకోరిత్యాశయః - నక్షత్రాణి గతార్చీంషి జాతాని-గ్రహాశ్చ విశాఖాః విమార్గస్థాశ్చ సధూమాశ్చ అతఏవ గతతేజసః నభసి ప్రచకాశిర ఇత్యనేన రాజ

శిరే. ౧౨. కాళికానిలవేగేన మహోదధి రివోత్థితః, రామే వనం ప్రవ్రజితే నగరం ప్రచచాల తత్. ౧౩. దిశః పర్యాకులా స్సర్వా స్తిమిరేణేవ సంవృతాః, న గ్రహో నాపి నక్షత్రం ప్రచకాశే నకించన. ౧౪. అకస్మా న్నాగర స్సర్వో జనో దైన్య ముపాగమత్, ఆహారేవా విహారేవా నకశ్చి దకరో న్మనః ౧౫ శోకపర్యాయసంతప్త స్సతతం దీర్ఘ ముచ్ఛ్వసన్, అయోధ్యాయాం జన స్సర్వ శ్శుశోచ జగతీపతిం. ౧౬. బాష్పపర్యాకులముఖో రాజమార్గగతో జనః, నహృష్టో లక్ష్యతే కశ్చిత్ సర్వ శ్శోకపరాయణః. ౧౭. న వాతి పవనశ్శీతో న శశీ సౌమ్యదర్శనః, న సూర్య స్తపతే లోకం సర్వం పర్యాకులం జగత్. ౧౮. అనర్థినస్సుతా స్స్త్రీణాం భర్తారో భ్రాతర స్తథా, సర్వే సర్వం పరిత్యజ్య రామమేవాన్వచింతయన్. ౧౯ యే తు రామస్య సుహృద స్సర్వే తే మూఢచేతసః, శోకభారేణ చాక్రాంతా శ్శయ-

ణీతి. విశాఖాః ఇక్ష్వాకుదేశనక్షత్రం - సధూమా ఇత్యనేన భావి రాజవిపత్ సూచ్యతే. ౧౨. కాళికేతి. కాళికానిలవేగేన మేఘజాలయుక్త ప్రభంజనవేగేన-'మేఘజాలే చ కాళికే' త్యమరః. ప్రచచాల వ్యసనాతిశయాత్ ప్రకంపిత మభూత్. ౧౩. దిశ ఇతి. గ్రహః జాత్యేకవచనం-నవగ్రహా ఇత్యర్థః - నక్షత్ర మశ్విన్యాది - నకించిత్ - ప్రచకాశే - స్వప్రసిద్ధప్రవాధికం నప్రకాశ ఇత్యర్థః. ౧౪. అకస్మాదితి. అకస్మాత్ రామప్రవ్రాజనవ్యతిరిక్తబంధువిశ్లేషణాదికారణం వినేత్యర్థః. ౧౫. శోకేతి. శోకపర్యాయసంతప్తః శోకపరంపరాసంతప్తః. ౧౬. ౧౭. అనర్థిన ఇతి. సుతాః స్త్రీణా మనర్థినః మాతౄణాం స్తన్యం నాపేక్షంత ఇత్యర్థః - భర్తారః స్త్రీణా మనర్థినః - భ్రాతరః అనర్థినః - అన్యోన్య మితి శేషః-సర్వే అనురక్తా స్సర్వే. ౧౯. యేత్వితి. శయనం మూర్చ్ఛాశయన మిత్యర్థః. యేత్విత్యనేన పూర్వేభ్యో వైలక్షణ్య ముచ్యతే - చక్రవర్తీ గతి మనుమేనే - శ్రీకౌసల్యా మంగళాశాసన మకరోత్ - తథా న భవంతి సుహృదః - తేషా మేకోపి న కించి దకార్షీత్ - రామస్య సుహృదః - పిత్రో రపి గోప్యం రామో యేభ్యః ప్రకాశయతి తాదృశాః - సుశోభనహృదయా స్సుహృదః - ఆత్మానం త్యక్త్వా రామ మేవ రక్షంత ఇత్యర్థః - సర్వేత ఇతి- తేషు కశ్చి దప్యన్యా

విప త్తూచ్యతే. ౧౨. కాళికానిలవేగేన-మేఘపఙ్క్తి సహితవాయువేగేన ఉత్థితో మహోదధి రివాభూ దితి సంబంధః. ౧౩. గ్రహాః జాత్యేకవచనం - నవగ్రహా ఇత్యర్థః-నక్షత్రం అశ్విన్యాది- నకించనప్రచకాశే. ౧౪. అకస్మాత్ అకారణాత్. ౧౫. శోకపర్యాయసంతప్తః శోకపరంపరా సంతప్త ఇత్యర్థః. ౧౬. తి. బాష్పేతి. పూర్వంతు కేషాంచి త్తత్వజ్ఞానాం హర్ష ఆసీత్ సంప్రతి తు సర్వో ప్యహృష్టః. ౧౭. ౧౮. అనర్థిన స్సుతా ఇతి. సుతా అనర్థినో ఽనపేక్షిణో ఽభవన్ - మాతాపిత్రో రితి శేషః - తథా స్త్రీణాం భర్తారో ఽనర్థినో ఽభవన్ - భ్రాతర శ్చానర్థినో ఽభవన్ - భ్రాతౄణా మితి శేషః - అయ మర్థః-వనం గచ్ఛంతం రామం దృష్ట్వా కౌసల్యా న నివారితవతీతి కృత్వా మాతరో నిష్ప్రయోజనా ఇతి సుతా జననీ రత్యజన్ - రామోపి మాతరం ముక్త్వా వనం గత ఇతి కృత్వా పుత్రేణ సార్థ ఇతి మాతర స్సుతా నత్యజన్-భర్తారః పత్యుపద్రవకారిణీం కైకేయీ మవేక్ష్య స్వభార్యా అత్యజన్ - భార్యా అపి కౌసల్యా ముపేక్ష్య తత్పుత్రం వనం గమయంతం రాజాన మవేక్ష్య స్వభర్తౄ నత్యజన్-భ్రాతరోపి భరతం రామరాజ్యాపహారహేతుం మత్వా భ్రాతౄ నత్యజన్ - ఏవం కనీయాంసోపి జ్యేష్ఠా నత్యజ న్నితి-తత స్సర్వే సర్వం పరిత్యజ్య రామ ఏవ సర్వేషాం నో బంధుః కిమస్యై రితి త మేవాన్వచింతయన్ అచింతయన్. ౧౯. యేత్వితి. శయ

నం న జహు స్తదా. ౨౦. తత స్త్వయోధ్యా రహితా మహాత్మనా పురందరేణేవ మహీ సపర్వతా, చచాల ఘోరం భయశోకపీడితా సనాగయోధాశ్వగణా ననాదచ. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాండే ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

యావత్తు నిర్యత స్తస్య రజోరూప మదృశ్యత, నైవేక్ష్వాకువర స్తావత్ సంజహారాత్మచక్షుషీ. ౧. యావ ద్రాజా ప్రియం పుత్రం పశ్యత్యత్యంతధార్మికం, తావ ద్వ్యవర్ధతే వాస్య ధరణ్యాం పుత్రదర్శనే. ౨. న పశ్యతి రజోఽప్యస్య యదా రామస్య భూమిపః, తదా ర్తశ్చ విషణ్ణశ్చ పపాత ధరణీతలే. ౩. తస్య దక్షిణ మన్వాగాత్ కౌసల్యా బాహు మంగనా, వామం చాస్యాన్వగా త్పార్శ్వం కైకేయీ భరతప్రియా. ౪. తాం నయేన చ సంపన్నో ధర్మేణ వినయేనచ, ఉవాచ

దృశో నాస్తీతి భావః - యది సుహృదః తర్హి పాదౌ సంగృహ్య రామో నివర్త్యతా మిత్యత్రాహ - మూఢచేతనః ప్రసన్నబుద్ధిభిః కర్తవ్యం కథం బుద్ధిహీనాః కుర్వంతీతి భావః - జ్ఞానభ్రంశస్య హేతు మాహ - శోకేతి - పర్వతేనేవ శోకభారేణాక్రాంతాః- శయనం న జహుః - పర్వతాక్రాంతాః కథ ముత్తిష్ఠేయు రితి భావః - తదా పారవశ్యకాలే - నతు స్వయం - స్వబుద్ధ్యా శయానా హ్యుత్తిష్ఠంతి.౨౦. తతఇతి. పురందరేణేవ మహీతి త్రైలోక్యాధిపతిత్వా దుక్తం-యద్వా- పురందరేణ గోత్రభిదా హేతునా పర్వతసహితా మహీ యథా చలతి తద్రక్షకరామవిశ్లేషేణ గజాశ్వసహితాయోధ్యా భయేన చచాలేత్యర్థః.౨౧.ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

యావత్త్విత్యాది. నిర్యతః నిర్గచ్ఛతః - తస్య రామస్య సంబంధి రజోరూపం రజస్స్వరూపం యావదదృశ్యత - తావ న్న సంజహార ననివర్తితవాన్. ౧. యావద్రాజేతి. పశ్యతి - రజోద్వారేణేతి శేషః-పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం - ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధత మన్నిమిత్తకేన పుత్రదర్శనేన రాజా కంచిత్కాల మాప్యాయితో భవే దితి మత్వేవ రజోవ్యవర్ధతేత్యర్థః-అథవా - అస్య దేహో వ్యవర్ధత - పుత్రదర్శనాయ ఉత్థాయ స్థిత ఇత్యర్థః. ౨. నపశ్యతీతి. ఆర్తః పీడితశరీరః-విషణ్ణః దుఃఖితః. ౩. తస్యేతి. బాహు మన్వగాత్ - ఉద్ధరణార్థ మితి భావః - భరతప్రియా ప్రియభరతా పార్శ్వ మిత్యనేన కౌసల్యావత్ బాహుం నాలంబితవతీతి గమ్యతే. ౪. తామితి. నయేన నీత్యా-వినయేన

నం మూర్ఛయా ప్రాప్తం భూశయనం. ౨౦. తత ఇతి. పురందరేణ రహితేవ సపర్వతా మహీ చచాల - పురందరస్య త్రిలోకపతిత్వా త్తద్రాహిత్యే పాలకాభావా ద్భూమే శ్చలనం సిద్ధమితి దృష్టాంతత్వం-ననాదచ దుఃఖా చ్చక్రందేత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

యావదిత్యాది. నిర్యత స్తస్య సంబంధి రజసో రూపం యావదదృశ్యత - తావదాత్మచక్షుషీ న సంజహారేతి సంబంధః. ౧. యావద్రాజేతి. అత్ర రజఃకర్తృత్వేనానుషజ్యతే-రాజా పుత్రం యావ త్పశ్యతి - రథధూళిదర్శనద్వారేతి శేషః-తావత్ అస్య రాజ్ఞః పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం-ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధతేవ మన్నిమిత్తేన పుత్రదర్శనేన రాజా కంచి త్కాల మప్యవ్యథితో భవే దితి మత్వేవ వ్యవర్ధతేత్యర్థః. ౨. రజసోఽప్యదర్శనే తచ్ఛరీరం పతిత మభూ దిత్యుచ్యతే న పశ్యతీత్యాది. రామస్య సంబంధి రజః. ౩. తస్యేతి. (తస్య దక్షిణ ముద్ధృత్యేతి పాఠః) తస్య దక్షిణం బాహుం ఉద్ధృత్య గృహీత్వా, కౌసల్యా అన్వగాత్ - స్వపురం ప్రతిగమ్యమానం తమనుస

రాజా కైకేయీం సమీక్ష్య వ్యథితేంద్రియః. ౫. కైకేయి మా మమాంగాని స్ప్రాక్షీః త్వం దుష్టచారిణి, నహి త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛామి నభార్యా నచ బాంధవీ. ౬. యే చ త్వా మనుజీవంతి నాహం తేషాం న తే మమ, కేవలార్థపరాం హి త్వాం త్యక్తధర్మాం త్యజామ్యహం. ౭. అగృహ్ణాం య చ్ఛ తే పాణి మగ్నిం పర్యణయంచయత్, అనుజానామి తత్సర్వ మస్మిన్ లోకే పరత్ర చ. ౮. భరత శ్చే త్ప్రతీత స్స్యా ద్రాజ్యం ప్రాప్యైద మవ్యయం, యన్మే స దద్యాత్పిత్రర్థం మాం మా త ద్దత్త మాగమత్. ౯. అథ రేణుసముధ్వస్తం త ముత్థాప్య నరాధిపం, న్యవర్తత తదా దేవీ కౌసల్యా శోకకర్శితా. ౧౦. హ త్వేవ బ్రాహ్మణం కామాత్ స్పృష్ట్వాగ్నిమివ పాణినా, అన్వతప్యత ధర్మాత్మా పుత్రం సంచింత్య తాపసం. ౧౧. నివృత్త్యైవ నివృత్త్యైవ సీదతో రథవర్త్మసు, రాజ్ఞో నాతిబభౌ రూపం గ్రస్తస్యాంశుమతో యథా. ౧౨. విలలాప చ దుఃఖార్తః ప్రియం పుత్ర మనుస్మరన్, నగరాంత మనుప్రాప్తం బుద్ధ్వా పుత్ర మథాబ్రవీత్. ౧౩. వాహనానాంచ ముఖ్యానాం వహతాం తం మమాత్మజం, పదాని పథి దృశ్యంతే స మహాత్మా న దృశ్యతే. ౧౪. య స్సుఖేషూపధానేషు శేతే చందన

యేన సదాచారేణ. ౫. కైకేయీతి. నభార్యా నచ బాంధవీత్వ మితి శేషః-న చ బాంధవీ-పత్నీత్వ సంబంధోపి నాస్తీత్యర్థః - అణంతత్వాత్ జీప్. నకేవలం త్వయి సంబంధాభావః త్వత్సంబంధిష్వపి మమ సంబంధో నాస్తీత్యాహ-యేచేతి. నాహం తేషా మితి-ప్రభు రితి శేషః-న తే మమ శేషభూతా ఇత్యర్థః. అగ్నిసాక్షిక మూఢా కథం న భార్యా స్యా మిత్యత్రాహ - అగృహ్ణామితి. పర్యణయం ప్రదక్షిణ మనయం అనుజానామి పరిత్యజామీత్యర్థః-ఇహలోకే పరత్ర చ ఐహిక మాముష్మికంచ సర్వం త్వత్సంబంధేనాగతం త్యజేయ మిత్యర్థః.౮. భరత ఇతి. ప్రతీతః-ప్రముదిత ఇత్యర్థః పిత్రర్థం యదుదకాదికం దద్యాత్ తద్దత్తం మాం మాగమత్ నోపతిష్ఠే దిత్యర్థః.౯. అథేతి. న్యవర్తత- తేన సహేతి శేషః. ౧౦. హ త్వేతి. తాపసం తాపసవేషధారిణం. ౧౧. నివృత్యేతి. గ్రస్తస్య రాహుగ్రస్తస్య. ౧౨. ౧౪.

సారేత్యర్థః - కైకేయీత్వస్య వామపార్శ్వ మేవ కేవల మన్వగాత్. ౪. ౫. తదేవాహ - కైకేయీతి. ౬. ౭. నకేవల మైహికవ్యవహారస్య త్యాగః అపితు ఐహికస్య పారలౌకికస్యాపీత్యాహ - అగృహ్ణా మిత్యాది. యచ్ఛతే పాణి మగృహ్ణాం-యచ్ఛత్వా మగ్నిం పర్యణయం ప్రదక్షిణ మనయం- అగ్నిసాక్షికం తే తవ పాణి మగృహ్ణా మిత్యర్థః - ఇహలోకే పరత్ర చ తత్సర్వ మనుజానామీత్యన్వయః-అస్యార్థః-ఇహ లోకే తత్సర్వ మనుజానామి త్యజామి-ఇతః పరం త్వయా సహ క్రీడాదివ్యవహారం త్యజామీత్యర్థః-పరలోకే త్యజామీతి ఇతః పరం పరలోకార్థం త్వయా సహ అగ్నిహోత్రాదికర్మ త్యజామీత్యర్థః ౮. రామప్రవ్రాజనానంతరం కైకేయీ సంపాదితరాజ్యలాభేన భరతే తుష్టే స్వస్య మరణం నిశ్చిత్యాహ-భరత ఇతి. భరతః రాజ్యం ప్రాప్య-ప్రతీతస్స్యాత్ సంతుష్టః స్యాచ్చేత్ -తతో మేమమ మరణానంతరం-స భరతః-పిత్రర్థం మే య ద్దద్యాత్-తద్దత్తం మాం మాగమ దిత్యన్వయః. ౯. అథేతి. అథ రేణుసముధ్వస్తం సంమార్జితరేణు మిత్యర్థః. ౧౦.* తి. యథా పాణినాగ్నిం స్పృష్ట్వా స్వకర్తృకదోషేణ తత్పీడయానుతప్తో భవతీతి తథా స్వకృత మేతద్దుఃఖ మిత్యనుతాపః. ౧౧. నివృత్త్యేతి. గ్రస్తస్య. రాహుగ్రస్తస్య. ౧౨. * తి. ఆత్మానం నగరాంతం నగరసమీపం ప్రాప్తం - పుత్రం చాప్రాప్తం బుద్ధ్వా అబ్రవీ దితి కతకః - యద్వా - పుత్రం నగరాంతం నగరబాహ్యదేశం

రూషితః, వీజ్యమానో మహార్హాభిః స్త్రీభి ర్మను సుతోత్తమః, స నూనం క్వచిదే వాద్యవృక్షమూల ముపాశ్రితః, కాష్ఠం వా యది వాశ్మాన ముపధాయ శయిష్యతే. ౧౬. ఉత్థాస్యతి చ మేదిన్యాః కృపణః పాంసుకుంఠితః, వినిశ్వసన్ ప్రస్రవణాత్ కరేణూనామివర్షభః. ౧౭. ద్రక్ష్యంతి నూనం పురుషాః దీర్ఘబాహుం వనేచరాః, రామముత్థాయ గచ్ఛంతం లోకనాథ మనాథవత్. ౧౮. సా నూనం జనకస్యేష్టా సుతా సుఖసదోచితా, కంటకాక్రమణాక్రాంతా వనమద్య గమిష్యతి. ౧౯. అనభి జ్ఞా వనానాం సా నూనం భయ ముపైష్యతి, శ్వాపదానర్దితం శ్రుత్వా గంభీరం రోమహర్షణం. ౨౦. సకామా భవ కైకేయి విధవా రాజ్య మావస. న హి తం పురుషవ్యాఘ్రం వినా జీవితు ముత్సహే. ౨౧. ఇత్యేవం విలపన్ రాజా జనౌఘే నాభిసంవృతః, అపస్నాత ఇవారిష్టం ప్రవివేశ పురోత్తమం. ౨౨. శూన్యచత్వర వేశ్మాంతాం సంవృతాపణదేవతాం, క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాం నాత్యాకీర్ణ మహా పథాం, తా మవేక్ష్య పురీం సర్వాం రామ మేవానుచింతయన్, విలపన్ ప్రావిశ

యఇతి.వీజ్యమానః-చామరవ్యజనాదిభిరితి శేషః-స్త్రీభిః పరిచారికాభిః.౧౬.ఉత్థాస్యతీతి.ప్రస్రవణాత్ నిర్ఝరాత్-తత్సమీపా దిత్యర్థః-'ఉత్సః ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో నిర్ఝరో ఝుర'ఇత్యమరః. ౧౭. ద్రక్ష్యంతీతి. అనాథవత్ గచ్ఛంత మిత్యన్వయః. ౧౮. సేతి. సుఖసదోచితా-సుఖస్య సదా ఉచితా-కంటకేష్వాక్రమణం పదవిక్షేపః. ౧౯. అనభిజ్ఞేతి. శ్వాపదానర్దితం-శ్వాపదాః వ్యాఘ్రాదిహింస్రప శవః - తేషాం ఆనర్దితం శబ్దం. ౨౦. ౨౧. ఇతీతి. అపస్నాతః మృతస్నాతః - 'అపస్నాతో మృత స్నాత' ఇత్యమరః, అరిష్ట మశుభం - 'అరిష్టేతు శుభాశుభే' ఇత్యమరః, నను రామ మనుగమ్య పునః పురప్రవేశసమయే-అపస్నాతోఽరిష్ట మితి కథ మశ్లీల ముక్తం-సత్యం - దశరథో హి తదానీం నూనం భయ ముపైష్యతీత్యాదినా సీతావిపత్తిం శంకమాన స్తద్ద్వారా రామవిపత్తిం తన్ముఖేన స్వస్యాపి వినాశం శంకితవాన్-అతఏవ సీతాద్వారా రామవిపత్తిశంకయా సకామా భవ కైకేయీ త్యుక్తవాన్-స్వవినాశాభిప్రాయేణ విధవా రాజ్య మావసేత్యుపదర్శితవాంశ్చ - తేనాపస్నాత ఇవే త్యుక్తిః రాజబుద్ధ్యనుసారా దుచితైవ. ౨౨. శూన్యేత్యాది. శూన్యచత్వరవేశ్మాంతాం- నిర్జనచతుష్పథ గృహద్వారాం-సంవృతాపణదేవతాం పిహితాపణదేవతా గృహద్వారాం - క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాం చింతాతిరేకేణ క్లాంతాః రామ విరహేణ నిస్సత్వాః దుఃఖార్తాశ్చ జనాః యస్యాం తథా-అనేన సంచారక్షమా స్సర్వే రామ మనుగతా ఇతి ద్యోత్యతే-నాత్యాకీర్ణ మహాపథాం - క్వచి త్క్వచి

ప్రాప్తం మత్యేత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. * తి. మహార్హాభిః - ఉత్తమరూపాలంకారవతీభిః - క్వచి న్నదీతీ రాదౌ అశ్మానం పాషాణం. ౧౬. తి. వందిస్తుత్యాదిరాహిత్యేన కృపణ ఇవ-ప్రస్రవణాత్ గిరిప్రస్థాది ప్రదేశాత్. ౧౭. ౧౮. సానూన మితి. సుఖసదోచితా సుఖస్య సదా ఉచితా. ౧౯. అనభిజ్ఞేతి. శ్వాపదానర్దితం-శ్వాపదానాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశూనాం - ఆనర్దితం శబ్దం. ౨౦. ౨౧. ఇతీతి. అపస్నాతః మృతస్నాతః - అరిష్టం సూతికాగృహం - తద్వ త్కశ్మలం. ౨౨. తదేవ ప్రదర్శ్యతే- శూన్యేతి. శూన్యాః సమ్మార్జనరహితాః - చత్వరం చతుష్పథం వేశ్మనా మంతాః మధ్యప్రదేశాశ్చ యస్యాం తాం తథోక్తాం - సంవృతాపణదేవతాం పిహితాపణదేవతాగృహా మిత్యర్థః క్లాంతాః దుర్బలాః దుఃఖార్తాశ్చ జనా యస్యాం తథా - నాత్యాకీర్ణః అత్యంతప్రాణిసమ్మర్ద మహితో హార

ద్రాజా గృహం సూర్య ఇవాంబుదం. ౨౪. మహాహ్రదమివాక్షోభ్యం సుపర్ణేన హృతోరగం, రామేణ రహితం వేశ్మ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ. ౨౫. అథ గద్గదశబ్దస్తు విలపన్ మనుజాధిపః, ఉవాచ మృదుమన్దార్థం వచనం దీనమస్వరం. ౨౬. కౌసల్యాయాగృహం శీఘ్రం రామమాతుర్నయన్తు మాం, నహ్యన్యత్ర మమాశ్వాసో హృదయస్య భవిష్యతి. ౨౭. ఇతి బ్రువన్తం రాజానమనయన్ ద్వారదర్శినః, కౌసల్యాయా గృహం తత్ర న్యవేశ్యత వినీతవత్. ౨౮. తతస్తస్య ప్రవిష్టస్య కౌసల్యాయా నివేశనం, అధిరుహ్యాపి శయనం బభూవ లులితం మనః. ౨౯. పుత్రద్వయవిహీనం చ స్నుషయాపి వివర్జితం, అపశ్యద్భవనం రాజా నష్టచన్ద్రమివాంబరం. 3౦. తచ్చ దృష్ట్వా మహారాజో భుజముద్యమ్య వీర్యవాన్, ఉచ్చైస్స్వరేణ చుక్రోశ హా రాఘవ జహాసి మాం. 3౧. సుఖితా బత తం కాలం జీవిష్యన్తి నరోత్తమాః, పరిష్వజన్తో యే రామం ద్రక్ష్యన్తి పునరాగతం. 3౨. అథ రాత్ర్యాం ప్రసన్నాయాం కాలరాత్ర్యామివాత్మనః, అర్ధరాత్రే దశరథః కౌసల్యామిదమబ్రవీత్. 33. రామం మేఽనుగతా దృష్టిరద్యాపి

దృశ్యమానజనయుక్తమహాపథామిత్యర్థః - అవాన్తరమార్గాస్తు కేవలం నిర్జనా ఇతి భావః. ౨౪. కీదృశం ప్రావిశదిత్యపేక్షాయామాహ-మహాహ్రదమితి. అక్షోభ్యం సోరగతయా - ప్రావిశదిత్యనుషఙ్గః. ౨౫. అథేతి. గద్గదశ్శబ్దో యస్య స తథోక్తః-మృదు ఉపాంశు-మన్దార్థమల్పార్థం - శబ్దప్రపఞ్చవదిత్యర్థః-అస్వరం కణ్ఠస్వరరహితం. ౨౬. కౌసల్యాయా ఇతి. నయన్తు-ద్వారదర్శిన ఇతి శేషః అన్యత్ర తద్వ్యతిరిక్తస్త్రీగృహే.౨౭. ఇతీతి. ద్వారదర్శినః మార్గప్రదర్శకాః ద్వారపాలకాః-న్యవేశ్యత నివేశితః-వినీతవత్ వినీతార్హం. ౨౮. తత ఇతి. లులితం కలుషితమితి యావత్. ౨౯. పుత్రేతి. నష్టచన్ద్రం-ఉపలక్షణమేతత్-చన్ద్రనక్షత్రతారాహీనమిత్యర్థః.తన్నిష్ఠోక్తిః.దృష్టాన్తావిరోధాయనష్టనక్షత్రతారకమిత్యధ్యాహార్యం. 3౦. 3౧. సుఖితా ఇతి. తం కాలం తస్మిన్ కాలే-తావత్కాలమితి వా. 3౨. అథేతి. కాలరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం ప్రపన్నాయాం ప్రాప్తాయాం. 33. రామ మితి. రామమనుగతా దృష్టిః - సముద్రగృహీతం పునః కిం నివర్తతే-మే దృష్టిః - షష్టివర్షసహస్రం కృతోపవాసాదికం నివర్తతే - అద్యాపి న నివర్తతే - తద్దర్శనాభావేపి తస్మాత్కృత్వద్దర్శనం కర్తుముచితే కాలేపి న నివర్తతే - న త్వాం పశ్యామి కౌసల్యే - రామదర్శనం వినా కైకేయీముఖదర్శనపాపనివృత్తయే - త్వన్ముఖం ద్రష్టుముత్సుకోఽస్మి - తదపి నలబ్ధం - సాధు మాపాణినా - స్పృశ నిత్యానుమేయాణీన్ద్రియాణి కార్యకల్ప్యాని - రూపగ్రహణాభావా

పథో యస్యాం తాం - అనేన సంచారక్షమాస్సర్వే రామమనుగతా ఇతి ద్యోత్యతే. * ౨౪. సుపర్ణేన హృతోరగమితి రిపూణాం నిర్భయప్రవేశమాత్రే దృష్టాన్తః. ౨౫. అథేతి. మృదుమన్దోచ్చరితం - మన్దార్థం అబుద్ధార్థం - దీనం శోచ్యం - అస్వరం శుద్ధకణ్ఠధ్వనిరహితం. ౨౬. ౨౭. ద్వారదర్శినః ద్వారపాలాః - వినీతవత్ వినీతాస్సన్తః - కౌసల్యాయా గృహమనయన్ తత్ర తైర్న్యవేశ్యన్త - భావార్థే యక్ - తే ద్వారపాలా అపి తత్రైవస్థితా ఇత్యర్థః. ౨౮. తతఇతి. లులితం కలుషితం. ౨౯. 3౧. సుఖితా ఇతి. యేనరోత్తమాః-తం కాలం తావత్కాలపర్యన్తం జీవిష్యన్తి - తే సుఖితాః - అన్యోన్యం పరిష్వజన్తః - పునరాగతం రామం ద్రక్ష్యన్తీతి యోజనా,

న నివర్తతే, న త్వాం పశ్యామి కౌసల్యే సాధు మాం పాణినా స్పృశ. ౩౮. తం రా
మ మేవాను విచింతయంతం సమీక్ష్య దేవీ శయనే నరేంద్రం, ఉపోపవిశ్యాధిక

చ్చక్షురింద్రియం గత మిత్యపగతం త్వగింద్రియ మస్తి నవేతి సంప్రతి జానీహి - సాధుకైకేయ్యా కృతసంకేతో రామం నిర్యాపితవాన్ అద్య కించి దభినయం కరోతీతి న మన్యేథాః - అయమజ్ఞానా దేవం కృతవా నితి సమనస్కతయా స్పృశ - యద్వా - మాం పాణినా స్పృశ - రామమాత్మత్వాత్తవ పాణిస్పర్శనం రామస్పర్శన మితి భావః. తనిశ్లోకీ. పంచేంద్రియాణాం ప్రత్యేక మనన్యార్హ శేషత్వముచ్యతే - రామమితి. రామం గుణసాగరం - న నివర్తతే - సముద్రగృహీతం పునరాయాతి కిం 'సముద్ర ఇవ గాంభీర్యే, గుణానా మాకరో మహా' నితి సముద్రస్థానత్వ ముక్తం - యద్వా-రామం మేఽనుగతా దృష్టిః - రామం రమయతాం వర మితి చేతనా చేతనవిభాగానాదరేణ రమయితృత్వగుణ స్స ఖలు - సర్వత్ర చక్షుః ఖలు రూపగ్రాహకం - అత్ర తు రామే రూపం చక్షుర్గ్రాహకం-అనుగతపదార్థదర్శనసమర్థం చక్షు రధునా సంచారక్షమం జాతం - కామరూప్యనుసంచరన్నిత్యాద్యుక్తచేతనకృత్య మచేతనం కరోతి - దేశవిశేషే పరమపదే క్రియమాణ మనుసంచరణం సంసారచక్రే రామం ప్రతిక్రియతే-యద్వా - దృష్టిః రామ మనుగతా - చక్షు ర్దేవానాముత మర్త్యానా మితి దేవమనుష్యాదిదృష్టిభూతో రామఃపురతో గచ్ఛతి అహం తిష్ఠామి వేత్యనుగతా- దృష్టిః-దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇతి నిష్పన్నా సారాసారవివేకశాలినీ విశేషగ్రహణశక్తా రామ మనుగతా - మమహితకారిణీ స్వహితం నకరోతి కిం-అస్వతంత్రా మేదృష్టిః కథ మేవం స్వాతంత్ర్యం కృతవతీ- శేష్యతి శయాధానం ఖలూచితం శేషవస్తునః-యద్వా-మేదృష్టిః రామ మనుగతా మమచిరపరిచితా మాంవిహాయ రామ మనుగతేత్యభిసారికా సమాధిః-యద్వా-మే దృష్టిః-కైకేయీమంథరాదిదృష్టిశ్చేదేవం న కరోత్యేవ-నందామి పశ్య స్నపి దర్శనేనేత్యేవం చిరపరిచయం సంపాదితవా నహం ఖలు- యద్వా-మే దృష్టిః-సర్వత్ర విషయేషు చపలస్య మమ దృష్టిః కథం చాపల్యం న గచ్ఛతి-విహాయ గతా మపి మే దృష్టి రిత్యహ మనురక్తిం కరోమి-మాతరం విహాయ పతి మనుసృతాం కన్యాం మమేయ మిత్యభిమానవత్ - మమేంద్రియంచేన్మా మనుసృత్యతిష్ఠేత్ కథ మన్య మనుసరేత్-స్వవిషయానుసరణం న దోష ఇతి చేత్తత్రాహ-అద్యాపి న నివర్తతే - అతిక్రాంతేఽపి రాఘవ ఇతి స్వగోచరాతిక్రమేఽపి న నివర్తతే-కైకేయీముఖనిరీక్షణవ్రీడయా కిం-యద్వా న చ పునరా వర్తత ఇత్యుక్త్వా పున రావృత్తిం ప్రాప్తా కిం-అనివర్తనే యుక్తి మాహ న త్వాం పశ్యామీతి-పున రాగతా చే త్తవ దర్శనం మమ కథం న స్యాత్ - త్వాం న పశ్యామి-స్వరేణ త్వా మితి పురోవస్థితాం నిర్దిశామి- 'న చక్షుషా పశ్యతీ'తి శ్రుత్యా తన్ముఖదర్శనాలాభేఽపి తన్మాతు స్తవ ముఖం వా పశ్యామీత్యభిలషితం తచ్చ న లబ్ధం-రామ మనుగతా దృష్టిః న త్వాం పశ్యామి - రామే నిమగ్నా దృష్టిః అన్యాం స్పృశతి కిం-చక్షురింద్రియనాశేఽపి వాగింద్రియేణ ప్రాణిమీత్యాశయేనాహ-కౌసల్యే ఇతి. 'ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యత' ఇతివ్యతిరేకకాష్ఠభూతాయాః కైకేయ్యాః-'కిం పునః ప్రోషితే తాత ధ్రువం మరణ మేవ మే ఇత్యన్వయకాష్ఠభూతా ఖలు త్వం, కౌసల్యే - కౌసల్యా లోకభర్తారం సుషువేయం మనస్వినీతి చిరకాలప్రార్థనయా లోకసంరక్షణార్థం సంపాదనం కృతం - తదిదానీం తవ దుఃఖాయ జాతం ఖలు-యద్వా-కౌసల్యే-త్వాం నపశ్యామి-అనర్థకరకైకేయీం పశ్య

౩౭. అథేతి. కాళరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం. ౩౩. నత్వా మితి. హేకౌసల్యే త్వాం న పశ్యామి అతస్త్వం మాం పాణినా-సాధు సమ్యక్-స్పృశ-కుతః - మే దృష్టిః అద్యాపి న నివర్తతే- తత్కృతః,

మార్తరూపా వినిశ్వసంతీ విలలాప కృచ్ఛ్రిం. ३౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

తత స్సమీక్ష్య శయనే సన్నం శోకేన పార్థివం, కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా త మువాచ మహీపతిం. ౧ రాఘవే నరశార్దూలే విషముప్త్వా విజిహ్మతాం, విచరిష్యతి కైకేయీ నిర్ముక్తేవ హి పన్నగీ. ౨. వివాస్య రామం సుభగా లబ్ధకామా సమాహితా, త్రాసయిష్యతి మాం భూయో దుష్టాహిరివ వేశ్మని. ३.

చ్చక్షు స్తద్దుఃఖనివారణాయ త్వాం పశ్యతి కిం. రామవిశ్లేషాసహనేన సీదంత్యాః దశరథవిశ్లేషోఽపి భవిష్యతి వేతి భీత్యా నికట మాగతా మాహ - సాధ్వితి - మమ కృత్స్నక్లేశనివారణాయ పాణినా మాం సమ్మృజ్య ఆశ్వాసయ - తవాదర్శనేన చక్షురింద్రియం గత మితి నిశ్చినోమి - తవ వాక్యశ్రవణేన శ్రోత్రేంద్రియం తిష్ఠతీతి జానామి - కౌసల్యే ఇత్యుక్త్యా వాగింద్రియ మపి తిష్ఠతీతి నిశ్చినోమి - గంధగ్రహణాభావేన రామమూర్ధోపాఘ్రాణాయ ఘ్రాణేంద్రియం గతమితి నిశ్చినోమి - మహావిషయలాభేన తదితరవిషయస్యాతితుచ్ఛత్వాత్స్పర్శేంద్రియం గతం వా తిష్ఠతివేతి నిశ్చేతవ్యం తస్కరః గృహం ప్రవిశ్య కానిచిద్వస్తూని గృహీత్వా గమనానంతరం యజమానోఽంధకారే కిం కిం గతమితి తత్తద్వస్తు స్పృశన్ పత్న్యాదీన్ పృచ్ఛతి - తత్సమాధి రత్ర ద్యోత్యతే - సాధు స్పృశ ప్రకృతిసంబంధకృతం కాలుష్య మిదం స్థిరం నభవతి - అతః అజుగుప్సనేన స్పృశ - పాణినా స్పృశ - అగ్నిసాక్షికం ప్రీతిపూర్వకం యథా స్పృష్టం తథా స్పృశ - రామసంస్పర్శాన్వయ వ్యతిరేకానుసంధానజీవనం మాం తత్ప్రతినిధితయా తన్మాతా త్వం స్పృశ - భగవత్స్పర్శాలాభే తత్సంబంధిస్పర్శేనాపి జీవితుం శక్యం - హాహి వాత యతః కాంతేతివత్. జన్మాంతర సుకృతవశేన శ్రీరామే అతీవ పరత్వజ్ఞాన మస్తీవా దశరథస్య కౌసల్యాయాశ్చ కథ ముభయోః రామపరత్వానుసంధానపూర్వకసంభాషణమిత్యుక్తా ఋషి రేవ దశరథాదివచనరీత్యా పునః పునః పరత్వాను సంధానం కరోతీతి సంప్రదాయః. ३४. తమితి. ఉపోపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః. ३౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

తత ఇత్యాది. ౧. రాఘవ ఇతి. విజిహ్మతాం విషం కౌటిల్యరూపం విషం - రాఘవే ఉప్త్వా నిక్షిప్య - నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకీ - 'నిర్మోకో ముక్తకంచుక' ఇత్యమరః, అనేన క్రౌర్యాతిశయఉక్తః. ౨. ३. అథస్మేతి. అథాపి భరతే రాజ్యదానస్యావశ్యకత్వేపి రామో నగరే భైక్షం చరన్

రామ మనుగతా, 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మని, ఇతి రామపదేనాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయత' ఇతి శ్రుతేః - అతః అద్యాపి ననిర్గత ఇతి సంబంధః. అయం భావః-చక్షుషో రామైకప్రవణత్వభాగ్యలాభవత్సర్వేంద్రియాణాం తాదృగ్భాగ్యం యది లభ్యేత తదాసీం మదన్యో ధన్యో న కోపీతి మనసి నిధాయ సర్వేంద్రియాణాం తత్ప్రార్థయన్ - ఆదౌ తావ త్త్వచః తదస్తి నాస్తివేతి నిశ్చేతుం మాం స్పృశేతి కౌసల్యాం నియోజయతి. ३४. తమితి. ఉపోపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః. ३౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

౧. రాఘవ ఇతి. విజిహ్మతాం విషం కౌటిల్యరూపం విషం - ఉప్త్వా - నిక్షిప్య - నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకీ - పన్నగీవ. ౨. ३. అథేతి. అన్న మదత్వా వరం మహాత్మజం కైకేయ్యా దాస మపి

అథ స్మ నగరే రామ శ్చరన్ భైక్షం గృహే వసేత్, కామకారో వరం దాతు మపి దాసం మమాత్మజం. ౪. పాతయిత్వాతు కైకేయ్యా రామం స్థానా ద్యథేష్టతః, ప్రదిష్టో రక్షసాం భాగః పర్వణీవాహితాగ్నినా. ౫. గజరాజగతి ర్వీరో మహాబాహు ర్ధనుర్ధరః, వన మావిశతే నూనం సభార్య స్సహలక్ష్మణః. ౬. వనే త్వదృష్టదుఃఖానాం కైకేయ్యానుమతే త్వయా, త్యక్తానాం వనవాసాయ కాన్వవస్థా భవిష్యతి. ౭. తే రత్నహీనా స్తరుణాః ఫలకాలే వివాసితాః, కథం వత్స్యన్తి కృపణాః ఫలమూలైః కృతాశనాః. ౮. అపీదానీం సకాల స్స్యా న్మమ శోకక్షయ శ్శివః, సభార్యం యత్ సహ భ్రాత్రా పశ్యేయ మిహ రాఘవం. ౯. సుప్త్వేవోపస్థితౌ వీరౌ కదాయోధ్యాం గమిష్యతః, యశస్వినీ హృష్టజనా సూ

సన్ గృహే వసేత్ - వనే వివాసనం కిమర్థం - రాజ్యాభావేఽపి మమాత్మజం భరతస్య దాసం దాతుం - కామకారః ఇచ్ఛా - వరం వనవాసా చ్ఛ్రేష్ఠతమః. ౪. పాతయిత్వేతి. రామం స్వస్థానాత్ - యథేష్టతః స్వేచ్ఛయా - అమర్యాదయా పాతయిత్వా - త్వయా రామాయ ప్రదేయో రాజ్యభాగః - కైకేయ్యాః ప్రదిష్టః - కథ మివ - ఆహితాగ్నినా పర్వణి దేవేభ్యో దేయః హవిర్భాగః పురోడాశైకదేశః - రక్షసా మివ - సర్వథానుచితం త్వయా కృత మితి భావః. ౫.౬. వన ఇతి. వనే అదృష్టదుఃఖానాం-అదృష్టవనదుఃఖానా మిత్యర్థః - కైకేయ్యానుమతే కైకేయ్యా అనుమతే - స్థితేనేతి శేషః - సవర్ణదీర్ఘ ఆర్షః - త్యక్తానాం సీతారామలక్ష్మణానాం. ౭. తఇతి. రత్నహీనాః శ్రేష్ఠవస్తుహీనాః-'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠే పీ'త్యమరః, ప్రవరశయ్యాసనాదిహీనా ఇత్యర్థః- తరుణీచ తరుణౌచ తరుణాః - పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - ఫలకాలే ఫలభోగకాలే. ౮. అపీతి. స కాలః వనాత్ ప్రత్యాగమనకాలః - అపి స్సంభవనాయాం ఇదానీం అద్య దినే స్యాత్ - స్యాత్ - స్యాత్కి మిత్యర్థః - శోకక్షయః శోకక్షయకరః-యత్ యస్మిన్ కాలే. ౯. సుప్త్వేతి.

దాతుం కామకారః మమ ఇష్టాచరణ మేవ - కుతః - అథ అన్నరహితదాసకరణానంతరం - రామః నగరే భైక్షం చరన్ - గృహే వసేత్ స్మ - వనే తిష్ఠత్వితి యోజనా. ౪. పాతయిత్వేతి. పర్వణి ఆహితాగ్నినా ప్రదిష్టో రక్షోభాగత్వేనోపకల్పితః పురోడాశ ఇవ - కైకేయ్యా రామం స్థానా ద్రాజ్యాత్ - స్వగృహావస్థానా ద్వా యథేష్టతః యథేచ్ఛం పాతయిత్వా - రక్షసాం భాగః ప్రదిష్టః - ప్రక్షిప్త ఇత్యర్థః - త్వయేతి శేషః - యద్వా - పాతయిత్వేతి-కైకేయ్యా కర్త్ర్యా రామః స్వస్థానా ద్రాజ్యాత్ పాతయిత్వా భ్రంశయిత్వా రక్షసాం భాగస్సన్ - యథేష్టతః యథేచ్ఛం - ప్రదిష్టః వినియుక్తః - ప్రవిద్ధ ఇతి పాఠే-క్షిప్త ఇత్యర్థః-అత్ర దృష్టాంత మాహ-పర్వణీతి - పర్వణి దర్శపూర్ణమాసరూపపర్వణి - ఆహితాగ్నినా - వ్రీహిగతతుషజాలమితి శేషః - రక్షసాం భాగ ఇవేతి పర్వణ్యాహితాగ్నినా వ్రీహిగతతుషజాలం యథా రక్షోభాగత్వేన ప్రదిష్టం- తథా కైకేయ్యాపి రామో రాక్షసభాగత్వేన వినియుక్త ఇతి భావః - అత ఏవ - దర్శపూర్ణమాసానుక్రమణికాయాం - 'రక్షోభ్య స్స్వాహా రక్షోభ్య ఇదం న మమే'త్యుద్దేశ్యత్యాగః. ౫. ౬. వనే త్వితి. కైకేయ్యానుమతే - స్థితేనేతి శేషః. ౭.త ఇతి. తరుణాః - తరుణీచ తరుణౌచ తరుణాః - ఫలకాలే యువావస్థత్వేన రాజ్యభోగానుభవకాలే. ౮. అపీతి. యత్ యస్మిన్ కాలే - సభార్యం రాఘవం - భ్రాత్రా సహ పురే పశ్యేయం మమ శోకక్షయకరః స కాలః ఇదానీ మపి ఇదానీమేవ స్యా దితి యోజనా. ౯. సుప్త్వేవేతి. యా యశస్వినీ-తా మయోధ్యా మితి సంబంధః. ౧౦.

చ్ఛ్రితధ్వజమాలినీ. ౧౦. కదా ప్రేక్ష్య నరవ్యాఘ్రా వరణ్యా త్పునరాగతౌ, నందిష్యతి పురీ హృష్టా సముద్ర ఇవ పర్వణి. ౧౧. కదాయోధ్యాం మహాబాహుః పురీం వీరః ప్రవేక్ష్యతి, పురస్కృత్య రథే సీతాం వృషభో గోవధూమివ ౧౨. కదా ప్రాణిసహస్రాణి రాజమార్గే మమాత్మజౌ, లాజై వర కిరిష్యంతి ప్రవిశంతా వరిందమౌ. ౧౩. ప్రవిశంతౌ కదాయోధ్యాం ద్రక్ష్యామి శుభకుండలౌ, ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ సశృంగా వివ పర్వతౌ. ౧౪. కదా సుమనసః కన్యాః ద్విజాతీనాం ఫలానిచ, ప్రదిశంత్యః పురీం హృష్టాః కరిష్యంతి ప్రదక్షిణం. ౧౫. కదా పరిణతో బుద్ధ్యా వయసా చామరప్రభః, అభ్యుపైష్యతి ధర్మజ్ఞ స్త్రివర్ష ఇవ లాలయన్. ౧౬. నిస్సంశయం మయా మన్యే పురా వీరకదర్యయా, పాతుకామేషు వత్సేషు మాతౄణాం శాతితా స్తనాః ౧౭. సాహం గౌ రివ సింహేన వివత్సా వత్సలా కృతా, కైకేయ్యా పురుషవ్యాఘ్ర బాలవత్సేవ గౌర్బలాత్. ౧౮. నహి తావ ద్గుణై ర్జుష్టం సర్వశాస్త్రవిశారదం, ఏకపుత్రా వినా పుత్ర మహం జీవితు ముత్సహే. ౧౯. నహి మే జీవితే కించి త్సామర్థ్య మిహ కల్ప్యతే, అపశ్యం

ఉపస్థితౌ నగరసమీపమాగతౌ. ౧౦. కదేతి. పురీ పౌరజనః. ౧౧. ౧౩. ప్రవిశంతావితి. ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధశబ్దేనాత్ర ధనురుచ్యతే - నిస్త్రింశః ఖడ్గః, 'ఖడ్గే తు నిస్త్రింశ' ఇత్యమరః. ౧౪. కదేతి. ద్విజాతీనాం బ్రాహ్మణానాం- కన్యాః సుమనసః పుష్పాణి ఫలానిచ ప్రదిశంత్య స్సత్యః - పురీం కదా ప్రదక్షిణం కరిష్యంతి అయ మాత్తరాణాం మంగళాచారః. ౧౫. కదేతి. బుద్ధ్యా పరిణతః - జ్ఞానవృద్ధ ఇత్యర్థః-వయసా చామరప్రభః - పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః- అమరాహి సదా పంచవింశతివర్షాః - లాలయన్ లాలనాం జనయన్. ౧౬. నిస్సంశయమితి. కదర్యయా క్షుద్రయా - పాతుకామేషు స్తన్యపానకామేషు శాతితాః - వియోజితా ఇతి యావత్. ౧౭. సాహ మితి. బాలవత్సా గౌ రివ వత్సలా-సాహం సింహేన గౌ రివ కైకేయ్యా బలా ద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః. ౧౮. నహీతి. తావ ద్గుణై ర్జుష్టం-యావంతః కల్యాణగుణా స్సంతి తావద్భి ర్గుణై ర్యుక్త మిత్యర్థః. ౧౯. నహీతి. కల్ప్యతే - దైవేనేతి శేషః కల్ప్యత ఇతి పాఠే -

---

౧౧. * తి. గోవధూం - గోరూపాం వధూ మివ. ౧౨.౧౩. ప్రవిశంతా వితి. ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధం ధనుః - నిస్త్రింశః ఖడ్గః. ౧౪. కదేతి. కన్యాద్విజాతీనాం-కన్యాశ్చ ద్విజాతయశ్చేతి ద్వంద్వః - అత్ర కన్యానాం సుమనసః పుష్పాణి - ద్విజాతీనాం ఫలానీతి వివేకః - ప్రదిశంతః ప్రగృహ్ణంతః హృష్టా భూత్వా రామాదయః పురీం ప్రదక్షిణం కరిష్యంతి - పౌరజనోత్సవాయేతి శేషః. ౧౫. కదేతి. బుద్ధ్యా పరిణతః జ్ఞానేన వృద్ధః - వయసాచ అమరప్రభః - అమరా హి నిత్యం పంచవిశంతివార్షికా ఏవ భవంతి - తత్సదృశ ఇత్యర్థః (త్రివర్ష ఇవ మాలల న్నితి పాఠః) మా మాం ప్రతి లలన్ క్రీడాం కుర్వన్. ౧౬. నిస్సంశయ మితి. కదర్యయా క్షుద్రయా-శాతితాః కృత్తాః. ౧౭. సాహ మితి. బాలవత్సా గౌ రివ - వత్సలా సాహం - సింహేన గౌ రివ - కైకేయ్యా బలా ద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః. ౧౮. నహీతి. తావ ద్గుణై ర్జుష్టం - యావంతః కల్యాణ గుణా స్సంతి తావద్గుణైః జుష్టం యుక్తం. ౧౯. నహీతి. కల్ప్యతే-దైవేనేతి శేషః-కల్ప్యత ఇతిపాఠే-

త్యాః ప్రియం పుత్త్రం మహాబాహుం మహాబలం. ౨౦. అయం హి మాం దీపయతే సముత్థిత స్తనూజశోకప్రభవో హుతాశనః, మహీ మిమాం రశ్మిభి రుద్ధతప్రభో యథా నిదాఘే భగవాన్ దివాకరః. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-త్రిచత్వారింశస్సర్గః

విలపంతీం తథా తాం తు కౌసల్యాం ప్రమదోత్తమాం, ఇదం ధర్మ్యే స్థితా ధర్మ్యం సుమిత్రా వాక్యమబ్రవీత్. ౧. తవార్యే సద్గుణై ర్యుక్తః పుత్త్ర స్స పురుషోత్తమః, కిం తే విలపితేనైవం కృపణం రుదితేన వా. ౨. య స్తవార్యే గతః పుత్త్ర స్త్యక్త్వా రాజ్యం మహాబలః, సాధు కుర్వన్ మహాత్మానం పితరం సత్యవాదినం. ౩. శిష్టై రాచరితే సమ్యక్ఛశ్వత్ప్రేత్య ఫలోదయే, రామో ధర్మే స్థితశ్శ్రే

విద్యుత ఇత్యర్థః. ౨౦. అయ మితి. దీపయతే సంతాపయతి ఉద్ధతప్రభః - ఉత్కటకిరణః. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

విలపంతీ మిత్యాది. ఇదం వక్ష్యమాణం. తనిశ్లోకీ. సుమిత్రాముఖేన పరత్త్వం శ్రీరామస్యాభివ్యనక్తి - విలపంతీ మిత్యాది. ఇదం వక్ష్యమాణం - జన్మాంతరసుకృతవశేన తారామందోదర్యోరివ సుమిత్రాయాః పరత్త్వజ్ఞాన మస్తీతి సంప్రదాయః - వక్తృవైలక్షణ్యాచ్చ ధ్వనిభేదః - సచాలంకారికై రంగీకృతః - ధర్మే స్థితా సిద్ధధర్మే రామే లగ్నచిత్తా - యద్వా - ధర్మే జన్మాంతరసుకృతే - ధర్మ్యం విశిష్టధర్మా దనపేతం. ౧. సత్పురుషాచరితం ధర్మ మాచరంతం రామం ప్రతి సంతోష్టే కర్తవ్యే కి మర్థో విషాదః కృత ఇతి కౌసల్యాం సమాశ్వాసయతి. తవేత్యాదినా. తనిశ్లోకీ. ఆర్యే మహాభాగే - తవ పుత్త్రః సః వేదాంతవేద్యః - పురుషోత్తమో నారాయణః - తత్ర హేతు మాహ-సద్గుణై ర్యుక్తః - అనితరసాధారణానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణై ర్యుక్తః. 'శ్రీపతిః పురుషోత్తమ' ఇతి నిఘంటుః - తచ్ఛబ్దస్య సన్నిహితపురుషోత్తమవిశేషణత్వేన వేదాంతప్రసిద్ధిద్యోతకత్వాత్ - అతః పుత్త్రబుద్ధ్యా న శోచ్య ఇత్యాహ - కిం త ఇతి. ౨. య ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. శిష్టై రితి. ప్రేత్య ఫలోదయే ఆముష్మికఫలకారణే. ౩. నను పురుషోత్తమ శ్చే త్కథం కర్మ ప్రావణ్యం తత్రాహ - శిష్టై రాచరిత ఇతి. అనేన లోకానుగ్రహార్థత్వ

విద్యుత ఇత్యర్థః. ౨౦. అయ మితి. ఆయం మాం దీపయతే సంతాపయతీత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

పుత్త్రవివాసజనితశోకేన విలపంతీం కౌసల్యాం సుమిత్రా సమాశ్వాసయతి - విలపంతీమిత్యాదినా. ౧. కృపణం యథా తథా - రుదితేన వా కిం - అయుక్త మేవేత్యర్థః - అత్ర హేతుః - సద్గుణై ర్యుక్తః - అత ఏవ పురుషోత్తమః - పురుషోత్తమస్య న కుత్రా ప్యపాయ ఇతి భావః. ౨- రామ ముద్దిశ్య విలాపో న కార్య ఇత్యత్ర హేతు మాహ - య స్తవేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ఆర్యే కౌసల్యే య స్తవ పుత్త్రః - ప్రేత్య ఫలోదయే - ప్రేత్య ఫలస్య ఆముష్మికసుఖస్య. ఉదయో యస్మిన్ స తథా-శశ్వ చ్ఛిష్టై రాచరితే-ధర్మే పితృవాక్యపరిపాలనరూపధర్మే సమ్యక్ స్థితస్సన్ - హస్తప్రాప్తం రాజ్య మపి త్యక్త్వా సత్యవాదినం పితరం సాధుసిద్ధసంకల్పం కుర్వన్

ష్ఠో న సశోచ్యః కదాచన. ౪. వర్తతే చోత్తమాం వృత్తిం లక్ష్మణోఽస్మిన్ సదానఘః, దయావాన్ సర్వభూతేషు లాభస్తస్య మహాత్మనః. ౫. అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం జానతీ వై సుఖోచితా, అనుగచ్ఛతి వైదేహీ ధర్మాత్మానం తవాత్మజం. ౬. కీర్తిభూతాం పతాకాం యో లోకే భ్రమయతి ప్రభుః, ధర్మసత్యవ్రతధనః కిం న ప్రాప్తస్తవాత్మజః. ౭. వ్యక్తం రామస్య విజ్ఞాయ శౌచం మాహాత్మ్య ముత్తమం,

---

ముక్తం - ప్రేత్య ఫలోదయే దశరథస్య పరలోకహితే - లోకానుగ్రహార్థత్వం ప్రదర్శయతి - శ్రేష్ఠత ఇతి - శ్రేష్ఠాచరణ మితరానుగ్రాహక మితి భావః - 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్త దేవేతరో జన' ఇతి గీతావచనాత్ - వక్ష్యతి చ - 'కామవృత్త స్త్వయం లోకః కృత్స్న స్సముపవర్తతే-యద్వృత్తా స్సంతి రాజాన స్తద్వృత్తా స్సంతి హి ప్రజా' ఇతి. ౪. పితృవచనపరిపాలకే రామే శోకో న కార్య ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణసీతయోరపి స్వస్వధర్మనిష్ఠత్వాత్తద్విషయేఽపి శోకో న కార్యః; అపితు ప్రాప్తలాభత్వాత్ సంతోష ఏవ కార్య ఇత్యాహ - వర్తత ఇత్యాదినా. అత్ర వ ఇతి గాయత్ర్యాః పంచమాక్షరం-వర్తతే కరోతి-వృత్తిం శుశ్రూషాం - అస్మిన్ రామే-తస్య లక్ష్మణస్య తన్నిశ్లోకీ. శేషస్వరూపానుగుణకైంకర్యనిష్ఠతయా లక్ష్మణోఽపి నశోచ్య ఇత్యాహ - ఉత్తమాం నిరతిశయపురుషార్థరూపాం వృత్తిం కైంకర్యకాష్ఠాం వర్తతే అనుతిష్ఠతి - అనఘః ప్రమాదరహితః - సర్వభూతేషు దయావాన్ సమత్త్వబుద్ధ్యా సర్వత్ర కృపామైత్ర్యాదియుక్తః - తస్య మహాత్మనః మహానుభావస్య-లాభః కైంకర్య మేవ పురుషార్థః. ౫. అరణ్యేతి. అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం తద్దుఃఖం జానతీ వై జానంత్యేవ-తవాత్మజ మనుగచ్ఛతి - 'స్త్రీణాం భర్తాహి దైవత' మిత్యుక్తరీత్యానుగచ్ఛతీత్యర్థః. తన్నిశ్లోకీ. సహధర్మచారిణీచ నశోచ్యేత్యాహ - వైదేహీ విదేహవంశోత్పన్నా-అనేన అయోనిజత్వం వ్యజ్యతే - వైదేహస్తు విదేహత ఇతి పౌరాణికోక్తిః. ౬. కీర్తీతి. కీర్తిభూతాం పతాకాం కీర్తిరూపం ధ్వజం - భ్రమయతి సంచారయతి - సర్వభూతవిదితప్రఖ్యాతిక ఇత్యర్థః తవాత్మజః కిం శ్రేయః న ప్రాప్తః-సర్వస్యాపి శ్రేయసో యోగ్య ఇత్యర్థః - అతో న శోచ్య ఇతి భావః. తన్నిశ్లోకీ. 'తస్య నామ మహద్యశ'ఇతి శ్రుత్యర్థం వ్యంజయతి-కీర్తీతి. దమః జితహృషీకత్వం వ్రతం ఆశ్రితాపరిత్యాగః. ౭. తదేతద్వ్విశినష్టి-వ్యక్త మిత్యాది. శౌచం త్రివిధకరణశుచిత్వం-మాహాత్మ్యం సర్వోత్తమత్వం. తన్నిశ్లోకీ. సర్వదేవానాం తదాజ్ఞాకారిత్వేన ఆనుకూల్య మాహ. రామస్య ఉత్తమం మాహాత్మ్యం నిస్సీమాభ్యధికమాహాత్మ్యం విజ్ఞాయ-సంతాపయితుం నార్హతి - తత్సంభావనైవ నాస్తి

గతః-వన మితి శేషః-స రామో న శోచ్య ఇత్యన్వయః ౪. వ ఇతి గాయత్ర్యాః పంచమాక్షరంవర్తత ఇత్యస్యాదిమాక్షరేణ వ ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి - 'వర్తతే చోత్తమాం వృత్తిం లక్ష్మణోఽస్మిన్ సదానఘః, దయావాన్ సర్వభూతేషు లాభస్తస్య మహాత్మనః'అస్మిన్ రామే-ఉత్తమాం వృత్తిం పితృతుల్యప్రతిపత్త్యా శుశ్రూషావ్యాపారం-వర్తతే కరోతి-అత స్తస్య రామస్య లాభః సుఖ మిత్యర్థః. ౫. అరణ్యేతి. అరణ్యవాసే యద్దుఃఖ మస్తి తజ్జానతీ భర్తు స్తదపనయనార్థం వైదేహ్యనుగచ్ఛతి - అతో రామస్య న దుఃఖప్రసంగ ఇతి శేషః. ౬. ౭. సుమిత్రా జన్మాంతరీయ భగవదారాధనజనిత సుకృతపరిపాకేన శ్రీరామంపరమాత్మానం మత్వామనసినిధాయ వనేష్వాతపాదిషు సంచరతో రామస్య సూర్యాదిబాధానాస్తి-అపితుతత్సేవైవభవిష్యతీతికౌసల్యామాశ్వాసయతి-వ్యక్తం రామస్యేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ. సూర్యః-రామస్య శౌచం అపహతపాప్మత్వాదిలక్షణం-మాహాత్మ్యం సర్వనియంతృత్వాదిలక్షణంచ-వ్యక్తం యథాతథా విజ్ఞాయ-అంశుభిః గాత్రంరామదేహం - సంతాపయితుం నార్హతి - 'భీషోదేతి

న గాత్ర మంశుభి స్సూర్య స్సంతాపయితు మర్హతి. ౮. శివ స్సర్వేషు కాలేషు కాననేభ్యో వినిస్సృతః, రాఘవం యుక్తశీతోష్ణ స్సేవిష్యతి సుఖోఽనిలః. ౯. శయాన మనఘం రాత్రౌ పితే వాభిపరిష్వజన్, రశ్మిభి స్సంస్పృశన్ శీతై శ్చంద్ర మాహ్లాదయిష్యతి. ౧౦. దదౌ చాస్త్రాణి దివ్యాని తస్మై బ్రహ్మా మహౌజసే, దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా తిమిధ్వజసుతం రణే. ౧౧ స శూరః పురుషవ్యాఘ్ర స్స్వబాహుబల మాశ్రితః, అసంత్రస్తోఽప్యరణ్యస్థో వేశ్మనీవ నివత్స్యతి. ౧౨. యస్యేషు పథమాసాద్య వినాశం యాంతి శత్రవః, కథం న పృధివీ తస్య శాసనే స్థాతు మర్హతి. ౧౩. యా శ్రీ శ్శౌర్యం చ రామస్య యా చ కళ్యాణసత్వతా, నివృత్తారణ్య

త్యర్థః - అనేన 'భీషోదేతి సూర్య' ఇతి శ్రుత్యర్థ ఉక్తః. ౮. శివ ఇతి. సర్వేషు కాలేషు వసంతాది కాలేషు-యుక్తశీతోష్ణః - తత్తత్కాలోచితద్రవ్యసంస్పర్శనేన సంపాదితశీతోష్ణస్పర్శ ఇత్యర్థః. తని శ్లోకీ. 'భీషాస్మా ద్వాతః పవత'ఇతి శ్రుత్యర్థ మభివ్యనక్తి-శివ ఇత్యనుద్వేగకారిత్వేన మాంద్య ముక్తం-కాననేభ్య ఇతి సౌరభ్యముక్తం వినిస్సృత ఇతి శైత్య ముక్తం. ౯. తనిశ్లోకీ. పరిష్వజన్ పితేవ చంద్రమా రశ్మిభిః సంస్పర్శయన్ హ్లాదయిష్యతీత్యన్వయః-ఏతేన - 'ఏతస్యవా అక్షరస్య ప్రశాసనే సూర్యాచంద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత' ఇతి శ్రుత్యర్థో వ్యంజితః. ౧౦ దదావితి. తిమిధ్వజ శ్శంబరః-'వైజయంతమితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః, స శంబర ఇతి ఖ్యాత శ్శతమాయో మహాసుర' ఇత్యుక్తత్వాత్ తత్సుతం దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా యస్మై రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదౌ, 'యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్యవా, గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తత' ఇత్యభిధానాత్-కదాచి ద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతపురం నిరుధ్య దశరథవిరోధీభూతశంబర సుతం హతవాన్-తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదా విత్యవగమ్యతే * స శూర ఇతి. అరణ్యస్థోఽపీత్యన్వయః. తనిశ్లోకీ. చతుర్ముఖకించిత్కార మాహ-దదా వితి. ౧౨. వనే రామస్య సౌఖ్యం భవతు-భరతస్య రూఢమూలత్వా ద్రామస్య రాజ్యం న సిద్ధ్యతీత్యాశంక్యాహ - యస్యేతి. తనిశ్లోకీ. యస్య రామస్య ఇషుపథం ప్రాప్య శత్రవో నాశం యాంతి - తస్య శాసనే ఇయం పృధివీ స్థాతుం కథం నార్హతి అర్హత్యేవ. ౧౩. యేతి. రామస్య యా శ్రీః సర్వలక్షణసంపన్నా గాత్రశోభా-యచ్చ శౌర్యం - శూరో జేతా తస్య భావః శౌర్యం, 'శూరో వీరశ్చ విక్రాంతో జే'తేత్యమరః. యా చ కల్యాణసత్వతా ప్రశస్తబలయుక్తతా-ఏతై రసాధారణహేతుభిః స రామః క్షిప్రం రాజ్య

సూర్య'ఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ పరమాత్మభీతస్య సూర్యస్య పరమాత్మసంతాపకరత్వం చ న యుక్త మితి భావః. ౮. 'భీషాస్మా ద్వాతః పవత' ఇతి శ్రుత్యనుసారేణ భగవద్భీతో వాయు రపి సేవాం కరిష్యతీత్యభిప్రేత్యాహ శివ ఇతి. ౯. జగదాహ్లాదకరస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య స్వశక్త్యనుసారేణ చంద్రోప్యాహ్లాదం కరిష్యతీత్యాశయేనాహ-శయాన మితి. ౧౦. దదావితి. బ్రహ్మా - రణే తిమిధ్వజ సుతం, 'వైజయంత మితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః, స శంబర ఇతి ఖ్యాత శ్శతమాయో మహాసుర'ఇత్యుక్తత్వాత్ -తిమిధ్వజశబ్దేన శంబర ఉచ్యతే-తత్సుతం - దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా-యస్మై రామాయ - దివ్యాస్త్రాణి దదౌ, 'యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్యవా, గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తత' ఇత్యభిధానాత్ - కదాచి ద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతం పురం నిరుధ్య దశరథవిరోధిభూతశంబరసుతం హతవాన్ - తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదా విత్యవగమ్యతే. ౧౨. ౧౩. యా శ్రీ రితి. రామస్య యా శ్రీః సర్వ

వాస స్స క్షిప్రం రాజ్యమవాప్స్యతి. ౧౮ సూర్యస్యాపి భవే త్సూర్యో హ్యగ్నే రగ్నిః ప్రభోః ప్రభుః, శ్రియ శ్శ్రీశ్చ భవే దగ్ర్యా కీర్తిః కీర్త్యాః క్షమాక్షమా, దైవతం దైవతానాం చ భూతానాం భూతసత్తమః, తస్య కే హ్యగుణా దేవి రాష్ట్రేవా ప్యథవా పురే. ౧౯ పృథివ్యా సహ వైదేహ్యా శ్రియా చ పురుష

మవాప్స్యతీతి సంబంధః. ౧౮. సూర్యస్యేత్యాది. సూర్యస్యాపి సూర్యో భవేత్-సకలజగత్ప్రకాశకస్య సూర్యస్యాపి ప్రకాశకో భవేత్-అగ్నే రగ్నిః - దాహకస్యాప్యగ్నే ర్దాహకః-ప్రభోః ప్రభుః సర్వనియంతు రపి నియంతా-శ్రియః శ్రీః సంపదోఽపి సంపత్-యద్వా-కాంతే రపి కాంతిః-కాంతే రప్యతిశయావహ ఇత్యర్థః-క్షమాక్షమా - క్షమాయా అప్యతిశయోఽనేనేతి భావః. దైవతం దైవతానాంచ-దైవతానా మపి సకలకార్యనిర్వహణక్షమ ఇత్యర్థః - భూతానాం భూతసత్తమః - ఉత్తమభూత మిత్యర్థః-భూతత్వం సత్తా-సర్వేషాం సత్తా తత్సత్తాధీనేతి భావః-తస్యైవంభూతస్య సర్వగుణసంపన్నస్య దేశేవనేవా పురేవా-కే అగుణాః-నకోఽపీత్యర్థః-అగుణః ప్రతిబంధకీభూత ఇతి యావత్. తస్మిన్ శ్లోకే. 'త మేవ భాంత మనుభాతి సర్వ' మితి శ్రుత్యర్థ ముపపాదయతి. సూర్యస్య సకలలోకప్రకాశకస్యాపి ప్రకాశకః - సవితృమండలాంతర్వర్తీ సన్ - స్ఫటికముకురాంతస్స్థితదీపన్యాయేన ప్రకాశయతీతి పరమార్థః-అగ్నే రగ్నిః-అగ్నే ర్వస్తుపరిపాకదాహకత్వాదికం తత్సంకల్పాధీన మిత్యర్థః-'అహం వైశ్వానరో భూ'త్వేత్యాదిశ్రవణాత్-ప్రభోః ప్రభుః - బ్రహ్మరుద్రాదేః సృష్ట్యాదిసామర్థ్యప్రదానేన నిర్వాహకః-శ్రియః శ్రీః-బ్రహ్మాదీనాం యత్కటాక్షపేక్షాయత్త మీశ్వరత్వం నారాయణస్యాపి యదపాంగభూయస్త్వనిబంధనం పరబ్రహ్మత్వం-తస్యా అపి యదాశ్రయణాత్ శ్రీత్వం సిద్ధ్యతీతి-స్వస్మిన్నీశ్వరత్వపూర్తినిమిత్తాయా లక్ష్మ్యా అపి స్వరూపనిర్వాహక ఇత్యర్థః-కీర్త్యాః కీర్తిః-'తస్య నామ మహద్యశ' ఇతి యత్సంబంధా న్మహత్త్వ మనితరసాధారణ మితి కృత్వా కీర్త్యా అపి కీర్త్యావహః-క్షమాక్షమా - సర్వాధారభూతాయాః భూమే రాధార ఇత్యర్థః-'యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాంతరిక్ష'మిత్యాదిశ్రుతేః, దైవతానాం దైవత మిత్యనేన, 'తం దేవతానాం పరమంచ దైవత' మితి శ్రుత్యర్థ ఉక్తః-భూతానాం భూతసత్తమః-సత్తామాత్రవతాం సత్తానిర్వాహకః-ఏవం కల్యాణగుణాకరత్వ మభివ్యజ్య హేయగుణవిరోధికత్వం వ్యంజయతి-తస్య క ఇతి-రాష్ట్రేవా ప్యథవా పురే ఇతి విభూతిద్వయసంబంధేఽపి అజహత్స్వరూపత్వం వ్యంజితం-దోషవిరోధిత్వం అపహతపాప్మేత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధ మితి ద్యోతయితుం-హిశబ్దప్రయోగః. ౧౯. పృథివ్యేతి. సహేత్యత్ర స ఇతి పదచ్ఛేదః-స రామః*పృథివ్యా వైదేహ్యా శ్రియా విజయలక్ష్మ్యాచ ఏతాభి స్తిసృభి స్సహ క్షిప్రం అభిషే

లక్షణసంపన్నగాత్రశోభా-యచ్ఛౌర్యం జేతృత్వం-యా కల్యాణసత్త్వతా ప్రశస్తబలయుక్తతా-ఏతైరసాధారణహేతుభిః-స రామః క్షిప్రం రాజ్య మవాప్స్యతీతి సంబంధః. ౧౮. సూర్యస్యేతి. సూర్యస్య సకలజగత్ప్రకాశకస్యాపి - సూర్యః ప్రకాశకో భవేత్-అగ్నే రగ్నిః-సర్వదాహకస్యాగ్నే రపి దాహకః-ప్రభోః ప్రభుః-సర్వనియంతు ర్బ్రహ్మాదే రపి నియంతా-శ్రియః శ్రీః-సంపదోఽపి సంపత్-కీర్త్యాః అగ్ర్యా కీర్తిః - కీర్తే రపి ప్రాశస్త్యాపాదకః - క్షమాక్షమా - సర్వాధారభూతాయాః భూమే రప్యాధారః*దైవతానాంచ దైవతం పూజ్యః - భూతానాం భూతసత్తమః మహద్భూతం-రామస్య పరమాత్మత్వా త్సూర్యస్యాపి భవే త్సూర్య ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేనోక్తం సర్వం వాస్తవ మేవేత్యవగంతవ్యం. ౧౯. పృథివ్యేతి. సహ రామ ఇత్యత్ర సః హ రామ ఇతి పదచ్ఛేదః-స రామః పృథివ్యా వైదేహ్యా శ్రియా విజయలక్ష్మ్యాచ - ఏతాభి స్తిసృభి స్సహ క్షిప్ర మభిషేక్ష్యతి హేతి సం

ర్షభః, క్షిప్రం తిసృభి రేతాభి స్సహ రామోఽభిషేక్ష్యతి ౧౭ దుఃఖజం విసృజంత్యా
స్రం నిష్క్రామంత ముదీక్ష్య యం, అయోధ్యాయాం జనా స్సర్వే శోకవేగస
మాహతాః. ౧౮. కుశచీరధరం దేవం గచ్ఛంత మపరాజితం, సీతేవానుగతా
లక్ష్మీ స్తస్య కిం నామ దుర్లభం ౧౯ ధనుర్గ్రహవరో యస్య బాణఖడ్గాస్త్రభృ
త్స్వయం, లక్ష్మణో వ్రజతి హ్యగ్రే తస్య కిం నామ దుర్లభం ౨౦. నివృత్తవన
వాసం తం ద్రష్టాసి పున రాగతం, జహి శోకం చ మోహంచ దేవి సత్యం బ్రవీ
మి తే. ౨౧. శిరసా చరణావేతౌ వందమాన మనిందితే, పున ర్ద్రక్ష్యసి కల్యాణి
పుత్రం చంద్ర మివోదితం. ౨౨ పునః ప్రవిష్టం దృష్ట్వా తమభిషిక్తం మహాశ్రి
యం, సముత్స్రక్ష్యసి నేత్రాభ్యాం క్షిప్ర మానందజం పయః. ౨౩. మా శోకో దేవి
దుఃఖంవా నరామే దృశ్యతేఽశివం, క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి పుత్రం త్వం ససీతం సహలక్ష్మ
ణం. ౨౪. త్వయా శేషో జనశ్చైవసమాశ్వాస్యో యదానఘే, కిమిదానీ మిదం దేవి
కరోషి హృది విక్లబం. ౨౫. నార్హా త్వం శోచితుం దేవి యస్యా స్తే రాఘవ స్సుతః,
న హి రామా త్పరో లోకే విద్యతే సత్పథే స్థితః. ౨౬. అభివాదయమానం తం దృ
ష్ట్వా ససుహృదం సుతం, ముదాశ్రు మోక్ష్యసే క్షిప్రం మేఘలేఖేవ వార్షికీ. ౨౭.
పుత్ర స్తే వరదః క్షిప్ర మయోధ్యాం పున రాగతః, పాణిభ్యాం మృదుపీనాభ్యాం
చరణౌ పీడయిష్యతి ౨౮. అభివాద్య నమస్యంతం శూరం ససుహృదం సుతం,
ముదాస్రైః ప్రోక్ష్యసి పున ర్మేఘరాజిరివాచలం. ౨౯ ఆశ్వాసయంతీ వివిధై
శ్చ వాక్యై ర్వాక్యోపచారే కుశలానవద్యా, రామస్య తాం మాతర మేవ

క్ష్యతి హేతి సంబంధః*దుఃఖజ మితి. అస్య శ్లోకస్య పృథివ్యా సహేతి పూర్వశ్లోకస్థేన స రామోఽభిషేక్ష్యతీత్యనేన సంబంధః. ౧౮. కుశచీరేతి. లక్ష్మీరివ స్థితా సీతానుగతేత్యన్వయః - అనేన రాజ్యశ్రీ రన్యం న పరిగృహ్ణాతీతి ద్యోత్యతే. ౧౯. ధనుర్గ్రహేతి. ధనుర్గ్రహవరః ధనుర్ధరశ్రేష్ఠః. ౨౦. ౨౧. శిరసేతి. ఏతౌ పరిదృశ్యమానసర్వలక్షణసంపన్నౌ - ఉదితం చంద్రం ప్రతిపచ్చంద్రం. ౨౨. ౨౩. మాశోక ఇతి. హేదేవి - రామే అశివ మశుభం - న దృశ్యతే - అతః శోకః ప్రలాపాదిః - దుఃఖం మనోవ్యథావా - మా - న కార్య మిత్యర్థః. ౨౪. త్వయేతి. విక్లబం - భావప్రధానో నిర్దేశః. ౨౫. ౨౬. అభివాదయమానమితి. మేఘలేఖా మేఘపఙ్క్తిః. ౨౭. ౨౮. అభివాద్యేతి. అభివాద్య నమస్యంతం అభివాదన పూర్వకం ప్రణమంతం. ౨౯.

బంధః*దుఃఖజ మిత్యస్య పృథివ్యాః సహేతి పూర్వశ్లోకస్థేన రామోఽభిషేక్ష్యతీత్యనేన సంబంధః. ౧౮. తథాపి తస్య వనే విషయసుఖం నాస్తీతి శోచంతీం ప్రత్యాహ-కుశచీరేతి. కుశచీరధర మపి-దేవం దీప్యమానం - లక్ష్మీః - రాజలక్ష్మీః - సీతేవ సీతాత్మనా. ౧౯. ధనుర్గ్రహవరః ధనుర్గృహ్ణంతీతి ధనుర్గ్రహాః శూరాః - తేషాం వరః శ్రేష్ఠః. ౨౦. ౨౩. మా శోక ఇతి. రామే రామవిషయే - అశివ మశుభం న దృశ్యతే - అతః - శోకః ప్రలాపాదిః - దుఃఖం మనోవ్యథా వా - మా - న కార్య మిత్యర్థః. ౨౪. ౨౬. అభివాదయమాన మితి. మేఘలేఖా మేఘపఙ్క్తిః. ౨౭. ౨౮. అభివాద్య నమస్యంతం ప్రవరోచ్చారణపూర్వకం నమస్యంతం. ౨౯. ఆశ్వాసయంతీతి,

ముక్త్వా దేవీ సుమిత్రా విరరామ రామమా. ౩౦. నిశమ్య తల్లక్ష్మణమాతృ వాక్యం రామస్య మాతు ర్నరదేవపత్న్యాః, సద్య శ్శరీరే వినవాశ శోక శ్శరద్గతో మేఘ ఇవాల్పతోయః ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అనురక్తా మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమం, అనుజగ్ముః ప్రయాంతం తం వనవాసాయ మానవాః. ౧ నివర్తితేఽపిచ బలా త్సుహృద్వర్గేచ రాజని, నైవ తే సన్న్యవర్తంత రామస్యానుగతా రథం. ౨. అయోధ్యానిలయానాం హి పురుషాణాం మహాయశాః, బభూవ గుణసంపన్నః పూర్ణచంద్ర ఇవ ప్రియః. ౩. స యాచ్యమానః కాకుత్స్థ స్తాభిః ప్రకృతిభి స్తదా, కుర్వాణః పితరం సత్యం వన మేవాన్వపద్యత. ౪. అవేక్షమాణస్స స్నేహం చక్షుషా ప్రపిబన్నివ, ఉవాచ రామ స్స్నేహేన తాః ప్రజా స్స్వాః ప్రజా ఇవ. ౫. యా ప్రీతి ర్బహుమాన శ్చ మయ్యయోధ్యానివాసినాం, మత్ప్రియార్థం విశేషేణ భరతే సా నివేశ్య తాం. ౬. స హి కల్యాణచారిత్రః కైకేయ్యానందవర్ధనః, కరిష్యతి యథావ ద్వః ప్రియాణిచ హితానిచ. ౭ జ్ఞానవృద్ధో వయో బాలో మృదు ర్వీర్యగుణాన్వితః, అనురూపస్స వో భర్తా భవిష్యతి భయాపహః. ౮. స హి రాజగుణై ర్యుక్తో యువరాజ స్సమీక్షితః, అపి చాపి మయా శిష్టైః కార్యం వో భర్తృ

ఆశ్వాసయంతీతి. వాక్యోపచారే వాక్యై రుపచారవిషయే. ౩౦. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

ఏవం సుమిత్రయా కౌసల్యాశ్వాసనపర్యంతం కథాసంఘట్టనం పరిసమాప్య సంప్రతి రామగమన వృత్తాంతం ప్రస్తౌతి - అనురక్తా ఇత్యాది. ౧. నివర్తిత ఇతి. సుహృద్వర్గే రాజసుహృద్భూతావరోధవర్గే - రాజనిచ సచివసహితే రాజనిచ - తే పౌరజనాః. ౨. ౩. స ఇతి. యాచ్యమానః నివర్తస్వ నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః - సత్యం సత్యప్రతిజ్ఞం. ౪. అవేక్షమాణ ఇతి. స్వాః ప్రజా ఇవ స్వాన్యపత్యానీవ. ౫. స్వేన పితృవచన పరిపాలనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్ ప్రజానురాగేణ తాభ్యో హితముపదిశతి - యా ప్రీతి రిత్యాదినా. ౬. ౭. సహీతి. హి యస్మాత్కారణాత్ - భరతః వః యుష్మాకం యువరాజః సమీక్షితః-రాజ్ఞేతి శేషః-అతో మయా శిష్టై రవశిష్టైః లక్ష్మణశత్రుఘ్నా

వాక్యోపచారే వాక్యరూపోపచారే-కుశలా.౩౦. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

౧. నివర్తిత ఇతి. తే పౌరాః. ౨. ౩. స ఇతి. యాచ్యమానః నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః - సత్యం సత్యవంతం. ౪. స్వాః ప్రజా ఇవ స్వపుత్రా నివ. ౫. అయోధ్యానివాసినాం - యుష్మాకమితి శేషః. ౬. సహీతి. ప్రియాణి ఇహ లోకే సుఖకరాణి - హితాని పరలోకార్థ మనుష్ఠేయాని వర్ణాశ్రమాచారాదీని. ౭. వయోబాలోఽపి జ్ఞానాదినా వృద్ధః-మృదురపి వీర్యగుణాన్వితః. ౮. సహీతి. హి యస్మాత్ భరతః - వః యుష్మదర్థం - యువరాజః సమీక్షితః నిశ్చితః - రాజ్ఞేతి శేషః - అతో మయా శిష్టై రపి లక్ష్మణశత్రుఘ్నాదిభి స్సర్వై రపి - భర్తుః రాజ్ఞః - శాసనం నియోగః-

శాసనం ౯. నచ తప్యేద్యథా చాసౌ వనవాసం గతే మయి, మహారాజ స్తథా కార్యో మమ ప్రియచికీర్షయా. ౧౦. యథాయథా దాశరథి ర్ధర్మ ఏవాస్థితో ఽభవత్, తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతి మకామయన్. ౧౧. బాష్పేణ పిహితం దీనం రామ స్సౌమిత్రిణా సహ, చకర్షేవ గుణై ర్బద్ధ్వా జనం పురనివాసినం. ౧౨. తే ద్విజాస్త్రివిధం వృద్ధా జ్ఞానేన వయసౌజసా, వయఃప్రకంపశిరసో దూరా దూచు రిదం వచః. ౧౩ వహంతో జవనా రామం భోభో జాత్యా స్తురంగమాః, నివర్తధ్వం న గంతవ్యం హితా భవత భర్తరి. ౧౪. కర్ణవంతి హి భూతాని విశేషేణ తురంగమాః, యూయం తస్మాన్నివర్తధ్వం యాచనాం ప్రతివేదితాః ౧౫. ధర్మతస్స విశుద్ధాత్మా వీరశ్శుభదృఢవ్రతః, ఉపవాహ్యస్తు వో భర్తా నాపవాహ్యః పురాద్వనం. ౧౬. ఏవ మార్తలాపాం స్తాన్ వృద్ధాన్ ప్రలపతో ద్విజాన్, అవేక్ష్య సహసా రామో రథా దవతతార హ. ౧౭. పద్భ్యా మేవ

దిభిః సర్వై రపి భర్తృశాసనం కార్యం-అపిచేతి వక్తవ్యాంతరసముచ్చయే. ౯. నేతి. మయి వనం గతే సతి అసౌ మహారాజః యథా న సంతప్యేత్-మమ ప్రియచికీర్షయా తథా కార్యః. ౧౦. యథేతి. ధర్మే పితృవచనపరిపాలనరూపే ధర్మే-తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతి మకామయన్-ఆదౌ రాజా జ్యేష్ఠం భవంత మేవాస్మత్సంరక్షణార్థం యువరాజత్వేన కల్పితవాన్ - అయ మర్థో భవతా అస్మాభిశ్చ కర్తవ్య ఇతి రామ మేవ పునః పునః పతి మకామయంతేత్యర్థః. ౧౧. బాష్పేణేతి. సౌమిత్రిణా సహేత్యనేన రామస్యేవ లక్ష్మణస్యాపి గుణపౌష్కల్య మస్తీతి ద్యోత్యతే-గుణై రేవ గుణైః పాశై రితి శ్లిష్టరూపకం. ౧౨. త ఇతి. త్రివిధ మితి క్రియావిశేషణం - ఓజసా తపోబలేన - వయసా ప్రకంపం చంచలం శిరో యేషాం తే తథా. ౧౩. ౧౪. కర్ణవంతీతి. యాచనాం ప్రతివేదితాః ప్రార్థనాం జ్ఞాపితాః - అస్మాభి రితి శేషః. ౧౫. ధర్మత ఇతి. ఉపవాహ్యః పురసమీపే వాహ్యః. ౧౬. ఏవమితి. ఆర్తప్రలాపాన్ ప్రలపతః-ఆర్తవాక్యాని ప్రయుంజానా నిత్యర్థః. ౧౭. పద్భ్యామితి. సన్నికష్టపదన్యాసః పద్భ్యాం జగామేతి - బ్రాహ్మణవాక్యశ్రవణానం

కార్య మితి సంబంధః. ౯. ౧౦. యథాయథేతి. ధర్మ మేవాస్థితో ఽభవత్ ధర్మ మేవ పరిగృహ్ణాతి-ధర్మే పితృవాక్యపరిపాలనరూపేవా - రామం పతి మకామయన్. ౧౧. బాష్పేణ పిహితం పిహితలోచనం - గుణైః రజ్జుభి రేవ స్వగుణై ర్బధ్వా. ౧౨. త ఇతి. ఓజసా తపోబలేన ఏవం త్రివిధం యథా తథా వృద్ధాః - తేషాం మధ్యే వయఃప్రకంపశిరసః - అతివృద్ధత్వా దేవ ఆరా దనుధావనాశక్త్యా దూరా దిదం వక్ష్యమాణ మూచుః. ౧౩. రామస్య పరమకరుణా ముత్పాదయితుం తురంగాన్ ప్రత్యాహుః - వహంత ఇతి. వహంతః రథేన ప్రాపయంతః - హితా భవత-భర్తారం వనం న నయతేతి యావత్ - బ్రాహ్మణయాచ్ఞా మతిక్రమ్య యుష్మద్గమనం భర్తు రహిత మితి భావః- ౧౪. ఏవం ప్రార్థితానాం తేషాం వేగగమనదుఃఖా దాహుః - కర్ణవంతీతి. విశేషేణ యూయం కర్ణవంత ఇత్యనుకర్షః - తస్మా ద్భవద్భి ర్వనం న గంతవ్యం-అపితు యాచనా మస్మదీయాం ప్రతివేదితాః జ్ఞాతవంతః నివర్తధ్వం. ౧౫. ధర్మత ఇతి. ధర్మాత్ ఉపవాహ్యః పురసమీపం ప్రాపణీయః - వః యుష్మాభిః - నతు పురా ద్వనం అపవాహ్యః అపనీయ ప్రాపణీయః. ౧౬. ఏవ మితి. ప్రలపతః ఆర్తవాక్యాని ప్రయుంజానాన్. ౧౭. పద్భ్యా మితి. పద్భ్యాం జగామ - బ్రాహ్మ

జగామాథ ససీత స్సహలక్ష్మణః, సన్నికృష్ట పదన్యాసో రామో వనపరాయణః. ౧౮. ద్విజాతీంస్తు పదాతీం స్తాన్ రామ శ్చారిత్రవత్సలః, న శశాక ఘృణాచక్షుః పరిమోక్తుం రథేన సః. ౧౯. గచ్ఛంత మేవ తం దృష్ట్వా రామం సంభ్రాంతచేతసః, ఊచుః పరమసంతప్తాః రామం వాక్య మిదం ద్విజాః. ౨౦. బ్రాహ్మణ్యాం సర్వ మేత త్త్వాం బ్రహ్మణ్య మనుగచ్ఛతి, ద్విజస్కంధాధిరూఢా స్త్వా మగ్నయోఽప్యనుయాంత్యమీ. ౨౧. వాజపేయసముత్థాని ఛత్త్రాణ్యేతాని పశ్య నః, పృష్ఠతోఽనుప్రయాతాని మేఘానివ జలాత్యయే. ౨౨. అనవాప్తాతపత్రస్య రశ్మిసంతాపితస్య తే, ఏభి శ్ఛాయాం కరిష్యామః స్వై శ్ఛత్త్రై ర్వాజపేయికైః. ౨౩. యాహి న స్సతతం బుద్ధి ర్వేదమంత్రానుసారిణీ, త్వత్కృతే సా కృతా

తరం రథగమనే దోషో భవతీతి-ప్రతినివృత్త్య బ్రాహ్మణాశ్వాసనే వ్రతభంగో భవతీతి ధియా రథాదవతీర్య తదాగమనపర్యంతం మందం మందం జగామేత్యర్థః. ౧౮. రథా దవతీర్య కిమర్థం పాదగమనం కృతవా నిత్యాశంక్యాహ - ద్విజాతీ నితి. రథేన ద్విజాతీన్ పరిమోక్తుం న శశాక-రథేనోపలక్షితస్సన్ సావరోధం దశరథ మివాంజల్యాదినా ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం నశశాకేత్యర్థః-ఘృణాచక్షుః దయార్ద్రచక్షురిత్యర్థః. ౧౯. గచ్ఛంత మితి. గచ్ఛంత మేవ బహుశో నివృత్తిహేతుప్రదర్శనేఽపి పితృవచనచికీర్షయా గచ్ఛంత మేవేత్యర్థః. ౨౦. దుఃఖప్రలాపాదినా ప్యనివృత్తం రామం సహ వనగమనలక్షణం మహాభార మారోప్య నివర్తయితు ముద్యుంజతే - బ్రాహ్మణ్య మిత్యాదినా. బ్రాహ్మణ్యాం బ్రాహ్మణసమూహః - బ్రాహ్మణమాణవబాడబాద్యన్నితి యన్ప్రత్యయః - బ్రహ్మసు బ్రాహ్మణేషు సాధుః బ్రహ్మణ్యః తం - అగ్నయః - అరణ్యారోపితాః - కేవలానాం ద్విజస్కంధాధిరూఢత్వాసంభవాత్. ౨౧. వాజపేయేతి. వాజపేయసముత్థాని వాజపేయానుష్ఠానసంభృతాని-జలాత్యయే శరది. ౨౨. అనవాప్తేతి. వాజపేయికైః వాజపేయప్రాప్తైః - యావజ్జీవం న కంచన ప్రత్యవరోహేత్ -'బృహస్పతిసవేన వా ప్రత్యవరోహణీయేన యజేత శ్వేతచ్ఛత్రీ భవతీతి విజ్ఞాయత' ఇతి వాజపేయయాజినాం శ్వేతచ్ఛత్రధారణవిధానా దితి భావః. ౨౩. అస్మాకం బుద్ధి రేతావంతం కాలం నిశ్చింతతయా మంత్రవిషయాభూత్-ఇదానీం త్వత్కృతవనవాసవిషయా

వాక్యశ్రవణానంతరం రథగమనే దోషో భవతీతి. ప్రతినివృత్య బ్రాహ్మణాశ్వాసనే వ్రతభంగో భవతీతిచ భయా ద్రథా దవతీర్య తదాగమన పర్యంతం సన్నికృష్టపదన్యాసో భూత్వా వనపరాయణ ఏవ శనై ర్జగామ-నతు నివృత్తో నాపి స్థిత ఇత్యర్థః. ౧౮. కుతో హేతో రిత్యత ఆహ-ద్విజాతీ నితి. రథేన పరిమోక్తుం నశశాక - రథేనోపలక్షిత స్సన్ ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం న శశాక-బ్రాహ్మణేష్వతి విశ్వాసాత్ రథారూఢస్సన్ - బ్రాహ్మణా న్నివర్తయితుం నోచిత మిత్యమన్యతే త్యర్థః. ౧౯. గచ్ఛంత మేవ ప్రార్థనానంతర మపి గచ్ఛంత మిత్యర్థః. ౨౦. దుఃఖప్రదర్శనేన ప్రలాపాదినా ప్యనివృత్తం రామంసహ వనగమనలక్షణం మహాభార మారోప్య నివర్తయితు ముద్యుంజతే-బ్రాహ్మణ్య మితి. బ్రాహ్మణ్యాం బ్రాహ్మణసంబంధి సకలతంత్రమంత్రజ్ఞానయోగానుష్ఠానరూప మస్మదీయం కర్మ - బ్రాహ్మణసమూహోవా - ద్విజస్కంధేతి - పాత్రారణిభరణద్వారేణేతి శేషః. ౨౧. వాజపేయేతి. మేఘానివ జలాత్యయ ఇతి శరది మేఘవ త్పాండురాణీత్యర్థః. ౨౨. అనవాప్తేతి. వాజపేయికైః-వాజపేయయాగప్రాప్తాని వాజపేయికాని తైః. ౨౩. యాహీతి. వేదమంత్రానుసారిణీ తదభ్యాసానుసరణశీలా-త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం వనవాసానుసారిణీ కృతా - వేదమంత్రాభ్యాసాదికం పరి

వత్స వనవాసానుచారిణీ. ౨౪. హృదయేష్వేవ తిష్ఠంతి వేదా యే నః పరం ధనం, వత్స్యంత్యపి గృహేష్వేవ దారా శ్చారిత్రరక్షితాః. ౨౫. న పున ర్నిశ్చయః కార్య స్త్వద్గతౌ సుకృతా మతిః, త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే తు కిం స్యా ద్ధర్మ మపేక్షితుం. ౨౬. యాచితో నో నివర్తస్వ హంసశుక్లశిరోరుహైః, శిరోభి ర్నిభృతాచార మహీపతనపాంసులైః. ౨౭. బహూనాం వితతా యజ్ఞా ద్విజానాం య ఇహాగతాః, తేషాం సమాప్తి రాయత్తా తవ వత్స నివర్తనే. ౨౮. భక్తి

భూ దితి రామే మహాంతం భార మారోపయంతి - యాహీత్యాదినా. ౨౪. బ్రాహ్మణానాం ధనభూతం వేదం పరిత్యజ్య సహధర్మచారి దారసంరక్షణ మప్యకృత్వా కథ మస్మాభి స్సహాగమ్యత ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ - హృదయేష్వితి. నః పరం ధనం ఉత్కృష్ట ధనభూతా యే వేదా స్తే హృదయే ష్వేవ తిష్ఠంతి-అనుచ్చారణే తేషాం న కాపి హాని రితి భావః-చారిత్రేణ పాతివ్రత్యేన రక్షితా దారాశ్చ గృహే ష్వేవ తిష్ఠంతి - చారిత్రాణామేవ తద్రక్షకత్వా న్నాస్మద్రక్ష్యాస్త ఇతి భావః. ౨౫. అద్య మత్ప్రార్థనయా నివర్తధ్వ మిత్యత్రాహ-నేతి. త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూపగతౌ-మతిః సుకృతా సుష్ఠుకృతా - నిశ్చయః-వనగమననిశ్చయః-పున ర్న కార్యః-త్వయేతి శేషః-త్వయి-ధర్మవ్యపేక్షే పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మసాపేక్షే సతి - అస్మాభిః ధర్మం అపేక్షితుం పాలయితుం కిం నిమిత్తం స్యాత్-త్వయి వనం గతే అస్మాభిః ధర్మ ఏవ త్యక్తవ్య ఇతి భావః-యద్వా-త్వయితు ధర్మపరాయణే త్వయితు-ధర్మవ్యపేక్షే సతి బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూపధర్మనిరపేక్షేసతి - కిం భూతం ధర్మ మపేతుం స్యాత్-న కిమ పీత్యర్థః. ౨౬. జ్ఞానవయ స్తపోవృద్ధా అపి ద్విజాః విశ్లేషాసహిష్ణుతయా ప్రణామేనాపి రామంనివర్తయితు ముద్యుంజతే-యాచితఇతి. హేనిభృతాచార నిశ్చలధర్మానుష్ఠాన - హంసశుక్లశిరోరుహైఃపలితకేశైః-మహీపతన పాంసులైః కృతసాష్టాంగ ప్రణామైః-నః అస్మాకం-శిరోభిః యాచితో నివర్తస్వ వృద్ధబ్రాహ్మణానాం క్షత్రియకుమార ప్రణామః పరత్వబుద్ధ్యా. ౨౭. బహూనామితి. యేద్విజా-ఇహాగతాః తేషాంయేయజ్ఞాః వితతా విస్తృతాః-సంభృతసంభారాఇతి యావత్ - తేషాం యజ్ఞానాం సమాప్తిస్తవనివర్తనేఆయత్తా-త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః-ఏవంనకృతంచేత్ సర్వేయజ్ఞాస్త్వయైవ విఘ్నితాఃస్యు రితిభావః. ౨౮. నకేవలంవయమేవ-తిర్యక్స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్తి

త్యజ్యవనవాసోస్మఙ్గీకృతేత్యర్థః. ౨౪. న స్త్వయా సహ వనానుగమనేన కాప్యనుపపత్తి రిత్యాహుః- హృదయేష్వితి. చారిత్రం పాతివ్రత్యం. ౨౫. న పున రితి. త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూపగతౌ మతిః సుకృతా సుష్ఠునిశ్చితా - నిశ్చయః వనగమననిశ్చయః పున ర్న కార్యః - త్వయేతి శేషః - త్వయి ధర్మపరాయణే త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే సతి - బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూప ధర్మనిరపేక్షే సతి - ఇతోఽధికం కిం కిం భూతం - ధర్మ మపేక్షితుం స్యాత్ న కిమపీత్యర్థః - ఇతఃపరం బ్రాహ్మణప్రార్థనాయా అప్యధికం కం ధర్మం సాధయిష్యసీతి భావః. ౨౬. తథాపి గచ్ఛంతం ప్రత్యాహుః - యాచిత ఇతి. హంసశుక్లశిరోరుహైః పలితకేశైః శిరోభిః మహీపతనపాంసులైః సాష్టాంగ ప్రణామేన - మహీపతనేన పాంసులైః రజోవ్యాప్తై ర్దేహైశ్చ - యాచితో నివర్తస్వ – నిభృతాచార - నిశ్చలధర్మానుష్ఠాన. ౨౭. బహూనా మితి. యే ద్విజాః ఇహాగతాః - తేషాం యే యజ్ఞాః విస్తృతాః - సంభృతసంభారా ఇత్యర్థః - తేషాం యజ్ఞానాం సమాప్తిః తవ నివర్తనే - ఆయత్తా- త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః - ఏవం న కృతం చే త్సర్వే యజ్ఞాః త్వయైవ విఘ్నితాః స్యురితి భావః.

మంతిహి భూతాని జంగమాజంగమానిచ, యాచమానేషు రామ త్వం భక్తిం భక్తేషు దర్శయ. ౨౯. అనుగంతు మశక్తా స్త్వాం మూలై రుద్ధతవేగినః, ఉన్నతా వాయువేగేన విక్రోశంతీవ పాదపాః. ౩౦. నిశ్చేష్టాహారసంచారా వృక్షైకస్థాన విష్ఠితాః, పక్షిణోఽపి ప్రయాచంతే సర్వభూతానుకంపినం. ౩౧. ఏవం విక్రోశతాం తేషాం ద్విజాతీనాం నివర్తనే, దదృశే తమసా తత్ర వారయంతీవ రాఘవం ౩౨. తత స్సుమంత్రోఽపి రథా ద్విముచ్య శ్రాంతాన్ హయాన్ సంపరివర్త్య శీఘ్రం, పీతోదకాం స్తోయపరిప్లుతాంగా నచారయద్వై తమసా విదూరే. ౩౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

తతస్తు తమసా తీరం రమ్య మాశ్రిత్య రాఘవః, సీతా ముద్వీక్ష్య సౌమిత్రి

మపేక్షంత ఇత్యాహ - భక్తిమంతీతి. భక్తిం స్నేహం - దర్శయ సఫలయేత్యర్థః. ౨౯. అనుగంతుమితి. మూలైః పాదస్థానీయై స్త్వా మనుగంతు మశక్తాః - ఉద్ధతవేగినః ప్రతిహతవేగినః - వాయువేగేన ఉన్నతాః ఊర్ధ్వబాహవ ఇవ స్థితా ఇతి భావః - పాదపాః విక్రోశంతీవ క్రందంతీవ - వాయువేగోత్థశబ్దై రితి భావః - ఉద్ధతవేగిభి రిత్యపి పాఠః. ౩౧. నిశ్చేష్టేతి. చేష్టా చలనాదికం ఆహారః సంచారాశ్చ యేభ్యో నిర్గతా స్తే తథోక్తాః - ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే - నివృత్తమితి శేషః. ఏవం తిర్యక్స్థావరాణా మపి ఖేదో రామస్య సర్వశరీరిత్వాత్ - శరీరిణో వైపరీత్యేహి శరీరవ్యథా దృష్టా. ౩౧. ఏవ మితి. నివర్తనే విషయే - యద్వా ద్విజాతీనా మితి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - ద్విజాతిభిః ప్రార్థ్యమాన రామనివర్తన ఇత్యర్థః. ౩౨. తత ఇతి. సంపరివర్త్య అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం పరివేష్టనం కారయిత్వా. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

తత స్త్విత్యాది. సీతా ముద్వీక్ష్యేతి. సీతా ముద్వీక్ష్య లక్ష్మణం ప్రతి కథనం వక్ష్యమాణస్యా

.౨౮. న కేవలం వయ మేవ - తిర్యక్స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్త మాకాంక్షంత ఇత్యాహుః - భక్తీత్యాది. భక్తిం స్నేహం దర్శయ - నివృత్యేతి శేషః. ౨౯. అనుగంతు మితి. మూలై ర్హేతుభిః ఉద్ధతవేగినః అత్యంతహతవేగవంతః అతఏవ త్వా మనుగంతు మశక్తాః - వాయువేగేన హేతునా - విక్రోశంతీవేతి సంబంధః - అయం భావః పురవాసినాం రామానుయానభాగ్య మవలోక్య స్వయ మపి తదర్థ ముద్యుక్తాః - మూలై ర్హేతుభి ర్హతగమనవేగాః - పురజనై రివాస్మాభిః రామానుయానభాగ్యం న లబ్ధ మితి వాయువేగేన హేతునా విక్రోశంతీతి. ౩౦. నిశ్చేష్టాహారసంచారాః చేష్టయా గాత్రసంచలనాదినా ఆహారార్థం సంచారాః - యేభ్యో నిర్గతాః - ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే - వృక్షరూపే ఏకస్మి న్నేవ స్థానే విష్ఠితాః-నతు భువ మవరోహంత్యాహారార్థః మపీత్యర్థః. ౩౧. ఏవ మితి-రామనివర్తనే-ద్విజాతీనాం విక్రోశతాం సతాం రాఘవం వారయంతీ తమసా దదృశే-దృష్టేతి సంబంధః-యద్వా-ద్విజాతీనాం నివర్తనే - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ-ద్విజాతిభిః ప్రార్థ్యమానరామ నివర్తన ఇత్యర్థః. ౩౨. తతఇతి. సంపరివర్త్య అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం భువి పరివేష్టనం కారయిత్వా అచారయత్ భక్షితయవసా నకరోత్. ౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యాయాం - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

తత ఇతి. సీతా ముద్వీక్ష్య సౌమిత్రి మబ్రవీ దిత్యనేన సీతోద్దేశేనాప్యవోచ దిత్యవగమ్యతే.

మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧. ఇయ మద్య నిశా పూర్వా సౌమిత్రే ప్రహితా వనం, వనవాసస్య భద్రం తే స నోత్కంఠితు మర్హసి. ౨. పశ్య శూన్యా న్యరణ్యాని రుదంతీవ సమంతతః, యథానిలయ మాయద్భి ర్నిలీనాని మృగద్విజైః. ౩. అద్యాయోధ్యాతు నగరీ రాజధానీ పితు ర్మమ, సస్త్రీపుంసాగతా నస్మాన్ శోచిష్యతి నసంశయః. ౪. అనురక్తాహి మనుజా రాజానం బహుభి ర్గుణైః, త్వాం చ మాం చ నరవ్యాఘ్ర శత్రుఘ్నభరతౌ తథా. ౫. పితరం చానుశోచామి మాతరం చ యశస్వినీం, అపి వాంధౌ భవేతాం తు రుదంతౌ తా వభీక్ష్ణశః ౬. భరతః ఖలు ధర్మాత్మా పితరం మాతరం చ మే, ధర్మార్థకామసహితై ర్వాక్యై రాశ్వాసయిష్యతి. ౭. భరతస్యానృశంసత్వం విచింత్యాహం పునఃపునః, నానుశోచామి పితరం మాతరం చాపిలక్ష్మణ. ౮. త్వయా కార్యం నరవ్యాఘ్ర మామనువ్రజతా కృతం, అన్వేష్టవ్యా హి వైదేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా. ౯. అద్భి రేవ

నుత్కంఠా కారణ్య సీతాకషయేఽపి తుల్యత్వజ్ఞాపనాయ. ౧. ఇయ మితి. వనవాసస్య పూర్వా ప్రథమా- అద్యేయం నిశా ఇదానీ ముపస్థితా రాత్రిః- ప్రహితా గతప్రాయా - అతః సత్వం ఉత్కంఠితుం నార్హసి-సీతా ముద్వీక్ష్య సౌమిత్రి మబ్రవీ దిత్యస్యైవం వాభిప్రాయః-అతిసుకుమారా సీతా కథం పద్భ్యా మేవ వనం గచ్ఛే దితి నోత్కంఠితు మర్హసీతి. ౨. పశ్యేతి. శూన్యాని నిష్ప్రభాణి-యథానిలయం యథాస్థానం - ఆయద్భిః ఆగచ్ఛద్భిః - మృగద్విజైః - నిలీనాని వ్యాప్తాని- తాత్కాలిక తచ్ఛబ్దైః రుదంతీవ - నిష్ప్రభత్వేన రోదనోత్ప్రేక్షా. ౩. వనరోదనోత్ప్రేక్షయోద్బుద్ధసంస్కారో నగరవృత్తాంతం స్మరతి - అద్యేతి. సస్త్రీపుంసేతి - అచతురవిచతురస్త్రీపుంసేత్యాదినా నిపాతనా దకారాంతత్వం. ౪. శోచనహేతు మాహ - అనురక్తా ఇతి. గుణైః హేతుభిః - రాజానం ప్రత్యనురక్తాహి-రాజాన మిత్యుపాదాన మార్థత్యపరిహారాయ. ౫. పితర మితి. రుదంతౌ వితి-సంతతరోదనవశేనాంధౌ స్యాతా మిత్యర్థః. ౬. ఏవ మపి కాచి త్ప్రత్యాశాస్తీత్యాహ-భరత ఇతి. ౭. ౮. త్వయా చోచిత మేవ కృత మిత్యాహ - త్వయేతి. కార్యం అవశ్యకర్తవ్యం - తత్ర హేతుః - అన్వేష్టవ్యేతి. ౯. అద్భి రేవ వత్స్యామి అప ఏవాహారీకృత్య వత్స్యామి-వనవాసోపక్రమదివసత్వా దస్య

---

౧. ఇయ మితి. వనవాసస్య - వనవాససంబంధినీనాం నిశానాం మధ్య ఇత్యర్థః-పూర్వా ప్రథమా - అద్య ఇయం నిశా ఇదానీ ముపస్థితా రాత్రిః - వనం ప్రహితా వనే ప్రాప్తా-వనవాసదినేష్వేకో దివసో గతప్రాయ ఇత్యర్థః-అతః సత్వం ఉత్కంఠితుం గృహసౌఖ్యాదివాంఛాం కర్తుం నార్హసి. ౨. పశ్యేతి. యథా యథాయోగం-స్వస్వనిలయ మాయద్భి ర్మృగద్విజైః-నిలీనాని అంతర్లీనతయా వ్యాప్తాని - అతఏవ శూన్యాని - రుదంతీవ ఖిన్నానీవ చారణ్యాని వర్తంతే - తాని పశ్య. ౩. అద్యేతి. సస్త్రీపుంసా స్త్రీపురుషసహితా - అచతురేత్యాదినా అకారాంతతా. ౪. కుతః - అనురక్తా ఇతి. బహుభి ర్గుణైః హేతుభిః - అనురక్తాః. ౫. పితర మితి అభీక్ష్ణశః ముహుర్ముహుః రుదంతౌ తౌ పితరౌ-రోదనవశా దంధౌ భవేతాం వాపి కిం ఇతి పితరం మాతరం చానుశోచామీత్యన్వయః. ౬. అథాపి తదనుశోచనే - న కాచి చ్చింతేత్యాహ భరత ఇతి. ౭. భరతస్యేతి. అనృశంసత్వం అక్రౌర్యం. ౮. అథ లక్ష్మణానుగమనేన సంతుష్ట ఆహ-త్వయేతి. మా మనువ్రజతా త్వయా-కార్యం కర్తవ్య మేవ కృతం-హి యస్మాత్ - వైదేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా అన్వేష్టవ్యా సంపాదనీయా. ౯. అద్భి రితి. అత్ర తమసాతీరే-అద్భి రేవ-అప ఏవ ఆహారీకృత్య వత్స్యామీత్యర్థః - వనవాసోప

తు సౌమిత్రే వత్స్యామ్యద్య నిశామిమామ్, ఏతద్ధి రోచతే మహ్యం వన్యేఽపి వివిధే సతి. ౧౦. ఏవముక్త్వాతు సౌమిత్రిం సుమన్త్రమపి రాఘవః, అప్రమత్తస్త్వమశ్వేషు భవ సౌమ్యే త్యువాచ హ. ౧౧. సోఽశ్వాన్ సుమన్త్రస్సంయమ్య సూర్యేఽస్తం సముపాగతే, ప్రభూతయవసాన్ కృత్వా బభూవ ప్రత్యనన్తరః. ౧౨. ఉపాస్యతు శివాం సన్ధ్యాం దృష్ట్వా రాత్రిముపస్థితామ్, రామస్య శయనం చక్రే సూతస్సౌమిత్రిణా సహ. ౧౩. తాం శయ్యాం తమసాతీరే వీక్ష్య వృక్షదళైః కృతామ్, రామస్సౌమిత్రిణా సార్ధం సభార్యస్సంవివేశ హ. ౧౪. సభార్యం సంప్రసుప్తం తం భ్రాతరం వీక్ష్య లక్ష్మణః. కథయామాస సూతాయ రామస్య వివిధాన్ గుణాన్. ౧౫. జాగ్రతో హ్యేవ తాం రాత్రిం సౌమిత్రే రుదితో రవిః, సూతస్య తమసాతీరే రామస్య బ్రువతో గుణాన్. ౧౬ గోకులాకులతీరాయా స్తమసాయావిదూరతః, అవసత్తత్ర తాం రాత్రిం రామః ప్రకృతిభి స్సహ ౧౭. ఉత్థాయ చ మహాతేజాః, ప్రకృతీ స్తా నిశామ్య చ, అబ్రవీద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం పుణ్యలక్షణమ్. ౧౮. అస్మద్వ్యపేక్షాన్ సౌమిత్రే నిరపేక్షాన్ గృహేష్వపి, వృక్షమూలేషు సంసుప్తాన్ పశ్య లక్ష్మణ సామ్ప్రతమ్. ౧౯. యథైతే నియమం పౌరాః కుర్వన్త్యస్మ

పుణ్యక్షేత్రత్వా చ్చోపవాసః - ఏతద్ధి రోచతే - నాన్యత్-అనురక్తజనదుఃఖస్మరణాదితి భావః. ౧౦. ౧౧. స ఇతి. ప్రభూతయవసాన్ పర్యాప్తతృణాన్-'యవసం తృణ'మిత్యమరః. ప్రత్యనన్తరః ప్రతిగత మనన్తరకృత్యం యేన స తథోక్తః అవగతానన్తరకార్య ఇత్యర్థః-సన్నిహిత ఇత్యర్థ ఇత్యేకే. ౧౨. ఉపాస్యేతి ఉపాసనం నమస్కారః - సూతజాతే రపి నమస్కారమాత్రం సంభవతి. ౧౩. తామితి. వృక్షదళై స్సౌమిత్రిణా సార్ధం సూతేన కృతాం వీక్ష్యేత్యన్వయః. ౧౪. ౧౫. జాగ్రత ఇతి. తాం రాత్రి మిత్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా-సర్వాం రాత్రిం జాగ్రతః సూతస్య సూతాయ-రామస్య గుణాన్ కాలక్షేపార్థం బ్రువతః సౌమిత్రేః సౌమిత్రౌ బ్రువతి సతి-రవి రుదితః ఉదితు మారబ్ధః - ఉషఃకాలోఽభూ దిత్యర్థః-యద్వా-ఉదయపర్యన్తం గమనకాలేఽపి గుణా న్నబ్రవీ దితి భావః ౧౬. పూర్వకథాశేషం ప్రస్తౌతి-గోకులేతి. విదూరతః అదూరతః - ప్రకృతిభిః పౌరశ్రేణిభిః - 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోఽపి చే' త్యమరః. ౧౭. ఉత్థాయేతి. నిశామ్య దృష్ట్వా. ౧౮. అస్మదితి. అస్మద్వ్యపేక్షాన్ - అస్మాస్వేవ విశేషేణాపేక్షావతః. ౧౯. యథేతి. పౌరాః అస్మన్ని

క్రమ దివసత్వా త్తమసాతీరస్య పుణ్యక్షేత్రత్వా చ్చోపవాసః కార్య ఇతి భావః. ౧౦. ౧౧. సోశ్వానితి. సంయమ్య బద్ధ్వా - ప్రభూతయవసాన్-సమృద్ధగ్రాసవతః - కృత్వా-ప్రత్యనన్తరః ప్రత్యాసన్నః. ౧౨. ఉపాస్యేతి. శయనం శయనస్థలం చక్రే. ౧౩. తామితి. సౌమిత్రిణాసార్ధం సౌమిత్రిం హస్తే గృహీత్వా శయ్యాం వీక్ష్య సభార్యః సంవివేశేతి సంబన్ధః-యద్వా-వృక్షదళైః సౌమిత్రిణాసార్ధం సూతేన కృతాం తాం శయ్యాం వీక్ష్యేతి సంబన్ధః-వృతా మిత్యపి వా పాఠః. ౧౪. ౧౫. జాగ్రత ఇతి ఉదితో రవిః అరుణోదయకాలో జాత ఇత్యర్థః. ౧౬. ౧౭. ఉత్థాయేతి. నిశామ్య అవలోక్య-నిద్రాణా ఇతి శేషః. ౧౮. అస్మద్వ్యపేక్షాన్ అస్మాస్వేవ విశేషేణాపేక్షావతః-అతఏవ గృహేషు నిరపేక్షాన్ అపేక్షారహితాన్. ౧౯. యథేతి. యథా వయమేతేషాం నివృత్తౌ నియమం కుర్మః తథై

న్నివర్తనే, అపి ప్రాణా నసిష్యంతి నతు త్యక్షంతి నిశ్చయం. ౨౦. యావదేవతు సంసుప్తా స్తావదేవ వయం లఘు, రథమారుహ్య గచ్ఛామ పంథానమకుతోభయం. అతో భూయోఽపి నేదానీ మిక్ష్వాకుపురవాసినః, స్వపేయు రనురక్తా మాం వృక్షమూలాని సంశ్రితాః ౨౨. పౌరా హ్యాత్మకృతా ద్దుఃఖా ద్విప్రమోచ్యా నృపాత్మజైః, న తే ఖల్వాత్మనా యోజ్యా దుఃఖేన పురవాసినః. ౨౩. అబ్రవీ ల్లక్ష్మణో రామం సాక్షా ద్ధర్మ మివ స్థితం, రోచతే మే తథా ప్రాజ్ఞ క్షిప్ర మారుహ్యతా మితి ౨౪ అథ రామోఽబ్రవీ చ్ఛ్రీమాన్ సుమంత్రం యుజ్యతాం రథః, గమిష్యామి తతోఽరణ్యం గచ్ఛ శీఘ్ర మితః ప్రభో. ౨౫. సూత స్తత స్సంత్వరిత స్స్యందనం తై ర్హయోత్తమైః, యోజయిత్వాథ రామాయ ప్రాంజలిః ప్రత్యవేదయత్. ౨౬. అయం యుక్తో మహాబాహో రథ స్తే రథినాం వర, త్వ మారోహస్వ భద్రం తే ససీతస్సహలక్ష్మణః. ౨౭. తం స్యందన మధిష్ఠాయ రాఘవ స్సపరిచ్ఛదః, శీఘ్రగా మాకులావర్తాం తమసా మతర న్నదీం. ౨౮. స సంతీర్య మహాబాహుః శ్రీమాన్ శివ మకంటకం, ప్రాపద్యత మహామార్గ మభయం భయదర్శినాం. ౨౯ మోహనార్థంతు పౌరాణాం సూతం రామోఽబ్రవీ ద్వచః,

---

వర్తనే యథా యేన ప్రకారేణ నియమం కుర్వంతి- తేన ప్రకారేణ ప్రాణా నప్యసిష్యంతి త్యక్ష్యంతి- నిశ్చయంతు నివర్తననిశ్చయం తు-న త్యక్ష్యంతీతి సంబంధః. ౨౦. యావ దితి. యావ దేవ యావత్యేవ కాలే-తావ దేవ తావత్యేవ కాలే - లఘు క్షిప్రం-రథ మారుహ్య గచ్ఛామ - 'లఘుక్షిప్రమరం ద్రుత' మిత్యమరః * అత ఇతి. ఇక్ష్వాకుపురవాసినః మా మనురక్తాః ఇదానీ మివ భూయః పునః-వృక్షమూలాని సంశ్రితాః న స్వపేయుః-అతో రథ మారుహ్య గచ్ఛామేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౨. పౌరా ఇతి. ఆత్మకృతాత్ స్వకృతాత్ ఆత్మనా స్వేన. ౨౩. ౨౬. అయమితి. యుక్తః సజ్జః. ౨౭. తమితి. సపరిచ్ఛదః ధనుఃకవచాదిసహితః - ఆకులావర్తాం ఆవర్తాకులాం. ౨౮. స సంతీర్యేతి. మహామార్గం ప్రాపద్యత జలస్థితరథా దవతీర్య పద్భ్యా మేవ మహామార్గం ప్రాప దిత్యర్థః - భయదర్శినాం శ్వాపదాదీనా మభయం తత్సంబంధిభయరహిత మిత్యర్థః. ౨౯. మోహనార్థ మితి. మోహనం వంచనం - నను సదయస్య రామస్య స్వవిరహాసహిష్ణూనాం స్వస్మిన్నిరతిశయప్రేమభాజాం వంచన మనుచితం - ఉచ్యతే - నేదం వంచనం-వ్రణచికిత్సాన్యాయేన నాగరికాణా మున్మస్త

వాస్మన్నివర్తనే నియమం కుర్వంతిస్మ - అతఏవ ఏతే ప్రాణాన్వా నశిష్యంతి త్యక్ష్యంతి - నిశ్చయం అస్మన్నివర్తనరూపనిశ్చయం నత్యక్ష్యంతీతి సంబంధః. ౨౦. యావ దితి. సుప్తా ఏతే. యావత్ యావత్పర్యంతం - నోత్థితా భవేయు రితి శేషః-తావత్ తావత్పూర్వ మేవ-లఘు క్షిప్రం రథమారుహ్య-గచ్ఛామేత్యర్థః * అత ఇతి. ఇక్ష్వాకుపురవాసినో మామనురక్తాః-ఇదానీమివ భూయోఽపి పున రపి-వృక్షమూలాని సంశ్రితాః న స్వపేయుః - అతో గచ్ఛామేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౨. పౌరా ఇతి. ఆత్మకృతాత్ ఆత్మనిమిత్తాత్ - స్వైః కృతా దిత్యర్థః-దుఃఖాత్ ఆత్మనా ఆత్మహేతునా - దుఃఖేన నయోజ్యాః పౌరా ఇతి సంబంధః. ౨౪. అథేతి. అత స్తస్మాద థాదరణ్యం గచ్ఛామి - శీఘ్రం గచ్ఛ - రథసంయోజనాయేతి శేషః. హే. ప్రభో సమర్థ. ౨౬. అయ మితి. యుక్తః సజ్జః. ౨౭. తమితి. పరిచ్ఛదః ధనుఃకవచాదిలక్షణః. ౨౯. స సంతీర్యేతి. సంతీర్య పరపార

ఉదఙ్ముఖః ప్రయాహి త్వం రథ మాస్థాయ సారథే, ముహూర్తం త్వరితం గత్వా నివర్తయ రథం పునః, యథా న విద్యుః పౌరా మాం తథా కురు సమాహితః. ౩౧. రామస్య వచనం శ్రుత్వా తథా చక్రే స సారథిః, ప్రత్యాగమ్య చ రామస్య స్యందనం ప్రత్యవేదయత్. ౩౨. తౌ సంప్రయుక్తం తు రథం సమాస్థితౌ తదా ససీతౌ రఘువంశవర్ధనౌ, ప్రచోదయామాస తత స్తురంగమాన్ స సారథి ర్యేన పథా తపోవనం. ౩౩. తత స్సమాస్థాయ రథం మహారథ స్ససారథి ర్దాశరథి ర్వనం యయౌ, ఉదఙ్ముఖం తం తు రథం చకార ప్రయాణ మాంగళ్య నిమిత్త దర్శనాత్. ౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-షట్చత్వారింశస్సర్గః.

కానండేన సత్తాన భవేదితి. సుసాత్మ్యానుభవప్రదానార్థం వనవాసవ్యాజేన విశ్లేషస్య సంకల్పిత తయా హితవ్యాపారత్వేన వంచనత్వాసంభవాత్ - యది రామస్య తథా సంకల్పో నభవే త్తర్హి కథం నిశ్శేషసర్వజననిద్రాకరణం - సుమంత్రలక్ష్మణ వర్తేష్వేకస్యాపి నిర్నిద్రత్వాపత్తేః - మోహన మేవాహ-ఉదఙ్ముఖ ఇత్యాది. పౌరాణాం మోహనార్థ ముదఙ్ముఖః ప్రయాహి - అయోధ్యాం ప్రతి రామో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతి ముత్పాదయితు ముదఙ్ముఖో యాహీత్యర్థః-స్వస్య రథేనోదఙ్ముఖం గత్వా మార్గాంతరేణ వనగమనస్య కర్తుం శక్యత్వే ప్యయోధ్యాభిముఖగమనే వ్రతభంగ స్స్యా దితి ధియా సుమంత్ర మభిముఖో యాహీత్యుక్తవాన్-తథా కుర్వితి పౌరాణాం మోహనార్థం సూత మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౩౧. రామస్యేతి. ప్రత్యాగమ్యేతి-మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్యేత్యర్థః. ౩౨. తావితి. సంప్రయుక్తం సమ్య గానీతం - రథం సమాస్థితౌ అభూతా మితి శేషః-యేన పథా తపోవనం ప్రాప్యతే-తేన ప్రచోదయామాస. ౩౩. తత ఇతి. సః సుమంత్రః-ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ప్రయాణానుకూలమంగళ సూచకనిమిత్తదర్శనా ద్ధేతోః - రథ ముదఙ్ముఖం చకార - నిమిత్తస్వీకారార్థ ముదఙ్ముఖం చకారేత్యర్థః - తతః నిమిత్తస్వీకారానంతరం రథ మాస్థాయ వనం యయా వితి సంబంధః-ప్రయాణే దక్షిణపాదోద్ధారవదుదఙ్ముఖగమనం మంగళాయేతి భావః. ౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

సమీపజలస్థితరథా దవతీర్యేత్యర్థః - పద్భ్యా మేవ మహామార్గం ప్రాపద్యతేత్యర్థః - భయదర్శినాం భయశంకినాం. ౨౯. మోహనార్థ మితి. పౌరాణాం మోహనార్థం-త్వ మేవ రథ మాస్థాయ-న తు వయం - ఉదఙ్ముఖః ప్రయాహి అయోధ్యాం ప్రతి రామభద్రో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతి ముత్పాదయితు ముదఙ్ముఖో యాహీత్యర్థః - స్వస్యాప్యుదఙ్ముఖగమనే వ్రతభంగ స్స్యా దితి ధియా - సుమంత్ర త్వ మేక ఏవ-రథ మాస్థాయ కించి ద్దూరం గత్వా పున రాగచ్ఛేత్యుక్తవాన్. ౩౧. రామస్యేతి. ప్రత్యాగమ్య మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్య. ౩౨. తా వితి. సంప్రయుక్తం సమ్య గానీతం-రథం సమాస్థితౌ సమారూఢౌ - అభూతా మితి శేషః యేన పథా తపోవనం గమ్యతే తేన పథాసః సుమంత్రః తురంగమాన్ చోదయామాసేత్యన్వయః. ౩౩. తత ఇతి. పూర్వోక్తనిగమన శ్లోకః. సః సుమంత్రః ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ప్రయాణానుకూలమంగళసూచకనిమిత్త దర్శనా ద్ధేతోః - తం రథ ముదఙ్ముఖం చకార నిమిత్తస్వీకారార్థ ముదఙ్ముఖం చకారేత్యర్థః - తత నిమిత్తస్వీకారానంతరం - ససారథిః సారథిసహితః - దాశరథిః - రథం సమాస్థాయ దక్షిణాభిముఖతయా వనం యయా విత్యన్వయః. ౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం పౌరా స్తే రాఘవం వినా, శోకోపహత నిశ్చేష్టా బభూవు ర్హతచేతసః. ౧. శోకజాశ్రుపరిద్యూనా వీక్షమాణా స్తత స్తతః, ఆలోక మపి రామస్య న పశ్యంతి స్మ దుఃఖితాః. ౨. తే విషాదా ర్తవదనా రహితా స్తేన ధీమతా, కృపణాః కరుణా వాచో వదంతిస్మ మనస్వినః. ౩. ధిగస్తు ఖలు నిద్రాం తాం యయాపహృతచేతసః, నాద్య పశ్యామహే రామం పృథూరస్కం మహాభుజం ౪. కథం నామ మహాబాహుః స తథా వితథక్రియః, భక్తం జనం పరిత్యజ్య ప్రవాసం రాఘవో గతః. ౫. యో నః సదా పాలయతి పితా పుత్రా నివౌరసాన్, కథం రఘూణాం స శ్రేష్ఠ స్త్యక్త్వా నో విపినం గతః. ౬. ఇహైవ నిధనం యామో మహాప్రస్థాన మేవవా, రామేణ రహితానాం హి కిమర్థం జీవితం హి నః ౭. సంతి శుష్కాని కాష్ఠాని ప్రభూతాని మహాంతి చ, తైః ప్రజ్వాల్య చితాం సర్వే ప్రవిశామోఽథ పావకం. ౮. కిం వక్ష్యామో మహాబాహు రనసూయః ప్రియంవదః, నీత స్స రాఘవోఽస్మాభి రితి వక్తుం కథం క్షమం. ౯. సా నూనం నగరీ దీనా దృష్ట్వాఽస్మాన్ రాఘవం వినా, భవిష్యతి నిరానందా సస్త్రీబాలవయోధికా. ౧౦. నిర్యాతా స్తేన వీరేణ సహ నిత్యం జితాత్మనా, విహీనా స్తేన చ పునః కథం పశ్యామ తాం పురీం. ౧౧. ఇతీవ బహుధా వాచో బాహు ముద్యమ్య తే జనాః, విలపంతిస్మ దుఃఖార్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః. ౧౨. తతో మార్గానుసారేణ గత్వా కించిత్ క్షణం పునః, మార్గనాశా ద్విషాదేన

అథ పౌరవృత్తాంతం దర్శయతి- ప్రభాతాయా మిత్యాది. శోకోపహతనిశ్చేష్టాః శోకోపహతత్వా న్నిశ్చేష్టాః - హతచేతసః మూఢాః. ౧. శోకజేతి. శోకజాశ్రుభిః - పరిద్యూనాః పరిక్లాంతాః - ఆలోక మపి రామస్య రామసంబంధ్యాలోక మపి - ఆలోక్యత ఇత్యాలోకః - తం-ఆలోకసాధనం రథరేణ్వాదిక మపీత్యర్థః. ౨. తఇతి. విషాదార్తవదనాః దుఃఖేన మ్లానముఖాః - కృపణాః దీనవేషాః - కరుణావాచః దీనవచాంసి-వదంతిస్మ - అన్యోన్య మితి శేషః. ౩. ౪. కథ మితి. అవితథక్రియః అమోఘానువృత్తిః. ౫. ౬. ఇహైవేతి. ఇహైవ నిధనం ప్రాయోపవేశనేన మరణం-మహాప్రస్థానం మరణదీక్షాపూర్వక ముత్తరాభిముఖగమనం - హిః ప్రసిద్ధౌ. ౭. సంతీతి. ప్రవిశామోథేతి - అథవేత్యర్థః. ౮. కిం వక్ష్యామ ఇతి. న కిమపి వక్తుం శక్య మిత్యర్థః-తదేవ వివృణోతి. మహాబాహు రిత్యాదినా-నీతః-వన మితిశేషః.౯.౧౨. తతఇతి. మార్గానుసారేణ కించిత్ కించిద్దూరం-మార్గ

ప్రభాతాయా మితి. శోకేనోపహతాః అతఏవ నిశ్చేష్టాశ్చ తథా. ౧. శోకేతి. శోకజాశ్రుభిః పరిద్యూనాః క్లిన్నాః - రామస్యాలోక మపి రామసంబంధ్యాలోకసాధనం రథరేణ్వాదిక మపి. ౨. ౩. విషయావిష్టచిత్తానాం భగవతః శ్రీరామస్య దర్శనం దూరాపాస్త మితి ద్యోతయంత ఇవాహుః - ధిగస్తు ఖల్వితి. ౪. కథ మితి. అవితథక్రియః. అమోఘక్రియః. ౫. ౬. ఇహైవేతి. నిధనం ప్రాయోపవేశేన మరణం మహాప్రస్థానం మరణదీక్షా పూర్వక ముత్తరాభిముఖగమనం. ౭. ౮. కి మితి. నీతః ప్రాపితః వన మితి శేషః - అస్యాయ మర్థః - రామవృత్తాంతం పృచ్ఛంతం జనం ప్రతి అస్మాభిః రాఘవో వనం నీత ఇతి వక్తుం కథం క్షమం - అన్యద్వా కిం వక్ష్యామఇతి. ౯. ౧౨. తత ఇతి. మార్గానుసారేణ - రథమార్గానుసారేణ - కించిత్ క్షణ

మహతా సమభిప్లుతాః. ౧౩. రథస్య మార్గనాశేన న్యవర్తంత మనస్వినః, కి మిదం కిం కరిష్యామో దైవేనోపహతా ఇతి. ౧౪. తతో యథాగతేనైవ మార్గేణ క్లాంతచేతసః, అయోధ్యామగమన్ సర్వే పురీం వ్యథితసజ్జనాం. ౧౫. ఆలోక్య నగరీం తాం చ క్షయవ్యాకులమానసాః, అవర్తయంత తేఽశ్రూణి నయనైః శోకపీడితైః, ఏషా రామేణ నగరీ రహితా నాతిశోభతే, ఆపగా గరుడేనేవ హ్రదాదుద్ధృతపన్నగా. ౧౬. చంద్రహీన మివాకాశం తోయహీన మివార్ణవం, అపశ్యన్నిహతానందం నగరం తే విచేతసః. ౧౭. తే తాని వేశ్మాని మహాధనాని దుఃఖేన దుఃఖోపహతావిశంతః, నైవ ప్రజజ్ఞుః స్వజనం జనం వా నిరీక్షమాణాః ప్రవిశ ష్టహర్షాః. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

తేషా మేవం విషణ్ణానాం పీడితానా మతీవచ, బాష్ప విప్లుతనేత్రాణాం సశోకానాం ముమూర్షయా, అనుగమ్య నివృత్తానాం రామం నగరవాసినాం, ఉద్గతానీవ సత్వాని బభూవు రమనస్వినాం. ౨. స్వం స్వం నిలయ మాగమ్య పుత్ర

నాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ -తచ్చ వీరుత్తృణపటలపిహితప్రదేశేరథచారణాదితిజ్ఞేయం-సమభిప్లుతాః వ్యాప్తా ఇత్యర్థః. ౧౩. రథస్యేతి. దైవేనోపహతా ఇతి-ప్రలపంత ఇతి శేషః. ౧౪. ౧౫. ఆలోక్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అంతే ఇతి కరణం బోధ్యం - క్షయవ్యాకులమానసాః సంమార్జనలేపనాదిక్షయేన వ్యథితమనస్కాః - అవర్తయంత అముంచన్. ౧౬. ౧౭. తే తానీతి. దుఃఖేన దుఃఖేన సహితం - స్వజనం జనంవా పౌరజనం వా-న ప్రజజ్ఞుః నాజ్ఞాసిషుః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

తేషా మిత్యాది. ముమూర్షయా మర్తు మిచ్ఛయా - ఉపలక్షితానాం - సత్వానిప్రాణాః- 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్వ' మిత్యమరః.ఉద్గతానీవ బభూవుః - ముమూర్ఛు రిత్యర్థః-అమనస్వి

కించిత్కాలం - మార్గనాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ - పునః మహతా విషాదేన సమభిప్లుతాః. ౧౩. రథస్యేతి. మార్గనాశేన హేతునా - దైవేనోపహతా ఇతి - ప్రలపంత ఇతి శేషః-కి మిద మితః పరం కిం కరిష్యామ ఇతి వ్యవర్తంతేత్యన్వయః. ౧౪. ౧౫. ఆలోక్యేతి. క్షయవ్యాకులమానసాః క్షయం గృహం ప్రతి - వ్యాకులాని వ్యథితాని గంతవ్యం నవేత్యేవం రూపచింతాయుక్తాని మనాంసి యేషాం తే తథా-అవర్తయంత అముంచన్ * ఏషేతి. నాతిశోభత ఇత్యశ్రూణ్యవర్తయంతేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౬. ౧౭. తే తానీతి. తే పౌరాః - మహాధనాని అమూల్యాని-తాని వేశ్మాని - స్వస్వవేశ్మానీత్యర్థః - విశంతోపి దుఃఖేన సహితం స్వజనంవా జనం అన్యజనం వా - నిరీక్షమాణా అపి - దుఃఖోపహతా స్సంతః - స్వపరవేశ్మవివేకం స్వజనాన్యజనవివేకం చ నైవ ప్రజజ్ఞుః-నప్రాపు రిత్యర్థః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

తేషా మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ముమూర్షయా ఉపలక్షితానాం * సత్వాని అసవః - ఉద్గతాని ఉత్క్రాంతానీవ బభూవుః. ౨. స్వం స్వ మితి. బాష్పేణ పిహితాననాః అశ్రు

దారై స్సమావృతాః, అశ్రూణి ముముచు స్సర్వే బాష్పేణ పిహితాననాః. ౩. నచాహృష్య న్నచామోదన్ వణిజో నప్రసారయన్, నచాశోభంత పుణ్యాని నాపచన్ గృహమేధినః. ౪. నష్టం దృష్ట్వా నాభ్యనందన్ విపులంవా ధనాగమం, పుత్త్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యనందత. ౫. గృహేగృహే రుదంత్యశ్చ భర్తారంగృహ మాగతం, వ్యగర్హయంత దుఃఖార్తా వాగ్భి స్తోత్త్రై రివ ద్విపాన్, కిన్ను తేషాం గృహైః కార్యం కిం దారైః కిం ధనేన వా, పుత్త్రై ర్వా కిం సుఖైర్వాపి యే న పశ్యంతి రాఘవం. ౭. ఏక స్సత్పురుషో లోకే లక్ష్మణ స్సహ సీతయా, యోఽనుగచ్ఛతి కాకుత్స్థం రామం పరిచరన్ వనే. ౮. ఆపగాః కృతపుణ్యా స్తాః పద్మిన్యశ్చ సరాంసి చ, యేషు స్నాస్యతి కాకుత్స్థో విగాహ్య సలిలం శుచి. ౯. శోభయిష్యంతి కాకుత్స్థ మటవ్యో రమ్యకాననాః, ఆపగాశ్చ మహానూపా స్సానుమంతశ్చ పర్వతాః ౧౦. కాననం వాపి శైలంవా యం రామోఽభిగమిష్యతి, ప్రియాతిథి మివ ప్రాప్తం నైనం శక్ష్యంత్యనర్చితుం. ౧౧. విచిత్రకుసుమాపీడా బహుమంజరిధారిణః, రాఘవం దర్శయిష్యంతి నగా భ్రమరశాలినః.

నాం ధైర్యహీనానాం. ౨. ౩. నేతి. నచాహృష్యన్ సుహృద్దర్శనేనాపి హర్షం న ప్రాపుః - నచామోదన్ అపూర్వవస్తులాభేపి మోదం న ప్రాపుః - ప్రసారయన్ ప్రాసారయన్ - పణ్యానీతి శేషః - పుణ్యాని పుణ్యఫలభూతపుత్త్రకళత్రాదీని - నాపచన్నితి - గృహమేధినః గృహస్థాః- తేషాం పచిక్రియాసంబంధ స్త్వర్ధశరీరభూతపత్నీద్వారా. ౪. నష్ట మితి. నష్టం చిరకాలనష్టం-రత్నాదికం-ధనాగమం నిధ్యాదిలాభం. ౫. గృహే గృహ ఇతి. రుదంత్య స్సర్వాః స్త్రియః - భర్తారం స్వస్వ భర్తారం - వ్యగర్హయంత - కిమర్థం భవద్భి రాగత మిత్యేవం నిందంతి స్మ - తోత్త్రై రంకుశైః - గర్హాం విశదయతి-కిన్న్విత్యాదిశ్లోకేన - ఇతి వ్యగర్హయంతేత్యన్వయః. ౭. ఏక ఇతి. సీతయా సహ రామం - సీతాసహితం రామ మిత్యర్థః. ౮. ౯. శోభయిష్యంతీతి. రమ్యకాననాః తత్ర తత్ర రమ్యవృక్షరాజియుక్తాః మహానూపాః రమ్యకచ్ఛప్రదేశాః. ని. 'జలప్రాయ మనూపం స్యాత్ పుంసికచ్ఛ' ఇత్యమరః. ౧౦. కానన మితి. నైనం శక్ష్యంత్యనర్చితుం-అర్చితుం శక్ష్యంత్యేవేత్యర్థః. ౧౧.

వ్యాప్తముఖా ఇత్యర్థః. ౩. నచేతి. హర్షో బాహ్యసంతోషః - ఆమోదః ఆంతరసంతోషః. ౪. నష్టమితి. నష్టం చిరకాలనష్టం ధనాదికం - ధనాగమనం ధనలాభం. ౬. కిన్న్వితి. యే రామం న పశ్యంతి - తేషాం గృహాదిభిః కి మితి సంబంధః - అయం భావః - సంసారసాగరా న్నిరవధికకరుణయా సకలజగదుద్ధరణాయ నరరూపేణావతీర్య స్వదేశే స్వపురే చావస్థితం భగవంతం శ్రీరామం పరమాదరేణాపశ్యంతో యే పుత్త్రదారాదిషు రమంతే తే పాపిష్ఠాః పునః పున స్సంసరంతీతి. ౭. ఏక ఇతి. వనే రామం పరిచరన్ యోఽనుగచ్ఛతి స సత్పురుషః భాగ్యపురుషః - సా సీతాపి భాగవతీత్యర్థః. ౮. ఆస్తాం, తావ త్సీతాలక్ష్మణయో ర్భాగ్యానువర్ణనం క స్తద్వర్ణయితుం శక్తః అచేతనా అప్యాపగాదయ స్సభాగ్యా ఇత్యాహుః - ఆపగా ఇతి, ౯. శోభయిష్యంతీతి. రమ్యకాననాః చారు వృక్షసంఘాః - అనూపాః జలప్రాయతీరప్రదేశాః. ౧౦. ౧౧. విచిత్రేతి. విచిత్రకుసుమైః ఆపీడః శిరోభూషణం యేషాం తే-బహ్వీః మంజరీః పుష్పస్తబకాన్ ధర్తుం శీల మస్త్యేషా మితి-ఛాందసో హ్రస్వః - నగాః వృక్షాః - రాఘవం దర్శయిష్యంతి. అయం భావః - నగాః రామం పరమాత్మానం మత్వా స్వనిష్ఠభ్రమరఝంకారరూపమంత్రోచ్చారణ పూర్వకం స్వశాఖాకరోద్ధృత

౧౨. అకాలే చాపి ముఖ్యాని పుష్పాణి చ ఫలాని చ, దర్శయిష్యంత్యనుక్రోశా
ద్గిరయో రామ మాగతం. ౧౩. ప్రస్రవిష్యంతి తోయాని విమలాని మహీధరాః,
విదర్శయంతో వివిధాన్ భూయశ్చిత్రాంశ్చ నిర్ఝరాన్. ౧౪. పాదపాః పర్వతా
గ్రేషు రమయిష్యంతి రాఘవం. ౧౪½ యత్ర రామో భయం నాత్ర నాస్తి
తత్ర పరాభవః, స హి శూరో మహాబాహుః పుత్రో దశరథస్య చ. ౧౫½.
పురా భవతి నో దూరా దనుగచ్ఛామ రాఘవం. ౧౬. పాదచ్ఛాయా సుఖా భర్తు
స్తాదృశస్య మహాత్మనః, స హి నాథో జనస్యాస్య స గతిస్స పరాయణం. ౧౮.
వయం పరిచరిష్యామ సీతాం యూయంతు రాఘవం. ౧౮½. ఇతి పౌరస్త్రియో
భర్తౄన్ దుఃఖార్తా స్తత్త దబ్రువన్, యుష్మాకం రాఘవోఽరణ్యే యోగక్షే
మం విధాస్యతి, సీతానారీ జనస్యాస్య యోగక్షేమం కరిష్యతి. ౧౯. కోన్వనేనా
ప్రతీతేన సోత్కంఠితజనేన చ, సంప్రీయేతా మనోజ్ఞేన వాసేన హృతచేతసా. ౨౦.

విచిత్రేతి. విచిత్రకుసుమాపీడాః విచిత్రపుష్పశేఖరాః - మంజరీత్యత్ర ఛాందసో హ్రస్వః - దర్శయి
ష్యంతి - ఆత్మాన మితి శేషః - నగాః వృక్షాః. ౧౨. అకాల ఇతి. దర్శయిష్యంతి - వృక్షలతాది
ద్వారేతి భావః - అనుక్రోశాత్ - ఆదరా దిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪½. యత్రేతి. యత్ర దేశే-రామో
వర్తతే అత్ర భయం నాస్తి-తత్ర పరాభవోఽపి నాస్తి. ౧౫½. పురేతి. దూరాత్ పురా భవతి భవి
ష్యతి-తతః పూర్వ మేవానుగచ్ఛామ ఇత్యర్థః-యావత్పురానిపాతయో ర్లడితి లట్. ౧౬. పాదచ్ఛా
యేతి. పాదసేవా లక్ష్యతే-సుఖా సుఖసాధనభూతా - గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యః - పరాయణం
పరమయనం - సర్వప్రకారేణాధారభూత ఇత్యర్థః. ౧౮. ౧౯. కోన్వనేనేతి. అప్రతీతేన అప్రశస్తే
న-సతా మయోగ్యేనేతి యావత్- ఉత్కంఠయా శోకస్మరణేన సహిత స్సోత్కంఠః-సోత్కంఠః-
కృతః సోత్కంఠితః - తాదృశో జనో యస్య తేన - అమనోజ్ఞేన ఉద్వేగకారిణా - హృతచేతసా
చిత్తనాశకేన - అనేన వాసేన - నగరేణేత్యర్థః - కోనుజన స్సంప్రీయేత - నకోపీత్యర్థః - తస్మా
దయం వాస స్త్యాజ్య ఇతి భావః. ౨౦. కైకేయ్యా ఇతి. అధర్మ్యం - ధర్మా దపేత మిత్యర్థః -

---

మంజరీరూపపుష్పాంజలిభిః రాఘవ మర్చిష్యంతీతి. ౧౨. అకాల ఇతి. గిరయో దర్శయిష్యంతి - స్వని
ష్ఠవృక్షద్వారేతి శేషః. ౧౩. ౧౪. పాదపా ఇతి. రమయిష్యంతీతి - స్వమూలాకీర్యమాణపల్లవకుసు
మరచితశయ్యాసు సీతాసమేతం రామం రమయిష్యంతీత్యర్థః. ౧౪½. యత్రేతి. రామః-వసతీతి శేషః-
తత్ర హేతుః - స హి శూర ఇతి. ౧౫½. పురేతి. రాఘవో నోఽస్మాకం అదూరా త్త్వరా భవతి-
ఆసన్నో భవిష్యతీత్యర్థః - యావత్పురేత్యాదినా భవిష్యదర్థే లట్ - అతః రాఘవ మనుగచ్ఛామేతి-
ప్రార్థనాయాం లోట్. ౧౬. యం రామ మనుగచ్ఛామ మహాత్మన స్తాదృశస్య - పాదచ్ఛాయా
చ్ఛాయేత్యనుగ్రహహేతుభూతా సేవాలక్ష్యతే - శ్రీరామచంద్రపాదసేవైవ- నః సుఖా పరమసుఖ
సాధనభూతా - సః రామః - గతిః శరణం పరాయణం సర్వప్రకారేణాధారభూతః. ౧౮. వయ
మితి. స్త్రియ ఇత్యర్థః - యూయం - పురుషా ఇత్యర్థః. ౧౮½. ఇతీతి. యోగక్షేమం అప్రాప్తద్ర
వ్యస్య ప్రాప్తి ర్యోగః - ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమం. ౧౯. అనేన వాసేన కోనుసంప్రీయేతేతి యో
జనా - అప్రతీతేన అసుఖేన - శోకస్మరణం ఉత్కంఠా - ఉత్కంఠాస్య సంజాతా ఉత్కంఠితః-
ఉత్కంఠిత శ్చాసౌ జనశ్చ ఉత్కంఠితజనః తేన సహితః సోత్కంఠితజనః - తేన సోత్కంఠితజనేన
వాసేన అయోధ్యావాసేన - హృతచేతసా - చిత్తనాశకేన. ౨౦. కైకేయ్యా ఇతి. కైకేయ్యా

కైకేయ్యా యది చే ద్రాజ్యం స్యా దధర్మ్య మనాథవత్, నహి నో జీవితేనార్థః కుతః పుత్త్రైః కుతో ధనైః. ౨౧. యయా పుత్త్రశ్చ భర్తా చ త్యక్తా వైశ్వర్యకారణాత్, కం సా పరిహరే దన్యం కైకేయీ కులపాంసనీ. ౨౨ కైకేయ్యా న వయం రాజ్యే భృతకా నివసేమహి, జీవంత్యా జాతు జీవంత్యః పుత్త్రై రపి శపామహే. ౨౩. యాపుత్త్రం పార్థివేంద్రస్య ప్రవాసయతి నిర్ఘృణా, కస్తాం ప్రాప్య సుఖం జీవే దధర్మ్యాం దుష్టచారిణీం ౨౪. ఉపద్రుత మిదం సర్వ మనాలంబ మనాయకం, కైకేయ్యా హి కృతే సర్వం వినాశ ముపయాస్యతి. ౨౫. న హి ప్రవ్రజితే రామే జీవిష్యతి మహీపతిః, మృతే దశరథే వ్యక్తం విలాప స్తదనంతరం. ౨౬. తే విషం పిబతాలోడ్య క్షీణపుణ్యా స్సుదుర్గతాః, రాఘవం వాను గచ్ఛధ్వ మశ్రుతిం వాపి గచ్ఛత. ౨౭. మిథ్యా ప్రవ్రాజితో రామ స్సభార్య స్సహ లక్ష్మణః, భరతే సన్నిసృష్టా స్స్మ సౌనికే పశవో యథా ౨౮. పూర్ణచంద్రాసన శ్శ్యామో గూఢజత్రు రరిందమః, ఆజానుబాహుః పద్మాక్షో రామో లక్ష్మణపూర్వజః, పూర్వాభిభాషీ మధుర స్సత్యవాదీ మహాబలః, సౌమ్యశ్చ సర్వ

అనాథవత్ నాథశూన్యం - భావిప్రతిసంధానేనేద ముక్తం - కుత ఇతి - 'పుత్త్రధనకృతపురుషార్థస్య జీవితమూలత్వా దిత్యర్థః. ౨౧. యయేతి. పుత్రో రామః - పరిహరేత్ -విపద్భ్య ఇతి శేషః-రక్షే దితి యావత్. ౨౨. కైకేయ్యా ఇతి. జీవంత్యాః - కైకేయ్యా రాజ్యే భృతకాః భృతిభుజః. ని. 'భృతకో భృతిభు' గిత్యమరః. కైకేయీజీవనపర్యంతం న తస్యా రాజ్యే నివసేమహీతి జీవం తీశబ్దస్య భావః. ౨౩. ౨౪. ఉపద్రుత మితి. కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం. ౨౫. వినాశప్రకార ముపపాదయంతి. నహీతి. విలాపో వినాశః. ౨౬. త ఇతి. తేయూయం - ఆలోడ్య అమ మర్థ మాలోచ్య - సుదుర్గతాః సుదరిద్రాః - రామరూపధనహీనా ఇత్యర్థః - అశ్రుతిం యత్ర గతే నామాపి న శ్రూయతే తం దేశ మిత్యర్థః ౨౭. పితృవచననిర్దేశేన కైకేయీప్రియచికీర్షయా చ క్రియమాణే ప్రవ్రజనే కో దోష ఇత్యత్రాహ - మిథ్యాప్రవ్రాజిత ఇతి. కపటేన ప్రవ్రాజితః సన్నిసృష్టాః నిక్షిప్తాః - రాజ్ఞేతి శేషః - సౌనికే పశుమారకే. ౨౮. విశ్లేషాసహి

రాజ్యం యది అధర్మ్యం అధర్మోపేతం - అనాథవత్ నాథరహితం స్యాత్ - తస్మిన్ రాజ్యే - నః అస్మాకం - జీవితేనాప్యర్థో నహి - కుతః పుత్త్రైః కుతోధనై రిత్యన్వయః. ౨౧. యయేతి. పుత్రో రామః - సాకం వా పరిహరేత్ రక్షేత్ - యద్వా త్యాగా త్పరిహరేత్-సర్వా నపి పరిత్యజే దిత్యర్థః - భర్తృపుత్త్రత్యాగకారిణ్యా స్తస్యా ఇతరత్యాగః కియా నితిభావః. ౨౨. కైకేయ్యా ఇతి. జీవంత్యాః కైకేయ్యాః రాజ్యే - తస్యాః భృతకా భృత్యభూతాః జీవంత్య స్సత్యః న నివసేమహి - ఇమ మర్థం ప్రతిశపామహే. ౨౩. ౨౪. ౨౫. విలాపః నాశః. ౨౬. తేవిషమితి. తే యూయం-పురుషాః సస్త్రీకా ఇతి శేషః-విష మాలోడ్య విషం పేషయిత్వా-అశ్రుతిం వాపి గచ్ఛత-న విద్యతే శ్రుతిః యుష్మ న్నామ గ్రహణం - యస్మిన్ దేశే తం దేశం గచ్ఛతేత్యర్థః. ౨౭. మిథ్యేతి. మిథ్యాప్రవ్రాజితః-మిథ్యావరకల్పనయా ప్రవ్రాజితోభూత్ - కైకేయీవశగే భరతే రాజని సతి-సౌనికే పశుమారక సమీపే - పశవో యథా నిశ్చితమరణా స్తిష్ఠంతి-సన్నివిష్టా స్స్మః. ౨౮. విశ్లేషాసహిష్ణుతయా రామ స్త్వకార్యం కృతవా నిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యా

లోకస్య చంద్రవత్ప్రియదర్శనః, నూనం పురుషశార్దూలో మత్తమాతంగవిక్రమః, శోభయిష్యత్యరణ్యాని విచరన్ స మహారథః. ౩౧. తా స్తథా విలపంత్య స్తు నగరే నాగరస్త్రియః, చుక్రుశు ర్దుఃఖసంతప్తా మృత్యో రివ భయాగమే. ౩౨. ఇత్యేవం విలపంతీనాం స్త్రీణాం వేశ్మసు రాఘవం, జగామా స్తం దినకరో రజనీ చాభ్యవర్తత. ౩౩. నష్టజ్వలనసంపాతా ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా, తిమిరేణాభిలిప్తేవ తదా సా నగరీ బభౌ. ౩౪. ఉపశాంతవణిక్పణ్యా నష్టహర్షా నిరాశ్రయా, అయోధ్యానగరీ చాసీ న్నష్టతార మివాంబరం. ౩౫. తథా స్త్రియో రామనిమిత్తమాతురా యథా సుతే భ్రాతరి వా వివాసితే, విలప్య దీనా రురుదు ర్విచేతస స్సుతై ర్హి తాసా మధికోహి సోభవత్. ౩౬. ప్రశాంతగీతోత్సవ నృత్తవాదనా వ్యపాస్తహర్షా పిహితాపణోదయా, తదా హ్యయోధ్యానగరీ బభూవ సా మహార్ణవ స్సంక్షిపితోదకో యథా. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

ష్ణుతయా రామ స్త్వకార్యం కృతవా నిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యాయనం కుర్వంతి-పూర్ణేత్యాదినా. గూఢజత్రుః - గూఢే నిమగ్నే జత్రుణీ అంససంధీ యస్య స తథోక్తః. ని. స్కంధో భుజశిరోంసో స్త్రీ సంధీ తస్యైవ జత్రుణీ' ఇత్యమరః * పూర్వాభిభాషీ స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః. ౩౧. తా ఇతి. మృత్యో ర్భయాగమే మరణసమయే. ౩౨. ఇతీతి. విలపంతీనాం-విలపంతీషు సతీష్విత్యర్థః-రాఘవం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౩౩. నష్టేతి. నష్టజ్వలనసంపాతా నష్టాగ్నిప్రణయనా - ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా అధ్యాయో వేదః - సత్కథా పురాణాదిః - నివృత్తవేదాధ్యయనపురాణపాఠేత్యర్థః. ౩౪. ఉపశాంతేతి. ఉపశాంతవణిక్పణ్యా - ఉపశాంతాని వణిజాం పణ్యాని యస్యాం సా-పణ్యకల్పనా శూన్యేత్యర్థః. ౩౫. తథేతి. సుతైః సుతేభ్యః-పంచమ్యర్థే తృతీయా-భ్రాతృభ్య శ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. ౩౬. ప్రశాంతేతి. పిహితాపణోదయా - పిహితః ఆపణోదయః ఆపణస్థవస్తుసమృద్ధి ర్యస్యా స్సా తథోక్తా - ఆపణోదయస్య పిహితత్వ మాపణాపిధానాత్-సంక్షిపితోదకః - సంశోషితోదక ఇత్యర్థః. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

యనం కుర్వంతి - పూర్ణచంద్రానన ఇత్యాదినా * పూర్వాభిభాషీ స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః. ౩౧. తా ఇతి. మృత్యోర్హేతోః భయాగమే సతి - యథా. ౩౨. ఇతీతి. విలపంతీనాం - ప్రలపంతీషు సతీషు - దినకరోఽస్తం జగామ - సూర్యాస్తమయానంతరం రజనీ చాభ్యవర్తతేతి - అనేన - పౌరస్త్రీదుఃఖాసహిష్ణుతయా అస్తమయానంతరం అస్తమయా త్పూర్వంచ భానోః పూర్వగత్యపేక్షయా అతివేగగమనం ద్యోత్యతే. ౩౩. నష్టేతి. నష్టా జ్వలనానాం సంపాతో హోమాద్యర్థ ముద్బోధో యస్యాం సా - ప్రశాంతాన్యధ్యయనాని సత్కథాః పుణ్యకథా శ్చ యస్యాస్సా. ౩౪. ఉపశాంతేతి, నిరాశ్రయా రామాశ్రయరాహిత్యాన్నిరాశ్రయా. ౩౫. తథేతి. సుతైః సుతేభ్యః-స రామః తాసా మధికోఽభవత్-అతో రామనిమిత్తం రురుదు రితి సంబంధః. ౩౬. ప్రశాంతేతి. ప్రశాంతం గీతోత్సవనృత్తవాద్యతౌర్యత్రికం యస్యాం సా-పిహితః ఆపణానాం పణ్యవస్తూనాం ఉదయః ప్రసారణం యస్యాం సా-సంక్షిపితోదకః క్షీణోదకో యథా. ౩౭. ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

రామోఽపి రాత్రిశేషేణ తేనైవ మహదంతరం, జగామ పురుషవ్యాఘ్రః పితు రాజ్ఞా మనుస్మరన్. ౧. తథైవ గచ్ఛత స్తస్య వ్యపాయా ద్రజనీ శివా, ఉపాస్య సశివాం సంధ్యాం విషయాంతం వ్యగాహత. ౨. గ్రామాన్ వికృష్టసీమాంతాన్ పుష్పితాని వనానిచ, పశ్యన్నతియయౌ శీఘ్రం శనై రివ హయోత్తమైః, శృణ్వన్ వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినాం. ౩౮. రాజానం ధి గ్దశరథం కామస్య వశ మాస్థితం, హా నృశంసాద్య కైకేయీ పాపా పాపానుబంధినీ, తీక్ష్ణా సంభిన్న మర్యాదా తీక్ష్ణకర్మణి వర్తతే, యా పుత్ర మీదృశం రాజ్ఞః ప్రవాసయతి ధార్మికం, వనవాసే మహాప్రాజ్ఞం సానుక్రోశం జితేంద్రియం, కథం నామ మహాభాగా సీతా జనకనందినీ, సదా సుఖేష్వభిరతా దుఃఖా న్యనుభవిష్యతి, అహో దశరథో రాజా నిస్స్నేహ స్స్వసుతం ప్రియం, ప్రజానా మనఘం రామం పరిత్యక్తు మిహేచ్ఛతి ఏతా వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినాం, శృణ్వ న్నతియయౌ వీరః కోసలాన్ కోసలేశ్వరః. ౯. తతో వేదశ్రుతిం నామ శివ

అథ రామవృత్తాంతం ప్రస్తౌతి. రామోఽపీతి. తేనైవ రాత్రిశేషేణ యేన రాత్రిశేషేణ పౌరాన్ విహాయ గతః తేనైవ-మహదంతరం మహావకాశం మహద్దూర మితి యావత్. ౧. తథేతి. గచ్ఛతః గచ్ఛతి సతి-వ్యపాయాత్ నిరగాత్-విషయాంతం ఉత్తరకోసలదేశదక్షిణావధిం. ౨. గ్రామా నితి. వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణ కృష్టసీమాంతాన్-బీజావాపార్థం సజ్జీకృతక్షేత్రా నిత్యర్థః శనై రివ యయౌ - ఉత్తమాశ్వానాం గతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరామణీయకదర్శనపారవశ్యాచ్చాతిశీఘ్ర మపి గమనం శనై రివ జానన్ యయా విత్యర్థః - శృణ్వ న్నితి. గ్రామసంవాసినాం - గ్రామాః మహాగ్రామాః - సంవాసా అల్పగ్రామాః - తేషు వాసినాం - శృణ్వ న్నతియయా వితి పూర్వేణ సంబంధః. ౩౮. వాచ ఏవ ప్రపంచయతి - రాజాన మిత్యాది పాపా పాపస్వభావా పాపానుబంధినీ - నైరంతర్యేణ పాపకారిణీత్యర్థః- తీక్ష్ణా క్రూరా వనవాసే వనవాసనిమిత్తం - ప్రవాసయతీత్యన్వయః - అతియయౌ అతిక్రమ్య యయౌ. ౯. ౧౦. గత్వేతి. గోయుతానూపాం గోయుక్తకచ్ఛ

రామోఽపీతి. తేనైవ రాత్రిశేషేణ-యేనైవ రాత్రిశేషేణ పౌరాన్ విహాయ గతః తేనైవ - మహదంతరం మహావకాశం - మహద్దూర మితి యావత్. ౧. తథైవేతి. గచ్ఛత స్తతః - వ్యపాయాత్ నిరగాత్ - విషయాంతం కోసలదేశాంతం. గ్రామా నితి. వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణకృష్టాః సీమాంతాః యేషు - బీజావాపార్థం ఆసీమాంతం సజ్జీకృతక్షేత్రా నిత్యర్థః. పశ్యన్ శనై రివ శీఘ్రం - అతి అతిక్రమ్య - యయౌ - ఉత్తమాశ్వానాం గతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరమణీయ దేశదర్శనపారవశ్యాచ్చ - అతిశీఘ్ర మపి గమనం శనై రివ ప్రత్యభా దిత్యర్థః * గ్రామసంవాసవాసినాం - గ్రామా మహాగ్రామాః - సంవాసాః స్వల్పగ్రామాః - తేషు నివాసినాం మనుష్యాణాం వాచః శృణ్వన్-అతియయా వితి పూర్వేణ సంబంధః. ౩౮. శృణ్వ న్వాచో మనుష్యాణా మిత్యుక్తం తా ఏవాహ - రాజానం ధిగిత్యాదిసార్ధైః పంచభిః ఆస్థితం ప్రాప్తం * పాపానుబంధినీ పాపసంబంధినీ-తీక్ష్ణా క్రూరా-సంభిన్నమర్యాదా * ఖండితమర్యాదా ఈదృశం కల్యాణగుణైకతానం - సానుక్రోశం సదయం*అహో ఇతి. ప్రజానాం పుత్రాణాం మధ్యే-ప్రియం-అనఘం నిర్దుష్టం-యద్వా ప్రజానాం ప్రాణినాం ప్రియం స్వసుతం రామం - పరిత్యక్తు మిచ్ఛతీతి వా సంబంధః ఏతా ఇతి. ఏతాః పూర్వోక్తా వాచః - శృణ్వన్ కోసలాన్ కోసలదేశా నతియయౌ. ౯. తత ఇతి. శివవారి

వారివహాం నదీం, ఉత్తీర్యాభిముఖః ప్రాయా దగస్త్యాధ్యుషితాం దిశం. ౧౦. గ
త్వాతు సుచిరం కాలం తత శ్శివజలాం నదీం, గోమతీం గోయుతానూపా మతర
త్సాగరంగమాం. ౧౧. గోమతీం చాప్యతిక్రమ్య రాఘవ శ్శీఘ్రగై ర్హయైః, మ
యూరహంసాభిరుతాం తతార స్యందికాం నదీం. ౧౨. స మహీం మనునా రా
జ్ఞా దత్తా మిక్ష్వాకవే పురా, స్ఫీతాం రాష్ట్రావృతాం రామో వైదేహీ మన్వద
ర్శయత్. ౧౩. సూత ఇత్యేవ చాభాష్య సారథిం తమభీక్ష్ణశః, హంసమత్తస్వర
శ్శ్రీమా నువాచ పురుషర్షభః. ౧౪. కదాహం పున రాగమ్య సరయ్వాః పుష్పితే
వనే, మృగయాం పర్యటిష్యామి మాత్రా పిత్రాచ సంగతః. ౧౫. రాజర్షీణాంహి
లోకేఽస్మి న్రత్యర్థం మృగయావనే, కాలేవృతాంతాం మనుజై ర్ధన్వినా మభికాం
క్షితాం, నాత్యర్థమభికాంక్షామి మృగయాం సరయూవనే, రతి ర్హ్యేషాతులా

ప్రదేశాం - సాగరంగమా మితి. గమే స్సుప్యుపసంఖ్యాన మితి ఖచి ముమ్. ౧౧. ౧౨. స ఇతి.
మహీం కోసలదేశం-రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం-యద్యపి ఇక్ష్వాకూణా మియం భూమి
స్సశైలవనకాననేతి భూమిమాత్ర మిక్ష్వాకో ర్దేవ-తథాపి తస్య జన్మభూమి రియం-ఇతరజనపదస్థాః
కరదా ఇతి బోధ్యం. ౧౩. సూత ఇతీతి. సూత ఇతీత్యత్ర గుణాభావో వాక్యసంధే రనిత్యత్వాత్ -
హంసమత్తస్వరః - హంసస్యేవ మత్తః కలః స్వరః యస్య స తథా. ౧౪. భావిపితృవియోగసూచక
మౌత్కంఠ్య మాహ-కదేతి. పర్యటిష్యామి. చరిష్యామి. ౧౫. నను - 'స్త్రీద్యూతమృగయామద్యవా
క్పారుష్యోగ్రదండతాః, అర్థస్య దూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తక' మితి నిందితా మృగయా
కథం కాంక్ష్యత ఇత్యాశంక్య-హింస్రమృగనివృత్త్యర్థా కాదాచిత్కీ నగర్హితా-కింతునిరంతరైవ-
యథా రాజసూయే తస్యా స్సభాయా మధ్యేఽధిదేవన ముద్ధత్యా వోక్ష్యా క్షాంత న్నివపేదితి విహితం
ద్యూత మిత్యాహ-రాజర్షీణా మితి. హి యస్మాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం వనే మృగయా రత్యర్థం-
అస్తీతి శేషః - కాలే శ్రాద్ధాదికాలే మనుజై స్సదాచారపరైః - వృతాం స్వీకృతాం - ధన్వి
నా మభికాంక్షితాం - చలలక్ష్యవేధనార్థం ధన్విభి రభికాంక్షితాం - తాం మృగయాం నాత్యర్థ
మభికాంక్షామి - కించిత్ కాంక్షామీత్యర్థః - రతిః క్రీడా. ౧౬. సఇతి ఐక్ష్వాకః - దాండి

వహాం శివాని మనోజ్ఞాని వారీణి వహతీతి తథా. ౧౦. గత్వేతి. గోయుతానూపాం గోభి ర్యుక్తా
న్యనూపాని జలప్రాయప్రదేశా యస్యాం సా తథా. ౧౧. గోమతీమితి. స్యందికాం స్యంది
కాఖ్యాం. ౧౨. స మహీ మితి. స రామః మహీం-స్యందికానదీమర్యాదం - కోసలదేశ మిత్యర్థః -
రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం-వైదేహీ మన్వదర్శయ దితి సంబంధః ౧౩. సూత ఇతీతి.
ఆభాష్య సంబోధ్య - హంసమత్తస్వరః మత్తహంసస్వరః. ౧౪. ౧౫. మృగయా కిం శిష్టాచరితేత్య
త్రాహ - రాజర్షీణా మిత్యాదినా. హి యస్మాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం వనే మృగయారత్యర్థం
అస్తీతి శేషః-కాలే మృగయాయోగ్యకాలే-శ్రాద్ధాదికాల ఇత్యర్థః-మనుజైస్సదాచారపరైః-వృతాం
స్వీకృతాం ధన్వినా మభికాంక్షితాం లక్ష్యవేధనార్థం ధన్విభి రభికాంక్షితా మిత్యర్థః. * తాం
నాత్యర్థ మభికాంక్షామి కించిత్కాంక్షామీత్యర్థః-యద్వా - మృగయాయాః స్త్రీద్యూతాదిసప్తవ్య
సనాంతః పాతిత్వేన నిషిద్ధత్వా త్కథం, మృగయాం పర్యటిష్యసీత్యత ఆహ-రాజర్షీణా మితి. రాజ
ర్షీణా మస్మిన్ లోకే రత్యర్థం యా మృగయా అస్తి-హిః ప్రసిద్ధో-తాం పర్యటిష్యామీతి పూర్వేణ
సంబంధః-కీదృశీం - కాలే వృతాం - అన్వత్సమానం - తథాపి సదా మృగయాపర్యటనే రాజ్య

లోకే రాజర్షిగణసంమతా ౧౭. స త మధ్వాన మైక్ష్వాక స్సూతం మధురయా గిరా, తం త మర్థ మభిప్రేత్య యయా వాక్య ముదీరయన్. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే . ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

విశాలాన్ కోసలాన్ రమ్యాన్ యాత్వా లక్ష్మణపూర్వజః, అయోధ్యాభిముఖో ధీమాన్ ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౧. ఆపృచ్ఛే త్వాం పురిశ్రేష్ఠే కాకుత్స్థపరిపాలితే, దైవతాని చ యాని త్వాం పాలయంత్యా వసంతిచ, నివృత్తవనవాస స్త్వా మనృణో జగతీపతేః, పున ర్ద్రక్ష్యామి మాత్రాచ పిత్రాచ సహ సంగతః. ౩, తతో రుధిరతామ్రాక్షో భుజ ముద్యమ్య దక్షిణం, అశ్రుపూర్ణముఖో దీనోఽబ్రవీ జ్జానపదం జనం ౪. అనుక్రోశో దయా చైవ యథార్హం

నాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః - సరామః - సూతం ప్రతి - తం త మర్థం - రాజగుణాదిరూపం - అభిప్రేత్య హృదయే కృత్వా - మధురయా గిరా వాక్య ముదీరయన్ సన్ అధ్వానం యయౌ - అము మర్థ ముత్తరత్ర దశరథం ప్రతి సూతో వ్యక్తీకరిష్యతి. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోన పంచాశ స్సర్గః.

విశాలా నితి. కోసలాన్ యాత్వా - అంతపర్యంతదక్షిణకోసలాన్ యాత్వేత్యర్థః. ౧. నిర్గమనావసరే శిష్టాచారప్రాప్తస్య పురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వాదిదానీమయోధ్యారాజ్యసీమాంతే-స్థిత్వా ఆరబ్ధస్య చతుర్దశవర్షావధికవ్రతస్య నిర్విఘ్నేన పరిసమాప్త్యర్థం. పురదేవతా నమస్కారపూర్వక మభ్యనుజ్ఞాం ప్రార్థయతే - ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదినా యానీతి - తాన్యప్యాపృచ్ఛ ఇత్యర్థసిద్ధం. 3. తత ఇతి. భుజోద్యమనం రథవేగేన దూరగమనాత్ - అశ్రు పూర్ణముఖత్వం తదశ్రుదర్శనాత్ -జనం దర్శనార్థ మాగతం. ౪. అనుక్రోశ ఇతి. అనుక్రోశః ఆదరః-దయా అనుకంపా - యథార్హం స్వామిత్వానుగుణం - వః యుష్మాభిః కృతః కృతా చేత్యపి ద్రష్టవ్యం -

పాలనరూపస్వధర్మనాశ స్స్య దత ఆహ - నాత్యర్థ మితి. అత్యర్థం సదా - నాభికాంక్షామి - యతః ఏషా కాదాచిత్కమృగయా - రాజర్షిగణసమ్మతా రతిః క్రీడా. ౧౭. సఇతి. తం త మర్థం పూర్వోక్తార్థం - అభిప్రేత్య విషయీకృత్య వాక్య ముదీరయన్ - తమధ్వానం మార్గం - యయావితి సంబంధః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

విశాలా నితి. యాత్వా గత్వా - స్వదేశాంత మితిశేషః. ౧. ఆరబ్ధస్య వ్రతస్య నిర్విఘ్నేన సమాప్త్యర్థం నిర్గమనసమయే శిష్టాచారప్రాప్తపురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వాత్స్వదేశాంతే స్థిత్వా పురీ మనుజ్ఞాం యాచతే-ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదిద్వాభ్యాం త్వాం దైవతానిచ - ఆపృచ్ఛే ప్రార్థయే * ప్రార్థనాప్రకార మేవాహ - నివృత్తేతి. 3. తత ఇతి. జానపదం జనం - స్వదర్శనార్థం తత్రాగతం జనం అశ్రుపూర్ణముఖో దీన ఇత్యస్యాయం భావః-వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తేః - దుఃఖితజనాన్ దృష్ట్వా తేషాం దుఃఖనివారణాయ స్వయ మప్యశ్రుపూర్ణముఖోఽభూ దితి. ౪. అనుక్రోశః ఆదరః - దయా కారుణ్యం - యద్వా - అనుక్రోశో జుగుప్సా - జుగుప్సనీయాన్ కైకేయీప్రభృతీన్ ప్రతి జుగుప్సా-మయి దయాచ-యథార్హం వో యుష్మాభిః కృతః - దుఃఖస్య చిరం దీర్ఘకాలానుభవః - పాపీయః అశోభనం - అసహ్య

మయి నః కృతః, చిరం దుఃఖస్య పాపీయో గమ్యతా మర్థసిద్ధయే. ౫. తేఽభివాద్య మహాత్మానం కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం, విలపంతో నరా ఘోరం వ్యతిష్ఠంత క్వచిత్క్వచిత్. ౬. తథా విలపతాం తేషా మతృప్తానాం చ రాఘవః, అచక్షు ర్విషయం ప్రాయా ద్యథార్కః క్షణదాముఖే. ౭. తతో ధాన్యధనోపేతాన్ దానశీలజనాన్ శివాన్, అకుతశ్చిద్భయా న్రమ్యాం శ్చైత్యయూపసమావృతాన్, ఉద్యానామ్రవణోపేతాన్ సంపన్నసలిలాశయాన్, తుష్టపుష్టజనాకీర్ణాన్ గోకులాకులసేవితాన్, లక్షణీయా న్నరేంద్రాణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాన్, రథేన పురుషవ్యాఘ్రః కోసలానత్యవర్తత. ౧౦. మధ్యేనముదితం స్ఫీతం రమ్యోద్యానసమాకులం, రాజ్యం భోగ్యం నరేంద్రాణాం యయౌ ధృతిమతాం వరః. ౧౧. తత్ర త్రిపథగాం దివ్యాం శివతోయా మశైవలాం, దదర్శ రాఘవో గంగాం పుణ్యా మృషినిషేవితాం ౧౨. ఆశ్రమై రవిదూరస్థై శ్శ్రీమద్భి స్సమలంకృతాం,

దుఃఖస్య అనుభూయమానదుఃఖస్య - చిరం చిరకాలవిశిష్టత్వం - పాపీయః అశోభనం - మద్దర్శనే భవతాం దుఃఖ మభివర్ధతే - అతో గమ్యతాం అర్థసిద్ధయే గృహకృత్యాదికరణాయ. ౫. త ఇతి. వ్యతిష్ఠంత - రామదర్శనాశయా శీఘ్రం న జగ్ము రిత్యర్థః. ౬. తథేతి. విలపతా మిత్యనాదరే షష్ఠీ- అచక్షుర్విషయం చక్షుర్విషయతాభావం - క్షణదాముఖే నిశాముఖే ౭. దుస్త్యజా మపి రాజ్యశ్రియం తృణీకృత్య గతవా న్రామ ఇతి ద్యోతయితు మృషిః కోసలా నభివర్ణయతి. తత ఇత్యాదినా. ధనధాన్యయోః ప్రయోజన మాహ - దానేతి - చైత్యయూప సమావృతాన్-చైత్యాని దేవతాయతనాని - యూపా స్సర్వతోముఖాదియాగప్రఖ్యాపకాః యూపాకారత్వేన స్థాపితాః స్తంభాః- ఉద్యానాని పుష్పవాటికాః - సంపన్నాః సంపూర్ణాః గోకులై రాకులం నిబిడం యథా భవతి తథా సేవితాన్ - నరేంద్రాణాం లక్షణీయాన్ - ఏకైకశో నగరసదృశత్వే లక్షయితుం యోగ్యాన్ - కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్. ౧౦. మధ్యేనేతి. మధ్యేన మార్గేణ - భోగ్యస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగ మృషి ర్విస్మయతే ధృతిమతాం వర ఇతి. ౧౧. తత్రేత్యాది. తత్ర కోసలా ద్దక్షిణదేశే - త్రిభిః పథిభి ర్గచ్ఛతీతి త్రిపథగా తాం స్వర్గమర్త్య పాతాళలోకగామినీ మిత్యర్థః - శివతోయా మచ్ఛతోయాం. ౧౨. ఆశ్రమై రిత్యాది. శ్రీమద్భిః ధర్మసమృద్ధిమద్భిః - కాలే క్రీడాకాలే ఉచిత

తరంవా - అతోయుష్మాభిః గమ్యతాం - అర్థసిద్ధయే ప్రకృతార్థసిద్ధయే - వయం గచ్ఛామ ఇతి శేషః - యద్వా యథార్హం యథాయోగ్యం - మయి కృతో యోఽనుక్రోశోఽనుతాపః దయా చ - పాపీయః తదిదం సర్వం వః యుష్మాకం దుఃఖస్య చిరం బహుకాలానుభవాయ సంపన్నం - అతః కిం కుర్మః-ఇదానీం-గమ్యతాం-వయ మర్థసిద్ధయే- ప్రకృతార్థసిద్ధయే సాధయామ ఇత్యర్థః-అవతారప్రయోజనంరావణవధాదికమితి కటాక్షః.౫.౬.తథేతి.అతృప్తానాందర్శనతృప్తిరహితానాం-క్షణదాముఖేసాయంకాలే.౭.రామః సుదుస్త్యజాంరాజ్యశ్రియం తృణీకృత్య గత ఇతిద్యోతయితుంకోసలదేశమనువర్ణయతి-తతఇతి.చైత్యానిదేవతాయతనాని-యూపాఃయాగీయపశుబంధనస్తంభాః*గోకులై రాకులతయా నిబిడతయా సేవితాన్ - లక్షణీయాన్ ఏకైకశోనగరసదృశత్వేన నరేంద్రాణాం నరేంద్రైః లక్షితుం యోగ్యా నిత్యర్థః - కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్. మధ్యేనేతి. రాజ్యం మధ్యేన యయౌ - మధ్యగత్యవలంబేన యయౌ విత్యర్థః.౧౧.౧౨.కాల ఇతి. కాలే క్రీడాకాలే*దేవానా

కాలేఽప్సరోభిర్హృష్టాభి స్సేవితాంభోహ్రదాం శివాం, దేవదానవగన్ధర్వైః కిన్నరై రుపశోభితాం, నానాగన్ధర్వపత్నీభి స్సేవితాం సతతం శివాం, దేవాక్రీడశతాకీర్ణాం దేవోద్యానశతాయుతాం, దేవార్థ మాకాశగమాం విఖ్యాతాం దేవపద్మినీం, జలాఘాతాట్టహాసోగ్రాం ఫేననిర్మలహాసినీం, క్వచి ద్వేణీకృతజలాం క్వచి దావర్తశోభితాం, క్వచిత్ స్తిమితగంభీరాం క్వచి ద్వేగజలాకులాం, క్వచి ద్గంభీరనిర్ఘోషాం క్వచి ద్భైరవనిస్స్వనాం, దేవసంఘాప్లుతజలాం నిర్మలోత్పలశోభితాం, క్వచి దాభోగపులినాం క్వచి న్నిర్మలవాలుకాం, హంససారససంఘుష్టాం చక్రవాకోపకూజితాం, సదా మత్తైశ్చ విహగై రభిసన్నాదితాంతరాం, క్వచి త్తీరరుహై ర్వృక్షై ర్మాలాభి రభిశోభితాం, క్వచిత్ ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నాం క్వచి త్పద్మవనాకులాం, క్వచి త్కుముదషండైశ్చ కుట్మలై రుపశోభితాం, నానాపుష్పరజోధ్వస్తాం సమదా మివ చ క్వచిత్, వ్యపేతమలసంఘాతాం మణినిర్మలదర్శనాం, దిశాగజై ర్వనగజై ర్మత్తైశ్చ వరవారణైః, దేవోపవాహ్యైశ్చ ముహు స్సన్నా

కాలేవా - సేవితాని ప్రాప్తాని అంభాంసి యేషాం తాదృశా హ్రదాః యస్యాం సా - శివాం క్రీడార్థం సేవనేఽపి పావనాం - నానాగన్ధర్వపత్నీభిః - గన్ధర్వాణాంనానాత్వం దేవగన్ధర్వమనుష్యగన్ధర్వభేదాత్ - సేవితాం శివామితి పూర్వవత్-సేవితృభేదే ఽప్యేకరూపపావనత్వకథనాన్నానర్థక్యం - దేవాక్రీడాః దేవార్హాక్రీడాపర్వతాః - దేవోద్యానాని దేవార్హోద్యానాని-దేవార్థమాకాశగమాం దేవపూజనార్థ మాకాశం ప్రాప్తాం - దేవపద్మినీం దేవార్హాంభోజయుక్తా మిత్యర్థః- గంగాం స్త్రీత్వేన రూపయతి - జలాఘాతేత్యాదినా. జలాఘాతః శిలాసు జలపతనం - తేన తచ్ఛబ్దో లక్ష్యతే - స ఏవాట్టహాసః సఘోషహాసః తేనోగ్రాం-ఫేన మేవ నిర్మలహాసః తద్వతీం - వేణీకృతజలాం - నిమ్నోన్నత శిలాపతనేన వేణ్యాకారతయా కృతజలాం - క్వచిత్ అగాధస్థలే స్తిమితగంభీరాం నిశ్చలగంభీరాం - గంభీరనిర్ఘోషా మృదంగాదే రివ - భైరవనిస్వనోఽశన్యాదే రివ - ఆభోగపులినాం పరిపూర్ణతా యుక్తపులినాం - విశాలసైకతా మిత్యర్థః 'ఆభోగః పరిపూర్ణతే'త్యమరః, నిర్మలవాలుకాం నిర్మలసికతాం - సారసో హంసవిశేషః - విహగైః హంసాదిభిన్నైః పక్షివిశేషైః - క్వచి త్ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నా మితి - పూర్వ ముత్పలశోభోక్తా అత్ర తచ్ఛన్నత్వ మితి విశేషః - కుట్మలైః కహ్లారాదికుట్మలైః - నానాపుష్పరజోభిః ధ్వస్తాం - వర్ణాంతరం ప్రాప్తా మిత్యర్థః - ఏవం రక్తవర్ణత్వాత్ సమదా మివ స్థితాం - వ్యపేతమలసంఘాతాం-అతఏవ మణినిర్మలదర్శనాం వైడూర్యమణివ న్నిర్మలదర్శనాం - వరవారణైః రాజగజైః - దేవోపవాహ్యైః దేవానాం వాహనభూతైః - ఫలైః పుష్పైః కిసలయై రేవ భూషణోత్తమైరితి వ్యస్తరూపకం - యద్వా - ఫలపుష్పాదిభి ర్వృతాం అతఏవ భూషితాం ప్రమదా మివ స్థితా మితి వార్థః-ద్విజైః పక్షిభిః - శింశుమారైః నక్రవిశేషైః - యద్వా - శింశుమారై ర్జలకపిభిః - 'శింశుమార స్త్వంబుకపి' రితి వైజయంతీ. అత్ర విష్ణుపాదచ్యుతా మిత్యుక్త్యా బాలకాండే హిమవత్ప్రభవత్వం తత్ర

మాక్రీడాః క్రీడాపర్వతాః తేషాం శతై రాకీర్ణాం వ్యాప్తాం-తీర ఇతి శేషః-దేవార్థం దేవప్రయోజనార్థం ఆకాశగమాం ఆకాశం ప్రాప్తాం దేవపద్మినీం దేవభోగ్యహేమపద్మినీం - గంగాం స్త్రీత్వేన వర్ణయతి-జలేతి. శిలాదిపతనస్థలే యోఽయం జలాఘాతః స శబ్దః తద్రూపేణాట్టహాసేనోగ్రాం*ఆభోగ

దితవనాంతరాం, ప్రమదా మివ యత్నేన భూషితాం భూషణోత్తమైః, ఫలైః పుష్పైః కిసలయై ర్వృతాం గుల్మైర్ద్విజై స్తథా, శింశుమారైశ్చ నక్రైశ్చ భుజంగైశ్చ నిషేవితాం, విష్ణుపాదచ్యుతాం దివ్యా మపాపాం పాపనాశినీం, (తాం శంకరజటాజూటా ద్భ్రష్టాం సాగరతేజసా) సముద్రమహిషీం గంగాం సారసక్రౌంచనాదితాం, ఆససాద మహాబాహు శ్శృంగిబేరపురం ప్రతి. ౨౫౹
తా మూర్మికలిలావర్తా మన్వవేక్ష్య మహారథః, సుమంత్ర మబ్రవీ త్సూత మిహైవాద్య వసామహే. ౨౬౹ అవిదూరా దయం నద్యా బహుపుష్పప్రవాళవాన్, సుమహా నింగుదీవృక్షో వసామోఽత్రైవ సారథే. ౨౭౹ ద్రక్ష్యామ స్సరితాం శ్రేష్ఠాం సమ్మాన్యసలిలాం శివాం, దేవదానవగంధర్వమృగమానుషపక్షిణాం. ౨౮౹ లక్ష్మణశ్చ సుమంత్రశ్చ బాఢ మిత్యేవ రాఘవం, ఉక్త్వా త మింగుదీవృక్షం తదోపయయతు ర్హయైః. ౨౯౹ రామోఽభియాయ తం రమ్యం వృక్ష మిక్ష్వాకునందనః, రథా దవాతర త్తస్మా త్సభార్య స్సహలక్ష్మణః.
౩౦౹ సుమంత్రోఽప్యవతీర్యాస్మాన్మోచయిత్వా హయోత్తమాన్, వృక్షమూలగతం రామ ముపతస్థే కృతాంజలిః. ౩౧౹ తత్ర రాజా గుహో నామ

ప్రాదుర్భావ మాత్రేణేతి జ్ఞేయం - సారస క్రౌంచనాదితాం సరో నివాసో యేషాం తే సారసాః పక్షివిశేషాః - సోఽస్య నివాస ఇత్యణ్-అతో హంససారస సంఘుష్టా మిత్యానేన న పౌనరుక్త్యం- శృంగిబేరపురం ప్రతి గంగా మాససాద - శృంగిబేరపురం ప్రతి గచ్ఛన్ గంగా మాససాదేత్యర్థః - యద్వా - శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపుర సమీపే - గంగా మాససాదే త్యర్థః. ౨౫౹. తామితి. ఊర్మి కలిలావర్తాం ఊర్మిమిశ్రా వర్తాం. అవిదూరా దితి. అవిదూరాత్ సమీపే - ఇంగుదీవృక్షః తాపసతరుః. ద్రక్ష్యామ ఇతి. సంమాన్యేత్యస్య దేవేత్యాదినా సంబంధః. లక్ష్మణ ఇతి. బాఢ మిత్యంగీకారే రామ ఇతి అభియాయ ప్రాప్య. ౩౦౹. ౩౧౹. తత్రేత్యాది. తత్ర దేశే - రాజా తద్దేశాధిపతిః - ఆత్మసమః ప్రాణసమః - నిషాద జాత్యాః నిషాదజాతౌభవః - దిగాదిత్వాద్యత్-బలవాన్ చతురంగబలవాన్ స్థపతిః నిషాదాధిపతిః'స్థపతిః పునః స్థాపత్యేధిపతౌ తక్ష్ణీ'తి వైజయంతీ, నను హీనప్రేష్యం - హీనసఖ్యం - హీనగేహానిషేవణ మిత్యుపపాతకపరిగణితం హీనజాతిసఖం - మహాకులప్రసూతస్య రామస్య కథ ముపపద్యత ఇతి చేత్ - సత్యం - నిషాదస్థపతిం యాజయే దితి నిషాదాధిపతే ర్యజ్ఞసంబంధశ్రవణా దత్యంతానుచితం న భవతీత్యవగంతవ్యం- వస్తుతస్తు 'న శూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతా స్స్మృతాః, సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా మే హ్యభక్తా జనార్దన' ఇత్యుక్తరీత్యా రామభక్తోయ మత్యుత్తమ ఏవ - గుహస్య భగవత్ప్రియత్వం -

---

పులినాం విస్తారపులినాం*శింశుమారః జలకపిః. 'శింశుమార స్త్వంబుకపి'రితి వైజయంతీ నక్రై ర్మకరైః*శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపుర ముద్దిశ్య-గచ్ఛన్ గంగా మాససాదేతి సంబంధః. ౨౫౹. తా మితి. ఊర్మిభిః కలిలాః సంపృక్తాః ఆవర్తాః యస్యాం తాం పూర్వోక్తాం గంగాం అన్వవేక్ష్య ఆసాద్య - ఇహ గంగాతీరే-అద్య వసామహ ఇతి సుమంత్ర మబ్రవీ దితి యోజనా. ౨౬౹. అవిదూరా దితి. ఇంగుదీవృక్ష స్తాపసతరుః. ౨౭౹. ౨౯౹. రామ ఇతి. అభియాయ ప్రాప్య. ౩౦౹. ౩౧౹. తత్ర రాజేతి. ఆత్మసమః సఖా- నిషాదజాత్యా ముత్పన్నః - స్థపతిః నిషాదాధిపతిః. ౩౨౹.

రామస్యాత్మసమ స్సఖా, నిషాదజాత్యో బలవాన్ స్థపతి శ్చేతి విశ్రుతః. ౩౨½
స శ్రుత్వా పురుషవ్యాఘ్రం రామం విషయ మాగతం, వృద్ధైః పరివృతోఽ
మాత్యై ర్జ్ఞాతిభి శ్చాప్యుపాగతః. ౩౩½. తతో నిషాదాధిపతిం దృష్ట్వా దూరా
దుపస్థితం, సహ సౌమిత్రిణా రామ స్సమాగచ్ఛ ద్గుహేన సః. ౩౪½. త మార్త
స్సంపరిష్వజ్య గుహో రాఘవ మబ్రవీత్, యథాయోధ్యా తథేయం తే రామ
కిం కరవాణి తే, ఈదృశం హి మహాబాహో కః ప్రాప్స్యత్యతిథిం ప్రియం.
౩౬. తతో గుణవ దన్నాద్య ముపాదాయ పృథగ్విధం, అర్ఘ్యం చోపానయ త్క్షి
ప్రం వాక్యం చేద మువాచహ. ౩౭. స్వాగతం తే మహాబాహో తవేయ
మఖిలా మహీ, వయం ప్రేష్యా భవాన్ భర్తా సాధు రాజ్యంప్రశాధి నః ౩౮.
భక్ష్యం భోజ్యంచ పేయంచ లేహ్యం చేద ముపస్థితం, శయనానిచ ము
ఖ్యాని వాజినాం ఖాదనంచ తే. ౩౯. గుహ మేవం బ్రువాణంతు రాఘవః ప్రత్యు
వాచహ, అర్చితా శ్చైవ హృష్టాశ్చ భవతా సర్వథా వయం, పద్భ్యా మభిగ
మాచ్చైవ స్నేహసందర్శనేన చ. ౪౦½. భుజాభ్యాం సాధు పీనాభ్యాం పీడయన్
వాక్య మబ్రవీత్, దిష్ట్యా త్వాం గుహ పశ్యామి అరోగం సహ బాంధవైః, అపి
తే కుశలంరాష్ట్రే మిత్రేషుచధనేషుచ. ౪౧. య త్త్విదం భవతాకించిత్ ప్రీత్యా

గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయేతి దర్శితం. ౩౨½. ౩౩½. తత ఇతి. దూరా దుపస్థితం
దృష్ట్వా .సమాగచ్ఛదిత్యనేన ప్రత్యుత్థానాభిగమనో క్తిః - లక్ష్మణేనసహ సమాగచ్ఛత్ - లక్ష్మ
ణవత్తస్మిన్ భ్రాతృత్వబుద్ధి మకరో దిత్యర్థః - సమిత్యేకీభావే. ౩౪½. త మితి. ఆర్తః ధృతవల్కల
దర్శనేన తప్తః - అనేన రామస్య పూర్వ మేవ మృగయావ్యాపారాదినా సఖ్య మస్తీతి గమ్యతే-
ఇయం అస్మత్పురీ. ౩౬. తత ఇతి. ఆద్యశబ్దేన పేయాదిక ముచ్యతే - పృథగ్విధం మాంసాదిభేదేన
బహువిధం. ౩౭. స్వాగత మితి. ఇయం మహీ అటవీరాజ్యం. ౩౮. భక్ష్య మితి. భక్ష్యం ఖాద్యం
వ్యంజనాది - భోజ్యం అన్నం-పేయం పానకాది - లేహ్యం రసాయనాది - ఖాదనం ఘాసః. ౩౯.
గుహ మితి. అర్చితత్వేఽపి కేచిన్న తన్మాత్రేణ తుష్యంతి నతథా వయ మిత్యాహ-హృష్టా శ్చేతి
స్నేహసందర్శనేన రాజ్యం ప్రశాధీతి వాక్యకృతేన స్నేహప్రదర్శనేన. తనిశ్లోకీ. ౪౦½. భుజాభ్యా
మితి. సాధు పీడయన్ సమ్యగాలింగన్ - పీనాభ్యా మితి సుఖహేతుత్వ ముచ్యతే. ౪౧. య త్త్వి
తి. అనుజానామి మమ సర్వం సవ్యకృత మిత్యనుజానామి - ప్రతిగ్రహే న వర్తే-ప్రతిగ్రహ

౩౩½. తత ఇతి. సమాగచ్ఛత్ సంగతోఽభూత్. ౩౪½. త మితి. ఆర్తః ధృతవల్కలదర్శనేన
తప్తః. ౩౫—౩౭. స్వేష్టదైవం శ్రీరామం స్వపుర మాగత మాలోక్య పరమానందనిర్భరో
గుహః స్వకీయం సర్వస్వం శ్రీరామాయ నివేదయతి-స్వాగత మితి. ప్రశాధి స్వీకురు. ౩౮. భక్ష్య
మితి. ఏత త్సర్వ మనుగృహాణేతి శ్రీరామం ప్రార్థయామాసేతి శేషః. ౩౯. గుహ మితి సార్ధశ్లోక
మేకం వాక్యం. పద్భ్యా మభిగమాచ్చ స్నేహసందర్శనేనచ - అర్చితా ఇతి ప్రత్యువాచేత్యన్వయః.
౪౦½. కించ - భుజాభ్యా మిత్యాదిసార్ధశ్లోకం వాక్యం - హేగుహ తే రాష్ట్రే మిత్రేషు ధనేషు
చ - కుశలమపి కుశలం కి మితి చ-బాంధవై స్సహ ఆరోగం త్వాం దిష్ట్యా-దైవేన పశ్యామీతి చ
పీనాభ్యాం భుజాభ్యాం గుహం సాధు సమ్యక్ పీడయన్ ఆశ్లిష్య వాక్య మబ్రవీ దితి యోజనా.

సమభికల్పితం, సర్వంతదనుజానామి నహివర్తే ప్రతిగ్రహే. ౪౩. కుశచీరాజినధరం ఫలమూలాశినం చమాం, విద్ధిప్రణిహితంధర్మే తాపసం వనగోచరం. ౪౪. అశ్వానాం ఖాదనేనాహ మర్థీ నాన్యేన కేనచిత్, ఏతావతాత్రభవతా భవిష్యామి సుపూజితః. ౪౫. ఏతేహి దయితా రాజ్ఞః పితుర్దశరథస్య మే, ఏతైస్సువిహితైరశ్వై ర్భవిష్యామ్యహ మర్చితః. ౪౬. అశ్వానాం ప్రతిపానంచ ఖాదనం చైవ సోఽన్వశాత్, గుహ స్తత్రైవ పురుషాం స్త్వరితం దీయతా మితి. ౪౭. తతశ్చీరోత్తరాసంగ స్సంధ్యా మన్వాస్య పశ్చిమాం, జల మేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయం. ౪౮. తస్య భూమౌ శయానస్య పాదౌ ప్రక్షాళ్య లక్ష్మణః, సభార్యస్య తతోఽభ్యేత్య తస్థౌ వృక్ష ముపాశ్రితః ౪౯. గుహోఽపి సహ సూతేన సౌమిత్రి మను భాషయన్, అన్వజాగ్రత్తతో రామ మప్రమత్తో ధనుర్ధరః. ౫౦. తథా శయానస్య తతోఽస్య ధీమతో యశస్వినో దాశరథే ర్మహాత్మనః, అదృష్టదుఃఖస్య సుఖోచితస్య సా తదా వ్యతీయాయ చిరేణ శర్వరీ. ౫౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచాశస్సర్గః.

ధర్మం నాశ్రితవా నస్మీతి భావః. ౪౩. రాజాన్నాద్యపరిగ్రహే హేతుం దర్శయతి - కుశచీరాజినధర మితి. కుశం పవిత్రమేఖలాదిరూపం - చీరం వల్కలం - అజినం కృష్ణాజినం - ధర్మే ప్రణిహితం పితృవాక్యపరిపాలనాదిధర్మే - సావధానం-వనం గోచర స్సంచారవిషయో యస్య తం ౪౪. అశ్వానా మితి. అశ్వానాం ఖాదనేన గ్రాసేన - అర్థీ ప్రయోజనవాన్-అశ్వఘాస ఏవ ప్రయోజన మిత్యర్థః - అత్ర అస్మిన్ సమయే. ౪౫. ఏతేహీతి. సువిహితైః పోషితైః. ౪౬. అశ్వానా మితి. స గుహః - తత్రైవ తదానీ మేవ - పురుషాన్ స్వభృత్యాన్ ప్రతి - అశ్వానాం ఖాదనం ప్రతిపాదనం క్షీరాదికంచ త్వరితం దీయతా మిత్యన్వశాత్. ౪౭. తత ఇతి. ఉత్తరాసంగః ఉత్తరీయం - అన్వాస్య ఉపాస్య - అనేన స్నాన మాక్షిప్యతే - భోజ్య మాహారం ౪౮. తస్యేతి. శయ్యాకాలే పాదప్రక్షాళనం రాజోపచారత్వా ద్వా-స్వశేషవృత్త్యనురూపత్వా ద్వా-యద్వా-ప్రక్షాళనం రామకర్తృకం - తదాచమనస్యాప్యుపలక్షణం - ప్రక్షాళ్యాచమ్య శయానస్య-శయానే సతీత్యర్థః - భావలక్షణేషష్ఠీ - తతః తస్మాత్ శయనప్రదేశాత్ - అభ్యేత్య గుహాభిముఖ మేత్య - వృక్ష మేవోపాశ్రిత స్తస్థౌ. ౪౯. గుహోపీతి. సౌమిత్రి మనుభాషయన్-రామగుణాన్ ప్రస్తుత్య సౌమిత్రిం వాచయ న్నిత్యర్థః - అన్వజాగ్రత్ జాగ్రతం సౌమిత్రి మన్వజాగ్రత్ - కిమర్థం రామ ముద్దిశ్య - రామం సంరక్షితు మిత్యర్థః - ధనుర్ధర ఇత్యనేన లక్ష్మణేఽప్యతిశంకా గుహస్య ద్యోత్యతే. ౫౦. ౫౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః.

---

౪౨. యత్త్వితి. అనుజానామి ప్రతిదదామి. ౪౩. తత్ర హేతు మాహ. కుశచీరేతి. తాపసం విద్ధీతి సంబంధః. ౪౪. అశ్వానామితి. అత్రభవతా పూజ్యేన. ౪౫. సువిహితైః తృప్తైః. ౪౬. ౪౭. చీరోత్తరాసంగః - చీరం వల్కలం - ఉత్తరాసంగ ఉత్తరీయం యస్య సః. ౪౮. ౪౯. గుహః సూతేన సహ సౌమిత్రి మనుభాషయన్ రామగుణాన్ ప్రస్తుత్య సౌమిత్రిం వాచయన్-రామమను రామం లక్షీకృత్య అజాగ్రత్. ౫౦. ౫౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశ స్సర్గః.

తం జాగ్రత మదంభేన భ్రాతు రర్థాయ లక్ష్మణం, గుహ స్సంతాపసంతప్తో రాఘవం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థముపకల్పితా, ప్రత్యాశ్వసిహి సాధ్వస్యాం రాజపుత్ర యథాసుఖం. ౨. ఉచితోఽయం జన స్సర్వః క్లేశానాం త్వం సుఖోచితః, గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామః కాకుత్స్థస్య వయంనిశాం. ౩. నహి రామా త్ప్రియతమో మమాస్తి భువి కశ్చన, బ్రవీమ్యేత దహం సత్యం సత్యేనైవ చ తే శపే. ౪. అస్యప్రసాదా దాశంసే లోకేఽస్మి న్సుమహ ద్యశః, ధర్మావాప్తించ విపులా మర్థావాప్తిం చ కేవలాం ౫. సోఽహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీతయా, రక్షిష్యామి ధనుష్పాణి స్సర్వతో జ్ఞాతిభి స్సహ. ౬. నహి మేఽవిదితం కించి ద్వనేఽస్మి న్చరత స్సదా, చతురంగం హ్యపి బలం సుమహత్ప్రసహేమహి. ౭. లక్ష్మణ స్తం తదోవాచ రక్ష్యమాణా స్త్వయానఘ, నాత్రభీతా వయం సర్వే ధర్మమేవానుపశ్యతా. ౮. కథం దాశరథౌ భూమౌ శయానే సహ సీతయా, శక్యా నిద్రా మయాలబ్ధుం జీవితంవా సుఖానివా. ౯. యో నదేవాసురై స్సర్వై శ్శక్యః ప్రసహితుం యుధి, తం పశ్య సుఖసంవిష్టం తృణేషు సహ సీతయా. ౧౦. యో మంత్రతపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః, ఏకో దశరథస్యేష్టః పుత్ర స్సదృశలక్షణః, అస్మి న్ప్రవ్రాజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి, విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్ర మేవ భవిష్యతి.

తం జాగ్రత మిత్యాది. అదంభేన అకృత్రిమేణ-అర్థాయ రక్షణాయ - సంతాపసంతప్తః - రామదుర్దశాదర్శనసంతాపేన సంతప్తః - రాఘవం లక్ష్మణం. ౧. ఇయ మితి. ప్రత్యాశ్వసిహి - విశ్రాంతో భవేతి యావత్. ౨. ఉచిత ఇతి. అయం జనః - వనచారిత్వేన క్లేశసహో జనః. ౩. రామానుజీయం. నహీతి. బ్రవీమ్యేత దహం సత్య మితి పాఠ స్సాధుః. ౪. అస్యేతి. ఆశంసే ప్రార్థయే - కేవలా మర్థావాప్తిం అర్థావాప్తి మేవేత్యర్థః-కేచిత్తు కేవల మితి పఠిత్వా కేవలం ప్రసాదాదితి యోజయంతి. ౫. స ఇతి. సర్వదిక్షు. ౬. నహీతి. అవిదిత మితి పదచ్ఛేదః - కించిత్ విరోధ్యాగమనస్థానం - బలం పరకీయం - ప్రసహేమహీత్యేతదాత్మని బహువచనం జ్ఞాత్యపేక్షయా. ౭. ౮. భీత్యభావే కి మర్థం జాగరణ మిత్యాహ - కథ మితి. నిద్రా న లభ్యత ఇతి భావః - జీవితం ఆశ్వాసనం - నిద్రైవ నలభ్యతే జీవితసుఖానాం కా కథేతి భావః. తనిశ్లోకీ. ౯. య ఇతి. ప్రసహితు మితి తీషసహేత్యాదినా పాక్షిక ఇట్ - సంవిష్టం శయానం. ౧౦. య ఇతి. మంత్రతపసా మంత్రయుక్తతపసా - మంత్రతపోభ్యా మిత్యర్థః - పరిశ్రమైః య

త మితి. భ్రాతు రర్థాయ భ్రాతుః సేవాయై-అదంభేన అకౌటిల్యేన-విశ్వాసేనేతి యావత్-సంతాపసంతప్తః రామ దుర్దశా దర్శనసంతాపేన పీడిత ఇత్యర్థః. రాఘవం లక్ష్మణం. ౧. ఇయ మితి. ప్రత్యాశ్వసిహి విశ్రాంతో భవ. ౨. అయం జనః ఆటవికోఽహం. ౩. ౪. అస్యేతి. ఆశంసే ప్రార్థయే - అస్య ప్రసాదా దేవ కేవల మితి యోజనా. ౫. ౬. నహీతి. అవిదిత మజ్ఞాతం-కించ - చతురంగ మితి - ప్రసహేమహి పరకీయ మితి శేషః. ౭. లక్ష్మణ ఇతి. అత్ర దేశే. ౮. ౯. ౧౦. యఇతి. మంత్రో గాయత్ర్యాదిః - తపః కృచ్ఛ్రాదిః - పరాక్రమైః - పరేషాం మహతాం

౧౨. వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతా స్త్రియః, నిర్ఘోషోపరతం చాతో మన్యే రాజనివేశనం. ౧౩. కౌసల్యా చైవ రాజాచ తథైవ జననీ మమ, నాశంసే యది జీవంతి సర్వే తే శర్వరీ మిమాం. ౧౪. జీవేదపి హి మే మాతా శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా, త ద్దుఃఖం యత్తు కౌసల్యా వీరసూ ర్వినశిష్యతి. ౧౫. అనురక్తజనాకీర్ణా సుఖా లోకప్రియా వహా, రాజవ్యసన సంసృష్టా సా పురీ వినశిష్యతి. ౧౬. కథం పుత్రం మహాత్మానం జ్యేష్ఠం ప్రియ మపశ్యతః, శరీరం ధారయిష్యంతి ప్రాణా రాజ్ఞో మహాత్మనః ౧౭. వినష్టే నృపతౌ పశ్చాత్ కౌసల్యా వినశిష్యతి, అనంతరంచ మాతాపి మమ నాశ ముపైష్యతి. ౧౮. అతిక్రాంత మతిక్రాంత మనవాప్య మనోరథం, రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి ౧౯. సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మి న్కాలే హ్యుపస్థితే, ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపం. ౨౦. రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభక్తమహాపథాం, హర్మ్యప్రా

జ్ఞాదిభిః ఏకః ముఖ్యః-'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరః, సదృశలక్షణః - స్వసదృశలక్షణః-అస్మిన్నితి - వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి - విధవా పతిరహితా. ౧౨. వినద్యేతి. ఉపరతాః-భవిష్యంతీతి శేషః-అతఏవ నిర్ఘోషోపరతం-ఉపరతనిర్ఘోషం భవిష్యతీతి మన్యే. ౧౩. కౌసల్యేతి. తే సర్వే జీవంతి జీవిష్యంతీతి నాశంసే-యది జీవంతి ఇమాం శర్వరీ మేవ.౧౪. జీవే దితి. శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా-శత్రుఘ్నస్నేహేనేత్యర్థః-పునః పునర్దర్శనేన వా-వీరం పుత్రం సూత ఇతి తథా కౌసల్యా వినశిష్యతీతి యద్దుఃఖం తద్దుస్సహ మిత్యర్థః.౧౫.అనురక్తజనాకీర్ణేతి.రాజవ్యసనసంసృష్టా- రాజమరణనిమిత్తవ్యసనసంయుక్తేత్యర్థః. ౧౬. ౧౮. అతిక్రాంత మితి. మే పితా రామే రాజ్య మనిక్షిప్య-అతఏవ మనోరథ మనవాప్య వినశిష్యతీతి యత్ తస్మాత్ అతిక్రాంతం మతిక్రాంతం-సర్వం ప్రయోజన మతీత్య గత మిత్యర్థః - అథవా - అతిక్రాంత మతిక్రాంతం మనోరథ మనవాప్య పునః పున ర్వర్ధమానం మనోరథ మనవాప్య-రామో జాతః-వర్ధిష్యతే - ఉద్వాహం కరిష్యతి రాజ్యం ప్రాప్స్యతీత్యేవ మభివృద్ధం మనోరథ మిత్యర్థః-మనోరథాతిక్రాంతి మేవాహ-రాజ్యేరామ మనిక్షిప్యేతి.౧౯.సిద్ధార్థా ఇతి.తస్మిన్కాలే మరణకాలే ఉపస్థితే ప్రేతకార్యేష్వప్యుపస్థితేషు-వృత్తం అతీతం-అమృత మితి యావత్-'వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతే దృఢనిస్తుల' ఇత్యమరః, భూమిపం పితరం సిద్ధార్థాః కృతార్థాః - సంస్కరిష్యంతి - వయం త్వకృతార్థా ఇతి భావః. ౨౦. రమ్యచత్వర సంస్థానా మితి. రమ్యచత్వరసంస్థా

ఆక్రమైః ఆగమైః-ఆశీర్భి రిత్యర్థః - ఏకో ముఖ్యః - సదృశం లక్షణం యస్య స తథా. ౧౧. ౧౨. వినద్యేత్యాది. శ్రమేణోపరతా భవిష్యంతీతి శేషః-అతః నిర్ఘోషోపరతం-ఉపరతనిర్ఘోషం భవిష్యతీతి మన్యే. ౧౩. కౌసల్యేతి. తే సర్వే-జీవంతి-జీవిష్యంతీతి నాశంసే-యది జీవంతి-ఇమాం శర్వరీ మేవ. ౧౪. జీవే దపీతి. జీవేదపి- ఏతద్రాత్ర్యాః పర మపీతిశేషః-మమ మాతైవ జీవిష్యతి-వీరసూః వీరం పుత్రం సూత ఇతి తథా-కౌసల్యా వినశిష్యతీతియత్-తదేవ మమ దుఃఖం. ౧౫. అనురక్తేతి. సంసృష్టా యుక్తా. ౧౬. ౧౮. అతిక్రాంత మితి. మే పితా - పున రాగతం రామం రాజ్యే అనిక్షిప్య-అతఏవ మనోరథ మప్యనవాప్య వినశిష్యతి-యస్మా త్తస్మాత్-అతిక్రాంత మతిక్రాంతం-సర్వం ప్రయోజన మత్యర్థ మతీత్య గత మిత్యర్థః. ౧౯. సిద్ధార్థా ఇతి. తస్మిన్ కాలే-అవసానకాలే హ్యుపస్థితే ప్రాప్తే సతి వృత్తం మృతం పితరం సర్వేషు ప్రేతకార్యేషు సంస్కరిష్యంతి తే సిద్ధార్థా భాగ్యవంత ఇతి

సాదసంపన్నాం గణికావరశోభితాం, రథాశ్వగజసంబాధాం తూర్యనాద వినాదితాం, సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకులాం, ఆరామోద్యానసంపన్నాం సమాజోత్సవ శాలినీం, సుఖితా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితు ర్మమ. ౨౩. అపి జీవే ద్దశరథో వనవాసా త్పున ర్వయం, ప్రత్యాగమ్య మహాత్మాన మపి పశ్యేమ సువ్రతం. ౨౪. అపి సత్యప్రతిజ్ఞేన సార్ధం కుశలినా వయం, నివృత్తవనవాసేఽస్మిన్నయోధ్యాం ప్రవిశేమహి ౨౫. పరిదేవయమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః, తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాత్యవర్తత. ౨౬. తథాహి సత్యం బ్రువతి ప్రజాహితే నరేంద్రపుత్రే గురుసౌహృదా ద్గుహః, ముమోచ బాష్పం వ్యసనాభి పీడితో జ్వరాతురో నాగ ఇవ వ్యథాతురః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

నాంరమణీయాంగణసంస్థానాం - సువిభక్తమహాపథాం గృహపఙ్క్తిభి స్సమ్యగ్విభక్తరాజమార్గాం- హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం- హర్మ్యై ర్ధనినాం వాసైః-ప్రాసాదై ర్దేవభూభుజాం వాసైశ్చ - సంపూర్ణాం - 'హర్మ్యాది ర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః, గజాశ్వరథసంబాధాం- సంబాధాం నిబిడాం-నాదితాం సంజాతనాదాం - సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం సర్వైః పుత్రజన్మోత్సవ ప్రభృతిభి స్సంపన్నాం - ఆరామోద్యానసంపన్నాం-ఆరామాః ఉద్యానానిచ - ఉపవనాని రాజ్ఞః క్రీడార్థ వనానిచ- సమాజోత్సవశాలినీం సమాజై స్సంఘైః క్రియమాణ ఉత్సవ స్సమాజోత్సవః - దేవోత్సవ ఇత్యర్థః. ౨౩. అపీతి. అపి స్సంభావనాయాం. ౨౪. అపిసత్యప్రతిజ్ఞేనేతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన పిత్రేతి శేషః-అస్మిన్ రామే-ప్రవిశేమహీత్యాశంసాయాంలిఙ్. ౨౫. పరిదేవయమానస్యేతి. పరిదేవమానస్యేత్యాదౌ సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ-ఏవ మితి శేషః. ౨౬. తథేతి. సత్యం వాస్తవం-నరేంద్రపుత్రే లక్ష్మణే-గురుసౌహృదాత్ గురుషు పిత్రాదిషు సౌహృదాత్ స్నేహాత్-జ్వరాతురో నాగో గజ ఇవ వ్యథాతురో గుహ ఇత్యన్వయః.౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

యోజనా. ౨౦. రమ్యేతి. చత్వరం గృహాంగణం-హర్మ్యాణి ధనినాం వాసాః - ప్రాసాదాః దేవభూభుజాం చ వాసాః-సంబాధాం-సంకులాం-సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం రాజధానీం సుఖితా భాగ్యవంతో భరతాదయ ఇతి శేషః. ౨౩. అపీతి. దశరథో జీవేదపి జీవేద్యది-పశ్యామః- ద్రక్ష్యామ ఇత్యర్థః-యద్వా-దశరథో జీవేదపి - జీవేత్కిం - సంప్రశ్నేలిఙ్ - సువ్రతం దశరథం- అపి పశ్యామః-ద్రక్ష్యామః కి మిత్యర్థః. ౨౪. అపీతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన-రామేణ సార్ధం-వనవాసే నివృత్తే సతి-అయోధ్యాం ప్రవిశేమహి-ప్రవేక్ష్యామః కిమిత్యర్థః. ౨౫. పరిదేవనం ప్రలాపః - రాజపుత్రస్య లక్ష్మణస్య తిష్ఠతో జాగ్రత స్సతః అత్యవర్తత అతీత్య గతా. ౨౬.తథాహీతి. గురుసౌహృదాత్ - గురౌరామే-సౌహృదాత్ స్నేహాత్-తథా సత్యం వాస్తవం బ్రువతి సతి-అథవా-గుహోపి రామే - గురుసౌహృదాత్ అతిస్నేహాత్-జ్వరాతురః-అతఏవ వ్యథాతురః-నాగఃగజః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపంచాశస్సర్గః.

ప్రభాతాయాంతు శర్వర్యాం పృథువక్షా మహాయశాః, ఉవాచ రామ స్సౌమిత్రిం లక్ష్మణం శుభలక్షణం. ౧. భాస్కరోదయకాలోఽయం గతా భగవతీ నిశా, అసౌ సుకృష్ణో విహగః కోకిల స్తాత కూజతి. ౨. బర్హిణానాం చ నిర్ఘోషః శ్రూయతే నదతాం వనే, తరామ జాహ్నవీం సౌమ్య శీఘ్రగాం సాగరంగమాం. ౩. విజ్ఞాయ రామస్య వచ స్సౌమిత్రి ర్మిత్రనందనః, గుహ మామంత్ర్య సూతంచసోఽతిష్ఠ ద్భ్రాతు రగ్రతః. ౪. స తు రామస్య వచనం నిశమ్య ప్రతిగృహ్యచ, స్థపతి స్తూర్ణ మాహూయ సచివా నిద మబ్రవీత్. ౫. అస్య వాహనసంయుక్తాం కర్ణగ్రాహవతీం శుభాం, సుప్రతారాం దృఢాం తీర్థే శీఘ్రం నావ ముపాహర. ౬. తం నిశమ్య సమాదేశం గుహామాత్యగణో మహాన్, ఉపోహ్య రుచిరాం నావం గుహాయ ప్రత్యవేదయత్. ౭ తత స్స ప్రాంజలి ర్భూత్వా గుహో రాఘవ మబ్రవీత్, ఉపస్థితేయం నౌ ర్దేవ భూయః కిం కరవాణి తే. ౮. తవామరసుతప్రఖ్య తర్తుం సాగరగాం నదీం, నౌ రియం పురుషవ్యాఘ్ర తాం త్వ మారోహ సువ్రత. ౯.

ప్రభాతాయా మితి. పృథువక్షా ఇత్యుత్సాహాతిరేకోక్తిః - మహాయశా ఇతి ధర్మవ్యతిక్రమాభావ స్సూచితః-సౌమిత్రి మితి-రామం దశరథం విద్ధీత్యాదినోక్తార్థానుష్ఠాయిత్వం సూచితం-శుభలక్షణ మిత్యనేన స్వభక్తి రుక్తా. ౧. భాస్కరోదయకాల ఇతి. భాస్కరశబ్దోయం తత్సంబంధ్యరుణవాచీ-గతా గతప్రాయా-భగవతీ కామవర్ధినీ - 'భగః శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిష్వి'త్యమరః, సుకృష్ణో విహగః భరద్వాజః-కోకిలః-కోకిల శ్చేత్యర్థః. ౨. బర్హిణానా మితి. వనే నదతా మితి నగరస్థక్రీడామయూరవ్యావృత్తగంభీరధ్వని రుక్తా-శీఘ్రగా మితి నావం వినా దుస్తరత్వోక్తిః-సాగరంగమా మితి మహత్త్వోక్తిః. విజ్ఞాయేతి. వచో విజ్ఞాయ - నదీతరణసాధనం శీఘ్రమానేతవ్యమిత్యేవం రూపం వచనతాత్పర్యం జ్ఞాత్వా-గుహం సూతం చామంత్ర్య-యువాభ్యా మపి రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాతం కి మితి సంబోధ్య భ్రాతు రగ్రతోఽతిష్ఠత్. ౪. సత్వితి. ప్రతిగృహ్య-శిరోనతిపూర్వకం తథైవ కరిష్యామీత్యంగీకృత్య. ౫. అస్యేతి. అస్య రామస్య - వాహనసంయుక్తాం వాహ్యతే - నీయతేఽనేనేతి వాహనం అరిత్రాది-తేన సంయుక్తాం-కర్ణగ్రాహవతీం కర్ణ మరిత్రం గృహ్ణాతీతి కర్ణగ్రాహః కర్ణధారః తద్వతీం-'కర్ణం శ్రోత్ర మరిత్రం చే'తి నిఘంటుః. సుప్రతారాం సుష్ఠు తారయితుం సమర్థాం-దృఢాం సుశ్లిష్టసంధిబంధాం-తీర్థే అవతారమార్గే-ఉపాహరేత్యేకవచనం సచివగణాభిప్రాయేణ. ౬. ౮. తవేతి. నౌ రియ మితి-ఉపస్థితేతి శేషః. ౯. అథేతి. ఆరోప్యతా మితి-

---

౧. ౩. విజ్ఞాయేతి. వచో విజ్ఞాయ-నదీతరణసాధనం శీఘ్ర మానేతవ్య మిత్యేవం రూపం-రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాత్వా-గుహం సూతంచ అమంత్ర్య - యువాభ్యా మపి రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాతం కి మితి సంబోధ్య-యథాపూర్వం-భ్రాతు రగ్రతోఽతిష్ఠ దితి సంబంధః. ౫. అస్యేతి. అస్య వాహనసంయుక్తాం-అస్య జలం నిరస్య నావం తీరం-వాహయతి - ప్రాపయతీత్యస్య వాహన మరిత్ర మితి యావత్-తత్సంయుక్తాం-యద్వా-అస్య రామస్య వాహనసంయుక్తాం - వాహ్యతే నీయతే నౌరనేనేతి వాహన మరిత్రాది-తద్యుక్తాం కర్ణగ్రాహవతీం కర్ణధారవతీం-సుప్రతారాం - సుష్ఠు ప్రతారయితుంక్షమాం-దృఢాం సుశ్లిష్టసంబంధిబంధాం-తీర్థే అవతరణమార్గే-ఉపాహరేత్యేకవచనంసచివగణాభిప్రాయేణ. ౬. తన్నిశమ్యేతి. ఉపోహ్య సమీపం ప్రాపయేత్యర్థః. ౭. ఉపస్థితా ప్రాప్తా. ౯. అథేతి

అథోవాచ మహాతేజా రామో గుహ మిదం వచః, కృతకామోఽస్మి భవతా శీఘ్ర మారోప్యతా మితి. ౧౦. తతః కలాపా న్సన్నహ్య ఖడ్గౌ బద్ధ్వాచ ధన్వినౌ, జగ్మతు ర్యేన తౌ గంగాం సీతయా సహ రాఘవౌ. ౧౧. రామ మేవ తు ధర్మజ్ఞ ముపగమ్య వినీతవత్, కి మహం కరవాణీతి సూతః ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౧౨. తతోఽబ్రవీ ద్దాశరథి స్సుమంత్రం స్పృశన్ కరేణోత్తమదక్షిణేన, సుమంత్ర శీఘ్రం పున రేవ యాహి రాజ్ఞ స్సకాశే భవ చాప్రమత్తః. ౧౩. నివర్తస్వే త్యువాచైవ మేతావ ద్ధి కృతం మమ, రథం విహాయ పద్భ్యాం తు గమిష్యామో మహావనం ౧౪. ఆత్మానం త్వభ్యనుజ్ఞాత మవేక్ష్యార్త స్స సారథిః, సుమంత్రః పురుషవ్యాఘ్ర మైక్ష్వాక మిద మబ్రవీత్. ౧౫. నాతిక్రాంత మిదం లోకే పురుషేణేహ కేనచిత్, తవ సభ్రాతృభార్యస్య వాసః ప్రాకృతవద్వనే. ౧౬. న మన్యే బ్రహ్మచర్యేఽస్తి స్వధీతేవా ఫలోదయః, మార్ద

ఖనిత్రపిటకవైదేహీవస్త్రాభరణాదిక మితి శేషః. ౧౦. తత ఇతి. తౌ రాఘవౌ-సన్నహ్య కవచౌ ధృత్వా-కలాపాన్ తూణీరాన్ ఖడ్గౌ చ బద్ధ్వా-ధన్వినౌ-జనాః యేన మార్గేణ గంగాం ప్రాప్నువంతి తేన మార్గేణ జగ్మతుః. ౧౧. రామ మితి. ధర్మజ్ఞం భృత్యధర్మజ్ఞం - వినీతవత్ సవినయ మితి క్రియావిశేషణం. ౧౨. తత ఇతి. ఉత్తమేతి సంబోధనం. ౧౩. యాహీతి సామాన్యేనోక్తం సోపపత్తిక మాహ - నివర్తస్వేతి. మమ ఏతావత్ కృతంహి - గంగాతీరపర్యంతం రథేన ప్రాపణం కృతం హి-హీతి రాజాజ్ఞాద్యోతనం-అతఃపరం యానం విహాయ పద్భ్యా మేవ మహావనం గమిష్యామః-అత స్త్వం నివర్తస్వేత్యేవ మువాచ. ౧౪. ఆత్మాన మితి. అవేక్ష్య బుద్ధ్వా - ఆర్తః అనుగమనేఽభ్యనుజ్ఞానకృతేతి దుఃఖితః. ౧౫. నాతిక్రాంత మితి. తవ సభ్రాతృభార్యస్య వనే - ప్రాకృతవత్ క్షుద్రస్యేవ - యోఽయం వాసః - తదిదం లోకే కేనచి దపి పురుషేణ-నాతిక్రాంతం నాంగీకృతం-సర్వాసంమతోఽయం తవ వనే వాస ఇత్యర్థః కిం పున ర్మమేతి భావః. ౧౬. న మన్య ఇతి. త్వాం బ్రహ్మచర్యస్వాధ్యాయమార్దవార్జవయుక్తం త్వాం-వ్యసన మాగతం చేత్ - బ్రహ్మచర్యే అథశ్శయనాదిలక్షణే - అధ్యయనకాలకృతే స్వధీతే స్వాధ్యాయాధ్యయనే - మార్దవే-దయాళుత్వ ఇతి యావత్-ఆర్జవే అకౌటిల్యే చ ఫలోదయః ఫలసిద్ధిః- నాస్తీతి మన్యే-యది బ్రహ్మచర్యాదికం ఫలదం

ఆరోప్యతాం-ఖనిత్రపిటకవైదేహీవస్త్రాభరణాదిక మితి శేషః. ౧౦. తతః కలాపా నిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తౌ రాఘవౌ - సన్నహ్య కవచౌ ధృత్వా - కలాపాన్ తూణీరాన్ - ఖడ్గౌచబద్ధ్వా - యేన యస్మాత్కారణాత్ - రథనిరపేక్షౌ గంగాం జగ్మతుః - తస్మా ద్రామ ముపగమ్య సూతః ప్రాంజలి రబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౩. పున ర్యాహీతి సామాన్యేనోక్తం సోపపత్తిక మాహ. నివర్తస్వేతి. మమ - ఏతావత్కృతంహి - గంగాతీరపర్యంతం రథేన ప్రాపణం కృతం - యానం విహాయ పద్భ్యాం మహావనం గమిష్యామి - అత స్త్వం నివర్తస్వేత్యేవ మువాచేతి సంబంధః. ౧౪. ఆత్మాన మితి. అభ్యనుజ్ఞాతం - ప్రతినివృత్త్యా ఇతి శేషః. ౧౫. నాతిక్రాంత మితి. యదా సభ్రాతృభార్యస్య - తవ త్వద్విధస్యాపి - ప్రాకృతవత్ క్షుద్రస్యేవ - యేన దైవేన వనే వాసః కృతః - తదా ఇదం దైవకృత్యం - ఇహ లోకే - కేన చిత్ పురుషేణాపి - నాతిక్రాంతం నలంఘితం - లంఘితు మశక్య మిత్యర్థః. ౧౬. న మన్య ఇతి. త్వద్విశ్లేషదుఃఖాత్ - బ్రహ్మచర్యాదీనాం ఫలం నాస్తీత్యుక్తం - వస్తుతస్తు - త్వం గతి మితి - హే

వార్జవయో ర్వాపి త్వాం చే ద్వ్యసన మాగతం. ౧౮. సహ రాఘవ వై దేహ్యా భ్రాత్రా చైవ వనే వసన్, త్వం గతిం ప్రాప్స్యసే వీర త్రిలోకాంస్తు జయన్నివ, వయం ఖలు హతా రామ యే త్వయా ప్యుపవంచితాః, కైకేయ్యా వశమేష్యామః పాపాయా దుఃఖభాగినః. ౧౯. ఇతి బ్రువన్నాత్మసమం సుమంత్రస్సారథి స్తదా, దృష్ట్వా దూరగతం రామం దుఃఖార్తో రురుదే చిరం. ౨౦. తతస్తు విగతే బాష్పే సూతం స్పృష్టోదకం శుచిం. రామస్తు మధురం వాక్యం పునఃపున రువాచ తం. ౨౧. ఇక్ష్వాకూణాం త్వయా తుల్యం సుహృదం నోపలక్షయే, యథా దశరథో రాజా మాం న శోచే త్తథాకురు. ౨౨. శోకోపహతచేతాశ్చ వృద్ధశ్చ జగతీపతిః, కామభారావసన్నశ్చ తస్మా దేత ద్బ్రవీమి తే. ౨౩. యద్యదాజ్ఞాపయే త్కించి త్స మహాత్మా మహీపతిః, కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం కార్యం తదవికాంక్షయా. ౨౪. ఏతదర్థంహి రాజ్యాని ప్రశాసతి నరేశ్వరాః, యదేషాం సర్వకృత్యేషు మనో న ప్రతిహన్యతే. ౨౫. యద్యథా స మహారాజో నాలీక మధిగచ్ఛతి, నచ తామ్యతి దుఃఖేన సుమంత్రకురు తత్తథా. ౨౬. అదృష్టదుఃఖం రాజానం వృద్ధ మార్యం జితేంద్రియం, బ్రూయా స్త్వ మభివా

స్యాత్ తత్ త్వయి దృశ్యేత-న దృశ్యతే-ప్రత్యుత వనవాస ఏవ దృష్టః-అతో న తత్ ఫలద మితి మన్య ఇతి భావః-ఖేదాతిశయా దేవ ముక్తం. ౧౮. సహేతి. త్రీన్ లోకాన్ జయన్నివ - విష్ణురివేత్యర్థః-గమ్యత ఇతి గతిః కీర్తిః తాం ప్రాప్స్యసే-అతులాం కీర్తిం ప్రాప్స్యస ఇత్యర్థః-సుమంత్రః పురవాసిష్వాత్మానమంతర్భావ్య వదతివయమితి-వయం త్వా మనుగతా వయం-త్వయా ప్యుపవంచితాః ఖలు- రాత్రౌ నిద్రాసమయే అవిదితగమనేన ఉపవంచితా ఏవ. అపిశబ్దాదభిషేకవిఘటనేన కైకేయ్యాపి వంచితా ఇతి ద్యోత్యతే - ఉపవంచితాః సమీపే వంచితాః వనం ప్రాపయ్య మానా ఇవ త్యక్తా ఇతి వార్థః-అతఏవ పాపాయాః కైకేయ్యాః వశం - దుఃఖభాగిన స్సంతః ఏష్యామః-అతో వయం హతా ఇత్యన్వయః. ౨౦. తత ఇతి. రోదనస్యాశుచితాహేతుత్వాత్ స్పృష్టోదకం ఆచాంతం-అతఏవ శుచిం.౨౧.౨౩. గురవ స్స్వామిన శ్చ న నియామ్యాః - అపితు సర్వప్రకారేణానువర్తనీయా ఇత్యాశయేనాహ-యద్యదితి. వికాంక్షా అనాదరః-తదభావేన - ఆదరేణేత్యర్థః. ౨౪.ఏతదితి. ఏతచ్ఛబ్దార్థ మాహ-యదేషా మితి. ప్రశాసతీతి - అభ్యస్తత్వాదదాదేశః - సర్వకృత్యేషు కామాత్ క్రోధా ద్వా ప్రవృత్తేష్విత్యర్థః. ౨౫. యదితి. అళీక మప్రియం. 'అళీకం త్వప్రియేనృత'

రాఘవ – వనే వసన్ - త్రీన్ లోకాం స్తు జయ న్నివ పితృసత్యపాలనేన జయన్నేవ - వశీకుర్వన్నేవ - త్వం గతిం ముక్తిం ప్రాప్స్యసే - నాత్ర సందేహః - వయ మితి - రాత్రౌ కేచన నిద్రాసమయే అవిదితగమనేన - అహంతు బలా న్నివర్తనేన - ఏవం సర్వే వయం వంచితాః త్యక్తాః. ౧౯. ఇతీతి. ఆత్మసమం భృత్యస్య స్వస్యోచిత మితి క్రియావిశేషణం - ఆత్మసమం ప్రాణసమ మితి రామపరంవా - దూరగతం దృష్ట్వా నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ౨౦. తత ఇతి. స్పృష్టోదకం ఆచాంతం. ౨౨. శోకేతి. కామభారావసన్నః - కామవేగేన పీడితః యస్మాత్ తస్మాత్ - ఏతత్ వక్ష్యమాణం బ్రవీమీతి యోజనా. ౨౩. యద్యదితి. అవికాంక్షయా అవిశంకయా-అకార్యం అనుష్ఠేయం. ౨౪. ౨౫. యద్యథేతి. యత్కార్యం ప్రతి యథా అళీక మప్రియం-నాధిగచ్ఛతి దుఃఖేన న తామ్యతి-

ద్దైవ్యైవ మమ హేతో రిదం వచః. ౨౭. నైవాహా మనుశోచామి లక్ష్మణో న చ మైథిలీ, అయోధ్యాయా శ్చ్యుతా శ్చేతి వనే వత్స్యామహేతిచ. ౨౮. చతుర్ద శసు వర్షేషు నివృత్తేషు పునఃపునః, లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ద్రక్ష్యసి క్షిప్ర మాగతాన్. ౨౯. ఏవ ముక్త్వాతు రాజానం మాతరం చ సుమంత్ర మే, అన్యా శ్చ దేవీ స్సహితాః కైకేయీం చ పునఃపునః, ఆరోగ్యం బ్రూహి కౌసల్యా మథ పాదాభివందనం, సీతాయా మమచార్యస్య వచనా ల్లక్ష్మణస్యచ. ౩౧. బ్రూయా శ్చ హి మహారాజం భరతం క్షిప్ర మానయ, ఆగత శ్చాపి భరత స్థాప్యో నృప మతే పదే, భరతంచ పరిష్వజ్య యౌవరాజ్యేఽభిషిచ్య చ, అస్మత్సంతాపజం దుఃఖం న త్వా మభిభవిష్యతి. ౩౩. భరతశ్చాపి వక్తవ్యో యథా రాజనివర్తసే, తథా మాతృషు వర్తేథా స్సర్వాస్వేవావిశేషతః, యథాచ తవ కైకేయీ సుమి

ఇత్యమరః. ౨౬. అదృష్టదుఃఖ మితి. మమ హేతోః మదర్థం-మను ప్రతినిధిత్వేనేత్యర్థః. ౨౭. స్వవి శ్లేషజనితదుఃఖేన రాజా న నిర్వహే దితి భియా తదా శ్వాసకాని వాక్యాన్యాహ - నైవాహ మితి. లక్ష్మణో న చ మైథిలీత్యత్ర శోచతీతి విపరిణామః కర్తవ్యః - వత్స్యామహేత్యత్ర ఆర్ష స్సంధిః. ౨౮. చతుర్దశస్వితి. పునః పునర్ద్రక్ష్యసి-నిత్యవీప్సయో రితి ద్వివచనం-ఆదరాతిశయేన సదా ద్రక్ష్య సీత్యర్థః. ౨౯. ఏవ మిత్యాది. రాజానం మే మాతరం అన్యాః దేవీః సహితాః కౌసల్యయా సహ వర్తమానాః కైకేయీం చ పునః పున రేన ముక్త్వా-అథ కౌసల్యా మారోగ్యం పాదాభివందనం చ బ్రూహీత్యన్వయః - ఆర్యస్య - శాస్త్రవిహితజ్యేష్ఠామవర్తనరూపపరమధర్మవేదిత్వా ల్లక్ష్మణస్యార్య త్వోక్తిః-కౌసల్యాం ప్రత్యేవ పాదాభివందనకథనం - అన్యత్ర నిషేధాత్ -ఆచార్యవ దాచార్యదారే వృత్తిః పాదసంవాహనవర్జ మితి నిషేధస్యసపత్నీమాతృష్వపి తుల్యత్వాత్. ౩౦. ౩౧. బ్రూయా ఇతి. నృపమతే రాజ్ఞా మభిమతే పదే-యౌవరాజ్య ఇత్యర్థః. అభిషిచ్య స్థిత మితి శేషః-నాభిభవిష్యతీ త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం-అస్య బ్రూయా ఇత్యనేన సంబంధః. ౩౨. ౩౩. భరత ఇత్యాదిశ్లోకేనో క్త మర్థం వివృణోతి-యథేతి. సుమిత్రోక్తి శ్శత్రుఘ్నపక్షపాతాత్ - ఆవేక్షతా అంగీకుర్వతా - త్వయేతి శేషః-నిత్యదా సర్వదా-ఛాందసో దాప్రత్యయః - ఇతి భరత శ్చాపి వక్తవ్య ఇతి పూర్వేణా

గ్లానిం న ప్రాప్నోతి - తత్కార్యం తథా కుర్వితి సంబంధః. ౨౬. ౨౭. నేతి. వత్స్యామహేతి సంధి రార్షః. ౨౮. చతుర్దశస్వితి పునః పునః పునరాగతానస్మాన్ - పున స్త్వం ద్రక్ష్యసీతి - ద్వయోః పున శ్శబ్దయోః సంబంధః. ౨౯. ఏవ మితి. సహితాః మమ మాత్రేతి శేషః-కైకేయీం చ ఆరోగ్యం బ్రూహీతి సంబంధః - స్వమాతుః పాదాభివందన మాదిశతి కౌసల్యా మితి - సీతా యాః మమచ - ఆర్యస్య విదుషో లక్ష్మణస్యచ - వచనా త్పాదాభివందనం బ్రూయా ఇత్యన్వ యః - యద్వా - బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః. ౩౦. ౩౧. స్వవిశ్లేషజదుఃఖనివృత్తయే సుమం త్రే స్వాతంత్ర్య మారోప్యాహ-మహారాజ మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. మహారాజం త్వత్పూర్వం నృప మతే దశరథానుమతే భరత మభిషిచ్య అభిషేచయసి చేత్ - తర్హీదం దుఃఖం త్వా న్నాభిభ విష్యతీతి సంబంధః - యద్వా - దశరథం ప్రతి వక్తవ్య మితి సుమంత్రం ప్రత్యాహ - బ్రూయా ఇతి. ౩౨. ౩౩. * తాతస్యేతి. తాతస్య ప్రియకామేన - యౌవరాజ్య మవేక్షతా అంగీకుర్వతా ఉభయో రిహ పరయోః-సుఖ మేధితుం - శక్యం-జనానా మితి శేషః - యద్వా - యౌవరాజ్య మవేక్షతా త్వయా - ఉభయో ర్లోకయోః - తాతస్య దశరథస్య - సుఖ మేధితుం సంవర్ధయితుం-

త్రాచ విశేషతః, తథైవ దేవీ కౌసల్యా మమ మాతా విశేషతః, తాతస్య ప్రియ కామేన యావ ద్రాజ్య మవేక్షతా, లోకయో రుభయో శ్శక్యం నిత్యదా సుఖ మేధితుం. ౩౬. నివర్త్యమానో రామేణ సుమన్త్ర శ్శోకకర్శితః, తత్సర్వం వచ నం శ్రుత్వా స్నేహాత్కాకుత్స్థ మబ్రవీత్. ౩౭. యదహం నోపచారేణ బ్రూ యాం స్నేహా దవిక్లబః, భక్తిమా నితి త త్తావ ద్వాక్యం త్వం క్షంతు మర్హసి. ౩౮. కథం హి త్వద్విహీనోఽహం ప్రతియాస్యామి తాం పురీం, తవ తావ ద్వియో గేన పుత్రశోకాకులా మివ. ౩౯. సరామ మపి తావ న్మే రథం దృష్ట్వా తదా జనః, వినా రామం రథం దృష్ట్వా విదీర్యేతాపి సా పురీ ౪౦. దైన్యం హి నగరీ గచ్ఛే ద్దృష్ట్వా శూన్య మిమం రథం, సూతావశేషం స్వం సైన్యం హతవీర మివా హవే. ౪౧. దూరేపి నివసంతం త్వాం మానసేనాగ్రత స్థ్సితం, చింతయంత్యో ద్యనూనం త్వాం నిరాహారాః కృతాః ప్రజాః. ౪౨. దృష్టం తద్ధి త్వయా రామ యాదృశం త్వత్ప్రవాసనే, ప్రజానాం సంకులం వృత్తం త్వచ్ఛోకక్లాంతచేతసాం. ౪౩. ఆర్తనాదో హి యః పౌరైర్ముక్త స్త్వద్విప్రవాసనే, స రథం మాం నిశా

న్వయః. ౩౬. ౩౭. యదితి. ఆహ మవిక్లబః ధృష్టస్సన్-యద్వాక్యం బ్రూయాం తన్నోపచారేణ-కింతు స్నేహాత్-తద్వాక్యం త్వం తావత్ సాకల్యేన క్షంతు మర్హసీతి సంబంధః - పాఠభేదః-తవ స్నేహా దవిక్లబో నిర్భయః యద్వచః ఉపచారేణ నబ్రూయాం సేవాధర్మం విహాయ బ్రూయాం-తద్వాక్యం భక్తిమా నితి హేతోః క్షంతు మర్హసి. ౩౮. కథ మితి. తవ తావ ద్వియోగేనేతి పాఠః-తవ తాతేతి పాఠే-తాత - స్వామిన్నిత్యర్థః - వృద్ధత్వా ద్వత్సేతి సంబోధనంవా - పుత్ర వియోగజ శ్శోకః పుత్రశోకః - తేనాకులా మివ స్థితాం పురీ మిత్యన్వయః. ౩౯. స రామ మితి. పూర్వం స రామం రథం దృష్ట్వా ఇదానీం రామం వినా స్థితం రథం దృష్ట్వా-జనః సా పుర్యపి-విదీ ర్యేత దుఃఖేన భిద్యేత - పురీశబ్దోఽత్ర జనవ్యతిరిక్తపశ్వాదిపరః. ౪౦. దైన్య మితి. ఆహవే హతవీరం హతంవీరం దృష్ట్వా - స్వసైన్య మివ సూతావశేషం శూన్యం రామరహితం రథం దృష్ట్వా నగరీ దైన్యంగచ్ఛేత్. ౪౧. దూర ఇతి. ప్రజాః అయోధ్యావాసిన్యః-దూరే నివసంత మపి-త్వాం మాన సేనాగ్రతః స్థితం త్వాం చింతయంత్యః భావనా ప్రకర్షేణ పురతః స్థిత మివ పశ్యంత్యః నిరా హారాః కృతాః - ఆహారే ఉప్యాదరం న కుర్వంతీత్యర్థః. ౪౨. అత్రార్థే పూర్వానుభవం ప్రమాణయతి - దృష్ట మితి. త్వత్ప్రవాసనే ప్రజానాం యాదృశం సంకులం వృత్తం సంక్షోభో జాతః-తాదృశం త్వయా దృష్టం హి. ౪౩. ఆర్తనాద ఇతి. తతః ప్రవాసకాలిక నాదా దిత్యర్థః.

శక్య మితి సంబంధః. ౩౮. ౩౯. స రామ మితి. సరామం తావ త్ప్రథమం దృష్ట్వా - తదా స్థితో యో జనః యా పురీచ - స జనః - సా పురీచ - పశ్చాద్వినారామం రథం దృష్ట్వా - విదీ ర్యేతాపి-అపిః సంభావనాయాం. ౪౦. దైన్య మితి. హతవీరం హతరథినం రథం - దృష్ట్వా-స్వసైన్య మివ స్వసేనేవ. ౪౧. దూర ఇతి. అగ్రతః - పురతః స్థితం - వనప్రయాణోన్ముఖం త్వాం - అతఏవ మానసేన దూరే నివసంతం చింతయంత్యః - ప్రజాః నిరాహారాః కృతాః - అద్య త్యక్త్వా - వనంగతం త్వాం చింతయంత్యః మరిష్యంతి - నూన మిత్యర్థః. ౪౨. మత్ప్రవాసనమాత్రేణ కథం తేషాంమరణశంకేత్యత ఆహ - దృష్ట మితి. ప్రజానాం యాదృశం - సంకులం దుఃఖప్రలాపః - వృత్తం జాతం - త త్త్వయా దృష్టం. ౪౩. ఆర్తేతి. సరథం భవద్విరహిత రథయుక్త మిత్యర్థః.

మ్యేవ కుర్యాశ్శతగుణం తతః. ౪౪. అహం కించాపి వక్ష్యామి దేవీం తవ సుతో మయా, నీతోఽసౌ మాతులకులం సంతాపం మాకృథా ఇతి, అసత్యమపి నైవాహం బ్రూయాం వచన మీదృశం, కథ మప్రియ మేవాహం బ్రూయాం సత్య మిదం వచః. ౪౫. మమ తావ న్నియోగస్థా స్త్వద్బంధుజనవాహినః, కథం రథం త్వయా హీనం ప్రవక్ష్యంతి హయోత్తమాః. ౪౬. తన్న శక్ష్యామ్యహం గంతు మయోధ్యాం త్వదృతేనఘ, వనవాసానుయానాయ మా మనుజ్ఞాతు మర్హసి. ౪౭. యది మే యాచమానస్య త్యాగ మేవ కరిష్యసి, సరథోఽగ్నిం ప్రవేక్ష్యామి త్యక్తమాత్ర ఇహ త్వయా. ౪౮. భవిష్యంతి వనే యాని తపో విఘ్నకరాణి తే, రథేన ప్రతిబాధిష్యే తాని సత్త్వాని రాఘవ. ౫౦. త్వత్కృతేన

---

౪౪. యది ప్రియం బ్రూయాం - తదసత్యం భవతి - యది చ సత్యం బ్రూయాం - తదప్రియం భవతి - అతః కౌసల్యాం ప్రతి కి మపి వక్తుం న శక్య మిత్యభిప్రాయేణాహ - అహ మిత్యాదినా. దేవీ మహం కిం వా వక్ష్యామి-న కి మపి వక్తుం శక్నో మీత్యర్థః - తదేపోపపాదయతి తవేత్యాదినా - తవాసౌ సుతో మయా మాతులకులం నీతః తస్మాత్ పరితాపం మాకృథా ఇతీదృశ మసత్యవచన మప్యహం నైవ బ్రూయాం-అసత్యవచనప్రతిషేధా దితి భావః-సత్య మేవ వదేత్యత్రాహ-కథ మితి-అప్రియ మిదం వనప్రాపణరూపం సత్యం వచనం కథం బ్రూయాం-దేవ్యాహాని ప్రసంగా దితి భావః. ౪౫ మమేతి. త్వద్బంధుజనాః త్వద్వంశ్యాః - యద్వా - త్వం త్వద్బంధుభూతసీతా లక్ష్మణరూపజనాశ్చ త్వద్బంధుజనాః - తద్వాహినః - ప్రవక్ష్యంతి వోఢారో భవిష్యంతి - వహే ర్లృటిరూపం. ౪౬. ౪౭. యదీతి. త్యక్తమాత్రః - తత్ క్షణ ఏవ వ్యక్తః. ౪౮. భవిష్యంతీతి. రథేన సాధనేన - ప్రతిబాధిష్యే - అహ మేవ రథీ భూత్వా నివర్తయిష్యా మీత్యర్థః-తాని సత్త్వానీతి పాఠః - సర్వాణీతి పాఠే సత్త్వానీతి శేషః. ౫౦. త్వదితి. త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - రథచర్యాకృతం సుఖం మయా నావాప్తం-రాజ్యాభిషిక్తత్వద్రథచర్యాకృత సుఖం మయా భాగ్యహీనేన నలబ్ధం - తథాపి త్వత్కృతేన త్వత్సాహాయ్యకరణేన - వనవాసకృత మపి సుఖం - ఆశంసే ఇచ్ఛామి - రాజ్యే రథచర్యాకృతసుఖాభావేపి వనే సారథిత్వేన పరిచర్యాకరణ

---

౪౪. కించ త్వద్వియోగదుఃఖితాం త్వన్మాతరం ప్రతి - తవ వనవాసస్థితి ర్వక్తు మశక్యా - అపితు తస్యాః దుఃఖనివృత్తయే - అసత్య మప్యహం బ్రూయా మిత్యాహ - అహ మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన కించాహం-తవ దేవీం మాతరం ప్రతి-అహ మేవ మపి వక్ష్యామి-కథం తవాసౌ సుతో మయా మాతులకులం కోసలదేశం నీతః - నతు వనం - అతో మా సంతాపం కృథా ఇతి అసత్యమపీదృశం వచన మేవాహం బ్రూయాం సత్యమపీదం వచః-వననయనవచనం - కథ మేవాహ మప్రియం బ్రూయాం-'సత్యం బ్రూయా త్ప్రియం బ్రూయా న్న బ్రూయాత్సత్య మప్రియ' మితి స్మరణా దిత్యాశయః-యద్వా - కౌసల్యాం ప్రతి - కిం వక్ష్యామీత్యభిప్రాయేణాహ - అహ మిత్యాది దేవీం కౌసల్యాం-అహం కించాపి వక్ష్యామి - న కించి దపి వక్ష్యామి-కుత స్తవ సుతో మాతులకులం నీత ఇతి ఈదృశ మసత్యమపి. న బ్రూయాం-తర్హి సత్యం బ్రూహీతి చేత్ - సత్య మపీద మప్రియం వచః కథంబ్రూయా మితి సంబంధః. ౪౫. మమేతి. త్వద్బంధుజనవాహినః - త్వాం త్వద్బంధుజనం సీతాసౌమిత్రిరూపం-వహనశీలాః-మమ నియోగస్థాః-మదధీనాః - కథం ప్రవక్ష్యంతి - వహిష్యంతి. ౪౬. ౫౦. త్వత్కృతేనేతి. త్వయా కృతానుగ్రహేణ-రథచర్యాకృతం రథప్రేరణకృతం-సుఖ మవాప్తం-వన

మయావాప్తం రథచర్యాకృతం సుఖం, ఆశంసే త్వత్కృతేనాహం వనవాసకృతం సుఖం. ౪౧. ప్రసీదేచ్ఛామి తేఽరణ్యే భవితుం ప్రత్యనంతరః, ప్రీత్యాభిహిత మిచ్ఛామి భవ మే ప్రత్యనంతరః. ౪౨. ఇమే చాపి హయా వీర యది తే వన వాసినః, పరిచర్యాం కరిష్యంతి ప్రాప్స్యంతి పరమాం గతిం. ౪౩. తవ శుశ్రూషణం మూర్ధ్నా కరిష్యామి వనే వసన్, అయోధ్యాం దేవలోకం వా సర్వథా ప్రజహామ్యహం. ౪౪. నహి శక్యా ప్రవేష్టుం సా మయాయోధ్యా త్వయా వినా, రాజధానీ మహేంద్రస్య యథా దుష్కృతకర్మణా ౪౫. వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే మమైష హి మనోరథః, యదనేన రథేనైవ త్వాం వహేయం పురీం పునః. ౪౬. చతుర్దశహి వర్షాణి సహితస్య త్వయావనే, క్షణభూతాని యాస్యంతి శతసంఖ్యాన్యతోఽన్యథా ౪౭. భృత్యవత్సల తిష్ఠంతం భర్తృపుత్రగతే పథి, భక్తం భృత్యం స్థితంస్థిత్యాం త్వం న మాం హాతు మర్హసి ౪౮. ఏవం బహువిధం దీనం యాచమానం పునఃపునః, రామో భృత్యానుకంపీతు సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్ ౪౯.

కృతం వాపి సుఖం మమ భవత్వితి భావః-యద్వా-త్వత్కృతేన-త్వయా కృతేనానుగ్రహేణేత్యర్థః రథచర్యాకృతం రథప్రేరణకృతం - సుఖం మయా అవాప్తం-ఏవం త్వత్కృతేనానుగ్రహేణ వనవాసకృతం సుఖ మప్యహ మాశంస ఇతి. ౪౧. ప్రసీదేతి. ప్రత్యనంతరః సమీపవర్తీ - మే ప్రత్యనంతరో భవేతి ప్రీత్యాభిహిత మిచ్ఛామి-త్వత్కర్తృక మభిధాన మిచ్ఛామీత్యర్థః-క్రియతా మితి మాం వదేతివత్. ౪౨. తమ ఇతి. పరమాం గతిం స్వామిశుశ్రూషణా దితి భావః. ౪౩. తవేతి. మూర్ధ్నేత్యస్య సోపచార మితి ఫలితార్థః-సర్వథా సర్వప్రకారేణ. ౪౪. నహీతి. మహేంద్రస్య రాజధానీ స్వర్గః. ౪౫ వనవాస ఇతి. వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే వనవాసే సమాప్తేసతీత్యర్థః - వహేయ మితి యత్-అయం మే మనోరథ ఇతి సంబంధః. ౪౬. చతుర్దశేతి. త్వయా సహితస్యేతి-మమేతి శేషః-క్షణభూతాని క్షణతుల్యాని - అతోఽన్యథా-త్వద్విరహ ఇత్యర్థః-శతసంఖ్యాని భవేయు రితి శేషః శతగుణితాని భవిష్యంతీతి భావః. ౪౭. భృత్యేతి. హేభృత్యవత్సల-భక్తం భృత్యం-అతఏవ స్థిత్యాం మర్యాదాయాం స్థితం అస్ఖలితమర్యాదం - అతఏవ భర్తృపుత్రగతే స్వామిపుత్రేణ త్వయా గతే-పథి వనగమనే - తిష్ఠంతం - నిశ్చితత్వదనుగమనం మాం-త్వం హాతుం నార్హసి. ౪౮. ౫౦. నగరీ

వాసకృతం సుఖ మాశంసే-అస్యాయం భావః - త్వ మస్మిన్ కులే అవతరిష్యసీతి జ్ఞాత్వైవ మంత్రిప్రధానోఽప్యహం త్వద్రథచర్యా సేవాభాగ్యం-మమ భవిష్యతీతి నింద్య మపి సూతకృత్యం-మయా అంగీకృతం-తేన భాగ్యవశాత్ - త్వత్సేవాసుఖం ప్రాప్త మేవ - ఇతఃపరం వనవాసకృతం సుఖం-వనవాసేఽపి త్వత్సేవాకృతం సుఖం ఆశంసే ప్రార్థయ ఇతి. ౪౧. ప్రసీదేతి. అరణ్యే తే ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః-అనుకూలో భవితు మిచ్ఛామి-త్వం మే ప్రత్యనంతరో భవేతి - త్వదభిహితం త్వదుక్త మిచ్ఛామీతి సంబంధః. ౪౨. ౪౫. వన వాస ఇతి. వనవాసే వనవాసయోగ్యకాలే-క్షయం ప్రాప్తే పురీం వహేయం ప్రాపయేయ మితి యత్-ఏష మే మనోరథ ఇతి యోజనా. ౪౬. ౪౭. భృత్యేతి. భర్తృపుత్రగతే పథి- రాజపుత్రాశ్రితే పథి-యథా భృత్యేన స్థాతవ్యం-తథా త్వద్విషయే తిష్ఠంతం-తథాస్థిత్యాం స్థిత మితి-మంత్రిణా రాజని రాజకార్యేచ తథా స్థాతవ్యం తస్యామేవ స్థిత్యాం సదా స్థితం-కదా ప్యపరాధరహిత మితి యావత్. ౪౮. ౫౦. నగరీ మితి. రామో వనంగత ఇతి-

జానామి పరమాం భక్తిం మయి తే భర్తృవత్సల, శృణుచాపి యదర్థం త్వాం ప్రేషయామి పురీమితః ౨౦ నగరీం త్వాం గతం దృష్ట్వా జననీ మే యవీయసీ, కైకేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛే దితి రామో వనం గతః, పరితుష్టాహి సా దేవీ వనవాసం గతే మయి, రాజానం నాతిశంకేత మిథ్యావాదీతి ధార్మికం, ఏష మే ప్రథమః కల్పో యదంబా మే యవీయసీ, భరతారక్షితం స్ఫీతం పుత్రరాజ్య మవాప్నుయాత్. ౨౩. మమ ప్రియార్థం రాజ్ఞశ్చ సరథస్త్వం పురీం వ్రజ, సందిష్టశ్చాసి యానర్థాం స్తాం స్తాన్ బ్రూయా స్తథాతథా. ౨౪. ఇత్యుక్త్వా వచనం సూతం సాంత్వయిత్వా పునఃపునః, గుహం వచన మక్లీబో రామో హేతుమదబ్రవీత్, నేదానీం గుహయోగ్యోఽయం వాసో మే సజనే వనే, అవశ్యం హ్యాశ్రమే వాసః కర్తవ్య స్తద్గతో విధిః, సోఽహం గృహీత్వా నియమం తపస్విజనభూషణం, హితకామః పితుర్భూయస్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ, జటాః కృత్వా గమిష్యామి న్యగ్రోధక్షీర మానయ. ౨౬. తత్ క్షీరం రాజపుత్రాయ గుహః

మిత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. రామో వనంగత ఇతి కైకేయీ ప్రత్యయం విశ్వాసం గచ్ఛేత్-ధార్మికం రాజానం మిథ్యావాదీతి నాతిశంకేత-భరతారక్షితం భరతేన ఆసమంతా ద్రక్షితం పుత్రరాజ్యం అవాప్నుయా దితి చ యత్-ఏషః మే ప్రథమః కల్పః కర్తవ్యేషు ప్రయోజనేషు ముఖ్యం. ని. 'ముఖ్య స్స్యాత్ ప్రథమః కల్పః'ఇత్యమరః. ౨౩. మమేతి. యా నర్థాన్ సందిష్టోఽసి-తా నర్థాన్ దశరథాదీ నుద్దిశ్య తథాతథా బ్రూయా ఇతి సంబంధః ౨౪. ఇతీతి. హేతుమత్ యుక్తిమత్-నేదానీ మిత్యనేన ఇహ వస్తవ్య మితి గుహప్రార్థనం ద్యోతితం-మే-సజనే సజనప్రదేశే - అయం వాసో నయోగ్యః - తద్గతో విధిః - ఆశ్రమవాసగతః తద్విషయ ఇత్యర్థః - విధిః పితృనియమనం-సోఽహం-'సప్తసప్తచ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః,అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వసే'తి కైకేయ్యా నియుక్తోఽహం-తపస్విజనభూషణం తపస్విజనాతిశయావహం-నియమంఅథశ్శయనాదికం గృహీత్వా అంగీకృత్య - పితుస్సీతాయా లక్ష్మణస్యచ భూయో హితకామః-అతిశయేన పరలోకసాధనపుణ్యకామ స్సన్ - జటాః కృత్వా గమిష్యామి-తదర్థం న్యగ్రోధక్షీరమానయ - జటాకరణస్య సీతాలక్ష్మణయోః ప్రియత్వాభావేఽపి హితత్వ మస్త్యేవ - తయో రపి తేన ధర్మాతిశయాత్ - రామజటాకరణే హి సహధర్మచారిణ్యా స్సీతాయా అపి ధర్మ స్సిద్ధః-లక్ష్మణస్య చ తదనురోధేన జటాకరణా ద్ధర్మః - యద్వా హితకామః-నతు ప్రియకామ ఇత్యర్థః. ౨౬. తత్క్షీర మితి. లక్ష్మ

కైకేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛే దితి యోజనా. ౨౨. ఏష ఇతి. అంబా-భరతారక్షితం భరతేనారక్షితం-ఆసమంతా ద్రక్షితం-పుత్రరాజ్యం - తజ్జసుఖ మవాప్నుయా దితి యత్ - ఏష మే ప్రథమః కల్పః ముఖ్యం ప్రయోజన మితి యోజనా. ౨౩. మమేతి. సందిష్టః ఉపదిష్టః. ౨౪. ౨౫. నేతి. సజనే వనే - మే అయం వాసో న యోగ్యః - కింతు ఆశ్రమే జానపదరహితే వాసో యోగ్యః-తద్గతో విధిః ఆశ్రమవాసోచితజటాధారణాది రిదానీం కర్తవ్య ఇత్యన్వయః. ౨౬. సోఽహ మిత్యాదిసార్థశ్లోక మేకం వాక్యం - సీతాయాః లక్ష్మణస్యచ హితకామోఽహం-పితు ర్భూయః అతిశయేన హితకామస్సన్ - వన్యాహారాధశ్శయనాదినియమం గృహీత్వా జటాః కృత్వా గమిష్యామి-తదర్థం న్యగ్రోధక్షీర మానయేతి గుహ మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః-యద్వా - సీతాయా లక్ష్మణస్యచ-అనుమత్యేతి శేషః-అన్య త్సమానం. ౨౬. ౨౭. తత ఇతి. వైఖానసం మార్గం వానప్రస్థధర్మ

క్షిప్ర ముపాహరత్, లక్ష్మణస్యాత్మన శ్చైవ రామ స్తేనాకరో జ్జటాః, దీర్ఘబాహు ర్నరవ్యాఘ్రో జటిలత్వ మధారయత్. ౧౯. తౌ తదా చీరవసనౌ జటామండలధారిణౌ, అశోభేతా మృషిసమౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౨౦. తతో వైఖానసం మార్గ మాస్థిత స్సహ లక్ష్మణః, వ్రత మాదిష్టవాన్ రామః సహాయం గుహ మబ్రవీత్. ౨౧ అప్రమత్తో బలే కోశే దుర్గే జనపదే తథా, భవేథా గుహ రాజ్యం హి దురారక్షతమం మతం. ౨౨. తత స్తం సమనుజ్ఞాయ గుహ మిక్ష్వాకునందనః, జగామ తూర్ణ మవ్యగ్ర స్సభార్య స్సహ లక్ష్మణః. ౨౩. స తు దృష్ట్వా నదీతీరే నావమిక్ష్వాకునందనః, తితీర్షు శ్శీఘ్రగాం గంగా మిదం లక్ష్మణ మబ్రవీత్ ౨౪. ఆరోహ త్వం నరవ్యాఘ్ర స్థితాం నావ మిమాం శనైః, సీతాం చారోపయాన్వక్షం పరిగృహ్య మనస్వినీం. ౨౫. స భ్రా

ణస్య చేతి-తేనాపి భ్రాతృవ దవస్థానస్య సంకల్పితత్వా దితి భావః-అకరో దితి-లక్ష్మణే ప్రయోజ్య కర్తృత్వం బోధ్యం-ఋషిః ఋష్యతి దీర్ఘబాహు రితి-జటిలత్వంజటావత్త్వం-తుందాదిత్వా దిలచ్. ౧౯. తస్యా మప్యవస్థాయాం దర్శనీయతమత్వ మాహ-తా విత్యాదిశ్లోకేన. ౨౦. తత ఇతి. విఖనానామ-బ్రహ్మనఖోత్పన్నః కశ్చి న్మునిః - 'యే నఖాః తే వైఖానసాః యేవాలాః తే వాలఖిల్యా' ఇత్యుక్తేః. సింహాదిశబ్దవ ద్వర్ణవిపర్యయః- తేన ప్రోక్తం వైఖానసం - ప్రోక్తార్థే అణ్ - మార్గం-ధర్మ మిత్యర్థః-వానప్రస్థధర్మ మితి యావత్-ఆస్థితః ఆశ్రితః - వ్రతం బ్రహ్మచర్యాదినియమం - ఆదిష్టవాన్ అంగీకృతవాన్ - నన్వత్ర సర్వో వానప్రస్థధర్మోఽంగీకృతః-ఉత-యః కశ్చిత్ - నాద్యః - తస్య పున ర్గార్హస్థ్యగ్రహణాయోగాత్ - ఆరూఢ పతితోహి స ఇత్యుత్తరాశ్రమప్రాప్తస్య పునః పూర్వాశ్రమావరోహోహి నిందితః-న ద్వితీయః-గృహస్థస్య వనస్థాసాధారణజటాధారణాదికరణే శాఖారండవదాశ్రమరండతాపత్తేః-మైవం-పితృనియోగకృతసాంకల్పికనియమవిశేషస్యయుధిష్ఠిరాదిసన్యాసధర్మవ దవిరుద్ధత్వాత్-ఉక్తం హి మనునా-'సమ్యక్ సంకల్పజః కామో ధర్మమూలమిదం స్మృత'మితి. సహాయం గంగావతరణసహాయం - సఖాయ మితి చ పాఠః. ౨౧. అప్రమత్త ఇతి. బలే చతురంగబలే - కోశే అర్థాఘే - 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యమరః. దురారక్షం దుఃఖేన ఆసమంతా ద్రక్షితుం శక్యం - పాఠభేదః - దుఃఖేన ఆరక్షా రక్షణం యస్య త ద్దురారక్షం - అతిశయేన దురారక్షం దురారక్షతమం. భవేథా ఇత్యార్ష మాత్మనేపదమ్. ౨౨. తత ఇతి. అవ్యగ్రః అవ్యాసక్తః-'వ్యగ్రోవ్యాసక్త ఆకుల' ఇత్యమరః. ౨౩. ౨౪. ఆరోహేతి. స్థితా మిమాం నావం పరిగృహ్య సీతాం శనై రారోపయ - అన్వక్షం అనుపదం త్వం చారోహేతి సంబంధః - యద్వా - త్వం ప్రథమ మారోహ-అన్వక్షం మనస్వినీం సీతాం-పరిగృహ్య కరాగ్రయో ర్గృహీత్వా - ఆరోపయేత్యుపచారోక్తిః - మనస్వినీ మితి నిందాయాం మతుప్ - భీరుమితి యావత్ - పూర్వారోహణేఽసౌ బిభీయా దితిభావః. ౨౫. లక్ష్మణస్తు నిపుణతయా ప్రథమంసీతా మారోప్య పశ్చాత్ స్వయ మారూఢ ఇత్యాహ - సభ్రాతు రితి. అప్రతికూలయన్ యథా తథా వా ప్యారో

మాస్థితః ప్రాప్తస్సన్-వ్రతంవానప్రస్థవ్రత మాదిష్టవాన్ అంగీకృతవాన్-అస్య శ్లోకస్యచతుర్థపాద స్తూత్తరశ్లోకేనసంబధ్యతే. ౨౧. అప్రమత్త ఇతి. దురారక్షతమం-దుఃఖేనరక్షితుంయోగ్యతమం. ౨౨. ౨౩. ఆరోహేతి. నావంపరిగృహ్య-సీతా మాదాయ అన్వక్షం పశ్చాత్-త్వ మప్యారోహేతి సంబంధః.

తు శాసనం శ్రుత్వా సర్వ మప్రతికూలయన్, ఆరోప్య మైథిలీం పూర్వ మారురోహాత్మవాం స్తతః ౭౬. అథారురోహ తేజస్వీ స్వయం లక్ష్మణపూర్వజః, తతో నిషాదాధిపతి ర్గుహో జ్ఞాతీ నచోదయత్. ౭౭. రాఘవోఽపి మహాతేజా నావ మారుహ్య తాం తతః, బ్రహ్మవత్ క్షత్రవ చ్చైవ జజాప హిత మాత్మనః. ౭౮. ఆచమ్య చ యథాశాస్త్రం నదీం తాం సహ సీతయా, ప్రాణమత్ ప్రీతిసంహృష్టో లక్ష్మణ శ్చామితప్రభః. ౭౯. అనుజ్ఞాయ సుమన్త్రం చ సబలం చైవ తం గుహం, ఆస్థాయ నావం రామస్తు చోదయామాస నావికాన్. ౮౦. తత స్తైశ్చోదితా సా నౌః కర్ణధారసమాహితా, శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా శీఘ్రం సలిల మత్యగాత్. ౮౧. మధ్యంతు సమనుప్రాప్య భాగీరథ్యా స్త్వనిందితా, వైదేహీ ప్రాంజలి ర్భూత్వా తాం నదీ మిద మబ్రవీత్. ౮౨. పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః, నిదేశం పారయిత్వేమం గంగే త్వదభిరక్షితః, చతుర్దశహి వర్షాణి సమగ్రా ణ్యుష్య కాననే, భ్రాత్రా సహ మయా చైవ పునః ప్రత్యాగమిష్యతి, తత స్త్వాం దేవి సుభగే క్షేమేణ పున రాగతా, యక్ష్యే ప్రముదితా గంగే సర్వకామసమృద్ధినీ. ౮౩. త్వం హి త్రిపథగా దేవి బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే, భార్యా చోదధిరాజస్య లోకేఽస్మి౯ సంప్రదృశ్యతే. ౮౪. సా త్వాం దేవి నమస్యామి ప్రశంసామి చ

హణశాసన మనుతిష్ఠన్ ఆత్మవాన్ రామాశయజ్ఞ ఇత్యర్థః పూర్వం మనస్వినీ మిత్యుక్తం - ఇదానీ మాత్మవా నిత్యుక్తం - ఉభాభ్యాం ఆరోపణే దోషశంకారాహిత్యం చోక్తం. ౭౬. అథేతి. జ్ఞాతీన్ బంధూన్ - అచోదయత్ నౌః పారం నీయతా మిత్యచోదయత్. ౭౭. రాఘవ ఇతి. బ్రహ్మవత్ క్షత్రవ దిత్యర్హార్థే వతిప్రత్యయః-బ్రాహ్మణార్హం క్షత్రియార్హం ఆత్మనో హితం జజాప దైవీం నావ మిత్యాదిబ్రహ్మక్షత్రసాధారణమంత్రం జజాపేత్యర్థః - యద్వా - బ్రహ్మక్షత్రశబ్దయుక్తం మంత్రం జజాపేత్యర్థః - స చ మంత్ర స్సుత్రామాణ మిత్యాదిః తత్ర హ్యరిష్టనేమిః పృతనాజి దితి-బ్రహ్మక్షత్రశబ్దౌ శ్రుతౌ. ౭౮. పూర్వోక్తం నావారోహణం వివృణ్వ న్నాహ - ఆచమ్యేత్యాదినా. ౭౯. ౮౦. తత ఇతి. కర్ణధారసమాహితా సమాహితకర్ణధారా - శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా - శుభానాం స్ఫ్యానాం అరిత్రాణాం - వేగేన అభిహతా ప్రణున్నా. ౮౧. ౮౨. పుత్ర ఇతి. నిదేశం చతుర్దశవర్షావధికవనవాసవిషయనియోగం - పారయిత్వా నిర్విఘ్నం పరిసమాపయిత్వా - ఉష్య - ఉషిత్వా - ప్రత్యాగమిష్యతి - యదేతి శేషః - తత ఇతి. తతః తదా-సుభగే సుకీర్తే - 'భగ శ్శ్రీకామమాహాత్మ్య వీర్యయత్నార్క కీర్తిషు' ఇత్యమరః. క్షేమేణ కుశలేన సహ - యక్ష్యే పూజయిష్యామి - సర్వకామసమృద్ధినీతి ప్రీహ్యాదిత్వా దినిః. ౮౩. త్వమితి. బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే - బ్రహ్మకమండల్వాం ద్రవీభూతధర్మరూపతయా స్థిత్వా - బ్రహ్మప్రక్షాళితవిష్ణుపాదోద్భవత్వా దితి భావః-అతఏవ విష్ణుపాదోద్భవ మితి పూర్వ ముక్తం. ౮౪. సేతి. ప్రశంసామి స్తౌమి - శివేన

౭౫.స ఇతి. అప్రతికూలయన్ అనుకూలయన్. ౭౬. ౭౭. రాఘవఇతి బ్రహ్మవత్ క్షత్రవత్ -అర్హార్థే వతిః- బ్రాహ్మణక్షత్రియార్హం నావారోహణమంత్ర మాత్మనో హిత ముద్దిశ్య జజాపేత్యన్వయః, 'సుత్రామాణ మృచా నావ మారోహే దప ఉత్తరే' దితి క్షత్రియాధికారేణ స్మరణాత్ -దైవీం నావ మిత్యాదిబ్రహ్మక్షత్రసాధారణం మంత్రం జజాపేత్యర్థః. ౭౮. ౮౦. తత ఇతి. కర్ణధారసమాహితా -

శోభనే, ప్రాప్తరాజ్యే నరవ్యాఘ్రే శివేన పునరాగతే, గవాం శతసహస్రాణి వస్త్రాణ్యన్నం చ పేశలం, బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రదాస్యామి తవ ప్రియచికీర్షయా. ౮౮. సురాఘటసహస్రేణ మాంసభూతౌదనేన చ, యక్ష్యే త్వాం ప్రయతా దేవి పురీం పున రుపాగతా. ౮౯. యాని త్వత్తీరవాసీని దైవతాని వసంతి చ, తాని సర్వాణి యక్ష్యామి తీర్థా న్యాయతనానిచ. ౯౦. పున రేవ మహాబాహు ర్మయా భ్రాత్రాచ సంగతః, అయోధ్యాం వనవాసాత్తు ప్రవిశత్వనఘోఽనఘే. ౯౧. తథా సంభాషమాణా సా సీతా గంగా మనిందితా, దక్షిణా దక్షిణం తీరం క్షిప్ర మేవాభ్యుపాగమత్. ౯౨. తీరంతు సమనుప్రాప్య నావం హిత్వా నరర్షభః, ప్రాతిష్ఠత సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యాచ పరంతపః ౯౩. అథాబ్రవీ న్మహాబాహు స్సుమిత్రానందవర్ధనం, భవ సంరక్షణార్థాయ సజనే విజనేఽపివా, అవశ్యం రక్షణం కార్య మదృష్టే విజనే వనే, అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వామనుగచ్ఛతు, పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయన్, అన్యోన్యస్యేహ నో రక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభ, నహి తావ దతిక్రాంతా సుకరా కాచన క్రియా, అద్య దుఃఖంతు వైదేహీ వనవాసస్య వేత్స్యతి, ప్రణష్టజనసంబాధం క్షేత్రారామ వివర్జితం, విషమంచ ప్రపాతంచ వనమద్య ప్రవేక్ష్యతి. ౯౮. శ్రుత్వా రామస్య వచనం ప్రతస్థే లక్ష్మణోఽగ్రతః, అనంతరంచ సీతాయా రాఘవో రఘునందనః. ౯౯. గతంతు గంగాపరపార మాశు రామం సుమంత్రః ప్రతతం నిరీక్ష్య, అధ్వ

క్షేమేణ-పేశలం రమ్యం - తవ ప్రియచికీర్షయా - బ్రాహ్మణముఖేనహి దేవతానాం గ్రహణ మితి భావః. ౮౭. ౮౮. సురాఘటసహస్రేణేతి. మాంసభూతౌదనేన మాంసరూపాన్నేనేతి యావత్. ౮౯. యానీతి. తీర్థాని మణికర్ణికాదీని - ఆయతనాని కాశ్యాదీని. ౯౦. ౯౩. అథేతి. భవేతి-సావధాన ఇతి శేషః - అదృష్టే అదృష్టపూర్వే - నః ఆవయోః - అస్మదో ద్వయోశ్చేతి బహువచనం-తావచ్ఛబ్ద స్సాకల్యార్థకః - అన్యోన్యస్య సాకల్యేన రక్షా కర్తవ్యేతి సంబంధః - యత్నస్యావశ్య కర్తవ్యత్వే యుక్తి మాహ - నహీతి. అతిక్రాంతా అతిక్రాంతకాలా కాచన క్రియా న సుకరాహి-పున స్సంధాతుం న శక్యాహీత్యర్థః - తస్మాత్ కాలే సావధానతయాస్మాభి స్థాతవ్య మితి భావః - సంబాధ స్సంమర్దః-క్షేత్రం శాల్యాదివృద్ధిస్థలం - విషమం నిమ్నోన్నత ప్రదేశయుక్తం - ప్రపతం త్యస్మి న్నితి ప్రపాతః గర్తః - హి యస్మా దద్య ప్రవేక్ష్యతి తస్మా ద్దుఃఖం వేత్స్యతీతి సంబంధః - ఇతి సుమిత్రానందవర్ధన మబ్రవీ దిత్యన్వయః ౯౪. ౯౯. గత మితి. గంగాపరపారం గంగాయా అపరం పారం- ప్రతతం నిరీక్ష్య అవిచ్ఛిన్నం నిరీక్ష్యేత్యర్థః - తపస్వీ సంతాపయుక్తః - తపసంతాప

నావికేన సజ్జీకృతా - స్ఫ్యం అరిత్రం - తేన వేగా దభిహతా ప్రణున్నా. ౮౧. ౮౯. యానీతి. యాని తీర్థాని ప్రయాగాదీని - ఆయతనాని కాశ్యాదీని. ౯౦. ౯౩. అథేతి. సంరక్షణార్థాయ - సీతాయా ఇతి శేషః. ౯౬. నహితావదితి. అసుకరేతి పదచ్ఛేదః - అసుకరాదుష్కరా - కాచన క్రియా తావత్ - పూర్వం నాతిక్రాంతా - ఇతః ప్రభృతి దుష్కరః క్రియారంభ ఇతి యావత్ అద్యేత్యాదిసార్థశ్లోక మేకం వాక్యం - ప్రణష్టేతి - విషమం నిమ్నోన్నతం ప్రపాతం గర్తాది, యస్మా దద్యైవ హి వనం ప్రవేక్ష్యతి-తస్మా త్కారణాత్ వనవాసస్య దుఃఖం వేత్స్యతీతిసంబంధః-

ప్రకర్షాద్వినివృత్తదృష్టి ర్ముమోచ బాష్పం వ్యథిత స్తపస్వీ. ౧౦౦. స లోకపాల ప్రతిమప్రభావవాం స్తీర్త్వా మహాత్మా వరదో మహానదీం, తత స్సమృద్ధాన్ శుభ సస్యమాలినః క్రమేణ వత్సా న్ముదితా నుపాగమత్. ౧౦౧. తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహామృగాన్ వరాహ ఋశ్యం పృషతం మహారురుం, ఆదాయ మేధ్యం త్వరితం బుభుక్షితౌ వాసాయ కాలే యయతు ర్వనస్పతిం. ౧౦౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్విపంచాశ స్సర్గః.

స తం వృక్షం సమాసాద్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమాం, రామో రమయతాం శ్రేష్ఠ ఇతిహోవాచ లక్ష్మణం ౧. అద్యేయం ప్రథమా రాత్రి ర్యాతా జనపదాద్బహిః, యా సుమంత్రేణ రహితా తాం నోత్కంఠితుమర్హసి. ౨. జాగర్తవ్య మతంద్రిభ్యా మద్య ప్రభృతి రాత్రిషు, యోగక్షేమం హి సీతాయా వర్తతే లక్ష్మణావయోః. 3. రాత్రిం కథంచి దేవేమాం సౌమిత్రే వర్తయామహే, ఉపా

ఇతి ధాతుః - ప్రతపన్నితి పాఠే తాపవా నిత్యర్థః - తపస్వీ శోచనీయః - అధ్వప్రకర్షాత్ మార్గ ప్రకర్షాత్ - వినివృత్త దృష్టిః వినివృత్త దృష్టివ్యాపారః. ౧౦౦. స ఇతి. వత్సాన్ వత్సదేశాన్ మత్స్యా నితి పాఠో లేఖకప్రమాదకృతః-ఇత్థం హి దేశవ్యవస్థా దృశ్యతే - గంగాయమునయో ర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః - తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః - యమునాదక్షిణతీరే శూరసేనదేశః - తస్మాత్ పశ్చిమతో మత్స్యదేశ ఇతి. స లోక పాలప్రతిమ ప్రభావవా నితి పాఠః - అన్యథా వృత్తభంగ స్స్యాత్. ౧౦౧. తావితి. చాతుర్విధ్య మేవాహ—వరాహ మిత్యాది - ఋష్యాదయో హరిణభేదాః - ఋశ్యం పృషతం మహారురుం చ ఆదాయ - స్వీకృత్యేత్యర్థః - మేధ్యమితి ఋశ్యాది సర్వవిశేషణం - కాలే సాయంకాలే - త్వరితత్వోక్తి స్సాయంకాలత్వాత్ బుభుక్షితత్వా చ్చ - ద్వివచనేన సీతాం కుత్రచి ద్వనస్పతిమూలే నిక్షిప్య మృగగ్రహణార్థం గత్వా పున రాగతా వితి గమ్యతే. ౧౦౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశ స్సర్గః.

స త మిత్యాది. అత్ర మృగమాంసాదన మస్తమయాత్ ప్రాగర్థసిద్ధం - అన్వాస్య ఉపాస్య. ౧. అద్యేతి. యాతా ప్రాప్తా-అద్యేత్యస్య నోత్కంఠితుమర్హసీత్యనేనాన్వయః- ఉత్కంఠా దుఃఖ స్మరణం-తాం ప్రతీతి శేషః. ౨. జాగర్తవ్య మితి. యోగక్షేమం-పాలన మితి యావత్ ఆవయో ర్వర్తతే-అస్మదధీన మిత్యర్థః. 3. రాత్రి మితి. కథంచిదేవేమా మితి ప్రాథమికత్వా దితి భావః- ఇమాంశయ్యాసంపాదనాత్ పూర్వ మేవ ప్రాప్తాం - స్వయ మార్జితైః - తృణపర్ణై రితి శేషః-ఉపా

---

౯౭. ౧౦౦. స ఇతి. వత్సాన్ వత్సదేశాన్. ౧౦౧. తత్రేతి. ఋశ్యాదయో హరిణభేదాః - కాలేసాయంకాలే. ౧౦౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపంచాశ స్సర్గః.

౧. అద్యేతి. జనపదా ద్బహిః-అస్మజ్జనపదా ద్బహిర్దేశే - అద్యేయం రాత్రి ర్యాతా ఆయాతా ప్రాప్తా-కేవలం వనవాసరాత్రిషు ప్రథమా - యాచేయం సుమంత్రేణచ రహితా- తా మిమాం ప్రాప్య - ఉత్కంఠితుం శోకస్మరణం కర్తుం నార్హసి. ౨. జాగర్తవ్యమితి. సీతాయాయోగక్షేమా

వర్త్తామహే భూమావాస్తీర్య స్వయమార్జితైః. ౪. సతుసంవిశ్య మేదిన్యాంమహార్హ
శయనోచితః, ఇమాః సౌమిత్రయే రామో వ్యాజహార కథాశ్శుభాః. ౫. ధ్రువమద్య
మహారాజో దుఃఖంస్వపితి లక్ష్మణ, కృతకామాతు కైకేయీ తుష్టా భవితు మ
ర్హతి. ౬. సాహి దేవీ మహారాజం కైకేయీ రాజ్యకారణాత్, అపినచ్యావయేత్ప్రా
ణాన్ దృష్ట్వా భరత మాగతం, అనాథశ్చ హి వృద్ధశ్చ మయా చైవ వినాకృతః, కిం
కరిష్యతి కామాత్మా కైకేయీవశ మాగతః. ౭. ఇదం వ్యసన మాలోక్య రాజ్ఞశ్చ
మతివిభ్రమం, కామ ఏవార్థధర్మాభ్యాం గరీయా నితి మే మతిః. ౮. కోహ్యవిద్వా
నపి పుమాన్ ప్రమదాయాః కృతే త్యజేత్, ఛందానువర్తినం పుత్రం తాతో
మా మివ లక్ష్మణ. ౧౦. సుఖీ బత సభార్యశ్చ భరతః కైకయీసుతః, ముదితాన్
కోసలా నేకో యో భోక్ష్య త్యధిరాజవత్. ౧౧. స హి సర్వస్య రాజ్యస్య ముఖ
మేకం భవిష్యతి, తాతేచ వయసాతీతే మయి చారణ్య మాస్థితే. ౧౨. అర్థ
ధర్మౌ పరిత్యజ్య యః కామ మనువర్తతే, ఏవ మాపద్యతే క్షిప్రం రాజా దశరథో
యథా. ౧౩. మన్యే దశరథాంతాయ మమ ప్రవ్రాజనాయచ, కైకేయీ సౌమ్య
సంప్రాప్తా రాజ్యాయ భరతస్యచ. ౧౪. అపీదానీం న కైకేయీ సౌభాగ్యమదమో
హితా, కౌసల్యాం చ సుమిత్రాంచ సంప్రబాధేత మత్కృతే. ౧౫. మాస్మమత్కా

వర్త్తామహే శయిష్యామహే-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్భావః. ౪. స ఇతి సంవిశ్య శయనం సంకల్ప్యేష్యిత్వా - శయనస్య సర్గాంతే వక్ష్యమాణత్వాత్ - కథాః వార్తాః ౫. ధ్రువ మితి. కృతకామా ఫలితేచ్ఛా. ౬. సాహీతి. రాజ్యకారణాత్ రాజ్యస్థైర్యకారణాత్ - నను 'న తేంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన, తామేవేక్ష్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కు'ర్వితి వదతో రామస్య - సర్వపురుషార్థనిస్పృహస్య కథమేవంవిధాః కైకేయీనిందాప్రధానా స్సావిలాభగర్భా ఉక్తయో యుజ్యంతే - ఉచ్యతే - అయోధ్యా మిత ఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణేతి వక్ష్యతి - అత స్తన్మత మనువర్తితు మేవ ముక్తమితి జ్ఞేయం. ౭. ౮. ఇద మితి వ్యసనం మదీయం-మతివిభ్రమం అర్థధర్మౌ విహాయ కామైకసేవిత్వం పాఠభేదః - వ్యసనం మదీయం - అనేనధర్మస్యాప్రాధాన్య ముక్తం - మతివిభ్రమం - అతినిస్పృహత్వం - అనేనార్థాప్రాధాన్య ముక్తం. ౯. కామస్య గరీయస్త్వ ముపపాదయతి - క ఇతి. ఛందానువర్తినం స్వేచ్ఛానువర్తినం. ౧౦. ౧౧. సహీతి. ముఖ మేకం అద్వితీయం ప్రధానభూత ఇత్యర్థః. ౧౨. ప్రసంగాత్ కేవలకామం నిందతి-అర్థధర్మా వితి. దశరథో యథా వ్యసనీతి శేషః. ౧౩. మన్య ఇతి. సంప్రాప్తేత్యత్రేతికరణం బోధ్యం. ౧౪. అపీతి. కైకేయీ న సంప్రబాధేతేత్యత్ర కాకుః - మత్కృతే-మత్సంబంధా దిత్యర్థః. ౧౫.

ఆవయో ర్వర్తేతే - సీతాయాః యోగక్షేమా వస్మదాయత్తా విత్యర్థః. ౩. రాత్రి మితి. కథంచిదేవేమా మితి - ఉటజాదినిర్మాణాభావాత్ - స్వయ మార్జితైః తృణపర్ణాదిభి రితి శేషః ౪. సత్వితి. ఇమాః కథాః గిరః. ౬. సాహీతి కైకేయీ భరతం దృష్ట్వా - రాజ్యకారణాత్ - మహారాజపదాభిషేకకారణాత్ మహారాజం ప్రాణా న్న చ్యావయే దపి - న చ్యావయేత్కిమితి సంబంధః. ౭. ౧౧. సహీతి. రాజ్యస్య ముఖ మేకం సర్వస్మిన్ రాజ్యే - ఏక ఏవ రాజా భవిష్యతీ

రణా ద్దేవీ సుమిత్త్రా దుఃఖ మావసేత్, అయోధ్యా మిత ఏవత్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణ ౧౬. అహ మేకో గమిష్యామి సీతయా సహ దండకాన్, అనాథాయా హి నాథ స్త్వం కౌసల్యాయా భవిష్యసి. ౧౭. క్షుద్రకర్మా హి కైకేయీ ద్వేష్య మన్యాయ్య మాచరేత్, పరిదద్యాహి ధర్మజ్ఞే భరతే మమ మాతరం ౧౮. నూనం జాత్యంతరే కస్మిం స్త్రియః పుత్త్రైర్వియోజితాః, జనన్యా మమ సౌమిత్రే తస్మా దేత దుపస్థితం. ౧౯. మయా హి చిరపుష్టేన దుఃఖసంవర్ధితేనచ, విప్రాయుజ్యత కౌసల్యా ఫలకాలే ధిగస్తు మాం. ౨౦. మా స్మ సీమంతినీ కాచి జ్జనయే త్పుత్త్ర మీదృశం, సౌమిత్రే యోఽహ మంబాయా దద్మి

మాస్మేతి. ఇతఏవ సమీపప్రదేశా దేవ. ౧౬. అహ మితి. నాథః రక్షకః. ౧౭. క్షుద్రకర్మేతి. డాబుభాభ్యా మితి డాప్ - ద్వేష్యం ద్వేషార్హం స్వకృతద్వేషోచిత మిత్యర్థః - అన్యాయ్యం-అవమాన మిత్యర్థః - ద్వేషా దితిచ పాఠః - పరిదద్యాః - పరిదానంనామ రక్ష్యతయా ప్రదానం.౧౮. నూన మితి. కస్మింశ్చి జ్జాత్యంతరే కస్మింశ్చి జ్జన్మని - ఏతత్ పుత్త్రవియోజనం. ౧౯. మయేతి. ఫలకాలే పుత్త్రోత్పత్తిఫలస్య మాతృశుశ్రూషణస్య కాలే. ౨౦. ౨౧. అంబయా వర్ధితతిర్యగ్జంతుకృత ప్రీతిమాత్ర మపి న మయా కృత మిత్యాహ - మన్య ఇతి. హేలక్ష్మణ - సా పూర్వ మావాభ్యా మనుభూతాశారికా - మత్తః అస్మదపేక్షయా - ప్రీతివిశిష్టేతి మన్యే ప్రీత్యాధికేతి మన్యే-మదపేక్షయాధికాం ప్రీతిం కౌసల్యాయాః జనయతీత్యర్థః - యద్వా - మదపేక్షయా కౌసల్యాయాం అధికప్రీతియుక్తేత్యర్థః - ఉభయత్ర హేతు మాహ - యస్యా ఇతి యస్యా శ్శారికాయాః-హే శుక - అరేః అరిభూతస్య బిడాలస్య-పాదం దశ ఖండయ-ఇతి-తత్ అనుభూతసదృశం ప్రీతిసంజననం వాక్యం శ్రూయతే-అంబయేతి శేషః-లోకేహి కాచిత్ పోషితా శారికా సమీపవర్తినం శుకం ప్రతి బిడాలం దశదశేతి కూజంతీ దృశ్యతే-యద్వా - అరేః కౌసల్యాశత్రోః-పాదం దశేతి వాక్యం శ్రూయతే-పోషితత్వావిశేషేఽపి శారికావ దరినివర్తనవాచ మప్యనుక్తవతో మమ జన్మ ధిగిత్యర్థః-అత్ర ప్రకరణబలేన భగవద్భజనా దప్యాచార్య సమాశ్రయణస్య సుకరోపాయత్వం దర్శితం భవతి-'న హ్యమ్మయాని తీర్థాని న దేవా మృచ్ఛిలామయాః, తే పునం త్యురుకాలేన దర్శనా దేవ సాధవ' ఇత్యుక్తేః. తథాహి - శారికేత్యనేన జ్ఞానకర్మరూపపక్షద్వయవా నాచార్యో లక్షతే - స్త్రీలింగేన స్త్రీప్రాయ మితరత్సర్వ మిత్యుక్తం భగవత్పారతంత్ర్య ముచ్యతే - ఆచార్యో భగవదపేక్షయా మోక్షానందజననే అధికసుకరోపాయ ఇత్యర్థః - 'పశు ర్మనుష్యః పక్షీవా యే చ వైష్ణవ సంశ్రయాః, తేనైవతే ప్రయాస్యంతి తద్విష్ణోః పరమం పద' మితి వచనాత్ - కోయ మాచార్య ఇత్యత ఆహ- యస్యా ఇతి - యస్యా ఇతి పంచమీ-యస్మాత్-తత్ గురుపరంపరయా ప్రాప్తం వాక్యం రహస్యమంత్రరూపం శ్రూయతే - కీదృశం వాక్య మిత్యత్రాహ - శుకేతి-హేశుక-శుకసమానవర్ణభగవన్ - అరేః విరోధిభూతస్య సంసారస్య - పాదం ఆధారం - సంసారబీజభూతాహంకారమమకారావిత్యర్థః - 'అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిర్యా అస్వేస్వమితి యా మతిః, అవిద్యాతరుసంభూతబీజ మేత ద్ద్విధా స్థిత' మిత్యుక్తేః. దశ - నివర్తయేత్యర్థః - ఏవం రూపం వాక్యం యత్సకాశా చ్ఛ్రూయతే సమత్త శ్శ్రేష్ఠ ఇతి సంబంధః - ప్రకరణేనాప్యయ మర్థోఽభివ్యజ్యతే - తథాహి-అయోధ్యాపురపర్యాయా ద్వైకుంఠా న్నిర్గత్య విరజాం తీర్త్వా సంసారకాననం ప్రవిశ్య - ద్వాసు

త్యర్థః. ౧౨ ౧౭. క్షుద్రకర్మాహీతి. ద్వేష్యం ద్వేషార్హం - స్వకృతద్వేషోచిత మిత్యర్థః - ద్వేషా

శోక మనంతకం. ౨౧. మన్యే ప్రీతివిశిష్టా సా మత్తో లక్ష్మణ శారికా, యస్యా స్త చ్ఛ్రూయతే వాక్యం శుకపాద మరే ర్దశ. ౨౨. శోచంత్యా అల్పభాగ్యాయాః న కించి దుపకుర్వతా, పుత్రేణ కి మపుత్రాయా మయా కార్య మరిందమ. ౨౩. అల్పభాగ్యాహి మే మాతా కౌసల్యా రహితా మయా, శేతే పరమ దుఃఖార్తా పతితా శోకసాగరే. ౨౪ ఏకోహ్యహ మయోధ్యాంచ పృథివీం చాపి లక్ష్మణ, తరేయ మిషుభిః క్రుద్ధో నను వీర్య మకారణం. ౨౫. అధర్మభయభీతశ్చ పరలోకస్య చానఘ, తేన లక్ష్మణ నాద్యాహ మాత్మాన మభిషేచయే. ౨౬. ఏత దన్యచ్చ కరుణం విలప్య విజనే వనే, అశ్రుపూర్ణముఖో రామో నిశి

పర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వ జాతే, తయో రన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్న న్నన్యో అభిచాకశీతీ' తి వేదాంతోక్త ప్రక్రియయా శరీరాఖ్య మేకం వృక్షం జీవేన సహాస్థాయ- 'ఋతం పిబంతౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే' ఇత్యుక్తరీత్యా కర్మఫలం భోజయన్ - స్వానుభవాలాభక్లిష్టసూరిజనోత్కంఠయా వర్తమానః సంసారిషు స్వాగమన ప్రయోజనాలాభేన చరమోపాయనిష్ఠా మేవ పరమోపాయం నిశ్చికాయేత్యుచ్యతే. త. ౨౨. శోచంత్యా ఇతి. అల్పభాగ్యాయాః-అతఏవ అపుత్రాయాః పుత్రకృత ప్రయోజనరహితాయాః-అత ఏవ శోచంత్యాః అంబాయాః కించి దపి నోపకుర్వతా మయా పుత్రేణ-కిం కార్యం కిం ప్రయోజనం. ౨౩. న కేవలం ప్రయోజనాలాభః-ప్రత్యుత దుఃఖితైవేత్యాహ- అల్పభాగ్యేత్యాది శ్లోకేన. ౨౪. తర్హి మాతృదుఃఖనివారణాయ రాజ్య మాక్రమ్యతా మిత్యత్రాహ - ఏక ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన. తరేయం తరితుం శక్నుయాం-ఆక్రమితుం శక్నుయా మిత్యర్థః - తర్హి కిమర్థం తథా న కృత మిత్యత ఆహ - నను వీర్య మకారణ మితి - ధర్మహానికరే కృత్యే వీర్యం సాధకత్వేన నావలంబనీయం ఖల్విత్యర్థః. ౨౫. వీర్యస్యానవలంబనే హేతు మాహ - అధర్మేతి. అధర్మభయభీతః-అధర్మా దుత్పన్నం భయం లోకాపవాదః తస్మాత్ భీతః-పరలోకస్య నాశాత్ భీత ఇతి శేషః-అహమితి చ శేషః- తేన అధర్మపరలోకభీతత్వేన హేతునా. ౨౬. ఏత దితి. ఏతత్ పూర్వోక్త మర్థ జాతం అన్య దిత్యనేన తాదాత్వికవిలాపస్య వాచామగోచరత్వ ముక్తం - విజనే వన ఇతి శోకహేతూక్తిః -

---

దితి వా పాఠః - భరతే మమ మాతరం పరిదద్యాః - సమర్పయేత్యర్థః. * తి. క్షుద్రకర్మేతి. తదే వాహ-పరిదద్యాద్ధి ధర్మజ్ఞ గరం తే మాతరం మమేతి - తే మమ చ మాతర ముద్దిశ్య గరం విషం. ౧౮. ౨౧. సర్వథా మమ జననం మదంబాయా అప్రయోజనమిత్యాహ - మన్య ఇతి. హేలక్ష్మణ యస్యాః మాతృవర్ధితశారికాయాః హేశుక అరేః అస్మచ్ఛత్రుభూతస్య బిడాలస్య పాదం దశ దంశనం కురు-ఇత్యేవం రూపం తత్తాదృశం ప్రియజనకం వాక్యం శ్రూయతే-అంబయేతి శేషః-సా శారికా మత్తః ప్రీతివిశిష్టా - ప్రీతిప్రదానేన ప్రీతిజననేన మత్తోఽధికతరా అంబాయా ఇతి శేషః-అంబయా వర్ధితతిర్యగ్జాతిశారికా కృతప్రీతిదానమాత్ర మపి మాతు ర్న కృతమితి భావః. ౨౨. శోచంత్యా ఇతి. అపుత్రాయాః పుత్రకృతప్రయోజనరహితాయాః. ౨౩. ౨౪. ఏకఇతి. తరేయం తరితుంశక్నుయాం-జయేయ మిత్యర్థః. ౨౫. అధర్మేతి. అధర్మభయాత్-పితృవాక్యాకరణరూపాధర్మ భయాత్-పరలోకస్య చేతి-నాశా ద్భీత ఇతి శేషః. ౨౬. ఏతదితి. అశ్రుపూర్ణముఖ ఇత్యస్యాయం భావః శ్రీరామస్య పరమకరుణాశాలిత్వేన - స్వానురక్తజనదుఃఖాసహిష్ణుత్వా దశ్రుపూర్ణముఖత్వం - నతు

తూష్ణీ ముపావిశత్. ౨౭. విలప్యోపరతం రామం గతార్చిష మివానలం, సముద్ర మివ నిర్వేగ మాశ్వాసయత లక్ష్మణః. ౨౮. ధ్రువ మద్య పురీ రాజ న్నయోధ్యా యుధినాం వర, నిష్ప్రభా త్వయి నిష్క్రాన్తే గతచంద్రేవ శర్వరీ ౨౯. నైతదౌపయికం రామ యదిదం పరితప్యసే, విషాదయసి సీతాంచ మాం చైవపురుషర్షభ. ౩౦. నచ సీతా త్వయా హీనా నచాహ మపి రాఘవ, ముహూర్త మపిజీవావో జలా న్మత్స్యా వివోద్ధృతౌ. ౩౧. న హి తాతం న శత్రుఘ్నం న సుమిత్రాం పరంతప, ద్రష్టు మిచ్ఛేయ మద్యాహం స్వర్గం వాపి త్వయా వినా. ౩౨. తత స్తత్ర సుఖాసీనౌ నాతిదూరే నిరీక్ష్యతాం, న్యగ్రోధే సుకృతాం శయ్యాం భేజాతే ధర్మవత్స

ఉపావిశత్ - అతిష్ఠ దిత్యర్థః. ౨౭. విలప్యేతి. విలప్యోపరత మిత్యనేన మధ్యే సమాశ్వాసానర్హాత్వోక్తిః. ౨౮. ధ్రువ మితి. ఆయుధినాం ఆయుధవతాం - వర-శూరేత్యర్థః - నిష్ప్రభాభవే దితి శేషః. ౨౯. నైతదితి. పరితప్యస ఇతి యదిద మస్తి - ఏతత్ పరిదేవనం - నౌపయికం నయుక్తం- 'యుక్త మౌపయిక' మిత్యమరః, ఉపాయాద్ధ్రస్వశ్చేతి ఠక్ - ఆకారస్య హ్రస్వశ్చ-అయుక్తత్వ మేవాహవిషాదయసీతి - పురుషర్షభేత్యనేన పురుషధౌరేయస్య తవ నైతద్యుక్తం - అనేన విలాపో నయుక్త ఇత్యర్థః. ౩౦. అయోధ్యా మితఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణేతి యదుక్తం తత్రోత్తర మాహ - నచ సీతేతి. త్వయా హీనాసీతా చ న - న జీవతీత్యర్థః - త్వద్విహీనోఽహమపి న చ - చ ఏవకారార్థః - అహ మపి న జీవామ్యేవేత్యర్థః - దృష్టాంతార్థం సీతాగ్రహణం - యద్వా - 'సీతాసమక్షం కాకుత్స్థమిదం వచన మబ్రవీ'దితి సీతాపురుషకారేణ శరణాగతికరణాత్ స్వస్యశరణాగతిఫలాభావే పురుషకారభూతా సీతాపి నేతి భావః-అపి జీవావః యది జీవావః-తదాజలా దుద్ధృతౌ మత్స్యా వివ-ముహూర్తం స్వల్పకాలం జీవావః - యథా జలోద్ధృతౌ మత్స్యౌయావ జ్జలసంసర్గం జీవిత్వా తద్విలయే వినశ్యతః తథా ఆవా మపి త్వద్వచనహృదయజ్ఞానపర్యంతమితి భావః - తథా వక్ష్యతి సుందరకాండే - 'న చాస్య మాతా న పితా న చాన్యః స్నేహా ద్విశిష్టోస్తిమయా సమోవా, తావద్ధ్యహం దూత జిజీవిషేయం యావత్ ప్రవృత్తిం శృణుయాం ప్రియస్యే'తి. ౩౧. అథ నోత్కంఠితు మర్హసీత్యుక్తస్యోత్తర మాహ-నహి తాత మిత్యాదిశ్లోకేన. ౩౨. తతఇతి. తతః లక్ష్మణవచనానంతరం-తత్ర పూర్వాశ్రితవృక్షమూలే-భుక్తిస్థానే-సుఖాసీనౌ సుఖోపవిష్టౌ సుఖాసీనాచ సుఖాసీనశ్చ సుఖాసీనౌ-సర్వత్ర పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః-సీతారామౌ-న్యగ్రోధే

వస్తుతః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తే రితి. ౨౭, ౨౮. ధ్రువ మితి. ఆయుధి నా మితి పదచ్ఛేదః. నైతదితి. హేరామ-మాం చ సీతాంచ విషాదయసీతి యత్ -ఇదంచ- హేపురుషర్షభ త్వం పరితప్యస ఇతి యత్. ఏతచ్చ-తవ నౌపయికం నయుక్త మితి సంబంధః పురుషర్షభస్య న తాపో యుక్తః- రామస్య విషాదయితృత్వంచ న యుక్త మితి భావః. ౩౦. సీతావ దహమప్యవర్జనీయఇతి వక్తు మాత్మనః సీతాసాధర్మ్య మాహ-న చేతి. అత్ర నకారద్వయం తృతీయనకారస్యాప్యుపలక్షణం-హేరాఘవ త్వయా హీనా సీతాచ - త్వయా హీనోఽహంచ-ఏతా వుభా వావామపి- జలా దుద్ధృతౌ మత్స్యా వివ ముహూర్తమాత్ర మపి నజీవావ ఇతి సంబంధః-అనేన శ్రీరామవియోగభియా లక్ష్మణేన స్వదైన్యం ప్రదర్శితం. ౩౧. నన్వేవ మాగ్రహో న కార్యః పిత్రాదిసంరక్షణార్థ మవశ్యం గంతవ్య మితి వదంతం ప్రత్యాహ-నహీతి. హేపరంతప-త్వయా వినా తాతం శత్రుఘ్నం సుమిత్రాంచ - అద్య ప్రాప్తం స్వర్గంవా ద్రష్టు మపి నేచ్ఛేయం మనసాపీతి శేషః - కిముత గత్వా సంరక్షితు మితి భావః. ౩౨. తతఇతి. తతో లక్ష్మణవచనానంతరం - తత్ర తస్మి న్నేవ న్యగ్రోధ

లౌ, స లక్ష్మణస్యోత్తమపుష్కలం వచో నిశమ్య చైవం వనవాస మాదరాత్, సమాః సమస్తా విదధే పరంతపః ప్రపద్య ధర్మం సుచిరాయ రాఘవః. ౩౪. తత స్తు తస్మిన్ విజనే వనే తదా మహాబలౌ రాఘవవంశవర్ధనౌ, న తౌ భయం సంభ్రమ మభ్యుపేయతు ర్యథైవ సింహౌ గిరిసానుగోచరౌ. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః

తే తు తస్మిన్ మహావృక్షే ఉషిత్వా రజనీం శివాం, విమలేఽభ్యుదితే సూర్యే తస్మా ద్దేశాత్ ప్రతస్థిరే. ౧. యత్ర భాగీరథీం గంగాం యమునాభిప్రవర్తతే, జగ్ము స్తం దేశ ముద్దిశ్య విగాహ్య సుమహ ద్వనం, తే భూమిభాగాన్ వివిధాన్ దేశాం శ్చాపి మనోరమాన్, అదృష్టపూర్వాన్ పశ్యంత స్తత్ర తత్ర యశస్వినః. ౩. యథా క్షేమేణ గచ్ఛన్ స పశ్యం శ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్, నివృత్తమాత్రే దివసే రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్. ౪. ప్రయాగ మభితః పశ్య సౌమిత్రే ధూమ

న్యగ్రోధమూలే - సుకృతాం లక్ష్మణేన సుష్ఠు కృతాం శయ్యాం నిరీక్ష్య తాం భేజాతే ఇతి సంబంధః - సలక్ష్మణస్యేతి. ఉత్తమంచ తత్ పుష్కలంచ ఉత్తమపుష్కలం - అతీవ భ్రాతృస్నేహ పురస్కృతత్వా దుత్తమం - వక్తవ్యస్య సర్వస్యోక్తేః - పుష్కలం పూర్ణార్థం - లక్ష్మణస్య వచనం - ఆదరా న్నిశమ్య - చిరాయ ధర్మం వానప్రస్థధర్మం అధశ్శయనాదికం ప్రతిపద్య - సమస్తా స్సమాః వనవాసం - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - విదధే లక్ష్మణేన సహ విధాతు మైచ్ఛ దిత్యర్థః అన్యథా భూతార్థాసంభవః - కవినాప్యాదౌ తథా వక్తు మయుక్తం - లక్ష్మణస్య సమస్తా స్సమాః - ప్రత్యనుమతిం విదధ ఇతి కేచి దాహుః. ౩౪. తత ఇతి. భయం వ్యాఘ్రాదిభ్యః - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం - భయహేతుశంకయా ఇత స్తతో నిరీక్షణ మితి యావత్. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

తేత్వితి. మహావృక్షే మహావృక్షమూలే - సామీప్యే సప్తమీ - విమలేఽభ్యుదితే - స్పష్టముదిత ఇత్యర్థః. ౧. యత్రేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భూమిభాగాన్ వనప్రదేశాన్ - దేశాన్ వత్సదేశావాంతరదేశాన్, ఏతదేవ నానాత్వ మాహ - తత్ర తత్రేతి. యశస్విన ఇత్యనేన తత్తద్దేశైర్యై రర్చితత్వ ముక్తం. ౩. యథాక్షేమేణేతి. యథాక్షేమేణ క్షేమానతిక్రమేణ - యథాసాదృశ్య ఇతి పదార్థానతివృత్తా వవ్యయీభావః - తృతీయాసప్తమ్యో ర్బహుళ మిత్యలుక్ - క్షేమహేత్వవధాన మనతిక్రమ్యేత్యర్థః - నివృత్తమాత్రే .. అర్ధమండలకాల ఇత్యర్థః. ౪. ప్రయాగ మితి. ప్రయాగ

మూలే సుఖాసీనౌ సీతారామౌ - న్యగ్రోధేన్యగ్రోధమూలే సుకృతాం - లక్ష్మణేన సమ్యగ్రచితాం శయ్యాం నిరీక్ష్య తాం భేజాతే ఇతి సంబంధః. ౩౩. సఇతి. లక్ష్మణస్య వనవాసం ప్రత్యాదరేణోచ్యమానం - అతఏవోత్తమపుష్కల మత్యంతశ్రేష్ఠం వచోనిశమ్య - స్వయం చిరాయ ధర్మం ప్రపద్య స్వీకృత్య - లక్ష్మణస్య సమస్తా స్సమాః ప్రత్యనుమతిం విదధేచ - వనవాసాయేతి శేషః. ౩౪. తత ఇతి. సంభ్రమం ఇత స్తతోఽన్వీక్షణాదిరూపం. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః.

౧. యత్రేతి. గంగా మభి యమునా ప్రవర్తత ఇతి యోజనా - తం దేశం ప్రయాగదేశం - త ఇతి - తే పశ్యంతో జగ్ము రితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. ౩. యథేతి. యథాక్షేమేణ - మార్గేణేతి శేషః - నివృత్తమాత్రే అర్ధమండలకాలే. ౪. ప్రయాగమభితః ప్రయాగస్యాభితః - అగ్రేభగ

మున్నతం, అగ్నే ర్భగవతః కేతుం మన్యే సన్నిహితో మునిః. ౫. నూనం ప్రాప్తాస్మ సంభేదం గంగాయమునయో ర్వయం, తథాహి శ్రూయతే శబ్దో వారిణో వారిఘట్టితః. ౬. దారూణి పరిభిన్నాని వనజై రుపజీవిభిః, భరద్వాజాశ్రమే చైతే దృశ్యంతే వివిధా ద్రుమాః. ౭. ధన్వినౌ తౌ సుఖం గత్వా లంబమానే దివాకరే, గంగాయమునయో స్సంధౌ ప్రాపతు ర్నిలయం మునేః. ౮. రామ స్త్వాశ్రమ మాసాద్య త్రాసయ న్మృగపక్షిణః, గత్వా ముహూర్త మధ్వానం భరద్వాజ ముపాగమత్ ౯. తత స్త్వాశ్రమ మాసాద్య మునే ర్దర్శనకాంక్షిణౌ, సీతయానుగతౌ వీరౌ దూరా దేవావతస్థతుః ౧౦. స ప్రవిశ్య మహాత్మాన మృషిం శిష్యగణై ర్వృతం, సంశితవ్రత మేకాగ్రం తపసా లబ్ధచక్షుషం, హుతాగ్నిహోత్రం దృష్ట్వైవ మహాభాగం కృతాంజలిః, రామ స్సౌమిత్రిణా సార్ధం సీతయా చాభ్యవాదయత్. ౧౨. న్యవేదయత చాత్మానం తస్మై లక్ష్మణపూర్వజః, పుత్రౌ దశరథస్యావాం భగవన్ రామలక్ష్మణౌ, భార్యా మమేయం వై దేవీ కల్యాణీ జనకాత్మ

మభితః ప్రయాగస్యాభితః-అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా - కేతుం ధ్వజీభూతం-ధూమ మితి సంబంధః - అతః సన్నిహితో ముని రితి మన్యే. ౫. నూన మితి. సంభేదం సంగమం - 'సంభేద స్సింధుసంగమ' ఇత్యమరః, వారిఘట్టితో వారిణ శ్శబ్దః - వారిజనితో వారిశబ్దః - వారిణో రన్యోన్య ఘట్టనజ శ్శబ్ద ఇత్యర్థః. ౬. దారూణీతి. వనజై రుపజీవిభిః వనోత్పన్నైః ఫలమూలకాష్ఠాద్యుపజీవిభిః దారూణీత్యత్రాపి దృశ్యంత ఇత్యనుషజ్యతే. ౭. ధన్వినావితి. లంబమానే అస్తగిరౌ లంబమాన ఇవ దృశ్యమానే - సంధౌ సంగమే - వర్తమానం నిలయం ఆశ్రమం తత్సమీపప్రదేశం ప్రాపతుః. ౮. రామ ఇతి. త్రాసయన్ అపూర్వదర్శనేన త్రాసం జనయన్ - ముహూర్తం ముహూర్తగమ్యం - భరద్వాజం భరద్వాజసమీపం. ౯. తత స్త్వాశ్రమ మితి. దూరాదేవావతస్థతుః - సాయంతనసమయత్వా దగ్నిహోత్రావసానం ప్రతీక్షమాణా వవతస్థతు రిత్యర్థః. ౧౦. సప్రవిశ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం. ప్రవిశ్య ద్వైవా న్నిరతశిష్యముఖేనేతి శేషః-సంశితవ్రతం తీక్ష్ణవ్రతం-ఏకాగ్రం ఏకప్రధానం-ధ్యానపర మితి యావత్ - తపసా తపోవైభవేన లబ్ధచక్షుషం-లబ్ధజ్ఞానం-అతీతానాగతవర్తమానయావదర్థగోచరజ్ఞానయుక్త మిత్యర్థః - దృష్ట్వైవ-దర్శనోత్తరకాల మేవేత్యర్థః. ౧౨. న్యవేదయతేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సీతాలక్ష్మణయో స్సర్వాత్మనా పరతంత్రత్వాదాత్మాన మిత్యనేన తయో

వతో౽గ్నేః కేతుం లింగం ధూమం పశ్య - అతో౽త్ర మునిః భరద్వాజః సన్నిహిత ఇతి మన్యే ఇతి సంబంధః. ౫. నూన మితి. సంభేదం గంగాయమునయో స్సంగమం. ౬. ౭. ధన్వినా వితి. తౌ రామలక్ష్మణౌ - నిలయ మాశ్రమం-తత్సమీపవనప్రదేశం ప్రాపతుః. ౮. రామ స్త్వితి. రామస్తు లక్ష్మణేన సహేతి శేషః - ఆశ్రమం పురోక్తాశ్రమసమీపం - ఆసాద్య, ప్రాప్య - తతః ముహూర్త మధ్వానం గత్వా - భరద్వాజం భరద్వాజాశ్రమ ముపాగమత్. ౯. తత ఇతి. ఆశ్రమంతు - భరద్వాజాశ్రమ మాసాద్య - ఉపగమ్య దూరాదేవ ఉటజస్యేతి శేషః అవతస్థతు రితి శ్లోకత్రయస్యాప్యేకవాక్యతయా యోజనా. ౧౦. స ఇతి. ప్రవిశ్య ఉటజ మితి శేషః-తపసా లబ్ధచక్షుషం - త్రైకాలికసర్వజగద్వృత్తాంతాభిజ్ఞం. ౧౧. ౧౨. న్యవేదయత చాత్మాన మిత్యారభ్య - తత్ర మూలఫలాశనా ఇతి పర్యంతం-స్వవృత్తాంతపూర్వక మాత్మానం భరద్వాజాయ న్యవేదయతేతి సంబంధః.

జా, మాం చానుయాతా విజనం తపోవన మనిందితా. ౧౪. పిత్రా ప్రవ్రాజ్య
మానం మాం సౌమిత్రి రనుజః ప్రియః, అయ మన్వగమ ద్భ్రాతా వన మేవ
దృఢవ్రతః. ౧౫ పిత్రా నియుక్తా భగవన్ ప్రవేక్ష్యామ స్తపోవనం, ధర్మ మేవ
చరిష్యామ స్తత్ర మూలఫలాశనాః. ౧౬ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్ర
స్య ధీమతః, ఉపానయత ధర్మాత్మా గా మర్ఘ్య ముదకం తతః, నానావిధా నన్న
రసాన్ వన్యమూలఫలాశ్రయాన్, తేభ్యో దదౌ తప్తతపా వాసం చైవాభ్యకల్ప
యత్. ౧౭. మృగపక్షిభి రాసీనో మునిభిశ్చ సమంతతః, రామ మాగత మభ్య
ర్చ్య స్వాగతేనాహ తం మునిః. ౧౮. ప్రతిగృహ్య చ తా మర్చా ముపవిష్టం సరా
ఘవం, భరద్వాజోఽబ్రవీ ద్వాక్యం ధర్మయుక్త మిదం తదా ౨౦. చిరస్య ఖలు కా
కుత్స్థ పశ్యామి త్వా మిహాగతం, శ్రుతం తవ మయా చేదం వివాసన మకారణం.
౨౧. అవకాశో వివిక్తోఽయం మహానద్యో స్సమాగమే, పుణ్యశ్చ రమణీయశ్చ వస
త్విహ భవాన్ సుఖం. ౨౨. ఏవ ముక్తస్తు వచనం భరద్వాజేన రాఘవః, ప్రత్యువా
చ శుభం వాక్యం రామ స్సర్వహితే రతః ౨౩. భగవన్నిత ఆసన్నః పౌరజానప
దో జనః, సుదర్శ మిహ మాం ప్రేక్ష్య మన్యేఽహ మిమ మాశ్రమం, ఆగమిష్యతి

రపి గ్రహణం - కల్యాణీ - పతివ్రతేత్యర్థః - అనుయాతేతి న్యవేదయతేతి సంబంధః. ౧౪. ౧౫. పిత్రేతి. ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం. ౧౬. తస్యేతి. గాం మధుపర్కాంగభూతమహోక్షం - తథాచ స్మృతిః. 'గోమధుపర్కార్హో వేదాధ్యాయీ ఆచార్యఋత్విక్ స్నాతకో రాజావా ధర్మయుక్త' ఇతి - అర్ఘ్యం పూజావిధే రంగం - అన్నరసాన్ అదనీయరసాన్ - రసప్రధానాన్ పదార్థవిశేషా నిత్యర్థః - వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్. ౧౭. ౧౮. మృగపక్షిభిరితి. మృగపక్షిభి రాసీనో మునిభి శ్చేత్యనేన మునివైభవా త్తిర్యంచోఽపి మునినిర్విశేషం సంజాతవిశ్వాసా స్సేవంత ఇతి గమ్యతే - స్వాగతే నాహ - స్వాగత మాహేత్యర్థః. యద్వా - మృగపక్షిభిః - సహేతి శేషః - స్వాగతేనాభ్యర్చ్యేతి సంబంధః. ౧౯. ముని రాహేత్యేత ద్వివృణోతి ప్రతిగృహ్యేతి. ౨౦. చిరస్య చిరం. ౨౧-౨౩. భగవన్నిత్యాది ఇతః ఏతదాశ్రమాపేక్షయా-ఇహ ఆశ్రమే-సుదర్శం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యం-ప్రేక్ష్య జ్ఞాత్వా-వైదేహీం మాం చ ప్రేక్షకో జనః - ఇమ మాశ్రమ

౧౩-౧౬. తస్యేతి. గాం మధుపర్కాంగభూతం మహోక్షం - అర్ఘ్యం పూజావిధే రర్హం గంధాది * నానేతి. వన్యమూలఫలాశ్రయాన్-వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్. ౧౭.౧౮. మృగపక్షిభి స్సహ రాఘవ మభ్యర్చ్య - ఆసీన ఇతి యోజనా - మృగపక్షిభి స్సహాభ్యర్చ్యేత్యస్యాయంభావః, మునిప్రభావా త్తిర్యంచోఽన-రామ మీశ్వరం మత్వా మునినిర్విశేషా స్సంతః-సేవంత ఇతి. ౧౯. ౨౦. చిరస్యేతి. చిరస్య చిరకాలస్య ఇహాశ్రమే త్వాం పశ్యామి అయంభావః-చక్షురాద్యగోచరం త్వా మేవ-మనసి సతత మనుసందధానోఽహం-చిరకాలస్య ఇహ మమ పురతః - చక్షుషా పశ్యామీత్యాశ్చర్యం-అతో మమ భాగ్యం కిం వర్ణ్యత ఇతి లౌకికదృష్టి మనుసృత్యాహ-శ్రుతమితి. ౨౧-౨౩. భగవన్నితి. ఇత ఆసన్నః-ఏతదాశ్రమస్య ఆసన్నవర్తీ పౌరజానపదో జనః మాం సుదర్శం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యం ప్రేక్ష్యజ్ఞాత్వా-వైదేహీం మాంచ-ప్రేక్షకో జనః ఇమమాశ్రమ మాగమిష్యతీత్యహంమన్యే-అనేన కారణేన ఇహ వాసం న రోచయే ఇతి సంబంధః*ఏకాంతఇతి. యత్ర యస్మి న్నాశ్రమస్థానే

వైదేహీం మాం చాపి ప్రేక్షకో జనః, అనేన కారణేనాహ మిహ వాసం న రోచయే, ఏకాంతే పశ్య భగవ న్నాశ్రమస్థాన ముత్తమం, రమేత యత్ర వైదేహీ సుఖార్హా జనకాత్మజా. ౨౭ ఏత చ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరద్వాజో మహాముని:, రాఘవస్య తతో వాక్య మర్థగ్రాహక మబ్రవీత్. ౨౮. దశక్రోశ ఇత స్తాత గిరి ర్యత్ర నివత్స్యసి, మహర్షి సేవితః పుణ్య స్సర్వత స్సుఖదర్శనః, గోలాంగూలానుచరితో వానరర్క్ష నిషేవితః, చిత్రకూట ఇతి ఖ్యాతో గంధమాదనసన్నిభః. ౨౯ యావతా చిత్రకూటస్య నర శ్శృంగాణ్యవేక్షతే, కల్యాణాని సమాధత్తే న పాపే కురుతే మనః ౩౦. ఋషయ స్తత్ర బహవో విహృత్య శరదాం

మాగమిష్యతీత్యహం మన్యే-అనేన కారణేన ఇహ వాసం న రోచయ ఇత్యన్వయః - మాం ప్రేక్షక ఇత్యత్ర అకేనో ర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయో రితి షష్ఠీప్రతిషేధః- ఏకాంతే పౌరజనావిదితే-పశ్య చింతయ. ౨౭. ఏతదితి. అర్థగ్రాహకం అర్థబోధకం యథా భవతి తథా- యద్వా - అర్థగ్రాహకం బహ్వర్థవత్ అబ్రవీత్. ౨౮. దశక్రోశ ఇత్యాది. యస్మిన్ గిరౌ నివత్స్యసి-స గిరి రితో దశక్రోశః - దశక్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః-గంధమాదనసన్నిభః - గంధమాదనపర్వతసన్నిభః - అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః- 'గోలాంగులానుచరితో వానరర్క్షనిషేవిత' ఇతికేవలత్రివర్గాభిధానేన ఏతత్సజాతీయా ఏవ రామస్య సహాయా అపి భవిష్యంతీతి సూచితవా నితి గమ్యతే. ౨౯. యావతేతి. నరః - యావతా దూరేణ-చిత్రకూటస్య శృంగాణ్యవేక్షతే- తావతా కల్యాణాని పుణ్యకర్మాణి-సమాధత్తే ప్రాప్నోతి - యద్వా-సమాధత్తే ఆచరతి-పాపే మనో న కురుతే-తత్ర వసన్ కిముతేతి భావః-యద్వా-యావతా కాలేన. ౩౦. ఋషయ ఇతి. తత్ర చిత్రకూటే-శరదాం శతం తపసా విహృత్య-క్రీడంత ఇవ మహాత్తపః పరిసమాప్యేత్యర్థః-కపాలశిరసా సహ దివ మారూఢాః - తపశ్చరణేన నిరంతరకపాలాసనేన ప్రక్షీణత్వక్ఛిరోరుహతయా కపాలావశిష్టశిరసా సహ దివ మారూఢా ఇత్యర్థః - కపాలశిరసేత్యేతచ్ఛరీరోపలక్షణం-సశరీరా స్స్వర్గం-గతా ఇత్యర్థః - యద్వా-కపాలశిరా ఇతి కస్యచి దృషే స్సం

తం పశ్యేతి సంబంధః భగవన్నిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య వాస్తవార్థస్తు-భగవన్ సర్వజ్ఞ - రావణవధార్థం-గూఢతయావతీర్ణం మాం యద్యేవం ప్రకటీకరోషి-తదాసర్వోపి జనః మాం సుదర్శం సుష్ఠు ద్రష్టుం యోగ్యం సుదర్శం-'విష్ణుంచ దృశ్యతే త్వగ్రియే'తి శ్రుతేః-వైదేహీం మాం చ లక్ష్మీం చ జ్ఞాత్వా ప్రేక్షకః దిదృక్షు స్సన్-ఇహ ఆగమిష్యతి- తేనైవంవిధప్రకటవాసం ప్రకటావస్థానం న రోచయే-అతో యత్ర పరమానందైకతానే మయి వైదేహీ రమతే - యా మృగ్యతే హస్తగృహీతపద్మయా శ్రియేతరై రంగవిమృగ్యమాణయేత్యాదిరీత్యా, సర్వై రాశ్రయణీయాపి లక్ష్మీః అనవరతానుభవేప్యద్యార్థానుభవేవ నిత్యానురక్తా భవతి-తం-ఆశ్రీయత ఇత్యాశ్రమం జగత్ తస్య స్థానం ఆధారభూతం-సర్వోత్తమం స్వరూపగుణవిభవై ర్బ్రహ్మరుద్రాదిభ్యః శ్రేష్ఠతమం మాం-మమాతిప్రియతమ స్త్వమేవైకాంతే పశ్య-గుహ్యాద్గుహ్యతమం మత్స్వరూపం న ప్రకటయేతి రహస్యోపదేశః. ౨౫-౨౬. ఏతదితి. అర్థగ్రాహకం పరమార్థబోధకం-రాఘవస్య - రాఘవత్వేనాభినయం చికీర్షతః శ్రీవిష్ణోః ఏతత్పూర్వోక్తం వాక్యం శ్రుత్వా ముని ర్వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౭. శ్రీరామోక్త మంగీకృత్య రామేణాశ్రమస్థానం పృష్ట ఇవ-రామస్య వాసార్థంస్థానం కథయతి. దశక్రోశ ఇతి. యస్మిన్ గిరౌ-త్వం నివత్స్యసి.స గిరిః ఇతోఽస్మదాశ్రమాత్ -దశక్రోశః దశక్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః.౨౮. ౨౯. యావతేతి. యావతా యదా - శృంగాణ్యవేక్షతే - తదైవేతి యోజనా. ౩౦. ఋషయ ఇతి. శర

శతం, తపసా దివ మారుఢాః కపాలశిరసా సహ. ౩౧. ప్రవివిక్త మహం మన్యే తం వాసం భవత స్సుఖం, ఇహ వా వనవాసాయ వస రామ మయా సహ. ౩౨. స రామం సర్వకామై స్తం భరద్వాజః ప్రియాతిథిం, సభార్యం సహ చ భ్రాత్రా ప్రతిజగ్రాహ ధర్మవిత్. ౩౩. తస్య ప్రయాగే రామస్య తం మహర్షి ముపేయుషః, ప్రపన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః కథాః. ౩౪. సీతాతృతీయః కాకుత్స్థః పరిశ్రాంత స్సుఖోచితః, భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే తాం రాత్రి మవస త్సుఖం. ౩౫. ప్రభాతాయాం రజన్యాం తు భరద్వాజ ముపాగమత్, ఉవాచ నరశార్దూలో మునిం జ్వలిత తేజసం. ౩౬. శర్వరీం భగవ న్నద్య సత్యశీల తవాశ్రమే, ఉషితాః స్మేహ వసతి మనుజానాతు నో భవాన్. ౩౭. రాత్ర్యాంతు తస్యాం వ్యుష్టాయాం భరద్వాజోఽబ్రవీ దిదం, మధుమూలఫలోపేతం చిత్రకూటం వ్రజేతిహ. ౩౮. వాస మౌపయికం మన్యే తవ రామ మహాబల, నానానగగణోపేతః కిన్నరోరగసేవితః, మయూరనాదాభిరుతో గజరాజనిషేవితః, గమ్యతాం భవతా శైల శ్చిత్రకూట స్సవిశ్రుతః, పుణ్యశ్చరమణీయశ్చ బహుమూలఫలాయుతః. ౪౦. తత్ర కుంజరయూథాని మృగయూథాని చాభితః, విచరంతి వనాంతేఽస్మిన్ తాని ద్రక్ష్యసి రాఘవ. ౪౧ సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థాన్ దరీకందరనిర్దరాన్, చరత స్సీతయా సార్ధం నందిష్యతి మన స్తవ. ౪౨. ప్రహృష్టకోయష్టికకోకిలస్వనై ర్వి

ష్టా-కపాలశిరసా కపాలరూపశిరోయుక్తే నేత్యధ్యాహృత శరీరపదవిశేషణ మిత్యేకే-కపాలమాత్రావశిష్ట శిరో యస్మి న్నితి తపోవిశేషణ మిత్యేకే. ౩౧. ప్రవివిక్తమితి. ప్రవిక్తం ప్రకర్షేణ విజనం. ౩౨. స రామ మితి. సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ-అతిథియోగ్యసత్కారై ర్వశీకృతవా నిత్యర్థః-పాఠభేదః-ప్రతిజగ్రాహ ఉపచర. ౩౩. తస్యేతి. ప్రపన్నా ప్రాప్తా. ౩౪. ౩౬. శర్వరీ మితి. వసతి మనుజానాతు-పూర్వోక్తాంవసతిం ప్రతిగంతు మనుజ్ఞాం కరోత్విత్యర్థః. ౩౭. రాత్ర్యా మితి. ప్రవ్రజేత్యబ్రవీ దిత్యన్వయః-హేతి పాదపూరణే-హర్షేవా. ౩౮. వాస మితి. తత్రేతి శేషః - ఔపయికం యుక్తం-'యుక్త మౌపయిక'మిత్యమరః. నానానగగణోపేతః నానావృక్షనిచయోపేతః. ౩౯. ౪౧. సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థానితి. సరితో నద్యః-ప్రస్రవణాని-తనుతరజలప్రవాహాః-ప్రస్థా స్సానవః-తాన్ - దరీకందరనిర్దరాన్ దర్యః పాషాణసంశ్లేషస్థానాని - కందరాః గుహాః - నిర్దరా విదీర్ణపాషాణసంధయః - తాన్. ౪౨. ప్రహృష్టేతి. కోయష్టికాః టిట్టిభకా - 'కోయష్టికః టిట్టిభక'

దాం శతం-తపసా విహృత్య క్రీడంత ఇవ తపః పరిసమాప్యేత్యర్థః-కపాలశిరసా సహ దివ మారూఢాః-తపశ్చరణే నిరంతరకపాలాసనేన క్షిప్రక్షీణత్వక్ఛిరోరుహతయా - కపాలావశిష్టశిరసా సహ సర్వే దివ మారూఢాః-కపాలశిరసేత్యేత చ్ఛరీరస్యాప్యుపలక్షణం - సశరీరాః స్వర్గం గతా ఇత్యర్థః-యద్వా-కపాలశిరా ఇతి కస్యచి దృషే స్సంజ్ఞా. ౩౧. ౩౨. స రామ మితి. సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ-అతిథియోగ్యసత్కారై ర్వశీకృతవాన్. ౩౩. ౩౬. శర్వరీ మితి. శర్వరీముషితాః స్మ-అతఃపరం వసతిం-త్వదుపదిష్టచిత్రకూటగమనవాసం ప్రత్యనుజానాతు అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛేత్యర్థః. ౩౭. ౪౧. సరిదితి. సరితో నద్యః-ప్రస్రవణాని - తనుతరజలప్రవాహాః ప్రస్థా స్సానవః తాన్ - దరీకందరనిర్ఝరాన్ - దరీపాషాణనిర్భేదః కందరాః గుహాః నిర్ఝరాః ఘనప్రవాహాః - తాన్. ౪౨. కోయష్టికః

నాదితం తం వసుధాధరం శివం, మృగైశ్చ మత్తై ర్బహుభిశ్చ కుంజరై స్సురమ్య మాసాద్య సమావసాశ్రమం ౪౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-చతుఃపంచాశస్సర్గః.

ఉషిత్వా రజనీం తత్ర రాజపుత్రా వరిందమౌ, మహర్షి మభివాద్యాథ జగ్మతు స్తం గిరిం ప్రతి ౧. తేషాం చైవ స్వస్త్యయనం మహర్షి స్స చకారహ, ప్రస్థితాం శ్చైవ తాన్ ప్రేక్ష్య పితా పుత్రా నివాన్వగాత్. ౨. తతః ప్రచక్రమే వక్తుం వచనం స మహామునిః, భరద్వాజో మహాతేజా రామం సత్యపరాక్రమం, ౩. గంగాయమునయో స్సంధి మాసాద్య మనుజర్షభౌ, కాళిందీ మనుగచ్ఛేతాం నదీం పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం, అథాసాద్యతు కాళిందీం శీఘ్రస్రోతసమాపగాం, తస్యా స్తీర్థం ప్రచలితం పురాణం ప్రేక్ష్య రాఘవౌ, తత్ర యూయం ప్లవం కృత్వా తరతాంశుమతీం నదీం, తతో న్యగ్రోధ మాసాద్య మహాంతం హరితచ్ఛదం, వివృద్ధం బహుభి ర్వృక్షై శ్శ్యామం సిద్ధోపసేవితం, తస్మై సీతాంజలిం కృత్వా ప్రయుంజీతాశిష శ్శివాః, సమాసాద్యతు తం వృక్షం వసేద్వాతిక్రమేత వా, క్రోశమాత్రం తతో గత్వా నీలం ద్రక్ష్యథ కాననం, పలాశబదరీమిశ్రం

ఇత్యమరః. ౪౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుఃపంచాశస్సర్గః.

ఉషిత్వేత్యాది. ౧. తేషా మితి. తేషాం ప్రస్థాతు ముద్యుక్తానాం-అన్వగా దితి పాఠః-అన్వశా దితి పాఠే - అనుశిష్టవాన్ - మార్గోపదేశ మకరో దిత్యర్థః. ౨. తదేవ వివృణోతి-తత ఇతి. ౩. గంగాయమునయో రితి. ప్రథమం-గంగాయమునయో స్సంధి మాసాద్య పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం గంగాజలవేగాభిహత్యా కించిత్ పశ్చాన్ముఖప్రవాహంప్రాప్తాం-కాళిందీం నదీం-అనుగచ్ఛేతాం అనుసృత్య గచ్ఛేతాం-పశ్చిమాభిముఖౌ భూత్వా గచ్ఛేతాం భవంతా వితి శేషః-పాఠభేదః-అభిగచ్ఛేతాం అభిముఖం గచ్ఛేతాం-కాళింద్యా అభిముఖీభూయ గచ్ఛేతా మిత్యర్థః. శీఘ్రస్రోతస మిత్యనేన గంగాజలవేగప్రతిహతి స్తిమితజలవ్యతిరిక్తప్రదేశ ఉచ్యతే-తీర్థం అవతరణప్రదేశం-ప్రచరితం గమనాగమనాభ్యా మతిక్షుణ్ణ మిత్యర్థః-అంశుమతీం-అంశుమతః సూర్యస్యాపత్యభూతాం-తతః తరణానంతరం-న్యగ్రోధం తీరస్థం హరితచ్ఛదం శ్యామళపత్రం-అతఏవ శ్యామం శ్యామనామకం-వృక్షై స్సహ వివృద్ధం-యద్వా-వృక్షైః శ్యామం వృక్షసహితత్వా ద్విశేషేణ శ్యామళం-వృక్షైరిత్యుపలక్షణే తృతీయా-ఆశిషః మనోరథాన్ ప్రయుంజీత ప్రార్థయేత్-సీతేతి శేషః - వసేద్వాతిక్రమేతవా-సీతా శ్రాంతా

టిట్టిభకః. ౪౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

౧—౩. గంగాయమునయో స్సంధిం - సంగమతీర్థం ప్రాప్య పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం - గంగాజలవేగాభిహత్యా - కించి త్పశ్చాన్ముఖం ప్రాప్తాం * అథేతి. తీర్థ మవతరణప్రదేశః - ప్రచలితం - గమనాగమనాభ్యాం అతిక్షుణ్ణ మిత్యర్థః * తత్రేతి. అంశుమతీం సూర్యతనయాం. తత ఇతి. వృక్షై రుపలక్షితం - శ్యామం - శ్యామనామకం - తస్మా ఇతి. ఆశిషః ప్రయుంజీత - అస్మాకం శీఘ్రం-పున రాగమనం భవత్వితి సీతా వృక్షం ప్రార్థయేత్ - తతః తత్ర వసేద్వా అతిక్రమేత వేతి. సీతాభిప్రాయేణైకవచనం * పలాశేతి. యామునైః యమునాతీరజైః స ఇతి. మార్దవ

రమ్యం వంశైశ్చ యామునైః, స పంథాశ్చిత్రకూటస్య గత స్సుబహుశో మయా,
రమ్యో మార్దవయుక్తశ్చ వనదావై ర్వివర్జితః, ఇతి పంథాన మావేద్య మహర్షి స్స
న్న్యవర్తత, అభివాద్య తథేత్యుక్త్వా రామేణ వినివర్తితః. ౧౦॥ ఉపావృత్తే మునౌ
తస్మిన్ రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్, కృతపుణ్యా స్స్మ సౌమిత్రే ముని ర్యన్నోఽను
కంపతే. ౧౧॥ ఇతి తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ మంత్రయిత్వా మనస్వినౌ, సీతామేవాగ్రతః
కృత్వా కాళిందీం జగ్మతు ర్నదీం. ౧౨॥ అథాసాద్య తు కాళిందీం శీఘ్రస్రోతో
వహాం నదీం, చింతా మాపేదిరే సర్వే నదీజలతితీర్షవః ౧౩॥ తౌ కాష్ఠసంఘాటమ
థో చక్రతుస్సుమహాప్లవం, శుష్కై ర్వంశై స్సమాస్తీర్ణ ముశీరైశ్చ సమావృతం.
౧౪॥ తతో వేతసశాఖాశ్చ జంబూశాఖాశ్చ వీర్యవాన్, చకార లక్ష్మణ శ్ఛిత్వా
సీతాయా స్సుఖమాసనం. ౧౫॥ తత్ర శ్రియ మివాచింత్యాం రామో దాశరథిః
ప్రియాం, ఈషత్సంలజ్జమానాం తా మధ్యారోపయత ప్లవం. ౧౬॥ పార్శ్వే చ త
త్ర వైదేహ్యా వసనే భూషణానిచ, ప్లవే కఠినకాజంచ రామ శ్చక్రే సహాయుధైః.
౧౭॥ ఆరోప్య ప్రథమం సీతాం సంఘాటం ప్రతిగృహ్య తౌ, తతః ప్రతేరతు ర్యత్తౌ
వీరౌ దశరథాత్మజౌ. ౧౮॥ కాళిందీమధ్యమాయాతా సీతా త్వేనా మవందత,
స్వస్తి దేవి తరామి త్వాం పారయే న్మే పతి ర్వ్రతం, యక్ష్యే త్వాం గోసహ

చేత్-కించిత్-కాలం వసేత్ నోచే దతిక్రమేతేత్యర్థః - తతః దక్షిణతటస్థన్యగ్రోధాత్ యామునైః యమునాసంబంధిభిః - యమునాతీరజై రిత్యర్థః - సః కాననం - పథిశబ్దాపేక్షయా పుల్లింగత్వం - మార్దవయుక్తః - సూక్ష్మసికతావత్త్వాత్ - వనదావైః వనాగ్నిభిః - 'దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ' ఇత్యమరః, తథాప్యత్ర దావశబ్దోఽగ్నిమాత్రపరః - విశిష్టవాచకానా మితి న్యాయాత్ - అభివాద్యేత్యర్థేన మహర్షిం విశేషయతి - తత్రైవ గమిష్యామ ఇత్యుక్త్వా అభివాద్య త్వ మాశ్రమం గచ్ఛేతి రామేణ వినివర్తితో మహర్షిః న్యవర్తతేతి సంబంధః. ౧౦॥. ౧౧॥. ఇతీతి. మంత్రయిత్వా పూర్వోక్తరీత్యా కృతార్థతా మనుసంధాయ. ౧౨॥. ౧౩॥. తౌ కాష్ఠసంఘాట మితి. కాష్ఠసంఘాటః కాష్ఠనిచయః - ఉశీరైః వీరణతృణమూలైః 'మూలే స్యోశీర మస్త్రియా' మిత్యమరః. ౧౪॥. ౧౫॥. తత్రేతి. అచింత్యాం అచింత్యసౌందర్యాం - కాంతకరగ్రహాత్ - ఆవశ్యకత్వాచ్చేపల్లజ్జావతీం. ౧౬॥. పార్శ్వ ఇతి. తత్రైవ వైదేహ్యాః పార్శ్వే - కఠినకాజం కఠినకందమూలఖననసాధన మాయసాగ్రం దారు - ఆజం అజచర్మపినద్ధం పిటకం - ద్వంద్వైకవద్భావః - చక్రే - స్థాపితవానిత్యర్థః. ౧౭॥. ఆరోప్యేతి. సంఘాటం ప్లవం - యత్తౌ ప్లవచాలనే యతమానౌ. ౧౮॥. కాళిందీమధ్య మిత్యాది. మే పతిః - వ్రతం వనవాససంకల్పం పారయేత్ సమాపయేత్ - గోసహస్రేణ - త్వా ముద్దిశ్య గోసహస్రప్రదానేన - సురాఘటశతేన చ నైవేద్యేన-స్వస్తి యథా భవతి తథా ప్రత్యాగతే సతి - గోసహస్రప్రదానేన సురాఘటశతేనచ త్వాం

యుక్తః కంటక పాషాణాదిరహితః-వనదావై రరణ్యాగ్నిభిః-అత స్తేనైవ మార్గేణ గంతవ్య మిత్యభిప్రాయః. ౧౧॥. ఇతీతి. మంత్రయిత్వా - మునికృతకృపా మనుసంధాయ. ౧౨॥. ౧౩॥. తావితి. కాష్ఠ సంఘాటం కాష్ఠనిచయం ప్లవం చక్రతుః ఉశీరైః నళదైః. ౧౬॥. పార్శ్వ ఇతి. కఠినకాజం-ద్వంద్వైకవద్భావః - కఠినకం ఖనిత్రం ఆజ మజచర్మపినద్ధం పిటకం. ౧౭॥. ఆరోప్యేతి. సంఘాటం ప్లవం. ౧౮॥. * స్వస్తీతి. పతిః వ్రతం చతుర్దశవర్షావధికం వ్రతం పారయేత్ సమాపయే దిత్య

స్త్రేణ సురాఘుటశతేనచ, స్వస్తి ప్రత్యాగతే రామే పురీ మిక్ష్వాకుపాలితాం, కాళిందీ మథ సీతాతు యాచమానా కృతాంజలిః, తీర మేవాభిసంప్రాప్తా దక్షిణం వరవర్ణినీ. ౨౧॥ తతః ప్లవేనాంశుమతీం శీఘ్రగా మూర్మిమాలినీం, తీరజై ర్బహుభి ర్వృక్షైః సంతేరు ర్యమునాం నదీం. ౨౨॥ తే తీర్ణాః ప్లవ ముత్సృజ్య ప్రస్థాయ యమునావనాత్, శ్యామం న్యగ్రోధ మాసేదు శ్శీతలం హరితచ్ఛదం. ౨౩॥ న్యగ్రోధం త ముపాగమ్య వైదేహీ వాక్య మబ్రవీత్. ౨౪. నమ స్తేఽస్తు మహావృక్ష పారయే న్మే పతి ర్వ్రతం, కౌసల్యాం చైవ పశ్యేయం సుమిత్రాం చ యశస్వినీం, ఇతి సీతాంజలిం కృత్వా పర్యగచ్ఛ ద్వనస్పతిం ౨౫॥ అవలోక్య తత స్సీతా మాయాచంతీ మనిందితాం, దయితాంచ విధేయాంచ రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨౬॥ సీతా మాదాయ గచ్ఛ త్వ మగ్రతో భరతాగ్రజ, పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి సాయుధో ద్విపదాం వర. ౨౭॥ యద్యత్ఫలం ప్రార్థయతే పుష్పం వా జనకాత్మజా, తత్తత్ ప్రదద్యా వైదేహ్యా యత్రాస్యా రమతే మనః, ౨౮॥ గచ్ఛతో స్తు తయో ర్మధ్యే బభూవ జనకాత్మజా, మతంగయో ర్మధ్యగతా శుభా నాగవధూ రివ. ౨౯॥ ఏకైకం పాదపం గుల్మం లతాంవా పుష్పశాలినీం, అదృష్టపూర్వాం పశ్యంతీ రామం పప్రచ్ఛ సాబలా. ౩౦॥ రమణీయాన్ బహువిధాన్ పాదపాన్ కుసుమోత్కటాన్, సీతావచనసంరబ్ధ ఆనయామాస లక్ష్మణః. ౩౧॥ విచిత్రవాలుకజలాం హంససారసనాదితాం, రేమే జనకరాజస్య తదా ప్రేక్ష్య సుతా నదీం. ౩౨॥ క్రోశమాత్రం తతో గత్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, బహూన్ మేధ్యాన్ మృగాన్ హత్వా చేరతు ర్యమునావనే. ౩౩॥ విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే వనే వానరవారణాయుతే, సమం నదీవప్ర

యక్ష్య ఇత్యాది యాచమానా తీరం ప్రాప్తేత్యన్వయః. ౨౧॥ తత ఇతి. వృక్షై రిత్యుపలక్షణే తృతీయా. ౨౨॥ తే తీర్ణా ఇతి. యమునావనాత్ యమునాతీరవనాత్. ౨౩॥ ౨౪. నమ స్త ఇత్యాది. పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణంచకార. ౨౫॥ అవలోక్యేతి. అవలోక్య - సీతాయాః శ్రాంత్య శ్రాంతింపరీక్ష్యేత్యర్థః-ఆయాచంతీం మనోరథాన్ ప్రార్థయంతీం. ౨౬॥ సీతా మాదాయేతి. భరతాగ్రజేతి బహువ్రీహిః-అగ్రతో గచ్ఛేత్యనేన సీతాయాః పురతో గచ్ఛేత్యుక్తం. ౨౭॥ అగ్రతో గమన ఫల మాహ - యద్యత్ ఫల మిత్యాదిశ్లోకేన. ౨౮॥ ౨౯॥ ఏకైక మితి. పప్రచ్ఛ కైషాం సంజ్ఞేతి పృష్టవతీత్యర్థః. ౩౦॥ రమణీయా నితి. పాదపా నిత్యనేన స్తబకవిశిష్టాః పాదపావయవా ఉచ్యంతే-సీతావచన సంరబ్ధః సీతావచనేన త్వరితః. ౩౧॥ విచిత్రవాలుకజలామితి. నదీం యమునాం సుదూరంత త్తీరే గమనా త్తద్దర్శనం. ౩౨॥ క్రోశమాత్ర మితి. మేధ్యాన్ శుచీన్-భక్ష్యానితి యావత్ - చేరతుః భక్షితవంతౌ - చరగతిభక్షణయోః. ౩౩॥ విహృత్యేతి. పూగ స్సమూహః -

---

ర్థః. ౨౧॥ వృక్షై రుపలక్షితాం. ౨౪.*ఇతీతి. పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణం చకార. ౨౬॥ సీతామితి. భరతాగ్రజేతి బహువ్రీహిః. ౨౭॥—౨౯॥ ఏకైక మితి. పప్రచ్ఛఏషాం నామ కిమితిపప్రచ్ఛ. ౩౦॥ రమణీయానితి. పాదపాన్ స్తబకవిశిష్టపాదపావయవాన్ - సీతావచన సంరబ్ధః సీతావచనే త్వరా యస్య సః తథా. ౩౧॥ ౩౨॥ క్రోశేతి. చేరతుః భక్షితవంతౌ. ౩౩॥ విహృత్యేతి. నదీవప్రం నదీ

ముపేత్య సమ్మతం నివాస మాజగ్ము రదీనదర్శనాః. ౩౮౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మవసు ప్త మనంతరం, ప్రబోధయామాస శనై ర్లక్ష్మణం రఘునందనః. ౧ సౌమిత్రే శృణు వన్యానాం వల్గు వ్యాహరతాం స్వనం, సంప్రతిష్ఠామహే కాలః ప్రస్థానస్య పరంతప ౨. స సుప్త స్సమయే భ్రాత్రా లక్ష్మణః ప్రతిబోధితః, జహౌ నిద్రాం చ తంద్రీంచ ప్రసక్తంచ పథిశ్రమం ౩. తత ఉత్థాయ తే సర్వే స్పృష్ట్వా నద్యా శ్శివం జలం, పంథాన మృషిణా దిష్టం చిత్రకూటస్య తం యయుః. ౪. తత స్సంప్రస్థితః కాలే రామ స్సౌమిత్రిణా సహ, సీతాం కమలపత్రాక్షీ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫. ఆదీప్తా నివ వై దేహి సర్వతః పుష్పితా న్నగాన్, స్వైః పుష్పైః కింశుకాన్ పశ్య మాలిన శ్శిశిరాత్యయే. ౬. పశ్య భల్లాతకాన్ ఫుల్లా న్నరై రనుపసేవితాన్, ఫలపత్రై రవనతా న్నూనం శక్ష్యామి జీవితుమ్ ౭. పశ్య ద్రోణప్రమాణాని లంబమానాని లక్ష్మణ, మధూని

సమం అనిమ్నోన్నతం-నదీవప్రం నదీతీరం - సంమతం నివాసం - సీతాభిమతం వాసస్థానం. ౩౮౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథేతి. అనంతరం స్వప్రబోధానంతరం - అవసుప్తం - ఈషత్సుప్త మిత్యర్థః. ౧. సౌమిత్ర ఇతి. వన్యానాం శుకపికశారికాదీనాం - వల్గు సుందరం - కాలః ప్రాప్త ఇతి శేషః. ౨. ససుప్త ఇతి. సమయే ప్రబోధనసమయే - తంద్రీం జాడ్యం - తదా ప్రభృతీతిశేషః - పథి శ్రమం తత్కృతోపచార మిత్యర్థః. ౩ తత ఉత్థాయేతి. నద్యాః కాళింద్యాః స్పృష్ట్వేత్యుపలక్షణం. ప్రాతఃకాలికస్నానాదికృత్యానాం - తం పంథానం పలాశవనరూపం. ౪. ౫. ఆదీప్తా నితి. ఆదీప్తానివ ఆసమంతాత్ జ్వలత ఇవ - నగాన్ వృక్షాన్ - స్వైః పుష్పైః మాలినః మాలావత ఇవ స్థితాన్ - శిశిరాత్యయే వసంతసమయే. ౬. పశ్యేతి. భల్లాతకాన్ వీరవృక్షాన్ - ఫుల్లాన్ ఫుల్లపుష్పాన్ - అనుపసేవితాన్ - దుర్గమత్వా దితి భావః - జీవితుం శక్ష్యామి - ఏవ మాది జీవన సాధనస్య విద్యమానత్వా దితి భావః. ౭. పశ్యేతి. ద్రోణప్రమాణాని - ద్రోణం ఆఢకద్వయం తత్ప్రమాణాని తత్ప్రమాణమధుపూరితాని - మధూని కుర్వంతీతి మధుకార్యః - కర్మణ్యణ్ -జీప్-తాభిః మధుమక్షికాభి రితి యావత్ సంభృతాని నిర్మితాని - నగేనగే వృక్షే లంబమానాని -

తీరం. ౩౮౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథేతి. అనంతరం రామప్రబోధానంతర మపి-అవసుప్తం ఈషత్సుప్తం. ౧. సౌమిత్ర ఇతి. వన్యానాం శుకపికాదీనాం స్వనం శృణు-ప్రస్థానస్య ప్రయాణస్య కాలోజాతః-అత స్సంప్రతిష్ఠామహే-సంప్రతి గచ్ఛామహ ఇతి యోజనా.౨.సఇతి.సమయే ప్రబోధనసమయే. ౩. తత ఇతి.జలం స్పృష్ట్వా స్నానాద్యనుష్ఠానం కృత్వా. ౪. ౫. ఆదీప్తానితి. ఆదీప్తానివ ఆసమంతాత్ జ్వలతఇవ-మాలినః. శ్రేణీభూతాన్ శిశిరాత్యయే వసంతే-యద్వా స్వైః పుష్పైః మాలినః మాలావత ఇవ స్థితాన్.౬. పశ్యేతి. జీవితుం శక్ష్యామి జీవన సాధనసమృద్ధిలాభాదితి భావః.౭.పశ్యేతి.ఆఢక చతుష్టయం ద్రోణం

మధుకారీభి స్సంభృతాని నగేనగే.
౮. ఏష క్రోశతి నత్యూహ స్తం శిఖీ ప్రతి
కూజతి, రమణీయే వనోద్దేశే పుష్పసంస్తరసంకటే.
౯. మాతంగయూథానుసృతం
పక్షిసంఘానునాదితం, చిత్రకూట మిమం పశ్య ప్రవృద్ధశిఖరం గిరిం.
౧౦. సమ
భూమితలే రమ్యే ద్రుమై ర్బహుభి రావృతే,పుణ్యే రంస్యామహే తాత చిత్రకూ
టస్య కాననే ౧౧ తత స్తౌ పాదచారేణ గచ్ఛంతౌ సహ సీతయా, రమ్య మాసే
దతుశ్శైలం చిత్రకూటం మనోరమం.
౧౨. తం తు పర్వత మాసాద్య
నానాపక్షి గణాయుతం, బహుమూలఫలం రమ్యం సంపన్నం సరసోదకమ్,
మనోజ్ఞోఽయం గిరి స్సౌమ్య నానాద్రుమలతాయుతః, బహుమూలఫలో ర
మ్య స్స్వాజీవః ప్రతిభాతి మే, మునయశ్చ మహాత్మానో వసంత్యస్మిన్ శిలో
చ్చయే, అయం వాసో భవేత్తావదత్ర సౌమ్య రమేమహి, ఇతి సీతాచ రా
మశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః, అభిగమ్యాశ్రమం సర్వే వాల్మీకి మభివాద
యన్.
౧౬. తాన్ మహర్షిః ప్రముదితః పూజయామాస ధర్మవిత్, ఆస్యతా మితి
చోవాచ స్వాగతం తు నివేద్య చ.
౧౭. తతోఽబ్రవీ న్మహాబాహు ర్లక్ష్మణం
లక్ష్మణాగ్రజః, సన్నివేద్య యథాన్యాయ మాత్మాన మృషయే ప్రభుః, లక్ష్మ
ణానయ దారూణి దృఢానిచ వరాణిచ, కురుష్వావసథం సౌమ్య వాసే మేఽభి

మధూని మధుపటలాని పశ్య. ౮. ఏష ఇతి. నత్యూహః దాత్యూహః - వనోద్దేశే వనప్రదేశే - పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పమయా స్తరణేన నిబిడే. ౯. మాతంగయూథానుసృత మితి. మాతంగయూథానుసృతం గజకులై ర్వ్యాప్తం - ప్రవృద్ధశిఖరం ఉన్నతశిఖరం. ౧౦. ౧౨. తంత్విత్యారభ్యాభివాదయన్నిత్యంత మేకం వాక్యం. తంత్వితి. సరసోదకం స్వాదూదకం-స్వాజీవః-శోభనః ఆజీవోజీవికా యస్మిన్ స తథోక్తః - శిలోచ్చయే పర్వతే ఇతి ఇతినిశ్చిత్య ఆశ్రమం వాల్మీకీయం - అభివాదయన్ అభ్యవాదయన్ తదాసీం చిత్రకూటే వాల్మీకే ర్వాసః-భరతాగమనానంతర మృషినిర్గమనకథనా త్తతఃప్రభృతి తమసాతీర ఇతి జ్ఞేయం - అతో న బాలకాండ కథావిరోధః. ౧౬. ౧౭. తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యథాన్యాయం యథాక్రమం - ఆత్మాన మృషయే సన్నివేద్య - అముకస్య పుత్రోఽహం - అయ మస్మద్భ్రాతా - ఇయ మస్మద్భార్యా - ఏతాదృశకార్యార్థ మాగతా వయ మిత్యేవ ముక్త్వా - వరాణి-జంబూప్రభృతీని గృహనిర్మాణార్హాణి - తింత్రిణీమధూకాదేస్త్యాజ్యత్వాత్ - ఆనయ - ఆవసథం కురుష్వేతి లక్ష్మణ

తావత్ప్రమాణమధుపూర్ణానిమధుపటలాని మధుకారీభిః మధుమక్షికాభిః. ౮. ఏష ఇతి. నత్యూహః దాత్యూహః - వనోద్దేశే వనప్రదేశే పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పై స్సంస్తర ఆచ్ఛాదనం తేన సంకటేనిబిడే. ౯—౧౨. సరసోదకం స్వాదూదకసహితం * మనోజ్ఞ ఇతి. స్వాజీవః సుఖేనజీవితుం శక్యః * మునయ ఇతి. అయం వాసో భవే ద్వాసయోగ్యో భవేత్ - తావత్ తస్మా ద్రమేమహి - ఇతి వాల్మీకిమభివాదయన్ - అభ్యవాదయన్ వాల్మీకిః ప్రాప్తరాజ్యే రామే-యదా కావ్యం కరిష్యతి - తదా తస్య తమసాతీరాశ్రమేవాసః తతః ప్రాక్చిత్రకూటాశ్రమే వాసః. ౧౩-౧౬. తానితి. స్వాగతం రామం ప్రతి స్వాగతప్రశ్నంనివేద్య విజ్ఞాప్య. ౧౭. తతఇతి. ఆత్మానం సన్నివేద్యేతి - అముకస్య పుత్రః - అముకహేతోరిహాగతవా నస్మీత్యుక్త్వేత్య

రతం మనః ౧౯. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సౌమిత్రి ర్వివిధా న్ద్రుమాన్, ఆజహార తత శ్చక్రే పర్ణశాలా మరిందమః. ౨౦. తాం నిష్ఠితాం బద్ధకటాం దృష్ట్వా రామ స్సుదర్శనాం, శుశ్రూషమాణ మేకాగ్ర మిదం వచన మబ్రవీత్. ౨౧. ఐణేయం మాంస మాహృత్య శాలాం యక్ష్యామహే వయం, కర్తవ్యం వాస్తుశమనం సౌమిత్రే చిరజీవిభిః, మృగం హత్వానయ క్షిప్రం లక్ష్మణేహ శుభేక్షణ. కర్తవ్య శ్శాస్త్రదృష్టోహి విధి ర్ధర్మ మనుస్మర. ౨౩. భ్రాతు ర్వచన మాజ్ఞాయ లక్ష్మణః పరవీరహా, చకార స యథోక్తంచ తం రామః పున రబ్రవీత్. ౨౪. ఐణేయం శ్రపయస్వైత చ్ఛాలాం యక్ష్యామహే వయం, త్వర సౌమ్య ముహూర్తోఽయం ధ్రువశ్చ దివసోప్యయం ౨౫. స లక్ష్మణః కృష్ణమృగం హత్వా మే

మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౯. ౨౦. తా మితి. నిష్ఠితాం నిశ్చలాం వాతాదినా చాలయితు మశక్యాం భిత్తిసహితాం సనిష్పన్నాం - బద్ధకటాం కుడ్యార్థే కల్పితాస్తరణాం - బద్ధబాహ్యావరణాం వా - కటేవర్షావరణయో రితిధాతుః - సుదర్శనాం శోభనదర్శనాం - శుశ్రూషమాణం పరిచర్యాం కుర్వంతం - ఏకాగ్రం - ఇతరపరం కింవా ఆజ్ఞాపయిష్యతీతి సావధానం. ౨౧. ఐణేయ మితి. ఐణేయం ఏణసంబంధి - ఏణాడ్ఢఞ్ - శాలాం శాలాధిష్ఠాత్రీ స్తత్తద్దిగ్వాసినీ ర్దేవతాః - తాస్తు - శయ్యాదేశే కామలింగేన దేహళ్యా మంతరిక్షలింగేనేత్యాదినగరఖండప్రతిపాద్యాః - తాదృశయాగార్థం - పూర్వం వాస్తుశమనం వాస్తుశాంతిః - గృహప్రవేశార్హం కర్మ కర్తవ్యం - గృహదేశవర్తమాన భూతపిశాచాదీనాం శమనం కర్తవ్య మిత్యర్థః - కర్తవ్యం చిరజీవిభి రిత్యనేన అకరణే ఆయుఃక్షయో దర్శితః. తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే-'నచవ్యాధిభయం తస్య నచ బంధుజనక్షయః, జీవే ద్వర్షశతం స్వర్గకల్ప మేవం వసేన్నర' ఇతి. కథం కర్తవ్య మిత్యపేక్షాయా మాహ-కర్తవ్య ఇతి శాస్త్రదృష్టః శాస్త్రేషు నిర్ణీతః-విధిః ప్రకారః కర్తవ్యః - ధర్మం తదనుకూల ధర్మశాస్త్రం - అనుస్మర - అవధేహీత్యర్థః. ౨౩. ౨౪. ఐణేయం శ్రపయస్వేతి శ్రపయస్వపచ-అయం ముహూర్తః-శుభముహూర్తః- ధ్రువః స్థిరః - అయం శోభనతిథినక్షత్రయుక్తో దివసో వాసరశ్చ ధ్రువః - స్థిరఇత్యర్థః. పాఠభేదః- అయం సౌమ్యముహూర్తః - శుభముహూర్తః - అయం దివసశ్చ ధ్రువః యజమానస్థైర్యకారీ. ౨౫. సలక్ష్మణ ఇతి. సమిద్ధే సమ్యగ్దీప్తే-జాతవేదసి అగ్నౌ - చిక్షేప - పపాచేత్యర్థః. ౨౬. తం

ర్థః. ౧౮——౨౦. తామితి. నిష్ఠితాం అంతర్బహిః ప్రాకారభిత్త్యాసుప్రతిష్ఠితాం-బద్ధకటాం - ఛాందసో వర్ణలోపః - బద్ధకవాటాం. ౨౧. ఐణేయమితి. ఐణేయం ఏణవికారం - శాలాం శాలాధిష్ఠాతృదేవతాం యక్ష్యామహే. కిమర్థ మత ఆహ - కర్తవ్యం వాస్తుశమన మితి-వాస్తుశబ్దో గృహపర పర్యాయః - 'ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనంచ సదనం వస్త్యంచ వాస్తుక్షయ' ఇతి నిఘంటుః - వాస్తుశబ్దేన గృహాధిష్ఠితశిఖిపర్జన్య ప్రభృతిపంచచత్వారింశద్దేవతా ఉచ్యంతే - తాసాం శమనం హోమనైవేద్యబలిభిః పూజనం బోధాయనేనోక్తాం యజ్ఞార్థపశువధదోషశంకాం నివర్తయతి - కర్తవ్య ఇతి - శాస్త్రదృష్టః శాస్త్రచోదితో విధిః కర్తవ్య ఏవ - తం ధర్మ మేవానుస్మర - నాత్రహింసాదిదోషప్రసంగః - యజ్ఞ వినియుక్తపశూనా ముత్తమలోకభాగిత్వేన - వధస్య తేషా మనుగ్రహత్వాచ్చ 'న సా ఉవేత న్మ్రియసే నరిష్యసి దేవాగ్ం ఇదేషి పథిభి స్సుగేభిః, యత్ర యంతి సుకృతో నాపి దుష్కృత స్తత్ర త్వాదేవ స్సవితా దధా' త్వితిహి శ్రూయతే. తస్మా ద్యజ్ఞే వధోఽవధ ఇతి చ స్మర్యతే. ౨౨——౨౬. తంత్వితి. నిష్టప్తం నితరాం తప్తం-ఛిన్నశోణిత ముపరతశోణితసిష్య

ధ్యం ప్రతాపవాన్, అథ చిక్షేప సౌమిత్రి స్సమిద్ధే జాతవేదసి ౨౬. తంతు పక్వం సమాజ్ఞాయ నిష్టప్తం ఛిన్నశోణితం, లక్ష్మణః పురుషవ్యాఘ్ర మథ రాఘవ మబ్రవీత్. ౨౭. అయం కృష్ణ స్సమాప్తాంగ శ్శృతః కృష్ణమృగో యథా, దేవతాం దేవసంకాశ యజస్వ కుశలో హ్యసి ౨౮. రామ స్స్నాత్వాతు నియతో గుణవాన్ జప్యకోవిదః, సంగ్రహేణాకరో త్సర్వాన్ మంత్రాన్ సత్రావసానికాన్. ౨౯. ఇష్ట్వా దేవగణాన్ సర్వాన్ వివేశావసథం శుచిః, బభూవచ మనోహ్లాదో రామస్యామితతేజసః. ౩౦. వైశ్వదేవబలిం కృత్వా రౌద్రం వైష్ణవ మేవ చ, వాస్తుసంశమనీయాని మంగళాని ప్రవర్తయన్, జపంచ న్యాయతః కృత్వా స్నాత్వా నద్యాం యథావిధి, పాపసంశమనం రామ శ్చకార బలి ముత్తమం. ౩౧. వేదిస్థల

త్వేతి. నిష్టప్తం సోష్ణం - ఛిన్నశోణితం క్షీణశోణితం. ౨౭. అయమితి. కృష్ణః కృష్ణమృగః-సమాప్తాంగః పరిపూర్ణావయవః - శృతః పక్వః - కృష్ణమృగో యథా - పూర్ణావయవత్వాత్ పాకతః శ్యామత్వాచ్చ పూర్వావస్థ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః-కుశలోఽసి యజనే సమర్థోఽసి. ౨౮. రామ ఇతి. గుణవాన్ ప్రాయత్యాదిగుణవాన్ జప్యకోవిదః జప్యమంత్రేషు సమర్థః - సంగ్రహేణ సంక్షేపేణ - సత్రావసానికాన్ సత్రం వాస్తుయాగః యై ర్మంత్రై రవసీయతే పరిసమాప్యతే తే సత్రావసానాః - సత్రావసానా ఏవ సత్రావసానికాః - వినయాదే రాకృతిగణత్వాత్ స్వార్థేఠక్ - ఛాందసో వృద్ధ్యభావః - అకరోత్ యావతా వాస్తుశాంతికర్మ సమాప్యతే తావ న్మంత్రాన్ జజాపేత్యర్థః - మంత్రజపపూర్వకం కర్మా ణ్యకరోదిత్యర్థః. ౨౯. ఇష్ట్వా దేవగణా నితి. దేవగణాన్ వాస్తుదేవతాః - హ్లాద స్తుష్టిః. ౩౦. వైశ్వదేవబలి మితి. వైశ్వదేవబలిం వైశ్వదేవబలిహరణే రౌద్రం రుద్రదేవతాకం వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకంచ యాగం - వాస్తుసంశమనీయాని గ్రహారిష్టశామకాని-మంగళాని మంగళకరాణి-పుణ్యాహవాచనశాంతిజపాదీని-స్నాత్వేతి పునః స్నానకరణం - 'తతస్సర్వౌషధీస్నానం యజమానస్య కారయే'దితి స్మరణా దిత్యాహుః. వస్తుతస్తు రౌద్రయాగకరణాత్ పున స్స్నానం రౌద్రకర్మకరణే అప ఉపస్పృశ్యేతి విధానా దితి జ్ఞేయం-పాపసంశమనం పాపశబ్దేన పాపప్రధానాని దివాచరన క్తంచరాణి క్రూరభూతా న్యుచ్యంతే - తేషాం సంశమనం-యద్వా-పాపసంశమనం "పంచసూనాగృహస్థస్యే"త్యా ద్యుక్తరీత్యా సూనారూపపాపశమనం-వైశ్వదేవబలి మిత్యత్ర భూతబలిమాత్రోక్తిః అత్ర తద్వ్యతిరిక్తః పిత్రాదివిషయః - యద్వా-పూర్వం వైశ్వదేవరూపబలి మిత్యర్థః - అత్ర సర్వభూతబలిః - యద్వా - పూర్వోక్తస్య సర్వస్యోపసంహారః. ౩౧. వేదిస్థలవిధానానీతి. బలిహరణాదివేదిస్థలసంస్థాని - 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః - చైత్యాని గంధ

స్థం. ౨౭. అయమితి. కృష్ణః కృష్ణమృగః-సమాప్తాంగః అన్యూనాంగః - కృష్ణమృగో యథానీలమృగో యథా-అవైకల్యదగ్ధత్వాత్ కృష్ణవర్ణో మృగ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః-శృతః పక్వః-దేవతాం శాలాధిదేవతాం. రామ ఇతి. సత్రావసానికాన్ గృహప్రవేశనియుక్తాన్ మంత్రాన్-గృహీత్వాసంగ్రహేణ వాస్తుశాంత్యాదిక మకరోత్. ౨౯. ఇష్ట్వేతి. దేవగణాన్ పూర్వోక్తగృహాధిష్ఠిత పంచచత్వారింశద్దేవతాగణాన్. ౩౦. ఏవం గృహాధిష్ఠితదేవతాపూజాద్యుక్త్వా పునః స్నానపూర్వకం వైశ్వదేవాదిప్రకార మాహ-వైశ్వదేవేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. వాస్తుసంశమనీయాని వాస్తుదోషసంశమనార్థాని గర్భన్యాసాదీని-మంగళాని పుణ్యాహవాచనాదీనిచ-చకారేతి సంబంధః. ౩౧.౩౨. వేదిస్థలేతి. వేదిస్థలానాం బలిహరణవేదిస్థలానాం - అష్టదిగ్వర్తినా మపి - విధానాని-చైత్యం గణపత్యాయతనం ఆయతనం

విధానాని చైత్యాన్యాయతనాని చ, ఆశ్రమస్యానురూపాణి స్థాపయామాస రాఘవః ౩౩. వన్యైర్మాల్యైః ఫలైర్మూలైః పక్వైర్మాంసైర్యథావిధి, అద్భిర్జప్యైశ్చ వేదోక్తైర్దర్భైశ్చ ససమిత్కుశైః, తౌ తర్పయిత్వా భూతాని రాఘవౌ సహ సీతయా, తదా వివిశతుశ్శాలాం సుశుభాం శుభలక్షణౌ. ౩౪ తాం వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం మనోజ్ఞాం యథాప్రదేశం సుకృతాం నివాతాం, వాసాయ సర్వేవివిశుస్సమేతాస్సభాం యథా దేవగణాస్సుధర్మాం. ౩౫ అనేకనానామృగపక్షిసంకులే విచిత్రపుష్పస్తబకైర్ద్రుమైర్యుతే, వనోత్తమే వ్యాళమృగానునాదితే తదా విజహ్రుస్సుసుఖం జితేంద్రియాః ౩౬. సురమ్యమాసాద్యతు చిత్రకూటం నదీంచ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థాం, ననంద హృష్టో మృగపక్షిజుష్టాం జహౌచ దుఃఖం పురవిప్రవాసాత్. ౩౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః.

కథయిత్వా సుదుఃఖార్తస్సుమంత్రేణ చిరం సహ, రామే దక్షిణకూలస్థే జగామ స్వగృహం గుహః. ౧. భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగేచసహాసనం, ఆగిరేర్గమ

ర్వాద్యావాసస్థానాని - ఆయతనాని - విష్ణ్వాద్యావాసస్థలాని - పాఠభేదః - చైత్యాని దేవతాస్థానాని - ఆయతనాని అగ్న్యగారాణి అనురూపాణి ఆశ్రమస్యానురూపాణి - సూక్ష్మాణీత్యర్థః. స్థాపయామాస - మంత్రత స్తత్తద్దేవతానాం తత్రతత్రావస్థానం కల్పితవానిత్యర్థః. ౩౩. ౩౪. తామితి. వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం వృక్షపర్ణరూపాచ్ఛాదనపటలయుక్తాం - యథాప్రదేశం శాస్త్రోక్తప్రదేశ మనతిక్రమ్య - ఆగ్నేయ్యాం పాకశాలేత్యాదిశాస్త్రం - సుధర్మాం దేవసభాం - 'స్యాత్సుధర్మా దేవసభే' త్యమరః. ౩౫. అనేకేతి. పుష్పస్తబకపదం కర్ణావతంసాదిపదవన్నిర్వాహ్యం - వ్యాళాః సర్పాః - గజావా - జితేంద్రియా ఇత్యనేన విహారో గ్రామ్యభిన్నజలక్రీడా పుష్పాపచయాది రితిసూచ్యతే. ౩౬. సురమ్య మితి. తాం ప్రసిద్ధాం-సుతీర్థాం శోభనజలావతరణప్రదేశాం - హృష్టః పులకితః - పురవిప్రవాసాత్ - జనిత మితి శేషః. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః.

ఏవం రామస్య చిత్రకూటగమనపర్యంతవృత్తాంత మభిధాయ - గుహసుమంత్రాదివృత్తాంత మృషిః ప్రస్తౌతి - కథయిత్వేతి. గుహో రామే దక్షిణకూలస్థే సతి - సుదుఃఖార్తస్సన్ - సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా - యావ ద్రామోఽక్షిపథ మతిక్రామతి తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్వా రామగుణాన్ కథయిత్వేత్యర్థః - స్వగృహం జగామ- తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః. ౧. భరద్వాజాభిగమన మితి. తేషాం రామాదీనాం - భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజసేవనం. ప్ర

విష్ణ్వాదేః - అనురూపాణీతి సూక్ష్మమార్గేణ స్థాపయామాస - తత్తద్దేవతానాం తత్రతత్రావస్థానం కల్పయామాసేత్యర్థః. ౩౩. ౩౪. తామితి. వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం - వృక్షపర్ణైః కృతం ఛదనం ఆచ్ఛాదనం యస్యాస్సా తథా. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్పంచాశస్సర్గః.

కథయిత్వేత్యాది. రామే దక్షిణకూలస్థే సతి - దుఃఖార్తస్సన్ సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా-రామభద్రో దృష్టిపథం యావ దతిక్రామతి-తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్వా రామగుణాన్ కథయిత్వా స్వగృహం జగామ- తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః. ౧. భరద్వాజేతి. తేషాం రా

నం తేషాం తత్రస్థై రుపలక్షితం. ౨. అనుజ్ఞాతస్సుమన్త్రోఽథ యోజయిత్వా హయోత్తమాన్, అయోధ్యా మేవ నగరీం ప్రయయౌ గాఢదుర్మనాః. 3. సవనాని సుగన్ధీని సరితశ్చ సరాంసి చ, పశ్య న్నతియయౌ శీఘ్రం గ్రామాణి నగరాణి చ. ౪. తత స్సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానన్దాం దదర్శ హ. ౫. సశూన్యా మివ నిశ్శబ్దాం దృష్ట్వా పరమదుర్మనాః, సుమన్త్ర శ్చిన్తయామాస శోకవేగసమాహతః, కచ్చి న్న సగజా సాశ్వా సజనా సజనాధిపా, రామసన్తాపదుఃఖేన దగ్ధా శోకాగ్నినా పురీ. ౭. ఇతి చిన్తాపర స్సూతో వాజిభి శ్శీఘ్రపాతిభిః, నగరద్వార మాసాద్య త్వరితః ప్రవివేశ హ. ౮. సుమన్త్ర మభియాన్తం తం శతశోఽథ సహస్రశః, క్వ రామ ఇతి పృచ్ఛన్త స్సూత మభ్యద్రవ న్నరాః ౯. తేషాం శశంస గఙ్గాయా మహ మాపృచ్ఛ్య రాఘవం, అనుజ్ఞాతో నివృత్తోఽస్మి ధార్మికేణ మహాత్మనా. ౧౦. తే తీర్ణా ఇతి

యాగే భరద్వాజేన సహాసనం - ఆగిరే శ్చిత్రకూటపర్యంతం గమనం చ తత్రస్థైః శృంగిబేరపురస్థై శ్చారైః - అభిలక్షితం నివేదితం - సుమన్త్రేణ సమ్య గ్విదిత మిత్యర్థః - గఙ్గోత్తరణదివసనిశా వనస్పతిమూలే ద్వితీయా భరద్వాజాశ్రమే తృతీయా యమునాతీరే - చతుర్థేఽహని చిత్రకూట గమనం-పంచమే పునరాగమ్య చారై ర్నివేదనం. ౨. అనుజ్ఞాత ఇతి. అథ రామవృత్తాంత శ్రవణానంతరం - అనుజ్ఞాతః - గుహేనేతి శేషః - గాఢదుర్మనాః అత్యంతదుర్మనాః. 3. సవనానీతి. గ్రామాణి గ్రామాన్. ౪. తత ఇతి. తతః గ్రామనగరాతిక్రమణానంతరం - తృతీయేఽహని శృంగిబేరపురా న్నిర్గమాపేక్షయా తృతీయదివసే - యద్వా - అహని తృతీయే సాయాహ్న సమయే - అహ్నః తృతీయకాలభూతే సాయాహ్నకాలే - అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాంతాం దదర్శ. ౫—౭. ఇతీతి. త్వరితః ప్రవివేశ - నగరం జనసంచారశూన్యం నిశ్శబ్దం వర్తతే - రాజాకా మవస్థాం ప్రాప్త ఇతి జ్ఞాతుం త్వరితః ప్రష్టవా నిత్యర్థః. ౮. ౯. తేషామితి గంగాయాం గంగాతీరే - నివృత్తోఽస్మీతి తేషాం శశంసేతి సంబంధః. ౧౦. త ఇతి. తే రామా

మాదీనాం - భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజ ముద్దిశ్యగమనం - ప్రయాగే తేన సహాసనం - ఆగిరేర్గమనం ఆచిత్రకూటా ద్గమనం-తత్రస్థైః శృంగిబేరపురస్థైః గుహప్రేషితై శ్చారై ర్హేతుభి రుపలక్షితం సుమన్త్రేణ సమ్యగ్వేదిత మిత్యర్థః - తత్రస్థై రుపలక్షిత మితి శృంగిబేరపురే స్థిత్వా చారాన్ ప్రేషయిత్వా తత్రస్థితేభ్య స్తేభ్యః ప్రథమేఽహని గంగా ముత్తీర్య వృక్షమూలే న్యవసత్ ద్వితీయేఽహని భరద్వాజాశ్రమేఽవసత్-తృతీయేఽహని యమునాతీరవన ఉషః-చతుర్థేఽహని చిత్రకూటం గమిష్యంతీతి-గుహప్రేరితచారైః కథితం సుమన్త్రేణ విదిత మిత్యర్థః. ౨. అనుజ్ఞాత ఇతి. అథ రామవృత్తాంత పరిజ్ఞానానంతరం-అనుజ్ఞాతః గుహేనేతి శేషః 3. ౪. తతఇతి. తృతీయేఽహని తృతీయే సాయాహ్నసమయే అహ్నః తృతీయభాగభూతే సాయాహ్నకాలే సారథిః సుమన్త్రః అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శేతి సంబంధః - యద్వా-తత ఇతి-తతః శృంగిబేరపురాత్-నిర్గమనదివసస్య తృతీయేఽహని సాయాహ్నసమయే-సారథి రయోధ్యాం ప్రాప్య తాందదర్శేతి సంబంధః-రామస్య భరద్వాజాశ్రమావస్థానదివసే - భరద్వాజాశ్రమా చ్చారాగమనానంతరం - సారథి స్తస్మిన్నేవదివసే శృంగిబేరపురా న్నిర్గత్య - తృతీయేఽహని సాయాహ్నే - అయోధ్యాం ప్రాప్య

విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖా జనాః, అహో ధిగితి నిశ్వస్య హా రామేతి చ చుక్రుశుః. ౧౧. శుశ్రావచ వచ స్తేషాం బృందం బృందంచ తిష్ఠతాం, హతాః స్మ ఖలు యేనేహ పశ్యామ ఇతి రాఘవం, దానయజ్ఞవివాహేషు సమాజేషు మహత్సుచ, న ద్రక్ష్యామః పున ర్జాతు ధార్మికం రామ మంతరా, కిం సమర్థం జనస్యాస్య కిం ప్రియం కిం సుఖావహం, ఇతి రామేణ నగరం పితృవత్పరిపాలితం. ౧౨. వాతాయనగతానాంచ స్త్రీణా మన్వంతరాపణం, రామశోకాభితప్తానాం శుశ్రావ పరిదేవనం. ౧౩. స రాజమార్గమధ్యేన సుమంత్రః పిహితాననః, యత్ర రాజా దశరథ స్తదేవోపయయౌ గృహం ౧౪ సోఽవతీర్య రథా చ్ఛీఘ్రం రాజవేశ్మ ప్రవిశ్యచ, కక్ష్యా స్సప్తాభిచక్రామ మహాజనసమాకులాః, హర్మ్యై ర్విమానైః ప్రాసాదై రవే

మాదయః. ౧౧. శుశ్రావేతి. బృందంబృందంచ తిష్ఠతాం-సంఘశస్తిష్ఠతాం హతా ఇతి-యే వయం ఇహ అస్మి౯ రథేరాఘవం-న పశ్యామః-ఇతి అస్మాద్ధేతోః-తే హతాస్స్మేతి సంబంధః - దానయజ్ఞవివాహేష్వితి-దానాదిషు-అంతరా మధ్యే నాయకమణివ ద్వర్తమానం రామం-పునః జాతు కదాచిదపి న ద్రక్ష్యామః కిమితి కాకుః-యేన కేనాపి దానే క్రియమాణే రామ స్స్వయం తత్ర గత్వా తిష్ఠతి - కిమర్థం-దేశేకాలే పాత్రేచ దాపయితుం-యజ్ఞేఽపి గచ్ఛతి - కిమర్థం - న్యాయార్జితధనైః కారయితుం - తత్తత్కర్మసందేహవిచ్ఛేదవిస్మృతజ్ఞాపనాదికం కర్తుంచ - వివాహేచ మధ్యే గచ్ఛతి-కిమర్థం - ఉభయపక్షసంఘటనాయ అసమ్మతానా మభిమతద్రవిణప్రదానాయ అస్ఖలితం కర్మణామనుష్ఠాపనాయచ - సమాజేషు మహత్సు అన్యత్రాపి మహాసదస్సు - దీర్ఘసత్రేష్వపీత్యర్థః-యత్ర కుత్రాప్యదృష్టకార్యేష్వితివా - అత్ర సర్వత్ర హేతు ర్ధార్మిక మితి. కిమితి - అస్య జనస్య కిం - సమర్థం కిం క్షేమంకరం వస్తు-కిం ప్రియం కిం సుఖావహమితి - రామేణ తత్తదభిమతవస్తుప్రదాత్రా రామేణ - పిత్రేవ నగరం పరిపాలితం-నగరశబ్దేన నగరస్థజనా లక్ష్యంతే - ఇతి వచ శ్శుశ్రావేతి పూర్వేణ సంబంధః. తన్శ్లోకీ. ౧౨. వాతాయనగతానా మితి. అన్వంతరాపణం శుశ్రావ-ఉభయపార్శ్వస్థానా మాపణానాం మధ్యే మధ్యే శుశ్రావేత్యర్థః - విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. ౧౩. స రాజమార్గమధ్యేనేతి. పిహితాననః-జనదర్శనాక్షమతయా. ౧౪. సోఽవతీర్యేతి. రాజనిర్గమాభావేన మహాజన సమాకులత్వం. ౧౫. హర్మ్యై రితి. హర్మ్యైః ధనినాం వాసైః - విమానైః సప్తభూమిగృహైః - 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమిగృహేఽపిచే' తి వైజయంతీ. ప్రాసాదైః మహారాజార్హగృహవిశేషైః - ఉపలక్షితాః నార్యః - సమాగతం రామేణ వినా సమాగతం - సుమంత్ర

తాం నిరానందాం దదర్శేతి సంబంధః. ౫. ౧౧. శుశ్రావేతి. యే వయం ఇహాస్మి౯ రథే-రాఘవం న పశ్యామః - తేహతాః స్మేతి - తేషా మితి-ఈదృశం వచనం శుశ్రావేతి సంబంధః*దానేతి. దానయజ్ఞాదిష్వంతరా మధ్యేధార్మికం రామం జాతు పునః నద్రక్ష్యామ ఇతి- తేషాం వచః శుశ్రావేతి పూర్వేణ సంబంధః - కి మితి-అస్య జనస్య-ఇతఃపరం కిం సమర్థం కిముచితం కిం సుఖావహం వస్తు కిమితి-పిత్రేవ రామేణ పరిపాలితం నగరం - ఇతి చింతాకులం బభూవేతి శేషః. ౧౨. ౧౨. వాతాయనేతి. అను అనంతరం వాతాయనగతానాం స్త్రీణాం పరిదేవనంచ-అంతరాపణం - ఆపణమధ్యే గచ్ఛ౯ శుశ్రావేతి సంబంధః ౧౩ ౧౪. స ఇతి. కక్ష్యాః ద్వారాణి.౧౫. హర్మ్యైరితి. హర్మ్యై ర్ధనికగృహైః విమానం సప్తభౌమసద్మ - ఏతై రుపలక్షితా మయోధ్యాం సమాగతం సుమంత్ర మవేక్ష్య-

ష్ట్వాథ సమాగతం, హాహాకారకృతా నార్యో రామాదర్శనకర్శితాః ౧౮. ఆయ
తై ర్విమలై ర్నేత్రై రశ్రువేగపరిప్లుతైః, అన్యోన్య మభివీక్షంతే వ్యక్త మార్తతర
రాః స్త్రియః. ౧౯. తతో దశరథస్త్రీణాం ప్రాసాదేభ్య స్తత స్తతః, రామశోకాభి
తప్తానాం మందం శుశ్రావ జల్పితం ౨౦. సహ రామేణ నిర్యాతో వినా రామ
మిహాగతః, సూతః కిన్నామ కౌసల్యాం శోచంతీం ప్రతివక్ష్యతి, యథాచ మన్యే
దుర్జీవ మేవం న సుకరం ధ్రువం, ఆచ్ఛిద్య పుత్రే నిర్యాతే కౌసల్యా యత్ర జీవ
తి, సత్యరూపంతు తద్వాక్యం రాజ్ఞః స్త్రీణాం నిశామయన్, ప్రదీప్త మివ శోకేన
వివేశ సహసా గృహం. ౨౩ స ప్రవిశ్యాష్టమీం కక్ష్యాం రాజానం దీనమాతు
రం, పుత్రశోకపరిద్యూన మపశ్యత్ పాండురే గృహే. ౨౪. అభిగమ్య త మా
సీనం నరేంద్ర మభివాద్యచ, సుమంత్రో రామవచనం యథోక్తం ప్రత్యవేద
యత్. ౨౫. స తూష్ణీ మేవ తచ్ఛ్రుత్వా రాజా విభ్రాంతచేతనః, మూర్ఛితో న్య
పత ద్భూమౌ రామశోకాభిపీడితః, ౨౬. తతో౽ంతఃపుర మావిద్ధం మూర్ఛితే
పృథివీపతౌ, ఉద్ధృత్య బాహూ చుక్రోశ నృపతౌ పతితే క్షితౌ. ౨౭ సుమిత్ర
యాతు సహితా కౌసల్యా పతితం పతిం, ఉత్థాపయామాస తదా వచనం చేదమబ్ర

మవేక్ష్య హాహాకారకృతాః - కృతహాహాకారాః బభూవు రితి శేషః. ౧౮. ఆయతై రితి. అవ్యక్తం.
అస్పష్టమితి క్రియావిశేషణం. ౧౯. ౨౦. సహ రామేణేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. యథేతి.
యత్రేతి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతః ప్రథమార్థే వర్తతే - యథా క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇత్యత్ర -
యథా యేన ప్రకారేణ - అస్య జీవితం దుర్జీవం దుఃఖేన జీవనార్హం మన్యే - ఏవ మేవ కౌసల్యా-
పుత్రే నిర్యాతే సతి-ఆచ్ఛిద్య ప్రసహ్య-జీవతి యత్ర జీవతీతి యత్-తత్ నసుకరం దుస్సంపాదం
ధ్రువం - మన్య ఇత్యేకైక వ్యక్త్యపేక్షయా ఏకవచనం - విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం వా. సత్య
రూప మితి - నిశామయన్ నిశమయన్ - దీర్ఘ శ్ఛాందసః - శృణ్వన్నిత్యర్థః. ౨౧. ౨౩. స ప్రవి
శ్యేతి. పరిద్యూనం క్షీణం - దివో విజిగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం - పాండుర ఇతి విశేషణా ద్రాజ్య
లక్ష్మీ ర్నాస్తీత్యుచ్యతే. ౨౪. ౨౫. సతూష్ణీ మితి. స తూష్ణీంభావహేతు ర్విభ్రాంతచేతన ఇతి.
౨౬. తత ఇతి. ఆవిద్ధం శోకేనాభిహతం - అభూ దితి శేషః - మూర్ఛితే ఆవిద్ధ మాసీత్ - పతితే
బాహూ ఉద్ధృత్య చుక్రోశేతి విశేషః. ౨౭. ౨౮. ఇమ మితి. దూతం సందేశహారం - దుష్కరకా

హాహాకారః కృతో యాభి స్తా స్తథా నార్యో బభూవు రితి శేషః. ఆయతైరితి. అవ్యక్తం క్రియావిశే
షణ మేతత్ - అన్యోన్య మభివీక్షంతే - ఇతికర్తవ్యతామూఢ్యా దితి శేషః. ౧౯. తత ఇతి. ప్రాసా
దేభ్య ఇతి సుమంత్రస్య రాజవేశ్మప్రవిష్టత్వేన తతో౽వతీర్ణానా మితి శేషః - మందం జల్పితమితి రాజ
సాన్నిధ్యా న్మందత్వం. ౨౦. అథ రామమాతౄణాం దుఃఖప్రలాపః. యథేతి - యత్రేతి విభక్తి
ప్రతిరూపకో నిపాతః - కౌసల్యాపుత్రే నిర్యాతే సతి - యథా ఆచ్ఛిద్య ప్రసహ్య - జీవతి యత్ర జీవ
తీతి యత్ - ఏతద్దుర్జీవం దుష్కరజీవం - ధ్రువం నిశ్చితం - ఏవ మేవం విధం జీవనం సుకరం న మన్యే-
ఏవం విధజీవన మన్యైః కర్తు మశక్య మితి మన్యే ఇత్యర్థః - మన్యే ఇత్యేకైకవ్యక్త్యపేక్షయా ఏకవచ
నం - సత్యరూపం పరమార్థభూతం - నిశామయన్ శృణ్వన్. ౨౧. ౨౩. సఇతి. పరిమ్లానం క్షీణం. ౨౪.
అభిగమ్యేతి. యథోక్తం ప్రత్యవేదయత్ - విస్తరేణ ప్రతిపాదన మారా ద్భవిష్యతీత్యర్థః. ౨౫. ౨౬.
తతఇతి. ఆవిద్ధం దుఃఖాభిహతం సత్. ౨౭. ౨౯. అద్యేతి. ఏవ మనయం దుస్సాధన మన్యాయ్యం

వీత్. ౨౮. ఇమం తస్య మహాభాగ సూతం దుష్కరకారిణః, వనవాసా దనుప్రాప్తం కస్మా న్న ప్రతిభాషసే. ౨౯. అద్యైవ మనయం కృత్వా వ్యపత్రపసి రాఘవ, ఉత్తిష్ఠ సుకృతం తేఽస్తు శోకే న స్యా త్సహాయతా. ౩౦ దేవ యస్యా భయా ద్రామం నానుపృచ్ఛసి సారథిం, నేహ తిష్ఠతి కైకేయీ విస్రబ్ధం ప్రతిభాష్యతాం ౩౧ సా తథోక్త్వా మహారాజం కౌసల్యా శోకలాలసా, ధరణ్యాం నిపపాతాశు బాష్పవిప్లుతభాషిణీ. ౩౨. ఏవం విలపతీం దృష్ట్వా కౌసల్యాం పతితాం భువి, పతిం చావేక్ష్య తా స్సర్వా స్సుస్వరం రురుదుః స్త్రియః ౩౩. తత స్తమంతః పురనాదముత్థితం సమీక్ష్య వృద్ధా స్తరుణాశ్చ మానవాః, స్త్రియశ్చ సర్వా రురుదు స్సమంతతః పురంతదాసీత్ పునరేవ సంకులం. ౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే · అయోధ్యాకాండే - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

ప్రత్యాశ్వస్తో యదా రాజా మోహాత్ ప్రత్యాగతం పునః, అథాజుహావ తం సూతం రామవృత్తాంతకారణాత్. ౧. అథ సూతో మహారాజం కృతాంజలి రుపస్థితః, రామ మేవానుశోచంతం దుఃఖశోకసమన్వితమ్, వృద్ధం పరమసంతప్తం నవగ్రహమివ ద్విపం, వినిశ్వసంతం ధ్యాయంత మస్వస్థ మివకుంజరం. ౩. రాజా తు రజసా సూతం ధ్వస్తాంగం సముపస్థితం, అశ్రుపూర్ణముఖం దీన మువాచ పర

రిణః దుష్కరకార్యకారిణః. ౨౯. అద్యైవ మితి. ఇమ మనయం పుత్రవివాసనం-సుకృతం శోభనం-శోకే విషయే సహాయతా నస్యాత్ శోకానువర్తనం మా కృథా ఇత్యర్థః. ౩౦. వ్యసనానుశయకృతతూష్ణీంభావే హేత్వంతరం కల్పయతి. దేవేతి· కైకేయీ నేతి శేషః-విస్రబ్ధం సవిశ్వాసం - నిశ్శంక మితి యావత్. ౩౧. సేతి. బాష్పేణ విప్లుతం విలుప్తం సగద్గదం యథా భవతి తథా భాషిణీ. ౩౨. ఏవమితి. పతిత మితి శేషః. ౩౩. తత ఇతి. సమీక్ష్య శ్రుత్వా-పునరేవ సంకులం రామగమనకాల ఇవ వ్యాకుల మాసీత్. ౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

ప్రత్యాశ్వస్త ఇతి. ప్రత్యాగతః సూతస్యాభిముఖాగతః. ౧. అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నవగ్రహం సద్యోగృహీతం-అస్వస్థంవ్యాధిగ్రస్తం. ౩. రాజేతి. ధ్వస్తాంగం రజసా ధూసరితాంగం. ధూతం కంపితం - పరమార్థవత్ పరమార్త ఇవ - దీన ఇత్యర్థః. ౪. పూర్వసర్గే యథోక్త

కృత్వా - వ్యపత్రపసి లజ్జాం ప్రాప్నోషి - సుకృతం సత్యపరిపాలనరూపం పుణ్య మస్తు-శోకే శోకవిషయే సహాయతా నాస్తి - శోకానువర్తనం మా కృథా ఇత్యర్థః. ౩౦. దేవేతి. విస్రబ్ధం నిశ్శంకం ౩౧. బాష్పవిప్లుతభాషిణీ గద్గదభాషిణీ. ౩౨—౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

ప్రత్యాశ్వస్త ఇతి. మోహాత్ మూర్ఛాయాః - ప్రత్యాశ్వస్తః - ఉపచారై రుద్బోధితః రాజా - యో రామసకాశా త్ప్రత్యాగతః తం సూతం రామవృత్తాంతకారణాత్ రామవృత్తాంతం ప్రష్టుం. ౧. అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. సూతః - నవగ్రహం నవో నూతనో గ్రహో గ్రహణం యస్య తం - అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం - మహారాజ ముపస్థితః-సమీపే తస్థా వితి యోజనా. ౨. ౩. రాజేతి. రజసా ధ్వస్తాంగం ధూళిపరీతాంగం -

మార్తవత్. ౪. క్వను వత్స్యతి ధర్మాత్మా వృక్షమూల ముపాశ్రితః, సోఽత్యంతసుఖిత స్సూత కి మశిష్యతి రాఘవః, దుఃఖస్యానుచితో దుఃఖం సుమంత్ర శయనోచితః, భూమిపాలాత్మజో భూమౌ శేతే కథ మనాథవత్, యం యాంత మనుయాంతిస్మ పదాతిరథకుంజరాః, స వత్స్యతి కథం రామో విజనం వన మాశ్రితః, వ్యాళై ర్మృగై రాచరితం కృష్ణసర్పనిషేవితం, కథం కుమారౌ వైదేహ్యా సార్ధం వన ముపస్థితౌ, సుకుమార్యా తపస్విన్యా సుమంత్ర సహసీతయా, రాజపుత్రౌ కథంపాదై రవరుహ్య రథాద్గతౌ, సిద్ధార్థః ఖలు సూత త్వం యేన దృష్టౌ మమాత్మజౌ, వనాంతం ప్రవిశంతౌ తా వశ్వినా వివ మందరం, కి మువాచ వచో రామః కి మువాచ చ లక్ష్మణః, సుమంత్ర వన మాసాద్య కి మువాచ చ మైథిలీ, ఆసితం శయితంభుక్తంసూతరామస్య కీర్తయ, జీవిష్యామ్యహ మేతేన యయాతి రివ సాధుషు. ౧౨ ఇతి సూతో నరేంద్రేణ చోదిత స్సజ్జమానయా, ఉవాచ వాచా రాజానం సబాష్పపరిరబ్ధయా. ౧౩. అబ్రవీ న్మాం మహారాజ ధర్మ మేవానుపాలయన్, అంజలిం రాఘవః కృత్వా శిరసాభిప్రణమ్య చ, సూత మద్వచనా త్తస్య తాతస్య విదితాత్మనః, శిరసా వందనీయస్య వంద్యౌ పాదౌ మహాత్మనః. ౧౫. సర్వ మంతఃపురం వాచ్యం సూత మద్వచనా త్త్వయా, ఆరోగ్య మవిశేషేణ

మిత్యుక్తం వివరీతుం ప్రశ్న మవతారయతి-క్వను వత్స్యతీత్యాదినా దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం-శయనోచితః మహార్హ శయనోచితః-వ్యాళై రజగరాదిభిః-మృగైః సింహవ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగైః-ఉపస్థితౌ ఉపాశ్రితౌ-ఆసిత మిత్యాదౌ భావే నిష్ఠా-ఆసితం ఆసనం-శయితం శయనం-భుక్తం భోజనంచ-కీర్తయ-ఏతేన రామసంబంధ్యాసనాదికీర్తనేన-అహం సాధుషు యయాతిరివ జీవిష్యామి-యయాతి స్సత్సు పతేయమితీంద్రం ప్రార్థ్య స్వర్గాత్ భ్రష్టస్సాధుసమాగమం ప్రాప్య యథా నివృత్తదుఃఖోఽభూత్ - తద్వదహమపి నివృత్తదుఃఖో భవిష్యామీత్యర్థః. ౧౨. ఇతీతి. బాష్పపరిరబ్ధయా-కంఠగతబాష్పరుద్ధయేత్యర్థః-అతఏవ సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా-షస్జ గతా వితిధాతుః-ధాతో రనేకార్థత్వా దత్ర స్ఖలనార్థకః. ౧౩. సూతేతి. వంద్యౌ వందనీయౌ. ౧౪. ౧౫. సర్వమితి. అంతఃపురం-ఆరోగ్య మభివాదనంచ వాచ్యం - బ్రూఞో ద్వికర్మకత్వాదప్రధానకర్మణ్యంతఃపురే ప్రథమా - కృతాభి

పరమార్తవత్ పరమదీనస్సన్. ౪. క్వన్వితి. వత్స్యతి వసతి-అశిష్యతి అశ్నాతి*దుఃఖస్యేతి. దుఃఖం యథా తథా * వ్యాళై రితి. వ్యాళై రజగరైః-మృగై ర్వ్యాఘ్రాదిభిః-ఉపస్థితౌ ఉపశ్రితౌ*ఆసిత మితి. ఆసితాదయో భావే నిష్ఠాః-ఏతేన రామసంబంధ్యాసనాదివ్యాపారశ్రవణేన * యయాతి రివ సాధుష్వితి - స్వర్గాత్పతన్ యయాతిః-మాని సాధుషు పాతయేతీంద్రం ప్రార్థయిత్వా - యథా సాధుషు పతితః - ఏవం స్వర్గతుల్యరాజ్యా న్నిర్గతస్య సాధూనా మాశ్రమేషు స్థితస్య రామస్య భోజనాది కీర్తయ - తేన జీవిష్యామీతి యోజనా. ౧౨. ఇతీతి. సః సూతః సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా బాష్పపరిరబ్ధయా-కంఠగతబాష్పనిరుద్ధయా. ౧౩. అబ్రవీదిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం హేమహారాజ రాఘవో ధర్మ మే వాను పాలయన్ - భూత్వా - మా మబ్రవీత్ - వక్ష్యమాణం వచ ఇతి శేషః. కిమితి. హే సూత శిరసా వందనీయస్య - మే తాతస్య మద్వచనాత్ మత్ప్రతినిధిత్వేన - అంజలిం కృత్వా - శిరసాభిప్రణమ్య పాదౌ చ వంద్యా వితి యోజనా. ౧౫. కించ -

యథార్హం చాభివాదనం. ౧౮ మాతాచ మమ కౌసల్యా కుశలం చాభివాదనం, అప్రమాదంచ వక్తవ్యా బ్రూయాశ్చైనా మిదం వచః. ౧౯. ధర్మనిత్యా యథా కాల మగ్న్యగారపరాభవ, దేవి దేవస్య పాదౌ చ దేవవత్ పరిపాలయ, అభిమానంచ మానంచ త్యక్త్వా వర్తస్వ మాతృషు, అను రాజాన మార్యాంచ కైకేయీ మంబ కారయ, కుమారే భరతే వృత్తి ర్వర్తితవ్యా చ రాజవత్, అర్థజ్యేష్ఠాహి రాజానో రాజధర్మమనుస్మర. ౨౦. భరతః కుశలం వాచ్యో వాచ్యో మద్వచనేనచ, సర్వాస్వేవ యథాన్యాయం వృత్తిం వర్తస్వ మాతృషు. ౨౧. వక్తవ్యశ్చ మహాబాహు రిక్ష్వాకుకులనందనః, పితరం యౌవరాజ్యస్థో రాజ్యస్థమను పాలయ, అతిక్రాంతవయా రాజా మాస్మైనం వ్యవరోరుధః, కుమారరాజ్యే జీవ త్వం తస్యై వాజ్ఞాప్రవర్తనాత్. ౨౩. అబ్రవీచ్చాపి మాం భూయో భృశ ము

హితత్వాత్ - ఏవ ముత్తరశ్లోకేపి. ౧౮. మాతేతి. అప్రమాదం-ధర్మే భర్తరిచ-ఇదం వక్ష్యమాణం. ౧౯. ధర్మనిత్యేత్యాది. అభిమానం గర్వం - 'గర్వోభిమానోఽహంకార' ఇత్యమరః, కులాభిమాన మిత్యర్థః - మానః చిత్తసమున్నతిః - జ్యేష్ఠపత్నీత్వనిబంధనాం చిత్తసమున్నతి మిత్యర్థః-అను రాజాన మార్యాంచ కారయ-అనుకారయేత్యర్థః - వ్యవహితా శ్చేతి వ్యవహిత ప్రయోగః-అన్వితి తుల్యార్థే-'పశ్చా త్సాదృశ్యయో ర'న్వి త్యమరః, రాజానం కైకేయీంచ తుల్య మనువర్తస్వేత్యర్థః-రాజవత్ రాజ్ఞీవ - వృత్తిర్వర్తితవ్యా - ఉపచారః కర్తవ్య ఇత్యర్థః-అర్థజ్యేష్ఠాః-అర్థేనైవ జ్యేష్ఠాః న తు వయసేత్యర్థః. ౨౦. భరత ఇతి. భరతః కుశలం వాచ్యః - త్వయేతి శేషః-వాచ్యో మద్వచనేన చ-మయోక్త మిత్యపి వాచ్య ఇత్యర్థః-యద్వా-భరతః మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వాస్వేవ మాతృషు-యథాన్యాయం యథాక్రమం-వృత్తిం వర్తస్వ వృత్తిం కురు-శుశ్రూషస్వేత్యర్థః-ఇతివాచ్య శ్చేతి ద్వితీయవాచ్యపదాన్వయః. ౨౧. వక్తవ్య ఇతి. రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం-మా వ్యవరోరుధః-అవరుద్ధం మా కార్షీః-అతిక్రాంతవయస్కత్వా దితి తత్ర హేతుః-కుమారరాజ్యే యౌవరాజ్యే జీవ-భోగాన్ భుజ్క్ష్వేత్యర్థః-ఇతిచ వక్తవ్య ఇత్యన్వయః. ౨౩. అబ్రవీ దితి. అశ్రూణి వర్తయన్-కరిష్యమాణమాతృవిషయపీడాస్మరణా దితి హృదయం - స్వస్య మాతృవిషయశుశ్రూషాయాం అలాభా

సర్వ మితి. మద్వచనా త్సర్వ మంతఃపుర మారోగ్య మభివాదనం చ వాచ్య మితి. ౧౮. మాతేతి. కించ మమమాతా కౌసల్యాపి వక్తవ్యా - ఇతిచ ఏనాం కౌసల్యాం బ్రూయాః. ౧౯. కిమితి. ధర్మనిత్యేత్యాది. అభిమానో గర్వః స్వగుణోత్కర్షబుద్ధిః - మానః పరస్యాననువృత్తిః - అనురాజానం రాజ్ఞః పశ్చాత్ కైకేయీ మార్యాం శ్లాఘ్యాం కారయ - కుమార ఇతి - భరతే రాజవ ద్వృత్తిః వర్తితవ్యా సంపాదనీయా - కథ ముభయ మిత్యత ఆహ - అర్థజ్యేష్ఠా ఇతి-హి యస్మాత్ అర్థజ్యేష్ఠాస్సంతో రాజానః భవంతి-అతః భరతస్య రాజదత్తార్థజ్యేష్ఠత్వా త్తస్య వైముఖ్యనివృత్తయే - రాజధర్మ మనుస్మరేతిచ. ౨౦. కించ భరత ఇతి. భరతో మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వాస్వపి మాతృషు యథాన్యాయ్యం - వృత్తిం వర్తస్వేతి చ వాచ్య ఇతి యోజనా. ౨౧. వక్తవ్య ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం * అతిక్రాంతేతి. ఏనం దశరథం మా వ్యవరోరుధః - కుమారరాజ్యే యౌవరాజ్యే - తస్యైవాజ్ఞాప్రవర్తనాత్ జీవ - ఇతి వక్తవ్య ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩. అబ్రవీ దితి. పుత్రగర్ధినీ పుత్రాభికాంక్షిణీ-హేభరత మమ మాతా తే తవ

శ్రూణి వర్తయన్, మాతేవ మమ మాతా తే ద్రష్టవ్యా పుత్రగర్ధినీ, ఇత్యేవం మాం మహారాజ బ్రువన్నేవ మహాయశాః, రామో రాజీవతామ్రాక్షో భృశమశ్రూణ్యవర్తయత్. ౨౫. లక్ష్మణస్తు సుసంక్రుద్ధో నిశ్వసన్ వాక్యమబ్రవీత్, కేనాయమపరాధేన రాజపుత్రో వివాసితః, రాజ్ఞాతు ఖలు కైకేయ్యా లఘుత్వాశ్రిత్య శాసనం, కృతం కార్యమకార్యం వా వయం యేనాభిపీడితాః, యది ప్రవ్రాజితో రామో లోభకారణకారితం, వరదాననిమిత్తం వా సర్వథా దుష్కృతం కృతం, ఇదం తావద్యథా కామమీశ్వరస్య కృతేకృతం, రామస్యతు పరిత్యాగే న హేతుముపలక్షయే, అసమీక్ష్య సమారబ్ధం విరుద్ధం బుద్ధిలాఘవాత్, జనయిష్యతి సంక్రోశం రాఘవస్య వివాసనం, అహం తావన్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతా భర్తాచ బంధుశ్చ పితాచ మమ రాఘవః, సర్వలోకప్రియం త్యక్త్వా సర్వలోకహితేరతం, సర్వలోకోఽనురజ్యేత కథం త్వానేన కర్మణా, సర్వప్రజాభిరామం హి రామం ప్రవ్రాజ్య ధార్మికం, సర్వలోకం విరుధ్యే

ద్వా అశ్రువర్తనం - మమ మాతా స్వమాతేవ త్వయా ద్రష్టవ్యా-ఇతి భరత ముద్దిశ్య మాం బ్రువన్నేవ భృశ మశ్రూణ్యవర్తయత్ - శోకజనితరక్తిమాన మాహ రాజీవతామ్రాక్ష ఇతి - అనంతర మశ్రుమోచనం తతో వక్తవ్యస్యానుచితత్వాత్ - అము మాశయ ముత్తరత్ర సీతాపహరణానంతర ముద్ఘాటయిష్యతి - సుప్తప్రమత్తకుపితానాం వచనై ర్భావజ్ఞానం ద్రష్టవ్య మితి న్యాయేన. ౨౫. లక్ష్మణస్త్వితి. తుశబ్దేన రామవన్న సర్వథా హృదయజుగోపేత్యుక్తం - రాజ్ఞేతి-యేన - వివాసనేన వయ మభిపీడితాః - తద్వివాసనం అకార్యంతు అకార్యమేవ - రాజ్ఞాతు కైకేయ్యాః లఘు శాసన మాశ్రిత్య కార్యం వా కార్య మివ కృతం ఖలు-యద్వా - రాజా ఖలు-లఘు తుచ్ఛం కైకేయ్యా శ్శాసన మాశ్రిత్యాకార్య మేవ కార్యం కృతం-యేన కార్యేణ వయ మభిపీడితాః-ప్రతిజ్ఞాతార్థప్రదానస్య కథ మకార్యత్వం తత్రాహ - యదీతి - రామః ప్రవ్రాజితో యది ప్రవ్రాజిత ఇతి యత్ - ఏతత్-లోభకారణకారితం - వరదాననిమిత్తం వా కైకేయ్యాః ప్రతిశ్రుతవరదాన నిమిత్తం వా సర్వథా దుష్కృతం కృతం - వరదానసమయే వరద్వయస్య భరతాభిషేకరామనిష్కాసనరూపేణ వినియోగాభావాత్ -యదిశబ్దస్వారస్యానురోధేనేత్థం వా యోజనీయం-లోభకారణకారిత మితి క్రియా విశేషణం-రామః లోభకారణకారితం వా వరదాననిమిత్తంవాపి యది ప్రవ్రాజితః-తథాపి సర్వథా దుష్కృతం అకార్యం రాజ్ఞాకృతం-న రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతుం శక్యత్వాత్. జ్యేష్ఠపుత్రవివాసనస్యానుచితత్వాచ్చేతి భావః-నత్వేకపుత్రం దద్యాన్న త్వేవ జ్యేష్ఠపుత్ర మితి హి స్మర్యతే, లోభకారణకారిత ఇతి పాఠే రామవిశేషణం-లోభరూపకారణేన ప్రేరిత ఇత్యర్థః - ఇద మితి - రామస్య పరిత్యాగే హేతుం - నోపలక్షయే-కింతు ఈశ్వరస్య కృతే స్వతంత్రవ్యాపారే

మాతేవ ద్రష్టవ్యా-ఉపసంహరతి. ఇతీతి. ఇత్యేవంప్రకారేణ మాం బ్రువన్నేవ-అశ్రూణ్యవర్తత వ్యసృజత్. ౨౪. ౨౫. లక్ష్మణస్త్వితి. వాక్యమబ్రవీత్ -తదేవాహ-కేనాయమపరాధేనేత్యారభ్య సార్ధసప్తశ్లోకైః. రాజ్ఞా త్వితి. యేన రామవివాసనేన-వయ మభిపీడితాః తద్వివాసనం అకార్యంతు అకార్య మేవ-రాజ్ఞాతు కైకేయ్యాః లఘు తుచ్ఛం శాసన మాశ్రిత్య కార్యం వా కార్య మివ కృతం ఖల్వితి యోజనా. యదీతి. రామః ప్రవ్రాజితో యది-ప్రవ్రాజిత ఇతి యత్ - ఏతత్ప్రవ్రాజనం

మం కథం రాజా భవిష్యసి. 33. జానకీతు మహారాజ నిశ్శ్వసంతీ తపస్వినీ, భూ

స్థితేన రాజ్ఞేతి శేషః - ఇదం రామప్రవ్రాజనం - యథాకామం తావత్ యథేచ్ఛమేవ కృతం - యద్వా - ఇదం రామవివాసనం ఈశ్వరస్య కృతే ఈశ్వరప్రయోజనాయ యథాకామం కృతం - కేవల మీశ్వరప్రేరణేన శాస్త్ర మనపేక్ష్య కృతమిత్యర్థః - హి యస్మా ద్రామస్య పరిత్యాగే హేతుం నోపలక్షయే - పరిత్యాగహేతుదోషసద్భావే హి పుత్ర వివాసనం శాస్త్రీయం స్యాత్ - అయం చోప సంహారశ్లోకః - యథేష్టకరణం చేత్ కథ మనుతప్తవా న్రాజేత్యత్రాహ - అసమీక్ష్యేతి - విరుద్ధం - అతఏవ అసమీక్ష్య అనాలోచ్య బుద్ధిలాఘవాత్ - సమారబ్ధం - కృతం రాఘవస్య వివాసనం సంక్రోశం దుఃఖం జనయిష్యతి జనయతి - అతో రాజ్ఞోనుతాప ఇతి భావః - పితా కథం నింద్య ఇత్యత్రాహ - అహ మితి - 'గురో రప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః - ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయతే' ఇతి వచనా దితిభావః - భ్రాతా రాఘవ ఏవ మమ పితా - 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇత్యుక్తేః - తస్య పితృత్వాభావేఽపి భర్తృత్వ మస్త్యేవేత్యాశంక్యాహ - భర్తా చేతి - స్వామీత్యర్థః - కింబహునా - బంధు స్సర్వవిధోఽపి రాఘవ ఏవ - ఏతేన పరమైకాంతిభిః ప్రాకృతపిత్రాదయః పరిత్యాజ్యాః - భగవానేవ నిరుపాధికః పితా భర్తా బంధుశ్చేత్యుక్తం భవతి. కథం ముఖ్యం పితరం విహాయ గౌణ మనువర్తసే తత్రాహ - సర్వలోక ప్రియమితి- అనేన కర్మణా ప్రియపుత్రప్రవ్రాజనరూపక్రూరకర్మణా - సర్వలోకహితే రతం సర్వలోకప్రియం రామం త్యక్త్వా - అనేన కర్మణోపలక్షితం సర్వలోకాహితే రతం సర్వలోకాప్రియ మిత్యర్థః - త్వాం త్వాం ప్రతి సర్వలోకః కథ మనురజ్యేత-కశ్చిత్ భరతతుల్యోఽనురజ్యతాం నతు సర్వోఽపీతి భావః - సర్వలోకనిరుపాధికబంధుం త్యక్త్వా సోపాధికబంధుం త్వాం కథ మాశ్రయేయమితి హృదయం - అనేనేత్యుక్తం ప్రపంచయతి-సర్వప్రజాభిరామ మితి - కథం రాజా భవిష్యసీత్యేవం రాజానం బ్రూహీత్యబ్రవీదితి పూర్వేణాన్వయః. సుమంత్రప్రేషణవేళాయాం లక్ష్మణాదివాక్యాశ్రవణేఽపి అత్ర సిద్ధవ దనువాదసామర్థ్యా త్తదానీ మేవ ముక్త మిత్యవగంతవ్యం. తనిశ్లోకీ. 33.

లోభకారణకారితం వా - అన్యాయేన పరద్రవ్యాపహరణేచ్ఛాలోభః - స ఏవ కారణం హేతుః తేన కారితం - లోభహేతునా కైకేయీ రాజ్ఞా అకారయ ద్వా - వరదాననిమిత్తం వా కైకేయ్యై ప్రతిశ్రుతవరదాననిమిత్తం వా భవతు-సర్వథా పక్షద్వయేఽపి దుష్కృతం కృతం- వరదానసమయే వరద్వయస్య భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ - వినియోగభావా ద్దుష్కృతత్వోక్తిః - దైవప్రేరణయా యుష్మత్త్యాగా ద్దశరథో నోపాలబ్ధవ్య ఇత్యాశంక్య - దైవప్రేరితేనాపి దోషసద్భావే త్యాగః కార్యః - స చ దోషోఽస్మిన్ రామే న దృశ్యత ఇత్యాహ * ఇద మితి. ఇదం తావదస్మత్పీడన మీశ్వరస్య కృతే - దైవప్రేరణాయాం సత్యాం - యథాకామం యథేచ్ఛకృతం భవతు - తథాప్యేతావతా అనపరాధినో రామస్య పరిత్యాగే హేతుభూత మపరాధం నోపలక్షయే-దైవప్రేరితోఽపి కేనచిద్దోషేణ హేతునా పరిత్యజతి-స దోషోఽస్మి న్నాస్తీత్యర్థః * అసమీక్ష్యేతి. బుద్ధిలాఘవాత్ అవివేకాత్-అసమీక్ష్య ఉచితానుచిత మనవేక్ష్య - సమారబ్ధం విరుద్ధం సర్వలోకవిరుద్ధం వివాసనం రామవివాసనం కర్తృ - రాఘవస్య దశరథస్య సంక్రోశం నిందాం జనయిష్యతి. 'గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయతే' ఇతి వచనార్థం హృది నిధాయాహ - అహం తావ దితి. భర్తా స్వామీ - అన్యదప్యాహ సర్వలోకేత్యాది - సర్వలోకప్రియం త్యక్త్వా స్థితం త్వాం అనేన క్రూరకర్మణా సర్వలోకః కథ మనురజ్యేత * 32. సర్వేతి. కథం రాజా భవిష్యసీత్యేవం రాజానం బ్రూహీతి శేషః. 33. జాన

తోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మితా స్థితా. ౩౪. అదృష్టపూర్వవ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ, తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మాం కించి దబ్రవీత్. ౩౫ ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా, ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాంత ముదీక్ష్య సా. ౩౬. తథైవ రామోఽశ్రుముఖః కృతాంజలిః స్థితోఽభవ ల్లక్ష్మణ బాహుపాలితః, తథైవ సీతా రుదతీ తపస్వినీ నిరీక్షతే రాజ రథం తథైవ మాం. ౩౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టపంచాశ స్సర్గః.

* (ఇతి బ్రువంతం తం సూతం సుమంత్రం మంత్రిసత్తమం, బ్రూహి శేషం పున రితి రాజా వచన మబ్రవీత్. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రో బాష్పవిక్లబః, కథయామాస భూయోఽపి రామసందేశవిస్తరం జటాఃకృత్వా మహారాజ చీరవల్కలధారిణౌ, గంగా ముత్తీర్య తౌ వీరౌ ప్రయాగాభిముఖౌ గతౌ. అగ్రతో లక్ష్మణో యాతః పాలయ న్రఘునందనం, అనంతరం చ సీతాఽథ రాఘవో రఘు

జానకీత్యేతి. ఈశబ్దేన లక్ష్మణా ద్వైషమ్య ముచ్యతే - లక్ష్మణో రామశోకవికార మాలక్ష్య హృదయనిహితం వచసోద్ఘాటితవాన్ - సీతాతు నతథేతి - మయోచ్యమానం సీతాశోకానుభావ మాకర్ణ్య క్షుబ్ధహృదయేన త్వయా న భవితవ్య మితి ద్యోతయితుం మహారాజేతి సంబోధనం - హృదయస్థ శోకాతిరేకేణ నిశ్వసంతీ - మనస్వినీ గంభీరమనస్కా భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా స్తిమితా - విస్మితా విస్మితేవోత్ఫుల్లనయనా - స్థితా. ౩౪. అదృష్టపూర్వవ్యసనేతి. అదృష్టపూర్వవ్యసనా అననుభూతపూర్వవ్యసనా - తత్ర హేతుః - రాజపుత్రీతి - యశస్వినీతి తదానీ మప్యనుదితకైకేయీ నిందాత్వేన కీర్తిమతీ - తేన దుఃఖేన భర్తృదుఃఖదర్శనజదుఃఖేన - రుదతీ రోదనానుభావవతీ సతీ. మాం కించి దపి నైవాబ్రవీత్ - కేనచిత్ సంభాషణస్యాప్యసహ్యత్వాత్. ౩౫. ఉద్వీక్షమాణేతి - తతో భర్తార మశ్రుముఖ ముద్వీక్షమాణా సతీ పరిశుష్యతాముఖేనోపలక్షితా మాం ప్రయాంత ముద్వీక్ష్య సహసా బాష్పం ముమోచ - రథే గతే కథం పద్భ్యా మేవ క్రూరం కాంతారం చరిష్యతి రామ ఇతి హృదయం ధారయితు మశక్తా అశ్రూణి ముమోచేత్యర్థః. ౩౬. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశ స్సర్గః.

మమేతి. మమ వర్త్మని-మత్సంబంధిని మార్గే-నప్రావర్తంత నవవియోగక్లేశా దితి భావః. ౧.

కీతి. విస్మృతా విస్మృతసర్వప్రయోజనా - అస్మితా స్మితరహితా - విష్ఠితా స్థితా. ౩౪. ౩౬. తథైవేతి. లక్ష్మణబాహుపాలితః లక్ష్మణేన శుశ్రూషమాణః. ౩౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశ స్సర్గః.

మమ త్వశ్వా ఇతి. మమ మయా నియమితే మార్గే అశ్వా న ప్రావర్తంత-న న్యవర్తంత - అయం భావః - శతధృతిభవశతమఖముఖవిబుధదుర్లభా శ్రీరామసేవా-అస్మాభి ర్భాగ్యవశా ల్లబ్ధా - సా నిర్దయేన దైవేన విఘటితా - ఇతః పరం కిం కరిష్యామః - అస్మాకం వ్యర్థం జీవనం కి మర్థమిత్యత్యంతదుఃఖేనాశ్రు విముంచంతః- మయ్యతికరినహృదయే ప్రతినివృత్తే ఽప్యశ్వా న న్యవర్తంత-

---

* ఇతి బ్రువంత మిత్యాదిసార్ధచత్వార శ్లోకాః వ్యాఖ్యాతృభిః పరిత్యక్తా అపి బహుషుకోశేషు విద్యమానత్వా దత్రాప్యంకయిత్వా కుండలీకరణ చిహ్నేన ప్రక్షిప్తా ఇతి దర్శితాః.

నందనః. తాం స్తథా గచ్ఛతో దృష్ట్వా నివృత్తోఽస్మ్యవశ స్తదా) మమ త్వశ్వా నివృత్తస్య న ప్రావర్తంత వర్త్మని, ఉష్ణ మశ్రు ప్రముంచంతో రామే సంప్రస్థితే వనం. ౧ ఉభాభ్యాం రాజపుత్రాభ్యా మథ కృత్వాహ మంజలిం, ప్రస్థితో రథ మాస్థాయ తద్దుఃఖ మపి ధారయన్. ౨ గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోఽస్మి దివసాన్ బహూన్, ఆశయా యదిమాం రామః పున శ్శబ్దాపయే దితి. 3. విష యే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః, అపివృక్షాః పరిమ్లానా స్సపుష్పాంకుర

ఉభాభ్యామితి. రాజపుత్రాభ్యా మితి చతుర్థీ-తద్దుఃఖం తాదృశం దుఃఖం. ౨. గుహేనేతి. గుహేన సార్ధం-తత్స్నేహితజనసందర్శన మపి క్లేశాపహ మితి భావః-తత్రైవ-నతు వర్త్మని-దివసా నితి బహు వచనేన కపింజలాధికరణన్యాయేన త్రిత్వసిద్ధి రిత్యేకే-వస్తుతస్తు వనస్పతిమూలే ఏకందినం భరద్వాజా శ్రమే ద్వితీయం-యమునాతీరే తృతీయం-చతుర్థే చిత్రకూట ప్రవేశః-పంచమే గుహంచారై స్తత్ సర్వం నివేదితం-షష్ఠే సూతనిర్గమః - యద్వా ద్వితీయదినే భరద్వాజాశ్రమే రామస్య చిత్రకూట గమనవ్యవసాయాత్-తృతీయదినే చారై ర్నివేదనం-చతుర్థే సూతనిర్గమః అతః త్రీన్ దివసాన్ గంగాకూలే స్థితోఽస్మీత్యర్థః-బహూ నితి విశేషణా ద్రామవియోగేన-ఏకైకస్య దివసస్య కల్పవత్ ప్రతిభాన మితి దర్శితం - పునశ్శబ్దాపయేత్ - పునరాహ్వయేత్-వనచరముఖేనేతి హృదయం-శబ్ద శబ్దాణ్ణౌ తత్కృతాపుగంతోఽప్యయమస్తి-అతోంకాపయతీత్యాదివత్ సిద్ధం. 3.అథ రామస్యసర్వాం తర్యామితాదాత్మ్యం సూచయితుం సర్వేషాం రామవిరహక్లేశం వర్ణయతి - యద్వా కైకేయీ ప్రియార్థ మవిచారేణ సహసా కృతం కార్యం సర్వక్షోభనిమిత్త మభూ దిత్యాహ-విషయ ఇత్యాది విషయే దేశే-'దేశవిషయౌ తూపవర్తన' మిత్యమరః, అపిశబ్దేన లతాదయ స్సముచ్చీయంతే-వ్యాధ్యా దినా ఏకదేశగ్లానిం వ్యావర్తయితుం సపుష్పేత్యాది సపుష్పాంకురకోరకాః - పుష్పాణిఅభినవ వికసితాని - అంకురాః శాఖాసు నవపల్లవోద్భేదాః - కోరకాః కలికాః - 'కలికా కోరకః పుమా' నిత్యమరః, తైస్సహితాః వృక్షా అపి పరిమ్లానాః-కఠినకోమలవిభాగ మంతరేణ సర్వ మేకదైవ పరి

తథాపి మయా కథంచిన్నివర్తితా ఇతి. ౧. ఉభాభ్యామితి. తద్దుఃఖం తాదృశం దుఃఖం. ౨. గుహేనేతి. పున శ్శబ్దాపయే దాహ్వయే దితి శంకయా-గుహేన సార్ధం బహూన్ దివసాన్ స్థితోఽస్మీతి సంబంధః - అయ మర్థః - సీతారామలక్ష్మణై స్సహ గంగాం ప్రాప్య గుహేన సహ స్థిత దివస స్త్వేకః-రామస్య గంగోత్తరణానంతరం - వటమూలావస్థానదివస స్త్వేకః-రామస్య భరద్వాజా శ్రమప్రాప్తిదివసే భరద్వాజాశ్రమా ద్యావత్స్వప్రేషితచారాగమనం తావ ద్దివస స్త్వేకః - ఏవ మాహత్య త్రిదివసాః - అతః బహుత్వస్య త్రిత్వే పర్యవసానాత్ - స్థితోఽస్మి దివసా న్బహూ నిత్యస్యావిరోధః - కించ రామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిదివసే - భరద్వాజాశ్రమా చ్చారాగమనానంతరం - తస్మి న్నేవ దివసే శృంగిబేరపురా న్నిర్గత్య - తృతీయదివససాయంకాలే సుమంత్రస్యాయోధ్యాప్రవేశ సంభవాత్ - 'తతః సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందా దదర్శహే'తి - పూర్వసర్గోక్తస్యాప్యవిరోధ ఇతి సర్వం సమంజసం. 3. కైకేయీనిమిత్తం రామవివాసనం సర్వక్షోభకర మభూ దిత్యాహ. విషయ ఇత్యాది. విషయే దేశే సపుష్పాంకురకోరకాః పుష్పాణ్యభినవవికసితాని. అంకురాః శాఖాసు నవపల్లవో ద్భేదాః-కోరకాః పుష్పముకుళాని తై స్సహితా వృక్షా అపి పరిమ్లానాః, అయం భావః - రామస్య జగదుపాదానకారణత్వేన - సర్వాత్మకత్వా ద్రామైకజీవినః కుసుమకిసలయకోరక సహితా

కోరకాః. ౪. ఉపతప్తోదకా సద్యః పల్వలాని సరాంసిచ, పరిశుష్కపలాశాని వనా
న్యుపవనాని చ. ౫ నచ సర్పంతి సత్త్వాని వ్యాళా నప్రచరంతి చ, రామశోకాభి
భూతం తన్నిష్కూజ మభవ ద్వనం. ౬. లీనపుష్కర పత్రాశ్చ నరేంద్రకలుషో
దకాః, సంతప్తపద్మాః పద్మిన్యో లీనమీనవిహంగమాః. ౭ జలజాని చ
పుష్పాణి మాల్యాని స్థలజాని చ, నాద్య భాంత్యల్పగంధీని ఫలాని చ యథా పు
రం. ౮. అత్రో ద్యానాని శూన్యాని ప్రలీనవిహగాని చ, నచాభిరామానారా
మాన్ పశ్యామి మనుజర్షభ. ౯. ప్రవిశంత మయోధ్యాం మాం నకశ్చి దభినం
దతి, నరా రామమపశ్యంతో నిశ్శ్వసంతి ముహుర్ముహుః. ౧౦. దేవరాజరథం
దృష్ట్వా వినా రామ మిహాగతం, దుఃఖా దశ్రుముఖ స్సర్వో రాజమార్గగతో జనః.
౧౧ హర్మ్యై ర్విమానైః ప్రాసాదై రవేక్ష్య రథ మాగతం, హాహాకారకృతా

మ్లాన మభూదిత్యర్థః. ౪. ఉపతప్తోదకా ఇతి. ఆకాశ్తైస్స్యూనోపతప్తత్వ వ్యుదాసాయోదకపదం - తేనాతపకార్యోపతాపవ్యావృత్తిః - పల్వలాని సరాంసి చ పల్వలానీతి దృష్టాంతార్థం ఏవం వనానీత్యపి-అనేనాల్పాధికవిభాగ మంతరేణ పరితప్తత్వం ద్యోత్యతే - ఉపతప్తోదకా ఇతి పదం లింగవిపరిణామేన పల్వలాదౌ యోజనీయం-వనాని సంతతజలసేక మంతరేణ ప్రవృద్ధాని కఠినాకారాణి-ఉపవనాని జలసేకేన ప్రవృద్ధా న్యతికోమలాని-పరిశుష్కపలాశాని ఏకరూపేణ శుష్కపత్రాణి 'పత్త్రంపలాశ' మిత్యమరః. ౫. నేతి. నసర్పంతి నగచ్ఛంతి-కింతు స్తబ్ధతయా తిష్ఠంతి-సత్త్వాని జంతవః వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్వదా సంచారస్వభావాః - గజావా-న ప్రచరంతి ఆహారార్థ మపి నసంచరంతీత్యర్థః-గమనవచ్ఛబ్దోఽపి నాస్తీత్యాహ నిష్కూజ మితి-నిష్కూజం నిశ్శబ్దం. ౬. లీనపుష్కరపత్రా ఇతి. లీనపుష్కరపత్రాః గ్లాన్యతిశయేన జలాంతర్విలీనపద్మపత్రాః లీనా స్సంచారరహితాః - విహంగమాః జలకాకాదయః. ౭. జలజానీతి. మాల్యాని పుష్పాణి-'మాల్యం పుష్పే పుష్పదామ్ని' తి వైజయంతీ. యథాపురం యథాపూర్వం-అల్పగంధీనీతి మత్వర్థీయ ఇనిః-స్వభావస్య దుస్త్యజత్వాదల్పత్వం-ఫలాని రసాలపనసాదీని. ౮. అత్రేతి. ఉద్యానాని ఆక్రీడాః-'పుమానాక్రీడఉద్యాన' మిత్యమరః, శూన్యాని, నిర్జనాని - ప్రలీనాః నీడేషు మూర్ఛితాః విహగాః శుకపికశారికాదయః యేషు తాని తథోక్తాని-ఆరామాన్ కృత్రిమవనాని-'ఆరామ స్స్యా దుపవనం కృత్రిమం వన మేవ య' దిత్యమరః, న చాభిరామాన్ - కింతు నిశ్శ్రీకాన్ పశ్యామీత్యర్థః. ౯. దేవరాజరథ మితి. దేవరాజరథమిత్యత్ర దేవేతి సంబోధనం. ౧౧. హర్మ్యై రిత్యాది శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. హాహాకార

వృక్షాదయః-ఛేదనానంతరం ప్రరోహణశీలా అపి రామాదర్శనవ్యసనకర్శితాః - ఛేదనం వినాపి పరిమ్లానాః-సద్య ఏవ శుష్కప్రాయా బభూవుః కిం పున ర్మనుష్యాదయ ఇతి. ౪. ఉపతప్తేతి. పల్వలాని సరాంసిచ తప్తోదకాని-అనేనాల్పాధికభాగ మంతరేణ పరితప్తత్వం ద్యోత్యతే-వనానిసంతతజలసేక మంతరేణ ప్రవృద్ధాని కఠినాకారాణి ఉపవనాని జలసేకప్రవృద్ధా న్యతికోమలాని-పరిశుష్కపలాశాని ఏకరూపేణ పరిశుష్కపత్రాణి. ౫. నచేతి. వ్యాళాః హింస్రాః పశవః న ప్రచరంతి-ఆహారార్థ మపి న సంచరంతీత్యర్థః-వనం నిష్కూజం. వనస్థపక్షిణోఽపి న కూజంతీత్యర్థః. ౬. లీనేతి. లీనపుష్కరపత్రాః సంకుచితపద్మపత్రాః పద్మిన్యః సరస్యః ౭. జలజానీతి. మాల్యానిపుష్పాణి-యథాపురం యథాపూర్వం ౮. అత్రేతి. ఉద్యానాని ఆక్రీడాన్ ఆరామాన్ కృత్రిమవనాని. ౯. ౧౦. దేవేతి. దేవరాజేత్యత్ర దేవేతి సంబుద్ధిః - అశ్రుముఖః అభూ దితి శేషః. ౧౧. హర్మ్యై రితి. హర్మ్యాదిభి రవే

నార్యో రామాదర్శనకర్శితాః, ఆయతై ర్విమలై ర్నేత్రై రశ్రువేగపరిప్లుతైః, అన్యోన్య మభివీక్షంతేఽవ్యక్తమార్తతరాః స్త్రియః ౧౩. నామిత్రాణాం నమిత్రాణా ముదాసీనజనస్య చ, అహ మార్తతయా కించి ద్విశేష ముపలక్షయే. ౧౪. అప్రహృష్టమనుష్యా చ దీననాగతురంగమా, ఆర్తస్వరపరిమ్లానా వినిశ్శ్వసితనిస్స్వనా, నిరానందా మహారాజ రామప్రవ్రాజనాతురా, కౌసల్యా పుత్రహీనేవ అయోధ్యా ప్రతిభాతిమా. ౧౫. సూతస్య వచనం శ్రుత్వా వాచా పరమదీనయా, బాష్పోపహతయా రాజా తం సూత మిద మబ్రవీత్. ౧౬. కైకేయ్యా వినియుక్తేన పాపాభిజనభావయా, మయా నమంత్రకుశలై ర్వృద్ధైస్సహ సమర్థితం

౧౭. నసుహృద్భి ర్నచామాత్యై ర్మంత్రయిత్వాచ నైగమైః, మయాయమర్థ

కృతాః కృతహాహాకారాః-ఆయతైః రిత్యశ్రువేగాతిశయోక్త్యర్థః - నిరంజనత్వం ద్యోతయితుం విమలైరిత్యుక్తం-అభివీక్షంతే వ్యక్త మిత్యత్ర అవ్యక్త మితి పదచ్ఛేదః. ౧౩. నామిత్రాణా మితి. ఉదాసీనేత్యత్రాపి నఞనుషజ్యతే.అమిత్రాణాం తవేతి శేషః-రామస్యామిత్రప్రసంగాభావాత్ - యద్వా-పౌరజనస్యామిత్రాణాం పౌరజనస్య మిత్రాణాంచ-ఉదాసీనజనస్య ఉదాసీనజనాపేక్షయా - ఆర్తతయా హేతునా విశేషం నోపలక్షయే-కుత్రచిత్ పురుషే మిత్రాణిచ నస్వకార్యాణి కుర్వంతి-నాపి శత్రవోఽపీతి భావః. ౧౪. అప్రహృష్టమనుష్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వినిశ్వసితనిస్వనా దీర్ఘనిశ్వాసస్వనయుక్తా-యద్వా-వినిశ్వసితస్యేవ నిస్వనో యస్యా స్సా - వ్యాధివిశేషోపరుద్ధనిశ్వాసజనవదవిరతహాహాకారయుక్తేత్యర్థః - సన్నిహితత్వేన కౌసల్యాం దృష్టాంతీకరోతి-పుత్రహీనా పుత్రవియుక్తా-ఏతావతా ప్రబంధేన రామస్య సర్వాత్మకతా ఋషిణానుసంహితేతి ప్రబంధగతవస్తుధ్వనిః. ౧౫. ౧౬. సుమంత్రే పృష్టస్యోత్తర మభిధాయ తతోఽధికం రాజ్యపురుషక్షోభాదికం కథయతి సతి తన్మమాకృత్యకరణద్యోతనార్థ మితి బుద్ధ్వాంగీకారేణోత్తర మాహ-కైకేయ్యేతి, వినియుక్తేన ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ యది త్వం కర్తు మిచ్ఛసి-అథ తద్వ్యాహరిష్యామి యదభిప్రార్థితం మయేత్యుక్తక్రమేణ-విశేషేణ నియోగం ప్రాపితేనేత్యర్థః - పాపాభిజనభావయా పాపవిషయజన్మభూమ్యభిప్రాయయుక్తయా-యద్వా-పాపో యోఽభిజనభావః-కులక్రమాగతోఽభిప్రాయస్స యస్యాస్తయా.'కులేఽప్యభిజనో జన్మభూమా' విత్యమరః, శంస మే జీవ వా మా వా న మా మపహాసిష్యసీత్యుక్తవత్యా మాతృతుల్యస్వభావయేత్యర్థః న సమర్థితం న విచారితం. ౧౭. న సుహృద్భి రితి.

తేష్వితి - తేషు స్థిత్వావేత్యేత్యర్థః - హాహాకారకృతాః కృతహాహాకారాః - బభూవు రితి శేషః- ఆయతై రితి. అవ్యక్త మితి ఛేదః. ౧౩. నేతి. ఆర్తతయా రామప్రవాసజనితార్తత్వేన హేతునా * అమిత్రాణా మన్యోన్యశత్రూణాం విశేషం నోపలక్షయే - మిత్రాణా మన్యోన్యమిత్రాణాం చ విశేషం నోపలక్షయే అతఏవోదాసీనజనస్య చ విశేషం నోపలక్షయ ఇతి సంబంధః - అనయోః శత్రుత్వ మనయో ర్మిత్రత్వ మయ ముదాసీన ఇతి భేదో న జ్ఞాయతే - ఉపకారాపకారతదుభయనివృత్తిభి ర్హి తేషాం భేదజ్ఞాన మితి భావః. ౧౪. అప్రహృష్టేతి. వినిశ్వసితనిస్స్వనా దీర్ఘనిశ్వాసస్వనయుక్తా. ౧౫. ౧౬. సుమంత్రః పృష్టస్యోత్తర మభిధాయ మమాకృత్యకరణద్యోతనార్థం తతోఽధికం కథయతీతి బుద్ధ్వా - అంగీకారేణోత్తర మాహ. కైకేయ్యేతి. వినియుక్తేన - రామం ప్రవ్రాజయేతి శేషః - పాపాభిజనభావయా పాపానాం జన్మభూమ్యభిప్రాయయా-'కులేష్వభిజనో జన్మ

స్సంమోహాత్ స్త్రీహేతో స్సహసాకృతః. ౧౯ భవితవ్యతయా నూన మిదం వా
వ్యసనం మహత్, కులస్యాస్య వినాశాయ ప్రాప్తం సూత యదృచ్ఛయా ౨౦.
సూత యద్యస్తి తే కించి న్మయాతు సుకృతం కృతం, త్వం ప్రాపయాశు మాం
రామం ప్రాణా స్సంత్వరయంతి మాం. ౨౧ యద్యద్యాపి మమైవాజ్ఞా నివర్త
యతు రాఘవం, న శక్ష్యామి వినా రామం ముహూర్తమపి జీవితుం. ౨౨.
అథవాపి మహాబాహు ర్గతో దూరం భవిష్యతి, మామేవ రథ మారోప్య శీఘ్రం
రామాయ దర్శయ. ౨౩. వృత్తదంష్ట్రో మహేష్వాసః క్వాసౌ లక్ష్మణపూర్వజః,
యదిజీవామి సాధ్వేనం పశ్యేయం సీతయాసహ. ౨౪. లోహితాక్షం మహాబా
హు మాముక్తమణికుండలం, రామం యది నపశ్యేయం గమిష్యామి యమక్ష
యం ౨౫. అతోను కిందుఃఖతరం యోఽహ మిక్ష్వాకునందనం, ఇమా మవస్థా
మాపన్నో నేహ పశ్యామి రాఘవం ౨౬. హారామ రామానుజ హాహా
వైదేహి తపస్విని, నమాం జానీత దుఃఖేన మ్రియమాణ మనాథవత్ ౨౭.స తేన
రాజా దుఃఖేన భృశ మర్పితచేతనః, అవగాఢ స్సుదుష్పారం శోకసాగర మబ్ర
వీత్. ౨౮ రామ శోక మహాభోగ స్సీతావిరహపారగః, శ్వసితోర్మి మహావర్తో
బాష్పఫేనజలావిలః, బాహువిక్షేప మీనౌఘో విక్రందితమహాస్వనః, ప్రకీర్ణకేశ

నిగమః పురం-'పురం వణిక్పథో వేదో నిగమ' ఇత్యమరః, తత్ర భవాః నైగమాః తైః-అత్రాపి నేత్యను
షజ్యతే-అయ మర్థః రామప్రవాసనరూపార్థః-సుహృద్భి ర్మంత్రయిత్వా న కృతః-అమాత్యైశ్చ
మంత్రయిత్వా న కృతః. నైగమైశ్చ మంత్రయిత్వా న కృతః- కింతు స్త్రీహేతో స్సంమోహాత్
సహసాకృతః. ౧౯. భవితవ్యతయేతి. అథవా ఇదం వ్యసనం-యదృచ్ఛయా దృష్టహేతుం వినా-
భవితవ్యతయా-పాపేన ప్రాప్త మితి సంబంధః. ౨౦. సూతేతి. తే తుభ్యం-సుకృత ముపకారః-
సంత్వరయంతి నిర్జిగమిషంతీత్యర్థః. ౨౧. యదీతి. అద్యాపి అస్యాం విపద్యపి - మమై వాజ్ఞా యది
ప్రవర్తతే తదా రాఘవం నివర్తయ - తుశబ్దోఽవధారణే. ౨౨. ౨౩. వృత్తదంష్ట్ర ఇతి. వృత్త
దంష్ట్రః కుందకుట్మలాకారదంష్ట్రః - యది పశ్యేయం జీవామీతి సంబంధః. ౨౪. లోహితాక్ష
మితి. ఆముక్తమణికుండలం ధృతరత్నకుండలం. ౨౫. అతోన్వితి. న పశ్యామీతి యత్-అతః అదర్శ
నాత్ దుఃఖతరం కిం ను-కి మపి దుఃఖతరం నాస్తీత్యర్థః. ౨౬. ౨౭. స తేనేతి. దుఃఖేన తప్తాయః
పిండస్థానీయేన అర్పితచేతనః వ్యాప్తచిత్తః అవగాఢః ప్రవిష్టః. ౨౮. అనుభూయమాన స్వశోకస్యా
సాగర పరిమేయత్వా త్తం సాగరత్వేన రూపయతి-రామశోకమహాభోగ ఇత్యాదినా, రామశోక
ఏవ మహా నాభోగో వైపుల్యం యస్య స తథా-సీతావిరహరూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా-అశ్రు
వేగస్య ప్రభవో మూలహేతుః-సాగరోహి వర్షస్య-నిదానం-మహాగ్రహః మహాగ్రాహః అనేన కుబ్జా

భూమా' విత్యమరః. ౧౮. నేతి. నైగమైః వేదశాస్త్రవిద్భిః. ౧౯. ౨౧. యదీతి. నివర్తయతు భవా
నితి శేషః. ౨౨. ౨౩.వృత్తేతి. వృత్తదంష్ట్రః కుందకుట్మలాకారదంష్ట్రః-లక్ష్మణపూర్వజః - క్వ-అసౌ
వయం ముమూర్షుః క్వేత్యనుకర్షః - ముమూర్షో ర్మమ రామస్య దర్శనం దుర్లభమిత్యర్థః. యది పశ్యే
యం తదా జీవామి-జీవే యమిత్యర్థః.౨౪. ౨౫. అత ఇతి. న పశ్యామీతి యత్-అతో దుఃఖతరం
కింను ౨౬. ౨౭. స ఇతి. అవగాఢః ప్రవిష్టః. ౨౮. రామేత్యాది. సీతావిరహపారగః- సీతావిరహ

శైవాలః కైకేయీ బడబాముఖః, మమాశ్రువేగప్రభవః కుబ్జావాక్య మహాగ్రహః, వరవేలో నృశంసాయా రామప్రవ్రాజనాయతః, యస్మిన్ బత నిమగ్నోఽహం కౌసల్యే రాఘవం వినా, దుస్తరో జీవితా దేవి మయాఽయం శోకసాగరః. ౩౨. అశోభనం యోఽహ మిహాద్య రాఘవం దిదృక్షమాణో నలభే సలక్ష్మణం, ఇతీవ రాజా విలపన్ మహాయశాః పపాత తూర్ణం శయనే స మూర్ఛితః. ౩౩. ఇతివిలపతి పార్థివే ప్రణష్టే కరుణతరం ద్విగుణం చ రామహేతోః, వచన మను నిశమ్య తస్య దేవీ భయ మగమత్ పునరేవ రామమాతా ౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

తతో భూతోపసృష్టేవ వేపమానా పునఃపునః, ధరణ్యాంగతసత్త్వేవ కౌసల్యా సూత మబ్రవీత్ ౧. నయ మాం యత్ర కాకుత్స్థస్సీతా యత్ర చ లక్ష్మణః, తాన్ వినా క్షణమ ప్యత్ర జీవితుం నోత్సహే హ్యహం.౨. నివర్తయ రథం శీఘ్రం దండకా న్నయ మామపి, అథ తా న్నానుగచ్ఛామి గమిష్యామి యమక్షయం ౩. బాష్పవేగోపహతయా సవాచా సజ్జమానయా, ఇద మాశ్వాసయన్ దేవీం సూతః ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౪. త్యజ శోకంచ మోహంచ సంభ్రమం దుఃఖజం తథా, వ్యవధూయచ సంతాపం వనే వత్స్యతి రాఘవః. ౫. లక్ష్మణశ్చాపి

వాక్య మేవ రామప్రవాసనమూల మితి రాజ్ఞా జ్ఞాత మిత్యవగమ్యతే-నృశంసాయాః కైకేయ్యాః - వర ఏవ వేలాజలవృద్ధి ర్యస్య - రామప్రవ్రాజన మేవాఽయత మాయామో దైర్ఘ్యం యస్య తథా - సాగరత్వరూపణ ప్రయోజన మాహ - యస్మి న్నిత్యాదిశ్లోకేన. ౩౨. అశోభన మితి. నలభ ఇతి యత్ ఇదమశోభన మిత్యన్వయః - కవినాపి వక్తు మశక్యత్వా దివేత్యుక్తం. ౩౩. ఇతీతి. ఇతి ఉక్తప్రకారేణ - రామహేతోః కరుణతరం యథా తథా ద్విగుణం విలపతి - పార్థివే ప్రణష్టే మూర్ఛితే సతి - దేవీ పునరేవ భయ మగమత్ - పూర్వం రామస్య కిం భవిష్యతీతి - ఇదానీం భర్తుః కింభవిష్యతీతి భయ మగమదిత్యర్థః. ౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. భూతోపసృష్టేన ధరణ్యాంవేపమాన - భూతగృహీతేవ భూమా పతిత్వా వివర్తమానేత్యర్థః - గతసత్త్వేవ గతప్రాణేవ - 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీతు జంతు ష్వి'త్యమరః. ౧. నివర్తయేతి. అథ తా న్నానుగచ్ఛామి చేత్. ౩. బాష్ప వేగేతి. సజ్జమానయా విక్లబయా. ౪. త్యజేతి. మోహం రామస్య కిం భవిష్యతీత్యజ్ఞానం - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం - సంతాపం - శోకజనితదేహసంతాపం - రామో దుఃఖితో భవిష్యతీతి సంతాప మిత్యర్థః - యస్మా ద్రాఘవస్సంతాపం వ్యవధూయ వత్స్యతి తస్మాచ్ఛోకాదికం త్యజేత్యన్వయః. ౫. లక్ష్మణ ఇతి. పరలోక మారాధయతి పరలోకం సాధయతి - రాధసాధ సంసి

రూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా - వరవేలః వర ఏవ వేలా యస్య సః. ౩౨. ౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. భూతోపసృష్టేవ భూతావిష్టేవ-గతసత్త్వేవ గతాసు రివ ధరణ్యాం స్థితేతిశేషః. ౧. ౩. బాష్పేతి. వాచా ఉపలక్షితాం-సః సూతః. ౪. ౫. లక్ష్మణఇతి. పరలోక మారాధయతి పరలోకం

రామస్య పాదౌ పరిచరన్ వనే, ఆరాధయతి ధర్మజ్ఞః పరలోకం జితేంద్రియః.
౬. విజనేఽపి వనే సీతా వాసం ప్రాప్య గృహేష్వివ, విస్రంభం లభతేఽభీతా రామే
సన్న్యస్తమానసా. ౭. నాస్యా దైన్యం కృతం కించిత్సుసూక్ష్మమపి లక్ష్యతే,
ఉచితేవ ప్రవాసానాం వైదేహీ ప్రతిభాతి మా. ౮. నగరోపవనం గత్వా యథా
స్మ రమతే పురా, తథైవ రమతే సీతా నిర్జనేషు వనేష్వపి. ౯. బాలేవ రమతే
సీతాఽబాలచంద్రనిభాననా, రామా రామేహ్యధీనాత్మా విజనేఽపి వనే సతీ. ౧౦.
తద్గతం హృదయం హ్యస్యా స్తదధీనం చ జీవితం, అయోధ్యాపి భవే త్తస్యా
రామహీనా తథా వనం. ౧౧ పథి పృచ్ఛతి వైదేహీ గ్రామాంశ్చ నగరాణిచ,
గతిం దృష్ట్వా నదీనాం చ పాదపాన్ వివిధానపి. ౧౨. రామంవా లక్ష్మణం వాపి
పృష్ట్వా జానాతి జానకీ, అయోధ్యాక్రోశమాత్రేతు విహారమివ సంశ్రితా. ౧౩.
ఇదమేవ స్మరా మ్యస్యా స్సహసైవోపజల్పితం, కైకేయీసంశ్రితం వాక్యం
నేదానీం ప్రతిభాతి మా, ధ్వంసయిత్వాతు తద్వాక్యం ప్రమాదాత్పర్యుపస్థితం,

---

ద్ధౌ వితి ధాతుః విజన ఇతి. లభతే భీతేత్యత్ర అభీతేతి పదచ్ఛేదః విస్రంభం ప్రణయం - 'విస్రంభః ప్రణయేఽపి చే'త్యమరః. ౭. నాస్యా ఇతి. కృతం వనవాసకృతం - కించి దిత్యస్య వివరణం సుసూక్ష్మ మితి - ప్రవాసానా ముచితేవ ప్రవాసానాం యోగ్యేవ - అభ్యస్తవనవాస ప్రయాసేవేత్యర్థః. ౮. ౯. బాలేతి. క్రీడైకరసత్వాత్ బాలా దృష్టాంతః - దుఃఖా పరిజ్ఞానేవా బాలాదృష్టాంతః - అబాలచంద్రభాననేతి పదచ్ఛేదః రామే అధీనాత్మా సక్తచిత్తేత్యర్థః - యద్వా - రామారామే రామరూపారామే. ౧౦. తద్గత మితి. య ద్యస్మాత్ కారణాత్ - అస్యా స్సీతాయాః హృదయం తద్గతం రామగతం జీవితంచ తదధీనం - తస్మాత్ వనం రామసహితం వనం - అయోధ్యా భవేత్ - రామహీనా అయోధ్యాపి తథా వనం భవే దిత్యర్థః. ౧౧. పథీత్యాదినా సీతాయా ఉల్లాస ఉచ్యతే - దృష్ట్వేతి సర్వత్రాన్వేతి - రామం లక్ష్మణం వా పృచ్ఛతి పృష్ట్వా జానాతి చ - అయోధ్యాయాః క్రోశమాత్రే - విహారం క్రీడాం - సంశ్రితేవ స్థితా - యద్వా - విహరం త్యస్మి న్నితి విహారః తం - అధికరణే ఘఞ్ - ఉద్యాన మిత్యర్థః. ౧౩. అయోధ్యానిర్గమకాలికం కైకేయీవిషయకం సీతాయాః పరుషం వచనం కౌసల్యాయాః ప్రియ మితి వక్తు ముపక్రమ్య తస్య వృద్ధయో ర్జీవననిరాశాహేతుత్వం మత్వా నోచిత మిదం వక్తు మిత్యస్మరణవ్యాజేనోపారమతేత్యాహ - ఇద మేవేత్యాది. అస్యా స్సీతాయా స్సంబంధి - ఇద మేవ స్మరామి ప్రస్తుతవృత్తాంత మేవ స్మరామి - కైకేయీసంశ్రితం కైకేయీ ముద్దిశ్య ప్రవృత్తం - సహసా ఉపజల్పితం హఠాత్ సీతయోక్తం వాక్యం - ఇదానీం మా మాం ప్రతి న భాతీతి - సూతః ప్రమాదాత్ ఇదం గోపనీయ మిత్యవధానాభావాత్ -పర్యుపస్థితం సీతావచనత్వేన వక్తు ముపక్రాంతం - తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వా ప్రచ్యావ్య-దేవ్యాః హ్లాదనం ఆహ్లాదనకరం ఉపక్రాంతవాక్యవ ద్దేవ్యా స్సంతాపాహేతుభూతం మధురం వచన మబ్రవీ దితి

సాధయతి. ౬. విజనఇతి. అభీతేతిపదచ్ఛేదః - విస్రంభం ప్రణయం. ౭..౯. బాలేతి. అబాల చంద్రనిభాననేతిపదచ్ఛేదః బాలేవ రామే రమతే. ౧౦. తద్గతమితి. యత స్తస్యాః హృదయం - తద్గతం రామగతం - తస్మా త్కారణాత్ - యథారామయుక్తం వనమప్య యోధ్యా - తథా రామహీనాప్యయోధ్యా వనంభవేత్. ౧౧. పరిపృచ్ఛతీతి ఉద్యానమివ వనమాశ్రితా వైదేహీ - గ్రామాదీని దృష్ట్వా రామంవా లక్ష్మణంవా పరిపృచ్ఛతీ పృష్ట్వా జానాతీతి సంబంధః. ౧౨. ౧౩. ఇద మేవేత్యాది. అస్యా స్సీతాయాస్సంబంధి - ఇదమేవ

హ్లాదనం వచనం సూతో దేవ్యా మధురమబ్రవీత్ ౧౫. అధ్వనా వాతవేగేన సంభ్రమేణాతపేన చ, న విగచ్ఛతి వైదేహ్యా శ్చన్ద్రాంశుసదృశీ ప్రభా. ౧౬.

పదయోజనా - సహసా త్వరయా - ఉపజల్పితం అక్రమేణోక్త మిత్యస్మరణహేతూపదర్శనం - కైకేయీసంశ్రిత మిత్యుపక్రాంతాంశః - ఇదం స్మరామీతి పునః స్మరేతి చోదనావకాశాప్రదానం - ఇదానీం భవద్దుఃఖదర్శనసమయే మా మాం ప్రతి న భాతీతి ధ్వంసనప్రకారః ధ్వంసనహేతుం కవి రనువదతి - ధ్వంసయిత్వాతు తద్వాక్యం ప్రమాదాత్ పర్యుపస్థిత మితి. హ్లాదన మిత్యనేనోపస్థితవచనస్య తాపహేతుత్వం ద్యోత్యతే. నను - కైకేయీనిందారూపత్వేఽపి దేవ్యా స్తాపకారణ మవశ్యం గోపనీయం - కీదృశం తద్వాక్యం స్యాత్ కించి దిద మిత్యుక్తా తత్ర కిం ప్రమాణం స్యాత్ - ఉచ్యతే అవధేహి - ఏవం విధం హి కార్యవశాత్ గుప్తం కుత్రచి త్కవి ర్న వివృణోతి చేత్ - సర్వజ్ఞోఽపి తత్కథ మిద మిత్యభిదధ్యాత్ - అత్రేమం చ ప్రమాదా దుపస్థితం ధ్వంసితం వృద్ధయోస్సంతాపకరం కైకేయీవిషయకం వృత్తాంతం కవి రుత్తరత్ర వ్యక్తీకరిష్యతి - యుద్ధకాండే సీతామధికృత్య - 'విజగర్హేఽత్ర కైకేయీం క్రోశంతీ కురరీ య' థేత్యుక్త్వా కైకేయీవిషయకం సీతావచన మేవాహ - సకామా భవ కైకేయి హతోఽయం కులనందన ఇతి, ఇదం సీతాహృదయం - కైకేయ్యాః రాజ్యలాభేనైవాభీష్టసిద్ధేః రామవివాసనాభ్యర్థనస్యేద మాకూతం - రామవివాసనేహి తద్వియోగం క్షణ మపి సోఢు మక్షమా సీతా ప్యేన మనుగచ్ఛేత్ - సా చ లోకోత్తరసుందరీ కేనాప్యపహ్రియేత - తస్యాం చ హృతాయాం రామ స్స్వతఏవ నశ్యేత్ - తతో మే రాజ్యం సుప్రతిష్ఠితం స్యాత్ అన్యథా లబ్ధేనాపి రాజ్యేన న కించి త్ప్రయోజనం - యతో రామగుణపరవశ స్సర్వోఽపి జన స్తద్విధేయ స్స్యాత్ - తస్మా ద్రామోఽపి వినాశాయ వివాసనీయ ఇతి - ఇద మేవ సీతోక్తం రామోఽప్యారణ్యకాండే సుప్రమత్తకుపితానాం వచనై ర్భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన వక్ష్యతి కచ్చి త్సకామా కైకేయీ సుఖితా సా భవిష్యతి, యా న తుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీతి. అన్యత్ర చ - యదభిప్రేత మస్మాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్, కైకేయ్యా స్తత్సుసంవృత్తం క్షిప్ర మద్యైవ లక్ష్మణేతి. ఇమ మేవార్థం పూర్వసర్గాంతే సూచితవాన్ - జానకీతు మహారాజ నిశ్వసంతీ తపస్వినీ, భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మితా స్థితా. అదృష్టపూర్వ వ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ, తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మాం కించి దబ్రవీత్. ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా, ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాంత ముదీక్ష్య నేతి. అత్ర రోదన మవచనం పరిశుష్యతాముఖేన భర్తృవీక్షణం పున స్సుమంత్ర వీక్షణం బాష్పమోచనం కుర్వంత్యా పూర్వోక్తార్థస్మరణం - తత ఏవ స్తబ్ధతా - భర్తృముఖవీక్షణేన వక్తు మనర్హత్వజ్ఞానం - బాష్పమోచనేన సూతవీక్షణేన చ శ్వశ్ర్వాం ప్రత్యకథనీయత్వద్యోతనం చేతి వ్యజ్యతే - తత్ర సీతయోక్తం ప్రామాదిక మితి జుగోప - అత్రతు స్వస్యైవ ప్రమాదోత్థం వ్యాజేన పరిహృతవాన్. ౧౫. అధ్వనేతి. అధ్వనా అధ్వగమనేన - సంభ్రమేణ వ్యాఘ్రాదిదర్శనజన్యవ్యాకులత్వేన - న విగచ్ఛతి న వికరోతి. ౧౬. సదృశ మితి. శతపత్రస్య పద్మస్య - పూర్ణచంద్రోపమ

ప్రస్తుతవృత్తాంతజాత మేవస్మరామి - కైకేయీసంశ్రితం కైకేయీముద్దిశ్య ప్రవృత్తం - సహసాజల్పితం హాతా త్సీతయోక్తం వాక్య మిదానీం మా మాం న ప్రతిభాతీతి - సూతః ప్రమాదాత్పర్యుపస్థితం తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వా దేవ్యాః కౌసల్యాయాః హ్లాదనం హ్లాదకరం వచనమబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౪. ౧౬. వదాన్యాయాః వల్గువాచః - 'వదాన్యో వల్గువాగ పీ' త్యమరః - న వికంపతే మ్లానతాం నయాతీత్యర్థః.

సదృశం శతపత్రస్య పూర్ణచంద్రోపమప్రభం, వదనం తద్వదాన్యాయాః వైదేహ్యా
న వికంపతే. ౧౭. అలక్తరసరక్తాభావలక్తరసవర్జితౌ, అద్యాపి చరణౌ తస్యాః
పద్మకోశసమప్రభౌ ౧౮. నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ ఖేలం గచ్ఛతి భామినీ, ఇదానీ
మపి వైదేహీ తద్రాగా న్న్యస్తభూషణా ౧౯. గజం వా వీక్ష్య సింహం వా
వ్యాఘ్రం వా వనమాశ్రితా, నాహారయతి సంత్రాసం బాహూ రామస్య సం
శ్రితా. ౨౦. న శోచ్యా స్తేన చాత్మా న శ్శోచ్యో నాపి జనాధిపః, ఇదం హి
చరితం లోకే ప్రతిష్ఠాస్యతి శాశ్వతం. ౨౧. విధూయ శోకం పరిహృష్టమానసా
మహర్షియాతే పథి సువ్యవస్థితాః, వనేరతా వన్యఫలాశనాః పితు శ్శుభాం ప్రతి
జ్ఞాం పరిపాలయంతి తే ౨౨. తథాపి సూతేన సుయుక్తవాదినా నివార్యమాణా
సుతశోకకర్శితా, నచైవ దేవీ విరరామ కూజితాత్ ప్రియేతి పుత్రేతిచ రాఘ

ప్రభం పూర్ణచంద్రసదృశప్రభం వదాన్యాయాః వల్గు వాచః 'వదాన్యో వల్గువా గపీ'త్యమరః, న వికంపతే నవిచలతి - స్వాభావికప్రభాం నజహాతీత్యర్థః. ౧౭. అలక్తరసరక్తాభా వితి. అద్యాపి వన గమనేఽపి. ౧౮. నూపురేతి. తద్రాగాత్ భూషణవిషయస్నేహాత్ న్యస్తభూషణాచరణాద్యవయవే ష్వర్పితభూషణా-వైదేహీ - నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ నూపురోత్పన్నస్వనానుకారిలీలాయుక్తేవ - ఖేలం సలీలం గచ్ఛతి-సీతాయా స్సర్వదా సాభరణత్వం - మన్యే సాభరణా సుప్తా సీతాస్మిన్ శయ నోత్తమ ఇత్యుత్తరత్ర భరతవచనా దవగమ్యతే, యద్వా - తద్రాగాత్ రామేణ సహ గమనకౌతు కాత్. న్యస్తభూషణా ఉత్సృష్టనూపురాపి - నూపురోత్కృష్టహేలేవ నూపురసంచితవిలాసేవ. ౧౯. గజ మితి. గజం దర్శనమాత్రేణ భీషణమహాకాయం - వీక్ష్య - నతు శ్రుత్వా - సింహం - తమపి తృణాయ మత్వా - వ్యాఘ్రం వా - జంతుమాత్రహింసకతయా సింహాదప్యతి క్రూరం - సింహదర్శనా దపి వ్యాఘ్రదర్శన మతిక్రూర మితి న తత్ప్రకర్షః - వన మాశ్రితా వినాపి సింహాదీన్ స్వత ఏవ భయంకరం ప్రదేశ మవగాహమానాపి - నాహారయతి నారోపయతి - ఆహారయతే రారోపార్థకత్వాత్ - భయభావనామాత్ర మపి నకరోతీత్యర్థ-నాహారయతి సంత్రాసం - స్త్రీత్వ ప్రయుక్తస్వాభావికభీతి రపి నిర్గతా-తత్ర హేతు మాహ బాహూ రామస్య సంశ్రితా-పరిఘాంత ర్గదా జనాః కింబిభ్యతీతి భావః. ౨౦. న శోచ్యా ఇతి. తే రామాదయః - ఆత్మానో వయం-ఇదం చరితం పితృవచనపారిపాలనరూపం చరిత్రం - శాశ్వతం ఆచంద్రార్కం. ౨౧. విధూయేతి. మహ ర్షియాతే మహర్షిభిః ప్రాప్తే. ౨౨. తథాపీతి. తథాపీత్యుక్తం వివృణోతి - సూతేనేత్యాదినా - సుయుక్తవాదినా సూతేన తథానివార్యమాణాపి- సుతశోకకర్శితత్వాత్ -దేవీప్రియేత్యాదికూజితాన్న

---

౧౭ ౧౮. నూపురేతి. నూపురోద్ఘుష్టం హేలా హేలావిలాసః - ఖేలం కాంతం - తద్రాగాత్ గమ నాభినివేశాత్ -గమనాభినివేశస్య విరోధీని భూషణా న్యధార్థయంత్యపి భూషణసమృద్ధవిలాసేవ ఖేలం గచ్ఛతీత్యర్థః - యద్వా - ఇదానీ మపి వనగమనవేళాయా మపి తద్రాగా ద్భూషణవిషయస్నే హాత్ -వ్యస్తభూషణా చరణాద్య వయవే ష్వర్పితభూషణా వైదేహీ నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ నూపురాది శింజితవిలాసయుక్తైవ - ఇవ ఏవార్థే - ఖేలం కాంతం యథా తథా గచ్ఛతీత్యర్థః - అనేన సీతా యాః సదా సాభరణత్వ ముక్తం - మన్యే సాభరణా సుప్తేతి భరతవచనాత్. ౧౯. ౨౦. నేతి తే రామాదయః - ఆత్మానో వయం - ఇదం చరితం పితృవచనపరిపాలనరూపం. ౨౧. విధూయేతి.

వేతిచ ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షష్టితమస్సర్గః.

వనం గతే ధర్మపరే రామే రమయతాం వరే, కౌసల్యా రుదతీ స్వార్తా భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧. యద్యపి త్రిషు లోకేషు ప్రథితం తే మహద్యశః, సానుక్రోశో వదాన్యశ్చ ప్రియవాదీ చ రాఘవః, కథం నరవరశ్రేష్ఠ పుత్రౌ తౌ సహ సీతయా, దుఃఖితౌ సుఖసంవృద్ధౌ వనే దుఃఖం సహిష్యతః. ౩. సా నూనం తరుణీ శ్యామా సుకుమారీ సుఖోచితా, కథ ముష్ణంచ శీతంచ మైథిలీ ప్రసహిష్యతే. ౪. భుక్త్వాశనం విశాలాక్షీ సూపదంశాన్వితం శుభం, వన్యం నైవార మాహారం కథం సీతోపభోక్ష్యతే. ౫. గీతవాదిత్రనిర్ఘోషం శ్రుత్వా శుభ మనిందితా, కథం క్రవ్యాదసింహానాం శబ్దం శ్రోష్యత్యశోభనం. ౬. మహేంద్రధ్వజసంకాశః క్వ ను శేతే మహాభుజః, భుజం పరిఘసంకాశ ముపధాయ మహాబలః. ౭. పద్మవర్ణం సుకేశాంతం పద్మనిశ్శ్వాస ముత్తమం, కదా ద్రక్ష్యామి రామస్య

న్న విరరామ. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః.

వనమితి. స్వార్తాసుతరామార్తా. ౧. యద్యపీతి. రాఘవః దశరథః సానుక్రోశః వదాన్యశ్చప్రియవాదీచేతి- తే మహద్యశః త్రిషులోకేషు ప్రథితం యద్యపి తథాపి అతిశయితాపయశస్కరం కృత్యం కృతమితి వాక్యశేషః-తథాపి దుఃఖితౌ మార్గే దుఃఖితౌ-తౌ వనే కథం దుఃఖం సహిష్యత ఇతి వక్ష్యమాణేనాన్వయో వా-యద్వా-వార్ధకే నానావ్రతోపవాసాదిమహాప్రయాసలబ్ధం జ్యేష్ఠ మపి పుత్ర మభిషేకకాలే త్యక్త్వాపి ప్రతిజ్ఞాం నిరూఢవానితి తే మహద్యశ స్త్రిషు లోకేషు యద్యపి ప్రథితం భవతి - రాఘవ శ్చ వదాన్యతయా దయయా ప్రియవచనశీలతయా మహ్యం వాచా పూర్వాం దత్తం రాజ్యం న త్యజామీతి వక్తు మక్షమతయా చ రాజ్యం దత్తవాన్-అత స్తస్యాపి మహద్యశ ఇతి యువయో రిదం యుక్త మస్తు - తథాపి తౌ కథం దుఃఖం సహిష్యత ఇతి యోజనా. ౩. సానూన మితి. తరుణీ ఆరబ్ధయౌవనా - శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా ఏతత్పదద్వయోపాదానేన ఈష న్న్యూనయౌవనమధ్యం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే - పాఠభేదః - శ్యామాతరుణీ - యౌవనమధ్యస్థా తరుణీ - నతు యౌవనారంభస్థాతరుణీత్యర్థః. ౪. భుక్త్వాశన మితి. సూపదంశాన్వితం శోభనవ్యంజనసహితం - నైవారం నీవారసంబంధినం. ౫. గీతవాదిత్రనిర్ఘోష మితి. క్రవ్యాదాః మాంసభక్షకాః ౬. మహేంద్రధ్వజసంకాశ ఇతి. మహేంద్రధ్వజో నామ ఇంద్రధనుః కదాచిత్ ధ్వజాకారేణ పరమాభ్యుదయనిమిత్తతయా ప్రతిభాతీత్యాహుః. ౭. పద్మవర్ణ మితి. పద్మవర్ణం పద్మపత్రవర్ణం-

హర్షి యాతే - మహర్షిభి ర్యాతే ప్రాప్తే. ౨౨, ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్టితమస్సర్గః.

వన మితి. స్వార్తా సుతరామార్తా. ౧. యద్యపీతి. రాఘవో దశరథః సానుక్రోశ స్సదయః - వదాన్యః బహుప్రదః ప్రియవాదీచేతి - తే మహద్యశః - త్రిషులోకేషు ప్రథితం ప్రసిద్ధం యద్యపి తథాపి తతోప్యతిశయితాపయశస్కరం కృత్యం కృత మితి వాక్యశేషః-ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. ౩. సేతి. తరుణీ అతిక్రాంతకౌమారావస్థా - శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా- ఏతత్పదద్వయో పాదానేన-కించిన్న్యూనయౌవనమధ్యం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే. ౪. భుక్త్వేతి. సూపదంశాన్వితం శోభనవ్యంజనసమేతం - నైవారం నీవారసంబంధినం. ౫. ౭. పద్మవర్ణ మితి. పద్మవర్ణం

వదనం పుష్కరేక్షణం, వజ్రసారమయం నూనం హృదయం మే న సంశయః, అప
శ్యంత్యానతం యద్వై న ఫలతీదం సహస్రధా. ౯. యత్త్వయా కరుణం కర్మ
వ్యపోహ్య మమ బాంధవాః, నిరస్తాః పరిధావంతి సుఖార్హాః కృపణా వనే. ౧౦.
యది పంచదశే వర్షే రాఘవః పునరేష్యతి, జహ్యాద్రాజ్యంచ కోశంచ భరతే
నోపభుజ్యతే. ౧౧. భోజయంతి కిల శ్రాద్ధే కేచిత్స్వానేవ బాంధవాన్, తతః
పశ్చాత్సమీక్షంతే కృతకార్యా ద్విజర్షభాన్, తత్ర యే గుణవంతశ్చ విద్వాం

పద్మనిశ్వాసం పద్మగంధినిశ్వాసం. ౮. వజ్రసారమయ మితి. న ఫలతి న స్ఫుటతి ఞిఫలా విశరణ ఇతి ధాతుః. ౯. యత్త్వయేతి. త్వయా నిరస్తాః మమ బాంధవాః రామాదయః - వ్యపోహ్య నగరం త్యక్త్వా వనే పరిధావంతీతి యత్-ఏతత్ - అకరుణం కర్మ కరుణారాహిత్యేన కృతం కర్మేత్యర్థః. ౧౦. చతుర్దశవర్షానంతరం రామో రాజ్యం ప్రాప్స్యతీత్యాశంక్య పరిహరతి - యదీతి. పంచదశే వర్షే రాఘవో యది పునరేష్యతి తథాపి రాజ్యం కోశం చ జహ్యాత్ త్యజేత్ - కుతః యస్మాత్కారణాత్ భరతేనోపభుజ్యతే - భరతేనోపభుక్తతయా తేన పునర్దత్త మపి రాజ్యం రామస్త్యజే దిత్యర్థః - భరతో నోపలక్ష్యత ఇతి పాఠాంతరం - రాజ్యం కోశం చ భరతో జహ్యాత్ -ఇదం తు నోపలక్ష్యతే - యద్రామః పునర్భరతదత్తం రాజ్యం ప్రతిగృహ్ణీయా దితి - యద్వా - యది రాఘవః పునరేష్యతి తదా భరతః రాజ్యం కోశం చ జహ్యా దితి నోపలక్ష్యతే - కరస్థరాజ్యత్యాగస్యాసంభావితత్వా దిత్యర్థః-భరతో యది భోక్ష్యత ఇతి చ పాఠః. ౧౧. భరతే నోపభుక్తతయా పునర్దత్త మపి రాజ్యం రామో న భోక్ష్యత ఇత్యత్ర దృష్టాంత మాహ - భోజయంతీత్యాదినా. కిలేతి వార్తాయాం - లోకే కేచి ద్బ్రాహ్మణాః విద్యాగుణవయోభ్యధికేషు విప్రేషు విద్యమానేషు సత్సు దక్షిణావిశేష ప్రాపణలోభేన స్వా నేవ బాంధవాన్ శ్రాద్ధే భోజయంతి - తతః పశ్చాత్తదనంతరం కృతకార్యాః కృతశ్రాద్ధకార్యా స్సంతః శ్రాద్ధావసానే ద్విజర్షభాన్ పూర్వభుక్తవిప్రాపేక్షయా విద్యావృత్తవయోభిః శ్రేష్ఠాన్ సమీక్షంతే ఇష్టపక్ష్యాన్ భోజయితు మిచ్ఛంతి - తత్ర తదానీం యే గుణవంతః వృత్తవంతః విద్వాంసః విద్యావంతః - సురోపమాః దేవవత్పూజ్యతమాః - వృద్ధా ద్విజాతయః - తే పశ్చా దిష్టపక్ష్యాన్ సుధా మపి అమృతతుల్యాన్న మపి- నాభిమన్యంతే నాద్రియంతే - నను కుతో నాద్రియంతే - బ్రాహ్మణశేషభోజనే శూద్రశేషవన్నిషేధాభావా

పద్మదళవర్ణం-పద్మనిశ్వాసం పద్మగంధినిశ్వాసం. ౮. ౯. యత్త్వయేతి. మమ బాంధవాః రామాదయః - వ్యపోహ్య రాజ్యా ద్భ్రంశయిత్వా - అనాదృత్య వా త్వయా నిరస్తాః వనే పరిధావంతీతి యత్ - తదకరుణం కర్మ శోచనీయం కర్మేత్యర్థః కరుణారాహిత్యేన త్వయా కృత మితిభావః. ౧౦. యదీతి. భరతః రాజ్యం కోశం చ జహ్యా దితి నోపలక్ష్యతే ఇతి సంబంధః. ౧౧. భరతో రాజ్యం జహ్యా చ్చే దపి రామస్తు న ప్రతిగృహ్ణీయా దితి-సదృష్టాంత మాహ-భోజయంతీత్యాదిశ్లోకత్రయేణ. కేచిత్ శ్రాద్ధకర్తారో బ్రాహ్మణాః - ద్విజర్షభాన్ ద్విజశ్రేష్ఠాన్ నిమంత్ర్య-తాన్ త్యక్త్వా-అనిమంత్రితాన్ స్వాన్ బాంధవా నేవ పూర్వం భోజయంతి - తతః కృతకార్యాః శ్రాద్ధకర్తారః-తాన్ నిమంత్రితాన్ ద్విజర్షభాన్-పశ్చా ద్భోక్తుం సమీక్షంతే-భోజయితుం విచారయంతి కిల-యే నిమంత్రితాః-సురోపమాః గుణవంతః విద్వాంసః ద్విజాతయః- తే తత్ర శ్రాద్ధే సుధా మపి సుధాసదృశ మపి - పశ్చా దనిమంత్రితబంధుభోజనానంతరం - నాభిమన్యంతే భోక్తుం నేచ్ఛంతి - బ్రాహ్మణేషు బాంధవబ్రాహ్మణేషు తృప్తేష్వపి ప్రాజ్ఞా నిమంత్రితా ద్విజర్షభాః - వృషభాః స్వ

సశ్చ ద్విజాతయః, న పశ్చాత్తేఽభిమన్యంతే సుధా మపి సురోపమాః, బ్రాహ్మణే ష్వపి తృప్తేషు పశ్చా ద్భోక్తుం ద్విజర్షభాః, నాభ్యుపైతు మలం ప్రాజ్ఞా శ్శృంగ చ్ఛేద మివర్షభాః ౧౪. ఏవం కనీయసా భ్రాత్రా భుక్తం రాజ్యం విశాంపతే, భ్రాతా జ్యేష్ఠో వరిష్ఠశ్చ కిమర్థం నావమంస్యతే. ౧౫ న పరేణాశితం భక్ష్యం వ్యాఘ్రః ఖాదితు మిచ్ఛతి, ఏవ మేవ నరవ్యాఘ్రః పరలీఢం న మన్యతే. ౧౬. హవి రాజ్యం పురోడాశః కుశా యూపాశ్చ ఖాదిరాః, నైతాని యాతయామాని కుర్వంతి పున రధ్వరే ౧౭. తథాహ్యాత్త మిదం రాజ్యం హృతసారాం సురా మివ, నాభిమంతు మలం రామో నష్టసోమ మివాధ్వరం. ౧౮. (నచేమాం ధర్షణాం రామ స్సంగచ్ఛే దత్యమర్షణః, దారయే న్మందర మపి సహి క్రుద్ధ శ్శితై శ్శరైః త్వాం తు నోత్సహతే హంతుం మహాత్మా పితృగౌరవాత్, ససోమార్క గ్రహగణం నభస్తారావిచిత్రితం. పాతయే ద్యో దివం క్రుద్ధ స్స త్వాం న వ్యతి

దిత్యత్రాహ - బ్రాహ్మణేష్విత్యాదినా తృప్తేష్వపి బ్రాహ్మణేషు పూర్వభుక్తానాం బ్రాహ్మణత్వే పీత్యర్థః. ప్రాజ్ఞాః ద్విజర్షభాః ఋషభాః శృంగచ్ఛేద మివ-నిజావమానహేతుం - పశ్చా ద్భోక్తు మిచ్ఛాం అభ్యుపైతుం - నాలం- న క్షమంత ఇత్యర్థః - యద్వా - శృంగ మగ్రం శృంగే ఛేదో యస్య త చ్ఛృంగచ్ఛేదం ఛిన్నాగ్రం తృణం - యథా వృషభాః వృషభాంతరజగ్ధాగ్రం తృణం - భోక్తుంనాలం - తద్వదిత్యర్థః-శృంగచ్ఛేద మితి వృషభభక్షితాగ్రతృణనామేత్యప్యాహుః. ౧౪. ఉక్తమర్థం దార్ష్టాంతికే యోజయతి - ఏవ మిత్యాదినా. ఏవం పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్ - కనీయసా కనిష్ఠేన - విశాంపతే హేప్రజానాథ - వరిష్ఠః గుణైః శ్రేష్ఠః - కిమర్థం నావమంస్యతే - కస్మై ప్రయోజనాయ న తిరస్కరిష్యతి - సర్వాత్మనా తిరస్కరిష్యత్యేవేత్యర్థః. ౧౫. నపరేణేతి. పరేణ అన్యేన వృకగోమాయ్వాదినా ఆహృతం భక్షితశేషత్వేనానీతం - పరలీఢం పరేణాస్వాదితం - పరభుక్తశేష మితి యావత్ - న మన్యతే. నబహుమన్యతే. ౧౬. హవి రితి. హవిః చరుప్రముఖం - పురోడాశాః పిష్టాదివికారాః - ఖాదిరాఇత్యేత త్పాలాశాదీనా ముపలక్షణం - యాతయామాని పరిభుక్తాని యాగే వినియుక్తానీతి యావత్ - 'జీర్ణంచ పరిభుక్తంచ యాతయామ మిదం ద్వయ' మిత్యమరః. అధ్వరే యాగాంతరే పున ర్నకుర్వంతి న వినియుంజతే - మంత్రాః కృష్ణాజినం దర్భా ఇత్యాద్యయాతయామత్వబోధకవచనేషు దర్భాది శబ్దాః కుశాదివ్యతిరిక్తపరాః. ౧౭. తథేతి. ఆత్తం ఉపభుక్తపూర్వం - హృతసారాం గృహీతసారాంశాం - అభిమంతుం అభిలషితుం నష్టసోమ మివాధ్వర మితి - అన్యేన సోమపానే కృతసత్రరూప మధ్వరం తదక్షమతాయాం యథాన్యో నాభిలషతి తద్వ దిత్యర్థః. ౧౮. నైవం విధ మితి.

శృంగచ్ఛేద మివ పశ్చా ద్భోక్తు మభ్యుపైతుం చ - నాలం న సమర్థాః-అనిమంత్రితబంధుభోజనానంతరం - నిమంత్రితాః ద్విజర్షభాః భోజనం న కరిష్యంతీతి భావః - స్వధా మపీతి పాఠే-స్వధాం శ్రాద్ధం. ౧౪. ఏవ మితి. ఏవం పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్-కిమర్థం నావమంస్యతే-సర్వాత్మనా తిరస్కరిష్యత్యేవేత్యర్థః. ౧౫. నేతి. పరేణ వృకాదినా-ఆశితం భక్షితశేషత్వేన స్థాపితం- పరలీఢం పరేణ ఆస్వాదితం - పరభుక్త మితి యావత్. ౧౬. హవి రితి. హవి శ్చరుప్రముఖం-ఖాదిరా ఇత్యేతత్ పాలాశాదీనా ముప్యుపలక్షణం-యాతయామాని పరిభుక్తాని యాగే వినియుక్తానీతి యావత్-'జీర్ణంచ పరిభుక్తంచ యాతయామ మిదం ద్వయ' మిత్యమరః. అధ్వరే యాగాంతరే - పున ర్న కుర్వంతిన వినియుంజతే. ౧౭. తథేతి. ఆత్త ముపభుక్తపూర్వం - హృతసారాం గృహీతసారాం - అభిమంతు

వర్తతే, ప్రక్షోభయే ద్వారయే ద్వా హిమశైలశతాచితాం.) నైవంవిధ మసత్కారం రాఘవో మర్షయిష్యతి, బలవా నివ శార్దూలో వాలధే రవమర్శనం. ౧౯. నైతస్య సహితా లోకా భయం కుర్యు ర్మహామృధే, అధర్మం త్విహ ధర్మాత్మా లోకం ధర్మేణ యోజయేత్. ౨౦. నన్వసౌ కాంచనై ర్బాణై ర్మహావీర్యో మహాభుజః, యుగాంత ఇవ భూతాని సాగరా నపి నిర్దహేత్. ౨౧. స తాదృశ స్సింహబలో వృషభాక్షో నరర్షభః, స్వయ మేవ హతః పిత్రా జలజేనాత్మజో యథా. ౨౨. ద్విజాతిచరితో ధర్మశ్శాస్త్రదృష్ట స్సనాతనః, యది తేఽధర్మనిరతే త్వయా పుత్రే వివాసితే. ౨౩. గతి రేకా పతి ర్నార్యా ద్వితీయా గతిరాత్మజః, తృతీయా జ్ఞాతయో రాజం శ్చతుర్థీ నేహవిద్యతే. ౨౪. తత్ర త్వం చైవ మే నాస్తి

వాలధేః పుచ్ఛస్య - అవమర్శనం అవమత్యస్పర్శనం. ౧౯. నను వయం కిం కుర్మః పౌరుషధర్మబలాభ్యాం హీన స్స్వయ మేవ గత ఇత్యత్రాహ-నైతస్యేతి. సహితాః మిళితాః-లోకాః చతుర్దశభువనస్థాస్సురాసురాదయః-మహామృధే మహాయుద్ధే - ఏతస్య రామస్య భయం న కుర్యుః-భయం కర్తుం నశక్నుయు రిత్యర్థః - కింతు అధర్మం అధర్మమార్గస్థం - లోకం జనం-ధర్మేణ యోజయేత్ -'చాతుర్వర్ణ్యం చ లోకేస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్యతీ'త్యుక్తో రామః స్వయ మధర్మం కథం కుర్యాదిత్యర్థః. ౨౦. నన్వితి. యుగాంతః యుగాంతకాలః-భూతాని పంచమహాభూతాని. ౨౧. స తాదృశ ఇతి. తాదృశః అవాఙ్మనసగోచరపరాక్రమయుక్తః - జలజేన మత్స్యేన - మత్స్యో హ్యాత్మజానేవ భక్షయతీతి ప్రసిద్ధం. ౨౨. ఇయతా ప్రబంధేనోక్త ముపసంహరతి - ద్విజాతిచరిత ఇతి. ధర్మనిరతే పుత్రే త్వయా వివాసితే సతి - ద్విజాతిచరితః శిష్టత్రైవర్ణికాచరితః శాస్త్రదృష్టః సనాతనోధర్మః తే యది అస్తి కి మిత్యర్థేఽవ్యయ మిదం. ఏవం రాజకృతా నీత్యా స్వహానిమాహ-గతిరిత్యాది. ఏకా ముఖ్యా ప్రథమేత్యర్థః - ద్వితీయా భర్త్రభావే గతి రిత్యర్థః - జ్ఞాతయః పిత్రాదయః - తృతీయా భర్తృపుత్రాభావే గతిరిత్యర్థః - చతుర్థీ స్వాతంత్ర్యరూపా తథాచ స్మృతిః - 'పితా రక్షతి కౌమారే భర్తా రక్షతియౌవనే, వార్ధకే తనయో రక్షే న్న స్త్రీ స్వాతంత్ర్యమర్హతీ'తి. ౨౪. తత్రేతి. తత్ర తాసు గతిషు-త్వంన-త్వం భర్తా న భవసి-సపత్నీ పరతంత్రత్వాత్ -మే

మభిలషితుం. ౧౮. నైవ మితి. వాలధేః పుచ్ఛస్య - అభిమర్శనం. అవమత్యస్పర్శనం. ౧౯. నైతస్యేతి. సహితాః సంఘీభూయ వర్తమానా లోకాః చతుర్దశభువనస్థసురాసురాదయః - భయం న కుర్యుః భయంకర్తుం నశక్నుయుః - తర్హ్యేతాదృశో రామః కిమర్థ మాక్రమ్య రాజ్యం న స్వీకృతవానిత్యాశంక్య పరిహరతి - అధర్మంత్వితి - అధర్మం అధర్మమార్గస్థం - లోకం జనం - ధర్మేణ యోజయేత్ - ధర్మప్రవర్తకో రామః రాజ్యాపహరణరూప మధర్మం కథం కుర్యా దితి భావః. ౨౦. రామే అశక్తిశంకా న కార్యేత్యాహ - నన్విత్యాదిశ్లోక ద్వయేన. యుగాంతః యుగాంతకాలాగ్ని రివ - భూతాని పంచమహాభూతాని - సాగరా నపి నిర్దహేత్. ౨౧. స ఇతి. జలజేన మత్స్యేన. ౨౨. ద్విజాతీతి. ధర్మనిరతే పుత్రే - త్వయావివాసితే సతి - శాస్త్రదృష్టః ద్విజాతిచరితః సనాతనో ధర్మః- తే తవ యది స్యాత్ తద్వివాసనయుక్తః సోపిధర్మో న దృశ్యత ఇతి భావః.యద్వా-నకారోత్రాధ్యాహర్తవ్యః తే ధర్మనిరత ఇత్యత్ర అధర్మ నిరత ఇతి చ్ఛేదః-శాస్త్రదృష్టోద్విజాతిచరితో రాజర్షిభిరాచరిత స్సనాతనోధర్మః తేపుత్రేయదినస్యాత్ తర్హ్యధర్మనిరతే తస్మిన్ త్వయా వివాసితే తద్యుక్తం భవేత్-నచైవమితి భావః.౨౩.౨౪. తత్రేతి.

రామశ్చ వనమాశ్రితః, న వనం గన్తు మిచ్ఛామి సర్వథా నిహతా త్వయా. ౨౫. హతం త్వయా రాజ్య మిదం సరాష్ట్రం హత స్తథాత్మా సహ మన్త్రిభిశ్చ, హతా సపుత్రాస్మి హతాశ్చ పౌరా స్సుతశ్చ భార్యాచ తవ ప్రహృష్టౌ. ౨౬. ఇమాం గిరం దారుణశబ్దసంశ్రితాం నిశమ్య రాజాపి ముమోహ దుఃఖితః, తత స్సశోకం ప్రవివేశ పార్థివ స్స్వదుష్కృతం చాపి పున స్తదా స్మరన్ ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

ఏవంతు క్రుద్ధయా రాజా రామమాత్రా సశోకయా, శ్రావితః పరుషం వాక్యం చిన్తయామాస దుఃఖితః. ౧ చిన్తయిత్వా స చ నృపో ముమోహ వ్యాకులేన్ద్రియః, అథ దీర్ఘేణ కాలేన సంజ్ఞా మాప పరంతపః. ౨. స సంజ్ఞా ముపలభ్యైవ దీర్ఘ ముష్ణంచ నిశ్శ్వసన్, కౌసల్యాం పార్శ్వతో దృష్ట్వా పున శ్చిన్తా ముపాగమత్. ౩. తస్య చిన్తయమానస్య ప్రత్యభా త్కర్మ దుష్కృతం,

జ్ఞాతి రపి నాస్తి దూరస్థత్వా దితి భావః-న వనం గన్తు మిచ్ఛామి - సభర్తృకత్వాత్ - నిహతా అస్మీతి శేషః. రామానుజీయం. తత్రేతి. తత్ర గతిత్వేన పరిగణితేషు త్వం మే నాస్తి-అస్తీతి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం - మే నాస్తీతి పాఠ స్సమ్యక్. ౨౫. న కేవల మహ మేకా హతా అన్యేపీత్యాహ-హత మితి. రాజ్యం కోసలరాజ్యం - రాష్ట్రాణి-అన్యాని త్వన్మిత్రపాలితాని సుతః భరతః - తత్రైవ తవ సుతాభిమానాత్-భార్యా కైకేయీ-తద్వచనకరణాత్. ౨౬. ఇమా మితి. ప్రవివేశ-తత్ర మగ్న ఇత్యర్థః-దుష్కృతం స్మరన్-ఏతాదృశ దుఃఖస్య నిదానభూతం కిం కర్మ పూర్వం కృత మితి స్మర న్నిత్యర్థః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకషష్టితమస్సర్గః.

ఏవ మితి. చిన్తయామాస-అనయా సత్య మేవ కథితం-మయా చాస్యై రకృతపూర్వం మహదకృత్యం కృతం-కి మతఃపరం కరోమీతి చిన్తయామాసేత్యర్థః. ౧ ౨. స సంజ్ఞామితి. పునశ్చిన్తాముపాగమత్-'అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహైవ ఫల మశ్నుత' ఇతిన్యాయేన ప్రియపుత్రవిశ్లేషజం మహద్దుఃఖ మనుభవామి-ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్మ కృత మితి పునశ్చిన్తాం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౩. తస్యేతి. దుష్కృతం కర్మ-మునికుమారవధరూపం కర్మ-ప్రత్యభాత్ ప్రతీత మభూత్-శబ్దవేధినా-

తత్ర గతిత్వే పరిగణితేషు త్వం మే నాస్తి. ౨౫. ౨౬. ఇమా మితి. స్వదుష్కృతం అస్మరత్ - ఏతాదృశదుఃఖస్య నిదానభూతం కిం దుష్కృతం పూర్వం కృత మితి సస్మారేత్యర్థః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

ఏవ మితి. చిన్తయామాస - అనయా కథితం సర్వం సత్య మేవ - అస్యై రకృతపూర్వం అకృత్యం మయా కృత మితి హృది విచారయామాసేత్యర్థః. ౧. ౨. స ఇతి. పున శ్చిన్తా ముపాగమత్ - 'అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహైవ ఫల మశ్నుత' ఇతి న్యాయేన - ప్రియపుత్రవిశ్లేషజం మహద్దుఃఖ మనుభవామి - ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్మకృత మితి పున శ్చిన్తా మాపేత్యర్థః. ౩. తస్యేతి. ప్రత్యభాత్ ప్రతీత మభూత్ దుష్కృతం కర్మ మునికుమారవధరూపం కర్మ - శబ్దవేధినా

య దనేన కృతం పూర్వ మజ్ఞానా చ్ఛబ్దవేధినా. ౪. అమనా స్తేన శోకేన రామ
శోకేన చ ప్రభుః, ద్వాభ్యా మపి మహారాజ శ్శోకాభ్యా మన్వతప్యత. ౫. దహ్య
మాన స్స శోకాభ్యాం కౌసల్యా మాహ భూపతిః, వేపమానోఽంజలిం కృత్వా
ప్రసాదార్థ మవాఙ్ముఖః ౬. ప్రసాదయే త్వాం కౌసల్యే రచితోఽయం మయాం
జలిః, వత్సలా చానృశంసా చ త్వం హి నిత్యం పరేష్వపి ౭. భర్తా తు ఖలు నా
రీణాం గుణవా న్నిర్గుణోఽపి వా, ధర్మం విమృశమానానాం ప్రత్యక్షం దేవి దైవ
తం ౮ సా త్వం ధర్మపరా నిత్యం దృష్టలోకపరా వరా, నార్హసే విప్రియం
వక్తుం దుఃఖితాపి సుదుఃఖితం ౯. తద్వాక్యం కరుణం రాజ్ఞ శ్శ్రుత్వా దీనస్య
భాషితం, కౌసల్యా వ్యసృజ ద్బాష్పం ప్రణాళీవ నవోదకం. ౧౦ సా మూర్ధ్ని బధ్వా
రుదతీ రాజ్ఞః పద్మ మివాంజలిం, సంభ్రమా దబ్రవీ త్త్రస్తా త్వరమాణాక్షరం వ
చః. ౧౧. ప్రసీద శిరసా యాచే భూమౌ నిపతితాస్మి తే, యాచితాస్మి హతా
దేవ హంతవ్యాహం నహి త్వయా. ౧౨. నైషాహి సా స్త్రీ భవతి శ్లాఘనీయేన
ధీమతా, ఉభయో ర్లోకయో ర్వీర పత్యా యా సంప్రసాద్యతే. ౧౩ జానామి ధ
ర్మం ధర్మజ్ఞ త్వాం జానే సత్యవాదినం, పుత్రశోకార్తయా తత్తు మయా కి మపి

శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్ధుం శీల మస్యాస్తీతి శబ్దవేధీ-రాజా-బాణో వా. ౪ అమనా ఇతి. అమనాః అస్వస్థ
చిత్తః-క్షుభితాంతఃకరణ ఇత్యర్థః-తేన మునికుమారవధజనితేన. ౫. దహ్యమాన ఇతి. అవాఙ్ముఖః
అవనతముఖః-స్వకృతకౌసల్యావిషయాప్రియజన్యయా లజ్జయా భీత్యా చేతి భావః. ౬. ప్రసాదయ
ఇతి. పరేష్వపి ప్రతికూలే ష్వపి. ౭. ౮. సా త్వ మితి. దృష్టలోకపరావరా దృష్టౌ లోకే జనే ప
రావరౌ ఉత్కర్షాపకర్షౌ యయా సా తథోక్తా-సుదుఃఖితం మాం ప్రతీతి శేషః. ౯. తద్వాక్య మితి.
ప్రణాళీ ప్రాసాదాదిషు దార్వాదినిర్మితజలనిర్గమమార్గః-నవోదకం వర్ష జలం. ౧౦. సేతి. రాజ్ఞః
అంజలిం పద్మ మివ మూర్ధ్ని బధ్వా పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బధ్వేత్యర్థః-త్రస్తా ధర్మాత్
భీతా. ౧౧. ప్రసీదేతి. భూమౌ నిపతితాస్మి ప్రణతాస్మీత్యర్థః - యతః తే యాచితా త్వయా
యాచితాహం హతాస్మి-అత స్త్వయాహం హంతవ్యా నహి ప్రహర్తవ్యా నహి-ఏతదపరాధక్షాం
తయే మత్పరిహార ఏవ త్వయా కర్తవ్యో దాస్యా ఇవేత్యర్థః. ౧౨. నైషేతి. శ్లాఘనీయేన స్వయం
ప్రసాద్యేన పత్యా-లోకే యా సంప్రసాద్యతే-సా స్త్రీ-ఉభయో ర్లోకయోః న భవతి - ఐహికా
ముష్మికసుఖభాగినీ న భవతీత్యర్థః. ౧౩. జానామీతి. కి మపి-అవిచారితం అనుచితంచ-తత్ క్షంత

శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్ధుం శీల మస్యాస్తీతి శబ్దవేధీ తేన. ౪. అమనా ఇతి. అమనాః క్షుభితాంతఃకరణః
తేన మునికుమారవధరూపేణ శోకేన, ౫. ౬. ప్రసాదయ ఇతి. పరేష్వపి ప్రతికూలేష్వపి. ౭. ౮.
సా త్వ మితి. దృష్టలోకపరావరా-దృష్టౌ లోకే జనే పరావరౌ ఉత్కర్షాపకర్షౌ యయా సా.
౯. తదితి. ప్రణాళీ జలనిర్గమమార్గః - నవోదకం. ౧౦. సేతి. రాజ్ఞః - అంజలిం పద్మ మివ
మూర్ధ్ని బధ్వా - పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బధ్వేత్యర్థః. ౧౧. ప్రసీదేతి. భూమౌ నిపతి
తాస్మి - ప్రణతాస్మి-యతః తే యాచితా త్వయా యాచితాస్మి-అతోఽహం న క్షంతవ్యేతి యో
జనా. ౧౨. కుతఏవ మత ఆహ - నైషేతి. ఉభయో ర్లోకయో ర్మధ్యే - శ్లాఘనీయేన పత్యా
యా సంప్రసాద్యతే ప్రార్థ్యతే-నైషా స్త్రీభవతీతి యోజనా, ౧౩. జానామీతి. మయా యత్కి-

భాషితం. ౧౪. శోకో నాశయతే ధైర్యం శోకో నాశయతే శ్రుతం, శోకో నాశయతే సర్వం నాస్తి శోకసమో రిపుః. ౧౫. శక్య ఆపతిత స్సోఢుం ప్రహారో రిపుహస్తతః, సోఢు మాపతిత శ్శోక స్సుసూక్ష్మోఽపి న శక్యతే. ౧౬. (ధర్మజ్ఞా శ్శ్రుతిమంతోఽపి ఛిన్నధర్మార్థసంశయాః, యతయో వీర ముహ్యంతి శోకసంమూఢచేతసః.) వనవాసాయ రామస్య పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే, యః శోకహతహర్షాయాః పంచవర్షోపమో మమ. ౧౭. తం హి చింతయమానాయా శ్శోకోఽయం హృది వర్ధతే నదీనా మివ వేగేన సముద్రసలిలం మహత్. ౧౮. ఏవం హి కథయంత్యా స్తు కౌసల్యాయా శ్శుభం వచః, మందరశ్మి రభూ త్సూర్యో రజనీ

వ్య మితి శేషః. ౧౪. ౧౫. శక్య ఇతి. ఆపతితః హఠాత్ ప్రాప్తః. ౧౬. శోకస్య నూతనత్వా దశక్యత్వ మాహ - వనవాసాయేతి. వనవాసాయ - వనే వాసం కర్తుం ప్రస్థితస్య రామస్య - పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే - వనే పంచరాత్రో వాసో గణ్యతే - అత్ర కేచిత్ - ప్రథమాయాం రాత్రౌ తమసాతీరే - ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే - తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థే వనస్పతౌ - చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే - పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే - తత స్సుమంత్ర ష్షష్ఠదివసే రామ శ్చిత్రకూటం గమిష్యతీతి వృత్తాంతం జ్ఞాత్వా తదహ స్సాయాహ్నసమయే అయోధ్యాం ప్రాప్తవాన్ - తతోఽత్ర పంచరాత్రగణన ముపపద్యత ఇత్యూచిరే - అన్యేత్వాహుః - గంగావతరణపర్యంతం వనవాసత్వాభావా త్తతఃపరం వనస్పతిభరద్వాజాశ్రమయమునాతీరచిత్రకూటేషు చతస్రో రాత్రయః - చతుర్థ్యాం సుమంత్రస్య నిర్గమః - పంచమ్యా మిదం వచన మితి - ఏవం సత్యద్య పదస్వారస్య మితి. సప్తపంచాశే సర్గే - 'భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ సహాసనం, ఆగిరే ర్గమనం తేషాం తత్రస్థై రభిలక్షితం, అనుజ్ఞాత స్సుమంత్రోఽథ యోజయిత్వా హయోత్తమా' నిత్యాద్యనంతరం - 'తత స్సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శహే' త్యుక్త్వా. అయోధ్యానిర్గమదివస మారభ్య షష్ఠేఽహని కిల రామస్య చిత్రకూటప్రవేశః - అథ చారేభ్య స్సప్తమే అష్టమే వా సూతస్య తద్వృత్తాంతశ్రవణం - తత స్తృతీయేఽహని సూతస్యాయోధ్యాప్రవేశః - తత్ కథం పంచరాత్రయ ఇతి పరిగణ్యతే-ఉచ్యతే - తృతీయేఽహనీత్యత్ర అహ్న స్తృతీయభాగ ఇత్యర్థః ఆగిరే ర్గమన మిత్యత్ర గమనోద్యోగ మిత్యర్థః - తథా చ - 'గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోఽస్మి దివసా న్బహూన్, ఆశయా యదిమాం రామః పునశ్శబ్దాపయే ది'తీత్యత్ర - బహూ నిత్యుక్త్యా దినత్రయం శృంగిబేరపురే సూతస్య వాసః - చతుర్థే దినే ఋజుమార్గేణ దివారాత్ర మాగతచారముఖా ద్రామస్య చిత్రకూటప్రవేశోద్యోగం నిశమ్య తద్దివససాయంకాలే వేగేనాయోధ్యాప్రవేశః - తస్మి న్దినే కౌసల్యాహ - పంచరాత్రోఽద్య గణ్యత ఇతి-అతో న కించి దనుపపన్నం. ౧౭. త మితి. నదీవేగేన సముద్రవృద్ధి రితి లోకవాదః ౧౮. ఏవ మితి. కథయంత్యాః - కథయంత్యా మిత్యర్థః-శుభం వచః-అతిదుఃఖితావస్థాయా మపి

మపి భాషితం - తత్క్షంతవ్య మితి శేషః. ౧౪. ౧౫. శక్య ఇతి. ఆపతితః హఠాత్ప్రాప్తః. ౧౬. వనవాసాయేతి. పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే - పంచరాత్రః పంచరాత్రయో గణ్యంతే - ప్రథమా రాత్రి స్తమసాతీరే - ద్వితీయా గుహపురే తృతీయా గంగాదక్షిణకూలస్థవనస్పతిమూలే - చతుర్థీ ప్రయాగే - పంచమీ యమునావనే - షష్ఠీ చిత్రకూటే - షష్ఠ్యా మేవ చాయోధ్యాం సుమంత్రః ప్రాప్తః - పూర్వ మేవం పంచరాత్రయో గణ్యంతే. ౧౭. ౧౮. ఏవ మితి. కథయంత్యాం సత్యా

చాభ్యవర్తత. ౧౯. తథా ప్రసాదితో వాక్యై ర్దేవ్యా కౌసల్యయా నృపః, శోకేన చ సమాక్రాంతో నిద్రాయా వశ మేయివాన్. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

ప్రతిబుద్ధో ముహూర్తేన శోకోపహతచేతనః, అథ రాజా దశరథ స్స చింతా మభ్యపద్యత. ౧. రామలక్ష్మణయో శ్చైవవివాసాద్వాసవోపమం, ఆవివేశోపసర్గ స్తం తమ స్సూర్య మివాసురం. ౨. సభార్యే నిర్గతే రామే కౌసల్యాం కోసలేశ్వరః, వివక్షు రసితాపాంగాం స్మృత్వా దుష్కృత మాత్మనః. ౩. స రాజా రజనీం షష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనం, అర్ధరాత్రే దశరథ స్సంస్మరన్ దుష్కృతం కృతం ౪. స రాజా పుత్రశోకార్తః స్మృత్వా దుష్కృత మాత్మనః, కౌసల్యాం పుత్రశోకార్తా మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫. యదా చరతి కల్యాణి శుభం వాయది వా శుభం, తదేవ లభతే భద్రే కర్తా కర్మజ మాత్మనః. ౬. గురులాఘవ మర్థానా మారంభే కర్మణాం ఫలం, దోషం వా యో న జానాతి స బాల ఇతి

పత్యనునయపరత్వా ద్వచస శ్శుభత్వం. ౧౯. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

ప్రతిబుద్ధ ఇత్యాది. ౧.రామలక్ష్మణయో రితి. రామలక్ష్మణయో ర్వివాసాత్ ఉపసర్గః మహోపద్రవః పుత్రశోకరూపః ఆసురం అసురసంబంధి-తమః రాహుః. ౨. సభార్యఇతి. వివక్షుః-అభూదితి శేషః-అసితాపాంగా మిత్యనేన నివృత్తక్రోధత్వ ముక్తం. ౩. సరాజేతి. రజనీ మితి సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా-షష్ఠీం రజనీం - ప్రాప్యేతి శేషో వా - సంస్మరన్ స్థిత ఇతిశేషః. ౪. ౫. స్మృతమాత్మదుష్కృతం వక్తుం తదనుకూలాం లోకస్థితిం దర్శయతి - యదితి. కల్యాణీతి సాంత్వోక్తిః - లోకే పురుష శ్శుభంవాఅశుభంవా యదాచరతి పరస్య - కర్మజం పరశుభాశుభప్రాపకపుణ్యాపుణ్యాత్మకకర్మజం - తదేవ శుభం వా అశుభం వా ఫలం ఆత్మనోపి లభతే - తథాచ ఋషేః పుత్రవియోగకరణేన మమాపి పుత్రవియోగః ప్రాప్తః ఇతి భావః. ౬. అన్యామపి లోకస్థితి మాహ - గురులాఘవ మితి కర్మణా మారంభే ఆరంభసమయే-అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం గురుత్వం లఘుత్వంచ - ఫలం దోషం వా ఫలం ఫలహానింవా - యద్వా - సుఖరూపతాం దుఃఖరూపతాం వా యో న జానాతి - సః బాలః అజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే - అల్పఫలకం బహుకర్మ నిష్ఫలం చ కర్మారంభమాణో బుద్ధిహీనః - బహుఫలక మల్పం కర్మ - సఫలం కర్మ చారంభమాణ స్సుబుద్ధి రిత్యర్థః -

---

మిత్యర్థః-శుభం వచః అతిదుఃఖితాయా మపి - పత్యనునయపరత్వా ద్వచసః శుభత్వం. ౧౯. ౨౦. ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

౧. రామేతి. రామలక్ష్మణయోర్వివాసాదుపసర్గః తం వివేశ పుత్రశోకరూపమహోపద్రవః దశరథం వివేశేత్యర్థః ఆసురం తమః రాహుః. ౨. సభార్య ఇతి. వివక్షుః అభూ దితి శేషః. ౩. సఇతి. షష్ఠీం షష్ఠ్యా మిత్యర్థః - సంస్మరన్ స్థిత ఇతి శేషః. ౪. ౫. యదితి. తదేవ కర్మజం దోషకర్మోత్పన్నం ఫలం. ౬. గుర్వితి. కర్మణా మారంభే సమారంభసమయే-అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం - గురుత్వం లఘుత్వంచ - తేషా మేవార్థానాం ఫలం సుఖరూపత్వం - దోషంవా దుఃఖత్వం చ యో

చ్యతే. ౭. కశ్చి దామ్రవణం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ నిషించతి, పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్ను స్స శోచతి ఫలాగమే. ౮. అవిజ్ఞాయ ఫలం యో హి కర్మ త్వే వా నుధావతి, స శోచే త్ఫలవేళాయాం యథాకింశుకసేచకః. ౯. సోఽహ మామ్ర వణం ఛిత్త్వా పలశాంశ్చ న్యషేచయం, రామం ఫలాగమే త్యక్త్వా పశ్చాచ్ఛోచామి దుర్మతిః ౧౦. లబ్ధశబ్దేన కౌసల్యే కుమారేణ ధనుష్మతా, కుమార శ్శబ్దవేధీతి మయా పాప మిదం కృతం. ౧౧. తదిదం మేఽనుసంప్రాప్తం దేవి దుఃఖం

తథాచాత్మవినోదరూపాల్పఫలాయ పుత్రవియోగరూపమహాఫలహానికరం మృగయా కర్మ కుర్వన్న హమజ్ఞ ఏవాస్మీతి భావః. ౭. ఫలతారతమ్యవిచార మంతరేణ కర్మణి ప్రవృత్తస్యోక్తం బాలిశత్వం దృష్టాంతముఖేన వివృణోతి - కశ్చిదితి. లోకే కశ్చిత్ పురుషః పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్నుస్సాభిలాషస్సన్ - అధికవర్ణమహాపుష్పవత్త్వా త్తదనుగుణమహాఫలం భవిష్యతీతి సాభిలాష ఇత్యర్థః - ఆమ్రవణం చూతవనం అల్పనిర్వర్ణపుష్పకం ఛిత్త్వా - ఫలాశోపరోధపరిహారార్థం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ కింశుకానేవ - నిషించతి జలసేచనాదినా పోషయతి - సః ఫలాగమే ఫలప్రాప్తికాలే సతి - అనుపభోగ్యఫలదర్శనా చ్ఛోచతి. ౮. దృష్టాంతోక్తం దార్ష్టాంతికే దర్శయతి - అవిజ్ఞాయేతి. భావిఫలమవిజ్ఞాయ - కర్మత్వేవానుధావతి కర్మైవానుసరతి - తదనుకూలహింసాంతు న పశ్యతీత్యర్థః. ౯. ఏవం సదృష్టాంత ముక్తస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి - సోఽహ మితి. ఆమ్రవణచ్ఛేదనపూర్వక పలాశసేచకతుల్యోఽహ మిత్యర్థః - ఆమ్రవణం ఛిత్త్వేత్యనేనాభిషేకవిఘాతపూర్వకరామవివాసనం లక్ష్యతే-పలాశాం శ్చ న్యషే చయ మిత్యనేన కైకేయీ ప్రియకరణం లక్ష్యతే. ఏతద్దుఃఖానుభవస్య నిదానం వక్తు ముపక్రమతే - లబ్ధశబ్దేనేతి. కుమారః శబ్దవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రాప్తఖ్యాతినా మయా ఇదం వక్ష్యమాణం - పాపం మునికుమారవధరూపం కర్మ కృత మితి సంబంధః- యద్వా - లబ్ధశబ్దేన లబ్ధగజతుల్యమునిపుత్రశబ్దేన మయా శబ్దవేధీ కుమార ఇత్యభిమానేన ఇదం వక్ష్యమాణం మునికుమారవధరూపం పాపం కృతం. ౧౧. శుభం వా అశుభంవా పురుషకృతం కర్మ

న విజానాతి స బాల ఇత్యుచ్యతే. ౭. బాలిశత్వ మేవ దృష్టాంతముఖేనాహ - కశ్చి దిత్యాదినా. ఆమ్రవణం చూతవనం ఛిత్త్వా సూక్ష్మతరపుష్పం చూతవనవిసూక్ష్మతరఫల మేవ జనయే దితి భ్రాంత్యా ఛిత్త్వేత్యర్థః - పుష్పం దృష్ట్వా వర్ణేన ఆపాతరమణీయం పృథుతరం పుష్పం దృష్ట్వా - ఫలే గృధ్నుః - ఏతదనురూపం మహత్ఫలం భవిష్యతీతి ఫలలిప్సుస్సన్ పలాశా న్నిషించతి - పలాశతరురోపణం కృత్వా - తేషాం జలం నిషించతీత్యర్థః - సఫలాగమే అనుభోగప్రాప్తిసమయే - అనుశోచతి పశ్చా త్తప్యతి - స్వోత్ప్రేక్షితఫలాభావా దితి భావః. ౮. అవిజ్ఞాయేతి. యః ఫలం భావిఫలం అవిజ్ఞాయ అవిచార్య - కర్మత్వేవ కర్మైవ తు అనుధావతి - అనుతిష్ఠతి - సః ఫలవేళాయాం ఫలానుభవకాలే - శోచేత్ తప్యే దిత్యర్థః. ౯. సామాన్యేనోక్త మర్థం స్వాత్మన్యవిచార్య కారిణి విశేషేణ యోజయతి. సోఽహ మితి. ఆమ్రవణశబ్దేన శుభకర్మోపలక్ష్యతే - పలాశశబ్దేన అశుభకర్మ - ఆమ్రవణం ఛిత్త్వా - రామాభిషేకరూపం శుభకర్మ త్యక్త్వేత్యర్థః - పలాశాంశ్చ న్యషేచయం దుఃఖరూప మాగామిఫల మనవేక్ష్య-కైకేయీప్రియకరణరూప మశుభం కర్మాచరం - తస్యా శుభకర్మణః ఫలాగమే ఫలానుభవకాలే రామం త్యక్త్వా అశుభకర్మఫలత్వేన రామవియోగం ప్రాప్య - పశ్చా చ్ఛోచామి - రామత్యాగరూపఫల మనుభూయ శోచామీత్యర్థః. ౧౦. ఏతద్దుఃఖానుభవస్య నిదానం వక్తు ముపక్రమతే. లబ్ధశబ్దేనేత్యాదినా. కుమారః శబ్దశవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రాప్తఖ్యాతినా

స్స్వయంకృతం, సంమోహాదిహ బాలేన యథా స్యా ద్భక్షితం విషం. ౧౨. యథాన్యః పురుషః కశ్చి త్పలాశై ర్మోహితో భవేత్, ఏవం మమాప్యవిజ్ఞాతం శబ్దవేధ్య మయం ఫలం. ౧౩. దేవ్యనూఢా త్వ మభవో యువరాజో భవామ్యహం, తతః ప్రావృ డను ప్రాప్తా మదకామవివర్ధనీ. ౧౪ ఉపాస్య హి రసా న్భౌమాం స్తప్త్వా చ జగదంశుభిః, పరేతాచరితాం భీమాం రవి రావిశతే దిశం. ౧౫. ఉష్ణ మంతర్దధే సద్య స్స్నిగ్ధా దదృశిరే ఘనాః, తతో జహృషిరే సర్వే భేకసారంగబర్హిణః. ౧౬. క్లిన్నపక్షో త్తరా స్స్నాతాః కృచ్ఛ్రా దివ పతత్రిణః,

లోకాంతరే జన్మాంతరే వా ఫలాయ భవేత్ మత్కృతకర్మణ స్త్వత్యుత్కటత్వా దిహైవ తత్ఫలం ప్రాప్త మిత్యాహ - తదిద మితి. ఇహ లోకే బాలేన సంమోహాత్ భక్షితం విషం - యథా దుఃఖరూపం స్యా త్తథైవ స్వయం కృతం తదిదం దుష్కృతం మే దుఃఖరూపం అనుసంప్రాప్తం జాత మిత్యర్థః. ౧౨. ఉక్త మర్థం సంగ్రహేణ దర్శయ న్నుపసంహరతి - యథాన్య ఇత్యాదినా. అన్యః ప్రాకృతః కశ్చిత్ పలాశైః పలాశపుష్పైః - ఫలే లుక్ - యథా మోహితో భవేత్ - యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తో భవేత్-ఏవం మమాపి మయాపి శబ్దో వేధ్యో లక్ష్యం యస్య స శబ్దవేధ్య శ్శరః శబ్దవేధ్యమయం శబ్దవేధ్యవికారభూతం తద్ధేతుక మిత్యర్థః ఫల మవిజ్ఞాతం - శబ్దవేధిత్వఖ్యాతిమాత్ర మేవ జానతా మయా భావ్యనర్థఫలం న విజ్ఞాత మిత్యర్థః. ఏతాదృశశబ్దవేధనం కదా ప్రాప్త మిత్యాకాంక్షాయా మాహ - దేవీత్యాదినా. అనూఢా అకృతవివాహా - యువత్వే సతి రాజా యువరాజః - భవామి అభవం-ప్రావృట్ వర్షాకాలః. ౧౪. ఉపాస్యేతి. ఉపాస్య గృహీత్వా - రసాన్ జలాని - జగత్ భూమిం పరేతాచరితాం ప్రేతాచరితాం అతఏవ భీమాం దిశం - దక్షిణా మిత్యర్థః-ఆవిశతే ఆవిశతేస్మ. ౧౫. ఉష్ణ మితి. స్నిగ్ధా శ్శీతలాః - భేకాః మండూకాః - సారంగాః హరిణాః చాతకావా. ౧౬. క్లిన్నపక్షోత్తరా ఇతి. క్లిన్నపక్షోత్తరాః సిక్తపక్షోపరిభాగః - అతఏవ స్నాతా ఇవ స్థితాః - వృష్టివాతావధూతాగ్రాన్ వృష్టివాతాభ్యాం కంపితాగ్రా నపి - పాదపాన్ - కృచ్ఛ్రాత్ క్లిన్నపక్షత్వేన యత్నాత్ - అభి

మయా ఇదం వక్ష్యమాణం పాపం మునికుమారవధరూపం కర్మ కృత మితి సంబంధః. ౧౧. ౧౨. యథేతి. పలాశైః పలాశ పుష్పైః - యథాన్యః కశ్చి న్మోహితో భవేత్ - యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తో భవేత్-ఏవం మయాపి శబ్దవేధ్యమయంశబ్దో వేధ్యం లక్ష్యం శబ్దవేధ్యం తన్మయం శబ్దవేధ్యవికారం శబ్దలక్ష్యహేతుక మిత్యర్థః - శబ్దవేద్యమయ మితి పాఠే శబ్దస్య వేద్యం వేదనం తద్ధేతుకం శబ్దవేద్యమయం ఫల మవిజ్ఞాతం-ఏత దుక్తం భవతి యథా కశ్చి త్పురుషః - కింశుకస్య శోభనాని పుష్పాణి దృష్ట్వా - మోహితః ఫలాన్యప్యేవ మేవ శోభనాని భవేయు రితి బుధ్వా-ఫలలోభేన తం వర్ధయన్ తస్య నిరుపయోగం ఫలం నవిజ్ఞాతవాన్ ఏవ మహంచ శబ్దవేధ్యస్య - లోకవిఖ్యాతికరం యశోతిశయం దృష్ట్వా-అస్య ఫల మప్యేవ మేవ లోకపూజ్యతమ మితి మత్వా - తచ్ఛబ్దవేధనం ముహు రభ్యస్యన్ తస్యాశుభం ఫలం నవిచారితవానితి. ౧౩.ఏతాదృశశబ్దవేధనం కదా ప్రాప్త మిత్యాకాంక్షాయా మాహ-దేవీతి. అనూఢా అప్రౌఢేత్యర్థః. ౧౪.ఉపాస్యసేవిత్వా-రసాన్ జలాని-పరేతాచరితాం దిశం దక్షిణాం దిశందక్షిణాయన మిత్యర్థః.౧౫. ఉష్ణ మితి. భేకా మండూకాః సారంగాః హరిణాః చాతకావా. ౧౬. క్లిన్నపక్షేతి. క్లిన్నపక్షో

వృష్టివాతావధూతాగ్రా≈ పాదపా నభిపేదిరే. ౧౭. పతితేనాంభసా చ్ఛన్నః పత మానేన చాసకృత్, ఆబభౌ మత్తసారంగ స్తోయరాశి రివాచలః. ౧౮. పాండు రారుణవర్ణాని స్రోతాంసి విమలాన్యపి, సుస్రువు ర్గిరిధాతుభ్య స్సభస్మాని భుజంగ వత్. ౧౯. (ఆకులారుణతోయాని స్రోతాంసి విమలాన్యపి, ఉన్మార్గజలవాహీని బభూవు ర్జలదాగమే.) తస్మి న్నతిసుఖే కాలే ధనుష్మా నిషుమా న్రథీ, వ్యాయా మకృతసంకల్ప స్సరయూ మన్వగాం నదీం. ౨౦. నిపానే మహిషం రాత్రౌ గజం వాభ్యాగతం నదీం, అన్యంవా శ్వాపదం కంచి జ్జిఘాంసు రజితేంద్రియః ౨౧. (తస్మిం స్తత్రాహ మేకాంతే రాత్రౌ వివృతకార్ముకః, తత్రాహం సంవృతం వన్యం హతవాం స్తీర మాగతం, అన్యం చాపి మృగం హింస్రం శబ్దం శ్రుత్వాభ్యుపాగ తం)అథాంధకారే త్వశ్రౌషం జలే కుంభస్య పూర్యతః,అచక్షు ర్విషయే ఘోషం వారణస్యేవ నర్దతః. ౨౨. తతోహం శర ముద్ధృత్య దీప్త మాశీవిషోపమం, శబ్దం ప్రతి గజప్రేప్సు రభిలక్ష్య త్వపాతయం. ౨౩. అముంచం నిశితం బాణ

పేదిరే ఆరూఢాః. ౧౭. పతితేనేతి. పతితేన పతమానేనచ - నిరంతరేణేత్యర్థః-అంభసా వర్షజలేన- ఛన్నః - మత్తసారంగః మత్తగజః - 'సారంగో హరిణే భృంగే చాతకే కబళే గజ' ఇతినిఘంటుః. అచలో గిరిః - అచలో నిశ్చలః నిస్తరంగః - తోయరాశి స్సముద్ర ఇవాబభౌ - అచలపదస్యా వృత్త్యా ఏకస్య గిరిపరస్య విశేష్యత్వం - అన్యస్య తోయరాశివిశేషణత్వ మితి ధ్యేయం. ౧౮. పాండురారుణవర్ణానీతి. గిరిధాతుభ్యో హేతుభ్యః విమలా న్యపి స్రోతాంసి పాండురారుణవర్ణాని పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని అరుణధాతుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్మాని దావానలభస్మసహితాని - భుజంగవత్ నానావర్ణయుక్తసర్పా ఇవ - కుటిలాని సుస్రువుః. ౧౯. తస్మి న్నిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వ్యాయామకృతసంకల్పః మృగయావిహారే కృతసంకల్ప ఇత్యర్థః - నిపీయతేస్మిన్నితి నిపానం నద్యవతారస్థలం తస్మి≈ - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగం. ౨౦. ౨౧. అథాంధకార ఇతి. పూర్యత ఇతి శత్రంతత్వ మార్షం. ౨౨. తతోహ మితి. గజప్రేప్సుః గజరూపవేధ్యం ప్రాప్తు మిచ్ఛుః-హననేచ్ఛు రిత్యర్థః - శబ్దం ప్రతిశబ్దం లక్ష్యం కృత్వా అభిలక్ష్య- శబ్దకర్తృభూతో గజ ఏతావన్మాత్రే తిష్ఠతీతి లక్షీకృత్యేత్యర్థః - శర మపాతయ మితి సంబంధః. ౨౩. అముంచ మితి. యత్ర బాణ మముంచం తత్ర - వనౌకసః వనం ఓకః స్థానం యస్య తస్య-

---

త్తరాః సిక్తపక్షోపరిభాగాః - అతఏవ స్నాతా ఇవ కృచ్ఛ్రా ద్యత్నాత్. ౧౭. పతితేనేతి. మత్త సారంగః. మత్తగజః. ౧౮. పాండురేతి. పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని - అరుణధా తుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్మాని దవానలకృతభస్మసహితాని - భుజంగవత్ నానావర్ణ యుక్తసర్పా ఇవ గిరిధాతుభ్య ఇతి హేతౌ పంచమీ. ౧౯. తస్మి న్నిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వ్యాయామకృతసంకల్పః మృగయావిహారకృతసంకల్ప ఇత్యర్థః - నిపానే నిపీయతేఽస్మి న్నితి నిపానం తస్మి≈ - అవతీర్య జలపానయోగ్య ప్రదేశ ఇతి యావత్ - శ్వాపదం వ్యాఘ్రా దికం. ౨౦. ౨౧. అథేతి. పూర్యతః శత్రంతత్వ మార్షం. ౨౨. తత ఇతి. గజప్రేప్సుః గజం ప్రాప్తుమిచ్ఛు హననేచ్ఛు రిత్యర్థః శబ్దం ప్రతి శబ్దం లక్ష్యం - కృత్వా - అభిలక్ష్య లక్ష్యం గజ మభిముఖీభూయ - శర మపాతయ మితి సంబంధః. ౨౩. అముంచ మితి. యత్ర

మహ మాశీవిషోపమం, తత్ర వాగుషసి వ్యక్తా ప్రాదురాసీ ద్వనౌకసః, హాహేతి పతత స్తోయే బాణాభిహతమర్మణః. ౨౮॥ తస్మిన్నిపతితే బాణే వాగభూ త్తత్ర మానుషీ, కథ మస్మద్విధే శస్త్రం నిపతేత్తు తపస్వినీ, ప్రవివిక్తాం నదీం రాత్రా వుదాహారోఽహ మాగతః, ఇషుణాభిహతః కేన కస్య వా కిం కృతం మయా, ఋషే ర్హి న్యస్తదండస్య వనే వన్యేన జీవతః, కథం ను శస్త్రేణ వధో మద్విధస్య విధీయతే, జటాభారధరస్యైవ వల్కలాజినవాససః, కో వధేన మమార్థీ స్యా త్కింవా స్యాపకృతం మయా, ఏవం నిష్ఫల మారబ్ధం కేవలానర్థసంహితం, న కశ్చిత్సాధు మన్యేత యథైవ గురుతల్పగం, నాహం తథానుశోచామి జీవితక్షయ మాత్మనః, మాతరం పితరం చోభా వనుశోచామి మద్వధే, తదేతన్మిథునం వృద్ధం చిరకాలభృతం మయా, మయి పంచత్వ మాపన్నే కాం వృత్తిం వర్తయిష్యతి, వృద్ధౌచ మాతాపితరా వహం చైకేషుణా హతః, కేన స్మ నిహతా స్సర్వే సుబాలేనాకృతాత్మనా. ౩౨॥ తాం గిరం కరుణాం శ్రుత్వా మమ ధర్మానుకాంక్షిణః, కరాభ్యాం సశరం చాపం వ్యథితస్యాపత ద్భువి. ౩౩॥ తస్యాహం కరుణం శ్రుత్వా నిశి లాలపతో బహు, సంభ్రాంత శ్శోకవేగేన భృశ మాసం విచేతనః ౩౪॥ తం దేశ మహ మాగమ్య దీన సత్వస్సుదుర్మనాః, అపశ్య మిషుణా తీరే

తపస్విన ఇతి యావత్ - వ్యక్తావాక్ ప్రాదురాసీ దితి సంబంధః. ౨౮॥ విశిష్యవాగుదితేత్యాహ- తస్మిన్నిత్యాది. అస్మ ద్విధే అజాతశత్రౌ - ప్రవివిక్తాం ప్రకర్షేణ నిర్జనాం-రాత్రౌ అపరరాత్రే - ఉదక మాహరతీత్యుదాహారః-మంథౌదనేత్యాదినా - ఉదకశబ్దస్యోదాదేశః-యద్యపి హారశబ్దే పరే ఉదాదేశో విహితః - తథాప్యేకదేశవికృత మనన్యవ ద్భవతీతి దీర్ఘః ఛాందసోవా - కింకృతం కిమనిష్టం కృతం - న్యస్తదండస్య ఉపరతవాఙ్మనః కాయసంబంధిపరహింసస్య - 'దండో స్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం దమసైన్యయో' రితి విశ్వః. అర్థీ ప్రయోజనవాన్ - గురుతల్పగం గురుదారగం-'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి' త్యమరః - హత ఇత్యేతన్మాతాపితరా విత్యత్ర వచనవిపరిణామేన యోజనీయం సర్వే నిహతా ఇత్యుక్తి ర్మాతాపితృజీవనహేతుభూతస్య స్వస్య వధాత్ - అకృతాత్మనా అనిశ్చితబుద్ధినా - ఇతి వాగభూదితి పూర్వేణాన్వయః. ౩౨॥ తామితి. సశరం చాపమిత్యనేన శరే ముక్తేపి హస్తలాఘవా చ్ఛరాంతరం ధనుషి సంహితవా నిత్యవగమ్యతే-కరుణాం గిరం శ్రుత్వా కరుణాజనకం వచ శ్శ్రుత్వా-స్థితస్యేతి శేషః. ౩౩॥ తస్యేతి. లాలపత ఇతి యఙ్లుగంతా చ్ఛతృప్రత్యయః - ప్రలపత ఇత్యర్థః - విలపన మిత్యర్థసిద్ధం. ౩౪॥ తమితి. దీనసత్వః దీనహృదయః - సుదుర్మనాః అత్యంతదుఃఖితమనాః-ప్రవిద్ధకలశోదకం - పర్యస్తకలశోదక మిత్యర్థః-నతు

బాణ మముంచం-తత్ర వనౌకస స్తపస్వినః - వ్యక్తా వాక్ ప్రాదురాసీ దితి సంబంధః. ౨౮॥ * కథమితి. అస్మద్విధే అజాతశత్రౌ-ప్రవివిక్తాం నిర్జనాం అపరరాత్రౌ ఉదక మాహరతీత్యుదాహారః న్యస్తదండస్య - త్యక్తపరపీడస్య. ఏవ మితి. గురుతల్పగం - గురుదారగం. వృద్ధావితి. హత ఇత్యేతత్ మాతాపితరా విత్యత్ర వచనవిపరిణామేన యోజనీయం - సర్వే నిహతా ఇత్యుక్తిః మాతృపితృజీవనహేతుభూతస్య స్వస్య వధాత్. ౩౩॥ తస్యేతి. కరుణం శ్రుత్వా కరుణజనకం వచః శ్రుత్వేత్యర్థః. ౩౪॥ అవకీర్ణేతి. ప్రవిద్ధకలశోదకం పర్యస్తకలశోదకం. ౩౫॥ తావితి. ఆశాకృతాం జల

సరయ్వా స్స్థాపనం హతం, అవకీర్ణజటాభారం ప్రవిద్ధకలశోదకం, పాంసుశోణితది
గ్ధాంగం శయానం శల్యపీడితం. ౩౬½. స మా ముద్వీక్ష్య నేత్రాభ్యాం త్రస్త మ
స్వస్థచేతసం, ఇత్యువాచ తతః క్రూరం దిధక్ష న్నివ తేజసా. ౩౭½ కిం తవాపకృతం
రాజన్ వనే నివసతా మయా, జిహీర్షు రంభో గుర్వర్థం య దహం తాడిత స్త్వ
యా. ౩౮½. ఏకేన ఖలు బాణేన మర్మణ్యభిహతే మయి, ద్వా వంధౌ నిహతౌ
వృద్ధౌ మాతా జనయితా చ మే. ౩౯½. తౌ కథం దుర్బలా వంధౌ మత్ప్రతీక్షౌ
పిపాసితౌ, చిర మాశాకృతాం తృష్ణాం కష్టాం సంధారయిష్యతః. ౪౦½ న నూ
నం తపసో వాస్తి ఫలయోగ శ్శ్రుతస్య వా, పితా య న్మాం న జానాతి శయా
నం పతితం భువి. ౪౧½. జానన్నపిచ కిం కుర్యా దశక్తి రపరిక్రమః, భిద్యమాన
మివాశక్త స్త్రాతు మన్యో నగో నగం. ౪౨½ పితు స్త్వమేవ మే గత్వా శీఘ్రమాచ
క్ష్వ రాఘవ, న త్వా మనుదహే త్క్రుద్ధో వనం వహ్ని రివైధితః. ౪౩½. ఇయ
మేకపదీ రాజన్ యతో మే పితు రాశ్రమః, తం ప్రసాదయ గత్వా త్వం న
త్వాం సకుపిత శ్శపేత్. ౪౪½. విశల్యం కురు మాం రాజన్ మర్మ మే నిశిత శ్శరః,
రుణద్ధి మృదు సోత్సేధం తీర మంబురయో యథా. ౪౫½. స శల్యః క్లిశ్యతే ప్రా
ణై ర్విశల్యో వినశిష్యతి, ఇతి మా మవిశచ్చింతా తస్య శల్యాపకర్షణే. ౪౬½.
దుఃఖితస్య చ దీనస్య మమ శోకాతురస్యచ, లక్షయామాస హృదయే చింతాం
మునిసుత స్తదా. ౪౭½ తామ్యమాన స్స మాం కృచ్ఛ్రా దువాచ పరమార్త
వత్, సీదమానో వివృత్తాంగో వేష్టమానో గతః క్షయం, సం స్తభ్య శోకం ధై

ధ్వస్తకలశోదక మితి - తత స్తం ఘటమాదాయ పూర్ణం పరమవారిణేతి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ -
పాంసుశోణితదిగ్ధాంగం పాంసువిశిష్టశోణితేన లిప్తాంగం - శల్యపీడితం శరాగ్రపీడితం. ౩౫½.
౩౬½. సమా ముద్వీక్ష్యేతి త్రస్తం భీతం-అతఏవ అస్వస్థచేతసం వ్యాకులచిత్తం. ౩౭½.కింతవేతి.జిహీర్షుః
ఆహర్తు మిచ్ఛుః - గుర్వర్థం మాతాపితృనిమిత్తం. ౩౮½. ౩౯½. తావితి. ఆశాకృతాం పుత్రో
మే జల మాహరిష్యతీత్యాశాసహితాం - తృష్ణాం పిపాసాం - కష్టాం దుస్సహాం. ౪౦½. న నూన
మితి. తపసః శ్రుతస్య వేత్యత్ర మామకస్యేతి విశేషణం దేయం. ౪౧½. జాన న్నితి. అపరిక్రమః
అసంచారః-పంగురితి యావత్. భిద్యమానం వాతాదినేతి శేషః. ౪౨½. పితు రితి. రాఘవేతి సంబోధ
నాత్ సరయూతీరే బహుశో మృగయాపర్యటనేన పూర్వ మేవ దశరథం జ్ఞాతవా నిత్యవగమ్యతే.
న త్వా మనుదహే దితి అన్యథా దహే దితి భావః. ౪౩½. ఇయ మితి. ఏకపదీ - ఏకపదన్యా
సమాత్రయుక్తా సరణి రిత్యర్థః - 'వర్త్మన్యేక పదీ'త్యమరః-యతః యత్రైకపద్యాం. ౪౪½. విశల్య
మితి. మర్మ రుణద్ధి - పీడయతీత్యర్థః - మృదుసికతామయం - సోత్సేధం ఔన్నత్యవత్ - అంబు
రయః నదీవేగః. ౪౫½. ౪౬½. దుఃఖితస్యేతి. దుఃఖితస్య మహ దకృత్యం ప్రాప్త మితి దుఃఖిత
స్య - శోకాతురస్య బ్రహ్మహత్యాభవిష్యతీతి భియా శోకేన పీడితస్య. ౪౭½. తామ్యమాన ఇతి.

మా నేష్యతీత్యాశాసహితాం తృష్ణాం పిపాసాం.౪౦½.౪౧½.జాన న్నితి. అపరిక్రమః సంచారాక్షమః.
౪౨½. పితు రితి. వనం వహ్ని రితి వైషమ్యదృష్టాంతః. ౪౩½. య మితి. ఏకపదీ సరణిః. ౪౪½.
విశల్య మితి. సోత్సేధం ఉన్నతసహితం మృదుతీరం రుణద్ధి పీడయతి. ౪౫½. ౪౭½. తామ్యమాన ఇతి.

ర్యేణ స్థిరచిత్తో భవామ్యహం, బ్రహ్మహత్యా కృతం పాపం హృదయా దపనీయ తాం, న ద్విజాతి రహం రాజ న్మా భూత్తే మనసో వ్యథా, శూద్రాయా మస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిప. ౫౦॥ ఇతీవ వదతః కృచ్ఛ్రా ద్బాణాభిహతమర్మణః, విఘూర్ణతో విచేష్టస్య వేపమానస్య భూతలే, తస్య త్వానమ్యమానస్య తం బాణ మహ ముద్ధరం, స మా ముద్వీక్ష్య సంత్రస్తో జహౌ ప్రాణాం స్తపోధనః. ౫౨॥ జలార్ద్రిగాత్రం తు విలప్య కృచ్ఛ్రా న్మర్మవ్రణం సంతత ముచ్ఛ్వసంతం, తత స్సరయ్వాం త మహం శయానం సమీక్ష్య భద్రే స్మి భృశం విషణ్ణః. ౫౩॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

వధ మప్రతిరూపం తు మహర్షే స్తస్య రాఘవః, విలపన్నేవ ధర్మాత్మా కౌసల్యాం పున రబ్రవీత్. ౧. తదజ్ఞానా న్మహత్పాపం కృత్వాహం సంకులేంద్రియః, ఏక స్త్వచింతయం బుద్ధ్యా కథం ను సుకృతం భవేత్. ౨. తత స్తం ఘట మా

క్షయం గతః నాశం ప్రాప్త ముపక్రాంతః-సంస్తభ్యేత్యాది శ్లోకద్వయస్య ఇతి మా మువాచేత్యనేనాన్వయః - స్థిరచిత్తో భవామ్యహ మిత్యత్ర స్థిరచిత్తో భవానఘేతి చ పాఠః - శూద్రాయాం వైశ్యేన జాతః - కరణ ఇత్యర్థః - 'శూద్రావిశోస్తు కరణ' ఇత్యమరః. ౪౯॥ ౫౦॥ ఇతీతి. విఘూర్ణతః - కదాచి దతీవ వేపమానస్యేత్యర్థః - విచేష్టస్య కదాచిదితిశేషః - వేపమానస్య కదాచిత్ ఈషత్ కంపమానస్యేత్యర్థః - ఆనమ్యమానస్య - వ్యథయా సంకుచితాంగస్యేత్యర్థః - నానద్యమానస్యేతి పాఠే అతిశయేన నదత ఇత్యర్థః - ఉద్ధరం ఉదహారం - అడభావో నిత్యత్వాత్. ౫౧॥ ౫౨॥ జలార్ద్రిగాత్ర మితి. అయం శ్లోకః ప్రథమదృష్టానువాదః - మర్మణి ప్రాణస్థానే వ్రణః యస్య తం సరయ్వాం సరయూతీరే - విషణ్ణోఽస్మి విషణ్ణోఽభవం. ౫౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

వధ మితి విలపన్నేవ మథ్యేస్వపుత్రంవిపలపన్నేవ.౧.తదితి.సంకులేంద్రియః వ్యాకులేంద్రియః సుకృతం సుష్ఠుకృతం - మునికుమారవచన మితి శేషః ఇత్యచింతయ మిత్యుపస్కార్యం - యద్వా-అస్యవధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోః కిం శుభోదర్కం భవే దిత్యచింతయమిత్యర్థః. ౨. తత స్తం ఘట

తామ్యమానః గ్లానిం ప్రాప్యమాణః పరమార్తవత్ పరమార్తియుక్తః. సంస్తభ్యేతి ధైర్యేణ శోకం సంస్తభ్య స్థిరచిత్తో భవామి - మమ చిత్తమోహో నాస్తీత్యర్థః - అతః బ్రహ్మహత్యాకృతం బ్రహ్మహత్యయా ప్రాప్తం పాపం. నద్విజాతి రితి. శూద్రాయాం వైశ్యేన జాతః కరణః, 'శూద్రావిశోస్తు కరణ' ఇత్యమరః. ౪౯॥ ౫౦॥ ఇతీవేత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఆనమ్యమానస్య వ్యథయా సంకుచితాంగస్యేత్యర్థః-ఉద్ధరం అడభావః ఆర్షః. ౫౧॥ ౫౨॥ జలార్ద్రిగాత్ర మిత్యయం శ్లోకః ప్రథమదృష్టావస్థానువాదకమితి మంతవ్యం. ౫౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

వధ మితి. వధం ప్రలపన్ కౌసల్యా మిద మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧. తదితి. భవే దిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - అచింతయం అస్య వధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోః - కిం శుభోదర్కం భవే దిత్యచింతయ మిత్యర్థః. ౨. తత స్త మితి. తతః మునికుమారోక్తజ్ఞాపనమేవ శ్రేయస్కర మితి

దాయ పూర్ణం పరమవారిణా, ఆశ్రమం త మహం ప్రాప్య యథా ఖ్యాతపథం గతః 3. తత్రాహం దుర్బలా వంధౌ వృద్ధా వపరిణాయకౌ, అపశ్యం తస్య పితరౌ లూనపక్షా వివ ద్విజౌ, తన్నిమిత్తాభీ రాసీనౌ కథాభి రపరిక్రమౌ, తా మాశాం మత్కృతే హీనా వుదాసీనా వనాథవత్. ౪ శోకోపహతచిత్తశ్చ భయసంత్రస్త చేతనః, తచ్చాశ్రమపదం గత్వా భూయ శ్శోక మహం గతః. ౫. పదశబ్దంతు మే శ్రుత్వా ముని ర్వాక్య మభాషత, కిం చిరాయసి మే పుత్ర పానీయం క్షిప్ర మానయ, యన్నిమిత్త మిదం తాత సలిలే క్రీడితం త్వయా, ఉత్కంఠితా తే మా తేయం ప్రవిశ క్షిప్ర మాశ్రమం, యద్వ్యళీకం కృతం పుత్ర మాత్రా తే యది వా మయా, న త న్మనసి క ర్తవ్యం త్వయా తాత తపస్వినా, త్వం గతి స్త్వగతీనాం చ చక్షు స్త్వం హీనచక్షుషాం, సమాసక్తా స్త్వయి ప్రాణాః కిం త్వం నో నాభిభాషసే ౧౦ ముని మవ్యక్తయా వాచా త మహం సజ్జమానయా,

మితి. తతః మునికుమారోక్తజ్ఞాపన మేవ శ్రేయస్కర మితి నిశ్చయానంతరం - యథా ఖ్యాత పథం ప్రాప్య ఆశ్రమం గత ఇతి సంబంధః. 3. తత్రేత్యాది. పరితో నయతి సంచారయతీతి పరిణాయకః తద్రహితౌ - తన్నిమిత్తాభిః పుత్రవిషయాభిః కథాభి రుపలక్షితౌ - అపరిక్రమౌ పంగుభూతౌ - మత్కృతే మన్నిమిత్తం - తా మాశాం హీనౌ జలానయనాశారహితౌ - పుత్ర విషయాశారహితౌ వా - ఉదాసీనౌ ప్రయత్నశూన్యౌ - తస్య పితరౌ వపశ్య మితి సంబంధః. ౪. శోకోపహతచిత్త ఇతి. పుత్రవధేన పూర్వ మేవ శోకోపహతచిత్తః - భూయ శ్శోకం గతః తద్దర్శ నా దతిశయితశోకం గతః. ౫. పదశబ్దం చరణవిన్యాసజశబ్దం - చిరాయసి విళంబసే-తత్కరోతీతి ణిచ్ - యన్నిమిత్తం కిన్నిమిత్త మిత్యర్థః - యద్వా - యన్నిమిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడితం ఇదం బ్రూహీతి శేషః-య న్న దత్త మితి పాఠే ఇదానీం పానీయం న దత్త మితి యత్ తస్మాత్ త్వ యా సలిలే క్రీడిత మిత్యన్వయః - ఉత్కంఠితా శోకస్మరణవత్యభూత్-వ్యళీకం అప్రియం-అళీక మితి పాఠే-అళీక మపరాధః - 'అళీక మపరాధ' ఇతి హలాయుధః. త్వ మితి-నః అస్మాన్ - ఇతి ముని ర్వాక్య మభాష తేత్యన్వయః ౧౦. ముని మితి. సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా - హీనవ్యంజనయా అస్పష్టాక్షరయా - 'వ్యంజనం శ్మశ్రుని స్థానచిహ్నేష్వవయవేఽక్షర' ఇతి వైజయంతీ - అవ్యక్తయా వాచా అబ్రువ మితి సంబంధః - భీతో౽సి సన్ భీతః భీతభీతః - అత్యంతభీత ఇత్యర్థః-పాఠభేదః-

నిశ్చయానంతరం - యథాఖ్యాతపథం మునికుమారోపదిష్టమార్గం ప్రాప్య - ఆశ్రమం గత ఇత్యన్వయః - ఉత్తరశ్లోకే నైకవాక్యంవా - యథాఖ్యాతపథం గత స్సన్నాశ్రమం ప్రాప్య తత్ర వృద్ధా వపశ్య మితి సంబంధః. పరితో నయతీతి పరిణాయకః తద్రహితౌ - తన్నిమిత్తాభిః పుత్రవిషయాభిః కథాభి రుపలక్షితౌ అపరిక్రమౌ సంచారాక్షమౌ - మత్కృతే మన్నిమిత్తం తా మాశాం హీనౌ పుత్రవిషయాశారహితౌ - ఉదాసీనౌ ప్రయత్నశూన్యౌ తస్య పితరౌ వప శ్య మితి సంబంధః. ౫. పదశబ్ద మితి. కిం చిరాయసి విళంబసే. యదితి. ఇదం పానీయం య ద్యస్మా న్న దత్తం - తస్మాత్ త్వయా సలిలే క్రీడిత మితి - యన్నిమిత్త మితి పాఠే యన్ని మిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడిత మిదం బ్రూహీతి శేషః. యదితి. వ్యళీక మప్రియం-అళీక మితి పాఠే అప రాధః. ౮. ౧౦. ముని మితి. సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా-హీనవ్యంజనయా - అస్పష్టాక్షరయా - అత

హీనవ్యంజనయా ప్రేక్ష్య భీతో భీత ఇవాబ్రువం. ౧౧. మనసః కర్మ చేష్టాభి రభిసంస్తభ్య వాగ్బలం, ఆచచక్షే త్వహం తస్మై పుత్రవ్యసనజం భయం. ౧౨. క్షత్త్రియోఽహం దశరథో నాహం పుత్రో మహాత్మనః, సజ్జనా వమతం దుఃఖ మిదం ప్రాప్తం స్వకర్మజం ౧౩. భగవంశ్చాపహస్తోఽహం సరయూతీర మాగతః, జిఘాంసు శ్శ్వాపదం కంచి న్నిపానే చాగతం గజం. ౧౪. తత శ్శ్రుతో మయా శబ్దో జలే కుంభస్య పూర్యతః, ద్విపోఽయ మితి మత్వాయం బాణేనాభిహతో మయా. ౧౫. గత్వా నద్యా స్తత స్తీర మపశ్య మిషుణా హృది, వినిర్భిన్నం గతప్రాణం శయానం భువి తాపసం. ౧౬. భగవ ఞ్ఛబ్ద మాలక్ష్య మయా గజజిఘాంసునా, విసృష్టోఽంభసి నారాచ స్తత స్తే విహత స్సుతః. ౧౭. తత స్తస్యైవ వచనా దుపేత్య పరితప్యతః, స మయా సహసా బాణ ఉద్ధృతో మర్మత స్తదా. ౧౮ స చోద్ధృతేన బాణేన తత్రైవ స్వర్గ మాస్థితః, భవంతౌ పితరౌ శోచ న్నంధా వితి విలప్య చ ౧౯. అజ్ఞానా ద్భవతః పుత్ర స్సహసాభిహతో మయా, శేష మేవం గతే యత్స్యా త్త త్ప్రసీదతు మే మునిః. ౨౦. స త చ్ఛ్రుత్వా వచః

భీతోఽపిసన్న భీత ఇవాబ్రువం-ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. ౧౧. ఉక్త మేవ విశదం దర్శయతి-మనస ఇతి. మనసః కర్మ ఊహాపోహాత్మకం - చేష్టాః ఇంద్రియనియమనరూపవ్యాపారాః - తాభిః-వాగ్బలం అభిసంస్తభ్య స్ఖలితాం వాచం బలాత్ దృఢీకృత్యేత్యర్థః - తస్మై భయ మాచచక్షే ఇతి సంబంధః-యద్వా-వాగ్బల మభిసంస్తభ్య - లజ్జాభీతిప్రభృతిభి ర్మందవచనో భూత్వేత్యర్థః - ఆచచక్షే ఇతి లిట్యుత్తమపురుషైకవచనం. ౧౨. క్షత్త్రియ ఇతి. మహాత్మనః - తవేతి శేషః - సజ్జనావమతం సజ్జనావమతివిషయభూతం-సత్పురుషగర్హిత మిత్యర్థః. ౧౩. భగవ న్నితి. నిపానే జలావతారే - ఆగతం గజం శ్వాపదం హింస్రశార్దూలాదికంచ - జిఘాంసుః చాపహస్తోఽహం సరయూతీర మాగతః. ౧౪. తత్రేతి. పూర్యతః పూర్యమాణస్య - ద్విప ఇతి మత్వా-అయం శబ్దహేతుః పదార్థః-మయా అభిహతః. ౧౫. ౧౮. స ఇతి. ఉద్ధృతేన బాణేన హేతునా - అంధౌ పితరౌ మాతాపితరౌ వితి భవంతా వేవ శోచ న్విలప్య చ స్వర్గ మాస్థితః. ౧౯. అజ్ఞానా దితి.ఏవం గతే ఏవం ప్రాప్తే సతి యచ్ఛేషం కర్తవ్యం స్యా చ్ఛాపానుగ్రహాదికం - తత్ప్రీతి-మే మయి-ప్రసీదతు - శాపోవా అనుగ్రహోవా యః కర్తవ్యః తం కరోత్విత్యర్థః ౨౦.స. ఇతి. అఘశంసినా దుఃఖశంసినా-ఆయాసం

ఏవావ్యక్తయా వాచా బ్రువ మితి సంబంధః. ౧౧. మనస ఇతి. మనసః కర్మ ఇత స్తతః పరిధావనం-వాగ్బల ముచ్చారణశక్తిః - తదుభయం చేష్టాభిః శరీరవ్యాపారై స్సహ సంస్తభ్య సంనియమ్య-మనోవాక్కాయా న్స్థిరీకృత్యేతి యావత్-తస్మై భయ మాచచక్షే ఇతి సంబంధః. ౧౨. క్షత్త్రియ ఇతి. సజ్జనావమతం సజ్జనావమతివిషయం-సజ్జనగర్హిత మిత్యర్థః. ౧౩. భగవన్నితి. శ్వాపద ముగ్రసత్వం - నిపానే జలపానస్థానే. ౧౪. తత ఇతి. పూర్యతః పూర్యమాణస్య-ద్విపోఽయ మితి మత్వా అయం శబ్దాశ్రయో ద్విప ఇతి మత్వా-అయం తవ సుతః బాణేనాభిహత ఇత్యన్వయః ౧౫. ౧౮. సచేతి. ఉద్ధృతేన బాణేన హేతునా-అంధౌ మాతాపితరౌ ఇతి భవంతా వేవ శోచ న్విలప్య స్వర్గ మాస్థిత ఇతి సంబంధః. ౧౯. అజ్ఞానాదితి. మే ఏవం గతే ప్రమాదా దేవం ప్రాప్తే సతి-శేష మనంతర కర్తవ్యం య త్స్యాత్ - తత్ప్రసీదతు తదుద్దిశ్యాజ్ఞాపయత్విత్యర్థః. ౨౦. ౨౪. సప్తధేతి. బ్రహ్మ

క్రూరం మయో_క్త మఘశంసినా, నాశక త్తీవ్ర మాయాస మక ర్తుం భగవాన్నృషిః. ౨౧. స బాష్పపూర్ణవదనో నిశ్శ్వసన్ శోకకర్శితః, మా మువాచ మహాతేజాః కృతాంజలి ముపస్థితం,యద్యేత దశుభం కర్మ న త్వం మే కథయే స్స్వయం, ఫలే న్మూర్ధా స్మ తే రాజన్ సద్య శ్శతసహస్రధా, క్షత్రియేణ వధో రాజన్ వానప్రస్థే విశేషతః, జ్ఞానపూర్వం కృత స్థానా చ్చ్యావయే దపి వజ్రిణం, సప్తధా తు ఫలే న్మూర్ధా మునౌ తపసి తిష్ఠతి, జ్ఞానా ద్విసృజత శ్శస్త్రం తాదృశే బ్రహ్మవాదిని, అజ్ఞానా ద్ధి కృతం యస్మా దిదం తేనైవ జీవసి, అపిహ్యద్య కులం న స్యా దిక్ష్వా కూణాం కుతో భవాన్. ౨౬. నయ నౌ నృప తం దేశ మితి మాం చాభ్యభాషత, అద్య తం ద్రష్టు మిచ్ఛావః పుత్రం పశ్చిమదర్శనం, రుధిరేణావసిక్తాంగం ప్రకీర్ణాజినవాససం, శయానం భువి నిస్సంజ్ఞం ధర్మరాజవశం గతం. ౨౮. అథాహ మేక స్తం దేశం నీత్వా తౌ భృశదుఃఖితౌ, అస్పర్శయ మహం పుత్రం తం మునిం సహ భార్యయా. ౨౯. తౌ పుత్ర మాత్మన స్స్పృష్ట్వా త మాసాద్య తపస్వినౌ, నిపేతతు శ్శరీరేఽస్య పితా చాస్యేద మబ్రవీత్. ౩౦. నాభివాదయసే మాద్య న చ మా మభిభాషసే, కింను శేషేతు భూమౌ త్వం వత్స కిం కుపితో హ్యసి. ౩౧. నత్వహం తే ప్రియః పుత్ర మాతరం పశ్య ధార్మిక, కిన్ను నాలింగసే పుత్ర సుకుమార వచో వద. ౩౨. కస్య వాఽపరరాత్రేఽహం శ్రోష్యామి హృద

వ్యసనం-అకర్తుం నాశకత్ - కృతవానేవేత్యర్థః. ౨౧. స ఇత్యాది. స్మేతి వాక్యాలంకారే-ఫలేత్ విశీర్యేత్-ఞిఫలావిశరణ ఇతి ధాతుః - మచ్ఛాపేనేతి శేషః-క్షత్రియేణ పాలకేన-వానప్రస్థే-అజ్ఞానతః కృతో వధః వజ్రిణ మింద్ర మపి-స్థానా చ్చ్యావయేత్ - జ్ఞానపూర్వం కృతః-జ్ఞానకృతస్తు విశేషత శ్చ్యావయేత్ అవిళంబో విశేషః - సప్తధేత్యుపలక్షణం - బహుధేత్యర్థః-బ్రహ్మవాదిని పరమాత్మజ్ఞే-బ్రహ్మచారిణీతి పాఠే చరతే ర్గత్యర్థత్వాత్ సర్వేగత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి న్యాయేన బ్రహ్మతత్త్వం చరితుం జ్ఞాతుం శీల మస్యాస్తీతి బ్రహ్మచారీ-తస్మిన్ - 'జ్ఞానే తత్త్వే తపోధ్యాత్మ వేదేషు బ్రహ్మ చోచ్యత' ఇతి నిఘంటుః. యస్మాత్ కారణా దిదం దుష్కృత మజ్ఞానాత్ కృతం తేన త్వం జీవసి-అపిచ-అద్య జ్ఞానపూర్వకత్వే వధస్య రాఘవాణాం కులం న స్యాత్-భవాన్ కుత స్స్యాత్ జీవేత్ - ఇతి మా మువాచేత్యన్వయః. ౨౬. నయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధర్మరాజవశం గతం పుత్రం ద్రష్టు మిచ్ఛావః-అతః-నౌ తం దేశం నయేతి మా మభ్యభాషతేతి సంబంధః. ౨౮. అథేతి. అహం తౌ నీత్వా అహం త మస్పర్శయ మితి సంబంధేనాహం శబ్దద్వయావైయర్థ్యం. ౨౯. ౩౧. నత్వితి. అహం తే ప్రియః - నతు చేత్-మాతరం పశ్యేత్యన్వయః. ౩౨. కస్యేతి. హృదయం

వాదిని బ్రహ్మవక్తుం శీల మస్యాస్తీతి. తథా-తస్మిన్-అపిహ్యద్యేతి-రాఘవాణాం కుల మపి న స్యాత్ జ్ఞానపూర్వకృతం చే దితి శేషః-కుతో భవాన్ కిం పున ర్భవా నిత్యర్థః. ౨౬. నయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధర్మరాజవశం గతం అతఏవ పశ్చిమదర్శన మంత్యదర్శనం పుత్రం ద్రష్టు మిచ్ఛావః-నౌ తం దేశం నయేతి మా మభ్యభాషతేతి సంబంధః. ౨౮. అథాహ మితి. అహం తౌ నీత్వా అహం త మస్పర్శయ మితి సంబంధః. ౨౯. ౩౧. నత్వితి. అహం తే ప్రియో న చేత్-మాతరం పశ్యేతి సంబంధః. ౩౨. కస్యేతి. హృదయంగమం మనోహరస్వరం - అధీయానస్య పఠతః - అన్య

యంగమం, అధీయానస్య మధురం శాస్త్రం వాన్య ద్విశేషతః. ౩౩. కో మాం సంధ్యా ముపాస్యైవ స్నాత్వా హుతహుతాశనః, శ్లాఘయిష్యత్యుపాసీనః పుత్రశోకభయార్దితం. ౩౪. కందమూలఫలం హృత్వా కో మాం ప్రియ మివాతిథిం, భోజయిష్యత్యకర్మణ్య మప్రగ్రహ మనాయకం. ౩౫. ఇమా మంధాంచ వృద్ధాంచ మాతరం తే తపస్వినీం, కథం వత్స భరిష్యామి కృపణాం పుత్రగర్ధినీం. ౩౬. తిష్ఠ మాం మాగమః పుత్ర యమస్య సదనం ప్రతి, శ్వో మయా సహ గంతాసి జనన్యాచ సమేధితః. ౩౭. ఉభావపిచ శోకార్తా వనాథౌ కృపణౌ వనే, క్షిప్ర మేవ గమిష్యావ స్త్వయా హీనౌ యమక్షయం. ౩౮. తతో వైవస్వతం దృష్ట్వా తం ప్రవక్ష్యామి భారతీం, క్షమతాం ధర్మరాజో మే బిభృయా త్పితరా వయం. ౩౯. దాతు మర్హతి ధర్మాత్మా లోకపాలో మహాయశాః, ఈదృశస్య మమాక్షయ్యా మేకా మభయదక్షిణాం. ౪౦. అపాపోఽసి యదా పుత్ర నిహతః

గమం మనోహరస్వరం - అధీయానస్య పఠతః-అన్యద్వా - ఇతిహాసపురాణాదికం వా. ౩౩. కఇతి. సంధ్యా ముపాస్య - నమస్కారపూర్వకం తాంత్రికం సంధ్యావందనం కృత్వేత్యర్థః - హుతహుతాశనః కృతహోమః - నను వైశ్యా చ్ఛూద్రాయాం జాతోహి కరణః - తస్య కథం హోమాధికార ఇతి - మైవం - 'నమస్కారేణ మంత్రేణ పంచయజ్ఞాన్ సమాపయే' దితి చతుర్థవర్ణస్యాపి పంచమహాయజ్ఞాధికార స్స్మర్యతే. తతోఽప్యధికస్య కరణస్య స్వోచితమంత్రై ర్హోమాధికారస్య కైముత్యన్యాయసిద్ధత్వాత్ - శ్లాఘయిష్యతి - ఉపచరిష్యతీత్యర్థః. ౩౪. కందమూలఫల మితి. కందం జలోద్భవానాం పద్మాదీనాం-మూలం స్థలోద్భవానాం - అకర్మణ్యం కర్మానుష్ఠానాక్షమం - అప్రగ్రహం నీవారాదిసంగ్రహరహితం-అనాయకం అనాథం రక్షకరహితం-యష్టిం గృహీత్వా మార్గదర్శకరహిత మితివార్థః. ౩౫. ౩౬. తిష్ఠేతి. తిష్ఠ మాం మాం ప్రతితిష్ఠ-మా గమః మాగచ్ఛ-సమేధితః-సహిత ఇత్యర్థః. ౩౭. ౩౮. తతఇతి. వైవస్వతం యమం-ధర్మరాజః క్షమతాం మత్పుత్రస్య స్వపరిసరాగమన విలంబం సహతాం - మే మత్సంబంధీ-అయం పుత్రః-పితరా బిభృయాదితి భారతీం ప్రవక్ష్యామీతి సంబంధః. ౩౯. ౪౦. రాజ్ఞాం స్వహస్తకృతం హననం పూర్వకృతస్య పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తత్వేన

ద్వా ఇతిహాసపురాణాదికం. ౩౩. కో మా మితి. సంధ్యా ముపాస్య-నమస్కారపూర్వకం తాంత్రికసంధ్యావందనం కృత్వేత్యర్థః-హుతహుతాశనః హుత హోమః-'నమస్కారేణ మంత్రేణ పంచయజ్ఞాన్ సమాపయే' దిత్యుక్తేః - చతుర్థవర్ణా దధికస్య కరణస్య - హోమాధికారోఽస్తీత్యవగమ్యతే - శ్లాఘయిష్యతి ఉపచరిష్యతి - ఉపాసీనః ఉప సమీపే ఆసీనః. ౩౪. కందేతి. కందం జలోద్భవానాం పద్మాదీనాం - మూలం - స్థలోద్భవానాం-అకర్మణ్యం కర్మానుష్ఠానాక్షమం-అప్రగ్రహం నీవారాది సంగ్రహరహితం. ౩౫. ౩౬. తిష్ఠేతి. మా ముద్దిశ్యతిష్ఠ-మాగమః మాగచ్ఛ-సమేధితః సహిత ఇత్యర్థః. ౩౭. ౩౮. తత ఇతి. మే అయం మత్సంబంధ్యయం - పుత్రః పితరా బిభృయాదితితం వైవస్వతం దృష్ట్వా భారతీంవాచం ప్రవక్ష్యామి-ధర్మరాజః క్షమ్యతా మితి సంబంధః. ౩౯. దాతు మితి. లోకపాలో యమః-ఈదృశస్యానాథస్యేత్యర్థః. ౪౦. రాజ్ఞా స్వహస్తకృతం హననం స్వపుత్రేణ పూర్వకృతపాపస్య ప్రాయశ్చిత్తత్వేన ప్రాప్త మితి మత్వా వదతి. అపాపోసీతి. పాపకర్మణా రాజ్ఞా యదా నిహతః-తదైవ అపాపోఽసి - తేన అపాపత్వహేతునా - సత్యేన మమ సత్యేనచ - శస్త్రయోధినాం యే

పాపకర్మణా, తేన సత్యేన గచ్ఛాశు యే లోకా శ్శస్త్రయోధినాం. ౪౧. యాంతి
శూరా గతిం యాం చ సంగ్రామే ష్వనివర్తినః, హతా స్త్వభిముఖాః పుత్ర గతిం
తాం పరమాం వ్రజ. ౪౨. యాం గతిం సగర శ్శైబ్యో దిలీపో జనమేజయః,
నహుషో దుందుమారశ్చ ప్రాప్తా స్తాం గచ్ఛ పుత్రక. ౪౩. యా గతి స్సర్వసా
ధూనాం స్వాధ్యాయా త్తపసా చ యా, యా భూమిదస్యాహితాగ్నే రేకపత్నీ
వ్రతస్య చ. ౪౪. గోసహస్ర ప్రదాతౄణాం యాయా గురుభృతా మపి, దేహ
న్యాసకృతాం యా చ తాం గతిం గచ్ఛ పుత్రక. ౪౫. నహి త్వస్మిన్ కులే జాతో
గచ్ఛత్యకుశలాం గతిం, స తు యాస్యతి యేన త్వం నిహతో మమ బాంధవః.
౪౬. ఏవం సకృపణం తత్ర పర్యదేవయతాసకృత్, తతోఽస్మై కర్తు ముదకం ప్ర
వృత్త స్సహ భార్యయా. ౪౭. స తు దివ్యేన రూపేణ మునిపుత్ర స్స్వకర్మభిః,
స్వర్గ మధ్యారుహ త్క్షిప్రం శక్రేణ సహ ధర్మవిత్. ౪౮. ఆబభాషే చ తౌ వృద్ధౌ
సహ శక్రేణ తాపసః, ఆశ్వాస్య చ ముహూర్తం తు పితరౌ వాక్య మబ్రవీత్.

ప్రాప్తమితి మత్వావదతి-అపాప ఇతి. పాపకర్మణా రాజ్ఞా యదా నిహతః తదైవాపాపోసి - తేన అపాపత్వేన హేతునా - సత్యేన మమ సత్యేన - శస్త్రయోధినాం యే లోకా స్తాన్ ఆశుగచ్ఛేతి యోజనా - నన్వస్య తపస్వినో బ్రహ్మలోకప్రాప్తి రేవ వక్తవ్యా శస్త్రహననమాత్రేణ శస్త్రయోధినాం లోకం ప్రాప్యత్వేన వదతి - ఏతత్ కథ ముపపద్యతే - ఉచ్యతే - 'ద్వా విమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమండలభేదినౌ, పరివ్రా డ్యోగయుక్త శ్చ శరేణాభిముఖో హత' ఇతి శస్త్రయోధినా ముత్కృష్టలోక ప్రాప్తిశ్రవణా న్నదోషః. ౪౧—౪౩. యా గతిరితి. ఏకపత్నీవ్రతస్యేతి. ఇదం చ వ్రత మనుకూలాయాం పుత్రిణ్యాం పత్న్యాం బోధ్యం-గోసహస్రప్రదాతౄణా మితి-యాయేతి-ఏకస్య యచ్ఛబ్దస్య పూర్వేణాన్వయః - గురుభృతాం గురుశుశ్రూషాకారిణాం-దేహన్యాసకృతాం-మహాప్రస్థానాదినేతి శేషః - యద్వా - పరలోకప్రాప్తిసంకల్పపూర్వకం గంగాయమునాసంగమాదౌ జలేఽగ్నౌ వా తనుం త్యజతా మిత్యర్థః. ౪౪. ౪౫. నేతి. అస్మి న్కులే తపోనిష్ఠానా మస్మాకం కులే జాతః - అకుశలాం అశుభాం - గతిం న గచ్ఛేత్ - అపితు మమ బాంధవః పుత్రః-త్వాం యేన నిహతః - స ఏవాకుశలాం గతిం యాస్యతి. ౪౬. ఏవ మితి. ఉదకం సంస్కారపూర్వోదకక్రియాః. ౪౭. సత్వితి. శక్రేణ సహ స్వర్గ మధ్యారుహ దిత్యనేన మునిపుత్రం స్వర్గం నేతుం శక్ర స్సమాగత ఇతి గమ్యతే. ౪౮. సంగ్రహేణోక్తం స్వర్గారోహణం వివృణోతి - ఆబభాష ఇతి. తాపసః శక్రేణ సహ తౌ వృద్ధౌ ఆబభాషే-అభాషణేపి వృద్ధయో రశ్రవణా త్పున రాహేత్యాహ

లోకాః - తానను గచ్ఛేతి యోజనా. ౪౧—౪౪. గోసహస్రేతి. దేహన్యాసకృతాం పరలోకప్రాప్తిసాధనత్వేన - గంగాయమునాసంగమాదౌ జలే వాగ్నౌ వా తనుం త్యజతాం. ౪౫. నహీతి. అస్మి న్కులే తపోనిష్ఠానా మస్మాకం కులే మమ బాంధవః పుత్రో యేన రాజ్ఞా త్వం హతః - స ఏవ యాస్యతి. ౪౬. ఏవ మితి. ఉదకం సంస్కారపూర్వోదకక్రియాం. ౪౭. సత్వితి. శక్రేణ సహ స్వర్గ మధ్యారుహ దిత్యనేన మునిపుత్రం స్వర్గం నేతుం శక్ర స్సమాగత ఇత్యవగమ్యతే. ౪౮. సంగ్రహేణోక్తం స్వర్గారోహణం వివృణోతి - ఆబభాష ఇత్యాదినా. ఆబభాష ఇత్యస్య ప్రపంచార్థః ఆశ్వాస్యేత్యాది. యద్వా - తాపసః తౌ వృద్ధౌ ఆశ్వాస్య ఆబభాషే - పితరౌ వాక్య మబ్రవీ

౪౯. స్థాన మస్మి మహాత్మ్యాప్తో భవతోః పరిచారణాత్, భవంతా వపి చ క్షిప్రం మమ మూల ముపైష్యతః. ౫౦. ఏవ ముక్త్వా తు దివ్యేన విమానేన వపుష్మతా, ఆరురోహ దివం క్షిప్రం మునిపుత్రో జితేంద్రియః. ౫౧. స కృత్వాతూదకం తూర్ణం తాపస స్సహ భార్యయా, మా మువాచ మహాతేజాః కృతాంజలి ముపస్థితం. ౫౨. అద్యైవ జహి మాం రాజన్ మరణే నాస్తి మే వ్యథా, య చ్ఛరేణైకపుత్రం మాం త్వ మకార్షీ రపుత్రకం. ౫౩. త్వయాతు యదవిజ్ఞానా న్నిహతో మే సుత శ్శుచిః, తేన త్వా మభిశప్స్యామి సుదుఃఖ మతిదారుణం ౫౪. పుత్రవ్యసనజం దుఃఖం యదేత న్మమ సాంప్రతం, ఏవం త్వం పుత్రశోకేన రాజన్ కాలం కరిష్యసి. ౫౫. అజ్ఞానాత్తు హతో యస్మాత్ క్షత్రియేణ త్వయా మునిః, తస్మా త్త్వాం నావిశత్యాశు బ్రహ్మహత్యా నరాధిప. ౫౬. త్వా మప్యేతాదృశో భావః క్షిప్ర మేవ గమిష్యతి, జీవితాంతకరో ఘోరో దాతార మివ దక్షిణా. ౫౭. ఏవం శాపం మయి న్యస్య విలప్య కరుణం బహు, చితా మారోప్య దేహం త న్మిథునం స్వర్గ మభ్యయాత్. ౫౮. తదేతచ్చింతయా నేన స్మృతం పాపం మయా

ఆశ్వాస్య చేతి. ౪౯. స్థానమితి. మూలం సమీపం - 'ఆద్యే శిఫాయాం నక్షత్రే మూలం కుఞ్జసమీపయో' రితి నిఘంటుః. ౫౦. ఏవ మితి. వపుష్మతా ప్రశస్తాకారేణ-ప్రశంసాయాం మతుప్. ౫౧. ౫౨. అద్యేతి. జహి ప్రాణా న్మోచయ - హంతే ర్జ ఇతి జాదేశః - కథం మారణం దుఃఖాకరత్వా దిత్యత్రాహ - మరణే నాస్తి మే వ్యథేతి - వ్యథాభావహేతు మాహ యదితి - అతోపి కిం వ్యథా స్తీతి భావః. ౫౩. త్వయేతి. అభిశప్స్యామి న తు భస్మీకరోమీతి భావః - సుదుఃఖ మతి దారుణ మితి క్రియావిశేషణం. ౫౪. పుత్రవ్యసన మితి. యద్యస్మాత్కారణాత్ - మమ ఏత న్మరణపర్యవసాయి పుత్రవ్యసనజం దుఃఖం అభూదితి శేషః - ఏవం పుత్రశోకేన కాలం కరిష్యసి - మృత్యుం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః - 'కాలో మృత్యౌచ సమయ' ఇతి వైజయంతీ. ౫౫. అజ్ఞానా దితి. బ్రహ్మహత్యా బహుపాతక మిత్యర్థః - అన్యథా వైశ్యా చ్ఛూద్రాయాం జాతస్య కరణాఖ్యసంకర జాతిత్వేన బ్రహ్మహత్యాప్రసక్త్యభావాత్. ౫౬. త్వా మితి. ఏతాదృశః పుత్రశోకరూపః భావః స్వభావః - దాతార మివ దక్షిణా - యథా విప్రాయ దక్షిణా దత్తా దాతారం స్వసదృశఫలం ప్రాపయతి - తథేత్యర్థః - పుత్రశోకాతిశయేన ఇహ జన్మన్యేవ ఫల మనుభవిష్యసీతి ధియా క్షిప్ర మిత్యుక్తవాన్-దక్షిణాశబ్దేన దక్షిణాహేతుకం సుకృతం లక్ష్యతే. ౫౭. ఏవ మితి. దేహ మిత్యేకవచనేన చితారోహణకాలే దేహయో ర్గాఢబద్ధత్వం లక్ష్యతే. ౫౮. తదితి. శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా శబ్దవేధినం బాణం ప్రయుంజానేన - యద్వా - శబ్దవేధినం బాణం ముక్త్వా పున స్తచ్ఛరీరప్రోత

దిత్యేతత్ - భవంతా వపి మమ మూల ముపైష్యత ఇత్యనేనోత్తరేణ సంబధ్యతే. ౪౯. స్థాన మితి. మూలం సమీపం. ౫౦. ఏవ మితి. వపుష్మతా ప్రశస్తాకారేణ. ౫౧. ౫౨. అద్యేతి. జహి ప్రాణాన్ మోచయ. ౫౩. త్వయేతి. సుదుఃఖ మతిదారుణ మితి చ క్రియా విశేషణం. ౫౪. పుత్రేతి. యద్యస్మా న్మమ ఏతత్ - మరణపర్యవసాయి పుత్రవ్యసనజం దుఃఖ మభూదితిశేషః - ఏవం పుత్రశోకేన కాలంకరిష్యతి మృత్యుంప్రాప్స్యసీత్యర్థః. ౫౫. అజ్ఞానా దితి. త్వాం బ్రహ్మహత్యా నావిశతి - హననస్యాజ్ఞానమూలత్వా త్తస్య కరణత్వా చ్చేతి భావః. ౫౬. త్వామితి. ఏతాదృశః పుత్ర

స్వయం, తదా బాల్యా త్కృతం దేవి శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా. ౫౯. తస్యాయం కర్మ
ణో దేవి విపాక స్సముపస్థితః, అపథ్యై స్సహ సంభుక్తే వ్యాధి రన్నరసే యథా.
౬౦. తస్మా న్మా మాగతం భద్రే తస్యోదారస్య తద్వచః, యదహం పుత్రశోకే
న సంత్యక్ష్యామ్యద్య జీవితం. ౬౧. చక్షుర్భ్యాం త్వాం నపశ్యామి కౌసల్యే
సాధు మా స్పృశ, ఇత్యుక్త్వా స రుదం స్త్రస్తో భార్యా మాహ చ భూమిపః.
౬౨. ఏతన్మే సదృశం దేవి యన్మయా రాఘవే కృతం, సదృశం తత్తు తస్యైవ
యదనేన కృతం మయి. ౬౩. దుర్వృత్తమపి కః పుత్రం త్యజే ద్భువి విచక్షణః,
కశ్చ ప్రవ్రాజ్యమానో వా నాసూయే త్పితరం సుతః. ౬౪. యది మాం సంస్పృశే
ద్రామ స్సకృ దద్య లభేత వా, యమక్షయ మనుప్రాప్తా ద్రక్ష్యంతి నహి మానవ

శల్య మనుకృష్టవతేత్యర్థః - చింతయానేన మరణపర్యవసాయీ పుత్రశోకః ప్రాప్తః అస్య కిం నిదాన మితి చింతయానేన - ఏతత్ పాపం స్మృతం మునికుమారవధరూపం స్మృతివిషయ మభూ దిత్యర్థః. ౫౯. తస్యేతి. అపథ్యైః వ్యాధివర్ధకైః - వ్యంజనై స్సహ సంభుక్తః అన్నరసః - వ్యాధిం ఉల్బణయ న్నితి శేషః - సముపస్థితో భవతి బాధకత్వేన ప్రాప్తో భవతి-'అపథ్యై స్సహ సంభుక్తే వ్యాధిరన్నరసే యథే'తిచ పాఠః. ౬౦. తస్మా దితి. ఉదారస్య శాపప్రదాతుః - ఉదారతోక్తి రపుత్రస్య పుత్రసంపాదనపరత్వాత్ - యద్వా - ఉదారస్య మహతః-'ఉదారో దాతృమహతో' రిత్యమరః. వచో మా మాగతం శాపరూపవచనార్థో మాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౬౧. చక్షుర్భ్యా మితి. మా మాం. ౬౨. 'ఇత్యుక్త్వా సరుదం స్త్రస్తోభార్యా మాహ చ భూమిప' ఇత్యర్థానంతరం-'ఏత న్మే సదృశం దేవి యన్మయా రాఘవే కృతం, సదృశం తత్తు తస్యైవ య దనేనకృతం మయీ'తిక్రమః. ౬౩. ౬౪. యదితి. యదితి రామ స్సకృదప్యద్య మాం సంస్పృశేత్ - లభేత వా చక్షుర్విషయతాం ప్రాప్నుయా ద్వా - తదా జీవేయ మితి గమ్యమానత్వా త్తదనుక్తిః - కిమర్థ మేవ మనర్థం కరోషీత్యత్రాహ—యమేతి-యమక్షయం యమగృహ మనుప్రాప్తా మానవాః బాం

శోకరూపః - పుత్రశోకాతిశయేన-ఇహైవ కర్మఫల మనుభవిష్యామీతి ధియాత్మప్ర మిత్యుక్తవాన్ దక్షిణాశబ్దేన దక్షిణాహేతుకం సుకృతం లక్ష్యతే. ౫౭. ౫౮. తదితి. ఏతచ్చింతయానేన - మరణపర్యవసాయీ పుత్రశోకః ప్రాప్తః అస్య కారణం కి మితి చింతయానేనేత్యర్థః - తదా బాల్యాత్ శబ్దవేధ్యానుశిక్షిణా శబ్దేన వేద్ధుం యోగ్యం శబ్దవేధ్యం వేధ్య మనుశిక్షితుం శీల మస్యాస్తీతి శబ్దవేధ్యానుశిక్షితేన - మయా కృతం తత్పాపం మునికుమారవధరూపం స్మృతం స్మృతివిషయ మభూదిత్యర్థః. ౫౯. తస్యేతి. విపాకః ఫలం - అపథ్యైః వ్యాధివర్ధకవ్యంజనై స్సహ - అన్నరసే సంభుక్తే వ్యాధి ర్యథా. ౬౦. తస్మా దితి. ఉదారస్య మహతః వచః-మమాగతం శాపరూపవచనార్థో మాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౬౧. ౬౨. ఏత న్మ ఇతి. మయా రాఘవే యత్ వివాసనరూపం కర్మకృతం - ఏతన్మే సదృశం-అనేన రామేణ యత్కృతం కైకేయీబోధితమస్మాద్వాక్యా త్ప్రవ్రాజనం- తత్ తస్యైవ సదృశం-యద్వా తత్తు పుత్రశోకేన జీవితస్య త్యజనం తస్యైవ శాపకర్మణ ఏవ సదృశం - యదనేన ఋషినా మయి కృతం-తస్య శాపస్యానురూప మేవ తదిదం మరణ మిత్యర్థః. ౬౩. తదేవ సమర్థయతి దుర్వృత్త మితి. యద్వా ఏతన్మే సదృశ మిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం - అనేన మునినా మయి య త్కృతం - తస్యశాపవచనస్య ఏతత్ప్రవివాసనరూపం కర్మసదృశం-అన్యథా విచక్షణః కోవా - దుర్వృత్త మపి పుత్రం త్యజేత్-ప్రవ్రాజ్యమానః కోవా పుత్రః పితరం నాసూ

వాః. ౧౫ చక్షుషా త్వాం న పశ్యామి స్మృతి ర్మమ విలుప్యతే, దూతా వైవ స్వతస్యైతే కౌసల్యే త్వరయంతి మాం. ౧౬ అతస్తు కిం దుఃఖతరం యదహం జీవితక్షయే, నహి పశ్యామి ధర్మజ్ఞం రామం సత్యపరాక్రమం ౧౭. తస్యాదర్శ నజ శ్శోక స్సుతస్యాప్రతికర్మణః,ఉచ్ఛోషయతి మే ప్రాణా న్వారిస్తోక మివాతపః. ౧౮. న తే మనుష్యా దేవా స్తే యేచారుశుభకుండలం, ముఖం ద్రక్ష్యంతి రామ స్య వర్షే పంచదశే పునః. ౧౯. పద్మపత్రేక్షణం సుభ్రు సుదంష్ట్రం చారునాసికం, ధన్యా ద్రక్ష్యంతి రామస్య తారాధిపనిభం ముఖం. ౨౦. సదృశం శారదస్యేందోః ఫుల్లస్య కమలస్య చ, సుగంధి మమ నాథస్య ధన్యా ద్రక్ష్యంతి తన్ముఖం. ౨౧. నివృత్త వనవాసం త మయోధ్యాం పునరాగతం, ద్రక్ష్యంతి సుఖినో రామం శుక్రం మార్గగతం యథా. ౨౨. కౌసల్యే చిత్తమోహేన హృదయం సీదతీవ మే, వేదయే నచ సంయుక్తా ఞ్శబ్దస్పర్శరసా నహం. ౨౩ చిత్తనాశా ద్విపద్యంతే సర్వా ణ్యేవేంద్రియాణి మే, క్షీణస్నేహస్య దీపస్య సంసక్తా రశ్మయో యథా. ౨౪. అ య మాత్మభవశ్శోకో మా మనాథ మచేతనం, సంసాదయతి వేగేన యథా కూ లం నదీరయః. ౨౫. హా రాఘవ మహాబాహో హా మమాయాసనాశన, హా పితృప్రియ మే నాథ హాద్య క్వాసిగత స్సుత. ౨౬. హా కౌసల్యే నశిష్యామి హా సుమిత్రే తపస్విని, హా నృశంసే మమామిత్రే కైకేయి కులపాంసని ౨౭. ఇతి రా మస్య మాతు శ్చ సుమిత్రాయా శ్చ సన్నిధౌ, రాజా దశరథ శ్శోచ ఞ్జీవితాం త ముపాగమత్. ౨౮. యదాతు దీనం కథయ న్నరాధిపః ప్రియస్య పుత్రస్య వి వాసనాతురః, గతేఽర్ధరాత్రే భృశదుఃఖపీడిత స్తదా జహౌ ప్రాణ ముదార

ధవా న్న ద్రక్ష్యంతి హీత్యర్థః - తస్మా జ్జీవనకాల ఏవ దర్శన మపేక్ష్యత ఇతి భావః. ౧౫. ౧౭. తస్యేతి. అప్రతికర్మణః- ప్రతిక్రియారహితస్య స్తోకం అల్పం - 'స్తోకాల్పక్షుల్లకా' ఇత్యమరః.౧౮. నేతి. మనుష్యాః జరాయుక్తా న భవంతి-కింతు దేవాః-నిత్యయౌవనాః-'అహం పునర్దేవకుమారరూపమ లంకృతం తం సుత మాప్రజంతం, నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి దృష్ట్వాచపునర్యువేవే'తి హి పూర్వ ముక్తవా న్చారుశుభకుండలం తన్ముఖసంయోగాత్ కుండల మతీవశోభాం ప్రాప్త మిత్యు చ్యతే. ౧౯. ౨౧. నివృత్తవనవాస మితి. మార్గగతం శుక్రం యథా మాధ్యం విహాయ స్వస్థానగతం శుక్రమివ. ౨౨. కౌసల్య ఇతి. చిత్తమోహేన-చిత్తస్య మోహో దుఃఖాదిశయప్రాప్తా మూర్ఛా - తయేత్యర్థః - 'మూర్ఛా తు కశ్మలం మోహ' ఇత్యమరః. హృదయం మనసోఽధిష్ఠానం - సీదతీవ విశీర్యతీవ-సంయుక్తా న్ఇంద్రియసంయుక్తా న్-న వేదయే న జానే. ౨౩. హృదయవిశరణేన శబ్దా ద్యజ్ఞానే హేతు మాహ-చిత్తనాశా దితి. సంసక్తాః దీపావినాభూతాః - యథా స్నేహనాశకృత దీపనాశా ద్రశ్మినాశః ఏవం శరీరశైథిల్యకృతచిత్తనాశా దింద్రియనాశ ఇతి సూచితం. ౨౫.

యేత్ - తస్మాత్ పుత్రప్రవ్రాజనం ప్రవ్రాజ్యమానపుత్రస్యానసూయాకరణంచ - శాపేన వినా కథం ఘటత ఇత్యర్థః. ౧౮. ౨౧. నివృత్తేతి. మార్గగతం శుక్రం యథా-మాధ్యం విహాయ స్వోచ్చ మార్గగతం శుక్రమివ.౨౨. కౌసల్య ఇతి. చిత్తమోహేన చిత్తమోహః దుఃఖాదితిశయః ప్రాప్తామూ

దర్శనః. ౭౯. శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవాపరేఽహని, వందినః పర్యుపాతిష్ఠ న్ తత్ పార్థివనివేశనం, సూతాః పరమసంస్కారా మంగళా శ్చోత్తమశ్రుతాః, గాయకాః స్తుతిశీలాశ్చ నిగదంతః పృథక్పృథక్. ౨. రాజానం స్తువతాం తేషా ముదాత్తాభిహితాశిషాం, ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణ స్స్తుతిశబ్దో హ్యావర్తత. ౩. తత స్తు స్తువతాం తేషాం సూతానాం పాణివాదకాః, అపదానాన్యుదాహృత్య పాణివాదా నవాదయన్. ౪. తేన శబ్దేన విహగాః ప్రతిబుద్ధా విసస్వనుః, శాఖాస్థాః పంజరస్థా శ్చ యే రాజకులగోచరాః. ౫ వ్యాహృతాః పుణ్యశబ్దా శ్చ వీణానాం చాపి నిస్స్వనాః, ఆశీ ర్గేయం చ గాథానాం పూరయామాస వేశ్మ తత్. ౬. తత శ్శుచి

హేంతి. ఆయాసనాశన దుఃఖనాశన ౭౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాత్ర్యాం రాత్రిశేషే - పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాద్యుత్తమసంస్కారయుక్తాః - శ్రేష్ఠాలంకారయుక్తా వా - వందిన ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్ సూతాః వంశావళికీర్తకాః-మంగళాః మంగళపాఠకాః - ఉత్తమం శ్రుతం గాంధర్వశాస్త్రశ్రవణం యేషాం తే ఉత్తమశ్రుతాః-ఏతద్విశేషణద్వయం గాయకమాత్రవిశేషణం-అన్యత్ సర్వవిశేషణం- సర్వత్ర పర్యుపాతిష్ఠ న్నితి క్రియాపదం. ౨. రాజాన మితి. ఉదాత్తాభిహితాశిషాం - ఉదాత్తేన ఉచ్చైస్స్వరేణ అభిహితాః ప్రయుక్తాః ఆశిషో యై స్తేషాం - ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః - ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా - తయా విస్తీర్ణః - 'ఆభోగః పరిపూర్ణ తే' త్యమరః. ౩. తత ఇతి. స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు - పాణివాదకాః - తాళగత్యా వివిధం పాణిభ్యాం వాదయంతీతి పాణివాదకాః - అపదానాని వృత్తా ద్యద్భుతకర్మాణి - పాణివాదా నవాదయన్ పాణివాదా నకుర్వ న్నిత్యర్థః. ౪. తేనేతి. శాఖాస్థాః - గృహారామవృక్షశాఖాసు వర్తమానాః - రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానా విహగాః శకునాదయః. ౫ వ్యాహృతా ఇతి. వ్యాహృతాః బ్రాహ్మణై రుక్తాః - పుణ్యశబ్దాః పుణ్యపురుషక్షేత్రతీర్థకీర్తనాదిరూపాః - పూరయామాసు రితి విపరిణామేన యోజనీయం - గాథానాం దశరథవిషయప్రబంధవిశేషాణాం - సంబంధి - ఆశీర్గేయం

ర్చా హృదయం మనోధిష్ఠానం-సీదతీవ విశీర్యతీవ. ౭౩. ౭౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాదిశిక్షావంతః - పరమాలంకారా వా - మంగళాః మంగళపాఠకాః. ౨. రాజాన మితి. ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా - తయా విస్తీర్ణః స్తుతిశబ్దో వ్యావర్తత - ప్రాసాదేషు సర్వత్ర పూర్ణతయా స్తుతిశబ్దో వ్యాప్త ఇతి భావః. ౩, తత ఇతి. స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు - పాణివాదకాః తాళగత్యా వివిధం పాణినైవ వాదయంతి యే తే పాణివాదకాః - అపదానాని వృత్తాద్భుతకర్మాణి- రాజభిః కృతాద్భుతచరిత్రాణీత్యర్థః. ౪. తేనేతి. శాఖాస్థా గృహారామవృక్షే శాఖాసువర్తమానాః- రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానాః. ౫. వ్యాహృతా ఇతి. పుణ్యశబ్దాః - హరినారాయణాదిపుణ్యశబ్దాః యద్వా - పుణ్యశ్లోకపురుషాణాం కీర్తనాని - ఆశీర్గేయం ఆశీరూపం గానం - గాథానాం రాజ్ఞాం చరిత్రప్రతిపాదకశ్లోకాః గాథాః - తాసాం - పూరయామాసేత్యే

సమాచారాః పర్యుపస్థానకోవిదాః, స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠా ఉపతస్థు ర్యథాపురం. ౭. హరిచందనసంపృక్త ముదకం కాంచనైర్ఘటైః, అనిన్యు స్స్నానశిక్షాజ్ఞాః యథాకాలం యథావిధి. ౮. మంగళాలంభనీయాని ప్రాశనీయాన్యుపస్కరాన్, ఉపనిన్యు స్తథాప్యన్యాః కుమారీ బహులా స్స్త్రియః ౯. సర్వలక్షణసంపన్నం సర్వం విధివదర్చితం, సర్వం సుగుణలక్ష్మీవ త్తద్బభూవాభిహారికం. ౧౦. తత్తు సూర్యోదయం యావ త్సర్వం పరిసముత్సుకం, తస్థా వనుపసంప్రాప్తం కిం స్వి దిత్యుపశంకితం. ౧౧ అథ యాః కోసలేంద్రస్య శయనం ప్రత్యనంతరాః, తా స్స్త్రియస్తు

ఆశీర్వాదరూపం గానం. ౬. తత ఇతి. పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలోచితపరిచర్యావిచక్షణాః - స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరైః షండైశ్చ సమృద్ధాః పరిచారకా ఇతి శేషః. ౭. హరిచందనసంపృక్త మితి. హరిచందనసంపృక్తం హరిచందనసమిశ్రం - స్నానశిక్షాజ్ఞాః స్నానప్రకారజ్ఞాః - యథావిధి యథానియమం. ౮. మంగళాలంభనీయానీతి. మంగళాలంభనీయాని మంగళరూపానులేపనాని - తైలోద్వర్తనాదీని - స్పర్శనీయాని గవాదీనీత్యేకే - ప్రాశనీయాని దంతధావనానంతరం గండూషత్వేన ప్రాశనీయాని - సంపిష్టతిలనారికేళజీరకాదిద్రవ్యాణి ఔషధవిశేషా నితివార్థః - గంగాదితీర్థోదకానీతి వార్థః అనుదినమఖిలదురితహరణాయాఖిలకర్మణా మధికారాపాదనాయచ ప్రాశనీయాని - కులారాధనభూత శ్రీరంగనాథ చరణారవిందసమర్పితతీర్థోదకతుళస్యాదీనీతివార్థః-తీర్థోదకభాజనావరణపేటికాదే రేవ పరిచారకై రానయనం జ్ఞేయం-ఉపస్కరాన్ దర్పణవస్త్రాభరణకుసుమాదీని - కుమారీబహులాః కుమారీప్రాయాః- స్త్రియః ఇతిద్వితీయా-వారయోషిత ఇతియావత్. ౯. సర్వలక్షణసంపన్న మితి.ఆభిహారికం_రాజ్ఞేప్రాత ర్యదా హర్తవ్యంమంగళార్థ మానేతవ్యం-తత్సర్వం సర్వలక్షణసంపన్నత్వా దితి ధర్మవిశిష్టం బభూవ.సుగుణం చ తత్ లక్ష్మీవ చ్చేతి సమాసః. ౧౦. తదితి. తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం-సూర్యోదయం యావత్ సూర్యోదయాత్ పూర్వ మేవ - పరిసముత్సుకం రాజసేవాసముత్సుకం - అనుపసంప్రాప్తం - అనాగతం రాజానం ప్రతి - కిం స్వి దిత్యుపశంకితం సత్ తస్థౌ - రాజా నాగతః తస్య కిం వాస్యాదితి శంకాసంయుక్తం తస్థా విత్యర్థః. ౧౧. అథేతి.యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః-శయనం ప్రత్యనంతరాః - శయనసన్నికృష్టా ఇత్యర్థః - ప్రత్యబోధయన్ ప్రబోధనోచితసవినయమృదువాక్యైః ప్రాబోధయ

తత్ - యథాయోగం వచనవిపరిణామేన యోజనీయం. ౬. తత ఇతి. పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలోచితపరిచర్యావిచక్షణాః - స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠాః - అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరైః షండైశ్చ భూయిష్ఠాః - సమృద్ధాః - పరిచారకా ఇతి శేషః - యథాపురం యథాపూర్వం. ౭. హరిచందనేతి. స్నానశిక్షాజ్ఞాః స్నానవిధిజ్ఞాః. ౮. మంగళేతి. మంగళాలంభనీయాని - మంగళరూపానులేపనాని తైలోద్వర్తనాదీని ప్రాశనీయాన్ దంతధావనానంతరం గండూషత్వేన ప్రాశనీయాన్ - సంపిష్టతిలనారికేళజీరకాదిద్రవ్యవిశేషాన్ - ఉపస్కరాన్ - దర్పణవస్త్రాభరణాని - కుమారీబహులాః కుమార్యః బహులా యాసు తాః. ౯. సర్వలక్షణేతి. సర్వం విధివదర్చితం యథాయోగ్యం బహూకృతం - సుగుణలక్ష్మీవత్ సుగుణవల్లక్ష్మీవచ్చ ఆభిహారికం అభిహారః-అభిగ్రహణం రాజస్వీకార జన ఇతి యావత్. ౧౦. తదితి. తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం అనుపసంప్రాప్తం - అనాగతం రాజానం ప్రతి-శంకిత మభూ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౧. అథేతి. యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః శయనం ప్రత్యనంతరాః-శయనస్య సన్నికృష్టా ఇత్యర్థః - ప్రత్యబోధయన్ రాజప్రతిబోధనోచిత

సమాగమ్య భర్తారం ప్రత్యబోధయన్. ౧౨. తథాప్యుచితవృత్తా స్తా వినయేన నయేనచ, నహ్యస్య శయనం స్పృష్ట్వా కించి దప్యుపలేభిరే. ౧౩. తా స్త్రియ స్స్వప్నశీలజ్ఞా శ్చేష్టాసంచలనాదిషు. ౧౩½. తా వేపథుపరీతాశ్చ రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితాః. ప్రతిస్రోత స్తృణాగ్రాణాం సదృశం సంచకాశిరే. ౧౪½ అథ సంవేపమానానాం స్త్రీణాం దృష్ట్వా చ పార్థివం, య త్త దాశంకితం పాపం తస్య జజ్ఞే వినిశ్చయః. ౧౫½. కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ పుత్రశోకపరాజితే, ప్రసుప్తేన ప్రబుధ్యేతే యథా కాలసమన్వితే ౧౬½ నిష్ప్రభాచ వివర్ణాచ సన్నా శోకేన సన్నతా, న వ్యరాజత కౌసల్యా తారేవ తిమిరావృతా. ౧౭½. కౌసల్యానంతరం రాజ్ఞ స్సుమి

న్నిత్యర్థః ౧౨. తథేతి. తథాపి ప్రబోధయిత్వాపి - ఉచితవృత్తాః - స్పర్శనాదివ్యాపారోచితాః వినయేన ప్రశ్రయేణ నయేన యుక్త్యాచ - అస్య శయనం శయనస్థానం స్పృష్ట్వా - కించి దపి నిద్రాలక్షణం ఉచ్ఛ్వాసాదికం - న లేభిరే న జ్ఞాతవత్యః. ౧౩. ఏత దేవోపపాదయతి - తా ఇతి. స్వప్న శీలజ్ఞాః స్వాపస్వభావజ్ఞాః తాః పూర్వోక్తాః స్త్రియః చేష్టాసంచలనాదిషు చేష్టా హస్తపాదాదిచలనం - సంచలనం హృదయాదిస్పందనం - ఆదిశబ్దేన నిశ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు కించి న్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబంధః. ౧౩½. తా ఇతి. వేపథునా కంపేన-పరీతా వ్యాప్తాః - తాః స్త్రియః - రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితా స్సత్యః ప్రతిస్రోత స్తృణాగ్రాణాం నదీప్రవాహాభిముఖవేతసాదితృణాగ్రాణాం - సదృశం తుల్యం యథా తథా - సంచకాశిరే - సంచకంపిర ఇత్యర్థః. ౧౪½. అథేతి. యత్ పాపం మరణరూప మాశంకితం - తస్య నిశ్చయః - తదా జజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧౫½. కౌసల్యేతి. పుత్రశోకేన - పరాజితే ఆక్రాంతే - అతఏవ - యథా కాలసమన్వితే మృతే ఇవ-సుప్తేన ప్రబుధ్యేతే ౧౬½. నిష్ప్రభేతి. నిష్ప్రభా నిశ్శ్రీకా-వివర్ణా పూర్వవర్ణా ద్విపరీతవర్ణా - శోకేన సన్నా కృశా - సన్నతా కార్శ్యేన నమ్రా - తిమిరావృతా - ఉత్పాతకాలోత్థధూమ స్తిమిరం తేనావృతా - తారేవ తారకేవ న వ్యరాజత. ౧౭½. కౌసల్యానంతర మితి. ప్రథమం రాజా న విభ్రాజతే స్మ - రాజ్ఞోఽనంతరం కౌసల్యా శోకాశ్రులులితాననా సతీ న విభ్రాజతే స్మ - తదనంతరం దేవీ తథావిధా సుమిత్రా న విభ్రాజతే స్మ - మృతాద్దశరథాజ్జీవంత్యోః కౌసల్యాసుమిత్రయో ర్విశేషో నాసీ దిత్యర్థః. ౧౮½. తే ఇతి. సుప్తే తే ఉభే దేవ్యాచ దృష్ట్వా

మృదువినయవాక్యైః ప్రాబోధయ న్నిత్యర్థః. ౧౨. తథాపీతి. ఉచితవృత్తాః ఉచితవ్యాపారాః-వినయేన ప్రశ్రయేణ నయేన నీత్యా చ - కించిదపి స్వాపలక్షణం. ౧౩. తా ఇతి. స్వప్నశీలజ్ఞాః నిద్రాస్వభావజ్ఞాః తాః పూర్వోక్తాః స్త్రియః - చేష్టాసంచలనాదిషు - చలనం సంచలనం హృదయనాభ్యాదిస్పందనం ఆదిశబ్దేన శ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు కించి న్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబధ్యతే. ౧౩½. తా ఇతి. తా ప్రతిస్రోతస్తృణాగ్రాణాం స్రోతోభిముఖవర్తమానతృణాగ్రాణాం సదృశం - సంచకాశిరే చకంపిరఇత్యర్థః. ౧౪½. అథేతి. యత్పాపం మరణరూపం పాప మాశంకితం - తస్య నిశ్చయః తదా జజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧౫½. కౌసల్యేతి. కాలసమన్వితే మృతే ఇవ న ప్రబుధ్యేతే ౧౬½. ౧౭½. మృతా ద్దశరథాత్ జీవంత్యోః కౌసల్యాసుమిత్రయోః విశేషో నాస్తీత్యాహ. కౌసల్యేతి. అత్ర సుప్తేతి పద మధ్యాహర్తవ్యం - రాజ్ఞః అనంతరం సమీప ఇత్యర్థః - సుప్తా కౌసల్యా న స్మ విభ్రాజతే - తదనంతరం తస్యాః కౌసల్యాయాః అనంతరం సమీపే సుప్తా దేవీ సుమిత్రాపి న స్మ విభ్రాజత ఇతి సంబంధః - ఉభే అపి మృతే ఇవ ప్రతిభాత

త్రా, తదనంతరం, న స్మ విభ్రాజతే దేవీ శోకాశ్రులులితాననా. ౧౮॥ తే చ దృష్ట్వా తథా సుప్తే ఉభే దేవ్యౌ చ తం నృపం, సుప్త మేవోద్గతప్రాణ మంతఃపుర మదృశ్యత. ౧౯॥ తతః ప్రచుక్రుశు ర్దీనా స్సస్వరం తా వరాంగనాః, కరేణవ ఇవారణ్యే స్థానప్రచ్యుత యూథపాః. ౨౦॥ తాసా మాక్రందశబ్దేన సహసోద్గతచేతనే, కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ త్యక్తనిద్రే బభూవతుః. ౨౧॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ దృష్ట్వా స్పృష్ట్వా చ పార్థివం, హా నాథేతి పరిక్రుశ్య పేతతు ర్ధరణీతలే. ౨౨॥ సా కోసలేంద్రదుహితా వేష్టమానా మహీతలే, న బభ్రాజ రజోధ్వస్తా తారేవ గగనాచ్చ్యుతా. ౨౩॥ నృపే శాంతగుణే జాతే కౌసల్యాం పతితాం భువి, అపశ్యం స్తాః స్త్రియ స్సర్వా హతాం నాగవధూ మివ. ౨౪॥ తత స్సర్వా నరేంద్రస్య కైకేయీప్రముఖా స్స్త్రియః, రుదంత్య శ్శోకసంతప్తా నిపేతు ర్గతచేతనాః. ౨౫॥ తాభి స్స బలవా న్నాదః క్రోశంతీభి రనుద్రుతః, యేన స్థిరీకృతం భూయ స్తద్గృహం సమనాదయత్. ౨౬॥ తచ్చ సంత్రస్తసంభ్రాంతం పర్యుత్సుకజనాకులం, సర్వత స్తుములాక్రందం పరితాపార్తబాంధవం. ౨౭॥ సద్యో నిపతితానందం దీనవిక్లబదర్శనం, బభూవ నరదేవస్య సద్మ దిష్టాంత మీయుషః.

సుప్త మేవ సంత ముద్గతప్రాణం తం నృపం చ - అంతఃపురం అంతఃపురజనః అదృశ్యత అపశ్యత్. ౧౯॥ ౨౦॥ తాసా మితి. సహసోద్గతచేతనే సహసోత్పన్నప్రబోధే. ౨౧॥ ౨౩॥ నృప ఇతి. శాంతగుణే శాంతదేహోష్ణస్పందనాది గుణే. ౨౪॥ ౨౫॥ తాభి రితి. స నాదః కౌసల్యాప్రభృతీనాం నాదః - క్రోశంతీభి స్తాభిః పశ్చాత్ ప్రవిష్టకైకేయీప్రభృతిభిః అనుద్రుతః అనుసృతో ఽభూత్ - యేనాంతరక్రోశానుద్రుతేన పూర్వనాదేన స్థిరీకృతం వ్యాప్తం తత్ సర్వం గృహం సమనాదయత్ - మహాంతం ప్రతిధ్వని మజనయ దిత్యర్థః. ౨౬॥ తదిత్యాది. పర్యుత్సుకజనాకులం పూర్వం పర్యుత్సుకజనాకులం సద్మ-నరదేవస్య దిష్టాంత మేయుషః - నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి - సముత్రస్తసంభ్రాంతం సముత్రస్తం ఉద్విగ్నం - సంభ్రాంతం అనవస్థితం చ - ఇత్యేవమాదివిశేషణ

ఇతి సంబంధః - ఉభే అపి మృతే ఇవ ప్రతిభాత ఇతి భావః. ౧౮॥ తే చేతి. అంతఃపురం కర్తృ సుప్తం నృపం సుప్తే దేవ్యౌ చ దృష్ట్వా నృపం తం దశరథ ముద్గతం ప్రాణం అదృశ్యత- తే దేవ్యావపి తథా ఉద్గతప్రాణే ఇత్యర్థః. అదృశ్యత అపశ్యత్ - కర్తరి యక్ - జజ్ఞ ఇత్యర్థః-యద్వా అంతఃపురస్య కర్తృత్వం కర్మత్వంచ - తథాచాయ మర్థః - అంతఃపురం స్వ మాత్మానం ఉద్గతప్రాణ-మదృశ్యత-అన్య త్సమానం. ౧౯॥ ౨౦॥ తాసా మితి. సహసోద్గతచేతనే-ఉత్పన్నప్రబోధే. ౨౧॥ ౨౩॥ నృప ఇతి. శాంతగుణే గతప్రాణ ఇత్యర్థః. ౨౪॥ ౨౫॥ తాభిరితి. తాభిః కైకేయీప్రభృతిభిః- పశ్చాదంతఃపురం ప్రవిష్టాభిః ప్రథమప్రవిష్టానాం స్త్రీణాం నాదః అనుద్రుతః అభిసంవర్ధితః. అభూదిత్యర్థః-యేన నాదేనస్థిరీకృతంముఖరితం తద్గృహం కర్తృ, భూయో ఽత్యర్థం సమనాదయత్ -అనదదిత్యర్థః-యద్వా-యేన నాదేన గృహం స్థిరీకృతం పూర్వం పూరితం క్రోశంతీభిః పశ్చాత్ప్రవిష్టకైకేయ్యాదిభిః అనుద్రుతః అభివర్ధితః స నాద స్తద్గృహం భూయో భృశం సమనాదయదిత్యన్వయః. ౨౬॥ తదితిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం-పర్యుత్సుకజనాకులం పూర్వం పర్యుత్సుకజనేనాకులం నిబిడం సద్మ నరదేవస్య దిష్టాంత మీయుషః-నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి సంత్రస్తం ఉత్రద్విగ్నం సంభ్రాంతమనవస్థిత మితి ఏవమాదివిశేషణయుక్తం బభూవేతి సంబంధః. ౨౭॥ ౨౮॥ అతీతమితి. అతీతం మృతం

౨౮½. అతీత మాజ్ఞాయ తు పార్థివర్షభం యశస్వినం సంపరివార్య పత్నయః, భృశం రుదంత్యః కరుణం సుదుఃఖితాః ప్రగృహ్య బాహూ వ్యలప న్ననాథవత్.

౨౯½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

త మగ్ని మివ సంశాంత మంబుహీన మివార్ణవం, హతప్రభమివాదిత్యం స్వర్గస్థం ప్రేక్ష్య పార్థివం. ౧ కౌసల్యా బాష్పపూర్ణాక్షీ వివిధం శోకకర్శితా, ఉపగృహ్య శిరో రాజ్ఞః కైకేయీం ప్రత్యభాషత. ౨ సకామాభవ కైకేయి భుఙ్క్ష్వ రాజ్య మకంటకం, త్యక్త్వా రాజాన మేకాగ్రా నృశంసే దుష్టచారిణి. ౩. విహాయ మాం గతో రామో భర్తా చ స్వర్గతో మమ, విపథే సార్థహీనేవ నాహం జీవితు ముత్సహే. ౪ భర్తారం తం పరిత్యజ్య కా స్త్రీ దైవత మాత్మనః, ఇచ్ఛే జ్జీవితు మన్యత్ర కైకేయ్యా స్త్యక్తధర్మణః. ౫ న లుబ్ధో బుధ్యతే దోషాన్ కింపాక మివ భక్షయన్, కుబ్జానిమిత్తం కైకేయ్యా రాఘవాణాం కులం హతం ౬. అనియోగే నియుక్తేన రాజ్ఞా రామం వివాసితం, సభార్యం జనక శ్శ్రుత్వా పరితప్స్య

యుక్తం బభూవేతి సంబంధః. ౨౮½. అతీత మితి. ఆజ్ఞాయ సమ్యక్ జ్ఞాత్వా - పత్నయః పత్న్యః బాహూ ప్రగృహ్య పరస్పరం బాహూ గృహీత్వేత్యర్థః. ౨౯½. ఇతి శ్రీగోందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

త మిత్యాది. రాజ్ఞ శ్శిర ఉపగృహ్య - అంకే కృత్వేత్యర్థః. ౧. ౩. విహాయేతి. విపథే దుర్మార్గే-సార్థహీనా - సహాయభూతపథికసంఘరహితేత్యర్థః. ౪. భర్తార మితి. త్యక్తధర్మణః త్యక్తధర్మాయాః-ధర్మా దనిచ్ కేవలా దిత్యనిచ్. ౫. నేతి. లుబ్ధః అర్థలిప్సుః - కింపాకం కుత్సితపాకం విషమిశ్రపాక మిత్యర్థః - కింపాకో నామ కాకమర్దనామకవిషఫలవిశేష ఇతి కేచిత్-కుబ్జానిమిత్తం కుబ్జాహేతోః-నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన మితి హేతౌ ప్రథమా. ౬. అనియోగే నియుక్తేనేతి. అనియోగే వరప్రదానసమయే వరస్య విశేషనిర్దేశాభావే సతి-నియుక్తేన-ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపేచ కైకేయ్యా నియుక్తేన-అనుచితనియోగేనియుక్తేనేతి వార్థః-జనకో వైదేహః. ౭. స ఇతి. ఇతః అత్ర దేశే-రాజ్ఞా జీవనాశం గతః ప్రాప్తః-స రామః-అనా

పత్నయః పత్న్యః బాహూ ప్రగృహ్య పరస్పరం బాహూ గృహీత్వా. ౨౯½. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమస్సర్గః.

త మిత్యాది. రాజ్ఞ శ్శిర ఉద్గృహ్య అంకే కృత్వేత్యర్థః. ౧. ౩. విహాయేతి. విపథే దుర్గమార్గే - సార్థహీనా సహాయభూతపథికసంఘరహితేత్యర్థః. ౪. భర్తార మితి. త్యక్తధర్మణః త్యక్తధర్మాయాః. ౫. కథ మేవం సాహసం కృతవతీ త్యాశంక్య లుబ్ధాయా స్తస్యా అకార్యం అస్తీతి సదృష్టాంత మాహ. న లుబ్ధ ఇతి. లుబ్ధః అర్థలిప్సుః - కింపాకం విషమిశ్రపాకం-యద్వా-కింపాకం కుత్సితపాకం - అభక్ష్య మితి యావత్-భక్షయన్ జనః దోషా న్నజానాతీవ కుబ్జానిమిత్తం రాఘవాణాం కులం కైకేయ్యా హత మితి సంబంధః. ౬. అనియోగేతి. అనియోగే వరదానసమయే-వరస్య విశేషనిర్దేశాభావేపి - వినియుక్తేన ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపేచ విశేష

త్యహం యథా. ౭. స మామనాథాం విధవాం నాద్య జానాతి ధార్మికః, రామః కమలపత్రాక్షో జీవ న్నాశ మితో గతః. ౮. విదేహరాజస్య సుతా తథా సీతా తపస్వినీ, దుఃఖస్యానుచితా దుఃఖం వనే పర్యుద్విజిష్యతి. ౯. నదతాం భీమఘోషాణాం నిశాసు మృగపక్షిణాం, నిశమ్య నూనం సంత్రస్తా రాఘవం సంశ్రయిష్యతి. ౧౦. వృద్ధ శ్చైవాల్పపుత్రశ్చ వైదేహీ మనుచింతయన్, సోపి శోకసమావిష్టో నను త్యక్ష్యతి జీవితం. ౧౧. సాహ మద్యైవ దిష్టాంతం గమిష్యామి పతివ్రతా, ఇదం శరీర మాలింగ్య ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౧౨. తాం తత స్సంపరిష్వజ్య విలపంతీం తపస్వినీం, వ్యపనీయ సుదుఃఖార్తాం కౌసల్యాం వ్యావహారికాః, తైలద్రోణ్యా మథామాత్యా స్సంవేశ్య జగతీపతిం, రాజ్ఞ స్సర్వా ణ్యథాదిష్టా శ్చక్రుః కర్మా ణ్యనంతరం. ౧౪. నతు సంకలనం రాజ్ఞో వినా పుత్రేణ మంత్రిణః, సర్వజ్ఞాః కర్తు మీషు స్తే తతో రక్షంతి భూమిపం. ౧౫. తైలద్రోణ్యాం తు సచివై శ్శాయితం తం నరాధిపం, హా మృతోఽయ మితి జ్ఞాత్వా స్త్రియ స్తాః పర్యదేవయన్ ౧౬.

థాం పుత్రవిరహేణ రక్షకాంతరరహితాం - విధవాం మాం న జానాతి ౮. విదేహరాజస్యేతి. తపస్వినీ శోచనీయా - దుఃఖ మితి క్రియావిశేషణం. పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్స్యతీత్యర్థః. ౯. నదతా మితి. నదతాం నదత్సు - నిశమ్య - నాదమిత్యర్థసిద్ధం. ౧౦. వృద్ధ ఇతి. అల్పపుత్రః- దుహితృమాత్రపుత్రః - సోపి జనకోపి. ౧౧. సాహ మితి. దిష్టాంతం మరణం - పతివ్రతా - 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినాకృశా, మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే' త్యుక్తపాతివ్రత్య విశిష్టా. ౧౨. తా మితి. వ్యావహారికాః వ్యవహారే బాహ్యాభ్యంతర సకలరాజకృత్యే నియుక్తాః - తత్ర నియుక్త ఇతి ఠక్ - అమాత్యా ఇత్యర్థః - కౌసల్యాం భర్త్రాలింగనాద్వ్యపనీయ విమోచ్య - అన్యతోఽపనీయేత్యర్థః - తైలద్రోణ్యాం తైలపూరితకటాహే - జగతీపతిం భూపతిం - సన్నివేశ్య - రాజ్ఞోఽనంతర కర్తవ్యాని సర్వాణి కర్మాణి దుఃఖాపనోదనాదీని - చక్రుః - అపనిన్యు రితి పాఠే - వ్యావహారికాః వ్యవహారవిదో లౌకికా అపనిన్యు రిత్యేకం వాక్యం - తైలద్రోణ్యా మిత్యారభ్య వాక్యాంతరం - ఆదిష్టాః రాజకృత్యేష్వాదిష్టాః - అమాత్యాః కర్మాణి ప్రజాశాసనాదీని - చక్రుః. ౧౪. సంస్కారం కుతో న చక్రు రిత్యత్రాహ - నత్వితి. సర్వజ్ఞాః సర్వధర్మజ్ఞాః - అతో నధర్మలోపఇతి భావః - అనేన గమ్యతే తైలమిశ్రత్వే శవస్య పర్యుషితత్వదోషో నాస్తీతి - సంకాలనం సంస్కారం. ౧౫. తైలద్రోణ్యా మితి. తైలద్రోణ్యాం శాయితం నృపం జ్ఞాత్వా - తత్ర నివేశకాలే - రాజదర్శనాభావాత్ - హా మృతోఽయ మితి భూయోపి పర్యవారయ న్నిత్యర్థః. ౧౬. బాహూ

కైకేయ్యా నియుక్తేన - జనకః వైదేహః. ౭. స మా మితి. రాఘవః రఘువంశజః - ఇతః జీవన్నేవ నాశం గతః అదర్శనం గతః రామో మాం విధవాం న జానాతీతి సంబంధః - యద్వా - జీవనాశ మితి పాఠే-జీవనాశం రాజ్ఞ ఇతి శేషః-మాం విధవాం చ రామో న జానాతీతి సంబంధః. ౮. విదేహేతి. పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్స్యతి. ౯. నదతా మితి. నిశమ్య నాద మితి శేషః. ౧౦. వృద్ధ ఇతి. అల్పపుత్రః కన్యామాత్రపుత్రః - సోపి జనకోపి. ౧౧. సాహ మితి. దిష్టాంతం మరణం. ౧౨. తా మితి. వ్యావహారికాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రియః. తైలేతి. ఆదిష్టా ఆజ్ఞప్తాః. వసిష్ఠాదిభి రితి శేషః - కర్మాణి పౌరకార్యాణి. ౧౩. ౧౪. నత్వితి. సంకలనం దహనాదిక్రియాం.

బాహూ నుద్యమ్య కృపణా నేత్రప్రస్రవణై ర్ముఖైః, రుదంత్య శ్శోకసంతప్తా కృపణం పర్యదేవయన్. ౧౭. హా మహారాజ రామేణ సతతం ప్రియవాదినా, విహీనా స్సత్యసంధేన కిమర్థం విజహాసి నః. ౧౮. కైకేయ్యా దుష్టభావాయాః రాఘవేణ వియోజితాః, కథంపతిఘ్న్యా వత్స్యామ స్సమీపే విధవా వయం. ౧౯. స హి నాథ స్సదాస్మాకం తవ చ ప్రభు రాత్మవాన్, వనం రామో గత శ్శ్రియం త్యక్త్వా విహాయ నృపతి శ్శ్రియం. ౨౦. త్వయా తేన చ వీరేణ వినా వ్యసనమోహితాః, కథం వయం నివత్స్యామః కైకేయ్యా చ విదూషితాః ౨౧. యయా తు రాజా రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ మహాబలః, సీతయా సహ సంత్యక్తా స్సాక మన్యం న హాస్యతి. ౨౨. తా బాష్పేణ చ సంవీతా శ్శోకేన విపులేనచ, వ్యవేష్టంత నిరానందా రాఘవస్య వరస్త్రియః ౨౩. నిశా చంద్రవిహీనేవ స్త్రీవ భర్తృవివర్జితా, పురీ నారాజతాయోధ్యా హీనా రాజ్ఞా మహాత్మనా. ౨౪. బాష్పపర్యాకులజనా హాహాభూతకులాంగనా, శూన్యచత్వరవేశ్మాంతా న బభ్రాజ యథా పురం ౨౫. గతే తు శోకా త్త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు నృపాంగనాసు చ, నివృత్తచార స్సహసా గతో రవిః ప్రవృత్తచారా రజనీ హ్యుపస్థితా. ౨౬. ఋతేతు పుత్రా ద్దహనం మహీపతే ర్న రోచయంతే సుహృద స్సమాగతాః, ఇతీవ తస్మిన్ శయనే న్యవేశయన్ విచింత్య రాజాన మచింత్యదర్శనం. ౨౭. గతప్రభా ద్యౌ రివ భాస్కరం వినా వ్యపేతనక్షత్రగణేవ శర్వరీ, పురీ బభాసే రహితా మహాత్మనా నచాస్రకంఠాకులమార్గచత్వరా. ౨౮. నరాశ్చ నార్యశ్చ సమేత్య సంఘశో విగర్హమాణా భరతస్య మాతరం, తదా నగర్యాం నరదేవసం

నితి. నేత్రాణాం ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో యేషు తథా. ౧౭. ౨౦. త్వయేతి. విదూషితాః రాజ్యగర్వా త్తిరస్కృతాః. ౨౧. ౨౪. బాష్పపర్యాకులజనేతి. శూన్యచత్వరేతి - సంమార్జనానులేపనబల్యాదిశూన్యచత్వరాది యుక్తేతి యావత్ - యథాపురం యథాపూర్వం. ౨౫. గతేత్వితి. శోకాత్ పుత్రశోకాత్ నివృత్తచారః నివృత్తకిరణప్రచారః - గత ఇతి - అస్త మితి శేషః - ప్రవృత్తచారా ప్రవృత్తతమః ప్రచారా. ౨౬. ఋతేత్వితి. సమాగతా స్సుహృదః బాంధవాః - పుత్రా దృతే మహీపతే ర్దహనం - న రోచయంతే - అనేన - అతిబలపరాక్రమయుక్తసత్పుత్రసద్భావే ఽప్యస్మిన్ కాలే దైవవశా దేకోఽప్యసన్నిహితః - తూష్ణీ మవస్థాన మయుక్తం - అతో యేన కేనాపి ప్రకారేణ సంస్కారః కర్తవ్య ఇతి కైశ్చి ద్యత్నః కృత ఇతి గమ్యతే - తస్మిన్ శయనే పూర్వోక్తతైలద్రోణ్యాం. ౨౭. గతప్రభేతి. వ్యపేతనక్షత్రగణా చంద్రాదిసకలతేజోహీనా - రామాదిసకలరాజరహితస్యోపమా - ఆస్రకంఠైః కంఠస్తంభితబాష్పైః - ఆకులాని

---

౧౫. ౧౬. బాహూనితి. నేత్రప్రస్రవణైః ముఖై రుపలక్షితాః. ౧౭. ౨౨. తా బాష్పేణేతి. రాఘవస్య. ౨౪. బాష్పేతి. యథాపురం యథాపూర్వం. ౨౫. గతేత్వితి. శోకాత్ నివృత్తచారః నివృత్తకిరణసంచారః గతః అస్త మితి శేషః. ౨౬. ఋతేత్వితి. తస్మిన్ శయనే తైలద్రోణ్యాం. ౨౭. ౨౮. నరాశ్చేతి. నరదేవసంక్షయే నగర్యాం తదా నరా నార్యశ్చ సంఘశః సమేత్య భరతస్య మాతరం విగర్హమాణా ఆర్తా బభూవుః - న శర్మ లేభిరేచేతి సం

క్షయే బభూవు ర్నార్తా న చ శర్మ లేభిరే ౨౯ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా కాండే · షట్షష్టితమస్సర్గః

ఆక్రందితనిరానందా సాస్రకంఠజనాకులా, అయోధ్యాయా మవతతా సా వ్యతీయాయ శర్వరీ. ౧. వ్యతీతాయాంతు శర్వర్యా మాదిత్యస్యోదయే తతః, సమేత్య రాజకర్తార స్సభా మీయు ర్ద్విజాతయః ౨. మార్కండేయోఽథ మౌద్గల్యో వామదేవశ్చ కాశ్యపః, కాత్యాయనో గౌతమశ్చ జాబాలిశ్చ మహాయశాః,ఏతే ద్విజా స్సహామాత్యైః పృథ గ్వాచ ముదీరయన్, వసిష్ఠ మేవాభిముఖా శ్శ్రేష్ఠం రాజపురోహితం. ౪. అతీతా శర్వరీ దుఃఖం యా నో వర్షశతోపమా, అస్మిన్ పంచత్వ మాపన్నే పుత్రశోకేన పార్థివే ౫. స్వర్గతశ్చ మహారాజో రామ శ్చారణ్య మాశ్రితః, లక్ష్మణ శ్చాపి తేజస్వీ రామేణైవ గత స్సహ. ౬. ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ కేకయేషు పరంతపౌ, పురే రాజగృహే రమ్యే మాతామహనివేశనే ౭. ఇక్ష్వాకూణా మిహాద్యైవ కశ్చి ద్రాజా విధీయతాం, అరాజకం హి నో రాష్ట్రం న వినాశ మవాప్నుయాత్. ౮. నారాజకే జనపదే విద్యున్మాలీ మహాస్వనః, అభివర్షతి పర్జన్యో మహీం దివ్యేన వారిణా. ౯. నారాజకే

మార్గచత్వరాణి యస్యా స్సా తథోక్తా. ౨౮. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టితమస్సర్గః.

అథ అరాజకదోషవర్ణనం. ఆక్రందితనిరానందేతి. ఆక్రందితేన హేతునా నిరానందా-అవతతా దీర్ఘా - దుఃఖవశా దతిదీర్ఘభూతేత్యర్థః.౧.వ్యతీతాయా మితి. రాజకర్తారః రాజాభిషేకకార్యకర్తారః. ౨. ౪. అతీతేతి. అస్మిన్ పార్థివే పుత్రశోకేన పంచత్వ మాపన్నే సతి - యా శర్వరీ - నః అస్మాకం - వర్షశతోపమా ఆసీత్ - సా శర్వరీ దుఃఖం యథా తథా అతీతా. ౫. ౬. ఉభావితి. రాజగృహే రాజగృహనామని పురే వర్తేతే ఇతి శేషః. ౭. ఇక్ష్వాకూణా మితి. నిర్ధారణే షష్ఠీ - రామాదీనాం చతుర్ణాం మధ్య ఇత్యర్థః- అద్యైవ రాజావిధానే దోషః - అరాజకం హీతి. ౮. అరాజకత్వస్య వినాశహేతుత్వం ప్రపంచయతి - నారాజక ఇత్యాదినా. విద్యున్మాలీత్యాది

బంధః. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్షష్టితమస్సర్గః.

ఆక్రందితేతి. ఆక్రందితేన రోదనేన నిరానందా-సాస్రకంఠజనా విలాపాస్రకంఠజనైః క్షుబ్ధా శర్వరీ అయోధ్యాయాం తతా విస్తృతా - దుఃఖవశాత్ దీర్ఘీభూతా వ్యతీయాయ. ౧. వ్యతీతాయా మితి. రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారో ద్విజాతయః. ౨. ఏత ఇతి. ద్విజాః ఉదీరయన్-అడభావ ఆర్షః. 3. ౪. అతీతేతి. పుత్రశోకేనాస్మిన్ పార్థివే - పంచత్వ మాపన్నే సతి - దుఃఖం యథా తథా వర్షశతోపమా శర్వరీ అతీతేతి. సంబంధః. ౫. ౬. ఉభావితి. కేకయేషు కేకయదేశేషు - రాజగృహే రాజగృహనామ్ని పురే వర్తేతే ఇతి శేషః. ౭. ఇక్ష్వాకూణా మితి. ఇక్ష్వాకూణాం మధ్యే. ౮. ౯. నారాజక ఇతి. బీజముష్టి ర్న ప్రకీర్యతే బీజావాపో న క్రియత ఇత్యర్థః.

జనపదే బీజముష్టిః ప్రకీర్యతే, నారాజకే పితుః పుత్రో భార్యా వా వర్తతే వశే. ౧౦. నారాజకే ధనం చాస్తి నాస్తి భార్యాప్యరాజకే, ఇద మత్యాహితం చాన్య త్కుత సత్య మరాజకే. ౧౧. నారాజకే జనపదే కారయంతి సభాం నరాః, ఉద్యానాని చ రమ్యాణి హృష్టాః పుణ్యగృహాణి చ ౧౨. నారాజకే జనపదే యజ్ఞశీలా ద్విజాతయః, సత్రాణ్యన్వాసతే దాంతా బ్రాహ్మణా స్సంశితవ్రతాః. ౧౩. నారాజకే జనపదే మహాయజ్ఞేషు యజ్వనః, బ్రాహ్మణావసుసంపూర్ణా విసృజం త్యాప్తదక్షిణాః. ౧౪. నారాజకే జనపదే ప్రభూతనటనర్తకాః, ఉత్సవాశ్చ సమాజాశ్చ వర్ధంతే రాష్ట్రవర్ధనాః. ౧౫. నారాజకే జనపదే సిద్ధార్థా వ్యవహారిణః, కథాభి రనురజ్యంతే కథాశీలాః కథాప్రియైః. ౧౬. నారాజకే జనపదే ఉద్యానాని సమాగ

విశేషణై ర్మహావర్షో దుర్లభ ఇతి భావః - దివ్యేనేత్యనేన శిలావర్షస్తు భవిష్యతీతి భావః. ౯. నేతి. బీజముష్టిః - న ప్రకీర్యతే - ఫలలాభనిశ్చయాభావాదితి భావః - భార్యా వశే న వర్తతే - వ్యభిచారే శిక్షకాభావా దితి భావః. ౧౦. నారాజక ఇతి. ధనం నాస్తి - చోరభయా దితి భావః. భార్యా నాస్తి - బంధునిగ్రహాదితి భావః - ఇదం వక్ష్యమాణం - అన్యత్ పూర్వోక్తభయాంత్ అన్యత్ -అత్యాహితం మహాభీతి రస్తి-'అత్యాహితం మహాభీతి' రిత్యమరః. తదేవాహ - కుత ఇతి- సత్యం క్రయవిక్రయాదిలక్షణం. ౧౧. నేతి. సభాం న కారయతి - మనస్స్వాస్థ్యాభావాత్ -ఉద్యానాని న కారయంతి - ఛేదనభయాత్ - పుణ్యగృహాణి దేవతాయతనాదీని - న కారయంతి-దుర్నిర్మాణభయా దితి భావః. ౧౨. నేతి. బ్రహ్మవేదః తదధ్యేతారో బ్రాహ్మణాః - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - సత్రాణి మహాయజ్ఞాన్ - యత్ర సర్వే యజమానా స్సర్వే ఋత్విజః నాన్వాసతే నానుతిష్ఠంతి - విఘ్నభయాత్. ౧౩. నారాజక ఇతి. యజ్వనః యజ్వానః-వసుసంపన్నా అపి ధన సంపన్నా అపి - ఆప్తదక్షిణాః భూరిదక్షిణాః - న విసృజంతి న దిశంతి - ఆఢ్యత్వవ్యంజనేన దండ భయా దితి భావః. ౧౪. నేతి. నటాః నాట్యాభినయసమర్థాః - నర్తకాః నర్తనమాత్రసమర్థాః - ప్రభూతాః బహుళాః నటనర్తకాః యేషు తే తథోక్తాః - ఉత్సవాః దేవతోత్సవాః - సమాజాః తీర్థయాత్రాః ఏతదుభయాభావే రాష్ట్రహాని రిత్యభిప్రాయేణాహ - రాష్ట్రవర్ధనా ఇతి. ౧౫. నేతి. వ్యవహారిణః కమప్యర్థ ముద్దిశ్యాన్యోన్యం వివదమానాః - సిద్ధార్థాః లబ్ధప్రయోజనాః న భవంతి - నిరూపణనియమనకర్తు రభావాత్ - ఉత్కోచప్రాయత్వాచ్చేతి భావః - యద్వా - వ్యవహారిణః క్రయవిక్రయరూపేణ వ్యాపారేణ జీవంతః - కథాశీలాః ఇతిహాసపురాణాదికథావదనశీలాః-కథాప్రియైః కథాసుతత్పరైః - శ్రోతృభిః కథాభిః హేతుభిః నానురజ్యంతే అనురక్తా న క్రియంతే - శ్రోతౄణాం స్వాస్థ్యాభావాదితి భావః - యద్వా - కథాశీలాః వావదూకాః కథాభిః వాదజల్పవితండాభిః - కథాప్రియైః సామాజికై స్సహ - నానురజ్యంతే న తుష్యంతి - తత్పారితోషికాది ప్రదరాజాభావాత్. ౧౬. నేతి. సమాగతాః సంఘీభూతాః - న యాంతి పుష్పాపచయాద్యర్థం

---

౧౦. నారాజకే ధన మితి ఇద మత్యాహితం చ నాస్తి- 'అత్యాహితం మహాభీతి' రిత్యమరః-అరాజకే సతి - అమార్గవర్తినాం న కుత్రాపి భయశంకేతి భావః-పుణ్యగృహాణి పుణ్యసంపాదకాని సత్రగృహాణీతి యావత్ - మఠాదీనివా. ౧౧. ౧౨. నేతి. సత్రాణి దీర్ఘసత్రాణి నాన్వాసతే న కుర్వంతీత్యర్థః. ౧౩. నేతి. యజ్వనః యజ్వానః. ౧౪. నేతి. ఉత్సవాః దేవతాద్యుత్సవాః సమాజాః పరిషదః యాత్రా ఇత్యర్థః. ౧౫. నేతి. వ్యవహా ణః క మప్యర్థ ముద్దిశ్య అన్యోన్యం వివర్ధమానాః

తాః, సాయాహ్నే క్రీడితుం యాంతి కుమార్యో హేమభూషితాః. ౧౭. నారాజకే జనపదే వాహనైః శీఘ్రగామిభిః, నరా నిర్యాంత్యరణ్యాని నారీభి స్సహ కామినః. ౧౮. నారాజకే జనపదే ధనవంత స్సురక్షితాః, శేరతే వివృతద్వారాః కృషిగోరక్షజీవినః ౧౯. నారాజకే జనపదే బద్ధఘంటా విషాణినః, అటంతి రాజమార్గేషు కుంజరా ష్షష్టిహాయనాః. ౨౦. నారాజకే జనపదే శరాన్ సతత మస్యతాం, శ్రూయతే తలనిర్ఘోష ఇష్వస్త్రాణా ముపాసనే. ౨౧ నారాజకే జనపదే వణిజో దూరగామినః, గచ్ఛంతి క్షేమ మధ్వానం బహుపణ్యసమాచితాః ౨౨. నారాజకే జనపదే చరత్యేకచరో వశీ, భావయ న్నాత్మనాత్మానం యత్ర సాయం గృహో మునిః ౨౩. నారాజకే జనపదే యోగక్షేమం ప్రవర్తతే, నచాప్యరాజకే సేనా శత్రూ న్విషహతే యుధి ౨౪. నారాజకే జనపదే హృష్టైః పరమవాజిభిః, నరా స్సంయాంతి సహసా రథైశ్చ పరిమండితాః. ౨౫. నారాజకే జనపదే నరా శ్శాస్త్రవిశారదాః, సంవదంతో ఽవతిష్ఠంతే వనేషూపవనేషు చ ౨౬. నారాజకే జనపదే మాల్యమోదకదక్షిణాః, దేవతాభ్యర్చనార్థాయ కల్ప్యంతే నియతైర్జనైః. ౨౭. నా

సఖీభి స్సహ న యాంతి - చోరభయా దితి భావః. ౧౭. నేతి. శీఘ్రగామిభి ర్వాహనైః రథైరిత్యర్థః - న నిర్యాంతి పరిభవశంకయేతి భావః. ౧౮. నేతి. వివృతద్వారా న శేరతే - కింతు బద్ధకవాటా ఏవ. ౧౯. నేతి. విషాణినః ప్రశస్తదంతాః - షష్టిహాయనాః షష్టివర్షాః. ౨౦. నేతి. అస్యతాం క్షిపతాం - ఉపాసనే అభ్యాసే - 'స్యా దుపాసన మభ్యాస' ఇత్యమరః, తలనిర్ఘోషః జ్యాకరతలనిర్ఘోషః. ౨౧. నేతి. క్షేమం క్షేమావహం - బహుపణ్యైః సమాచితాః సమృద్ధాః- యద్వా - పణ్యానాం క్రయ్యద్రవ్యాణాం - సమాచితాః దశభారాః - 'ఆచితో దశభార స్స్యా' దిత్యమరః. బహవః పణ్యసమాచితాః యేషాం తే తథోక్తాః. ౨౨. నేతి. ఏకో ఽసహాయ శ్చరతీత్యేక చరః - వశీ జితేంద్రియః - ఆత్మనా అంతఃకరణేన - ఆత్మానం పరమాత్మానం - భావయన్ చింతయన్ యత్ర సాయం గృహః యస్మిన్ ప్రదేశే సాయం కాలో భవతి - తత్ర గృహం నివాసో యస్య తథా స న్న చరతి-అన్నప్రదాత్రభావా దితి భావః. ౨౩. నేతి. యోగక్షేమం-అలబ్ధలాభో యోగః-లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః-యోగశ్క్షేమశ్చ యోగక్షేమం-ద్వంద్వైకవద్భావః- విషహతే జయతి. ౨౪. నేతి. పరిమండితాః భూషితాః. ౨౫. నేతి. సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః-వనేషు-మునీనా మావాసభూతవనేషు. ౨౬. నేతి. కల్ప్యంతే సంపాద్యంతే. ౨౭. నేతి. రూషితాః లిప్తాః.

సిద్ధార్థా నిర్ణీతార్థా న భవంతి-యద్వా-వ్యవహారిణః క్రయవిక్రయరూపేణ వ్యాపారేణయే జీవంతి తే వ్యవహారిణః-సిద్ధార్థా నిష్పన్నప్రయోజనా న భవంతి-కించ కథాశీలాః ఇతిహాసపురాణకథావదనశీలాః-కథాప్రియైః కథాప్రియా యేషాం తైః జనైః కథాభి ర్నానురజ్యంతే - వక్తృశ్రోతౄణాం స్వాస్థ్యాభావాదితిభావః. ౨౦. నేతి. ఉపాసనే అభ్యాసే. ౨౧. నేతి. బహుపణ్యసమాచితాఃబహుక్రయార్హవస్తుసహితాః. ౨౨. నేతి. వశీజితేంద్రియః ఏకచరః యతిః. 'అష్టౌ మాసా నేకాకీ యతిశ్చరే' దితి శ్రుతేః-ఆత్మనా మనసా యత్ర సాయంగృహం యస్మిన్ ప్రదేశే సాయంకాలో భవతి తత్రగృహం నివాసో యస్యసః తథా. ౨౩. నారాజక ఇతి. యోగక్షేమం అలబ్ధస్య లాభో యోగః తస్య పాలనం

రాజకే జనపదే చందనాగరురూషితాః, రాజపుత్రా విరాజంతే వసంత ఇవ శాఖినః. ౨౮. యథా హ్యనుదకా నద్యో యథా వాప్యతృణం వనం, అగోపాలా యథా గావ స్తథా రాష్ట్ర మరాజకం. ౨౯. ధ్వజో రథస్య ప్రజ్ఞానం ధూమో జ్ఞానం విభావసోః, తేషాం యో నో ధ్వజో రాజా స దేవత్వ మితో గతః. ౩౦. నారాజకే జనపదే స్వకం భవతి కస్యచిత్, మత్స్యా ఇవ నరా నిత్యం భక్షయంతి పరస్పరం ౩౧. యేహి సంభిన్నమర్యాదా నాస్తికా శ్ఛిన్నసంశయాః, తేపి భావాయ కల్పంతే రాజదండనిపీడితాః ౩౨. యథా దృష్టి శ్శరీరస్య నిత్య మేవ ప్రవర్తతే, తథా నరేంద్రో రాష్ట్రస్య ప్రభవ స్సత్యధర్మయోః ౩౩. రాజా సత్యంచ ధర్మశ్చ రాజా కులవతాం కులం, రాజా మాతాపితా చైవ రాజా హితకరో నృణాం. ౩౪. యమో వైశ్రవణ శ్శక్రో వరుణశ్చ మహాబలః, విశేష్యంతే నరేంద్రేణ వృ

---

౨౮. యథేతి తథా రాష్ట్ర మితి న శోభత ఇతి శేషః. ౨౯. ధ్వజ ఇతి. ధ్వజో రథస్యేత్యాది దృష్టాంతార్థం వచః-ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞాపకం - జ్ఞానం లింగం - ధ్వజః ప్రకాశకః - ఇతః అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్య దేవత్వం గత ఇత్యర్థః. ౩౦. ౩౧. యేహీతి. సంభిన్నమర్యాదాః ఉల్లంఘితస్వస్వజాతివర్ణాశ్రమమర్యాదాః - అతఏవ పూర్వం రాజదండనిపీడితాః - యే నాస్తికాస్తే ఇదానీం - ఛిన్నసంశయాః రాజదండశంకారహితా స్సంతః - భావాయ సద్భావాయ - ప్రభావాయవా - కల్పంతే - సమస్తదైహికపీడాసమర్థా భవంతీత్యర్థః. ౩౨. యథేతి. దృష్టిః శరీరస్య యథా ప్రవర్తతే - హితసాధకత్వేనాహితనివారకత్వేన చ సదైవ ప్రవర్తతే - సత్యధర్మయోః - ప్రభవః కారణం - రాజాపి రాష్ట్రస్య తథా ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౩౩. రాజేతి. కులవతాం క్షేత్రబీజశుద్ధిమతాం-కులం కులాచారప్రవర్తకః. ౩౪. యమ ఇతి. నరేంద్రేణ మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ-విశేష్యంతే అధః క్రియంతే - యకిగుణ శ్ఛాందసః-యమస్య దండనమాత్రం - కుబేరస్య ధనదత్వమేవ - ఇంద్రస్య పాలనమేవ - వరుణస్య సదాచారనియమనమేవ - ఏతద్గుణచతుష్టయయుక్తత్వా న్నరేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యంత ఇత్యర్థః - యద్వా-యతో మహతా వృత్తేన యుక్తః - తతో హేతోః ఏకైకదిగ్వర్తిప్రజారక్షక యమాదిభ్యః - విశేష్యతే

క్షేమః - యో గృహే రాజగృహాఖ్యే పురే యద్యస్మాత్ - వసతి - తత్తస్మాత్ జవాః వేగవంతః దూతాః గచ్ఛంత్వితి సంబంధః-కిం సమీక్షామహే కిం విచారయామః యోగశ్చ క్షేమశ్చ యోగక్షేమం-ద్వంద్వైకవద్భావః. ౨౫. నేతి. సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః వనేషు ఋషీణాం నివాసేషు. ౨౬——౨౯. ధ్వజ ఇతి. ప్రజ్ఞానం జ్ఞాపకం ధ్వజః ప్రకాశక ఇత్యర్థః యో నో ధ్వజః లక్షణం. ఏవ మరాజకే దోషా నభిధాయ సరాజకే గుణానాహ. యేత్వితి. సంభిన్నమర్యాదాః త్యక్తమర్యాదాః-ఛిన్నసంశయాః కృత్యాకృత్యవిచారశూన్యాః - రాజదండనిపీడితాః భావాయ సాధుత్వాయ కల్పంతే - యోగ్యా భవంతి - నృపే సతీతి శేషః. ౩౨. యథేతి. దృష్టిః చక్షు ర్నిత్యం శరీరస్య ప్రవర్తతే-హితసాధనత్వేనాహితనివారకత్వేన చేతి శేషః-తథా నరేంద్రః రాష్ట్రస్య ధర్మాధర్మయోః ప్రభవ ఉత్పత్తిస్థానం ప్రవర్తక స్సన్నిత్యర్థః - ప్రవర్తత ఇతి సంబంధః. ౩౩. రాజేతి. రాజా సత్యం ధర్మశ్చ తయోః ప్రవర్తక ఇత్యర్థః కులం కులాచారప్రవర్తకః. ౩౪. యమ ఇతి. నరేంద్రేణ మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ యమాదయో విశేష్యంతే - అధః క్రియంతే - యమస్య దండమాత్రత్వం-కుబేరస్య ధనప్రదానత్వ మేవ - ఇంద్రస్య పాలన మేవ-వరుణస్య సదా

త్తేన మహతా తతః 3౫. అహో తమ ఇవేదం స్యాన్న ప్రజ్ఞాయేత కించన, రాజా చే న్న భవే ల్లోకే విభజ న్ సాధ్వసాధునీ. 3౬. జీవత్యపి మహారాజే త వైవ వచనం వయం, నాతిక్రమామహే సర్వే వేలాం ప్రాప్యేవ సాగరః. 3౭. సన స్సమీక్ష్య ద్విజవర్యవృత్తం నృపం వినా రాజ్యమరణ్యభూతం, కుమార మిక్ష్వాకుసుతం వదాన్యం త్వమేవ రాజాన మిహాభిషించ. 3౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః

తేషాం హి వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహ, మిత్రామాత్యగణాన్ సర్వాన్ బ్రాహ్మణాం స్తా నిదం వచః. ౧. యదసౌ మాతులకులే పురే రాజగృహే సుఖీ, భరతో వసతి భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేన సమన్వితః, తచ్ఛీఘ్రం జవనా దూతా గచ్ఛంతు త్వరితై ర్హయైః, ఆనేతుం భ్రాతరౌ వీరౌ కిం సమీక్షామ హే వయం. ౨ గచ్ఛంత్వితి తత స్సర్వే వసిష్ఠం వాక్య మబ్రువన్, తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్. ౪. ఏహి సిద్ధార్థ విజయ జయంతాశోకనందన,

---

తే అతిశీయతే. 3౫. అహో ఇతి. సాధ్వసాధునీ లోకే విభజన్ వ్యవస్థాపయన్. రాజా న స్యాచ్చేత్ - ఇద మరాజకత్వం అహో తమ ఇవ స్యాత్ - యతః కించన కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత-యద్వా - సాధ్వసాధునీ విభజన్ రాజా లోకే న భవేచ్చేత్ - ఇదం జగత్ - కించ న కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాత్ సూర్యాభావ ఇవ తమోరూప మేవ స్యాత్. 3౬. జీవతీతి. మహారాజే జీవత్యపి - వయం తవ వచనం నాతిక్రమామహే - ఇదానీం కిము తేతి భావః. 3౭. స ఇతి. హేద్విజవర్య - వసిష్ఠ - స త్వం-నః అస్మాకం-వృత్తం అరాజకత్వప్రముషితం సర్వం కృత్యం-సమీక్ష్య నృపం వినా రాజ్య మరణ్యభూతం స్యా దిత్యపి సమీక్ష్య-ఇక్ష్వాకుసుతం - దశరథతనయం అభిషించేతి యోజనా. 3౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

తేషా మిత్యాది మిత్రామాత్యగణాన్ మిత్రభూతామాత్యగణాన్-సుమంత్రాదీన్ బ్రాహ్మణాన్ మార్కండేయాదీన్. ౧. యదిత్యాది. రాజరాజగృహే - రాజగృహాఖ్యేపురే యత్-యస్మాత్ వసతి తస్మాత్ జవనాః - వేగవంతః దూతాః గచ్ఛంత్వితి సంబంధః. కిం సమీక్షామహే-కిం విచారయామః రాజ్ఞైవ భరతాయ రాజ్యస్య దత్తత్వా దితిభావః. ౨. 3. తథైవామాత్యా అనుజానంతి గచ్ఛంత్వితి.౪. ఏహీతి. సిద్ధార్థవిజయజయంతాశోకాఖ్యాః మంత్రిసమాననామానో దూతాః-నతుమంత్రిణః-

---

చారనియమన మేవ - ఏతద్గుణచతుష్టయయుక్తత్వా న్నరేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యంత ఇత్యర్థః. 3౫. అహో ఇతి. సాధు అసాధ్వితి విభజన్ వ్యవస్థాపయన్ - రాజా - లోకే న భవేచ్చేత్ ఇదంజగత్ - కించన కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాదిత్యర్థః. 3౬. 3౭. సన ఇతి. సంవృత్తం రాజ్యస్థానినిష్కాసరూపసామర్థ్యం నృపం వినారణ్యభూతం రాజ్యంచ సమీక్ష్య - ఇక్ష్వాకుసుతం ఇక్ష్వాకువంశజకుమారం అభిషించేతి సంబంధః. 3౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

౧. యదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యద్యస్మాత్ వసతి - త త్తస్మాత్ గచ్ఛంత్వితి సంబంధః. ౨—౪. ఏహి సిద్ధార్థేతి. సిద్ధార్థాదయో మంత్రిసమాననామానో దూతాః-న మం

శ్రూయతా మితి కర్తవ్యం సర్వానేవ బ్రవీమి వః. ౫. పురం రాజగృహం గ
త్వా శీఘ్రం శీఘ్రజవై ర్హయైః, త్యక్తశోకై రిదం వాచ్య శ్శాసనా ద్భరతో
మమ ౬. పురోహిత స్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మన్త్రిణః, త్వరమాణ శ్చ
నిర్యాహి కృత్య మాత్యయికం త్వయా ౭ మాచాస్మై ప్రోషితం రామం మా
చాస్మై పితరం మృతం, భవన్త శ్శంసిషు ర్గత్వా రాఘవాణా మిమం క్షయం.
౮. కౌశేయాని చ వస్త్రాణి భూషణాని వరాణి చ, క్షిప్ర మాదాయ రాజ్ఞశ్చ
భరతస్య చ గచ్ఛత. ౯. దత్తపథ్యశనా దూతా జగ్ము స్స్వం స్వం నివేశనం, కే
కయాం స్తే గమిష్యన్తో హయా నారుహ్య సమ్మతాన్. ౧౦. తతః ప్రాస్థానికం
కృత్వా కార్యశేష మనన్తరం, వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞాతా దూతా స్సన్త్వరితా య
యుః. ౧౧ న్యం తేనాపరతాలస్య ప్రలంబస్యోత్తరం ప్రతి, నిషేవమాణా స్తే

మన్త్రివ్యతిరిక్తనందన శబ్దసహపాఠాత్-పురోహిత స్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వేచ మన్త్రిణ ఇత్యు
పరివక్ష్యమాణత్వా చ్చ-ఇతికర్తవ్యం కార్యకలాపం. ౫. పుర మితి. త్యక్తశోకైః-భవద్భి రితి. శేషః-
ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం-మమ శాసనాత్ భరతో వాచ్యః. ౬. పురోహిత ఇతి. మన్త్రిణః
ప్రాహు రితి విపరిణామః - అత్యయః కాలాతిపాతః-తం-ప్రాప్త మాత్యయికం - వినయాదిభ్యష్ఠగితి
ఠక్ - తాదృశం కృత్య మస్తి - అత స్త్వరమాణో నిర్యాహీతి వాచ్య ఇత్యనుకర్షః - యద్వా -
అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్ర భవ మాత్యయికం - 'అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్రే' ఇత్యమరః, కృత్యం
అస్తీతిశేషః. ౭. మా చేతి. మాశంసిషు రిత్యన్వయః-రాఘవాణాం క్షయం అపచయం - తేజః క్షయ
మిత్యర్థః-'నిలయాపచయౌ క్షయ' ఇత్యమరః. ౮. కౌశేయానీతి. కౌశేయాని పట్టవస్త్రవిశేషాన్-
రాజ్ఞః కేకయరాజస్య. ౯. దత్తపథ్యశనాఇతి. దత్తపథ్యశనాః - దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యా
ఇత్యర్థః-స్వనివేశగమనం స్త్రీప్రభృతీనాం స్వప్రయాణం కథయితుం - సమ్మతాన్ జవనత్వేనాధ్వ
శ్రమ సహత్వేన చ సమ్మతాన్. ౧౦. తత ఇతి. ప్రాస్థానికం ప్రస్థానప్రయోజనకం - అనన్తరం
కార్యశేషం - పాథేయాదికం చ కృత్వా - పున ర్వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞానం స్వవిళంబస్యాల్పత్వం
ద్యోతయితుం. ౧౧. న్యం తేనేతి. అపరతాలస్య అపరతాలో నామ గిరిః తస్య - న్యం తేన నితరా
మం తేన చరమప్రదేశేనేత్యర్థః - 'అంతో జఘన్యం చరమ' మిత్యమరః, ప్రలంబస్య ప్రలంబాఖ్య
గిరేః-ఉత్తరం ప్రతి ఉత్తరభాగ ముద్దిశ్య తయో ర్మధ్యేన మాలినీం నదీం నిషేవమాణా జగ్ముః-అపర
తాలః పురస్తా ద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలంబః పశ్చాద్భాగే దక్షిణోత్తరాయతః - పూర్వాపరా

త్రిణః. ౫. ౬. పురోహిత ఇతి. ఆత్యయికం అత్యయః అతిక్రమః తత్ర భవమాత్యయికం-అతిక్రమ
జన్యం కృత్య మస్తీత్యర్థః - 'అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్రే'ఇత్యమరః. ౭. ౮. కౌశేయానీతి. రాజ్ఞః
కేకయరాజస్య. ౯. దత్తేతి. దత్తపథ్యశనాః దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యాః సమ్మతాన్. ౧౦.
తత ఇతి. ప్రాస్థానికం ప్రస్థానయోగ్యద్రవ్యం నిక్షిప్యేత్యర్థః-కార్యశేష ముద్దిశ్యేతి శేషః. ౧౧. న్యం
తేనేతి. అపరతాలస్య అపరతాలనామా గిరిః తస్య-న్యం తేన నితరా మంతో న్యంతః చరమప్రదేశః
పశ్చిమభాగ ఇత్యర్థః-తేన ప్రలంబస్య అపరతాలపర్వతా త్పశ్చిమభాగస్థస్య ప్రలంబాఖ్యగిరేః ఉత్త
రం ప్రతి ఉత్తరభాగ ముద్దిశ్య తయో ర్మధ్యేన మాలినీం మాలిన్యాఖ్యాం నదీం నిషేవమాణా జగ్ముః
అపరతాలః పురస్తా ద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలంబస్తు తస్య పశ్చిమభాగే దక్షిణోత్తరాయతః పూ
ర్వాపరాయత శ్చ-ఏవం పర్వతసన్నివేశప్రకారః ప్రథమ మయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గ

జగ్ము ర్నదీం మధ్యేన మాలినీం. ౧౩. తే హస్తినపురే గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః, పాంచాలదేశ మాసాద్య మధ్యేన కురుజాంగలం, సరాంసి చ సుపూర్ణాని నదీశ్చ విమలోదకాః, నిరీక్షమాణా స్తే జగ్ము ర్దూతాః కార్యవశా ద్ద్రుతం. ౧౪. తే ప్రసన్నోదకాం దివ్యాం నానావిహగసేవితాం, ఉపాతిజగ్ము ర్వేగేన శరదండాం జనాకులాం. ౧౫. నికూలవృక్ష మాసాద్య దివ్యం సత్యోపయాచనం, అభివాద్యాభివాద్యం తం కులింగాం ప్రావిశన్ పురీం. ౧౬. అభికాళం తతః ప్రాప్య తే బోధి భవనా చ్చ్యుతాః, పితృపైతామహీం పుణ్యాం తేరు రిక్షుమతీం నదీం. ౧౭ అవేక్ష్యాఞ్జలిపానాంశ్చ బ్రాహ్మణాన్ వేదపారగాన్, యయు ర్మధ్యేన బాహ్లీకాన్ సుదామానం చ పర్వతం ౧౮. విష్ణోః పదం ప్రేక్షమాణా విపా

యత శ్చేతి పర్వతసన్నివేశః - ప్రథమ మయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గచ్ఛంతః-తయో ర్మధ్యేన ఉదఙ్ముఖాః కియంత మధ్వానం మాలినీతీరమార్గేణ గత్వా తతః ప్రలంబస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్ము రిత్యర్థః. ౧౩. తే హస్తిన పుర ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హస్తినపురే హస్తినపురసమీపే గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా స్సంతః జగ్ముః - తే దూతాః - మధ్యేన కురుజాంగలం కురుజాంగలస్య మధ్యమార్గేణ - ఏనపాద్వితీయేతి ద్వితీయా - కురుదేశైకదేశో జాంగలః - హస్తినపురస్య కురుదేశస్థత్వా త్తదంతర్గతజాంగలాఖ్యదేశమధ్యేన పాంచాలదేశమాసాద్య తత్ర దేశే సరఃప్రభృతీన్నిరీక్షమాణా జగ్ముః. ౧౪. త ఇతి. శరదండాం శరదండాఖ్యాం నదీం - ఉపాతిజగ్ముః ఉపగమ్యాతీత్య జగ్ముః. ౧౫. నికూలవృక్ష మితి. నికూలవృక్షం శరదండాయాః పశ్చిమకూలస్థం పుణ్యవృక్షం దివ్యం దేవాధిష్ఠానవత్ - సత్యం ఉపయాచనం ప్రార్థనం యస్మా దిత్యన్వర్థనామ సత్యోపయాచన మితి - అర్థితార్థప్రద మిత్యర్థః - అభివాద్యం సర్వనమస్కార్యం - అభిగమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య - కులింగాం పురీం ప్రావిశన్. ౧౬. అభికాళ మితి. అభికాళం తదాఖ్యగ్రామం - కులింగాసాహచర్యాత్ - బోధిభవనాత్ - తదాఖ్యాత్ పర్వతాత్ - నదీమూలత్వోక్తేః - పితృపైతామహీం దశరథవంశ్యానుభూతాం - తత్తీరప్రదేశగ్రామా ఇక్ష్వాకూణా మితి భావః. ౧౭. అవేక్ష్యేతి. అంజలిపానాన్ అంజలిప్రమాణజలమాత్రాహారాన్ - బ్రాహ్మణాన్ ఇక్షుమతీతీరవాసినః - మధ్యేన బాహ్లీకాన్ బాహ్లీకదేశానాం మధ్యేన - ఏనపా ద్వితీయా - సుదామానం సుదామాఖ్యం. ౧౮. విష్ణోః పద మిత్యాది. విష్ణోః పదం విష్ణోః పదాంతం స్థానం - ఇదంచ స్థానం సుదామాఖ్యపర్వతవర్తి - సాన్నిధ్యాత్ - విపాశాం సుదామపర్యంత నదీం శాల్మలీం తత్తీరవర్తిశాల్మలీవృక్షం-అత్ర మార్గవిశేషవర్ణనం పుణ్యభూమిత్వేన నరాణాం సేవ

చ్ఛంతః దక్షిణోత్తరాన్యోన్యపూర్వాపరస్థయో రపరతాలప్రలంబయో ర్మధ్యేన-మాలినీం నామ నదీం నిషేవమాణా ఉదఙ్ముఖాః కియంతం దూరం గత్వా-తతః ప్రలంబస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్ము రిత్యర్థః.౧౩. తే హస్తినపుర ఇత్యాదిశ్లోక ద్వయ మేకం వాక్యం. తే పాంచాలదేశ మాసాద్య హస్తినపురేగంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః-తేదూతాః కురుజాంగలమధ్యేన కురుజాంగలయోర్మధ్యమార్గేణసరాంసి నదీశ్చ నిరీక్షమాణాః కార్యవశాత్ ద్రుతం జగ్ము రితి యోజనా. ౧౩. ౧౪. త ఇతి. శరదండాం శరదండాఖ్యాం నదీం. ౧౫. నికూలేతి. నికూలవృక్షం శరదండాయా ఉత్తరకూలస్థసమీపస్థవృక్షం అస్య సత్యోపయాచన మిత్యుక్తిః - అర్థితార్థప్రదాతృత్వాత్. ౧౬. అభికాళమితి. అభికాళతేజోభిభవనా గ్రామా పితృపైతామహీం ఇక్ష్వాకువంశ్యై రనుభూతాం. ౧౭. అవేక్ష్యేతి.

శాం చాపి శాల్మలీం, నదీ ర్వాపీ స్తటాకాని పల్వలాని సరాంసిచ, పశ్యంతో వివిధాం శ్చాపి సింహవ్యాఘ్రమృగద్విపాన్, యయుః పథాతిమహతా శాసనం భర్తు రీప్సవః ౨౦. తే శ్రాంతవాహనా దూతా వికృష్టేన పథా తతః, గిరివ్రజం పురవరం శీఘ్ర మాసేదు రంజసా. ౨౧. భర్తుః ప్రియార్థం కులరక్షణార్థం భర్తు శ్చ వంశస్య పరిగ్రహార్థం, అహేడమానా స్త్వరయాస్మ దూతా రాత్ర్యాంతు తే తత్పుర మేవ యాతాః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టషష్టితమస్సర్గః.

యా మేవ రాత్రిం తే దూతాః ప్రవిశంతి స్మ తాం పురీం, భరతేనాపి తాం రాత్రిం స్వప్నో దృష్టోయ మప్రియః. ౧ వ్యుష్టా మేవ తు తాం రాత్రిం దృష్ట్వా తం స్వప్న మప్రియం, పుత్రో రాజాధిరాజస్య సుభృశం పర్యతప్యత. ౨.

నీయత్వద్యోతనార్థః. ౨౦. త ఇతి. వికృష్టేన విప్రకృష్టేన - అతిదూరేణేత్యర్థః - గిరివ్రజ మితి - కేకయపురస్య నామాంతరం - శీఘ్రశబ్దసాన్నిధ్యేనాంజసా శబ్దేన మానసత్వరోచ్యతే - అంజసా ఆర్జవేనేతివార్థః. ౨౧. భర్తు రితి. భర్తుః దశరథస్య ప్రియార్థం శీఘ్రానీతభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినా దశరథస్య పరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - కులరక్షణార్థం సనాథీకరణేన కులజాతానాం సంరక్షణార్థం - భర్తు ర్వంశస్య ఇక్ష్వాకువంశస్య - పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం - యద్వా భర్తు ర్వంశో భరతాదిః - తస్య పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం - పిత్రౌర్ధ్వదైహికకర్మనిర్వర్తనేన సజ్జనపరిగ్రహార్థం వా - అహేడమానాః - హేడృఅనాదర ఇత్యస్మా ద్ధాతో శ్శానచ్ - అనాదర మకుర్వాణాః - సాదరా ఇతి యావత్ - అతఏవ త్వరయా యుక్తాః దూతాః - రాత్ర్యా మేవ అస్తమయానంతర మపి కియత్కాలం గత్వా రాత్ర్యా మేవ తత్ పురం యాతాః. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః.

యా మితి. యా మేవ యస్యా మేవ-సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా-ఛాందసీ-తాం తస్యాం అయం వక్ష్యమాణః. ౧. వ్యుష్టామితి. వ్యుష్టాం ప్రభాతాయాం సత్యా మిత్యర్థః - ప్రభాతస్వప్నస్సద్యః ఫలద ఇతి ద్యోతయితు మిద ముక్తం. ౨. తప్యమాన మితి. వయస్యాః సుహృదః - ఆయాసం మనః

అంజలిపానాన్ అంజలిప్రమాణకజలమాత్రాహారాన్ - బాహ్లీకానాం బాహ్లీకదేశస్థజనపదాన్. ౧౮. విష్ణో రితి. విష్ణోః పదం విష్ణుపదాంకితం స్థానవిశేషం విపాశశాల్మల్యౌ నద్యౌ. ౧౯. ౨౦. త ఇతి. వికృష్టేన విప్రకృష్టేన అతిదూరేణేత్యర్థః - గిరివ్రజ మితి కేకయపురస్య నామాంతరం - శీఘ్రశబ్దసన్నిధానా దంజసాశబ్దేన మానసత్వరోచ్యతే. ౨౧. భర్తు రితి. భర్తు ర్దశరథస్య ప్రియార్థం శీఘ్రానీతభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినా దశరథస్య పరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - భర్తు ర్దశరథస్యవంశస్య భర్తు ర్వంశో భరతాదిః తస్య లోకేన ప్రతిగ్రహార్థః-అహేడమానాః-హేడృఅనాదర ఇతిధాతోః శానచ్-అనాదర మకుర్వాణాః సాదరా ఇతి యావత్ ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టషష్టితమస్సర్గః.

యా మిత్యాదిశ్లోకద్వయే వర్తమానా ద్వితీయాంతరాత్రిశబ్దా స్సప్తమ్యర్థప్రతిపాదకాః - అయం వక్ష్యమాణః. ౧. వ్యుష్టామితి. వ్యుష్టాయాం ప్రభాతాయాం సత్యా మిత్యర్థః. ౨. తప్యమాన

తప్యమానం సమాజ్ఞాయ వయస్యాః ప్రియవాదినః, ఆయాసంహి వినేష్యంత స్స భాయాం చక్రిరే కథాః ౩. వాదయంతి తథా శాంతిం లాసయంత్యపి చాపరే, నాటకాన్యపరే ప్రాహు ర్హాస్యాని వివిధానిచ ౪. స తై ర్మహాత్మా భరత స్సఖిభిః ప్రియవాదిభిః, గోష్ఠీహాస్యాని కుర్వద్భి ర్న ప్రాహృష్యత రాఘవః. ౫. త మబ్రవీ త్ప్రియసఖో భరతం సఖిభి ర్వృతం, సుహృద్భిః పర్యుపాసీనః కిం సఖే నానుమోదసే. ౬. ఏవం బ్రువాణం సుహృదం భరతః ప్రత్యువాచహ, శృణు త్వం యన్నిమిత్తం మే దైన్య మేత దుపాగతం. ౭. స్వప్నే పితర మద్రాక్షం మలినం ముక్తమూర్ధజం, పతంత మద్రిశిఖరా త్కలుషే గోమయహ్రదే. ౮. ప్లవమానశ్చ మే దృష్ట స్స తస్మిన్ గోమయహ్రదే, పిబ న్నంజలినా తైలం హసన్నపి ముహు ర్ముహుః. ౯. తత స్తిలోదనం భుక్త్వా పునఃపున రధశ్శిరాః, తైలేనాభ్యక్తసర్వాంగ స్తైల మేవావగాహత ౧౦. స్వప్నేపి సాగరం శుష్కం చంద్రంచ పతితం భువి, ఉపరుద్ధాంచ జగతీం తమసేవ సమావృతాం, ఔపవాహ్యస్య నాగస్య విషాణం శకలీకృతం, సహసా చాపి సంశాంతం జ్వలితం జాతవేదసం, అవతీర్ణాం చ పృథివీం శుష్కాంశ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్, అహం పశ్యామి విధ్వస్తాన్ సధూమాం శ్చాపి పర్వతాన్. ౧౩. పీఠే కార్ష్ణాయసే చైనం విషణ్ణం కృష్ణవాససం, ప్రహసంతి స్మ రాజానం ప్రమదాః కృష్ణపింగళాః. ౧౪. త్వరమాణశ్చ ధర్మాత్మా రక్తమాల్యానులేపనః, రథేన ఖరయుక్తేన ప్రయాతో దక్షిణాముఖః ౧౫. ప్రహసంతీవ రాజానం ప్రమదా రక్తవాసినీ, ప్రకర్షంతీ మయా దృష్టా రాక్షసీ వికృతాననా. ౧౬. ఏవ మేత న్మయా దృష్ట మిమాం రాత్రిం భయావహం, అహం రా

ఖేదం. ౩. వాదయంతీతి. శాంతిం భరతస్య దుఃఖశాంతి ముద్దిశ్య వాదయంతి-వీణాదిక మితి శేషః లాసయంతి లాస్యం కుర్వంతి - లాస్యం సుకుమారనృత్తం-నాటకాని సంస్కృత ప్రాకృతపైశాచమాగధాదిమిశ్రగద్యపద్యరూపాణి - హాస్యాని హాసజనకవాక్యాని. ౪. సతైరితి. గోష్ఠీహాస్యాని గోష్ఠీ సభా-సభ్యహాస్యానీత్యర్థః. ౫. త మితి. ప్రియసఖః అంతరంగసుహృత్ - రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్. ౬—౮. ప్లవమాన ఇతి. ప్లవమానః-మండూకవత్. ౯. తత ఇతి. తిలమిశ్ర ఓదన స్తిలోదనః. ౧౦. స్వప్నేపీతి. తమసా సమావృతా మివ ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం-ఔపవాహ్యస్య రాజవాహ్యస్య - ఔపవాహ్యో రాజవాహ్య ఇతి హలాయుధః - నాగస్య గజస్య - జాతవేదసా అగ్నినా అవతీర్ణా మితి - అవతీర్ణాం అధఃపతితాం - పశ్యామీతి సర్వత్రాన్వయః-వర్తమాన సామీప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగః. ౧౧. ౧౩. పీఠ ఇతి. కృష్ణాశ్చ పింగళాశ్చ కృష్ణపింగళాః. ౧౪-౧౬. ఉక్తస్వప్నదర్శనఫల మాహ - ఏవ మిత్యాదినా. ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్రౌ - అహం

మితి, ఆయాసం మనఃఖేదం. ౩, వాదయంతీతి. వయస్యాః శాంతిం మనఃఖేదశాంతి ముద్దిశ్య వాదయంతి - కరతాళవేణుమృదంగాదీనీతి శేషః - లాసయంతి స్త్రీః - నాటయంతి నాటకాని - సంస్కృతప్రాకృతమాగధాది మిశ్రగద్యపద్యరూపాణి - హాస్యాని హాసజనకరూపవాక్యాని. ౪—౧౦. స్వప్నేపీతి. తమసా సమావృతా మివ - ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం ఔపవాహ్యస్య రాజవాహ్యస్య- అవదీర్ణాం విదారితాం. ౧౧-౧౬. ఏవ మితి. ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్ర్యా మిత్యర్థః. ౧౭-౧౯.

మోథవా రాజా లక్ష్మణోవా మరిష్యతి. ౧౭. నరో యానేన యస్స్వప్నే ఖరయుక్తేన యాతిహి, అచిరా త్తస్య ధూమాగ్రం చితాయాం సంప్రదృశ్యతే. ౧౮. ఏతన్నిమిత్తం దీనోఽహం తన్న వః ప్రతిపూజయే, శుష్యతీవ చ మే కంఠో న స్వస్థ మివ మే మనః ౧౯. న పశ్యామి భయస్థానం భయం చైవోపధారయే, భ్రష్టశ్చ స్వరయోగో మే ఛాయా చోపహతా మమ. ౨౦. జుగుప్స న్నివచాత్మానం న చ పశ్యామి కారణం ౨౧. ఇమాం హి దుస్స్వప్నగతిం నిశామ్యతా మనేకరూపా మవితర్కితాం పురా, భయం మహత్తద్ధృదయా న్న యాతి మే విచింత్య రాజాన మచింత్యదర్శనం. ౨౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

భరతే బ్రువతి స్వప్నం దూతా స్తే క్లాంతవాహనాః, ప్రవిశ్యాసహ్యపరిఘం రమ్యం రాజగృహం పురం. సమాగమ్యతు రాజ్ఞాచ రాజపుత్రేణ చార్చితాః, రాజ్ఞః పాదౌ గృహీత్వాతు త మూచుర్భరతం వచః. ౨. పురోహిత స్త్వాం కుశలంప్రాహ సర్వేచ మంత్రిణః, త్వరమాణశ్చ నిర్యాహి కృత్య మాత్యయికం త్వయా. 3 ఇమా

మరిష్యామీతి విపరిణామః కార్యః. ౧౭. నర ఇతి. ధూమాగ్రం ధూమశిఖా. ౧౮. ఏతదితి. ఏతన్నిమిత్తం ఉక్తస్వప్నదర్శనహేతునా. ౧౯. నేతి. భయస్థానం భయకారణం - అథచ భయముపధారయే అవశతో బిభేమి - ఛాయా కాంతిః - ఛాయా త్వనాతపే కాంతావితి వైజయంతీ. ౨౦. జుగుప్స న్నితి. జుగుప్స న్నివ - అస్మీతి శేషః - కారణం జుగుప్సాకారణం. ౨౧. ఇమామితి. తా మిమాం-దుస్స్వప్నగతిం దుస్స్వప్నభేదం న వితర్కితాం పూర్వ మవిచారితాం-అమోఘామితి భావః - పూర్వచింతాకృతత్వేహి వైఫల్యం అచింత్యదర్శనం అసంభావ్యదర్శనం - అత్ర సర్గే అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదంతం పశ్యతి - ఖరై ర్వరాహై రిత్యాది శ్రుతి రుపబృంహితా. స్వప్నశ్చ పూర్వచింతా పురస్కృతో న ఫలతి - ప్రత్యూషేచ ఫలతి సద్యః - యామవిళంబాత్ ఫలవిళంబః - ఫలంచ - ద్రష్టుః దృష్టస్య తత్సంబంధినో వా భవిష్యతీత్యాదిక ముక్తం. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

భరత ఇతి. అసహ్యపరిఘం పరై రప్రధృష్యపరిఘం రాజ్ఞా కేకయరాజేన-రాజపుత్రేణ యుధాజితా-అర్చితాః ఆనీతోపాయననిరీక్షణేన సంమానితాః-రాజ్ఞః భరతస్య-భరతస్య పరమప్రకృతత్వాత్తమితి నిర్దేశః. ౧ ౨. పురోహిత ఇతి. ఆత్యయికం దుష్కరం-అత్యయః కృచ్ఛ్రం-'అత్యయోతిక్రమే కృచ్ఛ్రే మరణే దండదోషయో'రితి వైజయంతీ, త్వయా కృత్యం కర్తవ్యం అతో నిర్యాహీత్య

నపశ్యామీతి. ఛాయా కాంతిః. ౨౦. జుగుప్సన్నివేతి. ఆత్మానం జుగుప్స న్నివ పశ్యామి కారణం వినేతి సంబంధః. ౨౧. ఇమామితి. పురా న వితర్కితాం పూర్వమవిచారితాం. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

భరత ఇతి. రాజ్ఞా కేకయరాజేన రాజపుత్రేణ యుధాజితా. ౧. ౨. పురోహిత ఇతి. ఆత్యయికం అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్ర భవ మాత్యయికం కృత్యం కర్తవ్యం అస్తీతి శేషః. 3. ఇమానీతి. మాతులస్య-

నిచ మహార్హాణి వస్త్రాణ్యాభరణానిచ, ప్రతిగృహ్య విశాలాక్ష మాతులస్యచ దాప య ౪. అత్ర వింశతికోట్యస్తు నృపతే ర్మాతులస్యతే, దశకోట్యస్తు సంపూర్ణా స్తథైవచ నృపాత్మజ ౫. ప్రతిగృహ్యతు తత్సర్వం స్వనురక్త స్సుహృజ్జనే, దూతా నువాచ భరతః కామైస్సంప్రతిపూజ్య తాన్. ౬. కచ్చిత్సుకుశలీ రాజా పితా దశరథో మమ, కచ్చిచ్చారోగతా రామే లక్ష్మణేచ మహాత్మని ౭. ఆర్యాచ ధర్మనిరతా ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ, అరోగా చాపి కౌసల్యా మాతా రామస్యధీమతః. ౮. కచ్చిత్సుమిత్రా ధర్మజ్ఞా జననీ లక్ష్మణస్య యా, శత్రుఘ్నస్య చ వీరస్య సారోగా చాపి మధ్యమా. ౯. ఆత్మకామా సదా చండీ క్రోధనా ప్రాజ్ఞమానినీ, అరోగాచాపి మే మాతా కైకేయీ కిముదాచ హ. ౧౦. ఏవ ముక్తాస్తు తే దూతా భరతేన మహాత్మనా, ఊచు స్సప్రశ్రయం వాక్య మిదం తం భరతం తదా. ౧౧ కుశలా స్తే నరవ్యాఘ్ర యేషాం కుశల మిచ్ఛసి, శ్రీ శ్చ త్వాం

న్వయః. ౩. ఇమానీతి. విశాలాక్షేతి విభూషణాలోకనజనిత విస్మయోత్ఫుల్లాక్షత్వ మాహ-మాతులస్యచ దాపయేతి సముచ్చయాత్ ప్రథమం మాతామహస్య దాపయ-అథ మాతులస్య దాపయేత్యర్థః. ౪. అత్రేతి అత్ర వస్త్రాభరణాదిమహార్హవస్తుజాతే నృపతేః వింశతికోట్యః వింశతికోటిమూల్యాని వస్త్రాభరణాదీని - మాతులస్య దశకోట్యః దశకోటిమూల్యాని - సంపూర్ణా అన్యూనా ఇత్యుభయ విశేషణం-తథైవ తదర్హ మేవ-అన్యథా రాజతుల్యతయా రాజపుత్రదానే తస్య బహుమాన ఏవ నభవతీతి భావః. ౫. ప్రతిగృహ్యేతి. సుహృజ్జనే మాతులాదౌ స్వనురక్తః ప్రదాప్యేతి శేషః-కామైః అభీష్టాన్న పానాదిభిః. ౬. కచ్చిదితి. అరోగతా ఆరోగ్యం-ఆరోగ్యతేతి పాఠే - స్వార్థేష్యఞ్. ౭. ఆర్యేతి. ఆర్యా - జ్యేష్ఠమాతృత్వేన పూజ్యా - ధర్మనిరతా ధర్మానుష్ఠానపరా - ధర్మజ్ఞా జ్ఞాత్వానుష్ఠాన మితి న్యాయేన అనుష్ఠానమూలజ్ఞానయుక్తా-ధర్మ మేవ జనేషు పశ్యతీతి ధర్మదర్శినీ-గుణగ్రాహిణీ నతు దోషదర్శినీత్యర్థః - అప్యరోగేత్యన్వయః-అపిః ప్రశ్నే - ధీమత ఇత్యనేన పుత్రకృతాతిశయ ఉచ్యతే. ౮. కచ్చిదితి. సేతి ధర్మజ్ఞాత్వస్మరణాభినయః - మధ్యమేత్యనేన - న తేంబా మధ్యమా తాతేత్యత్ర కైకేయ్యా మధ్యమాతృత్వ మితరస్త్ర్యపేక్షయా. ౯. ఆత్మకామేతి. ఆత్మానం కామయత ఇత్యాత్మకామా- స్వప్రయోజన పరేత్యర్థః - ప్రజ్ఞైవ ప్రాజ్ఞా - ప్రాజ్ఞా మాత్మానం మన్యత ఇతి ప్రాజ్ఞమానినీ మన ఇతి ణినిః - క్యఙ్ మానినో శ్చేతి పుంవద్భావః - చండీ ఉగ్రా - క్రోధనా క్రోధవతీ - మేమాతా - అప్యరోగా - కైకేయీ కి ముదాచ-స్వబంధువిషయే కి ముదా చేత్యర్థః-దుస్స్వప్నదర్శన దూతాగమనాభ్యాం కైకేయ్యా కించిత్ కృతం భవే దిత్యూహితవాన్ భరత ఇతి సూచయత్యాత్మకామేత్యాదిభిః. ౧౦. ఏవ మితి. మహాత్మనా మహాబుద్ధినా - ఏతేనా యోధ్యావృత్తాంతోఽనేన జ్ఞాత ఇతి సూచితం-సప్రశ్రయం సవినయం - అనేన సర్వాత్మనాయోధ్యావృత్తాంతగోపనం సూచ్యతే - తదేత్యనేన కించిద్విళంబోక్త్యా భరతోన్యథా మన్యేతేతి ఝటితి త్యుత్తర ముక్త మిత్యుచ్యతే. ౧౧. కుశలా ఇతి. కుశలా ఇతి సామాన్యోక్తిః ప్రత్యేకోక్త్యా సందేహానుత్పాదాయ - శ్రీః లక్ష్మీః - పద్మా పద్మహస్తా - అర్శఆద్యచ్ - రాజ్యశ్రీ రితి హార్దో భావః -

---

చకారా న్మాతామహస్యాపీత్యర్థః. ౪. అత్రేతి. అత్ర వస్త్రాభరణాది మహార్హవస్తుసమూహే నృపతే ర్వింశతిః కోట్యః వింశతికోటిమూల్యాని వస్త్రాభరణాని - మాతులస్య దశకోట్యః దశకోటివస్త్రాభరణాని. ౫. ప్రతిగృహ్యేతి. కామైః అభిమతవస్తుజాతైః. ౬—౧౧. కుశలాస్త ఇతి. పద్మా పద్మ

వృణుతే పద్మాయుజ్యతాం చాపి తే రథః. ౧౨. భరత శ్చాపి తాన్ దూతా న్నేవ ముక్తోఽభ్యభాషత, ఆపృచ్ఛేఽహం మహారాజం దూతా స్సంత్వరయంతి మాం. ౧౩. ఏవ ముక్త్వాతు తాన్ దూతాన్ భరతః పార్థివాత్మజః, దూతైస్సంచోదితో వాక్యం మాతామహ మువాచ హ. ౧౪. రాజన్ పితు ర్గమిష్యామి సకాశం దూతచోదితః, పున రప్యహ మేష్యామి యదా మే త్వం స్మరిష్యసి. ౧౫. భరతే నైవ ముక్తస్తు నృపో మాతామహ స్తదా, త మువాచ శుభం వాక్యం శిర స్యాఘ్రాయ రాఘవం. ౧౬ గచ్ఛ తాతానుజానే త్వాం కైకేయీ సుప్రజా స్త్వయా, మాతరం కుశలం బ్రూయాః పితరం చ పరంతప. ౧౭. పురోహితంచ కుశలం యే చాన్యే ద్విజసత్తమాః, తౌ చ తాత మహేష్వాసౌ భ్రాతరౌ రామ లక్ష్మణౌ ౧౮. తస్మై హస్త్యుత్తమాం శ్చిత్రాన్ కంబళా నజినాని చ, అభిసత్కృత్య కైకేయో భరతాయ ధనం దదౌ ౧౯. రుక్మనిష్కసహస్రే ద్వే షోడశాశ్వశతాని చ, సత్కృత్య కైకయీ పుత్రం కేకయో ధనమాదిశత్ ౨౦. తథా మాత్యా నభిప్రేతాన్ విశ్వాస్యాం శ్చ గుణాన్వితాన్, దదావశ్వపతిః శీఘ్రం భరతాయానుయాయినః ౨౧. ఐరావతా నైంద్రశిరా న్నాగా న్వై ప్రియదర్శ

అమంగళ్యవ్యావృత్తి ర్భరతప్రత్యాయ్యా. ౧౨. భరత ఇతి. ఏవ ముక్తో భరతః దూతాః మాం సంత్వరయంతీతి మహారాజ మాపృచ్ఛ ఇతి తాన్ దూతా నభ్యభాషతేతి యోజనా. ౧౩. ఏవమితి. దూతైస్సంచోదితో భరతః - తాన్ దూతా నేవ ముక్త్వా మాతామహం వాక్య మువాచ. ౧౪. రాజన్నితి. మే మాం - యదా స్మరిష్యసి యదా ఆగంతవ్య మితి - స్మరిష్యసి - తదైష్యామి-ఆగంతవ్య మితి భవత్స్మరణం యదా జానామి తదా ఆగమిష్యామీత్యర్థః- మే ఇత్యత్ర అధీగర్థదయేశా మితి షష్ఠీ. ౧౫. భరతేనేత్యాది రామలక్ష్మణా విత్యంతం స్పష్టం. ౧౬—౧౮. తస్మా ఇతి. అస్యా దా విత్యుక్తేర్వేత్యుపస్కార్యం - తస్మై భరతాయ - అభిసత్కృత్య దదౌ - శ్లాఘాపూర్వం దదా విత్యర్థః. ౧౯. రుక్మనిష్కసహస్రే ఇతి. నిష్కాః వక్షోభూషణాని - 'నిష్కస్త్రీ హేమ్ని దీనారే సాష్టే కర్షశతే పలే, వక్షోవిభూషణే కర్ష 'ఇతి వైజయంతీ. ధనం ఉక్తరూపం ఆదిశత్ ఆదాయ గచ్ఛతేతి భృత్యా నాజ్ఞాపయామాస. ౨౦. తథేతి. అమా సహ ప్రాణాన్ త్యజంతీ త్యమాత్యా స్తాన్ - అభిప్రేతాన్ - సహాయభూతానిత్యర్థః - విశ్వాస్యాన్ విశ్వసనీయాన్ - అశ్వపతిః కేకయః. ౨౧. మాతామహకృత సత్కారప్రకార ముక్త్వా మాతులకృతసత్కారప్రకార మాహ - ఐరావతానిత్యాదినా - ఐరావతాన్ ఇరావత్పర్వతభవాన్ - ఐంద్రశిరాన్ ఇంద్రశిరాఖ్యపర్వత

హస్తా అర్శాద్యచ్ - శ్రీః త్వాం వృణుత ఇతి లక్ష్మీవరణోక్తిః - అమంగళవ్యావృత్త్యర్థా నతు రాజ్యశ్రీప్రాప్తిపరా-రాజమరణాదికం న వక్తవ్య మితి వసిష్ఠేనోక్తత్వాత్. ౧౨. భరతశ్చేతి. ఏవ ముక్తో భరతః దూతా మాం త్వరయంతీతి మహారాజ మాపృచ్ఛ ఇతి తాన్ దూతాన్ అభ్యభాషతేతి సంబంధః. ౧౩. ౧౪. రాజన్నితి. మే మాం యదా స్మరిష్యసి ఆగంతవ్య మితి శేషః. ౧౫-౧౭. తౌ చేతి. కుశలం బ్రూయా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౮. తస్మాదితి. తస్మై భరతాయ ధనం దదావితి సంబంధః. ౧౯. రుక్మేతి. రుక్మనిష్కాని వక్షోభూషణాని-కంఠభూషణాని వా. ౨౦. తథేతి. అశ్వపతిః కేకయరాజః. ౨౧. ఐరావతా నిత్యాది. ఐరావతాన్ ఐరావతకులోద్భవాన్-ఐంద్రశిరాన్

నాన్, ఖరాన్ శీఘ్రాన్ సుసంయుక్తాన్ మాతులోఽస్మై ధనం దదౌ. ౨౨. అంతఃపురేఽతి సంవృద్ధాన్ వ్యాఘ్రవీర్యబలాన్వితాన్, దంష్ట్రాయుధాన్మహాకాయాన్ శునశ్చోపాయనం దదౌ. ౨౩. స దత్తం కేకయేంద్రేణ ధనం తన్నాభ్యనందత, భరతః కైకయీపుత్రో గమనత్వరయా తదా. ౨౪. బభూవ హ్యస్య హృదయే చింతా సుమహతీ తదా, త్వరయా చాపి దూతానాం స్వప్నస్యాపి చ దర్శనాత్. ౨౫. స స్వవేశ్మాభ్యతిక్రమ్య నరనాగాశ్వసంవృతం, ప్రపేదే సుమహచ్ఛ్రీమాన్ రాజమార్గ మనుత్తమం. ౨౬. అభ్యతీత్య తతోఽపశ్య దంతఃపుర ముదారధీః, తత స్తద్భరత శ్శ్రీమా నావివేశానివారితః ౨౭. స మాతామహ మాపృచ్ఛ్య మాతులం చ యుధాజితం, రథ మారుహ్య భరత శ్శత్రుఘ్నసహితో యయౌ. ౨౮. రథాన్ మండలచక్రాంశ్చ యోజయిత్వా పరశ్శతం, ఉష్ట్రగోశ్వఖరై ర్భృత్యా భరతం యాంత మన్వయుః. ౨౯. బలేన గుప్తో భరతో మహాత్మా సహార్యకస్యాత్మసమై రమాత్యైః,ఆదాయ శత్రుఘ్న మపేతశత్రు ర్గృహాద్యయౌసిద్ధ ఇవేంద్రలోకాత్. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తతితమస్సర్గః.

భవాన్ - శీఘ్రాన్ వేగవతః - సుసంయుక్తాన్ పరిచితాన్. ౨౨. అంతఃపుర ఇతి. మాతుల ఇత్యనుషజ్యతే. ౨౩—౨౫. స ఇతి. స్వవేశ్మ వ్యతిక్రమ్యేత్యనేన స్వవేశ్మ ప్రవేశోఽర్థసిద్ధః - తథాచ రాజ్ఞా మాతులేన చ స్వగృహ ఏవ కృతసత్కారో మాతామహ్యాదిదర్శనార్థ మంతఃపురం గతవానితి బోధ్యం-అథవా భరతస్య దుస్స్వప్నదర్శనదుఃఖ దూతాగమన వృత్తాంతశ్రవణేన కేకయమాతులౌ స్వగృహ మేవాగతా వితి ద్రష్టవ్యం - సుమహచ్ఛ్రీమాన్ సుమహాశ్రీమాన్. ౨౬. అభ్యతీత్యేతి. రాజమార్గ మితి శేషః. ౨౭. స ఇతి. మాతామహం - స్వేనైవ సహాంతఃపుర మాగతం-మాతులంచ-తథాభూతం. ౨౮. రథా నితి. మండలచక్రాన్ వర్తులచక్రయుక్తాన్ - పరశ్శతం శతాత్ పరాన్ - పఙ్క్తివింశతీత్యాదిసూత్రే నిపాతనా దేకవచనం - రథా నుష్ట్రాదిభి స్సంయోజ్య భృత్యాః యాంతం భరత మన్వయుః. ౨౯. బలేనేతి. మహాత్మా మహాధైర్యో భరతః - ఆర్యకస్య మాతామహస్య బలేన గుప్తః - ఆత్మసమైః స్వప్రభావసదృశైః అమాత్యై స్సహ - శత్రుఘ్న మాదాయ అపేత శత్రుః నిష్కంటకస్సన్ - ఇంద్రలోకాత్ - సిద్ధో దేవజాతి రివ - గృహా ద్యయౌ. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః.

ప్రశస్తగజోత్పత్తిహేతుభూతేంద్రశిరనామకదేశోద్భవాన్. ౨౨—౨౫. స స్వవేశ్మేతి. స్వవేశ్మాభ్యతిక్రమ్యేత్యస్మా దనువాదా త్స్వవేశ్మ ప్రాప్తి రనుక్తాపి అనుమేయా - అయ మత్ర క్రియాక్రమః - మాతామహమాతులాభ్యాం దత్తం ధనం గృహీత్వా స్వవేశ్మ ప్రవిశ్య - తత్ర గమన సంవిధానం కృత్వా నిర్గత్య-పునశ్చ రాజభవనం గత్వాతౌదృష్ట్వా-తతో నిష్క్రమ్య బహి ర్నిర్గత ఇతి. ౨౬.౨౮. రథానితి. మండలచక్రాన్ మండలాని మండలాకారాణి మండలాకారతయా యోజితాని చక్రాణి యేషాం తాన్ రథాన్-యోజయిత్వా మేళయిత్వా-ఉష్ట్రగోశ్వబలై స్సహ భృత్యా యయు రితి సంబంధః. ౨౯. బలేనేతి. ఆర్యకస్య కేకయరాజస్య. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తతితమస్సర్గః.

స ప్రాఙ్ముఖో రాజగృహా దభినిర్యాయ రాఘవః, తత స్సుదామాం ద్యుతిమా న్సంతీర్యావేక్ష్య తాం నదీం, హ్లాదినీం దూరపారాం చ ప్రత్యక్ స్రోత స్తరంగిణీం, శతద్రూ మతర చ్ఛ్రీమా న్నదీ మిక్ష్వాకునందనః. ౨. ఏలా (ల) ధానే నదీం తీర్త్వా ప్రాప్య చాపర పర్వటాన్, శిలామాకుర్వతీం తీర్త్వా ఆగ్నేయం శల్యకర్తనం, సత్యసంధ శ్శుచి శ్శ్రీమా న్ప్రేక్షమాణ శ్శిలావహాం, అత్యయా త్స మహాశైలా న్వనం చైత్రరథం ప్రతి. ౪. సరస్వతీం చ గంగాం చ యుగ్మేన ప్రత్యపద్యత, ఉత్తరం వీరమత్స్యానాం భారుండం

స ప్రాఙ్ముఖ ఇత్యాది. అత్ర దూతా ఋజుదుర్గమార్గేణ త్వరితం గిరివ్రజ మాగతాః - భరతస్తు చతురంగబలయుక్తతయా వక్రమపి మహామార్గ మాశ్రిత్య యయౌ - అతో నదీపర్వతాది భేదకీర్తనమితి బోధ్యం - సుదామాం సుదామాఖ్యాం నదీం - అవేక్ష్య - తాం సంతీర్య - దూరే పారం పరతీరం - యస్యా స్తాం దూరపారాం - విశాలామిత్యర్థః - హ్లాదినీం హ్లాదిన్యాఖ్యాం నదీం - సంతీర్య - శతద్రూం శతద్ర్వాఖ్యాం - ప్రత్యక్స్రోత స్తరంగిణీం పశ్చిమాభిముఖప్రవాహతరంగయుక్తాం చ - నదీమతరత్. ౧. ౨. ఏలాధాన ఇతి. ఏలానాం ఏలకానాం ఆధాన ముత్పత్తిస్థానం - తద్వత్త్వాదేలాధానాఖ్యే నగరే - నదీం పూర్వోక్తాం శతద్రూం - తీర్త్వేత్యనువాదః - అపరపర్వటాన్ పర్వటానా మదూరభవో గ్రామః పర్వటాః పర్వటా ఓషధివిశేషాః - అదూరభవ శ్చేతి ప్రాప్తస్యాణోవరణాదిభ్య శ్చేతి లుప్ - లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనతా - పూర్వపర్వటాః అపరపర్వటా శ్చేతి గ్రామద్వయ మస్తి - తత్రాపరపర్వటాన్ విశ్రాంత్యర్థం ప్రాప్య - శిలామాకుర్వతీం శిలా మాసమంతాత్ కుర్వతీం - శిలాకర్షణ స్వభావాం - అతఏవ శిలావహా మిత్యన్వర్థసంజ్ఞాం నదీం - తీర్త్వా తస్యాః ఆగ్నేయ్యాం దిశి భవమాగ్నేయం - శల్యం హృదయశల్యం దుఃఖం కర్తయతి ఛేదయతీతి శల్యకర్తనం నామ నగరం ప్రేక్షమాణ స్సన్ - అత్యయాత్ - సత్యసంధ శ్శుచి రిత్యాభ్యాం తత్రత్య జనేభ్య ఈతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ తథైవ కృతవా నిత్యుచ్యతే - పాఠభేదః - భీతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ చైత్రరథం చైత్రరథతుల్యత్వా త్తదాఖ్యం వనం - ప్రతి ఉద్దిశ్య - మహాశైలా నత్యయాత్ తద్దర్శనకుతూహలేన మహాపర్వతానత్యగాదిత్యర్థః. ౩. ౪. సరస్వతీ మితి. సరస్వతీం తదాఖ్యాం నదీం - గంగాం గంగాఖ్యాం కాంచి న్నదీం పశ్చిమసముద్రగామినీం గంగాస్రోతోభేదం వా - యుగ్మేన సంగమేన - ప్రత్యపద్యత యయౌ - యద్వా - యుగ్మేన ద్వంద్వతయా పార్శ్వద్వయే ప్రవహంతీ మితి శేషః - వీరమత్స్యానాం - వీరమత్స్యాఖ్యదేశానాం - ఉత్తరం - భారుండం భారుండాఖ్యం వనం - ప్రావిశత్. రామానుజీయం. సరస్వతీ మితి. గంగాం - 'సుచక్షు శ్చైవ సీతాచ సింధుశ్చైవ మహానదీ, తిస్ర స్త్వేతా దిశం జగ్ముః ప్రతీచీం చ శుభోదకా' ఇతి బాలకాండోక్తప్రకారేణ గంగాశబ్దేన గంగాభేద

స ప్రాఙ్ముఖ ఇతి. సుదామాం సుదామాఖ్యాం - హ్లాదినీం దూరపారాం విస్తృతప్రవాహాం తత్సంజ్ఞికాం ప్రత్యక్స్రోత స్తరంగిణీం పశ్చిమప్రవాహాంతరంగయుక్తాం చ - తరంగయుక్తపశ్చిమప్రవాహా మిత్యర్థః - శతద్రూం తత్సంజ్ఞికాం నదీం. ౧. ౨. ఏలధాన ఇత్యాది. ఏలధానే ఏలధానగ్రామే అపరపర్వటాన్ అపరపర్వటాఖ్యదేశవిశేషాన్ శిలా మాకుర్వతీం శిలా మాసమంతా త్కుర్వతీం - శిలాకర్షణస్వభావా మిత్యర్థః - నదీం ఆగ్నేయం శల్యకర్తనమితి గ్రామద్వయం - శిలావహాం సంప్రేక్షమాణః చైత్రరథం నామ వనం లక్షీకృత్య మహాశైలా నత్యయాత్. ౩. ౪. సరస్వతీ మితి. గంగాం సింధు మిత్యర్థః - యుగ్మేన సంగమేన ప్రతిపద్య -

ప్రావిశ ద్వనం. ౫. వేగినీం చ కులింగాఖ్యాం హ్లాదినీం పర్వతావృతామ్, యమునాం ప్రాప్య సంతీర్ణో బల మాశ్వాసయ త్తదా ౬. శీతీకృత్యతు గాత్రాణి క్లాంతా నాశ్వాస్య వాజినః, తత్ర స్నాత్వాచ పీత్వాచ ప్రాయా దాదాయ చోదకం. ౭. రాజపుత్త్రో మహారణ్య మనభీక్ష్ణోపసేవితం, భద్రో భద్రేణ యానేన మారుతః ఖ మివాత్యయాత్. ౮. భాగీరథీం దుష్ప్రతరా మంశుధానే మహానదీం, ఉపాయా ద్రాఘవ స్తూర్ణం ప్రాగ్వటే విశ్రుతే పురే. ౯. స గంగాం ప్రాగ్వటే తీర్త్వా సమాయా త్కుటికోష్ఠికాం, సబలస్తాం స తీర్త్వాథ సమాయా ద్ధర్మవర్ధనం. ౧౦. తోరణం దక్షిణార్ధేన జంబూప్రస్థ ముపాగమత్, వరూథం చ యయౌ రమ్యం గ్రామం దశరథాత్మజః. ౧౧. తత్ర రమ్యే వనే వాసం కృత్వాసౌ

స్సింధు రుచ్యతే-యమునాతరణానంతరం భాగీరథీతరణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ - యుక్తేన సంగమేన ప్రతిపద్య - వీర్యమత్స్యానా ముత్తరప్రదేశాన్ భారుండవనం చ ప్రావిశ దితి సంబంధః-ఉత్తరం వీరమత్స్యానా మితి పాఠే ఉత్తర మిత్యేతత్ భారుండవనస్య విశేషణం. ౫. వేగినీ మితి. వేగినీం వేగయుక్తాం-హ్లాదినీం సంతోషకారిణీం పర్వతై రావృతాం కులింగాఖ్యాం నదీం యమునాం ప్రాప్య సంతీర్ణః యమునాసమీపే సంతీర్ణ ఇత్యర్థః-అన్యత్రాతివేగత్వా దన్యత్ర పర్వతావృతత్వా చ్చేతి భావః-ఆతపఖిన్నం బలం మధ్యాహ్నే ఆశ్వాసయత్. ౬. ఆశ్వాసనప్రకార మాహ - శీతీకృత్యేతి. తత్ర కులింగాయమునాసంభేదే - దూరగమనేన క్లాంతాన్ వాజినః కంచిత్ కాలం ఛాయాసు ఆశ్వాస్య తేషాం గాత్రాణి - శీతీకృత్య ఆర్ద్రపృష్ఠాని కృత్వా - స్వయం స్నాత్వా ఉదకంచ పీత్వా ఉత్తరత్ర గంతవ్యదేశస్య నిర్జలదేశత్వా త్తత్ర పానార్థ ముదక మాదాయచ ప్రాయాత్. ౭. రాజపుత్ర ఇతి. రాజపుత్రత్వేన - భద్రః మంగళాచారయుక్తః - అనభీక్ష్ణోపసేవితం అత్యంతం జనైరనుపసేవితం-మహారణ్యత్వా దప్రహత మిత్యర్థః-మహారణ్యం దుర్గమం వనం-భద్రేణ భద్రగజరూపేణ యానేన-అరణ్యసంచారనిపుణో భద్రజాతీయః - మారుతః ఖ మివాత్యయాత్ అతివేగే నాతిక్రాంతవాన్ - భూమౌ హి మారుతః పర్వతాదినా మందీభవతి. ౮. భాగీరథీ మితి. అంశుధానే నగరే - దుష్ప్రతరాం భాగీరథీం - విశ్రుతే తరణస్థలత్వేన ప్రసిద్ధే - ప్రాగ్వటే పురే - ఉపాయాత్ ఆగచ్ఛత్-తత్తరణార్థ మితి శేషః. ౯. స ఇతి. సబల స్స భరతః- ప్రాగ్వటే తత్సమీపే - గంగాం తీర్త్వా కుటికోష్ఠికాం నదీం - సమాయాత్-సః తాం తీర్త్వా ధర్మవర్ధనం గ్రామం - సమాయాత్ ప్రాప. ౧౦. తోరణ మితి. తోరణం దక్షిణార్ధేన తోరణగ్రామస్య దక్షిణభాగేన - జంబూప్రస్థం గ్రామం ఉపాగమత్-తతో వరూథాఖ్యం గ్రామం యయౌ. ౧౧. తత్రేతి. తత్ర తత్సమీపే - రమ్యే వనే-వాసం రాత్రివాసం కృత్వా-ప్రభాతే ప్రాఙ్ముఖ స్సన్ ఉజ్జిహానా

వీరమత్స్యానా ముత్తరాన్ ఉత్తరప్రదేశాన్ - ఉత్తర మితి పాఠే - వనస్య విశేషణం-భారుండం భారుండాఖ్యం వనం ప్రావిశదితి సంబంధః.౫.౬. శీతీకృత్యేతి. జలావగాహనాదినా శీతీకృత్య. ౭.రాజపుత్ర ఇతి. అనభీక్ష్ణోపసేవితం జనై రనుపసేవిత మిత్యర్థః - భద్రేణ యానేన భద్రజాతీయేన గజేన. ౮. భాగీరథీ మితి. అంశుధానే అంశుధానాఖ్యదేశే - ప్రాగ్వటే పురే భాగీరథీ ముపాయాత్ ప్రాప్తవాన్ - అపశ్య దితి వా పాఠః. ౯. సగంగా మితి. స గంగాం తీర్త్వేత్యస్యానువాదః కోటికోష్ఠికాం నదీం - ధర్మవర్ధనం ధర్మవర్ధనగ్రామం.. ౧౦. తోరణ మితి. తోరణం దక్షిణార్ధేన - తోరణగ్రామస్య దక్షిణభాగేన - జంబూప్రస్థాఖ్యం గ్రామం వరూథం గ్రామం. ౧౧.

ప్రాఙ్ముఖో యయౌ, ఉద్యాన ముజ్జిహానాయాః ప్రియకా యత్ర పాదపాః. ౧౨. సాలాం స్తు ప్రియకాన్ ప్రాప్య శీఘ్రా నాస్థాయ వాజినః, అనుజ్ఞాప్యాథ భరతో వాహినీం త్వరితో యయౌ. ౧౩. వాసం కృత్వా సర్వతీర్థే తీర్త్వా చోత్తానికాం నదీం, అన్యా నదీశ్చ వివిధాః పార్వతీయై స్తురంగమైః, హస్తిపృష్ఠకమాసాద్య కుటికా మత్యవర్తత, తతార చ నరవ్యాఘ్రో లౌహిత్యే స కపీవతీం. ౧౫. ఏకసాలే స్థాణుమతీం వినతే గోమతీం నదీం, కళింగనగరే చాపి ప్రాప్య సాలవనం తదా, భరతః క్షిప్ర మాగచ్ఛ త్సుపరిశ్రాంతవాహనః. ౧౬ వనంచ సమతీత్యాశు శర్వర్యా మరుణోదయే, అయోధ్యాం మనునా రాజ్ఞా నిర్మితాం సందదర్శ హ. ౧౭. తాం పురీం పురుషవ్యాఘ్ర స్సప్తరాత్రోషితః పథి, అయోధ్యామగ్రతో దృష్ట్వా సారథిం వాక్య మబ్రవీత్ ౧౮ ఏషా నాతిప్రతీతా మే పుణ్యోద్యాన

యాః నగర్యాః - ఉద్యానం యయౌ - యత్ర ఉద్యానే ప్రియకాః బంధూకాః - కదంబా వా- సంతి. ౧౨. సాలా నితి. సాలాన్ వృక్షాన్ -'అనోకహః కుట స్సాల'ఇత్యమరః. పూర్వోక్తవనస్థాన్ ప్రియకవృక్షాన్ -ప్రాప్య - శీఘ్రాన్ వాజినః ఆస్థాయ రథే బధ్వా - వాహినీ మనుజ్ఞాప్య త్వరితో యయౌ-ఉజ్జిహానాయాః పరం స్వదేశత్వా న్నిర్భయం మంద మాగమ్యతా మితి సేనా మనుజ్ఞాప్య స్వయం త్వరితో యయౌ. ౧౩. వాస మితి. సర్వతీర్థే గ్రామే - వాసం ఏకరాత్రివాసం కృత్వా - పాఠభేదః - సర్వతీర్థే సర్వతీర్థాఖ్యే గ్రామే - ఉత్తానికాం ఉన్నతజలత్వేన తదాఖ్యాం - అన్యాః నదీః స్వల్పజలాః - పార్వతీయైః పర్వతదేశోత్పన్నైః - తురంగమైః రథాశ్వైః-తీర్త్వేత్యనుషంగః- హస్తిపృష్ఠవ దున్నతత్వాత్ హస్తిపృష్ఠకాఖ్యం గ్రామ మాసాద్య - కుటికాం నదీ మత్యవర్తత - హస్తిపృష్ఠకసమీపే కుటికా మతర దిత్యర్థః - లౌహిత్యే లోహితమృత్త్వా ల్లౌహిత్యనామ్ని నగరే- కపీవతీం బహుకపివత్వా త్తన్నామ్నీం నదీం - అన్యేషా మపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః. ౧౪. ౧౫. ఏకసాల ఇతి. ఏకసాలా దూరభవత్వా దేకసాలాఖ్యే గ్రామే స్థాణుమతీం సంతతజలప్రవాహేన స్థాణుభూతవృక్షత్వాత్ - స్థాణుమతీం నామ నదీం-నిమ్నప్రదేశత్వా ద్వినతాఖ్యే నగరే - బహుజలవత్త్వేన గోమత్యాఖ్యాం నదీంచ - తతార - భరత స్సుపరిశ్రాంతవాహన స్సన్ కళింగనగర సమీపస్థం సాలవనం సర్జకవనం ప్రాప్య విశ్రమార్థం గత్వా - తత స్తదా స్వల్పకాల ఏవాగచ్ఛత్. ౧౬. వన మితి. సాలవనంచ శర్వర్యా మాశు సమతీత్య అరుణోదయే అయోధ్యాం దదర్శ. ౧౭. తామితి. పథి సప్తరాత్రోషితః అష్టమదివసే త్వరాతిశయేన రాత్రావపి గత్వా అరుణోదయసమయే అయోధ్యాం దదర్శ - దృష్ట్వా సారథి మబ్రవీచ్చ. ౧౮. ఏషేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పాండుమృత్తికా గోమయానులేపనాద్యాచరణాభావా చ్ఛ్వేతమృత్తికా-ఏషాయోధ్యా నాతిప్ర

తత్రేతి. ఉజ్జిహానాయాః ఉజ్జిహానాఖ్యాయాః పుర్యాః ఉద్యానం యయౌ-యత్ర ఉద్యానే ప్రియకాః కదంబాః. ౧౨. ౧౩. వాసం కృత్వేతి. పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః - హస్తిపృష్ఠక మాసాద్య గజపృష్ఠ మారుహ్య కుటికా మత్యవర్తత - అనేన శనై రాగంతవ్య మితి సేనాయా అనుజ్ఞా దత్తా - తథాప్యనుజీవినః కేచన జనా స్సగజా స్సమాగతా ఇత్యవగమ్యతే - తతారేతి-స భరతః - లౌహిత్యే లౌహితాఖ్యనగరే - కపీవతీం కపీవత్యాఖ్యనదీం. ౧౪. ౧౫. ఏకసాలఇతి. ఏకసాలే గ్రామే స్థాణుమతీం నదీం-వినతే వినతాఖ్యనగరే. ౧౮. ఏషేత్యాదిశ్లోకద్వయం. నాతిప్రతీతా నాతి హృషితా - 'ప్రతీతో హృషితే ఖ్యాత' ఇతి వైజయంతీ, పాండుమృత్తికా సుధాధవళితసౌధనిచ

ద్యానా యశస్వినీ, అయోధ్యా దృశ్యతే దూరా త్సారథే పాండుమృత్తికా, యజ్వభి ర్గుణసంపన్నై ర్బ్రాహ్మణై ర్వేదపారగైః, భూయిష్ఠ మృద్ధై రాకీర్ణా రాజర్షి పరిపాలితా. ౨౦½ అయోధ్యాయాం పురా శబ్ద శ్శ్రూయతే తుములో మహాన్, సమంతా న్నరనారీణాం త మద్య న శృణో మ్యహం. ౨౧½ ఉద్యానాని హి సాయాహ్నే క్రీడిత్వోపరతై ర్నరైః, సమంతా త్పరిధావద్భిః ప్రకాశంతే మమాన్యథా, తా న్యద్యానురుదంతీవ పరిత్యక్తాని కామిభిః. ౨౩. అరణ్యభూతేవ పురీ సారథే ప్రతిభాతి మే ౨౩½. నహ్యత్ర యానై ర్దృశ్యంతే న గజై ర్నచ వాజిభిః, నిర్యాంతో వాభియాంతో వా నరముఖ్యా యథాపురం. ౨౪½. ఉద్యానాని పురా భాంతి మత్త ప్రముదితాని చ, జనానాం రతిసంయోగే ష్వత్యంతగుణవంతి చ, తాన్యేతాన్యద్య పశ్యామి నిరానందాని సర్వశః, స్రస్తపర్ణైరనుపథం విక్రోశద్భి రివ ద్రుమైః. ౨౬½. నాద్యాపి శ్రూయతే శబ్దో మత్తానాం మృగపక్షిణాం, సంరక్తాం మధురాం వాణీం కలం వ్యాహరతాం బహు. ౨౭½. చందనాగరుసంపృక్తో ధూపసంమూర్ఛి

తీతా మే దృశ్యతే నాతిసంతుష్టా దృశ్యతే-సుప్సుపేతిసమాసః - 'ప్రతీతో హ్యాషితే ఖ్యాతే జ్ఞాతే ప్రత్యయితే బుధ' ఇతి వైజయంతీ. యజ్వభిః విధినేష్టవద్భిః - గుణసంపన్నైః శమదమాదిగుణసమృద్ధైః-భూయిష్ఠం భృశం-ఋద్ధైః ధనికైః. ౧౯½. ౨౦½. అయోధ్యాయామితి. శ్రూయత ఇతి వర్తమాననిర్దేశ స్స్మృతౌ వర్తమానవద్భావాత్-నరవిశిష్టా నార్యో నరనార్యః-తాసాం. ౨౧½. ఉద్యానానీతిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఉద్యానాని సాయాహ్నే గతే త్వితి శేషః-రాత్రౌ క్రీడిత్వా ఉపరతైః - ప్రాత ర్విప్రధావద్భిః గృహం ప్రతి గచ్ఛద్భిః - నరైః - అన్యథా పూర్వం ప్రకాశంతే-అద్యత్వా హతానీతి. ౨౨. ౨౩. ప్రకారాంతర మప్యాహ అరణ్యేతి. ౨౩½. నహీతి. యానైః శిబికాదిభిః - నిర్యాంతః నగరా న్నిర్గచ్ఛంతః - అభియాంతః ప్రవిశంతః. ౨౪½. ఉద్యానానీతి. మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదేన మత్తశుకకోకిలభ్రమరాదియుక్తత్వా న్మత్తాని ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహళసేచనాదినా కందళితాని - రతిసంయోగేషు రత్యర్థసంయోగేషు అత్యంతగుణవంతి వివిధకుసుమ లతాగృహదీర్ఘికా క్రీడాపర్వతాదిగుణయుక్తాని-అద్య త్వాహతానీతి - ద్రుమై రుపలక్షితాని పశ్యామీత్యన్వయః. ౨౫½. ౨౬½. నేతి. అద్యాపి సూర్యోదయేపి - మత్తానాం స్వస్వాభీష్టఫలభోజనేన మత్తానాం - అతఏవ - సంరక్తాం రాగయుక్తాం - మధురాం రమణీయాం వాణీం - కలం యథా భవతి తథా వ్యాహరతాం - మృగపక్షిణాం క్రీడామృగశుకశారికాప్రభృతీనాం - శబ్దో న శ్రూయతే. ౨౭½. చందనాగరుసంపృక్త ఇతి. చందనాగరుగంధ

యత్వా దయోధ్యాయాః పాండుమృత్తికావత్త్వం. ౧౯½. ఉద్యానానిహీత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. యాన్యుద్యానాని సాయాహ్నే క్రీడిత్వోపరతైః సమంతా ద్విప్రధావద్భిః నరైశ్చ ప్రకాశితానీతి శేషః - తాన్యద్య కామిభిః పరిత్యక్తాని సంతి - మమాన్యథారుదంతీవ ప్రకాశంత ఇతిసంబంధః. ౨౨. అరణ్యభూతేత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౨౪½. ఉద్యానానీతి. మత్తప్రముదితాని మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదనేన మత్తశుకకోకిల భ్రమరాదియుక్తత్వా న్మత్తాని ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహదసేచనాదినా కందళితాని - అత్యంతగుణవంతి వివిధకుసుమలతాగృహదీర్ఘికాక్రీడా పర్వతాదియుక్తతయా గుణవత్త్వం - తానీతి - స్రస్తపర్ణై రత

తోఽతులః, ప్రవాతి పవనః శ్రీమాన్ కిన్ను నాద్య యథాపురం, ౨౮॥ భేరీమృదంగవీణానాం కోణసంఘట్టితః పునః, కిమద్య శబ్దో విరత స్సదా దీనగతిః పురా. ౨౯॥ అనిష్టాని చ పాపాని పశ్యామి వివిధాని చ, నిమిత్తాన్యమనోజ్ఞాని తేన సీదతి మే మనః. ౩౦॥ సర్వథా కుశలం సూత దుర్లభం మమ బన్ధుషు, తథాహ్యసతి సమ్మోహే హృదయం సీదతీవ మే. ౩౧॥ విషణ్ణ శ్శ్రాన్తహృదయ స్త్రస్త స్సులుళితేన్ద్రియః, భరతః ప్రవివేశాశు పురీ మిక్ష్వాకుపాలితాం. ౩౨॥ ద్వారేణ వైజయన్తేన ప్రావిశచ్ఛ్రాన్తవాహనః, ద్వాస్థైరుత్థాయ విజయం పృష్ట స్తైస్సహితో యయౌ. ౩౩॥ సత్వనేకాగ్రహృదయో ద్వాస్థం ప్రత్యర్చ్య తం జనం, సూత మశ్వపతేః క్లాన్త మబ్రవీ త్తత్ర రాఘవః. ౩౪॥ కిమహం త్వరయానీతః కారణేన వినానఘ, అశుభాశంకి హృదయం శీలంచ పతతీవ మే. ౩౫॥ శ్రుతా నో యాదృశాః పూర్వం నృపతీనాం వినాశనే, ఆకారాం స్తానహం సర్వా నిహ పశ్యామి సారథే ౩౬॥ సంమార్జనవిహీనాని పరుషాణ్యుపలక్షయే,

---

సంపృక్తః - ధూపసంమూర్ఛితః ధూపవ్యాప్తః - శ్రీమాన్ రమణీయః. ౨౮॥. భేరీమృదంగవీణానామితి. కోణసంఘట్టితం భేరీమృదంగవీణావాదనసాధనభూతదండహస్తతలాంగుళ్యాద్యాహతిజనితః - సదా - అదీనగతి రితి పదచ్ఛేదః - పురా అదీనగతి శ్శబ్దః అద్య పునః కిమర్థం - విరతః ఉపరతః. ౨౯॥. అనిష్టానీతి. అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని - పాపాని క్రూరాణి - 'పాపం స్యాత్ క్రూరపాప్మనో' రితి వైజయన్తీ, అమనోజ్ఞాని దర్శనమాత్రేణ దుఃఖకరాణి-నిమిత్తాని అశుభసూచకాని శివావాశితాదీని. ౩౦॥. సర్వథేతి. సంమోహే సంమోహకారణే. ౩౧॥. విషణ్ణ ఇతి. విషణ్ణః దుఃఖితః శ్రాన్తహృదయః కలుషితమనస్కః - సులుళితేన్ద్రియః క్షుభితబాహ్యేన్ద్రియః. ౩౨॥. ద్వారేణేతి. వైజయన్తేన వైజయన్తాఖ్యేన - ద్వారేణ నగరపశ్చిమద్వారేణ-అత్ర రే ఇతి గాయత్ర్యక్షరం - పంచసహస్రాణి శ్లోకానాం గతాని. ౩౩॥. సత్వితి. అనేకాగ్రహృదయః వ్యాకులమనాః-ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య. ౩౪॥, కిమితి. కారణేన వినా ఆహ్వానకారణోక్తిం వినా త్వరయానీతః ద్రుతం వసిష్ఠేనానీతః అనఘేతి చింతాసమర్థతోక్తిః. ౩౫॥. శ్రుతా ఇతి. నః అస్మాభిః- ఆకారాన్ వక్ష్యమాణాన్ - తాన్ తాదృశాన్ - ఇహ నగరే. ౩౬॥. ఆకారానేవ దర్శయతి-

---

ఏవ విక్రోశద్భి రివ ద్రుమై రుపలక్షితాని-అతఏవ నిరానందాని పశ్యామీతి సంబంధః. ౨౫—౨౮॥. భేరీతి. కోణసంఘట్టితః భేర్యాదీనాం వాదనసాధనభూతదండాద్యాహతిజనితః - సదా అదీనగతిరితి పదచ్ఛేదః. ౨౯॥. అనిష్టానీతి. పాపాని క్రూరాణి - 'పాపం స్యా త్క్రూరపాప్మనో' రితి వైజయన్తీ - గాయత్ర్యాః రే ఇతి షష్ఠాక్షరం ద్వారేణ వైజయన్తేనేత్యస్య శ్లోకస్య ద్వితీయాక్షరేణ ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి. ౩౦॥-౩౨॥. ద్వారేణేతి 'ద్వారేణ వైజయన్తేన ప్రావిశ చ్ఛ్రాన్తవాహనః, ద్వాస్థైరుత్థాయ విజయం పృష్ట స్తైస్సహితో యయౌ, వైజయన్తేనే'త్యుక్తి రింద్రప్రాసాదసదృశత్వేన నిర్మితత్వాత్ - యద్వా - విజయప్రదవిన్యాసవిశేషవత్త్వేన, యద్వా-వైజయన్తీ పతాకాస్యాస్తీతి వైజయన్తం, అర్శాద్యజ్ - యద్వా - వైజయన్తాఖ్యేన. ౩౩॥. సత్వితి. ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య. ౩౪॥. కిమితి. ఆనీతః వసిష్ఠేన దూతద్వారా ఆనీత ఇత్యర్థః. ౩౫॥. శ్రుతా ఇతి. తాన్ తాదృశాన్. ౩౬॥. ఆకారానేవాహ. సమ్మార్జనేత్యాది. అసంయతకవాటానీత్యాది శ్లోక

అసంయతకవాటాని శ్రీవిహీనాని సర్వశః, బలికర్మవిహీనాని ధూపసంమోదనేన చ, అనాశితకుటుంబాని ప్రభాహీనజనాని చ, అలక్ష్మీకాని పశ్యామి కుటుంబిభవనాన్యహం. ౩౯. అపేతమాల్యశోభాన్యప్యసంమృష్టాజిరాణిచ, దేవాగారాణి శూన్యాని న చాభాంతి యథాపురం. ౪౦ దేవతార్చాః ప్రవిద్ధాశ్చ యజ్ఞగోష్ఠ్య స్తథావిధాః, మాల్యాపణేషు రాజంతే నాద్య పణ్యాని వా తథా. ౪౧ దృశ్యంతే వణిజోఽప్యద్య న యథాపూర్వ మత్ర వై, ధ్యానసంవిగ్నహృదయా నష్టవ్యాపారయంత్రితాః. ౪౨. దేవాయతనచైత్యేషు దీనాః పక్షిగణా స్తథా, మలినం చాశ్రుపూర్ణాక్షం దీనం ధ్యానపరం కృశం, సస్త్రీపుంసంచ పశ్యామి జన ముత్కంఠితం పురే. ౪౩½. ఇత్యేవ ముక్త్వా భరత స్సూతం తం దీనమానసః, తా న్యనిష్టా న్యయోధ్యాయాం ప్రేక్ష్య రాజగృహం యయౌ ౪౪½. తాం శూన్యశృంగాటక వేశ్మరథ్యాం రజోఽరుణద్వారకవాటయంత్రాం, దృష్ట్వా పురీ మింద్రపురప్రకాశాం దుఃఖేన సంపూర్ణతరో బభూవ. ౪౫½ బహూని పశ్య న్మనసోఽప్రియాణి యా న్యన్యదా నాస్య పురే బభూవుః, అవాక్ఛిరా దీనమనా న హృష్టః పితు ర్మహాత్మా

సంమార్జనవిహీనానీత్యాదినా. సంమార్జనవిహీనాని - కానిచిత్ కుటుంబిభవనానీతి శేషః - బలికర్మవిహీనానీతి - ధూపసంమోదనేన ధూమపరిమళేన విహీనానీత్యనుకర్షః - అనాశితకుటుంబాని అభోజితకుటుంబాని - స్వాంతప్రయోగో భోజయితౄణా మపి దుఃఖాక్రాంతతయా పాకయత్నాభావాత్. ౩౯. అపేతమాల్యశోభానీతి. అపేతా - మాల్యశోభా ద్వారిబద్ధపుష్పదామశోభా - యేభ్య స్తాని - శూన్యాని పూజకపరిచారకాదిరహితాని. ౪౦ దేవతార్చా ఇతి. దేవతార్చాః దేవపూజాః - ప్రవిద్ధా లుప్తాః - 'అర్చా పూజా ప్రతిమయో' రితి వైజయంతీ, యజ్ఞగోష్ఠ్యః యజ్ఞసభాః - తథావిధాః ప్రవిద్ధా ఇత్యర్థః - పణ్యాని క్రయపుష్పాణి. ౪౧. దృశ్యంత ఇతి. ధ్యానసంవిగ్నహృదయాః ధ్యానాసక్తహృదయాః-నష్టవ్యాపారయంత్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారాః యంత్రితాః నిరుద్ధాశ్చ - యంత్రిసంకోచ ఇతి ధాతుః. ౪౨. దేవాయతనచైత్యేష్విత్యాది. స్త్రీపుంసేతి నిపాతనాత్ సమాసాంతోఽచ్ ప్రత్యయః - సముదాయసముదాయినో ర్భేదవివక్షయా జనవిశేషణత్వం. ౪౩½. ఇతీతి. తాన్యరిష్టాని ప్రేక్ష్య తం సూత మిత్యేవ ముక్త్వేత్యన్వయః. ౪౪½. తామితి. శూన్యాః జనరహితాః శృంగాటకవేశ్మరథ్యాః చతుష్పథ గృహవీథయో యస్యాం - రజోఽరుణద్వారకవాటయంత్రాం - రజోభిః అరుణాని మలినాని ద్వారస్థకవాటానాం యంత్రాణి దారుబంధాదీని యస్యాం-సంమార్జనాద్యభావా దితి భావః. ౪౫½. బహూనీతి.అన్యదా పూర్వకాలే- అస్య భరతస్య - యా న్యప్రియాణి న బభూవుః - తాని మనసోఽప్రియాణి పశ్యన్ సన్ - అవాక్ఛిరాః అవనతశిరాః - న హృష్టః అహృష్టః - మహాత్మా మహాధైర్యః. ౪౬½. ఇతి శ్రీగోవింద

ద్వయ మేకం వాక్యం-అనాశితకుటుంబాని- అభోజితకుటుంబాని. ౩౯—౪౦. దేవతార్చా ఇతి. దేవతార్చాః దేవతావిగ్రహాః ప్రవిద్ధాః విభిన్నా ఇత్యర్థః. ౪౧. దృశ్యంత ఇతి. నష్టవ్యాపారయంత్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారే వశీకృతాః - నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారత్వా న్నిరుద్ధా ఇత్యర్థః. ౪౨—౪౪½. తామితి. శృంగాటకాని చతుష్పథాని - రజోఽరుణద్వారకవాటయంత్రాం రజసారుణాని నిరుద్ధాని వ్యాప్తాని ద్వారకవాటయంత్రాణి యస్యాం తాం. ౪౫½. ౪౬½. ఇతి

ప్రవివేశ వేశ్మ. ౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

అపశ్యంస్తు తత స్తత్ర పితరం పితు రాలయే, జగామ భరతో ద్రష్టుం మాతరం మాతు రాలయే. ౧. అనుప్రాప్తం తు తం దృష్ట్వా కైకేయీ ప్రోషితం సుతం, ఉత్పపాత తదా హృష్టా త్యక్త్వా సౌవర్ణమాసనం. ౨. స ప్రవిశ్యైవ ధర్మాత్మా స్వగృహం శ్రీవివర్జితం, భరతః ప్రతిజగ్రాహ జనన్యా శ్చరణౌ శుభౌ. 3. సా తం మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినం, అంకే భరత మారోప్య ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౪ అద్య తే కతిచి ద్రాత్ర్య శ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్మనః, అపి నాధ్వశ్రమ శ్శీఘ్రం రథేనాపతత స్తవ. ౫. ఆర్యక స్తే సుకుశలీ యుధాజిన్మాతుల స్తవ, ప్రవాసాచ్చ సుఖం పుత్ర సర్వం మే వక్తు మర్హసి. ౬. ఏవం పృష్ట స్తు కైకేయ్యా ప్రియం పార్థివనందనః, ఆచష్ట భరత స్సర్వం మాత్రే రాజీవలోచనః. ౭. అద్య మే సప్తమీ రాత్రి శ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్మనః, అంబాయాః కుశలీ తాతో యుధాజిన్మాతుల శ్చ మే. ౮. య న్మే ధనంచ రత్నంచ దదౌ రాజా పరంతపః, పరిశ్రాంతం పథ్యభవ త్తతోఽహం పూర్వ మాగతః. ౯. రాజవాక్యహరై ర్దూతై స్త్వర్యమాణోఽహ మాగతః, యదహం ప్రష్టు మిచ్ఛామి తదంబా వక్తు మర్హతి. ౧౦. శూన్యోఽయం శయనీయ స్తే పర్యంకో హేమభూషితః, నచాయ మిక్ష్వాకుజనః ప్రహృష్టః ప్రతిభాతి మా. ౧౧.

రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏక సప్తతితమస్సర్గః.

అపశ్యన్నిత్యాది. ౧—౪. అద్యేతి. కతిచి దితి ప్రశ్నే - పృథఙ్నిపాతో వా-చ్యుతస్య నిర్గతస్య - ఆర్యకః మాతామహః - అపిః ప్రశ్నే. ౫. ఆర్యక ఇతి. ఆర్యకః - సుకుశలీ _ కి మితి శేషః ప్రవాసాత్ ఇతో నిర్గమా దారభ్య - అపి సుఖ మిత్యనుషక్తాపి నాన్వయః - ఏతత్ సర్వం మే వక్తు మర్హసీతి యోజనా. ౬. ౭. అద్యేతి. అద్యరాత్రిః - అస్మా దహ్నః పూర్వరాత్రిః సప్తమీ అత స్సప్తరాత్రోషితః పథీత్యనేన న విరోధః. ౮. యదితి. రాజా మాతామహః - ధనం ప్రాగుక్తాశ్వాది - య ద్దదౌ - తత్ - పరిశ్రాంతం పరిశ్రాంతవాహనం - అతఏవ పథ్యభవత్. ౯. ౧౦. శూన్య ఇతి. శూన్యః పితృశూన్యః - శయనీయః శయనార్హః - ఇక్ష్వాకుజనః దశరథజనః. ౧౧.

శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

౧—౪. అద్యేతి. కతిచిత్ - కతీత్యర్థః-చ్యుతస్య నిర్గతస్య - ఆర్యకవేశ్మనః మాతామహః. ౫. ఆర్యక ఇతి. ప్రవాసాత్ మాతులగృహోద్దేశేన గమనాత్. ౬. ౭. అద్య మ ఇతి. అద్య మే సప్తమీ రాత్రిః అస్మా దహ్నః పూర్వరాత్రిః సప్తమీ రాత్రి రిత్యర్థః-అత స్సప్తరాత్రోషితః పథీత్యనేన న విరోధః. ౮. యన్మ ఇతి, రాజా మే య ద్ధనం రత్నం చ దదౌ - త త్పరిశ్రాంతం స త్పథ్యభవత్-మార్గే స్థితం-తతః కారణాత్ అహం ఇహ పూర్వమాగత ఇతి సంబంధః. ౯. తత్ర హేతుః. రాజవాక్యేతి. ౧౦. శూన్యఇతి. శూన్యః శయనీయః శయనార్హః-ఇక్ష్వాకుజనః దశరథః. ౧౧.

రాజా భవతి భూయిష్ఠ మిహాంబాయా నివేశనే, త మహం నాద్య పశ్యామి ద్రష్టు మిచ్ఛన్నిహాగతః ౧౨. పితు ర్గ్రహీష్యే చరణౌ తం మమాఖ్యాహి పృచ్ఛతః, ఆహోస్వి దంబ జ్యేష్ఠాయాః కౌసల్యాయా నివేశనే ౧౩. తం ప్రత్యువాచ కైకేయీ ప్రియవ ద్ఘోర మప్రియం, అజానంతం ప్రజానంతీ రాజ్యలోభేన మోహితా. ౧౪. యా గతి స్సర్వభూతానాం తాం గతిం తే పితా గతః, రాజా మహాత్మా తేజస్వీ యాయజూక స్సతాంగతిః ౧౫ త చ్ఛ్రుత్వా భరతో వాక్యం ధర్మాభిజనవా ఞ్ఛుచిః, పపాత సహసా భూమౌ పితృశోకబలార్దితః ౧౬. హా హతోఽస్మీతి కృపణాం దీనాం వాచ ముదీరయన్, నిపపాత మహాబాహు ర్బాహూ విక్షిప్య వీర్యవాన్. ౧౭. తత శ్శోకేన సంవీతః పితు ర్మరణదుఃఖితః, విలలాప మహాతేజాః భ్రాంతాకులితచేతనః. ౧౮. ఏత త్సురుచిరం భాతి పితు శ్శయనం పురా, శశినేవామలం రాత్రౌ గగనం తోయదాత్యయే. ౧౯ తదిదం న విభాత్యద్య విహీనం తేన ధీమతా, వ్యోమేవ శశినా హీన మప్పుష్క ఇవ సాగరః. ౨౦. బాష్ప ముత్సృజ్య కంఠేన స్వార్తః పరమపీడితః, ప్రచ్ఛాద్య వదనం శ్రీమ ద్వస్త్రేణ జయతాం వరః. ౨౧. త మార్తం దేవసంకాశం సమీక్ష్య పతితం భువి, నికృత్త మివ సాలస్య స్కంధం పరశునా వనే, మత్తమాతంగసంకాశం చంద్రార్కసదృశం భువః, ఉత్థాపయిత్వా శోకార్తం వచనం చేద మబ్రవీత్. ౨౩. ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కిం శేషే రాజ న్నత్ర మహాయశః, త్వద్విధా న హి శోచంతి

రాజేతి. భవతీత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - భూయిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ. ౧౨. పితు రితి. కౌసల్యాయా నివేశనే - భవతి కి మిత్యనుషంజనీయం. ౧౩. త మితి. అజానంతం రాజవృత్తాంత మజానంతం- ప్రియవత్ ప్రియ మివ ప్రజానంతీ - అప్రియ మువా చేత్యన్వయః - తత్ర హేతుః రాజ్యలోభేన మోహితేతి. ౧౪. అస్య దుఃఖ మనుత్పాదయంతీ మృదూక్త్యా మరణ మాహ - యేతి. యాయజూకః ఇజ్యాశీలః - 'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇతి హలాయుధః. ౧౫—౧౭. తత ఇతి. శోకేన సంవీతః శోకేనావృతః - మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః - భ్రాంతా అనవస్థితా ఆకులితా ఖిన్నా చేతనా యస్య సః భ్రాంతాకులితచేతనః. ౧౮. విలాప మేవాహ - ఏతదిత్యాదినా. ౧౯. తదితి. అప్పుష్కః శుష్కాపః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వా న్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - ఉచ్ఛుష్క ఇతి పాఠాంతరం. ౨౦. బాష్ప మితి. కంఠేన కంఠస్వరేణ - స్వార్తః సుతరా మార్తః - అభవ దితి శేషః - పరమపీడితః మానసవ్యథాయుక్తః. ౨౧—౨౩. ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠేతి. రాజన్నితి భరతశోకనివర్తనార్థ మిత్యుక్తవతీ - సదసి సంమతాః - సభ్యా ఇత్యర్థః - దానయజ్ఞా

రాజేతి. భూయిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ. ౧౨. ౧౩. త మితి. ప్రియవత్ ప్రియమివ. ౧౪. యాగతి రితి. యాయజూకః యజ్ఞశీలః. ౧౫. తదితి. ధర్మాభిజనవాన్ ధర్మః ధర్మయుక్తః-అభిజనః అన్వయో యస్యాస్తీతి తథా. ౧౬. ౧౭. తత ఇతి. మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః. ౧౮. ౧౯. తదిద మితి. అప్పుష్కః శుష్కాపః-నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. ౨౦. బాష్ప మితి. వదనం వస్త్రేణ ప్రచ్ఛాద్య - కంఠేన సస్వరేణ బాష్ప ముత్సృజ్య సస్వరం రుదిత్వేత్యర్థః - స్వార్తః అభవ దితి శేషః. ౨౧—౨౩. ఉత్తిష్ఠేతి. రాజపుత్రేతి వా రాజన్నత్రేతి వా పాఠః - దానేతి - అర్కస్య

సంత స్సదసి సమ్మతాః ౨౪. దానయజ్ఞాధికారా హి శీలశ్రుతివచోనుగా, బుద్ధి
స్తే బుద్ధిసంపన్న ప్రభేవార్కస్య మందిరే. ౨౫. స రుదిత్వా చిరం కాలం భూమౌ
విపరివృత్య చ, జననీం ప్రత్యువాచేదం శోకై ర్బహుభి రావృతః. ౨౬. అభిషే
క్ష్యతి రామం ను రాజా యజ్ఞం ను యక్ష్యతే, ఇత్యహం కృతసంకల్పో హృష్టో
యాత్రా మయాసిషం ౨౭. త దిదం హ్యన్యథా భూతం వ్యవదీర్ణం మనో మమ,
పితరం యో న పశ్యామి నిత్యం ప్రియహితే రతం. ౨౮. అంబ కేనాత్యగా
ద్రాజా వ్యాధినా మయ్యనాగతే, ధన్యా రామాదయ స్సర్వే యైః పితా సం
స్కృత స్స్వయం. ౨౯. న నూనం మాం మహారాజః ప్రాప్తం జానాతి కీర్తి
మాన్, ఉపజిఘ్రేద్ధి మాం మూర్ధ్ని తాత స్సన్నమ్య సత్వరం. ౩౦. క్వ స పాణి
స్సుఖస్పర్శ స్తాతస్యాక్లిష్టకర్మణః, యేన మాం రజసా ధ్వస్త మభీక్ష్ణం పరిమార్జతి.
౩౧. యో మే భ్రాతా పితా బంధు ర్యస్య దాసోఽస్మి ధీమతః, తస్య మాం
శీఘ్ర మాఖ్యాహి రామస్యాక్లిష్టకర్మణః. ౩౨. పితా హి భవతి జ్యేష్ఠో ధర్మ
మార్యస్య జానతః, తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి స హీదానీం గతి ర్మమ. ౩౩. ధర్మవి
ద్ధర్మనిత్యశ్చ సత్యసంధో దృఢవ్రతః, ఆర్యః కి మబ్రవీ ద్రాజా పితా మే సత్యవిక్ర
మః. ౩౪. పశ్చిమం సాధు సందేశ మిచ్ఛామి శ్రోతు మాత్మనః, ఇతి పృష్టా
యథా తత్త్వం కైకేయీ వాక్య మబ్రవీత్. ౩౫. రామేతి రాజా విలపన్ హా
సీతే లక్ష్మణేతి చ, స మహాత్మా పరం లోకం గతో గతిమతాం వరః. ౩౬.

అధిక్రియేతేఽనయేతి దానయజ్ఞాధికారా - తత్ర హేతుః శీలేతి. శీలం సద్వృత్తం-శ్రుతివచో వేదవాక్యం - తే అనుగచ్ఛతీతి తదనుగా-తదనుసారిణీ - బుద్ధిః అధ్యవసాయః - అర్కస్య ప్రభా మందిర ఇవ సూర్యప్రభా యథా స్వస్థానే నిశ్చలా భవతి - తథా తే బుద్ధి ర్నిశ్చలా భాతీత్యర్థః-మందర ఇతి పాఠే అర్కస్య ప్రభామందర ఇవేత్యుక్తి రత్యున్నతమందరపర్వతే అర్కప్రభాయాః పర్వతాంతరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్. పాఠభేదః - మందర ఇతి పాఠే - మందరశిఖరే స్థితస్యార్కస్య ప్రభేవాధికప్రకాశవతీత్యర్థః-ఉత్తరాయణే హి మందరగతస్య సూర్యస్య ప్రభాధికం ప్రకాశత ఇతి ప్రసిద్ధం. ౨౪—౨౬. అభిషేక్ష్యతీతి యజ్ఞం యక్ష్యత ఇతి - యజ్ఞం కరిష్యత ఇత్యర్థః - యాత్రామయాసిషం - యాత్రా మకార్ష మిత్యర్థః. ౨౭. తదితి. వ్యవదీర్ణం భిన్నం. ౨౮—౩౦. క్వేతి. పరిమార్జతి పరిమార్ష్టి మాం-ఆగత మితి శేషః-క్వ స పాణిః గత ఇతి శేషః. ౩౧—౩౪. పశ్చిమ మితి. ఆత్మన స్సందేశం మద్విషయసందేశం. ౩౫. ఏవం పృష్టవంతం

ప్రభా మందర ఇవేత్యుక్తిః అత్యున్నతమందరపర్వతే అర్కప్రభాయాః పర్వతాంతరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్. ౨౪—౨౬ అభిషేక్ష్యతీతి. యక్ష్యతే - యాగం కరిష్యతీతి-యాత్రా మయాసిషం యాత్రా మకార్ష మిత్యర్థః. ౨౭—౩౦. క్వ స ఇతి. పరిమార్జతి పరిమార్ష్టి. ౩౧. ౩౨. పితేతి. ధర్మం జానతః ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య వివేకినః పురుషస్యేత్యర్థః - జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా భవతి-అత స్తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి-కుతః స హి గతి ర్మమేతి సంబంధః. ౩౩ ౩౪. పశ్చిమ మితి. ఆత్మనః సందేశం నృపమరణసమయే నృపేణ మద్విషయే వార్తా మిత్యర్థః. ౩౫. రామాదీన్ స్మర న్నేవ పరం గత ఇత్యాహ-రామేతి. ౩౬. ఇమామిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. కాలధర్మపరిక్షిప్తః మృ

ఇమాం తు పశ్చిమాం వాచం వ్యాజహార పితా తవ, కాలధర్మపరిక్షిప్తః పాశైరివ మహాగజః, సిద్ధార్థా స్తే నరా రామ మాగతం సీతయా సహ, లక్ష్మణం చ మహాబాహుం ద్రక్ష్యంతి పున రాగతం. ౩౮. త చ్ఛ్రుత్వా విషసాదైవ ద్వితీయా ప్రియశంసనాత్, విషణ్ణవదనో భూత్వా భూయః పప్రచ్ఛ మాతరం. ౩౯. క్వ చేదానీం స ధర్మాత్మా కౌసల్యానందవర్ధనః, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చ సమం గతః ౪౦ తథాపృష్టా యథాత త్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే, మాతాఽస్య సుమహద్వాక్యం విప్రియం ప్రియశంకయా. ౪౧. స హి రాజసుతః పుత్ర చీరవాసా మహావనం, దండకాన్ సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణానుచరో గతః. ౪౨. త చ్ఛ్రుత్వా భరత స్త్రస్తో భ్రాతు శ్చారిత్రశంకయా, స్వస్య వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ ప్రష్టుం సముపచక్రమే ౪౩. కచ్చి న్న బ్రాహ్మణధనం హృతం రామేణ కస్యచిత్, కచ్చిన్నాఢ్యో దరిద్రోవా తేనాపాపో విహింసితః ౪౪. కచ్చి న్న పరదారా న్వా రాజపుత్రోఽభిమన్యతే, కస్మా త్స దండకారణ్యే భ్రూణహేవ వివా

భరతం ప్రతి త్వాం రాజా న స్మృతవాన్ కిం తు రామ మేవ స్మరన్ స్వర్గ మగా దితి పితృవిషయస్నేహానివర్తనాభిప్రాయేణోత్తర మాహ రామేత్యాదినా. ౩౬. ఇమా మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సిద్ధార్థాః కృతార్థాః పున రాగతం ద్రక్ష్యంతీతిఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః. ౩౭. ౩౮. తదితి. ద్వితీయా ప్రియశంసనాత్ రాజమరణాపేక్షయా రామస్య దేశాంతరగమనరూపాప్రియస్య ద్వితీయత్వం. ౩౯. ౪౦. తథేతి. యథాతథ మితి సమ్యక్ పాఠః - యథాచాయ మితి పాఠే- అయం వృత్తాంతః యథాతథా ఖ్యాతు మిత్యన్వయః - విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం-ప్రియశంకయా ఏతచ్ఛ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి వితర్కేణ - 'శంకా వితర్కభయయో' రితి వైజయంతీ. యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాల మేవ - యద్వా - యుగప దాఖ్యాతు ముపచక్రమ ఇత్యుపక్రమస్య వక్ష్యమాణపరత్వాత్ - 'యాచిత స్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసన' మితి వక్ష్యమాణవాక్యార్థాభిప్రాయేణ యౌగపద్యం. ౪౧. సహీతి. దండకాన్ మహావన మితి వేదాః ప్రమాణ మితివ న్నిర్దేశః. ౪౨. తదితి. చారిత్రశంకయా చారిత్రం కి మభూ దితి శంకయా-వంశస్య మహాత్మ్యాత్ - అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదాచారనిరతత్వం వంశస్య మాహాత్మ్యం. ౪౩. కచ్చిదితి. బ్రాహ్మణధన మిత్యత్రావిభక్తికో నిర్దేశః - కస్యచి ద్బ్రాహ్మణస్యేత్యర్థః - యద్వా - కస్యచిత్ కస్మాచ్చి ద్ధేతో రిత్యర్థః. ౪౪. కచ్చిదితి. భ్రూణః శ్రుతాధ్యయనసంపన్నః - 'అనూచానో గుణై ర్యుక్తో వ్రతస్వాధ్యాయవాన్ శుచిః, భ్రూణ ఇత్యుచ్యతే సద్భి స్త్వేష యో

త్యనా వ్యాప్తః సిద్ధార్థాః నరాః ఆగతం రామం ద్రక్ష్యంతీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః. ౩౭. ౩౮. తచ్ఛ్రుత్వేతి. ద్వితీయా ప్రియశంసనాత్ -రాజమరణాపేక్షయా రామవనగమనరూపాప్రియస్య ద్వితీయత్వం. ౩౯. ౪౦. తథేతి. విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం ప్రియశంకయా ఏతత్ శ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి తర్కేణ యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాల మేవ ఆఖ్యాతు ముపచక్రమ. ఇతి సంబంధః. ౪౧. ౪౨. శ్రుత్వేతి. చారిత్రశంకయా చరిత్రం కి మభూ దితి శంకయా - వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ వంశస్య మాహాత్మ్యం నామ - అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదాచారనిరతత్వం. ౪౩. కచ్చి దితి. బ్రాహ్మణధనం కస్య చిత్ కస్మాచ్చి ద్ధేతోః న హృతం కచ్చిత్. ౪౪. కచ్చి దితి. భ్రూణహా నామ ఏకశాఖాధ్యాయీ శ్రోత్రియః - సర్వశాఖాధ్యాయీ భ్రూణః

సితః ౪౫. అథాస్య చపలా మాతా తత్స్వకర్మయథాతథం, తేనైవ స్త్రీస్వభావేన వ్యాహర్తు ముపచక్రమే. ౪౬ ఏవ ముక్తాతు కైకేయీ భరతేన మహాత్మనా, ఉవాచ వచనం హృష్టా మూఢా పండితమానినీ. ౪౭. న బ్రాహ్మణధనం కించి ద్ధృతం రామేణ కస్యచిత్, కశ్చిన్నాఢ్యో దరిద్రోవా తేనాపాపో విహింసితః, న రామః పరదారాంశ్చ చక్షుర్భ్యా మపి పశ్యతి. ౪౮. మయాతు పుత్ర శ్రుత్వైవ రామస్యైవాభిషేచనం, యాచిత స్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసనం. ౪౯ స స్వవృత్తిం సమాస్థాయ పితా తే తత్తథాకరోత్, రామశ్చ సహ సౌమిత్రిః ప్రేషిత స్సీతయా సహ ౫౦. త మపశ్యన్ ప్రియం పుత్రం మహీపాలో మహాయశాః, పుత్రశోకపరిద్యూనః పంచత్వ ముపపేదివాన్. ౫౧ త్వయా త్విదానీం ధర్మజ్ఞ రాజత్వ మవలంబ్యతాం, త్వత్కృతే హి మయా సర్వ మిద మేవం విధం కృతం. ౫౨ మాశోకం మాచసంతాపం ధైర్య మాశ్రయ పుత్రక, త్వదధీనాహి నగరీ రాజ్యం చైతదనామయం. ౫౩. త త్పుత్ర శీఘ్రం విధినా విధిజ్ఞై ర్వసిష్ఠముఖ్యై స్సహితో ద్విజేంద్రైః, సంకాల్య రాజాన మదీన సత్వ మాత్మాన ముర్వ్యా మభిషేచయస్వ. ౫౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

విజితేంద్రియ' ఇతి స్మృతేః ౪౫. అథేతి. యథాతథం యథావృత్తం నిపాతనా త్సాధుః - స్త్రీస్వభావేన చాపలేనేత్యర్థః - వ్యాహర్తు ముపచక్రమే - వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః - అథాస్యేతి శ్లోకో మునేః ఖేదాభినయః ఏవ మితి శ్లోకః క్రమిక ఇతి కేచిత్. రామానుజీయం. భూరిణహేవ వివాసిత ఇత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరం ఏవ ముక్తేతి శ్లోక శ్చేత్ సుసంగతం భవతి - మధ్యే అథాస్యేతి శ్లోకో వర్తతే - స్థితస్య గతి శ్చింతనీయేతి న్యాయేనాస్య వ్యాఖ్యా క్రియతే - వ్యాహర్తు ముపచక్రమే - వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః. ౪౬. ఏవ మితి. అయం శ్లోకః పూర్వానువాదార్థః. ౪౭. న బ్రాహ్మణేత్యాది. రామః పరదారాన్ చతుర్భ్యా మపి న పశ్యతి - ఏవం సతి న స్పృశతీత్యత్ర కిం వక్తవ్య మితి భావః. ౪౯. మయేతి. తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచితః పూర్వ దత్తవరద్వయే విషయత్వేన యాచిత ఇత్యర్థః. స ఇతి. స్వవృత్తిం స్వప్రతిజ్ఞారూపాం వృత్తిం. ౫౦. త మితి. పుత్రశోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన పరిద్యూనః తప్తః విలపన్నిత్యర్థో వా - దివోవిజిగీషాయా మితి నిష్ఠా నత్వం. ౫౧. త్వయేతి. ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ. ౫౨. మా శోక మితి. అనామయం నిరుపద్రవం. ౫౩. తదితి. సంకాల్య సంస్కృత్య. ౫౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

తస్య హంతా. ౪౫—౪౯. మయా త్వితి. తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచిత ఇతి సంబంధః. ౪౯. స ఇతి. స్వవృత్తిం స్వస్య ప్రతిజ్ఞారూపాం. ౫౦. పుత్రేతి. పుత్రశోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన విలపన్నిత్యర్థః. ౫౧. త్వయేతి. ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ. ౫౨. మా శోక మితి. అనామయం నిరుపద్రవం. ౫౩. తదితి. సంకాల్య సంస్కృత్య. ౫౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

శ్రుత్వాతు పితరం వృత్తం భ్రాతరౌ చ వివాసితౌ, భరతో దుఃఖసంతప్త ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౧. కిన్ను కార్యం హతస్యేహ మమ రాజ్యేన శోచతః, విహీనస్యాథ పిత్రాచ భ్రాత్రా పితృసమేనచ. ౨. దుఃఖే మే దుఃఖ మకరో ర్వ్రణే క్షార మివాదధాః, రాజానం ప్రేతభావస్థం కృత్వా రామం చ తాపసం ౩. కులస్య త్వ మభావాయ కాళరాత్రి రివాగతా, అంగార ముపగూహ్య స్మ పితా మే నావబుద్ధవాన్. ౪. మృత్యు మాపాదితో రాజా త్వయా మే పాపదర్శిని, సుఖం పరిహృతం మోహా త్కులేఽస్మిన్ కులపాంసని. ౫. త్వాం ప్రాప్య హి పితా మేఽద్య సత్యసంధో మహాయశాః, తీవ్రదుఃఖాభిసంతప్తో వృత్తో దశరథో నృపః. ౬. వినాశితో మహారాజః పితా మే ధర్మవత్సలః, కస్మా త్ప్రవ్రాజితో రామః కస్మా దేవ వనం గతః. ౭. కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ పుత్రశోకాభిపీడితే, దుష్కరం యది జీవేతాం ప్రాప్య త్వాం జననీం మమ. ౮. నను త్వార్యోఽపి ధర్మాత్మా త్వయి వృత్తి మనుత్తమాం, వర్తతే గురువృత్తిజ్ఞో యథా మాతరి వర్తతే. ౯. తథా జ్యేష్ఠా హి మే మాతా కౌసల్యా దీర్ఘదర్శినీ, త్వయి ధర్మం సమాస్థాయ భగిన్యా మివ వర్తతే. ౧౦ తస్యాః పుత్రం కృతాత్మానం చీరవల్కలవాససం, ప్రస్థాప్య వనవాసాయ కథం పాపే న శోచసి. ౧౧. అపాపదర్శనం శూరం కృతాత్మానం యశస్వినం, ప్రవ్రాజ్య చీరవసనం కిన్ను పశ్యసి కారణం. ౧౨.

శ్రుత్వేత్యాది. వృత్తం అతీతం-మృత మితి యావత్. ౧. కిన్న్వితి. కార్యం ప్రయోజనం-హతస్య భాగ్యహీనస్య. ౨. దుఃఖ ఇతి. దుఃఖే దుఃఖకరణాత్ వ్రణక్షారాధానసాదృశ్యం. ౩. కులస్యేతి. కాళరాత్రిః ప్రళయకాలోత్థితసర్వసంహారశక్తిః - ఉపగూహ్య ఆలింగ్య. ౪—౬. వినాశిత ఇతి. మహారాజః కస్మా ద్వినాశితః రామః కస్మాత్ ప్రవ్రాజిత ఇతి సంబంధః - త్వయా సర్వం నిష్ఫలమేవ కృత మితి భావః. ౭. కౌసల్యేతి. యది జీవేతాం తదా దుష్కరం జీవేతా మితి సంబంధః. ౮. నను త్వితి. ఆర్యః జ్యేష్ఠః - వృత్తిం శుశ్రూషాం - వర్తతే - కరోతీత్యర్థః - మాతరి వర్తతే మాతరి శుశ్రూషతే. ౯. తథేతి. దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీ - 'దూరానర్థస్యసందర్శీ దీర్ఘదృష్టిః ప్రకీర్త్యత' ఇతి. ౧౦. తస్యా ఇతి. తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః. ౧౧. అపాపదర్శన మితి. కిం ను పశ్యసి కారణం కిం ఫలం పశ్యసీత్యర్థః-ఫలంహి ప్రయోజకతయా కారణం-న కిమపీత్యర్థః. ౧౨. లుబ్ధాయా ఇతి. అహం రాఘవం ప్రతి యథా యాదృశప్రకారయుక్తః తథా-లుబ్ధాయా స్తే లుబ్ధయా త్వయా న విదిత ఇతి మన్యే - అవిదితత్వే హేతు మాహ-తథాహీతి -

శ్రుత్వేతి. వృత్తం మృత మిత్యర్థః. ౧. ౨. దుఃఖ ఇతి. రాజానం ప్రేతభావస్థం-రామం చ తాపసం కృత్వా - మే దుఃఖ మకరోః - అతః దుఃఖే దుఃఖకరే వ్రణే క్షార మాదధా ఇవ. ౩. కులస్యేతి. కాళరాత్రిః ప్రళయకాలోత్థితసర్వసంహారశక్తిః. ౪. ౫. త్వా మితి. వృత్తః మృతః. ౬. వినాశిత ఇతి. మహారాజః కస్మా ద్వినాశితః కస్మా ద్రామః ప్రవ్రాజిత ఇతి సంబంధః - త్వయైతత్సర్వం నిష్ఫల మేవ కృత మితి భావః. ౭. ౮. నన్వితి. ఆర్యః రామః. ౯. తథేతి. దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీత్యర్థః. ౧౦. తస్యా ఇతి. తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః. ౧౧. ౧౨. లుబ్ధాయా ఇతి, అహం రాఘవం ప్రతి యథా యాదృశప్రకారయుక్తః - తథా లుబ్ధాయా

లుబ్ధాయా విదితో మన్యే న తేఽహం రాఘవం ప్రతి, తథాహ్యనర్థో రాజ్యార్థం త్వయాఽనీతో మహానయం. ౧౩ అహం హి పురుషవ్యాఘ్రా వపశ్యన్ రామలక్ష్మణౌ, కేన శక్తిప్రభావేన రాజ్యం రక్షితు ముత్సహే. ౧౪. తం హి నిత్యం మహారాజో బలవంతం మహాబలః, అపాశ్రితోఽభూ ద్ధర్మాత్మా మేరు ర్మేరువనం యథా. ౧౫ సోఽహం కథ మిమం భారం మహాధుర్యసముద్ధృతం, దమ్యో ధుర మివాసాద్య వహేయం కేన చౌజసా. ౧౬. అథవా మే భవే చ్ఛక్తి ర్యోగై ర్బుద్ధిబలేన వా, సకామాం న కరిష్యామి త్వా మహం పుత్రగర్ధినీం. ౧౭. నమే వికాంక్షా జాయేత త్యక్తుం త్వాం పాపనిశ్చయాం, యది రామస్య నాపేక్షా

రాజ్యార్థం మమ రాజ్యార్థం - మహా నయ మనర్థ స్త్వయా ఆనీతో హి ఆనీతః ఖలు సంపాదితః ఖలు. ౧౩. రాఘవం ప్రత్యహం యాదృశ ఇత్యుక్తం వివృణోతి-అహ మితి. అపశ్యన్ హి అపశ్యన్నేవ - 'హి హేతా వవధారణ' ఇత్యమరః. కేన శక్తిప్రభావేన శక్త్యతిశయేన - భ్రాతృసంపత్తి రేవ మమ శక్త్యతిశయ ఇతి భావః. ౧౪. న కేవలం మమైవ - రామాపేక్షా పితు రపీత్యాహ-త మితి. మేరు ర్మేరువనం యథా - మేరుజనితమేరువనస్య తద్రక్షకత్వం పరై రాక్రమితు మశక్యత్వసంపాదనేన. ౧౫ కేన శక్తిప్రభావేనేత్యుక్త మర్థం సదృష్టాంత మాహ - స ఇతి. అహం బాలః- ఇమం ప్రబుద్ధపితృధృతం - భారం రాజ్యభారం - మహాధుర్యో మహాబలీవర్దః - ధురం వహతీతి ధుర్యః - ధురో యడ్ఢకావితి యత్ ప్రత్యయః - తేన సముద్ధృతం ధురం భారం. పుంస్త్వ మార్షం- దమ్యః తరుణవత్స ఇవ - 'తర్ణక స్సమ్యతే వత్సో దమ్యో వత్సతర శ్చ స' ఇతి హలాయుధః. 'దమ్యవత్సతరౌ సమౌ' విత్యమరశ్చ - కేనౌజసా కేనావష్టంభేన- 'ఓజోఽవష్టంభబలయో' రితి వైజయంతీ. కథం కేన ప్రకారేణ వహేయం. ౧౬. అథవేతి. యోగైః సామదానాద్యుపాయైః-'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు' ఇత్యమరః. బుద్ధిబలేన గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధిబలేన వా-మే శక్తి ర్భవేత్ రాజపుత్రత్వేన సంభావితత్వాత్-తథాపి పుత్రగర్ధినీం పుత్రప్రయోజనాభిలాషవతీం - త్వాం. సకామాం న కరిష్యామి - గర్హితాభిలాషత్వా దితి భావః. ౧౭. నేతి. రామస్య త్వయి - మాతృవత్ మాతరీవ-సదా ఆపేక్షా భక్తిపూర్వకేక్షణం యది న స్యాత్ తదానీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం మే వికాంక్షా కాంక్షారాహిత్యం న జాయేత - కాంక్షా జాయేతైవ - రామస్య త్వయి మాతృవత్ - ప్రతిపత్తి సద్భావా త్త్వాం త్యక్తుం నేచ్ఛామీత్యర్థః.

స్తే లుబ్ధయా త్వయా న విదితఇతి మన్యే - అవిదితత్వే హేతుః - తథాహ్యనర్థ ఇతి-రాజ్యార్థం మమ రాజ్యార్థం - మహా నయ మనర్థ స్త్వయా ఆనీతో హి ఆనీతః ఖలు. ౧౩. ౧౪. దశరథస్యాపి రామాలంబనేనైవ రాజ్యపరిపాలనశక్తి రిత్యాహ. త మితి. మేరుః మేరువనం యథా మేరుజనితమేరువనస్య తద్రక్షకత్వం పరై రాక్రమితు మశక్యత్వసంపాదనేన. ౧౫. సోఽహ మితి. మహాధుర్యసముద్ధృతం - మహాధుర్యేణ మహాభారవాహకేన బలీవర్దేన ఉద్ధృతం - ఇమం భారం రాజ్యభారం ధురం భారం ఆసాద్య-దమ్య ఇవ వత్సతర ఇవ కేనౌజసా వహేయ మితి యోజనా. ౧౬. అథవేతి. యోగై రుపాయై ర్బుద్ధిబలేన - గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధిబలేన. ౧౭. న మ ఇతి. రామస్య త్వయి మాతృవత్ మాతరీవ సదా భక్తిపూర్వేక్షణం యది న స్యాత్ తదానీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం మే వికాంక్షా కాంక్షారాహిత్యం - నజాయేతేత్యుక్తం - కాంక్షైవ జాయేత-రామస్య త్వయి మాతృవత్ - ప్రతిపత్తిసద్భావాత్ త్వాం త్యక్తుం

త్వయి స్యా న్మాతృవ త్సదా. ౧౮. ఉత్పన్నా తు కథం బుద్ధి స్తవేయం పాపదర్శిని, సాధు చారిత్రవిభ్రష్టే పూర్వేషాం నో విగర్హితా. ౧౯. అస్మిన్ కులే హి పూర్వేషాం జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే, అపరే భ్రాతర స్తస్మిన్ ప్రవర్తంతే సమాహితాః ౨౦. న హి మన్యే నృశంసే త్వం రాజధర్మ మవేక్షసే, గతిం వా న విజానాసి రాజవృత్తస్య శాశ్వతీం. ౨౧ సతతం రాజవృత్తే హి జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే, రాజ్ఞా మేతత్సమం తత్స్యా దిక్ష్వాకూణాం విశేషతః. ౨౨. తేషాం ధర్మైకరక్షాణాం కులచారిత్రశోభినాం, అత్ర చారిత్రశౌండీర్యం త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం. ౨౩. తవాపి సుమహాభాగా జనేంద్రాః కులపూర్వగాః, బుద్ధేర్మోహః కథ మయం సంభూత స్త్వయి గర్హితః. ౨౪. న తు కామం కరిష్యామి తవాహం పాపనిశ్చయే, త్వయా వ్యసన మారబ్ధం జీవితాంతకరం

---

౧౮. ఉత్పన్నేతి. నః పూర్వేషాం పూర్వైః విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః - జ్యేష్ఠే విద్యమానే కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనావిషయా బుద్ధిః - తవ కథ ముత్పన్నా. ౧౯. అస్మిన్నితి. పూర్వేషా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - అపరే కనిష్ఠా భ్రాతరః - తస్మిన్ సమాహితాః ప్రవర్తంతే - పితృవ త్తచ్చిత్తానువర్తనే సావధానా జీవంతీత్యర్థః-తథాహ-మనుః - 'జ్యేష్ఠ ఏవ తు గృహ్ణీయాత్ పిత్ర్యం ధన మశేషతః, శేషా స్త మనుజీవేయు ర్యథైవ పితరం తథే' తి. ౨౦. నేతి. రాజధర్మం రాజ్ఞాం విహితం ధర్మం - నావేక్షసే నాద్రియసే - అథవా - రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య - గతిం ప్రకారం వా - న జానాసీతి మన్యే. ౨౧. న కేవల మస్మాక మేవాయం ధర్మః కింతు సర్వేషా మపీత్యాహ-సతత మితి. రాజవృత్తే - విచార్యమాణ ఇతి శేషః - ఏతద్రాజ్ఞాం సర్వేషాం సమం - ఇక్ష్వాకూణాం తు తత్ జ్యేష్ఠాభిషేచనం విశేషత స్స్యాత్ - అస్ఖలితాచారత్వాదితి భావః. ౨౨. తేషా మితి. ధర్మేణ ఏకా రక్షా యేషాం తే తథా - కులచారిత్రశోభినాం కులక్రమాగతచరిత్రశోభినాం-'చరిత్రం చరితం శీలం చారిత్రం చ సమం మత' మితి హలాయుధః. చారిత్రశౌండీర్యం చరిత్రగర్వితత్వం - చరిత్రజనితసమున్నతత్వ మితి యావత్-త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం-త్వత్సంబంధా న్నివృత్త మిత్యర్థః ౨౩. స్వకులచారిత్రక్రమ మభిధాయ మాతృకులాచారక్రమ మప్యాహ-తవేతి. జనేంద్రాః రాజానః కులపూర్వగాః - కులపూర్వాః కులజ్యేష్ఠాః తాన్ గచ్ఛంతీతి కులపూర్వగాః జ్యేష్ఠాభిషేచనశీలా ఇత్యర్థః - సుమహాభాగాః సుచరిత్రాః. ౨౪. ఫలిత మాహ-నత్విత్యాదినా. ౨౫. న కేవల మిష్టాకరణం-అనిష్ట మపి తవ కరోమీత్యాహ-ఏవ ఇతి, ఏషఇత్యాంశం

నేచ్ఛామీత్యర్థః. ౧౮. ఉత్పన్నేతి. నః పూర్వేషాం పూర్వై ర్విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః - జ్యేష్ఠే వర్తమానే కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనాదివిషయా బుద్ధిః. ౧౯. అస్మిన్నితి. పూర్వేషా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ-అపరే కనిష్ఠభ్రాతరః-తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సమాహితాః ప్రవర్తంతే జ్యేష్ఠాధీనా వర్తంత ఇత్యర్థః. ౨౦. నహీతి. రాజధర్మం రాజ్ఞాం హితం ధర్మం నావేక్షసే - రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య గతిం వా నాభిజానాసీతి సంబంధః. ౨౧. ౨౨. తేషా మితి. కులచారిత్రయోగినాం కులశీలయుక్తానాం కులచారిత్రశోభినా మితి వా పాఠః - ధర్మైకరక్షాణాం ధర్మైకం రక్షంతీతి ధర్మైకరక్షాః తేషాం - చారిత్రశౌండీర్యం చారిత్రగర్వితత్వం చారిత్రజనితసమున్నతత్వ మితి యావత్ - త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం - త్వత్సంబంధా న్నివర్తిత మిత్యర్థః. ౨౩. స్వకులాచారక్రమ మభిధాయ మాతృకులాచారక్రమమప్యాహ. తవేతి. జనేంద్రాః రాజానః - కులపూర్వగాః కులపూర్వాః కులజ్యేష్ఠః తం

మమ. ౨౫. ఏష త్విదానీ మేవాహ మప్రియార్థం తవానఘం, నివర్తయిష్యామి వనా ద్భ్రాతరం స్వజనప్రియం. ౨౬. నివర్తయిత్వా రామం చ తస్యాహం దీప్తతేజసః, దాసభూతో భవిష్యామి సుస్థితేనాంతరాత్మనా. ౨౭. ఇత్యేవ ముక్త్వా భరతో మహాత్మా ప్రియేతరై ర్వాక్యగణై స్తుదం స్తాం,శోకాతుర శ్చాపి ననాద భూయ స్సింహో యథా పర్వతగహ్వరస్థః. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

తాం తథా గర్హయిత్వాతు మాతరం భరత స్తదా, రోషేణ మహతా విష్టః పునరేవా బ్రవీ ద్వచః ౧ రాజ్యా ద్భ్రంశస్వ కైకేయి నృశంసే దుష్టచారిణి, పరిత్యక్తాచ ధర్మేణ మా మృతం రుదతీ భవ. ౨. కిన్ను తేஉదూషయ ద్రాజా రామో వా భృశధార్మికః, యయో ర్మృత్యు ర్వివాసశ్చ త్వత్కృతే తుల్య మాగతౌ. ౩. భ్రూణహత్యా మసి ప్రాప్తా కులస్యాస్య వినాశనాత్, కైకేయి నరకం గచ్ఛ మా చ భర్తు స్సలోకతాం. ౪. యత్త్వయా హీదృశం పాపం కృతం ఘో

బోక్తిః - తవ మద్వ్యాజేన రాజ్యం భోక్తుకామాయాః. ౨౬. న కేవలం నివర్తనం దాసశ్చ తస్యా స్యా మిత్యాహ - నివర్తయిత్వేతి. దాసభూతః ఛత్రచామరాదిధారణేన కింకరవృత్తి ర్భవిష్యామి - ఇదం చ న త్వయి కోపాత్ - కింతు స్వరూపేణేత్యాశయేనాహ - సుస్థితేనేతి - సుప్రతిష్ఠితేనాంతఃకరణేనేత్యర్థః. ౨౭. ఇతీతి. తుదన్ వ్యథయన్ - పర్వతగహ్వరస్థః - పర్వతగుహాస్థః గుహాస్థత్వే సంతోషాతిశయాత్ సింహస్య నాదాతిశయ ఇత్యభిప్రాయేణ విశేషణ మిదం. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

ఏవం సామాన్యతో మృదుతయా నిందిత్వా - పునస్తదపరాధస్మరణేన ప్రవృద్ధరోషః క్రూరం నిందతి - తా మిత్యాదినా. తథా మృదుతయా. ౧. రాజ్యా దితి. భ్రంశస్వ భ్రష్టా భవ-త్వస్మాత్పత్త్వ మపి వనం ప్రవిశేత్యర్థః - మా మృతం రుదతీ భవ ప్రాణహానికరకార్యకరణా న్మాం మృతం మత్వా రోదనం కుర్విత్యర్థః - యద్వా - మృతం భర్తార ముద్దిశ్య రుదతీచ మా భవ - పతిభార్యాభావస్య గతత్వా దితి భావః. ౨. కిమితి. తే కిన్న్వదూషయత్ -తవ సంబంధి కిం ను గుణచారిత్రాదిక మదూషయత్ తుల్యం యుగపత్. ౩. భ్రూణహత్యా మితి: భ్రూణహత్యాం భ్రూణహత్యాతుల్యపాపం - సలోకతాం సమానలోకత్వం. ౪. యదితి. ఘోరేణ కర్మణా ఘోరేణ వ్యవసాయేన - ఈదృశం రామవివాసనభర్తృమరణరూపం - యత్ పాపం కృతం - తేన సర్వలోకప్రియం రామం త్యక్త్వా స్థితస్య మమాపి భయ మాపాదితం - త్వత్కృతం పాపం మమాపి భయ మజనయత్ -

గచ్ఛంతీతి. ౨౪—౨౭. ఇతీతి. ప్రియేతరైః దుఃఖతరై రిత్యర్థః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

౧. రాజ్యాదితి. మాం మృతం త్వయి విషయే మాం మృతం మత్వా రుదతీ భవ - రోదనం కుర్విత్యర్థః. ౨. కిన్న్వితి. తే కిన్న్వదూషయత్ -తవ సంబంధి కిం న,గుణచరిత్రాదిక మదూషయత్. ౩. ౪. యదితి ఈదృశం పాపం - రామవివాసనభర్తృమరణ రూపం - ఘోరేణ కర్మణా - ఘోరత్వం నామ సామాన్యవిషయస్య వరద్వయస్య - జ్యేష్ఠవివాసన కనిష్ఠాభిషేచన రూపవిశేషే వ్యవ

రేణ కర్మణా, సర్వలోకప్రియం హిత్వా మమాప్యాపాదితం భయం. ౫. త్వత్కృతే మే పితా వృత్తో రామ శ్చారణ్య మాశ్రితః, అయశో జీవలోకే చ త్వయాహం ప్రతిపాదితః ౬. మాతృరూపే మమామిత్రే నృశంసే రాజ్యకాముకే, నతేఽహ మభిభాష్యోఽస్మి దుర్వృత్తే పతిఘాతిని. ౭ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యా శ్చాన్యా మమ మాతరః, దుఃఖేన మహతావిష్టా స్త్వాం ప్రాప్య కులదూషిణీం. ౮. న త్వ మశ్వపతేః కన్యా ధర్మరాజస్య ధీమతః, రాక్షసీ తత్ర జాతాసి కులప్రధ్వంసినీ పితుః. ౯. య త్త్వయా ధార్మికో రామో నిత్యం సత్యపరాయణః, వనం ప్రస్థాపితో దుఃఖా త్పితాచ త్రిదివం గతః ౧౦. య త్ప్రధానాసి తత్పాపం మయి పిత్రా వినా కృతే, భ్రాతృభ్యాం చ పరిత్యక్తే సర్వలోకస్య చాప్రియే. ౧౧ కౌసల్యాం ధర్మసంయుక్తాం వియుక్తాం పాపనిశ్చయే, కృత్వా కం ప్రాప్స్యసే త్వద్య లోకం నిరయగామిని. ౧౨. కిం నావబుధ్యసే క్రూరే నియతం బంధుసంశ్రయం, జ్యేష్ఠం పితృసమం రామం కౌసల్యా యాత్మసంభవం ౧౩. అంగ

నతు రాజ్య మితి భావః. ౫. త్వత్కృత ఇతి. అయశః మాతృముఖేన జ్యేష్ఠం వివాస్య రాజానం నాశితవానిత్యేవం విధం ప్రతిపాదితః ప్రాపితః. ౬. మాతృరూప ఇతి. రాజ్యకాముక ఇతి ఆమైథునేచ్ఛాతో నఙీష్ - నతేఽహ మభిభాష్య ఇతి కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ - మత్సంభాషణం త్వయా నకర్తవ్య మిత్యర్థః. ౭. కౌసల్యేతి. యా శ్చాన్యా ఇత్యత్ర తా ఇత్యధ్యాహారః. ౮ నేతి. నత్వ మశ్వపతేః కన్యా - తత్కులోచితకన్యా న భవసీత్యర్థః-ధర్మరాజస్య ధర్మప్రధానరాజస్య- తత్ర కేకయరాజే - ఉక్తేఽర్థే హేతు మాహ-యదిత్యాదినా. ౯. ౧౦. యత్ప్రధానేతి. యత్ప్రధానం యస్యా స్సా యత్ప్రధానా - యత్పాపకర్మ ప్రధానాసి త్వం - తత్ పాపం తత్కర్మజనితం పాపం - పిత్రా వినాకృతే భ్రాతృభ్యాం పరిత్యక్తే మయి - సంక్రాంతమితి శేషః - సంక్రాంతకార్యం విశేషణద్వయేన దర్శితం అప్రియే ఇతి సంబుద్ధిః. ౧౧. కౌసల్యా మితి. వియుక్తాం - గుణవత్పుత్రవియుక్తాం - కృత్వా నిరయగామిని త్వం - కం లోకం ప్రాప్స్యసే నిరయం వినా కం లోకం ప్రాప్స్యస ఇత్యర్థః - కం లోకం కం నరకం - నిరయగామినీతి సిద్ధవత్కారాత్ కిమితి క్షేపోక్త్యా పూర్వస్పృష్టా అపర్యాప్తా ఇత్యుచ్యతే - విశేషణద్వయం సంబోధనం. ౧౨. కిమితి. బంధుసంశ్రయం బంధూనా మాశ్రయభూతం - కౌసల్యాయా ఆత్మసంభవ మిత్యత్ర కౌసల్యాయాత్మసంభవ మిత్యార్ష స్సంధిః - యద్వా పృషోదరాదిత్వేనాకారలోపః - గూఢోత్మా నప్రకాశత ఇతి వత్ - తేన సమ్యక్ సంధిః - నియతం కిం నావబుధ్యసే -

---

స్థాపితత్వాత్ - మమాప్యాపాదితం భయ మిత్యపిశబ్దా త్సర్వజనస్యాపీత్యర్థః. ౫. త్వత్కృత ఇతి. జీవలోకే చేతి చకారః - పరలోకసముచ్చయపరః- ప్రతిపాదితః ప్రాపిత ఇత్యర్థః. ౬—౧౦. యత్ప్రధానాసీతి. యచ్ఛబ్దేన పాపకర్మోచ్యతే-యత్ప్రధానం యస్యా స్సా యత్ప్రధానా యత్పాపకర్మప్రధానాసి తత్పాపం తత్కర్మజనితం పాపం - పిత్రా వినా కృతే పితృరహితే భ్రాతృభ్యాం చ పరిత్యక్తే అత ఏవ సర్వలోకస్య చాప్రియే సర్వలోకవిద్విష్టే మయి అభూ దితి శేషః - త్వం నిత్యం పాపప్రధానా యత్పాపం కృతవతీ-తత్పితృభ్రాతృవియోగరూపేణ లోకద్వేషరూపేణ చ ఫలిత మితి భావః. ౧౧. కౌసల్యా మితి. వియుక్తాం కృత్వా పుత్రేణేతి శేషః. ౧౨. కిమితి. బంధుసంశ్రయం బంధూనా మాశ్రయం-కౌసల్యాయా ఆత్మసంభవ మిత్యత్రా సంధి రార్షః. ౧౩. ఔరస

ప్రత్యంగజః పుత్రో హృదయాచ్చాపి జాయతే, తస్మాత్ప్రియతమో మాతుః
ప్రియత్వాన్నతు బాంధవః ౧౪. అన్యదా కిల ధర్మజ్ఞా సురభి స్సురసంమతా, వహ
మానౌ దదర్శోర్వ్యాం పుత్రౌ విగతచేతసౌ. ౧౫. తావర్ధదివసే శ్రాంతౌ దృష్ట్వా
పుత్రౌ మహీతలే, రురోద పుత్రశోకేన బాష్పపర్యాకులేక్షణా. ౧౬. అథస్తాద్వ్ర
జత స్తస్యా స్సురరాజ్ఞో మహాత్మనః, బిందవః పతితా గాత్రే సూక్ష్మా స్సురభిగం
ధినః. ౧౭. ఇంద్రోఽప్యశ్రునిపాతం తం స్వగాత్రే పుణ్యగంధినం, సురభిం మన్యతే
దృష్ట్వా భూయసీం తాం సురేశ్వరః ౧౮. నిరీక్షమాణ శ్శక్ర స్తాం దదర్శ సుర
భిం స్థితాం, ఆకాశే విష్ఠితాం దీనాం రుదంతీం భృశదుఃఖితాం. ౧౯. తాం దృ
ష్ట్వా శోకసంతప్తాం వజ్రపాణి ర్యశస్వినీం, ఇంద్రః ప్రాంజలి రుద్విగ్న స్సురరాజోఽబ్ర

ప్రాకృతవత్ బంధువిఘాతక మవగతాసీతి భావః. ౧౩. ఔరసపుత్రవిశ్లేషో మాతు రసహ్య ఇతి
దర్శయితు మంగాదంగా దితి శ్రుత్యర్థం హృది నిధాయాహ - అంగేతి. అంగాని ముఖకంఠవక్షః
కుక్షిహస్తపాదాః - ప్రత్యంగాని నేత్రనాసాంగుళ్యాదీని - తజ్జః తత్తేజోజః - అంగా దంగాత్
సంభవసి హృదయా దధిజాయసే, ఆత్మావై పుత్ర నామాసీ'తి శ్రుతా వపి వీప్సయాంగప్రత్యంగ
గ్రహః - అంగప్రత్యంగజత్వం చ సర్వాంగతేజస్సంభూతత్వం - 'యదేతద్రేత స్తదేతత్ సర్వే
భ్యోఽంగేభ్య స్తేజ స్సంభూత' మితి శ్రుతేః. స్త్రియా స్తు శోణిత మేవ రేతః-హృదయాత్ హృద
యపుండరీకాత్ - ప్రత్యగాత్మస్థానా చ్చ జాయతే - తస్మాత్ - పుత్రః మాతుః ప్రియతమో
భవతి-బాంధవో భ్రాత్రాదిః-న ప్రియతమః - కింతు - ప్రియఏవ ఏవ మతిశయితప్రియత్వాత్ పుత్ర
స్య తద్వియోగాదిదుఃఖం దుస్సహ మితి భావః - సురభి ర్బంధుమాత్రే దుఃఖితవతీ - కిం పునః పుత్రే
కౌసల్యేతి సూచయతి నతు బాంధవ ఇతి. ౧౪. పుత్రశోకో మాతు ర్దుస్సహ ఇత్యత్రేతిహాసం ప్రమా
ణయతి - అన్యదేత్యాదినా. అన్యదా పూర్వకాలే - కిలేత్యైతిహ్యే - తథా వదంతి కిలేత్యర్థః-
ధర్మజ్ఞా కర్షణకాలధర్మజ్ఞా - సురభిః కామధేనుః - సురసంమతా దేవపూజితా - వహమానౌ-హల
మితిశేషః - విగతచేతసౌ - మూర్ఛితా విత్యర్థః - పుత్రౌ సాక్షాత్పుత్రౌ - కించి న్నిమిత్తవశాత్
భూమిం గతౌ - యద్వా-పుత్రౌ స్వవంశ్యత్వేన పుత్రవ్యపదేశ్యౌ. ౧౫. తావితి. అర్ధదివసే దినస
స్యార్ధే - మధ్యాహ్న ఇత్యర్థః - అర్ధదివస మితి పాఠే - కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీ
యా-సర్వథా ఏకదేశిసమాసః - మధ్యాహ్నపర్యంత మిత్యర్థః. ౧౬. అధస్తా దితి. సురరాజ్ఞః సుర
రాజస్య - సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః, ౧౭. ఇంద్రోపీతి. ఇంద్రోపి స్వగాత్రే పుణ్యగంధినం
రమ్యగంధం అశ్రుపాతం దృష్ట్వా తాం సురభిం భూయసీం శ్రేష్ఠాం - అమన్యత. ౧౮. నిరీక్ష

పుత్రవిశ్లేషో మాతు రసహ్యతర ఇతి దర్శయితుం - అంగా దంగా దితి శ్రుత్యర్థం హృది నిధా
యాహ - అంగప్రత్యంగజ ఇతి. అంగాని కరచరణాదీని-ప్రత్యంగాన్యంగుళ్యాద్యుపాంగాని - తే
భ్యో జాయత ఇత్యంగ ప్రత్యంగజః - హృదయా చ్చాపి జాయతే అనురాగస్థానభూత హృదయ
ప్రదేశా చ్చాపి జాయతే-తస్మా దౌరసత్వా త్పుత్రో మాతుః ప్రియతమః ప్రియత్వా దేవ న బాం
ధవః బంధుభూత దత్తపుత్రాదివ న్న భవతీత్యర్థః. ౧౪. పుత్రపీడన మపి దుస్సహదుఃఖకారణ మితి
దర్శయితు మితిహాస మాహ - అన్యదేత్యాదినా-సురభిః కామధేనుః పుత్రౌ స్వవంశ్యత్వేన పుత్ర
త్వేన వ్యపదేశః. ౧౫. తావితి. అర్ధదివసం కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - మధ్యా
హ్నపర్యంత మిత్యర్థః. ౧౬. అధస్తాదితి. సురరాజ్ఞః - సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః.

హీదృచః. ౨౦. భయం కచ్చిన్న చాస్మాసు కుతశ్చిద్విద్యతే మహత్, కుతో నిమిత్తశ్శోకస్తే బ్రూహి సర్వహితైషిణి. ౨౧. ఏవముక్తాతు సురభిస్సురరాజేనధీమతా, ప్రత్యువాచ తతోధీరా వాక్యం వాక్యవిశారదం. ౨౨. శాంతంపాపం నవఃకించిత్కుతశ్చిదమరాధిప, అహంతుమగ్నా శోచామి స్వపుత్రౌ విషమేస్థితౌ. ౨౩. ఏతౌదృష్ట్వా కృశౌదీనౌ సూర్యరశ్మిప్రతాపితౌ, అర్ద్యమానౌ బలీవర్దౌ కర్షకేణసురాధిప. ౨౪. మమకాయాత్ప్రసూతౌహి దుఃఖితౌ భారపీడితౌ, యౌదృష్ట్వా పరితప్యేఽహం నాస్తి పుత్రసమః ప్రియః. ౨౫. యస్యాః పుత్రసహస్రైస్తు కృత్స్నం వ్యాప్తమిదం జగత్, తాం దృష్ట్వా రుదతీం శక్రో న సుతాన్మన్యతే పరం. ౨౬. సదాప్రతిమవృత్తాయా లోకధారణకామ్యయా, శ్రీమత్యా గుణనిత్యాయా స్స్వ

మాణఇతి. నిరీక్షమాణః. ఉపరి నిరీక్షమాణః. ౧౯. ౨౦. భయ మితి అస్మాసు సురేషు మధ్యే కుతశ్చిదపి భూతాత్ మహద్భయం నవిద్యతే కచ్చిత్ - ప్రాయశః త్వదశ్రుమోచనస్య భయసూచకత్వాదితి భావః - కుతోనిమిత్త ఇత్యత్ర ఆద్యాదిత్వాత్ ప్రథమాంత విహితతసికస్య కుతశ్శబ్దస్య నిమిత్తశబ్దేన సమానాధికరణేన బహువ్రీహిః - కిన్నిమిత్తక ఇత్యర్థః - యద్వా - సార్వవిభక్తికస్తసి రిత్యనుశాసనాదత్ర ప్రథమార్థే తసిల్ ప్రత్యయః. ౨౨. శాంత మితి. శాంతం పాపం ప్రతిహత మమంగళ మిత్యాదిక మనుచితప్రసంగ శ్రవణదోషనివర్తకవచనవిశేషః వః యుష్మాకం మధ్యే - కుతశ్చిదపి పురుషాత్ కించి ద్భయం నాస్తి - కింతు - మగ్నా దుఃఖమగ్నా విషమే సంకటే స్థితౌ స్వపుత్రౌ ప్రతి శోచామి. ఏతా ఇతి. ఏతౌ దృష్ట్వేతి శ్లోకస్య పూర్వశ్లోకస్యోత్తరార్థేనాన్వయః. ౨౩. ౨౪. పుత్రం విశేషయతి - మమేతి. యౌ దృష్ట్వా అహం పరితప్యే - తౌ మమ కాయాత్ ప్రసూతౌ - ప్రసూతత్వం పరంపరయా-తస్మాత్ పుత్రసమః ప్రియో నాస్తీతి యోజనా. ౨౫. కవి రాహ - యస్యా ఇతి. మన్యతే అమన్యత. ౨౬. భరతవచనం-సదేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. అప్రతిమం నిస్తులం వృత్తం చరిత్రం యస్యాస్తస్యాః - శ్రీమత్యాః సమృద్ధిమత్యాః - గుణనిత్యాయాః - నిత్యగుణాయాః - యస్యా స్సురభేః స్వభావపరివేషయా - స్వభావేన స్త్రీపుంస్వభావేన - మైథునేన పరివేషః ఆవృత్తి ర్యస్యాస్తాదృశయా - లోకధారణకామ్యయా లోకధారణేచ్ఛయా - పుత్రసహస్రాణి సంతి - సంతానపరంపరయా బహవః పుత్రాస్సంతీత్యర్థః - సాపి కామధుక్ ధేనుః - యథేష్టసృష్టిక్షమా - శోచతి అశోచత్ - యా

౧౭—౨౦. భయ మితి. కుతోనిమిత్తః కుతః కిం నిమిత్తం యస్య సః కిన్నిమిత్త ఇత్యర్థః-కుత ఇతి తసిల్ ప్రత్యయః ప్రథమార్థే అస్మాసు నిమిత్తం. ౨౧. ౨౨. శాంత మితి. వః యుష్మాకం కుతశ్చిత్ కించిదపి భయం నాస్తి - పాపం శాంతం. యుష్మద్భయాగమన శంకాహేతుభూతం పాపం నాస్తీత్యర్థః - అహం త్విత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - కర్షకేణార్ద్యమానౌ - విషమే స్థితౌ పుత్రౌ దృష్ట్వా శోచామీతి సంబంధః. ౨౩. ౨౪. మమేతి. యౌ దృష్ట్వా అహం పరితప్యే - తౌ మమ కాయాత్ప్రసూతౌ - కాయప్రసూతత్వం పరంపరయా. ౨౫. యస్యా ఇతి. సుతాత్పరం సుతాదుత్కృష్టం నేతి మన్యతే - అమన్యత. ౨౬. సదేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. లోకధారణ కామ్యయా స్వభావపరివేషయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా లోకధారణకామ్యయా లోకసంరక్షణేచ్ఛయా - స్వభావపరివేషయా స్వభావః శీలం పరివేషః పర్యావరణం - స్వభావపరివేషాయాః శీలపర్యావరణాయాః శీలపరిపూర్ణాయా ఇత్యర్థః - యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సంతీతి శేషః - సాపి శోచతి - యా కౌసల్యా రామం వినా - ఏకపుత్రం రామం వినా వర్త

భావపరివేషయా. ౨౭. యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాపి శోచతి కామధుక్, కిం పునర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి. ౨౮. ఏకపుత్రాచ సాధ్వీచ వివత్సేయం త్వయాకృతా, తస్మాత్త్వం సతతం దుఃఖం ప్రేత్య చేహ చ లప్స్యసే. ౨౯. అహం హ్యపచితిం భ్రాతుః పితుశ్చ సకలా మిమాం, వర్ధనం యశస శ్చాపి కరిష్యామి న సంశయః. ౩౦ ఆనాయయిత్వా తనయం కౌసల్యాయా మహాబలం, స్వయ మేవ ప్రవేక్ష్యామి వనం మునినిషేవితం. ౩౧. నహ్యహం పాపసంకల్పే పాపే పాపం త్వయా కృతం, శక్తో ధారయితుం పౌరై రశ్రుకణ్ఠై ర్నిరీక్షితః. ౩౨. సా త్వ మగ్నిం ప్రవిశ వా స్వయం వా దండకాన్ విశ, రజ్జుం బధాన వా కంఠే న హి తేఽన్యత్ పరాయణం ౩౩. అహ మప్యవనిం ప్రాప్తే రామే సత్యపరాక్రమే, కృతకృత్యో భవిష్యామి విప్రవాసితకల్మషః. ౩౪. ఇతి నాగ ఇవారణ్యే తోమరాంకుశచోదితః, పపాత భువి సంక్రుద్ధో నిశ్శ్వసన్నివ పన్నగః. ౩౫. సంరక్తనేత్ర శ్శిథిలాంబర స్తథా విధూతసర్వాభరణః పరంతపః, బభూవ భూమౌ పతితో నృపాత్మజ శ్శచీపతేః కేతురివోత్సవక్షయే ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

రామ మేకం వినా వర్తయిష్యతి - సా హి శోచతీతి కిం పునః. ౨౭. ౨౮. ఏకపుత్రేత్యాది. వివత్సా పుత్రవిరహితా - తస్మాత్ - వివత్సాత్వకరణాత్ - లప్స్యసే తత్ఫలత్వేన. ౨౯. అహ మితి. అపచితిం పూజాం - 'పూజా నమస్యాపచితి' రిత్యమరః. భ్రాతు రపచితిం రాజ్యప్రదానరూపాం పితు రిమాం సకలా మపచితిం ఔర్ధ్వదైహికాత్మికాం. ౩౦. భ్రాతు రపచితి మాహ - ఆనాయయిత్వేత్యాదినా. ౩౧. నహీతి. పాపం రామవివాసనరూపం - ధారయితుం సోఢుం అశ్రుకంఠైః గద్గదకంఠైః. ౩౨. అస్య పాపస్య మరణాంతికప్రాయశ్చిత్తం వినా నివర్తకాంతరం నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ-సేతి. సా బుద్ధిపూర్వకమహాపాపకారిణీ కంఠే రజ్జుం బధాన - బధ్వా మ్రియస్వేత్యర్థః - పరాయణం గతిః. ౩౩. అహ మితి. విప్రవాసితకల్మషః అపనీతకిల్బిషః. ౩౪. ఇతీతి. ఇతి సంక్రుద్ధః - పన్నగ ఇవ నిశ్వసన్ - ఆరణ్యే అరణ్యగర్తే - తోమరాంకుశచోదితః తోమరై రంకుశైశ్చ విద్ధో నాగ ఇవ భువి పపాత - భరత ఇతి శేషః. ౩౫. సంరక్తనేత్ర ఇతి. శచీపతేః కేతుః ఇంద్రధ్వజః - ఉత్సవక్షయే - ఉత్సవాంతే. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

యిష్యతి జీవిష్యతి - సా శోచతీతి - కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ౨౭—౨౯. అహ మితి. అపచితిం పూజాం-ఇమాం వక్ష్యమాణాం. ౩౦. తా మేవాహ-ఆనాయయిత్వేతి. ౩౧. నహీతి. అశ్రుకంఠైః గద్గదకంఠైరిత్యర్థః - అస్య పాపస్య మరణాంతికప్రాయశ్చిత్తం వినా నివర్తకాంతరం నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ. ౩౨. సేతి. సా బుద్ధిపూర్వకమహాపాపకారిణీ. ౩౩. అహ మితి. అవనిం రాజ్యం - విప్రవాసితకల్మషః అపనీతపాపః. ౩౪. ఇతీతి. సంక్రుద్ధః పన్నగ ఇవ నిశ్వసన్ - ఆరణ్యే అరణ్యసంబంధిని గర్తే - తోమరాంకుశచోదితః తోమరై రంకుశైశ్చ విద్ధో నాగ ఇవ - భువి పపాత భరత ఇతి శేషః-ఆరణ్యో నాగ ఇతి వా పాఠః. ౩౫. సంరక్తేతి. శచీపతేః కేతుః ఇంద్రధ్వజః - ఉత్సవక్షయే ఉత్సవాంతే. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

దీర్ఘకాలాత్ సముత్థాయ సంజ్ఞాం లబ్ధ్వాచ వీర్యవాన్, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యాం దీనా ముద్వీక్ష్య మాతరం, సోఽమాత్యమధ్యే భరతో జననీ మభ్యకుత్సయత్. ౧౪. రాజ్యం న కామయే జాతు మంత్రయే నాపి మాతరం, అభిషేకం న జానామి యోఽభూ ద్రాజ్ఞా సమీక్షితః, విప్రకృష్టే హ్యహం దేశే శత్రుఘ్న సహితోఽవసం. ౩ వనవాసం న జానామి రామస్యాహం మహాత్మనః, వివాసనం వా సౌమిత్రే స్సీతాయా శ్చ యథాభవత్. ౪. తత్రైవ క్రోశత స్తస్య భరతస్య మహాత్మనః, కౌసల్యా శబ్ద మాజ్ఞాయ సుమిత్రా మిద మబ్రవీత్. ౫. ఆగతః క్రూరకార్యాయాః కైకేయ్యా భరత స్సుతః, త మహం ద్రష్టు మిచ్ఛామి భరతం దీర్ఘదర్శినం. ౬. ఏవ ముక్త్వా సుమిత్రాం సా వివర్ణా మలినాకృశా, ప్రతస్థే భరతో యత్ర వేపమానా విచేతనా. ౭. స తు రామానుజ శ్చాపి శత్రుఘ్నసహిత స్తదా, ప్రతస్థే భరతో యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం. ౮. తత శ్శత్రుఘ్న భరతౌ కౌసల్యాం ప్రేక్ష్యదుఃఖితౌ, పర్యష్వజేతాం దుఃఖార్తాం పతితాం నష్టచేతనాం, రుదంతౌ రుదతీం దుఃఖా త్సమేత్యార్యాం మనస్వినీం ౯౪ భరతం ప్రత్యువాచేదం కౌసల్యా భృశదుఃఖితా ౧౦. ఇదం తే రాజ్యకామస్య రాజ్యం ప్రాప్త మకంటకం, శంప్రాప్తం బత కైకేయ్యా శ్శీఘ్రం క్రూరేణ కర్మణా.

దీర్ఘకాలాదితి. దీనాం ప్రతిహతేచ్ఛత్వాత్ - స ఇతి. అమాత్యమధ్యే సుమంత్రాదిమధ్యే - అనేన భరతాగమనం శ్రుత్వా సుమంత్రాదయ ఇతఃపూర్వ మాగతా ఇతి గమ్యతే-అభ్యకుత్సయత్ మంత్రిణాం జ్ఞాపనాయ పునరప్యనింద దిత్యర్థః. ౧౪. కైకేయ్యా కృతం స్వేష్టం నేతి మంత్రిభ్యో జ్ఞాపయతి. రాజ్య మితి. జాతు కదాచి దపి-ఏత న్న కామయే న మంత్రయే ఇత్యుభయత్రాపి సంబధ్యతే - మాం త్రయే రాజ్యార్థ మితి శేషః - మంత్రణం విచారః న జానామి-మదనుజ్ఞాపూర్వకోఽయం న భవతీత్యర్థః - యో మదర్థోఽభిషేకో రాజ్ఞా సమీక్షితః చింతితోఽభూత్-త మభిషేకం న జానామి - అజ్ఞానే హేతు మాహ-విప్రకృష్ట ఇతి. ౨. ౩. వనవాస మితి. వివాసనం వేత్యత్ర న జానామీత్యనుకర్షః. ౪. ౫. ఆగత ఇతి. దీర్ఘదర్శిన మిత్యనేన రామనిర్గమనం భరతో న సంమన్యత ఇతి కౌసల్యాహృదయ మితి సూచితం. ౬. ఏవ మితి. భరతో యత్ర స్థితః తత్ర ప్రతస్థే.౭. స ఇతి. యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం స్థితం తత్ర ప్రతస్థే. తత ఇత్యాది. ఆర్యాం జ్యేష్ఠాం మాతరం. ౮౪. ౧౦. ఇద మితి. కథం రాజ్యం ప్రాప్తం తత్రాహ - సంప్రాప్త మితి.

దీర్ఘకాలా దిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. అభ్యకుత్సయత్-అగర్హయత్-అత్ర ఉపరి గర్హాయా అశ్రవణేపి అభ్యకుత్సయ దిత్యను వాదాత్ పూర్వవద్గర్హితవా నిత్యవగమ్యతే - అమాత్యమధ్య ఇత్యభిధానాత్ - భరతాగమనం శ్రుత్వా సమాగతా మంత్రిణః భరతమూర్ఛానంతర మంతః ప్రవిష్టా ఇత్యవగమ్యతే. ౧౪. రాజ్య మితి. మాతరం న మంత్రయే-ఛద్మనా రాజ్యగ్రహణార్థం మాతరం న ప్రేరయామీత్యర్థః - రాజ్ఞా మదర్థే యోఽభిషేక స్సమీక్షితోఽభూత్ - త మభిషేకం న జానామీతి సంబంధః - అపరిజ్ఞానే హేతు మాహ - విప్రకృష్ట ఇత్యాది. ౨—౫. ఆగత ఇతి. దీర్ఘదర్శినం - భావికార్యాకార్యపర్యాలోచనశీలం ౬—౯౪. భరతమితి. అకంటకం నిస్సపత్నం - రాజ్యప్రాప్తిప్రకారమాహ - సంప్రాప్తమితి - క్రూరేణ కర్మణా రామవివాసనత్వదభిషేచనప్రార్థ

౧౧. ప్రస్థాప్య చీరవసనం పుత్రం మే వనవాసినం, కైకేయీ కం గుణం తత్ర పశ్యతి క్రూరదర్శినీ ౧౨. క్షిప్రం మా మపి కైకేయీ ప్రస్థాపయితు మర్హతి, హిరణ్యనాభో యత్రాస్తే సుతో మే సుమహాయశాః. ౧౩ అథవా స్వయ మేవాహం సుమిత్రానుచరా సుఖం, అగ్నిహోత్రం పురస్కృత్య ప్రస్థాస్యే యత్ర రాఘవః ౧౪ కామం వా స్వయ మేవాద్య తత్ర మాం నేతు మర్హసి, యత్రాసౌ పురుషవ్యాఘ్రః పుత్రో మే తప్యతే తపః. ౧౫ ఇదంహి తవ విస్తీర్ణం ధనధాన్యసమాచితం, హస్త్యశ్వరథసంపూర్ణం రాజ్యం నిర్యాతితం తయా. ౧౬. ఇత్యాదిబహుభి ర్వాక్యైః క్రూరై స్సంభర్త్సితోఽనఘః, వివ్యథే భరత స్తీవ్రం వ్రణే తుద్యేవ సూచినా ౧౭. పపాతచరణౌ తస్యా స్తదా సంభ్రాంతచేతనః, విలప్య బహుధాసంజ్ఞో లబ్ధసంజ్ఞ స్తతస్స్థితః ౧౮. ఏవంవిలపమానాం తాం భరతః ప్రాంజలి స్తదా, కౌసల్యాం ప్రత్యువాచేదం శోకై ర్బహుభి రావృతాం. ౧౯. ఆర్యే కస్మాదజానంతం గర్హసేమా మకిల్బిషం, విపులాంచమమ ప్రీతిం స్థిరాం జానాసి రాఘవే. ౨౦. కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధి ర్మాభూ త్తస్య కదాచన, సత్యసంధ స్సతాం శ్రేష్ఠో యస్యా

క్రూరేణ రామవివాసనపూర్వకేణ - కర్మణా వరాభ్యర్థనేన. ౧౧. ప్రస్థాప్యేతి. తత్ర ప్రస్థాపనే- కం గుణం అతిశయం పశ్యతి - న క మపి గుణం రామప్రస్థాపనం వినాపి రాజ్యలాభసంభవాత్. ౧౨. క్షిప్ర మితి. కైకేయీ మా మపి ప్రస్థాపయితు మర్హతి - సర్వస్య రాజ్యస్య తదాయత్తత్వా దితి భావః హిరణ్యనాభః హిరణ్యవత్ స్పృహణీయనాభియుక్తః నాభిగ్రహణం శరీరస్యోపలక్షణం. ౧౩. కైకేయీకృతపాపానుబంధిన స్తవ రాజసంస్కారాధికారో నాస్తీతి ధ్వనయంత్యాహ - అథ వేతి. అగ్నిహోత్రం రాజాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రస్య జ్యేష్ఠభార్యాధీనత్వా ద్దశరథేన భరత సంస్కారప్రతిషేధా చ్చేతి భావః - ఏతేన రాజశరీరప్రాపణ మప్యర్థసిద్ధం. ౧౪. కామ మితి. తప స్తప్యతే - తపః కరోతీత్యర్థః - తప స్తపః కర్మకస్యైవేతి కర్మవ ద్భావా దాత్మనేపదం. ౧౫. తవ ప్రస్థాపనే మమ కా శక్తిః తత్రాహ - ఇద మితి. ధనధాన్యసమాచితం ధనధాన్యసంపూర్ణం - తయా కైకేయ్యా - నిర్యాతితం దాపితం - 'నిర్యాతనం వైరశుద్ధౌ దానే న్యాసార్పణే మత' మితివిశ్వః. ౧౬. ఇత్యాదిబహుభిరితి సంభర్త్సితః పరపక్షబుద్ధ్యా భాషితః - వ్రణే సూచినా తుద్యేవ వ్యథయిత్వేవ - పూర్వ మేవ భ్రాతృపితృవియోగఖిన్నోఽపి కౌసల్యావాక్య శ్రవణఖిన్న ఇత్యర్థః. ౧౭. పపాతేతి. చరణౌ - ప్రతీతి శేషః - బహుధా సంజ్ఞ ఇత్యత్ర అసంజ్ఞ ఇతి పదచ్ఛేదః. ౧౮. ఏవ మితి. ఏవం విలపమానాం పూర్వోక్తప్రకారేణ విలపంతీం. ౧౯. ఆర్య ఇతి. అజానంతం-అభిషేకాదిక మితి శేషః. ౨౦. కౌసల్యయా స్వస్మి న్నారోపితం దోషం

- నారూపేణ కర్మణా. ౧౦ —౧౨. క్షిప్రమితి. హిరణ్యనాభః హిరణ్యవత్ స్పృహణీయనాభియుక్తః- నాభిగ్రహణం శరీరస్యోపలక్షణం. ౧౩. కైకేయీకృతపాపానుబంధేన తవ రాజసంస్కారే అధికా రో నాస్తీతిధ్వనయంత్యాహ. అథవేతి. అగ్నిహోత్రం పురస్కృత్యేత్యేతద్రాజదేహస్యాప్యుపలక్ష ణం. ౧౪. కామమితి. తప స్తప్యతి తపః కరోతీత్యర్థః. ౧౫. ఇదమితి. ధనధాన్యసమాచితం ధనధాన్యై ర్వ్యాప్తం-నిర్యాతితం దాపితం. ౧౬—౧౯. ఆర్యేతి. అజానంత మభిషేకమితిశేషః. ౨౦. కౌసల్యయా స్వస్మి న్నారోపితం దోషం పరిహర్తుం శపథవాక్యా న్యాహ కృతా శాస్త్రానుగేత్యాదినా. ఆర్యః

ర్యోఽనుమతే గతః. ౨౧. ప్రేష్యం పాపీయసాం యాతు సూర్యం చ ప్రతి మే
హతు, హంతు పాదేన గాం సుప్తాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౨. కారయి
త్వా మహత్కర్మ భర్తా భృత్య మనర్థకం, అధర్మో యోఽస్య సోఽస్యా స్తు య
స్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౩. పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞో భూతాని పుత్రవత్,
తత స్తం ద్రుహ్యతాం పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః ౨౪. బలిషడ్భాగ
ముద్ధృత్య నృపస్యారక్షతః ప్రజాః, అధర్మో యోఽస్యసోఽస్యాస్తు యస్యార్యోఽను

పరిహర్తుం శపథవాక్యా న్యాహ-కృతేత్యాదినా. ఆర్యః రామః - యస్యానుమతే సంమతౌ సత్యాం
గతః-తస్య శాస్త్రానుగా కృతా బుద్ధిః - గురుణా విధినిషేధబోధకశాస్త్రానుసారిత్వేన సుశిక్షితా
బుద్ధిః-కదాచన మాభూ దితి సంబంధః-యద్వాహ మార్యప్రవాసనే అనుమంతాస్మి తర్హి శ్రుతిస్మృతిజ్ఞా
నాత్ ప్రచ్యుతో భూయాస మిత్యర్థః-ఏవ ముత్తరత్రాపి సామాన్యనిర్దేశో భరతవిషయతయా యోజ
నీయః-నిర్విశేషం న సామాన్య మితి న్యాయాత్-అత్ర శపథవ్యాజేన ధర్మవిశేషాశ్చ శిష్యంతే ముని
నేతి బోధ్యం-అత్ర చ-సత్పురుషవిషయాపరాధే శాస్త్రజ్ఞానభ్రంశో భవతీతి సూచితం. ౨౧. ప్రేష్య
మితి. ప్రేష్యం ప్రేష్యభావం-పాపీయసాం అతిశయేన పాపినాం - హీనజాతీనాం ప్రేష్యత్వం హి
పాపహేతుః - సూర్యం ప్రతి మేహతు మూత్రపురీషోత్సర్గం కరోతు-సూర్యాభిముఖేన మేహనే
యత్పాపం తత్ ప్రాప్నోత్విత్యర్థః - అనేన సూర్యం ప్రతి మేహనం న కర్తవ్య మితి సిద్ధం-గాంపా
దేన హంతు - పాదేన గోహననపాపం ప్రాప్నోతు-పాదేన గోహననం దోషః-సుప్తా మిత్యనేన
స్వహననప్రవృత్తగోహననం న దోషాయేత్యుక్తం. ౨౨. కారయిత్వేతి. యో భర్తా భృత్యం మహ
త్కర్మ కారయిత్వా - హ్యక్రోరన్యతరస్యా మితి ద్వికర్మకత్వం-అనర్థకం తం ప్రయోజనశూన్యం-
కరోతీతి శేషః-అస్య భర్తుః యః అధర్మః సోఽస్తు. ౨౩. పరిపాలయమానస్యేతి. పరిపాలయమా
నస్య రాజ్ఞః రాజ్ఞి పరిపాలయతి సతి తం ప్రతి ద్రుహ్యతాం పాపం-తతః తస్య. ౨౪. బలిషడ్భాగ
మితి. బలిషడ్భాగం - బలిః కరః-'బలిః పూజోపహారే చ దైత్యభేదే కరేపిచే'తి వైజయంతీ షష్ఠో
భాగ షడ్భాగః-బలి శ్చాసౌ షడ్భాగ శ్చేతి విశేషణసమాసః - ఉద్ధృత్య ఆదాయ. ౨౫. సంశ్రు

రామః యస్యానుమతే-యస్య సంమతౌ సత్యాం గత అరణ్య మితి శేషః-తస్య శాస్త్రానుగా బుద్ధిః-
గురుణా విధినిషేధబోధశాస్త్రానుసారిత్వేన సుశిక్షితా బుద్ధిః-కదాచన మాభూ దితి సంబంధః-ఆర్య
స్య గమనం మమానుమతం చేదహం మూర్ఖో భవానీత్యర్థః - సామాన్యేన శపథకరణం నిర్విశేషం న
సామాన్య మితి న్యాయేన స్వస్మి న్నపి పర్యవస్యతీత్యభిప్రాయః. ౨౧. ప్రేష్య మితి. ప్రేష్యం ప్రేష్య
భావం-పాపీయసాం అతిశయేన పాపినాం-సూర్యం చ ప్రతి మేహతు సూర్యాభిముఖం మూత్ర
యతు. ౨౨. కారయిత్వేతి- యో భర్తా భృత్యం మహత్కర్మ కారయిత్వా-తం అనర్థకం అర్థశూ
న్యం-భృతివిరహిత మితి యావత్-కరోతీతి శేషః-అస్య భర్తుః యో అధర్మః సోఽస్యాస్తు-యస్యా
నుమతే ఆర్యోగత ఇతి సంబంధః-యద్వా-భృత్యం మహదనర్థకం కర్మ మహాపాతకావహం కర్మ
కారయిత్వేత్యర్థః-వర్తమానో యో భర్తా అస్య భర్తు ర్యోవా అధర్మః సః-యస్యానుమతే ఆర్యో
గతః తస్యా స్త్వితి సంబంధః. ౨౩. పరిపాలయేతి. పరిపాలయమానస్య పుత్రవద్భూతాని పరిపాల
యతి సతి రాజ్ఞి-తద్ద్రుహ్యతాం తస్మై ద్రుహ్యతాం ద్రోహం కుర్వతాం య త్పాపం త త్తస్యా
స్తు. ౨౪. బలీతి. బలిషడ్భాగం-బలిః కరః షష్ఠః భాగః షడ్భాగః-బలి శ్చాసౌ షడ్భాగశ్చేతి విశే
షణసమాసః-ఉద్ధృత్య ఆదాయ. ౨౫. సంశ్రుత్యేతి. తపస్విభ్యః ఋత్విగ్భ్యః-యజ్ఞదక్షిణాం యజ్ఞ

మతే గతః. ౨౪. సంశ్రుత్య చ తపస్విభ్యస్సత్రే వై యజ్ఞదక్షిణామ్, తాం విప్రలపతాం పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౫. హస్త్యశ్వరథసంబాధే యుద్ధే శస్త్రసమాకులే, మాస్మ కార్షీత్సతాం ధర్మం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౬. ఉపదిష్టం సుసూక్ష్మార్థం శాస్త్రం యత్నేన ధీమతా, స నాశయతు దుష్టాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౭. మా చ తం వ్యూఢబాహ్వంసం చంద్రార్కసమతేజసం, ద్రాక్షీద్రాజ్యస్థ మాసీనం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౮. పాయసం కృసరం ఛాగం వృథా సోఽశ్నాతు నిర్ఘృణః, గురూంశ్చాప్యవజానాతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః. 30. గాశ్చ స్పృశతు పాదేన గురూన్ పరివదేత్స్వయం, మిత్రే ద్రుహ్యేత సోఽత్యంతం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. 3౧. విశ్వాసాత్కథితం కించిత్పరివాదం మిథః క్వచిత్, వివృణోతు స దుష్టాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః. 3౨. అకర్తా హ్యకృతజ్ఞశ్చ త్యక్తాత్మా నిరపత్రపః, లోకే భవతు విద్వేష్యో యస్యార్యోఽనుమతే గతః.

త్యేతి. సత్రే యాగే - తపస్విభ్యః వ్రతోపవాసశీలేభ్యః - ఋత్విగ్భ్యః-యజ్ఞదక్షిణాం సంశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ-తాం దక్షిణాం-విప్రలపతాం విరుద్ధోక్త్యా అపలపతాం. ౨౫. హస్త్యశ్వరథసంబాధ ఇతి. సతాం శూరాణాం-ధర్మం అపరావర్తనం - మాస్మకార్షీత్ - పరావర్తమానస్య యత్పాపం-తదస్త్విత్యర్థః. ౨౬. ఉపదిష్ట మితి. ధీమతా గురుణా - యత్నేనోపదిష్టం-సుసూక్ష్మార్థం - పరలోకసాధకరహస్యార్థయుక్తం - శాస్త్రం వేదాంతాదివిశిష్టార్థం - నాశయతు విస్మరతు. ౨౭. మేతి. వ్యూఢబాహ్వంసం-వ్యూఢౌ సంహతౌ మాంసళౌ బాహూ అంసౌ చ యస్య తం-'వ్యూఢో విన్యస్తసంహతా' విత్యమరః. రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం-ఆసీనం సింహాసనే ఆసీనం-తం రామం - మాద్రాక్షీత్ - తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్విత్యర్థః. ౨౮. పాయస మితి. కృసరం తిలౌదనం-ఛాగం అజం-మాంసమాత్రోపలక్షణ మేతత్-వృథాశ్నాతు - దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణ-భుఙ్క్తా మిత్యర్థః-అవజానాతు-ప్రత్యుత్థానాభివాదనాదికం న కరోత్విత్యర్థః 30. గా ఇతి. గాః పాదేన స్పృశతు-హంతు పాదేనేత్యత్ర హననముక్తం-ఇహ తు పాదస్పర్శోఽపి పాపహేతురిత్యుచ్యతే-పరివదేత్ అపవదేత్ మిత్రే ద్రుహ్యేత-మిత్రాయ ద్రుహ్యత్విత్యర్థః. 3౧. విశ్వాసా దితి. పరివాదం అపవాదం-'అపవాదోపక్రోశనిర్వాదావర్ణపరివాదా' ఇతి హలాయుధః. మిథః రహస్యే-'మిథోఽన్యోన్యరహస్యయో'రితి వైజయంతీ. విశ్వాసాద్రహః కథితస్య పరివాదస్య క్వచిదన్యత్ర ప్రకటీకరణం పాతకమితి భావః. 3౨. అకర్తేతి. అకర్తా ప్రత్యుపకారస్యాకర్తా-అథాప్యకృతజ్ఞః-అథాప్యేకం పాపముక్తం-త్యక్తాత్మా సద్భిః పరిహృతః - అథాపి నిరపత్రపః నిర్లజ్జః - అకృతప్రాయశ్చిత్త ఇతి యావత్-ఇద మేకం పాపం. 33. పుత్రదారైరితి. మృష్టమశ్నాతు - ఇతరేషు కదన్నభుక్షు

కారయితృఋత్విగ్దక్షిణామిత్యర్థః-తాం దక్షిణాం విప్రలపతాం అపలపతాం. ౨౫. హస్త్యశ్వేతి. సతాం ధర్మం-ఉత్తమక్షత్రియాణామపలాయనేన యుద్ధకరణం. ౨౬. ఉపదిష్టమితి. సుసూక్ష్మార్థం-పరలోకసాధకరహస్యార్థం - వేదాంతాదివిశిష్టశాస్త్రం నాశయతు విస్మరతు. ౨౭. మాచేతి. వ్యూఢబాహ్వంసం - రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం - ఆసీనం సింహాసనే సమాసీనం తం రామం మాద్రాక్షీత్ - తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్విత్యర్థః. ౨౮. పాయసమితి. వృథా సోఽశ్నాతు-దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణాశ్నాతు. 30. గాశ్చేతి. మిత్రే మిత్రాయ. 3౧. విశ్వాసాదితి. అస్మిన్ యత్కించిదుక్తమప్యయం పరేభ్యో న ప్రకటయతి - విశ్వాసాత్ మిథః ఏకాంతే కథితం పరివాదం పరాపవాదం వా వివృణోతు. 3౨. అకర్తేతి. అకర్తా అకృతోపకారః - త్యక్తా

౩౩. పుత్రదారైశ్చ భృత్యైశ్చ స్వగృహే పరివారితః, స ఏకో మృష్టమశ్నాతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౪. అప్రాప్య సదృశాన్ దారాననపత్యః ప్రమీయతాం, అనవాప్య క్రియాం ధర్మ్యాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౫. మాత్మనస్సంతతిం ద్రాక్షీత్స్వేషు దారేషు దుఃఖితః, ఆయుస్సమగ్రమప్రాప్య యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౬. రాజస్త్రీబాలవృద్ధానాం వధే యత్పాపముచ్యతే, భృత్యత్యాగే చ యత్పాపం తత్పాపం ప్రతిపద్యతాం. ౩౭. లాక్షయా మధుమాంసేన లోహేన చ విషేణ చ, సదైవ బిభృయాద్భృత్యాన్ యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౮. సంగ్రామే సముపోఢే స్మ శత్రుపక్షభయంకరే, పలాయమానో వధ్యేత యస్యార్యోఽనుమతే గతః ౩౯. కపాలపాణిః పృథివీమటతాం చీరసంవృతః, భిక్షమాణో యథోన్మత్తో యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౦. పానే ప్రసక్తో భవతు స్త్రీష్వక్షేషు చ నిత్యశః, కామక్రోధాభిభూతస్తు యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౧. మాస్మ ధర్మే మనో భూయాదధర్మం స నిషేవతాం, అపాత్రవర్షీ భవతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః ౪౨. సంచితాన్యస్య విత్తాని వివిధాని సహస్రశః, దస్యుభిర్విప్రలుప్యంతాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః ౪౩. ఉభే సంధ్యే శయానస్య యత్పాపం పరికల్ప్యతే, తచ్చ పాపం భవేత్తస్య యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౪. య దగ్నిదాయకే పాపం యత్పాపం గురుతల్పగే, మిత్రద్రోహే చ యత్పాపం తత్పాపం ప్రతిపద్యతాం. ౪౫. దేవతానాం పితౄణాంచ మాతాపిత్రో స్తథైవ చ, మాస్మ

స్వయం మృష్టం సమీచీనం - అశ్నాతు. ౩౪. అప్రాప్యేతి. సదృశాన్ సమానకులాన్-ధర్మ్యాం క్రియాం అగ్నిహోత్రాదికం చ అప్రాప్య-అనపత్యస్సన్ ప్రమీయతాం. ౩౫. అప్రాప్యేత్యాదివివరణం మాత్మనఇతి. అనేన ఋణాపకరణం వినా బ్రహ్మచర్యాదేవ సన్యాసః ప్రతిషిధ్యతే - అవిరక్తవిషయమిద మితి చేత్ న-బ్రహ్మచర్యా దేవ ప్రవ్రజే దిత్యాదే ర్దారాలాభవిషయత్వాత్-తత్రైవహి ఇతరథేత్యనేనాయమర్థో దర్శితః. ౩౬. రాజస్త్రీబాలవృద్ధానా మితి. రాజస్త్రీత్యత్రాపి యస్యార్యోఽనుమతే గత ఇత్యనుషంజనీయం. ౩౭. లాక్షయేతి. భృత్యాన్ భరణీయాన్ లాక్షాదివిక్రయలబ్ధద్రవ్యేణ బిభృయాత్ రక్షేదిత్యర్థః-'లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ'ఇతిస్మృతేః. అప్యకార్యశతం కృత్వేత్యస్యాపవాదోఽయం. ౩౮. సంగ్రామ ఇతి. సముపోఢే నికటే-'ఉపోఢో నికటోఢయో'రితి వైజయంతీ. ౩౯. కపాలపాణి రితి. అటతాం చరతు - చీరం మలినం జీర్ణవస్త్రం అనేన శైవమతప్రవేశో నింద్యతే. ౪౦. పానే ప్రసక్త ఇతి. స్పష్టం. ౪౧. మాస్మేతి. అపాత్రవర్షీ అపాత్రే బహుదాయీ. ౪౨. సంచితానీతి. దస్యుభిస్తస్కరైః. ౪౩. ఉభే ఇతి. ఉభయో స్సంధ్యయోః. ౪౪. యదితి. గురుతల్పగే గురుదారగే. ౪౫. దేవతానామితి. దేవానాం శుశ్రూషా అగ్నిహోత్రాదికర్మ సంభృతైరాజ్యచరుపశుపురోడాశాదిభిః ప్రీణనం-పితౄణాం తు ఉపరాగాదిషు

త్మా ఉద్బంధనాదినా త్యక్తదేహః. ౩౪. అప్రాప్యేతి. ధర్మ్యాః ధర్మాదనపేతాః క్రియాః అనవాప్య-ప్రమీయతాం మ్రియతాం. ౩౫. ౩౭. లాక్షయేతి. భర్తృన్ భరణీయాన్ బిభృయాత్ లాక్షాదివిక్రయలబ్ధద్రవ్యేణ రక్షేదిత్యర్థః-'లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ'ఇతి స్మృతేః. ౩౮. సంగ్రామ ఇతి. సముపోఢే నికటే. ౩౯. ౪౩.ఉభే ఇతి. ఉభే సంధ్యే ఉభయో స్సంధ్యయోః.

కార్షిత్స శుశ్రూషాం యస్యార్యోనుమతే గతః. ౪౬ సతాం లోకాత్ సతాం కీర్త్యా త్సంజుష్టాత్కర్మణస్తథా, భ్రశ్యతు క్షిప్ర మద్యైవ యస్యార్యోనుమతే గతః ౪౭. అపాస్య మాతృశుశ్రూషామనర్థే సోఽవతిష్ఠతాం, దీర్ఘబాహు ర్మహావక్షా యస్యార్యోనుమతే గతః. ౪౮. బహుపుత్రో దరిద్రశ్చ జ్వరరోగసమన్వితః, స భూయా త్సతతక్లేశీ యస్యార్యోనుమతే గతః. ౪౯. ఆశామాశంసమానానాం దీనానామూర్ధ్వచక్షుషాం, అర్థినాం వితథాం కుర్యాద్యస్యార్యోనుమతేగతః ౫౦ మాయయా రమతాం నిత్యం పరుషః పిశునోఽశుచిః, రాజ్ఞో భీతి స్త్వధర్మాత్మా యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౧. ఋతుస్నాతాం సతీం భార్యామృతుకాలానురోధినీం, అతివర్తేత దుష్టాత్మా యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౨. ధర్మదారాన్ పరిత్యజ్య పరదారాన్నిషేవతాం, త్యక్తధర్మరతిర్మూఢో యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౩. విప్రలుప్తప్రజాతస్య దుష్కృతం బ్రాహ్మణస్య యత్, తదేవ ప్రతిపద్యేత యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౪. పానీయదూషకే పాపం తథైవ విషదాయకే, యత్తదేకస్స లభతాం యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౫. బ్రాహ్మణాయోద్యతాం పూజాం విహంతు కలుషేంద్రియః, బాలవత్సాం చ గాం దోగ్ధు యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౬.

మాతాపితృమరణతిథ్యాదిషు చ పూర్వోక్తైరన్యైశ్చ తిలాదిభిరారాధనం-పితృశుశ్రూషయైవ మృతమాతాపితృశుశ్రూషాగ్రహణసంభవాత్ మాతాపిత్రోరిత్యత్ర జీవతోరితి వివక్షితం.౪౬.సతా మితి. సతాం కీర్త్యాత్ సద్భిః క్రియమాణశ్లాఘనాత్-సంజుష్టాత్ సత్సేవితాత్.౪౭.అపాస్యేతి. పున ర్మాతృశుశ్రూషాగ్రహణం తత్త్యాగే ప్రత్యవాయ భూయస్తయా తన్నిత్యతయా చ - మాతృశుశ్రూషా హి నిత్యాయతస్తస్యాం పతితాయా మపి శుశ్రూషాం విదధతి స్మృతయః - అనర్థే అధర్మే. ౪౮. బహుపుత్ర ఇతి. బహుపుత్రస్యాపి ధనినో దుఃఖాభావాద పుత్రస్య దారిద్ర్యేపి భరణీయాల్పతయా క్లేశాల్పతేతి చ విశేషణద్వయం.౪౯.ఆశామితి. ఆశంసమానానాం స్తువతాం ఊర్ధ్వచక్షుషాం ఉన్నతాసనస్థదాతృముఖనిరీక్షకాణాం - అర్థినాం ఆశాం - వితథాం కుర్యాత్. ౫౦. మాయయేతి. మాయయా వంచనయా-రమతాం సక్తో భవతు. ౫౧. ఋతుస్నాతా మితి.ఋతుకాలానురోధినీం ఋతుస్నానదివసే స్వసన్నిహితాం.౫౨. ధర్మదారానితి. నిషేవతాం భజతాం. ౫౩. విప్రలుప్తప్రజాతస్యేతి.విప్రలుప్తప్రజాతస్య నష్టాపత్యస్య-సంతతిహీనస్యేత్యర్థః-తదేవ దుష్కృతం ప్రతిపద్యేత.౫౪.పానీయేతి. పానీయదూషకే విషదాయకే చ య త్పాపం తత్ ద్వయం ఏకో లభతా మిత్యర్థః. ౫౫. బ్రాహ్మణాయేతి. బాలవత్సాం అనిర్దశాం. ౫౬. తృష్ణార్త మితి. పానీయే సతి గృహే విద్యమానే

---

౪౪. ౪౬. సతా మితి. సంజుష్టాత్ క్రియమాణాదిత్యర్థః. ౪౭. ౪౯. ఆశా మితి. అర్థినా మాశాం -వితథాం కుర్యా దితి సంబంధః.౫౦.మాయయేతి. మాయయా వంచనయా. ౫౧.౫౩. విప్రలుప్తేతి. విప్రలుప్తప్రజాతస్య అన్నపానాద్య ప్రదానేన ప్రణష్టసంతానస్యేత్యర్థః. విచ్ఛిన్నసంతానస్యేతివా- యద్వా-విప్రలుప్తా వివర్జితా ప్రజాతా ప్రసూతా- జాతాపత్యా జాయా యేన తస్య. ౫౪. ౫౫. బ్రాహ్మణాయేతి. బాలవత్సాం అనిర్దశామిత్యర్థః - 'సంధిస్స నిర్దశా వత్సా గోపయః పరివర్జయే' దితి స్మృతేః. ౫౬. ౫౭. భక్త్యేతి. అయం పరస్త్వయం నేతి వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు - వివాదం కుర్వత్సు సత్సు భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన-మార్గం జయోపాయ మాశ్రి

తృష్ణార్తం సతి పానీయే విప్రలంభేన యోజయేత్, లభేత తస్య యత్పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౫౭. భక్త్యా వివదమానేషు మార్గ మాశ్రిత్య పశ్యతః, తస్య పాపేన యుజ్యేత యస్యార్యోఽనుమతే గతః.౫౮. విహీనాం పతిపుత్రాభ్యాం కౌసల్యాం పార్థివాత్మజః, ఏవమాశ్వాసయన్నేవ దుఃఖార్తో నిపపాత హ. ౫౯. తథాతు శపథైః కష్టైశ్శపమానమచేతనం, భరతం శోకసంతప్తం కౌసల్యా వాక్య మబ్రవీత్. ౬౦. మమ దుఃఖమిదం పుత్ర భూయస్సముపజాయతే, శపథైశ్శపమానో హి ప్రాణా నుపరుణత్సి మే ౬౧. దిష్ట్యా న చలితో ధర్మాదాత్మా తే సహ లక్ష్మణః, వత్స సత్యప్రతిజ్ఞో మే సతాం లోకానవాప్స్యసి. ౬౨. ఇత్యుక్త్వా చాంకమానీయ భరతం భ్రాతృవత్సలం, పరిష్వజ్య మహాబాహుం రురోద భృశదుఃఖితా. ౬౩. ఏవం విలపమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః, మోహాచ్చ శోకసంరోధాద్బభూవ లులితంమనః ౬౪.లాలప్యమానస్య విచేతనస్య ప్రణష్టబుద్ధేః పతితస్య భూమౌ, ముహుర్ముహుర్నిశ్శ్వసతశ్చ ఘర్మం సా తస్య శోకేన జగామ రాత్రిః ౬౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే-పంచసప్తతితమస్సర్గః.

సతి-విప్రలంభేన వంచనయా-యో యోజయేత్-న దదాతీత్యర్థః-తస్య యత్పాపం తల్లభేత. ౫౭. భక్తేతి. వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు వివాదం కుర్వత్సు - భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన - మార్గం జయోపాయ మాశ్రిత్య-పశ్యతః బ్రువతః తస్య పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః. ౫౮. ౬౦. మమేతి. ఉపరుణత్సి - పీడయసీత్యర్థః - యద్వా ప్రాణానుపరుణత్సి రామవియోగేన మే నిర్గచ్ఛతః ప్రాణాన్ స్థాపయసి శపథకరణేన మమాశ్వాసో జాత ఇత్యర్థః. ౬౧. దిష్ట్యేతి. దిష్ట్యా భాగ్యేన - ఆత్మా అంతఃకరణం - ధర్మాత్ జ్యేష్ఠానువర్తనధర్మాత్ మే మహ్యం సహ లక్ష్మణ స్సత్యప్రతిజ్ఞోఽసి లక్ష్మణవత్ సత్యప్రతిజ్ఞోఽసీత్యర్థః - అతస్సతాం లోకానవాప్స్యసి. ౬౨. ౬౩. ఏవమితి. ఏవం విలపమానస్య పూర్వోక్తశపథరూపేణ విలపతః - శోకసంరోధాత్ శోకకృతసంరోధాత్. ౬౪. లాలప్యమానస్యేతి.లాలప్యమానస్య భృశం ప్రలపతః-విచేతనస్య మూర్ఛితస్య-ప్రణష్టబుద్ధేః క్షుభితాంతఃకరణస్య-ఘర్మం ఉష్ణం యథా భవతి తథా నిశ్వసతః. ౬౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమ స్సర్గః.

త్య పశ్యతః- తూష్ణీం భవతః జయోపాయం జ్ఞాత్వాపి పక్షపాతేన తూష్ణీం భవత ఇత్యర్థః - తస్య పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః - అస్మిన్ శపథప్రకరణే శ్లోకానాం పూర్వోత్తరవ్యత్యాసః పునరుక్తిశ్చ దృశ్యతే - తత్ శపథవిషయత్వాన్న దోషః. ౫౮. ౬౦. మమేతి. ఇదం తవ శపథవాక్యజాతం - శ్రుత్వేతి శేషః - కించ ఉపరుణత్సి పీడయసి. ౬౧ దిష్ట్యేతి. దిష్ట్యా భాగ్యేన సహలక్ష్మణః తే ఆత్మా స్వభావః ధర్మాత్ జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మాత్ న చలితః-మే సత్యే ప్రతిజ్ఞః మహ్యం కృతయథార్థశబ్దపథస్సన్ - సతాం లోకానవాప్స్యసీతి సంబంధః - యద్వా సత్యప్రతిజ్ఞః మే మమ సత్యం శంసమానః త్వం సతాం లోకానవాప్స్యసీతి సంబంధః. ౬౨. ౬౩. ఏవ మితి. శోకసంరోధాత్ శోకవిరోధాత్. ౬౪. లాలప్యమానస్యేతి. లాలప్యమానస్య భృశం విలపతః - విచేతనస్య మూర్ఛితః ప్రణష్టబుద్ధేః క్షుభితాంతఃకరణస్య. ౬౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

త మేవం శోకసంతప్తం భరతం కైకయీసుతం, ఉవాచ వదతాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠశ్శ్రేష్ఠవాగృషిః. ౧. అలం శోకేన భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః, ప్రాప్తకాలం నరపతేః కురు సంయాన ముత్తమం. ౨. వసిష్ఠస్య వచశ్శ్రుత్వా భరతో ధారణాం గతః, ప్రేతకార్యాణి సర్వాణి కారయామాస ధర్మవిత్. ౩. ఉద్ధృతం తైలసంరోధాత్స తు భూమౌ నివేశితం, అపీతవర్ణవదనం ప్రసుప్త మివ భూపతిం, సంవేశ్య శయనే చాగ్ర్యే నానారత్నపరిష్కృతే, తతో దశరథం పుత్రో విలలాప సుదుఃఖితః. ౫. కిం తే వ్యవసితం రాజన్ ప్రోషితే మయ్యనాగతే, వివాస్య రామం ధర్మజ్ఞం లక్ష్మణంచ మహాబలం. ౬. క్వ యాస్యసి మహారాజ హిత్వేమం దుఃఖితం జనం, హీనం పురుషసింహేన రామేణాక్లిష్టకర్మణా. ౭. యోగక్షేమం తు తే రాజన్ కోఽస్మిన్ కల్పయితా పురే, త్వయి ప్రయాతే స్వస్తాత రామే చ వనమాశ్రితే. ౮. విధవా పృథివీ రాజం స్త్వయా హీనా న రాజతే, హీనచంద్రేన రజనీ నగరీ ప్రతిభాతి మా. ౯. ఏవం విలపమానం తం భరతం దీనమానసం, అబ్రవీ ద్వచనం భూయో వసిష్ఠస్తు మహామునిః. ౧౧. ప్రేతకార్యాణి యాన్యస్య కర్తవ్యాని విశాంపతేః, తా న్యవ్యగ్రం మహాబాహో క్రియంతా మవిచారితం. ౧౧. తథేతి భరతో వాక్యం వసిష్ఠస్యాభిపూజ్య తత్, ఋత్విక్పురోహితాచార్యాం స్త్వరయామాస సర్వశః. ౧౨. యే త్వగ్నయో నరేం

త మితి. కైకేయీసుతమిత్యత్ర కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ ఇతి విహితస్యేయాదేశస్యాభావః. ౧. అల మితి. సంయానం సమ్యగ్యానం స్వర్గప్రాపకక్రియాజాతమిత్యర్థః. ౨. వసిష్ఠస్యేతి. ధారణాం గతః ధైర్యంప్రాప్తః-'మర్యాదా ధారణా స్థితి' రిత్యమరః. స్వస్థాంతఃకరణ ఇత్యర్థః - కారయామాసేతి సంక్షేపోక్తిః. ౩. ఉద్ధృత మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తత స్స పుత్రః - తైలసంరోధాత్ తైలద్రోణ్యాః - ఉద్ధృతం తతస్తైలాపమార్జనాయ భూమౌ నివేశితం-చిరం తైలే స్థాపనాదాపీతవర్ణవదనం - అవయవశైథిల్యాభావాత్ ప్రసుప్తమివ స్థితం - దశరథం భూపతిం ఉక్తవిశేషణే శయనే - సంవేశ్య శాయయిత్వా - సుదుఃఖితస్సన్ విలలాప. ౫. కి మితి. కిం తే వ్యవసితం త్వయా కి మద్య వ్యవసితం స్వర్గగమనాయేతి శేషః. ౬. ౭. యోగక్షేమ మితి. తే పురే అయోధ్యాయాం - కః జనః - యోగక్షేమం స్వకీయపురయోగక్షేమం - కల్పయితా కరిష్యతి-స్వః స్వర్గం. ౮. ౧౦. ప్రేతకార్యాణీతి. విశాంపతేః ప్రజానాం పత్యుః. ౧౧. తథేతీతి. ఋత్విక్పురోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్మణివృతాః - పురోహితాః పురోహితపరత్వేన శాంతికపౌష్టికాదిక్రియా ప్రవర్తకాః-ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః-'త్రయ్యాంచ ధర్మకృత్యే చ శాంతికర్మణి పౌష్టికే, అధ్వరే యశ్చ కుశల స్సస్యాద్రాజపురోహితః, ఉపనీయ వదే ద్వేదమాచార్యస్స ఉదాహృత' ఇతి లక్షణమ్. ౧౨. య ఇతి. అగ్న్యగారాత్ అగ్నిగృ

అల మితి సంయానం సమ్యగ్యానం స్వర్గప్రాపకక్రియాజాత మిత్యర్థః-కారయామాసేతి. సంగ్రహోక్తిః. ౨. వసిష్ఠస్యేతి. ధారణాం గతః స్థితిం ప్రాప్తః - స్వస్థాంతఃకరణ ఇత్యర్థః. ౩. ౫. కి మితి. ప్రోషితే దేశాంతరం గతే. ౬. ౭. యోగక్షేమ మితి. స్వః స్వర్గం. ౮. ౧౧. తథేతి. ఋత్విక్పురోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్మణి వృతాః-పురోహితాః శాంతిః. పౌష్టికాది

ద్రస్య చాగ్నయాగారాద్బహిష్కృతాః. ఋత్విగ్భిర్యాజకైశ్చైవ తేఽహ్రియంత యథావిధి. ౧౩. శిబికాయా మథారోప్య రాజానం గతచేతసం, బాష్పకంఠా విమనస స్తమూహుః పరిచారకాః. ౧౪. హిరణ్యంచ సువర్ణంచ వాసాంసి వివిధానిచ, ప్రకిరంతో జనా మార్గం నృపతే రగ్రతో యయుః. ౧౫. చందనాగరు నిర్యాసాన్ సరళం పద్మకం తథా, దేవదారూణి చాహృత్య క్షేపయంతి తథాపరే, గంధానుచ్చావచాం శ్చాన్యాన్ (౧౬) తత్రగత్వాథ భూమిపం, తత స్సంవేశయామాసు శ్చితామధ్యేత మృత్విజః. ౧౭. తథా హుతాశనం దత్వా జేపు స్తస్య తమృత్విజః, జగుశ్చ తే యథాశాస్త్రం తత్ర సామాని సామగాః. ౧౮. శిబికాభిశ్చ యానైశ్చయథార్హం తస్య యోషితః, నగరాన్నిర్యయు స్తత్ర వృద్ధైః పరివృతా స్తదా. ౧౯. ప్రసవ్యం చాపి తం చక్రుః ఋత్విజోఽగ్నిచితం నృపం, స్త్రియశ్చ శోకసంతప్తాః కౌసల్యాప్రముఖా స్తదా. ౨౦ క్రౌంచీనామివ నారీణాం నినాద స్తత్ర శుశ్రువే, ఆర్తానాం కరుణంకాలే క్రోశంతీనాం సహస్రశః. ౨౧.తతో రుదం

హాత్ - అంతశ్శవవత్త్వాత్ బహిః ప్రతిష్ఠాపితాః - అగ్నయో గార్హపత్యాదయః-యాజకైః ఉపద్రష్టృభిః - ఋత్విగ్భిశ్చ - అహ్రియంత ఆనీయంత. ౧౩. ౧౪. హిరణ్యమితి. హిరణ్యంచ సువర్ణంచ - రజతంచ సువర్ణంచ - తత్కృతపుష్పాణీత్యర్థః. ౧౫. చందనాగరునిర్యాసానితి. చందనాగరునిర్యాసాన్ - నిర్యాసో గుగ్గులుః - 'గుగ్గులుః కాలనిర్యాసా' వితి నిఘంటుః. చందనాగరు జనితధూపద్రవ్యాణీతి యావత్ - సరళం ధూపసరళం - పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషం - క్షేపయంతి - పురతః పార్శ్వతశ్చ ధ్రియమాణసౌవర్ణరాజతాంగారధానీషు - ధూపార్థమితి శేషః - చందనాదీని గంధాంతాని చితాకాష్ఠ ద్రవ్యాణీత్యేవ తు యుక్తం తదాక్షేపయంతి - దహనార్థం చితామకుర్వ న్నిత్యర్థః. ౧౬. తత్ర గత్వాథ భూమిపమిత్యుత్తరశేషః - అథ చితాకల్పనానంతరం - తత్ర చితాసమీపే - గత్వా తం భూమిపం చితామధ్యే తతః శిబికాయాః - ఉద్ధృత్యేతి శేషః - సంవేశయామాసుః శాయయామాసుః. తథేతి. హుతాశనం దత్వా భరతేన దాపయిత్వా - జేపుః - పైతృమేధికమంత్రవిశేషా నితి శేషః - తస్య పరమగత్యర్థ మితి శేషః-తమితి. హుతాశనవిశేషణం - హుతం త్రేతాగ్నిమిత్యర్థః - తే ఉద్గాతృ ప్రభృతయః ఋత్విజః. ౧౮. శిబికాభి రితి. యానైః అశ్వాదిభిః - వృద్ధైః పరిచారకైః. ౧౯. ప్రసవ్య మితి. అగ్నిచితం అగ్నిచయనం కృతవంతం-తం నృపం ఋత్విజః స్త్రియశ్చ ప్రసవ్యం సవ్యాపసవ్యం ప్రదక్షిణ మప్రదక్షిణం చ చక్రుః - పాఠభేదః - ప్రసవ్యం అప్రదక్షిణం ఇదం ప్రదక్షిణస్యాప్యుపలక్షణం - భరతశ్చేత్యర్థసిద్ధం - ఇదం చాగ్నిదానాత్ పూర్వం శిబికాస్థే ప్రేతే - క్రమస్యావివక్షితత్వా దత్రోక్తం-దేశవిశేషాచారోఽయం వా. ౨౦. ౨౨. కృత్వేతి. తా శ్చతే చతే-

---

క్రియాప్రవర్తకాః - ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః. ౧౨. యేత్వితి. యాజకైః ఉపద్రష్టృభిః- ౧౩. ౧౪. హిరణ్య మితి. హిరణ్యం రజతం. ౧౫. చందనేతి. నిర్యాసః కర్పూరగుగ్గుల్వాదిధూపద్రవ్యవిశేషః - సరళం ధూపసరళం - పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషః. ౧౬. ౧౭. తథేతి. జేపుః ఋగ్యజుస్సామాదికమితి శేషః. ౧౮. ౧౯. ప్రసవ్యమితి. ప్రసవ్యమప్రదక్షిణం - అగ్నిచితం అగ్నిం

తోత్ర్య వివశా విలప్య చ పునఃపునః, యానేభ్యస్సరయూతీరమవతేరుర్వరాంగనాః.
౨౨. కృత్వోదకం తే భరతేన సార్ధం నృపాంగనామంత్రిపురోహితాశ్చ, పురం
ప్రవిశ్యాశ్రుపరీతనేత్రా భూమౌ దశాహం వ్యనయంత దుఃఖం. ౨౩. ఇతి
శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షట్సప్తతితమస్సర్గః.

తతో దశాహేఽతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః, ద్వాదశేఽహని సంప్రా
ప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్. ౧. బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ రత్నం ధనమన్నం చ
పుష్కలం, వాసాంసి చ మహార్హాణి రత్నాని వివిధానిచ. ౨. బాస్తికం బహు
శుక్లం చ గాశ్చాపి శతశస్తదా, దాసీదాసం చ యానం చ వేశ్మాని సుమ

పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః-దశాహం-కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా-భూమౌశయానా ఇతిశేషః-'క్రియల్లభ్ధాశనా భూమౌ స్వపేయుస్తే పృథక్పృథ' గిత్యాశౌచినాం పృథక్ శయనం హి విహితం-దుఃఖ మాశౌచం-వ్యనయంత-అగమయన్-నను 'షోడశాహేనభూపాలా' ఇతిక్షత్రియస్య షోడశాహాశౌచసద్భావాత్-కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్-సత్యం-'క్షత్రియస్తు దశాహేనస్వ కర్మణిరతశ్శుచి' రిత్యాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి నదోషః - అత్ర స్త్రీణాం ప్రేతప్రదక్షిణ ముదకదానంచ సూత్రాంతరోక్తం జ్ఞేయం-తథా చితాస్యప్రదక్షిణంచ- అతఏవాహబోధాయనః- ప్రదక్షిణమపి బాంధవాః కుర్వంత్యేవం మార్గేపి చితామారోప్య చితాయామేవేత్యేక ఇతి - అత్ర ప్రేతేన సహాగ్న్యానయనం చితారోపణం సమంత్రకమగ్నిదానం ప్రదక్షిణీకరణముదకదానం దశాహమాశౌచేన భూమౌ శయనమిత్యేతావన్మాత్రం దేశకులసూత్రభేదేన ఔర్ధ్వదైహికవిశేష ఉక్త ఇతి వా ప్రధానోక్తి స్సర్వగ్రహణార్థమితి వా జ్ఞేయం. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్ సప్తతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. దశాహే-అతిగతే అతీతే-ఏకాదశాహ ఇత్యర్థః - కృతశౌచఃకృతశౌచాపాదక పుణ్యాహవాచనవశ్రాద్ధాదిక ఇత్యర్థః - ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధకర్మాణి - షోడశమాసికాని సపిండీకరణాంతానీత్యర్థః - అకారయత్ - అకరోదిత్యర్థః - స్వార్థేణిచ్. ౧. ౨. బాస్తికమిత్యాది. బస్తానాం ఛాగానాం సమూహో బాస్తికం - ఛాందసష్ఠక్ - 'అజాఛాగీ తు బశ్ఛాగ బస్తచ్ఛాగలకా అజ' ఇత్యమరః. బహుశుక్లమితి ఛాగవిశేషణం - రజతంవా-పితృప్రియత్వాత్ - 'శుక్లో యోగాంతరే శ్వేతే శుక్లే చ రజతే తథేతి విశ్వః. దాసీదాసం గవాశ్వప్రభృతిత్వా ద్దేకవద్భావః -

చితవంతం అశ్వమేధాదియజ్ఞకర్తార మిత్యర్థః. ౨౦. ౨౨. కృత్వేతి. భూమౌ శయానా ఇతిశేషః- దుఃఖం ఆశౌచం వ్యనయంత అగమయన్ - నను క్షత్రస్య షోడశాహానీతి క్షత్రియస్య షోడశాహాశౌచ సద్భావాత్ కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్ - సత్యం - క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరిత్యాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి న దోషః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్సప్తతితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్ - ఏకాదశేఽహని కర్తవ్యశ్రాద్ధ కరణ పూర్వకం ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధ కర్మాణ్యకరోదిత్యర్థః. ౧. బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి. బాస్తికం ఛాగ సమూహం - శుక్లం శుద్ధం - దానార్హమిత్యర్థః. ఔర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియా ముద్దిశ్య దదా

హాంతి చ, బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ పుత్త్రో రాజ్ఞస్తస్యౌర్ధ్వదైహికం ౩॥ తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే, విలలాప మహాబాహుర్భరతశ్శోకమూర్ఛితః, శబ్దాపిహితకంఠస్తు శోధనార్థ ముపాగతః. ౪ చితామూలే పితుర్వాక్య మిదమాహ సుదుఃఖితః ౫॥ తాత యస్మిన్నిసృష్టోఽహం త్వయా భ్రాతరి రాఘవే, తస్మిన్ వనం ప్రవ్రజితే శూన్యే త్యక్తోఽస్మ్యహం త్వయా. ౬॥ యస్యా గతిరనాథాయాః పుత్రః ప్రవ్రాజితో వనం, తా మంబాం తాత కౌసల్యాం త్యక్త్వా త్వం క్వ గతో నృప ౭॥ దృష్ట్వా భస్మారుణం తచ్చ దగ్ధాస్థిస్థానమండలం, పితుశ్శరీరనిర్వాణం నిష్టనన్ విషసాద సః. ౮॥ స తు దృష్ట్వా రుదన్ దీనః పపాత ధరణీతలే, ఉత్థాప్యమానశ్శక్రస్య యంత్రధ్వజ ఇవ చ్యుతః ౯॥ అభిపేతుస్తతస్సర్వే తస్యామాత్యాశ్శుచివ్రతం, అంతకాలే నిపతితం యయాతిమృషయో యథా ౧౦॥ శత్రుఘ్నశ్చాపి భరతం దృష్ట్వా శోకపరిప్లుతం, విసంజ్ఞో న్యపతద్

ఊర్ధ్వం దేహా దూర్ధ్వదేహః - తత్ర భవమౌర్ధ్వదైహికం - ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వక్తవ్య మితి ఠక్. ౩౪. తత ఇతి. శబ్దాపిహితకంఠః రోదనధ్వనినా వ్యాప్తకంఠః - శోధనార్థం స్థలశోధనార్థం - దహనదేశముదకుంభైస్స్వవోక్షతీతి సూత్రాత్. అస్థిసంచయనార్థ మిత్యర్థః - పావశేషాస్థినిచయ <u>ని</u> వక్ష్యమాణత్వాత్ - త్రయోదశేఽప్యస్థిసంచయనం సూత్రాంతరే దృశ్యతే- యథాహ బోధాయనః - 'ద్వితీయేఽహ్ని యుగ్మదివసేష్వథమాసాన్ మాసాన్ఋతూన్ సంవత్సరంవా సంచయనం కుర్యా' దితి. ౪ చితామూల ఇత్యర్థం. ౫॥. తాతేతి. నిసృష్టః దత్తః - ప్రవ్రజితే ప్రవ్రాజితే - ఛాందసో హ్రస్వః. ౬॥. ౭॥. దృష్ట్వేతి. భస్మారుణం భస్మయుక్తమరుణంచ అరుణత్వ మతిదగ్ధత్వాత్ - పితుః శరీరనిర్వాణం - శరీరం నిర్వాప్యతే వినాశ్యతేఽస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం - అధికరణే ల్యుట్ - 'నిర్వాణో నిర్వృతే మోక్షే వినాశే గజమజ్జనే' ఇతి వైజయంతీ. నిష్టనన్ నితరాం స్తనన్ - అభినిస్తనశ్శబ్దసంజ్ఞాయామితి షత్వం - పాఠభేదః - భస్మారుణం భస్మనా అరుణం అవ్యక్తరాగం - దగ్ధాస్థిస్థానమండలం దగ్ధానా మస్థ్నాం యాని స్థానాని విన్యాసవిశేషాః తేషాం మండలం సమూహం దృష్ట్వా - అస్థిమండలం దృష్ట్వేత్యర్థసిద్ధం - పితుః శరీరనిర్వాణం శరీరవినాశం ప్రతి - నిష్టనన్ నితరాం రోదనశబ్దం కుర్వన్ - విషసాద దుఃఖితోఽభూత్. ౮॥. స ఇతి. ఉత్థాప్యమానః రజ్జుభి రుత్థాప్యమానః- చ్యుతః ప్రస్తః- శక్రస్య యంత్రబద్ధో ధ్వజో యంత్రధ్వజః రజ్జుయుక్తో ధ్వజ ఇవ - పపాత - యథా యంత్రపతనాత్ ధ్వజపతనం - ఏవం రాజపతనాత్ భరతపతనమితి భావః. ౯॥. అభిపేతు రితి. అమాత్యాః జ్ఞాతయః - శుచివ్రతం తం - అంతకాలే పుణ్యక్షయకాలే - నిపతితం - యయాతిం- ఋషయః దౌహిత్రభూతా ఇవ - అభిపేతుః. ౧౦॥.

ఏతిసంబంధః. ౨ ౪॥ శబ్దేతి. శోధనార్థంఅస్థిసంచయనార్థం-శబ్దాపిహితకంఠః-శబ్దేన రోదనశబ్దేన- అపిహితం ఆవృతం కంఠం యస్య సః. ౫॥. ౭॥. దృష్ట్వేతి. భస్మారుణం - భస్మయుక్త మరుణం - అరుణత్వ మతిదగ్ధత్వాత్ - స్థానమండలం - చితాస్థానమండలం పితుశ్శరీరనిర్వాణం - శరీరం నిర్వాప్యతేఽస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం - దగ్ధాస్థి దగ్ధా న్యస్థీని యస్మిన్ తత్ - తచ్చ చితామూలం దృష్ట్వా నిష్టనన్ నితరాం స్తనన్ విలపన్నిత్యర్థః - విషసాదేతి సంబంధః. ౮॥. సత్వితి. ఉత్థాప్యమానః రజ్జుభి రుత్థాప్యమానః-చ్యుతః ప్రస్తః శక్రయంత్రధ్వజః యంత్రబద్ధో ధ్వజః యంత్రధ్వజ ఇవ పపాతేతి సంబంధః ౯॥.అభిపేతు రితి.అంతకాలేపుణ్యక్షయకాలే.౧౦॥ ౧౧॥ ఉన్మత్తఇతి,

భూమౌ భూమిపాల మనుస్మరన్. ౧౧॥ ఉన్మత్త ఇవ నిశ్చేతా విలలాప సుదుఃఖి
తః, స్మృత్వా పితు ర్గుణాంగాని తాని తాని తదా తదా. ౧౨॥ మంథరా ప్ర
భవ స్తీవ్రః కైకేయీగ్రాహసంకులః, వరదాన మయో ఽక్షోభ్యో ఽమజ్జయచ్ఛోక
సాగరః. ౧౩॥ సుకుమారం చ బాలం చ సతతం లాలితం త్వయా, క్వ తాత
భరతం హిత్వా విలపంతం గతో భవాన్. ౧౪॥ నను భోజ్యేషు పానేషు వస్త్రే
ష్వాభరణేషు చ, ప్రవారయసి న స్సర్వాం స్తన్నః కో ఽన్యః కరిష్యతి. ౧౫॥ అవ
దారణకాలేతు పృథివీ నావదీర్యతే, యా విహీనా త్వయా రాజ్ఞా ధర్మజ్ఞేన మహా
త్మనా. ౧౬॥ పితరి స్వర్గ మాపన్నే రామే చారణ్య మాశ్రితే, కిం మే జీవిత సా
మర్థ్యం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౧౭॥ హీనో భ్రాత్రా చ పిత్రా చ శూన్యామిక్ష్వా
కుపాలితాం, అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యామి ప్రవేక్ష్యామి తపోవనం. ౧౮॥ త
యోర్విలపితం శ్రుత్వా వ్యసనం చాన్వవేక్ష్య తత్, భృశమార్తతరా భూయ
స్సర్వ ఏవానుగామినః ౧౯॥ తతో విషణ్ణౌ విశ్రాంతౌ శత్రుఘ్నభరతా వుభౌ,
ధరణ్యాం సంవ్యవేష్టేతాం భగ్నశృంగా వివర్షభౌ. ౨౦॥ తతః ప్రకృతిమాన్
వైద్యః పితు రేషాం పురోహితః, వసిష్ఠో భరతం వాక్య ముత్థాప్య తమువాచహ.

శత్రుఘ్న ఇతి. భరతపతనావధి శత్రుఘ్నస్య ధైర్యం స్థితం - తత్పతనానంతరం తు భూమిపాల
మనుస్మరన్ న్యపతత్. ౧౧॥. ఉన్మత్త ఇతి. గుణాంగాని - గుణానంగాని చేత్యర్థః. తదా తదా
తాని తాని తత్తత్కాలోచితాభిమతప్రదానోపలాలనకరాణి గుణాంగాని. ౧౨॥. మంథరేతి. మంథ
రేతి నగరవ్యావృత్తిః - తీవ్రః అగాధ ఇతి యావత్ - అమజ్జయత్ - అస్మా నితి శేషః. ౧౩॥.
౧౪॥. నన్వితి. ప్రవారయసి విష్వాభరణాదిషు కిం తవేష్టం గృహాణేతి ప్రకర్షేణ స్వయం గ్రాహ
యసి తత్ప్రవారణం. ౧౫॥. అవదారణేతి. యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా - నావదీర్యతే
న భిద్యతే - స్వయ మితి శేషః - సా అవదారణకాలే తు ప్రళయకాలే ఽపి నావదీర్యతే-నావదీ
ర్యేతేత్యర్థః - పాఠభేదః - అవదారణకాలే త్వద్విహీనతయా అవదారణస్య ప్రాప్తకాలే అవదార
ణకాలత్వే హేతుః త్వయా విహీనేతి - ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా త్వయా రాజ్ఞా ఏతాదృశ గుణాఢ్యే
న త్వయేత్యర్థః - విహీనా యా సా పృథివీ అవదారణకాలే నావదీర్యత ఇత్యన్వయః. ౧౬॥. పిత
రీతి. జీవితసామర్థ్యం జీవనశక్తిః. ౧౭॥. ౧౮॥. తయో రితి. ఆర్తతరాః ఆస న్నితి శేషః. ౧౯॥.
తత ఇతి. విశ్రాంతౌ విశేషేణ శ్రాంతౌ - వ్యవేష్టేతాం వ్యలుఠంతాం. ౨౦॥. తత ఇతి. ప్రకృతి
మాన్ ప్రశస్తస్వభావః-'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే' ఇతి వైజయంతీ. వైద్యః-
విద్యాం తత్త్వజ్ఞానహేతుభూతాం వేదాంతవిద్యాం వేదేతి వైద్యః-వేదాంతవిద్యాధిగతపరావరతత్త్వ

తథా తథా తాని తాని గుణాంగాని తత్కాలోచితాభిమతప్రదానోపలాలనకరణానీత్యర్థః. ౧౨॥.
మంథరేతి. అమజ్జయత్ అస్మా నితి శేషః ౧౩॥. ౧౪॥. నన్వితి. ప్రవారయసి - ప్రకర్షేణ స్వయం
గ్రాహయసి. ౧౫॥. అవధారణేతి. యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా నావదీర్యతే న భిద్యతే-
సా అవదారణకాలే తు ప్రళయకాలే ఆగతేఽపి నావదీర్యత ఇత్యన్వయః. ౧౬॥. ౧౭॥.
తయో రితి. ఆర్తతరాః అభవ న్నితిశేషః. ౧౯॥. తత ఇతి. విషణ్ణౌ శ్రాంతౌ చేతి పాఠః -
విషణ్ణౌ విశ్రాంతావితి పాఠే విశేషేణ శ్రాంతా విత్యర్థః. ౨౦॥. తత ఇతి. ప్రకృతిమాన్ ప్రశ

౨౧౹. త్రయోదశోఽయం దివసః పితు ర్వృత్తస్య తే విభో, సావశేషాస్థిచయే కి మిహ త్వం విళంబసే. ౨౨౹. త్రీణి ద్వంద్వాని భూతేషు ప్రవృత్తా న్యవిశేషతః, తేషు చాపరిహార్యేషు నైవం భవితు మర్హసి. ౨౩౹. సుమంత్రశ్చాపి శత్రుఘ్న ముత్థాప్యాభిప్రసాద్య చ, శ్రావయామాస తత్త్వజ్ఞ స్సర్వభూతభవాభవౌ. ౨౪౹ ఉత్థితౌ చ నరవ్యాఘ్రౌ ప్రకాశేతే యశస్వినౌ, వర్షాతపపరిక్లిన్నౌ పృథగింద్రధ్వజావివ. ౨౫౹. అశ్రూణి పరిమృద్నంతౌ రక్తాక్షౌ దీనభాషిణౌ, అమాత్యా స్త్వరయంతి స్మ తనయౌ చాపరాః క్రియాః. ౨౬౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః.

అథ యాత్రాం సమీహంతం శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః, భరతం శోకసంతప్త మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧ గతి ర్య స్సర్వభూతానాం దుఃఖే కిం పున

యాథాత్మ్యవిజ్ఞానః - సర్వజ్ఞ ఇతి యావత్ - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - 'సర్వజ్ఞభిషజౌ వైద్యౌ' విత్యమరః. ఏషా మితి. బహువచననిర్దేశో బుద్ధిస్థ రామాద్యపేక్షయా - పితుః దశరథస్య. ౨౧౹. త్రయోదశ ఇతి. వృత్తస్య సంస్కృతస్య - త్రయోదశోఽయం దివసః-సావశేషాస్థినిచయే అస్థిసంచయనాఖ్యే కర్మ ణ్యవశిష్ట ఇత్యర్థః - దశాహమధ్యే శాస్త్రవిహితం ప్రధానావయవాస్థిసంచయనం కృతం త్రయోదశే దివసే తద్దేశీయ శిష్టాచారప్రాప్తస్థలశోధనమాత్రం కృత మితి న స్మృతివిరోధ ఇత్యప్యాహుః - స్మృతి శ్చాస్మాభి ర్దర్శితైవ. ౨౨౹. త్రీణీతి. 'అశనాయాపిపాసే శోకమోహౌ జరామృత్యూ' ఇత్యుక్తాని త్రీణిద్వంద్వాని - భూతేషు జంతుషు అవిశేషతః ప్రవృత్తాని తేషు చాపరిహార్యేషు ప్రాప్తేషు త్వ మేవం భవితుం నార్హసి - అజ్ఞవ న్మోహేన ప్రలపితుం నార్హసి. ౨౩౹. సుమంత్ర ఇతి. భవాభవౌ సర్వభూతోత్పత్తివినాశౌ. ౨౪౹. ౨౫౹. అశ్రూణీతి. పరిమృద్నంతౌ మార్జయంతౌ- తనయౌ రాజపుత్రౌ-అపరాః క్రియాః అస్థిసంచయనాదికాః ప్రతీతి శేషః. ౨౬౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

అథేత్యాది. అథ అపరక్రియాం నిర్వర్త్య గృహం ప్రతి గమనానంతరం-యాత్రాం రామసమీపగమనం-సమీహంతం సమీహమానం - యాత్రోద్యుక్త మిత్యర్థః ౧. గతి రితి. సర్వభూతా

త్తస్వభావః - వైద్యః సర్వజ్ఞః. ౨౧౹. త్రయోదశ ఇతి. వృత్తస్య సంస్కృతస్య - సావశేషాస్థినిచయ ఇత్యభిధానాత్ - దశాహమధ్యే శాస్త్రవిహితం ప్రధానాస్థిసంచయనం కృత్వా త్రయోదశదివసే తద్దేశీయాచారప్రాప్తస్థలశోధనమాత్రం కృత మిత్యవగమ్యతే- త్రయోదశేఽహ న్యస్థిసంచయనం కర్తవ్య మితి స్మృతే రపి న విరోధ ఇత్యవగంతవ్యం. ౨౨౹. త్రీణి ద్వంద్వానీతి. త్రీణి ద్వంద్వాని - అశనాయాపిపాసేచ శోకమోహౌ జరామృతీ రిత్యుక్తప్రకారేణ - త్రీణి ద్వంద్వాని - జన్మమరణే సుఖదుఃఖే లాభాలాభే ఏవం భవితుం శోచితుం. ౨౩౹. సుమంత్ర ఇతి. సర్వభూతభవాభవం సర్వభూతానా ముత్పత్తివినాశౌ. ౨౪౹. ౨౫౹ అశ్రూణీతి. అపరాః క్రియా ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౨౬౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

అథేత్యాది. యాత్రాం రామానయనం ప్రతి గమనం - సమీహంతం విచారయంతం. ౧

రాత్మనః, స రామస్సత్త్వసంపన్నః స్త్రియా ప్రవ్రాజితో వనం. ౨. బలవాన్ వీర్య
సంపన్నో లక్ష్మణో నామ యోఽప్యసౌ, కిన్న మోచయతే రామం కృత్వాఽపి
పితృనిగ్రహం. ౩. పూర్వ మేవ తు నిగ్రాహ్యస్సమవేక్ష్య నయానయౌ, ఉత్పథం
యస్సమారూఢో నార్యా రాజా వశం గతః. ౪. ఇతి సంభాషమాణే తు శత్రు
ఘ్నే లక్ష్మణానుజే, ప్రాగ్ద్వారేఽభూత్తదా కుబ్జా సర్వాభరణభూషితా. ౫.
లిప్తా చందనసారేణ రాజవస్త్రాణి బిభ్రతీ, వివిధం వివిధైస్తైస్తైర్భూషణైశ్చ
విభూషితా. ౬. మేఖలాదామభిశ్చిత్రై రన్యైశ్చ శుభభూషణైః, బభాసే బహు
భిర్బద్ధా రజ్జుబద్ధేవ వానరీ ౭. తాం సమీక్ష్య తదా ద్వార్స్థా సుభృశం పాప
కారిణీం, గృహీత్వాఽకరుణాం కుబ్జాం శత్రుఘ్నాయ న్యవేదయన్. ౮. యస్యాః
కృతే వనే రామో న్యస్తదేహశ్చ వః పితా, సేయం పాపా నృశంసా చ తస్యాః

నాం ప్రాణిమాత్రస్య దుఃఖే సతి యో గతిః - సః ఆత్మనో దుఃఖే సతి గతిరితి - కిం పునః కిం వక్తవ్యం - ఏవం దుఃఖనిస్తారక్షమో రామః - సత్త్వసంపన్నోఽపి-బలసంపన్నోఽపి-స్త్రియా అత్యంతాబలయా వనం ప్రవ్రాజితః - ఇద మత్యంతచిత్ర మితి భావః. ౨. పితృపరతంత్రో రామః కిం కరోత్విత్యత్రాహ - బలవా నిత్యాదినా. నామేతి కుత్సనే - 'నామ ప్రకాశ్య సంభావ్య క్రోధోపగమకుత్సన' ఇతి వైజయంతీ. లక్ష్మణో నామ యోఽపీత్యనాదరోక్తిః-అసౌ పితృనిగ్రహం కృత్వాపి రామం వనవాసాత్ - కిం న మోచయతే స్మ కిం న మోచితవాన్ - ఇద మప్యపరమాశ్చర్య మితి భావః. ౩. పితృనిగ్రహే దోషో నాస్తీత్యాశంకాం పరిహరతి - పూర్వ మిత్యాదినా. యో రాజా నార్యా వశం గతః - ఉత్పథం సమారూఢః అపథం ప్రాప్తః - సః నయానయౌ నీత్యనీతీ - సమవేక్ష్య సమ్యగ్విచార్య-పూర్వ మేవ అన్యాయప్రవృత్తిసమాపనాత్ పూర్వమేవ నిగ్రాహ్య ఇతి యోజనా. ౪. ఇతీతి. కుబ్జా ప్రాగ్ద్వారేఽభూత్ స్వాభిలషితో భరతాభిషేకః కదా భవిష్యతీ త్యవసరం ప్రతీక్షమాణా భరతశత్రుఘ్నాధిష్ఠితరాజగృహస్య ప్రాగ్ద్వారే దైవా దాగతాభూత్. ౫. లిప్తేతి. చందనసారేణ చందనపంకేన - రాజవస్త్రాణి రాజార్హ వస్త్రాణి కైకేయీదత్తాని-కంచుకాంతరీయోత్తరీయాదిభేదా ద్బహువచనం - తై స్తై రితి తత్తదవయవోచితత్వ ముచ్యతే - ఏకైకాభరణే రత్నఖచితత్వాదివైవిధ్య మాహ వివిధై రితి - వివిధ మితి క్రియావిశేషణం - తేన భూషణసంస్థానవిశేష ఉచ్యతే. ౬. మేఖలాదామభి రితి. భూషణశబ్దోఽపి మేఖలాదామభిన్నపరః-గోబలీవర్దన్యాయాత్-అన్యైః మేఖలాప్రదేశధారణీయైః - బద్ధేతి విశేషణాత్ భూషణాని బంధనస్థానీయాని - న తు శోభాకరాణీత్యుక్తం. ౭. తా మితి. అకరుణాం నిర్దయాం. ౮. యస్యా ఇతి.

గతి రితి. యో రామః దుఃఖే సంకటే ప్రాప్తే సతి - సర్వభూతానాం గతిః నివారకత్వేన ప్రాప్యః - సః ఆత్మనః స్వస్య కిం పునః స రామః స్త్రియా స్వాయత్తీకృతభర్తృకయా కైకేయ్యా వనం ప్రవ్రాజితః రామ స్త్వేతదనుచితం కృతవా నితి భావః. ౨. రామో రాజ్యకాంక్షయా పితృవచనోల్లంఘనం కృతవా నిత్యపయశోభయా దేవం కరోతు-లక్ష్మణః కథ మనుమతిం కృతవా నిత్యాహ-బలవా నితి. కిం న మోచయతే స్మ ప్రవ్రాజనా దితి శేషః. ౩. పితృనిగ్రహే దోషోఽస్తీత్యాశంక్య పరిహరతి - పూర్వ మితి. యో రాజా నార్యా వంశం గతః ఉత్పథం సమారూఢః - అపథం ప్రాప్తస్సన్ - నయానయౌ న్యాయాన్యాయ మవేక్ష్య సమ్యగ్విచార్య - పూర్వ మేవ నిగ్రాహ్య ఇతి యోజనా. ౪. ౭. తామితి. అకరుణా మితిచ్ఛేదః. ౮. యస్యా ఇతి. వనే రామః - అభూ

కురు యథామతి. ౯. శత్రుఘ్న శ్చ తదాజ్ఞాయ వచనం భృశదుఃఖితః, అంతఃపుర
చరా న్సర్వా నిత్యువాచ ధృతవ్రతః. ౧౦. తీవ్ర ముత్పాదితం దుఃఖం భ్రాతౄ
ణాం మే తథా పితుః, యయా సేయం నృశంసస్య కర్మణః ఫల మశ్నుతాం. ౧౧.
ఏవ ముక్తాతు తేనాశు సఖీజనసమావృతా, గృహీతా బలవ త్కుబ్జా సా తద్గృ
హ మనాదయత్. ౧౨ తత స్సుభృశసంతప్త స్తస్యా స్సర్వ స్సఖీజనః, క్రుద్ధ
మాజ్ఞాయ శత్రుఘ్నం విపలాయత సర్వశః. ౧౩. ఆమంత్రయత కృత్స్నశ్చ తస్యా
స్సర్వ స్సఖీజనః, యథాయం సముపక్రాంతో నిశ్శేషా న్నః కరిష్యతి, సానుక్రో
శాం వదాన్యాంచ ధర్మజ్ఞాం చ యశస్వినీం, కౌసల్యాం శరణం యామ సా హి
నోఽస్తు ధ్రువా గతిః. ౧౫ స చ రోషేణ తామ్రాక్ష శ్శత్రుఘ్న శ్శత్రుతాపనః,
విచకర్ష తదా కుబ్జాం క్రోశంతీం ధరణీతలే. ౧౬. తస్యా హ్యాకృష్యమాణా
యా మంథరాయా స్తత స్తతః, చిత్రం బహువిధం భాండం పృథివ్యాం తద్వ్య
శీర్యత. ౧౭. తేన భాండేన సంస్తీర్ణం శ్రీమద్రాజనివేశనం, అశోభత తదా భూయ
శ్శారదం గగనం యథా. ౧౮. స బలీ బలవత్క్రోధా ద్గృహీత్వా పురుషర్షభః,
కైకేయీ మభినిర్భర్త్స్య బభాషే పరుషం వచః. ౧౯. తై ర్వాక్యైః ప
రుషై ర్దుఃఖైః కైకేయీ భృశ దుఃఖితా, శత్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణమా
గతా. ౨౦. తాం ప్రేక్ష్య భరతః క్రుద్ధం శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్, అవధ్యా
స్సర్వభూతానాం ప్రమదాః క్షమ్యతా మితి. ౨౧. హన్యా మహ మిమాం పా

వనే అభూ దితి శేషః-కురు - శిక్షణ మితి శేషః. ౯. ౧౨. తత ఇతి. విపలాయతేతి ఉపసర్గస్యా యతౌ వితి రేఫస్య లత్వం. ౧౩. ఆమంత్రయతేతి. ఆమంత్రయత అన్యోన్య మాహ్వాయత్-తస్యా స్సర్వ స్సఖీజనః - కృత్స్నః తదితర స్సర్వోఽపి జనః - యథా యేన ప్రకారేణ - అయం శత్రుఘ్నః ఉపక్రాంతః - తథా - నః నిశ్శేషాన్ కరిష్యతి - జనాపేక్షయా పుంస్త్వం - వదాన్యాం వల్గువాచం - 'వదాన్యో వల్గువాగపీ' తి వైజయంతీ. కౌసల్యాం శరణం యామః - సా నో ధ్రువా గతి రస్త్విత్యన్యోన్య మాహ్వాయ దిత్యన్వయః. ౧౫. ౧౬ తస్యా ఇతి భాండం భూషణం - 'వణిక్ మూలధనే పాత్రే భాండం భూషాశ్వభూషయో' రితి వైజయంతీ. పృథివ్యాం - తద్వ్యశీర్యత విశీర్ణ మాసీత్ - పాఠభేదః - పృథివ్యాం - తద్వ్యశీర్యతే విశీర్ణ మాసీత్. ౧౭. తేనేతి. శారదం - ప్రసన్ననక్షత్ర మిత్యర్థః. ౧౮. స ఇతి. బలవత్క్రోధాత్ అతీవ క్రోధాత్ - కైకేయీ మభినిర్భర్త్స్యేత్యనేన మంథరామోచనార్థం తదా కైకేయీ సమాగతే త్యవగమ్యతే. ౧౯. తై రితి. శత్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణ మాగతేత్యనేన భర్త్సనానంతరం తాం ప్రహర్తు మప్యుద్యుక్తవానితి సూచ్యతే. ౨౦. తా మితి. క్షమ్యతా మిత్యబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౨౧. హన్యా మితి. నాసూయేత్.

దితి శేషః-కురుశిక్షణ మితి శేషః. ౯. ౧౩. ఆమంత్రయతేతి. ఆమంత్రయత మంత్రవిచారమకరోత్ - తదేవాహ - యదేతి సార్ధేన-వదాన్యాం వల్గువాచం ౧౫. ౧౬. తస్యా మితి. భాండం భూషణం. ౧౭. ౧౮. స ఇతి కైకేయీ మభినిర్భర్త్స్య కుబ్జామోచనార్థ మాగతా మితి శేషః. ౧౯. తై రితి. పుత్రం శరణ మాగతేత్యనేన-కుబ్జామోచనార్థ మితి జ్ఞేయం. ౨౦. తా మితి. సర్వభూతానాం మధ్యే ప్రమదా అవధ్యా-అతః క్షమ్యతా మితి శత్రుఘ్న మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౧.

పాం కైకేయీం దుష్టచారిణీం, యది మాం ధార్మికో రామో నాసూయే న్మాతృఘాతుకం. ౨౨. ఇమా మపి హతాం కుబ్జాం యది జానాతి రాఘవః, త్వాంచ మాం చ హి ధర్మాత్మా నాభిభాషిష్యతే ధ్రువం ౨౩. భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః, న్యవర్తత తతో రోషా త్తాం ముమోచ చ మంథరాం. ౨౪. సా పాదమూలే కైకేయ్యాః మంథరా నిపపాత హ, నిశ్వసంతీ సుదుఃఖార్తా కృపణం విలలాపచ. ౨౫. శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞాం సమీక్ష్యకుబ్జాం భరతస్య మాతా, శనై స్సమాశ్వాసయ దార్తరూపాం క్రౌంచీం విలగ్నామివ వీక్షమాణాం. ౨౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్య మబ్రువన్. ౧. గతో దశరథ స్స్వర్గం యో నో గురుతరో గురుః, రామం ప్రవ్రాజ్య వై జ్యేష్ఠం లక్ష్మణం చ మహాబలం. ౨. త్వ మద్య భవ నో రాజా రాజపుత్ర మహాయశః, సంగత్యా నాపరాధ్నోతి రాజ్య మేత దనాయకం ౩.

న గర్హేత. ౨౨. మాభూ న్మాతృహత్యా - సర్వకుహనామూలభూతేయ మేవ కుబ్జా హన్యతా మిత్యత్రాహ - ఇమా మిత్యాదినా. నాభిభాషిష్యతే - ఇత్యబ్రవీ దిత్యనుకృష్టేన పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩. ౨౫. శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞా మితి. విక్షేపో భ్రామణం - తేన విమూఢసంజ్ఞాం అన్యథాభూత మతిం - విలగ్నాం - వాగురాలగ్నా మితి భావః - వివిగ్నా మితి పాఠే - కంపవతీ మిత్యర్థః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

తతః ప్రభాత ఇత్యాది. త్రయోదశదివసపర్యంత మపరక్రియావ్యావృతత్వా చ్చతుర్దశ ఇత్యుక్తం - సమేత్య ఏకీభూయ. ౧. గత ఇతి. గురుతరో గురుః-పరమగురు రిత్యర్థః. ౨. త్వమితి. 'రాజానం ప్రథమం విందే త్తతో భార్యాం తతో ధన' మితి మాతాపిత్రాదే రపి రాజ్ఞ ఏవాంతరంగరక్షకత్వోపదేశాత్ అనాయకమప్యేతద్రాజ్యం సంగత్యాదైవయోగేన నాపరాధ్నోతి - రాజ్యస్థజనజాతమన్యోన్యం న ద్రుహ్యతీత్యర్థః. ౩. ప్రకృత్యాభిముఖ్యమప్యస్తీత్యాహ - అభిషేచనికం అభి

హన్యా మితి. మాతృఘాతక మితి రామో మాం నాసూయే ద్యది - న గర్హయే ద్యది - తదా కైకేయీ మపి హన్యా మితి సంబంధః. ౨౨. ఇమా మితి. త్వాం చ మాం చ నాభిభాషిష్యత ఇతి - శత్రుఘ్న మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩. ౨౫. శత్రుఘ్నేతి. శత్రుఘ్నవిక్షేపమూఢసంజ్ఞాం - శత్రుఘ్నవిక్షేపః శత్రుఘ్నేనేత స్తతః ఆకర్షణం - విలగ్నాం యంత్రాదినా సంయతాం. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారః. ౧. ౨. త్వ మితి. సంగత్యా సామంతామాత్యాదీనా మైకమత్యేన అనాయక మప్యేతద్రాజ్యం నాపరాధ్నోతి - రాజ్యస్థజనజాత మన్యోన్యం న ద్రుహ్యతీత్యర్థః - యద్వా - ఏవం రాజ్య మనాయక మపి - సంగత్యా దైవగత్యా నాపరాధ్నోతి న వినశ్యతి - సర్వ మపి రాజ్యం నాయకరహితం స న్న నశ్యతి-ఇదంతు రాజ్యం దైవయోగేన న నశ్యతి - అత స్త్వం నో రాజా భవేతి సంబంధః. ౩. అభిషేచనిక మితి. శ్రేణయః విధిముఖ్యాః.

ఆభిషేచనికం సర్వ మిద మాదాయ రాఘవ, ప్రతీక్షతే త్వాం స్వజన శ్శ్రేణయ
శ్చ నృపాత్మజ. ౪. రాజ్యం గృహాణ భరత పితృపైతామహం ధ్రువం, అభిషే
చయ చాత్మానం పాహి చాస్మా న్నరర్షభ. ౫. ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా
సర్వం ప్రదక్షిణం, భరత స్తం జనం సర్వం ప్రత్యువాచ ధృతవ్రతః. ౬. జ్యేష్ఠస్య రా
జతా నిత్య ముచితా హి కులస్య నః, నైవం భవన్తో మాం వక్తు మర్హన్తి కుశ
లాజనాః. ౭. రామః పూర్వో హి నో భ్రాతా భవిష్యతి మహీపతిః, అహం త్వరణ్యే
వత్స్యామి వర్షాణి నవపంచ చ. ౮. యుజ్యతాం మహతీ సేనా చతురంగమహాబలా,
ఆనయిష్యా మ్యహం జ్యేష్ఠం భ్రాతరం రాఘవం వనాత్. ౯. ఆభిషేచనికం చైవ
సర్వ మేత దుపస్కృతం, పురస్కృత్య గమిష్యామి రామహేతో ర్వనం ప్రతి. ౧౦.
తత్రైవ తం నరవ్యాఘ్ర మభిషిచ్య పురస్కృతం, ఆనేష్యామి తు వై రామం హ
వ్యవాహ మివాధ్వరాత్. ౧౧. న సకామాం కరిష్యామి స్వా మిమాం మాతృ
గంధినీం, వనే వత్స్య మ్యహం దుర్గే రామో రాజా భవిష్యతి. ౧౨. క్రియ
తాం శిల్పిభిః పంథా స్సమాని విషమాణి చ, రక్షిణ శ్చానుసంయాంతు పథి
దుర్గవిచారకాః. ౧౩. ఏవం సంభాషమాణం తం రామహేతో ర్నృపాత్మజం,
ప్రత్యువాచ జన స్సర్వ శ్శ్రీమద్వాక్య మనుత్తమం. ౧౪. ఏవం తే భాషమాణ

షేకప్రయోజనం పదార్థజాతం - స్వజనాః అమాత్యాదయః - శ్రేణయః నైగమాః - ప్రతీక్షంత ఇతి
విపరిణామః. ౪. ౫. ఆభిషేచనిక మితి. భాండం ఉపకరణం. ౬. జ్యేష్ఠస్యేతి. రాజతా రాజత్వం. ౭.
రామఇతి. వత్స్యామి-రామప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః. ౮. యుజ్యతా మితి. ఆనయిష్యామీత్యత్ర ఇదా
ర్షః. ౯. ఆభిషేచనిక మితి. ఉపస్కృతం సంస్కృతం - ఉపకరణ మితి వార్థః - రామహేతోః
రామాభిషేకార్థం. ౧౦. తత్రైవేతి. పురస్కృతం పూజితం - 'పురస్కృతః పూజితే స్యా దభి
యుక్తేఽగ్రతః కృత' ఇతి వైజయంతీ. యద్వా-పురస్కృతం - స్వజనదర్శనేనాభిముఖీకృత మిత్య
ర్థః - అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః - హవ్యవాహం త్రేతాగ్నిం. ౧౧. నేతి. మాతృగంధినీం కేవల
మాతృవ్యపదేశాం - లేశమాత్రమాతృభావా మితివా - 'గంధో లేశే మహీగుణ' ఇతి వైజయంతీ.
౧౨. క్రియతా మితి. తత్సమీపగమనాయేతి శేషః-విషమాణి నిమ్నోన్నతస్థలాని - సమాని క్రియం
తాం - పథి దుర్గవిచారకాః మార్గే దుర్గస్థలశోధకాః - యద్వా - దుర్గాభిజ్ఞా రక్షిణః. ౧౩. ఏవ
మితి. రామహేతోః అనుత్తమం శ్రీమద్వాక్యం - ఏవం సంభాషమాణం ప్రత్యువాచేతి సంబంధః.
౧౪. ఏవ మితి. పద్మా పద్మాలయా - శ్రీః - తే - ఉపతిష్ఠతాం - త్వత్సమీపే అనపాయినీ తిష్ఠ

౪. ౫. ఆభిషేచనిక మితి. ఆభిషేచనికం భాండం అభిషేకోపయుక్త మంగళద్రవ్యజాతం. ౬. జ్యే
ష్ఠస్యేతి. రాజతా రాజత్వం - ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి. ౭. ౯. ఆభిషేచనిక మితి. ఉపస్కృ
తం సంస్కృతం ౧౦. తత్రేతి. పురస్కృతం అగ్రతః కృతం-అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః. ౧౧.
నేతి. మాతృగంధినీం - కేవల మాతృవ్యపదేశాం - మాతృసంజ్ఞా మాత్రా మిత్యర్థః. ౧౨. క్రియతా
మితి. విషమాణి విషమస్థలాని - సమాని క్రియంతాం - పథి దుర్గవిచారకాః - పథి దుర్గమేషు విష
మేషు జనాన్ చారయంతి తథా. ౧౩. ఏవ మితి. రామహేతో రనుత్తమం శ్రీమద్వాక్య మేవం
సంభాషమాణం తం ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ౧౪. ఏవమితి. పద్మా పద్మహస్తా - తే ఉపతిష్ఠ

స్య పద్మా శ్రీ రుపతిష్ఠతాం, య స్త్వం జ్యేష్ఠే నృపసుతే పృథివీం దాతు మిచ్ఛ
సి. ౧౪ అనుత్తమం తద్వచనం నృపాత్మజ ప్రభాషితం సంశ్రవణే నిశమ్య చ, ప్ర
హర్షజా స్తం ప్రతి బాష్పబిందవో నిపేతు రార్యాననేత్రసంభవాః. ౧౫. ఊచు
స్తే వచన మిదం నిశమ్య హృష్టా స్సామాత్యా స్సపరిషదో వియాతశోకాః, పం
థానం నరవర భక్తిమా ఞ్జనశ్చ వ్యాదిష్టా స్తవ వచనాచ్చ శిల్పివర్గః ౧౬.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.

అథ భూమిప్రదేశజ్ఞా స్సూత్రకర్మవిశారదాః, స్వకర్మాభిరతా శ్శూరాః ఖ
నకా యన్త్రకా స్తథా, కర్మాన్తికా స్స్థపతయః పురుషా యన్త్రకోవిదాః,

---

త్యిత్యర్థః - నృపసుతే నృపసుతాయ స ఏవ సుతః జ్యేష్ఠత్వాత్ - ఇతరే కామజాః స్మృతా ఇతి.
వచనా దితి భావః. ౧౪. అనుత్తమ మితి. సంశ్రవణే రామానయన ప్రతిజ్ఞావిషయే - ఆగూసం
గరసంధాః 'ప్రతిశ్రవ స్సంశ్రవః ప్రతిజ్ఞా' చేతి హలాయుధః. నిశమ్య - స్థితానా మితి శేషః-ఆ
ర్యాననేత్రసంభవా ఇత్యత్ర ఆర్యేత్యవిభక్తికనిర్దేశః-ఆర్యాణా మితి యావత్. ౧౫. ఊచు రితి.
హేనరవర - తవ వచనాత్ - శిల్పివర్గః భక్తిమాన్ జనః రక్షకశ్చ పంథానం ప్రతి - వ్యాదిష్టాః
ఆజ్ఞప్తాః - ఇతీద మూచు రితి సంబంధః. ౧౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూష
ణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.

అథేత్యాది. భూమిప్రదేశజ్ఞాః నిమ్నోన్నతాదిప్రదేశజ్ఞాః - యద్వా-నానాదేశవిదః సూ
త్రకర్మవిశారదాః సూత్రకర్మణి నిర్జల ప్రదేశే ప్వగాధవాపీకూపాదిజలోద్ధారసూత్రకర్మణి విశార
దా స్సమర్థాః - యద్వా - సూత్రైః కర్మ సూత్రకర్మ - తత్ర విశారదా స్సమర్థాః - తంతు
వాయా ఇత్యర్థః - స్వకర్మాభిరతాః మార్గరక్షణాదిస్వకర్మసావధానాః - ఖనకాః ఖననోపజీవినః -
సురంగాదికృత ఇత్యర్థః - యంత్రకాః మహాకుల్యాదితరణాయ కాష్ఠాదినా ఉపయంత్రప్రవర్తకాః-
వాగురికా వా - కర్మాంతికాః - కర్మణి అంతోఽవసాన మేషా మస్తీతి కర్మాంతికాః పరికల్పిత
కర్మకారిణః - భృతిజీవిన ఇతి యావత్ - స్థపతయః కారవః - 'స్థపతిః కారుభేదేఽపి' త్యమరః.
పురుషాః అధ్యక్షరాజపురుషాః - యంత్రకోవిదాః క్షేపణీమాయంత్రకరణసమర్థాః-వర్ధకయః తక్షా

తామ్ త్వత్సమీపే అనపాయినీ భవత్విత్యర్థః - జ్యేష్ఠే నృపసుత ఇతి చతుర్థ్యర్థే సప్తమీ. ౧౪.
అనుత్తమ మితి, సంశ్రవణే రామానయన ప్రతిజ్ఞావిషయే-అనుత్తమం నృపాత్మజ ప్రభాషితం తద్వ
చనం నిశమ్య - తం ప్రతి భరత ముద్దిశ్య-ప్రహర్షజాః ఆర్యాననేత్రసంభవాః బిందవః నిపేతు
రితి సంబంధః. ౧౫. ఊచు రితి.ఇదం క్రియతాం శిల్పిభిః పంథా ఇత్యుక్తం భరతవాక్యం నిశమ్య
తే సామాత్యా హృష్టా ఊచుః - వచనప్రకార మేవాహ-పంథాన మితి వ్యాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః. ౧౬.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.

అథేత్యాది. సూత్రకర్మవిశారదాః శిబికాదినిర్మాణే సూత్రగ్రహణకుశలాః-యద్వా-సూత్ర
క్రియమాణం కర్మ తత్ర విశారదాః-తంతువాయా ఇత్యర్థః-ఖనకాః ఖననేనోపజీవినః-యంత్రకాః-
మృగపక్షిగ్రహణసాధనయంత్రకర్తారః - వాగురికా ఇతి యావత్-కర్మాంతికాః కర్మణాం అంతః
అవసాన మస్తీతి తథా - భృతిజీవనా ఇత్యర్థః-స్థపతయః పురాదికృతః ప్రధానవర్ధకయః-పురుషాః
యంత్రకోవిదాః క్షేపణీమాదియంత్రకరణకుశలాః - జలయంత్రాదికృతో వా - వర్ధకయ స్తక్షాణః

తథా వర్ధకయ శ్చైవ మార్గిణో వృక్షతక్షకాః, సూపకారా స్సుధాకారా వంశకర్మకృత స్తథా, సమర్థా యే చ ద్రష్టారః పురత స్తే ప్రతస్థిరే. ౩. స తు హర్షా త్త ముద్దేశం జనౌఘో విపులః ప్రయాన్, అశోభత మహావేగ స్సముద్ర ఇవ పర్వణి. ౪. తే స్వవారం సమాస్థాయ వర్త్మకర్మణి కోవిదాః, కరణై ర్వివిధోపేతైః పురస్తా త్సంప్రతస్థిరే. ౫. లతావల్లీశ్చ గుల్మాంశ్చ స్థాణూ నశ్మన ఏవచ, జనా స్తే చక్రిరే మార్గం ఛిందంతో వివిధాన్ ద్రుమాన్. ౬. అవృక్షేషు చ దేశేషు కేచి ద్వృక్షా నరోపయన్, కేచి త్కుఠారై ష్టంకైశ్చ దాత్రై శ్ఛిందన్ క్వచి త్క్వచిత్. ౭. అపరే వీరణ స్తంబాన్ బలినో బలవత్తరాః, విధమంతి స్మ దుర్గాణి స్థలాని చ తత స్తతః. ౮. అపరేఽపూరయన్ కూపాన్ పాంసుభి శ్శ్వభ్ర మా

ణః - 'తక్షా తు వర్ధకి' రిత్యమరః. మార్గిణః మార్గసమీకరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః మార్గనిరోధకవృక్షచ్ఛేదకాః - కూపకారాః కూపనిర్మాణసమర్థాః - సుధాకారాః ప్రాసాదస్థలభిత్త్యాదిలేపనకరాః - వంశకర్మకృతః వంశైః కటపిటకశూర్పాదికర్మకరాః - సమర్థాః కార్యాంతరేషు సమర్థాః ద్రష్టారః పూర్వానుభూతమార్గాః - మార్గప్రదర్శకా ఇతి యావత్. ౧. ౩. సత్వితి. హర్షాత్ కర్మకరణస్య దుఃఖాత్మకత్వేఽపి జనౌఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూహలాత్ - త ముద్దేశం ప్రయాన్ రామాధిష్ఠితప్రదేశ ముద్దిశ్య గచ్ఛన్. ౪. త ఇతి. తే మార్గశోధకాః - స్వవారం సమాస్థాయ స్వస్వశోధ్యమార్గశోధనే అన్యోన్యపర్యాయకరణం ప్రాప్య-'నివహావసరౌ వారౌ' విత్యమరః. వివిధోపేతైః - వివిధాః నానాప్రకారాః తా నుపేతైః - నానావిధై రిత్యర్థః - కరణైః - ఖనిత్రపిటకకుఠారాదిభి స్సహ - పురస్తాత్ ప్రతస్థిరే. ౫. లతా ఇతి. లతాః మార్గావరణభూతాశ్శాఖాః - 'సమే శాఖాలతే' ఇత్యమరః. వల్లీః వీరుధః - గుల్మాన్ కక్షాన్ - స్థాణూన్ శంకూన్ - 'స్థాణు రస్త్రీ ధ్రువ శ్శంకు' రిత్యమరః. ౬. అవృక్షేష్వితి. టంకైః పాషాణభేదనాదిసాధనైః - 'టంకః పాషాణదారణ' ఇత్యమరః. దాత్రైః లవిత్రైః - 'దాత్రం లవిత్ర' మిత్యమరః. ఛిందన్ - అచ్ఛిందన్. ౭. అపరఇతి. వీరణస్తంబాన్ వీరణతృణకాండాన్ - విధమంతి స్మ అదహన్ - 'ధ్మాశబ్దాగ్నివక్త్రసంయోగయో' రిత్యస్మా ద్ధాతో ర్ధమాదేశః - బలినః రూఢమూలాన్ ఛేత్తు మశక్యా నిత్యర్థః-దుర్గాణి గంతు మశక్యాని-నిమ్నోన్నతస్థలానీత్యర్థః-స్థలాని సమానిచక్రు రితి శేషః. ౮. అపర ఇతి. కూపాన్ మార్గస్థాన్ ఆయతం శ్వభ్ర మవటం చ పాంసుభి రపూరయన్

మార్గసమీకరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః - మార్గనిరోధకవృక్షచ్ఛేదకాః సుధాకారాః ప్రాసాదాదిషు సుధాలేపనకారకాః - వంశకర్మకృతః వంశైః కటశూర్పాదికర్మకృతః - ద్రష్టారః మార్గప్రదర్శకాః. ౧. ౩. సత్వితి హర్షాత్ దుఃఖాత్మకత్వేఽపి జనౌఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూహలాత్ త ముద్దేశం ప్రయాన్ - రామాధిష్ఠితప్రదేశ ముద్దిశ్య గచ్ఛన్ - జనౌఘః అశోభత. ౪. త ఇతి. తే మార్గశోధకాః పూర్వోక్తాః స్వవారం స్వస్వసమూహం సమాస్థాయ ప్రాప్య - 'వారసంఘాతసంచయా' ఇత్యమరః. వివిధోపేతైః పిటకఖనిత్రకుఠారాది నానాప్రకారోపేతైః కర్మణైః కర్మ కర్తుం పురస్తా త్సంప్రతస్థిర ఇతియోజనా. ౫. లతాఇతి. లతాః శాఖాః - 'సమేశాఖాలతే' ఇత్యమరః. ౬. అవృక్షేష్వితి. టంకై పాషాణదారకైః దాత్రైః లవిత్రైః. ౭. అపరఇతి. అపరే బలవత్తరాః - దుర్గాణి స్థలాని విషమభూప్రదేశాన్ ప్రాప్య తత్రత్యా నితి శేషః - బలినః రూఢమూలాన్ - వీరణస్తంబాన్ ఉశీరజాతితృణవిశేషాన్ తత స్తతో విధమంతి విక్షేపంతి ఛిందంతీతి

యతం, నిమ్నభాగాం స్తతః కేచిత్ సమాం శ్చక్రు స్సమంతతః. ౯. బబంధు ర్బంధనీయాంశ్చ క్షోద్యాన్ సంచుక్షుదు స్తదా, బిభిదు ర్భేదనీయాంశ్చ తాం స్తాన్ దేశా న్నరా స్తదా. ౧౦. అచిరేణైవ కాలేన పరివాహాన్ బహూదకాన్, చక్రు ర్బహువిధాకారాన్ సాగరప్రతిమాన్ బహూన్. ౧౧. నిర్జలేషు చ దేశేషు ఖానయామాసు రుత్తమాన్, ఉదపానాన్ బహువిధాన్ వేదికాపరిమండితాన్. ౧౨. ససుధాకుట్టిమతలః ప్రపుష్పితమహీరుహః, మత్తోద్ఘుష్టద్విజగణః పతాకాభిరలంకృతః, చందనోదకసంసిక్తో నానాకుసుమభూషితః, బహ్వశోభత సేనాయాః పంథా స్సురపథోపమః. ౧౪. ఆజ్ఞాప్యాథ యథాజ్ఞప్తియుక్తా స్తేఽధికృతా నరాః, రమణీయేషు దేశేషు బహుస్వాదుఫలేషుచ,

---

నిమ్నభాగాం శ్చ పాంసుభి స్సమాం శ్చక్రుః ప్రపూర్యేతి శేషః - యద్వా - పూర్వశ్లోకే దుర్గాణి తృణలతాదిచ్ఛన్నాని స్థలాని చ విధమంతి స్మేతి యోజనా,అతో న పునరుక్తిః. ౯. బబంధురితి. బంధనీయాన్ జలప్రదేశాన్ - బబంధుః సేనాసంతరణార్థం సేతుభి ర్బబంధుః - క్షోద్యాన్ క్షోదార్హాన్ శర్కరాభూయిష్ఠప్రదేశాన్-సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః- భేదనీయాన్ కచ్ఛాది బహుజలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః. ౧౦. అచిరేణేతి. పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్ జలోచ్ఛ్వాసాన్ బంధనేన బహూదకాన్ చక్రుః - యద్వా - పరివాహాన్ దూరస్థతటాకప్రవర్ధితాన్ బహువిధాకారాన్ సోపానావతారాద్యనేకప్రకారా నిత్యర్థః ౧౧.నిర్జలేష్వితి. ఉదపానాన్ కూపాన్ 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసివే'త్యమరః. బహువిధాన్ నరగజతురగాది పానయోగ్యసరోవాప్యాదిభేదేన బహువిధాన్ - వేదికాపరిమండితాన్ జలపానకాలేవిశ్రాంత్యర్థం తీరే వేదికాలంకృతాన్. ౧౨. ససుధేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సుధాలిప్తకుట్టిమతలోపేతః - 'కుట్టిమోస్త్రీ నిబద్ధా భూ' రిత్యమరః. ప్రపుష్పితమహీరుహః - జలసేచనేనేతి శేషః-చందనోదకసంసిక్తః విశ్రాంతిప్రదేశేషు చందనయుక్తవారిసిక్తః - నానాకుసుమభూషితః ప్రకీర్ణనానాపుష్పశోభితః. ౧౩. ౧౪. ఆజ్ఞాప్యేత్యాది. అథ మార్గకరణానంతరం - అధికృతాః మార్గశిబిరాదికరణే నియుక్తాః - యుక్తాః పరస్పరం యుక్తాః-బహుస్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య యో నివేశః యాదృశాకారవిశిష్టో నివేశోఽభిమతః-తం తాదృశసన్నివేశం - యథాజ్ఞప్తి యథామతి - ఆజ్ఞాప్య కర్తుం నియమ్య భూషణోపమం భూషణభూతం-స్వతోలంకృత మితి యావత్ - నివేశం

యావత్-ఇతి యోజనా. ౮. ౯. బబంధు రితి. బంధనీయాన్ బబంధుః పల్వలక్షుద్రనదీదుర్గమప్రదేశాన్ సేతుభిః బబంధు రిత్యర్థః - క్షోద్యాన్ క్షుద్రశిలాభూయిష్ఠప్రదేశాన్ సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః-భేదనీయాన్ తటాకాదిజలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః ౧౦ అచిరేణేతి. పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్-బంధనేన బహూదకాన్ చక్రుః. ౧౧. నిర్జలేష్వితి. ఉదపాన్ కూపాన్-వేదికాపరిమండితాన్ వేదికాభిః పరితో మణ్డితాన్. ౧౨. ససుధేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం సుధాకుట్టిమతలః సుధాలిప్తనిబద్ధభూప్రదేశః. ౧౩. ౧౪. ఆజ్ఞాప్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం అథ మార్గకరణానంతరం అధికృతాః మార్గశిబిరాదికరణే నియుక్తాః పరస్పరం సంగతాః - బహుస్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య యో నివేశః యాదృశాకారవిశిష్టో నివేశః అభిప్రేతః తం తాదృశసన్నివేశం యథాజ్ఞప్తి యథామతి ఆజ్ఞాప్య కర్తు మితి శేషః - భూషణోపమం భూషణ

యో నివేశ స్త్వభిప్రేతో భరతస్య మహాత్మనః, భూయ స్తం శోభయామాసు ర్భూషాభి ర్భూషణోపమం. ౧౮. నక్షత్రేషు ప్రశస్తేషు ముహూర్తేషుచ తద్విదః, నివేశాన్ స్థాపయామాసు ర్భరతస్య మహాత్మనః. ౧౯. బహుపాంసుచయా శ్చాపి పరిఖాపరివారితాః, తత్రేంద్రకీలప్రతిమాః ప్రతోళీవరశోభితాః, ప్రాసాదమాలావితతా స్సౌధప్రాకారసంవృతాః, పతాకాశోభితా స్సర్వే సునిర్మిత మహాపథాః, విసర్పద్భి రివాకాశే విటంకాగ్రవిమానకైః, సముచ్ఛ్రితై ర్నివేశా స్తే బభు శ్శక్రపురోపమాః ౨౦. జాహ్నవీం తు సమాసాద్య వివిధద్రుమకాననాం, శీతలామలపానీయాం మహామీనసమాకులాం. ౨౧. సచంద్రతారాగణమండితం యథా నభః క్షపాయా మమలం విరాజతే, నరేంద్రమార్గ స్స తథా వ్యరాజత క్రమేణ రమ్య శ్శుభశిల్పినిర్మితః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అశీతితమస్సర్గః.

భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయోపి శోభయామాసుః - భూషయామాసుః. ౧౭. ౧౮. నక్షత్రేష్విత్యాది. తద్విదః వాస్తుశాస్త్రజ్ఞాః - నివేశాన్ శిబిరాణి. ౧౯. బహ్విత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. తత్ర మార్గే - బహుపాంసుచయాః - పాంసుశబ్దేనాత్ర సూక్ష్మసికతా ఉచ్యంతే - బహవః పాంసుచయా యేషు తే తథోక్తాః-పరిఖాపరివారితాః - ఖేయై ర్వృతాః ఇంద్రకీలప్రతిమాః-ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః - ప్రతోళీవరశోభితాః - ప్రతోళీ వీధిః-'రథ్యా ప్రతోళీ విశిఖే'త్యమరః. ప్రాసాదమాలావితతాః ప్రాసాదాః - దేవగృహాణి - 'ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. సౌధప్రాకారసంవృతాః - సౌధాః రాజగృహాణి - యద్వా - సౌధాః సుధాధవళితాః - తేన రక్తం రాగాదిత్యణ్-సముచ్ఛ్రితైః-ఉన్నతైః అతఏవ ఆకాశే విసర్పద్భి రివ స్థితైః-విటంకాగ్రవిమానకైః-విటంకయుక్తాగ్రవిమానైః - 'కపోతపాలికాయాం తు విటంకం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. విమానాని సప్తభూమికాః ప్రాసాదాః - తైః బభుః - శక్రపురోపమాః అమరావతీసదృశాః. ౨౦. జాహ్నవీమితి. సమాసాద్య అవధీకృత్య-తత్పర్యంత మిత్యర్థః - నివేశాబభు రితి పూర్వేణాన్వయః-ఉత్తరేణ వా గంగావిశేషణై స్తతః పరం నివేశకరణాశక్యత్వం ద్యోత్యతే. ౨౧. సచంద్రతారాగణమండితమితి. సచంద్రో య స్తారాగణ స్తేన మండితం. ౨౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అశీతితమస్సర్గః.

సదృశం - అతిరమణీయ మితి యావత్ - భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయో భూషయామాసు రితి యోజనా. ౧౭ ౧౮. నక్షత్రేష్వితి. నివేశాన్ శిబిరాణి. ౧౯. బహ్విత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. బహుపాంసుచయాః బహవః. పాంసుసదృశసికతామయాః యేషు తే తథోక్తాః- ఇంద్రకీలప్రతిమాః ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః- ప్రతోళీవరశోభితాః ప్రతోళీ రథ్యా-విటంకాగ్రవిమానకైః విటంకో గృహకపోతపాలికా - తదుపరి నిర్మితైః శిలాగృహై రిత్యర్థః-యద్వా విటంకవద్భిరగ్రవిమానైః సముచ్ఛ్రితైః నివేశా స్తే బభుః. ౧౯. ౨౦. జాహ్నవీ మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. జాహ్నవీం సమాసాద్య స నరేంద్రమార్గో వ్యరాజతేతి సంబంధః. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అశీతితమస్సర్గః.

తతో నాందీముఖీం రాత్రిం భరతం సూతమాగధాః, తుష్టువు ర్వాగ్విశేషజ్ఞా స్స్తవై ర్మంగళసంహితైః. ౧. సువర్ణకోణాభిహతః ప్రాణదద్యామదుందుభిః, దధ్ము శ్శంఖాంశ్చ శతశో నాదాం శ్చోచ్చావచస్వరాన్. ౨. స తూర్యఘోష స్సుమహా న్దివ మాపూరయ న్నివ, భరతం శోకసంతప్తం భూయ శ్శోకై రరంధ్రయత్. ౩. తతః ప్రబుద్ధో భరత స్తం ఘోషం సన్నివర్త్యచ, నాహం రాజేతి చాప్యుక్త్వా శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౪. పశ్య శత్రుఘ్న కైకేయ్యా లోకస్యాపకృతం మహత్, విసృజ్య మయి దుఃఖాని రాజా దశరథో గతః. ౫. తస్యైషా ధర్మరాజస్య ధర్మమూలా మహాత్మనః, పరిభ్రమతి రాజశ్రీ ర్నౌ రివాకర్ణికా జలే. ౬. యో హి న స్సుమహా న్నాథ స్సోఽపి ప్రవ్రాజితో వనం, అనయా ధర్మముత్సృజ్య మాత్రా మే రాఘవ స్స్వయం. ౭. ఇత్యేవం భరతం ప్రేక్ష్య విలపంతం విచేతనం, కృపణం రురుదు స్సర్వా స్సస్వరం యోషిత స్తదా. ౮. తథా తస్మి న్విలపతి వసిష్ఠో రాజధర్మవిత్, సభా మిక్ష్వాకునాథస్య ప్రవివేశ మహాయశాః. ౯. శాతకుంభమయీం రమ్యాం మణిరత్న సమాకులాం, సుధర్మా మివ ధర్మాత్మా సగణః ప్రత్యపద్యత. ౧౦. స కాంచనమయం పీఠం సుఖా స్తరణసంవృతం, అధ్యా

తత ఇత్యాది. నాందీముఖీం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం - యద్వా - భరతాభిషేకాయ వసిష్ఠేన కృతనాందీముఖాభ్యుదయయుక్తాం - యద్వా-శోకవిగమాయ కృతాభ్యుదయామిత్యర్థః - రాత్రిం రాత్రౌ అపరరాత్ర ఇత్యర్థః - యద్వా-రాత్రిం ప్రాప్యేతి శేషః - మంగళసంహితైః మంగళశబ్దసహితైః. ౧. సువర్ణకోణాభిహత ఇతి. కోణో వాదనదండః - యామావసానసూచకో దుందుభిః - యామదుందుభిః-ప్రాణదత్ నదతిస్మ - నాద్యంతే ఏభి రితి నాదాః-కాహళ్యాదయః తాన్ ఉచ్చావచస్వరాన్ నిమ్నోన్నతస్వరాన్ -మంద్రమధ్యమతారరూపేణ నానాస్వరానిత్యర్థః. ౨. స ఇతి. అరంధ్రయత్ వ్యతారయత్ - అరంధయ దితి పాఠే-అపచత్ ఆతప దిత్యర్థః. ౩. ౪. పశ్యేతి. కైకేయ్యా హేతుభూతయా - జాయమానం లోకస్య సూతమాగధాదేః అపకృతం అనుచితం కర్మ పశ్య - యద్వా - లోకస్య జనస్య కైకేయ్యా-మహద్వ్యథా భవతి తథా అపకృతం-తదేవాహ-విసృజ్యేత్యాది. ౫. తస్యేతి. రాజశ్రీః ప్రధానే రాజని వర్తమానే జ్యేష్ఠపుత్రస్య యువరాజత్వేన ప్రాప్తే త్యేవ మవిచ్ఛిన్నా రాజ్యలక్ష్మీః - అకర్ణికా కర్ణోఽరిత్రం - 'కర్ణ శ్శోఽరిత్ర మరిత్రం' చేతి భువనః - సోఽస్యాస్తీతి కర్ణీ - స ఏవ కర్ణికః కర్ణధార ఇతి యావత్ -తద్రహితా. ౬. ౯. శాతకుంభమయీ మితి. శాతకుంభమయీం స్వర్ణమయీం-మణిరత్నసమాకులాం మణిశ్రేష్ఠసమావృతాం - 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీ'త్యమరః. యద్వా-మణయో ముక్తాః - 'మణి ర్ద్వయో రశ్మజాతౌ ముక్తాదికేపిచే' త్యమరః. రత్నాని పద్మరాగాదీని - అత్ర సభా మితి విశేష్యం - సగణః సశిష్యగణః. ౧౦. ౧౧. బ్రాహ్మణా నితి. గణవల్లభాన్ గణాధ్యక్షాన్ -ఆత్యయికం-అత్యయః కృచ్ఛ్రం

తత ఇతి. నాందీముఖీం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం రాత్రిం రాత్రౌ అపరరాత్ర ఇతి యావత్. ౧. సువర్ణేతి. సువర్ణకోణాభిహతః సువర్ణదండాభిహతః - యామదుందుభిః యామనిర్గమనసూచకో దుందుభిః సాంధ్యాన్ మంగళాదీన్ అరంధ్రయత్ వ్యదళయత్. ౨. ౫. తస్యేతి. రాజపరంపరయా ఆగతా శ్రీః - అకర్ణికా కర్ణధారరహితా. ౬. ౯. శాతకుంభేతి. మణిరత్నసమాకులాం మణిశ్రేష్ఠనిబిడాం సగణః సశిష్యగణః. ౧౦. ౧౧. బ్రాహ్మణా నితి. గణవల్లభాన్ సేనా

స్త సర్వవేదజ్ఞో దూతాననుశశాస చ. ౧౧. బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యానమాత్యాన్ గణవల్లభాన్, క్షిప్ర మానయతావ్యగ్రాః కృత్య మాత్యయికం హి నః, స రాజపుత్రం శత్రుఘ్నం భరతంచ యశస్వినం, యుధాజితం సుమంత్రంచ యే చ తత్ర హితా జనాః ౧౩. తతో హాలహాలాశబ్ద స్సుమహాన్ సముపద్యత, రథై రశ్వై ర్గజై శ్చాపి జనానా ముపగచ్ఛతాం ౧౪. తతో భరత మాయాంతం శతక్రతు మివామరాః, ప్రత్యనందన్ ప్రకృతయో యథా దశరథం తథా ౧౫. హ్రద ఇవ తిమినాగసంవృత స్స్తిమితజలో మణిశంఖశర్కరః, దశరథసుతశోభితా సభా సదశరథేవ బభౌ యథాపురా. ౧౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

తా మార్యగణసంపూర్ణాం భరతః ప్రగ్రహాం సభామ్, దదర్శ బుద్ధిసంపన్నః పూర్ణచంద్రో నిశా మివ. ౧. ఆసనాని యథాన్యాయమార్యాణాం విశతాం తదా, వస్త్రాంగరాగప్రభయా ద్యోతితా సా సభోత్తమా. ౨. సా విద్వజ్జనసంపూర్ణా సభా సురుచిరా తదా, అదృశ్యత ఘనాపాయే పూర్ణచంద్రేవ శర్వరీ. ౩. రాజ్ఞ స్తు ప్రకృతీ స్సర్వా స్సమగ్రాః ప్రేక్ష్య ధర్మవిత్, ఇదం పురోహితో వాక్యం భరతం మృదు చాబ్రవీత్. ౪ తాత రాజా దశరథ స్స్వర్గతో ధర్మ

తత్ర భవ మాత్యయికం-యత్నసాధ్య మిత్యర్థః-సరాజభృత్యం రాజాంతరంగభృత్యసహితం-యుధాజిదితి విజయాఖ్యమంత్రిణో నామాంతరం - సుమంత్రశబ్దసాహచర్యాత్-యేచ తత్ర భరతే-హితాః హితపరాః జనాః-తానప్యానయతేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౩. ౧౫. హ్రద ఇతి. శర్కరాశబ్దేనాత్ర స్థూలవాలుకా ఉచ్యంతే-హ్రదశ్చ సముద్రసమీపస్థః - తిమిశంఖాదిసాహచర్యాత్-అత్ర స్తిమితజలేన వసిష్ఠస్య-తిమినాగాభ్యాం భరతశత్రుఘ్నయోః - మణ్యాదిభి రమాత్యాదీనాం చ-సామ్యం. ౧౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

తామితి. ప్రగ్రహాం నియమవతీం-యద్వా - శుక్రబృహస్పత్యాది ప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం-తదా నిశావిశేషణ మిదం. ౧. ఆసనానీతి. ఆసనాని విశతాం - ఆసనేషూపవిశతా మిత్యర్థః. ౨. సేతి. ఘనాపాయే వర్షాపగమే - శరదీతి యావత్ - భరతాభిషేకాయ సర్వే అలంకృతా స్సమాగతా ఇతి భావః. ౩. రాజ్ఞ ఇతి. ప్రేక్ష్య సంవాదార్థ మవలోక్య. ౪. తాతేతి. తాత వత్స-ధర్మం

నాయకాన్ - ఆత్యయికం అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్ర భవ మాత్యయికం యత్నసాధ్య మిత్యర్థః. ౧౨. స రాజపుత్ర మితి. యే హితా జనాః తా నానయతేతి పూర్వేణ సంబంధః-యుధాజిదితి కశ్చన మంత్రీ. ౧౩. ౧౫. హ్రద ఇవేతి. శర్కరాశబ్దేన స్థూలవాలుకా ఉచ్యంతే. ౧౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

తామితి. ప్రగ్రహాం నిభృతాం-యద్వా శుక్రబృహస్పత్యాది ప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం. ౧. ఆసనానీతి. ఆసనాని విశతాం ఆసనేషూపవిశతా మిత్యర్థః. ౨. నేతి. ఘనాపాయే వర్షాపగమే. ౩. ౪. తాతేతి. ధర్మ మాచరన్ - ధర్మం సత్యపరిపాలనరూపం. ౫. రామ ఇతి. తథా సత్యధృతిః

మాచరన్, ధనధాన్యవతీం స్ఫీతాం ప్రదాయ పృథివీం తవ. ౪. రామ స్తథా
సత్యధృతి స్సతాం ధర్మ మనుస్మరన్, నాజహా త్పితు రాదేశం శశీ జ్యోత్స్నా
మివోదితః. ౫. పిత్రా భ్రాత్రా చ తే దత్తం రాజ్యం నిహతకంటకం, త
ద్భుంక్ష్వ ముదితామాత్యః క్షిప్ర మేవాభిషేచయ. ౬. ఉదీచ్యా శ్చ ప్రతీచ్యా
శ్చ దాక్షిణాత్యా శ్చ కేవలాః, కోట్యాపరాంతా స్సాముద్రా రత్నాన్యభిహరం
తు తే. ౭. తచ్ఛ్రుత్వా భరతో వాక్యం శోకేనాభిపరిప్లుతః, ౮. జగామ మనసా
రామం ధర్మజ్ఞో ధర్మకాంక్షయా. ౯. సబాష్పకలయా వాచా కలహంసస్వరో
యువా, విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం. ౧౦. చరితబ్రహ్మచర్యస్య
విద్యాస్నాతస్య ధీమతః, ధర్మే ప్రయతమానస్య కో రాజ్యం మద్విధో హరేత్
౧౧. కథం దశరథాజ్జాతో భవే ద్రాజ్యాపహారకః, రాజ్యం చాహం చ రామస్య

సత్యపరిపాలనరూపం - తవ తుభ్యం. ౪. రామ ఇతి. తథా పితృవత్ - సత్యే ధృతిః ప్రీతి ర్యస్యస సత్యధృతిః - ధృఙ్ ప్రీతా వితి ధాతోః స్త్రియాం క్తిన్ ప్రత్యయః-సతాం పితృనిదేశ వర్తినాం- ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం - 'జీవతో ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్, గయా యాం పిండదానా చ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతే'తి వచనాత్. ౫. పిత్రేతి. అభిషేచయ - ఆత్మాన మితి శేషః. ౬. ఉదీచ్యా ఇతి. ప్రాచ్యా ఇత్యపి సిద్ధం కేవలాః సింహాసనాదిరహితా ఇత్యపరాంతాది విశేషణం - అపరాంతాః అపరాంత దేశవాసినో యవనాః-కోట్యా కోటిసంఖ్యయా ఉపలక్షితాని- రత్నాని - సాముద్రాః సముద్రద్వీపవాసినః. ౭. తదితి. ధర్మజ్ఞః కులక్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూప ధర్మజ్ఞః - ధర్మకాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూప ధర్మలిప్సయా - రామం మనసా జగామ - సస్మా రేత్యర్థః. ౯. సఇతి. బాష్పకళయా అధర్మస్మరణాద్రామస్మరణా ద్వా బాష్పేణావ్యక్తయా - కలహంస స్స్వర ఇత్యనేనాభినివేశవిశేషో ద్యోత్యతే - యువేత్యనేన భోగకాలేపి భోగోపకరణజి హాసా చిత్ర మితి ఋషి స్స్తౌతి - సభామధ్యే జగర్హే నియమాతిక్రమం రహసి బోధయే దితి నియ మోపి భగ్నః - అతిక్రూర మధర్మం నియుక్తవా నితి దుఃఖపారవశ్యా ద్రహ స్సదోఽభాగవిస్మరణేన గర్హితవాన్ - పురోహితం జగర్హే - సమ్యక్ త్వయాస్య కులస్య భావిహిత మవేక్షిత మితి నినింద- సభామధ్యే - బహవ స్సమేత్య మమైకస్య పారతంత్ర్యం కి మపజిహీర్షంతి-సభామధ్యే - కిమవనేపి మద్ధనం ముష్ణంతి. ౧౦. చరితేతి. చరితబ్రహ్మచర్యస్య అనుష్ఠితగురుకులవాసస్య-విద్యాస్నాతస్య 'వేద మధీత్య స్నాయా' దితి స్మృతిప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనానంతర భావిస్నాన కర్మయుక్తస్య- ధీమతః తదర్థజ్ఞస్య - ధర్మే ప్రయతమానస్య తదర్థానుష్ఠానవతః - మద్విధః శాస్త్రవశ్యో మాదృశః. ౧౧. మద్విధ ఇత్యేత ద్వివృణోతి - కథ మిత్యాదినా. రామ విరహోత్తరక్షణే మృతస్య కుక్షౌ జా

తథా పితృవ త్సత్యవర్తీ - సతాం ధర్మం పితృనిదేశవర్తినాం ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం. ౫. పిత్రేతి. అభిషేచయ ఆత్మాన మితి శేషః. ౬. ఉదీచ్యా ఇతి. కేవలాః ప్రత్యేకసింహాసనాధీ శ్వరా ఇత్యర్థః - కోట్యా పరాంతా ఇత్యత్ర పరాంతా ఇతి ఛేదః - కోట్యా ఉపలక్షితాః-పరాం తాః ప్రాచీదిగంతవాసినః - సాముద్రాః సముద్రద్వీపవాసిన ఇత్యర్థః. ౭. తచ్ఛ్రుత్వేతి. ధర్మజ్ఞః కుల క్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూపధర్మజ్ఞః - ధర్మకాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మలిప్సయా-రామం మనసా జగామ - సస్మారేత్యర్థః. ౯. స ఇతి. సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం అధర్మే మాం నియుక్తవా నితి దుఃఖపారవశ్యా ద్గర్హితవాన్. ౧౦. చరితేతి. విద్యాస్నాతస్య - సర్వవేదాధ్యయ

ధర్మం వక్తు మిహార్హసి. ౧౨. జ్యేష్ఠ శ్శ్రేష్ఠశ్చ ధర్మాత్మా దిలీపనహుషోపమః, లబ్ధు మర్హతి కాకుత్స్థో రాజ్యం దశరథో యథా. ౧౩. అనార్యజుష్ట మస్వర్గ్యం కుర్యాం పాప మహం యది, ఇక్ష్వాకూణా మహం లోకే భవేయం కులపాంసనః. ౧౪. యద్ధి మాత్రా కృతం పాపం నాహం తదపి రోచయే, ఇహస్థో వనదుర్గస్థం నమస్యామి కృతాంజలిః. ౧౫. రామ మేవానుగచ్ఛామి రాజా స ద్విపదాంవరః, త్రయాణా మపి లోకానాం రాజ్య మర్హతి రాఘవః. ౧౬. తద్వాక్యం ధర్మసంయుక్తం శ్రుత్వా సర్వే సభాసదః, హర్షా న్ముముచు రశ్రూణి రామే నిహితచేతసః. ౧౭. యదిత్వార్యం న శక్ష్యామి వినివర్తయితుం వనాత్, వనే తత్రైవ

తోఽహం కథం తత్త్యక్తం రాజ్యం పరిగృహ్ణీయాం - మత్స్వరూపపర్యాలోచనయాపి నాహం రాజ్యార్హ ఇత్యాహ - రాజ్యంచేతి - విశేషవస్త్వేక మేకస్య కిమిష్టే - ప్రత్యుత రాజ్యం వాకి మితి మాం నేష్టే - రాజ్యం చాహం చ రామస్య - రాజ్య మపి రామసంబంధి అహ మపి రామ సంబంధీ - ఉభయ మపి రామశేష మిత్యర్థః - ధర్మం వక్తు మిహార్హసి-లోకే స్వపిత్రాదికం నిగృహ్య స్వయం రాజ్యస్య కర్తార స్సంతి - తదేతద్వ్యక్తావపి భవతీతి మామంస్థాః-ఇహ మద్విషయే - మత్ప్రకృతిం జ్ఞాత్వా ధర్మం వక్తు మర్హసి - ధర్మం పాల్యత్వపాలకత్వరూపం వక్తు మర్హసి - రామశేషత్వావిశేషే ఏకం శేషం కథ మపరం రక్షేత్-తథా సతి రాజ్య మేవ మాం కి మితి న రక్షేదితి భావః-నను రత్నపేటికయో ర్ద్వయో శ్శేషత్వావిశేషేప్యేకం రక్ష్య మపరం రక్షకం చ దృష్టం - తద్వ దస్త్వితి చేత్ నతత్ర హి పేటికాపంచికాదివ్యాపారేణ స్వామినా రక్షకత్వేన వినియుక్తా - నాహ మేవం రామేణ వినియుక్తః - యథా స్వైకధార్య మపి రత్న మనవసరే పేటికాస్థం కరోతి-తద్వత్ స్వేనైవ పాల్య మపి రాజ్య మస్మాభి ర్యావచ్ఛక్తి ప్రసాదితోప్యనవసరతయా రామో యదా మదధీనం కుర్యాత్-తదా తదాహితశక్తిక స్తత్పరతంత్రః పేటికావత్ యావత్తదాగమనం రక్షేయం అత స్తన్నివర్తనప్రయత్న ఏవ సర్వథా కార్యః - ప్రథమతో వరనిర్బంధాదికృతా రాజ్యస్యాస్మదీయత్వబుద్ధిః రామసమక్షం గత్వా పరిహరణీయేతి భావః. తనిశ్లోకీ. ౧౨. వక్తవ్యం ధర్మ మాహ - జ్యేష్ఠ ఇత్యాదినా. దిలీపనహుషశబ్దౌ చంద్రసూర్యవంశశ్రేష్ఠ రాజోపలక్షణార్థౌ. ౧౩. అనార్యేతి. ఇక్ష్వాకూణాం లోకే నస్సంబంధిని జనే. ౧౪. యద్ధీతి. అనేనాప్రస్తుతభాషణశ్రవణపాపస్య ప్రాయశ్చిత్త మనుష్ఠితం. ౧౫. రామ మితి. ద్వౌ పాదౌ యేషాంతే ద్విపాదః- సంఖ్యాసు పూర్వస్యేతి లోప స్సమాసాంతః - తేషాం-పురుషాణామిత్యర్థః. ౧౬. మధ్యే కవివాక్యం - తద్వాక్య మితి. సభాసు సీదంతీతి సభాసదః సభ్యాః.౧౭. యదితి. కనిష్ఠే లక్ష్మణే ఆర్యశబ్దప్రయోగో జ్యేష్ఠానువర్తనరూప ధర్మనిరతత్వాత్ - యథార్యో లక్ష్మణ స్తథా - అహం లక్ష్మ

ణానంతరం భావిస్థానయుక్తస్య - మద్విధః శాస్త్రవశ్యో మాదృశః. ౧౧. కథ మితి. రాజ్యం చ రామసంబంధి - అహ మపి రామసంబంధి - ఉభయ మపి రామ శేష మిత్యర్థః-అతో ధర్మం వక్తు మర్హసి. ౧౨. ౧౪. *తి. నను త్వన్మాత్రా ప్రయాసేన రాజ్యసంపాదనా దస్మాభి రేవ ముక్త మిత్యత ఆహ - యద్ధీతి వనదుర్గస్థం వనరూపదుర్గస్థం. ౧౫. రామ మితి. రామ మేవానుగచ్ఛామి-ఆనేతు మితి శేషః-కుతః ద్విపదాం వర స్స రాఘవో రాజా త్రయాణా మపి లోకానాం రాజ్య మర్హతి నాన్య ఇతి భావః.౧౬.౧౭. * తి. సర్వథా స్వస్య రాజ్యచింతా నాస్తీతి ప్రతిపాదకం పున

వక్ష్యామి యథార్యో లక్ష్మణ స్తథా॥ ౧౮. సర్వోపాయం తు వర్తిష్యే విని
వర్తయితుం బలాత్, సమక్ష మార్యమిత్రాణాం సాధూనాం గుణవర్తినాం. ౧౯.
విష్టికర్మాంతికా స్సర్వే మార్గశోధకరక్షకాః, ప్రస్థాపితా మయా పూర్వం యా
త్రాపి మమ రోచతే. ౨౦. ఏవముక్త్వా తు ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః,
సమీపస్థమువాచేదం సుమంత్రం మంత్రకోవిదం. ౨౧. తూర్ణ ముత్థాయ
గచ్ఛ త్వం సుమంత్ర మమ శాసనాత్, యాత్రా మాజ్ఞాపయ క్షిప్రం బలం
చైవ సమానయ. ౨౨. ఏవ ముక్త స్సుమంత్రస్తు భరతేన మహాత్మనా, హృష్ట
స్త దాదిశ త్సర్వం యథా సందిష్ట మిష్టవత్. ౨౩. తాః ప్రహృష్టాః ప్రకృతయో
బలాధ్యక్షా బలస్య చ, శ్రుత్వా యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం రాఘవస్య నివ
ర్తనే ౨౪. తతో యోధాంగనా స్సర్వా భర్తౄ న్సర్వా న్గృహేగృహే,
యాత్రాగమన మాజ్ఞాయ త్వరయంతి స్మ హర్షితాః. ౨౫. తే హయై ర్గో
రథై శ్శీఘ్రై స్స్యందనై శ్చ మహాజవైః, సహ యోధై ర్బలాధ్యక్షా బలం సర్వ
మచోదయన్. ౨౬. సజ్జం తు తద్బలం దృష్ట్వా భరతో గురుసన్నిధౌ, రథం మే

ణశ్చేత్యర్థః. ౧౮. సర్వోపాయ మితి. సర్వోపాయం వర్తిష్యే - సర్వోపాయ మితి క్రియావిశేష
ణం - సర్వోపాయై ర్యత్నం కరిష్య ఇత్యర్థః - ఆర్యమిత్రాణాం సదస్యానాం - 'ఆర్యమిశ్రాః పారి
షదా స్సదస్యా స్సామవాయికాః' ఇతి సజ్జనః. భవద్భి రాగంతవ్య మిత్యర్థా దుక్తంభవతి. ౧౯. విష్టి
కర్మాంతికా ఇతి. విష్టయో భృతి మంతరేణ జనపదేభ్య స్సమానీతాః కర్మకరాః - కర్మాంతికాః
కర్మాంతే భృతిగృహీతారః - మార్గశోధకరక్షకా ఇతి విష్ట్యాదివిశేషణం - ప్రస్థాపితా మయా
పూర్వ మిత్యభిధానా ద్వసిష్ఠ శ్శిబిరకరణనియోగ మజాన న్నభిషేకప్రస్తావంకృతవా నిత్యవగమ్యతే.
౨౦. ౨౨. ఏవ మితి. ఇష్టవత్ ఇష్టార్హం - ఇష్టానురూప మితి యావత్. ౨౩. తా ఇతి. తాః
ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయః - 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చేత్యమరః.
బలాధ్యక్షాః సేనాపతయ శ్చ - రాఘవస్య నివర్తనే నివర్తననిమిత్తం - సమాజ్ఞప్తాం - బల
స్య సైన్యస్య యాత్రాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టాః - ఆసన్నితి శేషః. ౨౪. తత ఇతి. యా
త్రాగమనం యాత్రాయాః ఆగమనం సిద్ధిం - యాత్రా రూపగమనమితి వా. ౨౫. త ఇతి.
గోరథైః వృషభ యుక్తరథైః - శకటై రిత్యర్థః - బలం సర్వ మిత్యవయవావయవినో ర్భేద
నిర్దేశః. ౨౬. సజ్జ మితి. సజ్జం సన్నద్ధం - గురుసన్నిధౌ విత్యనుజ్ఞా కరణార్థముక్తం. ౨౭.

ర్భరతవాక్యం - యది త్వితి. ౧౮. సర్వోపాయ మితి. ఆర్య మిత్రాణాం సదస్యానాం -
'ఆర్యమిశ్రాః పారిషదాః సదస్యా' ఇతి సజ్జనః. సమక్షం సర్వోపాయం యథా తథా వనా న్ని
వర్తయితుం రామ మితి శేషః - వర్తయిష్యే యతిష్య ఇతి సంబంధః. ౧౯. విష్టీతి. విష్టికర్మాం
తికాః విష్టయః భృతిం వినా కర్మకృతః కర్మాంతికాః కర్మాంతే భృతిగృహీతారః. ౨౦. ౨౨.
ఏవ మితి. ఇష్టవత్ ఇష్టార్హ మిష్టానురూప మితి యావత్. ౨౩. తా ఇతి. బలాధ్యక్షాః
బలానామధిష్ఠాతారః ప్రకృతయ శ్చ బలస్య యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టా
బభూవు రితి శేషః. ౨౪. తత ఇతి. యాత్రాగమనం రామాగమనానుకూలం. ౨౫. త ఇతి.
గోరథైః వృషయుక్తరథైః శకటై రితి యావత్. ౨౬. సజ్జ మితి. సజ్జం గమనాయ సన్నద్ధం

త్వరయస్వేతి సుమన్త్రం పార్శ్వతోఽబ్రవీత్. ౨౭. భరతస్య తు తస్యాజ్ఞాం ప్రతిగృహ్య చ హర్షితః, రథం గృహీత్వా ప్రయయౌ యుక్తం పరమవాజిభిః. ౨౮. స రాఘవ స్సత్యధృతిః ప్రతాపవాన్ బ్రువన్ సుయుక్తం దృఢసత్యవిక్రమః, గురుం మహారణ్యగతం యశస్వినం ప్రసాదయిష్యన్ భరతోఽబ్రవీ త్తదా. ౨౯. తూర్ణం సముత్థాయ సుమన్త్ర గచ్ఛ బలస్య యోగాయ బలప్రధానాన్, ఆనేతు మిచ్ఛామి హి తం వనస్థం ప్రసాద్య రామం జగతో హితాయ. ౩౦ ససూతపుత్రో భరతేన సమ్య గాజ్ఞాపిత స్సంపరిపూర్ణకామః, శశాస సర్వాన్ ప్రకృతిప్రధానాన్ బలస్య ముఖ్యాంశ్చ సుహృజ్జనం చ. ౩౧. తత స్సముత్థాయ కులే కులే తే రాజన్యవైశ్యా వృషలా శ్చ విప్రాః, అయూయుజ న్నుష్ట్రరథా న్ఖరాంశ్చ నాగాన్ హయాంశ్చైవ కులప్రసూతాన్. ౩౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే - ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

తత స్సముత్థితః కాల్య మాస్థాయ స్యందనోత్తమం, ప్రయయౌ భరత శ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా. ౧. అగ్రతః ప్రయయు స్తస్య సర్వే మంత్రిపురోధసః, అధిరుహ్య హయై ర్యుక్తాన్ రథాన్ సూర్యరథోపమాన్. ౨. నవనాగసహస్రాణి కల్పితాని యథావిధి, అన్వయు ర్భరతం యాంత మిక్ష్వాకుకులనందనం. ౩. షష్టీరథసహస్రాణి ధన్వినో వివిధాయుధాః, అన్వయు ర్భరతం యాంతం రాజ

---

౨౮. ఉక్త మర్థం పున స్సంగ్రహేణ దర్శయతి స ఇత్యాదినా. సత్యధృతిః అప్రచ్యుతధైర్యః - సుయుక్తం బ్రువన్ గురుం ప్రసాదయిష్యన్-ఉచితవచనేన రామం ప్రీణయిష్య న్ని త్యర్థః. ౨౯. తూర్ణమితి. బలస్య యోగాయ బలస్య సన్నహనాయ - బలస్య సంగతయే వా - 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి ష్వి'త్యమరః. బలప్రధానాన్ గచ్ఛ-ప్రధానశబ్దః పుల్లింగోప్యస్తి. ౩౦. ౩౧. తత ఇతి. వృషలాః శూద్రాః-కులే కులే గృహే గృహే. 'కులం జనపదే గృహే' ఇత్యమరః అయూయుజన్ సజ్జా నకుర్వన్ - కులప్రసూతాన్-ఉత్తమా నిత్యర్థః. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే- ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

తత ఇతి కాల్యం అహర్ముఖం-'ప్రత్యూషోహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః. ప్రాప్యేతి శేషః. ౧. ౨. నవనాగసహస్రాణీతి. యథావిధికల్పితాని భరతనియోగ మనతిక్రమ్య కల్పితాని - నవనాగసహస్రాణీత్యనేన పురస్థగజేషు నవనాగసహస్రమాత్రం ప్రయాణే కల్పిత మిత్యవగమ్యతే. ౩. షష్టి

గురు ర్వసిష్ఠః. ౨౮. స ఇతి. సుయుక్తం బ్రువన్ - గురుం ప్రసాదయిష్యన్ - రామ ముచితవచనేన ప్రీణయిష్యన్-బలస్య యోగాయ బలస్య సంగతయే ౨౯. ౩౦. * తి సం పరిపూర్ణకామః- తస్యాపి రామదర్శనే ఉత్కటేచ్ఛత్వాత్. ౩౧. తత ఇతి. కులే గృహే వృషలాః శూద్రాః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యాయాం-ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. కాల్యం ప్రాతః కాలే. ౧. ౨. నవేతి. యథావిధికల్పితాని - భరతనియోగ మనతిక్రమ్య కల్పితాని. సన్నద్ధాని నవనాగసహస్రాణీత్యనేన పురే విద్యమానగజేషు నవనాగసహస్ర

పుత్త్రం యశస్వినం. ౬. శతం సహస్రాణ్యశ్వానాం సమారూఢాని రాఘవం, అన్వాయు స్సరథం యాంతం సత్యసంధం జితేంద్రియం. ౭. కైకేయీ చ సుమిత్రా చ కౌసల్యా చ యశస్వినీ, రామానయనసంహృష్టా యయు ర్యానేన భాస్వతా. ౮. ప్రయాతా శ్చార్యసంఘాతా రామం ద్రష్టుం సలక్ష్మణం, తస్యైవ చ కథా శ్చిత్రాః కుర్వాణా హృష్టమానసాః. ౯. మేఘశ్యామం మహాబాహుం స్థిరసత్త్వం దృఢవ్రతం, కదా ద్రక్ష్యామహే రామం జగత శ్శోకనాశనం, దృష్ట ఏవ హి న శ్శోక మపనేష్యతి రాఘవః, తమ స్సర్వస్య లోకస్య సముద్యన్నివ భాస్కరః, ఇత్యేవం కథయంత స్తే సంప్రహృష్టాః కథా శ్శుభాః, పరిష్వజానా శ్చాన్యోన్యం యయు ర్నాగరికా జనాః ౧౦. యే చ తత్రాపరే సర్వే సమ్మతా యే చ నైగమాః, రామం ప్రతి యయు ర్హృష్టా స్సర్వాః ప్రకృతయ స్తథా ౧౧. మణికారాశ్చ యే కేచి త్కుంభకారా శ్చ శోభనాః, సూత్రకర్మకృత శ్చైవ యే

రితి. ధన్వినో వివిధాయుధా శ్చేత్యనేన యోధా ఉక్తాః. ౬. శత మితి. సమారూఢాని - సాదిభిరితి శేషః. ౭. కైకేయీతి. అగ్రతో గమనం పశ్చాత్తాపాతిశయాత్-యానేనేత్యేకవచనం ప్రత్యేకాపేక్షయా. ౮. ప్రయాతా ఇతి. ఆర్యసంఘాతాః త్రైవర్ణికసంఘాః - తస్యైవ కథాః తత్సంబంధివార్తాః. ౯. తా ఏవాహ-మేఘేత్యాదినా. మేఘశ్యామం దూరస్థితత్వేపి త్వత్తు మశక్యం సౌందర్యముచ్యతే - ఘర్మాభితప్తాః పర్జన్యమితివత్ - మేఘశ్యామం - దర్శనమాత్రేణ సర్వసంతాపహరం - మహాబాహుం-ఆయతా శ్చ సువృత్తా శ్చేతి హ్యుక్తం - మహాబాహుం - తాదృశసౌందర్యానుభవదానవిషయౌదార్యయుక్తం - మహాబాహుం - తాదృశసౌందర్యభోగప్రదానసమర్థం 'రామ మిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునిబర్హణ' మితివత్ -స్థిరసత్త్వం స్థిరవ్యవసాయం-'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతు' ష్విత్యమరః. స్థిరచిత్త మితి చ పాఠః - ఆశ్రితప్రాతికూల్యేనాప్యవికృతమనస్కం - దృఢవ్రతం ఆంతరంగై రప్యప్రకంప్యాశ్రితరక్షణదీక్షం-కదా ద్రక్ష్యామహే రామం - తన్ముఖావలోకనమాత్రం లభ్యతే చేత్ కైకేయీవచనజనితతాపా స్సర్వేపి నివర్తేరన్ - జగత శ్శోకనాశనం - తస్మిన్ సర్వలోకశోకనివర్తకే సతి కథం వయం శోకాకులాస్స్యామ-తదీయ సర్వలోకశోకనివర్తకత్వస్య అస్మచ్ఛోకస్య చ కస్సంబంధః - మా శుచ ఇత్యుక్తవతోప్యస్యాతిశయ ఉక్తః. దృష్టఇతి. దృష్టఏవ - రామ స్సన్నిహిత శ్చేత్ - సమందస్మితో మాభూత్ - కటాక్షపూర్వకం కించిత్ ప్రియవచనం చ మావోచత్ - అస్మాభి శ్చ న యత్నః కార్యః - కింతు దూరే దర్శనమాత్రేణాస్మచ్ఛోకా స్సర్వే వినశ్యేయుః - తమ ఇత్యాది - యథోద్యన్నాదిత్యో దూరస్థితోపి సకలలోకాంధకారం నివర్తయతి ఇతీతి. పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః - నగరేచరంతీతి నాగరికాః - చరతీతి ఠక్. తనిశ్లోకీ. ౧౦. య ఇతి. తత్ర నగరే - యే రామస్య సమ్మతాః- యే చ నైగమాః వణిజః- తే సర్వే - సర్వాః ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయశ్చ రామం ప్రతియయుః. ౧౧. తాః ప్రపంచయతి - మణీత్యాదినా. అత్ర యచ్ఛబ్దరహితస్థలే సోనుషంజనీయః-మణికారాః

మాత్రం భరతేన సహాగత మిత్యర్థః. 3. ౬. సమారూఢాని-సాదిభి రితిశేషః. ౭. కైకేయీతి. యానేనేత్యేకవచనం ప్రత్యేకాపేక్షయా. ౮. ఆర్యసంఘాతాః త్రైవర్ణికసమూహాః. ౯.ఇత్యేవమితి. పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః. ౧౦. యేచేతి. సంమతా రామస్యేతి శేషః - నైగమా వణిజః-ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయః. ౧౧. ప్రకృతీః విభజ్య దర్శయతి-మణికారాఇతి - మణికారాః ముక్తాపద్మరాగా

చ శస్త్రోపజీవినః, మాయూరకాః క్రాకచికా రోచకా వేధకా స్తథా, దంతకారా స్సుధాకారా స్తథా గంధోపజీవినః, సువర్ణకారాః ప్రఖ్యాతా స్తథా కంబళధావకాః, స్నాపకోచ్ఛాదకా వైద్యా ధూపకా శ్శౌండికా స్తథా, రజకా స్తున్నవాయాశ్చ గ్రామఘోషమహత్తరాః, శైలూషా శ్చ సహ స్త్రీభి ర్యాయుః కైవర్తకా స్తథా, సమాహితా వేదవిదో బ్రాహ్మణా వృత్తసమ్మతాః, గోరథై ర్భరతం యాంత మనుజగ్ము స్సహస్రశః ౧౬. సువేషా శ్శుద్ధవసనా స్తామ్రమృష్టానులేపనాః, సర్వే తే వివిధై ర్యానై శ్శనై ర్భరత మన్వయుః. ౧౭. ప్రహృష్టముదితా

పద్మరాగాదిమణిసంస్కారకాః - కుంభకారాః కులాలాః - శోభనాః స్వకార్యదక్షా ఇతి యావత్ - సూత్రకర్మకృతః తంతువాయాదయః - శస్త్రోపజీవినః శస్త్రకారకాః - మాయూరకాః మయూరపింఛై శ్ఛత్రవ్యజనాదికారిణః - క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్రై శ్చందనాదిదారుదళనకారిణః - 'క్రకచోఽస్త్రీ కరపత్ర' మిత్యమరః, రోచకాః దండకుడ్యవేదికాదిషు కాంత్యుత్పాదకాః - వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః - దంతకారాః దంతైః పుత్రికా పీఠశిబికాదికారకాః-సుధాకారాః ప్రాసాదతలకుడ్యాదిషు సుధాలేపనకర్మకరాః - గంధోపజీవినః చందనకస్తూరీకర్పూరకుంకుమాదిగంధద్రవ్యవిక్రయజీవినః - సువర్ణకారాః ప్రసిద్ధాః - కంబళధావకాః కంబళశోధకాః-స్నాపకోచ్ఛాదకాః స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉచ్ఛాదకాః అంగమర్ధకాః - 'ఉచ్ఛాదనం సముల్లేఖోద్వాహనోద్వర్తనేషు' చేతి విశ్వః, ధూపకాః గృహాదిషు ధూపవాసకాః శౌండికా మద్యకరాః - 'శుండా కరికరే మద్య' ఇతి వైజయంతీ, రజకాః నిర్ణేజకాః 'నిర్ణేజక స్స్యా ద్రజక' ఇత్యమరః. తున్నవాయాః సౌచికాః - 'తున్నవాయస్తు సౌచిక' ఇత్యమరః. గ్రామఘోషమహత్తరాః గ్రామమహత్తరాః ఘోషమహత్తరాశ్చ-మహత్తరాః ప్రధానభూతాః - ఘోష ఆభీరపల్లీస్యా దిత్యమరః. శైలూషాః భూమికాధారిణః - స్త్రీజీవినోవా - అతఏవ సహస్త్రీభి రిత్యుక్తం - 'శైలాలిన స్తు శైలూషా జాయాజీవా' ఇత్యమరః. కైవర్తాః ధీవరాః-'కైవర్తే దాశధీవరా' విత్యమరః. తే సర్వే యయు రిత్యన్వయః. సమాహితా ఇతి. సమాహితాః యోగినః - గోరథైః వృషభయుక్తరథైః - శకటై రితి యావత్. ౧౬. సువేషా ఇతి. తామ్రమృష్టానులేపనాః రక్తవర్ణసంపూర్ణాంగరాగాః. ౧౭. ప్రహృష్టముదితేతి. ప్రహర్షః కాయికో రోమాంచాదిః-ప్రమోదో మానసో హర్షః-ఆనయనే ఆనయననిమిత్తే. ౧౮. త ఇతి. శృంగిబేరపురం ప్రతి దూర మధ్వానం గత్వా గంగాం

దిమణిసంస్కారకాః - సూత్రకర్మకృతః తంతువాయాదయః - శస్త్రోపజీవినః శస్త్రనిర్మాణోపజీవినః - మాయూరకాః మయూరపింఛైః ఛత్రవ్యజనాదికారిణః- క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్రైః. చందనాదిదారుదళనం కృత్వా యే జీవంతి తే క్రాకచికాః - 'క్రకచః కరపత్రం స్యా'దితి హలాయుధః. రోచకాః దంతకుడ్యవేదికాదిషు కాంత్యుత్పాదకాః- వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః- దంతకారాః దంతైః పుత్రికాపీఠశిబికాదికారిణః - సుధాకారాః ప్రాసాదాదిషు సుధాలేపనకర్మకారాః - గంధోపజీవినః - చన్దనకస్తూర్యాదిగంధద్రవ్యోపజీవినః - స్నాపకోచ్ఛాదకాః - స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉచ్ఛాదకాః ఉద్వర్తనకారిణః - ధూపకాః గృహాదిషు ధూపాదివాసకాః-శౌణ్డికాః మద్యకారాః - 'శుండా కరికరే మద్య' ఇతి వైజయంతీ. గ్రామఘోషాః గ్రామస్థజనమేళనే కర్తారః - గోరథైః వృషభయుక్తరథైః - శకటై రితి యావత్. * తి. గోరోచన కుంకుమాదిసంబంధా త్తామ్రవర్ణః మృష్ట స్సంపూర్ణః అనులేపోఽనులేపనం యేషాం తే. ౧౭.

సేనా సాన్వయాత్ కైకేయీసుతం, భ్రాతు రానయనే యాంతం భరతం భాతృవత్సలం ౧౯ తే గత్వా దూర మధ్వానం రథయానాశ్వకుంజరైః, సమాసేదు స్తతో గంగాం శృంగిబేరపురం ప్రతి, యత్ర రామసఖో వీరో గుహో జ్ఞాతిగణై ర్వృతః, నివసత్యప్రమాదేన దేశం తం పరిపాలయన్. ౨౦. ఉపేత్య తీరం గంగాయా శ్చక్రవాకై రలంకృతం, వ్యవాతిష్ఠత సా సేనా భరతస్యానుయాయినీ. ౨౧ నిరీక్ష్యను(గ)త్థితాం సేనాం తాం చ గంగాం శివోదకాం, భరత స్సచివాన్ సర్వా నబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. ౨౨. నివేశయత మే సైన్య మభిప్రాయేణ సర్వతః, విశ్రాంతాః ప్రతరిష్యామ శ్శ్వ ఇదానీ మిమాం నదీం ౨౩. దాతుం చ తావ దిచ్ఛామి స్వర్గతస్య మహీపతేః, ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థ మవతీర్యోదకం నదీం. ౨౪. తస్యైవం బ్రువతోఽమాత్యా స్తథేత్యుక్త్వా సమాహితాః, న్యవేశయం స్తాం ఛందేన స్వేన స్వేన పృథక్పృథక్ ౨౫. నివేశ్య గంగా మనుతాం మహానదీం చమూం విధానైః పరిబర్హశోభినీం, ఉవాస రామస్య తదా మహాత్మనో విచింతయానో భరతో నివర్తనం. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

సమాసేదు రితి సంబంధః యద్వా - శృంగిబేరపురం ప్రతీతి లక్షణే కర్మప్రవచనీయః - శృంగిబేరపుర ఇత్యర్థః. యత్రేతి. అప్రమాదేన సావధానతయా - రామవిరోధ్యాగమనవారణపర ఇత్యర్థః. తత్ర దేశే విద్యమానం శృంగిబేరపురం ప్రతీతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౦. ఉపేత్యేతి. వ్యవాతిష్ఠత వ్యవస్థితాభూత్. ౨౧. ౨౨. నివేశయతేతి. అభిప్రాయేణ తత్తదిచ్ఛయా - ఇదానీం విశ్రాంతా శ్శ్వ నదీం ప్రతరిష్యామ ఇతి సంబంధః. ౨౩. దాతు మితి. ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం-ఊర్ధ్వదేహభవసుఖప్రయోజనాయేత్యర్థః - నదీ మవతీర్య పితుః ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థ ముదకం దాతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః. ౨౪. తస్యేతి. ఛందేన ఇచ్ఛయా - 'ఛందః శ్రుతీచ్ఛాపద్యే' ష్వితి వైజయంతీ. ౨౫. నివేశ్యేతి. గంగా మనునివేశ్య గంగా మనుసృత్య నివేశ్య - గంగాకూలానుసారేణ నివేశ్యేతి యావత్ - విధానైః తత్తజ్జాతివ్యవస్థాకల్పనాదిభిః - పరిబర్హశోభినీం పరిబర్హో యాత్రోపయుక్తపటవేశ్మాద్యుపకరణం - 'తధోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద' ఇతి హలాయుధః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

ప్రహృష్టేతి. ప్రహృష్టముదితా ప్రహర్షః కాయికో రోమాంచాదిః ప్రమోదో మానసో హర్షః. త ఇతి. శృంగిబేరపురం ప్రతి దూర మధ్వానం గత్వా - గంగా మాసేదు రితి సంబంధః. యత్రేతి. అప్రమాదేన సావధానేన. ౧౯——౨౧. * తి. అనుత్థితాం గమనే అనుద్యోగాం. ౨౨. నివేశయతేతి. ఇదానీం మే సైన్యం అభిప్రాయేణ తత్తదిచ్ఛయా - సర్వతో నివేశయత - తతః శ్వో నదీం ప్రతరిష్యామ ఇతి సంబంధః. ౨౩. దాతు మితి. ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం-ఊర్ధ్వభవదేహసుఖప్రయోజనాయేత్యర్థః. ౨౪. తస్యేతి. ఛందేన ఇచ్ఛయా. ౨౫. నివేశ్యేతి. పరిబర్హశోభినీం పరిబర్హః యాత్రోపయుక్తవేశ్మాద్యుపకరణజాతం విధానైః తత్తజ్జాతీయవ్యవస్థాకల్పనాభిః - గంగామనుగంగామనుసృత్య నివేశ్య-గంగాకూలానుసారేణ నివేశ్యేతి యావత్. ౨౬.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

తతో నివిష్టాం ధ్వజినీం గంగా మన్వాశ్రితాం నదీం, నిషాదరాజో దృష్ట్వైవ జ్ఞాతీన్ సంత్వరితోఽబ్రవీత్. ౧. మహతీయ మితస్సేనా సాగరాభా ప్రదృశ్యతే, నాస్యాంత మధిగచ్ఛామి మనసాపి విచింతయన్. ౨ యథా తు ఖలు దుర్బుద్ధి ర్భరత స్స్వయ మాగతః,స ఏష హి మహాకాయః కోవిదారధ్వజో రథే. ౩. బంధయిష్యతి వా దాశా నథవాస్మా న్వధిష్యతి, అథ దాశరథిం రామం పిత్రా రాజ్యా ద్వివాసితం, సంపన్నాం శ్రియ మన్విచ్ఛం స్తస్య రాజ్ఞ స్సుదుర్లభాం, భరతః కైకయీపుత్రో హంతుం సమధిగచ్ఛతి. ౫. భర్తా చైవ సఖా చైవ రామో దాశరథి ర్మమ, తస్యార్థకామా స్సన్నద్ధా గంగానూపే ప్రతిష్ఠత. ౬. తిష్ఠంతు సర్వే దాశాశ్చ గంగా మన్వాశ్రితాం నదీం బలయుక్తా నదీరక్షా మాంసమూలఫలాశనాః. ౭ నావాం శతానాం పంచానాం కైవర్తానాం శతంశతం

తత ఇత్యాది. గంగాం అన్వాశ్రితాం ప్రాప్తాం - అతఏవ నివిష్టాం కృతనివేశాం - ధ్వజినీం సేనాం దృష్ట్వా-సంత్వరితః ససంభ్రమః. ౧. మహతీతి. ఇతః - ఇహ శృంగిబేరపురే - అస్య సేనారూపవస్తునః చింతయ న్నహం మనసాపి నాస్యాంత మధిగచ్ఛామీతి సంబంధః. ౨. యథేతి. సః ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతః కోవిదారధ్వజః - రథే దృశ్యతే - హి యస్మాత్ అతః భరతః స్వయ మాగతః - యథా తు ఖలు ధ్రువ మిత్యర్థః - కోవిదారధ్వజః దుర్బుద్ధిః ఇత్యనేన భరతో రామద్రోహకాంక్షయా - ఆగచ్ఛతీతి శంకితవానితి గమ్యతే. ౩. తదేవ స్థాపయిష్యతి - బంధయిష్యతీత్యాదినా. దాశా నస్మాన్ - బంధయిష్యతి - అథవా వధిష్యతి హనిష్యతి - హనోర్లృటివధాదేశ ఆర్షః- అథ - అథవా - దాశరథిం - జ్ఞాతిభూత మితి భావః - వివాసితం - దుర్బల మిత్యర్థః - సంపన్నాం అప్రచ్యుతాం - రామాగమనే హి శ్రీః ప్రచ్యుతా స్యాత్ -కైకయీపుత్ర ఇతి దుష్ప్రకృతిత్వే హేతుః - తస్య రాజ్ఞః - రాజత్వార్హస్య రామస్య సుదుర్లభాం ౫. కి మతో భవత ఇత్యత్రాహ - భర్తేతి. అర్థకామాః అర్థేచ్ఛవః-యూయ మితి శేషః - అనూపే తీరే. ౬. తిష్ఠంత్వితి. సర్వే దాశాశ్చ గంగా మన్వాశ్రితా స్సంతః - బలయుక్తాః సేనాయుక్తాః - నదీరక్షాః నదీతరణమార్గం రక్షంతః - మాంసమూలఫలాశనాః నావారోపితమాంసాద్యశనా స్తిష్ఠంతు. ౭. నావా

తత ఇతి. గంగా మన్వాశ్రితాం-అతఏవ నివిష్టాం. ౧. * తి. మహతీతి. ఇతః ఇహ గంగాతీరే-నాస్యా అంత మిత్యర్థే సంధి రార్షః. ౨. యథేతి. భరతః స్వయ మాగతో యథా తు ఖలు-భరతః స్వయ మాగతో నూనం - కుతః హి యస్మాత్ ఏషః తస్య కోవిదారధ్వజః - కోవిదారలక్షణో ధ్వజః రథే దృశ్యతే - యద్వా స ప్రసిద్ధః ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతః - యథా యేన కారణేన రథేన కోవిదారధ్వజో దృశ్యతే-తతో దుర్బుద్ధి ర్భరతః స్వయ మాగతః ఖలు - ఆగత ఇత్యమన్యతేత్యర్థః. ౩. బంధయిష్యతీత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. భరతః దాశా నస్మాన్ వధిష్యతి - అను పశ్చా ద్దాశరథిం హంతుం సమధిగచ్ఛతీతి సంబంధః. ౫. భర్తేతి. తస్యార్థకామాః రామస్య ప్రయోజనం కాంక్షమాణాః. ౬. తిష్ఠంత్వితి. నదీరక్షాః నదీం రక్షంతీతి నదీరక్షాః. ౭. నావా మితి. పంచానాం శతానాం నావాం ప్రత్యేకం - కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠంత్విత్యభ్యచోదయ దితి సంబంధః - పంచశతసంఖ్యాసు నౌషు ప్రత్యేకం శతంశతం కైవర్తా స్తిష్ఠంత్విత్యర్థః. ౮. యథా దుష్ట ఇత్యత్ర - అదుష్ట ఇతి చ్ఛేదః. ౯. * తి. అభిచక్రామ - దర్శనార్థం. ౧౦. ౧౧.

సన్నద్ధానాం తథా యూనాం తిష్ఠంత్విత్యభ్యచోదయత్. ౮. యదా తు(దు)ష్ట స్తు భరతో రామస్యేహ భవిష్యతి, సేయం స్వస్తిమతీ సేనా గంగా మద్య తరిష్యతి. ౯. ఇత్యుక్త్వోపాయనం గృహ్య మత్స్యమాంసమధూని చ, అభిచక్రామ భరతం నిషాదాధిపతి ర్గుహః. ౧౦. త మాయాంతం తు సంప్రేక్ష్య సూతపుత్రః ప్రతాపవాన్, భరతాయాచచక్షేథ వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧౧. ఏష జ్ఞాతిసహస్రేణ స్థపతిః పరివారితః, కుశలో దండకారణ్యే వృద్ధో భ్రాతు శ్చ తే సఖా, తస్మా త్పశ్య తు కాకుత్స్థ త్వాం నిషాదాధిపో గుహః, అసంశయం విజానీతే యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౩. ఏత త్తు వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రా ద్భరత శ్శుభం, ఉవాచ వచనం శీఘ్రం గుహః పశ్యతు మా మితి. ౧౪. లబ్ధ్వాభ్యనుజ్ఞాం సంహృష్టో జ్ఞాతిభిః పరివారితః, ఆగమ్య భరతం ప్రహ్వో గుహో వచన మబ్రవీత్. ౧౫. నిష్కుట శ్చైవ దేశోయం వంచితా శ్చాపి తే వయం, నివేదయామ స్తే సర్వే స్వకే దాసకులే వస ౧౬. అస్తి మూలం ఫలం చైవ నిషాదై స్సముపాహృతం, ఆర్ద్రం చ మాంసం శుష్కం చ వన్యం చోచ్చావచం మహత్, ఆశంసే స్వాశితా సేనా వత్స్యతీమాం విభావరీం, అర్చితో వివిధైః కామై శ్శ్వ స్ససైన్యో గమిష్యసి. ౧౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - చతురశీతితమస్సర్గః.

మిత్యాది. పంచానాం శతానాం నావాం ఏకైకస్యా నావః కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠంతు-శతం శతం కైవర్తా స్తిష్ఠంత్విత్యర్థః. ౮. యదేతి. రామస్య తుష్టః రామవిషయే తుష్టః - యదా దుష్టఇతి పాఠే - అదుష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః - స్వస్తిమతీతి - అన్యథా హంతవ్యేతి భావః. ౯. ఇతీతి. ఉపాయనం కాశేయాది - మాంసం మృగాణాం. ౧౦. ౧౧. ఏష ఇతి. స్థపతిః ప్రభుః - దండకారణ్యే కుశలః తత్ర సంచరణసమర్థ ఇత్యర్థః - విజానీతే - తం దేశ మిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. లబ్ధ్వేతి. ప్రహ్వః కృతప్రణామః. ౧౫. నిష్కుట ఇతి. అయం దేశః మదధిష్ఠితవనప్రదేశః- తే నిష్కుటః గృహారామభూతః-'గృహారామ స్తు నిష్కుట' ఇత్యమరః. త్వద్భోగయోగ్య ఇతి యావత్-వయం చ వంచితాః - అత్ర గమనానివేదనేన వంచితా ఇత్యర్థః - నివేదనే హి ప్రత్యుద్గమనాదికం కర్తుం శక్య మితి భావః - సర్వే వయం తే-త్వదీయా ఇత్యర్థః - అతః స్వకే దాసకులే దాసగృహే - వసేతి నివేదయామః విజ్ఞాపయామః - పూర్వం గంగా మాసాద్యేతి గంగాపర్యంతమార్గకరణేపి అద్య మనుష్యప్రేరణాభావాత్ త్వదాగమనం న జ్ఞాతవానస్మీతి గుహేనోచ్యతే. ౧౬. అస్తీతి. వన్యం నీవారశ్యామాక ప్రియంగ్వాదిధాన్యం-ఆశంసే ప్రార్థయామి. స్వాశితా సుష్ఠుభోజితా. ౧౭. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతురశీతితమస్సర్గః.

ఏష ఇతి. దండకారణ్యే కుశలః తత్ర సంచారకోవిద ఇత్యర్థః. ౧౩—౧౫.నిష్కుట శ్చేతి. అయం దేశో నిష్కుట శ్చైవ గృహారామఏవ - వంచితాః - అత్రాగమనానివేదనేన వంచితాః విపన్నా స్సర్వే వయం చ త్వదీయాః - అతః స్వకే స్వకీయే దాసకులే దాసగృహే వస ఇతి నివేదయామః ప్రార్థయామ ఇతి సంబంధః. ౧౬. ఆశంస ఇతి. స్వాశితా సుష్ఠుభోజితా వసత్వితి ఆశంసే ప్రార్థయే-అతో అర్చితః శ్వో గమిష్యతీతి సంబంధః. ౧౭. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతురశీతితమస్సర్గః.

ఏవ ముక్తస్తు భరతో నిషాదాధిపతిం గుహం, ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో వాక్యం హేత్వర్థసంహితం. ౧. ఊర్జితః ఖలు తే కామః కృతో మమ గురో స్సఖే, యో మే త్వ మీదృశీం సేనా మేకోఽభ్యర్చితు మిచ్ఛసి. ౨. ఇత్యుక్త్వా తు మహాతేజా గుహం వచన ముత్తమం, అబ్రవీ ద్భరత శ్శ్రీమా న్నిషాదాధిపతిం పునః. ౩. కతరేణ గమిష్యామి భరద్వాజాశ్రమం గుహ, గహనోఽయం భృశం దేశో గంగానూపో దురత్యయః ౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం గుహో గహనగోచరః ౫. దాశా స్త్వాను గమిష్యంతి ధన్వినస్సుసమాహితాః, అహం త్వానుగమిష్యామి రాజపుత్ర మహాయశః, ౬. కచ్చిన్న దుష్టో వ్రజసి రామస్యాక్లిష్టకర్మణః, ఇయం తే మహతీ సేనా శంకాం జనయతీవ మే. ౭. త మేవ మభిభాషంత మాకాశ ఇవ నిర్మలః, భరత శ్శ్లక్ష్ణయా వాచా గుహం వచన మబ్రవీత్. ౮ మాభూత్స కాలో యత్క-

---

ఏవ మితి. హేత్వర్థసంహితం ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం. ౧. ఊర్జిత ఇతి. స్వస్య రామవిషయభక్తిం ద్యోతయితుం మమ గురో స్సఖే ఇత్యుక్తం - య స్త్వ మేక ఏవ - ఈదృశీం అపరిచ్ఛిన్నాం - సేనా మభ్యర్చితు మిచ్ఛసి - తస్య తే - ఊర్జితః అభివృద్ధః కామః - అర్చనా మనోరథః కృతః ఖలు-కృత ఏవ - తవాదరణేనైవ వయ మర్చితా ఇతి భావః. ౨. ఇతీతి. మహాతేజా ఇతి గాంభీర్యద్యోతనం-ఉత్తమ మిత్యనేనార్చనోద్యోగ మాత్రేణ తృప్తత్వకథనా దవాప్తసమస్తకామత్త్వ ముక్తం-శ్రీమా నితి తాత్కాలికహర్షః. 3. కతరేణేతి. కతరేణ కేన మార్గేణ-భృశం గహనః అత్యంతదుష్ప్రవేశః - అనూపో దేశః జలప్రాయో దేశః - 'జలప్రాయ మనూపం స్యా' దిత్యమరః. ౪. తస్యేతి. గహనం కాననం - గోచర స్సంచారప్రదేశో యస్య స గహనగోచరః - 'గహనం కాననం వన' మత్యమరః. ౫. దాశా ఇతి. అహ మనుగమిష్యామి అతో న మార్గవిషయవిచారః కర్తవ్య ఇతి భావః. ౬. కచ్చిదితి. నదుష్టః అదుష్టః - సుప్సుపేతి సమాసః-రామస్య రామవిషయే అదుష్టో వ్రజసి కచ్చిత్ దుష్టో న వ్రజసి కచ్చిదితి వా సంబంధః - అక్లిష్టకర్మణ ఇత్యనేన నిరపాయత్వ ముక్తం - శంకా ప్రసక్తౌ హేతు మాహ - ఇయ మితి - అనుకూలో వ్రజసి చేత్ సేనా వ్యర్థేతి భావః - ఇవశబ్ద శ్శంకాయా ఈషత్త్వం ద్యోతయతి. తనిశ్లోకీ. ౭. తమితి. ఆకాశ ఇవ నిర్మల ఇత్యనేన తచ్ఛంకితదోషస్య తత్ర ప్రసక్తి రేవ నాస్తీత్యుచ్యతే - ఆకాశేహి పంకానులేపే స తత్ర న ప్రసజతి - కిం తు స్వహస్త ఏవ మలినో భవతి-శ్లక్ష్ణయా స్వస్మిన్ దోషాలోపేప్యక్రోధయా. ౮. మాభూ దితి. యత్ యస్మిన్ కాలే నష్టం త్వయా ఆశంకితం కష్టం

ఏవ మితి. హేత్వర్థసంహితం - ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం. ౧. ఊర్జిత ఇతి. య స్త్వం మే మమ ఈదృశీం సేనాం ఏకో హ్యర్చితు మిచ్ఛసి, తస్య తే ఊర్జితః కామః కృతః ఖలు-తవ శ్రద్ధయా సర్వం కృత మేవేత్యర్థః. ౨. 3. కతరేణేతి. కతరేణ కేన మార్గేణ గహనః అత్యంతదుష్ప్రవేశః. ౪. తస్యేతి. గహనగోచరః దుష్ప్రవేశప్రదేశ సంచరణశీలః. ౫. దాసా స్త్వితి. అతో గహనవిషయా న కాచి చ్ఛంకేతి భావః. ౬. కచ్చి దితి. రామస్య దుష్టః న వ్రజసి కచ్చిత్-రామస్య ద్రోహం కర్తుం న వ్రజసి కచ్చి దిత్యర్థః. ౭. * తి. ఆకాశ ఇవేత్యుపమయా త్రైకాలికమలసంబంధాభావో దర్శితః. ౮. మాభూదితి. యత్ యస్మి న్కాలే త్వయా ఆశంకితం కష్టం రామే ద్రోహరూపం జాయతే - స కాలోఽపి మాభూత్ - కుతః రాఘవః మే జ్యేష్ఠో భ్రాతా - అతఏవ మమ

ష్టం న మాం శంకితు మర్హసి, రాఘవ స్స హి మే భ్రాతా జ్యేష్ఠః పితృసమో
మతః, తం నివర్తయితుం యామి కాకుత్స్థం వనవాసినం, బుద్ధి రన్యా న తే కా
ర్యా గుహ సత్యం బ్రవీమి తే. ౧౦ స తు సంహృష్టవదన శ్శ్రుత్వా భరతభాషి
తం, పున రేవాబ్రవీ ద్వాక్యం భరతం ప్రతిహర్షితః ౧౧. ధన్య స్త్వం న త్వయా
తుల్యం పశ్యామి జగతీతలే, అయత్నా దాగతం రాజ్యం య స్త్వం త్యక్తుమి హే
చ్ఛసి. ౧౨ శాశ్వతీ ఖలు తే కీర్తి ర్లోకా ననుచరిష్యతి, య స్త్వం కృచ్ఛ్రగ
తం రామం ప్రత్యానయితు మిచ్ఛసి. ౧౩. ఏవం సంభాషమాణస్య గుహస్య భరతం
తదా, బభౌ నష్టప్రభ స్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత. ౧౪. సన్నివేశ్య స తాం
సేనాం గుహేన పరితోషితః, శత్రుఘ్నేన సహ శ్రీమాన్ శయనం పున రాగ
మత్. ౧౫. రామచింతామయ శ్శోకో భరతస్య మహాత్మనః, ఉపస్థితో హ్యనర్హ
స్య ధర్మప్రేక్షస్య తాదృశః. ౧౬. అంతర్దాహేన దహన స్సంతాపయతి రాఘ
వం, వనదాహాభిసంతప్తం గూఢోఽగ్ని రివ పాదపం. ౧౭. ప్రసృత స్సర్వగాత్రేభ్య
స్స్వేదం శోకాగ్నిసంభవం, యథా సూర్యాంశుసంతప్తో హిమవాన్ ప్రసృతో
హిమం ౧౮. ధ్యాననిర్దరశైలేన వినిశ్శ్వసితధాతునా, దైన్యపాదపసంఘేన శో

జాయతే - స కాలో మాభూత్ - కలికాలే హి తాదృశ ప్రసంగః - అతో మాం శంకితుం నార్హసి - తత్ర హేతుః రాఘవ ఇత్యాది - న తే కార్యా త్వయా న కార్యా. ౧౦. సత్వితి. సంహృష్టవదనః - ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః-హర్షితః సంజాతహర్షః. ౧౧. ౧౨. శాశ్వతీతి. కృచ్ఛ్రగతం వ్యసనగతం - ప్రత్యానయితుం ప్రత్యానేతుం-ఇడార్షః. ౧౩. ఏవ మితి. సంభాషమాణస్య సంభాషమాణే సతి - నష్టప్రభః అదృష్టప్రభః. ౧౪. సన్నివేశ్యేతి. శయనం పున రాగమ దితి-అత్ర పునశ్శబ్దేన గుహాగమనాత్ పూర్వం శ్రాంత శ్శయనే స్థిత ఇతి గమ్యతే - సముపాగమ దితి వా పాఠః - పునః పరితోషిత ఇతి వా సంబంధః - వాక్యాలంకారో వా. ౧౫. రామచింతామయ ఇతి. అనర్హస్య గర్భైశ్వర్యేణ శోకానర్హస్య - మహాత్మనః మహాధీరస్యాపి - ధర్మప్రేక్షస్య శోకమూల పాపశూన్యస్య - తాదృశం అవాఙ్మనసగోచరః - భ్రాతృభక్తస్యేతి భరతవిశేషణం వా. ౧౬. అంతర్దాహేనేతి. దహనః శోకాగ్నిః - అంతర్దాహేన చింతాగ్నినా - తప్తం రాఘవం భరతం - సంతాపయతి సమ్యక్ గ్లపయతిస్మ - వనదాహాభిసంతప్తం వనదాహేన పర్యంతవనాగ్నే రూష్మణా సంతప్తం శుష్కం పాదపం - గూఢోఽగ్ని రివ కోటరాగ్ని రివ - అంతరారభ్య బహి రదహత్ - అంతస్థోఽప్యాత్మా దహ్యతే - అదాహ్యత్వం కేవలాగ్నేర్హి. ౧౭. ప్రసృత ఇతి. శోకాగ్నిసంభవం స్వేదం - ప్రసృతః - భరత ఇతి శేషః - స్వేద శ్శోకాగ్నిసంభవ ఇతి పాఠస్తు న దృష్టాంతానురూపః - స్వేదం ప్రసృతః హిమం ప్రసృత ఇత్యత్ర గత్యర్థత్వాత్ కర్తరి క్తః. ౧౮.

పితృసమః-అతః మాం శంకితుం నార్హసీతి సంబంధః. ౧౦.౧౨.*తి. చరిష్యతి ప్రచరిష్యతి. ౧౩. *తి. నష్టప్రభో మందీభూతరశ్మిః. ౧౪ *తి. గుహేన పరిరక్షిత ఇతి పాఠే పరిహృతచోరాదిబాధ ఇత్యర్థః. ౧౫. రామేతి. అనర్హస్య శోకానర్హస్య ధర్మం ప్రేక్షత ఇతి ధర్మప్రేక్షః తస్య ధర్మదృష్టే రిత్యర్థః - తాదృశః వాచా మగోచరః శోకః ఉపస్థితః ప్రాప్తః. ౧౬. అంత రితి. దహనః శోకాగ్నిః-రాఘవం భరతం వనదావాగ్నిసంతప్తం పర్యంతవన దావోష్మణా శుష్కం గూఢోఽగ్నిః

కాయాసాధిశృంగిణా, ప్రమోహానంతసత్త్వేన సంతాపౌషధివేణునా, ఆక్రాంతో దుఃఖశైలేన మహతా కైకయీసుతః. ౨౦. వినిశ్వసన్ వై భృశదుర్మనా స్తతః ప్రమూఢసంజ్ఞః పరమాపదం గతః, శమం న లేభే హృదయజ్వరార్దితో నరర్షభో యూథగతో యథర్షభః ౨౧. గుహేన సార్థం భరత స్సమాగతో మహానుభావ స్సజన స్సమాహితః, సుదుర్మనా స్తం భరతం తదా పున ర్గుహ స్సమాశ్వా

భరతస్య దుఃఖం శైలత్వేన రూపయతి - ధ్యానేత్యాదినా. ధ్యాననిర్దరశైలేన - దరో గర్తః - తస్మా న్నిర్గతం నిర్దరం - శిలానాం సమూహః శైలం- రామవిషయధ్యాన మేవ నిర్దరశైలం యస్మిన్ తేన- ధ్యానస్య నిరంతరత్వేన దరీవిదీర్ణశిలా పఙ్క్తిసామ్యం - వివిధం నిశ్వసితం వినిశ్వసితం తదేవ ధాతు ర్యస్మిన్ - వివిధత్వసామ్యాత్ -దైన్యం కరణానాం స్వస్వవిషయప్రవృత్తివైముఖ్యం - తస్య పాదప సామ్య మహీధరూపతయా - శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోకాదయ ఏవ శృంగిణః కృష్ణసారా దయో యస్మిన్ తేన - యద్వా - శోకాయాసాదిభి శ్శృంగిణా శృంగవతా - దృఢత్వసామ్యాత్ ప్రమోహానంతసత్త్వేన - ప్రమోహా ఏవ ఽనంతాని సత్త్వాని జంతవో యస్మిన్ తేన - 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీతు జంతు' ష్విత్యమరః. ప్రాణభయశంకాకరత్వాత్ - సంతాపౌషధివేణునా. సంతాపా ఏవ ఓషధయో వేణవ శ్చ యస్మిన్ తేన - ఓషధివేణుసామ్యం దుష్ప్రవేశత్వాత్ - ఆక్రాంతః అభూదితి శేషః మహతా అతిగురుణా - మజ్జతేతి పాఠే - మజ్జతా అవయవేషు ప్రవిశతా. ౨౦. వినిశ్వస న్నితి. వినిశ్వసన్ చింతాతిరేకేణ శ్వాసం కుర్వన్ -భృశదుర్మనాః అత్యంతకలుషహృదయః - ప్రమూఢా నష్టా సంజ్ఞా యస్య సః- ప్రమూఢసంజ్ఞః - అతఏవ పరమాపదం మరణాయార్థసంపత్తిరూపాం మూర్ఛాం గతః - శమం జ్వరశాంతిం - ఆయూథగతః యూథాత్ భ్రష్ట ఇత్యర్థః - యూథహత ఇతి పాఠే హతయూథ ఇత్యర్థః. ౨౧. అథగుహస్సమాగత ఇత్యాహ-గుహేనేతి. సజన స్సపరివారః - సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - భరతః గుహేన సార్థం సహ సమాగతః సంగతః - అథ గుహ స్సుదుర్మనాః భరతక్లేశదర్శనేన భరతా దపి భృశం దుర్మనా స్సన్ - భరతం-అగ్రజం ప్రతి అగ్రజం లక్షీకృత్య - సమాశ్వాసయత్. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశీతితమస్సర్గః.

కోటరసక్తోఽగ్నిః. ౧౭ ప్రసృత ఇతి. శోకాగ్నిసంభవం స్వేదం ప్రసృతః భరత ఇతి శేషః. ౧౮. ధ్యాననిర్దరేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధ్యాననిర్దరశైలేన దరో విదారణం తస్మా న్నిర్గతం నిర్దరం శిలానాం సమూహః శైలః - విదారణరహితస్థూలపాషాణ ఇత్యర్థః - ధ్యాన మేవ నిర్దర శైలం యస్మిన్ తేన-శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోక శ్చ ఆయాస శ్చ ఆధి శ్చ తా ఏవ శృంగాణి యస్మిన్ తేన- ప్రమోహానంతసత్త్వేన ప్రమోహా ఏవానంతసత్త్వాని జంతవో యస్మిన్-సంతాపౌషధివేణునా సంతాప ఏవౌషధయ శ్చ వేణవో యస్మిన్-మజ్జతా అవయవేషు ప్రవిశతా దుఃఖశైలేన దుఃఖరూపపర్వతేన - ఆక్రాంతః అభూదితి శేషః. మహతేతి వా పాఠః. ౨౦. వినిశ్వసన్నితి. యూథహతః హతయూథః - యూథగత ఇతి పాఠే-యూథా న్నిర్గత ఇత్యర్థః. ౨౧. గుహేనేతి. సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - సజనః సపరివారః అగ్రజం ప్రతి సమాగతో భరతః - గుహేన సార్థం సదుర్మనాః సుదుఃఖితః అభూదితి శేషః - తం భరతం గుహః పునః గుహస్తు - తదా సమాశ్వాసయ దితి సంబంధః. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశీతితమస్సర్గః.

సయదగ్రజం ప్రతి. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచాశీతితమస్సర్గః.

ఆచచక్షేథ సద్భావం లక్ష్మణస్య మహాత్మనః, భరతాయాప్రమేయాయ గుహో గహనగోచరః. ౧. తం జాగ్రతం గుణైర్యుక్తం శరచాపాసిధారిణం, భ్రాతృగుప్త్యర్థ మత్యంత మహం లక్ష్మణ మబ్రువం. ౨. ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థ ముపకల్పితా, ప్రత్యాశ్వసిహి శేష్వాస్యాం సుఖం రాఘవనందన. ౩. ఉచితోఽయం జన స్సర్వో దుఃఖానాం త్వం సుఖోచితః, ధర్మాత్మం స్తస్య గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామహే వయం ౪ న హి రామాత్ప్రియతరో మమాస్తి భువి కశ్చన, మోత్సుకో భూ ర్బ్రవీమ్యేతదప్యసత్యం తవాగ్రతః. ౫. అస్య ప్రసాదా దాశంసే లోకేఽస్మిన్ సుమహ ద్యశః, ధర్మావాప్తిం చ విపులా మర్థా

ఆచచక్ష ఇత్యాది. అథ ఆశ్వాసనానంతరం - సద్భావం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం సమీచీనస్వభావం - ఆచచక్ష ఇత్యాది - భగవద్విషయోపదేశే నూతనపురాతనవిభాగో నాస్తి - దేశికా వక్తారః - సాదరాః శ్రోతార ఇత్యాహ - ఆజీవదర్థే - స్వవాగింద్రియవిషయమేవావదత్ - న తు కార్త్స్న్యేన - అథ భరతస్వభావజ్ఞానానంతరం - సద్భావం బాల్యాత్ ప్రభృతి సుస్నిగ్ధ ఇతి సత్తావ్యాప్తం స్వభావం - లక్ష్మణస్య మహాత్మనః - పయోధిం పాణినా పరిచ్ఛేత్తు ముద్యుక్తః - భరతాయాప్రమేయాయ - ఏతాదృశస్యోపదేష్టేతి నాస్తి - గుహో గహనగోచరః - వన్యవృక్షాది తారతమ్యమాత్రజ్ఞః ఏతాదృశస్య భావ మవిజ్ఞాతవాన్ - యద్వా-రామవిరహేణ కుత్రచిత్ కుంజే స్థితః తద్దేశీయాగమనే సముత్థాయ నిర్గతః. తనిశ్లోకీ. ౧. భరతస్య రామవిషయస్నేహ మభివర్ధయితుం లక్ష్మణస్య జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం పూర్వవృత్తాంత మాహ - తం జాగ్రత మిత్యాదినా. భ్రాతృగుప్త్యర్థం - అత్యంతం జాగ్రతం - శరచాపాసిధారిణం - ఏకహస్తే శరయుక్తచాపం అపరహస్తే అసిం చ దధాన మిత్యర్థః - గుణైః భ్రాతృభక్త్యాదిగుణైః యుక్తం.౨. ౩. ఉచిత ఇతి. తస్య రామస్య. ౪. నహీతి. మోత్సుకోభూః - అస్యాం రాత్రౌ రామరక్షణౌత్సుక్యం మా కృథా ఇత్యర్థః - ఏతత్ రక్షణం ప్రతి తవాగ్రతః - అసత్యం బ్రవీమ్యపి బ్రవీమి కిం-న బ్రవీమ్యేవేత్యర్థః. ౫. స్వస్యైహిక మాముష్మికం చ ఫలం రామాయత్త మిత్యాహ - అస్యేత్యాదినా. ధర్మావాప్తిం ఆముష్మికఫలసాధనసిద్ధిం - కేవలాం న్యాయప్రాప్తా మితి యావత్. తనిశ్లోకీ. కేవలాం ప్రతిబంధరహితాం - ధర్మావాప్తిం ఫలాభిసంధిరహితాం - మోక్షపర్యంతాం అర్థావాప్తిం స్వర్గాదిపురుషార్థప్రాప్తిం - అస్మిన్ లోకే సుమహద్యశః - ఐహికపురుషార్థం - మహాభాగ

ఆచచక్ష ఇతి. అథ ఆశ్వాసనానంతరం - సద్భావం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం సమీచీనస్వభావం. ౧. * తి. తదేవాహ - త మితి. భ్రాతృగుప్త్యర్థం జాగ్రతం వినిద్రం గుణైః స్నేహసౌశీల్యాదిభిః క్షత్రగుణైశ్చ యుక్తం. ౨. * తి. ఇయం తాతేత్యాదిరుక్తానువాదః పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతః. ౩. ఉచిత ఇతి. తస్య రామస్య తవ గుప్త్యర్థ మితి పాఠే తత్కృతా యా రామగుప్తిః తదర్థం. ౪. నహీతి. రామా దన్యః ప్రియతరో భువి నాస్తి మోత్సుకోభూః ఉత్సుకో మాభూః-అస్మిన్నర్థే విస్మయం మాగాః-ఇద మసత్య మత ఆహ బ్రవీమ్యేత దితి రామం రక్షిష్యామీత్యేతద్వచనం తవాగ్రతః అసత్యం బ్రవీమ్యపి అసత్యం బ్రవీమి కిం, న బ్రవీమ్యేవేత్యర్థః-స్వస్యైహికాముష్మికఫలం రామాయత్త మిత్యాహ. ౫. అస్యేతి. ధర్మావాప్తిం ఆముష్మిక

వాప్తిం చ కేవలాం. ౬. సోఽహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీత
యా, రక్షిష్యామి ధనుష్పాణి స్సర్వై స్స్వై ర్జ్ఞాతిభి స్సహ. ౭. న హి మేఽవిది
తం కించి ద్వనేఽస్మిన్ చరత స్సదా, చతురంగం హ్యపి బలం ప్రసహేమ వయం
యుధి. ౮. ఏవ మస్మాభి రుక్తేన లక్ష్మణేన మహాత్మనా,అనునీతా వయం సర్వే ధర్మ
మేవానుపశ్యతా. ౯. కథం దాశరథౌ భూమౌ శయానే సహసీతయా,శక్యానిద్రా
మయా లబ్ధుంజీవితంవా సుఖాని వా.౧౦.యోఽను దేవాసురై స్సర్వై శ్శక్యః ప్రస
హితుం యుధి, తం పశ్య గుహ సంవిష్టం తృణేషు సహ సీతయా. ౧౧. మహతా
తపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః, ఏకో దశరథస్యైష పుత్రస్సదృశలక్షణః ౧౨.
అస్మిన్ ప్రవ్రాజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి, విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్ర
మేవ భవిష్యతి. ౧౩. వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతాః స్త్రియః, నిర్ఘోషో
పరతం తాత మన్యే రాజనివేశనం ౧౪. కౌసల్యా చైవ రాజా చ తథైవ జననీ మమ,
నాశంసే యది జీవేయు స్సర్వే తే రజనీ మిమాం. ౧౫. జీవేదపి చ మే మాతా
శత్రుఘ్న స్యాన్వవేక్షయా, దుఃఖితా యా తు కౌసల్యా వీరసూర్వినశిష్యతి. ౧౬.
అతిక్రాంత మతిక్రాంత మనవాప్య మనోరథం, రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య పితా మే
వినశిష్యతి. ౧౭. సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మిన్ కాలే హ్యుపస్థితే, ప్రేత
కార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపం. ౧౮. రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభ

వతత్వప్రయుక్తప్రసిద్ధింవా-అస్య రామస్య ప్రసాదాత్-ఆశంసే ప్రార్థయామి. ౬.౭. నేతి. మే విదిత మిత్యత్ర అవిదిత మితి పదచ్ఛేదః.౮—౧౧.మహతేతి. తపసా అనశనేన-పరిశ్రమైః-యజ్ఞాదిభి రిత్యర్థః-ఏకః ముఖ్యః-'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా'ఇత్యమరః. ౧౨. ప్రవ్రాజనకాలికదశరథదశాం స్మరన్నాహ-అస్మిన్నితి. వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి. ౧౩. వినద్యేతి. సుమహానాదం వినద్య - కృత్వేత్యర్థః - అద్య స్త్రియః ఉపరతా ఇతి-మన్యే ఇత్యుపస్కార్యం-నివేశనం నివేశనం చ. ౧౪. కౌసల్యేతి. సర్వే తే జీవేయు రితి నాశంసే-యది జీవేయు రిమాం శర్వరీ మేవేతి సంబంధః.౧౫. జీవే దితి. శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా శత్రుఘ్నసంబంధ్యవేక్షణేచ్ఛయా - వీరసూః కౌసల్యా దుఃఖితేతి యత్ - అతో వినశిష్యతి-దుఃఖితాయాత్వితి పాఠ స్సమీచీనః-తత్పక్షే యా దుఃఖితా వీరసూః కౌసల్యా సా తు వినశిష్యత్యేవేత్యర్థః. ౧౬. అతిక్రాంత మితి. అతిక్రాంత మతిక్రాంతం-సర్వం ప్రయోజన మతీత్యేత్యర్థః. ౧౭. సిద్ధార్థా ఇతి. వృత్తం అతీతం - మృత మితి యావత్. ౧౮. రమ్యచత్వరసంస్థానా మిత్యాది. హర్మ్యాణి ధనినాం గృహాణి - ప్రాసాదాః దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి - తై స్సంపన్నాం

ఫలసాధనభూతాం అస్య రామస్య ప్రసాదాదేవేత్యాశంస ఇతి సంబంధః. ౭—౧౧. మహతేతి. ఏకః ముఖ్యః. ౧౨—౧౪. కౌసల్యేతి. సర్వే తే జీవేయు రితి నాశంసే - యది జీవేయుః ఇమాం శర్వరీ మేవేతి సంబంధః. ౧౫. ౧౬. అతిక్రాంత మితి. రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య తాదృశమనోరథ మనవాప్య మే పితా వినశిష్యతి యతః - అతః అతిక్రాంత మతిక్రాంతం సర్వప్రయోజనం అతీత్య గతం వ్యర్థం గత మిత్యర్థః. ౧౮. రమ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. హర్మ్యాణి ధనినాం గృహాణి ప్రాసాదాః దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి-ఆరామా ఉపవనాని - ఉద్యానాని రాజసాధా

క్తమహాపథాం, హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం సర్వరత్నవిభూషితాం. గజాశ్వరథ సంబాధాం తూర్యనాదవినాదితాం, సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకులాం. ఆరామోద్యానసంపూర్ణాం సమాజోత్సవశాలినీం, సుఖితా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితుర్మమ. ౨౧ అపి సత్యప్రతిజ్ఞేన సార్ధం కుశలినా వయం, నివృత్తే సమయే హ్యస్మిన్ సుఖితాః ప్రవిశేమహి. ౨౨. పరిదేవయమానస్య తస్యైవం సుమహాత్మనః, తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాత్యవర్తత. ౨౩. ప్రభాతే విమలే సూర్యే కారయిత్వా జటా ఉభౌ, అస్మిన్ భాగీరథీతీరే సుఖం సంతారితౌ మయా. ౨౪. జటాధరౌ తౌ ద్రుమచీరవాససౌ మహాబలౌ కుంజరయూథపోపమౌ, వరేషుచాపాసిధరౌ పరంతపౌ వ్యవేక్షమాణౌ సహ సీతయాగతౌ. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే -అయోధ్యాకాండే - షడశీతితమస్సర్గః

గుహస్య వచనం శ్రుత్వా భరతో భృశ మప్రియం, ధ్యానం జగామ తత్రైవ యత్ర తచ్ఛ్రుత మప్రియం. ౧ సుకుమారో మహాసత్వ స్సింహస్కంధో మహాభుజః, పుండరీకవిశాలాక్ష స్తరుణః ప్రియదర్శనః. ౨. ప్రత్యాశ్వస్య

సమృద్ధాం - సర్వరత్నవిభూషితాం సర్వైః శ్రేష్ఠవస్తుభి రలంకృతాం - తూర్యనాదవినాదితాం - తూర్యస్య నృత్తగీతాదికస్య నాదేన వినాదితాం - హర్మ్యాదిషు కృతప్రతిధ్వని మిత్యర్థః - సర్వకల్యాణై స్సర్వమంగళై స్సంపూర్ణాం-సర్వోత్సవై స్సంపూర్ణాం వా - ఆరామోద్యాన సంపూర్ణాం- ఆరామాః ఉపవనాని - ఉద్యానాని రాజ్ఞా మసాధారణవనాని - తై స్సమృద్ధాం - సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం. ౧౯—౨౧. అపీతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన తీర్ణవనవాసప్రతిజ్ఞేన-రామేణ ప్రవిశేమహి - పురీ మితి శేషః. ౨౨. పరిదేవయమానస్యేతి. తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య - రాజపుత్రసంబంధినీ శర్వరీ అత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవనేన రాత్రిం యాపితవానిత్యర్థః. ౨౩. ౨౪. జటాధరావితి. వ్యవేక్షమాణౌ సర్వతో దత్తావధానౌ. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడశీతితమస్సర్గః.

గుహస్యేతి. యత్ర తత్రైవ - యత్ర క్షణే అప్రియం శ్రుతం తత్రైవేత్యర్థః-యద్వా-యత్ర విషయే అప్రియం శ్రుతం తత్రైవ ధ్యానం జగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటం జాత మితి చింతా పారవశ్యం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౧. సుకుమార ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రత్యాశ్వస్య ముహూర్తం కాలం పరమదుర్మనా స్సన్ సహసా పపాత - ససాదేతివా పాఠః - సుకుమార

రణవనాని-సహజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీ మిత్యర్థః. ౧౯—౨౧. అపీతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన రామేణ. ౨౨. పరీతి. పరిదేవయమానస్య రాజపుత్రస్య సతః శర్వరీ అత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవనేన రాత్రిః యాతేత్యర్థః. ౨౩. ప్రభాత ఇతి. ప్రభాతే సూర్యే విమలే సతి-అస్మిన్ భాగీరథీతీరే జటాః కారయిత్వా స్థితౌ వుభౌ సుఖం మయా - సంతారితౌ గంగా మితి శేషః. ౨౪. జటేతి. వ్యపేక్షమాణౌ నిరపేక్షా విత్యర్థః. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షడశీతితమ స్సర్గః.

గుహస్యేతి. ధ్యానం జగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటం జాతమితి చింతాం ప్రాపేత్యర్థః. ౧. సుకుమార ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ప్రత్యాశ్వస్య ముహూర్తకాలం పరమ

ముహూర్తం తు కాలం పరమదుర్మనాః, పపాత సహసా తోత్త్రైర్హృత్యతివిద్ధ ఇవ ద్విపః. ౩. తదవస్థం తు భరతం శత్రుఘ్నోఽనంతరస్థితః, పరిష్వజ్య రురోదోచ్చై ర్విసంజ్ఞ శ్శోకకర్శితః. ౪. తత స్సర్వా స్సమాపేతు ర్మాతరో భరతస్య తాః, ఉపవాసకృశా దీనా భర్తృవ్యసనకర్శితాః ౫. తా శ్చ తం పతితం భూమౌ రుదంత్యః పర్యవారయన్, కౌసల్యా త్వనుసృత్యైనం దుర్మనాః పరిషస్వజే. ౬. వత్సలా స్వం యథావత్స ముపగూహ్య తపస్వినీ, పరిపప్రచ్ఛ భరతం రుదంతీ శోకలాలసా. ౭. పుత్ర వ్యాధి ర్న తే కచ్చిచ్ఛరీరం పరిబాధతే, అద్య రాజకులస్యాస్య త్వదధీనం హి జీవితం త్వాం దృష్ట్వా పుత్ర జీవామి రామే సభ్రాతృకే గతే, వృత్తే దశరథే రాజ్ఞి నాథ ఏక స్త్వ మద్య నః ౮. కచ్చి న్ను లక్ష్మణే పుత్ర శ్రుతం తే కించి దప్రియం, పుత్రే వా హ్యేకపుత్రాయా స్సహ భార్యే వనం గతే. ౧౦. స ముహూర్తం సమాశ్వస్య రుదన్నేవ మహాయశాః, కౌసల్యాం పరిసాంత్వ్యేదం గుహం వచన మబ్రవీత్. ౧౧. భ్రాతా మే క్వా వస ద్రాత్రౌ క్వ సీతా క్వ చ లక్ష్మణః, అస్వపచ్ఛయనే కస్మిన్ కిం భుక్త్వా గుహ శంస మే. ౧౨. సోఽబ్రవీ ద్భరతం హృష్టో నిషాదాధిపతి ర్గుహః, యద్విధం ప్రతిపేదే చ రామే ప్రియహితేఽతిథౌ. ౧౩. అన్న ముచ్చావచం భక్ష్యాః ఫలాని వివిధానిచ, రామా

ఇత్యాదినా తదవస్థానర్హత్వ ముచ్యతే. ౨.౩. తదవస్థ మితి. అనంతర స్థితః నిరంతరం సమీపే స్థితః. ౪. ౫. తా ఇతి. అనుసృత్య సమీపం ప్రాప్య. ౬. వత్సలేతి. ఉపగూహ్య పరిష్వజ్య. ౭. పుత్రేతి. నహి భరతస్య వ్యాధి శ్చాతుర్థికః - అపితు రామవిరహ ఏవ - రామవిరహః తే శరీరం బాధతే కచ్చి దిత్యర్థః-అద్యేతి-రామో వనం గతః - చక్రవర్తీ తు సంస్థితః-అత స్త్వ మేవేదానీ మస్మాకం రక్షక ఇతి నార్థః - కింతు రామో భవతో ముఖవైవర్ణ్యం దృష్ట్వా న పున రనాగతో భవేత్-అవశ్య మాగమిష్యతీత్యేత ద వేక్ష్య వయం జీవామః-భవా న్నాస్తీతి శ్రుతం చేత్ క ఇమాం దిశ మవలోకయేత్. ౮. ౯. కచ్చి దితి. లక్ష్మణే విషయే తే త్వయా-ఏకపుత్రాయాః - మమేతి శేషః. ౧౦. స ఇతి. పరిసాంత్వ్య - త్వచ్ఛంకితం కి మపి న భవే దితి వదన్ పరిసాంత్వ్యేత్యర్థః ౧౧. ౧౨. స ఇతి. గుహః హృష్టః రామవృత్తాంతకీర్తనస్యావకాశో లబ్ధ ఇతి సంజాతహర్ష స్సన్- రామే యద్విధం యాదృశ ముపచారాదికం ప్రతిపేదే- అకరో దితి యావత్ - తదబ్రవీత్-చకారేణ రామకృతం సముచ్చీయతే. ౧౩. అన్న మితి. ఉచ్చావచం నానావిధ మిత్యర్థః - భక్ష్యాః భక్షణీయాన్యపూపాదీని - అభ్యవహారార్థం భోజనార్థం బహు చేతి-అన్యచ్చ బహుచోష్యలేహ్య

దుర్మనా స్సన్ సహసా పపాత-ససాదేతివా పాఠః. ౨. ౩. తదవస్థ మితి. అనంతరస్థితః ఆసన్నస్థితః. ౪. ౫. * తి.అనుసృత్య సమీపం ప్రాప్య. ౬.* తి. స్వం వత్సం స్వపుత్రం యథా తథోపగూహ్య. ౭. * తి. వ్యాధిః పిత్తప్రకోపాదిలక్షణో భ్రమమూర్ఛాదిః. ౮. ౯. కచ్చి దితి. ఏకపుత్రాయాః మమేతి శేషః. ౧౦. స ఇతి. పరిసాంత్వ్య త్వచ్ఛంకితం కి మపి నాస్తీత్యాశ్వాస్య. ౧౧. ౧౨. సోఽబ్రవీ దితి. గుహః హృష్టః రామవృత్తాంత కీర్తనేన స్యావకాశో లబ్ధ ఇతి సంజాతహర్ష స్సన్ - రామే య ద్విధం యాదృశ ముపచారం ప్రతిపేదే అకరో దిత్యర్థః-తదబ్రవీత్ చకారేణ రామకృతం సము చ్చీయతే. ౧౩. ౧౪. తత్సర్వ మితి. రామ స్తన్న ప్రత్యగృహ్ణాత్ కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞా

యాభ్యవహారార్థం బహుచోపహృతం మయా. ౧౪. తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీద్రామ స్సత్యపరాక్రమః, న తు తత్ప్రత్యగృహ్ణాత్ సః క్షత్రధర్మ మనుస్మరన్. ౧౫. న హ్యస్మాభిః ప్రతిగ్రాహ్యం సఖే దేయం తు సర్వదా, ఇతి తేన వయం రాజ న్ననునీతా మహాత్మనా. ౧౬. లక్ష్మణేన సమానీతం పీత్వా వారి మహాయశాః, ఔపవాస్యం తదాకార్షీ ద్రాఘవ స్సహ సీతయా. ౧౭. తతస్తు జలశేషేణ లక్ష్మణోఽప్యకరో త్తదా, వాగ్యతా స్తే త్రయ స్సంధ్యాం సముపాసత సంహితాః ౧౮. సౌమిత్రి స్తు తతః పశ్చా దకరో త్స్వాస్తరం శుభం, స్వయ మానీయ బర్హీంషి క్షిప్రం రాఘవకారణాత్. ౧౯. తస్మిన్ సమావిశ ద్రామ స్స్వాస్తరే సహ సీత

దికముపాకృతం. ౧౪. తత్సర్వమితి. రామః-తన్న ప్రత్యగృహ్ణాత్ - కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ ప్రత్యన్వజ్ఞాసీత్ - పున ర్నీయతామిత్యనుజ్ఞాతవాన్ - క్షత్రధర్మం - దాన మేవ క్షత్రధర్మః న త్వాదాన మితి - అత్ర హీనజాతిపరిగ్రహాత్వాత్తత్ప్రత్యాఖ్యానం ఋషిభ్యస్తు స్వీకరిష్యతీత్యాహుః. ౧౫. ప్రత్యనుజ్ఞానే హేతు మాహ నేత్యాదినా. ఇత్యనునీతా వయమిత్యనేన స్వాంఘ్రిభక్తాగ్రేసర గుహసమర్పిత ఫలాదే ర్భక్తిపూతత్వేన శబరీవిదురాదిన్యాయేన పరమభాగవతతయా స్వీకార్యత్వేపి స్వప్రియతమ పితృమాతృప్రముఖ బహుజనవిశ్లేషదుఃఖప్రాగ్భారానుభవజనిత వైమనస్యేన పుణ్యనదీతీరే ఉపవాసచికీర్షయా చ గుహసమర్పితం న ప్రతిజగ్రాహ రామ ఇతి చ గుహేనాపి విదిత మితి గమ్యతే. ౧౬. లక్ష్మణేనేతి. ఔపవాస్యం ఉపవాసం-స్వార్థే ష్యఞ్. ౧౭. తత ఇతి. జలశేషేణ రామపీతజలశేషేణ అకరోత్ పాన మితిశేషః-వాగ్యతాః నియతవాచః-సీతాయా అపి సంధ్యాయాం ధ్యానజపాదిక మస్త్యేవ - సంహితాః సమాహితాః. నను పూర్వం పురోవాదే-'తత శ్చీరోత్తరాసంగ స్సంధ్యా మన్వాస్య పశ్చిమాం, జలమేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణే నాహృతం స్వయ' మిత్యుక్తం. కథ మత్రానువాదే ప్రథమం జలాదానం పశ్చాత్ సంధ్యోపాసనం చోచ్యతే-సత్యం-తత్రైవ క్రమః - ఇహతు గుహానీతాన్నానంగీకారే కిం భుక్తవాన్ రామ ఇత్యాకాంక్షాయాం లక్ష్మణేన యద్వార్యానీతం తత్పీత మితి ప్రసంగసంగత్యా జలపానం ప్రథమ ముక్త్వాథ సంధ్యోపాసన ముక్త మితిన దోషః. ౧౮. సౌమిత్రి రితి. తతః పశ్చాత్ వారిపానానంతరం - స్వయం - బర్హీంషి కుశాన్ - బర్హి ర్నాగ్నౌ నవాకుశ ఇతి వైజయంతీ. క్షిప్రమానీయ - రాఘవకారణాత్ రాఘవనిమిత్తం - శుభం పవిత్రం - స్వాస్తరం సుష్ఠు ఆస్తీర్ణం-శయనమితి యావత్ - అకరోత్ కృతవాన్. ౧౯. తస్మిన్నితి. పాదౌ ప్రక్షాళ్య - గంగాతీర గమనకృత పంకశోధనం

సీత్ ప్రత్యర్పయామాస. ౧౫. * తి. తదేవ ధర్మ మాహ - నహీతి. నన్వేవం - భరద్వాజాదిదత్తాంగీకారః కథమితి చేన్న - మధుపర్కాదినా రాజపూజాయా బ్రాహ్మణం ప్రతివిధానేన తద్దత్తాంగీకారస్య స్వాభ్యుదయఫలకత్వేన చ తస్య యుక్తత్వాత్ గుహస్య నిషాదత్వేన రాజపూజానధికారాత్ అన్యదేశ్యత్వేన కరగ్రహణాయోగ్యత్వా చ్చ తదీయానంగీకార ఇతి న దోషః-యద్యపి గుహస్య తత్త్వజ్ఞత్వేన అస్త్యేవ భగవత్పూజాధికారః తథాపి వ్రతస్థత్వాత్త దభోజనమితి తత్త్వం. ౧౬. లక్ష్మణేనేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వాగ్యతా స్తే త్రయ స్సంధ్యాం సముపాసత, అథ రాఘవః లక్ష్మణేన యద్వార్యానీతం తత్పీత్వా ఔపవాస్య ముపవాసం-ఔపవస్త మితి పాఠేప్యయ మేవార్థః-లక్ష్మణోప్యకరోత్-ఔపవాస్యమిత్యనుషంగః. ౧౭. * తి. అకరోత్ పానక్రియామితి శేషః - త్రయ స్సమంత్రేణ - సంహితాః సమాహితచిత్తాః. ౧౮. సౌమిత్రి రితి. స్వాస్తరం సుష్ఠు ఆస్తరం

యా, ప్రక్షాళ్య చ తయోః పాదావపచక్రామ లక్ష్మణః. ౨౦. ఏతత్తదింగుదీమూల మిద మేవ చ తత్తృణం, యస్మిన్ రామ శ్చ సీతా చ రాత్రిం తాం శయితా వుభౌ. ౨౧. నియమ్య పృష్ఠే తు తలాంగుళిత్రవాన్ శరై స్సుపూర్ణా విషుధీ పరంతపః, మహద్ధను స్సజ్య ముపోహ్య లక్ష్మణో నిశా మతిష్ఠత్ పరితోఽస్య కేవలం ౨౨. తత స్త్వహం చోత్తమబాణచాపధృత్ స్థితోఽభవం తత్ర స యత్ర లక్ష్మణః, అతంద్రిభి ర్జ్ఞాతిభి రాత్తకార్ముకై ర్మహేంద్రకల్పం పరిపాలయం స్తదా. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తాశీతితమస్సర్గః.

త చ్ఛ్రుత్వా నిపుణం సర్వం భరత స్సహ మంత్రిభిః, ఇంగుదీమూల మాగమ్య రామశయ్యామవేక్ష్య తాం ౧. అబ్రవీ జ్జననీ స్సర్వా ఇహ తేన మహా

కృత్వేత్యర్థః - ఇదం చ రామస్య స్వహస్తాభ్యాం-సీతాయా స్తూదకప్రదానే నేతిబోధ్యం - అపచక్రామ శయనకాలే సమీపవర్తనస్యా నుచితత్వా ద్దూరే స్థితః. ౨౦. ఏ తదితి. శయితౌ - గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙిత్యాదినా కర్తరి నిష్ఠా. ౨౧. నియమ్యేతి. పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే ఇషుధీ తూణీరద్వయం - నియమ్య బధ్వా-శూరాణాం సవ్యాపసవ్యప్రయోగార్థ మిషుధిద్వయ ధారణ మస్తి - తలాంగుళిత్రవాన్ - 'తలం జ్యాఘాతవారణ' మిత్యమరః. ఉపోహ్య ధృత్వా-అస్యపరతః అతిష్ఠత్ - సర్వతోరక్షణార్థం ప్రదక్షిణం చచారేత్యర్థః-నిశాం నిశాయాం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-కేవల మిత్యనేన శయననిద్రారాహిత్యం లక్ష్మణస్యోచ్యతే. ౨౨. తత ఇతి. అహం చోత్తమ బాణచాపధృత్ ఏకోభ్రాతా నగరా ద్వనాని నిరగమయత్-అయ మపర స్సుషుప్తిదశాయాం కిమపి కుర్యాదితి శంకయా సజ్జాయుధస్సన్ యత్రయత్ర సలక్ష్మణ స్స్థితః తత్రతత్ర స్థితోఽభవం-ప్రతిపదం తమనుసృతవానభవ మిత్యర్థః - అతంద్రిభి ర్జ్ఞాతిభి రాత్తకార్ముకైః మమ పరికరాశ్చ-అయం వనచరో నిషాదజాతీయః-రామే కించిత్ కరిష్యతి చేదేనం చ ప్రహరామ ఇతి సావధానా మాం ప్రతిపదమన్వసర న్నిత్యర్థః-ఏవమస్థానే భయశంకిభిః కృతం - వస్తుత స్స న కేనచిత్ పరిభావ్య ఇత్యాహ మహేంద్రకల్ప మితి. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తాశీతితమస్సర్గః.

తదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నిపుణం సావధాన మిత్యర్థః - తేన రామేణ - ఇహ భూమౌ-శర్వరీశయితా - శర్వర్యాం శయన కృతం - నిష్ఠయా అధికరణత్వస్యాభిహితత్వా చ్ఛర్వరీశబ్దాత్ ప్రథమా - ఇదమేషా మాసితమితివత్ - ఇదమస్య విమర్దిత మిత్యత్రాప్యధికరణే నిష్ఠా క్తస్య చ వర్తమాన ఇతికర్తరిషష్ఠీ - అస్మి న్నేతత్కర్తృకం విమర్దన మిత్యర్థః. ౧. ౨. మహాభాగేతి.

శయన మిత్యర్థః - బర్హీంషి కుశాని. ౧౯.—౨౧. నియమ్యేతి. తలాంగుళిత్రవాన్ -తలం జ్యాఘాతవారణం. అంగుళిత్రం అంగుళిత్రాణం - తదుభయవాన్ - ఇషుధీ - తూణీరౌ ఉపోహ్య ధృత్వా-కేవల మిత్యనేన లక్ష్మణసంబంధిశయన నిద్రారాహిత్య ముచ్యతే. ౨౨. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తాశీతితమస్సర్గః.

తేన రామేణ శర్వరీశయితం శర్వర్యాం శయితం - అస్యరామస్య విమర్దితం విమర్దనం. ౧.

*తి. ఇహ భూమౌ శర్వరీశయితా-అధికరణే నిష్ఠా - ఏతద్దేశావచ్ఛిన్నశయనాధారణం శర్వరీత్వర్థః-

త్మనా, శర్వరీ శయితా భూమా విద మస్య విమర్దితం. ౨ మహాభాగకులీనేన
మహాభాగేన ధీమతా, జాతో దశరథేనోర్వ్యాం న రామ స్స్వప్తు మర్హతి. ౩.
అజినోత్తరసం స్తీర్ణే వరాస్తరణసంచయే, శయిత్వా పురుషవ్యాఘ్రః కథం శేతే
మహీతలే. ౪. ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు వలభీషుచ సర్వదా, హైమరాజతభౌమేషు
వరాస్తరణశాలిషు. పుష్పసంచయచిత్రేషు చందనాగరుగంధిషు, పాండరాభ్ర
ప్రకాశేషు శుకసంఘరుతేషు చ. ప్రాసాదవరవర్యేషు శీతవత్సు సుగంధిషు, ఉషి
త్వా మేరుకల్పేషు కృతకాంచనభిత్తిషు.గీతవాదిత్రనిర్ఘోషై ర్వరాభరణనిస్స్వనైః,
మృదంగవరశబ్దై శ్చ సతతం ప్రతిబోధితః. వందిభి ర్వందితః కాలే బహుభి స్సూత
మాగధైః, గాథాభిరనురూపాభిః స్తుతిభి శ్చ పరంతపః. ౯. అశ్రద్ధేయ మిదం
లోకే న సత్యం ప్రతిభాతి మా, ముహ్యతే ఖలు మే భావ స్స్వప్నోయ మితి మే

మహాభాగేన మహానుభావేన - దశరథేనేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా. ౩. అజినోత్తరసంస్తీర్ణ ఇతి.
అజినోత్తరసంస్తీర్ణే అజినరూపోత్తరచ్ఛదేన సంస్తీర్ణే - అజినశబ్దేన - కదలీ కందలీ చీన శ్చమూరు
ప్రియకావపి 'సమూరు శ్చేతిహారిణా అమీ అజినయోనయ' ఇత్యుక్తకదళ్యాద్యజినం వివక్షితం.
వరాస్తరణసంచయే - వరాణి అమూల్యాని - ఆస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు తేషాం సంచయే
సమూహే - పర్యంకానాం బహుత్వం శీతోష్ణాదికాలోచితాంతర్గృహశిరోగృహాదిబాహుళ్యాత్ -
యద్వా - మార్దవాతిశయాయానేకాస్తరణత్వం - అతిమృదుత్వా దజినస్యోపర్యాస్తరణత్వం.
౪. ప్రాసాదాగ్రవిమానేష్విత్యాది. ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానతుల్యప్రాసాదశిఖరేషు - వల
భీషు కూటాగారేషు - 'కూటాగారే తు వలభీ'తి వైజయంతీ. హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని
రాజతాని భౌమాని భూతలాని యేషు తే - వరాస్తరణశాలిషు చిత్రకంబళాదిశాలిషు - పుష్పసంచ
యచిత్రేషు చిత్రపుష్పసమూహేషు - చందనాగరుగంధిషు చందనాగరుధూపగంధిషు - పాండ
రాభ్రప్రకాశేషు తద్వద్ధవళేషు - శుకసంఘరుతేషు శుకసమూహనాదవత్సు - అర్శఆదిత్వాదచ్
మత్వర్థీయః - ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణాముత్తమేషు శీతవత్సు శైత్యవత్సు - శీతంగుణే
ఇత్యమరః. సుగంధిషు - ఘనసారాదిభిరితి శేషః - ఉషిత్వా శయిత్వేత్యర్థః - ఉపరిప్రతిబోధో
క్తేః - మేరుతుల్యత్వే హేతుః కృతకాంచనభిత్తి ష్వితి - గీతవాదిత్రనిర్ఘోషైః గీతైస్తదనుగుణవీ
ణాదిరావైః - వరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాపాణిచరణనూపురకంకణాద్యాభరణశింజితైః - మృదం
గవరశబ్దైః మర్దళవిశేషధ్వనిభిశ్చ - సతతం ప్రతిబోధితః - అథ ప్రబోధనానంతరం - కాలే
ప్రాతఃకాలే - వందిభిః కర్తృభిః - సూతమాగధైశ్చ - గాథాభిః గద్యవిశేషైః - పాఠభేదః-పద్య
విశేషైః - స్తుతిభిః స్తోత్రప్రబంధైశ్చ వందితః స్తుతః - అభివాదన స్తుత్యో రితి ధాతుః - పరం
తపః అన్యరాజశిక్షణపరో రామః - పాఠభేదః - అథ రాజ్యశిక్షణపరో రామః. కథం భూమౌ
కేవలాయాంశేతే - కథం శ్వాపదరవైః ప్రతిబోధ్యతే - కథమేకాకీ తిష్ఠతీతి చోపస్కార్యం -
గమ్యమానత్వా దప్రయోగః-య శ్చ నింబం పరశునాయశ్చైనం మధుసర్పిషా 'యశ్చైనం గంధ
మాల్యాభ్యాం సర్వస్యకటురేవ స' ఇత్యాదివత్. ౮—౯. అశ్రద్ధేయ మితి. ఇదం రామస్య తృణ

ఇదమస్య విమర్దితం - అంగానామితి శేషః - విమర్దనాధికరణ మిత్యర్థః. ౨. మహాభాగేతి. దశరథే
నేతి హేతౌ తృతీయా పంచమ్యర్థేవా. ౩. అజినేతి. అజినోత్తరం సంస్తీర్ణే అజినోత్తరచ్ఛదేన సంస్తీ

మతిః. ౧౦. న నూనం దైవతం కించిత్ కాలేన బలవత్తరం, యత్ర దాశరథీ రామో భూమావేవ శయీత సః. ౧౧. విదేహరాజస్య సుతా సీతా చ ప్రియదర్శనా, దయితా శయితా భూమౌ స్నుషా దశరథస్య చ ౧౨. ఇయం శయ్యా మమ భ్రాతు రిదం హి పరివర్తితం, స్థండిలే కఠినే సర్వం గాత్రై ర్విమృదితం తృణం. ౧౩. మన్యే సాభరణా సుప్తా సీతాస్మి న్శయనోత్తమే, తత్ర తత్ర హి దృశ్యంతే సక్తాః కనకబిందవః. ౧౪. ఉత్తరీయమిహాసక్తం సువ్యక్తం సీతయా తదా, తథా హ్యేతే ప్రకాశంతే సక్తాః కౌశేయతంతవః. ౧౫. మన్యే భర్తు స్సుఖా శయ్యా యేన బాలా తపస్వినీ, సుకుమారీ సతీ దుఃఖం న విజానాతి మైథిలీ. ౧౬. హా హంతాస్మి నృశంసోఽహం యత్సభార్యః కృతే మమ, ఈదృశీం రాఘవ శ్శయ్యా మధిశేతే హ్యనాథవత్ ౧౭ సార్వభౌమకులే జాత స్సర్వలోకస్య సంమతః, సర్వలోకప్రియ స్త్యక్త్వా రాజ్యం సుఖ మనుత్తమం. కథ మిందీవరశ్యామో రక్తా

శయ్యా శయనాదికం-అశ్రద్ధేయం లోకే పశ్యామి - లోకృదర్శన ఇతి ధాతుః-తత్ర హేతుమాహ నసత్య మితి - కించ - మే భావః హృదయం ముహ్యతే ఖలు ముహ్యతి కిము - రామస్య భూమిశయనశ్రవణాదికం భ్రమోవేత్యర్థః - అథవా - అయం పూర్వోక్తశ్రవణం - స్వప్నాపేక్షయా పుల్లింగత్వం - స్వప్న ఇతి మే మతిః మతం - సిద్ధాంత ఇత్యర్థః - కథ మన్యథా సర్వమిద మసంభావ్యం సంభావ్యత ఇతిభావః. ౧౦. నేతి. కాలేనకాలాత్ - దైవతం బలవత్తరం న నూనం-కాల ఏవ బలీయా నిత్యర్థః - యత్ర యస్మాత్-దాశరథిః దశరథపుత్రోపి భూమావేవ శయీత - తస్మాదిత్యర్థః. ౧౧. విదేహరాజస్యేతి. ప్రియదర్శనా అతదర్హేత్యర్థః - దయితా - రామస్య ప్రాణేభ్యోపి ప్రేయసీ - శయితా శయితవతీ - కర్తరి క్తః - హంతేతి శేషః. ౧౨. ఇయ మితి. పరివర్తితం పరివర్తనం - స్వాపకాలే శ్రమాతిశయాదిత స్తతశ్శరీరపరివర్తనపదం - పరివర్తనజ్ఞాపక మాహ స్థండిల ఇతి - స్థండిలే భూతలే - కఠినస్థలత్వాత్ గాత్రైః క్షుణ్ణం తృణం ఇద మిత్యనుషంగః. ౧౩. మన్య ఇతి. సాభరణా సుప్తా - మార్గశ్రమాదాభరణమనున్ముచ్య సుప్తవతీ - శయనోత్తమే భర్తృశయ్యాత్వాదితరతల్పేభ్య శ్శ్రేష్ఠతమే. సాభరణా సుప్తేత్యత్ర సూచకమాహ తత్ర తత్రేతి-తత్ర తత్ర తృణేషు - సక్తాః కనకబిందవః జాంబూనదాభరణనిర్గళితా స్సూక్ష్మ రేణవః. తనిశ్లోకీ. ౧౪. ఉత్తరీయ మితి. ఇహ కుశాగ్రేషు ఆసక్తం - ఇదమాసంజనం సువ్యక్తం - సీతయా సీతాయాః. ౧౫. మన్య ఇతి. యాకాపిభర్తు శ్శయ్యా పతివ్రతాయా స్సుఖేతి మన్యే యత స్సుకుమారీ మైథిలీ-సతీపతివ్రతా - అస్మిన్నపిశయనే శయితా దుఃఖం నజానాతి హా హంతేతి హంతేత్యేకనిపాతః-ఖేదార్థః - అహంనృశంసోఽస్మి నిర్దయోఽస్మి - మమకృతే మన్నిమిత్తం - కృతే ఇత్యవ్యయం. ౧౭.

స్తీర్ణే - అత్రాజినశబ్దేన కదళ్యాదిమృగవిశేషాజినం వివక్షితం వరాస్తరణసంచయే వరాణ్యమూల్యాన్యాస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు - తేషాం సంచయే సమూహే. ౪. ప్రాసాదేతి. ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానాకారరాజగృహే - హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని రాజతాని భౌమాని భూతలాని యేషు తేషు - వరాస్తరణశాలిషు ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణా ముత్తమేషు-ఉషిత్వాశయిత్వేత్యర్థః - వరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాణాం నూపురాద్యాభరణానాం శింజితై స్తుతిభి శ్చ ప్రతిబోధితః-మహీతలే కథంశేతే ఇతి పూర్వేణసంబంధః. ౫—౧౨. ఇయ మితి. గాత్రైః కరచరణాద్యవయవైః. ౧౩. ౧౪. ఉత్తరీయ మితి. సీతయా ధృత మితి శేషః-యద్వా - షష్ఠ్య

తః ప్రియదర్శనః, సుఖభాగీ న దుఃఖార్హః శయితో భువి రాఘవః ౧౯. ధన్యః ఖలు మహాభాగో లక్ష్మణః శుభలక్షణః, భ్రాతరం విషమే కాలే యో రామమనువర్తతే. ౨౦. సిద్ధార్థా ఖలు వైదేహీ పతిం యానుగతా వనం, వయం సంశయితాః సర్వే హీనాస్తేన మహాత్మనా. ౨౧. అకర్ణధారా పృథివీ శూన్యేవ ప్రతిభాతి మా, గతే దశరథే స్వర్గం రామే చారణ్యమాశ్రితే. ౨౨. న చ ప్రార్థయతే కశ్చిన్మనసాపి వసుంధరామ్, వనేపి వసతస్తస్య బాహువీర్యాభిరక్షితాం. ౨౩. శూన్యసంవరణారక్షామయంత్రితహయద్విపాం, అపావృతపురద్వారాం రాజధానీమరక్షితాం, అప్రహృష్టబలాం న్యూనాం విషమస్థామనావృతాం, శత్రవో నాభిమన్యంతే భక్ష్యాన్విషకృతానివ. ౨౪. అద్యప్రభృతి భూమౌ తు శయిష్యేఽహం తృణేషు వా, ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయన్.

జన్మనా శక్తిసత్తయా ప్రజారంజకత్వేన శరీరలక్షణేన చ రాజ్యార్హో రామః కథమేతాదృశీం దుర్దశాం ప్రాప్త ఇతి ఖిద్యతి సార్వభౌమకులే జాత ఇత్యాదినా శ్లోకద్వయేన. ౧౯. ధన్య ఇతి. విషమే కాలే సంకటే కాలే. ౨౦. సిద్ధార్థేతి. పతిమను పతి మనుసృత్య-వనం గతేతి సంబంధః సంశయితాః అస్మత్సేవాం రామోఽంగీకరిష్యతి న వేతి సంశయితాః. ౨౧. అకర్ణధారేతి. అకర్ణధారా-ప్రధానపురుషరహితేతి యావత్-అత ఏవ శూన్యేవ ప్రతిభాతి. ౨౨. అనాయకత్వే కథం రాజ్యం నిరుపద్రవం తత్రాహ-న చేతి. కశ్చిత్ సామంతః-న ప్రార్థయతే ఆక్రమితుం నేచ్ఛతి. ౨౩. రామవీర్యం వినా రక్షకాంతరశూన్యత్వమాహ - శూన్యసంవరణేత్యాది శూన్యసంవరణా రక్షాం అవిద్యమానప్రాకారరక్షకాం-యద్వా-శూన్యసంవరణః గుప్తిరహితః - అరక్షః గుల్మస్థానం యస్యాస్సా - తథా - అయంత్రితాః రక్షకాణాం రామపారవశ్యేన - తైరబద్ధాః హయద్విపాః యస్యాస్తాం - అపావృతాని అపిహితాని పురద్వారాణి - యస్యాస్తాం - అప్రహృష్టబలత్వ మరక్షితత్వే హేతుః - న్యూనాం సాధనవిహీనాం - విషమస్థాం దుర్దశాపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం - నాభిమన్యంతే అభిభవితుం నస్మరంతి-భక్ష్యాన్ అపూపాదీన్ - విషైః విషమిశ్రైః కృతాన్. ౨౪. ఉక్తసర్వానర్థస్యాత్మమూలకతయా తత్ప్రాయశ్చిత్తమాహ - అద్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం తం ప్రతిశ్రవం తాం ప్రతిజ్ఞాం - ఆముచ్య స్వస్మిన్నాసజ్య-తస్యార్థం - రామార్థమిత్యర్థః-ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకే కాలే రామానుష్ఠిత వ్యతిరిక్తోత్తర కాలం వనే వత్స్యామి - మిథ్యా న భవిష్యతి - ప్రతిజ్ఞేతి శేషః. ౨౬—౨౮. అభిషేక్ష్యంతీతి. దేవతాః ఇమం మనోరథం సత్యం కుర్యురపి-సంభావనార్థే తృతీయా. ౧౭. మన్య ఇతి. యేన మైథిలీ దుఃఖం న విజానాతి - తేన కారణేన భర్తుశ్శయ్యా పతివ్రతానాం సుఖేతి మన్య ఇతి సంబంధః. ౧౮—౨౦. సిద్ధార్థేతి. పతి మనుసృత్య వనం గతా - అతస్సిద్ధార్థా వయం సంశయితాః స్వస్య పురుషార్థవిషయసంశయం ప్రాప్తాః. ౨౧. అకర్ణేతి. అకర్ణధారేవ కర్ణధారరహితా నౌరివ శూన్యా నాయకరహితా. ౨౨. ౨౩. శూన్యేతి. శూన్యసంవరణా రక్షాం హీనప్రాకారరక్షాం అయంత్రిత హయద్విపాం అసన్నద్ధాశ్వగజాం - న్యూనాం సాధనవిహీనాం - విషమస్థాం దుర్దశోపపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం - నాభిమన్యంతే నాభిభవితుం స్మరంతి. ౨౪. ౨౫. అద్య ప్రభృతీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం-తం ప్రతిశ్రవం తాం ప్రతిజ్ఞాం రామకృత వనవాసప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః - ఆముచ్య స్వస్మిన్నాసజ్య - తస్యార్థం రామార్థం - ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకరామానుష్ఠేయే వ్యతిరిక్తో

తస్యార్థ ముత్తరం కాలం నివత్స్యామి సుఖం వనే, తం ప్రతిశ్రవ మానుచ్య నాస్య మిథ్యా భవిష్యతి ౨౭. వసంతం భ్రాతు రర్థాయ శత్రుఘ్నో మానువ త్స్యతి, లక్ష్మణేన సహ త్వార్యో హ్యయోధ్యాం పాలయిష్యతి ౨౮. అభిషే క్ష్యంతి కాకుత్స్థ మయోధ్యాయాం ద్విజాతయః,అపి మే దేవతాః కుర్యు రిమం సత్యం మనోరథం. ౨౯. ప్రసాద్యమాన శ్శిరసా మయా స్వయం బహుప్రకారం యది నాభిపత్స్యతే, తతోఽనువత్స్యామి చిరాయ రాఘవం వనే వసన్నార్హతి మా ముపేక్షితుం. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - అష్టాశీతి తమస్సర్గః

వ్యుష్య రాత్రిం తు తత్రైవ గంగాకూలే స రాఘవః, భరతః కాల్య ముత్థాయ శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౧. శత్రుఘ్నోత్తిష్ఠ కిం శేషే నిషాదాధిపతిం గుహం, శీఘ్ర మానయ భద్రం తే తారయిష్యతి వాహినీం. ౨. జాగర్మి నాహం స్వపిమి తమేవార్యం విచింతయన్, ఇత్యేవ మబ్రవీ ద్భ్రాత్రా శత్రుఘ్నోఽపి ప్రచోదితః ౩. ఇతి సంవదతో రేవ మన్యోన్యం నరసింహయోః,ఆగమ్య ప్రాంజలిః కాలే గుహో భరత మబ్రవీత్. ౪. కచ్చిత్ సుఖం నదీతీరేఽవాత్సీః

నాయా మపిశబ్దః. ౨౯. ప్రసాద్యమాన ఇతి. శిరసా ప్రణామపూర్వకం. స్వయం నతు మంత్రిముఖేన-నాభిపత్స్యతే నాంగీకరిష్యతి - ప్రసాద మితిశేషః - తతః తదావనే వసన్ రాఘవ మనువత్స్యామి తదనుచరో భవామి - అనుచరణం వా కద మంగీకరిష్యతీత్యత్రాహ-నార్హతి మా ముపేక్షితు మితి-మాం - భ్రాతరం శిష్యం దాస మిత్యర్థః, ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాశీతితమస్సర్గః.

వ్యుష్యేతి. వ్యుష్య ఉషిత్వా-రాత్రిం రాత్రౌ. తత్రైవ యత్ర రామోశయిష్ట తత్రైవ కాల్యం ప్రత్యూషః - 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః, తస్మి న్నిత్యర్థః. ౧. శత్రుఘ్నేతి. శత్రుఘ్నభద్రంత ఇతి సాంత్వోక్తిః - వాహినీం గంగాం అస్మా నిత్యర్థసిద్ధం. ౨. జాగర్మీతి. నాహం స్వపిమి జాగర్మీతి భ్రాత్రా ప్రచోదిత శ్శత్రుఘ్నోపి తమేవార్యం - యస్త్వయా చింత్యతే తమేవార్యం విచింతయన్ సన్ - అహమపి జాగర్మి న స్వపిమీత్యేవ మబ్రవీత్-తథైవేతి పాఠే యథా త్వం తథైవాహ మార్యం విచింతయ న్నిత్యర్థః - చరమపర్వనిష్ఠస్య ప్రథమపర్వాభినివేశస్తత్ప్రీత్యర్థతయేతి వ్యంజితం - 'తదవస్థంతు భరతం శత్రుఘ్నోనంతరస్థిత' ఇతి హి పూర్వ ముక్తం. ౩. ఇతీతి. సంవదతో స్సతోః - కాలే గమనోచితకాలే. ౪. కచ్చిదితి. శర్వరీం తావత్ శర్వర్యాం సాకల్యేన-'యావ త్తావచ్చ సాకల్య' ఇత్యమరః, సహసైన్యస్య తే సేనాసహితస్య తవ సర్వం ఉపకర

త్తరంకాలం వనే వత్స్యామి-అతః అస్య రామస్య ప్రతిజ్ఞా మిథ్యానభవిష్యతి. ౨౭—౨౯. ప్రసాద్యమానఇతి. నప్రపత్స్యతే నాంగీకరిష్యతి యది ప్రార్థనా మితిశేషః. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టాశీతితమస్సర్గః.

తి. వ్యుష్యేతి. కాల్యముషఃకాలే-ఉషఃపర్యాయాః కల్యకాల్యా వుభావపీతి జ్ఞాయతే. ౧.*తి. తే త్వయా. ౨. * తి. ప్రతిప్రవిశ్య తతో నివృత్తిపూర్వకం ప్రవిశ్య. ౪. * తి. నావాం పంచశతాని,

ఃకాకుత్స్థ శర్వరీం, కచ్చిత్తే సహ సైన్యస్య తావత్ సర్వ మనామయం. ౫.
గుహస్య తత్తు వచనం శ్రుత్వా స్నేహా దుదీరితం, రామస్యానువశో వాక్యం భర
తోఽపీద మబ్రవీత్. ౬. సుఖా న శ్శర్వరీ రాజన్ పూజితా శ్చాపి తే వయం,
గంగాం తు నౌభి ర్బహ్వీభి ర్దాశా స్సంతారయంతు నః. ౭. తతో గుహ స్సం
త్వరితం శ్రుత్వా భరతశాసనం, ప్రతిప్రవిశ్య నగరం తం జ్ఞాతిజన మబ్రవీత్. ౮.
ఉత్తిష్ఠత ప్రబుధ్యధ్వం భద్ర మస్తు చ వ స్సదా, నావ స్సమనుకర్షధ్వం తారయి
ష్యామ వాహినీం ౯ తే తథోక్తా స్సముత్థాయ త్వరితా రాజశాసనాత్, పంచ
నావాం శతాన్యాశు సమానిన్యు స్సమంతతః. ౧౦. అన్యా స్స్వస్తికవిజ్ఞేయా
మహాఘంటాధరావరాః, శోభమానాః పతాకాభి ర్యుక్తవాతా స్సుసంహతాః.
౧౧ తత స్స్వస్తికవిజ్ఞేయాం పాండుకంబళసంవృతామ్, సనందిఘోషాం కల్యాణీం
గుహో నావ ముపాహరత్, తా మారురోహ భరత శ్శత్రుఘ్న శ్చ మహా
బలః. ౧౨-౪. కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యా శ్చాన్యా రాజయోషితః, పురోహిత
౧ తత్పూర్వం గురవో బ్రాహ్మణా శ్చ యే, అనంతరం రాజదారా స్తథైవ శకటా

ణం అనామయం నిరుపద్రవం. ౫. గుహస్యేతి. రామస్యానువశః రామాయత్తః. ౬. సుఖేతి. సుఖా సుఖావహా జాతేతి శేషః. రాజన్నితి రామభక్తతయా స్తౌతి-తే త్వయా. ౭. తత ఇతి. ప్రతిప్రవిశ్య పునః ప్రవిశ్య. ౮. ఉత్తిష్ఠతేతి. ప్రబుధ్యధ్వం ఉత్తిష్ఠతేతి. క్రమః - తారయిష్యామేత్యత్ర విసర్గ లోప ఆర్షః - తారయిష్యామీతి చ పాఠః. ౯. త ఇతి. నావాం పంచశతానిత్యన్వయః - సమం తతః సర్వావతారేభ్యః. ౧౦. అన్యాఇతి. అన్యాః క్షుద్రాభ్యః పంచశతనాభ్యః అన్యాః - స్వస్తిక విజ్ఞేయాః 'స్వస్తిక స్సర్వతో భద్ర' ఇత్యుక్త స్వస్తికాఖ్యరచనావిశేషవిశిష్టతయా నిర్మితత్వాత్ స్వస్తికా ఇతి విజ్ఞేయాః-తా శ్చ నౌ ద్వయసంఘటేన సంపద్యంతే చతుర్షు కోణేషు మహాఘంటా ధరాః - వరాః రాజార్హతయా శ్రేష్ఠాః - శోభమానాః కనకభూషితతయా శోభమానాః యుక్తవా తాః ఫలకకుడ్యకరణేన మధ్యే మధ్యే గవాక్షనిర్మాణేన చ మహావాతనివారణాదుచితవాతాః - సు సంహతాః రాజారోహణ స్థానత్వేనాయస కీలాదిభిః దృఢసంధిబంధాః-అత్రాపి నావఆనిన్యు రిత్యను కృష్యతే. ౧౧. తతఇతి. తతః తాసు స్వస్తికవిజ్ఞేయాదిషు మధ్యే - పాండుకంబళేన సంవృతాం ఆచ్ఛన్నతలప్రదేశాం - సనందిఘోషాం హర్షజనకకింకిణ్యాదిఘోషయుక్తాం - కల్యాణీం శోభ నాం. ౧౨-౪. భరతశత్రుఘ్నవ్యతిరిక్తానా మన్యాసు నౌష్వారోహణక్రమ మాహ-కౌసల్యేత్యాదినా. రాజయోషితః - ఆగతా ఇతిశేషః. తత్పూర్వం తాసాం పూర్వం పురోహితో గురవో బ్రాహ్మ ణాశ్చ యే ఆగతాః - తే ఆరురుహుః - అనంతరం రాజదారాః కౌసల్యాదయః ఆరురుహుః - తథైవ శకటాపణాః - శకటాశ్చాపణస్థపదార్థా శ్చారురుహుః - ఏతదారోహణం కర్తృద్వారా.

---

౯. ౧౦. అన్యా ఇతి. అన్యాః పూర్వోక్తవ్యతిరిక్తాః - స్వస్తికవిజ్ఞేయాః స్వస్తికాఖ్యరచనా విశేష విశిష్టతయా నిర్మితత్వా త్స్వస్తికా ఇతి విజ్ఞేయాః - యుక్తవాహాః - పర్యాప్తకర్ణధారయుక్తాః - యుక్తవాతా ఇతిపాఠే చారుఫలక భిత్తిసమావరణేన పరిమితవాతాః - సుసంహతాః దృఢసంధి బంధాః - సమానిన్యు రిత్యనుషంగః. ౧౧. తత ఇతి. సనందిఘోషాం హర్షజనకకింకిణ్యాది ఘోష యుక్తాం. ౧౨-౪. కౌసల్యేత్యాది. రాజయోషితః ఆగతా ఇతి శేషః - తత్పూర్వం తాసాం పూర్వం

పణాః. ౧౪. ఆవాస మాదీపయతాం తీర్థం చాప్యవగాహతాం, భాండాని చాదదానానాం ఘోషస్త్రిదివ మస్పృశత్. ౧౫. పతాకిన్యస్తు తా నావ స్స్వయం దాశై రధిష్ఠితాః, వహంత్యో జన మారూఢం తదా సంపేతు రాశుగాః. ౧౬. నారీణా మభిపూర్ణా స్తు కాశ్చి త్కాశ్చి చ్చ వాజినాం, కాశ్చి దత్ర వహంతి స్మ యానయుగ్యం మహాధనం. ౧౭. తా స్స్మ గత్వా పరం తీర మవరోప్య చ తం జనం, నివృత్తాః కాండచిత్రాణి క్రియంతే దాశబంధుభిః. ౧౮. స వైజయంతా స్తు గజా గజారోహప్రచోదితాః, తరంత స్స్మ ప్రకాశంతే సధ్వజా ఇవ పర్వతాః. ౧౯. నావ శ్చా

---

౧౩. ౧౪. ఆవాసం నేసానివేశం - ఆదీపయతాం అగ్నినా జ్వలయతాం-రాజభటాహి నిర్గమనకాలే శ్రీసమాగమార్థమావాసం దహంతీతి ప్రసిద్ధిః - తీర్థం అవతరణప్రదేశం అవగాహతాం-నావారోహణార్థ మహమహమికయా ఆగచ్ఛతా మిత్యర్థః - స్నానం కుర్వతామితి వా - భాండాని ఉపకరణాని-ఆదదానానాం మదీయ మిదం మదీయ మిద మితి త్వరయా స్వీకుర్వతాం జనానాం ఘోషస్త్రిదివ మస్పృశత్ మహాన్ ఘోషో జాత ఇత్యర్థః. ౧౫. పతాకిన్య ఇతి. పతాకిన్యః వాయ్వాకర్షణాయకృతపతాకాః స్వయంసంపేతుః ఆశుగత్వేనదాశాధిష్ఠానమాత్రేణానాయాసేన జగ్ము రిత్యర్థః. ౧౬. సంప్రతితానావః కీదృగ్విధా ఇత్యపేక్షాయామాహ - నారీణా మిత్యాది. నారీణామభిపూర్ణాః నారీభి రభిపూర్ణాః-వాజినా మభిపూర్ణాః ఆరోహణార్హవాజిభి రభిపూర్ణాః-దధ్నః పూర్ణ ఇతి మహాభాష్యకారవచనప్రామాణ్యాత్ పూర్ణశబ్దయోగే పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ-తృతీయార్థే షష్ఠీవా-యానయుగ్యం - యానాని రథశకటాదిని-యుగ్యాని అశ్వతరబలీవర్దాదిని-సర్వోద్వంద్వో విభాషయైకవత్ భవతీత్యేకవద్భావః-మహాధనం బహుమూల్యం-'బహుమూల్యం మహాధన' మిత్యమరః. ౧౭. తా ఇతి. కాండచిత్రాణి కాండే వారిణి చిత్రాణి చిత్రగమనాని-క్రియంతే అక్రియంత-'కాండో స్త్రీ దండబాణార్వవర్గావసరవారిషు' ఇత్యమరః. దాశబంధుభిః దాశాభాసైః-దాశస్య గుహస్య బంధుభి రితివా-భారాభావకృతలాఘవాతిశయేన నివర్తనకాలికదాశలీలోచ్యతే. ౧౮. స వైజయంతాః స పతాకాః - సగృహావా-రాజానోహి గజోపరి గృహాణి నిర్మాయ గచ్ఛంతి - తరంతః ప్లవంతః - తౄప్లవనతరణయోః - సధ్వజా స్సగమనాః ధ్వజగతా-జంగమపర్వతా ఇవాప్రకాశంతేత్యర్థః. ౧౯. నావ ఇతి. నావః క్షుద్రనావః - ప్లవైః తృణకాష్ఠనిర్మితైః - కుంభఘటైః - కుంభ

పురోహితో గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే ఆగతా స్తే ఆరురుహుః - అనంతరం రాజదారాః కౌసల్యాప్రముఖా రాజదారాః తత్రైవారురుహుః - తత్రైవ శకటాపణాః శకటాశ్చ ఆపణాశ్చ ఆపణస్థపదార్థాశ్చ ఆరురుహుః - ఆరోపయామాసురిత్యర్థః. ౧౪. ఆవాసమితి. ఆవాసం సేనానివేశః - తీర్థం అవతరణప్రదేశః - భాండాని ఉపకరణాని. ౧౫. ౧౬. నారీణా మితి. నారీణా మభిపూర్ణాః నారీభి రభిపూర్ణాః - వాజినాం ఆరోహణార్హవాజిభి రభిపూర్ణాః - యానయుగ్యం యానాని రథశకటాదీని యుగ్యా న్యశ్వాశ్వతరబలీవర్దా దీని చ యానయుగ్యం-మహాధనం బహుమూల్యం. ౧౭. తాస్స్మేతి. తా నావః తం జన మవరోప్య నివృత్తాః - దాశబంధుభిః దాశశ్రేష్ఠైః కాండచిత్రాణి కాండే వారిణి చిత్రాణి విచిత్రగమనాని క్రియంతే నివృత్తిసమయే భారావరోపణలఘుత్వజనితేన సౌకర్యేణ-విచిత్రగతిసహితం దాశై రానీయంతేత్యర్థః-'కాండో స్త్రీ దండబాణార్వవర్గావసరవారిషు' ఇత్యమరః. కాండచిత్రా ఇతి పాఠః. ౧౮. స వైజయంతా ఇతి. సవైజయంతాః సపతాకాః. ౧౯. నావ ఇతి. కుంభాః-అధికప్రమాణాః - ఘటాన్యూనప్రమాణాః. ౨౦. నేతి. మైత్రే

రురుహు శ్చాన్యే ప్లవై స్తేరు స్తథాపరే, అన్యే కుంభఘటై స్తేరు రన్యే తేరు శ్చ బాహుభిః. ౨౦. సా పుణ్యా ధ్వజినీ గంగాం దాశై స్సంతారితా స్వయం, మైత్రే ముహూర్తే ప్రయయౌ ప్రయాగవన ముత్తమం. ౨౧. ఆశ్వాసయిత్వా చ చమూం మహాత్మా నివేశయిత్వా చ యథోపజోషం, ద్రష్టుం భరద్వాజ మృషిప్రవర్య మృత్విగ్వృత స్సన్ భరతః ప్రతస్థే. ౨౨. స బ్రాహ్మణస్యాశ్రమ మభ్యు

రూపఘటైః - సూక్ష్మవదనాఘటాః కుంభాః - తే హి తరణసాధనాని - నఘటమాత్రం - బాహుభిః కేవలబాహుభిః. ౨౦. సేతి. పుణ్యా గంగాస్నానాదినా పూతా - ధ్వజినీసేనా - స్వయం నతు పరప్రేరణేన - మైత్రే ముహూర్తే - దివసస్య పంచదశభాగేషు ఘటికాద్వయాత్మకే తృతీయే ముహూర్తే-'ద్వేతు నాడ్యౌ ముహూర్తో స్త్రీ'తి వైజయంతీ. ముహూర్తసంఖ్యోక్తా బృహస్పతినా - 'రౌద్ర స్సార్ప స్తథా మైత్రః పైత్రో వాసవఏవ చ, ఆప్యో వైశ్వ స్తథా బ్రాహ్మ ప్రాజేశైంద్రా స్తథైవ చ, ఐంద్రాగ్నో నైరృత శ్చైవ వారుణార్యమణౌ భగీ, ఏతే ఽహ్ని క్రమశో జ్ఞేయా ముహూర్తాదశపంచ చే'తి. పాఠభేదః - తస్య మైత్రనామత్వం బింధ్యమాధవీయే ప్రోక్తం - యథా- 'ఆర్ద్రోరగమిత్రమఘావసుజల విశ్వాభిజిద్విరించేంద్రాః, ఐంద్రాగ్నమూలవరుణార్యమభగయుక్తాదివా ముహూర్తాస్స్యు' రితి. మైత్రే ముహూర్తే తారితా సతీ ప్రయాగవనం యయౌ విశ్యన్వయః- ఘటికాషట్కానీవ గంగాతరణమితి భావః - యద్వా - మైత్రే ప్రయాగవనం యయౌ విశ్యన్వయః. తత్రాతిథ్యేన నిరవధికభోగలాభా న్ముహూర్తవిశేషోక్తిః. ౨౧. ఆశ్వాసయిత్వేతి. ఆశ్వాసయిత్వా సాంత్వయిత్వా - యథోపజోషం యథాసుఖం - 'తూష్ణీమర్థే సుఖేజోష' మితి వైజయంతీ. ఋషిప్రవర్యం ఋషిశ్రేష్ఠం - పాఠభేదః - ఆశ్వాసయిత్వేతి - మహాత్మా మహామతిః స్వయం ఖిన్నో ప్యఖిన్న ఇవ పరాశ్వాసనపరః భరతః రాజ్యభరణదక్షః - భరతఇతి రాజ్యస్య భరణాదితి సహస్రానీకవచనాత్. చమూం మహాజనం అవిశేషేణ ఆశ్వాసయిత్వా మహానాయాసో వోజాత ఇతి ప్రియోక్తిభి స్సాంత్వయిత్వా - యథోపజోషం యథాసుఖం - నివేశయిత్వా - యత్ర ప్రదేశే తేషాం సుఖం భవతి తత్ర ప్రదేశే తా న్నివేశయిత్వా-ప్రవర్షం ప్రకృష్టవర్షం-బహువయస్కమితియావత్ -భరద్వాజోహ త్రిభిరాయుర్భి ర్బ్రహ్మచర్య మువాస - 'తం హ జీర్ణగ్ స్థవిరగ్ం శయాన' మితిశ్రుతేః, ఏతేన వయోవృద్ధత్వ ముక్తం - జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ ఋషిమితి - ఋషదర్శన ఇతి ధాతుః - భరద్వాజం-బృహతో భరద్వాజ ఇతిశ్రుతిప్రసిద్ధం - ద్రష్టుం దర్శనపూర్వక మభివందితుం-తాదృశస్య ఋషే ర్వినీతవేషదర్శనీయత్వేన ఋత్విగ్భి ర్వసిష్ఠాదిభి ర్వృతస్సన్-ప్రతస్థే పద్భ్యామేవ జగామ. ౨౨. సబ్రాహ్మణస్యేతి. బ్రాహ్మణస్య - బ్రహ్మవేదః - తదధీతే బ్రాహ్మణః-తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ ప్రత్యయః, అధీతబహువేదస్యేత్యర్థః - భరద్వాజోహ త్రిభిరాయుర్భి ర్బ్రహ్మచర్య మువాసేత్యాదినా కాఠకే తథాభిధానాత్, మహాత్మనో మహాజ్ఞానస్య - దేవపురోహితస్య బృహస్పతిపుత్రత్వేన దేవపురోహితత్వం - 'ఆత్మావై పుత్రనామాసీ'తి' న్యాయాత్-భరద్వాజో మమతాఖ్యాయాముచ

ముహూర్తే రౌద్రాదిషు పంచదశఘటికాముహూర్తేషు తృతీయో ముహూర్తః తస్మిన్ - తథాచోక్తం - 'రౌద్రస్సార్ప స్తథా మైత్రః పైత్రో వాసవఏవ చ. ఆప్యో వైశ్వ స్తథాబ్రాహ్మ ప్రాజేశైంద్రాగ్నముచ్యతే, ఐంద్రోథ నిరృతి శ్చైవ వారుణార్యమదేవతాః, ఏతే క్రమేణ విజ్ఞేయా ముహూర్తాదశపంచ చే'తి. ౨౧. ఆశ్వాసయిత్వేతి. యథోపజోషం యథాసుఖం. ౨౨. సఇతి. దేవపురోహితస్య భరద్వాజస్య దేవపురోహితత్వోక్తిః బృహస్పతిపుత్రత్వాత్ -బృహస్పతి రుచథ్యభార్యాయాం మమ

పేత్య మహాత్మనో దేవపురోహితస్య, దదర్శ రమ్యోటజవృక్షషండం మహద్వనం విప్రవరస్య రమ్యం. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోననవతితమ స్సర్గః.

భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశా దేవ నరర్షభః, బలం సర్వ మవస్థాప్య జగామ సహ మంత్రిభిః, పద్భ్యా మేవ హి ధర్మజ్ఞో న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః, వసానో వాససీ క్షౌమే పురోధాయ పురోధసం. ౨ తత స్సందర్శనే తస్య భరద్వాజస్య రాఘవః, మంత్రిణ స్తా నవస్థాప్య జగామానుపురోహితం. ౩. వసిష్ఠ మథ దృ

ధ్యభార్యాయాం బృహస్పతే ర్జాత ఇతి భాగవతే ప్రసిద్ధం-ఆశ్రమ మభ్యుపేత్య-ఆశ్రమ ముద్దిశ్య గత్వా - ప్రథమం తస్య మహద్వనం దదర్శ - పాఠభేదః-స ఇతి-బ్రాహ్మణస్య-బ్రహ్మపరమాత్మానం-వేత్తీతి బ్రాహ్మణః తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ ప్రత్యయః - ఉత్తరసర్గరీత్యా సమాధిబలేన సమస్తవస్త్వాహ్వానక్షమస్యేత్యర్థః - యద్వా - బ్రహ్మబృహస్పతి రితిశ్రుత్యా బ్రహ్మణో బృహస్పతే రపత్యం బ్రాహ్మణః - తస్య - మహాత్మనః మహాస్వభావస్య - అచింత్యశక్తే రిత్యర్థః - దేవపురోహితస్య దేవపురోహితపుత్రత్వాత్-'ఆత్మా వై పుత్రనామాసీ'తిశ్రుతేః,విప్రవరస్య నిరవధికవేదాధ్యయనసంపన్నస్య-'జన్మనా జాయతే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజః, వేదాభ్యాసేన విప్రత్వం బ్రహ్మజానాతి బ్రాహ్మణ' ఇత్యాదిస్మృతేః. శ్రుతిశ్చాస్యనిరవధికవేదాధ్యయనసంపత్తిం దర్శయతి - భరద్వాజ - యత్తే చతుర్థ మాయుర్దద్యాం - కిమేనేన కుర్యాఇతి - బ్రహ్మచర్య మే వైనేవ చరేయమితి హోవాచేత్యాదినా. ఆశ్రమ మభ్యుపేత్య ప్రాప్య - రమ్యోటజవృక్షషండం రమణీయపర్ణశాలాప్రాంతవర్తివృక్షసమూహయుక్తం - రమ్యం స్వతఏవ మనోజ్ఞప్రదేశం - మహత్ స్వసేనానివేశక్షమం వనం దదర్శ. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోననవతితమస్సర్గః.

భరద్వాజాశ్రమ మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రోశా దేవ క్రోశాత్ పూర్వమేవ - క్రోశమాత్రవ్యవహితదేశ ఇత్యర్థః - న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః - పరిచ్ఛదః ఆభరణాదికం - భృంగారాద్యుపకరణజాతం చ - వసానో వాససీ క్షౌమే - భరద్వాజసేవార్థ ముష్ణీషకంచుకాదికమపహాయ పరిధాన ముత్తరీయం చ ధృత్వా గతఇత్యర్థః - నను పూర్వం జటాచీరాణి ధారయ న్నిత్యుక్తం - 'జటిలం చీరవసన' మితి చ వక్ష్యతి. కథ మత్ర క్షౌమవాసస్త్వ ముచ్యతే - నైషదోషః - పూర్వం ప్రతిజ్ఞామాత్రం కృతం-భరద్వాజాశ్రమాత్ పరం జటాధారణ మితి-పురోధాయ పురస్కృత్య. ౧. ౨. తత ఇతి. సందర్శనే దూరాద్దర్శనే - రాఘవః రఘువంశవృత్తాభిజ్ఞః-అనుపురోహితం పురోహితస్య పశ్చాత్ - అనోః పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః. ౩. వసిష్ఠమితి. సంచచాల ఉదతిష్ఠత్-అర్ఘ్యం-

తాయాం పుత్రముత్పాదయామాస-భర్తుర్భియా పుత్రం పరిత్యక్తుకామాం తాం దేవా ఊచుః-ఉచథ్యస్య క్షేత్రజత్వేన బృహస్పతే రౌరసత్వేన భరద్వాజ మముం భరేతి తస్మా ద్భరద్వాజ ఇతి - రమ్యోటజవృక్షషండం రమ్యాఉటజాః వృక్షషండాని వృక్షసమూహాః - యస్మిన్ తత్. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోననవతితమస్సర్గః.

భరద్వాజేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౧. ౨. తత ఇతి. పురోహిత మనుజగాను-పురోహితం పురతః కృత్వా జగామేత్యర్థః. ౩. వసిష్ఠ మితి. అర్ఘ్యమానయ తేతి శేషః. ౪. ౫. జాన

మైవ భరద్వాజో మహాతపాః, సంచచాలాసనాత్తూర్ణం శిష్యానర్ఘ్యమితి బ్రువన్. ౪ సమాగమ్య వసిష్ఠేన భరతేనాభివాదితః, అబుధ్యత మహాతేజా స్సుతం దశరథస్య తం ౫. తాభ్యామర్ఘ్యం చ పాద్యం చ దత్త్వా పశ్చాత్ ఫలాని చ, ఆనుపూర్వ్యాచ్చ ధర్మజ్ఞః పప్రచ్ఛ కుశలం కులే. ౬. అయోధ్యాయాం బలే కోశే మిత్రేష్వపి చ మన్త్రిషు, జానన్ దశరథం వృత్తం న రాజాన ముదాహరత్. ౭. వసిష్ఠో భరతశ్చైనం పప్రచ్ఛతు రనామయం, శరీరేఽగ్నిషు వృక్షేషు శిష్యేషు మృగపక్షిషు ౮. తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ భరద్వాజో మహాతపాః, భరతం ప్రత్యువాచేదం రాఘవస్నేహబంధనాత్. ౯. కిమిహాగమనే కార్యం తవ రాజ్యం ప్రశాసతః, ఏతదాచక్ష్వ మే సర్వం న హి మే శుధ్యతే మనః. ౧౦. సుషువే య మమిత్రఘ్నం కౌసల్యానందవర్ధనం, భ్రాత్రా సహ సభార్యో యశ్చిరం ప్రవ్రాజితో వనం, నియుక్తః స్త్రీనియుక్తేన పిత్రా యోఽసౌ మహాయశాః, వనవాసీ భవేతీహ సమాః కిల చతుర్దశ, కచ్చిన్న తస్యాపాపస్య పాపం కర్తుమిహేచ్ఛసి, అకంటకం భోక్తుమనా రాజ్యం తస్యానుజస్య చ. ౧౩ ఏవముక్తో భరద్వాజం భరతః ప్రత్యువాచ హ, పర్యశ్రునయనో దుఃఖా ద్వాచా సంసజ్జమానయా. ౧౪. హతోఽస్మి యది మామేవం భగవానపి మన్యతే, మత్తో న

ఆనయతేతి శేషః. ౪. సమాగమ్యేతి. సవయస్కత్వా న్నమస్కారాభావః- అబుధ్యతేతి వసిష్ఠసాహచర్యాదితి భావః. ౫. తాభ్యామితి. ఆనుపూర్వ్యాత్ ప్రధానక్రమాత్ - ధర్మజ్ఞః పూజాక్రమధర్మజ్ఞః - కులే గృహే. ౬. అయోధ్యాయామితి. వృత్తం అతీతం-మృతమితియావత్ - నోదాహరత్ తత్ప్రసంగమేవ నకృతవాన్. ౭. తపోధనానాం శరీరాగ్న్యాదే స్తపస్సాధనత్వా న్మృగపక్ష్యాదీనా మాశ్రమవాసిత్వేన శిష్యవత్ ప్రీతివిషయత్వాచ్చ తద్విషయః ప్రశ్నః కృతఇత్యాహ వసిష్ఠఇత్యాదినా. ౮. తథేతి. తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ సర్వత్ర తత్పృష్టమనామయ మంగీకృత్య-రాఘవస్నేహబంధనాత్ రాఘవవిషయే స్నేహానుబంధనాత్ - నతు భరతే దోషదర్శనాత్. ౯. కిమితి. నశుధ్యతే శుద్ధిం న ప్రాప్నోతి - నవిశ్వసతీతి యావత్. ౧౦. సుషువ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ఆనందవర్ధనం ఆనందసంవర్ధనం - చిరం ప్రవ్రాజితః చిరకాల ముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః య ఏతాదృశః తస్య రామస్య రాజ్య మకంటకం భోక్తుమనాః- అపాపస్య తస్యానుజస్య చ పాపం కర్తుం నేచ్ఛసి కచ్చిదితి సంబంధః. ౧౧—౧౩. ఏవమితి. పర్యశ్రునయనః - పరిశ్రుతాశ్రునయనః - సంసజ్జమానయా స్ఖలంత్యా. ౧౪. హత ఇతి. హతోఽస్మి వ్యర్థజనాస్మి - భగవానపి భూతభవిష్యద్వర్త

స్నితి. వృత్తం నోదాహరత్ నా ప్రాక్షీత్. ౬. *తి. వృత్తం అతీతం-అతఏవ రాజానం నోదాహరత్ రాజకుశలం నపృష్టవాన్. ౭.౮. తథేతి. రాఘవస్నేహబంధనాత్ రామవిషయస్నేహబంధనాత్. ౯. కిమితి. నశుధ్యతే శుద్ధిం నప్రాప్నోతి-నవిశ్వసతీతి యావత్. ౧౦. సుషువేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-చిరం ప్రవ్రాజితః చిరకాల ముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః. ౧౧. కచ్చిదితి. తస్యరామస్య రాజ్య మకంటకం భోక్తుమనాః-అపాపస్య తస్యానుజస్య చ పాపం ద్రోహం కర్తుం నేచ్ఛసి కచ్చిదితిసంబంధః. ౧౩. ఏవమితి. పర్యశ్రునయనః పరిస్రుతాశ్రునయనః సంసజ్జమానయా స్ఖలంత్యా. ౧౪. హత ఇతి.

దోష మాశంకే నైవం మా మనుశాధి హి. ౧౫ నచైతదిష్టం మాతా మే యద వోచ న్మదంతరే, నాహ మేతేన తుష్ట శ్చ న తద్వచన మాదదే. ౧౬. అహం తు తం నరవ్యాఘ్ర ముపయాతః ప్రసాదకః, ప్రతినేతు మయోధ్యాం చ పాదౌ తస్యాభివందితుం ౧౭. త్వం మా మేవం గతం మత్వా ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, శంస మే భగవ న్రామః క్వ సంప్రతి మహీపతిః ౧౮. వసిష్ఠాదిభి ఋత్విగ్భి ర్యాచి తో భగవాం స్తతః, ఉవాచ తం భరద్వాజః ప్రసాదా ద్భరతం వచః. ౧౯. త్వయ్యేత త్పురుషవ్యాఘ్ర యుక్తం రాఘవవంశజే, గురువృత్తి ర్దమ శ్చైవ సాధూ నామను యాయితా ౨౦. జానే చైత న్మనస్థం తే దృఢీకరణ మస్త్వితి, అపృచ్ఛం త్వాం తథా త్యర్థం కీర్తిం సమభివర్ధయన్. ౨౧ జానే చ రామం ధర్మజ్ఞం ససీతం సహలక్ష్మణం, అసౌ వసతి తే భ్రాతా చిత్రకూటే మహాగిరౌ. ౨౨. శ్వస్తు గంతాసితం దేశం వసాద్య సహ మంత్రిభిః, ఏతం మే కురు సుప్రాజ్ఞ కామం కామార్థకోవిద ౨౩. తత స్తథేత్యేవ ముదారదర్శనః ప్రతీతరూపో భరతో౽

మానజ్ఞో పీత్యర్థః - మత్తః మత్సకాశాత్ - మయి దోషం నాశంకే నోత్ప్రేక్షే - మత్కృతో దోషో నాస్తీతి సందేహో౽పి మే నాస్తీత్యర్థః - అభావా దితి భావః - అతో మా మేవం నానుశాధి ఏవం కర్ణారుంతుదం వక్తుం నార్హసి. ౧౫. మాతృకృతం త్వత్కృత మేవేత్యాశంక్యాహ - నేతి- మదంతరే మదసన్నిధౌ - నాదదే నాంగీకృతవా నస్మి. అహ మితి. ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం - తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా మితిణ్వుల్. ౧౭. త్వ మితి. ఏవంగతం ఏవం బుద్ధ్వా ప్రాప్తం మహీపతిః - వర్తత ఇతి శేషః. ౧౮. వసిష్ఠాదిభి రితి. యాచితః భరతాయ ప్రసన్నో భవేతి ప్రార్థితః - ప్రసాదా దువాచ - ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచ ల్యబ్లోపే పంచమీ. ౧౯. త్వయీతి. గురువృత్తిః జ్యేష్ఠానువర్తనం - దమః ఇంద్రియనిగ్రహః - రాజ్యాలోలత్వ మితి యావత్ - సాధూనాం చానుయాయితా సచ్చిత్తానువర్తనం - ఇత్యేతత్త్రయం త్వయి యుక్త మిత్యన్వయః. ౨౦. జాన ఇతి. జానే యోగప్రభావేనేతి శేషః - దృఢీకరణ మస్త్విత్యపృచ్ఛం స్థూణానిఖననన్యాయేన దృఢీకర్తు మపృచ్ఛ మిత్యర్థః - కీర్తిం రామవిషయసౌభ్రాత్రజనితాం సమభివర్ధయన్-లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. ౨౧. జాన ఇతి. రామం జానే - దేశవిశేషస్థితం రామం జాన ఇత్యర్థః. ౨౨. శ్వ ఇతి. కామం అభీష్టం - కామార్థకోవిద - కాంక్షితార్థప్రదానదక్షేత్యర్థః. ౨౩. తత ఇతి. ప్రతీతరూపః ప్రసిద్ధకీర్తిః - 'రూపం యశస్యాభిరూప్యే వర్ణేచైవ నిరూపణ' ఇతి నిఘంటుః. యద్వా-ప్రతీతరూపః ప్రకర్షేణ హృష్టః - ప్రశంసాయాం రూపప్-చకార

భగవానపి భూతభవ్యద్వర్తమానార్థజ్ఞో పీత్యర్థః - మయి దోషం నాశంకే నోత్ప్రేక్షే - అతో మా మేవం నానుశాస్తు హి ఏవం కర్ణకఠోరం వక్తుం నార్హసి. ౧౫. న చేతి. మదంతరే మయావినా.. ౧౬. అహం త్వితి. ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం. ౧౭. *తి. ఏవంగతం ఏవం బుద్ధిం-క్వ సంప్రతి కస్మిన్ ప్రదేశే. ౧౮. వసిష్ఠాదిభి రితి. వసిష్ఠాదిభిః యాచితః భరతాయ ప్రసన్నో భవేతి ప్రార్థితః-ప్రసాదాత్ ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచేత్యర్థః. ౧౯. త్వయీతి. ఏతత్ గురువృత్త్యాదిత్రయం. ౨౦. జాన ఇతి. కీర్తిం రామవిషయ సౌభ్రాత్రజనితాం. ౨౧ * తి. అథ రామః క్వేతి ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ-జానే చేతి. ౨౨. శ్వ ఇతి. కామార్థకోవిద - వాంఛితార్థప్రదానదక్షేత్యర్థః. ౨౩. తత ఇతి. ప్రతీత

బ్రవీద్వచః, చకార బుద్ధిం చ తదా తదాశ్రమే నిశానివాసాయ నరాధిపాత్మజః. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - నవతితమస్సర్గః.

కృతబుద్ధిం నివాసాయ తత్రైవ స మునిస్తదా, భరతం కైకయీపుత్ర మాతిథ్యేన న్యమంత్రయత్. ౧ అబ్రవీద్భరత స్త్వేనం నన్విదం భవతా కృతం, పాద్య మర్ఘ్యం తథాతిథ్యం వనే యదుపపద్యతే. ౨ అథోవాచ భరద్వాజో భరతం ప్రహసన్నివ, జానే త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం తుష్యే స్త్వం యేన కేనచిత్. ౩. సేనాయా స్తు తవైతస్యాః కర్తు మిచ్ఛామి భోజనం, మమ ప్రీతి ర్యథారూపా త్వ మర్హో మనుజర్షభ. ౪. కిమర్థం చాపి నిక్షిప్య దూరే బల మిహాగతః, కస్మాన్నేహోపయాతోఽసి సబలః పురుషర్షభ. ౫. భరతః ప్రత్యువాచేదం ప్రాంజలి స్తం తపోధనం, ససైన్యో నోపయాతోఽస్మి భగవన్ భగవద్భయాత్. ౬. రాజ్ఞా చ భగవన్నిత్యం రాజపుత్రేణ వా సదా, యత్నతః పరిహర్తవ్యా విషయేషు తపస్వినః. ౭. వాజిముఖ్యా మనుష్యాశ్చ మత్తాశ్చ వరవారణాః, ప్రచ్ఛాద్య భగవన్ భూమిం మహతీ మనుయాంతి మాం ౮. తే వృక్షానుదకం భూమి మాశ్రమేషూటజాం స్తథా, న హింస్యు రితి తేనాహ మేకఏవ సమాగతః. ౯. ఆనీయతా మిత స్సేనేత్యాజ్ఞప్తః పరమర్షిణా, తత స్తు చక్రే భరత స్సేనాయా

బుద్ధిం చేతి - నహ్యుక్తి రన్యా బుద్ధి రస్యేతి భావః. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవతితమస్సర్గః.

కృతబుద్ధి మితి. తత్రైవ ఆశ్రమే నివాసాయ కృతబుద్ధిం నిశ్చితబుద్ధిం - భరతం - స మునిః - ఆతిథ్యేన భోజనపర్యంతాతిథిసత్కారాయ - న్యమంత్రయత్ ప్రార్థయామాస. ౧. అబ్రవీదితి. వనే యత్ ఫలమూలాదికం ఉపపద్యతే లభ్యతే - తేన తాపసాహారేణాతిథ్యం కృతం నను - ఏతావన్మాత్రేణ తుష్టోఽస్మీతి భావః. ౨. అథేతి. ప్రహసన్నివ - ప్రహాసావేదకానుభావయుక్త ఇత్యర్థః - ముని రితఃపరం కింకరిష్యతీతి భరతాశయజ్ఞానేన హాసః - త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం మద్విషయే సంతుష్టం జానే - అతఏవ కేనచి దుపచారేణ - తుష్యేః తుష్టో భవేః. ౩. సేనాయా ఇతి. భుజ్యత ఇతి భోజనం అన్నం - అత్రాదౌ తథాపీత్యుపస్కార్యం - తథాపి మమ ప్రీతి ర్యథారూపా యాదృశప్రకారా - తథా త్వమర్హః - త్వం తథా ప్రీతో భవితు మర్హ ఇత్యర్థః - తథానుమంతుమర్హసీత్యర్థో వా. ౪. కిమర్థ మితి. ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేనాప్యాహ - కస్మా దిత్యాదినా. ౫. భరత ఇతి. భగవద్భయాత్ భవాన్ కుప్యేదితి భయాత్. ౬. రాజ్ఞేతి. విషయేషు తపస్వినః స్వకీయదేశేషు వర్తమానాః ఋషయః - యత్నతః పరిహర్తవ్యాః - ససైన్యేన తత్సమీపం న గంతవ్య మిత్యర్థః. ౭. కోపనిమిత్తమాహ - వాజిముఖ్యా ఇత్యాదినా. ఉటజాన్ పర్ణశాలాః. ౮. ౯. ఆనీయతా

రూపః ప్రకర్షేణ హృష్టరూపః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవతితమ స్సర్గః.

కృతబుద్ధిమితి. కృతబుద్ధిం కృతాధ్యవసాయం. ౧. అబ్రవీదితి. వనే యదుపపద్యతే తేన ఆతిథ్యం కృతం నన్వి త్యబ్రవీదితి సంబంధః. ౨. ౩. సేనాయా ఇతి. తథార్హః తథాంగీకర్తు మర్హసీత్యర్థః. ౪—౬. రాజ్ఞేతి. విషయేషు దేశేషు - తపస్వినః పరిహర్తవ్యాః సేనయా సహాగమనే తేషామాశ్రమపీడా భవేదితి భావః. ౭—౯. ఆనీయతా మితి. సముపాగమం సమానయనం. ౧౦. అగ్ని

స్నముపాగమం. ౧౦. అగ్నిశాలాం ప్రవిశ్యాథ పీత్వాపః పరిమృజ్య చ, ఆతిథ్యస్య క్రియాహేతో ర్విశ్వకర్మాణ మాహ్వయత్. ౧౧. ఆహ్వయే విశ్వకర్మాణ మహం త్వష్టార మేవచ, ఆతిథ్యం కర్తు మిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతాం. ౧౨. ఆహ్వయే లోకపాలాంస్త్రీన్ దేవాన్ శక్రముఖాం స్తథా, ఆతిథ్యం కర్తు మిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతాం. ౧౩. ప్రాక్స్రోతసశ్చ యా నద్యః ప్రత్యక్స్రోతస ఏవచ, పృథివ్యా మంతరిక్షే చ సమాయాంత్వద్య సర్వశః. ౧౪. అన్యా స్స్రవంతు మైరేయం సురామన్యా స్సునిష్ఠితాం, అపరా శ్చోదకం శీత మిక్షుకాండరసోపమం. ౧౫. ఆహ్వయే దేవగంధర్వాన్ విశ్వావసుహహాహుహూన్, తథైవాప్సరసో దేవీ ర్గంధర్వీ శ్చాపి సర్వశః. ౧౬. ఘృతాచీ మథ విశ్వాచీం మిశ్రకేశీ మలం

మితి. తతః సేనానివేశస్థలాత్ - ఇతః ఇహ - సముపాగమం సమానయనం. ౧౦. అగ్నిశాలామితి. అగ్నిశాలాప్రవేశః పావనత్వార్థః - దేవతాసన్నిధానస్థలత్వాత్-అపః పీత్వా త్రిరితి శేషః-త్రిరాచామే దితిశ్రుతేః. పరిమృజ్య - ఆస్యం ద్విరితి శేషః - ద్విః పరిమృజ్యేతి శ్రుతేః. చకారేణ సకృదుపస్పృశ్య శిరశ్చక్షుషీ నాసికే శ్రోత్రే హృదయమారభ్య ఇత్యుక్తసంగ్రహః. అనేన సర్వకర్మాంగమాచమన మితి దర్శితం - క్రియాహేతోః కరణనిమిత్తం. ౧౧. ఆహ్వానమంత్రమాహ-ఆహ్వయ ఇత్యాదినా. ఆహ్వయ ఇత్యాత్మనేపద మార్షం - విశ్వకర్మా సర్వశిల్పకర్తా - త్వష్టాతు తక్షణేన గృహాదినిర్మాతా - యద్వా - త్వష్టారమేవ చేత్యవధారణేనాసురవిశ్వకర్మా మయో వ్యావర్త్యతే - తత్ర ఆతిథ్యనిమిత్తం - సంవిధీయతాం గృహాదిసంవిధానం క్రియతాం. ౧౨. వక్ష్యమాణాన్నపానాదిరక్షణాయ లోకపాలానాహ్వయతి - ఆహ్వయ ఇతి. శక్రముఖాన్ ఇంద్రప్రధానాన్ శక్రస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్ త్రీన్ లోకపాలాన్ యమవరుణకుబేరాన్-దేవా నిత్యగ్న్యాదయ ఉచ్యంతే - సంవిధీయతాం పాలనం క్రియతాం. ౧౩. సర్వా నదీః ద్వేధా విభజ్యాహ్వయతి - ప్రాక్స్రోతస ఇతి. సహ యుగపత్. ౧౪. తాసాం కర్తవ్యమాహ-అన్యా ఇతి. అన్యాః కాశ్చన-మైరేయం మిరాదేశభవం ఖర్జూరాదిహేతుకం మద్యవిశేషం-సురాం - గౌడీ పైష్టీ చ మాధ్వీచ విజ్ఞేయా త్రివిధా సురే' త్యుక్తాం త్రివిధాం సురాం - సునిష్ఠితాం సునిష్పాదితాం - ఇక్షుకాండరసోపమం - కాండో వర్గః. ౧౫. గానార్థ మాహ్వయతి - ఆహ్వయ ఇతి. దేవగంధర్వాన్ మనుష్యగంధర్వభిన్నాన్ - హహాహుహూ నితి-ఛాందసో హ్రస్వః - అప్సరసాం ద్వైవిధ్యమాహ-దేవీర్గంధర్వీరితి - దేవీః దేవజాతీః - గంధర్వీః గంధర్వజాతీః - అతఏవ - ఏతేనైవ గంధర్వాప్సరసాం గృహా ఇతి శ్రౌతప్రయోగః. ౧౬. ఆవశ్యకత్వేన ప్రధానాప్సరసో విశిష్యాహ్వయతి - ఘృతాచీ మిత్యాదినా. ఘృతవదంచ్యతే పూజ్యత ఇతి ఘృతాచీ - విశ్వై స్సమస్తై రంచ్యత ఇతి విశ్వాచీ-మిశ్రకేశీం నిరంతరకేశీం - శ్రేష్ఠకేశీం వా-బుసేభ్యోలమలం బుసాం బుసా బుధాః దేవాః-వర్ణవిపర్యయః-నాగానాం దంతాఇవ శుభ్రాః దంతాః యస్యా స్తాం నాగదంతాం-హేమాం హేమవర్ణాం-పునశ్చ హేమా మితి పాఠే పూర్వోక్తహేమాపేక్షయా అస్యా వ్యావృత్తిమాహ-అద్రికృతస్థలామితి - అద్రౌ మహేంద్రే. మయేన కృతనివాసాం స్వయంప్రభాబిలస్థా మిత్యర్థః - హిమా మితి పాఠే-హిమవచ్ఛీ

తి. పీత్వాపః పరిమృజ్య సమ్యగాచమ్య. ౧౧. ౧౨. ఆహ్వయ ఇతి. త్రీన్ లోకపాలాన్ యమవరుణకుబేరాన్. ౧౩. ౧౪. అన్యా ఇతి. మైరేయం మిరాదేశభవం ఖర్జూరతాళాదిహేతుకం మద్యవిశేషం. సురాం గౌడీపైష్టీ చ మాధ్వీ చ విజ్ఞేయా త్రివిధాసురేత్యుక్తాం-సునిష్ఠితాః సుస్థితాః

ఖుసాం, నాగదంతాం చ హేమాం చ హిమా మద్రికృతస్థలాం. ౧౭. శక్రం యాశ్చోపతిష్ఠంతి బ్రహ్మాణం యాశ్చ యోషితః, సర్వా స్తుంబురుణా సాక మాహ్వాయే సపరిచ్ఛదాః. ౧౮. వనం కురుషు యద్దివ్యం వాసో భూషణపత్రవత్, దివ్యనారీఫలం శశ్వ త్తత్కౌబేర మిహైతు చ. ౧౯. ఇహ మే భగవాన్ సోమో విధత్తా మన్న ముత్తమం, భక్ష్యం భోజ్యం చ చోష్యం చ లేహ్యం చ వివిధం బహు. ౨౦. విచిత్రాణి చ మాల్యాని పాదపప్రచ్యుతాని చ, సురాదీని చ పేయాని మాంసాని వివిధానిచ ౨౧. ఏవం సమాధినా యుక్త స్తేజసాఽప్రతిమేనచ, శిక్షాస్వరసమాయుక్తం తపసా చాబ్రవీన్మునిః ౨౨. మనసా ధ్యా

తలాంగీం - యద్వా హిమమస్యా ఇతి హిమా - అద్రికృతస్థలా చాస్యా-ఏవమేతాన్యన్వర్థనామాని. ౧౭. శక్ర మితి. శక్రం యా ఉపతిష్ఠంతి రంభోర్వశీ మేనకాదయః-బ్రహ్మాణం చతుర్ముఖం తల్లోకే ఉప్యప్సరస స్సంతి-తం పంచశతా న్యప్సరసాం ప్రతిధావంతీతిశ్రుతేః-ఇదం చ మతాంతర మనుసృత్యోక్తం-తుంబురుణా తాసాం గానశిక్షకేణ సపరిచ్ఛదాః నృత్తగీతాద్యుపకరణసహితాః - సాలంకారావా. ౧౮. భోగోపకరణాన్యాహూయ భోగస్థానాన్యాహ్వయతి - వన మితి. వనం చైత్రరథాఖ్యం - తచ్చోత్తరకురుదేశే వర్తతే - దివ్యం దేవార్హం - వాసో భూషణాన్యేవ పత్రాణ్యస్మిన్ సంతీతి వాసోభూషణపత్రవత్ - శశ్వత్ సర్వదా దివ్యనార్య ఏవ ఫలాని యస్మిన్ తత్తథా-ఏవం భూతం యత్ కౌబేర మస్తి తత్ - ఇహ వనే-ఏతు ఆగచ్ఛతు - ఉత్తరదిక్పాలకత్వేన కుబేరాధిష్ఠితత్వాత్ కౌబేర మిత్యుక్తం ఇయం చ కుబేరం ప్రత్యేవోక్తిః నదీనా మివ వనస్యాహ్వానం తదధిష్ఠాతృదేవతాద్వారా. ౧౯. ఏవం కుబేరం ప్రత్యుక్త్వా అన్నపతిం చంద్రం ప్రత్యాహ - ఇహేతి. మే మన్నిమిత్తం - భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ - సోమః ఓషధీనామధిపతిశ్చంద్రః ఉత్తమమన్నం విధత్తాం సంపాదయతు - అన్నం చతుర్విధత్వేన విశేషయతి భక్ష్య మిత్యాది - భక్ష్యం ఖాద్యమపూపాది - భోజ్యం ఓదనాది - చోష్యం కుల్మాదాది - లేహ్యం రసాయనాది - వివిధం ఏకైకమనేకవిధం - తదపి బహు అనల్పం. ౨౦. విచిత్రాణీతి. పాదపప్రచ్యుతాని - నవానీతిభావః. ౨౧. ఏవమాహ్వానే శక్తివిశేషం దర్శయతి - ఏవ మిత్యాదినా. సమాధినా యోగేన-తపసా జ్ఞానేన - యద్వా - అనశనాదికాయక్లేశరూపేణ-అతఏవ తేజసా అనాగమే దండనసామర్థ్యేన చ యుక్తః-మునిః - శిక్షాస్వరసమాయుక్తం - శిక్ష్యంతే ఉపదిశ్యంతే వర్ణస్వరాదయోఽనయేతి శిక్షా - ఛాందసోదీర్ఘః - శిక్షాప్రతిపాద్యస్వరయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - దుష్టశ్శబ్ద స్స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యాప్రయుక్తో నతమర్థమాహ, సవాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి యథేంద్రశత్రుస్స్వరతోఽపరాధా దితి స్వరాపరాధస్య ప్రత్యవాయహేతుత్వశ్రవణాత్-ఏవం ఆహ్వాయే విశ్వకర్మాణ మిత్యారభ్యోక్తరీత్యా - అబ్రవీత్ ఆహ్వానమంత్రానజపదిత్యర్థః. ౨౨. మనసేతి. మనసా - అనన్యపరేణేత్యర్థః - ధ్యాయతః నిరంతరం చింతయతః - ప్రాఙ్ముఖస్యేత్యదృష్టవిశేషార్థం - కృతాంజలే

౧౬—౧౭. శక్ర మితి. సపరిచ్ఛదాః సాలంకారాః. ౧౮. వన మితి. వాసోభూషణపత్రవత్ వాసో భూషణాన్యేవ పత్రాణి యస్మిన్ సంతీతి తథా - దివ్యనార్య ఏవ ఫలాని యస్య తత్ - ఇహైతు అత్రాగచ్ఛతు. ౧౯. ఇహ మ ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. పాదపప్రచ్యుతాని వృక్షేభ్యః స్వయం చోదితాని. ౨౦. ఏవ మితి. శిక్షాస్వరసమాయుక్తం శిక్షాశాస్త్రోక్తస్వరసహితం మంత్ర మితి శేషః - అబ్రవీత్ ఆహ్వానార్థ ముచ్చారితవాన్. ౨౨. ౨౩.

యత స్తస్య ప్రాఙ్ముఖస్య కృతాంజలేః, ఆజగ్ము స్తాని సర్వాణి దైవతాని పృథక్పృథక్. ౨౩. మలయం దర్దురం చైవ తత స్స్వేదనుదోఽనిలః, ఉపస్పృశ్య వవౌ యుక్త్యా సుప్రియాత్మా సుఖశ్శివః. ౨౪. తతోఽభ్యవర్తంత ఘనా దివ్యాః కుసుమవృష్టయః, దివ్యదుందుభిఘోష శ్చ దిక్షు సర్వాసు శుశ్రువే. ౨౫. ప్రవవు శ్చోత్తమా వాతా ననృతు శ్చాప్సరోగణాః, జగుశ్చ దేవగంధర్వా వీణాః ప్రముముచు స్స్వరాన్. ౨౬. స శబ్దో ద్యాం చ భూమిం చ ప్రాణినాం శ్రవణాని చ, వివేశోచ్చారితశ్శ్లక్ష్ణ స్సమో లయగుణాన్వితః. ౨౭. తస్మి న్నుపరతే శబ్దే దివ్యే శ్రోత్రసుఖే నృణాం, దదర్శ భారతం సైన్యం విధానం విశ్వకర్మణః. ౨౮. బభూవ హి సమా భూమి స్సమంతా త్పంచయోజనా, శాద్వలై ర్బహుభి శ్ఛన్నా నీల వైడూర్యసన్నిభైః. ౨౯. తస్మిన్ బిల్వాః కపిత్థా శ్చ పనసా బీజపూరకాః, ఆమలక్యో బభూవు శ్చ చూతా శ్చ ఫలభూషణాః. ౩౦. ఉత్తరేభ్యః కురుభ్యశ్చ వనం దివ్యోపభోగవత్, ఆజగామ నదీ దివ్యా తీరజై ర్బహుభి ర్వృతా. ౩౧. చతుశ్శా

రిత్యాహ్వానముద్రోక్తా - తాని పూర్వోక్తాని దైవతాని విశ్వకర్మాదీని - మునిదృష్టివిషయత్వాయ పృథక్ పృథగాజగ్ముః. ౨౩. మలయ మితి. మలయ శ్చందనాలయః - దర్దుర స్తత్సమీపస్థ శ్చందనోత్పత్తిస్థానభూతో గిరిః - తదుభయం చోపస్పృశ్య - సుప్రియాత్మా సుప్రియస్వభావః - సుగంధ ఇత్యర్థః - అత ఏవ సుఖః సుఖకరః - శివః శీతలః - యుక్త్యా అంగస్పర్శేన స్వేదనుదః స్వేద నివర్తకః - ఇగుపధేత్యాదినా కప్రత్యయః - అనిలః వాయుః-తతః గిరిద్వయాత్ వవౌ - ఇంద్రాద్యాహ్వానేన వాయ్వాద్యాహ్వాన మర్థసిద్ధం. ౨౪. తత ఇతి. ఘనాః నిరంతరాః - 'ఘనం నిరంతరం సాంద్ర' మిత్యమరః. పుష్పవృష్టయోఽభ్యవర్తంత - ఆసన్నిత్యర్థః. ౨౫. ప్రవవురితి. ప్రవవుశ్చోత్తమావాతా ఇతి పూర్వోక్తస్యైవావిచ్ఛేద ఉచ్యతే - వీణాః ప్రముముచుస్స్వరాన్ - వీణాశబ్దేన వీణావంతో లక్ష్యంతే - తదేకపరత్వవ్యంజనాయ - స్వరాన్ ముముచుః ఉత్పాదయామాసుః - అసిశ్ఛినత్తీతివత్ కరణే కర్తృత్వోపచారో వా. ౨౬. స శబ్ద ఇతి. స శబ్దః-ద్యాంచభూమించ - అధివసతా మితి శేషః - ప్రాణినాం శ్రవణాని శ్రోత్రాణి - వివేశ - సశబ్దః కీదృశః- ఉచ్చారితః వీణాదిభిరుత్పాదితః - శ్లక్ష్ణః కోమలః - సమః నిషాదాదిషు కుత్రచిదౌత్కట్యరహితః- మంద్రమధ్యతారశ్రుతిసామ్యయుక్తో వా - లయగుణాన్వితః లయోనామ నృత్తగీతవాద్యానా మేకకాలవిరామః - స ఏవ గుణః తేనాన్వితః. ౨౭. తస్మి న్నితి. అనేన గంధర్వాప్సరసామాగమనమాత్రం సూచితం-విధానం నిర్మాణం-తచ్చ ప్రపంచయిష్యతి చతుశ్శాలానీత్యాదినా. ౨౮. దేవతాకృత్యమాహ - బభూవేతి. శాద్వలైః బాలతృణవత్ప్రదేశైః - ఛన్నా వ్యాప్తా - నీలవైడూర్యసన్నిభైః ఇంద్రనీలవైడూర్యాభ్యాం తుల్యైః. ౨౯. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ భూప్రదేశే - బీజపూరకాః మాతులుంగకాః - ఫలాన్యేవ భూషణాని యేషాం తే ఫలభూషణా ఇతి సర్వవృక్షవిశేషణం - ఆమ్లక్యోబభూవు రితి పాఠః. ౩౦. ఉత్తరేభ్య ఇతి. వనం ఆహూతం కౌబేరవనం - దివ్యోపభోగవత్ దివ్యోపభోగార్హం - నదీతి జాత్యేకవచనం - తీరజైః వృక్షై రితి శేషః. ౩౧. చతుశ్శాలా నీతి.

మలయం దర్దుర మితి. చందనోత్పత్తిహేతుపర్వతౌ యుక్త్యా యథోచితవృత్త్యా. ౨౪. తత ఇతి.ఘనాః నిరంతరాః.౨౫——౨౯. తస్మిన్నితి. ఫలభూషణాః ఫలాని భూషణాని యేషాం తే తథా కపిత్థాదయోబభూవుః ఆవిర్బభూవు రిత్యర్థః. ౩౦. ఉత్తరేభ్య ఇతి. వనం కౌబేరం నదీత్యే తజ్జాత్యేకవచనం

లాని శుభ్రాణి శాలాశ్చ గజవాజినాం, హర్మ్యప్రాసాదసంబాధా స్తోరణాని శుభా నిచ. ౩౧. సితమేఘనిభం చాపి రాజవేశ్మ సుతోరణం, దివ్యమాల్యకృతాకారం దివ్యగంధసముత్క్షితం, చతురశ్రమసంబాధం శయనాసనయానవత్, దివ్యైస్సర్వరసై ర్యుక్తం దివ్యభోజనవస్త్రవత్, ఉపకల్పితసర్వాన్నం ధౌతనిర్మలభాజనం ౩౪. క్లృప్తసర్వాసనం శ్రీమత్ స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమం, ప్రవివేశ మహాబాహు రనుజ్ఞాతో మహర్షిణా, వేశ్మ తద్రత్నసంపూర్ణం భరతః కైకయీసుతః. ౩౫. అనుజగ్ము శ్చ తం సర్వే మంత్రిణ స్సపురోహితాః, బభూవు శ్చ ముదా యుక్తా దృష్ట్వా తం వేశ్మసంవిధిం. ౩౬. తత్ర రాజాసనం దివ్యం వ్యజనం ఛత్రమేవ చ, భరతో మంత్రిభి స్సాక మభ్యవర్తత రాజవత్ ౩౭. ఆసనం పూజయామాస రామాయాభిప్రణమ్య చ, వాలవ్యజన మాదాయ న్యషీదత్సచివాసనే ౩౮. ఆనుపూర్వ్యా న్నిషేదు శ్చ సర్వే మంత్రిపురోహితాః, తత స్సేనాపతిః పశ్చాత్ ప్రశాస్తా చ

చతుశ్శాలాని సంజవనాని - 'చతుశ్శాలం సంజవన' మితి హలాయుధః, ఆజగ్మురితి విపరిణామః - తోరణాని బంధనమాలాః- 'బంధిబంధనమాలా తు తోరణం పరికీర్తిత' మితి హలాయుధః. వందనమాలేతి పాఠాంతరం. ౩౧. సితమేఘేత్యారభ్య ధౌత నిర్మలభాజన మిత్యంత మేకం వాక్యం, ఆజగామేతి క్రియా ద్రష్టవ్యా - సితమేఘనిభం సుధాలేపనధవళత్వాత్ - దివ్యమాల్యకృతాకారం దివ్యమాలాభిః కృతాలంకారం - దివ్యగంధైః దివ్యచందనైః - సముత్క్షితం సిక్తం - చతురశ్రం చతుష్కోణం - అసంబాధం విశాలం - శయనాసనయానవత్ యానం శిబికాది - రసైః శర్కరాదిభిః - దివ్యభోజనవస్త్రవత్ - దివ్యభోజనాని సూక్ష్మశాల్యన్నాదీని - దివ్యవస్త్రాణి సూక్ష్మవస్త్రాణి - ఉపకల్పితాని సర్వాన్నాని నానావిధాపూపాదీని యస్మిన్ తత్ - ధౌతనిర్మలభాజనం ధౌతత్వేన నిర్మలాని భాజనాని యస్మిన్ తత్తథా. ౩౩. ౩౪. క్లృప్తసర్వాసన మితి. క్లృప్తసర్వాసన మిత్యత్ర స్నాన భోజనాద్యాసనాన్యుచ్యంతే - శయనాసనే త్యత్ర రాజాసనం - తత్సాహచర్యాచ్ఛయనంచ మహాశయనం - స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమ మిత్యత్ర నిద్రార్థశయనం తత్ర భరతస్య ప్రవేశ మాహ- ప్రవివేశేతి - మహాబాహు రిత్యనేన తదర్హత్వముచ్యతే- కైకయీసుత ఇత్యనేన కైకయీదత్తరాజ్యేప్యనాదరః కిముత్రాదరం కరిష్యతీతి ద్యోత్యతే - మహర్షిణా భరద్వాజేన. ౩౫. అనుజగ్మురితి. వేశ్మసంవిధిం వేశ్మసంవిధానం. ౩౬. తత్రేతి. రాజాసనం రాజార్హాసనం - అభ్యవర్తత అభితోవర్తిష్ట - ప్రదక్షిణం కృతవానితి యావత్ - రాజవత్ రాజతుల్యం రామ మివేత్యర్థః. ౩౭. ఆసన మితి. ఆసనం పూజయామాసేత్యత్ర రాజవదిత్యనుకర్షః - రామాయ ఆసనోపరిస్థితత్వేన భావితాయ - వాలవ్యజనమాదాయ స్వశేషత్వానుగుణతయేతిభావః- సచివాసనే సచివార్థం క్లృప్తే ఆసనే - సింహాసనాధః ప్రదేశస్థ ఇత్యర్థః. ౩౮. ఆనుపూర్వ్యా దితి.

తీరజైః వృక్షై రితి శేషః. ౩౦. చతుశ్శాలా నీతి. చతుశ్శాలాదయోఽభూవన్నితి శేషః. ౩౧. సితమేఘే త్యాది శుక్లమాల్యకృతాకారం - శుక్లమాల్యైరలంకృత మిత్యర్థః - యద్రాజవేశ్మ రత్నసంపూర్ణం తద్వేశ్మ ప్రవివేశేతి సంబంధః. ౩౩ — ౩౫. అనుజగ్ము రితి. వేశ్మ సంవిధిం వేశ్మ సంవిధానం. ౩౬. తత్రేతి. అభ్యవర్తత అభితోఽవర్తిష్ట- ప్రదక్షిణం కృతవా నిత్యర్థః- రాజవత్ రాజార్హం రాజార్హమాసనాదికం సర్వం ప్రదక్షిణం చ చకారేత్యర్థః. ౩౭. ౩౮. ఆనుపూర్వ్యాదితి. ప్రశాస్తా

నిషేదతుః. ౪౦. తత స్తత్ర ముహూర్తేన నద్యః పాయసకర్దమాః, ఉపాతిష్ఠంత భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౧. తాసాముభయతః కూలం పాండుమృత్తికలేపనాః, రమ్యా శ్చావసథా దివ్యా బ్రహ్మణస్తు ప్రసాదజాః. ౪౨ తేనైవ చ ముహూర్తేన దివ్యాభరణభూషితాః, ఆగు ర్వింశతిసాహస్రా బ్రహ్మణా ప్రహితాః స్త్రియః. ౪౩. సువర్ణమణిముక్తేన ప్రవాళేన చ శోభితాః, ఆగుర్వింశతిసాహస్రాః కుబేరప్రహితాః స్త్రియః. ౪౪. యాభి ర్గృహీతపురుష స్సోన్మాద ఇవ లక్ష్యతే, ఆగుర్వింశతిసాహస్రాం నందనాదప్సరోగణాః. ౪౫. నారద స్తుంబురు ర్గోపః ప్రవరా స్సూర్యవర్చసః, ఏతే గంధర్వరాజానో భరతస్యాగ్రతో జగుః. ౪౬. అలంబుసా మిశ్రకేశీ పుండరీకాథ వామనా, ఉపానృత్యం స్తు భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౭ యాని మాల్యాని దేవేషు యాని చైత్రరథే వనే, ప్ర

సేనాపతిః దండనాయకః - ప్రశాస్తా శిబిరనియంతా. ౪౦. తత ఇతి. ముహూర్తేన అల్పకాలేన. ౪౧. తాసా మితి. ఉభయతః కూలం - ఉభయోః కూలయో రిత్యర్థః - పాండుమృత్తికలేపనాః సుధానులిప్తా ఇత్యర్థః - జ్యాపో రితి హ్రస్వః - బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య - ఉపాతిష్ఠంతేత్యేతదనుషజ్యతే. ౪౨. తేనేతి. ఆగుః ఆజగ్మః సహస్ర మేవ సాహస్రం - బ్రహ్మణా చతుర్ముఖేన - స్త్రియః అప్సరసః. ౪౩. సువర్ణమణిముక్తే నేతి. సువర్ణాని సువర్ణమయాభరణాని మణయో రత్నాని ముక్తాశ్చ సువర్ణమణిముక్తం తేన - జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవద్భావః. ౪౪. యాభి రితి. గృహీతః ఆలింగితః-యాభిః - యై రిత్యర్థః. ఏతదర్థస్య పూర్వేణాన్వయః - కుబేరప్రహితాః గంధర్వాప్సరసః-తథా హి శ్రుతిః - గంధర్వాప్సరసోవా ఏత మున్మాదయంతి య ఉన్మాద్యతీతి. యాభిర్గృహీతాః పురుషాస్సోన్మాదా ఇతి పాఠోచ్యత ఇతి చ పాఠః-తదా ఉచ్యతే-శ్రుత్యేతి శేషః - హేతి ప్రసిద్ధౌ. ౪౫. నారద ఇతి. నారదో బ్రహ్మపుత్రాదన్యః - తుంబురుసాహచర్యాత్ - సహి పర్వతసహచరః - ఆహ్వానసమయే తుంబురుణేత్యస్యోపలక్షణార్థత్వాత్ - గంధర్వరాజాన ఇతి టజభావ ఆర్షః. ౪౬. అలంబుసేతి. భరత ముపానృత్యన్ భరత ముద్దిశ్యాధికమనృత్యన్ - ఉపోధికే చేతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా - అత్ర భరద్వాజస్య శాసనాదుపానృత్య న్నిత్యనేన భరతస్య రామే వృత్తివిశేష మాతిథ్యవ్యాజేన పరీక్షితవా నృషి రితి గమ్యతే. ౪౭. ఏవం భరతస్య రామశేషతయైవావస్థానం - నతు భోగలాల్యేనేత్యుక్త్వా సేనాభోగం ప్రపంచయతి-యానీత్యాదినా. దేవేషు దేవోద్యానేషు నందనాదిష్విత్యర్థః - చైత్రరథస్య పూర్వం కురుదేశస్థత్వేనోక్తే రిదం చైత్రరథం తత్ బోధ్యం - ప్రయాగే - ప్రయాగస్థభరద్వాజాశ్రమవనవృక్షేష్విత్యర్థః - తేజసా ప్రభావేన.

శిబిరనియంతా. ౪౦. ౪౧. తాసామితి. ఉభయతః కూల ముభయోః కూలయో రిత్యర్థః - పాండుమృత్తికలేపనాః సుధాలిప్తాః బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య. ౪౨. తేనేతి. ఆగుః ఆజగ్మః. ౪౩. సువర్ణేత్యాది సార్ధ శ్లోకమేకం వాక్యం. సువర్ణమణిముక్తేన సువర్ణాని సువర్ణమయాభరణాని మణయో రత్నాని ముక్తాశ్చ - సువర్ణమణిముక్తం - తేన - ఏకవద్భావోయం. ౪౪. * తి. గృహీతః దర్శనాదినా అవశీకృతః - సోన్మాదః ఉన్మత్తకసంతోషసహిత ఇత్యర్థః - నందన మింద్రవనం. ౪౫—౪౭. యా నీతి. ప్రయాగే ప్రయాగస్థ భర

యాగే తా న్యదృశ్యంత భరద్వాజస్య తేజసా. ౪౮. బిల్వా మార్దంగికా ఆసన్ శమ్యా గ్రాహా విభీతకాః, అశ్వత్థా నర్తకాశ్చాసన్ భరద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౯. తతస్సరళతాళాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః, ప్రహృష్టా స్తత్ర సంపేతుః కుబ్జా భూత్వాథ వామనాః. ౫౦. శింశుపామలకీజంబ్వో యాశ్చాన్యాః కాననేషు తాః, మాలతీ మల్లికాజాతి ర్యాశ్చాన్యాః కాననే లతాః, ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా భరద్వాజాశ్రమేఽవదన్, సురాస్సురాపాః పిబత పాయసం చ బుభుక్షితాః, మాంసాని చ సుమేధ్యాని భక్ష్యంతాం యావదిచ్ఛథ. ౫౨౪. ఉచ్ఛాద్య స్నాపయంతిస్మ నదీతీరేషు వల్గుషు, అప్యేక మేకం పురుషం ప్రమదా స్సప్తచాష్ట చ, సంవాహంత్య స్సమాపేతు ర్నార్యో రుచిరలోచనాః పరిమృజ్య తథాన్యోన్యం పాయయంతి వరాంగనాః. ౫౪౫ హయాన్ గజాన్ ఖరానుష్ట్రాం స్తథైవ సురభేస్సుతాన్,

౪౮. ఆహుతానాం శేషత్వేన వినియోగాత్ సైనికానాం నర్తకాదీని దర్శయతి - బిల్వాః బిల్వావృక్షాః - మార్దంగికాః మృదంకవాదకాః-తదస్య శిల్ప మితి ఠక్ - ఆసన్ - తద్రూపాస్తత్కార్యకారిణోఽభవన్నిత్యర్థః - విభీతకాః కలివృక్షాః - శమ్యాగ్రాహాః తాళగ్రాహకా ఆసన్ - 'శమ్యా యజ్ఞాయుధే తాళే మశకే చ క్రియాంతర' ఇతి వైజయంతీ. భరతేచోక్తం-వహ్నితాళక్రియా ఇతి. ౪౯. తత ఇతి. సరళాః - దేవదారువిశేషాః - తాళాః ప్రసిద్ధాః - తిలకాః క్షురకనామకావృక్షాః - నక్తమాలకాః కరంజనాఖ్యా వృక్షాః - కుబ్జాః స్థగుమంతః - వామనాః హ్రస్వాః - సంపేతుః సంపన్నాః. ౫౦. అథ స్త్రీలింగవృక్షాణాం స్త్రీభావపరిగ్రహ మాహ - శింశుపేత్యాది సార్ధ శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం-శింశుపాదయః ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథ తావద్భక్ష్యంతా మిత్యవ దన్నితి సంబంధః-హేసురాపాః హేసురాపానప్రవృత్తాః - ఇమాస్సురాః పిబత-హే బుభుక్షితాః పాయసపానేచ్ఛవః - ఇదం పాయసం భక్ష్యతా మితి వచనవిపరిణామేనానుషజ్యతే - సుమేధ్యాని పరిశుద్ధాని. ౫౧. ౫౨౪. ఉచ్ఛాద్యేతి. ఉచ్ఛాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా-'ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనేద్వే' ఇత్యమరః. తైలాదినా శరీరమర్దనం కృత్వేత్యర్థః - వల్గుషు రమ్యేషు - ఏక మేక మితి ఏకం బహువ్రీహి వదితి బహువ్రీహివద్భావాభావఆర్షః - సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః పాదసంవాహనం కుర్వంత్యః-పరిమృజ్య జలార్ద్రమంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య అలంకృత్యేతి వార్థః - అన్యోన్యం రహసి పాయయంతి-సురా ఇతి శేషః. ౫౪౫. హయా నితి. వాహనపాః ఋషిప్రభావసిద్ధావాహనపాః - వాహనరక్షకాః - తేషాం హయాదీనాం-యథావిధి యథాయోగ్యం -

ద్వాజాశ్రమే. ౪౮. బిల్వా ఇతి. శమ్యా గ్రాహాః శమ్యాఖ్యతాళగ్రాహకాః-తథాచోక్తం భరతశాస్త్రే - వహ్నౌ తాళవిశేషే చ శమ్యా తాళక్రియాంతర ఇతి శమ్యాశబ్దః ప్రవర్తతే - విభీతకాః కలిద్రుమాః - బిల్వవృక్షాఏవ మార్దంగికాః-మృదంగవాద్యధారిణః ఆసన్. ౪౯. తత ఇతి. కుబ్జాః స్థగుమంతః - వామనాః హ్రస్వాః. ౫౦. శింశుపేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - అన్యాః స్త్రీలింగశబ్దవాచ్యా యే వృక్షాదయః మల్లికామాలత్యాదయశ్చయాస్సంతి. తాః ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథతావద్భక్ష్యంతా మిత్యవద న్నితి సంబంధః. ౫౧. ౫౨౪. ఉచ్ఛాద్యేతి. ఉచ్ఛాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా-'ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనేద్వే' ఇత్యమరః సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః - పాదసంవాహనం కుర్వంత్య ఇతి యావత్ - పరిమృజ్య - జలార్ద్రమంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య - అలంకృత్వేతివా - పాయయంతి మధ్వాదిక మితి శేషః. ౫౩. ౫౪౫. హయా నితి. సురభేస్సుతాన్.

ఆభోజయన్ వాహనపా స్తేషాం భోజ్యం యథావిధి. ౫౫॥ ఇక్షూంశ్చ మధులాజాంశ్చ భోజయంతిస్మ వాహనాన్, ఇక్ష్వాకువరయోధానాం చోదయంతో మహాబలాః ౫౬॥ నాశ్వబంధోఽశ్వ మాజానా న్నగజం కుంజరగ్రహః, మత్తప్రమత్తముదితా చమూస్సా తత్ర సంబభౌ ౫౭॥ తర్పితా స్సర్వకామై స్తే రక్తచందనరూషితాః, అప్సరోగణసంయుక్తా స్సైన్యా వాచ ముదైరయన్. ౫౮॥ నైవాయోధ్యాం గమిష్యామో నగమిష్యామ దండకాన్, కుశలం భరతస్యాస్తు రామస్యాస్తు తథా సుఖం, ఇతి పాదాతయోధాశ్చ హస్త్యశ్వారోహబంధకాః, అనాథా స్తం విధింలబ్ధ్వా వాచమేతాముదైరయన్. ౬౦॥ సంప్రహృష్టా వినేదు స్తే నరా స్తత్ర సహస్రశః, భరతస్యానుయాతార స్స్వర్గోఽయ మితి చాబ్రువన్. ౬౧॥ నృత్యంతి స్మ హసంతిస్మ గాయంతి స్మ చ సైనికాః, సమంతాత్ పరిధావంతి మాల్యోపేతా స్సహస్రశః. ౬౨॥ తతో భుక్తవతాం తేషాం తదన్న మమృతోపమం, దివ్యానుద్వీక్ష్య భక్ష్యాం స్తా నభవద్భక్షణే మతిః. ౬౩॥ ప్రేష్యా శ్చేట్యశ్చ వధ్వశ్చ బల

భోజ్యం తత్తద్వాహనానుగుణం, భోజ్య మిత్యర్థః హయాదీనభోజయన్ - ణ్యంతత్వా ద్ద్వికర్మకత్వం సురభే స్సుతాన్ వృషభాన్. ౫౫॥. ఇక్షూ నితి. మహాబలాః ఋషిప్రభావసిద్ధవాహనపాః ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహనాన్ వాహనాని ఇక్షూన్ - మధులాజాన్ మధుమిశ్రలాజాన్ - భక్ష్యేణ మిశ్రీకరణమితి సమాసః - చోదయంతః భక్షణార్థం ప్రేరయంత స్సంతః - భోజయంతి స్మ. ౫౬॥. నేతి. అశ్వం బధ్నాతీ త్యశ్వబంధః-అశ్వగ్రాహకః - నాజానాత్ నజ్ఞాతవాన్ - తత్ర హేతుమాహ - మత్తేతి-మదకరద్రవ్యసేవయా మత్తాః - ప్రమత్తాః మధుపానాదినా కార్యాకార్యవివేకశూన్యాః - ముదితాః ప్రక్చందనాదిభోగాతిశయేన హృష్టాః తత్ర తదా. ౫౭॥. తర్పితా ఇతి. అప్సరోగణాః వనలతాభూతాః - నత్వాహూతాః - తాసాం భరతవేశ్మప్రవేశకథనాత్ - సైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః - ఉదైరయన్ ఉక్తవంతః. ౫౮॥. ఉదీరణప్రకారమాహ - నేత్యాదినా. నగమిష్యామ ఇత్యత్ర విసర్గలోపశ్ఛాందసః - భరతస్య కుశలమస్తు - భరతో యథాతథావా తిష్ఠత్విత్యర్థః. ఏవం రామస్యేత్యత్రాపి - పాదాభ్యామతంతీతి పాదాతాః - అత సాతత్యగమన ఇతి ధాతుః - తేచ తే యోధాశ్చ పాదాతయోధాః - చకారాద్రథికసముచ్చయః - హస్త్యాదిబంధకా స్తద్భృత్యాః - తం విధిం సత్కారం లబ్ధ్వా - అనాథా స్స్వామిరహితాః - స్వతంత్రా ఇతి యావత్ - నైవాయోధ్యా మిత్యేతాం వాచ ముదైరయన్నితి సంబంధః. ౫౯॥ ౬౦॥. సంప్రహృష్టా ఇతి వినేదుః జగర్జుః. ౬౧॥.౬౨॥. తత ఇతి. తదన్నం పూర్వోక్తభక్ష్యాది చతుర్విధాన్నం - భక్షణే పునర్భక్షణే - మతి రభవత్ - భక్ష్యస్యౌష్ఠ్యవాదితి భావః. ౬౩॥. ప్రేష్యా ఇతి. ప్రేష్యాః పరిచారకాః - చేట్యః దాస్యః - వధ్వః యోధాంగనాః - బలే

౫౬॥. ఇక్షూ నితి. ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహాన్ చోదయంతః ప్రేరయంతః మహాబలాః వాహనపా ఇక్ష్వాదీన్ భోజయంతి స్మేతి సంబంధః. ౫౭॥. నేతి. అశ్వబంధః అశ్వగ్రాహకః నాజానాత్ నాజ్ఞాసీత్ - కుంజరగ్రహః కుంజరగ్రాహకః - మత్తప్రమత్తముదితాః మత్తాః మదకరద్రవ్యసేవయా ప్రమత్తాః మధుపానేన కార్యాకార్యవివేకశూన్యాః - ముదితాః ప్రక్చందనాదిభోగాతిశయేన హృష్టాః. ౫౯॥. ఇతీతి. హస్త్యశ్వారోహబంధకాః హస్త్యశ్వారోహాః తద్బంధకాశ్చ తం విధిం తాదృశసత్కారవిధిం. ౬౩॥. ప్రేష్యా ఇతి. చేట్యః దాస్యః. ౬౪॥. కుంజరా ఇతి.

ష్ఠాశ్చ సహస్రశః, బభూవుస్తే భృశం దృప్తాస్సర్వే చాహతవాససః ౬౪ కుంజరాశ్చఖరోష్ట్రాశ్చ గోశ్వాశ్చ మృగపక్షిణః,బభూవు స్సుభృతా స్తత్ర నాన్యోహ్యన్యమకల్పయత్.౬౫ నాశుక్లవాసా స్తత్రాసీత్ క్షుధితో మలినోపి వా,రజసాధ్వస్తకేశో వానరః కశ్చి దదృశ్యత. ౬౬ ఆజైశ్చాపిచ వారాహైర్నిష్ఠాన వరసంచయైః, ఫలనిర్యూహ సంసిద్ధై స్సూపై ర్గంధరసాన్వితైః, పుష్పధ్వజవతీః పూర్ణా శ్శుక్లస్యాన్నస్య చాభితః,దదృశు ర్విస్మితా స్తత్ర నరాలోహీస్సహస్రశః.౬౭. బభూవు ర్వనపార్శ్వేషు కూపాగ పాయసకర్దమాః,తాశ్చ కామదుఘా గావో ద్రుమాశ్చాస న్మధుస్రుతః.౬౮.వాప్యో మైరేయపూర్ణాశ్చ మృష్టమాంసచయై ర్వృతాః,ప్రతప్తపిఠ

సేనాయాం తిష్ఠంతీతి బలస్థాః - సర్వవిశేషణమేతత్ ఆహతవాససః నూతనవస్త్రాః యద్వా - అహతవవాససః నిర్ణిక్త వాససః. ౬౪. కుంజరా ఇతి. ఖరసహితోష్ట్రాః ఖరోష్ట్రాః మృగపక్షిణః క్రీడార్థం సైనికై రానీతాః - సుభృతా స్సుతృప్తాః సుపుష్టావా - తత్ర సేనాయాం - అన్యః అన్యం నాన్యం నాకల్పయత్ - ఋషికృతవ్యతిరిక్త మన్నాదికం నాకరోదిత్యర్థః. ౬౫. ౬౬. ఆజై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆజైః అజమాంసైః - వారాహైః వరాహమాంసైః - నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః - 'నిష్ఠానం వ్యంజనం స్మృత' మితి హలాయుధః, ఫలనిర్యూహ సంసిద్ధైః సమ్య జ్నిష్పన్నఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాథరసైః - 'ద్వార్యాపీడే క్వాథరసే నిర్యూహో నాగ దంతక' ఇతి వైజయంతీ, సూపైః - ముద్గాఢకీచణకాదిసూపైః - గంధరసాన్వితైః పాకభేదోత్థగంధ రసయుక్తైః - పుష్పధ్వజవతీః అలంకారార్థం పరికల్పిత పుష్పశిల్పవతీః శుక్లస్యాన్నస్యపూర్ణాః శుక్లేనాన్నేనచ పూర్ణాః - లోహీః లోహమయపాత్రీః - సర్వలోకేషు ప్రధానత్వాత్ సువర్ణమంత్ర లోహశబ్దేనోచ్యతే.౬౭. బభూవురితి. పాయసాన్యేవకర్దమాని యేషు తే తథోక్తాః తాః గావః పూర్వమేవ వనచర్యః కామదుఘాః యావదభీష్టక్షీరపూరకాః ఆసన్ -దుహాః కప్ ఘశ్చ - మధుస్రుతః మధుస్రావిణః-పాఠాంతరం మధుశ్చ్యుతః మధుస్రావిణః. వాప్య ఇతి. అత్ర ఆసన్ని త్యనుషజ్యతే-ప్రతప్తపిఠరైః ప్రతప్త పిఠరసంస్కృతైః-సంస్కృతం భక్షా ఇత్యణ్ -తస్యలుక్ - పిఠరాః కుండాని 'ఉఖాస్థాలీ చరుః కుంభీపిఠరః కుండముచ్యత' ఇతి హలాయుధః, మార్గమాయూరకా

సుభృతాః సుపుష్టాః-అన్యోహ్యన్యం నాకల్పయత్ ఋషికృతవ్యతిరిక్తా దన్యం నాకరోత్. ౬౫. ౬౬. ఆజై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః 'నిష్ఠానంవ్యంజనం జ్ఞేయ' మితి హలాయుధః, ఫలనిర్యూహసంసిద్ధైః సమ్య జ్నిష్పన్న ఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాథరసైః - 'ద్వార్యాపీడేక్వాథరసేనిర్యూహో నాగదంతక' ఇతి వైజయంతీ - పుష్పధ్వజవతీః - అలంకారార్థం పరికల్పితపుష్పధ్వజయుక్తాః - లోహీః సువర్ణరజతమయపాత్రీః - నిష్ఠాన వరసంచయైః సూపైశ్చ శుక్లస్యాన్నస్యాభితః పూర్ణలోహీర్దదృశు రితి సంబంధః. ౬౭. ౬౮. బభూవు రితి. పాయసకర్దమాః కూపా బభూవుః - కామదుఘాగావోబభూవుః-వృక్షామధుశ్చ్యుతా ఆసన్. ౬౯. వాప్య ఇతి. ప్రతప్తపిఠరైః కుండేషు ప్రతప్తైః 'పిఠరః కుండముచ్యత' ఇతి హలాయుధః. మార్గమాయూరకౌక్కుటైః మృగమయూరకుక్కుటసంబంధిభిః - మృష్టమాంసచయైః వృతాః - మైరేయపూర్ణావాప్యశ్చ ఆస న్నితి సంబంధః. పాత్రీణా మితి. పాత్రీణాం హస్తప్రక్షాళనా ద్యుపయుక్తపాత్రాణాం - స్థాలీనాం ఉఖానాం

రైశ్చాపి మార్గమాయూరకౌక్కుటైః. ౨౦॥ పాత్రీణాంచ సహస్రాణి స్థాలీనాం నియుతాని చ, న్యర్బుదాని చ పాత్రాణి శాతకుంభమయాని చ, స్థాల్యగ కుంభ్యః కరంభ్యశ్చ దధిపూర్ణా స్సుసంస్కృతాః, యౌవనస్థస్య గౌరస్య కపిత్థస్య సుగంధినః, హ్రదాః పూర్ణా రసాలస్య దధ్న శ్శ్వేతస్య చాపరే, బభూవుః పాయస స్యాన్యే శర్కరాయా శ్చ సంచయాః. ౨౩॥ కల్కాం శ్చూర్ణకషాయాంశ్చ స్నానాని వివిధాని చ, దదృశు ర్భాజనస్థాని తీర్థేషు సరితాం నరాః. ౨౪॥ శుక్లా

కుక్కుటైః మృగమయూరకుక్కుటమాంసైః. ౨౦॥. పాత్రీణా మిత్యారభ్య సంచయా ఇత్యంత మేకం వాక్యం. పాత్రీణాం అన్నధానకుంభీనాం స్థాలీనాం వ్యంజనపాత్రాణాం - నియుతాని లక్షాని - న్యర్బుదాని దశకోట్యః-పాత్రాణి భోజనపాత్రాణి - అమంత్రాణీతి యావత్-దధిపూర్ణా ఇతి స్థాల్యాదిత్రయవిశేషణం స్థాల్యః పిఠరాః - కుంభ్యః క్షుద్రకుంభాః - కరంభ్యః విశాలస్య గిరు స్థాల్యః - కరంభ్యః కర్కర్య ఇత్యాహుః - సుసంస్కృతాః దధిసంస్కారకశుంఠ్యాదియుక్తాః - యౌవనస్థస్య నాతినూతనస్య నాతిపురాణస్యేత్యర్థః - మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః - కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః - 'తక్రం కపిత్థం మథిత' మితి వైజయంతీ. గౌరస్య శుభ్రస్య - రసాలస్య తక్రవిశేషస్య - 'అపక్వతక్రం సవ్యోషం చతుర్జాతగుడార్ద్రికం, సజీరకం రసాలం స్యా న్మజ్జికా శిఖరిణ్యపీ'తి వైజయంతీ. సవ్యోషం శుంఠీపిప్పలీమరీచియుక్తం - చతుర్జాత గుడార్ద్రికం - చతుర్జాతైః ఏలాలవంగతక్కోలనాగపుష్పైః గుడేన శర్కరయా ఆర్ద్రికేన చ యుక్తం - కపిత్థేన పూర్ణాః అపరే హ్రదాః బభూవుః-రసాలేన పూర్ణాః అపరే హ్రదాః బభూవుః-దధ్నా పూర్ణాశ్చాపరే హ్రదాః - అన్నే పాయసేన పూర్ణాః - పాయసస్యాన్య ఇతి పాఠః - సర్వత్ర తృతీయార్థే షష్ఠీ-తద్వ్యంజనార్థం శర్కరాయా స్సంచయా రాశయశ్చ బభూవు రిత్యర్థః- 'శర్కరాయావసంచయా' ఇతి చ పాఠః - శర్కరామిశ్రయవవికారా పూపసంచయా ఇత్యర్థః. ౨౧॥—౨౩॥. కల్కా నితి. కల్కాన్ - ఆమలక్యాది కల్కాన్ చూర్ణకషాయాన్-చూర్ణాని - మాషాదిచూర్ణాని - కషాయాః క్వథితాని - స్నాంత్యేభి రితి స్నానాని తైలోష్ణోదకాదీని - భోజనస్థాని కటాహాదిమహాపాత్రస్థాని తీర్థేషు అవతారేషు. ౨౪॥. శుక్లా నితి. శుక్లాన్ నిర్మలాన్ - అంశుమతః కూర్చవతః - దంతధావనసంచయాన్ దంతకాష్ఠసమూహాన్ - స్నానానంతర మలం

పాత్రాణి భోజనభాజనాని - స్థాల్యః ఉఖాః కుంభ్యః క్షుద్రస్థాల్యః - 'ఉఖాస్థాలీ చ కుంభీ చ పిఠరః కుండ ముచ్యత' ఇతి హలాయుధః-కరంభ్యః స్థాల్యాదయశ్చాస న్నితి పూర్వేణ సంబంధః. యౌవనస్థస్యేతి యౌవనస్థస్య నాతినవస్య నాతిపురాణస్య మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః- కపిత్థస్య తక్రస్య - 'తక్రం కపిత్థం మథిత' మితి వైజయంతీ - యద్వా - కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః. రసాలస్య - శుంఠీమరీచిపిప్పల్యేలాలవంగతక్కోలనాగపుష్పఖండశర్కరా శృంగిబేరజీరకమిశ్రితస్య తక్రస్య - తథా చ వైజయంతీ-'అపక్వతక్రం సవ్యోషం చతుర్జాతిగుడార్ద్రికం-సజీరకం రసాలం స్యా న్మజ్జికా శిఖరిణ్యపీ'తి-ఉక్తవిశేషణవిశిష్టేన తక్రేణ దధ్నః దధ్నాచపూర్ణాః అపరే హ్రదా బభూవు రిత్యర్థః-శర్కరాయావసంచయాః శర్కరాణాం యావానాం యవవికారా ద్యపూపానాం సంచయాః-యద్వా - శర్కరామిశ్రయావాః శర్కరాయావాః. ౨౧॥. ౨౩॥. కల్కా నితి. చూర్ణకషాయాన్ సురభిచూర్ణాని - 'కషాయోగంధసురభౌలోహితేపిచేతి' విశ్వః-స్నానాని - స్నానీయద్రవ్యాణి. ౨౪॥. శుక్లానితి. శుక్లాన్ శుద్ధాన్ అంశుమతః-స్నిగ్ధాన్ సముద్గేషు సంపు

నంశుమతశ్చాపి దంతధావనసంచయాన్, శుక్లాంశ్చందనకల్కాంశ్చ సముద్గేష్వవతిష్ఠతః, దర్పణాన్ పరిమృష్టాంశ్చ వాససాంచాపిసంచయాన్, పాదుకోపానహాం చైవ యుగ్మాని చ సహస్రశః, ఆంజనీః కంకతాన్ కూర్చాన్ శస్త్రాణి చ ధనూంషి చ, మర్మత్రాణాని చిత్రాణి శయనాన్యాసనాని చ, ప్రతిపానహ్రదాన్ పూర్ణాన్ ఖరోష్ట్రగజవాజినాం, అవగాహ్యా సుతీర్థాంశ్చ హ్రదాన్ సోత్పలపుష్కరాన్, ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ స్వచ్ఛతోయాన్ సుఖప్లవాన్, నీలవైడూర్యవర్ణాంశ్చ మృదూన్ యవససంచయాన్, నిర్వాపార్థాన్ పశూనాంతే దదృశు స్తత్ర సర్వశః. ౮౦. వ్యస్మయంత మనుష్యా స్తే స్వప్నకల్పం తదద్భుతం, దృష్ట్వాతిథ్యం కృతం తాదృ గ్భరతస్య మహర్షిణా. ౮౧. ఇత్యేవం రమమాణానాం దేవానా మివ నందనే, భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే సా రాత్రి ర్వ్యత్యవర్తత. ౮౨. ప్రతిజగ్ము శ్చ తా నద్యో గంధర్వాశ్చ యథాగతం, భరద్వాజ మనుజ్ఞాప్య తాశ్చ సర్వా వరాంగనాః. ౮౩. తథైవ మత్తా మదిరోత్కటానరా స్తథైవ దివ్యా

కారోపకరణాని దర్శయతి - చందనకల్కాన్ చందనపంకాన్ - సముద్గేషు సంపుటేషు - 'సముద్గక స్సంపుటక' ఇత్యమరః. అవతిష్ఠతః వర్తమానాన్ పరిమృష్టాన్ నిర్మలీకృతాన్ - పాదుకాః దారునిర్మితాః - ఉపానహశ్చర్మనిర్మితాః - యుగ్మాని ద్వంద్వాని - ఆంజనీః - ఆంజనయుక్తాః కరండికాః - కంకతాన్ కేశమార్జనాన్ - 'కంకతః కేశమార్జన' మితి నిఘంటుః, కూర్చాన్ స్నానాద్యుపయుక్తాసనాని - శ్మశ్రుప్రసాధకాన్ వా - శస్త్రాణి యోధై రలంకారార్థం ధార్యాణి - మర్మత్రాణాని కవచాదీని - ప్రతిపానహ్రదాన్ గ్రాసగ్రహణానంతరం భుక్తజీర్ణార్థం పానార్హాహ్రదాన్ - అవగాహ్యా సుతీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యావతారప్రదేశయుక్తాన్ - సోత్పలపుష్కరాన్ - ఉత్పల మిందీవరం - పుష్కరం పద్మం - ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ - ఆకాశవన్నిర్మలానిత్యర్థః - సుఖప్లవాన్ సుఖేన ప్లవః స్నానం యేషు తథోక్తాన్ - యవససంచయాన్ తృణసమూహాన్ - 'యవసంతృణమర్జున' మిత్యమరః-పశూనాం నిర్వాపార్థాన్ పశుభ్యో విశ్రాణనార్థాన్. ౮౦. వ్యస్మయంతేతి. స్వప్నకల్పతోక్తి రయత్నసిద్ధత్వా దపూర్వత్వా దాశ్చర్యకరత్వా చ్చ-తాదృక్ వాచా మభూమిం - భరతస్య భరతాయ. ౮౧. ౮౨. ప్రతిజగ్ము రితి. అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా. ౮౩. ఇదం చాతిథ్యకరణ మైంద్రజాలికవ న్నమిథ్యేత్యాహ - తథైవేతి. మత్తాః దృప్తాః భోగై స్తృప్తాః మదిరోత్కటాశ్చ మద్యేన ముత్తాశ్చ - మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా ఇత్య

టేషు - 'సముద్గ స్సంపుటో జ్ఞేయ' ఇతి హలాయుధః-దర్పణా నితి. పాదుకోపానహః పాదుకా-దారునిర్మితాః - ఉపానహ శ్చర్మనిర్మితాః. ఆంజనీ రితి. ఆంజనీః అంజనయుక్తాః కరండికాః ః కంకతాన్ కేశమార్జనాని - కూర్చాన్ శ్మశ్రుప్రసాధకాన్ మర్మత్రాణాని కవచాదీని - ప్రతిపాన ప్రహ్రదాన్ భుక్తజీర్ణార్థం బాహటశాస్త్రోక్తప్రకారేణ యత్పీయతే తత్ప్రతిపానం తస్యహ్రదాన్-అవగాహ్యా సుతీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యశోభనజలావతరణప్రదేశాన్ - 'జలావతారే తీర్థం స్యా' దితి హలాయుధః - యవససంచయాన్ తృణసమూహాన్ - పశూనాం నిర్వాపార్థాన్ పశుభ్యో విశ్రాణనార్థాన్-అత్ర ద్వితీయాంతానాం దదృశు రిత్యనేన సంబంధః. ౭౯—౮౦. వ్యస్మయంతేతి. స్వప్నకల్పం అయత్నసిద్ధత్వా దదృష్టపూర్వత్వాత్ ఆశ్చర్యావహత్వా చ్చ స్వప్నకల్పతోక్తిః.౮౧. ౮౨. ప్రతిజగ్ము రితి. అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం ప్రాప్యేత్యర్థః. ౮౩. ఏత త్సర్వం మిథ్యా న భవతి సత్య

గరుచందనోక్షితాః, తథైవ దివ్యా వివిధా స్స్రగుత్తమాః పృథక్ప్రకీర్ణా మనుజైః ప్రమర్దితాః. ౭౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-ఏకనవతితమస్సర్గః.

తత స్తాం రజనీం వ్యుష్య భరత స్సపరిచ్ఛదః, కృతాతిథ్యో భరద్వాజం కామా దభిజగామహ. ౧. త మృషిః పురుషవ్యాఘ్రం ప్రాంజలిం ప్రేక్ష్య చాగతం, హుతాగ్నిహోత్రో భరతం భరద్వాజోఽభ్యభాషత. ౨. కచ్చిదత్ర సుఖా రాత్రి స్తవాస్మద్విషయే గతా, సమగ్ర స్తే జనః కచ్చి దాతిథ్యే శంసమే ఽనఘ. ౩. త మువాచాంజలిం కృత్వా భరతోఽభిప్రణమ్యచ, ఆశ్రమా దభినిష్క్రాంత మృషి ముత్తమతేజసం. ౪. సుఖోషితోఽస్మి భగవన్ సమగ్రబలవాహనః, తర్పిత స్సర్వకామైశ్చ సామాత్యో బలవత్త్వయా. ౫. అపేతక్లమసంతాపా స్సుభిక్షా స్సుప్రతిశ్రయాః, అపిప్రేష్యా నుపాదాయ సర్వేస్మ సుసుఖోషితాః. ౬. ఆమంత్రయేఽహం భగవన్ కామం త్వా మృషిసత్తమ, సమీపం

మదః. తథైవ అనుభవకాల ఇవ అవర్తిషతేత్యర్థః-ప్రమర్దితాః ప్రకీర్ణా శ్చ - భోగవశాదితి భావః-పృథక్ పూర్వస్రగ్భ్యో విలక్షణాః. ౭౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకనవతితమస్సర్గః.

తతస్తా మిత్యాది. వ్యుష్య విశేషేణ ఉషిత్వా - సపరిచ్ఛదః సపరివారః-'పరివారః పరికరః పరిష్కందః పరిగ్రహః, తథోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద' ఇతి హలాయుధః. కామాత్ రామప్రాప్తీచ్ఛయా. ౧. ౨. కచ్చి దితి. అస్మద్విషయే అస్మదాశ్రమే - రాత్రి స్సుఖాగతా కచ్చిదిత్యన్వయః - ఆతిథ్యే విషయే - సమగ్రః సంపూర్ణః-తృప్త ఇతి యావత్ -అనఘేత్యనేన పూర్వం భరతాశయపరీక్షణార్థ మేవాతిథ్యకరణ మితి ద్యోతితం - రామవిషయే భక్త్యభావే భోగప్రవణస్స్యా దితి హృదయం. ౩. త మితి. అభినిష్క్రాంత మిత్యనేన కౌసల్యాదిసర్వజనదర్శనార్థం భరతాగమనకాల ఏవ బహిర్నిర్గతవా నృషి రితి వ్యంజితం. ౪. సుఖోషితోఽస్మీతి. బలవత్తర్పితః అతీవతర్పితః-'కిముతాతీవబలవత్ స్వతిసుష్ఠుచనిర్భర' ఇతి వైజయంతీ. ౫. ఆపేతేతి. క్లమో గ్లానిః-సంతాపో దేహకాష్ణ్యం - అపిప్రేష్యా నుపాదాయ ప్రేష్యాన ప్యారభ్య - సుభిక్షాః సమృద్ధాన్నపానాః - సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః - శోభనగృహా ఇతి యావత్ - 'స్థానే గోష్ఠ్యాం సత్రయాగే ప్రత్యాహారే ప్రతిశ్రయ' ఇతి వైజయంతీ. ౬. ఆమంత్రయ ఇతి. కామం యథేష్టం-'కామం

మేవేతి దర్శయితుం మదాదీనా మవస్థితి మాహ. తథైవేతి. మత్తాః భోగైః దృప్తాః - మదిరోత్కటాశ్చ మదిరయా మత్తాశ్చ - తథైవ అనుభవకాల ఇవ ఆవర్తంతేత్యర్థః. ౭౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకనవతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. స పరిచ్ఛదః సపరివారః - కామాత్ రామప్రాప్తికామాత్. ౧. ౨. కచ్చి దితి సుఖా సుఖరూపా - అతిథ్యే తే జన స్సంతుష్టోఽభూ దితి శేషః. ౩. ౪. సుఖోషితోఽస్మీతి. బలవత్తర్పితః అతీవ తర్పితః. ౫. ఆపేతేతి. సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః శోభనగృహా ఇత్యర్థః-ప్రేష్యా నుపాదాయ ప్రేష్యా నపి పరిగృహ్య ప్రేష్యై స్సహితా ఇతి యావత్. ౬. ఆమంత్రయ ఇతి.

ప్రస్థితం భ్రాతు ర్మైత్రేణేక్షస్వ చక్షుషా. ౭. ఆశ్రమం తస్య ధర్మజ్ఞ ధార్మికస్య మహాత్మనః, ఆచక్ష్వ కతమో మార్గః కియానితి చ శంస మే. ౮. ఇతి పృష్టస్తు భరతం భ్రాతృదర్శనలాలసం, ప్రత్యువాచ మహాతేజాః భరద్వాజో మహాతపాః. ౯. భరతార్ధతృతీయేషు యోజనే ష్వజనే వనే, చిత్రకూటో గిరి స్తత్ర రమ్యనిర్దరకాననః. ౧౦. ఉత్తరం పార్శ్వ మాసాద్య తస్య మందాకినీ నదీ, పుష్పితద్రుమసంఛన్నా రమ్యపుష్పితకాననా. ౧౧. అనంతరం తత్సరిత శ్చిత్రకూట శ్చ పర్వతః, తయోః పర్ణకుటీ తాత తత్ర తౌ వసతో ధ్రువం. ౧౨. దక్షిణేనైవ మార్గేణ సవ్యదక్షిణ మేవ వా, గజవాజిరథాకీర్ణాం వాహినీం వాహినీపతే, వాహయస్వ మహాభాగ తతో ద్రక్ష్యసి రాఘవం. ౧౩½. ప్రయాణ మితి తచ్ఛ్రు

ప్ర కామం పర్యాప్తం నికామేష్టం యథేప్సిత' మిత్యమరః. హే భగవన్ త్వా మామంత్రయే ఆపృచ్ఛే - భ్రాతు స్సమీపం కామం ప్రస్థితం మాం త్వం మైత్రేణ మిత్రసంబంధినా చక్షుషా ఈక్షస్వ. ౭. ఆశ్రమ మితి. ధర్మేణ యోగజధర్మేణ జానాతీతి ధర్మజ్ఞ-యోగప్రభావవిదిత సర్వవృత్తాంతేత్యర్థః - ధార్మికస్య పితృవచనపరిపాలనరూపం ధర్మ మాచరతః - మహాత్మనః మహాధైర్యస్య తస్య రామస్యాశ్రమ మాచక్ష్వ - స చాశ్రమః కియాన్ కియద్దూరతః - తస్య మార్గః కతమ ఇతి పృచ్ఛతే మే మహ్యాం శంసేతి యోజనా. ౮. ఇతీతి. మహాతపాః - అత ఏవ మహాతేజాః - సర్వజ్ఞానసమర్థ ఇత్యర్థః - రామాశ్రమప్రదేశాభిజ్ఞేషు గుహజ్ఞాతిషు విద్యమానేషు మునిం ప్రతి ప్రశ్న స్తస్య పూజార్థం. ౯. భరతేతి. అర్ధతృతీయేష్వితి. అర్ధం తృతీయం యేషాం తేషు అర్ధతృతీయేషు - సార్ధయోజనద్వితయ ఇత్యర్థః - అతీతేష్వితి శేషః - అజనే మునివ్యతిరిక్తగ్రామ్యజనరహితే వనే - తత్ర ప్రసిద్ధో గిరిః - వర్తత ఇతి శేషః. ౧౦. ఉత్తర మితి. తస్య గిరే రుత్తరం పార్శ్వ మాసాద్య స్థితా మందాకినీనామ కాచి న్నదీ - అస్తీతి శేషః - ద్రుమాః కాననభిన్నాః. ౧౧. అనంతర మితి. తత్సరితో మందాకిన్యాః - అనంతరం సమీపే - చిత్రకూట స్తిష్ఠతి - న తు వ్యవహితపార్శ్వే - తయో స్సరిద్గిర్యో ర్మధ్యే - పర్ణకుటీ పర్ణశాలా కృతా- తత్ర వసతః - ధ్రువం యోగప్రభావేన జానామీత్యర్థః. ౧౨. దక్షిణే నేతి. అస్మాదాశ్రమా ద్దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా తతః సవ్యదక్షిణం నైరృతదిగ్భాగో యథా భవతి తథా వాహినీం వాహయస్వ కించిద్దూరం దక్షిణ ఏకో మార్గః తత శ్శాఖామార్గేణ నైరృతదిగ్భాగగామినా గంతవ్య మితి భావః - కాంతారమార్గస్య సూక్ష్మత్వా ద్యథాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విరళప్రదేశవాహినీం ప్రాపయస్వేత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః. ౧౩½. ప్రయాణ మితి. ఇతి

కామం యథేచ్ఛం. ౭. ఆశ్రమమితి. ఆశ్రమమాచక్ష్వ కతమో మార్గః. తస్య కియాన్ దూరే శంస- వర్తత ఇతి శేషః. ౮. ౯. భరతేతి. అర్ధతృతీయేషు అర్ధయుక్తతృతీయేష్విత్యర్థః- సార్ధయోజనద్వయే వా - • అజనే నిర్జనే చిత్రకూటః వర్తత ఇతి శేషః. ౧౦. ఉత్తర మితి. మందాకినీ భాగీరథీ వ్యతిరిక్తా నదీ వర్తత ఇతి శేషః. ౧౧. అనంతరమితి. తత్సరితః మందాకిన్యాః అనంతరం- తస్యాః పరపారఇత్యర్థః- తత్ర చిత్రకూటే. ౧౨. దక్షిణేనేత్యాది సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా - తదనంతరం సవ్యదక్షిణమేవ వా సవ్యం దక్షిణం యథాతథా వాహినీం వాహయస్వ - కాంతారమార్గస్య సూక్ష్మత్వా ద్యథాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విస్తారప్రదేశే వాహినీం- ప్రాపయస్వేత్యర్థః. ౧౩½. ప్రయాణమితి. రాజరాజస్య దశరథస్య- బ్రాహ్మణం భరద్వాజం. ౧౪½.

త్వా రాజరాజస్య యోషితః, హిత్వా యానాని యానార్హా బ్రాహ్మణం పర్య
వారయన్. ౧౪। వేపమానా కృశా దీనా సహ దేవ్యా సుమిత్రయా, కౌసల్యా
తత్ర జగ్రాహ కరాభ్యాం చరణౌ మునేః. ౧౫। అసమృద్ధేన కామేన సర్వలో
కస్య గర్హితా, కైకేయీ తస్య జగ్రాహ చరణౌ సవ్యపత్రపా. ౧౬। తం ప్రద
క్షిణ మాగమ్య భగవంతం మహామునిం, అదూరా ద్భరతస్యైవ తస్థౌ దీన
మనా స్తదా. ౧౭। తతః పప్రచ్ఛ భరతం భరద్వాజో దృఢవ్రతః, విశేషం
జ్ఞాతు మిచ్ఛామి మాతౄణాం తవ రాఘవ. ౧౮। ఏవ ముక్తస్తు భరతో భర
ద్వాజేన ధార్మికః, ఉవాచ ప్రాంజలి ర్భూత్వా వాక్యం వచనకోవిదః. ౧౯। యా
మిమాం భగవన్ దీనాం శోకానశనకర్శితాం, పితు ర్హి మహిషీం దేవీం. దేవ
తామివ పశ్యసి, ఏషా తం పురుషవ్యాఘ్రం సింహవిక్రాంతగామినం, కౌసల్యా
సుషువే రామం ధాతార మదితి ర్యథా. ౨౦। అస్యా వామభుజం శ్లిష్టా యైషా
తిష్ఠతి దుర్మనాః, కర్ణికారస్య శాఖేవ శీర్ణపుష్పా వనాంతరే, ఏతస్యా స్తు సుతౌ
దేవ్యాః కుమారౌ దేవవర్ణినౌ, ఉభౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ వీరౌ సత్యపరాక్రమౌ.
౨౩। యస్యాః కృతే నరవ్యాఘ్రౌ జీవనాశ మితో గతౌ, రాజపుత్రవిహీనశ్చ స్వర్గం

ఉక్తప్రకారేణ - తత్ ప్రయాణం ప్రస్థానం శ్రుత్వా - రాజరాజస్య మహారాజస్య దశరథస్య - యోషితః కౌసల్యాద్యాః. యానార్హాః యానత్యాగానర్హా అపి యానాని త్యక్త్వా - బ్రాహ్మణం బ్రహ్మవిదం భరద్వాజం పర్యవారయన్ - వందనాయేతి శేషః. ౧౪। వేపమానేతి. వేపమానా - వార్ధకా ద్దృషిదర్శనాచ్చ - కృశా దీనా - రామవిరహాదితి శేషః. ౧౫। అసమృద్ధేనేతి. అసమృద్ధేన అపూర్ణేన - ఫలాపర్యవసాయినేతి యావత్ - కామేన మనోరథేన - ఉపలక్షితేతి శేషః- లోకస్య గర్హితా లోకేన గర్హితా - సవ్యపత్రపా సలజ్జా - రామవివాసనహేతుత్వాత్. ౧౬। లజ్జావశా దేవ కౌసల్యాదిభి స్సహ మునేః పురత స్స్థాతు మశక్తా ప్రదక్షిణ వ్యాజేన భరతం గతే త్యాహ - త మిత్యాదినా. దీనమనాః కైకేయీ. ౧౭। తత ఇతి. దృఢవ్రత ఇత్యనేన సర్వజ్ఞత్వం లక్ష్యతే - సర్వజ్ఞోపి కైకేయీ శిక్షార్థం పప్రచ్ఛేత్యర్థః - విశేషం సంజ్ఞా సంజ్ఞి సంబంధాదివిశేషం ఇతికరణ మధ్యాహృత్య - ఇతి పప్రచ్ఛేత్యన్వయః. ౧౮। ఏవమితి. ధార్మికః - సత్యవాదీత్యర్థః - వచనకోవిదః వచనే పండితః - భరద్వాజవచనతాత్పర్యజ్ఞ ఇత్యర్థః - భరతముఖేన మాతౄణాం స్వభావవిశేషప్రతిపాదనం హి మునే రాశయః. ౧౯। యామితి. శోకానశనకర్శితాం శోకానశనాభ్యాం కర్శితాం - దేవతా మివ ధర్మదేవతామివ - సింహవిక్రాంతగామినం సింహవత్ విక్రాంతం విక్రమయుక్తం యథా భవతి తథా గామినం గమనశీలం - ధాతారం విష్ణుం-ఏష ధాతా విధాతా చేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ - సర్వగుణసంపన్నా రామమాతా ఏషా కౌసల్యేత్యర్థః. ౨౦। అస్యా ఇతి. వామభుజం శ్లిష్టా - కౌసల్యాయా వేపమానాంగత్వాత్ తద్ధారణార్థం తద్వామభుజ మవధృత్య స్థితే త్యర్థః - దుర్మనాః దుఃఖితమనాః - దుర్మన స్త్వే దృష్టాంతః కర్ణికారస్యేతి-శీర్ణపుష్పా మ్లానపుష్పా ఏతస్యా ఇతి. ఏతస్యా ఇత్యత్ర ఉక్తగుణసంపన్నయో ర్లక్ష్మణ శత్రుఘ్నయో ర్మాతేయ మితి బోధ్యం - దేవవర్ణినౌ అశ్వినీదేవతుల్యౌ. ౨౨। ౨౩। యస్యా ఇతి. జీవనాశం రాక్షసభూ

౧౭. తత ఇతి. విశేషం ఇయం కా ఇయం కేత్యేవం రూపం విశేష మిత్యర్థః. ౨౦। ఏషేతి. ధాతారం ఉపేంద్రం. ౨౧। అస్యా ఇతి. అస్యాః కౌసల్యాయాః - దుర్మనాః దుఃఖిత మనాః. ౨౨।

దశరథో గతః, క్రోధనామకృతప్రజ్ఞాం దృప్తాం సుభగమానినీం, ఐశ్వర్యకామాం కైకేయీ మనార్యా మార్యరూపిణీం, మమైతాం మాతరం విద్ధి నృశంసాం పాపనిశ్చయాం, యతో మూలం హి పశ్యామి వ్యసనం మహదాత్మనః. ౨౬॥ ఇత్యుక్త్వా నరశార్దూలో బాష్పగద్గదయా గిరా, సనిశశ్వాస తామ్రాక్షో నాగః క్రుద్ధ ఇవ శ్వసన్. ౨౭॥ భరద్వాజో మహర్షి స్తం బ్రువంతం భరతం తథా, ప్రత్యువాచ మహాబుద్ధి రిదం వచన మర్థవత్. ౨౮॥ న దోషేణావగంతవ్యా కైకేయీ భరత త్వయా. ౨౯. రామప్రవ్రాజనం హ్యేత త్సుఖోదర్కం భవిష్యతి, దేవానాం దానవానాం చ ఋషీణాం భావితాత్మనాం, హితమేవ భవిష్యద్ధి రామప్రవ్రాజనా దిహ. ౩౦॥ అభివాద్యతు సంసిద్ధః కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణం, ఆమంత్ర్య భరతస్సైన్యం యుజ్యతా మిత్యచోదయత్. ౩౧॥ తతో వాజిరథాన్ యుక్త్వా దివ్యాన్ హేమపరిష్కృతాన్, అధ్యారోహ త్ప్రియాణార్థీ బహూన్ బహువిధో జనః. ౩౨॥ గజకన్యాగజాశ్చైవ హేమకక్ష్యాః పతాకినః, జీమూతా ఇవ ఘర్మాంతే సఘోషా స్సంప్రతస్థిరే. ౩౩॥ వివిధాన్యపి యానాని మహాంతి చ లఘూని చ, ప్రయయు స్సుమహార్హాణి పాదై రేవ పదాతయః ౩౪॥ అథ యాన

యిష్యం దండకారణ్యం ప్రతి వివాసనా జ్జీవస్య జీవనస్య నాశం - ఇతః ఇహ వనే - క్రుధ్యతీతి క్రోధనా కర్తరి ల్యుట్ - అకృతప్రజ్ఞాం అశిక్షితబుద్ధిం - సుభగమానినీం - సుభగాం సుందరీ మాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగమానినీ తాం - వస్తుతోఽనార్యాం - ఆర్యరూపిణీ మార్యవత్ భాసమానాం - యతోమూలం యత్కారణకం - ఆత్మనో మమ. ౨౬॥ ఇతీతి. బాష్పగద్గదయా రామవివాసనస్మరణజబాష్పేణ గద్గదయా స్ఖలంత్యా గిరా ఇత్యుక్త్వా-నాగః సర్పః. ౨౭॥ భరద్వాజ ఇతి. తథా బ్రువంత మిత్యన్వయః - మహాబుద్ధిః - భావిజ్ఞః అర్థవత్ ప్రయోజనవత్. ౨౮॥ నేతి. దోషేణ దోషవత్తయా - నావగంతవ్యా. తస్యాః దేవప్రేరితత్వా దిత్యభిప్రాయః - తత్ర హేతు మాహ రామేతి. సుఖోదర్కం సుఖోత్తరం - అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః భావి రావణవధాదికం హృది నిధాయ దేవాదీనాం సుఖోదర్కం భవిష్యతీ త్యుక్తవాన్. ౨౯. ౩౦॥ అభివాద్యేతి. సంసిద్ధః లబ్ధాశీర్వాదః-ఆమంత్ర్య ఆపృచ్ఛ్య యుజ్యతాం గమనాయ సన్నహ్యతా మితి స్వసైన్య మచోదయత్. ౩౧॥ తత ఇతి. వాజిరథాన్ వాజినో రథాంశ్చ యుక్త్వా సన్నహ్య - యుక్తానితి పాఠే సజ్జీకృతాన్-ప్రయాణార్థీ ప్రయాణకాంక్షీ. ౩౨॥ గజకన్యా ఇతి. గజకన్యాః కరేణవః - హేమకక్ష్యాః హేమమయబంధనరజ్జవః - సఘోషాః ఘంటాఘోషయుక్తాః - పతాకిన ఇత్యత్ర పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః. ౩౩॥ వివిధానీతి. ప్రయయు రిత్యత్ర సాదిన ఆరుహ్యేతి శేషః - యద్వా యానానీతి తత్స్థాన్ లక్ష్యంతే-పదాతయః పాదై రేవ యయుః - యానైస్సమం యయు రితి భావః. ౩౪॥ అథేతి. యానప్రవేకైః యానోత్తమైః - 'ప్రవేకా నుత్తమోత్తమా'

---

౨౬. యస్యా ఇతి. జీవనాశం గతో - తాదృశా పదం ప్రాప్తా విత్యర్థః. యత ఇతి. యతో మూలం యన్మూలం. ౨౮॥ నదోషేణేత్యాది. కైకేయీదోషేణ నావగంతవ్యా కైకేయ్యాం దోషదృష్టి ర్నకర్తవ్యేత్యర్థః-కైకేయ్యా దేవప్రేరితత్వా దితి భావః. ౨౯. ౩౦. అభివాద్యేతి. సంసిద్ధః కృతాశీర్వాద ఇత్యర్థః. ౩౧॥ తత ఇతి. వాజిరథాన్ వాజినశ్చ రథాంశ్చ యుక్తాన్ సజ్జీకృతాన్. ౩౨॥ గజకన్యా ఇతి. గజకన్యాః కరేణవః. ౩౪॥ అథేతి. యానప్రవేకైః యానశ్రేష్ఠైః. ౩౫॥

ప్రవేశ్యైస్తు కౌసల్యాప్రముఖాః స్త్రియః, రామదర్శనకాంక్షిణ్యః ప్రయయు ర్ముదితా స్తదా. ౩౫. చంద్రార్కతరుణాభాసాం నియుక్తాం శిబికాం శుభాం, ఆస్థాయ ప్రయయౌ శ్రీమా న్భరత స్సపరిచ్ఛదః. ౩౬. సాప్రయాతా మహాసేనా గజవాజిరథాకులా, దక్షిణాం దిశ మావృత్య మహామేఘ ఇవోత్థితః, వనానితు వ్యతిక్రమ్య జుష్టాని మృగపక్షిభిః, గంగాయాః పరవేలాయాం గిరిష్వపి నదీషుచ. ౩౭ సా సంప్రహృష్ట ద్విపవాజియోధా విత్రాసయంతీ మృగపక్షిసంఘాన్, మహద్వనం తత్ ప్రతిగాహమానా రరాజ సేనా భరతస్య తత్ర. ౩౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ద్వినవతితమస్సర్గః.

తయా మహత్యా యాయిన్యా ధ్వజిన్యా వనవాసినః, అర్దితా యూథపా మత్తా స్సయూథా స్సంప్రదుద్రువుః. ౧. ఋక్షాః పృషతసంఘాశ్చ రురవశ్చ సమంతతః, దృశ్యంతే వనరాజీషు గిరిష్వపి నదీషు చ. ౨. స సంప్రతస్థే ధర్మాత్మా ప్రీతో దశరథాత్మజః, వృతో మహత్యా నాదిన్యా సేనయా చతురంగయా. ౩. సాగరౌఘనిభా సేనా భరతస్య మహాత్మనః, మహీం సంఛాదయామాస ప్రావృషి ద్యామివాంబుదః. ౪. తురంగౌఘై రవతతా వారణైశ్చ మహాజవైః, అనాల

ఇత్యమరః. ౩౫. చంద్రార్కతరుణాభాసా మితి. చంద్రార్క తరుణాభాసాం తరుణచంద్రార్కకాంతిం-నియుక్తాం వసిష్ఠాదిభి రాజ్ఞప్తాం - సపరిచ్ఛదః సపరివారః. ౩౬. సేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గంగాయాః దక్షిణవాహిన్యాః - పరవేలాయాం పశ్చిమభాగే స్థితేతి శేషః - మహాసేనావనాని వ్యతిక్రమ్య గిరిషు నదీషు చ-విశ్రమ్యేతి శేషః-ఉత్థితో మేఘఇవ దక్షిణాందిశం ఆవృత్య ప్రయాతేతిసంబంధః-యద్వా మహాసేనా గిరిషు నదీషు చ వనాని వ్యతిక్రమ్యేతివాన్వయః. ౩౭. సేతి. తత్ర తదేత్యర్థః. ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వినవతితమస్సర్గః.

తయేత్యాది. యాయిన్యా గచ్ఛంత్యా - అర్దితాః పీడితాః - యూథపాః గజాదియూథనాథాః - 'యూథనాథస్తు యూథప' ఇత్యమరః. ౧. ఋక్షా ఇతి. పృషతసంఘాః - బిందుమన్మృగసంఘాః - ఋక్షాః భల్లూకాః-రురవో బిందురహితా స్థూలకాయాః వికటశృంగామృగాః-దృశ్యంతే అదృశ్యంత - వనరాజీష్విత్యాదినా అపూర్వమనుష్యాది దర్శనేన స్థస్థేషణాస్థిసతా ఇత్యుచ్యంతే. ౨. సఇతి. నాదిన్యా - రథఘోషహేషితబృంహితాదిభి రితి శేషః. ౩. సాగరౌఘేతి. ద్యాం ఆకాశం. ౪. తురంగౌఘై రితి. అవతతా నిరంతరా - తస్మి న్కాలే గమనకాలే

చంద్రార్కేతి. చంద్రార్కతరుణాభాసాం తరుణచంద్రార్కసదృశా మిత్యర్థః-నిర్యుక్తాం సజ్జీకృతాం. ౩౬. సాప్రయాతేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గంగాయాః పరవేలాయాం దక్షిణకూలే నివిష్టా సాసేనాఉత్థితో మేఘ ఇవ దక్షిణాం దిశ మావృత్య-గిరిష్వపి నదీషుచ వనాని వ్యతిక్రమ్య ప్రయాతేతి సంబంధః. ౩౭. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వినవతితమస్సర్గః.

తయేతి. యాయిన్యా గచ్ఛంత్యా-యూథపాః గజయూథపాః. ౧. ఋక్షా ఇతి. పృషతసంఘాః పృషతోబిందుసహితాః రురవస్తుబిందురహితాః స్థూలకాయాః వికటశృంగాశ్చ. ౨. *తి. నాదిన్యాఘోషవత్యా. ౩.౪. తురంగౌఘై రితి. అవతతా వ్యాప్తా. ౫. స ఇతి. మంత్రిణాం వరం మంత్ర

ష్ట్వా చిరం కాలం తస్మిన్ కాలే బభూవభూః. ౫. సయాత్వాదూర మధ్వానం సుపరిశ్రాంత వాహనః, ఉవాచ భరత శ్శ్రీమాన్ వసిష్ఠం మంత్రిణాం వరం. ౬. యాదృశం లక్ష్యతే రూపం యథాచైవ శ్రుతం మయా, వ్యక్తం ప్రాప్తాస్స్మతం దేశం భరద్వాజోయ మబ్రవీత్. ౭. అయం గిరి శ్చిత్రకూట ఇయం మందాకినీ నదీ, ఏత త్ప్రకాశతే దూరా న్నీలమేఘనిభం వనం. ౮. గిరే స్సానూని రమ్యాణి చిత్రకూటస్య సంప్రతి, వారణై రవమృద్యంతే మామకైః పర్వతోపమైః. ౯. ముంచంతి కుసుమాన్యేతే నగాః పర్వత సానుషు, నీలా ఇవాతపాపాయే తోయం తోయధరా ఘనాః. ౧౦. కిన్నరాచరితం దేశం పశ్య శత్రుఘ్న పర్వతం, మృగై స్సమంతా దాకీర్ణం మకరై రివ సాగరం. ౧౧. ఏతే మృగగణా భాంతి శీఘ్రవేగాః ప్రచోదితాః, వాయుప్రవిద్ధా శరది మేఘరాజి రివాంబరే ౧౨. కుర్వంతి కుసుమాపీడాన్ శిరస్సు సురభీ నమీ, మేఘప్రకాశైః ఫలకై ర్దాక్షిణాత్యా యథా నరాః. ౧౩ నిష్కూజ మివ భూత్వేదం వనం ఘోరప్రదర్శనం, అయోధ్యేవ జనా

చిరకాల మిత్యనేన కదాచి ల్లక్ష్యత ఇతి గమ్యతే. ౫. సఇతి. మంత్రిణాం మంత్రవిదాం-యద్వా-ఔచిత్యాన్మంత్రశబ్దః కార్యవిచారే వర్తతే. ౬. యాదృశ మితి. అస్య దేశస్య యాదృశం రూపం లక్ష్యతే మందాకినీ చిత్రకూటమధ్యవర్తిత్వరూపం - మయాచ యథా యేనప్రకారేణ శ్రుతం భరద్వాజాత్-తథా దృశ్యత ఇతి శేషః. ౭. తదేవాహ-అయ మిత్యాదినా. అయం పురోవర్తీ గిరిః చిత్రకూటో భవతి - తథా ఇయం మందాకినీ భవతి - ఏతత్ అనయో ర్మధ్యవర్తి వనం నీలమేఘనిభం ప్రకాశతే. ౮. అథ తద్దేశప్రాప్తిం దర్శయతి - గిరేస్సానూనీతి. సానూని - ఏతానీతిసిద్ధం - అవమృద్యంతే భజ్యంతే. ౯. అథ రామనివాసత్వేన భోగ్యతాబుద్ధ్యా తద్వనం భ్రాతరం ప్రతి వర్ణయతి - ముంచంతీత్యాది. ఏతే వకుళా ఇత్యర్థః - ఆతపాపాయే ఘర్మాంతే - వర్షాకాల ఇతి యావత్ - తోయధరా ఇతి నీలత్వేహేతుః. ౧౦. కిన్నరాచరిత మితి. కిన్నరాచరితం దేశం కిన్నరాచరితదేశరూపం పర్వతం. ౧౧. ఏత ఇతి. ప్రచోదితాః సైనికై రితి శేషః-ప్రవిద్ధా ప్రేరితేతి యావత్. ౧౨. కుర్వంతీతి. అమీ భటాః మేఘప్రకాశైః ఫలకైః కేశబంధవిశేషైః వనసంచారార్థం కల్పితై రుపలక్షితా స్సంతః - దాక్షిణాత్యానరా యథా దాక్షిణాత్యానరా ఇవ - శిరస్సుకుసుమాపీడాన్ కుసుమశేఖరాన్ కుర్వంతి - 'ఆపీడశేఖరోత్తంసావతంసాశ్శిరసిస్రజ' ఇతి హలాయుధః-దాక్షిణాత్యాహి కేశానుద్ధృత్య బద్ధ్వా కుసుమాపీడై రలంకుర్వంతి. ౧౩. నిష్కూజ మితి. ఘోర

అజ్ఞానాం త్రేష్ఠం. ౬—౮ * తి. అవమృద్యంతే పీడ్యంతే. ౯. * తి. అతపివైతే నగా వృక్షాః గజానామాఘాతేన చలితశాఖాః పర్వతసానుషు కుసుమాని ముంచంతి.౧౨. కుర్వం తీతి. దక్షిణదిగ్భవానరాః - మేఘప్రకాశై ర్వ్యాఘ్రాదినీలచర్మపినద్ధయా నీలమేఘతుల్యైః - ఫలకైః సాధనభూతైః శిరస్సుకుసుమాపీడాన్ కుసుమసమూహా న్యథా కుర్వంతి-యథా ధారయంతి తథైవామీవృక్షాః కుసుమాపీడాన్ కుసుమస్తబకాన్ శిరస్సు ధారయంతి-దాక్షిణాత్యాహి ఫలకాన్ ఋక్షాదిచర్మపినద్ధాన్ కృత్వా తేషు పుష్పాణి వికీర్య శిరస్సు ధారయంతీతి ప్రసిద్ధిః - యద్వా - అమీ భటాః మేఘప్రకాశైః ఫలకైరుపలక్షితా స్సంతః - దాక్షిణాత్యా నరా ఇవ కుసుమాపీడాన్ కుసుమశేఖరాన్ శిరస్సు కుర్వంతి.౧౩. నిష్కూజ మితి. నిష్కూజ మివ భూత్వా పూర్వం జనశబ్దరహితం భూత్వా

కీర్ణా సంప్రతి ప్రతిభాతి మా. ౧౪. ఖురై రుదీరితో రేణు ర్దివం ప్రచ్ఛాద్య తిష్ఠతి, తం వహత్యనిల శ్శీఘ్రం కుర్వన్నివ మమ ప్రియం. ౧౫. స్యన్దనాం స్తురగోపేతాన్ సూతముఖ్యై రధిష్ఠితాన్, ఏతాన్ సంపతత శ్శీఘ్రం పశ్య శత్రుఘ్న కాననే. ౧౬. ఏతాన్ విత్రాసితాన్ పశ్య బర్హిణః ప్రియదర్శనాన్, ఏతమావిశత శ్శీఘ్ర మధివాసం పతత్రిణః. ౧౭. అతిమాత్ర మయం దేశో మనోజ్ఞః ప్రతిభాతి మా, తాపసానాం నివాసోఽయం వ్యక్తం స్వర్గపథో యథా. ౧౮. మృగామృగీభి స్సహితా బహవః పృషతా వనే, మనోజ్ఞరూపా లక్ష్యంతే కుసుమై రివ చిత్రితాః. ౧౯. సాధుసైన్యాః ప్రతిష్ఠంతాం విచిన్వంతు చ కాననే, యథాతౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ దృశ్యేతే రామలక్ష్మణౌ. ౨౦. భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా పురుషా శ్శస్త్రపాణయః, వివిశు స్తద్వనం శూరా ధూమంచ దదృశు స్తతః ౨౧. తేసమాలోక్య ధూమాగ్ర మూచు ర్భరత మాగతాః, నామనుష్యే భవత్యగ్ని ర్వ్యక్త మత్రైవ రాఘవౌ. ౨౨. అథ నాత్ర నరవ్యాఘ్రౌ రాజపుత్రౌ పరంతపౌ, మన్యే రామోపమా స్సంతి వ్యక్త మత్ర తపస్వినః. ౨౩. త చ్ఛ్రుత్వా భరత స్తేషాం

ప్రదర్శనం క్రూరదర్శన మిదం వనం-పురా నిష్కూజ మివ భూత్వా నిర్జనం భూత్వేతి యావత్-సంప్రతి - జనాకీర్ణా అయోధ్యా సౌమ్యనగరీవ మామాం ప్రతిభాతి. ౧౪. ఖురై రితి హయాదిఖురైః - ఉదీరితః ఉత్థాపితః రేణుః దివం ప్రచ్ఛాద్య తిష్ఠతి-వహతి ద్రుత మపనయతి-కుర్వన్నివ మమ ప్రియం రామాశ్రమదర్శనప్రదానా దితి భావః-అనేనావగమ్యతే రామాశ్రమవర్ణనం తదధిష్ఠితత్వేన ప్రీతిహేతుత్వా దితి. ౧౫. వక్ష్యమాణత్రాసహేతుత్వేనాహ - స్యందనా నితి. సూతముఖ్యైః సారథిముఖ్యైః - సంపతతః రామదర్శనకుతూహలేన సమ్యగ్గచ్ఛతః. ౧౬. ఏతానితి. విత్రాసితాన్ - రథై రితిశేషః - బర్హిణః మయూరాన్ - ఏతం శైలం - పతత్రిణః ప్రశస్తపక్షా నితి బర్హివిశేషణం. ౧౭. అతిమాత్ర మితి. అతిమాత్రం మనోజ్ఞ ఇతి సంబంధః-అత ఏవ స్వర్గపథో యథా స్వర్గప్రదేశ ఇవ - మామాం ప్రతిభాతి. ౧౮. మృగా ఇతి, పృషతాః బిందుమృగాః. ౧౯. సాధ్వితి. సాధుసైన్యాః ఉచితా స్సైనికాః - 'సాధుస్త్రిషూచితే సౌమ్యే సజ్జనే వార్ధుషోపుమా ని'తి వైజయంతీ. ప్రతిష్ఠంతాం గచ్ఛంత్విత్యర్థః - దృశ్యేతే దృశ్యేయాతాం - లకారవ్యత్యయ ఆర్షః. ౨౦. ౨౧. త ఇతి. ధూమాగ్రం ధూమశిఖాం - అమనుష్యే మనుష్యరహితే దేశే - అగ్నిః ధూమరేఖావిశేష నిశ్చితః - నభవతి - అత్ర అత్రైవ వహ్నిమత్ప్రదేశే రాఘవౌ స్తః - వ్యక్తం ధ్రువం. ౨౨. అథేతి. అథనయదినస్త ఇత్యర్థః - తపస్వినస్సంతి-తే ప్రష్టవ్యా ఇతి భావః. ౨౩.

స్థిత మిదం వనం సంప్రతి జనాకీర్ణాయోధ్యేవ ప్రతిభాతీతి సంబంధః. ౧౪. ఖురై రితి. దావం వనం ప్రచ్ఛాద్య 'దవదావౌవనారణ్యవహ్నీ' ఇత్యమరః - దివం ప్రచ్ఛాద్యేతి వా పాఠః - శీఘ్రం తం వహతి తం ద్రుత మపనయతీత్యర్థః. ౧౫. * తి. సంపతతః గచ్ఛతః. ౧౬. ౧౭. * తి. వ్యక్తం స్పష్టం-స్వర్గపథః స్వర్గప్రదేశః. ౧౮. * తి. పృషతానాం సబిందుత్వాత్కుసుమైశ్చిత్రితా ఇవేత్యుక్తిః. ౧౯. సాధ్వితి. సాధుసైన్యాః ఉచితాః సైనికాః ప్రతిష్ఠంతాం గచ్ఛంత్విత్యర్థః. ౨౦. ౨౧. * తి. ధూమాగ్రం ధూమశిఖాం-తేన వహ్ని మనుమాయ తత్సంపాదకత్వేన రాఘవావనుమాయ భరతమూచుః నామనుష్యేవనదాహాద్యభావవిశిష్టతయా ప్రత్యక్షం దృశ్యమానే ఇతి శేషః-తస్మాన్మనుష్యకారణకవహ్న్యుపపత్త్యా అత్రైవ రాఘవా వితిజానీమః. ౨౨. అథవేతి. నరవ్యాఘ్రా అత్రయదినస్త ఇతిశేషః

వచనం సాధుసమ్మతం, సైన్యా నువాచ సర్వాం స్తా నమిత్రబలమర్దనః ౨౪.
యత్త్రాభవంత స్తిష్ఠంతు నేతో గంతవ్య మగ్రతః, అహమేవ గమిష్యామి సుమం
త్రో గురు రేవచ. ౨౫. ఏవముక్తా స్తత స్సర్వే తత్ర తస్థుస్సమంతతః, భరతో
యత్ర ధూమాగ్రం తత్ర దృష్టిం సమాదధాత్. ౨౬. వ్యవస్థితాయా భరతేన
సాచమూ ర్నిరీక్షమాణాపిచ ధూమ మగ్రతః, బభూవ హృష్టా నచిరేణ జానతీ
ప్రియస్య రామస్య సమాగమం తదా. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా
కాండే- త్రిణవతితమస్సర్గః.

దీర్ఘకాలోషిత స్తస్మిన్ గిరౌ గిరివనప్రియః, వైదేహ్యాః ప్రియమాకాంక్షన్
స్వం చ చిత్తం విలోభయన్. ౧. అథ దాశరథి శ్చిత్రం చిత్రకూట మదర్శయత్,
భార్యా మమరసంకాశ శ్శచీ మివ పురందరః. ౨. నరాజ్యా ద్భ్రంశనం భద్రే నసు

తదితి. సాధుసమ్మతం - సాధూనాం న్యాయవిదాం సమ్మతం - అమిత్రబలమర్దనః అమోఘశాసన
ఇతి యావత్. ౨౪. యత్త్రా ఇతి. యత్త్రాః నిశ్శబ్దాః - ఇతః అస్మాద్దేశాత్ పరం అగ్రతః భవద్భిర్న
గంతవ్యం - అహమేవ రాజసు - మంత్రిషు సుమంత్ర ఏవ - ఋత్విక్షు గురు ర్వసిష్ఠ ఏవ-ధృతి
రితి పాఠే సుమంత్ర ఏవోచ్యతే. ౨౫. ౨౬. వ్యవస్థితేతి. అగ్రతో ధూమం నిరీక్షమాణాపిచ-అనేన
రామదర్శనత్వరాతిశయ స్సూచ్యతే - వ్యవస్థితా-భరతేన వ్యవస్థాపితేత్యర్థః - భరతేన హేతు
నా వ్యవస్థితావా - సాచమూః ప్రియస్య రామస్య-నచిరేణ-అచిరేణ-సమాగమం జానతీసతీ తదా
వ్యవస్థాకాలేపి హృష్టా బభూవ - జానకీప్రియస్యేతి చ పాఠః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిణవతితమస్సర్గః.

ఏవ మేతావత్పర్యంతం భరతకథాం ప్రస్తుత్య రామస్య చిత్రకూటప్రవేశనానంతరదినేషు
విహారతారతమ్యాభావాత్ భరతప్రాప్తిదివససంభూతవిహారవిశేషాన్ వర్ణయతి దీర్ఘకాలేత్యాదినా
సర్గద్వయేన ఆదౌ శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం - అథ ప్రాతః కర్తవ్యకర్మానుష్ఠానానంతరం - తస్మిన్
గిరౌ చిరపరిచయేపి వైలక్షణ్యాతిశయాదపూర్వవత్ భాసమానే - దీర్ఘకాలోషితః మాసమాత్ర
ముషితోపి-గిరివనప్రియః 'నవంనవం ప్రీతి రహోకరోతీ' త్యుక్తరీత్యా గిరివనయో ర్నవనవత్వాపా
దకప్రీతికః-వైదేహ్యాః ప్రియేణసహైవ వనదర్శనకుతూహలాయాః - ప్రియం ప్రీతి మాకాంక్షన్
తద్ద్వారా స్వచిత్తంచ విలోభయన్ ప్రీణయన్-అమరసంకాశః - కుత్రాపి నిర్భయ ఇత్యర్థః - దాశ
రథీ రామః-చిత్రం అన్వర్థం - చిత్రకూటం-భార్యాం సర్వాత్మనా భరణీయాం సీతాం-శచీం పురం
దర ఇవ - అదర్శయత్-గతిబుద్ధీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం. ౨. నేతి. రాజ్యాత్ భక్తజనపూర్ణాత్-
వినాభవో వినావస్థానం-అప్ చ్ఛాందసః-దృష్ట్వా స్థితస్యేతి శేషః-మనోనబాధతే నదుఃఖాకరోతీత్యర్థః-
అయోధ్యావాసిజనవిరహజః ఖేద స్సర్వో నివృత్త ఇతి భావః. తనిశ్లోకీ. రాజ్యాత్ పరమపదైశ్వ
ర్యాత్ భ్రంశనం తత్త్యాగ ఇత్యర్థః - త్యక్త్వా వైకుంఠ ముత్తమ మితి వత్-సుహృద్భి ర్వైనతే
యప్రభృతిభిః వినా భవః నివాసస్థానం - మే మనో నబాధతే - రమణీయం లీలావిభూతిగతత్వేపి

౨౩—౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయో
ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిణవతితమస్సర్గః.

దీర్ఘేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. స్వంచచిత్తం వనవాసపరిశ్రాంతం స్వకీయం చిత్తం చ
విలోభయన్-అభిమతవిషయాంతరవ్యాసంగేన ఆనందయ న్నిత్యర్థః. ౧. ౨. నరాజ్యా దితి. వినా

హ్యృద్భిర్వినాభవః, మనో మే బాధతే దృష్ట్వా రమణీయ మిమం గిరిం. ౩. పశ్యేమ మచలం భద్రే నానాద్విజగణాయుతం, శిఖరైః ఖమివోద్విద్ధై ర్ధాతు మద్భి ర్విభూషితం ౪. కేచి ద్రజతసంకాశాః కేచిత్ క్షతజ సన్నిభాః, పీతమాంజిష్ఠవర్ణాశ్చ కేచి న్మణివరప్రభాః, పుష్యార్క కేతకాభాశ్చ కేచి జ్జ్యోతీరసప్రభాః, విరాజంతేఽచలేంద్రస్య దేశా ధాతువిభూషితాః. ౬. నానామృగగణద్వీపితరక్ష్వృక్షగణై ర్వృతః, అదుష్టై ర్భా త్యయం శైలో బహుపక్షిసమాయుతః. ౭. ఆమ్రజంబ్వసనై ర్లోధ్రైః ప్రియాళైః పనసై ర్ధవైః, అంకోలై ర్భవ్యతినిశై ర్బిల్వతిందుకవేణుభిః, కాశ్మర్యరిష్టవరుణై ర్మధూకై స్తిలకై స్తథా, బదర్యామలకై ర్నీపై ర్వేత్రధన్వనబీజకైః, పుష్పవద్భిః ఫలోపేతై శ్ఛాయావద్భి ర్మనోరమైః, ఏవమాదిభి రాకీర్ణ శ్శ్రియం పుష్యత్యయం గిరిః. ౧౦ శైలప్రస్థేషు రమ్యేషు పశ్యే

పరమవ్యోమ్నా వ్యతిరమణీయం ఇమం గిరిం వక్ష్యమాణవిశేషయుక్తం. ౩. స్వచిత్తవిలోభన ముక్త్వా మైథిలీప్రియకరణం దర్శయతి - పశ్యేతి. ఖ మాకాశం ఉద్విద్ధైరివ స్థితైః - విద్ధ్వోత్థితై రివ స్థితైః- అభ్రంలిహై రితి యావత్ -కర్తరి నిష్ఠా. ౪. కేచి దితి. ధాతుఃభూషితాః-నానాధాత్వలంకృతాః అతఏవాచలేంద్రస్య చిత్రకూటస్య - కేచిద్దేశాః - రజతసంకాశాః - అత్యంతశుభ్రాః కేచిత్ క్షతజసంకాశాః రుధిరసదృశవర్ణాః - మణివరప్రభాః ఇంద్రనీలప్రభాః - పుష్యార్క కేతకాభాః పుష్యః పుష్యరాగః అర్కః స్ఫటికః - 'అర్కస్ఫటికసూర్యయో' రిత్యమరః. కేతకాభాః ఈషత్పాండురాః - జ్యోతీరసప్రభాః-జ్యోతీంషి తారాః జ్వాలావా - 'జ్యోతి స్తారాగ్నిభా జ్వాలా దృక్పుత్రార్థా ధ్వరా గ్నిష్వి'తి వైజయంతీ. రసః పారదః - శ్వేతవర్ణావాంతరభేదా ఉచ్యంతే. ౬. నానామృగగణేతి. ద్వీపీ మహావ్యాఘ్రః - తరక్షుః క్షుద్రవ్యాఘ్రః అదుష్టైః - మునిజనసన్నిధానేన శాంతతయా హింసాదిదోషరహితైః. ౭. ఆమ్రేత్యాది. అసనైః పీతసాలైః - లోధ్రైః తిరీటైః - ప్రియాళైః రాజాదనైః - అంకోలైః భవ్యైః న్యుబ్జైః - తినిశైః స్యందనైః - బిల్వైః తిందుకైః కాళస్కంధైః - వేణుభిః వంశైః - కాశ్మరీభిః మధుఃర్ణికాఖ్యై ర్వృక్షైః అరిష్టైః నింబైః వరుణైః తిక్తశాకైః - మధూకైః గుడపుష్పైః - తిలకైః క్షురకైః - బదరీభిః - ఆమలకైః-నీపైః కదంబైః- వేత్రైః ధన్వనైః ఇంద్రవృక్షైః బీజకైః బీజప్రచురఫలైః దాడిమైః - పుష్పవద్భి రిత్యాది సర్వవృక్షవిశేషణం - పుష్యతి వర్ధయతి. ౮—౧౦. శైలప్రస్థేష్వితి. రోమహర్షణాన్ దర్శనమాత్రతః పులకకరాన్ - ద్వంద్వశః - స్త్రీపురుషౌ ద్వౌ ద్వా విత్యర్థః - మనస్వినః అన్యోన్యబద్ధమనస్కాన్.

భవః వినాభవనం వినావస్థాన మితి యావత్ - మే గిరిం దృష్ట్వా స్థితస్యేతి శేషః. ౩. పశ్యేతి. ఖమివోద్విద్ధైః ఖం భిత్వా ఉద్గతై రితి. ౪. కేచి దిత్యాదిమాంజిష్ఠవర్ణాః చిత్రవర్ణాః పుష్యార్క కేతకాభాః పుష్యః పుష్యరాగః అర్కః స్ఫటికః కేతకాని కేతకీపుష్పాణి - జ్యోతి ర్నక్షత్రం జ్వాలావా-రసః పాదరసః. ౫. ౬. నానేతి. నానామృగగణద్వీపితరక్ష్వృక్షగణైః ద్వీపీమహావ్యాఘ్రః తరక్షుః క్షుద్రవ్యాఘ్రః అదుష్టైః మహర్షినివాసభూతపర్వతవర్తిత్వా దదుష్టత్వం. ౭. ఆమ్రేత్యాది. అసనః పీతసారః-(వేగిమాను) అరిష్టోనింబః బీజకైః బీజప్రచురఫలాః దాడిమా ఇత్యర్థః, ౮—౧౦.

మాన్ రోమహర్షణాన్, కిన్నరాన్ ద్వన్ద్వశో భద్రే రమమాణాన్ మనస్వినః. ౧౧. శాఖావసక్తాన్ ఖడ్గాంశ్చ ప్రవరాణ్యమ్బరాణి చ, పశ్య విద్యాధరస్త్రీణాం క్రీడోద్దేశాన్ మనోరమాన్. ౧౨. జలప్రపాతై రుద్భేదై ర్నిష్యన్దైశ్చ క్వచిత్క్వచిత్, ప్రవద్భి ర్భాత్యయం శైల స్స్రవన్మదఇవద్విపః. ౧౩. గుహాసమీరణో గన్ధాన్నానాపుష్పభవాన్ వహన్, ఘ్రాణతర్పణమభ్యేత్య కం నరం న ప్రహర్షయేత్. ౧౪. యదీహ శరదోఽనేకా స్త్వయాసార్ధమనిన్దితే, లక్ష్మణేనచ వత్స్యామి నమాం శోకః ప్రధక్ష్యతి. ౧౫. బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాద్విజగణాయుతే, విచిత్రశిఖరే హ్యస్మిన్ రతవానస్మి భామిని. ౧౬. అనేన వనవాసేన మయాప్రాప్తం ఫలద్వయం, పితుశ్చానృణతా ధర్మే భరతస్య ప్రియం తథా ౧౭ వైదేహి రమసే కచ్చిచ్చిత్రకూటే మయా సహ, పశ్యన్తీ వివిధాన్ భావాన్ మనోవాక్కాయసంయతాన్. ౧౮. ఇదమేవామృతం ప్రాహూ రాజ్ఞి రాజర్షయః పరే, వనవాసం

---

౧౦. శాఖావసక్తానితి. ఖడ్గాదీని విద్యాధరాణామేవ - విద్యాధరాః దేవయోనివిశేషాః. ౧౨. జలప్రపాతై రితి. జలప్రపాతైః నిర్ఝరైః-ఉద్భేదైః భువ ముద్భిద్య నిర్గతైః ప్రవద్భి రితి సర్వవిశేషణం. ౧౩. గుహాసమీరణ ఇతి ఘ్రాణతర్పణ మితి క్రియావిశేషణం. ౧౪. యదీతి. హే అనిన్దితే సర్వాంగసుందరి - ఇహవనే - అనేకాః శరదః సంవత్సరాన్ - త్వయా - లక్ష్మణేన కైంకర్యలక్ష్మీవతాచ సార్థం యది వత్స్యామి - తదామాం శోకః నగరత్యాగజందుఃఖం - ప్రధక్ష్యతి-నపీడయిష్యతీత్యర్థః. అత్ర యదీత్యుక్త్యా భావివివాస స్సూచ్యతే. ౧౫. బహుపుష్పఫల ఇతి. ఘ్రాణరసనచక్షు స్త్వక్ఛ్రోత్రప్రీతికరే అస్మిన్ వనే - రతవానస్మి ప్రీతియుక్తోస్మి - భామిని - విశేషత స్త్వత్సన్నిధానాదితి భావః. ౧౬. నకేవలం సుఖస్య లాభః - కింతు పిత్రానృణ్యబంధుహర్షావపీత్యాహ - అనేనేతి. ఫలద్వయ మేవాహ—పితురితి - ధర్మే విషయే-పితుః అనృణతా ఆనృణ్యం- తద్వాక్యకరణమిత్యర్థః - భరతస్య ప్రియంచ - భరతస్య భావి స్వకైంకర్య మితి భావః. ౧౭. ఏవం స్వప్రీతిముక్త్వా సీతాప్రీతిం పృచ్ఛతి-వైదేహీత్యాదినా. వైదేహి - 'భోగోపోద్ఘాత కేళీచుళకిత భగవద్వైశ్వరూప్యానుభావాం' త్వాం జానాసి కిం-మయా భోగస్రోతసి త్వాం ప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి-పాఠభేదః - మయా భోగస్రోతసి త్వా మప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి కిం - చిత్రకూటే - భోగస్థానసౌభాగ్య మపి వాఙ్మనసావిషయం జానాసి-తటస్థోద్దీపనవిభావాన ప్యాహ—పశ్యంతీతి - మనోవాక్కాయాః సంయతా యైస్తాన్ - స్వవశీకృతజనమనోవాక్కాయానిత్యర్థః - మనోవాక్కాయసంయతేతి పాఠే - సన్నియమితకరణత్రయేత్యర్థః - వివిధాన్ - మలయానిలకోకిలాలాపభ్రమరఝుంకారపుష్పహాసప్రభృతిభేదాన్ - భావాన్ విభావాన్ - పశ్యంతీ రమసే కచ్చిత్-యద్వా-భావాన్ కిన్నరమృగాదీనాం చేష్టాః - 'భావోలీలాక్రియాచేష్టాభూత్యభిప్రాయజంతు' ష్వితి వైజయంతీ. ౧౮. నకేవల మయం వనవాసో భోగాయ - ఆముష్మికసాధకశ్చేత్యాహ - ఇద మితి, వన

శైలేతి. శైలప్రస్థేషు పర్వతసానుషు. ౧౧. శాఖేతి. పశ్యేతి-క్రీడోద్దేశాన్ క్రీడాప్రదేశాన్. ౧౨. జలప్రపాతై రితి.జలప్రపాతైః ఉన్నతప్రదేశా త్పతద్భిః జలప్రవాహైః ఉద్భేదైః ఉద్భిద్య నిర్గతైః క్షుద్రనిర్ఝరైః. ౧౩. గుహేతి. ఘ్రాణతర్పణం యథా తథా కం నరం న ప్రహర్షయే దితి సంబంధః. ౧౪—౧౭. వైదేహీతి. భావాన్ కిన్నరాదీనాం చేష్టాః మనోవాక్కాయసంయతా సమ్యఙ్నియమితకరణత్రయేత్యర్థః. ౧౮. ఇద మితి. లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - హే రాజ్ఞి పరే రాజర్షయః ఇదం

భవార్థాయ ప్రేత్య మే ప్రపితామహాః. ౧౯. శిలా శ్శైలస్య శోభంతే విశాలా
శ్శతశోఽభితః, బహులా బహుళై ర్వర్ణై ర్నీలపీతసితారుణైః. ౨౦. నిశి భాంత్య
చలేంద్రస్య హుతాశనశిఖా ఇవ, ఓషధ్యః స్వప్రభా లక్ష్మ్యా భ్రాజమానా స్స
హస్రశః. ౨౧. కేచిత్ క్షయనిభా దేశాః కేచి దుద్యానసన్నిభాః, కేచిదేకశిలా
భాంతి పర్వతస్యాస్య భామిని ౨౨. భిత్త్వేవ వసుధాం భాతి చిత్రకూట స్సముత్థి
తః, చిత్రకూటస్య కూటోఽసౌ దృశ్యతే పర్వత శ్శుభః. ౨౩. కుష్ఠపున్నాగస్థగ
రభూర్జపత్రో త్తరచ్ఛదాన్, కామినాం స్వాస్తరాన్ పశ్య కుశేశయదళాయుతాన్
౨౪. మృదితా శ్చాపవిద్ధాశ్చ దృశ్యంతే కమలస్రజః, కామిభి ర్వనితే పశ్యఫలాని వివి

వాసం వనవాసరూప మిదం - అమృతం అమృతవత్ భోగ్యం వస్తు - మే ప్రపితామహాః మత్పితృవంశ్యాః - పరే పూర్వే రాజర్షయః ప్రేత్య ప్రారబ్ధశరీరవియోగం-ప్రాప్య - భవార్థాయ సంసారవినాశాయేత్యర్థః - తమసేదీపో మశకార్థో ధూమ ఇత్యాదివ న్నిర్దేశః - ప్రాహుః ప్రోచుః - యద్వా ఇద మితి లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - ఇదం ఇమం - వనవాసం వానప్రస్థోచిత నియమసహితం వనవాసం - అమృతం ప్రాహుః మోక్షసాధనం ప్రాహుః - 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్ పీయూషే సలిలే ఘృతే, అయాచితేచ మోక్షేచ ధన్వంతరిసువర్ణయో' రితి వైజయంతీ- ప్రేత్యభవార్థాయ దేవాదిదేహాంతరపరిగ్రహారూపప్రయోజనాయచ ప్రాహుః-రఘువంశ్యారాజర్షయః - వానప్రస్థోచితం వనవాసం స్వర్గసాధన మపవర్గసాధనం చ ప్రాహు రిత్యుక్తం భవతి. ౧౯. శిలా ఇతి. విశాలాః విపులాః - బహుళైః ఉల్బణైః - నీలాదిభి ర్వర్ణైః ఉపలక్షితాః బహులాః బహువిధాః శైలస్య చిత్రకూటస్య - శిలా శ్శతశః అభిత శ్శోభంతే. ౨౦. నిశీతి. అచలేంద్రస్య ఓషధ్యఃమహౌషధయః స్వప్రభాలక్ష్మ్యః ప్రభాలక్ష్మ్యస్వస్వరూపాః అతఏవ భ్రాజమానాః భాసమానాః నిశిసహస్రశోభాంతి. ౨౧. కేచి దితి. అస్య పర్వతస్య దేశాః - కేచిత్ క్షయనిభాః గృహసదృశాః-'ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనం చ సదనం వర్త్యం చ వాస్తు క్షయ'ఇతి హలాయుధః. బహుగుహావత్త్వాదితిభావః-ఉద్యానసన్నిభాః బహులతావృక్షవత్త్వాత్-ఏకశిలాః శిలాభేదరహితాః. ౨౨. ౨౩. కుష్ఠేతి. కుష్ఠం పారిభావ్యం-'వ్యాధిః కుష్ఠం పారిభావ్యం వాప్యంపాకల ముత్పల'మిత్యమరః. పున్నాగపుష్పాణి స్థగరాణి పుత్రకసంజ్ఞిక వృక్షవిశేషపుష్పాణి-భూర్జపత్రాణి భూర్జవృక్షత్వచః ఏతాని ఉత్తరచ్ఛదాః ఉపర్యాస్తరణాని యేషాం తాన్ - కుశేశయదళాయుతాన్ పద్మదళవ్యాప్తాన్ - స్వాస్తరాన్ - శయనానిత్యర్థః. ౨౪. మృదితాఇతి. మృదితాః కృతమర్దనాః - ఘ్రాణాదిభోగేన మ్లానా ఇత్యర్థః - అపవి

వనవాసం వానప్రస్థోచితనియమసహితం వనవాసం అమృతం ప్రాహుః - మోక్షసాధనం ప్రాహుః మే ప్రపితామహాస్తు ప్రేత్యభవార్థాయ ప్రేత్యభవః పునర్జన్మ తస్య అర్థః - ప్రయోజనం ప్రేత్యభవార్థః - తస్మా ఏవ ప్రాహుః-దేహం త్యక్త్వా దేవాదిదేహాంతరపరిగ్రహారూపప్రయోజనాయ చ ప్రాహుః. ౨౦. నిశీతి. అచలేంద్రస్య ఓషధ్యః అచలేంద్రసంబంధ్యోషధయః- సహస్రశః స్వప్రభాలక్ష్మ్యా స్వకాంతిసంపదా భ్రాజమానాః - నిశి హుతాశనశిఖా ఇవ భాంతీతిసంబంధః. ౨౧. కేచి దితి. క్షయనిభాః సదన సదృశాదేశాః. ౨౨. ౨౩. కుష్ఠేతి. కుష్ఠ ముత్పలం - పున్నాగాని పున్నాగపుష్పాణి - స్థగరఃపుత్రజీవిసంజ్ఞికోవృక్షవిశేషః - భూర్జపత్రం భూర్జవృక్షత్వక్ ఉత్తరచ్ఛదాఉపర్యాస్తరణాని యేషాం తే తథా. ౨౪. ౨౫. వస్వౌకసారా మితి. వస్వౌకసారా అలకాపురీపూర్వదిగవస్థితశక్రపురీవా - నలినీం మానససరసీం సౌగంధికాఖ్యసరసీం వా త్యేతి-రమణీయతయా అతి

ర్థాని చ. ౨౫. వస్వౌకసారాం నళినీ మత్యేతీవోత్తరాన్ కురూన్, పర్వతశ్చిత్రకూటోఽసౌ బహుమూలఫలోదకః. ౨౬. ఇమం తు కాలం వనితే విజహ్రివాన్ త్వయాచ సీతే సహలక్ష్మణేన చ, రతిం ప్రపత్స్యే కులధర్మవర్ధనీం సతాంపథి స్వైర్నియమైః పరైస్స్థితః ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - చతుర్ణవతితమస్సర్గః.

అథ శైలాద్వినిష్క్రమ్య మైథిలీం కోసలేశ్వరః, అదర్శయ చ్ఛుభజలాం రమ్యాం మందాకినీం నదీం. ౧ అబ్రవీ చ్చ వరారోహాం చారుచంద్రనిభాననాం, విదేహరాజస్య సుతాం రామో రాజీవలోచనః ౨. విచిత్రపులినాం రమ్యాం హంససారససేవితాం, కమలై రుపసంపన్నాం పశ్య మందాకినీం నదీం. ౩. నానావిధై స్తీరరుహై ర్వృతాం పుష్పఫలద్రుమైః, రాజంతీం రాజరాజస్య నళినీమివ సర్వతః ౪. మృగయూథ నిపీతాని కలుషాంభాంసి సాంప్రతం, తీర్థాని రమ

ర్థాః త్యక్తాః - ఫలానీత్యత్రాపి మృదితాన్యపవిద్ధానీతి యోజ్యం. ౨౫. వస్వౌకసారా మితి. వస్వౌకసారా పూర్వదిగవస్థితా శక్రపురీ-'వస్వౌకసారా శక్రస్యపూర్వస్యాందిశి సంస్థితే'తి విష్ణుపురాణ వచనాత్-యద్వా-వస్వౌకసారా కుబేరపురీ-'పురీవస్వౌకసారా స్యా ద్విమానం పుష్పకోఽస్త్రియా' మితి యాదవః. నళినీం మానససరసీం - సౌగంధికాఖ్య సరసీం వా-అత్యేతీవ రమణీయతయా అతిక్రామతీవ.౨౬. ఇమమితి. హేవనితే సీతే-పరైః శ్రేష్ఠైః-నియమైః-సతాం రాజర్షీణాం పథి స్థితస్సన్-

ఇమం కాలం చతుర్దశసమాసమ్మితం కాలం - త్వయా లక్ష్మణేన చసహ-ఇహ చిత్రకూటే - విజహ్రివాన్ విహృతవాన్ - విపూర్వాద్ధరతే ర్లిటః క్వసు రాదేశః - పశ్చాత్ కులధర్మవర్ధినీం కులధర్మః ప్రజాపాలనం తద్వర్ధనీం-రతిం రాజసుఖం ప్రపత్స్యే. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్ణవతితమస్సర్గః.

ఏవం వనగిరిప్రదర్శనేనోపలాల్య నదీప్రదర్శ నేనాపి లాలయతి అథేత్యాదినా. ౧.అబ్రవీదితి వచనే హేతు స్తత్సౌందర్యమిత్యాశయేనోక్తం వరారోహా మిత్యాది - వరారోహాం ఆరుహ్యాత ఇత్యారోహో జఘనం గురుజఘనామిత్యర్థః-చారుచంద్రనిభాననా మిత్యనేన రతిరమణనిదర్శితనవ గిరివిలోకనకుతూహలవికసితవదనత్వ ముక్తం - రాజీవలోచనః - విస్మయోత్ఫుల్లనయన ఇత్యర్థః. ౨. విచిత్రేతి. పులినస్య విచిత్రత్వం నవోపలాలంకృతత్వాత్-సారసాః హంసవిశేషాః - అత్రవస్తునా పృథుజఘనకళనూపురసుందరకరపదవదనవతీ భవతీవ భాతీత్యలంకారధ్వనిః. ౩. నానావిధై రితి. రాజరాజస్య కుబేరస్య నళినీం సౌగంధికసరసీం. ౪. మృగయూథేతి. మృగయూథనిపీతాని - అతఏవ కలుషాణి - రమణీయాని కుంకుమరసాభాని అంభాంసి యేషు తాని - తీర్థాని అవతారాః - రతిం

క్రామతీవ. ౨౬. ఏవం కాలం చతుర్దశవర్షావధికాలం రతిం ప్రీతిం - కులధర్మవర్ధినీం సత్యప్రతిపాలన రూపధర్మవర్ధనీం సతాం రాజర్షీణాం స్వైర్నియమై స్సహ స్థితస్సన్ - త్వయా లక్ష్మణేన చ సహ విజహ్రివాన్ యది - తదా రతిం ప్రపత్స్య ఇతి సంబంధః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్ణవతితమస్సర్గః.

* తి. అథ నదీప్రదర్శనేనోపలాలయతి. అథేతి. ౧.*తి. వరారోహాం ఉత్తమస్త్రియం-కుసుమైః పద్మాదిభిః. ౨. ౩. నానావిధై రితి. రాజరాజస్య కుబేరస్య నళినీం సౌగంధికాఖ్యాం. ౪. మృ

ణీయాని రతిం సంజనయంతి మే. ౫. జటాజినధరాః కాలే వల్కలోత్తరవాససః, ఋషయ స్త్వవగాహంతే నదీం మందాకినీం ప్రియే ౬. ఆదిత్య ముపతిష్ఠంతే నియమా దూర్ధ్వబాహవః, ఏతే పరే విశాలాక్షి మునయ స్సంశితవ్రతాః. ౭. మారుతోద్ధూతశిఖరైః ప్రనృత్త ఇవ పర్వతః, పాదపైః పత్రపుష్పాణి సృజద్భి రభితో నదీం ౮. క్వచి న్మణినికాశోదాం క్వచిత్ పులినశాలినీం, క్వచిత్ సిద్ధజనాకీర్ణాం పశ్య మందాకినీం నదీం ౯. నిర్ధూతా న్వాయునా పశ్య వితతాన్ పుష్పసంచయాన్, పోప్లూయమానా నపరాన్ పశ్య త్వం జలమధ్యగాన్. ౧౦. తాంశ్చాతివల్గువచసో రథాంగాహ్వయనాద్విజాః, అధిరోహంతి కల్యాణి వికూజంత శ్శుభాగిరః ౧౧. దర్శనం చిత్రకూటస్య మందాకిన్యాశ్చ శోభనే, అధికం పురవాసాచ్చ మన్యే చ తవ దర్శనాత్. ౧౨ విధూతకలుషైః సిద్ధైస్తపోదమశమాన్వితైః, నిత్యవిక్షోభితజలాం విగాహస్వ మయా సహ. ౧౩. సఖీవచ్చవిగాహ

అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం. ౫. జటేతి. కాలే స్వనియమోచిత కాలే - అవగాహంతే మజ్జంతి - ప్రియే ఇత్యన్యత్ర దృష్టిర్నివార్యతే. ౬. ఆదిత్యమితి. ఉపతిష్ఠంతే-ఉపాన్మంత్రకరణ ఇత్యాత్మనేపదం-నియమాద్ధేతోః-పరేపూర్వోక్తమునిభ్యోఽన్యేసంశితవ్రతాః తీక్ష్ణనియమాః. ౭.మారుతోద్ధూతశిఖరై రితి. మారుతోద్ధూతశిఖరైః వాయుకంపితశాఖైః పుష్పాణిసృజద్భిః ముంచద్భిః-పాదపైః ప్రనృత్తఇవ నృత్తంకర్తుముద్యుక్త ఇవ-ఆదికర్మణి క్తః - లోకే హి నృత్తోద్యుక్తః పుష్పాణి పరివికీర్యహస్తౌ చాలయతితద్వది త్యుత్ప్రేక్షా. ౮. క్వచి దితి. మణినికాశోదాం ముక్తామణినిభజలాం-ఉదకస్యోదభావ ఆర్షః-క్వచిత్తీరే సిద్ధజనేనావగాహనోద్యుక్తేన - అవకీర్ణాం-ఏతేనశ్వేతవసనా పృథుజఘనా కాముకావృతా నారీ ద్యోత్యతే.౯. నిర్ధూతా నితి.వాయునా నిర్ధూతాన్ వితతాన్ తీరే వ్యాప్తాన్ పుష్పసంచయాన్ పశ్య - జలమధ్యగాన్ పోప్లూయమానాన్ భృశం పునఃపున ర్వా ప్లవమానాన్ అపరాన్ పుష్పసంచయాంశ్చత్వం పశ్య-ప్రియహృతార్ద్రగళితవసనా నారీవ లక్ష్యత ఇతి వ్యంగ్యం తా నీతి. వల్గువచసః రత్యర్థాహ్వానకాలిక రమ్యవచసః - శుభాః గిరః నిషూ్కజంతః రతికాలికస్వరాన్ కుర్వంతః - రథాంగాహ్వయాః చక్రాహ్వయాః - ద్విజాః చక్రవాకాః - తాన్ పుష్పసంచయా నధిరోహంతి - శయనమారోహంతీత్యర్థః-అనేన చక్రవాకరతి ర్దర్శితా. ౧౧. దర్శన మితి. హే శోభనే నిర్మత్సరే-చిత్రకూటస్య దర్శనం పురవాసాధికం - చిత్రకూటవాసః పురవాసాదప్యధికసుఖావహః - ఏకాంతభోగస్థానత్వా దితి భావః - మందాకిన్యా దర్శనం తవదర్శనాదప్యధికసుఖకరం ఉద్దీపనత్వాదితి భావః, విధూతకలుషై రితి. తపోదమశమాన్వితైః - అతఏవవిధూతకలుషైః నిష్పాపైః సిద్ధైః సిద్ధసాధనసిద్ధైః - నిత్యవిక్షోభితజలాం సదాతత్స్నానేన తత్పాదరేణుధన్యాం-మందాకినీం మయాసహ విగాహస్వ - మామప్రధానీకృత్య జలక్రీడారస మనుభవేత్యర్థః - నిత్యవిక్షోభితజలామిత్యనేన జలక్రీడోపకరణ కుసుంభాది సామగ్రీ దర్శితా.౧౩. సఖీవ దితి. సఖ్యా యథాసలిలమవగాహసే తథా మయాసహ విగాహస్వ-కమలాని రక్తాబ్జాని-పుష్కరాణి సితాంభోజాని - అవమజ్జంతీ అవమజ్జయంతీ - స్తనజఘనాఘాతజనితతరంగై రితి భావః-యద్వా - తవ వదన

గేతి. రతిం అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం.౫—౭. మారుతేతి. ప్రనృత్త ఇవ నృత్తం కర్తు ముపక్రాంత ఇవ. ౮. ౯. నిర్ధూతానితి. పోప్లూయమానాన్ అతిశయేన ప్లవమానాన్. ౧౦—౧౩. కమలా

స్వ సీతే మందాకినీం నదీం, కమలాన్యవమజ్జంతీ పుష్కరాణి చ భామిని. ౧౪.
త్వం పౌరజనవ ద్వ్యాళా నయోధ్యా మివ పర్వతం, మన్యస్వ వనితే నిత్యం సర
యూవదిమాం నదీం. ౧౫. లక్ష్మణ శ్చాపి ధర్మాత్మా మన్ని దేశే వ్యవస్థితః, త్వం
చానుకూలా వైదేహి ప్రీతిం జనయథో మమ. ౧౬. ఉప స్పృశం స్త్రిషవణం
మధుమూల ఫలాశనః, నాయోధ్యాయై న రాజ్యాయ స్పృహయేఽద్య త్వయా
సహ ౧౭. ఇమాం హి రమ్యాం మృగయూథ పాళినీం నిపీతతోయాం గజసింహ
వానరైః, సుపుష్పితైః పుష్పధరై రలంకృతాం న సోఽస్తి యస్స్యాదగత క్లమ
స్సుఖీ. ౧౮. ఇతీవ రామో బహుసంగతం వచః ప్రియాసహాయ స్సరితం ప్రతి
బ్రువన్, చచార రమ్యం నయనాంజనప్రభం సచిత్రకూటం రఘువంశవర్ధనః. ౧౯.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచనవతితమస్సర్గః.

తాం తథా దర్శయిత్వా తు మైథిలీం గిరినిమ్నగాం, నిషసాద గిరిప్రస్థే

కాంతినిర్జితతయా లజ్జయా అవమజ్జయంతీ వే త్యుత్ప్రేక్షా. ౧౪. త్వమితి. త్వం వ్యాళాన్ వనచర జంతూన్ - పౌరజనవత్ పశ్య - పౌరజనప్రీతిం వ్యాళేషు కుర్విత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి-అతః పౌరజనాద్యనవలోకనక్లేశో నకార్య ఇతి భావః. ౧౫. లక్ష్మణ ఇతి. సౌభ్రాత్ర మనుకూలభార్యత్వం చ సౌఖ్యరసాయన మితి భావః. ౧౬. ఉపస్పృశన్నితి. హే వైదేహి - త్వయా సహ త్రిషవణం త్రిసంధ్యం ఉపస్పృశన్ స్నానం కుర్వన్ - మధుమూలఫలాశనోఽహం - అయోధ్యాయై న స్పృహయే రాజ్యాయ చ న స్పృహయే-స్పృహే రీప్సిత ఇతి సంప్రదానసంజ్ఞా. ౧౭. ఇమామితి. ఇమాం మందాకినీం - మృగయూథపాళినీం మృగయూథశాలినీం - మృగయూథలోళితా మితి చ పాఠః - గజసింహవానరైః ఆశ్రమమహిమ్నా శాంతవైరై రిత్యర్థః - నిపీతతోయా మితి పాఠ హారత్వ ముక్తం - పుష్పధరై ర్వృక్షైః - అనేనోద్దీపనత్వ ముక్తం - ఉపస్పృశ న్ని త్యనుషజ్యతే-యః అగతక్లమ స్సుఖీ నస్యాత్ సనాస్తి సర్వోఽప్యత్ర స్నాత్వా గతక్లమో భవతీత్యర్థః. ౧౮. ఇతీతి. ప్రియాసహాయో రామః సరితం ప్రతి సరిద్విషయే - సంగతం ప్రసక్తానుప్రసక్తం బహువచో బ్రువన్ సన్ - నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్యాంజనకాంతిం - తద్వన్నీలమిత్యర్థః - చిత్రకూటం చచార-చిత్రకూటప్రాంతే చచారేత్యర్థః - ఏతేన పునః పురవాసనిస్పృహత్వద్యోతనాయ రామస్య వనవాసనిర్భరత్వ ముక్తం. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచనవతితమస్సర్గః.

ఏవం ప్రాసంగిక ముక్త్వా ప్రకృత మనుసరతి - తా మిత్యాదినా. గిరినిమ్నగాం గిరినదీం

నీతి. కమలాని రక్తాబ్జాని - పుష్కరాణి శ్వేతపద్మాని - అవమజ్జంతీ అవమజ్జయంతీ. ౧౪—౧౬. ఉపస్పృశ న్నితి. త్రిషవణ ముపస్పృశన్ త్రికాలస్నానం కుర్వన్ అయోధ్యాయై రాజ్యాయ చేతి ద్వితీయార్థే చతుర్థీ. ౧౭. ఇమా మితి. ఉపస్పృశ న్నిత్యనుషజ్యతే - ఇమాం నదీం ఉపస్పృశన్ స్నానం కుర్వన్ యో అగతక్లమః సుఖీ నస్యాత్ సనాస్తీతి సంబంధః - పుష్పభరైః వృక్షైః. ౧౮. ఇతీతి. నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్య మంజనం నయనాంజనం తత్ప్రభం. ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచనవతితమస్సర్గః.

తా మితి. తాం నదీం-ఛందయన్ వశీకుర్వన్. ౧. ఇద మితి. ఇదం బ్రువ న్నితి శేషః. ౨.

సీతాం మాంసేన ఛందయన్. ౧. ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్టప్త మిద మగ్నినా, ఏవమాస్తే స ధర్మాత్మా సీతయా సహ రాఘవః. ౨. తథా తత్రాసత స్తస్య భరతస్యోపయాయినః, సైన్యరేణుశ్చ శబ్దశ్చ ప్రాదు రాస్తాం నభస్స్పృశౌ. ౩. ఏతస్మి న్నంతరే త్రస్తా శ్శబ్దేన మహతా తతః, అర్దితా యూథపా మత్తా స్సయూథా దుద్రువుర్దిశః. ౪ సతం సైన్యసముద్ధూతం శబ్దం శుశ్రావ రాఘవః, తాంశ్చ విప్రద్రుతాన్ సర్వాన్ యూథపా నన్వవైక్షత. ౫. తాంశ్చ విద్రవతో దృష్ట్వా తం చ శ్రుత్వాచ నిస్వనం, ఉవాచ రామ స్సౌమిత్రిం లక్ష్మణం దీప్తతేజసం. ౬. హంత లక్ష్మణ పశ్యేహ సుమిత్రా సుప్రజా స్త్వయా, భీమ స్తనితగంభీర స్తుములః శ్రూయతే స్వనః. ౭. గజయూథాని వారణ్యే మహిషా వా మహావనే, విత్రాసితా మృగా స్సింహై స్సహసా ప్రద్రుతా దిశః. ౮. రాజా వా రాజమాత్రో వా మృగయా మటతే వనే, అన్యద్వా శ్వాపదం కించి త్సౌమిత్రే జ్ఞాతు మర్హసి. ౯. సుదుశ్చరో గిరి శ్చాయం పక్షిణా మపి లక్ష్మణ, సర్వ మేత ద్యథా తత్త్వ మచిరాద్ జ్ఞాతు మర్హసి. ౧౦. స లక్ష్మణ స్సంత్వరిత స్సాల మారుహ్య పుష్పితం,

---

మాంసేన ఛందయన్ వశీకుర్వన్-'వశాభిప్రాయయోశ్ఛంద' ఇతి వైజయంతీ. ౧. వశీకరణప్రకారమాహ - ఇద మిత్యాదినా. ఇదం మాంసం మేధ్యం శుద్ధం - నిర్మల మితి యావత్ - స్వాదు రసవత్ - నిష్టప్తం ప్రతప్తం-ఇదం శబ్దేన స్వభుక్తశేష మితి గమ్యతే-ఏవ మాస్తే ఏవం బ్రువన్నాస్త ఇత్యర్థః. తన్నిశ్లోకీ. ౨. తథేతి. తథా ఉక్తరీత్యా తత్ర గిరిప్రస్థే - తస్య ఆసతః తస్మిన్నాసీనే సతి - సైన్య రేణుః-శబ్దః సైన్యశబ్దశ్చ ఉభౌ నభస్స్పృశౌ సంతౌ - ప్రాదురాస్తాం. ౩. ఏతస్మి న్నితి. ఏతస్మి న్నంతరే అస్మిన్ శబ్దశ్రవణసమయే-తతః తేన. ౪. స ఇతి. సైన్యసముద్ధూతం-సైన్యోత్పాదితం. ౫. తా నితి. దీప్తతేజస మిత్యనేన వక్ష్యమాణావేక్షణక్షమత్వ ముచ్యతే. ౬. హంతేతి. వ్యగ్రతాయా మవ్యయం-వాక్యారంభే వా - 'వాక్యారంభే నుకంపాయాం హంతహర్ష విషాదయో' రితి వైజయంతీ. పశ్య వృక్షమారుహ్య ప్రేక్షస్వ - సుమిత్రా సుప్రజా స్త్వయా-త్వయా సుమిత్రా సత్పుత్రేతి సాంత్వోక్తిః-భీమ స్తనితగంభీరః భయంకరమేఘనిర్ఘోషవత్-గంభీరః-మహీ స్తనితగంభీర ఇతి పాఠే - భూకంపజనితశబ్దవత్ గంభీర ఇత్యర్థః. ౭. గజయూథానితి. మృగా ఇత్యత్రాపివాశబ్ద స్సంబంధనీయః. ౮. రాజేతి. రాజమాత్రః రాజతుల్యః-కశ్చిత్ మృగయాముద్దిశ్య అటతే-ఆత్మనేపదమార్షం-శ్వాపదం వ్యాఘ్రాది హింస్రపశుః-నపుంసకత్వ మార్షం-'వ్యాఘ్రాదయో వనచరాః పశవః శ్వాపదా మతా' ఇతి హలాయుధః. అన్యోవాయః కశ్చి చ్ఛ్వాపదః అటతఇతి సంబంధః. ౯. సుదుశ్చర ఇతి. అయం గిరిః పక్షిణా మపి సుదుశ్చరో వర్తతే - పక్షిసంచారో పీదానీం నాస్తీత్యర్థః - సర్వ మేతత్ పూర్వోక్తకారణేషు అన్యతమం జ్ఞాతు మర్హసీత్యర్థః. ౧౦. సఇతి. పుష్పిత మిత్యనేన విరళపత్రతయా నావారకత్వ ముక్తం - సర్వా దిశః ప్రేక్షమాణః సామాన్యేన ప్రేక్షమాణస్సన్ - పూ

తథేతి తత్ర గిరిప్రస్థే తస్య ఆసతః-తస్మిన్ రామే ఆసీనేసతి-ఉపయాయినః సమీపే ఆగచ్ఛతఃభరతస్య సైన్యరేణుఃసైన్యపాదోత్థరేణుఃశబ్దఃసైన్యకృతశ్శబ్దః. ౩-౮. రాజేతి.మృగయాంమృగయాముద్దిశ్య-శ్వాపదంవ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుః. ౯. ౧౦. సలక్ష్మణఇతి. సర్వాదిశః ప్రేక్షమాణః సర్వదిక్ప్రేక్షణార్థతాః.

ప్రేక్షమాణో దిశ స్సర్వాః పూర్వాం దిశ ముదైక్షత ౧౧. ఉదఙ్ముఖః ప్రేక్షమాణో దదర్శ మహతీం చమూం, రథాశ్వగజసంబాధాం యత్తై ర్యుక్తాం పదాతిభిః. ౧౨. తా మశ్వగజసంపూర్ణాం రథధ్వజవిభూషితాం, శశంస సేనాం రామాయ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧౩. అగ్నిం సంశమయ త్వార్య స్సీతా చ భజతాం గుహాం, సజ్యం కురుష్వ చాపం చ శరాం శ్చ కవచం తథా. ౧౪. తం రామః పురుషవ్యాఘ్రో లక్ష్మణం ప్రత్యువాచ హ, అంగావేక్షస్వ సౌమిత్రే కస్యేమాం మన్యసే చమూం. ౧౫. ఏవముక్త స్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్, దిధక్షన్నివ తాం సేనాం రుషితః పావకో యథా. ౧౬. సంపన్నం రాజ్య మిచ్ఛం స్తు వ్యక్తం ప్రాప్యాభిషేచనం, ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి కైకేయ్యా భరత స్సుతః. ౧౭. ఏష వై సుమహాం చ్ఛ్రీమాన్ విటపీ సంప్రకాశతే, విరాజత్యుద్గతస్కంధః కోవిదారధ్వజో రథే (అసౌ హి సుమహాస్కంధో విటపీ చ మహాద్రుమః, విరాజతే మహాసైన్యే కోవిదారధ్వజో రథే) ౧౮. భజంత్యేతే యథా కామ మశ్వా నారుహ్య శీఘ్రగాన్, ఏతే భ్రాజంతి సంహృష్టా గజా నా

ర్వాం దిశ ముదైక్షత సవిశేష మలోకయత్. ౧౧. తత్ర దర్శన హేతుమాహ - ఉదఙ్ముఖ ఇత్యాదినా. యత్తై స్సన్నద్ధైః. ౧౨. తామితి. రథధ్వజవిభూషితాం రథబద్ధధ్వజై రలంకృతాం. ౧౩. అగ్నిమితి. అగ్నిం సంశమయితు - అన్యథా ధూమానుసారేణాగచ్ఛేత్ సేనేతి భావః - సజ్యం జ్యయా మౌర్వ్యా సహితం కురుష్వ - శరాం శ్చ కవచం తథా శరాం శ్చ కవచం చ - గృహాణేతి శేషః - యద్వా - కురుష్వేత్యనుషంగః - కరోతేః క్రియాసామాన్యవాచిత్వా దౌచిత్యేన శరాన్ గృహాణ కవచం ధారయేత్యర్థః. ౧౪. తమితి. తం ఏవం సమీక్ష్య వదంతం పురుషవ్యాఘ్రః సమీక్ష్యకారీతి భావః - అంగేతిసంబోధనే - అవేక్షస్వ ధ్వజచిహ్నేన సమ్య గవలోకయ-ఇమాం త్వయా దృష్టాం చమూం కస్యేతి మన్యసే - వదేతి శేషః. ౧౫. ఏవమితి. రుషితః కుపితః - కర్తరి క్తః - పావకో యథా వహ్నితుల్యః. ౧౬. సంపన్నమితి. కైకేయ్యా స్సుతః తత్సుతత్వేన క్రూరప్రకృతి ర్భరతః - అభిషేచనం ప్రాప్య - కైకేయీవరానురోధే నాభిషిక్త స్తావతా ప్యతృప్తః - సంపన్నం సమృద్ధం - నిష్కంటక మితి యావత్ - రాజ్య మిచ్ఛన్ సన్ - తదంశభాగినౌ ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి. ౧౭. భరతాగమనే కిం చిహ్న మిత్యత్రాహ - ఏషఇతి. విటపీ ధ్వజచిహ్నభూతో వృక్షః - ప్రకాశతే స్పష్టం దృశ్యతే - తమేవ విశినష్టి విరాజతీతి - ఉద్గతస్కంధః - ఉన్నతస్కంధః - ఉన్నతస్కంధత్వం లిఖితవృక్షద్వారా - కోవిదారధ్వజః కోవిదారవృక్షయుక్తో ధ్వజః. ౧౮. భజంతీతి. ఏతే అశ్వారోహాః-అశ్వానారుహ్య భజంతి - ఇమం దేశం ప్రాప్నువంతీ

హేత్వర్థే శానచ్ - పూర్వాం దిశ ముదైక్షతేతి సంబంధః. ౧౧. ఉదఙ్ముఖ ఇతి. యత్తైః సన్నద్ధైః పదాతిభి ర్యుక్తాం. ౧౩. అగ్నిమితి.శరాన్ గృహాణేతి శేషః-కవచం ధారయేతిశేషః. ౧౬. సంపన్నమితి. సంపన్నం సర్వసమృద్ధియుక్తం. ౧౭. ఏషఇతి. విటపీ భరతధ్వజస్య లక్షణభూతః ధ్వజే లిఖిత కోవిదారః - ఏతదేవ విశదయ త్యుత్తరార్ధేన - ఉద్గతస్కంధః - ధ్వజస్యోద్గతస్కంధత్వం లిఖిత వృక్షద్వారా. ౧౮. భజంతీతి. సాదినః అశ్వారోహాః-అశ్వానారుహ్య భజంతి ఇమం దేశం ప్రాప్న

రుహ్య సాదినః. ౧౯. గృహీతధనుషౌ చావాం గిరిం వీర శ్రయావహై, అథ వేహైవ తిష్ఠావ స్సన్నద్ధా ఉద్యతాయుధౌ. ౨౦. అపి నౌ వశ మాగచ్ఛే త్కోవిదారధ్వజో రణే. ౨౦½ అపి ద్రక్ష్యామి భరతం యత్కృతే వ్యసనం మహత్, త్వయా రాఘవ సంప్రాప్తం సీతయా చ మయా తథా. ౨౧½. యన్నిమిత్తం భవా న్రాజ్యా చ్చ్యుతో రాఘవ శాశ్వతాత్, సంప్రాప్తోఽయ మరి ర్వీర భరతో వధ్య ఏవ మే. ౨౨½. భరతస్య వధే దోషం నాహం పశ్యామి రాఘవ. పూర్వాపకారిణాం త్యాగే న హ్యధర్మో విధీయతే. ౨౩½. పూర్వాపకారీ భరత స్త్యక్తధర్మశ్చ రాఘవ, ఏతస్మి న్నిహతే కృత్స్నా మనుశాధి వసుంధరాం. ౨౪½. అద్య పుత్రం హతం సంఖ్యే కైకేయీ రాజ్యకాముకా, మయాఽపశ్యే త్సుదుఃఖార్తా హస్తిభగ్నమివ ద్రుమం. ౨౫½. కైకేయీం చ వధిష్యామి సానుబంధాం సబాంధవాం, కలుషేణాద్య మహతా మేదినీ పరిముచ్యతాం. ౨౬½. అద్యేమం సంయతం క్రోధ మసత్కారం చ మానద, మోక్ష్యామి శత్రుసైన్యేషు కక్షేష్వివ హుతాశనం. ౨౭½. అద్యైతచ్చిత్రకూటస్య కాననం నిశితైశ్శరైః, భిందన్ శత్రుశరీరాణి కరిష్యే శోణితోక్షితం. ౨౮½ శరై ర్నిర్భిన్నహృదయాన్ కుంజరాం స్తురగాం స్తథా, శ్వాపదాః పరికర్షంతు నరాంశ్చ నిహతా న్మయా. ౨౯½. శరాణాం ధనుష శ్చాహ మనృణోఽస్మి మహామృధే, నసై

త్యర్థః- సాదినః గజారోహాః. ౧౯. గృహీతధనుషావితి. దుర్గే స్థిత్వా యుద్ధార్థం గిరేః శ్రయణం. ౨౦. అపీతి. అపిః కామప్రవేదనే - నౌ ఆవయోః. ౨౦½. అపి ద్రక్ష్యామీత్యారభ్య శ్లోకః. ౨౧½, యన్నిమిత్తమితి. యన్నిమిత్తం యస్మాత్ భరతా ద్ధేతోః. ౨౨½. భరతస్యేతి. త్యాగే వధే. ౨౩½. పూర్వాపకారీతి. అపకార శ్చ న ప్రామాదిక ఇత్యాహ - త్యక్తధర్మ ఇతి. ౨౪½. అద్యేతి. సంఖ్యే యుద్ధే- 'మృధమాస్కందనం సంఖ్య' మిత్యమరః. ౨౫½. కైకేయీమితి. వధిష్యామి - హంతేర్వధాదేశ ఆర్షః - సానుబంధాం మంథరాద్యనుబంధసహితాం - కలుషేన పాపేన - 'కలుషం వృజినైనోఘ' మిత్యమరః. ౨౬½. అద్యేతి. సంయతం స్తంభితం - అసత్కారం తిరస్కారం-మోక్ష్యామి- తత్కార్యం కరిష్యామీత్యర్థః - శరవ్యాజేన మోక్ష్యామీతి వార్థః-కక్షేషు శుష్కగుల్మేషు - మానదేత్యనేన మానం మాచ్ఛేత్సీరిత్యుచ్యతే.౨౭½.అద్యైతదితి. శత్రుశరీరాణి భిందన్ ఏతత్ కాననం శోణితోక్షితం కరిష్య ఇత్యన్వయః. ౨౮½. ౨౯½. శరాణామితి. అహం-యతః పూర్వం తత్రతత్ర యుద్ధే - శరాణాం ధనుషశ్చ విషయే - అనృణః ఋణరహితః శత్రుకళేబరాహారదానేన పరిహృతఋణః - స్వయం యుద్ధే క్వాప్యపరాజిత శ్శత్రుజయైకశీల ఇత్యర్థః-అతః అస్మీత్యహ మర్థేఽవ్యయం - అస్మి అహం - మహామృధే భావిన్యపి యుద్ధే - ససైన్యం భరతం హత్వా - అనృణ ఇత్యనుకర్షః-అనృణో భవిష్యామీత్యన్వయః - వనవాసాత్ పూర్వ మపి శంబరసుతజయాది ప్రతిపాదనాత్తత్ర లక్ష్మణస్యాపి సహభావావశ్యం భావా ద్యుద్ధసంభవః - అస్మీతి క్రియాపదంవా-తదా

వంతీత్యర్థః. ౧౯—౨౧½. యన్నిమిత్తమితి. యస్మాత్ భరతా ద్ధేతోః. ౨౫½. కైకేయీమితి. సానుబంధాం మంథరాద్యనుబంధయుక్తాం కలుషేణ పాపేన కైకేయీరూపకలుషేణేత్యర్థః. ౨౬½. అద్యేతి. సంయతం స్తంభితం. ౨౯½. శరాణామితి. శరాదీనాం అమిత్రమథనార్థత్వా దితి భావః.

న్యం భరతం హత్వా భవిష్యామి న సంశయః. ౩౦౻. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే - షణ్ణవతితమస్సర్గః.

సుసంరబ్ధం తు సౌమిత్రిం లక్ష్మణం క్రోధమూర్ఛితం, రామ స్తు పరిసాంత్వ్యాథ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧. కి మత్ర ధనుషా కార్య మసినా వా సచర్మణా, మహేష్వాసే మహాప్రాజ్ఞే భరతే స్వయ మాగతే. ౨. పితు స్సత్యం ప్రతిశ్రుత్య హత్వా భరత మాగతం, కిం కరిష్యామి రాజ్యేన సాపవాదేన లక్ష్మణ. ౩. య ద్ద్రవ్యం బాంధవానాం వా మిత్రాణాం వా క్షయే భవేత్, నాహం తత్ప్రతిగృహ్ణీయాం భక్షా న్విషకృతా నివ. ౪. ధర్మ మర్థం చ కామం చ పృథివీం చాపి లక్ష్మణ, ఇచ్ఛామి భవతా మర్థే ఏత త్ప్రతిశృణోమి తే. ౫. భ్రాతౄణాం సంగ్రహార్థం చ సుఖార్థం చాపి లక్ష్మణ, రాజ్య మప్యహ మిచ్ఛామి సత్యేనాయుధ

అభవమిత్యర్థః - యతః అనృణోఽభవమి త్యన్వయః-త్వయాపి మద్వీర్యం జ్ఞాతపూర్వ మిత్యర్థః. ౩౦౻. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షణ్ణవతితమస్సర్గః.

అథ కుపితపరిసాంత్వనం సప్తనవతితమే - సుసంరబ్ధ మిత్యాది. పూర్వం సుసంరబ్ధం సుతరాం ప్రీతం - 'సంరంభః ప్రణయేపి చే'త్యమరః. అద్యతు తద్వైలక్షణ్యేన క్రోధమూర్ఛితం - యద్వా క్రోధమూర్ఛితత్వాదేవ సుసంరబ్ధం క్రోధకార్యయుద్ధోన్ముఖ్యయుక్తం - తత్ర హేతు స్సపత్నీపుత్రత్వ'మిత్యాహ - సౌమిత్రి మితి - యద్వా సుమిత్రాపుత్రత్వస్మారణపూర్వకముక్తవానితి ద్యోత్యతే-రామస్తు-ఇదంచ వచనం రామా దన్యై ర్వక్తుమశక్య మితిభావః. ౧ కిమితి. అత్ర ఇదానీం పరిదృష్టే - మహేష్వాసే ఉచితవిషయ శరసంధాతరి. తత్ర హేతుః మహాప్రాజ్ఞ ఇతి - స్వయం పురుషప్రేరణం వినా - ఆగతే భరతేవిషయే - ధనురాదిభిః కిం కార్యం - న కిమపీత్యర్థః - మహాప్రాజ్ఞో భరతోఽపి యది ధను ర్గృహీత్వా స్వయ మాగతః - తదా కి మస్మాకం యుద్ధోద్యోగేనేతి భావః. ౨. తత్ర యుక్తిమాహ - పితురితి. సాపవాదేన పిత్రా భరతాయ దత్తం రాజ్యం రామ స్తం హత్వా గృహీతవా నిత్యేవం రూపేణాపవాదేన యుక్తం. ౩. యుక్త్యంతర మాహ - యదితి. బాంధవాదీనాం - క్షయే నాశే-లబ్ధం యద్ధనం త న్నగృహ్ణీయాం-నేచ్ఛేయ మిత్యర్థః-విషకృతాన్ విషమిశ్రద్రవ్యకృతాన్-భక్షాన్ అపూపాదీ నివ. ౪. ధర్మ మితి. అర్థం పృథివీభిన్నం రత్నాదికం-భవతాం భ్రాతౄణా మర్థే భవన్నిమిత్త మిత్యర్థః-ఏతత్ ఉక్తరూపం ప్రతిశృణోమి-నాతివర్త ఇత్యర్థః. ౫. భ్రాతౄణామితి. సంగ్రహార్థం ధనసంచయార్థం - సుఖార్థం తత్సుఖార్థం-తత్తదభిమతవస్తుప్రదానేన తత్ప్రీత్యర్థ మిత్యర్థః - అపినా త ద్వృద్ధి స్సముచ్చీయతే-రాజ్య మపి బహుచ్ఛిద్రత్వేనా పరిగ్రాహ్యతయా మమానిష్ట మపి - ఆలభే స్పృశామి - స్పృష్ట్వా శప ఇత్యర్థః - సత్యేనేతి -

౩౦౻. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షణ్ణవతితమస్సర్గః.

సుసంరబ్ధం రణోద్యుక్తం. ౧. ౪. ధర్మ మితి. ఏతత్ప్రతిశృణోమి - ఏతదుక్తార్థజాత ముద్దిశ్య ప్రతిజ్ఞాం కరోమీత్యర్థః. ౫. ఉక్తార్థ మేవ శపథకరణేన దృఢయతి-భ్రాతౄణా మితి సంగ్రహార్థం సమ్యక్ గ్రహణార్థం తత్త దభిమతవస్తుప్రదానేన సముద్ధరణార్థం - అతఏవ తేషాం సుఖార్థం చేతి

మాలభే. ౬. నేయం మమ మహీ సౌమ్య దుర్లభా సాగరాంబరా, న హీచ్ఛేయ మధర్మేణ శక్రత్వమపి లక్ష్మణ. ౭. యద్వినా భరతం త్వాం చ శత్రుఘ్నం చాపి మానద, భవేన్మమ సుఖం కించి ద్భస్మ తత్కురుతాం శిఖీ. ౮. మన్యేఽహ మాగతోఽయోధ్యాం భరతో భ్రాతృవత్సలః, మమ ప్రాణా త్ప్రియతరః కులధర్మ మనుస్మరన్, శ్రుత్వా ప్రవ్రాజితం మాం హి జటావల్కలధారిణం,జానక్యాసహితం వీర త్వయా చ పురుషర్షభ, స్నేహేనాక్రాంతహృదయ శ్శోకేనాకులితేంద్రియః, ద్రష్టు మభ్యాగతో హ్యేషభరతో నాన్యథాగతః. ౧౧. అంబాం చ కైకయీం రుష్యపరుషం చాప్రియంవదన్, ప్రసాద్య పితరం శ్రీమాన్ రాజ్యం మే దాతు మాగతః ౧౨. ప్రాప్తకాలం యదేషోఽస్మాన్ భరతో ద్రష్టు మిచ్ఛతి, అస్మాసు మనసా ప్యేష నాప్రియం కించిదాచరేత్. ౧౩. విప్రియం కృతపూర్వం తే భరతేన కదానుకిం, ఈదృశం వా భయం తేఽద్య భరతం యోఽత్ర శంకసే. ౧౪. నహి తే నిష్ఠురం వాచ్యో భరతో నాప్రియం వచః, అహం హ్యప్రియ ముక్తస్స్యాం భరతస్యాప్రియే కృతే. ౧౫. కథంను పుత్రాః పితరం హ

మదుక్తం యథా సత్యం భవతి తథా ఆయుధం స్పృశామీత్యర్థః. ౬. నేతి. నేచ్ఛేయం-ఇమా మితి శేషః. ౭. యదితి. శిఖీ అగ్నిః - భరతాదిసుఖా ననుగుణం యత్ సుఖం తదగ్ని ర్భస్మీకురుతాం నత న్మమ గ్రాహ్య మిత్యర్థః ౮. ఏవం లక్ష్మణచిత్తానుసారేణ పరిహృత్య వస్తుతత్త్వ మాహ - మన్య ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ద్రష్టు మభ్యాగతో హ్యేష భరతో నాన్యథాగత ఇతి మన్యే ఇత్యన్వయః - అయోధ్యా మాగతః మాతులగృహాదితి శేషః - భ్రాతృవత్సలః భ్రాతృషు వత్సలః స్నేహీ - కులధర్మం జ్యేష్ఠస్య రాజ్యపరిపాలనరూపం - స్నేహేన మద్విషయప్రీత్యా - ఆక్రాంత హృదయః - తత్పరవశ ఇత్యర్థః - శోకేన మద్వివాసజనితదుఃఖేన - ఆకులితేంద్రియః వ్యాకుల హృదయః - అన్యథా మద్విరోధితయా నాగతః. ౧౧. అంబా మితి. రుష్య సంరుష్య. ౧౨. ప్రాప్త కాల మితి. ఏషః భరతః - అస్మాన్ ద్రష్టు మిచ్ఛతీతి యత్ ఏతత్ ప్రాప్తకాలం కాలోచిత మిత్యర్థః. ౧౩. విప్రియ మితి. తే తుభ్యం భరతేన - కదాను కదాచిత్ -విప్రియం కృతపూర్వంకిం- ఈదృశం భయంవా త్వదుక్తసదృశం భయజనకవాక్యం వా - కృతపూర్వం కిం ఉక్తపూర్వం కిం - యస్త్వ మద్య అత్రార్థే - అత్ర స్థానేనా - భరతం శంకస ఇతి యోజనా. ౧౪. నహీతి. త ఇతి కృత్యానాం కర్తరివేతి షష్ఠీ - తే త్వయా భరతః నిష్ఠురం అప్రియం చ వచః నవాచ్యః-భరతస్య అప్రియే అప్రియవచనే-కృతే ఉక్తేసతి-అహం హి అహమేవ అప్రియ ముక్తస్స్యా మితి సంబంధః- స్వాశ్రితవిషయే కృతాపచార స్స్వస్మిన్నేవ కృతఇతి భగవదభిప్రాయోఽనేన గమ్యతే. ౧౫. పూర్వం దశరథో వధ్యతా మిత్యుక్తం - ఇదానీం భరతో వధ్యత ఇతి - ఇతఉపరితూష్ణీ

మ్యావత్. ౬. ౮. మన్య ఇతి. అయోధ్యా మాగతః మాతులగృహా దితి శేషః. ౧౨. ప్రాప్తకాల మితి. ఏష భరతః అస్మాన్ ద్రష్టు మిచ్ఛతీతి యత్ - ఏతత్ప్రాప్తకాలం కాలోచిత మిత్యర్థః - ౧౩. విప్రియ మితి. తేన భరతేన కదాను కదాచిత్ విప్రియం కృతపూర్వం కిం తే ఈదృశం భయంవా త్వదుక్తసదృశం భయజనకవాక్యం వా కృతపూర్వం ఉక్తపూర్వం కిం-య స్త్వ మద్య - అత్రార్థే అత్రస్థానేవా - అత్ర భరతం శంకస ఇతి సంబంధః. ౧౪. నహీతి. నిష్ఠురం పరుషం అతఏవాప్రియం యథా తథా నవాచ్యః - భరతస్యాప్రియే అప్రియవచనే కృతే ఉక్తేసతి - అహం

న్యః కస్యాంచి దాపది, భ్రాతా వా భ్రాతరం హన్యా త్సౌమిత్రే ప్రాణమాత్మనః.
౧౬. యది రాజ్యస్య హేతో స్త్వ మిమాం వాచం ప్రభాషసే, వక్ష్యామి
భరతం దృష్ట్వా రాజ్య మస్మై ప్రదీయతాం. ౧౭ ఉచ్యమానోపి భరతో మయా
లక్ష్మణ తత్త్వతః, రాజ్య మస్మై ప్రయచ్ఛేతి బాఢ మిత్యేవ వక్ష్యతి. ౧౮. తథోక్తో
ధర్మశీలేన భ్రాత్రా తస్య హితే రతః, లక్ష్మణః ప్రవివేశేవ స్వాని గాత్రాణి
లజ్జయా. ౧౯. తద్వాక్యం లక్ష్మణ శ్శ్రుత్వా వ్రీళితః ప్రత్యువాచ హ, త్వాం మ
న్యే ద్రష్టు మాయాతః పితా దశరథ స్స్వయం. ౨౦. వ్రీళితం లక్ష్మణం దృష్ట్వా
రాఘవః ప్రత్యువాచ హ, ఏష మన్యే మహాబాహు రిహాస్మా న్ద్రష్టు మాగతః,
అథవా నౌ ధ్రువం మన్యే మన్యమాన స్సుఖోచితౌ, వనవాసమనుధ్యాయ
గృహాయ ప్రతినేష్యతి, ఇమాం వా ప్యేష వైదేహీ మత్యంతసుఖసేవినీం, పితా
మే రాఘవ శ్శ్రీమా న్వనా దాదాయ యాస్యతి, ఏతౌ తౌ సంప్రకాశేతే గో
త్రవంతౌ మనోరమౌ, వాయువేగసమౌ వీర జవనౌ తురగోత్తమౌ, సఏష సుమహా

మవస్థానే కార్యహాని ర్భవిష్యతీతి భయా త్తాం రౌద్రీం బుద్ధిం నియమ్య నివర్తయతి-కథ న్వి త్యాదినా. ప్రాణం ప్రాణభూతం. ౧౬. యదీతి. యది రాజ్యస్య హేతోః త్వం ఇమాం భరతహింసారూపాం వాచం ప్రభాషసే - తర్హి - వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్య మస్మై ప్రదీయతాం-ప్రదీయతా మి త్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౭. ఉచ్యమాన ఇతి. భరతః అస్మై రాజ్యం ప్రయచ్ఛేతి మయా - ఉచ్యమానోపి అహృదయ ముక్తోపి - తత్త్వతః బాఢ మితి వక్ష్యత్యేవ-తథా దాస్యామీతి వక్ష్యత్యేవేత్యర్థః - ఏవకారేణ తస్య పున ర్నివృత్త్యభావ ఉచ్యతే. ౧౮. తథేతి. తస్య రామస్య - హితే రతః - నతు స్వార్థపరః - అతఏవ మంగళాశాసనపరత్వా దస్థానే భయశంకయా తథోక్తవా నితి గమ్యతే - గాత్రాణి అవయవాన్ - ప్రవివేశేవ - లజ్జాతిశయేనాత్యంతసంకుచితగాత్రోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౯. తద్వాక్య మితి. వ్రీళయా ప్రసంగాంతరం ప్రస్తౌతి త్వా మితి-లోకే స్వోక్తిభంగేన వ్రీళితః పురుషః ప్రస్తావాంతరం హి వదతి - ఆయాత ఇతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౨౦. భావజ్ఞో రామో ప్యౌచిత్యేన లక్ష్మణకృతప్రస్తావం వ్రీళాశమనాయ ప్రపంచయామాసేత్యాహ - వ్రీళిత మితి. తదేవోచ్యతే. ఏష ఇత్యాదినా - నావితి ద్వివచనం ప్రాధాన్యాత్ - మన్యమానః స్మరన్ - వనవాసం వనవాసక్లేశం - అనుధ్యాయ అనుచింత్య - ఇమా మితి-అత్యంతేత్యనేన తస్మాత్రసయనే హేతు రుక్తః - గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ - యద్వా - ప్రశస్తకులప్రసూతౌ - 'గోత్రంనామ్నికులేపిచే'తి వైజయంతీ. వాయువేగసమౌ వేగేన వాయుసమా విత్యర్థః-తురగోత్తమౌ రాజౌపవాహ్యౌ సఏష ఇతికంపతే - కపిచలన ఇతి ధాతుః - మత్తగజస్వభావోఽయం - వృద్ధః ఉన్నతః - ధీమతః గజపరిపాలనజ్ఞస్య తాతస్య - నాగ శ్శత్రుంజయః - నతు మయా సుయజ్ఞాయ

హి అహమేవ అప్రియ ముక్తః స్యా మితి సంబంధః. ౧౫. కథన్వితి. ప్రాణం ప్రాణభూతం. ౧౬. యదీతి. ప్రదీయతా మితి-వక్ష్యామీతి సంబంధః. ౧౭. ౧౮. తథోక్త ఇతి. గాత్రాణి అవయవాన్ ప్రవివేశేవ - లజ్జాతిశయా దత్యంతసంకుచితోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౯. వ్రీడాతిశయేన ప్రసంగాంతరం ప్రస్తౌతి-త్వాం మన్య ఇతి. ౨౦. భావజ్ఞో రామో ప్యౌచిత్యేన లక్ష్మణకృతప్రస్తావ మేవ ప్రపంచయతి. ఏష ఇత్యాదినా. ఏతా వితి. గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ-ప్రశస్తకులప్రసూతౌ వా-సఏష ఇతి - వృద్ధః ప్రవృద్ధః తాతస్య శత్రుంజయో నాగ ఇత్యనేన సుయజ్ఞాయ రామేణ దత్తా దన్య

కాయః కంపతే వాహినీముఖే, నాగ శ్శత్రుంజయో నామ వృద్ధ స్తాతస్య ధీమతః, నతు పశ్యామి తచ్ఛత్రం పాండురం లోకసత్కృతం, పితు ర్దివ్యం మహాబాహో సంశయో భవతీహ మే. ౨౬. వృక్షాగ్రా దవరోహ త్వం కురు లక్ష్మణ మద్వచః, ఇతీవ రామో ధర్మాత్మా సౌమిత్రిం త మువాచ హ. ౨౭. అవతీర్య తు సాలాగ్రా త్తస్మా త్ససమితింజయః, లక్ష్మణః ప్రాంజలి ర్భూత్వా తస్థౌ రామస్య పార్శ్వతః. ౨౮. భరతేనాపి సందిష్టా సమ్మర్దో న భవేదితి, సమంతా త్తస్య శైలస్య సేనావాస మకల్పయత్. ౨౯. అధ్యర్ధ మిక్ష్వాకు చమూ ర్యోజనం పర్వతస్య సా, పార్శ్వే న్యవిశ దావృత్య గజవాజిరథాకులా ౩౦. సా చిత్రకూటే భరతేన సేనా ధర్మం పురస్కృత్య విధూయ దర్పం, ప్రసాదనార్థం రఘునందనస్య విరాజతే నీతిమతా ప్రణీతా. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - సప్తనవతితమస్సర్గః.

నివేశ్య సేనాం తు విభుః పద్భ్యాం పాదవతాం వరః, అభిగంతుం స కాకుత్స్థ మియేష గురువర్తకం ౧. నివిష్టమాత్రే సైన్యేతు యథోద్దేశం వినీతవత్, భరతో భ్రాతరం వాక్యం శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౨. క్షిప్రం వన మిదం సౌమ్య నరసంఘై స్సమంతతః, లుబ్ధైశ్చ సహితై రేభి స్త్వ మన్వేషితు మర్హసి. ౩.

దత్తో మాతులా ల్లబ్ధ శ్శత్రుంజయ ఇత్యర్థః - లోకసత్కృతం - లోకోత్తర మిత్యర్థః - ఇహ పితరివిషయే - సంశయో భవతీహ మే ఇతి రాఘవః ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౬. వృక్షాగ్రా దితి. మద్వచః భరతవిషయే శాంతో భవేతి మత్సూచితం వచః ప్రథమ మర్ధ ముత్తరార్ధేనయోజనీయం. ౨౭. అవతీర్యేతి. సమితిం పరసైన్యం జయతీతి సమితింజయః-సంజ్ఞాయాం భృతృవృజధారిసహితపిదమ ఇత్యత్ర యోగవిభాగేన ఖచ్ - ముమాగమశ్చ - సన్నద్ధ ఇతి యావత్ - పార్శ్వతః భ్రాతర్యస్థానే భయశంకయేతి భావః. ౨౮. భరతేనేతి. సమ్మర్దః రామాశ్రమస్య పీడా నభవే దితి భరతేన సందిష్టా ఆజ్ఞప్తా సేనా తస్య శైలస్య సమంతాత్ - నతు తదాశ్రమసమీపే. ౨౯. అధ్యర్ధమితి. అధిక మర్ధం యస్మిన్ తదధ్యర్ధం యోజనం - సార్ధయోజన మిత్యర్థః - పర్వతస్య పార్శ్వే ఆవృత్య న్యవిశత్ మండలాకారేణ స్థితా. ౩౧. సేతి. చిత్రకూటే చిత్రకూటసమీపే - నీతిమతా సేనయోపరోధే రామస్య ప్రసాదో న స్యా దితి నీతిజ్ఞేన భరతేన-ధర్మం పురస్కృత్య వినీతవేషేణ రాజాభిగంతవ్య ఇతి ధర్మ మనుసృత్య దర్పం విధూయ స్థితేన - రఘునందనస్య ప్రసాదనార్థం - ప్రణీతా ఆనీతా - సా సేనా విరాజతే భాతిస్మ. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తనవతితమస్సర్గః.

అథ భరతస్య రామప్రాప్తి రష్టనవతితమే-నివేశ్యేత్యాది. గురువర్తకం గురువచనానువర్తకం. ౧. ౨. క్షిప్ర మితి. లుబ్ధైః వ్యాధైః. ౩. ౪. అమాత్యై రితి. అమాత్యై స్సహపౌరై స్సహగురుభి

ఇత్యర్థః. ౨౧—౨౮. భరతేనేతి. సందిష్టా ఆజ్ఞప్తా. ౩౦. సేతి. ధర్మం పురస్కృత్య దర్పంవిధూయస్థితేనేతి శేషః-ప్రణీతా ఆనీతా. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తనవతితమస్సర్గః.

నివేశ్యేతి. గురువర్తకం గురువచనానుష్ఠానపరం. ౧—౪. అమాత్యై రితి. సహపౌరై రమా

గుహో జ్ఞాతిసహస్రేణ శరచాపాసిధారిణా, సమన్వేషతు కాకుత్స్థా వస్మి న్పరివృత స్స్వయం. ౪. అమాత్యై స్సహ పౌరైశ్చ గురుభిశ్చ ద్విజాతిభిః, వనం సర్వం చరిష్యామి పద్భ్యాం పరివృత స్స్వయం. ౫. యావ న్న రామం ద్రక్ష్యామి లక్ష్మణం వా మహాబలం, వైదేహీం వా మహాభాగాం న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౬. యావ న్న చంద్రసంకాశం ద్రక్ష్యామి శుభమాననం, భ్రాతుః పద్మపలాశాక్షం న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౭. యావ న్న చరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ, శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౮. యావ న్న రాజ్యే రాజ్యార్హః పితృపైతామహే స్థితః, అభిషేకజలక్లిన్నో న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౯. సిద్ధార్థః ఖలు సౌమిత్రి ర్యశ్చంద్రవిమలోపమం, ముఖం పశ్యతి రామస్య రాజీవాక్షం మహాద్యుతి. ౧౦. కృతకృత్యా మహాభాగా వైదేహీ జనకాత్మజా, భర్తారం సాగరాంతాయాః పృథివ్యా యానుగచ్ఛతి. ౧౧. సుభగ శ్చిత్రకూటోఽసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః, యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ

ర్ద్విజాతిభిశ్చ పరివృతః పద్భ్యాం సర్వం వనం చరిష్యామీతి సంబంధః. ౫. యావ దితి. శాంతిః దుఃఖశాంతిః-మంగళం వా - 'శాంతిః ప్రశమమంగళే' ఇతి వైజయంతీ. ౬. ౭. యావదితి. పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రధ్వజారవిందాంకుశసుధాకలశాదిమహారాజలక్షణయుక్తౌ చరణౌ యావ న్న శిరసా ధారయిష్యామి తావత్పర్యంతం మే శాంతి ర్న భవిష్యతి యదా రామ స్స్వయోగ్యసింహాసనాధిరాజ్యమౌళిం ధృత్వా మమ యోగ్యం శ్రీపాదాఖ్య మౌళిం దదాతి - తదా మే సకల దుఃఖశాంతి ర్భవిష్యతీతి భావః. ౮. ౯. సిద్ధార్థ ఇతి. చంద్రవిమలోపమం నిర్మలచంద్రసదృశం. ౧౦. కృతకృత్యేతి. మహాకులప్రసూతా వైదేహీ-మహాభాగా మహాభాగ్యవతీ-కృతకృత్యా కృతార్థాచ-తత్ఫలం తద్ధేతుం చాహ భర్తారమితి - పృథివ్యా భర్తార మిత్యన్వయః. ౧౧. సుభగ ఇతి. అసౌ చిత్రకూటః సుభగః భాగ్యశాలీ - గిరిరాజోపమశ్చ - గిరిరాజోపమః హిమవత్పర్వతసదృశః-నందనే - నందయతీతి నందనం చైత్రరథం - సుభగ ఇత్యాది - సుభగః ప్రదేశాంతరేభ్యోఽతిరమణీయః - సుభగః సర్వేషాముద్దేశ్యతమః - అత్ర హేతుః యస్మి న్నిత్యుత్తరార్ధే వక్ష్యతి - చిత్రకూటః స్వభావతోఽపి రమణీయః - అసౌ గిరిః అయోధ్యాం పరిత్యజ్యాపి రామేణాదరణీయః - యద్వా గిరిరాజోపమః - గిరిరాజో ఽత్ర శ్రీనివాససాన్నిధ్యస్థానభూతో వేంకటాచలః-తత్రోభయత్ర హేతు మాహ యస్మి న్నితి - కాకుత్స్థః అయోధ్యాధిపతిః - స్వదేశం విహాయాపరిచితే యస్మిన్ వసతి - తత్రానురూపం దృష్టాంత మాహ కుబేర ఇతి - చైత్రరథవాసయోగ్యః కుబేరః ఇంద్రోద్యానే నందన ఇవ - యద్వా స్వగృహం విహాయ స్వగృహోద్యానే విహరమాణో వైశ్రవణ ఇవ వసతీత్యర్థః-ఇక్ష్వాకూణా మియం భూమి స్సశైలవనకాననేత్యుక్తే శ్చిత్రకూటోఽపి రామశిష్యోఽపి నందనోపమానేన రామస్య చిత్రకూటే భోగ్యతాప్రకర్ష ఉచ్యతే-కాకుత్స్థః కాకుత్స్థకులోద్భవః - యథా స్వకుల మకృతార్థయత్ తథా స్వవాసస్థల మ ప్యకృతార్థయ దితి భావః - యద్వా కుబేర

త్యైః పౌరసహితై రమాత్యైశ్చ సహ ద్విజాతిభి ర్గురుభిః ద్విజాతిభి స్సహ వర్తమానైః గురుభిశ్చ పరివృతః పద్భ్యాం సర్వం చరిష్యామీతి సంబంధః. ౫. యావ దితి. శాంతిః దుఃఖప్రశమః. ౬. ౭. యావదితి. పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రాంకుశధ్వజారవిందం సుధాకలశాది మహారాజలక్షణాన్వితౌ. ౮. ౯. సిద్ధార్థ ఇతి. చంద్రవిమలోపమం నిర్మలచంద్రసదృశం. ౧౦. ౧౧. సుభగ ఇతి. గిరిరాజోపమః

నందనే. ౧౨. కృతకార్య మిదం దుర్గం వనం వ్యాళనిషేవితం, యదధ్యాస్తే మహాతేజా రామ శ్శస్త్రభృతాం వరః. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా భరతః పురుషర్షభః, పద్భ్యా మేవ మహాబాహుః ప్రవివేశ మహద్వనం. ౧౪. సతాని ద్రుమజాలాని జాతాని గిరిసానుషు, పుష్పితాగ్రాణి మధ్యేన జగామ వదతాం వరః. ౧౫. సగిరే శ్చిత్రకూటస్య సాలమాసాద్య పుష్పితం, రామాశ్రమ గతస్యాగ్నే ర్దదర్శ ధ్వజ ముచ్ఛ్రితం. ౧౬. తం దృష్ట్వా భరత శ్శ్రీమా న్ముమోహ సహబాంధవః, అత్ర రామ ఇతి జ్ఞాత్వా గతః పార మివాంభసః. ౧౭. స చిత్రకూటే తు గిరౌ నిశమ్య రామాశ్రమం పుణ్యజనోపపన్నం, గుహేన సార్ధం త్వరితో జగామ పున ర్నివేశ్యైవ చమూం మహాత్మా ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టనవతితమస్సర్గః

నివిష్టాయాం తు సేనాయా ముత్సుకో భరత స్తదా, జగామ భ్రాతరం

ఇవ నందనే - భూవాచకేన కుశబ్దేన జగ దుపలక్ష్యతే - బేరం శరీరం - కుబేరో జగచ్ఛరీరః పరమాత్మా - నందన ఇవ వైకుంఠనందనవన ఇవ. ౧౨. కృతకార్యమితి. కృతకార్యం కృతార్థం - దుర్గం దుష్ప్రవేశం - వ్యాళనిషేవితం దుష్టసర్పాశ్రితం - కృతకృత్యత్వే హేతుః యదిత్యాది - వనం దుర్గ మితి స్థలస్వభావేనవా స్యానర్హత్వ ముక్తం - మహాతేజా ఇత్యాదినా రామవైభవాపేక్షయాపి వాసానర్హత్వ ముచ్యతే. ౧౩. ఏవ మితి. మహాతేజా ఇత్యాదినా పద్భ్యాం గమనానర్హత్వ ముచ్యతే. ౧౪. సఇతి. ద్రుమజాలాని మధ్యేన - ద్రుమజాలానాం మధ్యేనేత్యర్థః - మధ్యశబ్దస్య దిగ్వాచిత్వా దేనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా-వదతాంవర ఇత్యనేన రామసన్నిధౌ వక్తవ్యవిశేషం చింతయ న్నేవ జగామేత్యుక్తం. ౧౫. స ఇతి. అగ్నే ర్ధ్వజం ధూమం-పూర్వం ధూమాగ్రదర్శనం - అధునా సమీపత్వా త్తన్మూలదర్శన మితి న పునరుక్తిః. ౧౬. త మితి. ముమోహ మోహసదృశం పారవశ్యం ప్రాప-ముమోదేతి చ పాఠః-అంభసః సముద్రస్య పారం గత ఇవ అభూదితి శేషః. ౧౭. స ఇతి. నిశమ్య దృష్ట్వా - దీర్ఘాభావ ఆర్షః - తత్సమీపస్థజనేభ్యః శ్రుత్వేతి వార్థః-అతఏవ పుణ్యజనోపపన్న మి త్యుచ్యతే - గుహేనేతి ప్రధానజనోపలక్షణపరం - చమూం పున ర్నివేశ్య అన్వేషణార్థ మాగతాం చమూ మపి స్థాపయిత్వా - మహాత్మా దృఢాధ్యవసాయః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టనవతితమస్సర్గః.

అథ భరతస్య రామసంగమ ఏకోనశతతమే-నివిష్టాయా మిత్యాది. నివిష్టాయాం సేనాయాం స్వయం తత్ర క్షణం నివిష్ట స్సన్ - ఉత్సుకః సాభిలాషః - శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్ - అనుః

హిమవత్సదృశః-నందనే కుబేరోద్యానే. ౧౨. కృతకార్యమితి. కృతకార్యం కృతార్థం స్థావరత్వమోచకరామపాదాగ్రరజోగ్రస్తతయా కృతార్థ మిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. స ఇతి. ద్రుమజాలాని మధ్యేన-ద్రుమజాలానాం మధ్యేన.౧౫.స ఇతి. అగ్నే ర్ధ్వజం ధూమం.౧౬.౧౭. స ఇతి. నిశామ్య దృష్ట్వా-పుణ్యజనోపపన్నం తపస్విజన యుక్తం-గుహేనేత్యేతత్ప్రధానజనోపలక్షణపరం - చమూం పున ర్నివేశ్య-అన్వేషణార్థ మాగతాం చమూ మపి స్థాపయిత్వా. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టనవతితమస్సర్గః.

నివిష్టాయా మితి. శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్ - ఆశ్రమసమీపవర్తి చిహ్నా మితి శేషః. ౧.

ద్రష్టుం శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్. ౧. ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య మాతౄర్మే శీఘ్ర మానయ, ఇతి త్వరిత మగ్రేస జగామ గురువత్సలః. ౨. సుమన్త్ర స్త్వపి శత్రుఘ్న మదూరా దన్వపద్యత, రామదర్శనజ స్తర్షో భరతస్యేవ తస్య చ. ౩. గచ్ఛన్నేవాథ భరత స్తాపసాలయ సంస్థితాం, భ్రాతుః పర్ణకుటీం శ్రీమా నుటజం చ దదర్శహ. ౪. శాలాయా స్త్వగ్రత స్తస్యా దదర్శ భరత స్తదా, కాష్ఠాని చావభగ్నాని పుష్పాణ్యుపచితాని చ. ౫ స లక్ష్మణస్య రామస్య దదర్శాశ్రమ మీయుషః, కృతం వృక్షే ష్వభిజ్ఞానం కుశచీరైః క్వచి త్క్వచిత్. ౬ దదర్శచ వనే తస్మిన్ మహత స్సంచయాన్ కృతాన్, మృగాణాం మహిషాణాంచ కరీషై శ్శీత కారణాత్. ౭. గచ్ఛన్నేవ మహాబాహు ర్ద్యుతిమాన్ భరత స్తదా, శత్రుఘ్నం

కర్మప్రవచనీయః - శత్రుఘ్నస్య రామాశ్రమసామీప్యచిహ్నాని ప్రదర్శయన్-జగామ. ౧. ఋషిమితి. మాతౄర్మే శీఘ్ర మానయేతి ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య జగామేత్యన్వయః - అనేన రామావాసం నిశ్చిత్య పశ్చా దానేష్యామీతి ధియా మహాసేనానివేశే మాతౄ ర్నివేశితవానితి గమ్యతే. ౨. తత్పశ్చా చ్ఛత్రుఘ్న స్తత్పశ్చాత్ సుమన్త్రశ్చ గత ఇత్యాహ - సుమన్త్ర ఇతి. సుమన్త్రో ప్యదూరాత్ సమీపే-శత్రుఘ్న మన్వపద్యత అన్వగచ్ఛత్-తత్ర హేతు మాహ. రామేతి-రామదర్శనజ స్తర్షః రామదర్శనముద్దిశ్య జనితోఽభిలాషః - 'కామోఽభిలాష స్తర్ష శ్చే' త్యమరః. తస్య శత్రుఘ్నస్య - చకారాత్ సుమన్త్రస్య చాస్తి హీత్యర్థః - సుమన్త్రస్య త్వరితాగమనాద్వసిష్ఠ ఏవ మాత్రానయనే నియుక్త ఇత్యావేదితం. ౩. గచ్ఛన్నితి. తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాలయానాం మధ్యే స్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానా మితి వార్థః - పర్ణకుటీం అగ్న్యగారభూతాం పర్ణశాలాం - ఉటజం దిదృక్షయా సమాగతై స్తాపసై స్సహ సుఖావస్థానార్థ ముపకల్పితాం పర్ణశాలాం - యద్వా భ్రాతుః పర్ణకుటీం సీతయాసహ శయనార్థం నిర్మితాం పర్ణశాలాం - శ్రీమాన్ తాదాత్వికప్రీతిజనితకాంతిమాన్ - ఉటజం దివావస్థానార్థం కల్పితం పర్ణమండపం-యద్వా పర్ణశాలాం మహాశాలాం - ఉటజం తన్మధ్యవర్తి సదావస్థానాస్థానం - తద్ధైవ వక్ష్యతి దదర్శ మహతీమిత్యాదినా - దదర్శచిహ్నై రుత్ప్రేక్షితవాన్. ౪. చిహ్నాన్యేవాహ - శాలాయా ఇత్యాదినా. కాష్ఠాని రాత్రౌ ప్రకాశాయ జ్వలనీయాని - పుష్పాణి పూజార్థాని. ౫. సలక్ష్మణస్యేతి. ఈయుషః జలాశయా దాశ్రమం గచ్ఛతో రామస్య - ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేత్యత్ర నాత్రోపసర్గ స్తంత్రం - అన్యోపసర్గపూర్వా న్నిరుపసర్గాచ్చ భవత్యేవేతి వృత్తికృతోక్తత్వా దనుపసర్గపూర్వాదిణః క్వసుః - కుశాదిభిః కృతం - అభిజ్ఞానం చిహ్నం - అన్యోన్యస్య గమనాగమనపరిజ్ఞానార్థం కృతం చిహ్నం దదర్శ. ౬. దదర్శచేతి. కరీషైః కృతాన్ సంచయా నిత్యన్వయః - శీతకారణాత్ శీతనిరవాణార్థం. ౭. గచ్ఛన్నితి. అమాత్యాన్ సుమన్త్రం - బహువచనం పూజార్థం - యద్వా

* తి. ఆనయేతి. సందిశ్య స్వయం త్వరిత స్సన్నగ్రే జగామ నతు మాతౄః ప్రతీక్ష్య స్థితవాన్. ౨. సుమన్త్ర ఇతి. రామదర్శనజ స్తర్షః రామదర్శన ముద్దిశ్య జనితాభిలాషః-తస్య శత్రుఘ్నస్య చకారేణ సుమన్త్రస్య చ. ౩. గచ్ఛ న్నితి. తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానాం-పర్ణకుటీం అగ్న్యగారనివాసభూతాం పర్ణశాలా ముటజంచ బహిస్సుఖావస్థానార్థ ముపకల్పిత మాశ్రమంచ దదర్శేత్యర్థః. ౪. శాలాయా ఇతి. ఉపచితాని సంపాదితాని. ౫. సలక్ష్మణస్యేతి. ఆశ్రమం ఈయుషః ప్రాప్తవతః కృత మభిజ్ఞానం మార్గ పరిజ్ఞానార్థం కృతిచిహ్నం కుశచీరైః కుశైః వల్కలైః. ౬.

చాబ్రవీ ద్ధృష్ట స్త్వా నమాత్యాంశ్చ సర్వశః. ౮. మన్యే ప్రాప్తాస్మ తం దేశం భరద్వాజో య మబ్రవీత్, నాతదూరేహి మన్యేహం నదీం మందాకినీ మితః. ౯. ఉచ్చై ర్బద్ధాని చీరాణి లక్ష్మణేన భవే దయం, అభిజ్ఞానకృతః పంథా వికాలే గంతు మిచ్ఛతా. ౧౦. ఇదం చోదాత్తదంతానాం కుఞ్జరాణాం తరస్వినాం, శైలపార్శ్వే పరిక్రాంత మన్యోన్య మభిగర్జతాం. ౧౧. యమేవాధాతుమిచ్ఛంతి తాపసా

అనేనైవావగమ్యతే - అన్యే ప్యమాత్యా స్సుమంత్రేణ సహాగతా ఇతి. ౮. మన్య ఇతి, ఇతః అస్మాత్ ప్రదేశాత్ - మందాకినీం నాతిదూరే మన్యే - ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః - అతః యం దేశం భరద్వాజో ఽబ్రవీత్ తం దేశం ప్రాప్తాః స్మేతి మన్యే - ప్రాప్తాః స్మేత్యేవవక్తవ్యే మన్య ఇత్యుక్త్యా అయ మర్థో ఽవగమ్యతే - కైకేయ్యా రాజ న్నిత్యాహుతస్య భాగ్యహీనస్య మేనేయం తద్దేశప్రాప్తి ర్భవితు మర్హతి - కింతు భ్రమస్వప్నాది ష్వన్యతమోయ మితి. ౯. ఉచ్చైరితి. ఉచ్చై ర్బద్ధాని చీరాణి - ఉన్నతప్రదేశే చీరాణి బద్ధాని దృశ్యంతే-తస్మాత్ అయంపంథాః వికాలే అకాలే సాయంకాలాదౌ-గంతు మిచ్ఛతా ఫలమూలజలాదిసంగ్రహణార్థం గంతుమిచ్ఛతా లక్ష్మణేన అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవేత్-అతో ఽనేనైవాస్మాభి ర్గంతవ్య మితి భావః. ౧౦. మార్గచిహ్నకరణం గజపదమర్దనక్లిష్టత్వేన దుర్జ్ఞానా దిత్యాశయే నాహ - ఇదంచేతి. ఉదాత్తదంతానాం మహాదంతానాం - 'మహత్యుదాత్తఉచ్చోక్తా' విఠి వైజయంతీ, తరస్వినాం వేగవతాం అన్యోన్య మభిగర్జతాం అన్యోన్యంప్రతి గర్జతాం గజానాం శైలపార్శ్వే పరిక్రాంత మిదం పరిక్రమణస్థాన మిదం - శ్రోదికరణేచే త్యధికరణే క్తః - ఇద మేషామాసిత మిత్యాదివత్ - అస్మిన్ మార్గే కుంజరాః పరిక్రాంతా ఇత్యర్థః - అన్యోన్యకోపాతిశయేన వేగాద్దంతాదంతి ప్రహారంకుర్వతా మాశ్రమప్రవేశస్యాశక్యత్వా దాశ్రమప్రాంతగమన మాశ్రమప్రదేశం సూచయతీత్యర్థః. ౧౧. రామాశ్రమస్యాత్యంతసన్నిహితత్వజ్ఞాపకం ధూమబాహుళ్యం దర్శయతి - యమితి. తాపసాః యమగ్నిమాధాతు మిచ్ఛంతి సాయంప్రాయతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితు మిచ్ఛంతి-తస్య కృష్ణవర్త్మన స్సంకులోసౌధూమో దృశ్యతే-పచనాగ్నే ర్హోమాగ్నేశ్చ వ్యావృత్తం సంతతస్థాయిగార్హపత్యాగ్నిం దర్శయితుం సంకులశబ్దః - అతినిబిడ ఇత్యర్థః - పచనే జ్వాలానాం హోమేచ శరోంగారాణా మపేక్షితత్వాన్న తదా ధూమనిబిడసంభవ ఇతి భావః - అనేన రామస్యాగ్న్యాధానాభావా చ్ఛ్రౌతాగ్ని రత్ర నోచ్యతే - కింతు ధార్యః స్మార్తాగ్నిః - యది హితస్య త్రేతాగ్ని స్స్యాత్తదా - రామః కమలపత్రాక్షః పురోధస మథాబ్రవీత్, అగ్నిహోత్రం వ్రజ త్వగ్రే సర్పిర్జ్వలితపావకమితిచరమయాత్రాయా మగ్నిహోత్రపురస్కారశ్రవణా ద్వనయాత్రాయా మపి తథా దృశ్యేత - అనుసరంతోపి హి పౌరవృద్ధా స్సాగ్నయఏవ సమాగతా ఇత్యుచ్యంతే - కించ - దీక్షితం వ్రతసంపన్నం

దదర్శేతి. మృగాణాం మహిషాణాం కరీషైః కృతాన్ - సంచయానితి సంబంధః. ౭. ఏవమేతాన్ పదార్థాన్ పశ్యన్ గచ్ఛ న్నేవ శత్రుఘ్నమబ్రవీత్. ౮. మన్య ఇతి. ఇతః అస్మాత్ప్రదేశాత్ మందాకినీంచ నాతిదూరే మన్యే ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః. ఉచ్చైరితి. ఉచ్చైర్బద్ధాని చీరాణి కస్మా దయం పంథాః వికాలే గంతు మిచ్ఛతా-ఫలమూలసంగ్రహార్థ మకాలేగంతుమిచ్ఛతా లక్ష్మణేన-అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవే దితి సంబంధః. ౧౦. ఇదమితి. ఉదాత్తదంతానాం మహాదంతానాం-ఇదం పరిక్రాంతం పరిక్రమణస్థానమితి సంబంధః. ౧౧. యమితి. తాపసాయమగ్నిం సతత మాధాతుం - సాయం ప్రాతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితుమిచ్ఛంతి-తస్య కృష్ణవర్త్మనః అగ్నే

స్సతతం వనే, తస్యాసౌ దృశ్యతే ధూమస్సంకులః కృష్ణవర్త్మనః. ౧౨. అత్రాహం పురుషవ్యాఘ్రం గురుసంస్కారకారిణం, ఆర్యం ద్రక్ష్యామి సంహృష్టో మహర్షిమివ రాఘవం. ౧౩. అథ గత్వా ముహూర్తం తు చిత్రకూటం స రాఘవః, మందాకినీ మనుప్రాప్త స్తం జనం చేద మబ్రవీత్. ౧౪ జగత్యాం పురుషవ్యాఘ్ర ఆస్తే వీరాసనే రతః, జనేంద్రో నిర్జనం ప్రాప్య ధిఙ్మే జన్మసజీవితం ౧౫. మత్కృతే

వరాజినధరం శుచిం, కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహ మితి సీతామనోరథశ్రవణా ద్రాజ్యాభిషేకాత్ పూర్వం నయజ్ఞోనుష్ఠిత ఇతి గమ్యతే - తతోయ మగ్ని ర్గృహ్యాగ్ని రేవ- నచ తస్యా ప్యానయనం నపూర్వ ముక్త మితి వాచ్యం-తస్యాత్మసమారోపణేనానేతు శక్యత్వాత్- నచాత్మసమారోపణేపి సాయంప్రాతర్హోమః కార్యః సతు నోక్తః ప్రత్యుత తమసాతీరే గంగాకూలే వృక్షమూలే భరద్వాజాశ్రమే యమునాతటేచ సంధ్యావందన మేవోక్తం - అత్రచ శ్లోకే తాపసవనశబ్దాభ్యాం వనే తాపసానాం శీతనివారణ ప్రకాశకరణకందమూలాదిపచనసాధనతయా సంగ్రాహ్య ఏవాగ్ని రుచ్యత ఇతి వక్తుం శక్యతే - ఆధాతుం సంగృహీతు మిత్యర్థః - అతో యమగ్నిః పచనాద్యర్థ ఏవ - నతు ధార్యః స్మార్తాగ్ని రితిచేన్న - 'ప్రాగుదక్ప్రవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకా' మితి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ - న హ్యసంస్కృతాగ్నే ర్వేదిసంబంధః ప్రసిద్ధః- ప్రాగుదక్ప్రవణత్వాది వేదిలక్షణం చోచ్యమానం వేదిం తత్స్థ మగ్నించ సంస్కృతావవగమయతి - య ద్యేవం కథం తర్హి సాయంప్రాత ర్హోమవచన మితి చేత్ - న హ్యేకం స్వచ్ఛందగామినా మునినా అసత్యా మిచ్ఛాయా మసతిచ ఫలే పునఃపున ర్వక్తవ్యం-వక్ష్యతితూపరిష్టాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమే - 'అథ తేగ్నిం సురాంశ్చైవ వైదేహీరామలక్ష్మణౌ, కాల్యం విధివ దభ్యర్చ్య తపస్వీసరణే వనే, ఉదయంతం దినకరం దృష్ట్వా విగతకల్మషాః, సుతీక్ష్ణ మభిగమ్యైవ మిదం వచన మబ్రు వన్ని'తి-అత్రానుదితహోమపక్షేణ ఉదయాత్ పూర్వ మగ్నికార్యవచనా దగ్నిమిత్యేకవచనాచ్చ ఔపాసనం సమ్యగుక్త మిత్యేవమేవ సర్వత్ర ద్రష్టవ్య మితి - అత్రచాగ్నికార్యే రామస్య సాక్షాత్ప్రధానకర్తృత్వేన సీతాయా స్సహ భావేన ప్రణయనాదినాచ లక్ష్మణస్య సమిదాదిసంపాదనరూపసహకారిత్వేన చాన్వయ ఇతి జ్ఞేయం - తపస్వీశరణే వన ఇత్యనేనాతిసంకటదేశేపి యథావ దనుష్ఠానశ్రద్ధావిశేష ఉచ్యతే - అత శ్చతుర్దశసు వనవాససంవత్సరేషు సీతాహరణపర్యంతం రామస్య చిత్రకూటాదిపంచవట్యంతేషు ప్రదేశేషు యత్ర మాససంవత్సరాదివాసేన చిరకాలావస్థానం తత్ర బహిః స్మార్తనిత్యాగ్నిధారణం - అన్యత్రాత్మని సమిధివా సమారోప్య హోమకాలేవరోప్య సాయంప్రాతరౌపాసన మితిదిక్ - అస్మిన్ శ్లోకేచ తాపసా యమాధాతు మిచ్ఛంతీ త్యస్యార్థ శ్చ వర్ణితః- తేన చ రామాశ్రమచిహ్నత్వవ త్పావనత్వ మప్యుక్తం భవతి.౧౨. అత్రేతి. గురుసంస్కారకారిణం గురుసంస్కారః శ్రేష్ఠసంస్కారః - మంత్రోపదేశాదిః-తత్కారిణం. ౧౩. అథేతి. రాఘవః భరతః - తం జనం సహాగతం శత్రుఘ్నాదికం. జగత్యా మిత్యాది. జగత్యాం భూమౌ వీరాసనే దక్షిణజానూపరిన్యస్తవామపాదతయావస్థానే-ధిఙ్మే జన్మ సజీవిత మితి - మే జన్మ ప్రాణం చ ధిగి త్యర్థః. ౧౫. మత్కృత ఇతి. మత్కృతే వ్యసనంప్రాప్తః కైకేయ్యా మమ రాజ్యప్రాపణకృతే రాజ్యభ్రంశరూపవ్యసనం ప్రాప్తః - ఇతి లోకసమాక్రుష్టః ఏవం ప్రకారేణ లోకై రపవాదం ప్రాపితః-

---

ర్ధూమ ఇతి సంబంధః. ౧౨. ౧౩. *తి. స రాఘవో భరతః - మందాకినీ మను చిత్రకూటం ప్రాప్త ఇ త్యన్వయః. ౧౪. * తి. వీరాసనేయోగినా మాసనే. ౧౫. ఇతీతి. ఇత్యేవం ప్రకారేణ లోకసమా

వ్యసనం ప్రాప్తో లోకనాథో మహాద్యుతిః, సర్వాన్ కామాన్ పరిత్యజ్య వనే వసతి రాఘవః, ఇతి లోకసమాక్రుష్టః పాదేష్వద్య ప్రసాదయన్, రామస్య నిప తిష్యామి సీతాయా లక్ష్మణస్య చ. ౧౯. ఏవం స విలపం స్తస్మిన్ వనే దశరథా త్మజః, దదర్శ మహతీం పుణ్యాం పర్ణశాలాం మనోరమాం, సాలతాలాశ్వక ర్ణానాం పర్ణై ర్బహుభి రావృతాం, విశాలాం మృదుభి స్తీర్ణాం కుశై ర్వేది మివాధ్వరే, శక్రాయుధనికాశైశ్చ కార్ముకై ర్భారసాధనైః, రుక్మపృష్ఠై ర్మహా సారైః శోభితాం శత్రుబాధకైః, అర్కరశ్మిప్రతీకాశై ర్ఘోరై స్తూణీగతై శ్శరైః, శోభితాం దీప్తవదనై స్సర్పై ర్భోగవతీ మివ, మహారజతవాసోభ్యా మసిభ్యాం చ విరాజితాం, రుక్మబిందువిచిత్రాభ్యాం చర్మభ్యాం చాపి శోభితాం, గోధాం గుళిత్రై రాసక్తై శ్చిత్రైః కాంచనభూషితైః, అరిసంఘై రనాధృష్యాం మృగై స్సింహాగుహా మివ. ౨౩. ప్రాగుదక్ప్రవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకాం,

---

ప్రసాదయన్ ప్రసాదనా ద్ధేతోః - లక్ష్మణస్య చేతి - తస్య కనిష్ఠత్వేపి కార్యగౌరవాత్ పాదపతనం - యది మయా ప్రసాద్యమానే రామే లక్ష్మణః కైకేయీకృతాపకారం మయ్యారో ప్య మాప్రసీదేతి రామం నిరుంధ్యా త్తర్హి లక్ష్మణస్యాపి పాదయో ర్నిపత్య త మపి ప్రసాదయి ష్యామి - యది రామప్రసాదనరూపం కార్యం కేవలం సుసాధితం భవేత్ తదానీం కనిష్ఠపాదపత నం దోషాయేతి భరతహృదయం - పాఠభేదః - సీతాయాశ్చ పునఃపున రితి పాఠః - సీతాయా లక్ష్మణస్యచేతి పాఠే రామభక్తత్వేన వయో నాదృత మితి బోధ్యం-'నహరీష్యవయోవంద్యా' ఇతి స్మరణాత్. ౧౯. ఏవ మిత్యారభ్య గుహామివేత్యంతమేకం వాక్యం. సాలోఽశ్వకర్ణా దన్యో వృక్షః - అశ్వకర్ణ స్సర్జతరుః-తాలో మృదుపర్ణః శ్రీతాలః - కార్ముకై రితి బహువచనా దభ్యా సయోగ్యం కార్ముకాంతర మస్తీతి గమ్యతే - భారసాధనై ర్గుర్వవయవైః - యద్వా - అతి గురు తరరణకార్యసాధనభూతైః - యద్వా భారో ధనుః పరిమాణవిశేషః - యథోక్తం ధనుర్వేదే - ఈశానసంహితాయాం - 'భారంపలశతంవిదుః, తేన భారేణ చాపానాం ప్రమాణ ముపలభ్యత'ఇతి. రుక్మపృష్ఠైః కనకానులిప్తపృష్ఠప్రదేశైః మహాసారైః మహాస్థిరాంశైః - 'సారోబలేస్థిరాంశేచే' త్యమరః. భోగవతీ సర్పనగరీ - మహారజతవాసోభ్యాం స్వర్ణమయకోశాభ్యాం - రుక్మబిందు విచి త్రాభ్యాం శోభావిశేషాయ మధ్యే శిల్పినిర్మితకనకబిందు విచిత్రాభ్యాం-పాఠభేదః - ఆత్మబిందు విచిత్రాభ్యాం వ్యాఘ్రచర్మకృతతయా స్వాభావికనానావర్ణబిందువిచిత్రాభ్యాం - చర్మభ్యాం - ఖేటకాభ్యాం - 'ఖేటకం ఫలకం చర్మే' తి హలాయుధః. గోధాంగుళిత్రైః గోధాజ్యా ఘాతవారణం - అంగుళిత్రం అంగులిత్రాణం - ఉపలక్షణే తృతీయా - శోభితా మిత్యనుకర్షో వా అనాధృష్యాం అప్రధృష్యాం. ౨౩. ప్రాగుదక్ప్రవణా మితి. ప్రాగుదక్ప్రవణాం ప్రాగుదగ్భాగే

క్రుష్టః జనేష్వపవాదం ప్రాపితః - ప్రసాదయన్ ప్రార్థనా ద్ధేతోః. ౧౯. * శక్రాయుధేతి. భార సాధనైః - భారః పలశతం తేన సాధ్యంతే సంపాద్యంత ఇతి భారసాధనాని * మహారజతవా సోభ్యా మితి. మహారజతవాసోభ్యాం సువర్ణనిర్మితకోశాభ్యాం - చర్మభ్యాం ఫలకాభ్యాం-గోధా- జ్యాఘాతవారణం అంగుళిత్ర మంగుళిత్రాణం అనాధృష్య మప్రధృష్యాం - ఆసక్తైః తత్ర తత్ర స్థానేషు స్థాపితై రిత్యర్థః. ౧౯—౨౩. ప్రా గితి. ప్రాగుదక్ప్రవణాం ఈశాన్యభాగనిమ్నామిత్యర్థః.

దదర్శ భరత స్తత్ర పుణ్యాం రామనివేశనే. ౨౪. నిరీక్ష్య సముహూర్తం తు దదర్శ భరతో గురుం, ఉటజే రామ మాసీనం జటామండలధారిణం. ౨౫. తంతు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం, దదర్శ రామ మాసీన మభితః పావకోపమం, సింహస్కంధం మహాబాహుం పుండరీకనిభేక్షణం, పృథివ్యాస్సాగరాంతాయా భర్తారం ధర్మచారిణం, ఉపవిష్టం మహాబాహుం బ్రహ్మాణ మివ శాశ్వతం, స్థండిలే దర్భసంస్తీర్ణే సీతయా లక్ష్మణేన చ. ౨౮. తం దృష్ట్వా భరతః శ్రీమాన్ దుఃఖ శోకపరిప్లుతః, అభ్యధావత ధర్మాత్మా భరతః కైకయీసుతః ౨౯. దృష్ట్వైవ విల లాపార్తో బాష్పసందిగ్ధయా గిరా, అశక్నువన్ ధారయితుం ధైర్యా ద్వచన మబ్రవీత్. ౩౦. యస్సంసది ప్రకృతిభి ర్భవే ద్యుక్త ఉపాసితుం, వన్యై ర్మృగై

క్రమనిమ్నం - ప్రవణోదక్షిణే ప్రహ్వే క్రమనిమ్నే చతుష్పథ'ఇతి వైజయంతీ, తత్ర రామనివే శనే పూర్వోక్తపర్ణశాలాయా మిత్యర్థః. ౨౪. నిరీక్ష్యేతి. జటామండలధారిత్వ వైలక్షణ్యేన నిశ్చ యార్థం ముహూర్తం నిరీక్ష్య - తేజోవిశేషేణ సామాన్యేన స్వగురుం జ్ఞాత్వా నిత్యర్థః - అస్మిన్ శ్లోకే ఉత్తరార్ధే జటామండలధారిణ మిత్యత్ర ణకారో గాయత్ర్యాస్సప్త మాక్షరం-షట్ సహస్రం శ్లోకా గతాః. ౨౫. విశేషతో దర్శన మాహ - తం త్విత్యాదినా. మహార్హవసనోపేతస్య ఇదానీం తతో వైలక్షణ్య మాహ - తం త్వితి - తదేవ వైలక్షణ్యం దర్శయతి - కృష్ణాజినధర మితి - కృష్ణాజినధరం ఉత్తరీయతయా కృష్ణాజినధరం - అధరాంబరత్వేన చీరవల్కలవాససం - కృష్ణాజిన ధరం చీరవల్కలవాససం - పూర్వస్మా చ్ఛోభావిశేషయుక్తం రామం - వల్కలాదిధారణే ప్యపరా వర్తమానం రామణీయక ముచ్యతే - ఆసీనం కించి దాసన మాస్థాయాత్మానం ధ్యాయంతం-అభితః పావకోపమంతాదృశతపోవిశేషేణసమంతా త్తేజః పరివృతం - యద్వా - 'నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా' ఇత్యుక్తరీత్యావిద్యుల్లేఖామధ్యవర్తి నీలతోయద మివ స్థిత మిత్యర్థః-యద్వా విరోధినా మనభిభవనీయమిత్యర్థః-యద్వా ఉటజే రామ మాసీనం అయోధ్యాస్థితసమాజాపేక్షయా ల్పతరాపీయం సభామహతీజాతా-కుతః-అభితః పావకోపమం-తత్సభాయాం సమీప స్థస్యభ్రాతురపి హ్యత్ర సమీప మాగంతుం నశక్యతే-నహి జ్వలత్యనలే కస్యాపి సమీప మాగంతుం శక్యం-యద్వా ఉటజే రామ మిత్యత్ర ధామం శ్యామం-అథో రామా సావిత్రా విత్యత్ర తథా ప్రయోగాత్ - యద్వా పావకోపమం - దుర్ధర్ష మిత్యర్థః-అత ఏవ పూర్వశ్లోకో నిరీక్ష్య సముహూర్త మిత్యుక్తం-బ్రహ్మాపేక్షయాస్య వైలక్షణ్య ముచ్యతే-శాశ్వత మితి-స్థండిలే భూమౌ. ౨౮. త మితి. ద్వితీయో భరతశబ్ద ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే. ౨౯. దృష్ట్వేతి. దృష్ట్వైవ దర్శనమాత్రేణేత్యర్థః - ఆర్తః ఖిన్నః-తా మార్తిం ధారయితు మశక్నువన్ - బాష్పసందిగ్ధయా శోకోష్మణా సందిగ్ధవర్ణయా గిరా ఉపలక్షితః. ౩౦ య ఇతి. సంసది సభాయాం - యుక్తః అర్హః. ౩౧. వాసోభి రితి. బహు

గాయత్ర్యాణీతి సప్తమాక్షరం - ఉటజరామ మిత్యస్య శ్లోకస్య షోడశాక్షరేణ సంగృహ్ణాతి - ఉటజే రామ మాసీనం జటామండలధారిణం - తంతు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం. * తి. నిరీక్ష్యేతి. అగ్ని మితి శేషః - గురుం రామం దదర్శ. ౨౫. తం త్విత్యాది. విశేషణాంతరాభిధానార్థం దద ర్శేతి పున ర్వచనం - అభితః - పావకోపమం - పరితః పావకవదప్రధృష్య మిత్యర్థః - స్థండిలే భూమౌ. ౨౬. ౨౭. * తి. శాశ్వతం బ్రహ్మాణం హిరణ్యగర్భం. ౨౮. తం దృష్ట్వేతి. ద్వితీయో భరతశబ్దః ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే. ౨౯—౩౧. వాసోభి రితి. బహుసాహస్రైః బహుసహస్రమూ

రుపాసీన స్సోఽయమాస్తే మమాగ్రజః ౩౧. వాసోభి ర్బహుసాహస్రై ర్యో మహాత్మా పురోచితః, మృగాజినే సోయ మిహ ప్రవస్తే ధర్మ మాచరన్. ౩౨. అధారయద్యో వివిధా శ్చిత్రా స్సుమనస స్తదా, సోయం జటాభార మిమం వహతే రాఘవః కథం. ౩౩ యస్య యజ్ఞై ర్యథోద్దిష్టై ర్యుక్తో ధర్మస్య సంచయః, శరీర క్లేశసంభూతం సధర్మం పరిమార్గతే. ౩౪. చందనేన మహార్హేణ యస్యాంగ ముప సేవితం, మలేనతస్యాంగ మిదం కథ మార్యస్య సేవ్యతే. ౩౫. మన్నిమిత్త మిదందుఃఖం ప్రాప్తో రామస్సుఖోచితః, ధిగ్జీవితం నృశంసస్యమమ లోకవిగర్హితం. ౩౬ ఇత్యేవం విలపన్దీనః ప్రస్విన్నముఖపంకజః, పాదావప్రాప్య రామస్య పపాత భరతో రుదన్. ౩౭. దుఃఖాభితప్తో భరతో రాజపుత్రో మహాబలః, ఉక్త్వార్యేతి సకృద్దీనం పునర్నోవాచ కించన. ౩౮. బాష్పాపిహితకంఠశ్చ ప్రేక్ష్య రామం యశస్వినం, ఆర్యేత్యేవాథ సంక్రుశ్య వ్యాహర్తుం నాశక త్తదా. ౩౯. శత్రుఘ్న శ్చాపి రామస్య వవందే చరణౌ రుదన్, తా వుభౌ స సమాలింగ్య రామ శ్చాశ్రూ ణ్యవర్తయత్. ౪౦. తత స్సుమంత్రేణ గుహేనచైవ సమీయతూ రాజసుతా వరణ్యే, దివాకరశ్చైవ నిశాకరశ్చ యథాంబరే శుక్రబృహస్పతిభ్యాం. ౪౧. తాన్ పార్థివాన్వారణయూథపాభాన్ సమాగతాం స్తత్ర మహత్యరణ్యే, వనౌకస స్తేపి సమీక్ష్య సర్వే ప్యశ్రూణ్యముంచన్ ప్రవిహాయ హర్షం. ౪౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనశతతమస్సర్గః.

సాహస్రైః బహుసహస్రమూల్యైః - ఉచితః - అలం కర్తు మితి శేషః - షష్ఠ్యర్థే తృతీయావా - మృగాజినే మృగచర్మణీ - ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి. ౩౨. ౩౩. యస్యేతి. యథోద్దిష్టైః యథా విహితైః - యథా దృష్టై రితి పాఠే - శాస్త్రేష్వితి శేషః - యుక్తః యోగ్యః. ౩౪—౩౮. వక్తుమశక్యత్వే హేతు మాహ - బాష్పాపిహితకంఠ ఇత్యాదినా. బాష్పాపిహితకంఠః బాష్పనిరుద్ధకంఠః. ౩౯. ౪౦. తత ఇతి. రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ. ౪౧. తానితి. తాన్ తాదృశసుఖయుక్తాన్ -సమాగతాన్ సంగతాన్. ౪౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనశతతమస్సర్గః.

ల్యైః - వాసోభి రుచితః అలంకర్తు మితి శేషః - సోయం మృగాజినే మృగచర్మణీ - ద్వితీయాద్వివచనమేతత్ - ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి-మృగాజినై రితిపాఠే మృగాజినై రాచ్ఛాదనం కరోతీత్యర్థః. ౩౨. ౩౩. యస్యేతి. యథా దిష్టై ర్యథావిహితై ర్యజ్ఞై ర్ధర్మస్యసంచయో యస్య యుక్తః స రామః శరీరక్లేశసంభూతం ధర్మం పరిమార్గతే కరోతీతి సంబంధః - యథా దృష్టై రితి పాఠే శాస్త్రేష్వితి శేషః. ౩౪—౪౦. తత ఇతి. రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ సమాగతాన్ సంగతాన్. ౪౧. ౪౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనశతతమస్సర్గః.

జటిలం చీరవసనం ప్రాంజలిం పతితం భువి, దదర్శ రామో దుర్దర్శం యుగాంతే భాస్కరం యథా ౧. కథం చిదభివిజ్ఞాయ వివర్ణవదనం కృశం, భ్రాతరం భరతం రామః పరిజగ్రాహ బాహునా. ౨. ఆఘ్రాయ రామ స్తం మూర్ధ్ని పరిష్వజ్యచ రాఘవః, అంకే భరత మారోప్య పర్యపృచ్ఛత్సమాహితః. ౩. క్వను తేఽభూ

దర్శనమాత్రేణ భరతో రాజ్యం పాలయతీతి కృత్వా రాజ్యనీతిం పృచ్ఛతి శతతమే - జటిలమితి. యద్వా - అథ భగవాన్ రామః ప్రశ్నవ్యాజేన రాజ్యరక్షణ నీతిప్రకారాన్ శిక్షయతి - పశ్చాద్దశరథాత్యయశ్రవణభరత స్థండిలశయనాదివ్యాపారేణ తదుపదేశావకాశాభావాత్ - జటిల మిత్యాది. జటిలం - సమీచీనమాలికాదృష్టాచే దియం భరతస్య కేశార్హేత్యేవం దశరథో వదతి సఏవ జటాః బధ్వా తిష్ఠతీతి రామో విస్మయతే - చీరవసనం - శ్లాఘ్యచీనాంబరం దృష్టంచేత్ బాలస్య భరతస్య వసనార్హ మిద మితి పితా వదతి-సఏవేదానీం వల్కలధారీ తిష్ఠతి-ప్రాంజలిం పితాయాచనాపూర్వకం దిశతిచే ద్యస్స్వీకరోతి స సంప్రతి స్వాభిమతస్య స్వయ మర్థీ భవతి - పతితం భువి - అంకే భరత మారోప్యేతి స్థితి ర్నలబ్ధా-కుసుమశయ్యాపి కఠినీ భవే దితి మత్వా ఉత్సంగఏవ పిత్రా శాయితః స సంప్రతి స్థలే పతితః - దదర్శ రామో దుర్దర్శం - దత్తాం దృష్టి మనాకృష్య స్థితస్య రామస్య దర్శనాయోగ్యతయా స్థితం - యద్వా - దుర్దర్శం జటిలత్వాది వేషేణ స్నేహితజనస్య దుష్ప్రేక్ష్యం-దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం-కృచ్ఛ్రేణా ప్యభిజ్ఞాతు మయోగ్య మితి యావత్ - యుగాంతే భాస్కరం యథా - నకేవలం రామస్య - సర్వస్యాపి జనస్య దుర్దర్శతయా స్థిత మితి భావః-యద్వా-యుగాంతే భాస్కరం యథా యుగాంతే భువి పతితం భాస్కర మివ స్థితం-అనేన పూర్వవ న్మహత్తరతేజోరాహిత్యం తాదృశావస్థానర్హత్వం చ వ్యజ్యతే - పాఠభేదః - యుగాంతే భువి పతితం భాస్కరం యథేత్యనేన మహత్తరతేజోరాశిత్వం తాదృశావస్థానర్హత్వం చోచ్యతే- నను గంగాతీరే - అద్యప్రభృతి భూమౌతు శయిష్యేఽహం తృణేషువా, ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయ న్నితి జటావల్కలధారణం ప్రతిజ్ఞాతం. పున ర్నవతితమే భరద్వాజదర్శనసమయే-వసానోవాససీ క్షౌమే ఇతి - క్షౌమవస్త్రం ధృతవా నిత్యుచ్యతే - అత్రతు - జటిలం చీరవసన మితి సిద్ధవదనూద్యతే-కథ మేతత్ సంగచ్ఛత ఇతిచేత్ అత్రాహుః - ప్రతిజ్ఞాయాః రాత్రౌ కృతత్వా దపరేద్యు ర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలే ధృతవా నిత్యవిరోధ ఇతి - అయంచ పరిహారః పురైవాస్మాభిః ప్రతిపాదితః. త. ౧. కథంచి దితి. కథంచిదభివిజ్ఞాతత్వే హేతుద్వయంవివర్ణవదనం కృశమితి. ౩. అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖ మపనేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన ధర్మా నుపదిశతి - క్వన్వి త్యాది. తేపితా క్వన్వభూ దితి ప్రశ్నభంగ్యా లోకాంతరం గతః కిమితి సిధ్యతి-తత్ర హేతుః యదితి-తదుపపాదయతి నహీతి-జీవతః జీవతి - అనాదరే షష్ఠీ-వనం నాగంతు మర్హసి-శుశ్రూషణపరత్వా

జటిల మితి. దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం - నన్వష్టాశీతితమే సర్గే - జటాచీరాణి ధారయ న్నితి - భరతస్య జటాధారణాదికం శ్రూయతే-నవతితమే సర్గేతు-'వసానో వాససీ క్షౌమే' ఇతి భరద్వాజదర్శనవేళాయాం క్షౌమధారణం శ్రూయతే-అత్ర 'జటిలం చీరవసన' మితి జటావల్కలధారణం సిద్ధవ దనూద్యత ఇతిచేత్ - ఉచ్యతే - ప్రతిజ్ఞాయాః రాత్రౌ గుహపురే కృతత్వాత్ - అపరేద్యు ర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలధారణం కరిష్యామీత్యభిప్రాయేణాగతః - తత్ర భరద్వాజే నాతిథ్యేననిమంత్రితత్వా దవకాశాభావాత్ భరద్వాజాశ్రమనిర్గమనానంతరం జటావల్కలధారణం కృతవా నిత్యేత త్సర్వ ముపపద్యత ఏవ. ౧—౩. అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖ మప

త్పితా తాత యదరణ్యం త్వమాగతః, నహి త్వం జీవత స్తస్య వన మాగంతు మర్హసి. ౪ చిరస్య బత పశ్యామి దూరా ద్భరత మాగతం, దుష్ప్రతీక మరణ్యేస్మిన్ కిం తాత వన మాగతః ౫. కచ్చి ద్ధారయతే తాత రాజా యత్త్వ మిహాఽఽగతః, కచ్చి న్నదీన స్సహసా రాజా లోకాంతరం గతః, కచ్చి త్సౌమ్య న తే రాజ్యం భ్రష్టం బాలస్య శాశ్వతం. ౬. కచ్చి చ్ఛుశ్రూషసే తాత పితరం సత్య విక్రమం. ౭. కచ్చి ద్దశరథో రాజా కుశలీ సత్యసంగరః, రాజసూయాశ్వమేధానా మాహర్తా ధర్మనిశ్చయః. ౮. స కచ్చి ద్బ్రాహ్మణో విద్వాన్ ధర్మనిత్యో మహాద్యుతిః, ఇక్ష్వాకూణా ముపాధ్యాయో యథావ త్తాత పూజ్యతే ౯. సా తాత కచ్చి త్కౌసల్యా సుమిత్రాచ ప్రజావతీ, సుఖినీ కచ్చి దార్యాచ దేవీ నందతి కైకయీ. ౧౦. కచ్చి ద్వినయసంపన్నః కులపుత్రో బహుశ్రుతః, అనసూయు

దితి భావః - యద్వా - తస్య త్వద్విరహాసహిష్ణుత్వా దితి - రామస్య ప్రశ్నాంతర సంబంధదర్శనేన భరతో నోత్తర ముక్తవా నితి బోధ్యం. ౪. చిరస్యేతి. బతే త్యద్భుతే - 'ఖేదానుకంపా సంతోష విస్మయామంత్రణేబతే' త్యమరః, దూరాత్ దూరావస్థితకేకయనగరాత్-దుష్ప్రతీకం వైవర్ణ్యాదినా దుర్జ్ఞేయావయవం - 'అంగం ప్రతీకోఽవయవ' మి త్యమరః. కిం కిమర్థం. ౫. అస్మి న్నరణ్యే తవ కిం ప్రయోజనం-ప్రయోజనం ద్వేధా సంభవతి-రాజని జీవతి తదాజ్ఞయా మమ దర్శనం రాజనిమృతేస్య బాల్యేన బలవద్భి రపహృతరాజ్యత్వంవా-ఆద్య మాహ కచ్చి దితి. ధారయత ఇతి ప్రాణా నితిశేషః-యస్మాత్త్వ మిహాఽఽగతః తస్మా ద్రాజాప్రాణాన్ ధారయతే కచ్చిత్-రాజాజీవతిచేత్త్వా మత్రాగచ్ఛంతం నసహేతేతి భావః - కచ్చి న్నధరత ఇతి పాఠాంతరం - తదా దేహం ధారయితుం నశక్నోతి కచ్చి దిత్యర్థః - ద్వితీయం పక్షం ప్రశ్నద్వయేన దర్శయతి కచ్చి దిత్యాది - రాజ్యం భ్రష్టం నకచ్చిత్ ప్రజానురాగో విద్యతే కచ్చి దిత్యర్థః. ౬. కచ్చి చ్ఛుశ్రూషస ఇతి. పితృశుశ్రూషానాదరేణ కిమాగతోసీతి పక్షాంతరం. ౭. అథ రాజ్ఞ ఆరోగ్యం పృచ్ఛతి - కచ్చి ద్దశరథ ఇతి. కుశలే అనామయః-రాజ్ఞో వ్యాధిపరిభూతత్వా త్తత్కథనాయ కిమాగతోసీతి పక్షాంతరం - సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః - సత్యప్రతిజ్ఞాం ప్రేక్ష్య పశ్చా త్తాపేన కిమకుశలం ప్రాప్త ఇతి హార్దోభావః-కచ్చి దితి-ఆహర్తా సంపాదయితా - కర్తేతి యావత్ - ధర్మే నిశ్చయో యస్యస ధర్మనిశ్చయః. ౮. సకచ్చి దితి. సః ప్రసిద్ధః బ్రాహ్మణః బ్రహ్మవిత్ - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - విద్వాన్ సర్వవిద్యాసు కుశలః ధర్మనిత్యవిజ్ఞానానుగుణ మనుష్ఠాతేత్యర్థః - మహాద్యుతిః తత్కృతబ్రహ్మవర్చసయుక్తః - ఇక్ష్వాకూణా ముపాధ్యాయః కులగురు ర్వసిష్ఠః-యథావత్ యథాపూర్వం తాతవత్ సంపూజ్యతే బహుమన్యతే. ౯. సాతాతేతి. సాపూర్వం దుఃఖితతయానుభూతా కౌసల్యా సుఖినీ కచ్చిత్-ప్రజావతీ సుప్రజాః సుమిత్రాచ సుఖినీ కచ్చి దిత్యన్వయః - ఆర్యేతి స్వమాతు రపి బహుమానోక్తిః - కైకేయీ నందతి కచ్చిత్ - రాజ్యలాభేనేతి శేషః. ౧౦. కచ్చి ద్వినయసంపన్న ఇతి. వినయసంపన్నః

నేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన రామో ధర్మా నుపదిశతి. క్వన్విత్యాదినా. తస్య జీవత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ. ౪. చిరస్యేతి. బతేత్యద్భుతే దూరాత్ - దూరావస్థిత కేకయనగరాత్ - దుష్ప్రతీకం కార్శ్యవైవర్ణ్యాదినా దుర్జ్ఞేయావయవం. ౫. కచ్చి దితి. నధరతే కచ్చిత్ దేహం ధారయితుం నశక్నోతి కచ్చిత్. ౬. ౭. కచ్చి దితి. ఆహర్తా కర్తేత్యర్థః - ధర్మనిశ్చయం ధర్మబుద్ధి రిత్యర్థః. ౮. స ఇతి. ఉపాధ్యాయో వసిష్ఠః. ౯. ౧౦. కచ్చి దితి. కులపుత్రః సత్కులప్రసూతః - అనుద్రష్టా అనంత

రనుద్రష్టా సత్కృతస్తే పురోహితః. ౧౧ కచ్చి దగ్నిషు తే యుక్తో విధిజ్ఞో మతి
మా నృజుః, హుతం చ హోష్యమాణం చ కాలే వేదయతే సదా. ౧౨ కచ్చి
ద్దేవాన్ పితౄన్ మాతౄన్ గురూన్ పితృసమా నపి, వృద్ధాంశ్చ తాత వైద్యాం
శ్చ బ్రాహ్మణాం శ్చాభిమన్యసే. ౧౩. ఇష్వస్త్రవరసంపన్న మర్థశాస్త్రవిశారదం,
సుధన్వాన ముపాధ్యాయం కచ్చి త్త్వం తాత మన్యసే ౧౪. కచ్చి దాత్మసమా
శ్శూరా శ్శ్రుతవంతో జితేంద్రియాః, కులీనా శ్చేంగితజ్ఞాశ్చ కృతా స్తే తాతమం

నిరహంకారః - కులపుత్రః సత్కులప్రసూతః - బహుశ్రుత మవధారణం యస్యస తథా - అనసూయుః - ఛాందస ఉప్రత్యయః-అనుద్రష్టా వసిష్ఠోపదిష్టానా ముపద్రష్టా - తే పురోహిత ఇత్యనేన రామస్యే సుయజ్ఞ ఇవ భరతస్యాపి ప్రాతిస్వికః కశ్చిత్ పురోహితో ఽస్తీతి గమ్యతే - సుయజ్ఞ ఏవోచ్యత ఇత్యప్యాహుః - సత్కృతః పూజితః కచ్చి దిత్యన్వయః - అనేన పురోహిత స్సదా సత్కర్తవ్య ఇతి శిక్షితం-ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజనీయం. ౧౧. 'పితృవ్యపుత్రే సాపత్నే పరనారీసు తేషు చ, వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరివేదో నదూషణ' మితి స్మరణా ద్ద్వైమాతురే ష్వధివేదనదోషా భావా ద్యజ్ఞోపి కృతఇత్యారోప్యపృచ్ఛతి-కచ్చి దగ్ని ష్వితి. అథవా అగ్నిష్వగ్నికార్యేషు యుక్త స్సావధానః నియుక్తోవా అగ్నిశుశ్రూషణపర ఇత్యర్థః - విధిజ్ఞః అగ్నిహోత్రాద్యశ్వ మేధాంతసకల యాగవిధిజ్ఞః మతిమాన్ ఊహాపోహాదికల్పనచతురః-ఋజుః ప్రత్యక్షపరోక్షయో రేకరూపానుష్ఠానవాన్-ఏకరూపకరణత్రయ ఇతివార్థః-పురోహిత ఇతిశేషః-కాలే తత్తద్ధోమకాలే-వేదయతే తుభ్యం జ్ఞాపయతి కచ్చిత్. ౧౨. కచ్చిద్దేవా నితి. అభిమన్యసే బహుమన్యసే - దేవేషు బహుమతి ర్యజ్ఞాదిభి రారాధనం-పితృషు మాతృషు చ వచనకరణశుశ్రూషణే-భృత్యా నితి పాఠే తత్ర బహుమతి ర్దానం - గురుష్వనువర్తనాభిమతకరణాది - పితృసమేషు జ్ఞాతి ష్వర్థదానం - వృద్ధాదిషు నమస్కారాది - వృద్ధాః జ్ఞానశీలవయోభిః - విద్యా ఏషాం సంతీతి వైద్యాః విద్వాంసః తాన్ బ్రాహ్మణాన్ బ్రహ్మవిదః - యద్వా-వైద్యాన్ భిషజః తేషాం బహుమతిశ్చ ధనాదినా పరితోషణం - బ్రాహ్మణా నితి జాతిమాత్రపరోవా-తదావిద్యాశీలాదిక మపరీక్ష్య బ్రాహ్మణత్వమాత్రేణ యథాయోగ్యం బహుమానం వివక్షితం. ౧౩. ఇష్వస్త్రవరసంపన్న మితి. ఇషవః అమంత్రకాః బాణాః - అస్త్రాణి సమంత్రకాః-వరశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - అర్థశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం-సుధన్వానం సుధన్వనామకం - ఉపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచార్యం - మన్యసే బహుమన్యసే. ౧౪. కచ్చి దాత్మసమా ఇతి. ఆత్మసమాః విశ్వసనీయాః ఇతియావత్ - శూరాః ధీరాః ఇతి యావత్ - శ్రుతవంతః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః - 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః, జితేంద్రియాః పరై రలోభనీయాః ఇతియావత్ కులీనాః ప్రామాణికకులోత్పన్నాః - తే త్వయా. ౧౫. ఏతాదృశమంత్రకరణే కింకారణం తత్రాహ - మంత్ర ఇతి. సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః-శాస్త్రకోవిదైః నీతిశాస్త్రనిపుణైః మంత్రధరై రమాత్యై

ద్రష్టా - తే పురోహిత ఇత్యనేన వసిష్ఠపుత్ర స్సుయజ్ఞోఽభిప్రేతః. ౧౧. కచ్చి దితి. అగ్నిషు అగ్నికార్యేషు యుక్తో నియుక్తః ౧౨. కచ్చి దితి. అభిమన్యసేయథావ ద్బహుమన్యస ఇత్యర్థః.౧౩. ఇష్వితి. ఇష్వస్త్రవరసంపన్నం - ఇషవః అమంత్రకాః - అస్త్రాణి సమంత్రకాని - వరశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - సుధన్వానం - సుధన్వనామాన ముపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచార్యం. ౧౪. ౧౫. మంత్ర ఇతి. సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః. ౧౬. * తి. అర్థనైపుణ మర్థప్రాప్త్య

త్రిణః. ౧౫. మంత్రో విజయమూలం హి రాజ్ఞాం భవతి రాఘవ, సుసంవృతో మంత్రధరై రమాత్యై శ్శాస్త్రకోవిదైః ౧౬. కచ్చిన్నిద్రావశం నైషీః కచ్చిత్కాలే ప్రబుధ్యసే, కచ్చిచ్చాపరరాత్రేషు చింతయస్యర్థనైపుణం. ౧౭. కచ్చిన్మంత్రయసే నైకః కచ్చిన్న బహుభిస్సహ, కచ్చిత్తే మంత్రితో మంత్రో రాష్ట్రం న పరిధావతి. ౧౮. కచ్చిదర్థం వినిశ్చిత్య లఘుమూలం మహోదయం, క్షిప్ర మారభసే కర్తుం నదీర్ఘయసి రాఘవ. ౧౯. కచ్చిత్తే సుకృతాన్యేవ కృతరూపాణివా పునః, విదుస్తే సర్వకార్యాణి నకర్తవ్యాని పార్థివాః. ౨౦. కచ్చిన్న తర్కై ర్యుక్త్యావా యేచాప్యపరికీర్తితాః, త్వయావా తవవా మాత్యై ర్బుధ్యతే తాత మంత్రితం. ౨౧. కచ్చిత్సహస్రా న్మూర్ఖాణా మేక మిచ్ఛసి పండితం, పండితో హ్యర్థకృచ్ఛ్రేషు

స్సుసంవృతో మంత్రోహి విజయమూలం భవతీత్యన్వయః. ౧౬. కచ్చిన్నిద్రావశ మితి. అర్థనైపుణం-అర్థవిషయసామర్థ్య మితి యావత్. ౧౭. కచ్చిన్మంత్రయస ఇతి. ఏకోనమంత్రయసే కచ్చిత్-ఏకేన మంత్రే క్రియమాణే తస్య కుత్రచి దభినివేశేన గుణాగుణయో ర్యాథార్థ్యగ్రహణం నసిద్ధ్యే దితి భావః - బహుభి స్సహ నమంత్రయసే కచ్చిత్-బహుభి స్సహ మంత్రణేపి ప్రథమం తావ దైకమత్యం నఘటతే - మంత్ర భేదశ్చ భవే దితి భావః-రాష్ట్రం జనపదం-నపరిధావతి నవ్యాప్నోతి-పూర్వం మంత్రసంవరణ మన్యహేతు తయోక్తం-అత్రతు స్వతంత్రతయోచ్యత ఇతి నపునరుక్తిః. ౧౮. కచ్చిదర్థ మితి. లఘుమూలం లఘుసాధనం-మహోదయం మహాఫలం-అర్థం కార్యం వినిశ్చిత్య క్షిప్ర మారభసే కచ్చిత్ - నదీర్ఘయసి నవిళంబసే కచ్చిత్-ఏవ మన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం. 'క్షిప్ర మక్రియమాణస్య కాలః పిబతి సంపద' ఇతిభావః. ౧౯. కచ్చిత్తే సుకృతానీతి. పార్థివాః సామంతనృపాః - తే సర్వకార్యాణి మంత్రితసర్వకార్యాణి, సుకృతాన్యేవ సునిష్పన్నాన్యేవ విదుః కచ్చిత్ - కృతరూపాణి కృతప్రాయాణివా క్షిప్రమేవ ఫలోన్ముఖానీతి యావత్ - కర్తవ్యాని నవిదుః. మంత్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్ పూర్వం నవిదు రిత్యర్థః. ౨౦. కచ్చిన్నేతి. మంత్రితం కార్యం - త్వయావా - తవామాత్యై ర్వా-హేతుభిః - తర్కైః ఊహైః - యుక్త్యావా అనుమానేనవా - యేచా ప్యపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః - తైర్వా నబుధ్యతే కచ్చిత్ పరై రితి శేషః - భవాన్ భవదీయామాత్యాశ్చ మంత్రితార్థవిషయపరాభ్యూహ్యస్థానాని సూక్ష్మాణ్యపి స్థగయంతి కచ్చి దిత్యర్థః. ౨౧. కచ్చిత్సహస్రా దితి. మూర్ఖాణాం సహస్రాత్ మూ

పాయం. ౧౭. కచ్చిదితి. ఏకో నమంత్రయసే కచ్చిత్-ఏకేన మంత్రే క్రియమాణే స్వకార్యాభినివేశేన గుణావగుణయో ర్యాథార్థ్యగ్రహణం నసిధ్యతీతి భావః-బహుభి స్సహమంత్రణే ప్రథమం తావ దైకమత్యం నఘటతే - మంత్ర భేదశ్చ భవే దితి భావః-నపరిధావతి నవ్యాప్నోతి. ౧౮. కచ్చిదితి. లఘుమూలం లఘుసాధనం - మహోదయం మహాఫలం - నదీర్ఘయసి విలంబం నకార్షీః. ౧౯. కచ్చిదితి. పార్థివాః సామంతపృథివీశ్వరాః తే సర్వకార్యాణి సుకృతాన్యేవ సునిష్పన్నాన్యేవ విదుః కచ్చిత్-కృతరూపాణివా కృతప్రాయాణివా - క్షిప్రమేవ ఫలోన్ముఖానీతి యావత్ - కర్తవ్యాని నవిదుః మంత్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్పూర్వం నవిదు రిత్యర్థః. ౨౦. కచ్చిదితి. తర్కా ఊహాః యుక్తికారణం - అర్థాపత్తిర్వా - యేచాపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః-తైర్యుక్త్యావా ఇంగితాదిభిర్వా - త్వయావా తవఅమాత్యైర్వా సాధనభూతైర్మంత్రితం మంత్రం నబుధ్యతే కచ్చిత్-అన్యై రితి శేషః. ౨౧. మూర్ఖాణాం సహస్రాత్ అవిమృశ్యకారిణాం

కుర్యాన్నిశ్శ్రేయసం మహత్. ౨౨. సహస్రాణ్యపి మూర్ఖాణాం యద్యుపాస్తే మహీపతిః, అథవా ప్యయుతాన్యేవ నాస్తి తేషు సహాయతా. ౨౩. ఏకో ప్యమాత్యో మేధావీ శూరో దక్షో విచక్షణః, రాజానం రాజమాత్రం వా ప్రాపయే న్మహతీం శ్రియం. ౨౪. కచ్చి న్ముఖ్యా మహత్స్వేవ మధ్యమేషు చ మధ్యమాః, జఘన్యాస్తు జఘన్యేషు భృత్యాః కర్మసు యోజితాః. ౨౫. అమాత్యా నుపధాతీతాన్ పితృపైతామహాం చ్ఛుచీన్, శ్రేష్ఠాన్ శ్రేష్ఠేషు కచ్చి త్త్వం నియోజయసి కర్మసు ౨౬. కచ్చి న్నోగ్రేణ దండేన భృశ ముద్వేజితప్రజం,

ర్ఖాణాం సహస్రాత్ మూర్ఖసహస్రం పరిత్యజ్యాపి - ల్యబ్లోపే పంచమీ - పండితం విమృశ్యకారిణం ఏకం ఇచ్ఛసి కచ్చిత్-పండితపరిగ్రహే హేతు మాహ-పండిత ఇతి. అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు-పాఠాంతరం అర్థకృచ్ఛ్రేషు అర్థసంకటేషు-మహ న్నిశ్శ్రేయసం మహదైశ్వర్యం ప్రాపయే దిత్యర్థః - పాఠాంతరం-మహ న్నిశ్శ్రేయసం అవ్యభిచరితఫలసాధనోపాయం-కుర్యాత్ ఉపదిశే దిత్యర్థః. ౨౨. ఏవ మన్వయే నోపపాద్య వ్యతిరేకముఖేనోపపాదయతి - సహస్రాణీతి. ఉపాస్తే ఆశ్రయతి - సంగృహ్ణాతీత్యర్థః-నాస్తీ త్యస్మాత్ పూర్వం తథాపీ త్యుపస్కార్యం-సహాయతా మంత్రోపాయసహాయత్వం. పండితశబ్దార్థం వివృణ్వ న్నాహ - ఏక ఇతి. మేధాస్యాస్తీతి మేధావీ - ఆమ్నాయా మేధా స్రజోవిని రితివినిః - ఝటితి పరోపన్యస్తార్థగ్రహణపటురిత్యర్థః - శూరః స్థిరబుద్ధిః - దక్షః విచారసమర్థః - విచక్షణః అభ్యస్తనీతిశాస్త్రః. ౨౪. కచ్చిన్ముఖ్యా ఇతి. ముఖ్యాః భృత్యాః - మహత్సు ముఖ్యేష్వేవకార్యేషు పచనపరివేషణాదిషు - కచ్చిన్నియోజితాః నతుహీనేషు కార్యేషు - మధ్యమాః జాత్యాదినా మధ్యమా భృత్యాః మధ్యమేష్వేవ కార్యేషు శయ్యాసనానయనాదిషు నియోజితాః - నతూత్తమాధమకార్యేషు - జఘన్యాః జాత్యాదిహీనాః భృత్యాః - జఘన్యేష్వేవ కార్యేషు పాదప్రక్షాళనపాదుకానయన పాదసంవాహనాదిషు - నియోజితాః - నతూత్తమమధ్యమేషు కార్యేషు యోజితాః కచ్చిత్ - అన్యథా మహద్వైశసం భవే దితి భావః. భృత్యేషూక్తం న్యాయ మమాత్యేష్వతిదిశతి - అమాత్యానితి. ఉపధాతీతాన్ స్వవ్యతిరిక్తే ష్వర్థా ద్యుపాధి రహితాన్ - యద్వా సుపరీక్షాతీతాన్ - 'ఉపధాసు పరీక్షా స్యా' దితి వైజయంతీ, శ్లాఘ్యవస్త్రాభరణాదికం పురుషముఖేన సంప్రేష్య అంతఃపురప్రేషితం పరరాజప్రేషితమితి ప్రలోభ్య పరీక్షాం కుర్వంతి రాజానః - తా మతీతా నిత్యర్థః-పితృపైతామహాన్ కులక్రమాగతాన్-శుచీన్ కరణత్రయశుద్ధియుక్తాన్. ౨౬. కచ్చిన్నోగ్రేణేతి. తవ ఉగ్రేణ దండేన-ఉద్వేజితప్రజం పీడితప్రజాయుక్తం-రాష్ట్రం రాజ్యం-మంత్రిణః నానుజానంతి నానుమన్యంతే కచ్చిత్-రాజానం త్వాం ఉగ్రదండా న్నివర్తయంతి కచ్చి దిత్యర్థః. కచ్చి త్త్వా మితి. ఉగ్రప్రతిగ్ర

సహస్రా త్పండితం సమ్యగ్విమృశ్యకారిణ మేక మిచ్ఛసి కచ్చిత్-పండితగ్రహణే హేతు మాహ-పండిత ఇతి. అర్థకృచ్ఛ్రేషు అర్థసంకటేషు - మహన్నిశ్శ్రేయసం కుర్యాత్ - మహదైశ్వర్యం ప్రాపయే దిత్యర్థః. ౨౨. * తి. సహాయతా సహాయకార్యక్షమతా. ౨౩. ఏక ఇతి. విచక్షణః అభ్యస్తనీతిశాస్త్ర ఇత్యర్థః. ౨౪. * తి. ముఖ్యామహాంతః. ౨౫. అమాత్యా నితి. ఉపధాతీతాన్ ఉపధా పరీక్షా'ఉపభావా పరీక్షాస్యా' దితి హలాయుధః-అనర్ఘవస్త్రాభరణాదికం పురుషముఖేన సంప్రేష్య రాజస్త్రీప్రేషిత మితి ప్రబోధ్య పరీక్షాం కుర్వతే రాజానః - తాం పరీక్షా మతీతాన్ తత్రాలోలుపానిత్యర్థః-అత ఏవ శుచీన్ కరణత్రయశుద్ధియుక్తాన్ పితృపైతామహాన్ కులక్రమాగతాన్. ౨౬.

రాష్ట్రం తవానుజానంతి మన్త్రిణః కైకయీసుత. ౨౭. కచ్చిత్త్వాం నావజానంతి యాజకాః పతితం యథా, ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం కామయాన మివ స్త్రియః ౨౮. ఉపాయకుశలం వైద్యం భృత్యసందూషణే రతం, శూర మైశ్వర్యకామం చ యో న హంతి స వధ్యతే. ౨౯. కచ్చిద్ధృష్టశ్చ శూరశ్చ మతిమాన్ ధృతిమాం చ్ఛుచిః, కులీన శ్చానురక్తశ్చ దక్ష స్సేనాపతిః కృతః. ౩౦. బలవంతశ్చ కచ్చిత్తే ముఖ్యా యుద్ధవిశారదాః, దృష్టాపదానా విక్రాంతా స్త్వయా సత్కృత్య

హీతార మిత్యుపమానోపమేయయో స్సాధారణవిశేషణం-ఉగ్రేణ దండోపాయేన అదండ్యేభ్యోధన గ్రహణం కుర్వంతం త్వాం ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం ఉగ్రేణ దుర్దానేన-ధనప్రతిగ్రహీతారం పతితం యష్టుకామం పతితం యాజకా ఋత్విజ ఇవ-ఉగ్రేణ కర్మణా బలాత్కారేణ ప్రతిగ్రహీతారం కామయానం పురుషం స్త్రియ ఇవవచనాజ్జానంతి కచ్చిత్ ప్రజా ఇతి శేషః-ప్రజావమానహేతుభూతం న్యాయాతిక్రమేణ ఉగ్రకరగ్రహణం త్వయి నాస్తి కచ్చిదితి భావః. ౨౮. ఉపాయకుశల మితి. ఉపాయేషు సామాద్యుపాయేషు కుశలం - నిపుణం-వైద్యం కణికోక్తకుటిలనీతివిద్యావిదం-పాంతాంతరం - చాణక్యాద్యుక్తకుటిలనీతిశాస్త్రవిదం - భృత్యసందూషణే రతం అంతరంగభృత్యానాం సందూషణే అసద్దోషోద్ఘాటనేన తద్విఘటనే రతం - శూరం రాజహింసనేపి నిర్భయం - ఐశ్వర్యకామం క్రమేణ రాజైశ్వర్యాక్రమణకామంచ - పురుషం యో న హంతి స రాజా తేనైవ వధ్యతే రాజ్యాత్ భ్రష్టో భవతీత్యర్థః - ఏవం విధః పురుష స్త్వత్సన్నిధౌ న వర్తతే కచ్చిదిత్యర్థః. ౨౯. సంగ్రాహ్యా సేనాపతిగుణా నాహ - కచ్చిద్ధృష్ట ఇతి. హృష్యతీతి హృష్టః - రాజకృతసత్కారేణ సంతుష్టః - యద్వా ధృష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః - ధృష్టః వ్యవహారేషు ప్రగల్భః-శూరః పరనిగ్రహపరః-మతిమాన్ తత్తత్సమయానుగుణస్వపరసేనావ్యూహతద్భేదనసేనానయనాదిచతురబుద్ధియుక్తః-ధృతిమాన్ విపదిప్రశస్తధైర్యః - శుచిః బాహ్యాభ్యంతర శుద్ధియుక్తః - యద్వా - శుచిః స్వామిని సవిశ్వాసః - కులీనః సత్కులప్రసూతః - అనురక్తః స్వస్మి న్నిరవధికప్రీతిమాన్ - దక్షఃకార్యకుశలః-ఏవంవిధస్సేనాపతిః కృతః కచ్చిత్ - తాదృశంపూర్వసేనాపతిం విహాయ తాదృశ మన్యంనపరిగృహీతవానసికచ్చిదిత్యర్థః. ౩౦. బలవంత ఇతి. బలవంతః అత్యంతబలాః-తే ప్రసిద్ధాః-ముఖ్యాః గణముఖ్యాః-యుద్ధవిశారదాః యుద్ధే సమర్థాః - దృష్టం సాక్షాత్కృతం అపదానం పూర్వవృత్తం పౌరుషం యేషాం తే తథోక్తాః-విక్రాంతాః శూరాః-'శూరో వీరశ్చ విక్రాంత' ఇత్యమరః, సత్కృత్యమానితాః

కచ్చిదితి. రాజ్య మనుజానంతి రక్ష్యత్వేనానుమన్యంతే కచ్చిత్. ౨౭. కచ్చిదితి. పతితం యష్టుకామం పతితం - యాజకా యథా ఋత్విజ ఇవ - ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం ఉగ్రేణ కర్మణా ప్రతిగ్రహీతారం - బలాత్ప్రతిగ్రహీతార మితి యావత్ - కామయానం కాముకం స్త్రియ ఇవ చ త్వాం నావజానంతి కచ్చిత్ ప్రజా ఇతి శేషః-ప్రజాతిక్రమణ ముగ్రకరగ్రహణంచ త్వయి నాస్తి కచ్చిదిత్యర్థః. ౨౮. ఉపాయకుశలమితి. సామాద్యుపాయచతురం - వైద్యం విద్యావిదం నీతిశాస్త్రజ్ఞ మితి యావత్ - భృత్యసందూషణే రతం యేన కేనాపి హేతునా ఆప్తభృత్యవిఘటనే రతం శూరం మరణనిర్భయం ఐశ్వర్యకామం రాజ్యాభిలాషిణ మితి యావత్ - యో న హంతి స వధ్యతే-ఏవంవిధపురుష స్త్వత్సన్నిధౌ న వర్తతే. ౨౯. కచ్చిదితి. ధృతిమాన్ విపదిప్రశస్తధైర్యః శుచిః బాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః - దక్షః చతురః. ౩౦. బలవంత ఇతి. ముఖ్యాగణముఖ్యాః దృష్టాపదానాః దృష్ట మపదానం పూర్వవృత్తం పౌరుషం కర్మ యేషాం తే తథా-విక్రాంతాః శూ

మానితాః 3౧. కచ్చిద్బలస్య భక్తం చ వేతనంచ యథోచితం, సంప్రాప్తకాలం దాతవ్యం దదాసి నవిళంబసే 3౨ కాలాతిక్రమణా చ్చైవ భక్తవేతనయో ర్భృతాః, భర్తుః కుప్యంతి దుష్యంతి సోఽనర్థ స్సుమహాన్ స్మృతః 33. కచ్చిత్సర్వేఽనురక్తాస్త్వాం కులపుత్రాః ప్రధానతః, కచ్చిత్ ప్రాణాం స్తవార్థేషు సంత్యజంతి సమాహితాః. 3౪. కచ్చి జ్జానపదో విద్వాన్ దక్షిణః ప్రతిభానవాన్, యథోక్తవాదీ దూత స్తే కృతో భరతపండితః 3౫. కచ్చి దష్టాదశాన్యేషు స్వపక్షే దశపంచ చ,

---

పారితోషికదానపూర్వకం శ్లాఘితాః కచ్చిత్. 3౧. కచ్చిద్బలస్యేతి. బలస్య సైన్యస్య - సంప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం - దాతవ్యం తత్తత్కాలే దేయం భక్తం అన్నం - వేతనం ప్రతిమాసం దేయాం భృతించ - యథోచితం తత్తత్కార్యోచితం - దదాసి నవిళంబసే కచ్చిత్ - కాలాతిక్రమణం వినా దదాసి కచ్చిత్. 3౨. విళంబే దోషమాహ - కాలాతిక్రమణా దితి. భృతాః భృతిజీవినః భటా ఇతి యావత్ - భర్తుః కుప్యంతి భర్తారం ప్రతి కుప్యంతి - దుష్యంతి కోపేన వికృతా భవంతి - సవికారః సుమహానర్థ స్స్మృతః. అనర్థకరో భవేదిత్యర్థః. 33. కచ్చి త్సర్వ ఇతి. కులపుత్రాః క్షత్రియకులప్రసూతాః - జ్ఞాతయ ఇతివా - ప్రధానతః ప్రధానాః - సార్వవిభక్తికస్తసిః. 3౪. కచ్చి జ్జానపద ఇతి. జానపదః స్వజనపదభవః - పరజనపదభవశ్చేత్ - పక్షపాత మాచరేత్ - విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః - దక్షిణః సమర్థః - ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః - పరోక్తస్యావిళంబ ముచితోత్తరజ్ఞ ఇతి యావత్ - యథోక్తవాదీ - ఉక్త మనతిక్రమ్య సందేశప్రతిసందేశవచనశీలః - కార్యోపయోగితయా బహుముఖం వ్యాహర న్నపి స్వామ్యుక్తమజహదేవ వ్యవహర్తేతియావత్ - పండితః పరిచ్ఛేత్తా - పరిచ్ఛేదోహి పాండిత్య మిత్యుక్తేః. 3౫. కచ్చి దష్టాదశాన్యే ష్వితి. అన్యేషు పరపక్షేషు అష్టాదశతీర్థాని స్వపక్షే పంచదశతీర్థాని చ - అవిజ్ఞాతైః పరస్పర మన్యైశ్చావిజ్ఞాతైః - విజ్ఞాతత్వే తేషాం సాంకేతికవ్యవహారః ప్రాదుష్ష్యాత్ - ఏకస్మిన్ తీర్థే త్రిభి స్త్రిభిః చారకైః వేషాంతరధారిభి శ్చారైః - కృత్రిమార్థకప్రత్యయః - వేత్సి కచ్చిత్ - ఏతాని న్యాయతో న్యాయతోవా ప్రవర్తంత ఇతి జానాసి కచ్చిదిత్యర్థః - తానీమా న్యష్టాదశనీతిశాస్త్రోక్తాని తీర్థాని - మంత్రి పురోహిత యువరాజసేనాపతి దౌవారికాం తర్వంశిక కారాగారాధికృతార్థ సంచయకృత్కార్య నియోజకప్రాడ్వివాక సేనానాయక నగరాధ్యక్ష కర్మాంతిక సభ్యధర్మాధ్యక్ష దండపాలదుర్గపాలరాష్ట్రాంతపాలాః - ఏష్వేవ మంత్రి పురోహిత యువరాజ వ్యతిరిక్తాని స్వపక్షే పంచదశతీర్థాని - మంత్రి పురోహిత యువరాజసేనాపతయః ప్రసిద్ధాః - దౌవారికః - అంతఃపురాది ద్వారరక్షణాధికృత జననిర్వాహకః - అంతర్వంశికః - అంతఃపుర కార్య నిర్వాహకః - కారాగారం అపరాధినాం బంధనగృహం - తత్రాధికృతః కారాగారాధికృతః - అర్థ సంచయకృత్ ధనాధ్యక్షః - కార్యనియోజకః రాజాజ్ఞాయాః

రాః. 3౧. కచ్చి దితి. భక్త మన్నం ఏత ద్వ్రీహ్యాదీనాము ప్యుపలక్షణం వేతనం భృతిః. 3౨. కాలాతిక్రమణా దితి. భృతాః భృత్యుపజీవినః. 33. కచ్చి దితి. 'కులపుత్రాః జ్ఞాతయః - ప్రధానతః ప్రధానాః. 3౪. కచ్చి దితి. జానపదః జనపదే భవః - విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః - ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః పండితః పరిచ్ఛేత్తా. 3౫. కచ్చి దితి. అన్యేషు పరపక్షేషు మంత్రాదీ న్యష్టాదశతీర్థాని - స్వపక్షే పంచదశతీర్థానిచ - పరస్పర మవిజ్ఞాతై రన్యైన్యమవిజ్ఞాతై స్త్రిభిస్త్రిభి శ్చారకై ర్వేషాంతరధారిభిః చారై ర్వేత్సి కచ్చి దితి సంబంధః - 'చారా

త్రిభి స్త్రిభి రవిజ్ఞాతై ర్వేత్సి తీర్థాని చారకైః. ౩౬. కచ్చి ద్వ్యపాస్తా నహితాన్ ప్రతియాతాంశ్చ సర్వదా, దుర్బలా ననవజ్ఞాయ వర్తసే రిపుసూదన. ౩౭ కచ్చి

బహిః ప్రచారకర్తా - ప్రాడ్వివాకః వ్యవహారప్రష్టా - తల్లక్షణ ముక్తం 'వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం ప్రతి ప్రశ్నం తథైవచ, ప్రియపూర్వం ప్రాగ్వదతి ప్రాడ్వివాక స్తతః స్మృత' ఇతి. సేనానాయకః సేనాయాః భృతి జీవనాదిదానాధ్యక్షః - నగరాధ్యక్షః - రాత్రౌ నగరశోధన నగర ద్వారప్రాకారాదిరక్షణ సంవిధానాదికర్తా - కర్మాంతికః కార్యాంతే వేతనగ్రాహిణాం సైనిక వ్యతిరిక్తానాం సర్వేషాం రాజ్ఞ స్సకాశా దేకధా స్వయం వేతనం గృహీత్వా ప్రత్యేకంత ద్యో దాపయతిసః - సభ్యః ప్రతిదినం సభాలంకరణ రాజమంత్రి ప్రభృతి సముచితాసన విధాన సభ్యానయనాసభ్యనిరోధనయథోచితనివేశనసభానిశ్శబ్దీకరణసభారక్షణాదివిధాయిజననిర్వాహకః - ధర్మాధ్యక్షః దాయభాగాది విషయే వివాదం కుర్వతాం వివాదపదవిశోధనపూర్వకం యథా ధర్మ శాస్త్రం వివాదశమనకరః - దండపాలః పరస్వాపహరణా ద్యపరాధకారిణాం రాజాజ్ఞా ప్రకారేణ కరశిరశ్ఛేదాదివిధాయిజననియోజకః - దుర్గపాలః గిరిజలవనాది దుర్గసంతతరక్షకజననిర్వాహకః - రాష్ట్రాంతపాలః స్వరాష్ట్రసీమాంతే సర్వాసు దిక్షు పరరాజాక్రమణాది నివారణాయ సదా తద్రక్షణం కుర్వతాం నిర్వాహకః - స్వకీయ మంత్రిపురోహితయువరాజానపరీక్ష్యాః - తేషాం సదా స్వసమీపవర్తిత్వేన తత్స్వభావస్య స్వేనైవ జ్ఞాతత్వాత్ - తథోక్తం నీతిశాస్త్రే, 'చారాన్ విచారయే త్తీర్థే ష్వాత్మనశ్చపరస్య చ, పాషండాదీ నవిజ్ఞాతా నన్యోన్య మితరై రపి, మంత్రిణం యువ రాజం చ హిత్వా స్వేషు పురోహిత' మితి. స్వేషు మంత్రిణం యువరాజం పురోహితం చ హిత్వే త్యన్వయః - ఏషాం తీర్థశబ్దవాచ్యత్వ ముక్తం హలాయుధే - 'యోనౌజలావతారేచ మంత్రా ద్యష్టా దశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థం స్యా ద్దర్శనే ష్వపీ'తి. ౩౬. కచ్చిద్వ్యపాస్తా నితి. వ్యపాస్తాన్ నిష్కాసితాన్ - ప్రతియాతాన్ పున రాగతాన్ - అహితాన్ శత్రూన్ దుర్బలా ననవ జ్ఞాయ వర్తసే కచ్చిత్ - దుర్బలా ఇత్యవజ్ఞాం కృత్వానవర్తసే కచ్చి దితి భావః - ప్రతియాన మవ ష్టంభ మంతరేణ నసంభవతీతి మత్వా తేషు సావధానతయా స్థాతవ్య మితిభావః. ౩౭. కచ్చి న్నలోకాయతికానితి. లోకాయతికాన్ లోకేష్వాయతం విస్తృతం లోకాయతం ప్రత్యక్షప్రమాణం - యద్వా లోకాయతశబ్దాభ్యాం ప్రత్యక్ష మనుమానం చోచ్యతే - లోక్యతే సాక్షాత్క్రియతే ఽనేనేతి లోకః ప్రత్యక్షప్రమాణం - ఆసమంతాత్ వ్యాప్య ధూమాది సమీప వర్తి వహ్న్యది ర్యత్యతే గృహ్యతే ఽనేనేత్యాయత మనుమానం - తదేషా మస్తీతి లోకాయతి

న్విచారయే త్తీర్థే ష్వాత్మనశ్చ పరస్య చ, పాషండాదీ నవిజ్ఞాతా నన్యోన్య మితరేష్వపి, మంత్రిణం యువరాజం చ హిత్వా స్వేషు పురోహిత' మితి-అష్టాదశతీర్థా న్యేతాని - మంత్రపురోహిత యువ రాజసేనాపతిదౌవారికాంతర్వంశికకారాగారాధికృతార్థసంచయకృత్కృత్యాకృత్యనియోజక ప్రాడ్వి వాకసేనానాయక నగరాధ్యక్షకర్మాంతికసభ్యధర్మాధ్యక్ష దండపాల దుర్గపాల రాష్ట్రాంతపాలకా ఇతి నీతిశాస్త్రోక్తా న్యష్టాదశతీర్థాని - ప్రాడ్వివాకలక్షణం - 'వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం ప్రతి ప్రశ్నం తథైవ చ, ప్రియపూర్వం ప్రాగ్వ దతి ప్రాడ్వివాక స్తతః స్మృత' ఇతి - ఏతేషాం తీర్థశబ్ద వాచ్యత్వే హలాయుధః. 'యోనౌ బలావతారే చ మంత్రాద్యష్టాదశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థం స్యాద్దర్శనే ష్వపీ'తి. ౩౬.కచ్చిదితి. వ్యపాస్తాన్ నిష్కాసితాన్ ప్రతియాతాన్ పునరాగతా నహితాన్ శత్రూన్ దుర్బలా ననవజ్ఞాయ వర్తసే కచ్చిత్. ౩౭. కచ్చిదితి. లోకాయతికాన్ -

న్నలోకాయతికాన్ బ్రాహ్మణాం స్తాత సేవసే, అనర్థకుశలా హ్యేతే బాలాః పండితమానినః. ౩౮. ధర్మశాస్త్రేషు ముఖ్యేషు విద్యమానేషు దుర్బుధాః, బుద్ధిమాన్వీక్షికీం ప్రాప్య నిరర్థం ప్రవదంతి తే. ౩౯. వీరై రధ్యుషితాం పూర్వ మస్మాకం తాతపూర్వకైః, సత్యనామాం దృఢద్వారాం హస్త్యశ్వరథసంకులాం, బ్రాహ్మణైః క్షత్రియై ర్వైశ్యై స్స్వకర్మనిరతై స్సదా, జితేంద్రియై ర్మహోత్సాహై ర్వృతా మార్యై స్సహస్రశః. ౪౧. ప్రాసాదై ర్వివిధాకారై ర్వృతాం వైద్యజనాకులాం, కచ్చిత్ సుముదితాం స్ఫీతామయోధ్యాం పరిరక్షసి. ౪౨. కచ్చి చ్చిత్యశతై ర్జుష్ట స్సునివిష్టజనాకులః, దేవస్థానైః ప్రపాభిశ్చ తటాకై శ్చోపశోభితః, ప్రహృష్టనరనారీక స్సమాజోత్సవశోభితః, సుకృష్టసీమాపశుమాన్ హింసాభిః పరి

కాః - అత ఇనితసావితి ఠన్ ప్రత్యయః - నాస్తికాః బౌద్ధచార్వాకాదయః తాన్ బ్రాహ్మణాన్ న సేవసే కచ్చిత్ - అసేవాయాం హేతు మాహ అనర్థేతి-అర్థేషు తత్త్వార్థేషు కుశలాః యథావద్జ్ఞానవంతః తే నభవంతీత్యనర్థకుశలాః - యద్వా అనర్థః ధర్మానుష్ఠానశ్రద్ధా వైకల్యతన్మూలక సజ్జనబహిష్కార నరకపతనాదిః తత్ర కుశలాః - దురోబ్ధనేన తత్సంపాదకా ఇత్యర్థః-బాలాః తత్త్వజ్ఞాన విరోధ్యజ్ఞానయుక్తాః - అథచ పండితమానినః-అపండిత మాత్మానం పండితం మన్యమానాః-ఏతే అనర్థకుశలాహి-తనిశ్లోకీ. ౩౮. అనర్థకుశలత్వమేవోపపాదయతి - ధర్మశాస్త్రేష్వితి. దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః తే-ముఖ్యేషు తామసస్మృతి పురాణాదివ్యావృత్తేషు సాత్త్వికమహర్షి ప్రణీతేషు సజ్జనాదరణీయేషు ధర్మశాస్త్రేషు ధర్మప్రమాపక శాస్త్రేషు విద్యమానేషు తత్సంప్రదాయ పరంపరయా పఠ్యమానేషు సత్సు - ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం ప్రాప్య-శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధి మాస్థాయనిరర్థం నిష్ప్రయోజనం ప్రవదంతి-'ఆర్షం ధర్మోపదేశంచ వేదశాస్త్రావిరోధినా, యస్తర్కేణానుసంధత్తే సధర్మం వేదనేతర' ఇతిస్మృతేః. తనిశ్లోకీ. ౩౯. వీరై రిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. అయోధ్యాం సత్యనామాం పరిరక్షసి కచ్చిత్ - సత్యనామాం - డాబుభాభ్యా మన్యతరస్యా మితి డాప్ - అయోధ్యేతి నామ సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసి కచ్చి దిత్యర్థః - సత్యనామాత్వమూలం వీరై ర్ధ్యుషితా మిత్యాది - తత్ఫలాని సత్యనామాత్వాదీని. ఆర్యైః పూజ్యైః-తత్ర హేతవస్స్వకర్మ నిరతత్వాదయః-వైద్యజనాకులాం వైద్యజనాః విద్వజ్జనాః తైరావృతాంసుముదితాం సుసంతుష్టజనా మిత్యర్థః-స్ఫీతాం సమృద్ధాం. ౪౨. కచ్చిచ్చిత్యశతైరిత్యాది శ్లోకచతుష్టయ మేకం వాక్యం. చిత్యశతైః-చైత్యశతై రితి చ పాఠః-ఉభయత్రా ప్యశ్వమేధాంత మహాయజ్ఞచయనప్రదేశసమూహై రిత్యర్థః-సునివిష్టజనాకులః సుప్రతిష్ఠితజనవ్యాప్తః-సుప్రతిష్ఠితత్వంచ రాజన్వత్త్వసువృష్ట్యారోగ్యాదిదేశగుణాకృష్టచిత్తతయా దేశాంతరజిగమిషా రాహిత్యేన తత్రైవాసక్తత్వం - దేవస్థానై ర్దేవాలయైః-ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః మార్గప్రవర్తితాభి రితి శేషః - 'ప్రపా పానీయశాలికే' త్యమరః. తటాకైః సస్యాదివృద్ధినిమిత్తైః మహాజలాశయైః - సమాజోత్సవశోభితః - సమాజైః

చార్వాకాన్ - బాలాః బాలిశాః - అనర్థకుశలాః - అనర్థసంపాదనే చతురాః. ౩౮. ధర్మశాస్త్రేష్వితి. దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః - ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం ప్రాప్య శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధి మాస్థాయ. ౩౯. వీరై రిత్యాది. అయోధ్యాంసత్యనామాం పరిరక్షసి-కచ్చిత్ అయోధ్యేతినామ సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసే కచ్చిత్. ౪౨. కచ్చి దిత్యాది. ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః*అదైవమాతృకః వృష్టినిష్పాద్యసస్యో దేశో దేవమాతృకః సనభవతీ త్యదేవమాతృకః - నదీమాతృకఇత్యర్థః-

వర్జితః, అదేవమాతృకో రమ్య శ్శ్వాపదైః పరివర్జితః, పరిత్యక్తో భయై స్సర్వైః ఖనిభి శ్చోపశోభితః, వివర్జితో నరైః పాపై ర్మమ పూర్వై స్సురక్షితః, కచ్చిజ్జనపద స్స్ఫీత స్సుఖం వసతి రాఘవ. ౪౬. కచ్చిత్తే దయితా స్సర్వే కృషిగోరక్షజీవినః, వార్తాయాం సంశ్రిత స్తాత లోకోహి సుఖ మేధతే. ౪౭. తేషాం గుప్తిపరీహారైః కచ్చిత్తే భరణం కృతం, రక్ష్యాహి రాజ్ఞా ధర్మేణ సర్వే విషయవాసినః. ౪౮. కచ్చిత్ స్త్రియ స్సాంత్వయసి కచ్చిత్తాశ్చ సురక్షితాః, కచ్చి న్న శ్రద్దధాస్యాసాం

ధర్మనిర్ణయార్థసభాభిః - యద్వా-నదీతటాకాదితీరవనేషు సమస్తవస్తు విక్రయసౌకర్యాయ నిఖిలజనవిదితతయా కృత వారసంకేతః కృతాపణో వణిజాం సమూహ స్సమాజ ఇత్యుచ్యతే - యద్వా సమాజయుక్తోత్సవశోభితః - సుకృష్టసీమా - అకృష్టా ఈషత్కృష్టాచ భూమి ర్నతత్రాస్తీత్యర్థః - యద్వా - సర్వదా సుకృష్టప్రాయసీమా - అకృష్టపచ్యభూమియుక్తఇత్యర్థః - పశుమాన్ గవాజాది పశుసమృద్ధః -హింసాభిః ఈతిభిర్వర్జితః - 'అతివృష్టిరనావృష్టి ర్మూషికాశ్శలభాః ఖగాః, అత్యాసన్నాశ్చ రాజాన షడేతా ఈతయస్స్మృతా' ఇత్యుక్తాభిః పరివర్జితః - యద్వా పరస్పరహింసారహిత ఇత్యర్థః - అదేవమాతృకః దేవమాతృకదేశరహితః - వృష్ట్యేకనిష్పాద్య సస్యకదేశరహిత ఇత్యర్థః - సరయూతీరస్థత్వేన సర్వతో నదీమాతృక ఇతి యావత్. ని. 'నద్యంబుజీవనో దేశో నదీమాతృక ఉచ్యతే. వృష్టినిష్పాద్య సస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాతృక' ఇతి హలాయుధః, రమ్యః ఆరామాది శోభితత్వేన రమణీయః - శ్వాపదైః వ్యాఘ్రాది హింస్రపశుభిః పరివర్జితః - భయై స్సర్వైః భయహేతుభి శ్చోరాదిభి స్సర్వైః పరిత్యక్తః పరిత స్త్యక్తః తత్సమీపదేశేపి చోరాదిభయం నాస్తీ త్యర్థః - ఖనిభిః రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః - 'ఖని స్త్రియామాకర స్స్యా' దిత్యమరః. పునః కచ్చి చ్ఛబ్దేన ప్రతివిశేషణం ప్రశ్న ఇతి గమ్యతే. ఆద్యంతయోః ప్రయుక్తోయం కుతో నాన్వేతి మధ్యతః, ప్రష్టవ్యతాయాం తుల్యాయాం కేనార్ధజరతీ క్రమః, ఆదరాతిశయో నేన శ్రీమతో కోసలగోచరః, గమ్యతే రఘునాథస్య ముక్తిర్న్యాసాపిపీలికం. ౪౬. కచ్చిత్తే దయితా ఇతి. కృషిగోరక్ష జీవినః - వైశ్యాః - దయితాః కచ్చిత్ అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః - వార్తాయాం క్రయవిక్రయాత్మకవాణిజ్యే సతి-వార్తా వా గింగితో దంత వాణిజ్యాదిషు వర్తత ఇతి వైజయంతీ, సంశ్రితో లోకః - త్వత్సంశ్రితో జనః సుఖ మేధతే హి. ౪౭. తేషామితి. గుప్తిపరీహారైః ఇష్టప్రాపణానిష్టనివారణైః - తే త్వయా - తేషాం భరణం పోషణం కృతం కచ్చిత్ - తస్యావర్జనీయత్వ మాహ-రక్ష్యాహీతి. ౪౮. కచ్చిత్ స్త్రియ ఇతి. స్త్రియః స్వ స్త్రియః - సాంత్వయసి తదనుకూలతయా వర్తసే-సురక్షితాః అన్యపురుషసంభాషణాదిభ్య ఇతి శేషః - ఆసాం స్త్రీణాం-వచన మితి శేషః-న శ్రద్దధాసి ఆదరేణ యథార్థబుద్ధ్యా నశృణోషీత్యర్థః. గుహ్యం నభాషసే-తాభ్య

తథాచ హలాయుధః - 'నద్యంబుజీవనో దేశో నదీమాతృక ఉచ్యతే, వృష్టినిష్పాద్యసస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాతృక' ఇతి - ఖనిభిః రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః ఏతాదృశజనపదః - సర్వై ర్భయైః పరిత్యక్తః కచ్చిత్ సుఖం వసతి కచ్చి దితి కచ్చి చ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః. ౪౬. కచ్చి దితి. కృషిగోరక్షజీవినః వైశ్యాదయః దయితాః - అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః - వార్తాయాం క్రయవిక్రయాదిరూపవాణిజ్యే సతి సంశ్రితః ఆశ్రితః లోకో జనః సుఖ మేధతే సుఖం ప్రాప్నోతి హి. ౪౭. తేషా మితి. గుప్తిపరీహారైః గుప్తి రిష్టప్రాపణం - పరీహారః అనిష్టనివారణం తై స్తేషాం కృషిగోరక్షజీవినాం భరణం కృతం కచ్చి దితి సంబంధః.

కచ్చి ద్గుహ్యం నభాషసే. ౪౯. కచ్చి న్నాగవనం గుప్తం కచ్చి త్తే సంతి ధేను కాః, కచ్చి న్నగణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ తృప్యసి ౫౦. కచ్చి ద్దర్శయసే నిత్యం మనుష్యాణాం విభూషితం, ఉత్థాయోత్థాయ పూర్వాహ్ణే రాజపుత్ర మహాపథే. ౫౧. కచ్చి న్నసర్వే కర్మాంతాః ప్రత్యక్షా స్తే విశంకయా, సర్వేవా పున రుత్సృష్టా మధ్యమేవాత్ర కారణం. ౫౨ కచ్చిత్ సర్వాణి దుర్గాణి ధనధా న్యాయుధోదకైః, యంత్రైశ్చ పరిపూర్ణాని తథా శిల్పిధనుర్ధరైః. ౫౩ ఆయ స్తే

ఇతి శేషః-స్త్రీణా మతిచంచలమతిత్వేన రహస్యభేదప్రసంగా దితి భావః. ౪౯. కచ్చి న్నాగవన మితి. నాగవనం గజోత్పత్తిస్థానభూతం వనం-తదరక్షణే పరై ర్గజగ్రహణప్రసంగ ఇతి భావః-ధేను కాః గజగ్రహణసాధనభూతాః కరిణ్యః - 'కరిణీ ధేనుకా వశే'త్యమరః. గణికాశ్వానాం గణికాః కరిణ్యః 'వేశ్యాకరిణ్యోర్గణికే'తి వైజయంతీ, గణికా శ్చాశ్వాశ్చ గణికాశ్వాః తేషాం గణికాశ్వానాం కుంజరాణాంచ నతృప్యసి కచ్చిత్-తత్సంపాదన విషయే తృప్తిం నప్రాప్నోషి కచ్చి దిత్యర్థః-పూర ణగుణేత్యాదినా సమాసప్రతిషేధేన సూచితా షష్ఠీ. కచ్చి ద్దర్శయస ఇతి. విభూషితం ఆత్మాన మితి శేషః-మహాపథే సభాయా మితి యావత్ - ప్రాత స్సభాయాం స్థిత్వా మనుష్యాణాం విభూషిత మాత్మానం దర్శయసే కచ్చిదితి సంబంధః - అన్యథా రాజారోగ్యే తేషాం శంకా స్యా దితి భావః. ౫౧. కచ్చి న్నసర్వ ఇతి. కర్మాంతాః కర్మాంతికాః కర్మకరా ఇతియావత్-అవిశంకయా తేనప్రత్య క్షాః కచ్చిత్-నిర్భయతయా త్వత్సన్నిధిం ప్రాప్తా న కచ్చి దిత్యర్థః-అథవా తే సర్వే పునః ఉత్సృ ష్టా నకచ్చిత్, దర్శనాప్రదానేన పరిత్యక్తా నకచ్చి దిత్యర్థః-అవిశంకయా ప్రవేశే అవజ్ఞాదికం సంభ వేత్-దర్శనాభావే కార్యహాని స్స్యాత్ - అతః అత్ర కర్మాంతిక విషయే - మధ్యమేవ కారణం - అతిదర్శనాదర్శనయో ర్మధ్యమరీత్యాశ్రయణమేవార్థసిద్ధికారణం అతి దర్శనే దృప్తానాం తేషాం స్వామిన్యనాదర స్స్యాత్-అత్యదర్శనే స్వకార్యవిజ్ఞాపనావసరాలాభా త్క్రమనేనేతి కోప స్స్యాత్-రాజకార్యహానిశ్చ - తస్మా ద్యథోచితసమయే దర్శనప్రదాన మేవోచిత మితి భావః. ౫౨. కచ్చి త్సర్వాణీతి. దుర్గాణి ఔదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని ధనధాన్యాయుధోదకైః యంత్రైః శిల్పిభి ర్ధనుర్ధరైశ్చ పరిపూర్ణాని కచ్చిత్ అత్ర కామందకః - 'ఔదకం పార్వతం వార్క్షమైరిణం ధాన్వనం తథా, జలా న్యాయుధయంత్రాఢ్యం వీరయోధై రధిష్ఠితం, గుప్తిప్రధాన మాచార్యా దుర్గం స మను మేనిర' ఇతి. ౫౩. ఆయ ఇతి. ఆయః ధనాగమః కోశః సంచితధనం - అపాత్రేషు నటవిటగాయ

కచ్చి దితి. ఆసాం నశ్రద్దధాసివచన మితి శేషః. ౪౯. కచ్చిదితి. నాగవనం గజోత్పత్తి స్థానభూతం వనం - ధేనుకాః కరిణ్యః - 'కరిణీధేనుకావశే' త్యమరః. గణికాశ్వానాం గణికాః కరిణ్యః-'వేశ్యాకరిణ్యోగణికే' ఇతి వైజయంతీ-గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ నతృప్యసే కచ్చిత్ - తత్సంపాదన విషయే తృప్తిం నాప్నోషి కచ్చి దిత్యర్థః. ౫౦. కచ్చి దితి. విభూషిత మాత్మాన మితి శేషః. ౫౧. కచ్చి దితి. కర్మాంతాః విష్టిప్రభృతినీచకర్మకరా ఇత్యర్థః అవిశంకయా విస్రం భేణ తే-నప్రత్యక్షాః కచ్చిత్-సర్వే పునరుత్సృష్టా నకచ్చిత్-నిశ్శంకయా ప్రవేశే అవజ్ఞాదికం సంభ వేత్-దర్శనాభావే కార్యహాని స్స్యాత్-తత్ర దర్శనాదర్శనయోః మధ్యమేవ యథోచితసమయసిరీ క్షణప్రదానమేవ కారణం ప్రయోజన మిత్యర్థః-ఏవం కరోషి కచ్చి దిత్యర్థః. ౫౨. సర్వాణి దుర్గాణి ఔదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని - ధనధాన్యాయుధోదకై ర్యంత్రై శ్చ శిల్పిధనుర్ధరై శ్చపరి పూర్ణాని కచ్చిత్. ౫౩. ఆయ ఇతి. ఆయో ధనాగమః - అపాత్రేషు నటవిటగాయకాదిషు విష

విపులః కచ్చిత్ కచ్చి దల్పతరోవ్యయః, అపాత్రేషు నతే కచ్చిత్ కోశో గచ్ఛతి రాఘవ. ౫౪. దేవతార్థేచ పిత్రర్థేబ్రాహ్మణాభ్యాగతేషుచ, యోధేషు మిత్రవర్గేషు కచ్చి ద్గచ్ఛతి తేవ్యయః. ౫౫. కచ్చి దార్యో విశుద్ధాత్మా క్షారితశ్చోరకర్మణా, అపృష్ట శ్శాస్త్రకుశలై ర్నలోభా ద్వధ్యతే శుచిః. ౫౬. గృహీత శ్చైవ పృష్టశ్చ కాలేదృష్టస్సకారణః, కచ్చిన్నముచ్యతే చోరో ధనలోభా న్నరర్షభ. ౫౭. వ్యసనేకచ్చి దాఢ్యస్యదుర్గతస్యచ రాఘవ,అర్థం విరాగాః పశ్యంతి తవామాత్యా బహుశ్రుతాః. ౫౮. యాని మిథ్యాభిశస్తానాం పతంత్యస్రాని రాఘవ, తాని పుత్రపశూన్ ఘ్నంతి ప్రీత్యర్థమనుశాసతః. ౫౯. కచ్చి ద్వృద్ధాంశ్చ బాలాంశ్చ వైద్యముఖ్యాంశ్చ రాఘవ, దానేన మనసా వాచా త్రిభి రేతై ర్బుభూషసే. ౬౦. కచ్చి ద్గురూంశ్చ వృద్ధాంశ్చ తాపసాన్ దేవతాతిథీన్, చైత్యాంశ్చ సర్వాన్

కేషు నగచ్ఛతి కచ్చిత్-తేభ్యో ఽపరిమితం న దేయ మితిభావః. ౫౪. ధనవ్యయస్యోచితం విషయమాహ-దేవతార్థ ఇత్యాదినా. కచ్చిదార్య ఇతి. విశుద్ధాత్మా శుద్ధస్వభావః - శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః-ఆర్యః సజ్జనః - యదృచ్ఛయా - చోరకర్మణా - ఆక్షారితః అభిశస్తః-'ఆక్షారితః క్షారితో ఽభిశస్తే' ఇత్యమరః. శాస్త్రకుశలై రపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సన్-లోభాత్ ధనలోభాత్-నవధ్యతే కచ్చిత్. గృహీత ఇతి. పృష్టః ప్రశ్నే శోధితః - కాలే కాలవిశేషే దృష్టః-సకారణః చౌర్యలబ్ధద్రవ్యవత్తయావా దృష్టః-లోభాత్ ముషితం ధనం తవ దాస్యామీతి తద్దత్తధనలోభాత్-నముచ్యతే కచ్చిత్. ౫౭. వ్యసన ఇతి. ఆఢ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్యచ-వ్యసనే వివాదరూపసంకటే ప్రాప్తే అర్థం వ్యవహారం-'అర్థ స్స్యా ద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే, వ్యవహారే ధనే శాస్త్రే వస్తుహేతునివృత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. విరాగాః విగతధనరాగాః-పశ్యంతి పరీక్షంతే కచ్చిత్. యానీతి. మిథ్యాభిశస్తానాం రాజ్ఞాం అవిచార్య ప్రవర్తిత మిథ్యాభియోగానాం - ప్రజానాం యాని అస్రాణ్యశ్రూని పతంతి-తాని ప్రీత్యర్థ మనుశాసతః రాజ్యేన్యాయాన్యాయావవిచార్య కేవలభోగార్థం రాజ్యం కుర్వత ఇత్యర్థః. ౫౯. కచ్చి ద్వృద్ధా నితి. దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన-మనసా స్నేహేన-వాచా సాంత్వవచనేన-ఏతై స్త్రిభిః - బుభూషసే ప్రాప్తు మిచ్ఛసి - వశీకర్తు మిచ్ఛసి కచ్చి దితి యావత్-భూప్రాప్తావాత్మనేపదీతిగణపాఠే పఠితత్వా దాత్మనేపదీ. కచ్చి ద్గురూ నితి. చైత్యాన్ దేవతావాసభూతచతుష్పథస్థ మహావృక్షాన్ - సిద్ధార్థాన్ నిష్పన్నప్రయోజనాన్ యాగాదినా లబ్ధాముష్మిక

యే-కోశః అర్థసమూహః. ౫౪. * తి. అభ్యాగతో ఽతిథిః - వ్యయః ఆయా న్న్యూన ఇతి శేషః. * ౫౫. కచ్చి దితి. విశుద్ధాత్మా శుద్ధస్వభావః శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః ఆర్య స్సజ్జనః యదృచ్ఛయా చోరకర్మణా క్షారితః అభిశస్తః శాస్త్రకుశలై రపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సన్ లోభా త్తదాసీంతన తదీయ ధనలోభాత్ నవధ్యతే నదండ్యతే కచ్చిత్ ధర్మాధికృతైరితి శేషః. ౫౬. గృహీత ఇతి. పృష్టః ప్రశ్నేన శోధితః కాలే ద్రవ్యాపహరణకాలే దృష్టః సకారణచౌర్యలబ్ధద్రవ్యసహితః. ౫౭. వ్యసన ఇతి. అఢ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్య చ వ్యసనే నివాతరూపసంకటే ప్రాప్తే అర్థం వ్యవహారం విరాగాః పశ్యంతి పరీక్షంతి కచ్చిత్. ౫౮. యానీతి. ప్రీత్యర్థ మనుశాసతః - భోగార్థం రాజ్యం కుర్వతః. ౫౯. కచ్చి దితి. దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన మనసా స్నేహేన వాచా సాంత్వవచనేనచ త్రిభి రేతైః బుభూషసే కచ్చిత్-ప్రాప్తు మిచ్ఛసి వశీకర్తు మిచ్ఛసి కచ్చి దితి యావత్. కచ్చి దితి. చైత్యాన్ దేవతావాసభూతచతుష్పథస్థ మహావృక్షాన్ సిద్ధార్థాన్ నిష్పన్నా ముష్మిక

సిద్ధార్థాన్ బ్రాహ్మణాంశ్చ నమస్యసి. ౬౧. కచ్చిదర్థేన వా ధర్మ మర్థం ధర్మేణ వా పునః, ఉభౌవా ప్రీతిలోభేన కామేన చ నబాధసే. ౬౨, కచ్చి దర్థంచ ధర్మంచ కామంచ జయతాంవర, విభజ్య కాలే కాలజ్ఞ సర్వాన్వరద సేవసే. ౬౩. కచ్చిత్తే బ్రాహ్మణా శ్శర్మ సర్వశాస్త్రార్థకోవిదాః, ఆశంసంతే మహాప్రాజ్ఞ పౌరజానపదైస్సహ. ౬౪. నాస్తిక్య మనృతం క్రోధం ప్రమాదం దీర్ఘసూత్రతాం, అదర్శనం జ్ఞానవతామాలస్యం పంచవృత్తితాం, ఏకచింతనమర్థానా మనర్థజ్ఞైశ్చ మంత్రణం, నిశ్చితానా మనారంభం మంత్రస్యాపరిరక్షణం, మంగళస్యాప్ర

ప్రయోజనానీతి యావత్. ౬౧. కచ్చి దర్థే నేతి. అర్థేన ధర్మం నబాధసే కచ్చిత్ - ధర్మార్జనయోగ్యే పూర్వాహ్ణే అర్థార్జనం కృత్వా ధర్మం నబాధసే కచ్చిదిత్యర్థః-ధర్మేణార్థం నబాధసే-అర్థార్జనయోగ్యే అపరాహ్ణే ధర్మార్జనం కృత్వా అర్థం ననాశయసి కచ్చి దిత్యర్థః-ప్రీతిలోభేన సుఖాభిలాషేణ హేతునా-కామేన సాయంకాలవిహితేన కామేన-ఉభౌవా నబాధసే కచ్చిత్-యద్వా-అర్థేన హేతునా ధర్మం నబాధసే కచ్చిత్ - ధర్మం హిత్వార్థం నగృహ్ణాసీ త్యర్థః - తథా ధర్మేణ హేతునా కుటుంబనిర్వాహా ద్యపేక్షిత మర్థం నబాధసే - ధర్మార్థావుభావపి ప్రీతిలోభేన సుఖేచ్ఛయా కామేనచ హేతునా నబాధసే - గణికాదిసక్తావుభయ మపి హి నశ్యతి. ౬౨. ఉక్త మర్థం సవిశేష మాహ-కచ్చి దితి. అర్థం చ ధర్మం చ కామం చ సర్వాన్-కాలే విభజ్య సేవసే - ప్రాతర్దానాదిధర్మకాలః-తదనంతర మాస్థానస్యాం రాజ్యవిచారే ణార్థకాలః - రాత్రౌ కామకాల ఇత్యేవం విభజ్య సేవస ఇత్యర్థః - జయతాంవర-తేషాం కాలాంతరే ప్రవృత్తి నివర్తనసమర్థేత్యర్థః. ౬౩. కచ్చిత్త ఇతి. శర్మసుఖం ఆశంసంతే ప్రార్థయంతే. ౬౪. నాస్తిక్య మిత్యాది. నాస్తి పరలోక ఇతి మతి ర్యస్య స నాస్తికః-అస్తినాస్తిదిష్టంమతిరితి ఠక్-తస్యభావః నాస్తిక్యం-అనృత మసత్యవచనం-క్రోధం మాతాపిత్రాచార్యబ్రాహ్మణదుర్బలాదిషు కృతాపరాధేష్వపి తద్విషయకం క్రోధం - ప్రమాదం అనవధానత్వం-దీర్ఘసూత్రతాం చిరక్రియత్వం-'దీర్ఘసూత్రశ్చిరక్రియ' ఇత్యమరః, జ్ఞానవతాం సజ్జనానాం - అదర్శనం దర్శనాకరణం జ్ఞానినాం దర్శనం హి నిఖిలశ్రేయోమూలం - ఆలస్యం మదకరవస్తుసేవాజనితం - కార్యాపటుకరణకత్వమిత్యర్థః - పంచవృత్తితాంపంచేంద్రియపరవశతాం-అర్థానామేకచింతనం - రాజ్యకార్యాణాం మంత్ర్యనాదరేణ స్వయ మేకఏవ స్థిత్వా పర్యాలోచనం - అనర్థజ్ఞైః విపరీతార్థదర్శిభిః-మంగళస్య ప్రాతర్దర్పణాద్యవలోకనస్య - అప్రయోగం అననుష్ఠానం - మంగళా ద్యప్రయోగ మితి పాఠే - అమంగళాచరణ మిత్యర్థః - సర్వతః ప్రత్యుత్థానం

ప్రయోజనాన్. ౬౧. కచ్చి దితి. అర్థేన ధర్మం నబాధసే కచ్చిత్-ధర్మార్జనయోగ్యపూర్వాహ్ణేత్వర్థార్జనం కృత్వా ధర్మా న్నబాధసే-ధర్మార్జనం కరోషి కచ్చిత్ - ధర్మేణార్థా న్నబాధసే కచ్చిత్-అర్థార్జనయోగ్యే మధ్యాహ్నే ధర్మార్జనం కృత్వా అర్థాన్నబాధసే కచ్చి దిత్యర్థః-ప్రీతిలోభేన సుఖాభిలాషేణ హేతునా కామేన ఉభౌ ధర్మార్థౌ నబాధసే కచ్చి దిత్యర్థః. ౬౨. * తి. విభజ్యసేవసే-కాలే పూర్వాహ్ణా తదుత్తరకాలసార్థయామోత్తరరాత్రిరూపే క్రమేణధర్మార్థకామసేవానుకాలే. * ౬౩.౬౪. నాస్తిక్య మిత్యాది. ప్రమాదమనవధానత్వం-దీర్ఘసూత్రతాం చిరక్రియత్వం-పంచవృత్తితాం పంచేంద్రియపరవశతాం - అర్థానాం ప్రయోజనానాం ఏకచింతనం ఏకేన చింతనం-అనర్థజ్ఞైర్విపరీతార్థదర్శిభిః మంగళస్యాప్రయోగం అననుష్ఠానం - మంగళాద్యప్రయోగమితి చ పా

యోగంచ ప్రత్యుత్థానంచ సర్వతః, కచ్చి త్త్వం వర్ధయస్యేతాన్ రాజదో
షాం శ్చతుర్దశ. ౬౭. దశపంచచతుర్వర్గాన్ సప్తవర్గంచ తత్త్వతః, అష్టవర్గం

నీచస్యానీచస్యాప్యాగమనే ప్రత్యుత్థాన మిత్యర్థః - యద్వా సర్వ దిగవస్థిత శత్రూద్దేశేన యుగప ద్దండయాత్రామితి వా - ఏతాం శ్చతుర్దశే త్యనేనాన్యేషా మపి బహూనాం దోషాణాం వి ద్యమానత్వం తేషు సర్వేషూక్తానా మవశ్యహేయత్వం చ జ్ఞాయతే. ౬౭. దశేత్యాది. దశ వర్గాదికాన్ బుధ్వా యథావ దనుమన్యసే కచ్చిత్ - దశవర్గాదికాన్ త్యాజ్యత్వే నోపా దేయత్వేన చ జ్ఞాత్వా యథావ దనుతిష్ఠసి కచ్చి దితి వాక్యార్థః - పూర్వోక్తసంగ్రహోఽయ ముపదేశః - దశవర్గ స్తావత్ - 'మృగయాక్షోదివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియోమదః, తౌర్య త్రికం వృథాట్యాచ కామజో దశకోగుణ' ఇతి మనునోక్తః - తౌర్యత్రికం నృత్తగీతవాద్యం - వృథాట్యా వృథాపర్యటనం. కామందకస్తు ప్రకారాంతరేణ - లోభక్రోధాలస్యా సత్యవచనత్వ ప్రమాద భీరుత్వాస్థిరత్వమూఢత్వానయావమంతృత్వాని దశవర్గ ఇత్యాశయే నాహ - 'లుబ్ధః క్రూరో లసోఽసత్యః ప్రమాదీభీరురస్థిరః, మూఢోఽనయోఽవమంతాచ సుఖచ్ఛేద్యోరిపుర్స్మృత' ఇతి - పంచవర్గః పంచదుర్గాణి - తథాహ మనుః - 'ఔదకం పార్వతం వార్క్షమైరిణం ధాన్వనం తథా, శస్తం ప్రశస్త మతిభిః దుర్గం దుర్గోపచింతకై' రితి - యద్వా - పంచవర్గః పంచవిధవైరాణి-అత్రాపి కామందకః - 'సాపత్నం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాత మపరాధజం, వైరప్రభేదనిపుణై ర్వైరం పంచ విధం స్మృత' మితి - చతుర్వర్గః - సామదానభేదదండాః - యథాకామందకీయే - 'సామదానంచ భేదశ్చ దండశ్చేతి చతుర్విధ' మితి - యద్వా - చతుర్విధమిత్రాణివా - యథాహకామందకః - 'ఔరసం తంతు సంబంధం తథా వంశక్రమాగతమ్, రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతు ర్విధ' మితి - యద్వా - ధనానాం న్యాయార్జనాది ధర్మచతుష్టయం వా - తదపి తత్రైవోక్తం - 'న్యాయే నార్జన మర్థస్య రక్షణం వర్ధనం తథా, సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మితి- సప్తవర్గ స్స్వామ్యమాత్యాదిః - యథోక్తం - 'స్వామ్యమాత్యాశ్చ రాష్ట్రంచ దుర్గం కోశో బలం సుహృత్, పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాంగ ముచ్యత' ఇతి - యద్వా - స్వపక్షస్థ జనా వాంతరభేదసప్తకం వా - యథాహ - 'నిజోఽథమైత్రశ్చ సమాశ్రితశ్చ సుబంధుజః కార్యసముద్భ వశ్చ, భృత్యోగృహీతో వివిధోపచారైః పక్షం బుధా స్సప్తవిధం వదంతీ' తి - యద్వా - ప్ర ధానవ్యూహా స్సప్తవా సప్తవర్గః - యథా - 'శ్యేన స్సూచీచ వజ్రశ్చ శకటో మకర స్తథా, దండా ఖ్యః పద్మనామాచ వ్యూహా స్సప్తప్రధానత' ఇతి - అష్టవర్గ మాహ కామందకః, 'కృషివాణిజ్య దుర్గాణి సేతుః కుంజరబంధనం, ఖన్యాకరః కరాదానం శూన్యానాంచ నివేశనం, అష్టవర్గ మిమం సాధు స్వస్థవృత్తో నలోపయే దితి - యద్వా - పైశున్యాద్యష్టకం వాష్టవర్గః - యథా - 'పైశు

తః - ప్రత్యుత్థానంచ సర్వతః సర్వదిగవస్థితశత్రూద్దేశేన యుగపద్దండయాత్రాం. ౬౭. దశ పంచేత్యాది. దశవర్గాదికం బుధ్వా యథావ దనుమన్యసే కచ్చిత్ - దశవర్గాదికం త్యాజ్యత్వేనో పాదేయత్వేనచ జ్ఞాత్వా - యథావ దనుతిష్ఠసి కచ్చిత్ ఇతి వాక్యార్థః - దశవర్గ స్తావత్ లోభ క్రోధాలస్యాసత్యప్రమాదభీరుత్వాస్థిరత్వ మూఢత్వానయమతత్వాని - యద్వా - మృగయాద్యూత దివాస్వప్నపరివాదస్త్రీమదనృత్తగీతవాద్యవృథాపర్యటనాని - అథపంచవర్గః కామందకః-'సాపత్నం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాత మపరాధజం, వైరప్రభేదనిపుణై ర్వైరం పంచవిధం స్మృత' మితి ఔదక పార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనానివా - అథ చతుర్వర్గః సామదానభేదదండాః - చతుర్విధమిత్రాణివా-

త్రివర్గంచ విద్యాస్తిస్రశ్చ రాఘవ, ఇంద్రియాణాం జయం బుధ్వా షాడ్గుణ్యం

స్యం సాహసం ద్రోహం ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణం, వాగ్దండయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోపి గుణాష్టక' ఇతి - ఈర్ష్యా క్షాంత్యభావః - క్షాంతివిరోధీవా కశ్చిత్ గుణః - అజ్ఞదుర్బలకృతాపరాధాసహిష్ణుత్వ మితి యావత్ - అసూయాతు గుణేష్వపి దోషారోపః-వాక్పారుష్యం దండపారుష్యం చ గుణద్వయం - అథ త్రివర్గః ధర్మార్థకామాః - యద్వా - ఉత్సాహప్రభుత్వమంత్రశక్తయ స్త్రివర్గః - యద్వా - పరేషాం క్షయస్థానవృద్ధయః - 'క్షయః స్థానంచ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినా' మిత్యమరః, యద్వా - అశక్య సముద్యమాదికార్యవ్యసనత్రయం వా - యథాహ కామందకః - 'వస్తుష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహాదసముద్యమశ్చ, శక్యేష్వకాలేషు సముద్యమశ్చ త్రిధైవ కార్యవ్యసనం వదంతీ'తి - తిస్రోవిద్యా స్త్రయీవార్తా దండనీతయః-ఆన్వీక్షకీ త్రయీవార్తా దండనీతి శ్చేతి విద్యాయా శ్చతుర్విధత్వే ప్యాన్వీక్షక్యా స్త్రయ్యా మంతర్భావః - తథాహ కామంకకః - 'త్రయీవార్తా దండనీతి రితి విద్యాహి మానవాః, త్రయ్యా ఏవ విశేషోయ మియ మాన్వీక్షకీ మతే'తి - త్రయీవేదః-వార్తాకృషిగోరక్షణవాణిజ్యం-దండ నీతి ర్నీతిశాస్త్రం - ఇంద్రియాణాం జయం జయోపాయం షడ్గుణాఏవ షాడ్గుణ్యం - స్వార్థే ష్యఞ్ - తేచ సంధివిగ్రహయా నాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః - దైవమానుషం దేవమనుష్యేభ్య ఆగతం వ్యసన మిత్యర్థః - దైవం మానుషంచ వ్యసనం ప్రత్యేకం పంచవిధం - యథాహ కామందకీయే - 'హుతాశనో జలంవ్యాధి ర్దుర్భిక్షం మరణం తథా, ఇతి పంచవిధం దైవం మానుషం వ్యసనం పరం, ఆయుక్తకేభ్య శ్చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్, పృధివీపతి లోభాచ్చ వ్యసనం పంచధా భవే' దితి - ఆయుక్తకాః అధికారిణః - కృత్యం అలబ్ధవేతనావమానితకోపితభీషితేషు శత్రుసంబంధిష్వభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యం భేదనం - అత్రాప్యాహ కామదకః - 'అలబ్ధవేతనో లుబ్ధో మానీచా ప్యవమానితః, క్రుద్ధశ్చకోపితోకస్మా త్తథాభీతశ్చ భీషితః, యథాభిలషితైః కామై ర్భింద్యాదేతాం శ్చతుర్విధా నితి - అసంధేయాః విగ్రాహ్యాః బాలవృద్ధాదయో వింశతివిధాః ప్రతిపక్షనృపతయో వింశతివర్గ ఇత్యుచ్యతే-యథాహ కామందకీయే-'బాలోవృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతి బహిష్కృతః,భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజన స్తథా, విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయే ష్వతిసక్తిమాన్,అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః,దైవోపహత కశ్చైవ దైవచింతక ఏవచ, దుర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః,అదేశస్థో బహురిపు ర్యుక్తో కాలేనయశ్చసః,సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ, ఏతై స్సంధిం నకుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవల' మితి - జ్ఞాతిబహిష్కృతః బంధుజన

'ఔరసంతంతుసంబంధం తథావంశక్రమాగతం. రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతుర్విధ' మితి. అథసప్తవర్గః - 'స్వామ్యమాత్యశ్చ రాష్ట్రంచ దుర్గం కోశోబలం సుహృత్, పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాంగ ముచ్యతే' - అథాష్టవర్గః - కృషివాణిజ్యదుర్గసేతుకుంజరబంధనఖన్యాకరకరాదానశూన్యనివేశనాని. అథ త్రివర్గః.అసాధ్యవస్తుషు సముద్యమః సాధ్యవస్తు ష్వసముద్యమః, శక్యవస్తుష్వకాలే సముద్యమశ్చ - తథాహ - వస్తు ష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహా దసముద్యమశ్చ - శక్యే ష్వకాలేషు సముద్యమశ్చ. త్రిధైవకార్యం వ్యసనం వదంతి - యద్వా - ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తయః - అథ తిస్రోవిద్యాః త్రయీవార్తాదండనీతయః - అన్వీక్షక్యాస్త్రయ్యామంతర్భావాత్ త్రిత్వోక్తిః - ఇంద్రియాణాం జయం. జయోపాయం బుధ్వా - ప్రజాపాలనస్య మూల మింద్రియజయం ప్రథమం బుధ్వా షాడ్గుణ్యం షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం స్వార్థే ష్యఞ్

దైవమానుషం, కృత్యం వింశతివర్గంచతథా ప్రకృతిమండలం, యాత్రాదండవిధా

బహిష్కృతఃభీరవః జనాః మంత్రిసేనాపతియోధాః యస్య సః భీరుజనకః - ఏవమేవ లుబ్ధజన ఇత్య
త్రాపి-లుబ్ధాః అత్యంతధనాశాపరాః-దైవోపహతకః మహర్షి శాపా ద్యభిహతః - దైవచింతకః దైవ
మేవ సర్వం కుర్యా దితి మత్వా పురుషవ్యాపార మకుర్వాణః - బలవ్యసనం సేనావిలయః - అదే
శస్థః ప్రోషితః - అకాలేన యుక్తః - క్రూరగ్రహదశాభాగాదియుక్తః - యద్వా - విగ్రహాకార
ణభూతో రాజ్యాపహారాదిర్వా వింశతివర్గః - అత్రచ కామందకః-'రాజ్యస్త్రీస్థానదేశానాం జ్ఞాతీ
నాంచ ధనస్యచ, అపహారో మదో మానః పీడావైషయికీ తథా, జ్ఞానార్థశక్తిధర్మాణాం విఘాతో
దైవ మేవచ, మిత్రార్థయోశ్చావమాన స్తథా బంధువినాశనం, భూతానుగ్రహవిచ్ఛేద స్తథా
మండలదూషణం - ఏకార్థాభినివేశిత్వ మితి విగ్రహయోనయ' ఇతి - అత్రాపహారశబ్దః పూర్వై
షడ్భి స్సంబధ్యతే - వైషయికీ పీడావిషయ పారవశ్యం - విఘాతశబ్దో జ్ఞానాదిభి శ్చతుర్భి రన్వేతి-
దైవశబ్దేన దేవా ఇంద్రాదయః ఉచ్యంతే. తేషాం విరోధ్యపి విగ్రాహ్యః. యథా దశరథస్యేంద్ర
విరోధీ శంబరః - మిత్రార్థయో రిత్యత్ర మిత్ర మర్థ స్తదనుబంధీ చేత్యర్థః - యద్వా - మిత్రం
మిత్రస్యార్థ స్తద్ధనం - అర్థస్యావమానో హరణమేవ - భూతానుగ్రహవిచ్ఛేదో లోకానుగ్రహరా
హిత్యం - మండలదూషణం-మండలశబ్దేన స్వమంత్రిసేనాపతి సుహృదాదిరుచ్యతే-తస్య దూషణం
తద్విఘటనం - ఏకార్థాభినివేశిత్వం స్వాభిమతవిషయాభిలాషిత్వం - ప్రకృతయశ్చ మండలంచ
ప్రకృతయ స్తావత్ -'అమాత్యరాష్ట్రదుర్గాణి కోశోదండశ్చ పంచమః, ఏతాః ప్రకృతయ స్తద్జ్ఞై ర్విజి
గీషో రుదాహృతా' ఇతి కామందకోక్తాః - మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం - మధ్యతోవిజిగీషుః-
తస్య శత్రుః - మిత్రం - శత్రో ర్మిత్రం - మిత్రమిత్రం - శత్రుమిత్రంచేతి పురోవర్తినః పంచ-
పార్ష్ణిగ్రాహః - ఆక్రందః పార్ష్ణిగ్రాహాసారః - ఆక్రందాసారశ్చేతి పృష్ఠభాగస్థా శ్చత్వారః -
పార్శ్వస్థో మధ్యమః - తేషాం బహి రవస్థిత ఉదాసీనశ్చేతి-తథాచ కామందకః-'సంపన్నస్తు ప్రకృ
తిభి ర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః, జేతుమేషణశీలశ్చ విజిగీషు రితి స్మృతః, అరి ర్మిత్రమరే ర్మిత్రం
మిత్రమిత్ర మతఃపరం - తథారి మిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః, పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతః పశ్చా
దాక్రంద స్తదనంతరః, ఆసారా వనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః, అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్య

సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః షడ్గుణాః - దైవమానుషం దైవికం మానుషంచ వ్యస
నం - తత్ర దైవవ్యసనం పంచవిధం - మానుషంచ పంచవిధం. తథా కామందకీయే. 'హుతాశనో
జలం వ్యాధి ర్దుర్భిక్షం మరణం తథా ఇతి పంచవిధం దైవం మానుషం వ్యసనం పరం' మానుషవ్యస
నంతు కామందకీయే - 'అయుక్తేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్, పృథివీపతిలోభాచ్చ
ప్రజానాం పంచధాభయ' మితి - కృత్యం అలబ్ధవేతనావమానితకోపితభీషితవర్గేషు శత్రుసంబంధిషు
అభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యం భేదనం కృత్యశబ్దే నోచ్యతే - తథాచ కామందకీయే. 'అలబ్ధవేత
నోలుబ్ధోమానీచా ప్యవమానితః, క్రుద్ధశ్చ కోపితోఽకస్మాత్తథా భీతశ్చ భీషితః, యథాభిలషితైః
కామై ర్భిద్యా దేతాం శ్చతుర్విధా' నితి - అసంధేయావిగ్రాహ్యో వింశతివర్గః - తథాచ కామంద
కీయే - 'బాలోవృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతిబహిష్కృతః, భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజన స్తథా,
విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయేష్వతిసక్తిమాన్, అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః.
దైవోపహతక శ్చైవ దైవచింతక ఏవచ, దుర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః, అదేశస్థో బహు

నంచ ద్వియోనీ సంధివిగ్రహౌ, కచ్చి దేతౌ మహాప్రాజ్ఞ యథావ దనుమన్యసే.

మో భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సంహతయో ర్వ్యస్తయో ర్నిగ్రహే ప్రభుః, మండలా ద్బహి రేతే
షా ముదాసీనో బలాధికః, అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాంచ వధే ప్రభు' రితి-అత్ర శత్రుమిత్ర
శబ్దౌ పురస్తా దవ్యవహితానంతరరాష్ట్రాధిపతి మేకవ్యవహితానంతర రాష్ట్రాధిపతించ క్రమేణవదతః
పార్ష్ణిగ్రాహాక్రంద శబ్దావపి పృష్ఠత స్తాదృశౌ క్రమేణ వదతః-నతు ప్రసిద్ధశత్రుమిత్రపరౌ-'విషయా
నంతరో రాజా శత్రు ర్మిత్ర మతఃపరం, ఉదాసీనః పరతరః పార్ష్ణి గ్రాహస్తుపృష్ఠత' ఇత్యమరః-ఆసార
స్సుహృద్బలం-'ఆసార స్స్యా న్మిత్రబలే' ఇతి రత్నమాలా-మధ్యమశబ్దేన చారివిజిగీషో ర్వ్యస్తయో
స్సమస్తయోశ్చ నిగ్రహానుగ్రహాసమర్థః - పార్శ్వదేశస్థః కశ్చి దుక్తేభ్యో న్యోరాజోచ్యతే - నతు
మధ్యవర్తీ - ఉదాసీనశబ్దేచ ఏతేషాం సర్వేషా మపి వ్యస్తానాం సమస్తానాం చ నిగ్రహానుగ్రహ
సమర్థః కశ్చి ద్విప్రకృష్టదేశస్థో రాజోచ్యతే - యాత్రాదండవిధానం యాత్రాయానం దండస్య సై
న్యస్య విధానం సంవిధానం వ్యూహభేదవిధానం - యద్వా దండశ్శత్రునిరసనం తస్య విధానం
ప్రకారః యాత్రాచదండవిధానం చ యాత్రాదండవిధానం - ప్రకృతిమండల మిత్యత్రాత్ర చైకవ
ద్భావః - సేనావ్యూహభేదాః పూర్వముక్తాః - శత్రునిరసనప్రకారాశ్చ స్ఫుటా స్సుజ్ఞేయా
ఇతి యాత్రాశబ్దితం యానం ప్రదర్శ్యతే - తచ్చ పంచవిధం - బలాతిశయేన పార్ష్ణిగ్రాహా
దిభి ర్విగృహ్య శత్రూద్దేశేన యానం విగృహ్యయానం - పార్ష్ణిగ్రాహాదిభిస్సంధిం కృత్వా
శత్రూద్దేశేన యానం సంధాయ యానం - సామంతై స్సమేత్య యానం సంభూయ యానం -
అన్యోద్దేశేన యాత్రాప్రసంగ ముత్పాద్య అన్యంప్రతి యానం ప్రసంగతో యానం-అన్యప్రసంగం
కృత్వా బలవత్తయా తముపేక్ష్య తన్మిత్రోద్దేశేన యానముపేక్ష్య యానమితి - యథా కామంద

రిపుః యుక్తో కాలేన యశ్చసః, సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ, ఏతై స్సంధిం నకు
ర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవలం' అథ ప్రకృతిమండలం-ప్రకృతయశ్చ మండలంచ ప్రకృతిమండలం -
ప్రకృతయ స్తావ త్కామందకీయే. 'అమాత్యారాష్ట్రదుర్గాణి కోశోదండశ్చ పంచమః, ఏతాః ప్రకృ
తయ స్తద్జ్ఞై ర్విజిగీషో రుదాహృతా' ఇతి-మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం-తేచ మధ్యతో విజి
గీషుః తస్యారిః మిత్రం అరే ర్మిత్రం మిత్రశత్రుః శత్రుమిత్రమిత్రంచేతి పురోవర్తినః పంచ-పార్ష్ణి
గ్రాహః ఆక్రంద స్తయో రాసారా వితి పార్ష్ణి గ్రాహాసారః - ఆక్రందాసార ఇతి పృష్ఠభాగస్థా
శ్చత్వారః - ఏవం నవభవంతి. విజిగీషు ర్దశమః పార్శ్వస్థో మధ్యమః తేషాం బహి రవస్థి
త ఉదాసీన శ్చేతి మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సాకం ద్వాదశవిధాః - తథా కామందకః - 'సంపన్న
స్తుప్రకృతిభి ర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః, జేతుమేషణశీలశ్చ విజిగీషు రితిస్మృతః, అరిర్మిత్ర మరే
ర్మిత్రం మిత్రామిత్ర మతఃపరం, అథారిమిత్రమిత్రంచ విజిగీషోః పురస్సరాః, పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతః
పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః, అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ
మధ్యమో భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సంహతయో ర్వ్యస్తయో ర్నిగ్రహే ప్రభుః, మండలా
ద్బహి రేతేషా ముదాసీనో బలాధికః, అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాం చ వధేప్రభు' రితి -
అథ యాత్రాదండవిధానం సైన్యసంవిధానం శత్రునిరసనప్రకారస్యయానం పంచవిధం - తథాచ
కామందకీయే-'విగృహ్య సంధాయ తథా సంభూయా థప్రసంగతః, ఉపేక్ష్యచేతినిపుణై ర్యానం

౭౦. మంత్రిభి స్త్వం యథోద్దిష్టై శ్చతుర్భి స్త్రిభిరేవవా, కచ్చి త్సమ స్తై ర్వ్యస్తై శ్చ మంత్రం మంత్రయసే మిథః. ౭౧. కచ్చి త్తే సఫలా వేదాః కచ్చి త్తే సఫలాః

కీయే - 'విగృహ్యా సంధాయ తథా సంభూయా థ ప్రసంగతః, ఉపేక్ష్యచే తినిపుణై ర్యానం పంచవిధం స్మృత'మితి. ద్వయోనీఇతి. సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయా ష్షడ్గుణాః పృథక్పృథక్ ప్రతిపాదితాః-ఇదానీం ద్వైగుణ్యమతా వలంబనేన యానాదీన్ సంధివిగ్రహయో రంతర్భావ్యవదతి - యానాసనే విగ్రహస్యస్వరూపం ద్వైధీభావసమాశ్రయౌ సంధేరూపం - తత్ర విజిగీషో రరింప్రతి యాత్రా యానం-తయో ర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీమవస్థానమాసనం దుర్బలస్య ప్రబలయో ర్ద్విషతో ర్వాచిక మాత్మసమర్పణం ద్వైధీభావః - తథాహ - బలినో ర్ద్విషతో ర్మధ్యే వాచా త్మానం సమర్పయన్ - ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షివ దలక్షిత ఇతి - అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయ ఇతివివేకః - తదుక్తం కామందకేన - యానాసనే విగ్రహస్య రూపం సద్భిరితి స్మృతం, సంధేశ్చ సంధిమార్గజ్ఞై ర్ద్వైధీభావసమాశ్రయా వితి - ఏతాన్ పూర్వోక్తాన్ యథావ దనుమన్యసే అనుతిష్ఠసి కచ్చిదిత్యర్థః ఉక్తదశవర్గాదీనాం తత్త్వం జ్ఞాత్వా హేయాన్ జహాసి గ్రాహ్యాన్ గృహ్ణాసి కచ్చి దితియావత్. ౭౦. మంత్రిభిరితి. యథోద్దిష్టైః శాస్త్రోక్తమంత్రిలక్షణలక్షితైః యథోద్దిష్టమితిపాఠే నీతిశాస్త్రోక్త మంత్రవిచారమార్గమనతిక్రమ్యేత్యర్థః - బహుభి ర్మంత్రకరణే మంత్రభిన్నత్వసంభవా దైకమత్యాభావాచ్చ చతుర్భి స్త్రిభిరేవవేత్యుక్తం - వ్యస్తై స్తత్తన్మతంపరిజ్ఞాయ సమస్తై శ్చతుర్భిస్త్రిభిర్వా పరిగణితై ర్మంత్రిభి ర్మిథోరహసి మంత్రం మంత్రయసేకచ్చిత్. ౭౧. రాజ్ఞా మవశ్యం సంపాదనీయానర్థాన్ పృచ్ఛతి. కచ్చిత్తే

పంచవిధం స్మృత'మితి. బలాతిశయేన పార్ష్ణిగ్రాహాదిభి ర్విగృహ్య శత్రూద్దేశేన యానం విగృహ్యయానం - పార్ష్ణిగ్రాహాదిభి స్సంధిం కృత్వా శత్రూద్దేశేన యానం సంధాయయానం - సామంతై స్సమేత్యయానం సంభూయయానం - అన్యోద్దేశేన యాత్రాప్రసంగ ముత్పాద్య అన్యం ప్రతియానం ప్రసంగయానం - శత్రూద్దేశేన యాత్రాంకృత్వా తముపేక్ష్య తన్మిత్రోద్దేశేనయాన ముపేక్ష్యయాన మితి - షాడ్గుణ్యమితి సంధి విగ్రహ యానా సన ద్వైధీభావ సమాశ్రయాః-పూర్వం పృథక్ప్రతిపాదితాః - ఇదానీం ద్వైగుణ్యమతావలంబనేన యానాదీన్ సంధివిగ్రహయో రంతర్భావ్యవదతి - ద్వయోనీ ఇతి - సంధివిగ్రహా ద్వయోనీ ప్రత్యేకం తయోర్ద్వయోః కారణభూతౌ-తథాహ కామందకః - సంధేశ్చ విగ్రహస్యైత ద్వైగుణ్య మితిచక్షత ఇతి - యానాసనే విగ్రహస్య రూపం సంధేః పరంద్వయ మితి - తత్ర విజిగీషోః అరింప్రతియాత్రా యానం తయోర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీమవస్థాన మాసనం దుర్బలస్య ప్రబలయోర్ద్విద్విషోః వాచిక మాత్మనస్సమర్పణం ద్వైధీభావః. తథాహ - బలినో ర్ద్విషతో ర్మధ్యే వాచా త్మానం సమర్పయన్, ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షివ దలక్షిత ఇతి-అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయ ఇతివివేకః - ఏతాన్ పూర్వోక్త దశవర్గాదీన్ యథావ దనుమన్యసేకచ్చిత్ గ్రాహ్యాగ్రాహ్యత్వేన జానాసికచ్చిత్. ౭౦. మంత్రిభిరితి. యథోద్దిష్టై శ్శాస్త్రోక్త మంత్రిలక్షణలక్షితైః - బహుభి ర్మంత్రకరణే మంత్రభిన్నత్వసంభవా దైకమత్యాభావాచ్చ - చతుర్భి స్త్రిభిరేవవేత్యుక్తిః వ్యస్తై ర్మంత్రకరణే తత్తన్మతపరిజ్ఞానం భవతీ త్యర్థః. ౭౧. రాజ్ఞా మవశ్యసంపాదనీయార్థాన్ పృచ్ఛతి-కచ్చిదితి.

క్రియాః, కచ్చి త్తే సఫలా దారాః కచ్చిత్తే సఫలం శ్రుతం. ౭౨. కచ్చి దేషైవ తేబుద్ధి ర్యథోక్తా మమ రాఘవ, ఆయుష్యాచ యశస్యాచ ధర్మకామార్థసంహితా. ౭౩. యాంవృత్తిం వర్తతే తాతో యాంచ నః ప్రపితామహాః, తాంవృత్తిం వర్తసే కచ్చి ద్యాచ సత్పథగా శుభా. ౭౪. కచ్చి త్స్వాదుకృతం భోజ్య మేకో నాశ్నాసి రాఘవ, కచ్చి దాశంసమానేభ్యో మిత్రేభ్య స్సంప్రయచ్ఛసి. ౭౫. రాజాతు ధర్మేణ హి పాలయిత్వా మహామతి ర్దండధరః ప్రజానాం, అవాప్య కృత్స్నాం వసుధాం యథావ దితశ్చ్యుత స్స్వర్గముపైతి విద్వాన్. ౭౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - శతతమస్సర్గః

సఫలా వేదా ఇతి. తేవేదాః త్వదధీతావేదాః సఫలాః కచ్చిత్ - అగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేన సఫలీకృతాః కచ్చిత్ - క్రియంతేసాధ్యంత ఇతి క్రియాః ధనాని - ధనాని త్వత్సంపాదితాని దానభోగాభ్యాం సఫలీకృతాని కచ్చిత్ - తే దారా స్సఫలాఃకచ్చిత్ రతిపుత్రాభ్యాం సఫలాః కచ్చిత్ - తేశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం సఫలం కచ్చిత్ - శీలవృత్తాభ్యాం సఫలం కచ్చిత్-తథాచ మహాభారతే అగ్నిహోత్రఫలా వేదా దత్తభుక్తఫలం ధనం-రతిపుత్రఫలా దారా శ్శీలవృత్తఫలం శ్రుతమితి. ౭౨. కచ్చిదేషైవేతి. ఆయుష్యా యశస్యా ధర్మకామార్థసంహితా ఉక్తా ఏషాబుద్ధి ర్మమ యథా తథైవ తవవర్తతేకచ్చిత్. ౭౩. అథ ఉక్తానుక్తం సకలం సంగ్రహేణ దర్శయతి-యామిత్యాదినా వృత్తిమాచరన్ వర్తతే అవర్తిష్ట - యద్వా - దశరథమరణస్యా జ్ఞాతత్వా ద్వర్తత ఇత్యుక్తిః - పితామహస్యాజస్య చిరంరాజ్యపరిపాలనాభావాత్ - ప్రపితామహా ఇత్యుక్తం ప్రపితామహాః ప్రపితామహప్రభృతయః - యథా-సప్తమీ కౌండై రిత్యత్ర కౌండాదిభి రితివృత్తికారః - అత్ర అవర్తంతే త్యధ్యాహార్యం - పిత్రాద్యననుష్ఠితస్యాననుష్ఠానే ప్రాప్తే ఆహ - యా చసత్పథగాశుభేతి - సత్పథగా సన్మార్గానుసారిణీ - శుభా అనిందితా. ౭౪. కచ్చిదితి. స్వాదుకృతం మధురతయాసిద్ధం-ఆశంసమానేభ్యః - ధనమితి శేషః. ౭౫. ఏవమాచరతోరాజ్ఞ ఐహికాముష్మికఫలే దర్శయతి - రాజాత్విత్యాదినా. తుశబ్దేన రాజవైలక్షణ్య ముచ్యతే - హిః ప్రసిద్ధౌ - పాలయిత్వా మహీ మితి శేషః - మహామతిః ఉక్తనీతిధర్మజ్ఞః దండధరః యుక్తదండధరః - యథావత్ పూర్వరాజవత్ - ఇతః అస్మాల్లోకాత్ చ్యుతః ప్రారబ్ధకర్మావసానేచ్యుత ఇత్యర్థః - విద్వాన్ శరీరభిన్నాత్మజ్ఞానవాన్. ౭౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - శతతమస్సర్గః.

తేవేదాః త్వదధీతావేదాః సఫలాఃకచ్చిత్ - త్వద్విహితాగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేన సఫలీకృతాః కచ్చిత్ - క్రియాః క్రియంతేసాధ్యంత ఇతివ్యుత్పత్త్యా క్రియాశబ్దేన ధనధాన్యాద్యుచ్యంతే-త్వత్సంపాదితాని ధనాదీని దానభోగాభ్యాం సఫలానికచ్చిత్ - తేదారా స్సఫలాః రతిపుత్రఫలాః కచ్చిత్ - తేశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం శీలవృత్తోత్పాదనేన సఫలంకచ్చిత్ - తథాచ భారతే - అగ్నిహోత్రఫలా వేదా దత్తభుక్తఫలం ధనం-రతిపుత్రఫలా దారా శ్శీలవృత్తఫలం శ్రుత మితి. ౭౨. కచ్చిదితి. ఏషా ధర్మకామార్థసంహితా తత్పరా ఉక్తా ఏషా తేబుద్ధిః - మమ యథాతథైవ తవాపి వర్తతే కచ్చిత్. ౭౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - శతతమస్సర్గః.

రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహ, కిం మే ధర్మాద్విహీనస్య రాజధర్మః కరిష్యతి. ౧. శాశ్వతోఽయం సదా ధర్మస్థితోఽస్మా

రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహేత్యాది - అయంసర్గ ఏవాత్ర లేఖనీయః - తంతు రామ స్సమాశ్వాస్యభ్రాతరం గురువత్సల మిత్యాది సర్గస్తు లేఖకైః ప్రమాదా ల్లిఖితః - తస్య ఉక్త ప్రశ్నోత్తరత్వాభావాత్ - అత్ర భరతోచ్యమాన పితృమరణ శ్రవణానంతరం రామస్యదుఃఖి తత్వాశ్రవణాత్ - అత్ర మహేశ్వరతీర్థేన సర్గపౌర్వాపర్య వైపరీత్య మనాలోచ్య స్వదృష్టకోశ మాత్ర ప్రామాణ్యేన - తంతు రామ స్సమాశ్వాస్యేత్యాదికం సర్గమేవైకోత్తరశతతమం మన్వానేన తత్సర్గ వ్యాఖ్యానాంతే తత్రత్యార్థవిరోధ మాలోచ్యైవ మాక్షేపపరిహారా వుక్తౌ-నను ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మసుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడిత ఇతి - ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చయాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తా ఇతిచ - భరతేనోక్తే రామ స్తదానీ మశోచన్ తదుల్లంఘ్యాభిషేకప్రత్యాఖ్యానమేవ కిమితి కృతవాన్ - నైషదోషః - తస్మి న్భరతవాక్యప్రబంధే పితృమరణ మానుషంగికత్వేనోక్తం రాజ్యస్వీకరణమేవ ప్రాధాన్యేనోక్తం - అతో రామ స్తదేవమన్యతే - పితా పుత్రశోకేన మృతకల్పో నపునర్జీవిష్యతీతిమృత ఇత్యుచ్యతే - మాతరశ్చ విధవాకల్పా ఇతి విధవా ఇత్యుచ్యంతే - అనేన మమాభిషేచనమేవ ప్రాధాన్యేనోచ్యత ఇత్యశోచ న్నభిషేకప్రత్యాఖ్యానం కృతవాన్ - స్వవాక్యే పితృమరణానువాదస్య చాయ మేవార్థ ఇతి అత్రాయంపరిహారో నయుజ్యతే - యదిచ పితామృతకల్పత్వేన మృత ఇత్యుచ్యత ఇతి రామోగృహ్ణీయాత్ - తదా - వ్యాదిశ్యచ మహాతేజా దివందశరథోగత ఇతి నానువదేత్ - యస్తు స్వాశయం స్వయమేవైవ మితివదతి - తస్యాన్యేన గత్యంతరేసతి తద్విరుద్ధాభిప్రాయకల్పనం కథం కర్తుంశక్యం - అతోఽనేనైవానువాదేన రామేణ పితామృత ఇత్యేవ గృహీత మితి భావః - కించ ప్రకృతీనాం మాతౄణాంచ సమాగమనా త్పూర్వం - ఇమాః - ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదంకర్తు మర్హసీ త్యంగుళ్యాదినిర్దేశా నుపపత్తేశ్చ అతః - తంతు రామస్సమాశ్వాస్యేత్యాదిసర్గః వసిష్ఠం పురతఃకృత్వే తిత్ర్యుత్తరశతతమ సర్గానంతరం చతురుత్తరశతతమస్సర్గత్వేన లేఖనీయః పఠనీయశ్చ-తథాచేత్సంగత స్స్యాత్ - అతోఽత్ర రామస్య వచనం శ్రుత్వే త్యయంసర్గ ఏవ వ్యాఖ్యాయతే - రామస్య వచనంశ్రుత్వేత్యాది. ధర్మాత్ త్వత్సేవారూపముఖ్యధర్మాత్ - యద్వా - ధర్మాత్ త్వదుక్తరాజధర్మానుష్ఠాన హేతుభూత రాజభావాత్ - రాజధర్మః త్వదుక్తనీతిస్థః. రామానుజీయం. రామస్యేత్యాది. రాజనీతిప్రతిపాదక పూర్వ సర్గస్యానంతరం - రామస్యవచనంశ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహ, కిం మే ధర్మాద్విహీనస్య రాజ ధర్మఃకరిష్యతీతి ప్రశ్నోత్తరపరస్యాస్య సర్గస్య స్థానే - తంతు రామ స్సమాశ్వాస్య భ్రాతరం గురు వత్సలం, లక్ష్మణేనసహ భ్రాత్రా ప్రష్టుం సముపచక్రమ ఇత్య యంసర్గః కేషుచిత్కోశేషు దృశ్యతే- తత్తు నసంగచ్ఛతే - పూర్వసర్గకృత ప్రశ్నస్యోత్తరాశ్రవణాత్ - ఆర్యం తాతఃపరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడిత, ఇత్యుక్త పితృమరణ శ్రవణా నంతరం దుఃఖితత్వాశ్రవణాత్. ప్రకృతీనాం మాతౄణాంచ సమాగమనాత్పూర్వం-ఇమాః ప్రకృ తయస్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః, త్వత్సకాశ మమప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తుమర్హసీ త్యంగుళి నిర్దేశానుపపత్తేశ్చ తంతురామ ఇత్యాదిసర్గస్య స్థానంతు - వసిష్ఠః పురతః కృత్వా దారాన్ దశర థస్య చ, అభిచక్రామ తందేశం రామదర్శనతర్షిత ఇత్యాదిసర్గస్యానంతరం. ౧. కుతస్తేరాజభావా

రామస్యేత్యాది. కిమితి ధర్మాత్ త్వత్సేవా రూపముఖ్యధర్మాత్. ౧. శాశ్వతఇతి. శాశ్వతః

సు నరర్షభ, జ్యేష్ఠపుత్రే స్థితే రాజన్ నకనీయాన్నృపో భవేత్. ౨. ససమృద్ధాం మయాసార్ధ మయోధ్యాం గచ్ఛ రాఘవ, అభిషేచయ చాత్మానం కులస్యాస్య భవాయ నః. ౩. రాజానం మానుషం ప్రాహు ర్దేవత్వే సమ్మతో మమ, యస్య ధర్మార్థసహితం వృత్త మాహు రమానుషం. ౪. కేకయస్థేచ మయితు త్వయి చారణ్య మాశ్రితే, దివ మార్యో గతో రాజా యాయజూక స్సతాంమతః. ౫. నిష్క్రాంతమాత్రే భవతి సహసీతే సలక్ష్మణే, దుఃఖశోకాభిభూతస్తు రాజా త్రిదివ మభ్యగాత్. ౬. ఉత్తిష్ఠ పురుషవ్యాఘ్ర క్రియతా ముదకం పితుః, అహం చాయంచ శత్రుఘ్నః పూర్వమేవ కృతోదకౌ. ౭. ప్రియేణ ఖలుదత్తం హి పితృలోకేషు రాఘవ, అక్షయ్యం భవతీత్యాహు ర్భవాం శ్చైవ పితుః ప్రియః. ౮. త్వా మేవ శోచం స్తవదర్శనేప్సు స్త్వయ్యేవ సక్తా మనివర్త్యబుద్ధిం, త్వయా విహీన స్తవశోకరుగ్ణ స్త్వాం సంస్మరన్న

భావ ఇత్యత్రాహ - శాశ్వతఇతి. అస్మాసు అస్మత్పూర్వేషు. తనిశ్లోకీ. 'కింమే ధర్మా ద్విహీనస్య రాజధర్మః కరిష్యతి, శాశ్వతోఽయం సదాధర్మః స్థితోఽస్మాసు నరర్షభ. ధర్మాత్ రామకైంకర్యరూప పరమైకాంతిధర్మాత్ - స్వరూపనిరూపకశేషత్వధర్మాద్వా విహీనస్య - రాజధర్మః తద్విరోధిసామాన్యధర్మః - అయం పూర్వోక్తః - శాశ్వతో నిత్యసిద్ధః - అస్మాసు సదాస్థితః - శత్రుఘ్నలక్ష్మణాపేక్షయా బహువచనం - నరర్షభ పురుషోత్తమ. ౨. ససమృద్ధా మితి. భవాయ భద్రాయ - 'భవో భద్రే హరే ప్రాప్తౌ సత్తా సంసారజన్మస్వి'తి వైజయంతీ. ౩. న సర్వసులభం రాజత్వ మిత్యాహ - రాజాన మితి. ప్రాహుః - ప్రాకృతా జనా ఇతి శేషః - సరాజా మమ దేవత్వే మతః దేవత్వేన సమ్మత ఇత్యర్థః, తనిశ్లోకీ. యేలోకాః రాజానం మానుషం ప్రాహుః-తఏవ యస్య తే ధర్మార్థసహితం వృత్త మమానుషం ప్రాహుః మనుష్యసంస్థానత్వేపి అతిమానుషశీలవృత్తవిశేషై రతిలంఘితసర్వలోకసామ్యత్వేన - దేవత్వే నారాయణత్వే మమ సమ్మత ఇత్యర్థః. ౪. ఏవం సన్నిహితనీతిప్రశ్న స్యోత్తర ముక్త్వా ప్రాథమికరాజవిషయప్రశ్న స్యోత్తర మాహ - కేకయస్థ ఇతి. యాయజూక ఇజ్యాశీలః-'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇత్యమరః. ౫. మన్నిర్గమనానంతరం కతమదివసేషు రాజా దివం గత ఇత్యత్రాహ - నిష్క్రాంత మాత్ర ఇతి. ౬. ౭. భవద్భ్యాం దత్తే కిం మయాపి దాతవ్య మిత్యత్రాహ-ప్రియేణేతి. ౮. ప్రియత్వ

కులక్రమాగతః - అస్మాసు అస్మత్పూర్వేషు - తదేవాహ - జ్యేష్ఠపుత్ర ఇతి. ౨. స ఇతి. భవాయ భద్రాయ. ౩. దేవత్వప్రాపకతపశ్చరణం విహాయ మమ రాజ్యాభిషేకేణ కి మిత్యత ఆహ. రాజాన మితి. యద్యపి రాజానం మానుషం ప్రాహుః తథాపిమమ దేవత్వే సమ్మతః - కుతః యస్యవృత్త మమానుషం దివ్యం దేవత్వసంపాదక మిత్యర్థః - తపశ్చరణేన క్లేశద్వారా దేవత్వం రాజ్యపరిపాలనేన భోగద్వారా దేవత్వ మితి భావః. ౪. నను పితరి జీవతి కుతో మమ రాజ్యాభిషేకాధికార ఇత్యత ఆహ. కేకయస్థ ఇతి. యాయజూకః ఇజ్యాశీలః. ౫. ౬. ౭. కృతోదకౌ కృతసపిండీకరణాంతసర్వకృత్యౌ. ౭. ౮. తర్హి కిం కృతకరణే నేత్యాహ-ప్రియేణేతి. భవాన్ ప్రియః జ్యేష్ఠత్వా దితి భావః. ౮. త్వామేవేతి. త్వామేవ శోచన్ని త్యుక్త్వా పున స్తవశోకమగ్న ఇత్యుక్తిః - సఏవ శోక స్తస్యావసాదహేతురితి ప్రతిపాదయతు మితిజ్ఞేయం.

స్తమితః పితా తే. ౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోత్తర శతతమస్సర్గః

తాం శ్రుత్వా కరుణాం వాచం పితుర్మరణసంహితాం, రాఘవో భరతేనోక్తాం బభూవ గతచేతనః. ౧. తంతు వజ్రమివోత్సృష్ట మాహవే దానవారిణా, వాగ్వజ్రం భరతేనోక్త మమనోజ్ఞం పరంతపః, ప్రగృహ్య బాహూ రామోవై పుష్పితాగ్రో యథా ద్రుమః, వనే పరశునా కృత్త స్తథా భువిపపాత హ. ౩. తథా నిపతితం రామం జగత్యాం జగతీపతిం, కూలఘాతపరిశ్రాంతం ప్రసుప్త మివ కుంజరం, భ్రాతర స్తే మహేష్వాసం సర్వత శ్శోకకర్శితం, రుదంత స్సహ వైదేహ్యా సిషిచు స్సలిలేన వై. ౫. స తు సంజ్ఞాం పున ర్లబ్ధ్వా నేత్రాభ్యా మాస్ర ముత్సృజన్, ఉపాక్రామత కాకుత్స్థః కృపణం బహుభాషితుం. ౬. స రామస్స్వర్గతం శ్రుత్వా పితరం పృథివీపతిం, ఉవాచ భరతం వాక్యం ధర్మాత్మా ధర్మసంహితం. ౭. కిం కరిష్యామ్యయోధ్యాయాం తాతే దిష్టాం గతిం గతే, కస్తాం రాజవరాధీనా మయోధ్యాం పాలయిష్యతి ౮. కింను తస్య మయా కార్యం దుర్జాతేన మహాత్మనః, యో మృతో మమ శోకేన మయాచాపి నసంస్కృతః. ౯. అహో భరతసిద్ధార్థో యేన రాజా త్వయానఘ, శత్రుఘ్నేనచసర్వేషు

మేవ దర్శయతి - త్వామేవేతి. రుగ్ణః పీడిత ఇతి యావత్. ౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః.

తా మిత్యాది. కరుణాం శోకావహాం - యద్వా - అకరుణాం కరుణారహితాం - క్రూరా మితి యావత్. ౧. తం త్విత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దానవారిణా ఇంద్రేణ - బాహూ ప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిష్పీడ్య - ఉద్ధృత్యవా - వాగ్వజ్ర మిత్యస్య పూర్వశ్లోకా దనుషక్తేన శ్రుత్వే త్యనేనాన్వయః. ౩. తథేత్యాది శ్లోకద్వయం. కూలఘాతేన మదేన దంతకండూ చ కృతేన కూలప్రహారేణ - పరిశ్రాంతం - అతఏవ ప్రసుప్తం కుంజర మివ స్థితం - మూర్ఛిత మిత్యర్థః - సలిలేన సర్వశస్సిషిచుః సర్వగాత్రాణి మోహశాంతయే సిక్తవంతః - యతః - 'అమృతం వా ఆప స్తస్మా దద్భిరవతాం తమభిషించంతీ'తి శ్రుతి రపి హి వదతి. ౪. ౫. స త్వితి. ఉపాక్రామత ఉపాక్రమత - దీర్ఘ ఆర్షః. ౬. ౭. కి మితి దిష్టాం కాలకల్పితాం - 'కాలో దిష్టో ప్యనేహాపీ' త్యమరః, యద్వా - దిష్టాం దైవకల్పితాం - 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మిత్యమరః, రాజవరాత్, తృతీయార్థే పంచమీ - పాఠాంతరం - కింకరిష్యామీ త్యస్య భావ ముద్ఘాటయతి - రాజవరేతి - రాజవరాధీనాం - త ద్రక్షణాధీనా మిత్యర్థః. ౮. పితృమరణహేతుభూతత్వా త్తత్సంస్కారానుపయోగాచ్చాత్మానం విగర్హతే కింను తస్యేతి. ౯. అహో ఇతి. అనఘ - పుత్ర మంత్యేతు కర్మణీ త్యుక్తపితృసంస్కారరూప.

---

౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః.

తా మితి. అకరుణాం. క్రూరాం. ౧. త మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దానవారిణా ఇంద్రేణ - వాగ్వజ్రం - శ్రుత్వే త్యనుషజ్యతే బాహూ ప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిష్పీడ్య - బాహూ ఉద్ధృత్యవా. ౩. ౭. కరిష్యా మీతి. దిష్టాంగతిం కాలకల్పితాం గతిం మరణ మిత్యర్థః.

ప్రేతకృత్యేషు సత్కృతః. ౧౦. నిష్ప్రధానా మనేకాగ్రాం నరేంద్రేణ వినా
కృతాం,నివృత్తవనవాసోపి నాయోధ్యాం గన్తు ముత్సహే.౧౧. సమాప్తవనవా
సం మా మయోధ్యాయాం పరంతప, కోనుశాసిష్యతి పున స్తాతే లోకాంతరం
గతే ౧౨ పురా ప్రేక్ష్య సువృత్తం మాం పితాయాన్యాహ సాంత్వయన్, వా
క్యాని తాని శ్రోష్యామి కుత శ్శ్రోత్రసుఖాన్యహం. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా స భరతం
భార్యా మభ్యేత్య రాఘవః, ఉవాచ శోకసంతప్తః పూర్ణచంద్రనిభాననాం, సీతే
మృత స్తే శ్వశురః పిత్రాహీనోఽసి లక్ష్మణ, భరతో దుఃఖ మాచష్టే స్వర్గతం పృథి
వీపతిం ౧౫ తతో బహుగుణం తేషాం బాష్పో నేత్రే ష్వజాయత, తథాబ్రువతి
కాకుత్స్థే కుమారాణాం యశస్వినాం. ౧౬. తత స్తే భ్రాతర స్సర్వేభృశ మాశ్వా
స్య రాఘవం అబ్రువన్ జగతీభర్తుః క్రియతా ముదకం పితుః. ౧౭. సా సీతాశ్వ
శురం శ్రుత్వా స్వర్గలోక గతం నృపం, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యా మశకన్నే
క్షితుం పతిం. ౧౮. సాంత్వయిత్వాతు తాం రామో రుదంతీం జనకాత్మజాం,
ఉవాచ లక్ష్మణం తత్ర దుఃఖితో దుఃఖితం వచః ౧౯. ఆనయేంగుదిపిణ్యాకంచీర
మాహర చోత్తరం, జలక్రియార్థం తాతస్య గమిష్యామి మహాత్మనః. ౨౦. సీతా
పురస్తా ద్వ్రజతు త్వమేనా మభితో వ్రజ, అహం పశ్చా ద్గమిష్యామి గతిర్హ్యేషా

భాగ్యవిఘటక పాపరహిత - అహం హి తాదృశపాపవా నితిభావః-యేన కారణేన-త్వయా శత్రు
ఘ్నేన చ-సర్వేషు ప్రేతకృత్యేషు ప్రాప్తేషు రాజా సత్కృతః. ౧౦. నిష్ప్రధానా మితి. ఏకాగ్రా
అనాకులా - 'అనాకులేపి చైకాగ్ర' ఇత్యమరః, సా నభవతీత్యనేకాగ్రాతాం - ఆకులా మితి
యావత్. ౧౧. సమాప్తవనవాస మితి. శాసిష్యతి-కార్యేషు నియోక్ష్యతీత్యర్థః. ౧౨ పురేతి. సు
వృత్తం శోభనం నియోగాచరణరూపం వృత్తం యస్య తం-కుతః కస్మాత్ పురుషాత్. ౧౩. ఏవ
మితి. అభ్యేత్య అభిముఖో భూత్వా. సీత ఇతి. దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియా విశేషణం-ఇత్యువాచేతి
పూర్వేణాన్వయః. తనిశ్లోకే. తే శ్వశురః త్వయ్యత్యంత ప్రీతియుక్తః శ్వశురః - 'పిత్రాహీనోఽసి
లక్ష్మణే'త్యనేన త్వమేవ పిత్రాహీనః - నాహ మితి గమ్యతే - న సంవృత్తః పితా మమేతి వక్ష్య
మాణత్వాత్.౧౪—౧౬. తత ఇతి. క్రియా మిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౭—౧౯. ఆనయేతి.
ఇంగుదిపిణ్యాకం తపస్విభోజ్యం తాపసతరుబీజపిణ్యాకం - అనిస్సారితతైలం పిష్ట్వా చూర్ణీకృత్య
పిండీకృత మింగుదీబీజమేవ పిణ్యాకత్వేనోపచర్యతే - 'ఇంగుదీతాపసతరు' రిత్యమరః, చీరం వాస
ఉదకదానార్థం - పాఠభేదః - చీరం స్నానార్థం పరిధానం ఉత్తరం ఉత్తరీయం చ. ౨౦. సీతేతి.

రాజవరాత్ తృతీయార్థే పంచమీ.౮—౧౦.నిష్ప్రధానా మితి.నిష్ప్రధానాం నాథరహితాం అనే
కాగ్రా మాకులా మిత్యర్థః. ౧౧. సమాప్తేతి. శాసిష్యతి కార్యేషు నియోక్ష్యతీత్యర్థః. ౧౨. పురేతి.
సువృత్తం శోభననియోగాచరణం కుతః కస్మా త్పురుషాత్. ౧౩.ఏవ మితి. అభ్యేత్యాభిముఖో భూ
త్వా * సీత ఇతి. దుఃఖ మిత్యేత త్క్రియావిశేషణం. ౧౪—౧౬.తతఇతి. క్రియతా మిత్యత్రేతి
కరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౭—౧౯. ఆనయేతి. ఇంగుదిపిణ్యాకరం తపస్విభోజ్యం తాపసతరుపిణ్యాకం -
ఉత్తరం చీరం ఉత్తరీయం వస్త్రమాహర దేహీత్యర్థః.౨౦. సీతేతి. అభితః పశ్చాత్ సుదారుణా సుత
రాం దుస్సహా గతిః దుఃఖినాం గతి రేషాహి స్నానార్థం స్త్రీబాలపురస్సరేతి - తథాచ పితృమేధ

సుదారుణా. ౨౧. తతో నిత్యానుగ స్తేషాం విదితాత్మా మహామతిః, మృదు ర్దాంతశ్చ శాంతశ్చ రామే చ దృఢభ క్తిమాన్, సుమంత్ర స్తై ర్నృపసుతై స్సార్ధ మాశ్వాస్య రాఘవం, అవతారయదాలంబ్య నదీం మందాకినీం శివాం. ౨౩. తే సుతీర్థాం తతః కృచ్ఛ్రా దుపాగమ్య యశస్వినః, నదీం మందాకినీం రమ్యాం సదా పుష్పితకాననాం, శీఘ్రస్రోతస మాసాద్య తీర్థం శివ మకర్దమం, సిషిచు స్తూదకం రాజ్ఞే తత్రైత త్తే భవ త్వితి. ౨౫ ప్రగృహ్యాచ మహీపాలో జలపూరిత మంజలిం, దిశం యామ్యా మభిముఖో రుద న్వచన మబ్రవీత్. ౨౬. ఏత త్తే రాజశార్దూల విమలం తోయ మక్షయం, పితృలోక గతస్యాద్య మద్ద త్త ముపతిష్ఠతు. ౨౭. తతో మందాకినీ తీరా త్ప్రత్యు త్తీర్య స రాఘవః, పితుశ్చకార తేజస్వీ నివాపం భ్రాతృభి స్సహ. ౨౮. ఐంగుదం బదరీమిశ్రం పిణ్యాకం దర్భ సంస్తరే, న్యస్య రామ స్సుదుఃఖార్తో రుద న్వచన మబ్రవీత్, ఇదం భుఙ్క్ష్వ మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయం, యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నా స్త

అభితః పశ్చాత్ - అభితః పరిత ఇత్యాదినా-ఏనా మితి ద్వితీయా-సుదారుణా సుతరాం దుస్సహా గతిః దుఃఖినాం గతిః-ఏషాహి స్నానా ద్యర్థం స్త్రీబాలపురస్సరా ఖల్విత్యర్థః - తథాచ సూత్రం- "సర్వే కనిష్ఠప్రథమా అనుపూర్వ ఇతరే స్త్రియో గ్ర"ఇతి. ౨౧. తత ఇతి. నిత్యానుగః కులక్రమాను గతానుచరః - విదితాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపః. ౨౨. ౨౩. త ఇతి. తే సీతాలక్ష్మణరామాః - స్త్రియో హ్యుదకం దిశంతీతి శాస్త్రసిద్ధం శీఘ్రస్రోతసం నదీ ముపాగమ్య అకర్దమం తీర్థం అవతార ప్రదేశం ఆసాద్య - అతః హే తాత - తే తుభ్యం ఏతత్ భవతు - ఇ త్యుచ్చార్య ఉదకం సిషిచుః-దదు రిత్యర్థః - స్నాన మర్థాత్ సిద్ధం-సీతాయా స్స్నానమాత్రా న్వయోవా - కృచ్ఛ్రా దిత్యనేన తేషాం దుఃఖాతిశయాత్ స్ఖలితగమన ముచ్యతే-సుతీర్థా మిత్యనేన పుణ్యతీర్థత్వ ముక్తం- ఉపగమ్యే త్యనేన నదీతీరేపి కంచిత్ కాలం రోదనాచార ఉక్తః - యశస్విన ఇత్యనేన శాస్త్రానతి క్రమ ఉక్తః-రమ్యా మిత్యనేన దుఃఖశాంతిహేతుత్వ ముక్తం-పుష్పితకాననా మిత్యనేన ఉదకదాన సమాప్తిపర్యంత మనాతపత్వ ముక్తం - శీఘ్రస్రోత స మి త్యనేన స్నానకాలే స్రోతోభి ముఖత్వ ముక్తం-శివం శుద్ధం-అకర్దమం తీర్థ మాసాద్యే త్యనేన తీరే సేచన ముక్తం.౨౫.దాన ప్రకార మాహ- ప్రగృహ్యేత్యాదినా.౨౬. దానమంత్ర మాహ - ఏతదిత్యాదినా. ౨౭. తత ఇతి. భ్రాతృభి స్సహ మందాకినీతీరాత్ - ప్రత్యుత్తీర్య పితు ర్నివాపం పిండప్రదానం చకార-మందాకినీతీరాత్ సముత్తీర్యే త్యుదకదానదేశాత్ కించిత్ప్రదేశాంతరగమనవచనాత్-సపిండీకరణ మేవ కృత మిత్యవగమ్యతే-దశా హాత్యయే ఉదకదానం వినా పిండదానస్యాచోదితత్వాత్-ఉదకసేచనవత్ కనిష్ఠేన లక్ష్మణేన పిండ దానానుక్తే శ్చ. ౨౮—౩౨. తేషా మితి. ప్రతిశ్రుత్కాః ప్రతిధ్వనిః. ౩౩. మహాబలానా మిత్యాది.

'సూత్రే - "సర్వే కనిష్ఠప్రథమా ఇతరే స్త్రియో గ్ర" ఇతి. ౨౧. తత ఇతి. నిత్యానుగః కులక్రమా గతానుచరః - విదితాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపః. ౨౨. ౨౩. త ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తే సీతాలక్ష్మణరామాః - శీఘ్రస్రోతసం నదీ ముపాగమ్య - వికర్దమం తీర్థం అవ తరణప్రదేశం సమాసాద్య - తతః - తాత - ఏతత్ తే భవత్వితి ఉచ్చార్య - రాజ్ఞే ఉదకం సిషిచుః దదు రిత్యర్థః. ౨౪—౨౭. తత ఇతి. సరాఘవః భ్రాతృభి స్సహ మందాకినీ

స్య దేవతాః. ౩౦. తత స్తేనైవ మార్గేణ ప్రత్యుత్తీర్య నదీతటాత్, ఆరురోహ నరవ్యాఘ్రౌ రమ్యసానుం మహీధరం ౩౧. తతః పర్ణకుటీద్వార మాసాద్య జగతీపతిః, పరిజగ్రాహ బాహుభ్యా ముభౌ భరతలక్ష్మణౌ. ౩౨. తేషాంతు రుదతాం శబ్దా త్ప్రతిశ్రుత్కో ఽభవ ద్గిరౌ, భ్రాతౄణాం సహ వైదేహ్యా సింహానా మివ నర్దతాం ౩౩. మహాబలానాం రుదతాం కుర్వతా ముదకం పితుః, విజ్ఞాయ తుములం శబ్దం త్రస్తా భరతసైనికాః, అబ్రువం శ్చాపి రామేణ భరత స్సంగతో ధ్రువం, తేషా మేవ మహాన్ శబ్ద శ్శోచతాం పితరం మృతం. ౩౫. అథ వాసాన్ పరిత్యజ్య తం సర్వేఽభిముఖా స్స్వనం, అప్యేక మనసో జగ్ము ర్యథా స్థానం ప్రధావితాః. ౩౬. హయై రన్యే గజై రన్యే రథై రన్యే స్వలంకృతైః, సుకుమారా స్తథై వాన్యే పద్భి రేవ నరా యయుః. ౩౭. అచిరప్రోషితం రామం చిరవిప్రోషితం యథా, ద్రష్టుకామో జన స్సర్వో జగామ సహసాశ్రమం. ౩౮. భ్రాతౄణాం త్వరితా స్తత్ర ద్రష్టుకామా స్సమాగమం, యయు ర్బహువిధై ర్యానైః ఖురనేమిస్వనాకులైః. ౩౯. సా భూమి ర్బహుభి ర్యానైః ఖురనేమిసమాహతా, ముమోచ తుములం శబ్దం ద్యౌ రివాభ్రసమాగమే. ౪౦. తేన విత్రాసితా నాగాః కరేణుపరివారితాః, ఆవాసయంతో గంధేన జగ్ము రన్యద్వనం తతః. ౪౧. వరాహవృకసంఘాశ్చ మహిషా స్సర్పవానరాః, వ్యాఘ్రగోకర్ణగవయా విత్రేసుః పృషతై స్సహ. ౪౨. రథాంగ సాహ్వనత్యూహా హంసాః కారండవాః ప్లవాః, తథా పుంస్కోకిలాః క్రౌంచా విసంజ్ఞా భేజిరే దిశః. ౪౩. తేన శబ్దేన విత్రస్తై రాకాశం పక్షిభి ర్వృతం,

---

శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం త్రస్తాః కిం భవిష్యతీతి ధియా ఉద్విగ్నాః - ఉద్వేగానంతరం నిశ్చిత్య వదంతి స్మే త్యాహ-అబ్రువ న్నిత్యాదినా-మృతం పితరం ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౩౪. ౩౫. అథేతి. స్వన మభిముఖాః-స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖా ఇత్యర్థః-యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశ మనతిక్రమ్య - ప్రధావితాః శీఘ్రగతియుక్తాః. ౩౬. హయై రితి. సుకుమారా ఇతి హయై రిత్యాదిభి రుక్తానాం త్రయాణాం విశేషణం-సుకుమారత్వాభావే దుఃఖితం రామం ప్రతి పద్భ్యామేవ గంతవ్యత్వాత్. ౩౭. ౩౮. భ్రాతౄణా మితి. ఏషాం యానైర్గమనం దర్శనత్వరయా యయు ర్బహువిధై ర్యానైః ఖురనేమిసమాహతేతి పాఠః-యయుర్బహువిధైర్యుక్తైరితి పాఠే-యుక్తైః సజ్జైః-యానై రితి శేషః. ౩౯. ౪౦. తేనేతి. ఆవాసయంతః మదగంధేన వాసయంతః ఏతేన వనగజానా మపి రామదర్శనహర్షో ద్యోత్యతే. ౪౧. వరాహేతి. గోకర్ణః గౌ రివ కర్ణౌ యస్య స గోకర్ణః - మహాపృషతవిశేషః. ౪౨. రథాంగేతి. నత్యూహః జలరంకవః-'నత్యూహో జలరంకు స్స్యా' దితి హలాయుధః - ప్లవాః స్థూలబకవిశేషాః.

తీరా త్ప్రత్యుత్తీర్య పితు ర్నివాపం పిండప్రదానం చకారేతి సంబంధః. ౨౯—౩౨. తేషా మితి. ప్రతిశ్రుత్కః ప్రతిధ్వనిః. ౩౩. మహాబలానా మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౩౪. ౩౫. అథేతి. త్వం స్వన మభిముఖాః స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖాః యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశ మనతిక్రమ్య. ౩౬. హయై రితి. సుకుమారా ఇత్యేత దన్యశబ్దత్రయేణ ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - యుక్తై స్సజ్జై ర్యానై రితి శేషః. ౩౭—౪౦. తేనేతి. తేన శబ్దేన మదగంధేన ఆవాసయంతః ఆసమంతా ద్వాసయంతః. ౪౧. వరాహేతి. గోరివకర్ణావస్య గోకర్ణః హరిణవిశేషః. ౪౨. రథాంగేతి. ప్లవాః స్థూలబక

మనుష్యై రావృతా భూమి రుభయం ప్రబభౌ తదా. ౪౪. తత స్తం పురుషవ్యాఘ్రం యశస్విన మరిందమం, ఆసీనం స్థండిలే రామం దదర్శ సహసా జనః. ౪౫. విగర్హమాణః కైకేయీం సహితో మంథరామపి, అభిగమ్య జనో రామం బాష్పపూర్ణముఖో ఽభవత్. ౪౬. తా న్నరా న్బాష్పపూర్ణాక్షా న్సమీక్ష్యాథ సుదుఃఖితాన్, పర్యష్వజత ధర్మజ్ఞః పితృవన్మాతృవచ్చ సః. ౪౭. స తత్ర కాంశ్చి త్పరిషస్వజే నరా న్నరాశ్చ కేచిత్తు త మభ్యవాదయన్, చకార సర్వా న్సవయస్యబాంధవా న్యథార్హ మాసాద్య తదా నృపాత్మజః. ౪౮. స తత్ర తేషాం రుదతాం మహాత్మనాం భువం చ ఖం చానునినాదయన్ స్వనః, గుహా గిరీణాం చ దిశశ్చ సంతతం మృదంగఘోషప్రతిమః ప్రశుశ్రువే. ౪౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః

వసిష్ఠః పురతః కృత్వా దారా న్దశరథస్య చ, అభిచక్రామ తం దేశం రామదర్శనతర్షితః. ౧. రాజపత్న్యశ్చ గచ్ఛంత్యో మందం మందాకినీం ప్రతి, దదృశు స్తత్ర తత్తీర్థం రామలక్ష్మణసేవితం ౨. కౌసల్యా బాష్పపూర్ణేన ముఖేన పరిశుష్యతా, సుమిత్రా మబ్రవీ ద్దీనా యాశ్చాన్యా రాజయోషితః. ౩. ఇదం తేషా మనాథానాం క్లిష్ట మక్లిష్టకర్మణాం, వనే ప్రాక్కేవలం తీర్థం యేతే నిర్విషయీకృతాః. ౪. ఇత స్సుమిత్రే పుత్ర స్తే సదా జల మతంద్రితః, స్వయం హరతి సౌమిత్రి ర్మమ పుత్రస్య కారణాత్. ౫. జఘన్య మపి తే పుత్రః కృతవా న్నతు

౪౩—౪౫. విగర్హమాణ ఇతి. సహితః అన్యోన్యసంగతః. ౪౬. ౪౭. స ఇతి. చకార - సమ్మాన మితి శేషః. ౪౮. ౪౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ మాతృసమాగమ స్త్ర్యుత్తరశతతమే సర్గే-వసిష్ఠ ఇతి. రామదర్శనతర్షితః రామదర్శనే సంజాతాభిలాషః-'కామోభిలాష స్తర్ష' ఇత్యమరః. ౧.—౩. ఇదం తేషా మితి. తే ప్రసిద్ధాః రామాదయః-యే ప్రాక్ నిర్విషయీకృతాః రాజ్యా న్నిష్కాసితాః-వనే తేషాం క్లిష్టం ఉపమర్దితం-ఇదం తీర్థం అవతరణం-కేవలం నిశ్చితం - 'కేవలం నిశ్చితే క్లీబే వాచ్యవ త్త్వేక కృత్స్నయో' రితి వైజయంతీ. ౫. జఘన్య మితి. జఘన్యం హీనం - జలాహరణాదికర్మ కృతవా నపి నగర్హితః - కుత

విశేషాః నత్యూహో జలకుక్కుటః. ౪౩—౪౫. విగర్హమాణ ఇతి. సహితః అన్యోన్యం సంగతః. ౪౭. స ఇతి. చకార సమ్మాన మితి శేషః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

వసిష్ఠ ఇతి. రామదర్శనతర్షితః-రామదర్శనే సాభిలాషః. ౧—౩. ఇద మితి. తే ప్రసిద్ధాయే రామాదయః ప్రాఙ్నిర్విషయీకృతాః రాజ్యా న్నిష్కాసితాః నిరాశ్రయీకృతా వా-వనే తేషాం క్లిష్టం ఉపమర్దితం తీర్థం అవతరణస్థల మిత్యర్థః-కేవలం నిశ్చితం-'కేవలం నిశ్చితే క్లీబం వాచ్యవ త్త్వేక కృత్స్నయో'రితి వైజయంతీ-ఇదం రామాదీనాం స్నానాదిభి ర్వ్యవహితస్థలం నూన మితి భావః. ౪. ౫. జఘన్యమితి. తే పుత్రః జఘన్యం జలాహరణాదినికృష్టం కర్మ కృతవా నపి నతు గర్హితః-

గర్హితః, భ్రాతు ర్యదర్థసహితం సర్వం త ద్విహితం గుణైః. ౬. అద్యాయ మపి తే పుత్రః క్లేశానామ తథోచితః, నీచానర్థసమాచారం సజ్జంకర్మ ప్రముంచతు. ౭. దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు సా దదర్శ మహీతలే, పితు రింగుదిపిణ్యాకం న్యస్తమాయతలోచనా. ౮. తం భూమౌ పితు రార్తేన న్యస్తం రామేణ వీక్ష్య సా, ఉవాచ దేవీ కౌసల్యా సర్వా దశరథస్త్రియః. ౯. ఇద మిక్ష్వాకునాథస్య రాఘవస్య మహాత్మనః, రాఘవేణ పితు ర్దత్తం పశ్యతై తద్యథావిధి. ౧౦. తస్య దేవసమానస్య పార్థివస్య మహాత్మనః, నైత దౌపయికం మన్యే భుక్తభోగస్య భోజనం. ౧౧ చతురంతాం మహీం భుక్త్వా మహేంద్రసదృశో విభుః, కథ మింగుదిపిణ్యాకం సభుఙ్క్తే వసుధాధిపః. ౧౨. అతో దుఃఖతరం లోకే నకించి త్ప్రతిభాతి మా, యత్ర రామః పితుర్దద్యా దింగుదీక్షోద మృద్ధిమాన్. ౧౩. రామేణేంగుదిపిణ్యాకం పితుర్దత్తం సమీక్ష్య మే, కథం దుఃఖేన హృదయం నస్ఫోటతి సహస్రధా. ౧౪. శ్రుతిస్తు ఖల్వియం సత్యా లౌకికీ ప్రతిభాతి మా, యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నా స్తస్య దేవతాః. ౧౫ ఏవ మార్తాం సపత్న్యస్తా జగ్ము రాశ్వాస్య తాం తదా, దదృశు శ్చాశ్రమే రామం స్వర్గచ్యుత మివామరం. ౧౬. సర్వభోగైః పరిత్యక్తం రామం సంప్రేక్ష్య మాతరః, ఆర్తా ముముచు రశ్రూణి సస్వరం శోకకర్శితాః. ౧౭. తాసాం రామ స్సముత్థాయ జగ్రాహ

ఇత్యత్రాహ-భ్రాతు రితి. భ్రాతుః జ్యేష్ఠభ్రాతుః - అర్థసహితం ప్రయోజనసహితం - యత్ కర్మ తత్ సర్వం గుణై ర్విహితం-'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇతి వచనాత్. పితృశుశ్రూషావత్ గుణాయ కల్పత ఇత్యర్థః. ౬. అద్యాయ మితి. క్లేశనామ తథోచితః ఇదానీం యాదృశక్లేశానుభవః తాదృశక్లేశానా మనుచితః తే అయం పుత్రః - నీచానర్థసమాచారం నికృష్ట దుఃఖప్రచురసమాచారసహితం సజ్జం ఉద్యుక్తం కర్మ అద్య ప్రముంచత్వపి-అపి శబ్ద స్సంభావనాయాం 'అపి స్సంభావనా ప్రశ్న గర్హా శంకా సముచ్చయ' ఇతి వైజయంతీ - భరతప్రార్థనయా రామేణ స్వరాజ్యే స్వీకృతే లక్ష్మణస్య నీచకర్మ ప్రమోచనం సంభవే దితి భావః. ౭. దక్షిణాగ్రే ష్వితి. పితురితి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౮—౧౦. తస్యేతి. ఔపయికం ప్రాప్తం - 'యుక్తం స్యా దుచితం న్యాయ్యం ప్రాప్త మౌపయికం తథే' తి హలాయుధః. ౧౧. ౧౨. తత ఇతి. రాజైశ్వర్య యోగ్యతయా ఋద్ధిమా నిత్యుక్తిః. ౧౩. రామేణేతి. స్ఫోటతి స్ఫుటతి. ౧౪. శ్రుతి రితి. సత్యాసత్యార్థా లౌకికీ లోకవిదితా - లోకప్రసిద్ధేతి యావత్ - దేవతా ఇతి శ్రుతి స్సత్యే త్యన్వయః. ౧౫—౧౭. తా ఇతి. రామస్యా

కృత ఇత్యత ఆహ-భ్రాతుః జ్యేష్ఠభ్రాతుః - అర్థసహితం ప్రయోజనసహితం భ్రాతృశుశ్రూషారూప మిత్యర్థః-యత్కర్మ తత్సర్వం గుణై ర్విహితం-జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్-పితృశుశ్రూషణం లక్ష్మణస్య గుణాయ కల్పత ఇత్యర్థః. ౬. అద్యేతి. క్లేశానామ తథోచితః యథేదానీం క్లేశానా ముచితో భవతి తథా క్లేశానా మనుచిత స్తే అయం పుత్రః నీచానర్థసమాచారం-నీచో నికృష్టః అనర్థో దుఃఖం-సమాచారో ఽనుష్ఠానంయస్య తత్ జలాహరణాదిరూప మిత్యర్థః-సజ్జం కర్మ ఉద్యుక్తం కర్మ అద్య ప్రముంచే దపి-అపిశబ్దః సంభావనాయాం-భరతప్రార్థనయా రామేణ స్వరాజ్యే స్వీకృతే లక్ష్మణస్య నీచకర్మప్రమోచనం సంభవేదితి భావః. ౭—౧౧. చతురంతాం చతుర్దిగంతాం. ౧౨. అత ఇతి. యత్ర యదా బుద్ధిమాన్ రాజ్యైశ్వర్యయుక్తః క్షోదం పిణ్యాకం. ౧౩. నస్ఫోటతి నస్ఫుటతి. ౧౪. శ్రుతిరితి.

చరణాన్ శుభాన్, మాతౄణాం మనుజవ్యాఘ్ర స్సర్వాసాం సత్యసంగరః.
౧౮. తాః పాణిభి స్సుఖస్పర్శై ర్మృద్వంగులితలై శ్శుభైః, ప్రమమార్జూ రజః
పృష్ఠా ద్రామస్య యతలోచనాః. ౧౯. సౌమిత్రి రపి తా స్సర్వా మాతౄః
స్సంప్రేక్ష్య దుఃఖితః, అభ్యవాదయతాసక్తం శనై రామా దనంతరం. ౨౦.
యథా రామే తథా తస్మిన్ సర్వా వవృతిరే స్త్రియః, వృత్తిం దశరథాజ్జాతే
లక్ష్మణే శుభలక్షణే. ౨౧. సీతాపి చరణాం స్తాసా ముపసంగృహ్య దుఃఖితా,
శ్వశ్రూణా మశ్రుపూర్ణాక్షీ సా బభూవాగ్రత స్స్థితా ౨౨. తాం పరిష్వజ్య
దుఃఖార్తాం మాతా దుహితరం యథా, వనవాసకృశాం దీనాం కౌసల్యా వాక్య
మబ్రవీత్, ౨౩. విదేహరాజస్య సుతా స్నుషా దశరథస్య చ, రామపత్నీ కథం
దుఃఖం సంప్రాప్తా నిర్జనే వనే. ౨౪. పద్మ మాతపసంతప్తం పరిక్లిష్ట మివోత్పలం,
కాంచనం రజసాధ్వస్తం క్లిష్టం చంద్ర మివాంబుదైః, ముఖం తే ప్రేక్ష్య మాం
శోకో దహ త్యగ్ని రివాశ్రయం, భృశం మనసి వైదేహి వ్యసనారణిసంభవః. ౨౬.
బ్రువంత్యా మేవ మార్తాయాం జనన్యాం భరతాగ్రజః, పాదావాసాద్య జగ్రాహ
వసిష్ఠస్య చ రాఘవః. ౨౭. పురోహితస్యాగ్ని సమస్య వై తదా బృహస్పతే
రింద్ర ఇవామరాధిపః, ప్రగృహ్య పాదౌ సుసమృద్ధతేజస స్సహైవ తేనోపవివేశ
రాఘవః. ౨౮. తతో జఘన్యం సహితై స్స్వమంత్రిభిః పురప్రధానైశ్చ సహైవ సైని
కైః, జనేన ధర్మజ్ఞతమేన ధర్మవాన్ ఉపోపవిష్టో భరత స్తదాగ్రజం. ౨౯. ఉపోప
విష్టస్తు తదా సవీర్యవాం స్తపస్వివేషేణ సమీక్ష్య రాఘవం, శ్రియా జ్వలంతం
భరతః కృతాంజలి ర్యథా మహేంద్రః ప్రయతః ప్రజాపతిం. ౩౦. కిమేషవాక్యం
భరతో ఽద్య రాఘవం ప్రణమ్య సత్కృత్య చ సాధు వక్ష్యతి, ఇతీవ తస్యార్యజనస్య
తత్త్వతో బభూవ కౌతూహల ముత్తమం తదా. ౩౧. స రాఘవ స్సత్యధృతిశ్చ
లక్ష్మణో మహానుభావో భరతశ్చ ధార్మికః, వృతా స్సుహృద్భిశ్చ విరేజు రధ్వరే

యతలోచనా ఇతి పాఠః. ౧౯. సౌమిత్రిరపీతి. అసక్తం అవిరతం-'అవిరత మనవరతంస్యా దేకార్థ మసారత మసక్త మపీ'తి హలాయుధః. ౨౦. యథేతి. వవృతిరే చక్రు రిత్యర్థః. ౨౧—౨౪. పద్మ మిత్యాది. తే ముఖం ప్రేక్ష్య-స్థితా మితి శేషః-మాం-మనసి-స్థితస్స న్నితి శేషః-ఆశ్రయం ఆశ్రయ భూతం కాష్ఠాదికం.౨౬—౨౮. తత ఇతి.తతో జఘన్యం వసిష్ఠరామోపవేశా దనంతరం-ఉపోపవిష్టః-ప్రస ముపోదః పాదపూరణ ఇతిద్విర్వచనం. ౨౯. ఉపోపవిష్ట ఇతి. కృతాంజలిః-అభూ దితిశేషః. ౩౦. కిమితి. ఇతీవేత్యత్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩౧. ౩౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

సత్యాసత్యార్థా లౌకికీ లోకేప్రసిద్ధేతి యావత్. ౧౯. సౌమిత్రిరితి. అసక్త మనవరతం. ౨౦. యథేతి. వవృతిరే చక్రు రిత్యర్థః. ౨౧—౨౪. * ముఖ మితి. ప్రేక్ష్యస్థితాయా మమేతి శేషః - శోకో మనసి స్థితస్స న్నితి శేషః - ఆశ్రయ మాశ్రయభూత కాష్ఠాదికం. ౨౫—౨౮. తత ఇతి. జఘన్యం వసిష్ఠరామోపవేశనానంతరంఉపోపవిష్టః కృతాంజలి రభూ దితి శేషః. ౨౯—౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

యథా సదస్యైస్సహితా స్త్రయోఽగ్నయః. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

తంతు రామ స్సమాజ్ఞాయ భ్రాతరం గురువత్సలం, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౧. కిమేత దిచ్ఛేయ మహంశ్రోతుం ప్రవ్యాహృతం త్వయా, యస్మా త్త్వ మాగతో దేశమిమం చీరజటాజినీ. ౨. కిన్నిమిత్త మిమం దేశం కృష్ణాజినజటాధరః, హిత్వా రాజ్యం ప్రవిష్ట స్త్వం తత్సర్వం వక్తు మర్హసి. ౩. ఇత్యుక్తః కైకయీపుత్రః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా, ప్రగృహ్య బలవ ద్భూయః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౪. ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడితః. ౫. స్త్రియా నియుక్తః కైకేయ్యా మమ మాత్రా పరంతప, చకార సుమహ త్పాప మిద మాత్మ యశోహరం. ౬. సా రాజ్యఫల మప్రాప్య విధవా శోకకర్శితా, పతిష్యతి మహాఘోరే నిరయే జననీ మమ ౭. తస్య మే దాసభూతస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, అభిషించస్వ చాద్యైవ రాజ్యేన మఘవా నివ ౮. ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చయాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౯.

అథ రామభరతయో రుక్తి ప్రత్యుక్తీ చతురుత్తరశతతమే తం త్విత్యాదినా. గురువత్సలం గురౌస్వస్మిన్ భక్తం సమాజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా-ప్రాప్త రాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారణాదినా చ స్వస్మిన్ భక్తియుక్తం జ్ఞాత్వేత్యర్థః-సమాశ్వాస్యేతి పాఠే ప్రియవచనాదిభి స్సమ్యగాశ్వాస్యేత్యర్థః. ౧. కిమితి.యస్మా త్కారణాత్ త్వం చీరజటాజినీ సన్ ఇమం దేశ మాగతః-ఏతత్ ఏతత్కారణం కిం-అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతు మిచ్ఛేయం శ్రోతు మిచ్ఛామి-నతు ఊహేయేతిభావః. ౨.ఏవ ముక్తేపి శోకేన తూష్ణీం స్థితం పునః పృచ్ఛతి-కిన్నిమిత్తమిత్యాది శ్లోకద్వయేన. కాకుత్స్థేన బలవత్ ప్రగృహ్య గాఢం పరిష్వజ్య తత్సర్వం వక్తు మర్హసీతి భూయః. ఉక్తః కైకయీ పుత్రః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౪. ఆర్యమితి. సుదుష్కరం కర్మ కృత్వా జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం స్త్రీనియోగాత్ కనిష్ఠసాత్కృత్వేత్యర్థః - ఆర్యం త్వాం పరిత్యజ్య వివాస్య. ౫. స్త్రియేతి. సుమహత్ పాపం సుపుత్రస్య వనే ప్రవ్రాజనరూపం.౬. సేతి. సా ఏవం రూప పాపప్రేరణకర్త్రీ. ౭. తస్యేతి. తస్య కైకేయీసంబంధాత్ ప్రాప్తాపవాదస్యేత్యర్థః - రాజ్యేన హేతునా. ౮. ౯. తదానుపూ

తమితి. గురువత్సలం సమాజ్ఞాయ - ప్రాప్త రాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారిణాదినా గురుభూతే స్వస్మిన్ భక్తియుక్తం జ్ఞాత్వేత్యర్థః-సమాశ్వాస్యేతి పాఠే ప్రియవచనాదిభిః సమ్యగాశ్వాస్యేత్యర్థః. ౧. కిమేతదితి. యస్మా త్కారణా త్త్వం - చీరజటాజినస్సన్ ఇమం దేశ మాగతః ఏతత్కారణం కిం - అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతు మిఛేయ మితి సంబంధః. ౩. ఇత్యుక్త ఇతి. కాకుత్స్థేన బలవత్ప్రగృహ్య గాఢం పరిష్వజ్య - తత్సర్వం వక్తు మర్హ సీతి భూయ ఉక్తః కైకయీపుత్రః - ప్రాంజలిః వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౪. ఆర్యమితి. సుదుష్కరం కర్మ కృత్వా - జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం స్త్రీనియోగా త్కనిష్ఠసాత్కృత్వేత్యర్థః-పరిత్యజ్య వివాస్య-పుత్రశోకాభిపీడితః స్వర్గం గత ఇతి సంబంధః. ౫—౭. తస్యేతి. తస్య మే కైకేయీసంబంధాత్ ప్రాప్తాపవాదస్య-రాజ్యేన హేతౌ తృతీయా.౮.౯.త దితి. ఆనుపూర్వ్యా యుక్తం జ్యేష్ఠక్రమేణ ప్రాప్తం-

తదానుపూర్వ్యా యుక్తం చ యుక్తం చాత్మని మానద, రాజ్యం ప్రాప్నుహి ధర్మేణ సకామాన్ సుహృదః కురు. ౧౦. భవత్వవిధవా భూమి స్సమగ్రా పతినా త్వయా, శశినా విమలేనేవ శారదీ రజనీ యథా. ౧౧. ఏభిశ్చ సచివై స్సార్ధం శిరసా యాచితో మయా, భ్రాతు శ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి ౧౨. తదిదం శాశ్వతం పిత్ర్యం సర్వం ప్రకృతిమండలం, పూజితం పురుషవ్యాఘ్ర నాతిక్రమితు మర్హసి. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా మహాబాహు స్సబాష్పః కైకయీసుతః, నారామస్య శిరసాపాదౌ జగ్రాహ విధివత్పునః ౧౪. తం మత్త మివ మాతంగం నిశ్శ్వసంతం పునఃపునః, భ్రాతరం భరతం రామః పరిష్వజ్యేద మబ్రవీత్. ౧౫. కులీన స్సత్వసంపన్న స్తేజస్వీ చరితవ్రతః, రాజ్యహేతోః కథం పాప మాచరే త్త్వద్విధో జనః. ౧౬. నదోషం త్వయి పశ్యామి సూక్ష్మ మప్యరిసూదన, నచాపి జననీం బాల్యా త్త్వం విగర్హితు మర్హసి. ౧౭. కామకారో మహాప్రజ్ఞ గురూణాం

ర్త్వ్యేతి. ఆనుపూర్వ్యా యుక్తం జ్యేష్ఠానుక్రమేణ సంగతం - ఆత్మనియుక్తం చ భరణసమర్థే త్వయ్యేవ ప్రాప్తం. ౧౦. భవ త్వితి. పతినేతి నాభావ ఆర్షః - రజనీ యథా రజనీవ భూమిః శశినేవ త్వయా అవిధవా భవతు. ౧౧. ఏభి శ్చేతి. మమైకస్య శోకాశ్రుపాతమసహమానః కథ మేషా మశ్రూణి సహిష్యత ఇతి మత్వా యద్ధాయ సన్నద్ధై రివ రథగజతురగపదాతిభి స్సార్ధమాగతోస్మి - సచివైః మమహి యాచన ముపేక్ష్యం అస్మద్రాజ్యనిర్వాహకైః పూజనీయై స్సచివై ర్యాచితం తవానతిక్రమణీయం హి-యాచితః మమాగ్రత స్థితిరేవ లం తవ కార్యకరణాయ-కిం పున ర్యాచనేపి కృతే-శిరసాయాచితః-శిరసా యాచత స్తస్య వచనం నకృతం మయేతి ఖలు తవ హృదయ మనుశేతే-మయా ఏతావత్పర్యంతం త్వమేవ మాం యాచిత్వా మమ మనోరథం పూరితవా నసి-భ్రాతుః-కిమర్థం యాచితవ్యం తవానుజో నభవామి కిం-శిష్యస్య అనుజో భూత్వా భవతా సహ కిమంశభాక్ తిష్ఠామి-మంత్రసంబంధోపి త్వత్తః ఖలు దాసస్య-శిష్యో భూత్వాక్రయవిక్రయార్హో నభవామి కిం-అతః ప్రసాదంకర్తు మర్హసి-ఉక్తై రమోఘై ర్హేతుభి ర్మమ యాచ్ఞాం సఫలాం కురుష్వ. ౧౨. ఏభిశ్చ సచివై రిత్యస్య వివక్షితం దర్శయతి-త దితి. తత్పురవర్తనదశాయా మసన్నిహితం-ఇదం ఇదానీం సన్నిహితం శాశ్వతం సనాతనం పరంపరాప్రాప్తమితి యావత్-పూజితం పూజార్హం-ప్రకృతీనాంమంత్రిప్రభృతీనాం మండలం సమూహం నాతిక్రమితు మర్హసి-తద్వచనం నాతిక్రమణీయ మిత్యర్థః. ౧౩. ఏవ మితి. మహాబాహుః ప్రసారితబాహు రితి యావత్ - కైకేయీసుతః మాతు ర్దోషా దియ మవస్థేతి భావః-పున రితి-పూర్వం యాచితవాన్ తత శ్శరణాగతి మకరోదిత్యర్థః. ౧౪. ౧౫. కులీన ఇతి. కులీనః మహాకులప్రసూతః - సత్వసంపన్నః సత్వగుణసంపన్నః - పాపం జ్యేష్ఠ విషయప్రాతికూల్యరూపం. ౧౬. నదోష మితి. బాల్యాత్ అజ్ఞానా దిత్యర్థః. ౧౭. కామకార ఇతి. కామకారః స్వచ్ఛంద

యుక్తం చ - ఆత్మనియోగ్యం. ౧౦. భవత్వితి. పతినా-నాభావ ఆర్షః-శశినేవ త్వయా పతినా రజనీ యథా-రజనీవ చేతి-యథేవశబ్దయో రన్వయః. ౧౧. ౧౨. త దితి. శాశ్వతం పరంపరాప్రాప్త మిత్యర్థః. ౧౩—౧౫. కులీన ఇతి. రాజ్యహేతోః రాజ్యార్థం పాపం జ్యేష్ఠవిషయప్రాతికూల్యరూపం. ౧౭. కామకార ఇతి. కామకారః స్వచ్ఛందకరణం - గురూణాం మహతా ముపపన్నేషు యుక్తేషు సమ్మతేష్విత్యర్థః-దారాదిషు విధీయత ఇతిసంబంధః-మహాంతోపి అభిమతదారాదిషు స్నేహం

సర్వదానఘ, ఉపపన్నేషు దారేషు పుత్రేషు చ విధీయతే. ౧౮. వయ మస్యయథా
లోకే సంఖ్యాతాః సౌమ్య సాధుభిః, భార్యాః పుత్రాశ్చ శిష్యాశ్చ త్వ మనుజ్ఞాతు
మర్హసి ౧౯. వనే వా చీరవసనం సౌమ్య కృష్ణాజినాంబరం, రాజ్యే వాపి మహారా
జో మాం వాసయితు మీశ్వరః. ౨౦. యావ త్పితరి ధర్మజ్ఞే గౌరవం లోకసత్కృ
తం, తావ ద్ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ జనన్యా మపి గౌరవం. ౨౧. ఏతాభ్యాం ధర్మ
శీలాభ్యాం వనం గచ్ఛేతి రాఘవ, మాతాపితృభ్యా ముక్తోఽహం కథ మన్య త్స
మాచరే. ౨౨. త్వయా రాజ్య మయోధ్యాయాం ప్రాప్తవ్యం లోకసత్కృతం,
వస్తవ్యం దండకారణ్యే మయా వల్కలవాససా. ౨౩. ఏవం కృత్వా మహారాజో
విభాగం లోకసన్నిధౌ, వ్యాదిశ్య చ మహాతేజా దివం దశరథో గతః. ౨౪ సచ
ప్రమాణం ధర్మాత్మా రాజా లోకగురు స్తవ, పిత్రా దత్తం యథా భాగ ముపభో
క్తుం త్వ మర్హసి. ౨౫. చతుర్దశసమాః సౌమ్య దండకారణ్య మాశ్రితః, ఉప
భోక్ష్యే త్వహం దత్తం భాగం పిత్రా మహాత్మనా ౨౬ యదబ్రవీ న్మాం నర
లోకసత్కృతః పితా మహాత్మా విబుధాధిపోపమః, తదేవ మన్యే పరమాత్మనో

కరణం - ఉపపన్నేషు శిష్యదాసాదిషు. ౧౮. వయ మితి. లోకే భార్యాదయః సాధుభి ర్యథా
సంఖ్యాతాః నియామ్యత్వేన పరిగణితాః వయ మపి తథా దశరథస్యేతి త్వం జ్ఞాతు మర్హసి-అను ర్నిర
ర్థకః. ౧౯. వన ఇతి. చీరం ద్రుమవల్కలం వసన ముత్తరీయం యస్య తం-కృష్ణాజినం అంబరం అధరాం
బరం యస్య తం-ఈశ్వరః నియంతా. ౨౦. యావ దితి. పితరి యావత్ యత్పరిమాణకం గౌరవం-జన
న్యామపి తావత్ తత్పరిమాణకం గౌరవం-కర్తవ్య మితి శేషః-యత్తచ్ఛబ్దాభ్యాం యత్త దేతేభ్యః
పరిమాణేవ తు బితివతుప్. ౨౧. ఫలితమాహ - ఏతాభ్యా మితి. సమాచరే సమాచరామి - కథం
సమాచరాణీత్యర్థః. ౨౨—౨౪. సచేతి. పిత్రా దత్తం భాగం యథా యథావత్ ఉపభోక్తు మిత్యన్వ

కుర్వంతీతి భావః. ౧౮. వయమితి. లోకే భార్యాదయః సాధుభిర్యథాసంఖ్యాతాః నియామ్యత్వేన పరి
గణితాః-వయ మప్యస్య దశరథస్య తథానియామ్యా ఇతిత్వం జ్ఞాతు మర్హసీతిసంబంధః. ౧౯—౨౧.
ఏతాభ్యా మితి. మాతాపితృభ్యాం కైకయీదశరథాభ్యాం. ౨౨—౨౬. యదితి. సర్వలోకేశ్వరభావం
సర్వలోకేశ్వరత్వం. నను-ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య, కృత్వా కర్మసుదుష్కరం-'గతస్స్వర్గం మహాబాహుః
పుత్రశోకాభిపీడిత' ఇతి-'ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చయాః, త్వత్సకాశమనుప్రా
ప్తా' ఇతి భరతేనోక్తే - రామ స్తదానీ మశోచన్ తదుల్లంఘ్యాభిషేక ప్రత్యాఖ్యానమేవ - కిమితి
కృతవాన్ - నైషదోషః - తస్మిన్ భరతవాక్యప్రబంధే పితృమరణ మానుషంగికత్వేన ఉక్తం -
ప్రాధాన్యేన రాజ్యస్వీకరణ మేవోచ్యతే - అతో రామ స్తదేవం మన్యతే-పితాపుత్రశోకేన మృత
కల్పో నపునర్జీవిష్యతీతి మృత ఇత్యుచ్యతే - మాతరశ్చ విధవాకల్పా ఇతి విధవా ఇత్యుచ్యంతే -
అనేన మమాభిషేకవచనమేవ ప్రాధాన్యేనోచ్యత ఇత్యశోచన్-అభిషేకప్రత్యాఖ్యానం కృతవాన్
స్వవాక్యేపి పితృమరణానువాదస్య చాయ మేవ పరిహారః. తిలకం. నను పితృమరణశ్రవణోత్తరం
శోక ముల్లంఘ్య అభిషేకప్రత్యాఖ్యాన మేవ కృత మితిచే చ్ఛృణు-భరతస్య రామో రాజ్యంస్వీక
రిష్యతీతి ప్రత్యాశావారణాయ - కైకేయ్యా లోకానాం చ అన్యథా సంభావనావారణాయ-శోక
కాలేపి ధైర్య మవలంబ్య వర్తనం శోకకాలే ప్యేవంధైర్యం కర్తవ్య మితి లోకోపదేశాయ చేతి మమ
ప్రతిభాతి. కతకస్తు - సంక్షేపేణాదావుక్త్వాగ్రే విస్తరేణ వదతీతి ప్రాయః కవే స్స్వభావోయ

హితం నసర్వలోకేశ్వరభావమప్యహం. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-చతురుత్తరశతతమస్సర్గః.

తతః పురుషసింహానాం వృతానాం తైస్సుహృద్గణైః, శోచతామేవ రజనీ దుఃఖేన వ్యత్యవర్తత. ౧. రజన్యాం సుప్రభాతాయాం భ్రాతరస్తే సుహృద్వృతాః, మందాకిన్యాం హుతం జప్యం కృత్వా రామముపాగమన్. ౨. తూష్ణీం తే సముపాసీనా నకశ్చిత్కించిదబ్రవీత్, భరతస్తు సుహృన్మధ్యే రామం వచనమబ్రవీత్. ౩. సాంత్వితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ, తద్దదామి తవైవాహం భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకం. ౪. మహతేవాంబువేగేన భిన్నస్సేతుర్జలాగమే, దురావారం త్వదన్యేన రాజ్యఖండమిదం మహత్. ౫. గతిం ఖర ఇవాశ్వస్య తార్క్ష్యస్యేవ పతత్రిణః, అనుగంతుం నశక్తిర్మే గతిం తవ మహీపతే. ౬. సుజీవం నిత్యశస్తస్య యః పరైరుపజీవ్యతే, రామ తేన తు దుర్జీవం యః పరానుపజీవతి. ౭. యథాతురోపితో వృక్షః పురుషేణ వివర్ధితః, హ్రస్వకేణ

యః. ౨౫. ౨౬. యదితి. పరమాత్మనో హితం ఆత్మనః పరం హితం. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతురుత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ పునర్భరతస్య కైకేయీ నిర్బంధకృతపితృనియోగపరిహారోచితవచనపూర్వకం ప్రార్థనం రామస్య చ తత్సమాశ్వాసనం తత్త్వోపదేశే నేత్యేతత్ పంచోత్తరశతతమే - తతః పురుషసింహానామిత్యాది. ౧. రజన్యామితి. హుతం హోమం. ౨. ౩. దత్తమన్యథయితుమశక్తో ఽహమితి రామో వదేదితి మత్వా తస్య పరిహారానుగుణం వచనమాహ - సాంత్వితేతి. మమేయం మామికా - శైషికోఽణ్ - తవకమమకావేకవచన ఇత్యణ్ - సన్నియోగేనాస్మచ్ఛబ్దస్య మమకాదేశః ఆదివృద్ధిశ్చ - ప్రత్యయస్థాదిత్యత్ర మామక నరకయోరుపసంఖ్యానాత్ కకారాత్ పూర్వస్యాకారస్య ఇకారః-మాతృవిరోధే-నస్వీకుర్యాదితి మత్వాహ సాంత్వితేతి - దత్తస్యాన్యథాకరణమనుచితమితి రామోవదేదితి పరిహరతి దత్తమితి-త్రయ ఏవాధనా ఇతి న్యాయేన దాసస్య స్వం త్వదీయమితి దదామీత్యర్థః. ౪. త్వమేవ రాజ్యం రక్షేత్యాశంక్యాహ - మహతేతి. జలాగమే వర్షాకాలే-దురావారం ఆవరీతుమశక్యం - రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యం రాజ్యం - కోసలరాజ్యఖండం వా. ౫. రాజ్యస్య దురావారత్వముక్త్వా స్వస్యాశక్తిమాహ-గతిమితి. ఖర ఇత్యవిభక్తిక నిర్దేశః. ఖరస్యేత్యర్థః - ప్రకృతిభావ ఆర్షః - పతత్రిణః పక్షిమాత్రస్య అశ్వస్య గతిమనుగంతుం ఖరస్య యథా నశక్తిః - గరుడస్య గతిమనుగంతుం కేవలపక్షిణో యథాచ శక్తిర్నాస్తి తథేత్యర్థః. ౬. తవశక్తిర్నాస్తిచేదన్యః కశ్చిద్రాజ్యం రక్షత్విత్యాహ. సుజీవమితి-నిత్యశః నిత్యం. ౭. ఉచితం చ త్వద్రక్షణమేవేత్యాహ - శ్లోకత్రయమేకాన్వయం-యథేత్యా

మిత్యాహ. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతురుత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. రజన్యామితి. హుతం హోమం. ౨. ౩. సాంత్వితేతి. సాంత్వితా ఆశ్వాసితా. ౪. మహతేతి. జలాగమే వర్షాకాలే దురావారం ఆవరీతుమశక్యం రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యరాజ్యం. ౫-౭. లోకరక్షణార్థం దశరథేనోత్పాద్యవర్ధితస్సకలసద్గుణసంపన్నస్త్వం యది లోక

దురారోహో రూఢస్కన్ధో మహాద్రుమః, స యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని నవిదర్శయేత్, సతాం నానుభవే త్ప్రీతిం యస్య హేతోః ప్రరోపితః, ఏషోపమా మహాబాహో త మర్థం వేత్తు మర్హసి, యది త్వ మస్మా న్వృషభో భర్తా భృత్యా న్న శాధిహి. ౧౦. శ్రేణయ స్త్వాం మహారాజ పశ్యన్త్వగ్ర్యాశ్చ సర్వశః, ప్రతపంత మివాదిత్యం రాజ్యే స్థిత మరిందమం. ౧౧. తవానుయానే కాకుత్స్థ మత్తా నర్దంతు కుంజరాః, అంతఃపురగతా నార్యో నందంతు సుసమాహితాః. ౧౨. తస్య సాధ్విత్యమన్యంత నాగరా వివిధా జనాః, భరతస్య వచః శ్రుత్వా రామం ప్రత్యనుయాచతః. ౧౩. తమేవ దుఃఖితం ప్రేక్ష్య విలపంతం యశస్వినం, రామః కృతాత్మా భరతం సమాశ్వాసయ దాత్మవాన్. ౧౪. నాత్మనః కామకారోస్తి పురు

దినా. యథాత్వితి నిపాతసముదాయో యముదాహరణోపక్రమద్యోతనార్థః - కేనచిత్ పురుషేణ రోపితః - బీజావాపే నోత్పాదితః - యో వృక్షః పున స్సంవర్ధితః - హ్రస్వకేణ వామనేన దురారోహః - క్రమేణ రూఢస్కంధః - మహాద్రుమోజాతః సయథాపుష్పితో భూత్వా ఫలాని నవిదర్శయేత్ - సరోపయితా - యస్య ఫలస్య - హేతోః హేతునా - తం వృక్షం రోపితవాన్ - తాం ఫలవిషయిణీం ప్రీతిం నానుభవేత్ - వినయేన ప్రత్యేకం వక్తు మశక్త స్సముదాయరూపేణ దర్శయతి - భర్తా త్వ మస్మాన్ భృత్యా న్నశాధి యది ఏషోపమేతి - ఏషా పూర్వోక్తమర్థజాతం ఉపమా - ఉపమాశబ్దాపేక్షయా స్త్రీలింగత్వం - రోపయితా అభివృద్ధో వృక్షః - పుష్పదర్శనం ఫలాదర్శనం చోపమేత్యర్థః - త మర్థం ఉపమేయ మర్థజాతం - వేత్తు మర్హసి - భావజ్ఞానకుశలః ఖల్వసీత్యర్థః - రోపయితు ర్దశరథ ఉపమేయః వర్ధితమహావృక్షస్య భవాన్ - పుష్పదర్శనస్యాభిషేచనౌన్ముఖ్యం - ఫలాననుభవతో రాజ్యాపరిపాలన మిత్యేతత్ సర్వం త్వం జానాసీ త్యర్థః - ఏతత్ సర్వం మహాబాహో ఇత్యనేన సూచితం.౯—౧౦. శ్రేణయ ఇతి. శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః- అగ్ర్యాః ప్రధానాః. ౧౧—౧౩.త మితి. దుఃఖితం స్వప్రార్థనానంగీకారేణ దుఃఖితం-విలపంతం మమ హేతో రార్యవివాసనం పితృమరణ మిత్యాది జాత మితి ప్రలపంతం - కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః - ధైర్యవాన్ వా. ౧౪. కైకేయీప్రేరితో రాజా భవాంశ్చ న మద్వనవాసహేతుః - కింతు-దైవమేవేతి తత్త్వదృష్ట్యా భరతం దుఃఖా న్నివర్తయితు ముపక్రమతే - నాత్మన ఇత్యాది. ఆత్మనః పురుషస్య- కామకారః ఐచ్ఛికవ్యాపారో నాస్తి - యతోయం పురుషః అనీశ్వరః అస్వతంత్ర ఇత్యర్థః-

---

రక్షణం నకుర్యా స్తదా తస్య లోకస్య దశరథస్య చ త్వయా నప్రయోజన మిత్యస్యోపదేశముఖేన ఫలాదర్శనవృక్షౌపమ్య మాహ-యథా త్విత్యాది శ్లోకత్రయేణ. ఉదాహరణోక్రమ ద్యోతనార్థో యథా నిపాతసముదాయః - పురుషేణ రోపితో వర్ధితః - హ్రస్వకేణ వామనేన దురారోహః దుష్ప్రాపః - అతో రూఢస్కంధః - అతో మహాద్రుమో జాత ఇతి శేషః - స వృక్షో యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని నవిదర్శయేత్ నఫలేత్ - యస్య ఫలస్య హేతో శ్చ రోపితః తాం ఫలవిషయాం ప్రీతిం - సః రోపయితా పురుషో నానుభవేత్-త్వం భర్తా సన్ భృత్యా నస్మా న్నశాధి యది ఏషోపమా - అతః తమర్థం అస్మత్పాలనరూపధర్మం వేత్తు మర్హసీతి సంబంధః. ౯—౧౦. శ్రేణయ ఇతి. శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః అగ్ర్యాః ప్రధానాః.౧౧—౧౩. తమితి. కృతాత్మా శిక్షితమనాః ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్. ౧౪. కైకేయీప్రేరితో రాజాచ భవాంశ్చ మద్వనవాసాదౌ హేతు ర్నభవతి-కింతు దైవమేవ కారణ మి త్యస్యాపదేశముఖేన భరతదుఃఖం నివర్తయితు ముపక్ర

షోఽయమనీశ్వరః, ఇత శ్చేతరత శ్చైనం కృతాంతః పరికర్షతి. ౧౫. సర్వే క్షయాంతానిచయాః పతనాంతా స్సముచ్ఛ్రియాః, సంయోగా విప్రయోగాంతా మరణాంతం చ జీవితం. ౧౬. యథా ఫలానాం పక్వానాం నాన్యత్ర పతనా ద్భయం, ఏవం నరస్య జాతస్య నాన్యత్ర మరణాద్భయం. ౧౭. యథాగారం దృఢ స్థూణం జీర్ణం భూత్వా వసీదతి, తథైవ సీదంతి నరా జరామృత్యువశం గతాః. ౧౮. అత్యేతి రజనీ యాతు సాన ప్రతినివర్తతే, యాత్యేవ యమునాపూరా సముద్ర ముదకాకులం. ౧౯. అహోరాత్రాణి గచ్ఛంతి సర్వేషాం ప్రాణినా మిహ, ఆయూంషి క్షపయంత్యాశు గ్రీష్మే జల మివాంశవః ౨౦. ఆత్మాన మనుశోచ త్వం కి మన్య మనుశోచసి, ఆయు స్తే హీయతే యస్య స్థితస్య చ గతస్య చ. ౨౧.

ఇతశ్చ ఏతస్మాద్దేశా ద్దేశాంతరం - ఇతరతః అన్య ద్దేశా చ్చైనం దేశం - కృతాంతః స్వతంత్రం దైవమేవ-పరికర్షతి ఆకర్షతి-'దైవే కృతాంత స్సిద్ధాంతే యమాకుశలకర్మణో' రితి వైజయంతీ, యథోక్తం భగవతా గీతాచార్యేణ - 'ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్దేశేర్జునతిష్ఠతి, భ్రామయన్ సర్వ భూతాని యంత్రారూఢాని మాయయే'తి. ౧౫. అపరిహరణీయవస్తు స్వభావపర్యాలోచనాయాం పితృమరణేనాపి శోకస్యావకాశో నాస్తీ త్యము మర్థ మాహ - సర్వ ఇతి. నిచయాః ధనసంచయాః సర్వేబహుశ స్సంపాదితా అపి - క్షయాంతాః క్షయపర్యవసాయినః - చోరేణ కామేన రాజ్ఞావా నశ్యంతీత్యర్థః - సముచ్ఛ్రియాః అత్యంత సమున్నతా అపి - పతనాంతాః - అత్యున్నతపదస్థితాః బ్రహ్మేంద్రాదయోపి స్వస్వాధికారసమాప్తి దశాయాం తత్పద భ్రంశపర్యవసాయిన ఇతి యావత్ సంయోగాః పుత్రమిత్రకళత్రాదిసంబంధా అపి - విప్రయోగాంతాః విరహపర్యవసాయినః - జీవితంచ ఉత్కృష్టజీవన మపి మరణాంతం-అపరిహార్యమరణాధీనభంగశాలీ త్యర్థః - పితృమరణశోకే నైవ ముచ్యతే భరతే నేత్యారోప్య తదపనోదనం కృతం అస్మిన్ శ్లోకే పాదత్రయోక్తార్థత్రయం దృష్టాంతార్థ తురీయపాదశ్చ దార్ష్టాంతికం దశరథమరణ మభిప్రైతి - అతః అపరిహార్యకాల కృతత్వాత్ పితృమరణ మపి నశోచనీయ మితి భావః. ప్రథమశ్లోకే వనగమనం నమయా స్వతంత్రేణ కృతం అపిత్వీశ్వరకృత మిత్యుక్తం - ద్వితీయశ్లోకే దశరథమరణం చ కాలకృత మత స్తత్రాపి నశోచనీయ మిత్యుక్తం - అథ ద్వితీయశ్లోకోక్తం సదృష్టాంతం ప్రపంచయతి - యథేత్యాదినా. ౧౭. ౧౮. అత్యేతీతి. సముద్రస్యోదకాకులత్వవిశేషణం యమునాయా స్సర్వథా అనివర్త్యత్వాయ రామానుజీయం. అత్యేతీతి. సముద్రం లవణార్ణవ మితి పాఠ స్సమ్యక్. ౧౯. అహోరాత్రాణీతి గచ్ఛంతీతి ప్రథమాబహువచన మహోరాత్రవిశేషణం-అంశవః - సూర్య ఇతి శేషః. ౨౦. శోక విషయం నిర్ధారయతి - ఆత్మాన మితి. ఆయు స్తే యతో హీయతే - అతః పరలోకచింతామేవ కుర్విత్యర్థః. ౨౧. మృత్యు స్సర్వథా దుష్పరిహర ఇత్యాహ - సహైవేతి. ౨౨. కాలాంతరే

మతే. నాత్మన ఇత్యాది. ఆత్మనః పురుషస్య కామకారః ఐచ్ఛికవ్యాపారః - అనీశ్వరః - అస్వతంత్రః - కృతాంతః దైవం. ౧౫. అపరిహరణీయవస్తుస్వభావపర్యాలోచనయా శోకస్యావకాశో నాస్తీత్యాహ. సర్వ ఇతి. నిచయాః వస్తుసమూహాః. ౧౬—౧౮. అత్యేతీతి. ఉదకార్ణవం ఉదకాధారం. ౧౯. అహోరాత్రాణీతి. గచ్ఛంతీతి శత్రంతం ఆయూంషి క్షపయంతి - అంశవః సూర్యకిరణాః. ౨౦. ఆత్మానమితి. ఆత్మాన మనుశోచ - నశ్వరఫల సాధనేషు వ్యాపృతం త్వామేవానుశోచేత్యర్థః. ౨౧. సహైవేతి. సహైవమృత్యుర్వ్రి

సహైవ మృత్యు ర్వ్రజతి సహ మృత్యు ర్నిషీదతి, గత్వా సుదీర్ఘ మధ్వానం సహ
మృత్యు ర్నివర్తతే. ౨౨. గాత్రేషు వళయః ప్రాప్తా శ్శ్వేతా శ్చైవ శిరోరుహాః,
జరయా పురుషో జీర్ణః కింహి కృత్వా ప్రభావయేత్. ౨౩. నందంత్యుదిత ఆది
త్యే నందం త్యస్తమితే రవౌ, ఆత్మనో నావబుధ్యంతే మనుష్యా జీవితక్షయం.
౨౪. హృష్యంత్యృతుముఖం దృష్ట్వా నవం నవ మిహాగతం, ఋతూనాం పరి
వర్తేన ప్రాణినాం ప్రాణసంక్షయః ౨౫. యథా కాష్ఠం చ కాష్ఠం చ సమేయా
తాం మహార్ణవే, సమేత్య చ వ్యపేయాతాం కాల మాసాద్య కంచన, ఏవం భార్యా
శ్చ పుత్రాశ్చ జ్ఞాతయశ్చ ధనాని చ, సమేత్య వ్యవధావంతి ధ్రువో హ్యేషాం
వినాభవః ౨౬. నాత్ర కశ్చి ద్యథాభావం ప్రాణీ సమభివర్తతే, తేన తస్మి

తథైవ కరిష్యామీత్యత్రాహ - గాత్రేష్విత్యాదినా. తస్మాత్ బాల్య ఏవాత్మజ్ఞానాయ యతేతే
త్యుక్తం భవతి - కింహి కృత్వా పూర్వోక్తోపద్రవపరిహారత్వేన క ముపాయం కృత్వా ఆత్మానం
ప్రభుం కుర్యా దిత్యర్థః. ౨౩. బాల్యేపి పురుషాణాం వివేకో దుర్లభ ఇత్యాహ నందంతీత్యాదినా ఆది
త్యే ఉదితే నందంతి అర్థార్జనకాలోయ మాగత ఇతి - రవావస్తమితేపి నందంతి కామోపభోగకా
లోయ మాగత ఇతి - ఆత్మనో జీవితక్షయం నావబుధ్యంతే-సచ్ఛిద్రఘటే గృహీతం జల మివ ప్రతి
క్షణ మాయుః క్షీయత ఇతి నజానంతి - జీవితకాల ఏవ పరలోకహితం కర్తుం నేచ్ఛంతీ త్యర్థః.
౨౪. హృష్యం తీతి. తత్తదృత్వాగమం దృష్ట్వా నానాభోగహేతు రితి హృష్యంతి-ప్రత్యుతఋ
త్వాగమోనర్థహేతు రిత్యాహ ఋతూనాం పరివర్తేనేతి. ౨౫. శ్లిష్టానాం విశ్లేషస్యావశ్యంభావిత్వా
త్తదపి నశోచనీయ మి త్యభిప్రాయేణాహ యథాకాష్ఠ మితి శ్లోకద్వయేన. వినాభవః వియోగః.
౨౬. నాత్రేతి. అస్మిన్ లోకే కశ్చి దపి ప్రాణీ యథాభావం నసమభివర్తతే యథాభిలాషం బంధు
భి స్సహ నవర్తతే - తేన కారణేన ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య-తస్మిన్
మరణనివారణే సామర్థ్యం నాస్తి. పాఠాంతరం. అస్మిన్ బద్ధలోకే - కశ్చి దపి బ్రహ్మాదిస్తంబ
పర్యంతేషు కోపి జంతుః - యథా భావం యథాభిలాషం - అప్రతిహతసంకల్పతయేత్యర్థః-నస
మభివర్తతే - కశ్చి ది త్యనేన మానుషా ద్యపేక్షయా చిరకాలవర్తినాం శక్త్యతిశయభాజా మపి
బ్రహ్మాదీనా మధికారావసానే మరణం దుర్నివార మేవేత్యాశయః - తేన ఏవ మప్రతిహతసంకల్ప
త్వాభావేన - ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య తస్మిన్ మరణనివారణే
సామర్థ్యం నాస్తి - అతః బ్రహ్మాదీనా మ ప్యపరిహార్యే శోకం విహాయ సర్వానర్థనివృత్తయే ప్రయ

జతి ఈశ్వరలిఖితలలాటరేఖాయా ఏవ మృత్యురూపత్వా దితి భావః. ౨౨. గాత్రే ష్వితి. కిం వా
కృత్వా ప్రభావయేత్ ఏతత్సర్వపరిహారత్వేన క ముపాయం కృత్వా పురుష స్సమర్థో భవేత్.
౨౩. ఆయుః క్షయకరా దిత్యో దయా ద్యనిష్టసాధనే ఇష్టసాధనత్వబుద్ధిం కుర్వంతః స్వహితం
నజానంతీత్యాహ - నందంతీత్యాదినా. ౨౪. హృష్యం తీతి. యేషాం ఋతూనాం పరివర్తేన
ప్రాణినాం ప్రాణసంక్షయో భవతి - తాదృశం ఋతుముఖం దృష్ట్వా హృష్యంతీతి యత్తచ్ఛబ్దా
ధ్యాహారేణ సంబంధః. ౨౫. సంశ్లిష్టానాం విశేషస్యావశ్యంభావిత్వా త్తన్నిమిత్త మనశ్శోకోన
కార్య ఇ త్యభిప్రాయేణాహ. యథాకాష్ఠ మిత్యాది. వినాభవః వినాభావః వియోగ ఇత్యర్థః -
ఏషాం వియోగో ధ్రువ ఇత్యర్థః. ౨౬. నాత్రేతి. అత్ర అస్మిన్ లోకే కశ్చిదపి ప్రాణీ యథా
భావం నసమభివర్తతే - యథాభిలాషం బంధుభి స్సహ నవర్తతే - అపితు - విప్రయుజ్యత ఏవ-

న్న సామర్థ్యం ప్రేతస్యాత్యనుశోచతః. ౨౮. యథాహి సార్థం గచ్ఛంతం బ్రూయాత్కశ్చిత్పథిస్థితః, అహ మప్యాగమిష్యామి పృష్ఠతో భవతామితి, ఏవం పూర్వై ర్గతో మార్గః పితృపైతామహో ధ్రువః, త మాపన్నః కథం శోచే ద్యస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః. ౩౦. వయసః పతమానస్య స్రోతసో వా నివర్తినః, ఆత్మా సుఖే నియోక్తవ్య స్సుఖభాజః ప్రజాస్స్మృతాః. ౩౧. ధర్మాత్మా సశుభైః కృత్స్నైః క్రతుభి శ్చాప్తదక్షిణైః, ధూతపాపో గతస్స్వర్గం పితా నః పృథివీపతిః. ౩౨. భృత్యానాం భరణా త్సమ్య క్ప్రజానాం పరిపాలనాత్, అర్థాదానాచ్చ ధర్మేణ పితా న స్త్రిదివం గతః. ౩౩. కర్మభిస్తు శుభై రిష్టైః క్రతుభి శ్చాప్తదక్షిణైః, స్వర్గం దశరథః ప్రాప్తః పితా నః పృథివీపతిః. ౩౪. ఇష్ట్వా బహువిధై ర్యజ్ఞై ర్భోగాంశ్చావాప్య పుష్కలాన్, ఉత్తమం చాయు రాసాద్య స్వర్గతః పృథివీపతిః. ౩౫. ఆయు రుత్తమ మాసాద్య భోగా నపి చ రాఘవః, సనశోచ్యః పితా తాత స్స్వర్గత స్సత్కృత స్సతాం. ౩౬. సజీర్ణం మానుషం దేహం పరిత్యజ్య పితా హి నః, దైవీ మృద్ధి మనుప్రాప్తో బ్రహ్మలోకవిహారిణీం. ౩౭. తంతు నైవం విధః కశ్చి త్ప్రాజ్ఞ

తేతి భావః. ౨౮. యథేత్యాదిశ్లోకద్వయం. గచ్ఛంతం సార్థం పథికసమూహం-పథిస్థితః పురుషో యథా అహ మప్యాగమిష్యామీతి బ్రూయా దనుగచ్ఛతిచ ఏవం పూర్వై ర్వంశ్యైః గతః ప్రాప్తః మార్గః పితృపైతామహః పితృపితామహసంబంధీ - తైరపి ప్రాప్త ఇతి యావత్ - ధ్రువః పుత్రాదిభి రపి గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౨౯. ౩౦. ఉక్త మర్థ ముపసంహరతి - వయస ఇత్యాదినా యస్య చ భావేన భావలక్షణ మిత్యర్థే సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-వాశబ్ద ఇవార్థః-అనివర్తిని స్రోతసీవ వయసి పతమానే అనివర్తితయా గచ్ఛతి సతి - ఆత్మాసుఖేసుఖహేతౌ ధర్మే నియోక్తవ్యః - పరలోకహిత చింతయేతి శేషః - యతః ప్రజాః సుఖభాజః ధర్మసాధ్యసుఖాసక్తాః స్మృతా ఇతి యోజ్యం. ౩౧. ఏవం లోకస్థితిః - అస్మత్పితరం ప్రతి తు నశోకగంధోపి కార్య ఇత్యాశయేనాహ ధర్మాత్మేత్యాదినా. ౩౨. భృత్యానా మితి. ధర్మేణార్థాదానాత్ ధర్మేణ కరాదిగ్రహణాత్. ౩౩. కర్మభి రితి. ఇష్టైః జనానాం స్వస్య చాభిమతైః - శుభైః కర్మభిః మహాపథేషు తటాక నిర్మాణాదిభిః. ౩౪. ౩౫. ఆయురితి, ఉత్తమం తత్పూర్వరాజాయు రపేక్షయా అధికతమం ఆయుః భోగా నపి చాసాద్య స్వర్గతః సతాం సత్కృతః - సపితా నశోచ్య ఇత్యన్వయః. ౩౬. సజీర్ణమితి. దైవీ మృ

తేనకారణేన ప్రేతస్య మృతస్య హేతో రనుశోచతః పురుషస్య తస్మి న్విప్రయోగే మరణ నివారణేవా సామర్థ్యం పరిహారశక్తి ర్నాస్తీతి సంబంధః. ౨౮. యథాహీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గచ్ఛంతం సార్థం పథికసంఘం - పథిస్థితః పురుషో యథా బ్రూయా దనుసృత్య గచ్ఛతి చ- ఏవం పూర్వై రాద్యై రస్మైర్గతః ప్రాప్తః మార్గః మృతిరూపః పితృపైతామహః పితృపితామహసంబంధీ ధ్రువః పుత్రాదిభి రప్యుపగంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౨౯. ౩౦. వయస ఇతి. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వాశబ్ద ఇవార్థే - అనివర్తిని స్రోతసీవ వయసి ఆయుషి పతమానేగచ్ఛతి సతి - ఆత్మా సుఖే ధర్మేయోక్తవ్యః - కుతః సుఖభాజః ప్రజాః స్మృతాః ధర్మసాధ్యే సుఖేసక్తాః ఖలు జనా ఇత్యర్థః. ౩౧——౩౪. ఇష్ట్వేతి. ఉత్తమం పాపప్రసంగరహితం. ౩౫. ౩౬. సజీర్ణ మితి. దైవీమృద్ధిం దేవసంబంధిసంపదం. ౩౭. త మితి. ఏవం విధః కశ్చి త్ప్రాజ్ఞః తం దశరథం శోచితుం నార్హతి-

శ్శ్లోచితు మర్హతి, తద్విధో యద్విధ శ్చాపి శ్రుతవాన్ బుద్ధిమత్తరః. ౩౮. ఏతే బహువిధా శ్శోకా విలాప రుదితే తథా, వర్జనీయాహి ధీరేణ సర్వావస్థాసు ధీమతా. ౩౯. నస్వస్థో భవ మాశోచీ ర్యాత్వాచావసతాం పురీం, తథా పిత్రా నియుక్తోసి వశినా వదతాంవర. ౪౦. యత్రాహ మపి తేనైవ నియుక్తః పుణ్యకర్మణా, తత్రైవాహం కరిష్యామి పితు రార్యస్య శాసనం. ౪౧. న మయా శాసనం తస్య త్యక్తుం న్యాయ్య మరిందమ, తత్త్వయాపి సదా మాన్యం సవై బంధు స్సనః పితా. ౪౨. తద్వచః పితురేవాహం సమ్మతం ధర్మచారిణః, కర్మణా పాలయిష్యామి వనవాసేన రాఘవ. ౪౩. ధార్మికేణానృశంసేన నరేణ గురువర్తినా, భవితవ్యం నరవ్యాఘ్ర పరలోకం జిగీషతా. ౪౪. ఆత్మాన మనుతిష్ఠ త్వం స్వభావేన నరర్షభ, నిశామ్యతు శుభం వృత్తం పితు ర్దశరథస్య నః ౪౫. ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహాత్మా పితుర్నిదేశ ప్రతిపాలనార్థం,యవీయసం భ్రాతర మర్థవచ్చ ప్రభుర్ముహూర్తా ద్విరరామ రామః. ౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

ఏవ ముక్త్వాతు విరతే రామే వచన మర్థవత్, తతో మందాకినీతీరే

ద్ధిం దేవసంబంధి సంపదం - దివ్యదేహాదిలాభరూపా మిత్యర్థః. ౩౭. తంత్వితి. ఏవం విధః ప్రాజ్ఞ ఇతి భరతగుణం ప్రత్యక్షేణ నిర్దిశతి - ఏవం విధ ఇత్యుక్త ముద్ఘాటయతి తద్విధ ఇతి - శ్రుతవాన్ బుద్ధిమత్తరశ్చ యద్విధోసి-తద్విధ ఇత్యర్థః. ౩౮. ఏత ఇతి.బహువిధాః దశరథమరణమద్వివాసనాది భేదేన బహుప్రకారాః-విలాప రుదితే ప్రలాపాశ్రు మోచనేచ - వర్జనీయే ఇతి విపరిణామే నాన్వయః.౩౯. మద్వివాసనం త్వయాపి మాన్య మిత్యాహ - నస్వస్థ ఇత్యాదినా. యాత్వా గత్వా తాం పురీం-ఆవస అధితిష్ఠ. ౪౦. యత్రేతి. యత్ర వనరూపే స్థానే. ౪౧—౪౪. ఆత్మాన మితి స్వభావే నాత్మాన మనుతిష్ఠ - రాజభావేన భవంతం యోజయేత్యర్థః-నిశామ్య దృష్ట్వా జ్ఞాత్వేతి యావత్. ౪౫. ఇతీతి. యవీయసం యవీయాంసం. ౪౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామం ప్రతి భరతస్య శ్లాఘ్యతరోచితోత్తరం షట్చతతమే-ఏవముక్త్యేత్వాది-అస్మిన్ సర్గే శ్లోకవ్యత్యాస స్సర్గభేదశ్చ దృశ్యతే - తచ్ఛుద్ధయే క్రమేణ వ్యాక్రియతే-ఏవ ముక్త్వాత్వితి నిరుత్తర ముక్తవంతం రామం ప్రతి ముఖాంతరేణోత్తరస్యోచ్యమానత్వాచ్చిత్ర మిత్యుక్తం.

ఏవం విధః - కోవేత్యాకాంక్షాయా మాహ - తద్విధ ఇతి. శ్రుతవాన్ బుద్ధిమత్తరశ్చ యద్విధోసి తద్విధ ఇతి యోజనా.౩౮. ఏత ఇతి. బహువిధాః దశరథమరణమద్వివాసనాది విషయభేదేన బహుప్రకారాః - తథా విలాపరుదితే ప్రలాపాశ్రువిమోచనే చ వర్జనీయే. ౩౯. స ఇతి. యాత్వా గత్వా- తాం పురీం ఆవస అధితిష్ఠేత్యర్థః. ౪౦—౪౪. ఆత్మాన మితి. స్వభావే నాత్మాన మనుతిష్ఠస్వ - స్వభావేన భవంతం యోజయేత్యర్థః - నిశామ్య దృష్ట్వా జ్ఞాత్వేత్యర్థః. ౪౫. ఇత్యేవ మితి. యవీయసం - సమభావ ఆర్షః. ౪౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧౫. ౨౫. సమ్మత ఇతి. సమ్మతః సర్వజ్ఞత్వేన సమ్మతః తథాపి తాన్ పృచ్ఛసి. ౩. యాథేతి.

రామం ప్రకృతివత్సలం, ఉవాచ భరత శ్చిత్రం ధార్మికో ధార్మికం వచః. ౧౫. కోహి స్యా దీదృశో లోకే యాదృశ స్త్వ మరిందమ, నత్వాం ప్రవ్యథయే ద్దుఃఖం ప్రీతి ర్వా నప్రహర్షయేత్. ౨౫. సమ్మతశ్చాసి వృద్ధానాం తాంశ్చ పృచ్ఛసి సంశయాన్. ౩. యథా మృత స్తథాజీవన్ యథా సతి తథాసతి, యస్యైషబుద్ధిలాభ స్స్యా త్పరితప్యేత కేన సః. ౪. పరావరజ్ఞో యశ్చ స్యా త్తథా త్వం మనుజాధిప, సఏవం వ్యసనం ప్రాప్య నవిషీదితు మర్హతి. ౫. అమ రోపమసత్వ స్త్వం మహాత్మా సత్యసంగరః, సర్వజ్ఞ స్సర్వదర్శీచ బుద్ధిమాం శ్చాసి రాఘవ. ౬. న త్వా మేవం గుణై ర్యుక్తం ప్రభవాభవకోవిదం, అవిషహ్యతమం దుఃఖ మాసాదయితు మర్హతి. ౭. ప్రోషితే మయి యత్పాపం మాత్రా మత్కా రణా త్కృతం, క్షుద్రయా తదనిష్టం మే ప్రసీదతు భవాన్మమ. ౮. ధర్మ బంధేన బద్ధోఽస్మి తేనేమాం నేహమాతరం, హన్మి తీవ్రేణ దండేన దండార్హాం పాపకారిణీం. ౯. కథం దశరథా జ్జాత శ్శుద్ధాభిజనకర్మణః, జానన్ ధర్మ మధర్మి

౧౫. ౨౫. సమ్మత ఇతి. వృద్ధానాం త్రైవిధ్యవృద్ధానాం - సమ్మతః సర్వజ్ఞత్వేన సమ్మతః - తథాపి తాన్ సంశయాన్ పృచ్ఛసీతి సంబంధః. ౩. పితృవియోగాదిజనితదుఃఖేన మయా కథితమితి హి భవతోక్తం-మమ తాదృశదుఃఖప్రసంగఏవ నాస్తీత్యాహ యథామృతఇతి. మృతః పురుషః-యథాద్వేష విషయో నభవతి జీవన్నపి తథా - యథా అసతి తథా సతి-అవిద్యమానే వస్తుని యథారాగోనాస్తి విద్యమానే వస్తున్యపి తథా-ఇత్యేష బుద్ధిలాభోయస్య-సకేన హేతునా పరితప్యేత-నకేనాపీత్యర్థః-భవదుక్తప్రకారేణ మమ దుఃఖలేశోపి నాస్తీతిభావః. ౪. కిమర్థం తర్హి శోకమూలవచనం త్వయోక్తమిత్యాశంక్య భవద్వ్యసనాసహతయేత్యాహ - పరావరజ్ఞ ఇతి. యఃపరావరజ్ఞః త్రికాలజ్ఞః-ఆత్మానాత్మజ్ఞో వా-పరమాత్మజీవాత్మస్వరూపజ్ఞోవా-సః ఏవం వ్యసనం ప్రాప్యాపి వ్యథితుం నార్హతి-తథా త్వమపీతి సంబంధః - అథాపి తవరాజ్యభ్రంశ వనవాస రూప వ్యసనం త్వద్విశ్లేషంచాహం కథం సహేయేతి భావః. ౫. అమరేతి. అమరోపమేతిపృథక్పదం-సత్వః సత్వగుణసంపన్నః - అర్శఆద్యచ్-స్వాశ్రితానాం సత్వగుణకార్యతత్త్వజ్ఞానప్రవర్తకత్వా త్స్వా సత్వ ఇత్యుచ్యతే - సత్వస్యైష ప్రవర్తక ఇతిహి శ్రుతిః. మహాత్మా మహాధైర్యః - అతఏవ సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః - సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిభి స్త్రిభి ర్భూత వర్తమాన భావి యావద్వస్తుజ్ఞానవత్వ ముక్తం. ౬. నత్వామితి. ప్రభవాభవకోవిదం - ఉత్పత్తివినాశజ్ఞ మిత్యర్థః - భూతానా మితిశేషః - అవిషహ్యత మమపి అస్మదాదీనా మితిశేషః - దుఃఖం రాజ్యభ్రంశవనవాసాదిహేతుకం-నాసాదయితు మర్హతి నాభిభవితు మర్హతి. ౭. ౮. ధర్మబంధేనేతి. ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన. ౯. కథమితి. జుగుప్సితం లోకగర్హితం. ౧౦.

యథా మృత స్తథా జీవన్ యథా మృతఃపురుషో ద్వేషవిషయో నభవతీతిశేషః-జీవన్నపి తథాయథా అసతి అవిద్యమానే వస్తుని యథారాగో నాస్తీతి శేషః-తథా సతి-విద్యమానేపి వస్తుని తథా-ఇత్యేష బుద్ధిలాభో యస్య పురుషస్య స్యాత్ - సహి కేన హేతునా పరితప్యేత - నకేనాపీత్యర్థః. ౪. పరావరజ్ఞ ఇతి. యః పరావరజ్ఞః సఏవం వ్యసనం ప్రాప్యాపి విషీదితుం వ్యథితుం నార్హతి - తథా త్వమపీతి సంబంధః. ౫. అమరేతి. సత్వః సత్వగుణసంపన్నః. ౬. నత్వామితి. ప్రభవాభవకోవిదం ఉత్పత్తి నాశజ్ఞ మిత్యర్థః-దుఃఖ మాసాదయితు మభిభవితుం. ౭. ౮. ధర్మబంధేనేతి. ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన - అధర్మిష్ఠంకర్మ అధర్మప్రచురత్వా ద్రాజ్యాపహరణరూపమిత్యర్థః. ౯. ౧౦. గురు

ష్టం కుర్యాం కర్మజుగుప్సితం. ౧౦. గురుః క్రియావాన్ వృద్ధశ్చ రాజా ప్రేతః పితేతి చ, తాతం నపరిగర్హేయం దైవతం చేతి సంసది. ౧౧. కోహి ధర్మార్థయోర్హీనమీదృశం కర్మ కిల్బిషం, స్త్రియాః ప్రియం చికీర్షుస్సన్ కుర్యాద్ధర్మజ్ఞ ధర్మవిత్. ౧౨. అంతకాలే హి భూతాని ముహ్యంతీతి పురా శ్రుతిః, రాజ్ఞైవం కుర్వతా లోకే ప్రత్యక్షం సా శ్రుతిః కృతా. ౧౩. సాధ్వర్థ మభిసంధాయ క్రోధా న్మోహాచ్చ సాహసాత్, తాతస్య య దతిక్రాంతం ప్రత్యాహరతు తద్భవాన్. ౧౪. పితుర్హి సమతిక్రాంతం పుత్రో యస్సాధు మన్యతే, త దపత్యం మతం లోకే విపరీతమతో ఽన్యథా. ౧౫. తదపత్యం భవా నస్తు మాభవాన్ దుష్కృతం పితుః, అభిపత్తా కృతం కర్మ లోకే ధీరవిగర్హితం. ౧౬. కైకేయీం మాంచ తాతం చ సుహృదో బాంధవాశ్చ నః, పౌరజానపదాన్ సర్వాం స్త్రాతు సర్వ మిదం భవాన్. ౧౭. క్వచారణ్యం క్వచ క్షాత్రం క్వజటాః క్వచ పాలనం, ఈదృశం వ్యాహతం కర్మ నభవాన్ కర్తు మర్హతి. ౧౮. ఏషహి ప్రథమో ధర్మః క్షత్రియ

గురుగితి. క్రియావాన్ యజ్ఞాదిక్రియావాన్-సంసది సభాయాం. ౧౧. కఇతి. ధర్మార్థయోర్హీనం ధర్మార్థాభ్యాం హీనం - కామప్రధాన మితియావత్. ౧౨. అంతకాల ఇతి. అంతకాలే వినాశకాలే - ముహ్యంతి మోహంప్రాప్నువంతి - విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీతి యావత్ - పురాశ్రుతిః పురాతనీగాథేత్యర్థః. ౧౩. సాధ్వర్థమితి. క్రోధాత్ - విషమద్యైవపాస్యామి త్యుక్త కైకేయీ క్రోధాత్ - మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ - సాహసాత్ సాహసకరణాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాదితి యావత్ - తాతస్య యదతిక్రాంతం యద్ధర్మాతిక్రమణం తత్ - సాధ్వర్థ మభిసంధాయ సమీచీనార్థం స్మృత్వా - భవాన్ - ప్రత్యాహరతు నివర్తయతు. పితురితి. సాధుమన్యతే - సాధుకర్తుం మన్యత ఇత్యర్థః - తదపత్యం మతం పితురపతనహేతుత్వా త్తదేవాపత్యత్వేన సమ్మతం. ౧౫ తదితి. తదపత్యం భవా నస్తు తాదృశ మపత్య మస్తు-మాభిపత్తాప్రాప్తుం నార్హతీత్యర్థః. ౧౬——౧౮. తాపసధర్మావలంబనం క్షత్రియాణామప్యస్తీ త్యాశంక్యాహ - ఏషహీత్యాదినా. ౧౯. కఇతి. ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్యాగభోగయుక్తం - ధర్మం పరలోకశ్రేయస్సాధనం ప్రజాపాలనరూపం ధర్మ ముత్సృజ్య-సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అంగలోపాది సంభావనయాసంశయితఫలసిద్ధిక మిత్యర్థః - అలక్షణం లక్షణరహితం-క్రియాశక్తి రపూర్వంవేతి దుర్నిరూప మిత్యర్థః-

---

ఆయరితి. క్రియావాన్ యజ్ఞాదిక్రియావాన్. ౧౧. కోహీతి. ధర్మార్థయోః ధర్మార్థాభ్యాం విహీనం కామప్రధాన మితియావత్. ౧౨. అంతకాలఇతి. అంతకాలే - ముహ్యంతి-విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః-పురాశ్రుతిః గాథేత్యర్థః. ౧౩. సాధ్వర్థమితి. క్రోధాత్ - విషమద్యైవ పాస్యామి త్యుక్త కైకేయీక్రోధాత్ మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ సాహసాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాత్ తాతస్య య దతిక్రాంతం యద్ధర్మాతిక్రమణం - తత్ సాధ్వర్థ మభిసంధాయ సమీచీనార్థం స్మృత్వా-భవా న్ప్రత్యాహరతు నివర్తయ త్వితి సంబంధః. ౧౪. పితురితి. సాధుమన్యతే సాధుకర్తుం మన్యతే - తదపత్యం పితురపతనహేతుత్వాత్ తదపత్యత్వేనాభిమతం. ౧౫. తదితి. తదపత్యం భవా నస్తు - తాదృశపుత్రో భవాన్ భవతు - ధీరవిగర్హితం పితుఃకృతం దుష్కృతం-మాభిపత్తా ప్రాప్తుం నార్హతీత్యర్థః. ౧౬——౧౮. తాపసధర్మావలంబనం క్షత్రియాణామ ప్యస్తీ త్యాశంక్యాహ. ఏషహి

స్యాభిషేచనం, యేన శక్యం మహాప్రాజ్ఞ ప్రజానాం పరిపాలనం. ౧౯. కశ్చ ప్రత్యక్షముత్సృజ్య సంశయస్థ మలక్షణం, ఆయతిస్థం చరే ద్ధర్మం క్షత్రబంధు రనిశ్చితం. ౨౦. అథ క్లేశజ మేవ త్వం ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి, ధర్మేణ చతురో వర్ణా న్పాలయ న్క్లేశ మాప్నుహి. ౨౧. చతుర్ణా మాశ్రమాణాం హి గార్హస్థ్యం శ్రేష్ఠ మాశ్రమం, ప్రాహు ర్ధర్మజ్ఞ ధర్మజ్ఞా స్తం కథం త్యక్తు మర్హసి ౨౨. శ్రుతేన బాలస్థ్సానేన జన్మనా భవతో హ్యహం, సకథం పాలయిష్యామి భూమిం భవతి తిష్ఠతి. ౨౩. హీనబుద్ధిగుణో బాలో హీనస్థ్సానేన చాప్యహం, భవతా చ వినాభూతో నవర్తయితు ముత్సహే ౨౪. ఇదం నిఖిల మవ్యగ్రం రాజ్యం పిత్ర్య మకంటకం, అనుశాధి స్వధర్మేణ ధర్మజ్ఞ సహబాంధవైః ౨౫. ఇహైవ త్వాభిషించంతు సర్వాః ప్రకృతయ స్సహ, ఋత్విజ స్సవసిష్ఠాశ్చ మంత్రవ న్మంత్రకోవిదాః. ౨౬. అభిషిక్త స్త్వ మస్మాభి రయోధ్యాం పాలనే వ్రజ, విజిత్య తరసాలోకా న్మరుద్భి రివ వాసవః. ౨౭. ఋణాని త్రీణ్యపాకుర్వ న్దుర్హృద స్సాధు నిర్దహన్, సుహృద స్తర్పయ న్కామై స్త్వమేవాత్రానుశాధి మాం ౨౮. అద్యార్య ముదితా స్సంతు సుహృద స్తేఽభిషేచనే, అద్య భీతాః పలాయంతాం దుర్హృద స్తే దిశోదశ. ౨౯. ఆక్రోశం మమ మాతుశ్చ ప్రమృజ్య పురుషర్షభ,

తిస్థం కాలాంతరభావిఫలం-అనిశ్చితం క్షత్రియేణ ప్రథమ మిద మనుష్ఠేయ మితి కేనాపి ప్రమాణేనానిశ్చితం తాపసధర్మం - కః క్షత్రియ శ్చరేత్ - నకోపీత్యర్థః. ౨౦. అథ క్లేశజమేవ త్వం ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి తథాపి చాతుర్వర్ణ్యపాలన తత్తద్ధర్మస్థాపనాది క్లేశయుక్తత్వా ద్రాజ్యపాలనమేవాచరేత్యాహ - అథేతి. ౨౧. సర్వాశ్రమధర్మాపేక్షయా శ్రేష్ఠతమో గార్హస్థ్యధర్మః కథం త్యజ్యత ఇత్యాహ - చతుర్ణామితి. ౨౨. స్వాశక్త్యాపి భవతైవ రాజ్యం పాలయితవ్య మిత్యాహ - శ్రుతేనేతి. శ్రుతేన విద్యయా-స్థానేన పదేన-ప్రాప్తిక్రమేణేతి యావత్. ౨౩. కథ మేవముచ్యతే బాలత్వస్య మమాపి తుల్యత్వాత్ - భవదపేక్షయాహం కియా న్వృద్ధ ఇత్యత ఆహ - హీనేతి. హీనబుద్ధిగుణః సద్గుణబుద్ధిరహితః - వర్తయితుం స్థాతుం - భవతా వినా తూష్ణీంస్థాతు మపి నోత్సహే - కింపునః రాజ్యం కర్తు మితి భావః. ౨౪. ౨౫. ఇహేతి. సహసంభూయ. ౨౬. అభిషిక్త ఇతి. విజిత్య స్థిత ఇతి శేషః - మరుద్భిః దేవైః. ౨౭. రామం రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి-ఋణానీత్యాదినా - దుర్హృదః శత్రూన్. ౨౮. ౨౯. ఆక్రోశమితి. ఆక్రోశం శాపం-శాప ఆక్రోశ

ప్రథమ ఇతి. ౧౯. కశ్చేతి. ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్యాగభోగ యుక్తం - ప్రజాపరిపాలనం ధర్మముత్సృజ్య - సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అలక్షణం లక్షణరహితం దుర్నిరూప మితియావత్-ఆయతిస్థం కాలాంతరభావిఫలం-అనిశ్చితం క్షత్రియేణ ప్రథమ మిదమేవానుష్ఠేయ మితి కేనాపి ప్రమాణేనానిశ్చితం - ధర్మం పరలోకశ్రేయస్సాధనం-తవ ధర్మం కః క్షత్రబంధు శ్చరేత్ నకోపీత్యర్థః. ౨౦——౨౨. శ్రుతేనేతి. శ్రుతేన విద్యయా-స్థానేన స్థిత్యాచ-బాలః. ౨౩. మమాపి తథాత్వాదిత్యత ఆహ-హీనేతి హీనబుద్ధిగుణః సద్గుణబుద్ధిరహితః-వర్తయితుం స్థాతుం-భవతావినా తూష్ణీం స్థాతుమపి నోత్సహే-కింపునః రాజ్యం కర్తు మితియోజనా. ౨౪. ౨౫. ఇహేతి. సహసంభూయ. ౨౬. అభిషిక్తఇతి. విజిత్యస్థితఇతి శేషః. ౨౭. రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి-ఋణానీత్యాదినా. ౨౮.

అద్య తత్రభవంతం చ పితరం రక్ష కిల్బిషాత్. ౩౦. శిరసా త్వాభియాచేఽహం కురుష్వ కరుణాం మయి, బాంధవేషు చ సర్వేషు భూతేష్వివ మహేశ్వరః. ౩౧. అథైత త్పృష్ఠతః కృత్వా వనమేవ భవానితః, గమిష్యతి గమిష్యామి భవతాసార్థమ ప్యహం. ౩౨. తథాపి రామో భరతేన తామ్యతా ప్రసాద్యమాన శ్శిరసా మహీపతిః, నచైవ చక్రే గమనాయ సత్త్వవాన్ మతిం పితు స్తద్వచనే వ్యవస్థితః. ౩౩. త దద్భుతం స్థైర్య మవేక్ష్య రాఘవే సమంజనో హర్ష మవాప దుఃఖితః, నయా త్యయోధ్యా మితి దుఃఖితోఽభవత్ స్థిరప్రతిజ్ఞత్వ మవేక్ష్య హర్షితః ౩౪. తమృత్విజో నైగమయూథవల్లభా స్తదా విసంజ్ఞాశ్రుకళాశ్చ మాతరః, తథా బ్రువాణం భరతం ప్రతుష్టువుః ప్రణమ్య రామం చ యయాచిరే సహ. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షడుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఆక్షేప ఇతిహాలాయుధః, జనకర్తృక మితిశేషః - తత్రభవంతం పూజ్యం - తత్రభవా న్తత్రభవానితిశబ్దౌ వృద్ధైః పూజ్యే ప్రయుజ్యేతే. ౩౦. శిరసేతి. మయి బాంధవేషు చ కరుణాం కుర్వితిసంబంధః - మహేశ్వరో విష్ణుః - 'య ద్వేదాదౌ స్వరః ప్రోక్తో వేదాంతే చ ప్రతిష్ఠితః, తస్య ప్రకృతిలీనస్య యః పర స్సమహేశ్వర' ఇతి పూర్వప్రకృత దహరవిద్యాకరణమంత్ర ప్రణవప్రకృతిభూతాకారవాచ్యో మహేశ్వర ఇత్యుక్తేః - దహరోపాస్యశ్చాపహతపాప్మత్వాది గుణకః పురుషోత్తమః - సఉత్తమః పురుష ఇతి తత్సమానప్రకరణే ఛాందోగ్యే శ్రవణాత్ - అపహతపాప్మత్వం చ రుద్రస్య నాస్తి - అనపహతపాప్మావా అహమస్మీతి రుద్రేణైవోక్తేః-భూతసంహారాధికృతస్య రుద్రస్య భూతేషు కరుణాచ గగన కుసుమతుల్యా - అత స్స ఏకాకీ నరమేత-నతతో విజుగుప్సత ఇత్యాది శ్రుతిస్మృత్యాదిభి స్సుప్రసిద్ధాపారకారుణ్యావాత్సల్యాదిగుణగణః పురుషోత్తమఏవ మహేశ్వర ఇతిదిక్. ౩౧. ౩౨. తథేతి. గమనాయ - అయోధ్యాంప్రతీతి శేషః - తద్వచనే తస్మిన్ వచనే. ౩౩. తదద్భుతమితి. సమంయుగపత్. ౩౪. తదితి. నైగమయూథవల్లభాః - నిగమః పురం - తత్ర భవాః నైగమాః-'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ' ఇతివైజయంతీ, యూథవల్లభాః గణముఖ్యాః - విసంజ్ఞాశ్రుకళాః - విగతసంజ్ఞాః - అశ్రుక్లిన్నాశ్చేత్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడుత్తరశతతమస్సర్గః.

---

౨౯. ఆక్రోశమితి. ఆక్రోశం శాపం - తత్రభవంతం పూజ్యం కిల్బిషాదపవాదజన్యదురితాత్. ౩౦. శిరసేతి. మయి బాంధవేషుచ-కరుణాం కుర్వితిసంబంధః. ౩౧. ౩౨. తథాపీతి. గమనాయ అయోధ్యాంప్రతీతిశేషః-తద్వచనే తస్మిన్ వచనే. ౩౩. తదితి. సమం యుగపత్. ౩౪. తమితి. నైగమయూథవల్లభాః-నిగమఃపురం తత్రభవాఃనైగమాః-పౌరా ఇతియావత్-నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే చైవ వణిక్పథ ఇతివైజయంతీ - యూథవల్లభాః గణముఖ్యాః - విసంజ్ఞాశ్రుకళాః- విగతసంజ్ఞాః అశ్రుక్లిన్నాశ్చే త్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షడుత్తరశతతమస్సర్గః.

పున రేవం బ్రువాణం తం భరతం లక్ష్మణాగ్రజః, ప్రత్యువాచ తతశ్శ్రీమాన్ జ్ఞాతి మధ్యే ఽభిసత్కృతః. ౧ ఉపపన్న మిదం వాక్యం య త్త్వ మేవ మభాషథాః, జాతః పుత్రో దశరథా త్కైకేయ్యాం రాజసత్తమాత్. ౨. పురా భ్రాతః పితా నః స మాతరం తే సముద్వహన్, మాతామహే సమాశ్రౌషీ ద్రాజ్యశుల్క మను త్తమం ౩. దైవాసురే చ సంగ్రామే జనన్యై తవ పార్థివః, సంప్రహృష్టో దదౌ రాజా వర మారాధితః ప్రభుః. ౪. తత స్సా సంప్రతి శ్రావ్య, తవ మాతా యశస్వినీ, అయాచత నరశ్రేష్ఠం ద్వౌవరౌ వరవర్ణినీ, తవ రాజ్యం నరవ్యాఘ్ర మమ ప్రవ్రాజనం తథా, తౌ చ రాజా తదా తస్యై నియుక్తః ప్రదదౌ వరౌ.

పునరిత్యాది. అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యగభిపూజితః. ౨. కామమోహేన పిత్రాకృత మితి పితరం నిందంతం భరతం ప్రతి రామో మోహహేతుప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి దుష్పరిహారం హేత్వంతర మాహ-పురేత్యాదినా. రాజ్యశుల్కం సమాశ్రౌషీత్ - తవ పుత్రికాయాం యోజనిష్యతే తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కృతవాన్. ౩. దైవాసురఇతి. దైవాసురే దేవాసురబంధిని - వరం వరద్వయం. ౪. తతఇతి. తవమాతా సంప్రతిశ్రావ్య శపథం కారయిత్వా - తతః ద్వౌవరౌ అయాచ తేతిసంబంధః - యాచ్ఞాప్రకార మాహ - తవేత్యాదినా. నను - కైకేయ్యా స్యోద్వాహకాలే కన్యాశుల్కత్వేన భరతస్య ప్రాప్తం రాజ్యం వరవిషయత్వేన కథ మయాచత - ఉచ్యతే - బాల్యవృత్తాంతత్వా చ్చిరకాలాంతరితత్వాచ్చ సన్నిహితం వరద్వయమేవ యాచితవతీతి నదోషః - మధ్యేప్రాప్తస్యాపి వరద్వయస్య కిన్నస్మరసి కైకేయీతి మందరయా స్మారితత్వా చ్చిరకాలవృత్తాంతస్య విస్మరణ ముపపన్నమేవ - ననుదశరథః ఉద్వాహకాలే కైకేయీపుత్రాయ ప్రతిశ్రుతం రాజ్యం రామాయ దాతుం కథ ముద్యుక్తవాన్ -సత్యం - 'ఉద్వాహకాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, విప్రస్యచార్థే హ్యనృతం వదేయుః పంచానృతాన్యాహు రపాతకానీ'తి న్యాయేన దోషాభావం హృదినిధాయ తథా కృతవా నితి నదోషః-కేకయోపి రామగుణానువిద్ధతయా రాజ్యం నదౌహిత్రాయ యాచితవాన్ - రామోపి సుమంత్రాదిభ్య ఇదం రహస్యం శ్రుత

పునరితి. అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యక్ ప్రపూజితః. ౧. ౨. కోహి ధర్మార్థయో ర్హీనం కర్మ స్త్రియాః ప్రియచికీర్షుస్సన్ కుర్యా దిత్యనేన కాముకేన తాతేనోక్తం నకర్తవ్య మిత్యుక్తం - తత్తథాభవతు - అకాముకేన తేన - స్వస్థావస్థాయాం కృత మవర్జనీయం హేత్వంతరమ ప్యస్తీ త్యాహ. పురాభ్రాతరిత్యాదినా. రాజ్యశుల్కం సమాశ్రౌషీత్ - తే తవ పుత్రికాయాం యోజనిష్యతే తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కృతవా నిత్యర్థః. ౩. దైవాసురఇతి. దైవాసురే దేవాసుర సంబంధిని - వరం వరద్వయం. ౪. తత ఇత్యాది. సంప్రతిశ్రావ్య శపథం కారయిత్వా - తతో ద్వౌవరౌ అయాచతేతి సంబంధః - నను దశరథ ఉద్వాహకాలే కైకేయీపుత్రాయ ప్రతిశ్రుతం రాజ్యం కథం రామాయ దాతు ముద్యుక్తవా నితి చేత్ - సత్యం - 'ఉద్వాహకాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, విప్రస్యచార్థే హ్యనృతంవదేయుః పంచానృతా న్యాహు రపాతకానీ' తి న్యాయేన దోషాభావం హృదినిధాయ తథాకృతవా నిత్యదోషః - తథాచ ఉమాసంహితాయాం పార్వతీం ప్రతి శివవచనం-' పట్టాభిషేకసమయే భవేయం స్మారితో హ్యహం, త్వయావాన్యేన భూపాల తథాచే త్కరవాణ్యహం. ఇత్థం ప్రతిజ్ఞా మకరో ద్దౌహితాగ్న్యగ్రణీ ర్నృప' ఇతి కైకేయీవివాహసమయే కేకయదశరథసంకేతస్య విద్యమానత్వా చ్చా

౬. తేన పిత్రాహమప్యత్ర నియుక్తః పురుషర్షభ, చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి
వరదానికం. ౭. సోఽహం వనమిదం ప్రాప్తో నిర్జనం లక్ష్మణాన్వితః, సీతయాచా
ప్రతిద్వంద్వ స్సత్యవాదే స్థితః పితుః. ౮. భవానపి తథేత్యేవ పితరం సత్యవాది
నం, కర్తుమర్హతి రాజేంద్ర క్షిప్ర మేవాభిషేచనాత్. ౯. ఋణా న్మోచయ రా
జానం మత్కృతే భరత ప్రభుం, పితరం చాపి ధర్మజ్ఞం మాతరం చాభినందయ.
౧౦. శ్రూయతే హి పురా తాత శ్రుతి ర్గీతా యశస్వినా, గయేన యజమానేన
గయే ష్వేవ పితౄన్ ప్రతి. ౧౧ పున్నామ్నో నరకా ద్యస్మా త్పితరం త్రాయ
తే సుతః, తస్మా త్పుత్ర ఇతి ప్రోక్తః పితౄన్ యత్పాతివా సుతః. ౧౨. ఏష్ట
వ్యా బహవః పుత్రా గుణవన్తో బహుశ్రుతాః, తేషాం వై సమవేతానా మపి
కశ్చి ద్గయాం వ్రజేత్. ౧౩. ఏవం రాజర్షయ స్సర్వే ప్రతీతా రాజనందన, తస్మా
త్త్రాహి నరశ్రేష్ఠ పితరం నరకా త్ప్రభో. ౧౪. అయోధ్యాం గచ్ఛ భరత ప్ర
కృతీ రనురంజయ, శత్రుఘ్నసహితో వీర సహసర్వై ర్ద్విజాతిభిః. ౧౫. ప్రవే
క్ష్యే దండకారణ్య మహ మప్యవిళంబయన్, ఆభ్యాంతు సహితో రాజన్ వైదే
హ్యా లక్ష్మణేన చ. ౧౬. త్వం రాజా భరత భవ స్వయం నరాణాం వన్యానా మహ
మపి రాజరా ణ్మృగాణాం, గచ్ఛ త్వం పురవర మద్య సంప్రహృష్ట స్సంహృష్ట

వాన్ - అతఏవ హి తేశ్శృణ్వంతో ఽనుమాన్యస్థితవంత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౬. తేనేతి. తేన కైకేయ్యై
ప్రతిశ్రుతరాజ్యేన - అత్ర వనే దండకారణ్యే - వరదానికం వరదాననిమిత్తకం - వాసం నియుక్త
ఇతిసంబంధః. ౭. సఇతి. అప్రతిద్వంద్వః కేనాపివారయితు మశక్యఇతియావత్. ౮. ౯. ఋణా
దితి. యతఇత్యాదినా. గయేన గయాఖ్యేన-గయేషు గయాఖ్యేషు ప్రదేశేషు. ౧౧. పున్నామ్న ఇతి.
పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయతఇతి పుత్రః - పితౄన్ పాతి - తదుద్దేశకృతేష్టాపూర్తాదినా స్వర్లోకం
ప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః. ౧౨. ఏష్టవ్యాఇతి. ఏష్టవ్యాః కాంక్షితవ్యాః. ౧౩. ఏవమితి. ఏవం ఉక్త
ప్రకారేణ-ప్రతీతాః నిశ్చితవంతః. ౧౪—౧౬. త్వమితి. మృగాణాం రాజరాట్ భవామి-మృగా
ణాం రంజకశ్శిక్షకశ్చ భవామీత్యర్థః - అత్ర మృగశబ్దేన తత్తుల్యా మునయో లక్ష్యంతే - యద్వా
భావి సుగ్రీవరంజన వాలివధాదీనాం బీజన్యాసోఽయం. ౧౭. ఛాయాంతఇతి. వర్షత్రం ఛత్రం -

---

దోషః - యాచనాప్రకార మాహ-తవరాజ్య మితి-నియుక్తః కైకేయ్యేతిశేషః. ౬. తేనేతి. అత్ర
వనే దండకారణ్యే వరదానికం వరదాననిమిత్తకం వాసం నియుక్త ఇతిసంబంధః. ౭. సోహమితి.
అప్రతిద్వంద్వః అప్రతిబంధః కేనాపి నివర్తయితు మశక్య ఇత్యర్థః. ౯. ఋణాదితి. ఋణాన్మోచ
యరాజానం స్వాభిషేచనేన కైకేయ్యా ఋణా ద్రాజానంమోచయే త్యర్థః. ౧౦. స్వోక్తస్యా వశ్య
కర్తవ్యే సమ్మతి మాహ - శ్రూయతఇతి. గయేన గయాఖ్యేన గయేషు గయాఖ్యప్రదేశేషు. ౧౧.
పున్నామ్న ఇతి. పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయతఇతి పుత్రః పితౄన్పాతి పితౄనుద్దిశ్యకృతేష్టాపూర్తా
దినా స్వర్లోకంప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః. ౧౨. ఏష్టవ్యాఇతి. బహవః పుత్రాః ఏష్టవ్యాః ప్రాప్త
వ్యాః కుతః తేషా మితి. ౧౩. అతఏవ - ఏవమితి. సర్వేరాజర్షయః ఏవంప్రతీతాః ఏవముక్తప్రకా
రేణ నిశ్చితవంతః. ౧౬. భరతస్య రాజ్యాధిపత్యమివ స్వస్య వనాధిపత్యం సంపాదయతి-త్వమిత్యాది.
మృగాణాం రాజరాట్ భవామి మృగాణాం రంజకః శిక్షకశ్చ భవామీత్యర్థః - ఏతద్భావిసుగ్రీవ

స్త్వహ మపి దండకా ప్రవేక్ష్యే. ౧౭. ఛాయాం తే దినకరభాః ప్రబాధమా
నాం వర్షత్రం భరత కరోతు మూర్ధ్ని శీతాం, ఏతేషా మహ మపి కాననద్రు
మాణాం ఛాయాం తా మతిశయినీం సుఖీ శ్రయిష్యే. ౧౮. శత్రుఘ్నః కుశల
మతి స్తు తే సహాయ స్సౌమిత్రి ర్మమ విదితః ప్రధానమిత్రం, చత్వార స్తనయ
వరా వయం నరేంద్రం సత్యస్థం భరత చరామ మావిషాదం ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః.

ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి ర్బ్రాహ్మణోత్తమః, ఉవాచ రామం ధర్మ
జ్ఞం ధర్మాపేత మిదం వచః. ౧. సాధు రాఘవ మాభూత్తే బుద్ధి రేవం నిరర్థికా,
ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యార్యబుద్ధే ర్మనస్వినః. ౨. కః కస్య పురుషో బంధుః కిమా
ప్యం కస్య కేనచిత్, య దేకో జాయతే జంతు రేక ఏవ వినశ్యతి ౩. తస్మా న్మా
తాపితా చేతి రామ సజ్జేత యో నరః, ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్య
చిత్. ౪. యథా గ్రామాంతరం గచ్ఛ న్నరః కశ్చి త్క్వచి ద్వసేత్, ఉత్సృజ్య చ
త మావాసం ప్రతిష్ఠేతాపరేహని, ఏవ మేవ మనుష్యాణాం పితా మాతా గృహం
వసు, ఆవాసమాత్రం కాకుత్స్థ సజ్జంతే నాత్ర సజ్జనాః. ౬. పిత్ర్యం రాజ్యం పరి

సుఖీ శ్రయిష్య ఇతిపాఠః. ౧౮. శత్రుఘ్న ఇతి. చరామ కరవామేత్యర్థః. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే -
సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః.

ఏవం రామేణోక్తే నిరుత్తరతయాస్థితం భరత మాలోక్య హితపరతయా జాబాలి శ్చార్వాక
మత మాశ్రిత్యోత్తర మాహాష్టోత్తరశతతమే - ఆశ్వాసయంత మిత్యాదినా. బ్రాహ్మణోత్తమ ఇత్య
నేన వక్ష్యమాణం నాస్తికవచన మహృదయ మితి ద్యోత్యతే - ధర్మాపేతం వైదికధర్మాపేతం. ౧.
సాధ్వితి. బుద్ధి స్సాధు మాభూత్ సమ్యక్ నివర్త్యతా మిత్యర్థః. ౨. క ఇతి. కస్యపురుషస్య కేన
చిత్ సాధనేన కిమాప్యం - నకిమపీ త్యర్థః. ౩. ౪. యథేత్యాది. ఆవాసమాత్ర మితి-మార్గస్థసత్ర
శాలాయాం విశ్రమార్థం క్షణం నివాసేపి తద్విసృజ్య గచ్ఛతః పథికస్య తచ్చింతా ననువృత్తివ ద్వావ
త్సంశ్లేషమేవ మాతాపిత్రాదయో ఽనువర్తనీయాః - విశ్లేషే తత్స్మృతి రపి విఫలా-కిముతతత్ప్రీ
త్యర్థకార్యాచరణ మితిభావః. ౬. పిత్ర్యమితి. రామాభిప్రాయేణేదం పరప్రతీత్యాపరో బోధ
నీయ ఇతిన్యాయాత్ -కాపథం కుత్సితమార్గం-దుఃఖం దుఃఖప్రదం విషమం యౌవనానుచితం బహు

రంజన వాలివధాదీనాం బీజత్వేన ప్రతిభాతి. ౧౭. ఛాయామితి. వర్షత్రం ఛత్రం. దినకరభా ఇతి.
ద్వితీయాబహువచనం - శీతాంఛాయా మిత్యన్వయః. ౧౮. శత్రుఘ్న ఇతి. చరామ కరవామేత్యర్థః.
౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః.

ఆశ్వాసయంత మితి. ధర్మాపేతం వైదికధర్మవిరుద్ధం. ౧. సాధ్వితి. సాధుమాభూత్ సమ్య
క్నివర్తతా మిత్యర్థః. ౨. కఃకస్యేతి. కస్యచి త్పురుషస్య కేనచిత్సంబంధేన కిమాప్యం ప్రాప్యంకిం -
నకిమపీత్యర్థః - తత్ర హేతుః - యదేకఇతి. ౩—. పిత్ర్యం రాజ్యమితి. రామాభిప్రాయేణోక్తిః -

త్యజ్య సన్మార్గసి నరోత్తమ, ఆస్థాతుం కాపథం దుఃఖం విషమం బహుకంటకం. ౭. సమృద్ధాయా మయోధ్యాయా మాత్మాన మభిషేచయ, ఏకవేణీధరా హిత్వాం నగరీ సంప్రతీక్షతే. ౮. రాజభోగా ననుభవన్ మహార్హాన్ పార్థివాత్మజ, విహర త్వ మయోధ్యాయాం యథాశక్ర స్త్రివిష్టపే. ౯. నతే కశ్చి ద్దశరథ స్త్వంచ తస్య నకశ్చన, అన్యో రాజా త్వ మన్య స్స తస్మా త్కురు యదుచ్యతే. ౧౦. బీజమాత్రం పితా జంతో శ్శుక్లం రుధిర మేవచ, సంయుక్తమృతుమన్మాత్రా పురుషస్యేహ జన్మతత్. ౧౧. గత స్స నృపతి స్తత్ర గంతవ్యం యత్ర తేనవై, ప్రవృత్తి రేషా మర్త్యానాం త్వంతు మిథ్యా విహన్యసే. ౧౨. అర్థధర్మపరా యేయే తాం స్తాన్ శోచామి నేతరాన్, తేహి దుఃఖ మిహ ప్రాప్య వినాశం ప్రేత్య భేజిరే. ౧౩. అష్టకా పితృదైవత్య మిత్యయం ప్రసృతో జనః, అన్నస్యోపద్రవం పశ్య

కంటకం అనేకోపప్లవసహితం - కాపథమిత్యనేన అనుచితవానప్రస్థమార్గ ఏవోచ్యతే. ౭. సమృద్ధాయామితి. ఏకవేణీధరా-వ్రతపరాయణేత్యర్థః-నగరీ తదధిదేవతా. ౮-౯. నతేకశ్చిదితి. యదుచ్యతే-మయేతిశేషః. ౧౦. బీజమాత్రమితి. పితా జంతోర్బీజమాత్రం అల్పకారణం-ప్రధానకారణం ఋతుమన్మాత్రా సంయుక్తం ధృతం-శుక్లంరుధిరమేవచ-శుక్లశోణితమేవ-తత్ శుక్లశోణితం పురుషస్య జన్మకారణం. ౧౧. గతఇతి. తేనన్నృపేణ-యత్ర యేషుభూతేషు-గంతవ్యం సన్నృపతి స్తత్రగతః-పంచభూతేషు లయంప్రాప్త ఇత్యర్థః-పంచభూతమయత్వా న్నరపతిశరీరస్య తదతిరిక్తస్యాత్మనోభావాత్ - మర్త్యానాం మరణశీలానాం - ఏషా ప్రవృత్తిః - అయం స్వభావ ఇత్యర్థః-త్వంతు మిథ్యావిహన్యసే మిథ్యాభూతేన సంబంధేన పీడ్యసే. ౧౨. అర్థధర్మపరా ఇతి. అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్షసౌఖ్యంవిహాయ కేవలార్థసంపాదనపరాః ధర్మపరాశ్చ ఇతరాన్ కేవలప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాన్-అర్థధర్మపర విషయ శోకహేతు మాహ- తేహీతి-ప్రేత్యాపి వినాశం దుఃఖం భేజిర ఇతిసంబంధః. ౧౩. ధర్మస్యా ఫలత్వే స్థాలీపులాకన్యాయేన కించిదుదాహరణ మాహ-అష్టకాపితృదైవత్యమితి. అయంజనః-అష్టకా అష్టకా శ్రాద్ధం పితృదైవత్యం ప్రతిసాంవత్సరిక మితి యత్ కర్మ కర్తు మితిశేషః-ప్రసృతః ప్రవృత్తః-అత్ర తత్సర్వ మితిశేషః - అన్నస్య ఉపద్రవం క్షయం పశ్య - తత్సర్వం స్వభోజ్యా న్నష్ట నిరర్థక క్షయహేతు మాలోచయేత్యర్థః-తత్ర హేతుమాహ - మృతోహికిమశిష్యతీతి. ౧౪. ఉక్తమేవార్థం

పరాభిప్రాయేణ పరోబోధనీయ ఇతిన్యాయా దిత్యాశయః - కాపథం కుత్సితమార్గం-దుఃఖం దుఃఖప్రదం. ౭—౧౦. పితా జంతోర్బీజమాత్రం అల్పకారణం - ప్రధానకారణం తు ఋతుమన్మాత్రా సంయుక్తం ధృతం శుక్లం రుధిరమేవచ - తచ్ఛుక్లశోణిత మిహపురుషస్య జన్మకారణం భవతీత్యర్థః. ౧౧. గతఇతి. తేన యత్ర యేషుభూతేషు గంతవ్యం-సన్నృపతి స్తత్రగతః తేషు భూతేషు లయం ప్రాప్తఇత్యర్థః - మర్త్యానాం మరణశీలానాం ఏషాప్రవృత్తిః అయం స్వభావ ఇత్యర్థః-త్వంతు మిథ్యా విహన్యసే మిథ్యాభూతేన పితృపుత్రాదిసంబంధేన పీడ్యస ఇత్యర్థః. ౧౨. అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్షసౌఖ్యం విహాయ కేవలార్థధర్మసంపాదనపరాః - ఇతరాన్ కేవలప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాయణాన్ నశోచామీత్యర్థః. :అర్థసంపాదనవిషయే శోకహేతు మాహ - తేహీతి - ప్రేత్యాపి వినాశం దుఃఖం భేజిర ఇతిసంబంధః. ౧౩. అష్టకేతి. అష్టకాశ్రాద్ధం పితృదైవత్యం ప్రతిసాంవత్సరిక మిత్యపిప్రసృతః ప్రవృత్తః యోఽయంజనః తస్యాన్నస్యోపద్రవం క్షయంపశ్య - తత్ర హేతుః మృతోహీతి. ౧౪. ఉక్తమేవార్థం తర్కముఖేన ద్రఢయతి. యదిభుక్తమితి. అన్యేనభుక్తమన్న

మృతో హి కి మశిష్యతి. ౧౪. యది భుక్త మిహాన్యేన దేహ మన్యస్య గచ్ఛతి, దద్యా త్ప్రవసత శ్శ్రాద్ధం నతత్ప థ్యశనం భవేత్. ౧౫. దానసంవననా హ్యేతే గ్రంథా మేధావిభిః కృతాః, యజస్వ దేహి దీక్షస్వ తప స్తప్యస్వ సంత్యజ. ౧౬. స నా స్తి పర మి త్యేవ కురు బుద్ధిం మహామతే, ప్రత్యక్షం య త్తదా తిష్ఠ పరోక్షం పృష్ఠతః కురు. ౧౭. సతాం బుద్ధిం పురస్కృత్య సర్వలోకనిదర్శినీం, రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదితః ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః.

జాబాలేస్తు వచ శ్శ్రుత్వా రామ స్సత్యాత్మనాం వరః, ఉవాచ పరయా

తర్కముఖేన ద్రఢయతి - యదీతి. అన్యేన భుక్తమన్న మన్యస్య దేహంగచ్ఛతి యది - తర్హి ప్రవసతః, శ్రాద్ధందద్యాత్ - పథిగచ్ఛంత ముద్దిశ్య భోజయేత్ - తత్ అన్యభుక్త మన్నం పథ్యశనం భవేత్ పథికస్య పాథేయం భవేత్ - నచైవం దృశ్యతే - అతః శ్రాద్ధాదికం మృతస్యాశనం నభవతీతి భావః. ౧౫. ఏవ మేకత్ర వైదికకర్మణి ఫలవ్యభిచారదర్శనాత్ సర్వత్రాపి వైదికే నఫలప్రసక్తి రిత్యాహ-దానసంవననా. ఇత్యాదినా దానసంవననాః దానాయవశీకరణోపాయాః-సంవననం కర్మణావశీకరణ మితిహలాయుధః, మేధావిభిఃపరద్రవ్యగ్రహణకుశలబుద్ధిభిః-యజస్వ దేవతారాధనంకురుష్వ. సంత్యజ అర్థేషణాదీన్ సమ్యక్త్యజ-అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం-యజస్వేత్యాదిరూపా గ్రంథాః మేధావిభిః కృతా ఇత్యన్వయః. ౧౬. సఇతి. సః పితృవచనం పరిపాలనీయ మితి మన్యమాన స్త్వం-పరం పరలోకానుభావ్యం యత్ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షసిద్ధం రాజ్యభోగాదికం - తదాతిష్ఠ ప్రతిగృహ్ణీష్వ - పరోక్షం పరోక్షసుఖఫలకం పితృవచనపరిపాలనాదికం. ౧౭. సఇతి. తాం బుద్ధిం ప్రత్యక్షా దన్యన్నాస్తీతి బుద్ధిం - సర్వలోకనిదర్శినీం - సర్వజనసమ్మతా మిత్యర్థః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ జాబాలిమతనిరాసపూర్వకం వైదికమతస్థాపనం నవోత్తరశతతమే సర్గే - జాబాలేరిత్యాదినా. సత్యాత్మనాం సత్యబుద్ధీనాం భక్త్యా వైదికకర్మశ్రద్ధయా అవిపన్నయా జాబాలివచనై

అన్యస్యదేహం గచ్ఛతియది - తదా ప్రవసతః శ్రాద్ధం దద్యాత్ - పథిగచ్ఛంత ముద్దిశ్యాన్నం భోజయేత్ - అన్యభుక్త మన్నం పథ్యశనం భవేత్ - పథికస్య పాథేయం భవేదిత్యర్థః - నైవందృశ్యతే - అతో నభవతీతిభావః. ౧౫. వైదికాచారం సందూష్య తద్విధాయకం శాస్త్రం దూషయతి. దానసంవననాఇతి. దానసంవననాః దానాయ వశీకరణోపాయాః - మేధావిభిః ద్రవ్యగ్రహణకుశలబుద్ధిభిః - యజస్వ దేవతారాధనం కురుష్వ - అర్థాదీన్ సంత్యజ సమ్యక్త్యజ - అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౬. సఇతి. సః పితృవచనం పరిపాలనీయమితిమన్యమాన స్త్వం - పరలోకంనాస్తీతి బుద్ధింకురు ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షసిద్ధం రాజ్యభోగాదికం యత్తదాతిష్ఠ ప్రతిగృహ్ణీష్వ - పరోక్షసుఖఫలకం పితృవచనపరిపాలనాదికం పృష్ఠతః కురు నానుతిష్ఠ. ౧౭. సఇతి. తాం బుద్ధిం సర్వలోకనిదర్శినీం సర్వజనసమ్మతా మిత్యర్థః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః.

జాబాలేరితి. సత్యాత్మనాం సత్యశ్రవణస్వభావానాం - అవిపన్నయా విపదమప్రాప్తయా

భక్త్యా స్వబుద్ధ్యా చావిపన్నయా. ౧. భవాన్మే ప్రియకామార్థం వచనం యదిహోక్తవాన్, అకార్యం కార్యసంకాశ మపథ్యం పథ్యసమ్మితం. ౨. నిర్మర్యాదస్తు పురుషః పాపాచారసమన్వితః, మానం న లభతే సత్సు భిన్నచారిత్రదర్శనః. ౩. కులీన మకులీనం వా వీరం పురుషమానినం, చారిత్రమేవ వ్యాఖ్యాతి శుచిం వా యదివాశుచిం ౪ అనార్యస్త్వార్యసంకాశ శ్శౌచాద్ధీనస్తథాశుచిః, లక్షణ్యవదలక్షణ్యో దుశ్శీల శ్శీలవానివ, అధర్మం ధర్మవేషేణ యదీమం లోకసంకరం, అభిపత్స్యే శుభం హిత్వా క్రియా విధివివర్జితం, కశ్చేతయానః పురుషః కార్యాకార్యవిచక్షణః, బహుమంస్యతి మాం లోకే దుర్వృత్తం లోకదూషణం. ౫. కస్య ధాస్యామ్యహం వృత్తం కేన వా స్వర్గ మాప్నుయాం, అనయా వర్త

స్సాంద్రష్టికై ర ప్యచలితయా. ౧. భవానితి. ప్రియకామార్థం ప్రియవిషయేచ్ఛాసిద్ధ్యర్థం యద్వచనముక్తవాన్ - తత్ - కార్యసంకాశం కార్యవత్ ప్రతీయమాన మకార్యం - పథ్యసమ్మితం పథ్యవదవభాసమాన మపథ్యం - దుఃఖోదర్కమితి యావత్ - ఏవం వచనం దూషితం. ౨. అథ వక్తారం దూషయతి - నిర్మర్యాద ఇత్యాదినా. నిర్మర్యాదః మర్యాదారహితః - అతఏవ పాపాచారసమన్వితః - తత్ర హేతుః భిన్నచారిత్రదర్శన ఇతి - దర్శనం మతం - వేదవిహితాత్ భిన్నాచారప్రతిపాదకమతప్రవర్తక ఇత్యర్థః-ఏవంభూతః పురుషః సత్సుమానం పూజాం - నలభతే-ప్రత్యుత నిందామేవ లభత ఇత్యర్థః. ౩. పాపాచారత్వే కిం ప్రమాణ మిత్యాశంక్యతదుక్తిరేవ ప్రమాణమిత్యాహ కులీనమిత్యాదినా. పురుషమానినం అతిధీరమిత్యర్థః-చారిత్రం ఉక్తరూపాచారః. ౪. ఏతాదృశపురుషోపదేశశ్రవణే స్వస్యానర్థం దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ - అనార్యఇత్యాదినా. అనార్యఏవ సన్నార్యసంకాశః శౌచాద్ధీనఏవసన్ శుచిరివ - లక్షణ్యవత్ శిష్టలక్షణయుక్తతుల్యఏవసన్ అలక్షణ్యః లక్షణహీనః - శీలవానివసన్ దుశ్శీలః- అహం శుభం హిత్వా శుభసాధనం వైదిక ధర్మం హిత్వా - లోకసంకరం. లోకసంకరకారకం - క్రియావిధివివర్జితం వైదికక్రియయా వేదవిధినాచ వివర్జితం - ఇమంత్వదుక్తం అధర్మం ధర్మవేషేణ ధర్మత్వేనాభిపత్స్యే స్వీకరిష్యామియది - దుర్వృత్తం మాం-చేతయానః జ్ఞానవాన్ - కః పురుషః లోకే బహుమంస్యతి - నకోపీత్యర్థః. ౫.

ధర్మాదచలితయేతియావత్. ౧. భవానితి. ప్రియకామార్థం ప్రియాభిలాషనిమిత్తం యద్వచనముక్తవాన్ అకార్యం సత్కార్యసంకాశం కార్యత్వేనప్రతీయమానం - పథ్యసమ్మితం పథ్యవదభాసమానం అపథ్యం-దుఃఖోదర్కమితియావత్. ౨. నిర్మర్యాదఇతి. నిర్మర్యాదః ఉత్పథేవర్తమానః-మానంపూజాం-భిన్నచారిత్రదర్శనః వేదవిహితాచారాద్భిన్నాచార ప్రతిపాదకమతప్రవర్తక ఇత్యర్థః. ౩. సజ్జనాసజ్జనస్వరూపం కేనకారణేన జ్ఞాయత ఇత్యతఆహ.కులీనమితి. అనార్య మిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకంవాక్యం - ఆర్యసంకాశః శుచిః - లక్షణ్యః లక్షణయుక్తః - శీలవాంశ్చాహం - అనార్యః శౌచాద్ధీనః అలక్షణ్యః దుశ్శీలఇవశుభంహిత్వా శుభసాధనవైదికధర్మంహిత్వా-లోకసంకరం లోకసంకరకారకం - క్రియావిధివర్జితం వైదికక్రియయా వేదవిధినాచ వివర్జితం - ఇమం త్వదుక్తం అధర్మం ధర్మవేషేణ ధర్మత్వేనాభిపత్స్యేయది - తదా దుర్వృత్తంమాంచేతయానః చేతనః పురుషః కః లోకేబహుమంస్యతి నకోపీత్యర్థః.౪—౫.కస్యేతి. అహం హీనప్రతిజ్ఞయా చతుర్దశవర్షావధి వనవాసప్రతిజ్ఞారహితయా అనయా వృత్త్యా - ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠపరోక్షం పృష్ఠతః కుర్వితిత్వదుక్తయా వృత్త్యా వర్తమానస్సన్- వృత్తం త్వదుక్తాచరణం కస్యదాస్యామి కస్యోపదేక్ష్యామీత్యర్థః.

మానోఽహి వృత్త్యా హీనప్రతిజ్ఞయా. ౮. కామవృత్త స్త్వయం లోకః కృత్స్నః
స్సముపవర్తతే, యద్వృత్తా స్సంతి రాజాన స్తద్వృత్తా స్సంతి హి ప్రజాః. ౯ సత్య
మేవానృశంసంచ రాజవృత్తం సనాతనం, తస్మాత్సత్యాత్మకం రాజ్యం సత్యే లోకః
ప్రతిష్ఠితః. ౧౦. ఋషయశ్చైవ దేవాశ్చసత్య మేవ హి మేనిరే, సత్యవాదీ హి
లోకేఽస్మిన్ పరమం గచ్ఛతి క్షయం. ౧౧. ఉద్విజంతే యథాసర్పా న్నరా ద
నృతవాదినః, ధర్మస్సత్యం పరో లోకే మూలం స్వర్గస్య చోచ్యతే ౧౨. సత్య
మేవేశ్వరో లోకే సత్యం పద్మాశ్రితా సదా, సత్యమూలాని సర్వాణి సత్యా
న్నాస్తిపరంపదం. ౧౩. దత్త మిష్టం హుతంచైవ తప్తానిచ తపాంసిచ, వేదా స్సత్య
ప్రతిష్ఠానా స్తస్మా త్సత్యపరో భవేత్. ౧౪. ఏకః పాలయతే లోక మేకః పాలయ
తే కులం, మజ్జత్యేకో హి నిరయే ఏకస్స్వర్గే మహీయతే. ౧౫. సోఽహం పితుర్ని
యోగంతు కిమర్థం నానుపాలయే, సత్యప్రతిశ్రవ స్సత్యం సత్యేన సమయీకృతః.

న కేవలం బహుమానహానిః పరలోకహానిశ్చేత్యాహ-కస్యేత్యాదినా - అహం-హీనప్రతిజ్ఞయా వన
వాసప్రతిజ్ఞారహితయా అనయా వృత్త్యా పరోక్షంపృష్ఠతఃకు ర్వితిత్వదుక్తయా వృత్త్యావర్తమానస్సన్
వృత్తా త్వదుక్తాచరణం-కస్యధాస్యామి ఆధాస్యామి-ఉపదేక్ష్యామీత్యర్థః- దాస్యామీతి పాఠాం
తరం-కేనవాసాధనేన స్వర్గ మాప్నుయా మితియోజనా. ౮. త్వదుక్తాచరణే సర్వలోకస్యాపి పరలో
కహానిస్స్యా దిత్యాహ-కామవృత్తఇత్యాదినా. ౯. సత్యప్రశంసాపూర్వకంసత్యనిష్ఠాం దర్శయన్ -
సత్యపరత్వ రూపస్వమతం స్థాపయతి - సత్యమేవే త్యాదినా. అనృశంసం భూతానుకంపా ప్రధా
నం సనాతనం చ రాజవృత్తం సత్యమేవ సత్యరూప మేవ - తస్మాత్ రాజవృత్తస్య సత్య
రూపత్వాత్ - రాజ్యం రాజ్యస్థ జనజాతం - సత్యాత్మకం సత్యరూపం - సత్య ప్రధాన మితి
యావత్ - లోక ఇతి జాత్యేకవచనం. ౧౦. ఋషయ ఇతి. మేనిరే - ఉత్కృష్టమితి శేషః -
పరమంక్షయం పరమంధామ - 'ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనంచ సదనం వస్త్యంచ వాస్తుక్షయ' ఇతి వైజ
యంతీ. ౧౧. ఉద్విజంత ఇతి ఉద్విజంతే - జనా ఇతి శేషః. ౧౨. సత్య మితి. ఈశ్వరః
నియంతా-వ్యవస్థాపక ఇతియావత్. ౧౩. దత్తమితి. సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యాధారాః సత్యప్రతిష్ఠా
నానీతి విపరిణమ్య పూర్వార్థేనయోజ్యం. ౧౪. ప్రస్తుతసత్యనిష్ఠాతస్య ఐహికాముష్మికఫలం తద్ర
హితస్య నిరయప్రాప్తించ దర్శయతి- ఏకఇత్యాదినా. ౧౫. సఇత్యాది. సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః.

కేనసాధనేన వా స్వర్గమాప్నుయా మితియోజనా. ౮. త్వదుక్తాచరణే సర్వజనస్యాపి పరలోకహానిః
స్యా దిత్యతఆహ. కామవృత్తఇతి. ౯. సత్యప్రశంసాపూర్వకం సత్యనిష్ఠాం దర్శయన్ సత్యరూపం
స్వమతం స్థాపయతి. సత్యమేవేత్యాదినా అనృశంసం భూతానుకంపాప్రధానం సనాతనంచ రాజ
వృత్తంచ సత్యమేవ - సత్యరూప మేవ - తస్మాద్రాజవృత్తస్య సత్యరూపత్వాత్ - రాజ్యం
రాజ్యస్థజనజాతం సత్యాత్మకం సత్యరూపం సత్యప్రధాన మిత్యర్థః - లోక ఇతి జాత్యేకవచనం.
౧౦. ఋషయ ఇతి. పరమం క్షయం ఉత్కృష్టస్థానం. ౧౩. దత్త మితి. సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యా
ధారాః దత్తాదీన్యపి సత్యప్రతిష్ఠానానీతి వచనవ్యత్యయేన యోజనీయాని. ౧౪. ప్రస్తుత సత్య
నిష్ఠాతస్య ఐహికాముష్మికం ఫలం తద్రహితస్య నిరయప్రాప్తిం చ దర్శయతి. ఏక ఇతి. ౧౫. సోఽహ
మితి. సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః - సమయీకృతః - 'తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞో యదభి
కాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చే'తి శపథేన ప్రతిజ్ఞావాన్కృతః - సోఽహం సత్యం పితుర్నిదేశం

౧౬. నైవలోభా న్నమోహాద్వా నహ్యజ్ఞానా త్తమోన్వితః, సేతుం సత్యస్య భేత్స్యామి గురోస్సత్యప్రతిశ్రవః. ౧౭. అసత్యసంధస్య సత శ్చలస్యాస్థిరచేతసః, నైవదేవా నపితరః ప్రతీచ్ఛంతీతి నశ్శ్రుతం. ౧౮. ప్రత్యగాత్మమిమం ధర్మం సత్యం పశ్యామ్యహం స్వయం, భార స్సత్పురుషాచీర్ణ స్తదర్థ మభిమన్యతే. ౧౯. క్షాత్రం ధర్మ మహం త్యక్ష్యే హ్యధర్మం ధర్మసంహితం, క్షుద్రై ర్నృశంసై ర్లుబ్ధైశ్చ సేవితం పాపకర్మభిః. ౨౦. కాయేన కురుతే పాపం మనసా సంప్రధార్యచ, అనృతం జిహ్వయా చాహ త్రివిధం కర్మపాతకం. ౨౧. భూమిః కీర్తి ర్యశో లక్ష్మీః పురుషం ప్రార్థయంతి హి, స్వర్గస్థం చానుపశ్యంతి సత్యమేవ భజేత తత్. ౨౨. శ్రేష్ఠం హ్యనార్యమేవ స్యా ద్యద్భవానవధార్య మాం, ఆహ యుక్తికరై ర్వాక్యై రిదం భద్రం కురుష్వహ. ౨౩. కథం హ్యహం ప్రతిజ్ఞాయ వన

---

౧౬. నైవేతి. లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ - మోహాత్ విప్రలంభవాక్యజనితచిత్తవిభ్రమాత్ - అజ్ఞానాత్ - తమోన్వితః తమోగుణయుక్తః - సత్యస్య-'కరిష్యామి తవప్రీతిం సుకృతేనాపి తేశపే'ఇత్యస్య సత్యవచనస్య - సేతుం మర్యాదాం. ౧౭. అసత్యసంధస్యేతి. చలస్య చలస్వభావస్య - ప్రతీచ్ఛంతి - హవ్యకవ్యాదికమితిశేషః - నః అస్మాభిః శ్రుతం. ౧౮. ప్రత్యగాత్మ మితి. అహం సత్యం సత్యరూప మిమం ధర్మం - ప్రత్యగాత్మం స్వయం పశ్యామి- ఆత్మానంప్రత్యవినాభూతత్వేన ప్రవృత్తం పశ్యామీత్యర్థః - సత్పురుషాచీర్ణః సత్పురుషైరాచరితః - సంపాదిత ఇతియావత్ - భారః జటావల్కలాదిభారః - తదర్థం సత్యరూపధర్మార్థం - అభిమన్యతే అభిమతోభవతి. ౧౯. పూర్వై రాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నాంగీకరిష్యామీత్యాహ - క్షాత్ర మిత్యాదినా. అధర్మం అధర్మప్రచురం ధర్మసంహితం ధర్మలేశసహితం - అధర్మప్రచురధర్మలేశయుక్త క్షత్రియ ధర్మ మహంత్యక్ష్య ఇత్యర్థః. ౨౦.౨౧. భూమి రితి. కీర్తిః వితరణజనితా ప్రథా- యశః పౌరుషనిబంధనం - పురుషం కరణత్రయేణ సత్యనిష్ఠాతం-అనుపశ్యంతి అనుసృత్య పశ్యంతి- అనుబధ్నంతీతి యావత్. ౨౨. శ్రేష్ఠ మితి. శ్రేష్ఠమి త్యవధార్య నిశ్చిత్య - ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాన్ యుక్తికరై ర్వాక్యై ర్యదాహ తదనార్యమేవ స్యాత్. ౨౩. ప్రత్యక్షం యత్తదా

కిమర్థంనానుపాలయే - పాలయిష్యామ్యేవ. ౧౬. నైవేతి. లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ - మోహాత్ విప్రలంభవాక్యశ్రవణజనితచిత్తవిభ్రమాత్ - అజ్ఞానాత్ జ్ఞానాభావాత్-తమోన్వితః తమోగుణయుక్తః-సత్యస్యసేతుం-'కరిష్యామి తవప్రీతిం సుకృతేనాపి తేశప'ఇత్యుక్తసత్యవచనస్య మర్యాదాం. ౧౭. అసత్యసంధస్యేతి. చపలస్య చపలస్వభావస్య-నప్రతీచ్ఛంతి నస్వీకుర్వంతి-హవ్యకవ్యాదిక మితి శేషః-నః అస్మాభిః శ్రుతం. ౧౮. ప్రత్యగాత్మ మితి. అహం సత్యం సత్యరూపమిమం ధర్మం - ప్రత్యగాత్మం ఆత్మని ప్రత్యక్షీకృతం-ఆత్మని ప్రతిముఖీకృతం స్వయం పశ్యామి-ఆత్మానం ప్రత్యవినాభూతత్వేనావృతం పశ్యామీత్యర్థః సత్పురుషాచీర్ణః-సత్పురుషై రాచరితః సంపాదిత ఇత్యర్థః - భారః జటావల్కలాది భారః-తదర్థ సత్యరూపధర్మార్థ మభినంద్యత ఇత్యర్థః. ౧౯. పూర్వైరాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నాంగీకరిష్యామీత్యాహ క్షాత్రమితి. అధర్మ మధర్మప్రచురం ధర్మసంహితం ధర్మలేశసహితం-అధర్మప్రచుర ధర్మలేశయుక్త క్షత్రియధర్మ మహంత్యక్ష్య ఇత్యర్థః.౨౧. భూమిరితి. పురుషం ప్రార్థయంతి-సత్యభాగిన మితిశేషః-కీర్తిః వితరణజనితా ప్రథా. ౨౨. శ్రేష్ఠమితి. అవధార్యనిశ్చిత్య-ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాన్-యుక్తికరైర్వాక్యైః మాం యదాహ-తదకా

వాస మిమం గురో, ర్భరతస్య కరిష్యామి వచో హిత్వా గురోర్వచః. ౨౪. స్థిరా మయా ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా గురుసన్నిధౌ, ప్రహృష్యమాణా సా దేవీ కైకేయీ చాభవ త్తదా. ౨౫ వనవాసం వసన్నేవం శుచి ర్నియతభోజనః, మూలైః పుష్పైః ఫలైః పుణ్యైః పితౄన్ దేవాంశ్చ తర్పయన్, సంతుష్టపంచవర్గో ఽహం లోకయాత్రాం ప్రవర్తయే, అకుహ శ్శ్రద్దధానస్సన్ కార్యాకార్య విచక్షణః ౨౭. కర్మభూమి మిమాం ప్రాప్య కర్తవ్యం కర్మ యచ్ఛుభం, అగ్ని ర్వాయు శ్చ సోమశ్చ కర్మణాం ఫలభాగినః. ౨౮. శతం క్రతూనా మాహృత్య దేవరాట్ త్రిదివం గతః, తపాంస్యుగ్రాణి చాస్థాయ దివంయాతా మహర్షయః. ౨౯. అమృష్యమాణః పునరుగ్రతేజా నిశమ్య తం నాస్తికవాక్యహేతుం, అథాబ్రవీత్తం నృపతే స్తనూజో విగర్హమాణో వచనాని తస్య ౩౦. సత్యంచ ధర్మంచ పరాక్రమంచ భూతానుకంపాం ప్రియవాదితాంచ, ద్విజాతి దేవాతిథి పూజనంచ పంథాన మాహు స్త్రిదివస్య సంతః. ౩౧ తేనైవమాజ్ఞాయ యథావ దర్థ మేకోద

తిష్ఠపరోక్షం పృష్ఠతః కుర్విత్యంతస్య జాబాలివాక్యజాతస్యోత్తర మభిధాయ-రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదిత ఇత్యస్యాప్యుత్తర మాహ-కథ మిత్యాదినా. ౨౪. స్థిరేతి. ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః. ౨౫. వనవాస మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వనవాసంవసన్-కుర్వన్నిత్యర్థః - నియతభోజనః నియతవన్యాహారః - సంతుష్టపంచవర్గః పరితుష్ట పంచేంద్రియవర్గః-లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకవర్తనం-'గమనే వర్తనే యాత్రే'తి వైజయంతీ, అకుహః అకృత్రిమః. ౨౬. ౨౭. అష్టకోదాహరణేన వైదికకర్మణాం నిష్ఫలత్వం యదుక్తం తత్రపరిహార మాహ-కర్మభూమి మిత్యాదినా. యచ్ఛుభం కర్మ తత్ కర్తవ్యం - జనై రితి శేషః - తత్ర ఫలవదనుష్ఠానం దర్శయతి - అగ్ని రిత్యాది కర్మణాం కర్మభూమికృతస్వస్వకర్మణాం ఫలభాగినః అగ్నిత్వాది ఫలం ప్రాప్తవంతః. ౨౮. శతమితి. క్రతూనాం శతం ఆహృత్య - కృత్వేత్యర్థః - ప్రవాసినం ప్రతి శ్రాద్ధకరణవిధేరభావాత్ విహితస్థలేకుత్రాపి నవ్యభిచార ఇతిభావః. ౨౯. అమృష్యమాణఇతి. నాస్తికవాక్యహేతుం - యదిభుక్త మిహాన్యేన దేహ మన్యస్య గచ్ఛతి, దద్యాత్ప్రవసతశ్శ్రాద్ధం నతత్పథ్యశనం భవే దిత్యాది నాస్తికవాక్యరూపతర్కం విగర్హమాణః మనసి విగర్హమాణః. ౩౦. ౩౧. తే

ర్యమేవ స్యాత్. ౨౩. ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠపరోక్షం పృష్ఠతః కుర్విత్యేతస్య జాబాలివాక్యస్య ఉత్తరమభిధాయ - 'రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదిత' ఇత్యస్యోత్తరమాహ. కథమితి. ౨౪. ౨౫. వనవాసమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. వసన్ కుర్వన్-నియతభోజనః నియతవన్యాహారః తేన సంతుష్ట పంచవర్గః సంతుష్టేంద్రియవర్గః-లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకదివర్తనం ప్రవర్తయే - అకుహః అకృత్రిమః అమాయావీసన్. ౨౬. ౨౭. కర్మభూమి మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. యచ్ఛుభంకర్మ తత్కర్తవ్యంజనైరితిశేషః - శుభకర్మ కర్తవ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ - అగ్ని రిత్యాదినా. కర్మణాం కర్మ భూమౌ కృతస్వస్వకర్మణాం ఫలభాగినః - అగ్నిత్వాదికం కర్మఫలత్వేన ప్రాప్తవంతః - అగ్న్యాదయస్తు జన్మాంతరే కర్మభూమౌ శుభకర్మ కృత్వా - ఇదానీ మగ్నిత్వవాయుత్వసోమత్వాదికంప్రాప్తాః - అత స్సర్వై రపి శుభకర్మైవ కర్తవ్య మితిభావః. ౨౯. అమృష్యమాణ ఇతి. నాస్తికవాక్యహేతుం - యదిభుక్తమిహాన్యేన దేహమన్యస్యగచ్ఛతి-దద్యాత్ ప్రవసతశ్శ్రాద్ధం నతత్పథ్యశనంభవేదిత్యాదినాస్తికవాక్యరూపతర్కం - విగర్హమాణః. ౩౧. తేనేతి. యేన త్రిదివస్యపంథానమాహుః-తేనహేతునా విప్రాః ఏవమర్థం యథావి

యం సంప్రతిపద్య విప్రాః, ధర్మంచరంత స్సకలంయథావత్కాంక్షంతి లోకాగమమప్రమత్తాః. 3౨. నిందామ్యహం కర్మ పితుఃకృతంతద్య స్త్వామగృహ్ణా ద్విషమస్థబుద్ధిం, బుద్ధ్యానయైవంవిధయా చరంతం సునాస్తికం ధర్మపథా దపేతం. 33. యథాహిచోర స్సతథాహిబుద్ధ స్తథాగతం నాస్తిక మత్రవిద్ధి, తస్మాద్ధి యశ్శంక్య తమః ప్రజానాం ననాస్తి కేనాభిముఖో బుధ స్స్యాత్. 3౪ త్వత్తోజనాః పూర్వతరే వరాశ్చ శుభానికర్మాణి బహూని చక్రుః, జిత్వాసదేమంచ పరంచలోకం తస్మా

న్నేతి. తేనహేతునా విప్రాః ఏవమర్థం యథావదామ్నాయజ్ఞాత్వా- ఏకోదయం సంప్రతిపద్య ఐకకంఠ్యంప్రాప్య- సకలధర్మం స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితధర్మం - అప్రమత్తాః సావధానాః-యథావచ్చరంతః అనుతిష్ఠంతః - లోకాగమం స్వర్గాదిలోకప్రాప్తిం కాంక్షంతీతి. 3౨. నిందామీతి. విషమస్థబుద్ధిం అవైదికమార్గనిష్ఠాతబుద్ధిం - అనయా బుద్ధ్యా చరంతం చార్వాకమతానుసారిణీం బుద్ధిం పరాన్ ప్రత్యుపదిశ్యా చరంత మిత్యర్థః - సునాస్తికం పరలోకోనాస్తీతిబుద్ధియుక్తం - సుశబ్దేన వైదికవత్స్థిత్వా చార్వాకమతప్రవర్తక ఇత్యుచ్యతే-నిందామి వైదికకర్మభ్యో బహిష్కరోమి. 33. ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదీ యఃకశ్చిద్రాజ్యేస్యాత్ సోపి బహిష్కరణీయ ఇత్యాహ-యథేత్యాదినా. చోరో యథానిరాకరణీయః సః వేదబాహ్యత్వేన ప్రసిద్ధోపి-తథాహి తథైవ- అత్ర అస్మిన్ లోకే- నాస్తికం. చార్వాకం తథాగతం బుద్ధతుల్యం విద్ధి - తస్మాత్ యః ప్రజానాంశంక్య అవైదికత్వేనశంకనీయః. తేన నాస్తికేన బుధోఽభిముఖో నస్యాత్. తనిశ్లోకీ. 3౪. ఐహికాముష్మికఫలసాధనే ధర్మే శిష్టాచారం ప్రమాణయతి- త్వత్త ఇత్యాదినా. త్వత్తః పూర్వతరే పురాతనాశ్చ వరాశ్చ జ్ఞానతః-శ్రేష్ఠాశ్చ జనాః-బహూని శుభానికర్మాణి చక్రుః - తే ఇమం పరంచలోకం జిత్వా - సదావర్తంత ఇతి శేషః-సదావర్తమానత్వంచ గ్రహనక్షత్రాది రూపేణ దృశ్యమానత్వాత్ -సుకృతంవా ఏతానిజ్యోతీగ్ంషీ యన్నక్షత్రాణీతి శ్రుతేః - తస్మాత్ కర్మానుష్ఠానస్యైహికాముష్మికసకలఫలసాధనత్వాత్ - ద్విజాః స్వస్తిమంగళాత్మకం కర్మ - హుతం యజ్ఞాది - కృతం చ తపో దానాదికం చ కుర్వంతీతి శేషః - ఏవం ప్రత్యక్షమేవ నప్రమాణం - తదతిరిక్తానాం వేదానామపి ప్రమాణత్వాత్ - తత్త్వంచ తేషాం మహాజనపరిగ్రహాత్ - సచా పౌరుషేయత్వేన - తచ్చా విచ్ఛిన్నసంప్రదాయ

దామ్నాయశ్రుత్వా ఏకోదయం సంప్రతిపద్య ఏకముఖం ప్రాప్య - ఏకమనసోభూత్వా సకలం ధర్మం స్వవర్ణాశ్రమోచితం ధర్మం అప్రమత్తాః సావధానాః యథావచ్చరంతః అనుతిష్ఠంతః-లోకాగమం పరలోకప్రాప్తిం కాంక్షంతీతియోజనా. 3౨ నిందామీతి. విషమస్థబుద్ధిం అవైదికమార్గనిష్ఠాతబుద్ధిం-అనయా బుద్ధ్యా చార్వాకమతానుసారిణ్యా బుద్ధ్యా. 33. ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదీచార్వాకమతానుసారీ జాబాలి రివ-ప్రత్యక్షమాత్ర ప్రమాణవాదీ బుద్ధమతావలంబీ రాజ్యే యదికశ్చిత్సంభవేత్ సోపి నిరాకరణీయ ఇత్యాహ. యథాహీతి. చోరో యథానిరాకరణీయః స, వేదబాహ్యత్వేన ప్రసిద్ధోబుద్ధః తథైవ నిరాకరణీయః-అత్ర అస్మిన్ లోకే నాస్తికం చార్వాక మపితథాగతం విద్ధి బుద్ధతుల్యం విద్ధి-తస్మా త్ప్రజానాం యః శంక్యతమః అవైదికత్వేన పరిహర్తవ్యః- తేన నాస్తికేన బుధః అభిముఖోనస్యాత్ -శక్యతమ ఇతి పాఠేబహిష్కర్తుంచయోగ్య ఇత్యర్థః. 3౪. ఐహికాముష్మికఫలసాధనే ధర్మేశిష్టాచారం ప్రమాణయతి-త్వత్త ఇతి త్వత్తః పూర్వతరే పురాతనాః వరాశ్చ జ్ఞానతః శ్రేష్ఠజనాః-బహూని కర్మాణి శుభాని కర్మాణి చక్రుః - తే ఇమంచపరలోకంచ జిత్వా సదావర్తంత ఇతి శేషః సదావర్తమానత్వం గ్రహనక్షత్రాదిరూపేణ దృశ్యమానత్వాత్ కర్మానుష్ఠానస్యైహికాముష్మికఫలసాధనత్వాత్ - ద్విజాః స్వస్తిమంగళాత్మకంకర్మ - హుతంయజ్ఞాదికం కృతం తపోదానాదిచ

ద్విజా స్స్వస్తిహుతం కృతంచ. ౩౫ ధర్మేరతా స్సత్పురుషై స్సమేతా స్తేజస్వినో దానగుణప్రధానాః, అహింసకా వీతమలాశ్చలోకే భవంతి పూజ్యా మునయః ప్రధానాః. ౩౬. ఇతి బ్రువంతం వచనం సరోషం రామం మహాత్మాన మదీన సత్వం, ఉవాచ తథ్యం పునరాస్తికంచ సత్యం వచ స్సానునయంచ విప్రః. ౩౭. ననాస్తికానాం వచనం బ్రవీ మ్యహం ననాస్తికోఽహం నచనాస్తికించన, సమీక్ష్యకాలం పునరాస్తికోఽభవం భవేయకాలే పునరేవ నాస్తికః. ౩౮. సచాపి కాలో య ముపాగత శ్శనై ర్యథా మయా నాస్తికవా గుదీరితా, నివర్త నార్థం తవ రామ కారణా త్ప్రసాదనార్థంచ మయై తదీరితం ౩౯ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - నవోత్తరశతతమస్సర్గః.

త్వే సత్వస్మర్యమాణకర్తృకత్వాత్ - వైదికానిచ కర్మాణి సఫలాని - అగ్ని రవి సోమ నక్షత్రేంద్రాది ఫలభోగస్యా బాధిత ప్రత్యక్ష సిద్ధత్వాత్ - అన్యకృతభోజనస్య పథికాశనత్వాభావ స్త్వద ర్శనా దవిహితత్వా చ్చేత్యుక్తం. ౩౫. ౩౬. ఇతిబ్రువంతమితి. తథ్యం యథార్థం - సత్యం సద్భ్యో హితం. ౩౭. ధర్మసంకటే ప్రాప్తే సర్వమతజ్ఞేన విదుషా యత్ కించి న్మతమవలంబ్యాపి తస్యపరిహరణీయత్వా న్మహతోరాజ్యస్యా నాయకత్వరూప సంకటపరిహారాయ త్వాంనివర్తయితుం మయానాస్తికమత ముపన్యస్తం - న త్వహంవస్తుతో నాస్తిక ఇత్యాహ - ననాస్తికానా మిత్యాదినా. కించన పరలోకాదికం నాస్తీతినఅస్త్యేవ - సమీక్ష్యకాలంపునరాస్తికోభవం యదావాదినా న్యేననాస్తికమత మవలంబ్యతే - తంకాలం సమీక్ష్య అహం పునరాస్తికమతావలంబ్యభవం. అన్యైర్వాదిభిర్నాస్తికమత మవలంబ్య కుతర్కోద్ఘాటనే తదానీ మహమేవ త్వదుక్తరీత్యా శతశ స్తత్ఖండన మకార్ష మిత్యర్థః - తర్హీదానీం నాస్తికమతం కుతోవలంబితవానసీ త్యత్రాహ - భవేయకాలే పునరేవ నాస్తికఇతి. తాదృశోఽహమేవ పునఃకాలే ధర్మసంకటకాలే - నాస్తికోభవేయ ధర్మసంకటకాల ప్రయుక్తోయం మమనాస్తికవాద ఇత్యర్థః - భవేయేత్యనేన ఇతః పరమపి కస్మింశ్చి ద్ధర్మసంకటకాలే నాస్తికమత మవలంబనీయ మేవ-నచ తావతావస్తుతో నాస్తికత్వం మమభవే దితిభావః. ౩౮. తాదృశ ధర్మసంకటకాలఏవాయ మిత్యాహ - సచాపీతి. ఏవమపి పరమవైదికస్య తవ నయుక్త మేతాదృశంవచన మిత్యాశంక్యాహ-నివర్తనార్థ మిత్యాదినా. నివర్తనార్థం తవనివృత్తిజ్ఞాపనార్థం- తవవేదమార్గా దవిచాల్యత్వస్య లోకానాం ప్రకటీకరణార్థ మిత్యర్థః - కారణాత్ భరతకారణాత్-భరతముఖోల్లాసాయ తవప్రసాదనార్థం చేత్యర్థః. ౩౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవోత్తరశతతమస్సర్గః.

కుర్వంతీతి శేషః. ౩౫—౩౭. ధర్మసంకటే ప్రాప్తే సర్వమతజ్ఞేన విదుషా యత్కించి న్మత మవలంబ్యాపి తస్య పరిహరణీయత్వాత్ మహతోరాజ్యస్యా నాయకత్వరూప ధర్మసంకట పరిహారాయ త్వాం నివర్తయితుం నాస్తికమత ముపన్యస్తం - నత్వహంవస్తుతో నాస్తిక ఇత్యాహ - నాస్తికానా మిత్యాదినా - కంచన పరలోకాదికం నాస్తీతిన - అస్త్యేవ - సమీక్ష్యకాలం పునరాస్తికోభవం - యదావాదినా నాస్తికమత మవలంబ్యతే - తత్కాలంసమీక్ష్య పునరాస్తికోభవేయం పునః ధర్మసంకటే కాలే నాస్తికః నాస్తికమతావలంబీ భవేయ మిత్యర్థః. ౩౮. సచేతి. కారణాత్ తాదృశ కాలాగమనకారణాత్. ౩౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవోత్తరశతతమస్సర్గః.

క్రుద్ధ మాజ్ఞాయ రామంతు వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహ, జాబాలి రపి జానీతే లోకస్యాస్య గతాగతిం. ౧. నివర్తయితుకామస్తు త్వా మేతద్వాక్య ముక్తవాన్, ఇమాంలోకసముత్పత్తిం లోకనాథ నిబోధమే. ౨ సర్వం సలిల మేవాసీత్పృథివీ యత్ర నిర్మితా, తత స్సమభవ ద్బ్రహ్మా స్వయంభూ ర్దైవతై స్సహ. ౩. సవరాహ స్తతోభూత్వా ప్రోజ్జహార వసుంధరాం. ౩౪. అసృజచ్చ జగత్సర్వం సహ పుత్రైః కృతాత్మభిః, ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః, తస్మాన్మరీచి స్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుతః. ౫. వివస్వాన్ కాశ్యపాజ్జజ్ఞే మను ర్వైవస్వతస్సుతః, సతుప్రజాపతిః పూర్వ మిక్ష్వాకుస్తు మనోస్సుతః. ౬. యస్యేయం ప్రథమం దత్తా సమృద్ధా మనునా మహీ,త మిక్ష్వాకు మయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకం. ౭. ఇక్ష్వాకోస్తుసుత శ్శ్రీమాన్ కుక్షి రేవేతి విశ్రుతః, కుక్షే రథాత్మజోవీరోవికుక్షి రుదపద్యత. ౮. వికుక్షేస్తు మహాతేజా బాణఃపుత్రః ప్రతాపవాన్, బాణస్యతు మహాబాహు రనరణ్యో మహాయశాః. ౯ నానావృష్టి ర్బభూవాస్మిన్ నదుర్భిక్షం సతాంవరే, అనరణ్యే మహారాజే తస్కరో నాపికశ్చన. ౧౦. అనరణ్యా న్మహాబాహుః పృథూ రాజా బభూవహ, తస్మాత్పృథో ర్మహారాజ స్త్రిశంకు రుదపద్యత, స సత్యవచనా ద్వీర స్సశరీరో దివం గతః ౧౧౪ త్రిశంకో రభవ త్సూను ర్ధుందుమారో మహాయశాః,దుందుమారో మహాతేజా యువనాశ్వో వ్యజాయత ౧౨౪ యువ

అథ వసిష్ఠో జాబాలివచనయాథార్థ్యప్రదర్శనేన తద్విషయకోపం నివర్త్య స్వాభిమతం జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతారూపం నివర్తనోపాయం ప్రతిపాదయతి. క్రుద్ధమిత్యాదినా. లోకస్య జనస్య-గతం గమనం - భావేనిష్ఠా - పరలోకప్రాప్తం తత ఇహాగతిం చ జానీతే-నాసౌ నాస్తిక ఇత్యర్థః-నివర్తనార్థ మితి-తదుక్తమపి సత్యమిత్యాహ - నివర్తయితుకామ ఇత్యాదినా. జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతాం వక్తు మారభతే ఇమా మిత్యాది-లోకనాథ - త్వయ్యేవ తత్ ప్రత్యక్షంహీతి భావః.౨ ౩౪. అసృజ దితి. ఆకాశప్రభవ ఇత్యత్రాకాశశబ్దః - పరబ్రహ్మపరః - 'ఆకాశోహవై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదంతరా తద్బ్రహ్మే' తిశ్రుతేః, ఇత్థమేవావ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మేతి బాలకాండోక్తమపి-శాశ్వతః ప్రవాహరూపేణ నిత్యః-నిత్యః ఇతరాపేక్షయా చిరకాలస్థాయీ-అన్యథా ఆకాశప్రభవ ఇతి విరుధ్యతే - అవ్యయః తస్మాత్ స్థానా త్తస్య మోక్షసిద్ధేః. ౫. వివస్వానితి. వైవస్వతః వివస్వత్సంబంధీ - తస్యేక్ష్వాకువంశకూటస్థత్వం దర్శయతి - సత్విత్యాదినా. మనునా మానవేంద్రేణ యాపురీ నిర్మితా స్వయ మితి తస్యాయోధ్యానిర్మాతృత్వోక్తిః.౬—౧౧౪.త్రిశంకో రితి. యువనాశ్వఏవ మహాతేజాః మహాతేజః ప్రభావేన మహాబలదుందునామకాసురమారణా ద్ధుందుమారసంజ్ఞా

జ్యేష్ఠస్య రాజ్యప్రాప్తిం వక్తు మాదికారణమారభ్య రాజపరంపరా మాహ - ఇమా మిత్యాదినా. ౧. ౨. సర్వమితి. యత్రయస్మిన్ అధికరణే సర్వం సలిలమాసీత్ - సలిలవ్యాప్త మాసీత్ - తత్ర పృథివీనిర్మి తేతిసంబంధః - తతః సలిలాత్ సః-ప్రసిద్ధో నారాయణః వరాహో భూత్వా తత స్సలిలా ద్వసుంధరాం ప్రోజ్జహారేత్యర్థః. ౩౪. అసృజదితి. ఆకాశప్రభవః ఆకాశశబ్దేన తత్కారణ మవ్యక్తం లక్ష్యతే - బ్రహ్మాజగదసృజదితి సంబంధః - తస్మా ద్బ్రహ్మణః. ౪. ౫౪. సత్వితి. మనో స్సుతః ఇక్ష్వాకుః పూర్వం ప్రజాపతిః జనేశ్వర ఇత్యర్థః.౬—౧౪౪.యస్యేతి. ఉదపద్యంత అభవన్

నాశ్వసుత శ్శ్రీమా న్మాంధాతా సమపద్యత, మాంధాతుస్తు మహాతేజా స్సుసంధి రుదపద్యత. ౧౩½. సుసంధేరపి పుత్రౌ ద్వౌ ధ్రువసంధిః ప్రసేనజిత్, యశస్వీధ్రువ సంధేస్తు భరతో రిపుసూదనః ౧౪½ భరతాత్తు మహాబాహో రసితో నామ జాయత, యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః, హైహయా స్తాలజంఘాశ్చ శూరాశ్చ శశిబిందవః. ౧౬. తాంస్తు సర్వా న్ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః, సచ శైలవరేరమ్యే బభూవాభిరతో మునిః. ౧౭. ద్వేచాస్యభార్యేగర్భిణ్యౌ బభూవతు రితిశ్రుతిః, ఏకాగర్భవినాశాయ సపత్న్యై సగరం దదౌ. ౧౮. భార్గవశ్చ్యవనో నామ హిమవంత ముపాశ్రితః, తమృషిం సముపాగమ్య కాళిందీ త్వభ్యవాదయత్. ౧౯ సతా మభ్యవద ద్విప్రో వరేప్సుం పుత్రజన్మని, పుత్రస్తే భవితా దేవి మహాత్మా లోకవిశ్రుతః. ధార్మికశ్చ సుశీలశ్చ వంశకర్తారిసూదనః. ౨౦½ కృత్వాప్రదక్షిణం హృష్టా మునిం త మనుమాన్యచ, పద్మపత్రసమానాక్షం పద్మగర్భ సమప్రభం, తత స్సాగృహ మాగమ్య దేవీ పుత్రం వ్యజాయత. ౨౨. సపత్న్యైతుగర స్తస్యై దత్తో గర్భజిఘాంసయా, గరేణ సహ తేనైవ జాత స్స సగరో ఽభవత్. ౨౩. సరాజా సగరోనామ యస్సముద్ర మఖానయత్, ఇష్ట్వా పర్వణి వేగేన త్రాసయంత మిమాః ప్రజాః ౨౪. అసమంజస్తు పుత్రోఽభూత్ సగరస్యేతి వశ్శ్రుతం, జీవన్నేవ సపిత్రాతు నిరస్తః పాపకర్మకృత్. ౨౫. అంశు

మలభతేత్యర్థః. ౧౨½. ౧౩½. సుసంధేరితి. జ్యేష్ఠస్య ధ్రువసంధే ర్వంశకథనా జ్జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యే స్థాపితత్వ ముక్తం. ౧౪½. భరతాదితి. జాయతేత్యత్రాడభావః అనిత్యత్వాత్-ప్రతిరాజానః సామంతాః - శత్రవః ఉదపద్యంత ఆస న్నిత్యర్థః - హైహయాద్యా స్తత్తద్దేశాధిపతయః. ౧౬. తానితి. ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధంకృత్వా రాజాఅసితః - శైలవరే హిమవతి - రమ్యే నిర్భయతయా స్థాతుం యోగ్యే - మునిస్సన్భరతో బభూవ - అన్యథా తస్మాదపి శైలాత్ ప్రవాసయేయు రితి భావః. ౧౭. ద్వేఇతి. శ్రూయత ఇతి శ్రుతిః-జనవాదఇత్యర్థః. ౧౮. ౧౯. సఇతి. సః అభివాదనప్రసన్నో విప్రః - పుత్రజన్మనివిషయే వరేప్సుం తాం-అభ్యవదత్ ఉవాచ మహాత్మా మహామతిః లోకవిశ్రుతః సర్వలోక ప్రసిద్ధః - పుత్రో భవితేత్యభ్యవదదిత్యన్వయః. ౨౦½ కృత్వేతి. సాదేవీ-తమృషింఅనుమాన్య సంపూజ్య-తతో గృహ మాగమ్య పద్మపత్రసమానాక్షం పద్మగర్భసమప్రభం పుత్రం వ్యజాయత వ్యజీజనత్. ౨౨. ౨౩. సరాజేతి. యః ఇష్ట్వా దీక్షాం కృత్వా - పర్వణి - వేగేన అంబువేగేన ఇమాః ప్రజా స్త్రాసయంతం సముద్ర మఖానయత్. ౨౪. అసమంజఇతి. నః శ్రుతం అస్మాభిశ్శ్రుత మిత్యర్థః. ౨౫—౨౮. కల్మాషపాదేతి. తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపా ద్రాక్షసత్వం

---

౧౫. ౧౬. తాంస్త్వితి. ప్రతివ్యూహ్య చక్రాదివ్యూహం కృత్వా శైలవరే హిమవతి ముని ర్బభూవ-వాన ప్రస్థో బభూవేత్యర్థః. ౧౭. ద్వేచేతి. శ్రుతిః జనవాదః.౧౮.ఉపాశ్రితఃఅభూదితిశేషః. ౨౦½. కృత్వేత్యాది. సాదేవీ తమృషి మనుమాన్య సంపూజ్య తతో గృహ మాగమ్య పద్మపత్రసమానాక్షం పుత్రం వ్యజాయత వ్యజనయత్. ౨౧—౨౩. సరాజేతి. ఇష్ట్వా దీక్షాంకృత్వా పర్వణివేగేన అంబువేగేన - ఇమాః ప్రజాః త్రాసయంతం సముద్ర మఖానయత్ పుత్రైరితి శేషః. ౨౪—౨౮. కల్మాషపాదపుత్ర ఇతి. తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపా ద్రాక్షసత్వం ప్రా

మా నితిపుత్రోఽభూ దసమంజస్య వీర్యవాన్, దిలీపోఽంశుమతఃపుత్రో దిలీపస్య భగీరథః. ౨౬. భగీరథా త్కకుత్స్థస్తు కాకుత్స్థా యేనవిశ్రుతాః, కకుత్స్థస్య చ పుత్రోఽభూ ద్రఘుర్యేనతు రాఘవాః. ౨౭. రఘోస్తు పుత్ర స్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః పురుషాదకః, కల్మాషపాద స్సౌదాస ఇత్యేవం ప్రథితో భువి. ౨౮. కల్మాషపాదపుత్రోఽభూ చ్ఛంఖణ స్త్వితివిశ్రుతః, యస్తు తద్వీర్యమాసాద్య సహసైన్యో వ్యనీనశత్- ౨౯. శంఖణస్యచ పుత్రోఽభూ చ్ఛూర శ్శ్రీమాన్ సుదర్శనః, సుదర్శనస్యాగ్నివర్ణ అగ్నివర్ణస్య శీఘ్రగః. ౩౦. శీఘ్రగస్య మరుఃపుత్రో మరోః పుత్రః ప్రశుశ్రుకః, ప్రశుశ్రుకస్య పుత్రోఽభూ దంబరీషో మహాద్యుతిః. ౩౧. అంబరీషస్య పుత్రోఽభూ న్నహుష స్సత్యవిక్రమః, నహుషస్య చ నాభాగః పుత్రః పరమధార్మికః. ౩౨ అజశ్చ సువ్రతశ్చైవ నాభాగస్య సుతావుభౌ, అజస్యైవ చ ధర్మాత్మా రాజా దశరథ స్సుతః. ౩౩. తస్య జ్యేష్ఠోసి దాయాదో రామ ఇత్యభివిశ్రుతః, తద్గృహాణ స్వకం రాజ్య మవేక్షస్వ జనంనృప. ౩౪. ఇక్ష్వాకూణాంహి సర్వేషాం రాజా భవతి పూర్వజః, పూర్వజేనావరఃపుత్రో జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే. ౩౫. స రాఘవాణాం కులధర్మ మాత్మన స్సనాతనం నాద్య విహాంతు మర్హసి, ప్రభూతరత్నా మనుశాధి మేదినీం ప్రభూతరాష్ట్రాం పితృవ న్మహాయశః ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

వసిష్ఠస్తు తదా రామ ముక్త్వా రాజపురోహితః, అబ్రవీ ద్ధర్మసంయుక్తం

ప్రాప్తస్య కల్మాషపాదస్య పరాక్రమ మాసాద్య వ్యనీనశత్ - వినాశం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః - రాక్షసత్వాత్ కల్మాషపాదేన స్వపుత్ర ఏవ వినాశిత ఇత్యర్థః. ౨౯—౩౩. తస్యేతి. దాయాదః సుతః - 'దాయాదౌ సుతబాంధవౌ' ఇత్యమరః. ౩౪. ఇక్ష్వాకూణా మితి. పూర్వజే విద్యమానే-అవరః కనిష్ఠపుత్రో రాజ్యే-నాభిషిచ్యతే-కింతు జ్యేష్ఠఏవే త్యన్వయః. ౩౫. సరాఘవాణా మితి. సత్వం ఆత్మన స్సంబంధినాం రాఘవాణాం - సనాతనం పరంపరయాగతం కులధర్మం జ్యేష్ఠాభిషేచనరూపం - అద్య భవంత మారభ్య నవిహాంతు మర్హసి - అన్యేన రక్షితుం చాశక్యమిత్యాహ - ప్రభూతేతి. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని - ప్రభూతరాష్ట్రాం బహువిధావాంతరజనపదయుక్తాం. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామనివర్తనోపాయాన్ పున రుపన్యస్య నిరస్యత్యేకాదశోత్తరశతతమే - వసిష్ఠస్త్వి

ప్తస్య కల్మాషపాదస్య పరాక్రమ మాసాద్య వ్యనీనశత్ నాశంప్రాప్తవా నిత్యర్థః - కల్మాషపాదః రాక్షసభావేన స్వసైన్యం స్వపుత్రం శంఖణమపి భక్షితవానితికథా. ౨౯—౩౩. తస్యేతి.దాయాదః సుతః. ౩౪. ఇక్ష్వాకూణా మితి. పూర్వజే విద్యమానే అవరః కనిష్ఠః పుత్రః రాజ్యేనాభిషిచ్యతే కింతు జ్యేష్ఠఏవాభిషిచ్యతే. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

మన్వాదీనారక్షిత్యతావత్పర్యంతం జ్యేష్ఠేనైవ రాజ్యం పరిపాల్యత ఇతిశ్రుతేప తదనంగీకారమాలోచ్య పితృవచనా దపి పితుస్తవచ గురో ర్మమవచనం కరణీయ మితివక్తు ముపక్రమతే - వసిష్ఠ

పునరేవాపరం వచః. ౧. పురుషస్య హి జాతస్య భవంతి గురవస్త్రయః, ఆచార్యశ్చైవ కాకుత్స్థ పితా మాతా చ రాఘవ. ౨. పితా హ్యేనం జనయతి పురుషం పురుషర్షభ, ప్రజ్ఞాం దదాతి చాచార్య స్తస్మా త్సగురు రుచ్యతే. ౩. సోఽహం తే పితు రాచార్య స్తవ చైవ పరంతప, మమ త్వం వచనం కుర్వ న్నాతివర్తే స్సతాం గతిం ౪. ఇమా హి తే పరిషద శ్శ్రేణయశ్చ ద్విజా స్తథా, ఏషు తాత చరన్ ధర్మం నాతివర్తే స్సతాం గతిం. ౫. వృద్ధాయా ధర్మశీలాయా మాతు ర్నార్హస్యవర్తితుం, అస్యాస్తు వచనం కుర్వ న్నాతివర్తే స్సతాం గతిం ౬. భరతస్య వచః కుర్వన్ యాచమానస్య రాఘవ, ఆత్మానం నాతివర్తే స్త్వం సత్యధర్మపరాక్రమ. ౭. ఏవం మధుర ముక్తస్సన్ గురుణా రాఘవ స్స్వయం, ప్రత్యువాచ సమాసీనం వసిష్ఠం పురుషర్షభః ౮. య న్మాతాపితరౌ వృత్తం తనయే కురుత స్సదా, నసు

త్యాదినా. ౧. ఏవం కులధర్మోపపాదనేపి సర్వాంతత్పితృనియోగవ్యతిరిక్తవిషయ మితి మత్వా తూష్ణీంస్థితస్య రామస్యాశయం జానన్ వసిష్ఠః పున ర్నివర్తనహేత్వంతర మాహ - పురుషస్యేత్యాదినా. ౨. పితేతి. మాతుర ప్యుపలక్షణం - శరీరమేవ మాతాపితరౌ జనయత ఇత్యర్థః- తస్మాత్ ప్రజ్ఞాదానాత్ గురుః మాతాపితృభ్యాం గరీయా నిత్యర్థః-సహి విద్యాత స్తం జనయతి తచ్ఛ్రేష్ఠం జన్మేతి వచనా దితిభావః. ౩. ౪. ఇమాఇతి. పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహాః - శ్రేణయః - పౌరజనాః - ద్విజాః క్షత్రియా వైశ్యాశ్చ - తే త్వత్సంబంధినః - ఏషువిషయే ధర్మం పరిపాలనరూపంచరన్ సతాంగతిం సతాం పూర్వేషాం రాజ్ఞాంమార్గం - నాతివర్తేః నాతివర్తేథాః. ౫. వృద్ధాయా ఇతి. అవర్తితుం శుశ్రూషా మకర్తుం నార్హసి - అస్యాస్తు - పితుశ్శతగుణంమాతే త్యుక్తాయాః. తనిశ్లోకీ. ౬. భరతస్యేతి. సాంత్వితామామికామాతేత్యాదిప్రార్థయమానస్య - ఆత్మానం ఆత్మభూతం భరతం నాతివర్తేథా ఇత్యుదారః - సత్యధర్మనిష్ఠాతత్వ స్వభావ మిత్యపరే - స్వాసాధారణధర్మత్వా దాశ్రితపారతంత్ర్యం నాతివర్తేథా ఇత్యాచార్యాః - సఏవహి సర్వేశ్వరస్య స్వభావ స్స్వతస్సిద్ధః - సత్యధర్మపరాక్రమేతి దృష్టాంతార్థం-యథా సత్యవచన మనతిక్రమణీయం-యథా చ ధర్మో నాతిక్రమణీయః-తథా ఆశ్రితపారతంత్ర్యమపీత్యర్థః-సత్యధర్మయోః పరాక్రమః అనుష్ఠానశూరత్వం యస్యేతి బహువ్రీహిః. తనిశ్లోకీ. ౭. ౮. సతిధర్మిణి ధర్మాశ్చింత్యంతఇతి న్యాయేన సర్వధర్మసంపాదన బీజభూత శరీరోత్పాదకత్వా దత్యంతాజ్ఞానదశాయా మపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన బహువిధోపకారకత్వాచ్చాచార్యవచనాదపి పితృవచన మవశ్యం కర్తవ్యం-అతఏవ - మాతృదేవోభవ-పితృదేవోభవ-ఆచార్యదేవోభవేతి-చరమపర్వణ్యాచార్యఉపాత్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ - యన్మాతేత్యాదినాశ్లోకద్వ

ఇత్యాదినా. రాజపురోహితః రాజ్ఞః పురోహితం చింతయతీతి రాజపురోహితః-తస్మాత్ప్రజ్ఞాదానాద్ధేతో రాచార్యో గురురుచ్యతే - పితురపి గరీయా నిత్యర్థః. ౧. సఇతి. నాతివర్తే స్సతాంగతిం - సతాంవర్తనం నాతివర్తేః నాతిక్రామేః - పితృస్వగురువచనపరిపాలనరూపవర్తనం-నాతివర్తేథా ఇత్యర్థః. ఇమాఇతి. పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహాః - శ్రేణయః పరిజనాః ద్విజాశ్చ క్షత్రియ వైశ్యాశ్చ- తే త్వత్సంబంధినః - ధర్మం ప్రజాపాలనరూపం. వృద్ధాయా ఇతి. అవర్తితుం అశుశ్రూషితుం నార్హసి. భరతస్యేతి. యాచమానస్య - సాంత్వితామామికామాతేత్యాదినా ప్రార్థయమానస్యేత్యర్థః- ఆత్మానం సత్యధర్మనిష్ఠాతత్వస్వభావం. ౭. ౮. సతిధర్మిణి - ధర్మాశ్చింత్యంత ఇతిన్యాయేన సర్వధర్మసంపాదనే ప్రధానసాధనభూతస్య శరీరస్యోత్పాదకత్వాత్ - అత్యంతాజ్ఞానదశాయా

ప్రతికరం తత్తు మాత్రా పిత్రాచ యత్కృతం, యథాశక్తి ప్రదానేన స్నాపనో
చ్ఛాదనేనచ, నిత్యంచ ప్రియవాదేన తథాసంవర్ధనేనచ. ౧౦. సహి రాజా జన
యితా పితా దశరథో మమ, ఆజ్ఞాతం యన్మయా తస్య నతన్మిథ్యా భవిష్యతి. ౧౧.
ఏవముక్తస్తు రామేణ భరతః ప్రత్యనంతరం, ఉవాచపరమోదార స్సూతం పరమ
దుర్మనాః. ౧౨ ఇహమే స్థండిలే శీఘ్రం కుశా నాస్తర సారథే, ఆర్యం ప్రత్యుప
వేక్ష్యామి యావన్మే నప్రసీదతి. ౧౩. అనాహారో నిరాలోకో ధనహీనో యథా
ద్విజః, శేష్యే పురస్తాచ్ఛాలాయా యావన్న ప్రతియాస్యతి. ౧౪. సతు రామ మ
వేక్షంతం సుమంత్రం ప్రేక్ష్య దుర్మనాః, కుశోత్తర ముపస్థాప్య భూమావేవా స్తర
త్స్వయం. ౧౫. త మువాచ మహాతేజా రామో రాజర్షి సత్తమః, కిం మాం భ
రత కుర్వాణం తాత ప్రత్యుపవేక్ష్యసి. ౧౬. బ్రాహ్మణో హ్యేకపార్శ్వేన నరాన్

యేన. తనయే తనయసంపాదననిమిత్తం - యద్వృత్తం వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం కురుతః -
తన్న సుప్రతికరం సుతరా మశక్యప్రత్యుపక్రియం - మాత్రాపిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తి
ప్రదానేన స్తన్యాన్నాదిప్రదానేన స్నాపనోచ్ఛాదనేన నిత్యంప్రియవాదేన సదాసంవర్ధనేనచ యత్
కృతం తచ్చ నసుప్రతికరం. ౧౦. సహీతి. జనయితాపితేతి గౌణపితృవ్యావృత్తిః - ఆజ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాతం -
ఏవం ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతత్వా న్మాతృవచనం భ్రాతృవచనం చ కర్తుంనార్హామీతిభావః. ఏవమితి.
ప్రత్యనంతరం సమీపస్థం - పరమోదారః సాంత్వితామామికేత్యాదినా దత్తరాజ్యనిర్వాహకః.
౧౨. ఇహేతి. ఇహస్థండిలే భూమౌ - కుశా నాస్తర ఆస్తృణీహి - పావనత్వార్థ మిత్యర్థః -
అతఏవ వక్ష్యతి - కుశానాస్తీర్య రాఘవ ఇతి - ప్రత్యుపవేక్ష్యామి ప్రతిరోత్స్యామీ త్యర్థః. ౧౩.
ప్రత్యుపవేశప్రకార మాహ - అనాహారఇతి. నిరాలోకః అవకుంఠితాననః - ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం
ఋణప్రదానా న్నిర్ధనః శేష్యే శయిష్యే - ఇడభావ ఆర్షః. ౧౪. సత్వితి. రామమవేక్షంతం - రామా
నుజ్ఞాం కాంక్షంత మిత్యర్థః - కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - ఉపస్థాప్య ఆనీయ - స్వయమేవ ఆస్త
రత్ ఆస్తృణాత్ - శయనం కృతవా నిత్యర్థః. ౧౫. తమితి. కింకుర్వాణం కిమపకారంకుర్వాణం తా
తేతి సాంత్వనార్థ ముక్తం. ౧౬. బ్రాహ్మణఇతి. ఏకపార్శ్వేన ఏకపార్శ్వశయనేన - మూర్ధావసి

మపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన - బహుశ ఉపకారకత్వాచ్చ - ఆచార్యవచనాదపి పితృవచన మవ
శ్యం కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహ. యన్మాతాపితరావిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. తనయే తనయసంపా
దననిమిత్తం - యద్వృత్తం యద్వ్రతం - వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం మాతాపితరౌ కురుతః -
తన్న సుప్రతికరం సుతరా మశక్యప్రతిక్రియం - మాత్రా పిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తిప్రదా
నేన స్తన్యాన్నాచ్ఛాదనాదిప్రదానేన - ప్రియవాదేన సంవర్ధనేనచ - యత్కృతం తచ్చ నసుప్రతి
కర మితి సంబంధః. ౧౦. సహీతి. జనయితా పితా - గౌణః పితానభవతీత్యర్థః - ఆజ్ఞాతం చతుర్దశ
వర్షావధివనవాసరూప మాజ్ఞాపనం - మయేతి హేతౌ తృతీయా. ౧౧. ఏవమితి. ప్రత్యనంతరం సమీ
పవర్తినం. ౧౨. ఇహేతి. ఉపవేక్ష్యామి ఉపరోత్స్యామీత్యర్థః. ౧౩. అనాహార ఇతి. నిరాలోకః
అవకుంఠితాననః - ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణం దత్వా తద్గ్రహణార్థ మధమర్ణావరోధకోత్తమర్ణో ధన
హీన ఇత్యర్థః. ౧౪. సత్వితి. స్వయమేవ కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - భూమా వుపస్థాప్య ఆస్త
రత్ - శయనంకృతవా నిత్యర్థః. ౧౫. తమితి. కింకుర్వాణం కిమపకారంకుర్వాణం. ౧౬. బ్రాహ్మణ
ఇతి. ఏకపార్శ్వేనఏకపార్శ్వశయనేన - బ్రాహ్మణోహి అధమర్ణా ద్వృద్ధిసహితఋణగ్రహీతోత్త

రోద్ధు మిహార్హతి, నతు మూర్ధాభిషిక్తానాం విధిః ప్రత్యుపవేశనే. ౧౭. ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల హిత్వైతద్దారుణం వ్రతం, పురవర్యా మితః క్షిప్ర మయోధ్యాం యాహిరాఘవ. ౧౮. ఆసీనస్త్వేవ భరతః పౌరజానపదం జనం, ఉవాచ సర్వతః ప్రేక్ష్య కిమార్యం నానుశాసథ. ౧౯. తే తమూచు ర్మహాత్మానం పౌరజానపదా జనాః, కాకుత్స్థ మభిజానీమ స్సమ్యగ్వదతి రాఘవః, ఏషోపిహి మహాభాగః పితు ర్వచసి తిష్ఠతి, అతఏవ నశక్తాస్స్మో వ్యావర్తయితు మంజసా. ౨౧. తేషా మాజ్ఞాయ వచనం రామో వచన మబ్రవీత్, ఏవం నిబోధవచనం సుహృదాం ధర్మచక్షుషాం ౨౨. ఏతచ్చైవోభయం శ్రుత్వా సమ్య క్సంపశ్య రాఘవ, ఉత్తిష్ఠ త్వం మహాబాహో మాంచ స్పృశ తథోదకం. ౨౩. అథోత్థాయ జలం స్పృష్ట్వా భరతో వాక్య మబ్రవీత్, శృణ్వంతు మేపరిషదో మంత్రిణ శ్శ్రేణయ స్తథా, న యాచే పితరంరాజ్యం నానుశాసామి మాతరం, ఆర్యంపరమధర్మజ్ఞం నానుజానామి రాఘవం, యదిత్వవశ్యం వస్తవ్యంకర్తవ్యంచ పితుర్వచః, అహమేవ నివత్స్యామి

క్తానాం అభిషిక్తక్షత్రియాణాం. ౧౭. ౧౮. ఆసీనఇతి. నానుశాసథేత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౧౯. తఇతి. కాకుత్స్థం రామం - అభిజానీమః అభితోజానీమః - సత్యసంధం జానీమ ఇత్యర్థః - సమ్యగ్వదతీత్యేత దుపపాదయతి - ఏషఇత్యాదినా - అంజసాశీఘ్రం వ్యావర్తయితుం నశక్తాః స్మ ఇతి తంభరత మూచు రిత్యన్వయః. ౨౧. ౨౨. ఏతదితి. ఏతదుభయం - మద్వచనం పౌరజనవచనంచేత్యర్థః - సమ్యక్ సంపశ్య కర్తవ్యం సమ్యఙ్నిరూపయ - మాంచస్పృశ తథోదకమితి - క్షత్రియావిహిత ప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థ మిత్యర్థః - వసిష్ఠాదిషు విద్యమానేషు స్వస్పర్శనవిధేః - ఇతః పర మేవంవిధం నక్రియత ఇతి శపథార్థం జలంస్పృష్ట్వా మాం స్పృశే త్యపిసిద్ధం. ౨౩. అథేత్యాది. నయాచే నయాచితవాన్ - నానుశాసామి నానుశాస్మి - ఏవంకుర్వితి నానుశిష్టవానస్మీత్యర్థః - నానుజానామి - వనవాసాయ నానుజ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః - యదీతి - అవశ్యం పితుర్వచః కర్తవ్యం వనేవస్తవ్యంచేతి యదిమన్యసే - తర్హి అహమేవ త్వత్ప్రతినిధిత్వేన వనేవత్స్యామి - త్వంతు మత్ప్రతినిధిత్వేనాయోధ్యాం పాలయ - ఏవంచ సత్యాభ్యాం సమ్యక్పితృవచనం కృతం భవే దితిభావః-

మర్హ ఇత్యర్థః-తాదృశఃఖలు - నరాన్ రోద్ధుమర్హతి - మూర్ధాభిషిక్తానాం రాజన్యానాం ప్రత్యుపవేశనే విరోధనే విధిఃన-రాజ్ఞా మేతాదృశనిర్బంధః యోగ్యో నభవతీత్యర్థః. ౧౭. ౧౮. ఆసీన ఇతి. నానుశాసథేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౯. తఇతి. శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - కాకుత్స్థం రామం అభిజానీమః సత్యసంధం జానీమఇత్యర్థః - వ్యావర్తయితుం నివర్తయితుం - నశక్తాస్స్మ ఇతి - తంభరత మూచు రితిసంబంధః. ౨౧. ౨౨. ఏతదితి. ఏతదుభయం 'పురవర్యా మితః క్షిప్ర మయోధ్యాం యాహి రాఘవే'తి మద్వచనం - 'ఏషోపిహిమహాభాగః పితుర్వచసి తిష్ఠతీ'త్యాది మహద్వచనంచోభయంశ్రుత్వా సమ్యక్సంపశ్య సమ్యక్పరిగృహాణ మాంచస్పృశ తథోదక మిత్యుక్తిః క్షత్రియావిహితప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థం. ౨౪. నయాచ ఇతి. నయాచే నయాచితవానస్మి నానుశాసామి ఏవంకుర్వితినానుశిష్టవానిత్యర్థః - పరమధర్మజ్ఞం నానుజానామి - నాభిజానామీతి పాఠే - ఆర్యం వనవాసోద్యుక్తం - నజ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః - అవశ్యం పితృవచనం కర్తవ్యం - వనేవస్తవ్యంచేతి - యదిమన్యసే - అహమేవ త్వత్ప్రతినిధిత్వేన వనేవత్స్యామి-త్వం మత్ప్రతినిధిత్వేన అయోధ్యాంపాలయ - ఏవంచసత్యాభాభ్యాంపితృవచనంకృతంభవేదిత్యర్థః. ౨౫.

చతుర్దశసమా వనే ౨౬. ధర్మాత్మా తస్య తథ్యేన భ్రాతుర్వాక్యేన విస్మితః, ఉవాచ రామ స్సంప్రేక్ష్య పౌరజానపదం జనం ౨౭. విక్రీత మాహితం క్రీతం యత్పిత్రా జీవతా మమ, నత ల్లోపయితుం శక్యం మయావా భరతేన వా. ౨౮. ఉపధి ర్నమయా కార్యో వనవాసే జుగుప్సితః, యుక్త ముక్తంచ కైకేయ్యా పిత్రా మే సుకృతంకృతం. ౨౯. జానామి భరతం క్షాంతం గురుసత్కారకారిణం, సర్వ మేవాత్ర కల్యాణం సత్యసంధే మహాత్మని. ౩౦. అనేన ధర్మశీలేన వనా త్ప్రత్యా గతః పునః, భ్రాత్రా సహభవిష్యామి పృథివ్యాః పతి రుత్తమః ౩౧ వృతో రాజాహి కైకేయ్యా మయా తద్వచనం కృతం, అనృతా న్మోచయానేన పితరం తం మహీపతిం ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకాదశోత్తర శతతమస్సర్గః

తమప్రతిమతేజోభ్యాం భ్రాతృభ్యాం రోమహర్షణం, విస్మితా స్సంగమం ప్రేక్ష్య సమవేతా మహర్షయః. ౧. అంతర్హితా స్త్వృషిగణా స్సిద్ధాశ్చ పరమ

ఇతిభరతోవాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః. ౨౬. ౨౭. విక్రీతమితి. ఆహితం ఆధిరూపేణ న్యస్తం-విక్రయ స్త్యాగః - క్రయస్స్వీకార ఇతిభేదః - మహ్యం వనవాసం దత్వా తన్మూల్యత్వేన రాజ్యం స్వీకృత వాన్ - యద్వా - మమ వనవాసమాధింకృత్వా తవరాజ్యందాపితవాన్ - తల్లోపయితుం నశక్య మిత్యర్థః. ౨౮. వారుణస్నానాశక్తస్య మాంత్రస్నానవదశక్తస్యైవ ప్రతినిధిస్వీకారః - అహంతు వనవాసే శక్తః-అతః ప్రతినిధ్యాచరణం నపితృఋణమోచన మిత్యాహ-ఉపధిరిత్యాదినా. ఉపధిః ప్రతినిధిరిత్యర్థః - మయాశక్తేన - జుగుప్సితః హీనకల్పత్వేన నిందితః - 'హీనకల్పం నసేవేతపురుషో విభవేసతీ'తివచనాదితిభావః- కైకేయ్యా యుక్తంయోగ్యమేవోక్తం-పిత్రాచ సుకృతంధర్మ్యం కృతం- ఆవాభ్యాం తదకరణే హీనకల్పకరణేచ పితు రనృతంస్యాత్. ౨౯—౩౧. వృతఇతి. పితరం అనేన రాజ్యపరిపాలనేన - అనృతా న్మోచయేత్యర్థః. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ భరతస్య సమాధానంకృత్వా ప్రస్థాపనం ద్వాదశోత్తరశతతమే - తమిత్యాది. భ్రాతృ భ్యాం సంగమం భ్రాతృభ్యా మన్యోన్యసౌహార్దేనకృతం సంగమం-ప్రేక్ష్య విస్మితాః అభూవ న్నితి

విక్రీతం - ద్రవ్యంగృహీత్వా దత్తంవస్తు - ఆహితం ఆధిరూపత్వేన న్యస్తం-క్రీతం ద్రవ్యందత్వా గృహీతంవస్తు - ఉపధిః ప్రతినిధిః - మయా వనవాసకరణశక్తిమతా - వనవాసే వనవాసవిషయే - నకార్యః. ౨౮. ౨౯. జానామీతి. అత్ర అస్మిన్ భరతే భరతవిషయే - సర్వంకల్యాణంభవిష్య తీతిశేషః. ౩౦. ౩౧. విక్రీత మిత్యాదినా పౌరజన మాశ్వాస్య - పున ర్భరతం ప్రత్యాహ - వృత ఇతి. తద్వచనం తస్యాః కైకేయ్యాః వచనం మయాకృతం - త్వమపి అనేనమద్వ చనకరణేన - పితర మనృతాన్మోచయేతిసంబంధః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరా మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తమితి. భ్రాతృభ్యాంసంగమం భ్రాతృభ్యా మన్యోన్యం అతిశయితసౌహార్దేనకృతం సంగమం- ప్రేక్ష్య విస్మితా అభూవ న్నితిశేషః. ౧. అంతర్హితా ఇతి. అంతర్హితాః పూర్వమేవాంతర్ధానం ప్రాప్తాః - ఋషిగణాః రాజర్షిగణాః - సిద్ధాః దేవజాతివిశేషాః - పరమర్షయః దేవర్షయః. ౨.

ర్షయః, తౌ భ్రాతరౌ మహాత్మానౌ కాకుత్స్థౌ ప్రశశంసిరే. ౨ సధన్యో యస్య పుత్రౌ ద్వౌ ధర్మజ్ఞౌ ధర్మవిక్రమౌ, శ్రుత్వా వయం హి సంభాషా ముభయో స్స్పృహయామహే. ౩. తత స్త్వృషిగణాః క్షిప్రం దశగ్రీవవధైషిణః, భరతం రాజశార్దూల మిత్యూచు స్సంగతావచః. ౪. కులే జాత మహాప్రాజ్ఞ మహావృత్త మహాయశః, గ్రాహ్యం రామస్య వాక్యం తే పితరం యద్యవేక్షసే. ౫. సదానృణ మిమం రామం వయ మిచ్ఛామహే పితుః, అనృణత్వా చ్చ కైకేయ్యా స్స్వర్గం దశరథో గతః. ౬. ఏతావదుక్త్వా వచనం గంధర్వా స్సమహర్షయః, రాజర్షయ శ్చైవ తదా సర్వే స్వాంస్వాంగతిం గతాః. ౭ హ్లాదిత స్తేనవాక్యేన శుభేన శుభ దర్శనః, రామ స్సంహృష్టవదన స్తానృషీ నభ్యపూజయేత్. ౮. త్రస్తగాత్రస్తు భరత స్సవాచా సజ్జమానయా, కృతాంజలి రిదంవాక్యం రాఘవం పున రబ్రవీత్. ౯. రాజధర్మ మనుప్రేక్ష్య కులధర్మానుసంతతిం, కర్తు మర్హసి కాకుత్స్థ మమ మాతుశ్చ యాచనాం. ౧౦. రక్షితుం సుమహద్రాజ్య మహమేక స్తు నోత్సహే, పౌరజానపదాంశ్చాపి రక్తాన్ రంజయితుం తథా. ౧౧. జ్ఞాతయశ్చహి యోధాశ్చ మిత్రాణి సుహృదశ్చ నః, త్వామేవ ప్రతికాంక్షంతే పర్జన్యమివ కర్షకాః. ౧౨. ఇదం రాజ్యం మహాప్రాజ్ఞ స్థాపయ ప్రతిపద్యహి, శక్తిమానసి కాకుత్స్థ లోకస్య పరిపాలనే. ౧౩. ఇత్యుక్త్వా న్యపత ద్భ్రాతుః పాదయో ర్భరత స్తదా, భృశం సం

శేషః. ౧. అంతర్హితా ఇతి. అంతర్హితాః పూర్వమేవాంతర్ధానంప్రాప్తాః - ఋషిగణాః రాజర్షిగణాః- సిద్ధాః దేవజాతివిశేషాః పరమర్షయః దేవర్షయః-ఇద ముత్తరత్ర - 'ఏతావదుక్త్వా వచనం గంధర్వా స్సమహర్షయః, రాజర్షయశ్చైవే' త్యత్రవ్యక్తీభవిష్యతి. ౨. సధన్యఇతి. ధర్మవిక్రమౌ ధర్మశూరౌ- వయముభయో స్సంభాషాం శ్రుత్వా స్పృహయామహే - పునఃపునః శ్రోతుం వాంఛామ ఇత్యర్థః- వయం యయోరుభయో స్సంభాషాంశ్రుత్వా స్పృహయామహే - తాదృశౌ ధర్మజ్ఞౌ ధర్మ విక్రమౌ ద్వౌపుత్రౌ యస్యసధన్య ఇత్యన్వయః. ౩. తతఇతి. సంగతాః ఐకకంఠ్యం ప్రాప్తాః. ౪. కులఇతి, పితరం యదవేక్షసే పితరం సుఖాస్థితంయదిమన్యస ఇత్యర్థః. ౫—౮. త్రస్తగాత్ర ఇతి. సజ్జ మానయా స్ఖలంత్యా - స్వమనోరథస్య సర్వథా అసిద్ధత్వా చ్ఛిథిల గాత్రత్వం సజ్జమాన వాక్త్వం చ. ౯. రాజధర్మమితి. రాజధర్మం రాజ్యపరిపాలనధర్మం - కులధర్మానుసంతతిం జ్యేష్ఠాభిషేక రూపకులధర్మస్యానుస్యూతిం. ౧౦. ౧౧. జ్ఞాతయఇతి. సుహృదః శోభనహృదయాః - పర్జన్యం రసదబ్దం - ఇంద్రం వా - పర్జన్యౌ రసదబ్దేంద్రా విత్యమరః. ౧౨. ౧౩. ఏవం స్వబుద్ధిశక్త్యుపన్యస్తో పాయాంతరవైఫల్యదర్శనేన గత్యంతరాభావాత్ - భరతో రామమేవ ప్రపద్యతే - ఇత్యుక్త్వేతి. ౧౪. తమంకఇతి. స్వప్రపదనస్యామోఘత్వా త్తదానీం పూర్వకృత దేవసంఘశరణాగతి ఫలప్రదాన

సధన్యఇతి. ధర్మవిక్రమౌ ధర్మమార్గవర్తినా విత్యర్థః - వయ ముభయోస్సంభాషాంశ్రుత్వా స్పృ హయామహే - పునఃపునఃశ్రోతుం వాంఛామ ఇత్యర్థః. ౩. తతఇతి. సంగతాః ఐక్యంప్రాప్తాః. ౪. కులఇతి. పితరం యద్యవేక్షసే పితరం సుఖావస్థితం మన్యస ఇత్యర్థః. ౫—౮. త్రస్తగాత్ర ఇతి. సజ్జ మానయా స్ఖలంత్యా. ౯. రాజధర్మ మితి. రాజధర్మం ప్రజాపాలనరూపం - కులధర్మానుసంతతిం - జ్యేష్ఠాభిషేకరూపకులధర్మస్యానుక్రమణం. ౧౦. రక్షితుమితి. రక్తాననురక్తాన్.౧౧—౧౫.అగతేతి.

ప్రార్థయామాస రామ మేవ ప్రియంవదః. ౧౪. తమంకే భ్రాతరం కృత్వా రా మో వచన మబ్రవీత్, శ్యామం నళినపత్రాక్షం మత్తహంసస్వరం స్వయమ్. ౧౫. ఆగతా త్వా మియంబుద్ధి స్స్వజా వైనయికీచ యా, భృశముత్సహసే తాత రక్షితుం పృథివీమపి. ౧౬. అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ బుద్ధిమద్భిశ్చ మంత్రిభిః, సర్వకార్యాణి సమ్మంత్ర్య సుమహాంత్యపి కారయ. ౧౭. లక్ష్మీ శ్చన్ద్రాదపేయాద్వా హిమవాన్ వా హిమంత్యజేత్, అతీయాత్సాగరో వేలాం నప్రతిజ్ఞా మహం పితుః. ౧౮. కామాద్వా తాతలోభాద్వా మాత్రా తుభ్య మిదం కృతం, నతన్మనసి కర్తవ్యం వర్తితవ్యంచ మాతృవత్. ౧౯. ఏవంబ్రువాణం భరతః కౌసల్యాసుతం మబ్రవీత్, తేజసాదిత్యసంకాశం ప్రతిపచ్చంద్రదర్శనం. ౨౦. అధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే, ఏతేహి సర్వలోకస్య యోగక్షే

ప్రవృత్త్యనుకూల పితృవచన పరిపాలనా వరుద్ధావసరతయా తన్నిర్వర్తనానంతరం ఫలప్రదిత్సు స్తావ ద్విశ్లేషజనమనాయ సాంత్వపూర్వ మంకమారోపయతి-రామదివ్యదేహ సంస్పర్శకృతపుష్టయతిశయద్యో తనాయ శ్యామమిత్యాదివిశేషణం-మత్తహంసస్వరత్వ మాదరాతిశయంద్యోతయతి - కించ - స్వరరా మణీయకేన పూర్వహంసభూతావస్థాసూచకేన సదా త్వత్కరపుష్కరహంసభూతమపి మాంకథంవి యోజయితు మిచ్ఛసీతి చ సూచ్యతే - స్వయమంకేకృత్వే త్యన్వయః. ౧౫. ఆగతేతి. స్వజా సహజా - వైనయికీ - వినయోగురుశిక్షా తతః ప్రాప్తా - ఇయముభయాకారాబుద్ధిః త్వామాగతా త్వాంపూర్వమేవ ప్రాప్తవతీ. అతో భృశ ముత్సహసే శక్నోషి. ౧౬. అమాత్యైరితి. అమాత్యైః ప్రధానసచివైః - మంత్రిభిః ఉపమంత్రిభిః. ౧౭. మయాదేవర్షిసంఘైశ్చ పునఃపునరుచ్యమానోప్యయం నివర్తనేచ్ఛాం నత్యజేదితితదిచ్ఛాసనాతనాత్యాజయితవ్యేతి స్వప్రతిజ్ఞాదార్ఢ్యం దర్శయతి - లక్ష్మీరిత్యాదినా. నప్రతిజ్ఞాం - అతీయామితిశేషః. తనిశ్లోకే. లక్ష్మీః కాంతిః - చంద్రాదపేయాత్ - ఇందుక్షయాదిషు తథాదర్శనాత్ - ఉదాహరణాంతరమాహ హిమవాన్వేతి. గ్రీష్మకాలే హిమవతోపి హిమపరిక్షయసంభవాత్ - సాగరోప్యతియాద్వేలాం - ప్రళయే వేలోల్లంఘనసంభవాత్. ౧౮. స్త్రియా కామకృతత్వా త్త్యక్తుమియం ప్రతిజ్ఞార్హేత్యాశంక్యాహ - కామాదిత్యాదినా. కామాత్ విషయస్నేహాత్ - లోభాత్ తద్వ్యాజేన రాజ్యకరణ లోభాత్ - మాతృవత్ మాతరీవ. ౧౯. ఏవమితి. తేజసా ఆదిత్యసంకాశమిత్యనేనానివర్త్య ప్రతిజ్ఞత్వ ముచ్యతే - ప్రతిపచ్చంద్రదర్శన మిత్యనేన క్రమేణ రాజ్యే పూర్ణప్రతిష్ఠత్వం సర్వైరపిపూజ్యత్వం చ ద్యోత్యతే. ౨౦. అధమధ్యస్థైనోభయోర్విహితపరేణ వసిష్ఠేన నియుక్తో భరతః ప్రార్థయతే - అధిరోహేత్యాదినా. అతఏవ భరద్వాజం ప్రతి భరతో వసిష్ఠోక్తి మనువది

స్వజా సహజా-వైనయికీ వినయో గురుశిక్షా తతః ప్రాప్తా-ఇయముభయాకారాబుద్ధి స్త్వామాగతా-త్వాం పూర్వమేవ ప్రాప్తవతీ - అతో భృశ ముత్సహసే నితరాంశక్నోషి. ౧౬. అమాత్యైః ప్రధానసచివైః మంత్రిభిః ఉపమంత్రిభిః. ౧౭. లక్ష్మీరితి. పితుః ప్రతిజ్ఞాం-నత్యజేయ మితిశేషః. ౧౮. కామాదితి కామాత్ త్వద్విషయస్నేహాత్-లోభాత్ త్వద్వ్యాజేన రాజ్యకరణలోభాత్-మాతృవత్ మాతరీవ. ౧౯. ఏవమితి. తేజసాదిత్యసంకాశ మిత్యనేన పరైరప్రధృష్యత్వం-ప్రతిపచ్చంద్ర మిత్యనేన సర్వైరపి పూజ్యతయా దృశ్యమానత్వం పరిపూర్ణత్వంచద్యోత్యతే. ౨౦. అధిరోహేతి. అత్ర రామం ప్రతిభరతకృతపాదుకాప్రార్థనం ప్రతీయతే-తత్ రామం ప్రతి వసిష్ఠనియోగానంతరమేవేత్యవగంత

మం విధాస్యతః. ౨౧ సోఽధిరుహ్యానరవ్యాఘ్రః పాదుకే హ్యవరుహ్య చ, ప్రాయచ్ఛత్సుమహాతేజా భరతాయ మహాత్మనే ౨౨ సపాదుకే సంప్రణమ్య రామం వచన మబ్రవీత్, చతుర్దశహి వర్షాణి జటాచీరధరో హ్యహం, ఫలమూలాశనో వీర భవేయం రఘునందన, తవాగమనమాకాంక్షన్ వసన్వై నగరాద్బహిః, తవపాదుకయోర్న్యస్తరాజ్యతంత్రః పరంతప, చతుర్దశేహి సంపూర్ణే వర్షేఽహని రఘూత్తమ, నద్రక్ష్యామి యది త్వాంతు ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౨౫ తథేతిచ ప్రతిజ్ఞాయ తంపరిష్వజ్య సాదరం, శత్రుఘ్నంచ పరిష్వజ్య భరతంచేదమబ్రవీత్. ౨౬ మాతరం రక్ష కైకేయీం మారోషం కురు తాం ప్రతి, మయా చ సీతయాచైవ శప్తోఽసి రఘుసత్తమ, ఇత్యుక్త్వాశ్రుపరీతాక్షో భ్రాతరం విససర్జహ. ౨౮. సపాదుకే తేభరతః ప్రతాపవాన్ స్వలంకృతే సంపరిపూజ్య ధర్మవిత్, ప్రదక్షిణంచైవ చకార రాఘవం చకార తే చోత్తమనాగమూర్ధని ౨౯. అథానుపూర్వ్యా త్ప్రతినంద్య తంజనం గురూంశ్చ మంత్రిప్రకృతీస్తథానుజౌ, వ్యసర్జయ ద్రాఘవవంశవర్ధన స్థిరస్స్వధర్మే హిమవానివాచలః. ౩౦. తం మాతరో బాష్పగృహీతకంఠ్యో దుఃఖేన నామంత్రయితుం హి శేకుః, సత్వేవ మాతౄ రభివాద్య సర్వా రుదన్ కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః ౩౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే- ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తత శ్శిరసి కృత్వాతు పాదుకే భరత స్తదా, ఆరురోహరథం హృష్ట శ్శ

ష్యతి– 'ఏతే ప్రయచ్ఛసంహృష్టః పాదుకే హేమభూషితే' ఇతి. ౨౧. అథ రామ స్స్వప్రతిజ్ఞాం భరతకృతప్రపత్తించ నిర్వహన్ తథాకరోతి - సఇతి. ప్రాయచ్ఛత్ గృహాణే త్యన్వయుఙ్క్త. ౨౨. సఇత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. చతుర్దశే వర్షే సంపూర్ణే సతి అహని - ఉత్తరవర్షాదిమదినే ప్రవేక్ష్యామీత్యంతే ఇతికరణం - ఇత్యబ్రవీ దితిపూర్వేణాన్వయః. ౨౫—౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ భరతస్యాయోధ్యాప్రవేశ స్త్రయోదశోత్తరశతతమే - తత ఇత్యాది. పాదుకే శిరసి కృ

వ్యం - 'ఏతేప్రయచ్ఛసంహృష్టః పాదుకే హేమభూషితే' ఇత్యుపరి భరద్వాజంప్రతి భరతేన అనూద్యమానత్వాత్. ౨౨. చతుర్దశహీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. జటాచీరధరః ఫలమూలాశనః - తవపాదుకయోఃన్యస్తరాజ్యతంత్రశ్చభవేయ మితిసంబంధః - చతుర్దశఇతి - చతుర్దశేవర్షే సంపూర్ణే సతి అహని - పంచదశవర్షప్రాదుర్భావప్రథమదివసే త్వాం నద్రక్ష్యామియది హుతాశనం ప్రవేక్ష్యామి. ౨౩ —౨౬. * తి. శప్తోఽసి-రోషాకరణాయేతిశేషః. ౨౮. * తి. ఉత్తమనాగమూర్ధని రాజోపవాహ్యగజమస్తకే - తత్కాలాభిషిక్తరాజాధిరోహణధియేతి భావః - సర్వలోకప్రఖ్యాపనార్థ మేతత్. ౩౦. * తి. సర్వాః సకైకేయీః - అనేన కైకేయ్యా దోషరాహిత్యం సూచితం - రుదన్ రుదన్నివ. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తతఇతి. పాదుకే శిరసికృత్వా - శత్రుంజయనాగమూర్ధ్ని నిక్షిప్తే పాదుకే సాదరమాదాయ

త్రుఘ్నేన సమన్వితః. ౧. వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలిశ్చ దృఢవ్రతః, అగ్రతః
ప్రయయు స్సర్వే మంత్రిణో మంత్రపూజితాః ౨. మందాకినీం నదీం రమ్యాం
ప్రాఙ్ముఖా స్తే యయు స్తదా, ప్రదక్షిణం చ కుర్వాణా శ్చిత్రకూటం మహాగిరిం.
౩. పశ్యన్ ధాతుసహస్రాణి రమ్యాణి వివిధాని చ, ప్రయయౌ తస్య పార్శ్వేన ససై
న్యో భరత స్తదా. ౪. అదూరా చ్చిత్రకూటస్య దదర్శ భరత స్తదా, ఆశ్రమం
యత్ర స మునిర్భరద్వాజః కృతాలయః. ౫ స తమాశ్రమ మాగమ్య భరద్వాజస్య
బుద్ధిమాన్, అవతీర్య రథా త్పాదౌ వవందే భరత స్తదా. ౬. తతో హృష్టో భర
ద్వాజో భరతం వాక్యమబ్రవీత్, అపి కృత్యం కృతం తాత రామేణ చ సమాగతం. ౭.
ఏవముక్త స్స తు తతో భరద్వాజేన ధీమతా, ప్రత్యువాచ భరద్వాజం భరతో
భ్రాతృవత్సలః. ౮. స యాచ్యమానో గురుణా మయా చ దృఢవిక్రమః, రాఘవః
పరమప్రీతో వసిష్ఠం వాక్య మబ్రవీత్. ౯. పితుః ప్రతిజ్ఞాం తామేవ పాలయిష్యా
మి తత్త్వతః, చతుర్దశ హి వర్షాణి యా ప్రతిజ్ఞా పితుర్మమ. ౧౦. ఏవముక్తో మహా

త్వా - శత్రుంజయమూర్ధ్ని నిక్షిప్తే పాదుకే సాదరమాదాయ స్వమూర్ధ్న్యాధాయేత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. పాదుకే శిరసి కృత్వా హృష్టః-'యావన్న చరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ, శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతిర్భవిష్యతీ'తి స్వప్రార్థితస్యానుగుణకిరీటధారణం కృత్వా హృష్టః - పూర్వం స్వాతంత్ర్యభీతః - ఇదానీం పాదుకాప్రాప్త్యా హృష్టః. ౧. వసిష్ఠ ఇతి. మంత్రపూజితాః - అమోఘకార్యవిచారనైపుణ్యాత్ పూజితాః. ౨. మందాకినీమితి. సీతారామయో ర్జలక్రీడాదిభిః రమ్యాం మందాకినీం - రామనివాసత్వేన మహాప్రభావం చిత్రకూటగిరిం చ - ప్రదక్షిణం కుర్వాణాస్సంతః ప్రాఙ్ముఖా యయుః. ౩. పశ్యన్నితి. ద్రుతగతిం విహాయ నానాధాతూన్ దృగ్భ్యాం పిబన్నివ పశ్యన్ తస్య చిత్రకూటస్య పార్శ్వేన యయౌ. ౪. అదూరాదితి. చిత్రకూటసౌందర్యదర్శనాకృష్టచిత్తతయా అదూరాదివ భాసమానం. ౫. స ఇతి. భరద్వాజస్య పాదౌ వవంద ఇత్యన్వయః. ౬. తత ఇతి. అపిశబ్దః-ప్రశ్నే-రామేణ కిం సమాగతం సంగతం భవతా-రామేణ కృత్యం భవత్ప్రయోజనం కిం కృతమిత్యర్థః. ౭. ౮. స ఇతి. గురుణా వసిష్ఠేన-పితురితి - చతుర్దశవర్షాణి వనే వస్తవ్య మితి కైకేయీనిమిత్తం కృతా పితుర్యా ప్రతిజ్ఞాస్తి - తామేవ పితుః ప్రతిజ్ఞాం తత్త్వతః పాలయిష్యామీత్యబ్రవీదితి సంబంధః. ౧౦. ఏవమిత్యాది. హేమభూషితే ఇత్యనేన రామాయ ప్రీత్యా సమర్పయితు మభినవతయా నిర్మాయ నగరాత్ భరతేనానీతే ఇతి గమ్యతే. యోగక్షేమకరే అపూర్వవస్తులాభో యోగః-

---

స్వమూర్ధ్ని నిధాయేత్యర్థః. ౧. వసిష్ఠ ఇతి. మంత్రపూజితాః. అమోఘకార్యవిచారనైపుణ్యేన పూజితాః. ౨. మందాకినీమితి. మందాకినీముద్దిశ్య. ౩. పశ్యన్నితి. తస్య చిత్రకూటస్య. తి. పార్శ్వేన ఉత్తరపార్శ్వేన. ౪. తి. యత్ర యమునాదక్షిణకూలే-అతఏవ చిత్రకూటస్యాదూరాత్-అనేన యమునాదక్షిణతటేపి క్వచిద్భరద్వాజాశ్రమ ఇతి జ్ఞాయతే-అతఏవాగ్రే-తత స్తే యమునాం తీర్త్వేతి వక్ష్యతి-సంప్రతి తత్రస్థితిస్తు రామభరతయోస్సంవాదం శిష్యద్వారా ఝడితి శ్రోతు మితి బోధ్యం. ౫. ౬. తి. కృత్యం కర్తవ్యం కృతమపి-అపిః ప్రశ్నే - కృత్యమేవాహ-రామేణ చేతి. ౭. ౮. స ఇతి. గురుణా వసిష్ఠేన * పితురితి. మమ చతుర్దశవర్షాణి పితుర్యా ప్రతిజ్ఞాస్తీతి శేషః-మయా చతుర్దశవర్షాణి వనే వస్తవ్యమితి. కైకేయీనిమిత్తం కృతా పితుర్యా ప్రతిజ్ఞాస్తి-తామేవ పాలయిష్యామి తత్త్వత ఇతి సంబంధః. తి. పరమ

ప్రాజ్ఞో వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహ, వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం రాఘవం వచనం మహత్, ఏతే ప్రయచ్ఛ సంహృష్టః పాదుకే హేమభూషితే, అయోధ్యాయాం మహాప్రాజ్ఞ యోగక్షేమకరే తవ. ౧౨. ఏవముక్తో వసిష్ఠేన రాఘవః ప్రాఙ్ముఖస్థితః, పాదుకే అధిరుహ్యైతే మమరాజ్యాయ వైదదౌ. ౧౩. నివృత్తోఽహమనుజ్ఞాతో రామేణ సుమహాత్మనా, అయోధ్యామేవ గచ్ఛామి గృహీత్వా పాదుకే శుభే. ౧౪. ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభంవాక్యం భరతస్య మహాత్మనః, భరద్వాజశ్శుభతరం మునిర్వాక్య మువాచ తం. ౧౫. నైతచ్చిత్రం నరవ్యాఘ్ర శీలవృత్తవతాంవర, యదార్యం త్వయితిష్ఠేత్తు నిమ్నేసృష్ట మివోదకం. ౧౬. అమృతస్స మహాబాహుః పితాదశరథ స్తవ, యస్యత్వ మీదృశః పుత్త్రో ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః. ౧౭. తమృషిం తు మహాత్మాన ముక్తవాక్యం కృతాంజలిః, ఆమంత్రయితు మారేభే చరణా వుపగృహ్యచ. ౧౮. తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా భరద్వాజం పునఃపునః, భరతస్తు యయౌ శ్రీమా నయోధ్యాం సహమంత్రిభిః. ౧౯. యానైశ్చ శకటైశ్చైవ హయైర్నాగైశ్చ సాచమూః, పునర్నివృత్తా విస్తీర్ణా భరతస్యానుయాయినీ. ౨౦. తతస్తే యమునాం దివ్యాం నదీం తీర్త్వోర్మిమాలినీం, దదృశుస్తాంపునస్సర్వే గంగాం శుభజలాం నదీం. ౨౧ తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం సంతీర్య సహబాంధవః, శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ ససైనికః. ౨౨. శృంగిబేరపురాదూర్ధ్వ మయోధ్యాం సందదర్శహ. ౨౪. అయోధ్యాం చ తతోదృ

లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః - ఏతేపాదుకే ప్రయచ్ఛేతి వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహేతి సంబంధః. ౧౨——౧౫. నైతదితి. ఆర్యం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం శ్రేయః - నిమ్నే తటాకాదౌ సృష్టం ధృతం. ౧౬. ప్రజామనుప్రజాయసే - తదుతేమర్త్యామృతమితిశ్రుత్యుక్తరీత్యా సత్పుత్రలాభా న్మృతోఽపిదశరథః అమృత ఇత్యాహ - అమృతఇతి. ౧౭. తమితి. ఆమంత్రయితు మారేభే - వినయేవా మంత్రణో ద్యుక్త ఇవస్థిత ఇత్యర్థః. ౧౮. తతఇతి. తతః తదనుజ్ఞానంతరం - అత్ర పునఃపునరిత్యనేన ఏకంప్రదక్షిణం నకార్యమిత్యుక్తం - ప్రదక్షిణవిశేషేన ప్రణామస్తు సకృదేవే త్యుక్తంభవతీత్యాచార్యాః - కేచిత్తు - ఏకహస్తప్రణామైక ప్రదక్షిణయోరివ ఏకప్రణామస్యాపి నిషిద్ధత్వాత్ - పునఃపునరితివిశేషణస్యా త్రార్థికేవా పూర్వశ్లోకాభివాదనబలలబ్ధేవా ప్రణామేప్యన్వయేన నకోఽపివిరోధ ఇత్యాహుః - అయోధ్యాముద్దిశ్యయయా విత్యన్వయః. ౧౯. భరతస్యైవ సేనాయా శ్చిత్రకూటా న్నివృత్తి మాహ- యానైరితి. ౨౦. భరతమనుసృత్య సేనానుయానప్రకారమాహ-తతఇతి. యమునాంతీర్త్వా గచ్ఛంత

ప్రీతః-సత్యపరిపాలనవిషయ ఇతిశేషః. ౧౦. * ఏతేఇతి. అప్రాప్తస్యప్రాప్తిర్యోగః - ప్రాప్తస్య పరిపాలనం క్షేమః. తి. ఏవముక్తః - రామేణేతిశేషః. ౧౨. తి. పాదుకే హేమవికృతే. హేమ్నా విచిత్రతయాకృతే - మమ రాజ్యాయ-రాజ్యరక్షాశక్త్యనుగ్రహార్థ మిత్యర్థః. ౧౩——౧౫. నైతదితి. ఆర్యం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం శ్రేయః. ౧౬——౨౦. భరద్వాజాశ్రమాగమనా త్పూర్వమేవ భరతస్య సేనాయాశ్చ ఆగమనప్రకార మాహ. తతఇతి. యమునాంతీర్త్వా గచ్ఛంతః తేసర్వేతతో గంగాం దదృశు రితిసంబంధః. తి. జలస్యశివత్వంనామ-దర్శనమాత్రేణ సకలపాపహంతృత్వం-రమ్యత్వం తు మధురత్వం. ౨౧. ౨౨. శృంగిబేరపురాదితి. నిర్గత్యేతిశేషః, ౨౩౪. సారథఇతి. విధ్వస్తారామ

ష్ట్వా పిత్రా భ్రాత్రా వివర్జితాం, భరతో దుఃఖసంతప్త స్సారథిం చేదమబ్రవీత్. ౨౩. సారథే పశ్య విధ్వస్తా సాయోధ్యా న ప్రకాశతే, నిరాకారా నిరానందా దీనా ప్రతిహతస్వరా. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

స్నిగ్ధగంభీరఘోషేణ స్యందనేనోపయాన్ప్రభుః, అయోధ్యాం భరతః క్షిప్రం ప్రవివేశ మహాయశాః. బిడాలోలూకచరితా మాలీననరవారణాం, తిమిరాభ్యాహతాం కాళీ మప్రకాశాం నిశామివ. రాహుశత్రోః ప్రియాం పత్నీం శ్రియా ప్రజ్వలితప్రభాం, గ్రహేణాభ్యుత్థితేనైకాం రోహిణీమివ పీడితాం. అల్పోష్ణక్షుబ్ధసలిలాం ఘర్మోత్తప్తవిహంగమాం, లీనమీనఝషగ్రాహాం కృశాం గిరినదీమివ. విధూమామివ హేమాభా మధ్వరాగ్నే స్సముత్థితాం, హవిరభ్యుక్షితాం పశ్చా చ్ఛిఖాం విప్రళయంగతాం. విధ్వస్తకవచాం రుగ్ణగజవాజిరథధ్వజాం, హతప్రవీరా మాపన్నాం చమూమివ మహాహవే. సఫేనా సస్వనా భూత్వా సాగరస్య సముత్థితాం, ప్రశాంతమారుతోద్ధూతాం జలోర్మిమివ నిస్స్వనాం. త్యక్తాం యజ్ఞాయుధై స్సర్వై రభిరూపైశ్చ యాజకైః, సుత్యాకాలే వినిర్వృత్తే వేదిం గతరవామివ. గోష్ఠమధ్యస్థితా మార్తా మచరంతీం తృణం నవం, గోవృషేణ పరిత్యక్తాం

తస్తేసర్వే గంగాందదృశు రితిసంబంధః. ౨౨. ౨౩. సారథఇతి. నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

పూర్వసర్గాంతిమశ్లోకోక్తం విస్తరేణదర్శయతి చతుర్దశోత్తరశతతమే - స్నిగ్ధగంభీర ఘోషేణేత్యాది. ఉపయాన్ సమీపమాగచ్ఛన్. బిడాలేతి. కాళీం కృష్ణపక్షసంబంధినీం * రాహుశత్రోరితి. రాహుశత్రో శ్చంద్రస్య. విధూమామితి. హవిరభ్యుక్షితాం దధ్యాదిహవిషా అభ్యుక్షితాం శిఖాం ప్రవర్గ్యోత్థితజ్వాలాం త్యక్తామితి యజ్ఞాయుధైః స్ఫ్యాదిభిః. సుత్యాకాలే సుత్యాదివసే. గోష్ఠమధ్యఇతి. అచరంతీ మభక్షయంతీం. ప్రభాకరాద్యైరితి. ప్రభాకరాద్యైః - పద్మరాగాద్యైః పుష్పనద్ధామితి. వసంతాంతే గ్రీష్మే - ద్రుతదావాగ్ని విప్లుష్టాం వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం. సమ్బాధనిగమామితి. సమ్బాధనిగమాం జనసంచారరహితమార్గాం - నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ ఇతి వైజయంతీ. సంక్షిప్తవిపణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంకుచితనిషద్యాం చ.

యోగజదుఃఖేనపీడితేత్యర్థః - నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

స్నిగ్ధేతి ఉపయాన్ సమీపం గచ్ఛన్. బిడాలేతి. కాళీం కృష్ణపక్ష సంబంధినీం రాహుశత్రోః చంద్రస్య. విధూమామితి. హవిరభ్యుక్షితాం-దధ్యాది హవిషా భ్యుక్షితాం శిఖాం ప్రవర్గ్యోత్థితశిఖాం త్యక్తామితి. యజ్ఞాయుధైః స్ఫ్యాదిభిః-సుత్యాకాలే యాగసమాప్తిదివసే. గోష్ఠేతి. అచరంతీం అభక్షయంతీం-గవాంపత్నిం గవాంపఙ్క్తిమివేత్యర్థః ప్రభాకరేతి ప్రభాకరః పద్మరాగః ఆద్యో యేషాం తైః - మణిభిః నాయకమణిభిః పుష్పేతి. వసంతాంతే వసంతమధ్యే - పుష్పనద్ధాం

గవాం పత్నీమివోత్సుకాం. ప్రభాకరాద్యైస్సుస్నిగ్ధైః ప్రజ్వలద్భిరివోత్తమైః, వియుక్తాం మణిభిర్జాత్యైర్నవాం ముక్తావళీమివ. సహసా చలితాం స్థానాన్మహీం పుణ్యక్షయాద్గతాం, సంహృతద్యుతివిస్తారాం తారామివ దివశ్చ్యుతాం. పుష్పనద్ధాం వసంతాంతే మత్తభ్రమరనాదితాం, ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం క్లాంతాం వనలతామివ. సమ్మూఢనిగమాం స్తబ్ధాం సంక్షిప్తవిపణాపణాం, ప్రచ్ఛన్నశశినక్షత్రాం ద్యామివాంబుధరైర్వృతాం. క్షీణపానోత్తమైర్భిన్నైశ్శరావై రభిసంవృతాం, హతశౌండామివాకాశే పానభూమిమసంస్కృతాం వృక్ణభూమితలాం నిమ్నాం వృక్ణపాత్రైస్సమావృతాం, ఉపయుక్తోదకాం భగ్నాం ప్రపాం నిపతితామివ. విపులాం వితతాం చైవ యుక్తపాశాం తరస్వినాం, భూమౌ బాణైర్వినిష్కృత్తాం పతితాం జ్యామివాయుధాత్. సహసా యుద్ధశౌండేన హయారోహేణ వాహితాం, నిక్షిప్తభాండాముత్సృష్టాం కిశోరీమివ దుర్బలాం. శుష్కతోయాం మహామత్స్యైః కూర్మైశ్చ బహుభిర్వృతాం, ప్రభిన్నతటవిస్తీర్ణాం వాపీమివ హృతోత్పలాం. పురుషస్యాప్రహృష్టస్య ప్రతిషిద్ధానులేపనాం, సంతప్తామివ శోకేన గాత్రయష్టిమభూషణాం. ప్రావృషి ప్రవిగాఢాయాం ప్రవిష్టస్యాభ్రమండలం, ప్రచ్ఛన్నాం నీలజీమూతైర్భాస్కరస్య ప్రభామివ. ౨౦ భరతస్తు రథస్థస్సన్ శ్రీమాన్ దశరథాత్మజః. వాహయంతం రథశ్రేష్ఠం సారథిం వాక్య

క్షీణపానోత్తమైరితి. క్షీణపానోత్తమైః క్షీణమధూత్తమైః - శరావైః చషకాకారైః-హతశౌండాం హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృతప్రదేశే. వృక్ణభూమితలామితి. వృక్ణభూమితలాం - విదీర్ణభూమితలాం - వృక్ణపాత్రైః భిన్నపాత్రైః. విపులామితి. వితతాం ఆటనీద్వయవ్యాప్తాం - ఆరోపితామితియావత్ - యుక్తపాశాం యుక్తరజ్జుం - తరస్వినాం వీరాణాం - బాణైః వినిష్కృత్తాం-ఛిన్నామితి యావత్ - ఆయుధాత్ ధనుషః. సహసేతి. యుద్ధశౌండేన ఆహవసమర్థేన - నిక్షిప్తభాండాం అవరోపితాశ్వభూషాం - ఉత్సృష్టాం వాహనానర్హాం - కిశోరీం బాలబడబాం. ప్రావృషీతి. ప్రవిగాఢాయాం ప్రవృద్ధాయాం - భాస్కరస్య ప్రభామివ స్థితాం - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టామయోధ్యాం ప్రవివేశేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౦. ౨౧. కిన్న్వితి. కిన్ను ఖలు - అహో కష్టం జాత

పుష్పోపేతాం - ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం - వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం. సమ్మూఢేతి. సమ్మూఢనిగమాం సమ్మూఢః జనరహితః నిగమః పంథా యస్యాం తాం - 'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ' ఇతి వైజయంతీ, సంక్షిప్తవిపణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంచితనిషద్యాం చ. క్షీణేతి. క్షీణపానోత్తమైః క్షీణమద్యోత్తమైః - హతశౌండాం హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృతప్రదేశే - శరావైశ్చషకాకారైః వృక్ణభూమితలాం విదీర్ణభూమితలాం - వృక్ణపాత్రైః భిన్నపాత్రైః. విపులామితి. వితతాం ధనుషి సమారోపితాం - యుక్తపాశాం బద్ధరజ్జుం కోటిద్వయబంధనార్థం జ్యాయా ఆద్యంతయోః ద్వౌ పాశౌ స్తః - తరస్వినాం - వీరాణాం బాణైర్వినిష్కృత్తాం ఛిన్నాం ఆయుధాత్ ధనుషః. సహసేతి. యుద్ధశౌండేన-నిక్షిప్తభాండాం అవరోపితాశ్వభూషాం - కిశోరీం బాలాశ్వాం. ప్రవిగాఢాయాం నిబిడాయాం ఉక్తవిశేషణవిశిష్టామయోధ్యాం ప్రవివేశేతి

మబ్రవీత్ ౨౧. కిన్ను ఖల్వద్య గంభీరో మూర్ఛితో న నిశమ్యతే, యథాపురమయోధ్యాయాం గీతవాదిత్రనిస్స్వనః. ౨౨ వారుణీమదగంధశ్చ మాల్యగంధశ్చ మూర్ఛితః, ధూపితాగరుగంధశ్చ న ప్రవాతి సమంతతః. ౨౩. యానప్రవరఘోషశ్చ స్నిగ్ధశ్చ హయనిస్వనః, ప్రమత్తగజనాదశ్చ మహాంశ్చ రథనిస్స్వనః, నేదానీం శ్రూయతే పుర్యామస్యాం రామే వివాసితే ౨౪॥. చందనాగరుగంధాంశ్చ మహార్హాశ్చ నవస్రజః, గతే హి రామే తరుణా స్సంతప్తా నోపభుంజతే ౨౫॥. బహిర్యాత్రాం న గచ్ఛంతి చిత్రమాల్యధరా నరాః, నోత్సవా స్సంప్రవర్తంతే రామశోకార్దితే పురే ౨౬॥. సహ నూనం మమ భ్రాత్రా పురస్యాస్య ద్యుతిర్గతా, న హి రాజత్యయోధ్యేయం సాసారేవార్జునీ క్షపా. ౨౭॥ కదా ను ఖలు మే భ్రాతా మహోత్సవ ఇవాగతః, జనయిష్యత్యయోధ్యాయాం హర్షం గ్రీష్మ ఇవాంబుదః. ౨౮॥. తరుణైశ్చారువేషైశ్చ నరై రున్నతగామిభిః, సంపతద్భి రయోధ్యాయాం నాభిభాంతి మహాపథాః. ౨౯॥ ఏవం బహువిధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః, తేన హీనాం నరేంద్రేణ సింహహీనాం గుహామివ. ౩౦॥. తదా తదంతఃపుర ముజ్ఝితప్రభం సురైరివోత్సృష్ట మభాస్కరం దినం, నిరీక్ష్య సర్వం తు వివిక్త మాత్మవాన్

మిత్యర్థః. ౨౨. వారుణీమదగంధ ఇతి. వారుణీమదగంధః- వారుణ్యాః మదోత్పాదకో గంధ ఇత్యర్థః. ౨౩—౨౬॥. సహేతి. సాసారా - వేగవద్వృష్టిసహితా - ఆసారస్స్యాత్ ప్రసరణే వేగవృష్టౌ సుహృద్బల ఇతి వైజయంతీ. అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ. ౨౭॥. కదాన్వితి. మహోత్సవః గ్రీష్మే అంబుదఇవచ అయోధ్యాయాం కదా మే భ్రాతా హర్షం జనయిష్యతీతి సంబంధః. ౨౮॥ తరుణైరితి. ఉన్నతగామిభిః - సగర్వగమనై రిత్యర్థః - మహాపథాః రాజమార్గాః. ౨౯॥. ఏవమితి. ఏవం బహువిధం జల్పన్నితి పాఠః. ౩౦॥. తదేతి. సురైరుత్సృష్టం అభాస్కరం దినమివ ఉజ్ఝితప్రభం అంతఃపురం నిరీక్ష్యేతి సంబంధః - వివిక్తం విజనం - 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' విత్యమరః. పురాకిల దేవాసుర యుద్ధే అసురై ర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునా చ భానుః పాతితః - తదానీం కియాన్ కాలో దివారాత్రవిభాగ రహితోఽభూత్ - తతఃపరం బ్రహ్మనియోగా దత్రి స్స్వతేజసా సప్తరాత్రం సూర్యాధిపత్యం చకారేతి పౌరాణికీకథా-అగ్నిస్స్వతేజసేతి పాఠాంతరం. ౩౧॥. ఇతి శ్రీగోవింద

పూర్వేణ సంబంధః. ౨౦——౨౨. వారుణీమదగంధః వారుణ్యామదోత్కటో గంధ ఇత్యర్థః. ౨౬॥. సహేతి. సాసారా వేగవద్వృష్టిసహితా అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ. తి. అర్జునీ శారదీ. ౨౭॥. కదాన్వితి. మహోత్సవః గ్రీష్మే అంబుదఇవచ - అయోధ్యాం యదా మే భ్రాతా హర్షం జనయిష్యతీతి సంబంధః. ౨౮॥. తరుణైరితి. ఉన్నతగామిభిః సగర్వగమనై రిత్యర్థః - మహాపథాః రాజమార్గాః. తి. ఉన్నతగామిభిః సంతోషాదుద్ధతగామిభిః. ౨౯॥. ౩౦॥. తదితి. ఉజ్ఝితప్రభం అంతఃపురం నిరీక్ష్యేతి సంబంధః - సురైరివోత్సృష్ట మభాస్కరం దినమిత్యత్రైవం శ్రూయతే - పురాకిల దేవాసుర యుద్ధే అసురై ర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునాచ భానుః పాతితః - తదానీం కియాన్ కాలో దివారాత్రవిభాగరహితో ఽభూత్ - తతఃపరం బ్రహ్మనియోగా దత్రిః సప్తరాత్రం సూర్యాధిపత్యంచకారేతి పౌరాణికీకథా. తి. దేవై రుత్సృష్టం భాస్కరహీనం దినం కవికల్పిత మత్రోపమాన

ముమోచ బాష్పం భరత స్సుదుఃఖితః. ౩౧౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తతో౽నిక్షిప్య మాతౄస్స అయోధ్యాయాం దృఢవ్రతః, భరతశ్శోకసంతప్తో గురూ నిదమథాబ్రవీత్. ౧. నందిగ్రామం గమిష్యామి సర్వా నామంత్రయే౽ద్య వః, తత్ర దుఃఖమిదం సర్వం సహిష్యే రాఘవం వినా. ౨ గతశ్చహి దివం రాజా వనస్థశ్చ గురుర్మమ, రామం ప్రతీక్షే రాజ్యాయ సహి రాజా మహాయశాః. ౩. ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభంవాక్యం భరతస్య మహాత్మనః, అబ్రువన్మంత్రిణ స్సర్వే వసిష్ఠశ్చ పురోహితః. ౪. సుభృశం శ్లాఘనీయం చ యదుక్తం భరత త్వయా, వచనం భ్రాతృవాత్సల్యా దనురూపం తవైవతత్. ౫. నిత్యం తే బంధులుబ్ధస్య తిష్ఠతో భ్రాతృసౌహృదే, ఆర్యమార్గం ప్రపన్నస్య నానుమన్యేత కః పుమాన్. ౬. మంత్రిణాం వచనం శ్రుత్వా యథాభిలషితం ప్రియం, అబ్రవీ త్సారథిం వాక్యం రథో మే యుజ్యతామితి. ౭. ప్రహృష్టవదన స్సర్వామాతౄ స్సమభివాద్యసః, ఆరురోహ రథం శ్రీమాన్ శత్రుఘ్నేన సమన్వితః. ౮. ఆరుహ్య చ రథం శీఘ్రం శత్రుఘ్నభరతా వుభౌ, యయతుః పరమప్రీతౌ వృతౌ మంత్రిపురోహితైః. ౯. అగ్రతో గురవ స్తత్ర వసిష్ఠప్రముఖా ద్విజాః, ప్రయయుః ప్రాఙ్ముఖాస్సర్వే నందిగ్రామో యతో౽భవేత్. ౧౦. బలంచ తదనాహూతం గజాశ్వరథసంకులం, ప్రయయౌ భరతేయాతే సర్వే చ పురవాసినః ౧౧. రథస్థ స్సహిధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః, నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే. ౧౨ తతస్తు భరతః క్షిప్రం నందిగ్రామం ప్రవిశ్యసః, అవతీర్య రథాత్తూర్ణం గురూ నిదమువాచహ.

రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ భరతస్య నందిగ్రామేస్థిత్వా రాజ్యపరిపాలనం పంచదశోత్తరశతతమే - తత ఇత్యాదినా. ౧. నందిగ్రామమితి. రాఘవంవినాదుఃఖం - రాఘవంవినా ప్రాప్తం దుఃఖం. ౨—౪. సుభృశమితి. సుభృశం శ్లాఘనీయంచేతిపాఠః - సదృశమితిపాఠే కులస్యసదృశ మిత్యర్థః. ౫. నిత్యమితి. నానుమన్యేత - వచనమితిశేషః. ౬. ౭. ప్రహృష్టవదనఇతి. సమ్యక్. ౮. ౯. అగ్రతోగురవ స్తత్రనందిగ్రామోయతో౽భవ దితిపాఠః. ౧౦—౧౨. నందిగ్రామంయయౌతూర్ణంశిరస్యాధాయపాదుకే ఇత్యతఃపరం - తతస్తుభరతః క్షిప్రంనందిగ్రామంప్రవిశ్యసః, అవతీర్యరథాత్తూర్ణంగురూనిదమువాచహేతి

మితికతకః. ౩౧౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. నందిగ్రామమితి. రాఘవంవినాదుఃఖం - రాఘవంవినాప్రాప్తం దుఃఖం - రామవిశ్లేషజనితదుఃఖ మితియావత్ - సుభృశం శ్లాఘనీయం చేతిపాఠః-సదృశంశ్లాఘనీయ మితిపాఠే కులస్యసదృశ మిత్యర్థః. ౨—౫. నిత్యమితి. ఆర్యం శ్రేష్ఠం నానుమన్యేత - తవవచన మితిశేషః. ౬.

౧౩. ఏతద్రాజ్యం మమభ్రాత్రా దత్తం సన్న్యాసవత్స్వయం, యోగక్షేమవ
హే చేమేపాదుకే హేమభూషితే. ౧౪. భరతశ్శిరసాకృత్వా సన్న్యాసంపాదుకే
తతః, అబ్రవీద్దుఃఖసంతప్తస్సర్వం ప్రకృతిమండలం. ౧౫. ఛత్రంధారయత క్షిప్ర
మార్యపాదా విమౌమతౌ, ఆభ్యాం రాజ్యేస్థితో ధర్మః పాదుకాభ్యాం గురోర్మమ.
౧౬. భ్రాత్రాహి మయిసన్న్యాసో నిక్షిప్త స్సౌహృదా దయం, తమిమంపాల
యిష్యామి రాఘవాగమనంప్రతి ౧౭. క్షిప్రం సంయోజయిత్వాతు రాఘవస్య
పునస్స్వయం, చరణౌ తౌతురామస్య ద్రక్ష్యామి సహపాదుకౌ. ౧౮. తతో నిక్షి
ప్తభారోఽహం రాఘవేణ సమాగతః, నివేద్యగురవేరాజ్యం భజిష్యేగురువృత్తి
తాం. ౧౯. రాఘవాయచ సన్న్యాసం దత్త్వేమే వరపాదుకే, రాజ్యంచేదమయో
ధ్యాంచ ధూతపాపో భవామిచ. ౨౦. అభిషిక్తేతుకాకుత్స్థే ప్రహృష్టముదితేజనే,
ప్రీతిర్మమ యశశ్చైవ భవేద్రాజ్యా చ్చతుర్గుణం ౨౧ ఏవంతువిలపన్ దీనోభరత
స్స మహాయశాః, నందిగ్రామేఽకరోద్రాజ్యం దుఃఖితో మంత్రిభిస్సహ. ౨౨ సవ
ల్కలజటాధారీ మునివేషధరః ప్రభుః, నందిగ్రామేఽవసద్వీరస్ససైన్యోభరతస్తదా.
౨౩. రామాగమనమాకాంక్షన్ భరతో భ్రాతృవత్సలః, భ్రాతుర్వచనకారీచ

శ్లోకః. ౧౩. మాతృవరవ్యాజేన పిత్రా దత్తం రాజ్యం భరతఃకరోతీతిజనవాదో మాభూదితి
ధియా వదతి - ఏతదిత్యాదినా. సన్న్యాసవత్ సమ్యఙ్నిక్షిప్తద్రవ్య మివ. అనేనాన్యానతయా
ప్రత్యర్పణీయత్వం ధ్వన్యతే - నిక్షేపవ ద్దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాదిస్వాతంత్ర్యమపి స్వస్యనా
స్తీతిదర్శయతి - యోగక్షేమవహే చేతి. ౧౪. భరతఇతి. సన్న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్వేన
న్యస్తే పాదుకే. ౧౫. ఛత్రమితి. ఛత్ర మిత్యేత చ్చామరాదీనా ముపలక్షణం-అతఏవ ధారయతే
తిబహువచనం - ఆర్యపాదాభేదభావనయా పాదుకయోరిమావితిపుల్లింగనిర్దేశః - పాదుకాభ్యా
మితిహేతౌ తృతీయా. ౧౬. భ్రాత్రేతి. అయంసన్న్యాసః పాదుకారూపప్రతినిధిః - పాలయి
ష్యామి రక్షిష్యామి. ౧౭. ౧౮. తతఇతి. రాఘవేణ సమాగత స్సంగతః గురవేరాజ్యంనివేద్య రామా
యరాజ్యంప్రత్యర్ప్య తతః గురువృత్తితాం భజిష్యే - పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యామీత్యర్థః. ౧౯.
రాఘవాయేతి. ధూతపాప ఇత్యత్ర పాపశబ్దేన కైకేయీనిమిత్త మయశ ఉచ్యతే. ౨౦. అభిషిక్త
ఇతి. ప్రహృష్టముదితే - ప్రహృష్టః పులకితగాత్రః - ముదితః సంజాతమానసహర్షః. ౨౧—౨౩.

---

౧౩. మాతృవరవ్యాజేన పిత్రా దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతిజనాపవాదో మాభూ దిత్యాహ. ఏత
దితి సన్న్యాసవత్ సమ్యఙ్నిక్షిప్తద్రవ్యమివ - అనేన ఆనృణ్యతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ధ్వన్యతే -
నిక్షేపవత్ దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాదిస్వాతంత్ర్యమపి - స్వస్యనాస్తీతిదర్శయతి. యోగక్షేమవ
హే చేతి. ౧౪. భరతఇతి. సన్న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్వేన న్యస్తపాదుకే ఛత్ర మిత్యేత చ్చా
మరాదీనా ముపలక్షణం - మమగురో రాభ్యాం - పాదుకాభ్యాం రాజ్యేధర్మస్స్థిత ఇతిసంబంధః.
౧౬. భ్రాత్రేతి. అయంసన్న్యాసః పాదుకాప్రతినిధిః - తం పాదుకాప్రతినిధిం పాలయిష్యామి
రక్షిష్యామి. ౧౭. ౧౮. తత ఇతి. రాఘవేణ సమాగత స్సంగతః-గురవే రామాయ రాజ్యం నివేద్య
ప్రత్యర్ప్య - గురువృత్తితాం భజిష్యే - పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యామీ త్యర్థః. ౧౯. రాఘవా
యేతి. సన్న్యాసం వరపాదుకే రామప్రతినిధిరూపశ్రేష్ఠపాదుకే - రాజ్య మయోధ్యాం చ దత్వా-
ధూతపాపోభవామీతి సంబంధః. ౨౦. అభిషిక్త ఇతి. హృష్టే పులకితగాత్రే ముదితే సంజాతమాన

ప్రతిజ్ఞాపారగ స్తథా, పాదుకే త్వభిషిచ్యాథ నంది గ్రామే ఽవస త్తదా, భరత శ్శాసనంసర్వం పాదుకాభ్యాం న్యవేదయత్. ౨౫ తతస్తు భరతశ్శ్రీమా నభిషిచ్యార్యపాదుకే, తదధీన స్తదా రాజ్యం కారయామాస సర్వదా. ౨౬. తదాహి యత్కార్యముపైతికించి దుపాయనం చోపహృతం మహార్హం, స పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య చకార పశ్చా ద్భరతో యథావత్ ౨౭ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః. •

ప్రతిప్రయాతే భరతే వసన్రామ స్తపోవనే, లక్షయామాస సోద్వేగ మథౌత్సుక్యం తపస్వినాం. ౧. యే తత్ర చిత్రకూటస్య పురస్తా త్తాపసాశ్రమే, రామ

రామాగమనమాకాంక్షన్నిత్యాది. పాదుకాభ్యాం-న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస. ౨౫. తతస్త్వితి. ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య - రాజ్యాభిషేకమార్యపాదుకయోః కృత్వేత్యర్థః - తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః. ౨౬. తదేతి తదా పాదుకేపురస్కృత్య రాజ్యపాలనసమయే-ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార ఇత్యమరః. తస్మిన్శ్లోకే. యత్కార్యం రాజ్యపరిపాలనకృత్యం - ఉపాయన మిత్యత్ర యదిత్యనువర్తతే - ఉపాయనం పత్రఫలపుష్పాదికం - పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్యేత్యనేన ప్రతిదినం పాదుకార్చా తన్నివేదితస్వీకారశ్చ ధ్వన్యతే-యథావచ్చకారేతిహవ్యకవ్యాదిషు వినియోగో వ్యజ్యతే. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామస్య చిత్రకూటా న్నిర్గమనం షోడశోత్తరశతతమే-ప్రతిప్రయాత ఇత్యాది. సోద్వేగం సభయం - ఔత్సుక్యం ఆశ్రమాంతరగమనాభిలాషం - లక్షయామాస - ఇంగితాకారాదిభిరితి శేషః. ౧. యఇతి. పురస్తాత్ పూర్వం - చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యేనిరతాః తానుత్సుకా నలక్షయత్ -రామఇత్యనుషంగః. ౨. నయనైరితి. రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య -

---

సహాక్షే. ౨౪. భరతఇతి. సర్వం శాసనం సర్వం కృత్య మిత్యర్థః - న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస. ౨౫. తతఇతి. ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య-రాజ్యాభిషేక మార్యపాదుకయోః కృత్వేత్యర్థః - తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః. ౨౬. తదాహీతి. యత్కార్యం రాజ్యపరిపాలనకృత్యం యదుపాయనం వస్త్రపుష్పఫలాదికం పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య - పశ్చా ద్యథావ చ్చకార సర్వంకృత్యమితి శేషః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

ప్రతిప్రయాతఇతి. సోద్వేగం సభయం - ఔత్సుక్యం - ఆశ్రమాంతరగమనౌత్సుక్యం-లక్షయామాస - ఇంగితాకారాదిభి రితి శేషః. ౧. యఇతి. పురస్తా త్పూర్వం చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యేనిరతాః - తానుత్సుకాన్ గమనోత్సుకానలక్షయత్ - రామ ఇత్యనుషంగః. * తి. అత్రే దంబోధ్యం-జ్యేష్ఠమాసే భరతస్య చిత్రకూటం ప్రతి ప్రస్థానం-ఆగ్రే వర్షాసన్నిహితత్వేన కార్తిక్యంతం చిత్రకూటేవాసో రామస్య తదనంతరం తాపసౌత్సుక్యలక్షణం - నతు భరతనివృత్త్యనంతరమేవేతి - అతఏవ పాద్మే భరతస్యాయోధ్యాం ప్రతినివృత్త్యనంతరం రాఘవశ్చిత్రకూటాద్రౌ సానుజోరమత స్త్రియా కదాచిదంకేవైదేహ్యా నిద్రాణేరఘునందనే, ఐంద్రః కాకస్సమాగమ్యజా

మాశ్రిత్య నిరతా స్తానలక్షయ దుత్సుకాన్. ౨. నయనై ర్భృకుటీభిశ్చ రామం నిర్దిశ్య శంకితాః, అన్యోన్య ముపజల్పంత శ్శనై శ్చక్రు ర్మిథఃకథాః. ౩. తేషా మౌత్సుక్యమాలక్ష్య రామస్త్వాత్మనిశంకితః, కృతాంజలి రువాచేద మృషింకుల పతిం తతః ౪. నకచ్చి ద్భగవన్కించి త్పూర్వవృత్త మిదమ్మయి, దృశ్యతే వికృతం యేన విక్రియంతే తపస్వినః. ౫. ప్రమాదా చ్చరితం కచ్చి త్కించి న్నా వరజస్య మే, లక్ష్మణస్య ర్షిభిర్దృష్టం నానురూప మివాత్మనః. ౬. కచ్చి చ్ఛుశ్రూషమాణా వశ్శుశ్రూషణపరా మయి, ప్రమదాభ్యుచితాం వృత్తిం సీతాయుక్తం నవ ర్తతే ౭. అథ ర్షిర్జరయావృద్ధ స్తపసాచ జరాంగతః, వేపమానఇవోవాచ రామం భూతదయాపరం. ౮. కుతః కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణాభిరతే స్తథా, చలనం తాత వైదేహ్యా స్తపస్విషు విశేషతః. ౯ త్వన్నిమిత్త మిదం తావ త్తాపసాన్ ప్రతివర్తతే, రక్షోభ్య స్తేనసంవిగ్నాః కథయంతి మిథఃకథాః. ౧౦. రావణావరజః కశ్చి త్ఖరోనామే హ రాక్షసః, ఉత్పాట్య తాపసాన్సర్వాన్ జనస్థాననికేతనాన్, ధృష్టశ్చ జితకాశీచ నృశంసః పురుషాదకః, అవలిప్తశ్చ పాపశ్చ త్వాంచ తాత

మిథః రహస్యే - మిథోఽ న్యోన్యరహస్యయో రితివైజయంతీ. ౩. తేషామితి. ఆత్మని శంకితః స్వస్మిన్ సంజాతశంకః. ౪.నకచ్చిదితి. హేభగవన్ మయి పూర్వవృత్తం వికృతం నదృశ్యతేకచ్చిత్- యేన తపసినో విక్రియంతే - ఇదంకించిత్ కిమిదమిత్యర్థః. ౫. ప్రమాదాదితి. ప్రమాదాత్ అనవధానాత్ - మేఅవరజస్య లక్ష్మణస్య - ఆత్మనో నానురూపమివ కించిచ్చరితం ఋషిభి ర్దృష్టం నకచ్చి దిత్యన్వయః. ౬. ౭. అథేతి. తపసాచ జరాంగతః - సుదీర్ఘతపా ఇత్యర్థః ౮. కుతఇతి. కల్యాణసత్త్వాయాః - కల్యాణస్వభావాయాః - 'సత్త్వో స్త్రీజంతుషు క్లీబోవ్యవసాయే పరాక్రమే, ఆత్మభావే పిశాచాదౌ ద్రవ్యే సత్తాస్వభావయో' రితివైజయంతీ. ౯. త్వన్నిమిత్తమితి. త్వన్నిమిత్తం త్వత్తోహేతోః - రక్షోభ్య స్సమాగతం ఇదం వక్ష్యమాణముపద్రవజాతం తాపసాన్ ప్రతివర్తతే తేన రక్షస్సంజాతోపద్రవేణ సంవిగ్నాః తాపసాః మిథఃరహసి కథాః రక్షోవిషయిణీః తదుపద్రవ విషయిణీశ్చ కథయంతి. తాఏవాహ - రావణావరజ ఇత్యాదినా. శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం. ఉత్పాట్య ఉత్థాయ - నిష్కాస్యే తియావత్ - జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతిజితకాశీ -

---

నకింవీక్ష్యకాముక ఇత్యాదిగ్రంథసందర్భేణ చిత్రకూటే చిరకాలవాస ఏవోక్తః. ౨. నయనైరితి. రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య - మిథః రహస్యే. ౩. తేషామితి. ఆత్మని శంకితః స్వస్మిన్ సంజాతశంకః. ౪. నకచ్చిదితి. హేభగవన్ మయిపూర్వవృత్తం నదృశ్యతేకచ్చిత్ - వికృతం దృశ్యతేకచ్చిత్ - యేన వికృతేన వికారేణ తపస్వినః విక్రియంతే - ఇదంకించిత్ కిమిదమితియోజనా. ౫. ప్రమాదాదితి. ప్రమాదా దనవధానాత్ - మే అవరజస్య లక్ష్మణస్యాత్మనో నానురూప మిహచరితం దృష్టంకచ్చి దితియోజనా. ౬—౮. కుతఇతి. కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణస్వభావాయాః. ౯. త్వన్నిమిత్తమితి. త్వన్నిమిత్తం త్వత్తోహేతోః-రక్షోభ్యఇదం రక్షోభ్యస్సమాగతం వక్ష్యమాణ ముపద్రవ జాతం. ౧౦. రావణావరజఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. జితకాశీ జితేనజయేన కాశతేప్రకాశత ఇతితథా - యద్వాజితకాశీ జితాహవః - ఖరః తాపసా నుత్పాట్య తాపసాన్ నిష్కాస్య త్వాంచ నమృష్యతే-అత్ర తవావస్థానం నసహత ఇత్యర్థః. ౧౧. ౧౨. త్వమితి. విప్రకుర్వంతి-అపకు

సమ్ప్రేష్యతే. ౧౨. త్వం యదాప్రభృతిహ్యస్మిన్నాశ్రమే తాతవర్తసే, తదాప్ర
భృతి రక్షాంసి విప్రకుర్వంతి తాపసాన్. ౧౩. దర్శయంతి హి బీభత్సైః క్రూరై
ర్భీషణకై రపి,నానారూపై ర్విరూపైశ్చ రూపై ర్వికృతదర్శనైః. ౧౪. అప్రశస్తై
రశుచిభి స్సంప్రయోజ్యచ తాపసాన్, ప్రతిఘ్నంత్యపరాన్ క్షిప్ర మనార్యాః పురత
స్థితాః. ౧౫. తేషు తేష్వాశ్రమస్థానేష్వబుద్ధమవలీయ చ, రమంతే తాపసాం
స్తత్ర నాశయంతో ఽల్పచేతసః. ౧౬. అపక్షిపంతి స్రుగ్భాండా నగ్నీన్ సించంతి
వారిణా, కలశాంశ్చ ప్రమృద్నంతి హవనే సముపస్థితే. ౧౭. తైర్దురాత్మభి రావృ
ష్టానాశ్రమాన్ ప్రజిహాసవః, గమనాయాన్యదేశస్య చోదయంత్యృషయోఽద్య
మాం. ౧౮. తత్పురా రామశారీరా ముపహింసాం తపస్విషు, దర్శయంతి హి
దుష్టాస్తే త్యక్ష్యామ ఇమమాశ్రమం. ౧౯. బహుమూలఫలం చిత్ర మతిదూరా
దితోవనం, పురాణాశ్రమమేవాహం శ్రయిష్యే సగణః పునః. ౨౦. ఖరస్త్వయ్య
పిచాయుక్తం పురాతాత ప్రవర్తతే, సహాస్మాభి రితోగచ్ఛ యదిబుద్ధిః ప్రవర్తతే.
౨౧. సకళత్రస్య నసందేహో నిత్యంయత్తస్య రాఘవ, సమర్థస్యాపిహిసతో వాసో
దుఃఖమిహాద్యతే. ౨౨. ఇత్యుక్తవంతం రామ స్తం రాజపుత్ర స్తపస్వినం, నశ
శాకో త్తరై ర్వాక్యై రవరోద్ధుం సముత్సుకః. ౨౩. అభినంద్య సమాపృచ్ఛ్య

యుద్ధా జితాహవః - జితకాశీ జితాహవ ఇతిహలాయుధః. త్వమితి. విప్రకుర్వంతి అపకుర్వంతి.
బీభత్సైః జుగుప్సితైః క్రూరైః - భీషణకైః నానారూపైః అనేకప్రకారైః - విరూపైః లోక
విలక్షణసంస్థానైః - వికృతదర్శనైః వికృతదృష్టిభిః - రూపైః శరీరైః దర్శయంతి. భయమితి శేషః.
౧౪. అప్రశస్తైరితి. అప్రశస్తైః అశుభైః - అశుచిభిః - అశుచిద్రవ్యైః - సంప్రయోజ్య. ౧౫.
తేషు తేష్వితి. అబుద్ధం అవిదితంయథా భవతి తథా - అవలీయ నిలీయ - రమంతే విహరంతి -
అల్పచేతసః క్షుద్రబుద్ధయః. ౧౬. అపక్షిపంతీతి. హవనే సముపస్థితే హోమకర్మణి ప్రవృత్తే.
౧౭. తైరితి. ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హాతుమిచ్ఛవః. ౧౮. తదితి. పురా దర్శయిష్యంతి -
యావత్పురానిపాతయోర్లడితి లట్. ౧౯. ౨౦. ఖరఇతి. అయుక్తమితి క్రియావిశేషణం -
పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే. ౨౧. సకళత్రస్యేతి. సందేహః సందేహజనకః - యత్తస్య
సన్నద్ధస్య దుఃఖం దుఃఖహేతుః. ౨౨. ఇతీతి. ఉత్తరై ర్వాక్యై రవరోద్ధుం నశశాక - మయివర్త
మానే యుష్మాకంకాభీతిః - అహమేవ పరితో రక్షామీ త్యుత్తరవాక్యైః నిరోద్ధుంనశశాక. ౨౩.

ర్వంతీ త్యర్థః. ౧౩. దర్శయంతీతి. బీభత్సైః జుగుప్సితైః భీషణకై రూపైర్దర్శయంతిభయమితిశేషః.
౧౪. అప్రశస్తైరితి.అశుచిభి రశుచిద్రవ్యైః సంప్రయోజ్య సంయోజ్య అపరాన్ ప్రతిఘ్నంతి. ౧౫.
తేష్వితి. అబుద్ధం. అవిదితంయథాతథా అవలీయరమంతే విహరంతి. ౧౬. అపక్షిపంతీతి. హవనే సము
పస్థితే హోమకర్మణి ప్రవృత్తేసతి. ౧౭. తైరితి. ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హాతుమిచ్ఛవః. ౧౮. తదితి.
శారీరాం శరీరసంబంధినీం పురాదర్శయంతి దర్శయిష్యంతీత్యర్థః. ౧౯. ౨౦. ఖరఇతి. అయుక్త
మితి క్రియావిశేషణం-పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే. ౨౧. సకళత్రస్యేతి. సందేహః సందేహజనకః
యత్తస్యసన్నద్ధస్య దుఃఖందుఃఖహేతుః. ౨౨. ఇతీతి. ఉత్తరైర్వాక్యైః అవబద్ధుంనశశాక - మయి
వర్తమానే యుష్మాకంకాభీతిః-అహమేవపరితోరక్షామీ త్యాద్యుత్తరవాక్యై ర్నియోక్తుం నశశాకే

సమాధాయ చ రాఘవం, సజగామాశ్రమం త్యక్త్వా కులైః కులపతిస్సహ. ౨౪. రామస్సంసాధ్య త్వృషిగణ మనుగమనా ద్దేశాత్తస్మా త్కులపతి మభివాద్య ఋషిం, సమ్యక్ప్రీతై స్తై రనుమత ఉపదిష్టార్థః పుణ్యం వాసాయ స్వనిలయ ముప సంపేదే. ౨౫. ఆశ్రమంత్వృషివిరహితం ప్రభుః క్షణమపి న విజహౌ స రాఘవః, రాఘవం హి సతతమనుగతా స్తాపసా శ్చార్ష చరితధృతగుణాః ౨౬. ఇతి శ్రీమ ద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః.

రాఘవ స్త్వథయాతేషు తపస్విషు విచింతయన్, న తత్రారోచయద్వాసం కారణైర్బహుభి స్తదా. ౧. ఇహ మే భరతో దృష్టో మాతరశ్చ సనాగరాః, సా చ మే స్మృతిరన్వేతి తాన్నిత్య మనుశోచతః. ౨. స్కంధావారనివేశేన తేన తస్య మహాత్మనః, హయహస్తికరీషైశ్చ ఉపమర్దః కృతో భృశం. ౩. తస్మా దన్యత్ర గచ్ఛామ ఇతి సంచింత్య రాఘవః, ప్రాతిష్ఠత స వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ సంగతః. ౪.

అభినంద్యేతి. కులైః ఋషిసంఘాతైః - కులం సంఘాతవంశయో రితి వైజయంతీ. ౨౪. రామ ఇతి. రామః - ఋషిగణం - తస్మాద్దేశాత్ ఆశ్రమప్రదేశాత్ - అనుగమనాత్ - సంసాధ్య ప్రస్థాప్య కులపతిమభివాద్య తైరుపదిష్టార్థం ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ వాసాయపుణ్యం స్వనిలయం ఉపసంపేదే ఇతిసంబంధః. ౨౫. ఆశ్రమమితి. రాఘవః ఋషివిరహిత మప్యాశ్రమం క్షణం నవిజహౌ మునిశూన్య తయా తద్దైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేమ్ణా క్షణంనత్యక్తవా నిత్యర్థః - ఆర్షచరితధృత గుణాః రామస్యార్ష చరిత్రేణ సంచితగుణాః - హి యస్మాత్ కారణాత్ తాపసాః రామమనుగతాః తస్మా త్తత్ప్రేమ్ణా క్షణంనజహావితి - వృత్తంతు శ్లోకద్వయస్యాపి చింత్యం. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-షోడ శోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామస్యాశ్రమప్రవేశ స్సప్తదశోత్తరశతతమే - రాఘవఇత్యాదినా. ౧. బహు కారణాన్యేవాహ-ఇహమఇత్యాదినా. ౨. స్కంధావారనివేశేనేతి. స్కంధావారనివేశేన సేనానివే శేన-కరీషైశ్చ ఉపమర్ద ఇత్యత్ర వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వా న్నసంధికార్యం-పదేషు సంహితా నిత్యానిత్యాధాతూపసర్గయోః, నిత్యాసమాసేవాక్యేతు సావివక్షామపేక్షత ఇతివచనాత్. ౩. తస్మా

త్యర్థః. ౨౩. అభినంద్యేతి. కులైః ఋషిసంఘాతైః - కులం సంఘాతవంశయో రితి వైజయంతీ. ౨౪. రామఇతి. ఋషిగణం తస్మాద్దేశా దాశ్రమప్రదేశాత్ - అనుగమనా త్సంసాధ్య ప్రస్థాప్య - కుల పతి మభివాద్య తైరుపదిష్టార్థః ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ - వాసాయ పుణ్యం స్వనిలయం ఉపసం పేద ఇతిసంబంధః. ౨౫. ఆశ్రమమితి. ఋషివిరహితమ ప్యాశ్రమం క్షణాన్నజహౌ - మునిశూన్య తయా తద్దైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేమ్ణా క్షణమాత్రం నత్యక్తవాన్-మునికర్తృకరామ విషయస్నేహహేతు మాహ - తాపసాశ్చార్షచరితధృతగుణాః - రామస్యార్షచరిత్రేణ సంజిత గుణాః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయో ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. ౨. స్కంధావారేతి. స్కంధావారనివేశేన - తస్యభరతస్య. ౩. తస్మాదితి. ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః. ౪. సోఽత్రేరితి. వవందే-వస్తుతస్తు వవందే అస్తౌషీత్ పుత్రవత్ పుంసః పురుషాన్ భక్తాన్

సోఽత్రేరాశ్రమ మాసాద్య తంవవందే మహాయశాః, తంచాపి భగవానత్రిః
పుత్రవ త్ప్రత్యపద్యత. ౫. స్వయ మాతిథ్యమాదిశ్య సర్వమస్య సుసత్కృతం,
సౌమిత్రిం చ మహాభాగాం సీతాంచ సమసాంత్వయత్. ౬. పత్నీం చ సమనుప్రాప్తాం
వృద్ధా మామంత్ర్య సత్కృతాం, సాంత్వయామాస ధర్మజ్ఞ స్సర్వభూతహితేరతః.
౭. అనసూయాం మహాభాగాం తాపసీం ధర్మచారిణీం, ప్రతిగృహ్ణీష్వ వై దేహీ
మబ్రవీ దృషిసత్తమః, రామాయచాచచక్షేతాం తాపసీం ధర్మచారిణీం. ౮౫.
దశవర్షా ణ్యనావృష్ట్యా దగ్ధేలోకే నిరంతరం, యయా మూలఫలేసృష్టే జాహ్న
వీచ ప్రవర్తితా, ఉగ్రేణతపసా యుక్తా నియమై శ్చాప్యలంకృతా, దశవర్షసహ
స్రాణి యయాతప్తం మహత్తపః, అనసూయావ్రతై స్స్నాతా ప్రత్యూహాశ్చనివ
ర్తితాః, దేవకార్యనిమిత్తం చ యయా సంత్వరమాణయా, దశరాత్రం కృతా
రాత్రి స్సేయంమాతేవ తేఽనఘ. ౧౨. తామిమాం సర్వభూతానాం నమస్కా
ర్యాం యశస్వినీం, అభిగచ్ఛతు వై దేహీ వృద్ధా మక్రోధనాం సదా, అనసూ
యేతి యాలోకే కర్మభిః ఖ్యాతిమాగతా. ౧౩౫ ఏవం బ్రువాణం తమృషిం తథే
త్యుక్త్వా స రాఘవః. సీతా మువాచ ధర్మజ్ఞా మిదం వచనముత్తమం. ౧౪౫. రాజ
పుత్రి శ్రుతమిదం మునేరస్య సమీరితం, శ్రేయోఽర్థ మాత్మనశ్శీఘ్ర మభిగచ్ఛ

దితి. ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః. ౪. ౫. స్వయమితి. ఆతిథ్య మాదిశ్య ఆతిథ్యం కృత్వా. ౬. పత్నీమితి. సత్కృతాం సర్వైస్సత్కృతాం. అనసూయామితి. ప్రతిగృహ్ణీష్వే త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౮౫. దశవర్షాణీత్యారభ్య సేయంమాతేవతేనఘేత్యంతమేకంవాక్యం. దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యా లోకే దగ్ధేసతి - యయా స్వతపోమహిమ్నా నిరంతరం మూలఫలే సృష్టే - జాహ్నవీచ ప్రవర్తితా-యయా దశవర్షసహస్రాణి మహత్తపః తప్తంకృతం - యయా వ్రతైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః - ప్రత్యూహాః - తపోవిఘ్నాశ్చ - నివర్తితాః నిరస్తాః దేవకార్యనిమిత్తం సంత్వరమాణయాయయా దశరాత్రమేకరాత్రిశ్చకృతా - దశరాత్రావధికః కాలః ఏకరాత్రిత్వేన కృత ఇత్యర్థః-ఇయంకథా పురాణేషుద్రష్టవ్యా - ఉగ్రేణతపసా యుక్తా నియమైశ్చాప్యలంకృతా, సేయమనసూయా - తేమాతేవ మాతృవత్ పూజనీయేత్యర్థః. ౧౨. తామిత్యాది. యాకర్మభిః అనన్యశక్యైః వరానుగ్రహార్థతపోవిశేషైః - అనసూయా అసూయారహితేతి లోకేఖ్యాతిమాగతా - యద్వా - కర్మభిః పాతివ్రత్యవర్ధకైః అన్యాభిః కర్తుమశక్యైః పతిరక్షణాదికర్మభిః, అనసూయా అస్పర్ధనీయమాహాత్మ్యే

త్రాయత ఇతిపుత్రః తద్వత్ - ప్రత్యపద్యత - ఈశ్వరత్వేన ప్రాప్తవానిత్యర్థః. ౫. స్వయమితి. ఆతిథ్యమాదిశ్య ఆతిథ్యంకృత్వా. ౬. పత్నీమితి. సత్కృతాం సర్వైస్సత్కృతా మిత్యర్థః. ౭. అనసూయామితి. ప్రతిగృహ్ణీష్వే త్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౮౫. దశవర్షాణీత్యారభ్యసేయంమాతేవ తేనఘేత్యంతమేకాన్వయం. దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యా లోకేదగ్ధేసతి - యయాకృతతపోమహిమ్నా నిరంతరం మూలఫలే సృష్టే - జాహ్నవీచప్రవర్ధితా-యయా దశవర్షసహస్రాణి మహత్తపః తప్తంకృతం - యయా వ్రతైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః ప్రత్యూహా విఘ్నాశ్చ నివర్తితా నిరస్తాః - దేవకార్యనిమిత్తం సంత్వరమాణయా యయా దశరాత్రం రాత్రిశ్చ కృతా - దశరాత్రావధికాలః ఏకరాత్రత్వేన కృత ఇత్యర్థః-సేయంతే మాతేవ మాతృవత్పూజనీయేత్యర్థః. తామిత్యాది. యయా

తపస్వినీం ౧౫॥ సీతా త్వేతద్వచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్య హితైషిణః, తామత్రిపత్నీం ధర్మజ్ఞా మభిచక్రామ మైథిలీ. ౧౬॥ శిథిలాం వలితాం వృద్ధాం జరాపాండురమూర్ధజాం, సతతం వేపమానాంగీం ప్రవాతేకదలీయథా ౧౭॥ తాంతు సీతా మహాభాగా మనసూయాం పతివ్రతాం, అభ్యవాదయదవ్యగ్రాస్వనామసముదాహరత్. ౧౮॥ అభివాద్యచ వైదేహీ తాపసీం తా మనిందితాం, బద్ధాంజలిపుటా హృష్టా పర్యపృచ్ఛ దనామయం. ౧౯॥ తతస్సీతాం మహాభాగాం దృష్ట్వా తాం ధర్మచారిణీం,సాంత్వయంత్య బ్రవీ ద్ధృష్టా దిష్ట్యా ధర్మమవేక్షసే,త్యక్త్వా జ్ఞాతిజనం సీతే మానమృద్ధించ భామిని, అవరుద్ధం వనే రామం దిష్ట్యా త్వమనుగచ్ఛసి, నగరస్థో వనస్థో వా పాపో వా యదివాశుభః, యాసాంస్త్రీణాం ప్రియోభర్తా తాసాం లోకామహోదయాః, దుశ్శీలః కామవృత్తో వా ధనైర్వా పరివర్జితః, స్త్రీణా మార్యస్వభావానాం పరమం దైవతం పతిః, నాతో విశిష్టం పశ్యామి బాంధవం విమృశంత్యహం, సర్వత్ర యోగ్యం వైదేహి తపః కృతమివావ్యయం, నత్వేవ మవగచ్ఛంతి గుణదోష మసత్ స్త్రియః, కామవక్తవ్యహృదయా భర్తృనాథా శ్చరంతి యాః, ప్రాప్నువంత్యయశశ్చైవ ధర్మభ్రంశం చ మైథిలి, అకార్యవశ మాపన్నా స్త్రియో యాఃఖలు తద్విధాః, తద్విధాస్తుగుణైర్యుక్తాదృష్టలోకపరావరాః,

యుక్తత్వా దసూయాయితు మశక్యేతి లోకేఖ్యాతి మాగతా - తామిమాం వైదేహీ అనుగచ్ఛత్వితి సంబంధః. ౧౩॥—౧౫॥. రామానుజీయం. శ్రోయోర్ధమాత్మన శ్శిష్య మభిగచ్ఛతపస్వినీ మిత్యతః పరం-సీతా త్వేతద్వచః శ్రుత్వా రాఘవస్యహితైషిణః, తామత్రిపత్నీం ధర్మజ్ఞామభిచక్రామమైథిలీత్యయం శ్లోకః. ౧౬॥. శిథిలామిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం-శిథిలాం శ్లథసంధిబంధావయవసన్నివేశాం - వలితాం సంజాతవలికాం. ౧౮॥. అభివాద్యేతి. అనామయం ఆరోగ్యం - అనామయంస్యాదారోగ్యమిత్యమరః. ౧౯॥. తత ఇతి. దిష్ట్యాభాగ్యేన ధర్మమవేక్షసే పాతివ్రత్యధర్మమవధానేన సమీక్షసే జ్ఞాతిజనం బంధుజనం - మానం అహంకారం వనేఅవరుద్ధం చతుర్దశవర్షాణి వనేవస్తవ్యమితి పిత్రానియుక్తం - సర్వత్రయోగ్యం సర్వావస్థాను రక్షణసమర్థం కామవక్తవ్యహృదయాః కామరూపార్థాభిలాషిణ్యఇతియావత్ యద్వా మదనవిధేయహృదయాః భర్తృనాథాః భర్తౄణాం నాథభూతాః భర్తృనియామికా ఇత్యర్థః - యద్వా, భర్తారం నాథంతే యాచంత ఇతితథా - పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః - సమయానువర్తినీ ఆచారానువర్తినీ-సమయాశ్శపథాచార కాలసిద్ధాంత సంవిద ఇత్యమరః. భర్తుస్సహధర్మచారిణీ భవస్వ భవ - ఆర్షమాత్మనేపదం - తతః భర్తుస్సహధర్మచారిణీత్వేన యశశ్చ - ధర్మంచ కాలాంతరానుభావ్య సుఖ

కర్మభిః అనన్యశక్యైః - పరానుగ్రహార్థతపోవిశేషైః అనసూయా అసూయారహితా ఇతిలోకేఖ్యాతి మాగతా తామిమాం వైదేహీ అనుగచ్ఛత్వితి సంబంధః. ౧౬॥. శిథిలామితి. శిథిలాం శ్లథసంధిబంధావయవసన్నివేశాం - పలితాం సంజాతపలితాంగాం. ౧౮॥. అభివాద్యేతి. అనామయ మారోగ్యం. ౧౯॥. తతఇతి. ధర్మమవేక్షసే - పాతివ్రత్యధర్మం సమీక్షసే-జ్ఞాతిజనం బంధుజనం - మానం అహంకారం - వనే అవరుద్ధంవనేవస్తవ్యతయా పిత్రానియుక్తం*నాతఇతి. సర్వత్రయోగ్యం సర్వావస్థాసు రక్షణసమర్థం. నత్వితి. కామవక్తవ్యహృదయాః మదనవిధేయహృదయాః - భర్తృనాథాః

త్రియ స్స్వర్గే చరిష్యంతి యథా ధర్మకృత స్తథా, తదేవ మేనంత్వ మనువ్రతా సతీ పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ, భవస్వ భర్తుస్సహధర్మచారిణీ యశశ్చ ధర్మం చ తత స్సమాప్స్యసి. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే- సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

సా త్వేవ ముక్తా వైదేహీ అనసూయా నసూయయా, ప్రతిపూజ్య వచోమందం ప్రవక్తు ముపచక్రమే. ౧. నైత దాశ్చర్య మార్యాయా యన్మాం త్వ మభిభాషసే, విదితంతు మమాప్యేత ద్యథానార్యాః పతిర్గురుః ౨. యద్య ప్యేషభవే ద్భర్తా మమార్యే వృత్తవర్జితః, అద్వైధ ముపచర్తవ్య స్తథాప్యేష మయాభవేత్, కింపునర్యో గుణశ్లాఘ్య స్సానుక్రోశో జితేంద్రియః. స్థిరాను రాగో ధర్మాత్మా మాతృవ త్పితృవ త్ప్రియః. ౪ యాంవృత్తిం వర్తతే రామః కౌసల్యాయాం మహాబలః, తామేవ నృపనారీణా మన్యాసామపి వర్తతే. ౫. సకృ ద్దృష్టాస్వపి స్త్రీషు నృపేణ నృపవత్సలః, మాతృవద్వర్తతే వీరో మానముత్సృజ్య ధర్మవిత్. ౬. ఆగచ్ఛంత్యాశ్చ విజనం వనమేవం భయావహం, సమాహితం మేశ్వశ్వ్రాచ హృదయే తద్ధృతంమహత్. ౭. పాణిప్రదానకాలేచ యత్పు

సాధన మదృష్టంచ సమాప్స్యసి - యద్వా - భర్తుస్సహధర్మచారిణీ ఏవంభూతా త్వం తతః భర్తుస్సహధర్మచారిణీత్వరూపహేతోః యశశ్చ భవస్వ ప్రాప్నుహీత్యర్థః - ధర్మంచ సమాప్స్యసి - భూప్రాప్తావాత్మనేపదీతి గణపాఠాత్ ప్రాప్త్యర్థస్య భవతేరాత్మనేపదం - పాతివ్రత్యధర్మేణ సర్వైశ్శ్లాఘాం ప్రాప్య - కాలాంతరే తజ్జన్యాదృష్టద్వారా నిరతిశయం శ్రేయస్సముపాప్స్యసీత్యర్థః - ఇతి ధర్మచారిణ్యా నసూయా సీతాంప్రతీవచనసంబంధః. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ సీతానసూయాసంవాదో ఽష్టోత్తరశతతమే - సేతి. అనసూయా అసూయారహితా పాతివ్రత్య ధర్మోపదేశం గుణత్వేన గృహీతవతీత్యర్థః. ౧. ౨. యద్యపీతి. అద్వైధం ద్వైధీభావరహితం - ఉపచర్తవ్యః - గుణవత్త్వ నిర్గుణత్వ భేదం విహాయ సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః-మాతృవత్ ప్రియః ప్రియపరత్వాత్ -పితృవత్ప్రియః అత్యంతహితపరత్వేన. ౪. యామితి. నృపనారీణాం సప్తమ్యర్థేషష్ఠీ. ౫. ౬. ఆగచ్ఛంత్యాఇతి. శ్వశ్వ్రా కౌసల్యయా - యత్ పాతివ్రత్య

భర్తలాణాంనాథభూతాః భర్తృనియామికా ఇత్యర్థః - యద్వా - భర్తారం నాథంతే యాచంత ఇతితథా - పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః. తదేవమితి. ఏవం రామం పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ పతివ్రతానా మాచారానువర్తినీ. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. ౨. యద్యపీతి. ఏష మేభర్తా వృత్తివర్జితోయద్యపి - తథాపి అద్వైధం ద్వైధీభావరహితం యథాతథా ఉపచర్తవ్యః గుణవత్వ నిర్గుణత్వ భేదం విహాయ సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః. * కింపునరితి. మాతృవర్తీ మాతృశుశ్రూషకః - పితృప్రియః పితుః ప్రీతివిషయ ఇత్యర్థః. ౩. ౪. తదేవాహ - యామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. నృపనారీణా మిత్యత్ర సప్తమ్యర్థేషష్ఠీ. ౫. ౬. ఆగచ్ఛంత్యాఇతి.

రా త్వగ్ని సన్నిధౌ, అనుశిష్టా జనన్యాస్మి వాక్యంతదపి మేధృతం. ౮. నవీకృతం తు తత్సర్వం వాక్యైస్తే ధర్మచారిణి, పతిశుశ్రూషణాన్నార్యాస్తపోనాన్యద్విధీయతే. ౯. సావిత్రీ పతిశుశ్రూషాం కృత్వా స్వర్గేమహీయతే, తథావృత్తిశ్చ యాతాత్వం పతిశుశ్రూషయా దివం. ౧౦. వరిష్ఠా సర్వనారీణా మేషా చ దివి దేవతా, రోహిణీన వినాచంద్ర మ్ముహూర్తమపిదృశ్యతే. ౧౧. ఏవంవిధాశ్చ ప్రవరాస్స్త్రియో భర్తృదృఢవ్రతాః, దేవలోకేమహీయంతేపుణ్యేన స్వేనకర్మణా. ౧౨. తతోఽనసూయా సంహృష్టా శ్రుత్వోక్తం సీతయావచః, శిరస్యాఘ్రాయ చోవాచ మైథిలీం హర్షయంత్యుత. ౧౩. నియమైర్వివిధై రాప్తం తపోహి మహన్మమే, తత్సంశ్రిత్యబలం సీతే ఛందయే త్వాం శుచిస్మితే. ౧౪. ఉపపన్నం మనోజ్ఞంచ వచనం తవ మైథిలి, ప్రీతాచాస్మ్యుచితం కింతే కరవాణి బ్రవీహి మే. ౧౫. తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా విస్మితా మందవిస్మయా, కృతమిత్యబ్రవీత్ సీతా తపోబలసమన్వితాం. ౧౬. సాత్వేవముక్తా ధర్మజ్ఞా తయా ప్రీతతరాఽభవత్, సఫలంచ ప్రహర్షం తే హంత సీతే కరోమ్యహం, ఇదందివ్యం వరంమాల్యం వస్త్రమాభరణానిచ. అంగరాగంచ వైదేహి మహార్హం చానులేపనం, మయాదత్తమిదం సీతే తవ గాత్రాణి శోభయేత్, అనురూపమసంక్లిష్టం నిత్యమేవ భవిష్యతి, అంగరాగేణ దివ్యేణ లిప్తాంగి జనకాత్మజే, శోభయిష్యసి భర్తారం యథా శ్రీర్విష్ణుమవ్యయం. ౨౦. సా వస్త్రమంగరాగంచ భూషణాని స్రజస్తథా, మైథిలీ ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిదానమనుత్తమం. ౨౧. ప్రతిగృహ్యాచ తత్సీతా ప్రీతిదానం యశస్వినీ, శ్లిష్టాంజలిపుటా తత్ర సముపాస్త తపోధనాం. ౨౨. తథా

ధర్మాచరణం సమాహితం- ఉపదిష్టమిత్యర్థః. ౭—౯. సావిత్రీతి. తథావృత్తిస్త్వంచదివం యాతేత్యుక్తిః-పాతివ్రత్యతపోమాహాత్మ్యేన స్వర్గస్య హస్తగతత్వాత్. ౧౦. ౧౧. ఏవంవిధాఇతి. భర్తృదృఢవ్రతాః అతిసంకటదశాయామపి భర్తృవిషయదృఢవ్రతయుక్తాః. ౧౨. ౧౩. నియమైరితి. ఛందయే వరంవృణీష్వేతిప్రార్థయే. ౧౪. ౧౫. తస్యాఇతి. మందవిస్మయా - మందస్మితేత్యర్థః. ౧౬. సేతి. ప్రహర్షం - తే తుభ్యం సఫలం - కరోమి కరిష్యామి - అంగరాగః కుంకుమహరిచందనాదిః - అనులేపనం - కర్పూరాగరుకస్తూరీప్రముఖ పరిమళమిళితం - అనురూపం త్వద్గాత్రానురూపం - అసంక్లిష్టం - అబాధితశోభమిత్యర్థః - భర్తారంశోభయిష్యసీత్యంతే ఇత్యబ్రవీచ్చేత్యధ్యాహారః-సా అనసూయా- ప్రీతతరాభవత్ శోభయిష్యసీత్యబ్రవీచ్చేతిసంబంధః. ౨౨. తథేతి.

శ్వశ్ర్వా) కౌసల్యయా యత్ పాతివ్రత్యధర్మాచరణం సమాహితం ఉపదిష్టమిత్యర్థః. ౭—౯. సావిత్రీతి. తథాత్వంయాతేత్యుక్తిః-పాతివ్రత్యమహిమ్నా స్వర్గస్య హస్తగతత్వాదితిభావః. ౧౩. నియమైరితి. ఛందయే వరంవృణీష్వేతిప్రార్థయే. ౧౪. ౧౫. తస్యాఇతి. మందవిస్మయా మందస్మితేత్యర్థః. ౧౬. * ఇదమితి. అనులేపనం అంగరాగం - అనులేపనసాధనమంగరాగమిత్యర్థః- యద్వా - ఉద్వర్తనాదినా అంగాని రంజయతీత్యంగరాగః కుంకుమచందనాదిః అనులేపనంతు - 'కర్పూరాగరు కస్తూరీ కక్కోలైర్యక్షకర్దమ' ఇత్యుక్త యక్షకర్దమవన్మహాపరిమళద్రవ్యహితమనులేపనమిత్యంగరాగానులేపనయోర్భేదః. * మయేతి. అనురూపం త్వద్గాత్రానురూపం - అసం

సీతా ముపాసీనా మనసూయా దృఢవ్రతా, వచనం ప్రష్టు మారేభే కాంచి త్ప్రియ కథా మను. ౨౩. స్వయంవరే కిలప్రాప్తా త్వ మనేనయశస్వినా, రాఘవేణేతి మే సీతే కథా శ్రుతిముపాగతా, తాంకథాం శ్రోతుమిచ్ఛామి విస్తరేణ చ మైథిలి, యథానుభూతం కార్త్స్న్యేన తన్మే త్వం వక్తుమర్హసి. ౨౫. ఏవముక్తాతు సా సీతా తాంతతో ధర్మచారిణీం, శ్రూయతామితి చోక్త్వావై కథయామాస తాం కథాం ౨౬. మిథిలాధిపతి ర్వీరో జనకోనామ ధర్మవిత్, క్షత్రధర్మేహ్యభిరతో న్యాయత శ్శాస్తి మేదినీం. ౨౭. తస్య లాంగలహస్తస్య కర్షతః క్షేత్రమండలం, అహంకిలోత్థితా భిత్త్వా జగతీం నృపతేస్సుతా ౨౮. సమాందృష్ట్వా నరపతి ర్ముష్టివిక్షేపతత్పరః, పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం జనకో విస్మితోఽభవత్ ౨౯. అనపత్యేనచ స్నేహా దంకమారోప్యచ స్వయం, మమేయంతనయేత్యుక్త్వా స్నేహో మయినిపాతితః. ౩౦ అంతరిక్షేచ వాగుక్తా ప్రతిమా మానుషీకిల, ఏవమేత న్నరపతే ధర్మేణ తనయా తవ. ౩౧. తతః ప్రహృష్టో ధర్మాత్మా పితామే మిథిలాధిపః, అవాప్తో విపులామృద్ధిం మామవాప్య నరాధిపః. ౩౨. దత్తాచాస్మీష్టవద్దేవ్యై జ్యేష్ఠాయై పుణ్యకర్మణా, తయా సంభావితాచాస్మి స్నిగ్ధయామాతృసౌహృదాత్.

ప్రియకథా మనుప్రియాంకథాముద్దిశ్య - సీతాం ప్రష్టుం వచన మారేభే - వచనంవక్తు మారేభ ఇత్యర్థః. ౨౩. స్వయంవరఇతి. శ్రుతి ముపాగతా - శ్రుతిపథం ప్రాప్తా. ౨౪—౨౭. తస్యేతి. కర్షతః - షడ్గవేనకృషతీతి శ్రుత్యా శోభనంకుర్వతః - క్షేత్రమండలం యాగోపయోగిక్షేత్రం - చయనస్థాన మిత్యర్థః. ౨౮. సఇతి. ముష్టివిక్షేపతత్పరః యాజాతా ఓషధయ ఇతి చతుర్దశభిరోషధీర్వపతీ త్యుక్త ప్రకారేణ ఓషధిముష్టి వికరణతత్పరః. ౨౯. అనపత్యేనచేతి. అనపత్యేనచ తేన - స్నేహా న్మామంక మారోప్య ఇయం మమతనయే తిచోక్త్వా స్నేహో మయి నిపాతితః - అంకం ఉత్సంగం. ౩౦. అంతరిక్షఇతి. మాం ప్రతి మాముద్దిశ్య-ఏవ మేతన్నరపతే ధర్మేణ తనయా తవేతి అంతరిక్షే అమానుషీ వాగుక్తా-యద్వా-వాగుక్తా ప్రతిమే త్యత్ర అప్రతిమేతి చ్ఛిత్వా వాగ్విశేషణతయావా యోజ్యం. ౩౧. ౩౨. దత్తేతి. ఇష్టవద్దేవ్యై ఇచ్ఛావత్యై దేవ్యై - పుణ్యకర్మణా అనవరతయజ్ఞాది కర్మయుక్తేన జనకేన - సంభావితా సంవర్ధితేత్యర్థః. రా దత్తేతి. పుణ్యకర్మణేతి తృతీయాంతః పాఠః కేచిచ్చతుర్థ్యంతం పఠిత్వా దేవీవిశేషణం కుర్వంతి. ౩౩. పతి సంయోగసులభమితి. పతి సంయో

క్లిష్టం అబాధిత మిత్యర్థః. ౨౦—౨౨. తథేతి. ప్రియకథామను ప్రియకథాముద్దిశ్య. ౨౩. స్వయంవర ఇతి. శ్రుతిముపాగతా శ్రవణపథం ప్రాప్తా. ౨౪—౨౭. తస్యేతి. క్షేత్రమండలం యాగోపయోగిమండలాకారం క్షేత్రం కర్షతః శోధనార్థం కృషతః. ౨౮. సఇతి. ముష్టి విక్షేపతత్పరః - యాజాతా ఓషధయో దేవేభ్య ఇత్యాది మంత్రోక్త ప్రకారేణ ఓషధిముష్టి వికరణతత్పర ఇత్యర్థః. ౨౯. ౩౦. అంతరిక్షఇతి. అప్రతిమేతి చ్ఛేదః. ౩౧. తి. మామవాప్య - యజ్ఞభూమే రితి శేషః - మల్లాభోత్తరం తస్య మహతీ సమృద్ధి ర్జాతేతభావః. ౩౨. దత్తేతి. ఇష్టవద్దేవ్యై పత్న్యై సంభావితా సంవర్ధితే త్యర్థః. తి. ఇష్టవద్దేవ్యై ఇష్టాయై దేవ్యై - ఇష్టమితి భావేక్తః - ఇష్ట మిచ్ఛా - తద్వత్యై - ఆర్షంవా సాధుత్వ ముక్తార్థే - యద్వా - సంతానేచ్ఛావత్యై దేవ్యా ఇత్యర్థః - పుణ్యకర్మణే ఇతిదేవీ విశేషణం - తృతీయాంతపాఠః క్వచిత్. ౩౩. పతిసం

౩౩. పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వాతు మేపితా. చిన్తా మభ్యగమ
ద్దీనో విత్తనాశాదివాధనః ౩౪ సదృశాచ్చాపకృష్టాచ్చ లోకే కన్యాపితా
జనాత్, ప్రధర్షణా మవాప్నోతి శక్రేణాపి సమోభువి. ౩౫. తాంధర్షణా
మదూరస్థాం దృష్ట్వా చాత్మనిపార్థివః, చిన్తార్ణవగతః పారం నాససాదా ప్లవో
యథా. ౩౬. అయోనిజాం హి మాం జ్ఞాత్వా నాధ్యగచ్ఛ ద్విచిన్తయన్,
సదృశం చానురూపంచ మహీపాలః పతింమమ ౩౭ తస్యబుద్ధి రియంజాతా
చిన్తయానస్య సన్తతం, స్వయంవరం తనూజాయాః కరిష్యామీతిధీమతః.
౩౮. మహాయజ్ఞే తదాతస్య వరుణేన మహాత్మనా, దత్తం ధనుర్వరం ప్రీ
త్యా తూణీచాక్షయసాయకౌ. ౩౯. అసంచాల్యం మనుష్యైశ్చ యత్నేనాపిచ
గౌరవాత్, తన్నశక్తా నమయితుం స్వప్నేష్వపి నరాధిపాః. ౪౦. తద్ధనుఃప్రాప్య
మేపిత్రా వ్యాహృతం సత్యవాదినా, సమవాయే నరేన్ద్రాణాం పూర్వమామన్
త్ర్య పార్థివాన్. ౪౧ ఇదంచ ధను రుద్యమ్య సజ్యం యఃకురుతేనరః, తస్య మే
దుహితా భార్యా భవిష్యతి నసంశయః ౪౨. తచ్చ దృష్ట్వా ధనుశ్శ్రేష్ఠం గౌ
రవా ద్గిరిసన్నిభం, అభివాద్య నృపాజగ్ము రశక్తా స్తస్యతోలనే. ౪౩. సుదీర్ఘస్య
తు కాలస్య రాఘవోఽయంమహాద్యుతిః, విశ్వామిత్రేణ సహితో యజ్ఞంద్రష్టుం
సమాగతః, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా రామ స్సత్యపరాక్రమః. ౪౪. విశ్వామిత్రస్తు

గేసతి సులభం - అన్యథా దుర్లభ మిత్యర్థః - పతిసంయోగం వినా స్థాతు మశక్య యావనావస్థావ
దిత్యర్థః. ౩౪. సదృశాదితి. ప్రధర్షణాం తిరస్క్రియాం. ౩౫. తామితి. అప్లవః ప్లవరహితః. ౩౬.
అయోనిజామితి. సదృశం అభిజనవృత్తాదినా తుల్యం - అనురూపం ప్రాదుర్భూతయౌవనాప్రతిమ
రూపలావణ్యాదినాయోగ్యం. ౩౭. ౩౮. మహాయజ్ఞ ఇతి. వరుణేన దత్తం వరుణేనాతిసహకారిణా
దత్తం ౩౯—౪౧. ఇదమితి. భవిష్యతీనసంశయ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం.౪౨.తదితి. తోలనే
చాలనే. ౪౩. ౪౪. రా. సుతౌ దశరథస్యైవా ధనుర్దర్శనకాంక్షిణావిత్యతఃపరం - ధనుర్దర్శయ

యోగసులభమితి. పతిసంయోగసులభంవయః - పాణిగ్రహణోత్సవయోగ్యం వయః. ౩౪. సదృశా
దితి. జనాత్ కన్యాగ్రహీతృతత్సంబంధిజనాత్ ప్రధర్షణాం తిరస్క్రియాం. తి. కన్యాయాః పితా
ఇంద్రసమోపి ప్రధర్షణాం అసమ్మానాదిరూపక్లేశమాప్నోతి-కిముతాధికా దితిభావః. ౩౫. తామితి.
అదూరస్థాం తాం ధర్షణాం - సమీపస్థాం కన్యానిమిత్తతిరస్క్రియా మిత్యర్థః - ఆత్మని సం
దృశ్య మమాపి కన్యానిమిత్తతిరస్కారో భవేదిత్యాలోచ్యేత్యర్థః. ౩౬. అయోనిజామితి. సదృశ
మభిజనవిద్యావృత్తాదినా తుల్యం - అభిరూపం వయస్సౌందర్యాదినాయోగ్యం. ౩౭. ౩౮. మహా
యజ్ఞ ఇతి. వరుణేన దత్తం దేవైః ప్రేరితేన వరుణేన దత్త మిత్యర్థః. తి. మహాయజ్ఞే దక్షయజ్ఞే -
తస్య మత్పితృపూర్వజస్య దేవరాతస్య - దదా శత్రుజయసమర్థ ధనుర్లాభాయ తపఃకరణకాలే - దక్ష
యజ్ఞేహి శివేనపీడితా దేవాః శివంసంప్రార్థ్య ధను ర్యాచితవంతః - సచ దేవేభ్యో దత్వోక్తవాన్
ఇదందేవరాతాయ దీయతా మితి - తతోదేవై ర్వరుణద్వారా దేవరాతాయ దత్తం - యద్వా -
ప్రియతేసర్వై రితివ్యుత్పత్త్యా వరుణశ్శివ ఏవ. ౩౯—౪౧. ఇదంహీతి. భవిష్యతి నసంశయఇతి -
పిత్రా వ్యాహృతమితి పూర్వేణసంబంధః. ౪౨. తచ్చేతి. తోలనే చాలనే. ౪౩. ౪౪. విశ్వామిత్ర

ధర్మాత్మా మమపిత్రా సుపూజితః, ప్రోవాచ పితరం తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, సుతౌ దశరథస్యేమౌ ధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ, ధనుర్దర్శయ రామాయ రాజపుత్రాయ దైవికం. ౪౬. ఇత్యుక్తస్తేనవిప్రేణ తద్ధను స్సముపానయత్. ౪౭. నిమేషాంతరమాత్రేణ తదానమ్య సవీర్యవాన్, జ్యాంసమారోప్య ఝటితి పూరయామాస వీర్యవత్. ౪౮. తేనపూరయతా వేగా న్మధ్యేభగ్నం ద్విధాధనుః, తస్యశబ్దోఽభవద్భీమః పతితస్యా శనేరివ. ౪౯. తతోఽహం తతః రామాయ పిత్రా సత్యాభిసంధినా, నిశ్చితా దాతు ముద్యమ్య జలభాజన ముత్తమం ౫౦. దీయమానాం నతుతదా ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః, అవిజ్ఞాయ పితుశ్ఛంద మయోధ్యాధిపతేః ప్రభోః ౫౧. తతశ్శ్వశురమామంత్ర్య వృద్ధందశరథంనృపం, మమపిత్రా త్వహందత్తా రామాయ విదితాత్మనే. ౫౨. మమచైవానుజా సాధ్వీ ఊర్మిళా ప్రియదర్శనా, భార్యార్థే లక్ష్మణస్యాపి పిత్రాదత్తా మమ స్వయం. ౫౩. ఏవందత్తాస్మి రామాయ తదా తస్మిన్ స్వయంవరే, అనురక్తాస్మిధర్మేణ పతిం వీర్యవతాం వరం. ౫౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అనసూయాతు ధర్మజ్ఞా శ్రుత్వా తాం మహతీంకథాం, పర్యష్వజత బాహుభ్యాం శిరస్యాఘ్రాయ మైథిలీం ౧. వ్యక్తాక్షరపదం చిత్రం భాషితం మధురం త్వయా, యథా స్వయంవరం వృత్తం తత్సర్వంహి శ్రుతంమయా, రమేఽహం కథయాతేతు దృఢం మధురభాషిణి. ౨. రవిరస్తంగత శ్శ్రీమా నుపోహ్య రజనీంశివాం, దివసం ప్రతికీర్ణానా మాహారార్థం పతత్రిణాం, సంధ్యాకాలే నిలీనానాం నిద్రార్థం శ్రూయతేధ్వనిః. ౪. ఏతేచాప్యభిషేకార్ద్రా మునయః కలశోద్య

రామాయ రాజపుత్రాయ దైవికం, ఇత్యుక్తస్తేనవిప్రేణతద్ధనుస్సముపానయ దితిపాఠక్రమః. ౪౭— ౫౦.దీయమానామితి. ఛందం అభిప్రాయం-'వశాభిప్రాయయోశ్ఛంద' ఇతివైజయంతీ. ౫౧—౫౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథాత్రాశ్రమే రజనీముషిత్వా ప్రాత ర్నిర్గమ ఏకోనవింశోత్తరశతతమే. అనసూయేత్యాది. ౧. ౨. రవిరిత్యాది. ఉపోహ్య సమీపంప్రాపయ్య - స్వసంచారాద్విముక్తం ప్రదేశం ప్రాపయ్యేత్యర్థః. ౪. ఏతఇతి. కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః. ౫. ఋషీణామితి. కపోతాం గారుణః

స్త్వితి. ఇమౌ ధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ - రామాయ ధనుర్దర్శయేతి విశ్వామిత్రః పితరం ప్రోవాచేతి సంబంధః. ౪౫—౪౭. జ్యామితి. వీర్యవత్ సారవత్. ౪౮. ౪౯. తతోహమితి. ఉత్తమం జలభాజనం ఉద్యమ్య పిత్రాహం రామాయ దాతుముద్యతేతిసంబంధః. ౫౦. దీయమానామితి. ఛందం అభిప్రాయం. ౫౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. ౨. రమేహమితి. ఉపోహ్య సమీపంప్రాపయ్య * దివసమితి. సంధ్యాకాలే నిద్రార్థం నిలీనానాం పతత్రిణాం ధ్వనిః శ్రూయత ఇతిసంబంధః. ౪. ఏతేచేతి. కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః,

తాః, సహితా ఉపవర్తంతే సలిలాప్లుతవల్కలాః. ౫. ఋషీణా మగ్నిహోత్రేషు హుతేషు విధిపూర్వకం, కపోతాంగారుణో ధూమో దృశ్యతే పవనోద్ధతః. ౬. అల్పపర్ణాహి తరవో ఘనీభూతా స్సమంతతః, విప్రకృష్టేపి దేశేఽస్మిన్ నప్రకాశంతి వైదిశః. ౭. రజనీచరసత్వాని ప్రచరంతి సమంతతః, తపోవనమృగాహ్యేతే వేదితీర్థేషు శేరతే. ౮. సంప్రవృద్ధా నిశా సీతే నక్షత్రసమలంకృతా, జ్యోత్స్నాప్రావరణ శ్చంద్రో దృశ్యతేఽభ్యుదితోఽంబరే. ౯. గమ్యతా మనుజానామి రామస్యానుచరీ భవ, కథయంత్యా హి మధురం త్వయాహం పరితోషితా. ౧౦. అలంకురు చ తావత్త్వం ప్రత్యక్షం మమ మైథిలి, ప్రీతిం జనయ మే వత్సే దివ్యాలంకారశోభితా. ౧౧. సా తథా సమలంకృత్య సీతా సురసుతోపమా, ప్రణమ్య శిరసా తస్యై రామం త్వభిముఖీ యయౌ ౧౨. తథాతుభూషితాం సీతాం దదర్శ వదతాంవరః, రాఘవః ప్రీతిదానేన తపస్విన్యా జహర్ష చ. ౧౩. న్యవేదయత్తతస్సర్వం సీతా రామాయ మైథిలీ, ప్రీతిదానం తపస్విన్యా వసనాభరణస్రజం. ౧౪. ప్రహృష్టస్త్వభవద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహారథః, మైథిల్యాస్సత్క్రియాం దృష్ట్వా మానుషేషు సుదుర్లభాం. ౧౫. తతస్తాం శర్వరీం ప్రీతః పుణ్యాం శశినిభాననః, అర్చిత స్తాపసై స్సిద్ధై రువాస రఘు

కపోతకంధరావ దవ్యక్తరాగః - అవ్యక్తరాగ స్త్వరుణ ఇత్యమరః. ౬. అల్పపర్ణా ఇతి. విప్రకృష్టేపిదేశే అల్పపర్ణాః యే తరవః - తేపి సమంతతః ఘనీభూతాహి అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వాత్ సాంద్రీభూతాఇవ - తత్ర హేతుమాహ - నప్రకాశంతివైదిశ ఇతి. ౭. రజనీచరేతి. వేదితీర్థేషు వేద్యవతరణప్రదేశేషు - తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రే ష్వంభసి పావనే, పాత్రోపధావతరణేష్వితి వైజయంతీ. ౮. ౯. గమ్యతామితి. అనుజానామి అనుమతిం కరోమి - అనుచరీభవేతి పాఠః. ౧౦. అలంకుర్వితి. అలంకురు-ఆత్మానమితి శేషః. ౧౧—౧౩. న్యవేదయదితి. ప్రీత్యా దీయత ఇతి ప్రీతిదానం - కర్మణిల్యుట్-వసనాభరణస్రజాం సమాహారో వసనాభరణస్రజం - ద్వంద్వా చ్చుదషహాంతాత్ సమాహార ఇతిసమాసాంతష్టచ్-వసనాభరణస్రజామితిపాఠే -ప్రీతిదానమితిభావేల్యుట్.

---

౫. ఋషీణా మితి. కపోతాంగారుణః కపోతాంగవదరుణః. ౬. అల్పేతి. అల్పపర్ణా యే తరవః - తే సమంతతః ఘనీభూతాహి - అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వా త్సాంద్రీభూతా ఇవ - తత్ర హేతుః - నప్రకాశంతి వైదిశ ఇతి. ౭. రజనీతి. వేదితీర్థేషు వేదిస్థానేషు. తి. వేదితీర్థేషు - అగ్నిహోత్రవేదిసంబంధాత్పుణ్యక్షేత్రరూపాశ్రమప్రదేశేషు - తీర్థశబ్దః పుణ్యక్షేత్రవాచీ. ౮. తి. చంద్రోదృశ్యతే ఇత్యనేన కార్తిక్యుత్తరం ప్రతిపది యాత్రేతి సూచితం. ౯. ౧౦. అలంకుర్వితి. అలంకురు ఆత్మానమితిశేషః. ౧౧—౧౩. న్యవేదయదితి. ప్రీతిదానం. ప్రీత్యాదీయత ఇతిప్రీతిదానం-కర్మణిల్యుట్-వసనాభరణస్రజాం సమాహారో వసనాభరణస్రజం - వసనాభరణస్రజామితి వాపాఠః. ౧౪. తి. మానుషేషు మనుష్యలోకగతేషు. ౧౫. ౧౬. తి. ఆపృచ్ఛేతాం వనాంతరగమనార్థ మితిశేషః.

నందనః. ౧౬. తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్, ఆపృచ్ఛేతాం నరవ్యాఘ్రౌ తాపసాన్వనగోచరాన్. ౧౭. తా వూచు స్తే వనచరా స్తాపసా ధర్మచారిణః, వనస్య తస్య సంచారం రాక్షసై స్సమభిప్లుతం. ౧౮. రక్షాంసి పురుషాదాని నానారూపాణి రాఘవ, వసంత్యస్మిన్ మహారణ్యే వ్యాళా శ్చ రుధిరాశనాః. ౧౯. ఉచ్ఛిష్టం వా ప్రమత్తం వా తాపసం ధర్మచారిణం, అదం త్యస్మి న్మహారణ్యే తాన్నివారయ రాఘవ. ౨౦. ఏషపంథా మహర్షీణాం ఫలా న్యాహరతాం వనే, అనేన తు వనం దుర్గం గంతుం రాఘవ తే క్షమం. ౨౧. ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభి స్తపస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వ స్త్యయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవ స్సలక్ష్మణ స్సూర్య ఇవాభ్రమండలం. ౨౨.

౧౪—౧౬. తస్యామితి. అభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్ స్నాత్వా కృతహోమాన్. ౧౭. తావితి. వనస్య సంచారం కందమూలఫలాద్యాహరణార్థం సంచారం - రాక్షసై స్సమభిప్లుతం సమ్యగుపద్రుత మూచుః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్పహింస్రపశూవ్యాళా విత్యమరః. ౧౯. ౨౦. రా. ఏషఇతి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇతీవేతి. తైః ప్రాంజలిభిః తపస్విభిః ద్విజైః - కృతస్వస్త్యయనః కృతమంగళాశీర్వచనః. ౨౨.

---

౧౭. తావూచురితి. వనస్యసంచారం కందమూలఫలాహరణార్థం సంచారం - రాక్షసై స్సమభిప్లుతం సమ్య గుపద్రుత మిత్యూచు రితిసంబంధః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్పహింస్రపశూవ్యాళా వితినిఘంటుః. ౧౯. తి. ఉచ్ఛిష్ట మశుచిం - ప్రమత్త మసావధానం - తాన్ రక్షోవ్యాళాన్. ౨౦. ఏషఇతి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇతీవేతి. ఇతీవ పూర్వోక్త మార్గప్రకారేణైవ-ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః - కృతమంగళాశీర్వాదః. తి. ఇతీరితః ఏవముపదిష్టమార్గః. ౨౨.

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశ
త్సహస్రికాయాం సంహితాయాం శ్రీమదయోధ్యాకాండే
ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఇత్థం శ్రీమచ్ఛఠారేశ్చరణ సరసిజ ద్వంద్వనిర్ద్వంద్వసేవా
నిర్ధూతాశేషమోహో నిరుపమధిషణః కౌశికానాంకులేందుః,
గోవిందార్యోనివార్యప్రతికథకగజస్తోమపంచాస్యరూప
ష్టీకాం పీతాంబరాఖ్యాం వ్యతనుత విపులాం సాధుసాకేతకాండే.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యనారాయణ తీర్థశిష్య శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం
ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా, టీకాత్వయోధ్యాకాండస్య సమాప్తాతత్త్వదీపికా,
అపాంగజనితాశేష సంపదంభోధిసంభవా, లక్ష్మీః స్థిమతీ భూయాదస్మాకంభవనేసదా.

శ్రీమదయోధ్యాకాండ పఠనశ్రవణయోః ఫలం - బ్రహ్మాండపురాణే
సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే - అధ్యాయే.

కాండంద్వితీయంశృణ్వన్ యః ప్రోక్తేననియమేనతు,
సోఽగ్నిసాయుజ్యమాప్నోతి పఠనాద్వాపితాస్తతః.

శ్రీమద్రామాయణేఽభీష్టప్రదే వాల్మీకినాకృతే,
మహేశ్వరాదిగోవింద కృతవ్యాఖ్యాసముజ్వలే.

వావిళ్లవంశ్య శ్రీరామస్వామిశాస్త్రితనూభవైః,
సాకేతకాండస్సానందం శోధితో ముద్రితోఽభవత్.

సంశోధితశ్చవిద్వద్భి స్సదావిజయతేతరాం,
యదక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వంక్షమ్యతాందేవ రామచంద్రనమోస్తుతే.

అయోధ్యాకాణ్డస్సమాప్తః.

